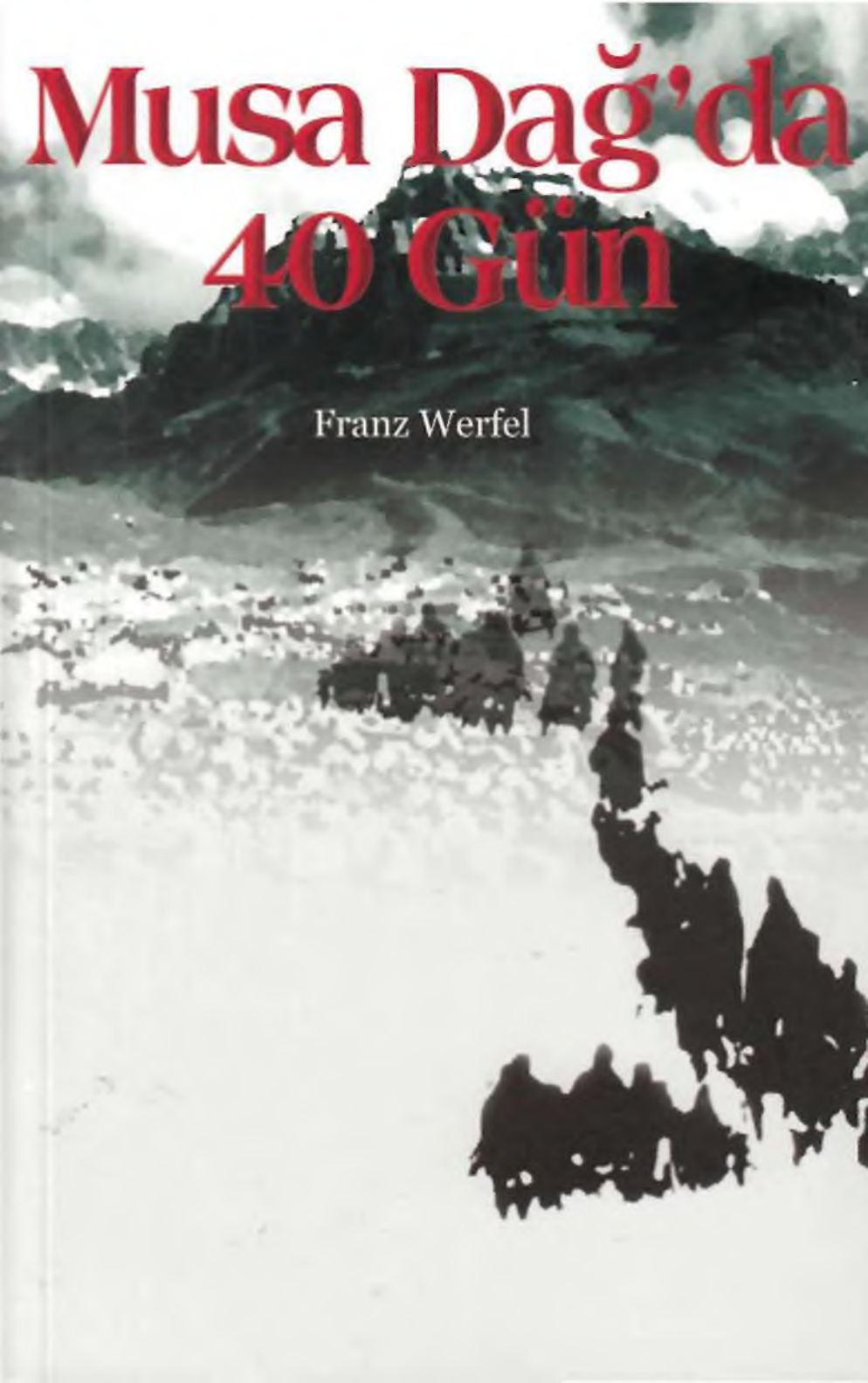
Musa Dağ'da 40 Gün

Franz Werfel

Ünlü Alman yazarı Franz Werfel'in "*Musa Dağ'da Kırk Gün*" adlı kitabı bugün dünya klasikleri içinde inkâr edilmez yerini almış bir kitaptır. Satış rekorları kırmış, birçok dünya diline çevrilmiş ve filmi büyük bir ilgi uyandırmıştır. Kitap yüzyıl başında yaşanan bir insanlık trajedisini başarıyla aktarmaktadır. Kitapta sadece iyi ve kötülerden oluşan bir karşıtlıktan kaçınmakta, ara renkler, farklı kişilikler sunulmakta, işlenen konu tarihsel olgu ve doğrudan anlatımlara ve belgelere dayandırılmakta, nesnel bir yaklaşım ile olayın ardında yatan trajedi ortaya çıkarılmaya çalışılmaktadır. Ve bütün bunlar bir roman yapısı içinde ustalıkla yedirilmektedir. Bu kitabın Türkçe'ye birtakım ön yargılar nedeniyle kazandırılmamış olması büyük eksiklikti. Bu gecikmiş görevi yerine getirdiğimiz ve bu kitabın Türkçesini okurlarımıza kazandırdığımız için kıvançlıyız.

Franz Werfel 1890 yılında Prag'da doğdu. 1914 yılında büyük ozan Rilke onu, "gelecek kuşağın temsilcisi" olarak selâmlıyordu. Yazarlık macerasına şiirle başladı; romanlar, öyküler, tiyatro oyunları kaleme aldı. Varlıklı bir Yahudi ailesinin oğluydu. Daha 22 yaşında Leipzig Üniversitesi'nde felsefe dersleri verdi. Dünya Savaşı akademik kariyerinin bitmesi anlamına geliyordu. Tam üç yıl Rus cephesinde askerlik yaptı. Bu deneyim ilerde bütün dünyaya bakışını ve savaş sonrası yapıtlarını belirleyecekti. Savaştan sonra Viyana'ya yerleşti ama Naz yükselişinin tüm Avrupa'yı etkisi altına alması sonucu, eşi Alma Mahler ile önce Prag'a, sonra Paris'e yerleşti... Fransa'yı işgalleri sırasında Nazilerin ellerinden kılpayı kurtuldular ve İspanya üzerinden ABD'ye geçtiler. Werfel, 1945 yılının 26 Ağustos'unda, 55 yaşında, Kaliforniya, Beverly Hills'deki evinde öldü. Öldüğünde, "*Doğmamışların Yıldızı*" adlı son romanını tamamlayalı iki gün olmuştu. "*Musa Dağ'da Kırk Gün*" onun baş yapıtı sayılıyor. Werfel, kitabının malzemesini 1929 yılında Suriye'yi ve Antakya'yı bizzat ziyaret ederek toplamıştı. Kitabın yazımı, 1932 Temmuz'u ile 1933 Mart'ı arasında gerçekleştirildi. Tam Nazilerin iktidarı ele geçirdiği bir dönemde... Buna rağmen 1933 Kasım'ında, Alman kentlerinde kitabını tanıtan konferanslar verdi; özellikle 1. kitabın 5. bölümünü seçmişti okumak için. Kitap daha sonra, adeta Yahudi halkının başına gelecek olan soykırımın bir önsezisi, bir habercisi olarak kabul edildi. Nitekim kısa süre sonra Naziler kitabı yasakladı ve Werfel'in diğer kitapları ile birlikte alanlarda yakıldı.

Werfel'in diğer bazı yapıtları, "***Küçük Burjuvanın Ölümü***", "***Bernadette'in Ezgisi***", "*Verdi / Operanın Romanı*", "***Katil Değil, Ölen Suçlu***", "***Jeremias, Sesi İşit!***" ve "***Jacobowsky ve Albay***"dır.

Dördüncü Baskı
Kasım 2010

MUSA DAĞ'DA 40 GÜN

FRANZ WERFEL

Türkçesi
Saliha Nazlı Kaya

İÇİNDEKİLER

Birinci Kitap: YAKLAŞAN

1- Tezkere.....9
2- Konak-Hamam-Selâmlık.....24
3- Yoğunoluk'un İleri Gelenleri.....39
4- İlk Olay.....61
5- Tanrıların Ara Oyunu.....108
6- Büyük Toplantı.....130
7- Çanların Gömülmesi.....203

İkinci Kitap: GÜÇSÜZLERİN MÜCADELESİ

1- Evimiz Dağın Zirvesidir.....251
2- Çocukların Eylemleri.....290
3- Ateşin Dinî Alayı.....352
4- Sato'nun Yolları.....427

Üçüncü Kitap: YOKOLUŞ, KURTULUŞ, YOKOLUŞ

1- Tanrıların Ara Oyunu.....467
2- Stepan'ın Yola Çıkışı ve Eve Dönüş.....495
3- Acı.....532
4- Dağılış ve Şeytana Uyma.....553
5- Sunak Alevi.....592
6- Sisteki Yazı.....559
7- İçimizdeki ve Üstümüzdeki
Anlatılmaz Olana.....705

Yazarın Notu.....711

YAKLAŞAN

BİRİNCİ KİTAP

"Ey egemen Rab! Kutsal ve gerçeksin sen.
Yeryüzünde yaşayanları ne zaman yargılayacak,
onlardan kanımızın öcünü ne zaman alacaksın?"

Vahiy, Yuhanna 6:10

1

Tezkere

"Buraya nasıl geldim?"

Gabriel Bagratyan, bu sözcükleri gerçekten farkına varmadan mırıldandı. Ağzından dökülen sözcükler herhangi bir soruyu içermiyor; biraz belirsizlik ve onu tamamen kuşatan törensel bir şaşkınlığı ifade ediyordu. Her yeri aydınlatan bu mart pazarının şafağında, kırmızı, dev gelincik sürüsünü, Musa Dağ'ın yamaçlarından aşağıya, Antakya'nın düzensiz yaylalarına kadar önüne katıp süren Suriye'nin ilkyazı neden olmuştu belki buna. Çepeçevre çayırlıklardan kan renginde fışkıran kırmızılık, açma zamanı gelmiş iri nergislerin çekingen beyazını boğuyordu adeta. Sanki dağı, göze görünmez altın renkli bir uğultu sarmıştı. Kebusiye'deki kovanlarından dışarıya fırlayan bal arılarının sesi miydi bu, yoksa her şeyin en duyulur ve görülür olduğu bu saatlerde, Musa Dağ'ın çıplak sırtını, arkada, çok uzaklarda kemirip duran Akdeniz'in dalgaları mı?

Yıkık dökük duvarların arasından geçen yol, duvarlar düzensiz taş yığınları haline geldiğinde keçi yoluna dönüşüyor: Gabriel, ev dokuması yumuşak, tüylü kumaştan turist giysisi içinde iri ve gergin gövdesini geri çevirirken dikkatle dinliyor etrafı. Terlemiş alnından biraz geriye itiyor fesini. Birbirinden ayrık gözleri hafif açık renk, ama genel olarak Ermenilerin gözlerinden daha küçük değil.

Şimdi nereden geldiğini görüyor Gabriel. Parktaki okaliptüs ağaçlarının arasındaki ev, parlak duvarları, yassı çatısıyla aydınlanıyor. Bu pazar gününün sabah güneşi altında ahırlarla müştemilat da ışıl ışıl. Eviyle arasında yarım saatten fazla uzaklık olmasına rağmen, öyle yakın görünüyor ki, Yoğunoluk Kilisesi de, büyük kubbesi ve yandaki sivri kulesiyle belirgin biçimde selâmlıyor kendisini. Bu büyük kilise ile Bagratyanların köşkünü birbirinden ayırmak olanaksız. Gabriel'in, yardımseverliğiyle efsaneleşmiş büyükbabası, ikisini de elli yıl önce yaptırmıştı.

Ermeni köylüleriyle zanaatkârları arasında, yurtdışından, hatta Amerika'dan bile gurbetçilerin memlekete gelmeleri gelenektir. Fakat zenginleşmiş burjuvalar farklı davranırlar. Görkemli villalarını Cannes sahillerine, Heliopolis bahçelerine ya da en azından Beyrut yakınlarında Lübnan Dağı'nın eteklerine kondururlar.

Yaşlı Avedis, sonradan görme zenginlerden çok farklıydı. Paris, Londra ve New York'da şubelere sahip İstanbul'da ünlü bir ticarethanenin kurucusu olan Avedis Bagratyan, zamanı ve işleri izin verdiğinde, her yıl Musa Dağ'daki Yoğunoluk köyünün üst kesiminde yapılmış köşkte kalırdı. Onun şahane varlığından sadece Yoğunoluk değil, Süveydiye bölgesindeki öteki altı Ermeni köyü de yararlanırdı. Yaptırdığı kilise ve okul binaları, çeşitli misyonerlerin görevlendirilmesinden başka, unutulsa bile, halkın bugüne kadar unutmadığı bir armağana işaret etmek yetertidir. Avedis Bagratyan, iyi sonuçlanan bir iş yılının ardından gemiyle Singer dikiş makineleri getirterek köylerdeki ihtiyaç sahibi elli aileye dağıtmıştı.

Dikkatli bakışlarını hâlâ köşkten ayırmıyor Gabriel. Büyükbabasını görüyor gibi. Çocukluğunun uzunca bir bölümünü orada geçirmişti; on iki yaşına kadar o evde yaşamıştı. Geçip giden hayatın verdiği olağanüstü acı, fiziksel bir sızıymış gibi geliyor. Sanki doğmadan önceye ait bir yaşam bu; istenmeyen ürkütücülüğüyle ruhunu tırmalıyor insanın. Gerçekten tanıyor mu büyükbabasını, yoksa çocuk kitaplarından birinde mi okudu ya da resmini gördü? Üstünde sarı-siyah çizgili ipekten uzun bir ceket var, beyaz bıyıklı küçük bir adam. Altın çerçeveli kelebek gözlüğü zincirle göğsünden aşağı sarkmış. (Bahçedeki çimenlerin arasından kırmızı ayakkabılarıyla yürüyor.) Herkes yerlere kadar eğiliyor önünde. İnce, yaşlı parmakları yanağını okşuyor çocuğun. Böyle miydi gerçekten yoksa sadece hayal mi?

Gabriel Bagratyan, Musa Dağ ile ilgili yaşadıklarının aynısını, büyükbabası ile ilgili olarak da yaşıyor. Birkaç hafta önce, çocukluğunun geçtiği dağı, o günbitimi gökyüzüne karşı dağın kararmaya başlayan sırtını ilk kez gördüğünde de anlatılmaz bir duygu kaplamıştı her yanını; korkunç, aynı zamanda hoş bir duygu. Derinliklerine dalmak olanaksızdı. Hemen vazgeçmişti bundan. Bu, sezilen bir şeylerin ilk soluğu muydu? Yoksa geçen yirmi üç yıl mıydı? Yirmi üç yıl Avrupa'da, Paris'te!

Yirmi üç yıl tam asimilasyon! İki katı, üç katı sayılır bu yıllar. Bu yıllar her şeyi siler. İhtiyarın ölümünden sonra, aile büyüğünün bölgeciliğinden kurtulan aile, bu doğu köşesini terketmişti. Şirketin merkezi eskisi gibi İstanbul'da kalır. Fakat artık Gabriel'in anne ve babası iki oğullarıyla birlikte Paris'te yaşamaya başlarlar. Gabriel'in kendisinden on beş

yaş büyük ağabeyi Avedis kısa süre sonra ortadan kaybolur. İthalat şirketinin şeflerinden biri olarak Türkiye'ye geri dönmüştür. Büyükbabasının önadını boşuna taşımamaktadır o. Avrupa onu cezbetmemiştir. Yalnızlığı seven bir eksantriktir Avedis Bagratyan. Uzun yıllar terk edilmiş duran Yoğunoluk'taki köşk onun gelmesiyle yeniden canlanır.

Avedis'in tek tutkusu avdır. Yoğunoluk'tan Toroslara ve Horan'a av gezileri düzenler. Ağabeyi hakkında hemen hiçbir şey bilmeyen Gabriel, Paris'te liseyi bitirmiş, yüksek öğrenimini Sorbon'da tamamlamıştır. Irkının şaşılacak istisnası olarak ticarete hiç yatkın değildir; kimse tarafından da tüccar olması için zorlanmaz.

Bilim insanı ve sanatsever olarak, bir arkeolog, sanat tarihçisi, bir filozof olarak yaşamasına izin verilir. Ayrıca Gabriel, kendisini bağımsız kılan, hatta zengin bir yaşantı sürdürmesine olanak sağlayan belli bir yıllık gelir de alır. Juliette ile evlendiğinde daha çok gençtir. Bu evlilik derin bir değişime neden olur. Fransız olan karısı, onu kendi tarafına çeker. Gabriel artık her zamankinden daha çok Fransız'dır. Adeta sadece akademik anlamda Ermeni'dir o. Buna rağmen özünü tamamen unutmamıştır; bilimsel makalelerinin bazılarını Ermeni dergilerinde yayınlar. Bunun dışında oğlu Stepan on yaşına bastığında, atalarının dilini öğrenmesi için, bir Ermeni öğrenciyi, özel öğretmen olarak tutar. Başlangıçta Juliette bunu gereksiz, hatta zararlı bulur. Fakat genç Samuel Avakyan'ın varlığından hoşnut olduğu için birkaç ricat muharebesinden sonra direnmekten vazgeçer. Evlilik çatışmaları her iki eşte de kök salar.

Yabancılaşıp yitip gitmek için ne kadar uğraşırsa uğraşsın, Gabriel zaman zaman halkıyla ilgili politikalar içine çekilir. Ünlü bir isim olduğu için, çeşitli Ermeni liderler Paris'e geldiklerinde onu ziyaret ederler. Hatta kendisine Taşnak Partisi'nden milletvekilliği bile önerilir. Bu temelsiz talebi de korkuyla reddetmiştir, ama Jöntürkleri Ermeni Taşnak Partisi'yle biraraya getiren 1907 yılındaki ünlü kongreye katılır. Irkların barış içinde, onurlarıyla birarada yaşayacakları yeni bir devlet kurulacaktı. Böyle bir amaç özüne yabancılaşmış olanı bile coşturur elbette. O günlerde Türkler, Ermenilere en güzel iltifatlarda bulunmakta, ilânı aşk etmektedirler.

Gabriel Bagratyan, karakteri icabı bağlılık andını herkesten daha çok ciddiye alır. Balkan Savaşı patlak verdiğinde savaşa gönüllü olarak katılmasının nedeni budur. İstanbul'daki yedek subay okulunda hızlandırılmış eğitimden geçirilen Gabriel, bir obüs bataryasına atanır ve Bulair muharebesine katılır. Yakınlarından bu tek uzun ayrılışı altı

aydan fazla sürer. Çok üzülür. Belki de Juliette'i elinden kaçırmaktan korkmaktadır. Böyle düşünmesi için gerçekte herhangi bir neden olmamasına rağmen, ilişkilerinde bir şeylerin sallantıda olduğunu hissetmektedir.

Paris'e döndükten sonra, ruhanî yaşamla ilgisi olmayan her şeyden elini eteğini çeker. O bir düşünür, soyut bir insan, kendine özgü birdir. Türkler, Ermeniler onu ne ilgilendirir ki? O, Fransız yurttaşlığına geçmeyi düşünmektedir. Bunun için her şeyden önce Juliette'i mutlu kılmalıdır. Hep kötü bir duygu alıkoyar onu bundan. Savaşa gönüllü gitmiştir. Vatanını sevmese de inkâr edemez. O ülke kendi atalarının ülkesidir. Ataları o topraklar üzerinde korkunç acılar çekmişler, yine de vazgeçmemişlerdir ülkelerinden. Oysa Gabriel'in çektiği hiçbir şey yoktur. Cinayetlere, katliamlara ilişkin sadece anlatılanları, bir de okuduklarını bilir. Soyut bir insanın nereye ait olduğunun ne önemi var diye düşünmüş ve Osmanlı uyruğunda kalmıştır.

Avenue Kléber üzerindeki muhteşem yuvalarında iki yıl yaşarlar. Bütün sorunlar çözülmüş, nihaî yaşam bulunmuş gibidir. Gabriel otuz beş, Juliette otuz dört, oğulları Stepan ise on üç yaşındadır. Dertsiz bir yaşam sürdürürler. Geleceğe dönük özel hırsları olduğundan sözedilemez. Gabriel'in düşünsel bir uğraşı, hoş bir dost çevresi vardır. Dost çevresinin seçiminde belirleyici olan Juliette'tir. Bu, ifadesini Gabriel'in eski Ermeni tanıdıklarıyla -anne ve babası çoktan ölmüşlerdir- ilişkisinin giderek daralmasında bulur. Juliette, kendi kanının baskın olduğunu adeta inatla kabul ettirmektedir. Sadece oğlunun gözlerini değiştiremez tabiî. Ne var ki Gabriel, bütün bunlardan habersizmiş gibi görünür.

Kaderin birdenbire değişmesine Avedis Bagratyan'dan gelen bir ekspres mektup neden olmuştur. Ağabeyi, Gabriel'den İstanbul'a gelmesini istemektedir. Ağır hasta olduğundan şirketi yönetecek durumda değildir. O nedenle, şirketi anonim şirkete dönüştürmek için haftalar boyunca bütün hazırlıkları tamamlamıştır.

Gabriel kendi çıkarlarına sahip çıkmak için İstanbul'a gelmelidir. Dünya işleriyle ilgili kendisine çokça güvenen Juliette, görüşmelerde Gabriel'e yardımcı olmak amacıyla birlikte gitmek istediğini bildirmiştir. Mesele oldukça önemlidir, oysa Juliette'e göre iyi niyetli karaktere sahip Gabriel, ötekilerin Ermeni hileleriyle başa çıkamaz.

1914 yılı Temmuz'u. Dünya ürkütüyor. Gabriel sadece Juliette'i değil, Stepan ile Avakyan'ı da birlikte götürmeye karar vermiştir. Ders yılı neredeyse bitmek üzere. İşler uzayabilir. Oysa dünyanın gidişatını kestirmek olanaksız. Aile iki hafta sonra İstanbul'a varır.

Fakat Avedis Bagratyan onları bekleyememiş, bir İtalyan gemisiyle Beyrut'a gitmiştir. Son günlerde korkunç hızla kötüleyen ciğerleri artık İstanbul'un havasını kaldıramamaktadır. (İlginç; Avrupalı Gabriel'in ağabeyi ölmek için İsviçre'ye değil, Suriye'ye gitmiştir.)

Gabriel, Avedis yerine, müdürler, avukatlar ve noterlerle görüşür. Fakat tanımadığı ağabeyinin kendisinin çıkarlarını en hassas, en dikkatli biçimde gözettiğini görmek zorunda kalmıştır. İşte ilk kez o anda, bu yaşlı, hasta Avedis'in kendisi için çalıştığının, rahat yaşamasını ona borçlu olduğunun bilincine varır. İki kardeşin birbirlerine böylesine yabancı kalması ne büyük saçmalık! Bu "tüccar"a, bu "şarklı"ya karşı bazen gizlemediği kibir duygusu Gabriel'i boğmaktadır şimdi. Artık, daha geç olmadan bu haksızlığı gidermek dileğiyle yanar, evet hafif bir hasret duygusudur bu.

İstanbul'un sıcağı gerçekten dayanılır gibi değil. Batıya gitmek de şu sıra pek uygun olmaz. Fırtınanın geçmesini bekleyelim. Buna karşın kısa bir deniz yolculuğunu düşünmek bile insanı ferahlatıyor. Khedival Mail'in yeni gemilerinden birisi İskenderiye'ye giderken Beyrut'a uğruyor. Lübnan Dağı'nın batı yamaçlarında, pek mütevazı olmayan taleplere de yanıt verebilecek modern villalar kiralamak mümkün. Bu işin uzmanları dünyadaki hiçbir manzaranın bu kadar güzel olmadığını bilirler. Fakat Gabriel, bu tür ikna edici gerekçelere hiç gerek duymuyor, çünkü Juliette hemen kabul ediyor önerisini. Uzun süredir boğucu bir sabırsızlık büyüyor içinde. Yeni bir şeyler yaşama olasılığı, çekiyor Juliette'i. Devletlerin karşılıklı savaş ilânları Bagratyanlar deniz yolculuğundayken patlıyor. Beyrut Limanı'na çıktıklarında, Balkanlar'da ve Galiçya'da ilk çarpışmalar başlamıştır bile. Fransa'ya dönüşü düşünmek olanaksız. Buraya saplanıp kalırlar.

Gazeteler Babıâli'nin Mihver'e (merkezî devletler) katılacağını bildiriyorlar. Paris bir düşman ülke kenti artık. Yolculuğun daha derinde yatan amacının isabetsiz olduğu ortada. Avedis Bagratyan'a bu kez de kardeşini görmek kısmet olmuyor. Zira o birkaç gün önce Beyrut'u terkederek Halep ve Antakya üzerinden Yoğunoluk'a giden zorlu yolculuğu göze almıştır. Ölmek için Lübnan da yetmiyor ona. Son durak mutlaka Musa Dağ olmalı. Fakat Gabriel'in ağabeyinin kendi ölümünü önceden haber veren mektubu ta sonbaharda ulaşıyor ellerine.

Bu arada Bagratyanlar, kentin yukarı mahallelerinde şahane bir eve yerleşmişlerdir. Juliette Beyrut'taki yaşamı katlanılabilir buluyor. Birçok Fransız var burada. Çeşitli konsoloslar da geliyorlar ziyaretine. Her yerde olduğu gibi burada da çevre edinmeyi beceriyor. Gabriel, yaşadıkları

sürgünün Juliette'i fazla etkilememesinden mutlu. Yapılabilecek bir şey yok. En azından, Avrupa kentlerinden daha güvenli Beyrut. Ne var ki Gabriel, durmaksızın Yoğunoluk'taki evi düşünüyor. Avedis mektubunda ısrarla gelmesi için adeta yalvarıyor. Mektup eline ulaştıktan beş gün sonra Doktor Altuni'nin Avedis Bagratyan'ın öldüğünü bildiren telgrafı ulaşıyor. Artık sadece düşünmekle kalmıyor Gabriel, durmaksızın çocukluğunun geçtiği o evden sözediyor. Ama Juliette aniden, eskiden beri sürekli sözettiği, şimdi ise kendisine miras kalan bu eve mümkün olduğunca çabuk yerleşmek istediğini söyleyince korkuya kapılıyor. Gabriel'in itirazlarına inatla karşı çıkıyor karısı. Kırsal yalnızlık mı? Bundan daha çok arzuladığı bir şey yok. Dünyadan kopmuşluk, konforsuzluk mu? Gereken her şeyi kendisi yaptırabilir. Ona çekici gelen tam da bu zaten. Juliette, ailesine ait bir köy evinde büyümüş. Böyle bir yerde kendi evini kurup, kendi istediği gibi yönetirse, en tatlı hayallerinden birinin gerçekleşeceğini, bunun dünyanın şu ya da bu noktasında olmasını önemsemediğini söylüyor.

Juliette'in coşkusuna rağmen, yağmur mevsiminin sonuna kadar direniyor Gabriel. Aslında ailesini İsviçre'ye götürmek için elinden geleni yapması daha akıllıca bir iş olmaz mı? Fakat Juliette isteğinde ısrarlı. Neredeyse bir meydan okuma bu. Gabriel, hasret duygularıyla karışmış tuhaf bir huzursuzluktan kurtaramıyor kendisini.

Küçük aile, Bagratyan'ın memleketine yolculuk hazırlıklarına başladığında aralık ayına girilmiştir. Askerî sevkıyat nedeniyle tren çok kalabalık olmasına rağmen Halep'e oldukça rahat gelirler. Halep'te otomobil kiralayıp, çamur batak bir yoldan Tanrı'nın mucizesi sonucu Antakya'ya ulaşırlar.

Kâhya Kristofor, onları av arabası ile eşyalar için getirdiği iki kağnı arabasıyla Orontes köprüsünde bekliyor. Yoğunoluk'a iki saatten az bir sürede varacaklar. Zaman oldukça neşeli geçiyor. Hiç de o kadar kötü değil, diyor Juliette...

- Buraya nasıl geldim?

Çevresi bu soruyu yarım yamalak yanıtlayabiliyor. Fakat şaşkınlığı son bulmuyor bir türlü. Hafif bir huzursuzluk da titreşiyor içinde. Yirmi üç yıllık Paris yaşantısıyla aşılmış olan o eski alışkanlıklar yeniden önem kazanıyor. Gabriel sonunda hayran bakışlarını ayırabiliyor evinden.

Juliette ile Stepan daha uyuyorlardır mutlaka. Yoğunoluk Kilisesi'nin çanı da pazar sabahını haber vermedi henüz.

Gabriel vadinin kuzeyinde kalan Ermeni köylerini izliyor. İpekböceği köyü Azir'i durduğu yerden görebiliyor hâlâ. Bu taraftaki son köy

Kebusiye ise artık görünmüyor. Dut ağaçlarının oluşturduğu koyu yeşil yatağında uyuyor Azir. Orada, Musa Dağ'a yaslanmış küçük tepede bir manastır harabesi yükseliyor. Aziz Havari Thomas bizzat kurmuş bu keşiş zaviyesini. Harabedeki taşların üzerinde ilginç yazılar var. Bazıları Selevkoslar zamanından kalma olan bu taşlar, arkeologlar için ender bulunur nitelikte. Bir zamanlar o eski dünyanın kraliçesi olan Antakya, denize kadar uzanıyordu. Orada eski eserler ya toprağın üzerinde öylece serpilmiş ya da ilk kazma vuruşunda definecilerin karşısına çıkıyorlardı. Gabriel, birkaç hafta içinde bir dizi değerli eseri evinde biriktirmişti. Buradaki temel uğraşını bu kazılar oluşturuyordu. Yine de içine düştüğü belli bir ürkeklik Thomas Harabelerinin bulunduğu tepeye çıkmaktan alıkoyuyordu onu. (Harabeleri bakır renkli, taçlı büyük yılanlar koruyor, kutsal taşları ev yapmak için götürenlerin başı beladan kurtulmuyor; bu günahkârlar mezarlarına taşıyorlardı taşları.) Bu öyküyü kimden dinlemişti? Şimdi Juliette'in kaldığı, bir zamanlar annesinin olan odada, yüzlerini tuhaf biçimde boyamış yaşlı kadınlar toplanırlardı. Acaba bu bir düş ürünü müydü? Olabilir miydi? Yoksa Yoğunoluk'taki annesiyle Paris'teki annesi aynı kadın mıydı?

Sık yapraklı ağaçların oluşturduğu ormana çoktan girmişti Gabriel. Dağın yamacında, tepeye kadar ulaşan dik, geniş bir sel yatağı açılmıştı. Meşelik Geçidi derlerdi buraya. Gabriel Bagratyan, sık çalılıklar arasından zar zor tırmanırken aniden anladı: Geçici durum sona ermişti. Şimdi karar zamanıydı.

Geçici bir durum mu?

Gabriel topçu alaylarından birinde yedek subaydı. Türk orduları ise dört cephede ölüm kalım mücadelesi sürdürüyorlardı. Kafkaslar'da Ruslara, Mezopotamya Çölü'nde İngiliz ve Hintlilere karşı savaşıyorlardı. Avustralya tümenleri, müttefik donanmayla birlikte Boğaz kapılarını zorlamak için Gelibolu Yarımadası'na çıkartma yapmışlardı, Suriye ve Filistin'deki Dördüncü Ordu Süveyş Kanalı'na yeni bir saldırı için hazırlanıyordu. Bütün bu cephelerde direnebilmek insanüstü bir gayret gerektiriyordu. Herkesin taptığı Enver Paşa, Kafkasya kışında giriştiği çılgın seferde iki kolorduyu telef etmişti. Her yerde subay kıtlığı çekiliyordu. Savaş donanımı ise yetersizdi.

Bagratyan için 1908 ve 1912'deki umutlu günler sona ermişti artık. İttihat, "Jöntürk İttihat ve Terakki Komitesi", Ermeni halkını, sadece kendi

amaçları doğrultusunda ve verdiği sözleri hemen çiğnemek için kullanmaktan başka bir şey yapmamıştı. Gabriel'in anavatan uğruna cesaretini kanıtlamak üzere öne fırlaması için hiçbir neden yoktu. Bu kez durum farklıydı. Karısı Fransız idi. Belki de, sevdiği, minnet duyduğu ve evlilik ilişkisiyle bağlandığı bir ulusa karşı savaşmak zorunda kalacaktı. Buna rağmen alayının Halep'te bulunan ihtiyat dairesine gidip teslim oldu. Bunun görevi olduğunu düşünüyordu. Aksi halde asker kaçağı muamelesi görebilirdi. Görevli albayın sanki hiç subay sıkıntısı yokmuş gibi davranması çok tuhaftı. Bagratyan'ın kâğıtlarını dikkatlice gözden geçirip geri yolluyordu onu. Nerede ikâmet ettiğini bildirecek, orada çağrılmayı bekleyecekti. Bu gelişmeler kasımda olmuştu. Mart ayı sona ererken askere çağrılma emri Antakya'dan hâlâ gelmiyordu. Acaba bu işin altında gizli bir amaç mı vardı, yoksa sözkonusu olan sadece Osmanlı askerî makamlarının içinde bulundukları kaos muydu? Fakat Gabriel, hemen o gün kararın geleceğini sanıyordu. Antakya'dan posta, pazar günü sadece mektuplarla gazeteleri değil, kaymakamlığın köylere ve tebaalara gönderdiği hükümet emirlerini de ulaştırırdı.

Gabriel sadece ailesini düşünüyor. Durum zor. Kendisi savaşa gittiğinde Juliette ile Stepan'a ne olacak? Birçok şey Yoğunoluk'ta kalmalarını gerektiriyor. Juliette, evden, bahçeden, ev idaresinden, meyve ve gül yetiştirmekten çok hoşnut. Çiftlik sahibesi rolünde kendisini çok iyi hissettiği görülüyor.

Güvenilir ve değerli insanlar da var burada. Yaşlı hekim Altuni ile, şaşılacak kadar bilgili eczacı Krikor'u çocukluğundan beri tanır Gabriel. Bunlardan başka, Yoğunoluk köy vaizi ile bütün Süveydiye bölgesinin gregoryen papaz vekili Ter Haykazun da var. Ayrıca, Bitias'tan Protestan din adamı Harutyun Nohutyan, öğretmenler ve başka ileri gelenler sayılabilir. Kadınlara ise biraz hoşgörülü davranmak gerekir elbette.

Bu ileri gelenlerin Bagratyan köşkünde ilk kabul edilişlerinin ardından, Gabriel, Juliette'e benzeri koşullarda, bir Provans kasabası insanlarının bu Suriye sahili insanlarından fazlaca üstünlükleri olamayacağını söylemişti. Juliette bu saptamayı, çoğu kez kocasını yaralayan, Ermeni ve doğulu olan her şeye karşı her zaman gösterdiği alaycı tavra girmeden kabul etli. O günden sonra kabul geceleri, defalarca tekrarlandı. Bugün, bu mayıs pazarında da, bir davet veriliyor. Gabriel, Juliette'in hoşgörülülüğünden mutlu. Fakat tüm bu olumlu koşullar, burada, yalnız kaldıklarında, karısıyla oğlunun kendilerini dünyadan kopmuş hissetmelerini değiştirmiyor.

Meşelik Geçidi'ni bu soruna çözüm bulamadan geride bırakıyor.

Kuzeye doğru uzayan patika, yamaçtaki böğürtlen ve yabangülü fundalıklarından geçerek kayboluyor. Musa Dağ'ın bu bölümüne yerel halk Damlacık der. Bu isimler hâlâ belleğinde Gabriel'in. Damlacık çok yüksek değil. Bu nedenle de, güneydeki sıradağları bu yuvarlak yükselen iki tepenin adları bile yok. Sekiz yüz metreye kadar, son tepelerden sonra, ansızın, karmakarışık, dev taş yığınları halinde Orontes ovasına yığılır. Yolcunun kolaylıkla geçit bulabileceği kuzeyde ise Damlacık'ın konumu daha alçak olup bir semer gibi ikiye bölünmüştür. Deniz kıyısı sıradağının en dar yeri, Musa Dağ'ın belidir burası. Tepedeki düzlük birkaç yüz metreye kadar daralır, uçurum tarafındaki kaotik kayalık ise uzanır gider.

Gabriel her taşı, her çalılığı tanıyor. Çocukluğundan kalma görüntüler içinde, belleğinin en derinliklerine kazınmış olan yer burasıdır. Koruluk oluşturan o aynı çam fıstığı ağaçları, taşlık alana sivri dikenlerini yaymış iğne yapraklar, o aynı kozalaklar. Sonra, dev bir doğa senatosunun görkemli üyeleri gibi, sanki oraya yaklaşan birinin ayak sesini duyar duymaz toplantılarına ara vermiş beyaz yuvarlak kayalardan oluşan kütleyi sarmalamış sarmaşıklar ve diğer sarıcı otlar. Yolculuğa hazır bir kırlangıç sürüsü bozuyor sessizliği. Gökkubbenin yeşilimsi gölünde coşkulu bir oyun bu. Kurşunî alabalıklar yüzüyor sanki. Kanatların aniden açılıp kapanması göz kırpmayı andırıyor.

Ellerini başının altında kavuşturarak çimenlere uzanıyor Gabriel. Daha önce, çam fıstıklarını ve kaya kütlelerini bulmak için Musa Dağ'a iki kez tırmanmış, fakat her defasında yolunu şaşırmıştı. Herhalde yok diye düşünmeye başlamıştı artık. Kapıyor yorgun gözlerini Gabriel. İnsan, içsel düşünce ve yaşamının aşina bölgelerine geri dönerse, bir zamanlar üretip vedalaştığı ruhlar tutkuyla etrafını çevirir.

Sanki yirmi üç yıl boyunca onu, burada, bu harika ıssızlıkta, çam fıstıkları ve kayaların altında sadakatle beklemiş olan çocuk ruhlar da Bagratyan'ı kuşatıyor. Ne kadar da savaşçı ruhlar. Her Ermeni gencinin o yırtıcı hayalleri. (Başka türlü olabilir miydi?) Kanlı Sultan Abdülhamit, Hıristiyanlara karşı bir ferman çıkarmış. Peygamberin sadık izleyicisi olan kimi Türkler, Kürtler, Çerkesler yakıp yıkmak, yağmalamak için Ermeni halkına karşı yeşil bayrak altında toplanmaya başlamışlar. Fakat düşmanları Gabriel Bagratyan'ı hesaba katmamışlardı. Halkını birleştiren Gabriel, onları dağlara çıkarır. Kendilerinden üstün olan bir gücü, anlatılamaz bir kahramanlıkla püskürtüp yenilgiye uğratırlar.

Bu çocukça heyesten Gabriel de uzak duramıyor. Bir Parisli, Juliet-

te'in kocası, bilim adamı, modern savaşın gerçekliğini bilen, şimdilerde ise Osmanlı askerî olmak görevini yerine getirmek üzere olan o, aynı zamanda çok eskilere dayanan bir kan davasıyla, soyunun baş düşmanına karşı harekete geçiyor. Bütün Ermeni gençlerinin düşü. Gerçi sadece bir an. Gabriel yine de hayrete düşüyor. Uyumadan önce alaylı bir gülümseme yayılıyor yüzüne.

Gabriel Bagratyan korkuyla sıçrar. Uyurken birisi dikkatlice izlemiştir kendisini. Hem de epeyce uzun süre. Oğlu Stepan'ın sessizce yanan gözlerini görüyor. Belirsiz de olsa rahatsızlık duygusuna kapılıyor Gabriel. Oğullar babalarını uyurken görmemeli. Aksi halde çok eski geleneklerden biri ihlâl edilmiş olur. Gabriel sözcüklerine hafif bir sertlik katar:

"Burada ne yapıyorsun? Mösyö Avakyan nerede?"

Babasını uykuda yakaladığı için Stepan da telâşlanmıştır şimdi. Ellerini nereye koyacağını bilemiyor çocuk. Kalın dudakları aralanıyor. Kolejli giysileri var üzerinde; dize kadar çorap, geniş devrik yaka. Ceketini çekiştiriyor konuşurken:

"Annem, yalnız gezintiye çıkmama izin verdi. Mösyö Avakyan bugün izinde. *Pazar günleri ders yapmıyoruz ya.*"

"Fransa'da değil, Suriye'deyiz" diyor babası anlamlı bir biçimde. "Bir daha yanında kimse olmadan dağlara çıkmana izin yok."

Babasına merakla ve sanki bu küçük azardan başka, daha önemli talimatlar bekliyormuş gibi bakıyor Stepan. Fakat Gabriel suskun. Gülünç bir çekingenlik içinde. Sanki hayatında ilk kez yalnız kalmış oğluyla. Yoğunoluk'a geldiklerinden bu yana onunla fazla ilgilendiği yok, çoğu kez yemek masasında görüşüyorlar. Gerçi Paris'teyken ya da İsviçre'ye tatile gittiklerinde Stepan'la gezintiler yapmışlardı, ama insan Paris'te, Montreux'de ya da Chamonix'te ne kadar yalnız olabilir ki? Oysa Musa Dağ'ın temiz havası babayla oğul arasında, yabancı oldukları bir yakınlığa yol açan gevşetici bir öğe. Gabriel, bütün önemli noktaları bilen bir önder gibi önden yürüyor. Stepan ise hâlâ sessiz ama beklentiyle dolu izliyor onu.

Doğuda baba ve oğull Bunu, çocuklarla ebeveynler arasında Avrupa'da görülen yüzeysel ilişkiyle karşılaştırmak olanaksız. Babasına bakan Tanrı'ya bakar. Çünkü baba, insanı Adem'le, yani yaradılışın başlangıcıyla birleştiren kesintisiz cet zincirinin son halkasıdır. Aynı şekilde,

oğluna bakan Tanrı'ya bakar. Çünkü oğul, insanı, kıyametle, bütün her şeyin sonuyla, kurtuluşla birleştiren gelecek halkadır. Böylesine kutsal bir ilişkide çekingenlik ve sessizlik egemen olmaz mı?

Baba, gerektiği gibi ciddi bir konuşma yapmaya karar vermiştir:

"Bay Avakyan'la hangi konular üzerinde çalışıyorsunuz şimdi?"

"Bir süre önce Yunanca okumaya başladık baba. Ayrıca fizik, tarih, coğrafya da çalışıyoruz."

Bagratyan başını kaldırıyor. Stepan, Ermenice konuşmuştu. Soruyu Ermenice mi sordu kendisi? Aslında aralarında hep Fransızca konuşurlardı. Oğlunun Ermenice sözcükleri babayı tuhaf bir biçimde etkiliyor. Stepan'ı Ermeni'den çok Fransız genci olarak gördüğünün bilincine varıyor Gabriel.

"Coğrafya" diye yineliyor, "Peki dünyanın hangi bölgesiyle ilgileniyorsunuz şu an?"

"Küçük Asya ve Suriye coğrafyasıyla" diye yanıtlıyor Stepan. Daha akıllıca bir şey beklemiyormuş gibi başını onaylayarak sallıyor babası. Artık konuyla hiç ilgili değildir. Konuşmayı eğitimsel bir sonla bağlamaya çalışır:

"Musa Dağ'ın haritasını çizebilir misin?"

Stepan babasının kendisinden böyle bir şey beklemesinden çok mutlu olmuştur:

"Ah evet, baba! Senin odanda Avedis Amca'nın Antakya'nın kıyılarını gösteren bir haritası var. Sadece ölçüyü büyültmek ve eksikleri tamamlamak gerekir."

Çok doğru. Stepan bir an sevindiriyor onu. Fakat sonra düşünceleri, belki şu an yolda olan, belki de Halep'te, hatta İstanbul'da İttihatçılardan birinin masasında sürünen askere çağrılma emrine kayıyor. Suskun bir gezinti... Stepan bütün benliğiyle yeni bir konuşmayı beklemekte. Burası babasının ülkesi. Babasının çocukluğuna ilişkin öyküleri, kendisine pek seyrek anlatılan o gizemli şeyleri dinlemeyi özlüyor. Fakat babasının belli bir hedefi var sanki. Ve nihayet ulaşmaya çalıştığı ilginç bir taraça açılıyor önlerinde. Dağdan epeyce ileriye, boşluğa uzanmış. Kayalardan oluşmuş dev bir kol, açılmış parmaklarla bir anahtar gibi yüksekte tutuyor onu. Burası, oldukça geniş iki evin sığabileceği taşla bezenmiş kayalık bir yüzey. Birkaç çalılıkla deri sertliğindeki bir *agavdan** başka bir şeyin yetişmesine izin vermemek, deniz fırtınaları için burada elbette çocuk oyuncağıdır. Havada serbestçe duran

* **Agav:** Sarı sabıra benzeyen bir bitki. (Ç.N.)

yüzey öylesine ileriye uzanmış ki, intihar etmek isteyen biri, en uçtan kendisini dört yüz metre aşağıdaki denize atsa, her hangi bir kayaya çarpıp yaralanmaksızın suda kaybolabilir. Oğlan çocuklarına özgü bir hareketle kenara kadar koşmak istiyor Stepan. Fakat babası onu hızla geri çekip elini sıkıca tutuyor avuçlarının içinde. Serbest olan sağ eliyle çeşitli yönlere işaret ediyor:

"Eğer Ras el-Khanzir, yani Domuz Burnu olmasaydı şurada kuzeyde İskenderun Körfezi'ni görebilirdik. Güneyde ise Orontes kaynağı görülebilirdi, fakat dağ, kavis yapıyor."

Hareketli denizde yarım daireler çizen babasının işaret parmağını, dikkatle izliyor Stepan. Fakat sorusunun konuyla hiç ilgisi yok:

"Gerçekten savaşa gidecek misin baba?"

Oğlunun elini hâlâ korkuyla tuttuğunun farkında değil Gabriel:

"Evet, emir her an gelebilir."

"Gerçekten gerekiyor mu?"

"Başka türlüsü mümkün değil Stepan. Bütün yedek subaylar askere çağrılacaklar."

"*Ama biz Türk değiliz. Hem sonra neden seni hemen çağırmadılar* askere?"

"Bunun anlamı, topçu sınıfının şimdilik yeterince topu olmadığıdır. *Yeni bataryalar kurulduğunda bütün yedek subayları çağıracaklar.*"

"Peki nereye gönderecekler seni?"

"Ben, Suriye ve Filistin'deki Dördüncü Ordu'ya katılacağım." Gabriel Bagratyan için, geçici olarak Halep, Şam ya da Kudüs'e gönderilebileceğini düşünmek sakinleştirici bir duygu. Belki de o zaman Juliette ile Stepan'ı birlikte götürme olanağı bulur. Stepan babasının kaygılarını tahmin etmişe benziyor.

"Peki biz ne olacağız baba?"

"Mesele de bu ya..."

Oğlan babasının sözünü kesiyor hararetle:

"Bizi burada bırak baba, lütfen bizi burada bırak! Evimiz annemin de çok hoşuna gidiyor."

Verdiği bu güvenceyle Stepan, yabancı ülkede olan annesinin duyguları konusunda babasını sakinleştirmek istiyor gibi. Anne ve babasının evliliklerinde, iki dünyanın, bir o tarafa bir bu tarafa çekiştirmesini dikkatli bir incelikle hissediyor.

Oysa Bagratyan düşünüyor:

"*En iyisi sizi İstanbul üzerinden İsviçre'ye götürmek. Ama ne yazık*

ki İstanbul'da da savaş var..."

Stepan, yumrukları göğsünün üzerinde sıkılı:

"Hayır. İsviçre'ye gitmeyelim. Bizi burada bırak baba!" diyor.

Gözleriyle yalvaran çocuğa şaşkınlıkla bakıyor Gabriel. Ne tuhaf! Atalarının ülkesini hiç tanımayan bu çocuk yine de o ülkeye karşı derin bir bağlanmışlık içinde. Gabriel'in içinde yaşayan şeyi, Bagratyan soyunun bu dağa bağlılığını, Paris'te doğmuş olan Stepan, o duyguyu bizzat tatmadan kan yoluyla miras aldı. Kolunu oğlunun omzuna atıp sadece:

"Bakalım" diyor.

Damlacık'ın yüksek düzlüğüne yeniden çıktıklarında Yoğunoluk'un sabah çanlarını duyuyorlar. Vadiye inen yol bir saatten az sürüyor. Pazar ayininin hiç olmazsa ikinci yarısını dinleyebilmek için çok acele etmek zorundalar.

İpekböceği köyü Azir'de kendilerine sabah selâmı veren az sayıda insana rastlıyorlar:

"*Pariluys*", "Günaydın!" Azir köylüleri Yoğunoluk kilisesine giderler. Yol, merkeze kadar sadece on beş dakika çeker. Bazı evlerin önünde üzerlerine büyük tahtalar konmuş masalar var, ipekböceğinin yumurtaları tahtaların üzerine sıvanmış; güneşte kuluçkaya yatan beyaz bir kütle bu. Stepan, dedesi Avedis'in iplik işçisi olduğunu, çok genç yaşta, on beş yaşında, ekmek almak için Bağdat'a giderek hayata atıldığını öğreniyor babasından.

Yoğunoluk yolunda yaşlı jandarma Ali Nazif geçiyor yanlarından. Bu vakur zaptiye, köylerde Ermenliler arasında uzun yıllardan bu yana barış ve dostluk içinde yaşayan on Türk'ten biridir. Ali Nazif'ten başka onun emri altında bulunan beş jandarma erinden de söz edilmeli. Ali Nazif, Musa Dağ gibi sürekli yerinde kalırken, bu beş jandarma eri sık sık değişir. Bir de Sultanın temsilcisi olarak kambur bir postacı bulunur burada. Ailesiyle birlikte kalan postacı, postayı Antakya'dan çarşamba ve pazar günleri getirir. Ali Nazif bugün huzursuz ve kaygılı görünüyor. Osmanlı Hükümetinin bu dağınık saçlı yöneticisinin çok acil işleri var sanki. Çiçek bozuğu yüzü, içinin kürkü dökülmüş kasketinin altında nemli nemli parıldıyor. Ürkütücü süvari kılıcı, kurumuş eğri bacaklarına çarpıyor yürüdükçe. Başka zamanlar, Bagratyan efendinin karşısında hep saygıyla selâm duran Ali Nazif, bugün sadece sert bir selâmla yetiniyor, ama bu arada çok üzgün olduğunu da belli ediyor. Ali Nazif'in davranışındaki değişiklik Gabriel'in dikkatini öylesine çekiyor ki, bir süre arkasından bakıyor onun.

Yoğunoluk'un kilise meydanında, uzaktan geldikleri için gecikmiş

birkaç kişi göze çarpıyor. Kabarık etekler giymiş kadınların başlarında rengârenk örülmüş başörtüleri var. Erkekler ise şalvarlarının üzerine kaftana benzer bir ceket olan entari giymişler. Yüzleri ciddi ve asık. Güçlü yaz güneşi, kireç beyazı evlerin görüntüsünü iyice parlatıyor. Evlerin çoğu tek katlı ve yeni badanalanmış; Ter Haykazun'un papazlık makamı, doktorla eczacının evleri, Karun kadar zengin Yoğunoluk muhtarı Thomas Kebusyan'a ait belediye binası.

Kilise geniş bir kaidenin üzerinde yükseliyor. Ana kapıya dış merdivenle ulaşılıyor. Avedis Bagratyan bu kiliseyi, Kafkasya'da bulunan ünlü bir ulusal mabetten kopya ettirdi; elbette daha küçük ölçülerde. Açık kapıdan ayine katılan koronun sesi akıyor dışarıya. Yoğun kalabalığın üzerinden bakıldığında, karanlıktaki sunağın solgunluğu görülüyor. Ter Haykazun'un cübbesinin arkasındaki altın haç parıldıyor.

Gabriel ile Stepan içeri giriyorlar. Stepan'ın öğretmeni Samuel Avakyan durduruyor ikisini. Avakyan ne zamandır sabırsızlıkla bekliyor onları.

"Siz önden gidin Stepan" diyor öğrencisine, "Anneniz sizi bekliyor".

Stepan kalabalık içinde kaybolunca da hızla Gabriel'e dönüyor:

"Pasaportlarınızı geri istediklerini söylemek istiyorum; hem dahilî hem de haricî pasaportlarınızı. Antakya'dan üç memur geldi."

Gabriel uzun yıllardan bu yana ailenin yaşamını paylaşan öğrenci/öğretmenin yüzünü dikkatle inceliyor. Aydın Ermeni yüzü. Yüksek, bir parça geriye çekik bir alın. Gözlüklerin arkasında dikkatli, derinden kaygılı gözler. Kadere ebedî bir boyun eğmişliği, fakat aynı zamanda her saniye, herhangi bir düşmandan gelecek darbeyi karşılamak için direnmeye hazır olmanın keskin belirtisini ifade ediyor bu gözler. Bu kapsamlı yüz incelemesinden sonra soruyor Bagratyan:

"Peki siz ne yaptınız?"

"Madam memurlara istediklerini verdi."

"Dahilî pasaportu da mı?"

"Evet, ayrıca harici pasaportu ve tezkereyi de."

Kilisenin merdivenlerinden inen Bagratyan, yaktığı sigaradan derin bir nefes çekiyor. Dahilî pasaport Osmanlı İmparatorluğu'na ait vilâyetlerde seyahat güvencesi sağlayan bir belgedir. Bu kâğıt olmadan Sultanın tebaasının bir köyden ötekine gitme hakkı bile, teorik olarak yoktur. *Sigarayı yere atan Gabriel, aniden doğruluyor:*

"Bu, bugün ya da yarın Halep'e göreve çağrılacağımdan başka bir anlama gelmez."

Son yağmurun kilise meydanının balçıklı toprağında bıraktığı derin

tekerlek izine bakışlarını kaydırıyor Avakyan:

"Bunun Halep'e çağrılacağınız anlamına gelmediğini sanıyorum, efendi."

"Başka bir anlamı olamaz."

Avakyan'ın sesi iyice yavaşlıyor:

"Ben de pasaportumu vermek zorunda kaldım."

Bagratyan tam gülecekken vazgeçiyor:

"Bu, muayene için Antakya'ya gideceksiniz demektir, sevgili Avakyan. Bu kez işin şakası yok. Fakat telâşlanmayın. Sizin için askerlik bedelini bir kez daha veririm. Size Stepan için ihtiyacım var."

Avakyan bakışlarını tekerlek izinden hâlâ kaldırmamıştır:

"Hadi ben gencim. Doktor Altuni, eczacı Krikor, papaz Nohutyan'ın herhalde askerlik yükümlülükleri yok. Onlardan da tezkereleri istediler."

"Emin misiniz?" diye bağırıyor Bagratyan. "Kim istedi bunları? Hangi hükümet organları bunlar? Gerekçeleri neymiş? Bu beyler neredeler şimdi? Kendilerine üç beş lâf etmek için sabırsızlanıyorum."

Avakyan, bir atlı jandarma müfrezesi eşliğinde gelen memurların bir buçuk saat önce Süveydiye yönünde gözden yittikleri yanıtını veriyor. Görevleri sadece ileri gelenlerle ilgili olabilirdi, çünkü sıradan köylüler ve zanaatkârlar tezkereye değil, olsa olsa Antakya pazarı için izin belgesine sahiplerdi.

Gabriel, Avakyan'la ilgilenmeksizin uzun adımlar atarak bir aşağı bir yukarı gidip geliyor. Ancak bir süre sonra uyarıyor Avakyan'ı:

"Hadi siz önden gidin kiliseye, ben arkadan gelirim."

Fakat ayinin geri kalan kısmına katılmayı hiç düşünmüyor. Koronun gür sesi daha iyi duyuluyor şimdi. Düşüncelere dalmış olarak, başı yana eğik, yavaşça geçiyor meydandan. Kısa bir süre cadde boyunca yürüdükten sonra, köşke giden yola sapıyor. Eve hiç girmeden ahırlarda durup, ağabeyi Avedis'in gururu olan binek atlarından birini eğerletiyor. Kendisine eşlik edebilecek Kristofor ne yazık ki orada değil. O nedenle atlara bakan çocuğu alıyor yanıma. Ne yapacağını tam olarak bilemiyor henüz.

Hızlı bir tempoyla, ancak öğle saatlerinde Antakya'ya varabilir.

2

Konak-Hamam-Selâmlık

Kaymakam Konağı da denilen Antakya hükümet binası iç kalenin alt yanındadır. Pis fakat geniş bir bina bu. Antakya kazası Suriye vilâyetinin en kalabalık bölgelerinden biridir.

Uşağını atlarla birlikte Orontes köprüsünde bırakan Gabriel Bagratyan, konağın büyük kalem odalarından birinde uzun süredir bekliyordu. Kartını gönderdiği kaymakam tarafından bizzat kabul edilmeyi ummaktaydı. Burası Gabriel'in çok iyi tanıdığı Türk resmî binalarından biriydi. Sıvası dökülmüş nemli duvarda Sultanın son derece beceriksizce yapılmış yağlıboya resmî ile çerçevelenmiş birkaç ayet asılıydı. Neredeyse tümü kırık olan camların yerine ince çıtalar çakılmıştı. Kirden görünmeyen tahta döşeme, tükürük ve izmaritle doluydu. Boş masalardan birinde küçük memurlardan biri ağzını şapırdatarak dik dik önüne bakıyordu. Yeşil sineklerin oluşturduğu kıta, rahatsız edilmeksizin iğrenç bir konser veriyordu. Duvar diplerine çepeçevre alçak sıralar konmuştu. Bekleyen birkaç kişi vardı. Türk ve Arap köylüleriydi bunlar. İçlerinden biri, uzun giysisini, çevresindeki bu pisliğe aldırmadan yaymış, üzerine bağdaş kurmuştu. Ter, sert tütün, uyuşukluk ve sefaletin oluşturduğu ekşimsi bir ten kokusu doldurmuştu odayı. Gabriel, çeşitli halkların hükümet makamlarının kendilerine özgü kokuları olduğunu biliyordu. Fakat hepsinde ortak olan yan, bu küçük insanların, iktidarların faaliyetlerini bir doğa felâketi gibi kabul edişlerindeki korku ve teslimiyet kokusuydu.

Nihayet rengârenk giysili kapı bekçisi, aşağılayıcı bir yüz ifadesiyle Gabriel'i bir odaya götürdü. Bu oda kırık olmayan camları, bozulmamış duvar kâğıtları, üzerinde dosyalar bulunan bir masası ve başka temiz yanlarıyla öteki odalardan farklıydı. Duvarda Sultanın resmî yerine Enver Paşa'yı ata binmiş olarak gösteren büyük bir fotoğraf asılıydı.

Gabriel kızıl saçlı, çilli, küçük İngiliz bıyığı bırakmış gençten bir adamın karşısında buldu kendisini. Bu genç adam kaymakam değil, kıyı bölgesinin, Süveydiye nahiyesinin işlerini yürüten müdürdü. Müdürün en dikkat çekici yanı, titizlikle manikür yapılmış olağanüstü uzun tırnaklarıydı. Üzerinde, onun gibi küçük, zayıf biri için bile dar olduğu izlenimi veren gri bir elbise vardı. Kravatı kırmızı, bağcıklı çizmeleri kanarya sarısıydı. Bagratyan hemen anımsamıştı: Selânik! Bu yargıya varması için, elinde, adamın dış görünüşünden başka kanıta gerek yoktu. Selânik, Jöntürk ulusal hareketinin, fanatik batıcılığın, Avrupa'daki ilerlemenin her biçimine şuursuzca tapınmanın doğduğu yerdi. Müdür hiç kuşkusuz, bugün halifenin imparatorluğunda sınırsız egemenliğe sahip İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin taraftarı, hatta belki de üyesiydi. Ziyaretçisine olağanüstü nezaket göstermiş, Gabriel'in oturması için çalışma masasına sandalyeyi bizzat yaklaştırmıştı. Bütün kızıl saçlılarda görülen, çipil, seyrek kirpiklerle yan yan baktığı Bagratyan'a çevirdi gözlerini. Gabriel bir kez daha belli bir vurguyla adını tekrarladı. Müdür başını hafifçe eğerek:

"Yüksek itibara sahip Bagratyan ailesini tanıyoruz" dedi. Müdürün jest ve sözlerinin Bagratyan'da hoş duygular uyandırdığı inkâr edilemezdi. Ses tonuna büyük bir güven gelmişti:

"Bugün, köyümdeki bazı yurttaşların, bu arada benim de pasaportlarımız elimizden alındı. Bu, makamınızın verdiği bir karar mı? Böyle bir karardan haberiniz var mı?"

Müdür uzun süre düşünüp taşınarak ve belgeleri evirip çevirerek, görev ağırlığı nedeniyle bazen ufak tefek şeyleri anımsayamadığını ifade etti. Ama birden aklına geliverdi:

"Ah evet! Elbette! Dahilî pasaportlar! Sözkonusu olan kazamızın bağımsız kararı değil, Ekselansları Dahiliye Nazırı'nın talimatıdır."

Şimdi basılı bir kâğıt bulmuş, önüne koymuştu. İstendiğinde Talat Bey'in kararnamesini tamamen okumaya hazır görünüyordu. Gabriel bunun genel bir önlem olup olmadığını öğrenmek istedi. Biraz kaçamak bir yanıttı aldığı. Geniş halk kitleleri karardan hemen hemen hiç etkilenmiyordu, çünkü dahilî pasaporta sahip olanlar çoğunlukla zengin tüccarlar ve işadamlarıydı. Bagratyan müdürün uzun tırnaklarına dikmişti gözünü:

"Ben hayatımı yurtdışında, Paris'te geçirdim."

"Bunu biliyoruz, efendi."

"O nedenle özgürlüklerin gaspedilmesine pek alışkın değilim."

Müdür anlayışla gülümsedi:

"Bu meseleyi fazla büyütüyorsunuz efendi. Savaştayız. Ayrıca şu günlerde Alman, Fransız, İngiliz vatandaşları da alışkın olmadıkları birçok şeye uymak zorundalar. Bütün Avrupa'da durum bizimkinden farklı değil. Bunun da ötesinde burada, Dördüncü Ordu'nun menzil mıntıkasında, yani savaş bölgesinde bulunduğumuzun gözönüne alınmasını rica ediyorum. Ulaşım sorununa belli bir denetim mutlaka gerekli..."

Bu gerekçeler öyle akla yatkındı ki, Gabriel Bagratyan hafiflediğini hissetti. Aceleyle Antakya'ya gelmesine neden olan bu sabahki olay, birdenbire yakıcılığını yitirmişti. Devlet kendisini korumak zorundaydı. Casuslardan, hainlerden, asker kaçaklarından sözediliyordu sık sık. Yoğunoluk perspektifinden bu gibi önlemleri değerlendirmek olanaksızdı. Müdürün sonraki anlatımları da Ermeni'nin kuşkulu huzursuzluğunu gidermeye yönelikti. Gerçi Nazır pasaportları toplamıştı ama, bu dikkate alınmaya değer durumlarda yeni belgelerin verilmeyeceği anlamına gelmezdi. Bunun için ilgili makam Halep Vilâyeti'ydi. Bagratyan Efendi, Ekselansları Vali Celal Bey'in bütün imparatorluğun en iyi ve adil valisi olduğunu bilirdi. Pasaportla ilgili bir başvuru, buradaki makamın tavsiyesiyle Halep'e gönderilecekti. Müdür duraksadı:

"Eğer yanılmıyorsam efendi, askerlikle ilişiğiniz var..."

Gabriel durumu kısaca anlattı. Belki de daha dün, kendisinin neden askere çağrılmadığı üzerine araştırma yapmasını isteyebilirdi memurdan. Ne var ki birkaç saatten bu yana her şey kökten değişmişti. Savaşı, Juliette ve Stepan'ı düşünmek derin bir sıkıntı veriyordu ona. Osmanlı subayı olarak görev duygusu azalmıştı. Artık Halep'teki makamın kendisini unutmuş olmasını umuyordu. Dikkatlerini çekmeyi düşünmüyordu bile. Fakat Antakya'daki makamların kendisiyle ilgili olan her şey üzerine çok iyi bilgi sahibi oldukları dikkatini çekmişti. Müdürün alevlenmiş gözleri ona hoşnut bir bakış gönderdi:

"Demek ki siz, deyim yerindeyse izinli olan bir askersiniz. Bu durumda size tezkere verilmesi sözkonusu bile olamaz."

"Fakat karım ve oğlum..."

Müdür için anlaşılır olmayan bu sözleri söylerken Gabriel, ilk kez boğucu bir duyguya kapıldı: "Kapana kısıldık." Aynı anda yan odanın iki kanatlı kapısı açıldı. İki kişi girdi içeri. Biri yaşlıca bir subay öteki hiç kuşkusuz kaymakamdı. Uzun boylu, kurumlu bir adam olan taşra kaymakamının üzerinde gri, buruşuk bir redingot vardı. Karaciğer hastalarında görülen solgun ve pörsümüş yüzünde, ağır koyu renk gözaltı torbaları sarkıyordu. Bagratyan ile müdür ayağa kalktılar. Ermeni'yi hiç dikkate almayan, astına ise yavaş sesle herhangi bir talimat veren

kaymakam, elini kayıtsızca fesine götürmüş, kendisini izleyen binbaşıyla birlikte daireden çıkmıştı; günlük mesaisinin bittiği görülüyordu. Gabriel gözünü kapıya dikti:

"Subaylar arasında fark mı gözetiliyor?"

Müdür masasını düzenlemeye girişmişti:

"Ne demek istediğinizi anlamıyorum efendi."

"Türkler için ayrı, Ermeniler için ayrı muamele mi yapıldığından sözediyorum?"

Bu soru üzerine çok ürkmüş görünen müdür:

"Yasa önünde bütün Osmanlı yurttaşları eşittir" dedi.

Ardından, bunun 1908 Devrimi'nin en önemli kazanımı olduğunu söyledi. Osmanlı halkına kamu ve askerî hizmetler alanında iltimas geçilmesi gibi daha önceki dönemden kalan bazı alışkanlıklar hâlâ varlığını sürdürüyordu, ama bunlar resmen ortadan kaldırılamayacak olgulardı. Halklar anayasalar kadar çabuk değişmiyorlardı ve reformlar kâğıt üzerinde, gerçeklikteki nden daha hızlı uygulanıyordu. Siyasal açıklamalarını şöyle noktaladı müdür:

"Savaş bütün sorunlarda değişiklik yaratacak."

Bu sözleri olumlu bir öngörü olarak yorumlamıştı Gabriel.

Fakat müdür herhangi bir neden olmaksızın kinle çarpılan çil yanığı yüzünü aniden geriye attı:

"Ümit ederim ki olaylar, hükümeti, bazı halk kesimlerine amansız sertlik göstermeye zorlamaz."

Antakya'nın pazar caddesine saptığında Gabriel, iki karar almıştı: Birincisi, askere çağrılırsa, askerlik hizmetine karşılık bedel ödemek için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayacaktı. İkincisi, Yoğunoluk'taki evin huzurlu sessizliğinde kimsenin dikkatini çekmeden, rahatsız edilmeden savaşın sonunu bekleyecekti. Şu an, 1915 yılının ilkbahar ayları yaşandığına göre, genel bir ateşkese ancak birkaç ay kalmış olabilirdi. Eylül ya da ekimde gerçekleşebilirdi ateşkes. Yeni bir kış seferini taraflardan hiçbiri göze alamazdı. O zamana kadar ise, en çabuk biçimde Paris'e dönmek için mümkün olduğunca iyi hazırlanmalıydı.

Pazar etkilemişti onu. Avrupa kentlerinin trafiği gibi acelesi olmayan, azalıp çoğalmayan, tersine, karşı konulmaz bir ritm içinde sonsuzluğa akan zaman gibi yuvarlanan bu yoğun kalabalıktan etkilenmişti. Pazarın iki yönü birbirinin yanından öylesine bitmez tükenmez biçimde akıp geçiyordu ki, insan kendisini kuş uçmaz kervan geçmez Antakya'da değil de, Halep ya da Şam'da sanabilirdi. Avrupalı giysiler içinde bastonlu, dik yakalı, fesli Türk tüccar ve memurlar. Yine batılı

giysileriyle ama farklı şapkalarıyla göze batan Ermeniler, Yunanlılar, Suriyeliler. Bunların arasında yerel giysili çoğunluğu silâhlı Kürtlerle, Çerkesler. Hıristiyan halkların elindeki cep çakısına kuşkuyla yaklaşan hükümet bu huzursuz dağlı kabilelerin elinde modern silâhların bulunmasına göz yumuyor, hatta onlara bunları kendisi dağıtıyordu. Sonra çevre bölgelerden gelen Arap köylüler... Uzun bol pelerinleri, çöl renkleri, ipekten püsküllü omuzlarından sarkan muhteşem serpuşlarıyla güneyden gelen bazı Bedeviler de görülüyor. Müslümanların iffetli giysisi olan çarşafa bürünmüş kadınlar. Fakat peçesiz, eşit haklara sahip, ayakları açıkta bırakan etekler, ipek çoraplar giymiş kadınlara da rastlanıyor. Zaman zaman bu insan kalabalığı arasında, ağır biçimde yüklenmiş, başı önde, yavaşça yol alan, hayvanlar âleminin umutsuz emekçisi bir eşek de görülüyor. Gabriel, belli aralıklarla, başını sallayıp duran eşeğin hep aynı eşek, yularından tutarak onu süren kılıksız adamın da aynı adam olduğunu sanıyordu. Fakat her şey, bütün bu dünya, erkekler, kadınlar, Türkler, Araplar, Ermeniler, Kürtler, kalabalık içindeki toprak rengi askerler, eşekler ve keçiler aynı yürüyüş biçimiyle tarif edilemez bir bütünde eriyerek birleşmişti. Belli olmayan bir hedefe doğru durdurulmaz biçimde ilerleyen uzun bir adım; ağır ve salınarak bir gidişti bu.

Gabriel çocukluğunun kokularını tanımıştı. Kazanların deliklerinden sızarak sokağı kamçılayan kaynamış susam yağı kokusu. Açık ateş üzerinde tavalarda kızartılan kuzu etinden yapılmış bol sarımsaklı köfte kokusu. Çürümüş sebze kokusu. Ve bütün bu kokuları bastıran gündüz giysileriyle geceleri de yatan insanların kokusu.

Sokak satıcısının tutkulu şarkısını da tanımıştı: "Ya rezzak, ya kerim, ya fettan, ya âlim." Sepetine doldurduğu beyaz yuvarlak ekmekleri satan oğlan, hâlâ böyle coşuyordu: "Ey rezzakı âlem, ey latif ve kerim olan, ey her şeyi anlayan, ey her şeyi bilen." Hâlâ o kadim ses, taze hurmalarını övüyordu: "Ey sen kahverengi, çölün kahverengisi, ey kız!" Salata satıcısı da gırtlaktan gelen sesiyle, o aynı saptamada takılıp kalmıştı: "Ed daim Allah. Allah ed daim!" Daim olanın sadece Allah olduğu, sadece Allah'ın daim olduğu, satıcıyı malın karşısında teselli ediyor olmalıydı. Gabriel, Berazik denilen üzerine üzüm şerbeti sürülmüş pelit aldı. Çocukluk anılarına ait olan bu "kırlangıç yiyeceği"ni ısırdığı gibi tiksintiyle sarsıldı. Ağzının içine hayranlıkla bakan bir oğlan çocuğuna hediye etti peliti. Kendisini öyle kötü hissediyordu ki, birkaç saniye gözlerini kapadı. Ne olmuştu da dünya tamamen değişmişti? Burada, bu ülkede doğmuştu. Burada evinde hissetmeliydi kendisini.

Fakat nasıl? Pazardaki karşı konulmaz tekdüze insan akımı; burasının yurdu olduğunu reddediyordu sanki bakışları. Kendi âlemlerine dalmış yüzler, ona bakmıyor olmalarına rağmen, bakışlarını kendi üzerinde hissediyordu Gabriel. Ya o genç müdür? Son derece kusursuz ve nazik davranmıştı. "Yüksek itibar sahibi Bagratyan Ailesi." Ne var ki Gabriel birden, yüksek itibar sahibi aile sözleri de dahil bütün bu nezaketin küstahlıktan başka bir şey olmadığını anladığına inandı. Evet, küstahlıktan da öte nefretti bu; kültürlülükle cilâlanmış nefret. Ve şimdi burada onu da aynı nefret duyguları kuşatmıştı. Nefret derisini yakıyor, sırtını yaralıyordu. Gerçekten de kendisiyle ilgilenen tek bir insan olmamasına rağmen, izlenen biri gibi, birdenbire sırtına korku yüklenmişti. Yoğunoluk'taki o büyük evde, kendi başınayken bütün bunlardan bihaberdi. Ya daha önce Paris'te? Bütün rahatına rağmen, kökleri başka yerde olan bir göçmen ailenin heyecansızlığıyla yaşamıştı Paris'te. Burada mıydı kökleri? Ancak şimdi, anayurdunun sefalet içindeki bu pazar yerinde, dünyadaki yabancılığının mutlak derecesini tamamen ölçebiliyordu. Ermeni! O kadim kan, o kadim halk vardı onun içinde. Peki neden düşünceleri şimdi olduğu gibi Ermeniceden çok Fransızca ifade ediyordu kendini? (Oysa bu sabah oğlu kendisine Ermenice yanıt verdiğinde belirgin bir sevinç duymuştu.) Kan ve halk! Dürüst olmalı! Bunlar boş kavramlar değil miydi aslında? İnsanlar her çağda, acı hayat aşını daha da yenemez hale getirmek için değişik düşünce baharatları serperler. Pazarın yan sokaklarından birine kaydı bakışları. Bu sokakta çoğunlukla Ermeni sarraflar, halı satıcıları, kuyumcular, dükkânlarının, tezgâhlarının önünde dururlardı. Kardeşleri bunlardı demek? Bu kurnaz yüzler, müşteri kollayan metalik parıltılı bu gözler? Hayır, bu kardeşliği teşekkürle reddediyordu o; bu kardeşliğe karşı içindeki her şey direniyordu. Fakat daha uzak görüşlü, daha yetenekli, daha enerjik olmanın ötesinde yaşlı Avedis Bagratyan, bu pazar satıcılarından daha mı farklı ya da daha mı iyiydi? Ve kendisi, buradakiler gibi olmamasını sadece büyükbabasına borçlu değil miydi? Tiksinti duygularıyla dolu devam etti yoluna. Bu arada, hayatının büyük zorluğunun bazı şeyleri artık Juliette'in gözüyle görmeye başladığı gerçeğinde yattığının bilincine varmıştı. O sadece dünyada değil, insanlarla ilişkiye geçtiği anda kendi içinde de bir yabancıydı İsa Mesih! Bu pis, düşmanca kalabalıktan bağımsız, bu sabah Musa Dağ'da olduğu gibi, kendi başına bir insan olmak mümkün değil mi?

İnsanın kendi gerçekliği üzerine böyle bir deneye girişmek, kadar yıpratıcı bir şey yoktu! Gabriel, Türkçede Uzun Çarşı denilen pazardan

kaçtı. Bu düşmanca ritmi daha fazla kaldıramazdı. Bir süre sonra, yeni binaların çevrelediği küçük meydanda durdu. Şirin bir bina göze çarpıyordu. Anadolu'nun her yerinde bir sürü israfla kurulmuş hamamlardan biriydi bu. Yaşlı Rıfat Bereket Ağa'yı ziyaret için henüz erkendi. Şüpheli lokantalardan birine gitmek istemediği için, hamama girdi Gabriel.

Hamam müşterilerinin ter attığı genel salonda yirmi dakika kalmıştı. Ağır ağır yukarı doğru çıkan buhar kütlesi, sadece yıkanan öteki insanların bedenlerini hayaletlere benzer biçimde uzaklaştırmakla kalmıyor, aynı zamanda, insanın kendi bedenini de kendisinden alıp götürüyor izlenimi bırakıyordu. Küçük bir ölüm gibiydi. Bugünün belirsizliğini hissediyordu Gabriel. Kendisine yabancılaşmış bedeninden yuvarlanıp düşen damlalarla, bugüne kadar sıkıca sarıldığı zorlu bir inanç da akıp gidiyordu.

Yandaki serin odada her zamanki işleme tâbi tutulmak üzere boş kerevetlerden birine uzandı. Sanki biraz önce buhar içindeyken olduğundan *daha çıplaktı şimdi. Tellâklardan biri üstüne çullanıp sanatının* (gerçekten de bir sanattı bu) bütün kurallarına göre etini yoğurmaya başladı. Sesli vuruşlarla sanki vurmalı bir çalgıyla müzik yapıyormuş gibi oynuyordu bedeninde. Ellerine, soluk soluğa mırıldandığı şarkıyla eşlik ediyordu. Komşu kerevetlerden başka Türk beyleri de aynı işlemden geçiriliyordu. Tellâkların öfkeli uğraşlarına keyifli acı nidalarıyla bırakmışlardı kendilerini. Arada, acı nidalarıyla kesilen seslerin bölük pörçük cümlelerle sohbet ettikleri duyuluyordu. Gabriel önceleri kulak vermek istememişti. Fakat kendi tellağının homurtularıyla karışan sesler kulaklarına ister istemez ulaşıyordu. Sesleri öylesine özel, öylesine birbirinden farklıydı ki konuşanları adeta görebildiğini düşündü Gabriel.

*Birinci ses gür bir bastı. Olup bitenleri mümkün olduğunca, ilgili me*murdan önce öğrenmeye çok önem veren, özgüvene sahip biri olduğu kuşku götürmezdi. Bilgili olduğu anlaşılan bu adamın, belli ki gizli haber kaynakları vardı:

"Onu İngilizler bir torpido botuyla Kıbrıs'tan kıyıya gönderdiler... Oşlaki'deydi... Adam para ve silâh getirmiş, yedi gün boyunca köyleri kışkırtmış... Zaptiyeler elbette hiçbir şeyden haberdar değil... Adını bile biliyorum... Bu pis domuzun adı Köşkeryan'dı..."

İnce ve korkulu olan ikinci ses, kötü olana inanmamakta direnen, yaşlıca, belli ki barışçıl birine aitti. Ötekilere kıyasla daha küçük endama sahip olan bu ses, diğerlerine aşağıdan bakıyordu. Keyifli acı nida*larına destek olarak Kur'ân'ın ulvî dizelerini kullanmaktaydı:*

"La ilâhe illallah. Allah büyüktür. Olmaz ki... Ama belki de doğru değildir. La ilâhe illallah. Çok şey söyleniyor. Sadece bir söylenti olmalı."

Şişman, bas sesli, küçümseyerek,

"Önemli birinin, değerli bir dostun çok ciddî mektupları var elimde..." dedi.

Üçüncü ses r'leri bastırarak konuşan kışkırtıcı bir kahvehane politikacısı. Öyle ki, dünya birbirine girse bundan hoşnut olacak bir hali var:

"Daha fazla göz yumulamaz... Son verilmeli buna... Hükümet nerede? İttihat nerede?.. Zorunlu askerlik talihsizlik oldu... Bu güruhu kalkıp silâhlandırdılar... Şimdi onlarla nasıl başedebileceksiniz bakalım... Savaş... Haftalardan bu yana söyleye söyleye dilimde tüy bitti..."

Dördüncü ses, tasalı:

"Ya Zeytun?"

Barışsever adamcağız:

"Zeytun mu? Nasıl? Her şeye kadir olan Allah'ım! Zeytun'da ne oldu?"

Kışkırtıcı anlamlı biçimde:

"Zeytun'da mı? Haber, hükümetin okuma salonlarına asıldı bile... Herkes gidip görebilir..."

Bas sesli bilgiç bey:

"Alman konsoloslarının her yere soktukları şu okuma salonlarında yani."

En uzak kerevetlerden beşinci bir ses karışmıştı lâfa:

"Okuma salonlarını her yere biz kendimiz soktuk."

Anlaşılmaz imâlardan oluşan belirsiz bir duman:

"Köşkeryan... Zeytun... Bir son vermeli..."

Ne var ki Gabriel, ayrıntıları anlamaksızın kavramıştı meseleyi. Tellâk yumruklarıyla omuzlarını burgularken, konuşan erkânın sesleri, kulaklarına tırmalayıcı biçimde, su gibi doluşuyordu. Ayıp, bin kere ayıp! Kısa süre önce pazardaki Ermeni satıcıların önünden tiksintili bakışlarla geçen Gabriel, şimdi sorumluluk duyuyor ve kendisini bu halkın kaderine karışmış hissediyordu. Bu arada iniltiyle ayağa kalkan, en uzak kerevetteki bey, bornozuna sarınarak paytak adımlarla birkaç adım atmıştı salonda. Gabriel, onun çok uzun ve şişman olduğunu görebiliyordu artık. Tumturaklı konuşması, ötekilerin onun söylediklerini karşı koymaksızın dinlemeleri adamın önemli biri olduğu sonucuna vardırıyordu insanı:

"Hükümete haksızlık ediliyor. Sadece tezcanlılıkla politika yapılamaz. Koşullar halk içindeki bilgisizlerin sandığından çok başka. Anlaşmalar, kapitülasyonlar, dikkate alınması gerekenler, yurtdışı! Fakat ben

beylere, aramızda kalması şartıyla, Harp Nezareti'nin, bizzat Ekselansları Enver Paşa'nın, askerî makamlara, melun Ermeni milletini silâhsızlandırma emrini verdiğini söyleyebilirim. Yani askere çağrılanlar cephe hizmetinden alınıp, yol yapımı, yük taşıma gibi daha alt görevlere verilecekler. İşte gerçek bu! Ancak bundan hiç söz edilmemeli."

"Bunu kabul etmemeliyim, buna göz yummamalıyım" dedi Gabriel Bagratyan kendi kendine. İçindeki karşı ses yavaşça uyardı onu: Kovuşturulan bizzat sensin. Fakat kerevetten kalkmasını sağlayan belirsiz bir güç, bu savaşa girmesine karar vermişti. Tellağı itip taş zemine atladı. Beline beyaz bir havlu dolamıştı. Karışmış saçları, öfkeden yanan yüzü, güçlü gövdesi, İngiliz turistlerinin giysisi içindeki beye ait değilmiş gibiydi. Önemli biri olduğu izlenimini veren adamın önüne dikildi. Koyu renk gözaltı torbacıklarıyla karaciğer hastalarına özgü yüz renginden tanımıştı kaymakamı. Ne var ki bu öfkesini daha da kışkırttı:

"Ekselansları Enver Paşa, erkânı harbiyesiyle beraber Kafkasya'da Ruslara handiyse esir düşecekken bir Ermeni kıtası tarafından kurtarıldı. Bunu benim gibi siz de biliyorsunuz. Yine biliyorsunuz ki, bunun üzerine Ekselansları, Sis Katalikosuna yahut Konya Episkoposuna mektup yazarak millet-i sadıkanın cesaretini şükranla övdü. Bu mektup hükümetin emri üzerine efkârı umumiyeye de duyuruldu. İşte hakikat budur. Kim bu hakikati görmüyor, rivayet yayıyorsa, o, harbin sevk ve idaresini güçsüzleştiriyor, beraberliği parçalıyor demektir. O, imparatorluğun düşmanı ve bir vatan hainidir! Bunu size Osmanlı ordusunda subay olan ben, Gabriel Bagratyan, söylüyorum..."

Sözünü kesmiş yanıt bekliyordu. Fakat bu hırçın çıkıştan şaşkınlığa düşen beylerin ağzından tek sözcük bile çıkmadı. Bornozunu sıkıca bedenine saran kaymakam da hiçbir şey söylememişti. O nedenle Gabriel, odayı, öfkeden titreyerek de olsa, galip olarak terk edebildi. Giyinirken, bu çıkışla, hayatının en büyük aptallıklarından birini yaptığını çoktan anlamıştı. Antakya'ya giden yol artık onun için kapalıydı. Oysa bu, dünyaya açılan tek çıkış ve dönüş yoluydu. Kaymakama hakaret etmeden önce Juliette ile Stepan'ı düşünmeliydi. Yine de kendisinden tamamen hoşnutsuz sayılmazdı.

Rıfat Bereket Ağa'nın hizmetçisi, onu, Türk evinin kabul salonuna, serin selâmlığa aldığında kalbi hâlâ hızlı hızlı çarpıyordu. Yarı karanlık odada, bulutumsu yumuşaklıktaki dev halının üzerinde, bir aşağı bir yukarı yürümeye başladı. Hâlâ anlamsızca Batı Avrupa zamanına göre ayarladığı saati öğleden sonra ikiyi gösteriyordu. Evde geçirilen kutsanmış saatleri, yani keyf zamanını, her ziyaretin gelenekleri ihlâl sayıldığı

dokunulmaz öğle tatilini. Çok erken gelmişti. Eski Türk geleneklerinin tavizsiz koruyucusu olan ağa, Gabriel'i de bekletiyordu. Gabriel, iki uzun, alçak divanın dışında bir mangalla küçük bir servis masasından başka eşya bulunmayan, neredeyse boş odayı adımlayıp duruyordu. Nezaketsizliğini kendi kendine haklı çıkarma çabasındaydı. Bir şeyler oluyor, tam olarak bilmiyorum ama öğrenmek için bir dakika bile yitirmemeliyim. Rıfat Bereket, o eski zamanlardan, yaşlı Avedis'in o şanlı günlerinden beri Bagratyanların dostuydu. Gabriel'in en net ve saygın anıları arasındaydı yaşlı adam. Yoğunoluk'a geldiğinden bu yana Rıfat Bereket'i iki kez ziyaret etmişti. Ağa sadece gerekli alışverişin yapılmasında kendisine yardımcı olmakla kalmamıştı. Zaman zaman koleksiyonu için değerli antika eşyaları, hem de gülünç fiyatlarla sunan insanları gönderiyordu Gabriel'e.

Keçi derisinden ince ayakkabılar giymiş sessizce yürüyen ev sahibi, Gabriel'i kendi kendine konuşurken yakaladı. Beyaz sivri sakalı, solgun yüzü, yarı açık gözleri ve küçük parlak elleriyle yetmişin üzerinde olan Rıfat Bereket Ağa, fesinin çevresine sarımsı ipek bir bez dolamıştı. Bu, dinî görevlerini halk çoğunluğundan daha tam ve düzenli yerine getiren Müslümanların işaretiydi. Yaşlı adam küçük elini yavaşça, törensel tarzda kaldırmış, kalbine, dudağına ve alnına değdirmişti. Sanki sabırsızlık sinirlerini kuşatmamış gibi Gabriel de ağanın selâmını aynı törensellikle yanıtladı. Bunun üzerine daha yakına gelen ağa, sağ kolunu parmak uçları Gabriel'in göğsüne hafifçe dokunacak kadar konuğunun kalbine doğru uzattı. Bu hareket, kişisel ilişkiye geçmenin en içsel biçimi olan "kalp teması"nı anlatmaktaydı. Dindar insanların belirli bir derviş tarikatından devraldıkları mistik bir gelenekti bu. Bu arada ağanın küçük eli, selâmlığın hoş, yarı karanlığında giderek daha aydınlık ışık saçıyordu. Gabriel bu elin, aynı zamanda, belki de yüzün kendisinden daha ince ve duyarlı bir yüz olduğu izlenimi edindi.

"Dostum ve dostumun oğlu..." Bu uzun soluklu hitap hâlâ karşılama töreninin parçasıydı; "Biraz önce bana kartvizitini yollamakla sevinçli bir sürpriz armağan ettin. Şimdi ise varlığın günümü güzelleştiriyor."

Gabriel nasıl davranması gerektiğini biliyordu. Aynı törensel tarzı sürdürdü yanıtlarken:

"Rahmetli annem ve babam beni çok erken yalnız bıraktılar. Fakat benim için onların anılarının, sevgilerinin canlı bir tanığı seninle yaşıyor. Seninle ikinci bir babaya sahip olduğum için ne kadar mutluyum."

"Sana borçluyum." Yaşlı adam konuğunu divana oturttu. "Bugün beni üçüncü kez onurlandırıyorsun. Evine gelerek nezaket ziyaretinde

bulunmalıydım. Fakat görüyorsun, ben yaşlı ve hasta bir adamım; Yoğunoluk yolu ise hem uzun, hem kötü. Önümde büyük ve önemli bir yolculuk var, bunun için vücudumu korumak zorundayım. Beni bağışla!"

Böylece karşılama töreni son bulmuştu. Oturdular. Küçük bir oğlan çocuğu kahve ve sigara getirdi. Ev sahibi kahvesini sessizce yudumluyor, sigarasını içiyordu. Geleneklere göre, genç olan konuk, yaşlı adam konuşmayı istenilen yöne çevirme olanağı verene kadar ne istediğini ifade etmeden beklemek zorundaydı. Fakat ağa henüz yarı karanlık dünyasından bugünün herhangi bir gerçekliğine dalma niyetinde görünmüyordu. Hizmetçisine işaret etti. Bunun üzerine hizmetçi, daha önceden hazırlamış olduğu küçük deri bir keseyi ağaya uzattı. Keseyi açan Rıfat Bereket, yaşlı olmasına rağmen canlı parmaklarıyla üzerinde biri gümüş, biri de altın olmak üzere çok eski iki sikke bulunan kadifeyi okşadı:

"Sen Paris Üniversitesi'nde okumuş, yazı uzmanı ve tefsircisi olan âlim bir adamsın. Ben ise seninle mukayese edilemeyecek kadar cahil, bir eski devirler hayranıyım sadece. Bu ehemmiyetsiz şeyleri birkaç gündür senin için bekletiyorum. Şu gümüş sikkeyi, bin yıl önce senin ailenin adaşı olan Ermeni krallarından biri bastırmış. Adı Aşot Bagratuni. Çok nadir bulunan bu sikke Van Gölü civarından çıkarılmış. Öteki altın sikke ise Elenistik devre ait. Güzel ve derin manalar taşıyan yazıyı büyüteç olmadan da okuyabilirsin:

"İçimizdeki ve üstümüzdeki anlatılamaz olana."

Gabriel ayağa kalkıp armağanı aldı.

"Beni utandırıyorsun, baba! Nasıl teşekkür edeceğimi bilemiyorum. İsimlerimizin benzerliğinden her zaman şeref duyduk. Tuğra ne kadar canlı! Ve gerçek bir Ermeni yüzü bu. Yunan sikkesini insanlar ikaz olarak boyunlarında taşımalıydılar. İçimizdeki ve üstümüzdeki anlatılamaz olana! Bu tür paraları kullanmış olan bu insanlar kimbilir nasıl filozof insanlardı. Ne kadar aşağılara düştük!"

Gabriel sikkeleri yerine koydu. Fakat armağan konusunu çabucak geçmek nezaketsizlik olurdu:

"Karşılık olarak antika koleksiyonumdan bir şey seçmeni samimiyetle isterdim. Ama inancının gölge veren herhangi bir heykel bulundurmanı yasakladığını biliyorum."

Yaşlı adamın konu üzerinde reddedilmez bir keyifle durduğu açıktı.

"Evet, tam da bu yüce yasa nedeniyle siz Avrupalılar kutsal Kur'ân'ımızı dikkate almıyorsunuz. Gölge veren her türlü heykelin yasaklanması yüksek bir idrakin mahsulü değil mi? İnsanların, onları

uçuruma sürükleyen saldırgan gururu, yaratıcıyı ve yaratılışı taklit etmeleriyle başlıyor."

"Zaman ve bu harp, peygamberle seni haklı çıkarmışa benzer ağa."

Konuşmanın köprüsü yaşlı adama doğru uzanmıştı. Yaşlı adam köprüyü adımlamaya başladı:

"Evet, öyle. Haddini bilmez Allah taklitçisi olarak, sanatkâr insan, ateizme düşüyor. Batılıların bizi de karıştırdıkları bu harbin hakikî sebebi budur. Bugünkü harp bizim zararımızadır. Bu harpten ne kazanacağız ki biz?"

Bagratyan bir sonraki adımı denedi:

"Ve Batılılar Osmanlı İmparatorluğu'na batının en tehlikeli mikroplarından biri olan nefret hissini bulaştırdılar halklar arasına."

Rıfat Bereket başını biraz geriye yasladı. Narin parmaklarıyla yorgun halde kehribar tespihinin taneleriyle oynuyordu. Bu elden soluk bir nur aylası yayılıyordu etrafa sanki:

"Kendi günahını komşularda aramak en kötü şeydir."

"Allah seni korusun! Kendi günahını komşularda aramak. Bu, Avrupa'ya hakim oldu. Ne yazık ki bugün Müslümanlar ve Türkler arasında da taraftar bulduğunu üzülerek öğrendim."

"Hangi Türkleri kastediyorsun?" Ağanın tesbih çeken parmakları birden duruverdi: "İstanbul'daki gülünç taklitçi güruhu mu kastediyorsun? Bu taklitçilerin taklitçilerini mi? Şu frak ve smokinli maymunları mı? Sadece iktidar ve paraya ulaşmak için Yaradanın dünyasını yokeden o hainleri, o Tanrı'yı inkâr edenleri mi? Onlar Türk ve Müslüman değil, iftiracı, para düşkünleridirler."

Gabriel içinde sadece kalın tortunun yüzdüğü küçük kahve fincanını eline aldı. Mahcup bir tavırla:

"Müspet şeyler umut ettiğim için seneler evvel bu insanlarla birlikte bulunduğumu itiraf ediyorum. İdealist olduklarını düşünüyordum, belki o zaman hakikaten öyleydiler. Gençlik, her zaman, yeni olana inanır. Fakat ne yazık ki bugün, hakikati senin gördüğün gibi görmek zorundayım. Biraz önce hamamda beni derinden endişelendiren bir konuşmaya şahit oldum. Seni böyle gayrimünasip bir saatte aramamın sebebi buydu."

Ağa, daha fazla ipucuna gerek duymaksızın hemen anlamıştı meseleyi:

"Ermenileri yük taşıma ve yol yapımı hizmetlerine indiren gizli ordu emrinden mi bahsediliyordu?"

Gabriel Bagratyan ayaklarının altındaki halıda çiçeklerden oluşmuş bulmacayı çözmekteydi:

"Daha bu sabah beni alayıma çağıracak emri bekliyordum... Sonra Zeytun şehrinden de bahsedildi. Bana yardım et! Neler oluyor hakikatte? Ne oldu?"

Kehribar tesbih taneleri, Ağanın parmakları arasında soğukkanlılıkla yuvarlanıyordu yine:

"Zeytun'da neler olduğunu çok iyi biliyorum. Dağlarda her gün meydana gelen hadiselerden biri yaşandı Zeytun'da. Haydut güruhu, asker kaçakları ve zaptiyeler arasında geçen herhangi bir hadise işte. Asker kaçakları arasında birkaç da Ermeni varmış. Evvelden böyle bir şey kimsenin dikkatini çekmezdi..." Yavaşlayarak ekledi:

"Fakat hadise nedir ki? Mühim olan hadisenin tefsiridir."

Gabriel hiddetlenmek üzereydi:

"Mesele bu ya! Yaşadığım yalnızlık ortamında hiçbir şeyden haberim olmadı. Alçakça tefsirat yapılmaya çalışılıyor. Hükümetin gayesi ne?"

Bilge adam, bu heyecanlı sözcükleri bir el hareketiyle kenara itti:

"Sana bir şey söyleyeceğim dostum ve dostumun oğlu. Üzerinizde büyük, kaçınılmaz bir felâket dolanıyor, zira oturduğunuz yerlerin bir bölümü Rus Çarlığı'na, bir bölümü ise bize ait. Harp sizi paramparça etti. Bir sürü memlekete dağıldınız... Lâkin dünyada her şey birbirine bağlı olduğu için, bize de kaderinizden pay düşecek."

"1908'de yaptığımız gibi sulh ve barışma yönünde gayret etmek daha doğru olmaz mı?"

"Sulh? Bu da çok bilmişlerin boş sözlerinden biri. Dünyada sulh yok. Bizler burada dağılma ve haklarımızı kabul ettirme şartlarını yaşıyoruz."

Görüşlerini güçlendirmek için ağa, 16. sûreden kurallara uygun ezgiyle bir âyet okudu:

"Yeryüzünde bulunan rengârenk şeyleri o sizin için yaratmıştır. Şüphe yok ki bunda da öğüt alan kimseler için ibret vardır."

Daha fazla divanda oturamayan Gabriel ayağa kalkmıştı. Fakat yaşlı adamın bu başına buyrukluğu şaşkınlıkla kınayan gözleri, onu yeniden yerine oturmaya zorladı.

"Hükümetin amaçlarını bilmek mi istiyorsun? Ben sadece İstanbul'daki ateistlerin kendi gayeleri için millî nefrete ihtiyaç duyduklarını biliyorum. Çünkü allahsızlığın özünde korku hissi yatar. Bu sebeple, her küçük vilâyette, kötü arzularını yaygınlaştırmak için haber büroları kurdular... Bana gelmekle iyi ettin."

Gabriel sağ eliyle sikkelerin olduğu kutuyu evirip çevirip duruyordu:

"Sadece ben mevzu bahis olsam!... Oysa bildiğin gibi yalnız değilim. Ağabeyim Avedis çocuksuz öldü. Dolayısıyla on üç yaşındaki oğlum

ailenin son erkeği. Evlendiğim kadın ise Fransız. Onun da kendisini ilgilendirmeyen bir felâkete suçsuz yere sürüklenmemesi gerekiyor."

Bu gerekçeyi ağa şiddetle reddetti:

"Onunla evlendiğine göre, artık o senin halkına aittir ve onun yazgısını kabullenmiştir."

Bu dikkafalı doğuluyu, batılı kadının niteliği ve bağımsızlığı üzerine aydınlatmaya çalışmak boşuna olurdu. O nedenle Bagratyan sitemi duymazlıktan geldi:

"Benimkileri yurtdışına, en azından İstanbul'a götürmeliydim. Fakat şimdi pasaportlarımızı aldılar. Kaymakamdan da müspet bir şey beklemiyorum."

Elini konuğunun dizine koyan Türk:

"İmkân bulsan bile, ailenle İstanbul'a gitmemen konusunda seni ciddiyetle uyarmak isterim."

"Ne demek istiyorsun? Neden? İstanbul'da hükümet de dahil olmak üzere her çevrede arkadaşlarım var. Ticarethanemizin merkezi orada. Adı herkesçe biliniyor."

Gabriel'in dizindeki el gittikçe ağırlaşmıştı:

"Tam da bunun için, adın herkesçe bilindiği için, başşehirde kısa bir vakit için de olsa bulunmaman yönünde ikaz ediyorum seni."

"Çanakkale Harbi dolayısıyla mı?"

"Hayır, ondan değil!"

Ağanın yüzü kendi içine kapanmıştı. Yeniden söze başlamadan önce kendi içini dinledi:

"Hükümetin nereye kadar gideceğini kimse bilemez. Ancak ilk önce halkının önde gelen ünlü kişilerinin zulme uğrayacakları kesin. Katî olan başka bir şey de, bu durumda başşehirde suçlamaların, tevkifatın başlayacağıdır."

"Sadece tahminlerde mi bulunuyorsun, yoksa bu ikazlar için ipuçların var mı?"

Ağa kehribar tespihini geniş kol ağzının içine kaydırıp kaybetti:

"Evet, ipuçlarım var."

Artık kendine hakim olamayan Gabriel ayağa fırlamıştı:

"Ne yapabiliriz?"

Konuk kalktığı için ev sahibi de oturduğu yerden kalktı:

"Tavsiyemi dinlersen Yoğunoluk'taki evine dön, orada sulh içinde bekle. Bu şeraitte kendin ve ailen için oradan daha rahat yer bulamazsın."

"Sulh mu?" diye bağırdı Gabriel alaycı bir tarzda, "Orası artık bir hapisane".

Yarı karanlık selâmlıkta yankılanan yüksek sesten irkilen Rıfat Bereket, yüzünü öteki tarafa çevirdi:

"Soğukkanlılığını yitirmemelisin. Seni samimi sözlerimle telâşlandırdığım için üzgünüm. Endişelenmen için bir sebep yok. Büyük ihtimalle bütün bunlar boşa çıkacak. Vilâyetimizde kötü hadiseler meydana gelmez, zira Allah'a çok şükür ki, Celal Bey vali. Herhangi bir saldırıya müsaade etmez. Lâkin ne olursa olsun, hadiseler, tohum tanesindeki tomurcuk, çiçek ve meyveye benzer; olacak olan her şey zaten önceden kendi içinde şekillenir. Allah nasıl isterse öyle olur."

İlâhiyatın bu tumturaklı genelliğine öfkelenen Bagratyan, bütün nezaket kurallarını bir yana bırakarak bir aşağı bir yukarı yürüyordu:

"En kötüsü de insanın müdahale edememesi, buna karşı mücadeleye girişememesi."

Ağa yılgınlık içindeki adama yaklaşarak ellerini sıkıca tuttu:

"Unutma dostum! Komitedeki iftiracılar küçük bir azınlıktır. Halkımız aslında çok iyi bir halk. Ve eğer kızgınlık anlarında kan dökülmüşse bile, bunda sizin de suçunuz az değildi. Ve sonra, tekkelerde, zaviyelerde yaşayan birçok din adamı var. Bunlar kutsal zikir aylinlerinde geleceğin temizliği için mücadele ediyorlar. Ya bunlar kazanacaklar yahut da her şey yok olacak. Sana bir sır daha vereceğim. Anadolu'ya ve İstanbul'a yapacağım seyahat Ermeni meselesiyle ilgili. Tevekkül içinde ol ve bu sırrı Allah aşkına açıklama, rica ederim."

Yaşlı adamın elleri Gabriel'i sakinleştirecek güce sahipti: "*Haklısın.* Nasihatini dinleyeceğim. En iyisi Yoğunoluk'a gidip saklanmalı, harbin sonuna kadar oradan bir yere kıpırdamamalıyız."

Ağa hâlâ bırakmıyordu onu:

"Bütün bunlardan köyünde hiç kimseye bahsetmeyeceğine dair söz ver bana! Neden bahsedesin ki? Nasılsa her şey eskisi gibi kalacak. İnsanları boşuna korkutmuş olursun. Bazı tatsızlıklar olduğunda ise, önünü almak zor değil. Beni anlıyorsun değil mi? Güven ve sus!"

Ayrılırken de ısrarla yineledi:

"Güven ve sus!.. Beni aylarca görmeyeceksin. Fakat bu zaman zarfında sizler için çalışacağımı aklından çıkarma. Babandan çok iyilik gördüm. Allah, şimdi, yaşlılığımda gönül borcumu ödememe müsaade etti."

3

Yoğunoluk'un İleri Gelenleri

Eve dönüş uzun sürdü; çünkü Gabriel atını çok seyrek tırısa kaldırmış, at ikide bir en yavaş yürüyüşüne geçmişti. Ayrıca, daha kısa olan yoldan ayrılarak Orontes kıyısındaki caddede yol almaya başlamıştı. Ancak Süveydiye ve El Eskel evlerinin ardından uzak deniz ufkunu gördüğünde düşüncelerinden sıyrılıp kuzeye, Ermeni köylerinin bulunduğu vadiye yöneldi. Yedi köyü birbirine bağlayan anayola -kağnıların geçtiği bu sefil patikaya böyle denebilirse eğer- ilkyazın uzun süren gün batımında vardı. Yoğunoluk hemen hemen ortadaydı. O nedenle, eve gidebilmesi için, ki akşam karanlığından önce ulaşması pek mümkün değildi, güneydeki Vakıf, Hıdır Bey, Hacı Habipli köylerini geçmek zorundaydı. Fakat acelesi yoktu.

Musa Dağ'daki köyler bu saatte çok canlı olurdu. Herkes kapı önlerindeydi. Pazar akşamının çekiciliği insanları biraraya toplamıştı. Bedenler, gözler, sözcükler, var olmanın keyfini aile dedikoduları ve güne ilişkin genel yakınmalarla güçlendirmek için, birbirini arıyordu. Cins ve yaşa göre ayrı kümelenmeler oluşmuştu. Yaşlı kadınlar kıskançlıkla, pazar giysilerini giymiş daha genç olanları umursamazlıkla, genç kızlar ise alaycı tavırlarla dikiliyorlardı. Madenî takıların çıkardığı ses duyuluyordu. Harikulâde dişlerini gösteriyorlardı gülerken. Hâlâ silâh altına çağrılmamış askerlik çağındaki gençlerin çokluğu dikkatini çekti Gabriel'in. Sanki onlar için Enver Paşa hiç yokmuş gibi gülüyor, birbirleriyle şakalaşıyorlardı. Bağlardan, meyve bahçelerinden Ermeni gitarı *tar*ın derinden gelen sesi duyuluyordu. Çok çalışkan birkaç kişi iş aletlerini hazırlıyordu. Bastıran karanlıkla birlikte Türklerin günü (cuma) alacakaranlıkla biter, Yahudilerin Sabbath'ı da (cumartesi) geçer gider. Yaşlı başlı işçiler uykudan önce biraz gezinmek istiyorlardı.

Türkçe adlar yerine, köyleri, onları belirleyen el sanatlarına göre adlandırmak mümkündü. Bütün köylerde bağcılık ve şarapçılık yapılıyordu. Tahıl hemen hemen hiç ekilmezdi. Köyler el sanatlarındaki becerileriyle ünlülerdi. Tahtacılıkla uğraşan bir Hacı Habipli vardı örneğin. Hacı Habipli'nin erkekleri sert tahtadan ya da kemikten en iyi tarakları, pipoları, ağızlıkları ve benzer eşyaları yapmakla kalmıyor aynı zamanda, ta Halep'e, Şam'a ve Kudüs'e ihraç edilen çarmıha gerilmiş İsa, Meryem Ana ve aziz heykelcikleri oyuyorlardı. Kaba, köylü ürünü olmayan bu oymacılığın, ulusal dağın gölgesinde gelişebildiği oranda bir özgünlüğü vardı. Vakıf ise dantelcilikle ünlüydü. Köylü kadınların ördükleri zarif örtüler, mendiller Mısır'a kadar müşteri buluyordu. Gerçi yılda sadece iki defa, ürünleriyle birlikte Antakya pazarına kadar giden bu el sanatçısı kadınların, bundan haberi yoktu. İpekböcekçiliğinin yapıldığı Azir'den daha önce sözetmiştik. Hıdır Bey'de ise ipek eğriliyordu. En büyük iki köy Yoğunoluk ve Bitias'ta bütün bu sanatların hepsi yapılmaktaydı. Kuzeydeki en uzak köy Kebusiye, arıcılıkla uğraşıyordu. Gabriel'in iddiasına göre, dünyada Kebusiye balının bir benzeri daha yoktu. Arılar bu balı Musa Dağ'ın çiçeklerinin özünden, onu ülkenin bütün efkârlı dağlarından ayıran o büyüleyici rahmetten üretirler. Neden sadece Musa Dağ, çoğu gizli çağlayanlar olarak düşen sayısız kaynak gönderiyordu denize? Neden o da, diğer Müslüman dağları Naulu Dağ ve Cebel Akra değil? Gerçekten mucize gibiydi; sanki gizemli, eski çağlarda, çöllerin oğlu İslâm tarafından incitilen su tanrısı, Hıristiyan dağını bereketli kılmak için bu yalvaran çıplak dağlarından çekilmişti. Bereketli yamaçlarının çiçek dolu çayırları, bol kıvrımlı sırtında güçlü otlaklar, eteklerinde esintili üzüm, kayısı ve portakal bahçeleri. Karanlık mırıldanmalarla dolu derbentlerde meşe ve çınarlar. Gizli köşelerde yabangülleri, mersin ağaçları ve açelyaların sevinçli coşkusu, kucağına gelen sürü ve çobanları koruyucu melek gibi saran sessizlik. Küçük Asya'nın geri kalan kısmını katı bir matem içinde inleten ilk günahın sonuçları, bütün bunlara sadece hafifçe dokunmuştu sanki. Tanrısal dünya düzeninde küçük bir hata, yurdunu seven bir Kerubi'nin iyi niyetli kayırması dolayısıyla Musa Dağ'ın çevresinde bir bereket, bir ışık, bir cennet tadı takılıp kalmıştı sanki. İncil'in coğrafî yorumcularının Eden Bahçesinin bulunduğunu iddia ettikleri yer, aşağıda Mezopotamya'da, "dört nehirler ülkesinde" değil, burada Suriye sahilindeydi.

Elbette dağdaki yedi köy de dağın bereketinden pay almıştı. Gabriel'in yolculuğu sırasında, vadide karşılaştığı sefalet içindeki yerleşim yerleriyle karşılaştırılamazdı bu köyler. Sözkonusu yerlerde insan

barınaklarına benzemeyen kerpiç kulübeler bile değil, sadece balçık yığıntılar vardı. Bunlara bir kara delik açılmış, insan ve hayvan barınağı haline getirilmişti. Oysa Musa Dağ'daki köylerde evler çoğunlukla taştandı. Her evin birçok odası vardı. Duvarların çevresine küçük verandalar yapılmıştı. Kapılar, pencereler tertemiz parıldıyordu. Sadece eski zamandan kalma birkaç kulübeye, şark geleneklerine uyularak sokağa bakan pencere açılmamıştı. Toprağın üzerine Damlacık'ın gölgesinin ulaştığı yere kadar bu neşe ve yüksek yaşam standardı egemendi. Gölgenin öte tarafında ise ıssızlık vardı. Bir yanda şarap, meyveler, dutlar, taraça üstüne taraça, diğer yanda ise yırtık pırtık giysilerinden teni görünen bir dilenci gibi, çıplak bozkıra yer yer ekilmiş tekdüze mısır ve pamuk tarlaları, Ne var ki bu sadece dağın lütfu değildi. Yaşlı Avedis Bagratyan'ın enerjisi, dünyanın bütün cezbedici tuzaklarına rağmen kendisini buraya, bu yurt köşesine adayan bu tek girişimci adamın sevgisi, yarım yüzyıl sonra bile hâlâ ürün veriyordu. Avedis Bagratyan'ın torunu, tuhaf biçimde güzel bulduğu insanlara şaşkınlıkla bakıyordu. Yanlarına yaklaştığında gruplar kendi aralarında konuşmayı kesiyor, cadde ortasına kadar gelerek yüksek sesle akşamını hayırlıyorlardı: "Bari irikun!" Gabriel insanların gözünde anlık bir parıltı gördüğüne inandı. Belki de ona öyle geliyordu. Gözlerdeki bu küçük parıltının kendisiyle ilgisi yoktu; yardımsever yaşlı adama duyulan şükran duygusuydu bu belki de. Kadınlar, kızlar, Gabriel'i izlerken el örekesinin iğ ağırşağı, hızlı ellerinde kayıtsızlıkla bir o yana bir bu yana gidip geliyordu.

Gabriel için bu insanlar da, pazardaki kalabalıktan daha az yabancı değildi. Daha birkaç ay önce Bois'te araba gezintisi yapan, filozof Bergson'un konferanslarını izleyen, kitaplar üzerine konuşmalar yapan değerli sanat dergilerinde makaleler yayımlayan kendisinin, onlarla ne ilgisi olabilirdi ki? Yine de büyük bir huzur akıyordu bu insanlardan. Gabriel, onların bihaber olduğu o tehditkâr belirtiyi bildiği için, tuhaf bir babalık duygusuna kapılmıştı. Büyük kaygılar taşıyordu içinde; sadece oydu bu yükü taşıyan ve mümkün olduğu sürece de insanları kaygılandırmayacaktı. Zekâsını tumturaklı sözlerle taçlandırıyor olsa da Rıfat Bereket hayalperest değildi. Doğru söylemişti. Yoğunoluk'ta kalmak ve beklemek. Musa Dağ dünyanın dışındaydı. Ona fırtınalar bile yetişemezdi.

Halkına karşı sıcak duygular kapladı Gabriel Bagratyan'ı. Hep mutlu olun, yarın, yarından sonra...

Onları atının üstünde ciddi bir el hareketiyle selâmlıyordu.

Serin yıldız karanlığında köşke giden park yolunu çıkmaya başladı. Sıkı ağaçların oluşturduğu korunak, böylesine güvenlikte olmanın

çılgınlığını duyabilmesi için, bugünün, Gabriel'i koparıp aldığı o hoş "soyut durum" gibi, "kendi-başına-bir-insan-olmak" gibi kuşatıyor onu. Yorgunlukla birlikte o hoş batıl inanç yeniden güçlendi. Büyük salona girdi. Yukarıdan sallanan dövme demirden eski fener, donuk ışığıyla içini rahatlattı. Kavranamaz bir bilinç karışıklığı nedeniyle, annesinin yerine geçmişti fener. Ama kişiliksiz bir Paris evinde, liseden döndüğü zaman kendisini öpücükle karşılayan yaşlıca kadının değil, düşlerden daha gerçek dışı olan günlerdeki o suskun yumuşaklığın yerine. "Hokud madagh kes kurban." Gerçekten de annesi yatağına eğilip bu sözleri söylemiş miydi? "Ruhuna kurban olayım."

Eski zamandan kalan bir başka yumuşaklık da merdiven boşluğunda bulunan Meryem Ana'nın altındaki küçük lambaydı. Bunun dışında her şey genç Avedis döneminden kalmıştı. Fakat en azından merdiven sahanlığı söz konusu olduğunda bu, av ve savaş çağı demekti. Duvarlarda zafer yadigârları ve silâhlar -eskiden kalan uzun namlulu bedevî tüfeklerinden oluşan bir koleksiyon- asılıydı. Bu ayrıksı insanın sadece sert tutkulara sahip olmadığını, yolculuklardan getirdiği, Juliette'i hayran bırakan dolaplar, halılar, şamdanlar gibi harikulâde birkaç parça kanıtlıyordu.

Gabriel sıkıntıyla yukarı kata çıkarken aşağıdaki odalardan gelen sesleri pek duymadı. Yoğunoluk'un ileri gelenleri çoktan toplanmışlardı. Odasında, açık pencerenin önünde, uzun süre durdu. Gözlerini, bu saatlerde muazzam biçimde büyüyen Damlacık'ın koyu siluetine dikmişti. Ağabeyinin ölümünden sonra kâhya Kristofor, aşçı Hovhannes ile birlikte yeni hizmetine aldığı hizmetçi Missak'ı ancak on dakika sonra çağırdı.

Gabriel baştan ayağa yıkanmış, giysilerini değiştirmişti. Sonra Stepan'ın odasına girdi. Çoktan yatmış olan çocuk, öylesine ağır bir uykudaydı ki, el fenerinin keskin ışığı bile uyandıramadı onu. Pencereler açıktı, dışarıda çınar ağaçlarının yaprakları, sanki bir şeyler biliyormuşçasına ağır ağır kıpırdıyordu. Musa Dağ'ın koyu varlığı burada da odayı gözlemekteydi. Fakat şimdi dağın sırtları hafifçe parlamaya başlamıştı; gizlediği sudan oluşmuş bir deniz değildi sanki, sırtında, uhrevî ışıklar saçan bir kumaş taşıyor gibiydi. Bagratyan, yatağın kenarındaki sandalyeye oturdu. Bu sabah oğulun babayı uyurken izlediği gibi, şimdi de baba oğulu izliyordu. Fakat bu, geleneklere göre yasak değildi. Stepan'ın Gabriel'in alnına çok benzeyen alnı şeffaf parıltılıydı. Alnının altında kapalı gözlerinin gölgesi, dışarıdan bu yüze esen iki yaprak gibiydi. Gözlerinin büyüklüğü şu an uykudayken bile görülebiliyordu.

Babasınınkine benzemeyen sivri, dar burnu, Juliette'den geçmişti, yabancıydı. Çocuk hızlı hızlı soluyordu. Uykusunun duvarları cıvıl cıvıl bir hayatı gizlemekteydi. Dörtnala kalkmış düşsel serüvenlerin açığa çıkmaması için, sanki onları dizginlemesi gerekiyormuş gibi, ellerini bedenine doğru sıkarak yumruk yapmıştı.

Uykusunda huzursuzlanmaya başlamıştı Stepan. Babası yerinden kımıldamıyordu hâlâ. Oğlunun yüzünü iyice içine çekti. Stepan için korkuyor muydu? Bir zamanlar sadece Tanrı'ya özgü olan o bütünlüğü mü kurmak istiyordu? Hiçbir şey bilmiyordu. Hiçbir şey düşünmüyordu. Kendisini öyle bitkin hissediyordu ki, nihayet ayağa kalkarken bir inilti koyuverdi. El yordamıyla, güvensizce dışarıya çıkarken masaya çarptı. Bu küçük gürültü gecenin içinde büyümüştü. Gabriel ses çıkarmadan durdu yerinde. Stepan'ı uyandırmış olmaktan korkmuştu. Karanlıkta, uyku mahmuru çocuk sesi duyuldu:

"Kim var orada?.. Baba... Sen misin?"

Fakat solukları hemen sakinleşti. El fenerini çabucak söndürmüş olan Gabriel, bir süre sonra yeniden yaktı; küçük ışığı eliyle kapatıyordu. Işık masaya, masanın üstündeki bazı resim yapraklarına düşmüştü. Şuraya bak! Stepan hemen işe girişmiş, babasının isteği üzerine Musa Dağ'ın krokisini eğri büğrü çizgilerle çizmişti. Avakyan'ın kırmızı kalemle yaptığı düzeltmeler, çizgileri sık sık kesiyordu. Gabriel önce, bu sabahki karşılaşmalarında çocuğa verdiği esini anımsayamadı. Fakat sonra, çocuğun bunu coşkulu bir gayretle iş edindiğini, kendini kanıtlamak istediğini hissetti. Kargacık burgacık taslak sembol olmuştu.

* * *

Yoğunoluk'taki Bagratyan köşkünün kabul salonunun önünde, merdiven boşluğuna açılan büyük bir oda vardı. Hemen hemen boş olan bu oda geçiş odası olarak kullanılıyordu. Yaşlı Avedis evini kalabalık bir aile için planlamıştı. O nedenle gerek tek başına yaşayan Gabriel'in tuhaf ağabeyi, gerekse de geride kalan küçük aile, mevcut odaların sadece bir bölümünü kullanabilmişti. Boş odada aşağı doğru sarkıtılmış bir gaz lambası vardı. Gabriel bir an durup yan odadan gelen sesleri dinledi. Juliette gülüyordu. İçerdeki köylü Ermenilerin kendisine duydukları hayranlık hoşuna gidiyor demekti. Bu da bir ilerlemeydi!

Yaşlı hekim Bedros Altuni henüz kapıyı açmış, ayrılmak üzereydi. Fenerindeki mumu yakmış, sandalye üzerindeki deri çantasına uzanmıştı. Yaşlı hekim, ev sahibini, ev sahibi kendisine yavaşça seslendikten

sonra farketti: "Hayrik Bedros!" Bedro Babacık! Hekim irkilmişti. Düzensiz kır sakalları olan küçük zayıf bir adamdı; genç kuşaktan farklı olarak, zulme uğramış ırklarının bütün yükünü, çökmüş omuzlarında taşıyormuş izlenimi veren Ermenilerdendi. Gençliğinde Avedis Bagratyan'ın gözdesi olarak Viyana'ya gönderilmiş, Bagratyan hesabına tıp öğrenimi görmüş, dünyayı tanımıştı. O sıralar Yoğunoluklu hayırseverin büyük planları vardı; buraya küçük bir hastane kurmayı bile düşünüyordu. Fakat sadece bölge doktoru sağlanabildi. Hayatta olanlar arasında Gabriel'in en iyi tanıdığı bu yaşlı doktor, bu "hekim"di; kendi doğumunda bulunmuştu çünkü. Hekime karşı şefkatli bir saygı duyuyordu; herhalde çocukluk duygularından kalan mirastı bu. Doktor Altuni, Viyana'daki üniversite zamanından kalma izlenimi veren kaba çuhadan yapılmış paltosunu giymekle meşguldü.

"Seni daha fazla bekleyemedim evlâdım... Eee hükümetten ne elde ettin?"

Gabriel bakışlarını buruşmuş küçük yüze çevirdi. Yaşlı adamın beti benzi atıktı. Hareketleri, sesi, hatta zaman zaman sözcüklerinin sertliği bile farklıydı. İçi de dışı da aşınmıştı. Her hafta birçok kez, Yoğunoluk'tan bir tahtacı köye, bir arıcı köye, eşeğin sırtında gidip gelindiğinde yol çok uzun gelir insana. Gabriel, içinde yara bandı, derece, ameliyat aletleriyle 1878 yılına ait Nuh Nebi'den kalma bir Alman tıp el kitabı bulunan o eski deri çantayı tanıdı. Bu çantaya gözü takılınca, bir an kapıldığı Antakya'da öğrendiklerini açıklama hevesini bastırdı.

"Önemli bir şey yok" diye yanıtladı; önemsemiyormuş gibi yaparak.

Fenerini kemerine takan Altuni, tokaladı:

"Yaşamımda en az yedi kez yeni tezkere istemek zorunda kaldım. Yeniden tezkere çıkartırken aldıkları bedeller için yapıyorlar bunu. Herkes biliyor. Fakat benden artık hiçbir şey alamayacaklar. Bu dünyada yeni bir pasaporta ihtiyacım yok benim..."

Ve öfkelenmiş biçimde ekledi:

"Aslında eskiden de ihtiyacım yoktu. Çünkü kırk yıldır buradan bir yere ayrılmadım."

Başını kapıdan yana çevirdi Bagratyan:

"Ne biçim bir halkız biz. Yapılan her şeyi sessizce kabulleniyoruz."

"Kabullenmek?" Hekim tadını çıkararak kullanmıştı sözcüğü:

"Siz gençler kabullenmenin ne demek olduğunu bile bilmiyorsunuz. Başka zamanlarda büyüdünüz siz."

Fakat Gabriel sorusunda ısrarlıydı:

"Ne biçim bir halkız biz?"

"Sen, sevgili çocuk, hayatını Avrupa'da geçirdin? Ben de o zamanlar Viyana'da kalabilseydim keşke! Viyana'da kalmamam, benim felâketim oldu. Belki orada başarılı olabilirdim. Fakat işte, deden de, aynı ağabeyin gibi, aynı çılgınlığı yaptı, dışarıdaki dünyayla hiç ilgilenmek istemedi. Geri döneceğime dair yazılı güvence vermek zorunda kaldım. Bu benim felâketim oldu. Keşke beni hiç göndermeseydi..."

"İnsan her zaman, yabancıların arasında bir yabancı olarak yaşayamaz."

Parisli Gabriel'i kendi sözleri şaşırtmıştı. Altuni ise hararetle güldü:

"Peki burada, burada yaşanabilir mi? Belirsizlik sürekli peşimizdeyken? Herhalde sen farklı olacağını düşlemiştin."

Bagratyan düşünmekle meşguldü: Bazı hazırlıklar yapılmalı. Fakat Altuni çantasını sandalyeye koymuştu yeniden:

"Kahretsin! Neler konuşuyoruz? İçimdeki eski hikâyeleri çekip çıkarıyorsun bugün. Ben doktorum, Tanrı'ya hiçbir zaman fazla inanmadım. Yine de bunun için sık sık küstüm Tanrı'ya. İnsan Rus olabilir, Türk olabilir, Hotanto ya da herhangi bir şey olabilir, fakat Ermeni olamaz. Ermeni olmak imkânsızdır..."

Kenarına kadar gelmiş olduğu uçurumdan aniden dönüş yaptı:

"Tamam! Bırakalım bunu! Ben hekimim. Beni bundan başka bir şey ilgilendirmez. Biraz önce, bu hoş toplantıdan doğum sancıları içindeki bir kadına çağrıldım. Görüyorsun, durmadan Ermeni çocukları geliyor dünyaya. Çılgınlık bu!"

Hiddetle çantasını aldı. Önemli konularla ilgili ayaküstü yapılan bu konuşma onu öfkelendirmiş görünüyordu:

"Ya sen ne istiyorsun! Harikulâde bir karın, başarılı bir oğlun var. Karun kadar zengin bir adamsın. Daha ne istiyorsun? Hayatını yaşa! Sakat işlerle uğraşma! Osmanlılar harp ederken bizi rahat bırakır, tecrübeyle sabittir. Harpten sonra Paris'e geri döneceksin; bizimle, Musa Dağ'la alâkan kalmayacak."

Gabriel Bagratyan kendi sorusunu ciddiye almıyormuş gibi gülümsedi:

"Ya bizi rahat bırakmazlarsa, babacık?"

* * *

Büyük kabul salonunun kapısında bir an fark edilmeksizin durdu Gabriel. Yaklaşık on iki kişi toplanmıştı. Küçük masanın çevresinde üç yaşlı kadın sessizce oturuyordu. Bunlara, büyük ihtimalle Juliette'in

isteği üzerine Avakyan eşlik etmekteydi. Fakat o da sohbet etmek için çaba harcamıyordu. İçlerinden birini, hekimin karısını, çocukluğundan beri tanırdı Gabriel. Siyah ipekten giysiler giyen Antaram'a, "Mayrik Antaram", Antaram Annecik derdi. Alnından geriye doğru taranmış saçları daha tamamen beyazlamamıştı. Geniş, kemikli yüzünün cesur bir ifadesi vardı. Konuşmasa da orada öylece oturur, özgür bakışlarını insanların üzerinde dinlendirirdi. Oysa, Antaram'ın iki komşusu Bitiaslı papaz Harutyun Nohutyan'ın karısıyla Yoğunoluk muhtarı Thomas Kebusyan'ın karısı için aynı şeyleri söylemek mümkün değildi. Fransız kadının takdirini kazanmak için gardroplarından fevkalâde örnekler sunuyor olmalarına rağmen, çokça çaba sarfettikleri, kendilerini özgür hissetmedikleri görülüyordu.

En zor durumda olan Bayan Kebusyan'dı. Maraş'ta Amerikan misyonerlerinin kurdukları okula gitmiş olmasına rağmen tek kelime Fransızca anlamıyordu.

Avize ve apliklerin müsrifçe yanan mumlarına gözlerini kırpıştırarak bakmaktaydı. Ah, Madam Bagratyan'ın tasarruf yapmaya ihtiyacı yoktu elbette. Böyle kalın mumları nereden bulmuşlardı acaba? Halep'ten, hatta İstanbul'dan getirmiş olmalıydılar. Gerçi Muhtar Kebusyan bölgenin en zengin çiftçisiydi, fakat evinde gaz lambasının dışında don yağından yapılmış ince mumlar ve koyun yağından ışıklar yakılabiliyordu. Şurada, piyanonun yanındaki sabit fenerlerde, kilisedeki gibi iki boyalı mum bile yanmaktaydı. Bu kadarı da fazla değil miydi acaba?

Aynı soruyu güveni sarsılmış olan papazın karısı da sormuştu. Yalnız her ikisinin de duygularına kıskançlık ya da haset karışmadığı söylenmelidir. Kadının elleri belirgin bir vicdan azabıyla kucağında duruyordu, çünkü bu akşamın şerefine, başka zamanlar hiç elinden düşürmediği el işini evde bırakmıştı. Papazın karısıyla muhtarın karısı yaşlı kocalarını hayretle izliyorlardı.

Gerçekten de gerek ince yapılı papaz, gerekse de kaba hatlı muhtar tamamen değişmişlerdi. Juliette'in çevresinde toplanmış erkekler topluluğunun bir parçası olmuşlardı. (Şu anda Juliette, topluluğa, Gabriel'in bulduğu ve bu odada sergilenen bazı antika parçalara ilişkin bilgi veriyordu.) Yaşını başını almış bu iki adam karılarına sırtlarını çevirmiş, yani emre amade biçimde sıkıca ilikledikleri eski moda ceketlerinin arkasını dönmüştü. Özellikle Papaz Nohutyan'ın, bir türlü gelmek bilmeyen Juliette'in emirlerini yerine getirmek üzere sürekli tetikte olduğu görülüyordu. Gençler tarafından arkada bırakıldığı için, elbette Juliette'den ölçülü bir uzaklıktaydı. Topluluk içinde iki öğretmen dikkati çekiyordu.

Bunlardan biri haftalarca Lozan'da kalmış olan Hapeth Şatakyan, o zamandan beri Fransızcayı çok iyi biliyordu. Şimdi de becerisini coşkuyla kanıtlamanın bu mükemmel fırsatını elinden kaçırmamıştı. Öteki öğretmenin adı ise Hrant Oskanyan'dı. Siyah saçları alnının ortasından başlayan kısa boylu biriydi Oskanyan. Meslektaşı Şatakyan'ın bol kepçe ustalığını, etkin bir suskunlukla karşılıyordu. Bu, öylesine yoğun bir suskunluktu ki neredeyse patlayacaktı. Cüretkâr yüzeyselliğin nerede, gerçek değerin ise nerede bulunabileceğine sürekli işaret eder gibiydi. Bu kez Oskanyan'ın derin suskunluğu Şatakyan üzerindeki şaşırtıcı gücünü yitirmişti. Gabriel odaya girdiğinde, aksanından gurur duyan öğretmenin yankılanan Fransızcasını duydu:

"Ah madam, çölümüze bir kültür ışığı getirdiğiniz için size ne kadar minnettarız."

Juliette, bugün kendi içinde küçük bir savaş yaşamak zorunda kalmıştı. Yeni yurttaşlarını karşılarken giymeyi düşündüğü elbiseyle ilgiliydi bu savaş. Bugüne kadar hep basit kıyafetler seçmişti, çünkü bu "cahil yarı vahşiler"in gözünü kamaştırmak ona yakışıksız ve gereksiz gelmişti. Ne var ki daha son davette, konukları üzerinde bıraktığı etkinin kendisini de etkilediğini anlamıştı. Böylece en güzel gece giysisini seçme hevesine direnemedi: "Ah, önceki ilkyazdan kalma bir giysi bu. Memlekette giymeyi göze alamazdım." Kısa süre duraksadıktan sonra muhteşem bir giysi için olmazsa olmaz takıları da taktı. Başlangıçta biraz utanç duyduğu, belli bir amaç güden kararının yarattığı etki kendisini de şaşırtmıştı. Güzel kadınlar arasında güzel bir kadın olmak herhalde hoş bir duyguydu, ama uzun süre tatmin edemezdi insanı. İnsan, başkalarının arasında herhangi biriydi. O uzak batı dünyasında, gezintilerde, tiyatro salonlarında ve restoranlarda dev bir koronun güzel figüranlarından biri rolündeydi. Oysa burada, başka din mensupları arasında bir Meryem Ana tablosu, çekingen, büyük gözlü Ermeniler için göz kamaştırıcı bir paladyum, eşi görülmemiş, altın sarısı saçlı bir kadın, bir hanımefendi olmak, alalade bir şey değil, insanın yanaklarını genç kızlarınki gibi kızartan, dudaklarını tutuşturan ve göz bebeklerini parlatan bir serüvendir.

Gabriel karısının etrafında, isteklerini onun katına çıkarmaya cesaret edemeyen, umutsuzca gözleri kamaşmış insanlar gördü. Karısının yanakları yirmi yaşındaki biri gibi pembeleşmiş, dudakları yanıyordu. Juliette hareket ettiğinde, bir zamanlar tanımladığı gibi "pırıltılı adımı"nı görmüştü. Avrupa'da sık sık en kültürlü, en iyi Ermenilerle ilişki sürdürmeye karşı çıkmış olan Juliette, burada Yoğunoluk'ta, basit yurttaşlarına

giden bir yol bulmuş gibiydi. Ve en ilginci, olayların hücumuna uğradıkları, her türlü dönüş imkânının ortadan kalktığı Beyrut'ta, Gabriel, Juliette'in yurdunu özleyeceği için çok üzüleceğinden korkmuştu. Fransa, tarihinin en zorlu savaşını veriyordu. Avrupa gazeteleri dünyanın bu köşesine hiç uğramazdı. Hiçbir şey bilinmiyordu. Tam anlamıyla her şeyle bağları kopmuştu. Şimdiye kadar Juliette'in annesinden kasım tarihli tek bir mektup ulaşmıştı ellerine; o da çeşitli yerleri dolanarak gelmişti. Juliette'in endişeleneceği erkek kardeşlerinin olmaması da şanstı. İki kız kardeşiyle ilişkisi de son derece gevşekti. Bir yabancıyla evlenmesi onu aileden uzaklaştırmıştı. Nedeni ne olursa olsun, Juliette'in sükûneti, hatta ilgisizliği, Gabriel için beklenmedik bir şeydi. Juliette içinde bulunduğu anı yaşardı hep. Ülkesini düşündüğü pek seyrekti. On dört yıllık evliliklerinde hiç umulmayan şey, burada, Yoğunoluk'taki evde başarılmış görünüyordu. Juliette, Gabriel'in dünyasına girmişti, ikisini birbirine bağlayan ve birbirinden ayıran o eski gerilim çözülmüş müydü bu akşam?

Gerçekten de Gabriel'i kucaklarken Juliette'de yeni olan bir şey vardı:

"Nihayet geldin *món ami*, meraklanmaya başlamıştım."

Ve hemen abartılı denebilecek tarzda, onun açlığıyla, susuzluğuyla ilgilenmişti. Fakat Gabriel yemek için zaman bulamadı. Herkes Antakya'da öğrendiklerinden söz etmesi için sıkıştırıyordu. Muhtar Kebusyan tek sözcük kaçırmamak için kafasını öne doğru uzatmıştı. Biraz şaşı baktığından köylülere özgü yüzünün kuşkucu görünümü daha da güçleniyordu. Elbette bu sabahki resmî uygulama unutulmamış, insanları bayağı etkilemişti. İttihat hükümetinin bu uygulama için pazar gününü, hem de ayinden önceki saati seçmesi bile, kötü amaç gütme, düşmanca bir belirti olarak yorumlanabilirdi. Musa Dağ'daki yerleşim yerleri 1896 ve 1909 yıllarında yaşanan kanlı olaylardan neredeyse hiç etkilenmemişti. Fakat Kebusyan ve kısa boylu Bitlaslı papaz gibi adamların kulağı, her türlü kuşkulu sese kulak kabartacak kadar delikti. Kaygılı bir gün geçirmişlerdi. Ancak akşam olup da göz kamaştırıcı Juliette'le karşılaştıklarında huzursuzlukları dağılmıştı. Bagratyan, verdiği söz gereği, müdürün söylediklerini tekrarlayıp, bunun, savaş halinden kaynaklanan genel bir önlem olduğunu belirtti. Hepsi, Nohutyan, Kebusyan, öğretmenler, bugünkü bilmecenin çözümünü çoktan bulmuş ve daha önce söylemişlerdi. Artık aydınlık bir iyimserlik sarmıştı herkesi. İyimserliğin en ateşli savunucusu, öğretmen Şatakyan'dı. Bedenini dikleştirerek ortaçağın geçmişte kaldığını söylüyordu. Ateşli sözleri, Madam Bagratyan'a yönelmişti. Medeniyet güneşi en sonunda Osmanlı

toprakları üzerinde de doğacaktı. Bugünkü savaş, doğacak bu güneşin kanlı şafağıydı sadece. Baskı, vahşet ve katliam sonsuza kadar ortadan kalkmıştı artık. Medenî dünya, bundan sonra, öncekilere benzer uygulamalara göz yummayacaktı. İttihatçı hükümet ise, müttefiklerinin denetimi altında bulunuyordu. Şatakyan, Juliette'e beklentiyle baktı. Kusursuz Fransızcasıyla medeniyetten yana tavrını ortaya koymamış mıydı? Orada bulunanların, anladıkları kadarıyla Şatakyan'ın görüşlerini onayladıkları görülüyordu. Sadece Oskanyan, şu suskun öğretmen, küçümseyerek homurdanıyordu. Ne var ki Oskanyan, meslektaşı Şatakyan soluk almadan konuşmaya başladığında hep böyle yapardı. Bu arada yeni bir ses duyuldu:

"Bırakın Osmanlı'yı! Daha önemli şeylerden söz edelim!"

Konuşan, toplantının en sözü edilmeye değer insanı, Eczacı Krikor'du.

Başkalarıyla karıştırılmayacak biri olduğunu, giysisiyle bile kanıtlar gibiydi. Muhtar da dahil olmak üzere bütün erkekler Avrupalı giysiler içinde olmalarına rağmen (Yoğunoluk'ta Londra'dan memlekete dönmüş bir terzi yaşıyordu), Krikor en ince ipekten yapılmış, açık sarı, bir tür Rus gömleği giymişti. Sivri sakalı beyazlamıştı. Gözleri ise biraz yere eğikti. Altmış yaşında olmasına rağmen hiç kırışmamış olan yüzü, alabildiğine solmuş bir kâğıt rengindeydi; bu yüz, bir Ermeni yüzünden çok, beyaz mandoline benzemekteydi. Çok şey bilmekten kaynaklandığı izlenimi veren tiz ama tuhaf boğuk bir sesle konuşurdu. Yoğunoluklu eczacı, sadece tüm Suriye'de eşine rastlanmayan bir kütüphaneye sahip değildi, aynı zamanda kendisi de ayaklı bir kütüphane, dünyanın en bilinmez vadilerinden birinde her şeyi bilen bir adamdı. Konu ne olursa olsun, örneğin Musa Dağ'da yetişen bitkiler, çöllerin jeolojik oluşumu, Kafkasya'da yaşayan tuhaf bir kuş türü, bakır madeninin topraktan nasıl çıkarıldığı, meteoroloji, kilise büyükleri, Kur'an, durağan yıldızlar, deve gübresi ihracatı, İran gülyağının sırları ve yemek tarifleri, Krikor'un boğuk sesi, bilgi vermek üzere her zaman hazırdı. Ve Krikor, böyle durumlarda, yavaş, kayıtsız bir ses tonuyla, sanki böylesine kolay görevlerin çözümünü ondan beklemek saygısızca gündeme getirilmiş uygunsuz bir talepmiş gibi, konuşurdu. Çok bilmişlik epeyce yaygındır. Bu yaygınlık içinde eczacının sadece yaratıcı özgünlüğü kendisini var edemezdi. Hayır, Krikor da kütüphanesi gibiydi. Birkaç bin kitaptan oluşan kütüphanede kitapların çoğu eczacının anlamadığı dillerde yazılmıştı. Örneğin, bilinmeyen bir yıla ait Alman *Brockhaus* Ansiklopedisi vardı, ama o, Ermenice yazılmış kısıtlı bir bilgi kaynağıyla yetinmek zorunda kalı-

yordu. Kader, tutkusunun önüne ağır engeller koymuştu. Anlayabildiği Ermenice ve Fransızca eserler, kitap hazinesinin küçük bir bölümünü oluşturuyordu. Fakat Krikor sadece bilgin değil, aynı zamanda kitap tutkunuydu. Gerçek bir bibliofil, kitabın biçim ve içeriğinden çok varlığını sever; ille de okuması gerekmez. (Büyük aşklarda da böyle değil midir?) Eczacı zengin değildi. İstanbul'daki, hatta yurtdışındaki kitabevlerine, sahaflara pahalı siparişler veremiyordu. Bu siparişlerin posta bedeline bile yetmezdi parası. O nedenle eline geleni alıyordu. İddiasına göre, kütüphanenin temelini çocuk denebilecek yaşlarda ve gezgincilik yıllarında atmıştı. Bugünse, Antakya'da, İskenderun'da, Halep'te, *Şam'da ona büyük paketler gönderen ajanları, koruyucuları vardı. Bu* tür armağanlar geldiğinde bayram yapardı Krikor. Gönderilen ister Arapça ya da İbranice iki formalık kitaplar, ister Fransızca romanlar ya da hurda kâğıt olsun, kitaptı, basılı kâğıttı ya! Günlük gazeteleri bile saklıyor, fiyat listelerini ve dizinleri titizlikle kataloglaştırıyordu. Ermeni ırkının, çağları aşarak günümüze gelen bütün kadim halklarınn sırrı olan düşünceye gösterdiği şefkat bu adamda toplanmıştı. Çıplak kayalara kök salan bir karanfil tohumu gibi Krikor'un kütüphanesi de Yoğunoluk'ta kök salmıştı. Bu ilginç, esas itibariyle okunmamış kütüphane, eczacının muazzam bilgisine temel olabilecek yeterlilikte değildi. O eksikliklerini, yaratıcı cesaretinin yardımıyla kapatıyordu. Krikor, dünyasını tamamlamıştı. İlahiyattan istatistiğe kadar bütün soruları keyifle yanıtlıyordu. Ama kendisini kesinlikle sahtekâr olarak görmüyordu. Bilimin önemli konularda söylediklerini birbirine karıştırırken, şair olmanın masum mutluluğunu yaşıyordu. Böyle bir adamın elbette çömezleri olacak, bunlar yedi köyün öğretmenlerinden oluşacaktı, öğretmenler Krikor'un kişiliğindeki mucizevî kerameti ululuyorlardı, huysuz Oskanyan bile eczacının kerametleri konusunda en ufak bir kuşku duymuyordu. Çömezleriyle, çoğunlukla geceleri filozofik gezintiler yaparken Musa Dağ'ın Sokrates'i oluyordu Eczacı Krikor. Bu arada, çevresindeki gençlerin kendisine duydukları saygıyı derinleştirecek olanaklar çıkıyordu bol bol. Yıldız dolu gökyüzüne işaret eden bir parmak:

- "Hapeth Şatakyan şuradaki kırmızımsı yıldızı tanıyor musun?"

- "Hangisini? Şunu mu? Bir gezegen olmalı. Değil mi?"

- "Yanlış öğretmen! O Aldebaran yıldızıdır! Peki neden kırmızımsı göründüğünü biliyor musun?"

- "Neden mi? Belki de... Atmosferimiz..."

- "Yanlış öğretmen! Aldebaran yıldızı erimiş mıknatıs demirinden oluşmuştur, o nedenle kırmızımsıdır. Ünlü Camille Flammarion da aynı

kanıda olduğunu son mektubunda yazmıştı bana."

Büyük gökbilimciden aldığını söylediği mektup boş bir aldatmaca değildi. Böyle bir mektup gerçekten vardı, ama bunu Krikor, Camille Flammarion adıyla kendisi yazmıştı. Benzer mektupları, pek seyrek olarak, önemli zamanlarda yazardı tabiî. Çömezlerin çoğu kez bu yazışmalardan haberleri bile olmazdı. Krikor, mektup arkadaşı olarak sadece yaşayan ya da yeni ölmüş dev düşünürleri seçmezdi; Voltaire ve büyük Ermeni ozanı Raffi de eczacının mektuplarını birçok kez hemen yanıtlamak zorunda kalmışlardı. Görüldüğü gibi Krikor'un kişiliğinde mektup yazan bir Olimpos Dağı sakini yaşamaktaydı.

Düşünsel evrenselliğine karşılık bu adamın ezelden beri Yoğunoluk'tan ayrılmamış olması şaşırtıcıydı. Musa Dağ'da yaşayan bütün okumuş insanlar, en azından yılda bir kez, sadece Halep ya da Maraş'a da olsa, daha ileri dersler aldıkları Amerikan, Alman, Fransız misyoner okullarını ziyaret ederlerdi. Halkın yaşlıların birçoğu, kazandıklarını huzur içinde tüketmek üzere, epeyce uzun yıldan sonra dönmüşlerdi Amerika'dan. Savaş çıkmadan kısa süre önce de, okyanus ötesine bir göçmen akını daha olmuştu. Sadece Eczacı Krikor yerinden kıpırdamıyordu. Komşu köyleri bile pek seyrek ziyaret ederdi. İddiasına göre, gençliğinde, dünya yüzündeki tuhaflıkları kendi gözleriyle yeterince çok görmüştü. Bazen, batının ve doğunun uzak yollarında yitip gitmiş uzun yolculuklara ilişkin bir şeyler anlattığı olurdu; ama prensip olarak hiç trene binmemişti. Bu konuda söylediklerinin de Flammarion'un mektubuna benzeyip benzemediği ayrı konu. Krikor'un konuşmaları, anlattıkları, bir nebze olsun palavra ya da hayal ürünü kokusu vermiyordu. Anlatımları öylesine açık ayrıntılarla doluydu ki, Gabriel Bagratyan gibi bir adam bile kuşkuya kapılmıyordu. Eczacı her fırsatta yolculuk isteğini bir türlü anlamadığını ifade ediyordu. Mızmızlığı herkesçe bilinen Altuni, istediği kadar hayatını Suriye'deki köyünde harcadığına acı acı yansın Krikor, Yoğunoluk'ta ve Yoğunoluk'la mutluydu. Her yer aynıydı çünkü; dış dünya, insanın içindeki dünyadaydı. Bilge, hareket etmeksizin, bir örümcek gibi, evrenin üzerine ördüğü ışık ağının merkezinde oturur. Ne var ki konuşma politikaya, savaşa, günün yakıcı sorunlarına kaydığında, eczacı huzursuzlanırdı. Bu konulara ilişkin bilgi sahibi olmayı sevmiyordu. Dışsal bağımlılıklarla içsel ilgilerin oyuncağı olarak dünya pis bir sıkıntı yaratıyordu. Dünya, düşüncenin özverili uzaklığına döndüğünde değer kazanıyordu. Düşüncenin son gururu! Orada, İstanbul, Halep ve Mezopotamya arasında meydana gelen "Hinterland"a ilişkin olaylar onu ne ilgilendirirdi

ki? Kitaplaşmamış savaşları dikkate almıyordu. O nedenle öğretmen Şatakyan'ın politik açıklamalarına kulak asmamıştı. Sözlerini şöyle bağladı:

"Neden gözümüz her daim başkalarında, anlamıyorum. Harp, talimatlar, vali, kaymakam. Bırakın Osmanlılar ne isterlerse yapsınlar! Onlarla alâkadar olmazsanız onlar da sizinle alâkadar olmazlar. Burada kendi dünyamız var bizim. Bu dünya, bizim dışımızda kıymetli hayranlara bile sahip... Buyrun..."

Böylece Krikor, o zamana kadar öteki konukların arasında gizlenmiş ya da Gabriel'in dikkatini çekmeyen bir konuğu tanıştırdı ev sahibine. Yabancının tınlayan adını dilinin üzerinden kaydırarak söyledi:

"Gonzague Maris!"

Görünüşüne ve davranışına bakılırsa genç adam Avrupalı, en azından tamamen Avrupalılaşmış Levantendi. Son derece dikkatli, solgun yüzündeki siyah bıyığı, adı kadar Fransız'dı. Geniş açıyla birbirine karşı duran kaşları çok dikkat çekiciydi. Krikor yabancının tellâllığını yapmaya devam etti:

"Mösyö Gonzague Maris, Yunanlı'dır."

Fakat hemen, sanki konuğunu aşağılamak istemiyormuş gibi düzeltti söylediğini:

"Osmanlı Yunanlı'sı değil, Kraliyet Yunanlı'sı, Avrupalı."

Yabancının kirpikleri çok uzundu. Kadınsı kirpiklerini gözlerinin üzerine düşürerek gülümsedi:

"Babam Yunanlı, annem Fransız, ben Amerikalı'yım!" Genç adamın alçakgönüllü, hatta ürkek denebilecek tavrı Gabriel'in hoşuna gitmişti. Başını salladı:

"Özür dilerim. Annesi Fransız olan bir Amerikalı'yı, buraya, tam da buraya getiren nasıl çılgınca bir tesadüf?"

Gonzague kirpiklerini gözlerinin üstüne indirerek gülümsedi yine:

"Çok basit! İş icabı İskenderun'da haftalarca kaldım. Bu arada hastalandım. Hekim, dağlara, Belen'e gitmemi istedi. Fakat Belen'de kendimi iyi hissetmedim..."

Eczacı Krikor, işaret parmağını sallıyordu ısrarla:

"Hava basıncı! Belen'de hava basıncı hep seviyenin altındadır."

Gonzague Maris, saçları titizlikle iki yana ayrılmış başını nezaketle eczacıya doğru eğmişti:

"İskenderun'da Musa Dağ hakkında o kadar çok şey anlattılar ki, meraklandım. Can sıkıcı şarkta böylesine bir güzellik, böylesine kültürlü insanlar ve ev sahibim Bay Krikor'unki gibi böylesine iyi bir mekân bulmak

benim için sürpriz oldu. Eğer Musa Dağ Avrupa'da olsaydı büyük nam kazanırdı. Ama ben onun sadece size ait olmasına seviniyorum."

Eczacı, önemli açıklamalar yaparken kullandığı kayıtsız, boğuk sesiyle sürdürdü konuşmasını:

"Maris yazardır. Burada benim evimde kendisini çalışmalarına verecek."

Gonzague'ın bu açıklamalardan utandığı anlaşılıyordu:

"Yazar değilim ben. Amerikan gazetelerinden birine ara sıra küçük yazılar yolluyorum. Hepsi bu. Gerçek muhabir bile sayılmam."

Pek belirgin olmayan bir hareketle bu uğraşın amacının para kazanmaktan başka bir şey olmadığını gösterdi. Fakat Krikor, gururlanmasına vesile olacak kurbanını bir türlü bırakmıyordu:

"Aslında siz aynı zamanda sanatçısınız, bir müzisyen, virtüoz. Konserler de vermiştiniz değil mi?"

Genç adam itirazla kaldırdı elini:

"Bütün bunlar doğru değil. Başka şeylerin yanı sıra piyano da çaldım. Birçok şeyi denemek zorunda kalıyor insan."

Bakışları Juliette'den yardım ister gibiydi. Juliette hayretini ifade etti:

"Dünya küçük. İki yurttaşın burada karşılaşması tuhaf değil mi? Benim yurttaşım sayılırsınız."

Öğretmen Şatakyan yine coşkusunu dizginleyememişti:

"Asıl tuhaf olan bizim böylesine elit bir çevrede bulunabilmemiz; biz zavallı Ermeni köylülerinin madamın iyi yürekliliği sayesinde kibar bir toplantıda yer alabilmesi değil mi?"

Fena öfkelenmiş olan Oskanyan, suskunluğunu daha da boyutlandırmış, donuk bir kibirle ötekilerden ayrı yere oturmuştu. Bu davranışıyla, kendisi gibi birinin, böyle bir ortamda layık olduğu saygıyla karşılanmasını hiçbir biçimde tuhaf bulmadığını anlatmaktaydı. Çünkü Oskanyan, sadece Musa Dağ çevresinde, her türlü törende kullanılmak üzere yurttaşlarca ismarlanan neşeli ya da hüzünlü dizeler yazan ünlü bir şair değil, aynı zamanda kendisini hattat ve ressam olarak da kanıtlamış biriydi. Eczacı Krikor, çömezi Şatakyan'a hafifçe haddini bildirdi:

"Biz Ermenilerin çok kötü bir kusuru var; cesaretsizlik. Bu kusur, çoğu sefer kendimizi aşağılamamıza yol açıyor. Dünyanın en eski medenî halklarından biri olduğumuzu unutuyoruz. Gabriel Bagratyan'ımızın eşi, Madam, Roma'dan çok evvel bizim ilk millet olarak Hıristiyanlığı devlet dinî olarak kabul ettiğimizi bilir. Bir zamanlar göz kamaştırıcı bir krallığa sahiptik. Krallığın başşehri, herkesçe kabul edilmiş dünya harikalarından biri gibi, bin kiliseli Ani şehriydi. Bizans'ta Ermeni kanından

gelen krallar hâkimiyet sürdüler. Henüz Fransa, koyu barbarlık içinde yaşarken biz klasik edebiyata sahiptik. Pharpi'li Lazar ve Chorene'li Musa gibi güçlü yazarların kopyaları var elimde. Bugün de kendimizi saklamamalıyız. Burada, doğru dürüst caddesi bile olmayan bu köşede bile, zamanla ünlü bir kütüphane oluştu... Madam kendisinden utanmamamıza izin verecektir."

Yine kayıtsız mandolin sükûnetiyle konuşmuş, bu arada Juliette'e hiç bakmamıştı. Gerçek bir Sokrates tavrıyla kadınlara karşı çok terbiyeli ve çekingen davranırdı. Buna karşılık, ışığı etrafında, düşünsel körleşme içinde olmayan genç erkekleri topluyordu. Genç Gonzague Maris'in, kendisine muhtarın evinde güzel bir oda teklif edilmesine rağmen Krikor'un evinde kalmayı tercih etmesi, onun çekim gücünü kanıtlayabilir belki. Bu arada, kendisine duyulan hayranlıktan başı dönen Juliette, Krikor'un sözleri üzerine başını gözünü yararak Ermenice konuşmaya başladı. Çok sevimliydi.

"Ne istiyorsunuz ki?.. Ben de Ermeni'yim, çünkü Ermeni'yle evlendim... Kanunlara göre... Belki de Osmanlı'yım... Ah, ne bileyim ben."

Bu konuşma denemesine herkes, hayranlık belirten alkışlarla teşekkür etti. Gabriel, şimdiye kadar karısının ağzından pek az Ermenice sözcük duymuştu. Başka zaman olsa bu ilerleme onu şaşırtır, mutlu ederdi, ancak olayı kaçırmıştı; o ara hiç kimseye dikkat etmeksizin, Süveydiye yakınında Seleukos harabelerinden çıkarılmış İ.Ö. 2. yüzyıla ait bir Mitras başına bakmaktaydı. Yine de gözlerini diktiği şeyle düşüncelerinin en ufak bir ilgisi olmadığı anlaşılıyordu. Gabriel'in öfkeli ses tonuyla aniden ağzından dökülen sözlerinin anlamını hiç kimse kavrayamadı:

"Bir hayvan kendisini savunabileceğine inanmadığı andan itibaren yok olur. Doğada da tarihte de böyledir."

Ve üzerindeki Mitras başının bulunduğu kaideyi, anlaşılır bir neden olmaksızın eski yerinden bir parça sola kaydırdı.

* * *

Juliette'in neşesi sayesinde bu akşamki toplantı, köşkteki daha önceki toplantılarla kıyaslanamayacak kadar başarılı geçiyordu. Burada Ermenilerin çoğu şark yaşantısı sürdürürler; sadece kilisede ya da sokakta görüşür, birbirlerini sadece törenlerde ziyaret ederlerdi. En küçük Türk köylerinde bile görülen kahveler burada yoktu. Kadınların çekingenliğinin başlıca nedeni de bu eve kapanmışlıktı zaten. Fakat giderek açılmıştı herkes. Kocasının yaşamını uzatmak için enerjik çabalar har-

cayan, o nedenle adamın uyku süresinin kısalmamasına dikkat eden papazın karısı, kalkmaları için papazı uyarmayı unutmuştu. Muhtarın karısı ise, giydiği ipek giysinin kalitesini parmaklarının arasına alıp değerlendirmek için Juliette'e yaklaşmıştı. Mayrik Antaram ortada yoktu. Kocası, küçük bir oğlan çocuğu göndererek, bu zor doğumda kendisine yardım etmesi, böyle durumlarda çeşitli büyülerle doğuran kadının evini kuşatan yaşlı cadıları kovarak, kadına yardımcı olması için onu çağırmıştı. Geçen on yıllar içinde kocasının görevlerinin büyük kısmını üzerine alan Madam Altuni, doktorun değerli bir yardımcısı olmuştu. Doktor sık sık, "Benden daha çok işe yarıyor" derdi onun için.

Şimdi herkes Antaram Anacık'a övgüler düzüyordu. O apayrı biriydi. Kendisini adamıştı. Genç-yaşlı olsun zor duruma düşen bütün kadınlara, ana gibi, kızkardeş gibi öğütler vererek yardımcı olurdu. Yurtdışından bile mektup gelirdi ona. Çünkü Genel Ermeni Kadınlar Birliği, Askanuver Hajuhiaz Engerutiun, Antaram'ı bölge temsilcisi yapmıştı. Sadece Bayan Kebusyan, Antaram'ın iyi kalpliliğine eleştirel bir gerekçe sundu:

"Onun çocuğu yok tabii."

Muhtar ise, güç işiten kulakları ve hafif şaşı bakışlarıyla, Çin'de ipekçiliğin üstünlüğünü bütün ayrıntılarıyla yerel sanayi ile karşılaştırmakta olan eczacının konuşmasını dinlemekteydi. Elini dizine vurdu:

"Şu bizim Krikor, işte! Onlarca yıl eczanesine git, gazyağı ve mide tozu al, ama onun aslında nasıl biri olduğunu bilme!"

Ev sahibi derdini açmak için epey uzun zaman beklemişti. Dakika dakika gerçekleşmişti bu. Pasta-çörek gibi hamur işleriyle dolu tabakların, çay-kahve fincanlarının, bir de iki rakı sürahisinin bulunduğu büyük masayı hoşnutsuzlukla gözden geçiriyordu. Birden ayağa fırladı:

"Dostlarım! Daha iyi bir şey içmeliyiz." Sonra, Kristofor ve Missak ile birlikte şarap getirmek üzere kilere gitti. Genç Avedis, en iyi yıllara ait şarapların yeterince depolanması ve bakımının sağlanması için gerekeni yapmış, kâhyaya bunları muhafaza etme yetkisi verilmişti. Musa Dağ'ın sert şarapları, elbette uzun süre dayanmıyordu. Belki de nedeni, şarabın fıçılarda değil de, eski geleneklere uygun, büyük, mühürlenmiş testilerde muhafaza edilmesiydi. Koyu altuni renkte çok sert, Lübnan'da Xara'da üretilen şaraplara benzer bir içkiydi bu. Kadehler doldurulduktan sonra, konuşma yapıp kadeh kaldırmak için ayağa kalktı Bagratyan. Bu gece yaptığı, söylediği her şey gibi konuşması da belirsiz ve kasvetliydi. Bu akşam burada neşe içinde bir araya gelmiş olmaları güzeldi. Fakat bir dahaki sefere ya da ondan sonrasında böylesine tasasız olup olmayacaklarını kim bilebilirdi ki? Yine de hiç kimse, şu an,

böyle düşüncelerle canını sıkmamalıydı, çünkü olumlu şeyler getirmezdi bu düşünceler.

Daha çok örtülü bir uyarıya benzeyen bu konuşmayı Gabriel Ermenice yapmıştı. Juliette bardağını kaldırarak selâmladı kocasını:

"Söylediklerinin tümünü anladım, her kelimesini... Fakat neden bu kadar hüzünlüsün dostum?"

"Sadece olağanüstü kötü bir konuşmacıyım" diyerek özür diledi Gabriel. "Birkaç yıl önce Paris'e yazıp Taşnak Partisi'ne katılmamı istemişlerdi. Bu öneriyi sadece politikayla ilgilenmek istemediğim için değil, kalabalıklar önünde tek kelime edemeyeceğimi bildiğim için reddettim. Liderlik benim harcım değil."

"Rafael Patkanyan" dedi eczacı Juliette'e dönerek, "Patkanyan, en büyük halk önderlerimizden biridir. Gerçek bir uyarıcıydı, ama aklınıza gelebilecek en kötü konuşmacıydı. Genç Demosten'den daha kötü kekelerdi. Tam da bu, konuşmalarına özel bir etkinlik sağlıyordu. Çok eskiden bizzat ben de onu tanıma ve dinleme şerefine eriştim... Erivan'da."

"Çıkmayan candan umut kesilmez diyorsunuz yani" dedi Gabriel gülerek.

Sert şarabın işlevini yerine getirdiği görülüyordu. Suskunlar konuşmaya başlamıştı. Sadece öğretmen Hrant Oskanyan, kendi anlamını borçlu olduğu acı suskunluğunu korumaktaydı. İçkiye dayanıklı olmayan tanrı adamı Nohutyan ise, elinden bardağını almak isteyen eşinin hamlelerine karşı bardağını savunuyor, bu arada da yineleyip duruyordu:

"Bu bir şölen, bayan! Öyle değil mi?"

Gabriel geceye bir göz atmak için pencerelerden birini açtığında, arkasında Juliette'i hissetti.

"Eee, oldukça hoş değil mi?" diye fısıldadı Juliette.

Elini onun beline dolayan Gabriel,

"Sana değilse, kime borçluyum bunu?" dedi.

Fakat sesinin gergin tonu yumuşak sözcüklere uymuyordu. Şarap, konuklarda müzik dinleme isteğinin canlanmasına yol açmıştı. Bazıları genç bir adama işaret ediyorlardı. Bu, Krikor'un çömezlerinden Asayan adlı bir öğretmendi. İğne iplik kadar zayıf bu adam, söylendiğine göre güzel bir sese ve yerel şarkıları istifledği iyi bir belleğe sahipti. Şarkıcı tavrıyla itiraz etti. Müzik olmaksızın şarkı söyleyemezdi, tanrı getirmek için de evi çok uzaktı. Gramofonunu aşağı indirtmeyi düşünmeye başlamıştı Juliette. Yoğunoluk sakinleri tekniğin bu mucizesini tanıyorlardı elbette. Bu arada konuğuna anlamlı bir bakış gönderen eczacı, sorunu çözümledi:

"Aramızda bir sanatçı var."

Gonzague Maris, fazla nazlanmadan oturdu piyanonun başına.

"Suriye'de bulunan on iki piyanodan biri" diye açıkladı Gabriel, "Çeyrek yüzyıl önce annem için Viyana'dan getirtilmişti. Kristofor'un söylediğine göre ağabeyim Avedis, Halep'ten ustasını getirterek tamir ettirirmiş. Ömrünün son haftalarında sık sık piyano çalmış ağabeyim. Onun müziğe eğilimli olduğunu bilmiyordum..."

Gonzague birkaç akort denemesi yaptı ama her zamanki gibi sanatçı, gecenin ilerlemiş saatlerine, alışmamış kulaklara, dinleyenlerin canlanma ihtiyaçlarına uygun tonu bulamadı. Başı tuşlara eğilmiş olarak, ağzında sigara, kayıtsızca oturuyordu piyanonun başında. Oysa parmakları giderek kötü ezgilere düşüyordu. "Akortsuz, korkunç derecede akortsuz"' diye mırıldanıyor ve belki de bu nedenle. inleyen tonları bırakamıyordu bir türlü. Biraz önce güzel olan yüzünü şimdi sıkıntı ve yorgunluk kaplamıştı. Bagratyan, şu an çocuksu ve çekingen değil şüpheli ve yaşlanmış görünen bu yüzü yandan inceliyordu. Sandalyesini piyanonun yakınına çekmiş olan Juliette'i aradı gözleri. Karısının yüzü aniden yaşlanmış, çökmüştü. Soran bakışlarını yavaş sesle yanıtladı:

"Baş ağrısı... Şaraptan..."

Gonzague piyano çalmayı aniden kesmiş, kapağını kapamıştı:

"Lütfen bağışlayın" dedi.

Müzik yeteneğini onaylatmak amacıyla öğretmen Şatakyan'ın, yabancının piyano çalışını teknik terimlerle övmesine rağmen topluluğun neşesi uçup gitmişti. Kısa süre sonra da, ilk olarak papazın karısı Bayan Nohutyan gitmek için kalktı. Gerçi geceyi Yoğunoluk'ta dostlarının evinde geçireceklerdi, ama yarın sabah güneş doğarken Bitias'a hareket etmeliydiler. Evden en son suskun Oskanyan ayrılmıştı. Ötekiler bahçeye girdiklerinde, bir kez daha geriye dönmüş, kısa bacaklarıyla sert ve her şeye kararlı biçimde Juliette'e yönelmişti, öyle ki, hafifçe irkildi kadın. Oskanyan, Juliette'e rengârenk mürekkeple harikulâde biçimde Ermenice yazılmış büyük bir kâğıt sundu.

Saygın bir aşkı anlatan coşkulu bir şiirdi bu.

* * *

Juliette gece aniden uyandığında, Gabriel'i yanındaki yatakta dimdik, hareketsizce otururken gördü. Başucundaki mumu yakmıştı, uyuyan kadını uzun süredir izliyor olmalıydı. Juliette, kendisini uyandıran şeyin mum ışığı değil, kocasının bakışları olduğunu yoğunlukla hissetti.

Kadının koluna dokundu Gabriel:

"Seni uyandırmak istemedim, kendiliğinden uyanmanı diledim."

Önüne düşmüş saçlarını arkaya atan Juliette'in yüzü taze ve neşeliydi:

"Pekâlâ uyandırabilirdin. Önemli değil. Gece sohbetlerine her zaman hazır olduğumu bilirsin."

"Bir şeyler düşündüm..." dedi belirsizce.

"Ben de melekler gibi uyudum. Ermeni şarabından dolayı değil, benim -*comment dire*- yarı yurttaşımın çaldığı piyano nedeniyle ağrıdı başım. Ne komik bir düşünce! Yoğunoluk'u tedavi merkezi olarak kullanmak ve Bay Krikor'un evinde kalmak! Fakat en komiği de, bana rulo haline getirilmiş plaketi veren şu kısa boylu öğretmen. Ağır ağır, burnundan havlarmış gibi konuşan öteki öğretmen de daha az komik değil. Herhalde böyle yaparak kibar bir Fransızca konuştuğunu sanıyor. Atılan taşların sesiyle köpek inlemesi karışımı bir şey. Siz Ermeniler tuhaf konuşuyorsunuz. Aslında sen bile dışında değilsin bunun *mon ami*. Yine de fazla ince eleyip sık dokumamalı. Hepsi de oldukça hoş insanlar."

"Zavallı... Zavallı insanlar onlar!"

Bu çığlık, Gabriel'in göğsünü acıtarak fırlamıştı dışarıya. Juliette'in sesi yumuşadı:

"Bana tek sözcük etmeden gittiğin için incindim. Yanına yiyecek bir *şeyler koyardım söyleseydin..."*

Karısının şefkatli sözlerini duymuyor gibiydi Gabriel:

"Gözümü bir an bile kırpmadım. Birçok şeyi düşündüm. Profesör Lefevre'in evindeki o akşam yemeğini. Ve sana yazdığım ilk mektubu."

Hiçbir zaman Gabriel'de bir nebze olsun duygusallığa tanık olmamış olan Juliette, hayretler içindeydi şimdi. Adamın arkasında yanan mum yüzünü karanlıkta bırakıyor, sadece belden yukarısının büyük, siyah bir sütun gibi görünmesine yol açıyordu. Oysa Gabriel'in karşısında -sadece mum ışığı değil, yıldızlı gökyüzünün ilk sabah alacakaranlığı da Juliette'i aydınlattığı için- yumuşacık parıldayan bir görüntü vardı: "Ekimde on dört yıl oldu. Hayatımın en büyük armağanıydı bu. Fakat ağır bir suç işledim. Seni yerinden koparıp, yabancı bir kaderin ortasına almamalıydım..."

Başucundaki mumu yakmak için kibrite uzanmıştı Juliette, Gabriel karısının elini yakalayıp mumu yakmasını engelledi. Ses, şekilsiz karanlıktan gelmeye devam ediyordu:

"En iyisi kendini kurtarman... Boşanmalıyız!"

Juliette uzun süre sustu. Bu çılgın ve anlaşılmaz önerinin ciddi bir

şeylerle ilintili olabileceğine inanmamıştı. Gabriel'e biraz daha yaklaştı:

"Sana acı mı çektirdim, incittim ya da kıskandırdım mı seni?.."

"Hiç bu akşamki kadar iyi davranmadın bana. Yıllardan bu yana şimdiki gibi sevmedim seni... Bu daha da korkunç ya!"

Oturduğu yere daha da dikleştirdi vücudunu, böylece esmer sütun görüntüsü daha da yabancılaşmıştı:

"Söylediklerimi ciddiye almalısın Juliette. Ter Haykazun boşanmamızı mümkün olduğunca hızlandırmak için her şeyi yapar. Türk makamı ise böyle konularda zorluk çıkarmaz hiç. Böylece özgür olur, Ermeni sayılmaktan kurtulursun. Benim suçum nedeniyle bağlandığın Ermeni halkının bu dehşet verici kaderi seni etkilemez artık. Halep'e gideriz. Orada Avrupalı olarak ya Amerikan ya da İsviçre, hangisi olursa olsun farketmez, bir konsolosluğun koruması altına girersin. Böylece güvenlikte olursun. Stepan da seninle gelir. Türkiye'yi hemen terk edebilirsiniz. Servetimi ve gelirlerimi elbette sizin üzerinize geçiririm..."

Karısı sözünü kesmesin diye şiddetle ve çabuk konuştu. Juliette yüzünü Gabriel'inkine iyice yaklaştırdı:

"Ve sen bu çılgınlığı ciddi ciddi düşünüyorsun öyle mi?"

"Her şey bittikten sonra hâlâ hayatta olursam, yine yanınıza gelirim."

"Askere çağrılırsan ne yapılması gerektiğini daha dün enine boyuna konuştuk..."

"Dün mü? Dün her şey yanlıştı. Bu arada dünya değişti ama."

"Değişen ne? Pasaport meselesi mi? Yenilerini alırız. Antakya'dan kötü bir şeyler öğrenmediğini kendin söyledin."

"Gerçi bazı kötü şeyler öğrendim, ama mesele bu değil. Belki de gerçekten değişen çok az şey var. Fakat aniden patlak veren çöl fırtınası gibi geliyor bir şey. Zulme uğramış içimdeki o adsız atalarım hissediyorlar bunu. Bütün dokularım hissediyor gelecek olanı. Hayır, bunu anlaman olanaksız Juliette. Soyu nedeniyle nefreti yaşamamış biri kavrayamaz bunu."

Juliette, yataktan fırlamış, Gabriel'in yanına oturup ellerini avuçlarının içine almıştı:

"Aynı Stepan gibisin. O da kötü bir düş görünce, tam olarak uyanamaz bir türlü, kendine gelmesi bir saat sürer. Neden biz, üstelik de biz tehlikede olalım? Paris'te birçok kez konuk ettiğimiz arkadaşların olan o kibar, hoş Osmanlıları düşünüyorum. Bütün insanlar birdenbire hain birer canavar mı kesilecekler yani? Hayır! Siz Ermeniler Türklere hep haksızlık ettiniz."

"Onlara haksızlık etmiyorum. Aralarında harika insanlar var. Son olarak harpte, sabrı ve iyi niyetiyle ünlü halkı da tanıdım. Onların suçu yok, bizim suçumuz yok. Fakat bunun kime ne yararı olacak ki?"

Gün ağarmaya başlamış, yatak odasına bakan Musa Dağ'ın görüntüsü iyice keskinleşmişti. Gabriel'in bakışları dağa takıldı:

"Düşündüm de Avedis'in peşinden gelmemiz, onu ikide bir kaçırmamız ne tuhaf. Sanki ölümüyle beni Yoğunoluk'a çekmek istiyormuş gibi... Hayır! Aslında buraya gelmek için ısrarlı olan sendin."

Hava soğumuştu. Juliette'in çıplak ayakları üşüyordu. Uysallıkla onayladı kocasını:

"Görüyor musun? Ben inat etmiştim. Bu seni sakinleştirir herhalde."

Fakat Gabriel'in düşüncelerinin hedefi başkaydı:

"Dün, bir an, ulvî bir gücün beni yönettiğini, Tanrı'nın benimle ilgili bir şeyler planladığını bütün kalbimle hissetmiştim. Kısa sürmüş de olsa gerçekten sarsılmaz bir hisli... Yaşadığım hayat doğru değildi sanırım. İnsanın olağanüstü biri olduğunu, yerçekimine tâbi olmayan ve herhangi bir yükümlülük altına girmeksizin dünya üzerinde serserilik edebilecek mükemmel bir toz tanesi olduğunu sanması çok keyif verici... Ve işte Tanrı beni Avedis ve onun dileği aracılığıyla eski ülkeme geri döndürdü..."

Gabriel susmuştu. Uzun süre kocasının yüzünü inceleyen Juliette, "Yüzünde ilk kez korku görüyorum" dedi.

Gözlerini giderek büyüyen Musa Dağ'dan hâlâ ayırmamıştı Gabriel:

"Korku? Doğaüstü bir şeyden korkmak gibi! Çocukken sık sık gökyüzündeki küçük bir yıldızın aniden büyümeye başladığını, giderek *yakınlaştığını ve dünyayı ezdiğini hayal ederdim...*"

Nihayet kendisine gelmek için silkindi:

"Juliette! Mesele ben değilim. Seni ve Stepan'ı düşünüyorum."

Juliette en sonunda öfkelenmişti:

"Sözünü ettiğin tehlikelerin hiçbirine inanmıyorum. 1915 yılında yaşıyoruz. Dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi Osmanlı topraklarında da dostluk ve nezakete tanık oldum. İnsanlardan korkmuyorum. Ayrıca gerçekten tehlike olsa bile, burada seni bir başına bırakacak, kaçıp gidecek kadar korkak ve kötü olduğuma mı inanıyorsun?.. Seni artık sevmiyor olsaydım bile böyle bir şey yapmazdım."

Gabriel hiçbir şey söylemedi. Gözleri kapalıydı. Yavaşça kalkmak isteyen Juliette'in kucağına kaydırdı başını. Alnı soğuk ve nemliydi. Kuşlar aniden ortalığı birbirine katan sabah ötüşlerine başlamışlardı.

4

İlk Olay

Bu güçsüzlük ve ümitsizlik duygusu ortaya çıktığı gibi çabucak kayboldu. Fakat Gabriel, Antakya'ya gitmeden önceki Gabriel değildi artık. Eskiden saatlerce odasında çalışmasına rağmen, şimdi sadece gecelerini evinde geçiriyor, gündüzleri çok yorulduğu için de yatınca, ölü gibi uyuyordu. Son pazar gecesi, onu derinden sarsan gelmekte olan tehlikeye ilişkin tek sözcük bile etmiyordu artık. Juliette de o konuyu açmaktan özenle kaçınıyordu. Kocasının kaygılarının altında önemli bir neden olmadığından emindi. Evlilikleri süresince Gabriel'in üç ya da dört kez böyle krizli dönemler geçirdiğine tanık olmuştu. Hiçbir dostça çabayla aşılamayan, nedeni olmayan, yoğun can sıkıntısıyla geçen haftalar, derin düşüncelere dalarak tam bir suskunluk içinde geçen günler. Yabancısı değildi. Böyle zamanlarda aralarındaki o yabancı, aşılmaz duvar büyür ve Juliette tuhaf bir korku duyardı. Paris'te durum elbette farklıydı. Arkasında egemen güç olarak kendi dünyası vardı, Gabriel'in yabancı olduğu. Fakat burada Yoğunoluk'ta durum tersine dönmüştü. Juliette'in, bütün alaycılığına rağmen bu "yarı vahşiler"e duyduğu sempatiyi sağlamlaştırma çabası o nedenle anlaşılabilirdi.

Gabriel kendi haline bırakılmalıydı. O acı verici gece konuşması Juliette için, kocasının, artık yabancı olmadığı o sıkıntılı dönemlerinden biriydi. Sonsuz güvenlik içinde büyümüş Fransız kadının, Gabriel'in çöl fırtınası dediği şeyin ne anlama geldiğini anlaması olanaksızdı. Avrupa savaş alanıydı. Bu, Paris'te insanların hava saldırıları nedeniyle gecelerini bodrumlarda geçirmek zorunda kaldıkları anlamına geliyordu. Oysa Juliette burada, cennette baharı yaşamaktaydı. Birkaç ay daha idare edebilirdi pekâlâ. Ve sonra nasılsa er-geç Avenue Kleber'e döneceklerdi. Ama o zamana kadar Juliette'in bütün gününü dolduran yapacak öyle çok iş vardı ki. Fazla düşünmeye zaman bulamıyordu. Ev ve çiftlik

sahibesi olarak hırsı kamçılanmıştı. Hizmetçiler medenîleştirilmeliydi. Ermeni halkının ortaya çıkmamış yeteneklerine hayran kalmayı öğrenecek olanaklar buluyordu sık sık. Aşçı Hovhannes bir hafta içinde, neredeyse Fransız mutfağının şef aşçısı haline gelmişti. Hizmetçi Missak, öyle çok yöniüydü ki, Juliette onu Fransa'ya götürmeyi bile düşünmeye başlamıştı. Kendi hizmetini gören iki kız ise tam bir oda hizmetçisi olmaya adaydılar. Köşk çok iyi durumdaydı. Yine de, bir kadının keskin gözleri, bazı yerlerde bakımsızlık ve dökülmüşlük görüyordu. Eve işçiler getiriimişti. Ustaları, bütün doğramacılık işlerini üzerine alan Tomasyan diye biriydi. Fakat Tomasyan'ı kimse usta olarak görmemeliydi, çünkü o kendisine inşaatçı derdi. Ucunda içine Oskanyan'ın yaptığı ölmüş eşinin resmi bulunan bir madalyonun asılı olduğu ağır altından bir saat zinciri taşırdı. Kızı ile oğlunun Cenevre'de okuduklarını sık sık söyleme fırsatını da hiç kaçırmazdı. Yorulmak bilmez bir ayrıntı meraklısıydı. Uzun konuşmalarına Juliette'i de katardı. Ancak, sadece eski evi onarmakla kalmamış, aynı zamanda, Avrupa alışkanlıkları için gerekli olan bazı katkıları mümkün olduğu ölçüde yapmayı başarmıştı. İşçiler beceriyle ve şaşılacak kadar sessiz çalışıyorlardı. Daha nisanın ilk günlerinde Juliette, dünyadan kopmuş bu Suriye sahilinde, ilkel aydınlatma ve su tesisatını bir yana bırakırsak, batıdaki her türlü mekânla boy ölçüşebilecek bir eve sahip olduğunu gururla görmüştü.

En büyük sevinci meyve ve gül bahçesiydi. Atalarının kanı belli oluyordu. Her Fransız'ın berliğinde kalıtımsal olarak bir bahçıvan ve meyve yetiştiricisi gizli değil midir? Ama Ermeniler, özellikle de Musa Dağ sakinleri de doğuştan bahçıvandırlar. Kâhya Kristofor bu işin ustasıydı. Juliette daha önceleri böyle bir meyve bahçesinin olabileceğini hiç düşünmemişti. Neredeyse bütün bir yıl boyunca ürün alıyorlardı. Tatmayanlar Ermeni kayısılarının ne kadar tatlı, ne kadar sulu olduğunu bilemezler. Torosların su çatısının öbür yakasında bulunan burada bile, daha yukarıda, Van Gölü'nün çevresindeki vatanlarının bütün tazeliğini koruyorlardı. Juliette bahçesinde adını hiç duymadığı yeni meyveler, sebze ve çiçek türleriyle tanışmıştı. Ama zamanının çoğunu, başında hasır şapka, elinde Kristofor'un bahçe makası olduğu halde gül bahçesinde geçiriyordu. Onun gibi bir gül delisi için bundan daha güzel bir şey olamazdı. Harika bir sarhoşluktu yaşadığı. Yanyana sırıklar ve fidanlar dikmeyi planlıyordu, ama bu, batılı talim düzeni içinde olmayacaktı; koyu yeşil dalgalar üzerinde renk ve kokuların oluşturduğu yoğun bir hercümerçti tasarladığı. Şam yakın, İran ise çok uzak değildi. Bu ülkelerden her cinsten binlerce çiçek buraya yollanmıştı ve Juliette, bu denizin

dar toprak yollarından yürürken, bütün gül cinsinin temsilcileri sayısız bakış ve solukla selâmlıyorlardı onu. Eczacı Krikor gerçek Şam *Moşatasının* (Moscheta Damescena) taze çiçeklerinden sepetler dolusu toplarsa, yüzyıllık eski geleneklere göre üretilen gül yağından küçük bir şişe doldurmaya söz vermişti. Bu arada bir de efsane anlatmıştı. Bu gerçek esansın bir damlası bile öylesine güçlüydü ki, ölünün saçlarına sürülen bir damla kıyamet gününde bile hâlâ kokar, mahkemeyi yürüten meleği fethederdi.

Juliette arasıra Stepan ile at gezintileri yapıyordu. Avedis Bagratyan'dan dört at kalmıştı. İçlerinden epeyce küçük iyi huylu bir tayı çocuğa armağan etmişlerdi. Ya Süveydiye ovasına ya da öteki taraftaki Azir-Bitias üzerinden arıcılıkla uğraşan köye doğru yapılan bu at gezintilerinde onlara, Juliette'in tasarladığı pitoresk giysiler içinde bir seyis eşlik ediyordu. Sadece kendisi ile değil, çevresiyle de ilgili olarak güzellik takıntısı vardı onda. Stepan ve rengârenk refakatçisiyle birlikte kilise meydanı ile Yoğunoluk'un ana caddesinde kibirle salınırken, kendisini bu masal ülkesinin prensesi gibi hissediyordu. Ara sıra Paris'teki annesini ve kız kardeşlerini düşünürdü. Böyle zamanlarda kendi yaşamı nasıl da gıpta edilmeye değer görünürdü gözüne. Her yerde derin bir saygıyla karşılanıyordu, daha uzun gezintilerinde uğradığı Müslüman köylerinde bile aynı durum geçerliydi. Her şey apaçıktı. Zavallı Gabriel yine bir sinir krizi nedeniyle eziyet çekiyordu. O ise, dünyanın değiştiğine ilişkin en ufak bir belirti bile göremiyordu.

* * *

Gabriel Bagratyan her gün sabah erkenden çıkarıyordu evden. Fakat artık Musa Dağ'da gezintiler yapmıyor, köyleri dolaşıyordu. Çocukluğunun görüntülerini yeniden yakalama isteği, yerini erkeksi bir uğraşa bırakmıştı: Burada yaşayan insanları, yaşam biçimleri, gereksinimleri, alışverişleri içinde tam olarak tanımak istiyordu.

Aynı zamanda İstanbul'a, Taşnak Partisi'nden dostlarına, ama özellikle de Jöntürkler arasındaki eski arkadaşlarına birçok mektup yazmıştı. Gerçi Antakya kaymakamlığı sansürünün bu mektupların yerlerine ulaşmasını zorlaştıracağından kuşku duyuyordu, fakat içlerinden biri ya da öteki mutlaka hedefe ulaşmalıydı. Geleceğini söz konusu mektuplara verilecek yanıtlara bağlamıştı. Eğer başkentte her şey eskisi gibiyse, olay sadece askerî bir önlemden başka bir şey değildi, bu durumda, Rıfat Bereket Ağa'nın uyarısına rağmen buradaki

evlerini dağıtıp, gerekli pasaportlara sahip olmaksızın da başkente yolculuğu göze alacaktı. Öte yandan, olumsuz bir yanıt geldiğinde ya da mektupları yanıtsız kaldığında, yaşlı Türk'ün kaygılarının gerçekliği görülecek, tuzak kapanmış ve geri dönüş ümitleri boşa çıkmış olacaktı. Bu durumda ise, yapılacak tek şey, Celal Bey gibi bir Ermeni dostunun kendi vilâyetinde "olaylara" izin vermeyeceğini, Musa Dağ'daki kırsal yerleşimlerin büyük kentlerde görülen yangının dışında kalacağını umut etmekti. Bu durumda Yoğunoluk'taki ev, ağanın söylediği gibi, en ideal sığınma yeri anlamına gelecekti. Ne var ki silâh altına çağrılma emrinin gelmemesiyle ilgili olarak Osmanlı paşalarının amaçlarını tamamen anladığına inanıyordu. Ermeni birlikleri cepheden alınmış ve silâhsızlandırılmıştı. Neden? İttihatçılar, Ermeniler gibi ellerinde en modern silâhlar bulunan güçlü bir azınlığın, savaş talihsiz biçimde sonuçlandığında, kendilerinden bazı haklar koparıp alabileceğinden korkuyorlardı. Askerin olmadığı yerde de, uygun bir anda yönetimi ele geçirecek subaylara hiç göz yumulamazdı.

Bu açıklama ne kadar yeterli olursa olsun, Gabriel, bir an bile gerçekten huzur içinde olamıyordu. Fakat içinde bulunduğu huzursuzluk, artık asabî ve tahrik edilmiş değil, verimli ve amaca yönelikti. Şimdiye kadar sadece bilimsel çalışmalarında tanık olduğu bir titizlik keşfetmişti içinde. Bugün, gerçek ilişkilerin araştırılmasında işine yarıyordu bu. Hangi amaçla söz konusu uğraşlara giriştiği, bununla kime yardım etmeyi düşündüğü yolundaki soruları hiç sormuyordu kendisine. Yaşamının daha kaç ayını bu vadide geçireceğini Tanrı bilirdi. Çevredeki köylere, insanlara ilişkin her şeyi bilmek istiyordu. Kardeşçe bir sorumluluk duygusu içindeydi.

Bagratyan ilk önce Yoğunoluk Belediye Başkanına gitmekle başladı işe. En büyük kazanın belediye binasında öteki köylerin ortak işleri, özellikle de devlet makamlarıyla ilgili işleri görülüyordu. Muhtar Kebusyan yoktu. Kâtip, Gabriel'i yerlere kadar defalarca eğilerek karşıladı. Efsanevî Bagratyan ailesinin reisinin ziyareti kendisi için lütuftu.

Nüfus listeleri çıkarılmış mıydı? Kâtip gururla küçük odanın duvarındaki tozlanmış rafları işaret etti. Elbette çıkarılmıştı. Nüfus, sadece kilise kayıtlarına geçirilmekle kalmamıştı. Kürtler ya da Bedeviler arasında değil, Hıristiyanlar arasında yaşıyorlardı ne de olsa. Birkaç yıl önce, o zamanki başkanlık kendi inisiyatifiyle nüfus sayımı yapmıştı. Zira 1909 yılında, Jöntürklere karşı tepkinin ve Adana'daki büyük katliamın ardından Ermeni Halk Temsilciliğinden yedi köyde sayım yapılması talimatı gelmişti. Kabaca hesap edildiğinde altı bin Hıristiyan olduğu ortaya çıkmıştı.

Eğer efendi arzu edorse, birkaç gün içinde tam sayıyı öğrenebilirdi. Gabriel bunu arzu ettiğini söyledi. Sonra da askerî yükümlülüğü olan gençlerin, askerlikle ilişkilerinin ne durumda olduğunu sordu.

Nazik bir soruydu. Kâtip, amiri olan başkan gibi bir parça şaşı bakmaya başlamıştı. Seferberlik emri, askerliğe elverişli yirmi yaşla otuz yaş arasındaki bütün erkekleri -yasa yaş haddini yirmi yedi olarak saptamış olmasına rağmen- silâh altına çağırmıştı. Ermeni köylerinden yaklaşık iki yüz erkek bu kapsamdaydı. İçlerinden yüz ellisi kişi başına elli lira olan yasal askerlik bedelini ödemişti. Efendi, buradaki insanların tutumlu olduklarını bilirdi. Birçok aile babası, oğulları doğduktan hemen sonra, oğullarını Osmanlı askerî olma kaderinden kurtarmak için askerlik bedelini biriktirme çabasına giriyordu. Yoğunoluk belediye başkanı, silâh altına alma döneminde jandarmalar eşliğinde vergileri toplar, Antakya hükümet konağına bizzat götürürdü.

Bagratyan sorularını sürdürdü: "Peki ama, nasıl oluyor da altı bin kişi içinden sadece iki yüzü askerlik çağında sayılıyor?" Yabancı olmadığı bir yanıt verildi kendisine. Sağlam erkeklerin sayısının bu kadar düşük olmasının nedeninin geçmişten kalan bir miras olarak Ermeni halkının her on yılda en azından bir kez ağır kan kaybına uğraması olduğunu düşünmeliydi.

Güzel ama boş bir lâftı bu. Gabriel'in kendisi köylerde iki yüzden fazla delikanlı görmüştü. Bedel ödemeksizin de askere gitmemenin başka yolları vardı işte. Çiçek bozuğu yüzlü zaptiye Ali Nazif, bu yolların ne olduğunu mutlaka iyi biliyordu. Bagratyan konuya döndü:

"Pekâlâ! Elli kişi yoklama için Antakya'ya gitti. Ne oldu onlara?"

"Kırkı orada kaldı."

"Peki bu kırk kişi hangi alaylarda, hangi cephelerde görevli?"

Bu bilinmiyordu. İlgili aileler haftalardan, aylardan bu yana oğullarından haber alamamışlardı. Osmanlı sahra postasının güvenilir olmadığı herkesin malûmuydu zaten. Belki de şimdi Cemal Paşa'nın yeni ordu kurma çalışmaları yaptığı Halep garnizonunda bulunuyorlardı.

"Peki, köylerde Ermenilerin İnşaat Taburu, teslih ve teçhiz askerleri olacaklarından söz edilmiyor mu?"

"Köylerde bir sürü şey konuşuluyor" diye yanıtladı kâtip biraz ürkekçe.

Gabriel küçük rafı inceliyordu. "Osmanlı İmparatorluğu Kanunları"nın bir baskısının yanında, "Ev Mülkiyeti Kayıtları" duruyordu, onun yanında ise pas tutmuş bir mektup terazisi vardı. Aniden döndü:

"Ya asker kaçakları?"

Allak bullak olan kâtip gizemli biçimde kapıya yöneldi, açtı ve yine aynı gizlilikle kapadı. Elbette burada da her yerde olduğu gibi, asker kaçakları vardı. Türkler örnek olduktan sonra Ermeniler neden kaçmasındı ki? Asker kaçaklarının sayısı ne kadardı? On beş, yirmi kişi kadar. Evet! Kovuşturma da yapılmıştı. Birkaç gün önce. Bir mülazım başkanlığında zaptiyeler ve düzenli piyade askerlerinden oluşan bir müfreze, bütün Musa Dağ'ı aramıştı. Çok komik! Göz kırpan ufak tefek adamın sivri suratı aniden vahşi ve kurnaz bir zafer edasıyla aydınlandı:

"Çok komik, beyim! Çünkü bizim çocuklar dağlarını tanırlar!"

* * *

Ter Haykazun'un oturduğu papaz evi, başkanın evi ve okulla birlikte Yoğunoluk kilise meydanının en gösterişli binasıydı. Yassı çatısı ve beş pencereli tek katlı cephesiyle Güney İtalya'daki küçük kentlerde görülen evlere benziyordu. Papaz evi, anlam itibariyle "Kutsal Ordular" demek olan kiliseye aitti. Yaşlı Avedis, 1870'li yıllarda ikisini de aynı zamanda yaptırmıştı.

Tüm bölgenin Gregoryen başpapazı olan Ter Haykazun'un görev bölgesine, nüfusu değişik halklardan oluşan köylerle Süveydiye ve El Eskel kasabalarının küçük Ermeni köyleri de dahildi. İstanbul Patriği tarafından doğrudan doğruya bu papazlık dairesinin vartabedliğine, tek tek kiliselerin ve onların saygın papazlarının başkanlığına atanmıştı. Ter Haykazun, Edşimiadsin'de, Ermeni Hıristiyanlığının en yüksek başkanını ululadığı, Katholikos'un eteklerindeki papaz okulunda öğrenim görmüştü, buna göre o, her şart altında en yetkili papaz vekiliydi.

Peki, ya Protestan papazı Harutyun Nohutyan? Bu Asya köşesine birdenbire nasıl gelmişlerdi Protestan papazlar? Çünkü Anadolu ve Suriye'de önemli miktarda Protestan vardı. Protestan kilisesi kendisine bu yönelimi, Ermeni kurbanları ve öksüzlerine büyük yurtseverlikle kucak açan Alman ve Amerikan misyonerlerine borçluydu. İyi yürekli Nohutyan'ın kendisi de, bu merhametli pederlerin, din öğrenimi görmesi için Doğu Almanya'daki Tartu kentine yolladıkları öksüzlerden biriydi. O da, dar papazlık görevlerinin dışında Ter Haykazun'un otoritesine tâbiydi. Halkın içinde bulunduğu şu anki tehlikeli durumda, inançlardaki dogmatik farklılıkların belirleyici rolü yoktu, o nedenle dinî önderin -ki Ter Haykazun sözcüğün gerçek anlamıyla böyleydi- üstün konumu her zaman eleştirisiz ve reddedilmeksizin korunmuştu.

Gabriel yaşlı zangoç tarafından papazın çalışma odasına götürüldü.

Büyük bir halıyla kaplı oda boştu. Pencere kenarına küçük bir masa sıkıştırılmış, yanında da tiftik tiftik olmuş bir hasır sandalye konmuştu konuklar için. Masasından kalkan Ter Haykazun Bagratyan'a doğru bir adım attı. Kırk sekiz yaşından daha fazla olmamasına rağmen sakalının iki yanında beyaz tutamlar belirmişti. İri gözleri, Ermenilerin gözleri genellikle iridir; binlerce yıllık ıstıraplı yüzlerden dehşete kapılmış gibi iri, çekingen dalgınlıkla kararlı dünyevîlik karışımı bir ifadeyle bakıyordu. Vartabed'in üstünde siyah papaz kisvesi, başında ise yukarıya doğru sivrilen kapüşon vardı. Bazen ellerini, sanki bu sıcak bahar gününde bile üşüyormuş gibi, kisvesinin geniş kollarının içine gizliyordu. Alçakgönüllülükten kaynaklanan bir üşümeydi sanki. Gabriel kolayca kırılabilecek hasır sandalyeye dikkatle oturdu:

"Sizi hiçbir zaman evimde ağırlayamayacağım için üzgünüm saygıdeğer peder."

Papaz gözlerini yere indirerek iki eliyle özür dileme jesti yaptı:

"Ben sizden daha çok üzgünüm, efendi. Fakat Pazar akşamları, bizim gibilerin kendilerine ayırabildikleri yegâne zaman."

Gabriel çevresine bakıyordu. Papazlık binasında dosyalar, kalın kitaplar bulacağını sanmıştı. Oysa hiç de böyle değildi. Masanın üstünde birkaç yazı vardı sadece.

"Üzerinizdeki yükün büyüklüğünü tahmin edebiliyorum."

Ter Haykazun reddetmedi:

"Böylesine çok zaman harcanmasına, böylesine çok uğraşa aslında köylerin birbirinden uzaklığı neden oluyor. Bizim Doktor Altuni'ye benzer durumdayım. El Eskel ve yukarda Arsus'ta yaşayan milletimiz de nihayetinde hizmet bekliyor."

"Ah, o kadar uzaklara da mı gidiyorsunuz" dedi Gabriel. Düşünceleriyle çok başka yerlerdeydi oysa. "Bu durumda sohbet toplantıları için ne zamana, ne de isteğe sahip olmanızı anlıyorum."

Ter Haykazun pek anlaşılamamış gibi bakındı etrafına:

"Hayır, hayır! Bunun benim için bir şeref olduğunu biliyorum. İşlerim bir parça kolaylaştığında sizi ziyarete geleceğim..."

"Kolaylık" sözünü daha kapsamlı açıklamak zorunda kalmamak için sözünü kesti:

"İnsanlarımızı çevrenize toplamanız takdire değer. Burada bir sürü şeyden yoksunlar."

Gabriel papazın gözlerini yakalamaya çalıştı:

"Siz, Ter Haykazun, sohbet toplantıları için bugünlerin pek uygun olmadığını düşünmüyor musunuz?"

Papazın kısa, dikkatli bakışı: "Tam tersine efendi! Şimdi insanlarımızın biraraya gelmesi için çok uygun bir zaman."

Bu tuhaf, çok anlamlı sözcüklere Gabriel Bagratyan hiç karşılık vermedi. Epeyce uzun bir aradan sonra başladı konuşmaya:

"Burada hayatın böylesine sükûnet içinde devam etmesi, hiç kimsenin kaygılanmaması gerçekten şaşırtıcı."

Papaz her türlü hoşnutsuzluğu sabırla karşılayacakmış gibi gözlerini yine yere indirmişti.

"Birkaç gün önce Antakya'daydım" diye açıkladı Gabriel yavaşça, "Orada bazı şeyler öğrendim".

Ter Haykazun'un üşüyen elleri papaz giysisinin kollarından çıkmıştı. İki elinin parmak uçlarını birbirine değdirdi:

"Köylerimizde yaşayan insanlar Antakya'ya çok seyrek giderler; bu da çok iyi. İnsanlarımız kendi sınırları içinde yaşarlar; dışarıda olup bitenlere ilişkin pek az şey bilirler."

"Kendi sınırları içinde daha ne kadar yaşayabilecekler Ter Haykazun? Örneğin İstanbul'daki bütün liderlerimiz, ileri gelenlerimiz tutuklandığında ne olacak?"

"Çoktan tutuklandılar" dedi son derece yavaş bir sesle papaz. "Üç günden bu yana İstanbul hapishanesindeler. Sayıları çok çok fazla."

Gabriel için karar verilmişti. İstanbul'a giden yol kapalıydı artık. Ne var ki şu anda, bu büyük gerçek, onu, Ter Haykazun'un sükûnetinden daha az etkiliyordu. Haberin güvenilirliğinden kuşku yoktu. Papazlık kurumu, liberal Taşnaklara rağmen, halk içinde hâlâ tek büyük güç ve tek büyük örgütlülüktü. Laik topluluklar dağınık köylerde yaşıyor ve dünyayı etkisi altına alan dalgalanmalardan, bunun girdapları kendilerini devirdikten sonra haberdar oluyorlardı. Fakat papaz, her tehlikeli olgudan, daha başkent gazeteleri konuya ilişkin yayın yapmadan çok önce, en çabuk, en gizli yollardan haberdar ediliyordu. Gabriel doğru anlayıp anlamadığından emin olmak için sordu:

"Gerçekten tutuklandılar mı? Peki kimler? Kesin mi?"

Ter Haykazun büyük yüzüklü, cansız elini yazıların üzerine koydu:

"Çok kesin."

"Ve siz, yedi büyük köyün başpapazı olarak bu kadar sakinsiniz?"

"Telâşlanmanın bana yararı olmaz. Cemaatime ise zararı dokunur."

"Tutuklananlar arasında papazlar da var mı?"

Ter Haykazun sorudaki kuşkuyu anlamıştı. Önce başını salladı:

"Şimdiye kadar yedi papaz. İçlerinde Piskopos Hamayak ve üç yüksek rütbeli ruhanî lider var."

Etkileyici papaz giysisine rağmen, Bagratyan tütün ihtiyacına daha fazla hakim olamadı. Sigara ve ateş istedi.

"Size daha önce gelmeliydim Ter Haykazun. Kimseye bir şey söylememek için kendimi ne kadar sıktım bilemezsiniz."

"Susmakla çok iyi ettiniz. Susmaya devam etmeliyiz."

"Buradaki insanları geleceğe hazırlamak daha iyi olmaz mı?"

Ter Haykazun'un balmumundan yapılmışa benzeyen suratı tamamen hareketsizdi:

"Gelecek benim için meçhul. Buna karşılık cemaat içinde korku ve paniğin yaratacağı tehlikeleri biliyorum."

Hıristiyan papaz böylece, sofu Müslüman Rıfat'ın söylediklerini aynen tekrarlamıştı. Bu arada Gabriel'in beyninden yıldırım hızıyla bir hayal geçmekteydi. Devasa bir köpek! Bütün Anadolu'yu tehlikeli hale getiren o sahipsiz canavarlardan biri. Yolun üstünde yaşlı bir adam köpekten korktuğu için durmuş, yerinde sallanıyor. Sonra ani bir hareketle koşmaya başlıyor. Fakat yırtıcı hayvan adamın sırtına dişlerini geçirdi bile... Gabriel elini alnına koydu:

"Korku" dedi, "Düşmanı öldürmeye tahrik eden en kesin yol... Ama halktan kendi kaderine ilişkin bilgileri gizlemek günah, hatta tehlikeli değil mi? Bu kader, daha ne kadar gizlenebilir ki?"

Ter Haykazun uzakları dinliyor gibiydi.

"Yabancı ülkelerin duymaması için gazetelerin bu tür haberleri yazmalarına henüz izin verilmedi. Baharda buralarda çok iş olur, o nedenle insanlarımız gezip tozmaya zaman bulamazlar. Böylece Tanrı'nın yardımıyla korkuyu bir süre daha geciktirebiliriz. Ancak günün birinde gelecek. Er ya da geç."

"Gelecek olan ne? Durumu nasıl görüyorsunuz?"

"Bir şey gördüğüm yok."

"Askerlerimiz silâhsızlandırıldı, liderlerimiz tutuklandı."

Ter Haykazun aynı soğukkanlılıkla, konuğuna acı vermek sanki kendisine sessiz bir doyum sağlıyormuş gibi devam etti:

"Tutuklananlar arasında Talat'la Enver'in yakın dostları Vartkes de var. Bir bölümünü ise sürdüler. Belki öldürmüşlerdir. Bütün Ermeni gazetelerinin yayımı durduruldu, bütün işyerleri ve dükkânlar kapatıldı. Ve biz burada karşılıklı konuşurken, Seraskerlik'te on beş masum Ermeni erkeği darağacında sallanıyor."

Gabriel yerinden öyle bir fırladı ki hasır sandalye yere düştü:

"Bu çılgınlığın anlamı ne? Kim anlayabilir?"

"Ben sadece, hükümetin, halkımıza karşı, Abdülhamit'in bile cesaret

edemediği bir darbe planladığını anlıyorum bundan."

Gabriel, Ter Haykazun'u, karşısında bir düşman, bir İttihat üyesi varmış gibi, öfkeyle süzüyordu:

"Peki biz gerçekten çaresiz miyiz? Başımızı sessizce uzatmak zorunda mıyız gerçekten?"

"Çaresiziz, başımızı uzatmak zorundayız, belki sadece bağırabiliriz."

Kısmetiyle, edilgenliğiyle kahrolası şark, Bagratyan'ı titretiyordu. Aynı anda adlar, ilişkiler, olanaklardan oluşan bir yumak doldurdu bilincini. Tanıdığı politikacılar, diplomatlar, Fransızlar, İngilizler, Almanlar, İskandinavyalılar. Dünyayı sarsmak gerekiyordu! Ama nasıl? Kapana kısılmışlardı. Yeniden sis çöktü her tarafa. Dudaklarından fısıltı halinde şu sözler döküldü:

"Avrupa izin vermez buna."

"Bize yabancı gözlerle bakıyorlar." Ter Haykazun'un kayıtsızlığı dayanılmazdı: "Bugün iki Avrupa var. Almanlar İttihat hükümetine, İttihat hükümetinin onlara duyduğundan daha fazla ihtiyaç duyuyor. Ötekiler ise bize yardım edemezler."

Gabriel, Ter Haykazun'un hiçbir zaman soğukkanlılığını yitirmeyen, renkli kabartmalara benzeyen akıllı yüzüne dikmişti gözlerini:

"Binlerce insanın dinî liderisiniz" -Gabriel'in sesi neredeyse askerî bir tona sahipti- "Ve bütün yaptığınız, onları korumak için çocuklar ve yaşlılardan herhangi bir felâketin gizlenmesi gibi, bu insanlardan gerçeği gizlemek oluyor! Cemaatiniz için yaptığınız sadece bu mu? Başka ne yapıyorsunuz?"

Gabriel'in saldırısının papazı derinden sarstığı görülüyordu. Masanın üzerinde duran yumruklarını yavaşça sıktı. Başı göğsüne düşmüştü:

"Dua ediyorum" diye fısıldadı. Sanki cemaatinin iyiliği için, gece gündüz Tanrı'yla giriştiği ruhsal mücadeleyi açıklamış olmaktan utanmış gibiydi. Avedis Bagratyan'ın torunu, rintmeşrepin, alaycının biriydi belki. Gabriel hızlı hızlı soluyarak odada dolaşıp duruyordu. Avcunun içiyle aniden duvara vurdu, sıvalar dökülmüştü:

"Dua edin Ter Haykazun!" Ve hâlâ emrediciliğini yitirmemiş ses tonuyla ekledi:

"Dua edin... Fakat insan Tanrı'ya yardım da etmeli!"

Yoğunoluk'u gizli tutulan olaylardan haberdar eden ilk olay aynı günlerde meydana geldi. Sıcak, bulutlu bir cuma günüydü. Aylardan Nisan.

Gabriel, Stepan'ın isteği üzerine köşkün bahçesine tahtadan, kaba jimnastik aletleri yaptırmıştı. Çocuk, bütün beden hareketlerinde çok becerikli ve hırslıydı. Bazı spor faaliyetlerine babası da katılıyordu.

Bunların arasında atıcılık sporu ikisinin de en sevdikleri daldı. Juliette ise elbette kroke oyununda çok başarılıydı. Gabriel, Avakyan ve Stepan bugün öğle yemeğinden -masada Gabriel tek sözcük etmemişti- sonra, *bahçe duvarının dışında ormanlık bir tepede bulunan atış yerine gitmiş*lerdi. Bagratyan, burada on beş adım uzunluğunda geçide benzer bir kasise çiftlik yaptırmıştı. Yüksek meşelerden birinin altına tahta bir kerevet konulmuştu. Burada yatarak kasisin öteki ucundaki bir ağaca takılmış hedef tahtasına nişan alınabiliyordu. Avedis'in kardeşine bıraktığı silâh sandığı oldukça zengindi: Çeşitli çaplarda sekiz av tüfeği, iki Mauser marka piyade tüfeği ve büyük miktarda cephane.

Gabriel oldukça iyi ateş ederdi, fakat bugün beş mermiden sadece biri isabet etmişti. İleri derecede miyop Avakyan ise, öğrencisinin ken*disine duyduğu saygıyı ağır bir sınavdan geçirmemek için yarışmaya* katılmamıştı. Öte yandan Stepan'a usta nişancı unvanı verilmeliydi bugün, çünkü en kısa namlulu av tüfeğiyle yaptığı yedi atıştan altısı hedef tahtasının merkezi olarak düşünülen oyun kâğıdına isabet etmiş, bunlardan dördü de kâğıttaki figürü vurmuştu. Nişancı olarak Stepan'ın babasına karşı kazandığı zafer çok coşturmuştu onu. Ayrıca ateşli silâhlarla ilişkinin, kamayı açmanın, fişekleri zorla yerleştirmenin, nişan almanın, patlama ve geri tepmenin, bütün bu savaşçı sertliğindeki faaliyetlerin yeni yetme delikanlıda şaşırtıcı ve coşturucu etkisi olmuştu. *Dipçik darbesinin daracık sağ omzunda bıraktığı ağrıyı duymuyordu.* Babası, birdenbire karşı çıkmasaydı bu erkekcil oyunu akşama kadar tutkuyla sürdürebilirdi:

"Yeter!"

Zira Gabriel kendisini aniden anlam veremediği bir ruh hali içinde hissetmişti. Şimdiye kadar hiç böyle bir şey yaşamamıştı. Can sıkıntısı sarmıştı içini. Dili ağırlaşmış, kupkuru kesilmişti. Elleri, ayakları buz gibiydi. Beyninden bütün kanı çekilmişti sanki. Bunlar, bizzat yaşamın odağındaki bir olayın dışsal belirtileriydi sadece. Bir süre bekledikten *sonra, kötü değilim diye düşündü, ne halde olursa olsun kötü değilim* diye düşündü. Sadece derimden dışarı çıkmak, kendi derimi yüzmek istiyorum. Aynı anda saçma bir istek, koşmak, nereye olursa olsun koşmak isteği sardı her yanını. "Biraz dolaşalım Stepan" dedi. Yalnız kalmak istemiyordu. Ona öyle geliyordu ki, eğer yalnız kalırsa, kısa, sert adımlarla yürümek, dünyanın dışına çıkasıya kadar yürümek, bir daha hiç geri dönmemek zorunda kalacaktı.

Tüfekleri eve Avakyan götürecekti. Baba oğul bahçeden çıkarak, on dakika bile sürmeyen Yoğunoluk yoluna girdiler. Gabriel aniden çok

yaşlanmış hissetti kendisini. Vücudu öylesine ağırlaşmıştı ki Stepan'a yaslandı. Kilise meydanına girmeden yoğun bir uğultuyla karşılaştılar. Ermeniler, Arapların ve öteki doğulu halkların tersine kamu hayatında sessiz ve kapalıdırlar. Ezelî kaderleri, onları, gürültülü topluluklara katılmaktan ya da gürültülü toplantılar düzenlemekten alıkoyar. Fakat şimdi burada, kiliseyi yarım daire şeklinde kuşatmış yaklaşık üç yüz kişi toplanmıştı biraraya. Kadınlar, erkekler, köylüler, zanaatkârlar arasında yumruklarını sallayarak, gırtlaklarını yırtarcasına uzun beddualar yağdıranlar vardı. Beddualar kuşkusuz, başlarında koyun tüyünden yapılmış eski şapkalar taşıyan zaptiyelere yöneiikti. Düzen koruyucuları, belli ki, merdivenleri ve girişi açık tutmak için kalabalığı kiliseye yaklaştırmama amacındaydılar. Stepan'ın elini tutan Gabriel, insan kalabalığını geçmeye başladı. İlk önce, uzun boylu, yırtık pırtık giysiler içindeki adamı gördüler. Adamın siyah kasketinin etrafına samandan yapılmış bir çelenk sarılmıştı. Sağ elinde kısa saplı bir ayçiçeği taşıyordu. Son derece ciddi tavırlar içinde, içsel bir ritme uyarak, yorgun, ağır adımlarla dans etmekteydi. Adımları sarhoş sallanmasına benzemiyordu hiç. Kalabalık ayçiçekli dansöre bakmıyordu. İnsanların gözleri bir başka manzarada takılıp kalmıştı.

Kilisenin merdivenlerinde, bir erkek, iki kadın ve on iki ya da on üç yaşlarında bir kız çocuğu olmak üzere, dört kişi oturmaktaydı. Gabriel'in daha önce hiç görmediği bir insan oturuşuydu bu: Canlı bedene çökmüş bir ölü bakışı gibi. İki bin yıllık lav külleri altında kalanlar da, *küllerin altından çıkarıldıklarında böyle otururlardı mutlaka: "Sanki yaşıyor gibiler!"* Dördü de, hiçbir şeyi, ne hareket halindeki kalabalığı, ne de tam önlerinde bulunan eczacının evini görmeksizin, cansız ve uzak gözlerle bakıyorlardı. (Bakış nedir ki? Gözde meydana gelen ufacık bir değişim; koyu ya da açık bir renk değişikliği. Yine de kanatlı bir varlık, insanın mesaj yükleyip gönderdiği bir melek. Ne var ki, buradaki melekler *mesajlarıyla birlikte, kalabalığın önünden, kanatlarını onların yüzlerine* doğru çırparak geçip gidiyorlar.)

Henüz oldukça genç olan, bakımsız sakallı, ince yüzlü adamın üstünde, buralarda Protestan papazlarının giydikleri uzun, gri giysi vardı. Hasırdan yapılmış hafif şapka merdivenlerden aşağı yuvarlanmıştı. Pantolonunun paçaları lime limeydi. Paramparça olmuş çizmeye, adamın yüzüyle elbisesinde kabuklaşmış toz tabakasına bakılırsa, arkalarında günlerce süren bir yürüyüş bırakmışlardı. Kadınlar da Avrupalı giysiler giymişlerdi. Şu anki durumlarına rağmen giysilerin hiç de kötü olmadığı anlaşılıyordu. Papazın yanına iyice sokulmuş kadın -kuşkusuz

karısı- bayılmamak ya da kriz geçirmemek için harcadığı çabanın sonuna gelmişti. Aniden belden yukarısını geriye attı. Eğer adam kadını tutmak için kolunu uzatmasaydı başı merdivenlere çarpacaktı. Bu hareket, tuhaf biçimde aniden gerçekleşmiş de olsa, grup içindeki ilk hareketti. Daha genç olan öteki kadının güzel olduğu bu koşullarda bile gözden kaçmıyordu. Küçük yüzü solmuş, zayıflamış olmasına rağmen, gözlerinde ateşli pırıltılar vardı, yumuşak ağzı, soluk almaya hasret kalmış gibi aralıktı. Çok acı çektiği belliydi. Yaralı ya da sakatlanmış olduğu görülüyordu, çünkü çıkmış izlenimi veren sol kolu askıdaydı. Grubun son üyesi, sivri, serçeye benzer bir şey olan küçük kızın üstünde ise, yetimhanelerde giyilen çizgili bir önlük vardı. Küçük kız ayaklarını önlüğünün altından çıkararak kasıyor, bir yere değmemeleri için korkuyla sakınıyordu. Pençelerini kendinden uzaklaştırmaya çalışan yaralı bir hayvan gibi diye düşündü Gabriel. Gerçekten de çocuğun zavallı ayakları şişmiş, koyu mavi, açık yaralarla doluydu. En sağ salim, en gücü yerinde görülen o ayçiçekli dansçıydı.

Yaşlıca bir adam hızlı adımlarla geçti meydandan. Belli ki işinden çağırmışlardı, hâlâ mavi iş önlüğü vardı üzerinde. Köşkte tamir işlerini yürütmüş Tomasyan ustayı hemen tanıdı Stepan. İşçilerin arasında merakla dolaşan çocuğa, Zeytun kentinde papazlık yapan ve yetimevinin müdürü olan oğlu Aram'ın önemli biri olduğunu anlatmıştı Tomasyan usta. Şuradaki mutlaka oğludur diye düşündü çocuk. Yaşlı adam kollarını soru sorarmış gibi kaldırarak bitkin düşmüş grubun önünde durdu.

Papaz Aram, uçup gitmiş bakışlarını binbir güçlükle geri getirdi, zorlanmış bir hafiflikle ayağa fırlayarak, önemli bir şey yokmuş gibi gülümsemeye çalıştı. Kadınlar da büyük çaba harcayarak ayağa kalktılar, çünkü biri bir kolunu kullanamıyordu, öteki ise hamileydi. Sadece çizgili önlüklü küçük kız yerinden kalkmadı, ıstırap ortaklarına kuşkulu gözlerle bakıyordu. İlk karşılaşmanın dehşet nidalarını, acı ifade eden sözcükleri ve sorulan soruları anlamak olanaksızdı. Fakat papaz Aram babasına sarıldığında, bir an için kendine egemen olamadı. Kafası ihtiyarın omzuna düştü, kısa bir hıçkırık, ardından boğuk, acı bir öksürük duyuldu. Saniyeden daha az sürmüştü bu. Kadınlar hâlâ sessizdi. Buna rağmen çevredeki kalabalık içinde elektrik çarpmasına benzer bir etki yaratarak çoğaldı. İniltiler, hıçkırıklar ve hafif öksürükler dolaştı safları. Sadece zulüm görmüş ve ezilmiş halklar acıyı bu kadar iyi taşırlar. İçlerinden birinin başına gelen, hepsinin başına gelmiş sayılır. Burada, Yoğunoluk kilisesinin önünde, aynı milletten üç yüz kişi, öyküsünü henüz bilemedikleri bir acıyla kuşatılmışlardı. Kendisini yabancı

hisseden, dünya vatandaşı, kökenini çoktan aşmış Parisli Gabriel de, içinde yükselen boğucu bir şeyleri altetmek zorunda kalmıştı. Göz ucuyla Stepan'a baktı. Usta nişancının yüzünden son damla renk de uçup gitmişti. Juliette görseydi, sadece çocuğun yüzünün solgunluğundan değil, anlamadığı dehşetin korkunç ifadesinden de tüyleri ürperirdi. Stepan'ın şu an bu kadar çok Ermeni'ye benzemesinden korkardı.

Bu arada, Doktor Altuni, Antaram Altuni, okuldan çağrılan iki öğretmen, Muhtar Kebusyan ve nihayet, Bitias'tan eşeğinin sırtında biraz önce dönen Ter Haykazun geldiler. Papaz, zaptiye Ali Nazif'e birkaç Türkçe söz söyledi. Dışarıda toplanmış kalabalıktan hiç kimse kiliseye girmeyecekti. Sonra, küçük kızla birlikte Tomasyan ailesini, kapıdan içeri yavaşça iteledi. Doktorla karısı, muhtar, öğretmenler onu izlediler. Gabriel Bagratyan da oğluyla birlikte içeri girdi. Dışarıda, öğleden sonrasının yakıcı güneşi altında toplanmış insan kalabalığı ile merdivenlere çöküp uyuyan ayçiçekli dansçı kaldı.

Ter Haykazun, bitkin düşmüş grubu kilisenin levazım odasına götürdü. Burası bir divanla çok sayıda kilise sırasının bulunduğu, büyük, aydınlık bir odaydı. Zangoç, şarap ve sıcak su almaya gönderildi. Doktorla karısı hemen işe giriştiler. Kolu sakatlanmış kız -İskuhi Tomasyan, papazın kızkardeşi- muayene edildi. Papaz Aram'ın Zeytun'dan getirdiği küçük yetim kız Sato'nun da yaralarına bakıldı.

Gabriel bir yabancı gibi ya da daha da yabancı biri gibi, Stepan'ın elini tutmuş biraz geride duruyor, karmakarışık sorulara verilen karmakarışık yanıtları dinliyordu. Böylece, düzensiz ve bölük pörçük de olsa, Zeytun kentinin ve papaz Aram ile yakınlarının acıklı öyküsünü öğrendi.

* * *

Zeytun, Kilikya'ya ait Toros dağlarının batı kesiminde, yükseklere kurulmuş eski, küçük bir kenttir. Musa Dağ'daki köyler gibi burada da ezelden beri Ermeniler oturur. Fakat Zeytun, yaklaşık üç bin nüfuslu, önem verilen bir yer olduğu için, İttihat hükümeti, Türk olmayan nüfusu dengelemek ve denetlemek istediği her yerde yaptığı gibi, orada da önemli miktarda zaptiye ve askerî birlik, aileleriyle birlikte çok sayıda subay ve memur bulunduruyordu. Bu, bir ulusun öteki başka azınlıklar üzerinde mutlak egemenlik uyguladığı her imparatorlukta başvurulan, herkesin bildiği bir taktiktir. Bu taktik Anadolu'da özellikle katı biçimde hayata geçirilmekteydi, çünkü soyluluk imtiyazlarına dayanan Osmanlılar, çeşitli "milletler" karşısında sayısal üstünlüğe bile sahip değillerdi.

Sadece Paris'te ya da öteki büyük kentlerde yaşayan Bagratyan gibileri, kendi idealizmleri nedeniyle, bu bahara kadar hasımların birleşeceğine, kan düşmanlığının ortadan kalkacağına, Jöntürk bayrağı altında adaletin zaferinin mümkün olacağına inanabilirlerdi. Gabriel devrim sayesinde ileriye atılan çok sayıda avukat ve gazeteci tanıyordu. Devrim sırasında, onlarla birlikte Montmartre kafelerinde geceler boyu, şafak sökesiye kadar tartışarak oturmuştu. Ermenilerle Türklerin birbirlerine ebedî bağlılık güvencesi verdiği günlerdi. Mesihvarî bir geleceğe ilişkin inançlar ifade ediliyordu. Yenilenen anavatan hatırına (ki onun bu anavatanla ilgisi çok azdı), Paris'te yaşayan Türk yurtseverlerinden pek azının aklına gelen bir şeyi yaparak, evli olmasına rağmen askerî akademiye girmiş ve savaşa katılmıştı. Ya şimdi? Yüzlerini hâlâ anımsayabiliyor, tamamen sönmemiş anıların sıcaklığıyla şaşkınlık içinde soruyordu: Bütün bu eski dostlarım artık benim can düşmanım oldular, öyle mi?

Zeytun meselesi bu soruya verilmiş ağır bir yanıttı. En tepesinde vahşi bir iç kale bulunan, yüksek, yarık bir kaya getirin gözünüzün önüne. Bu kayanın içine nüfuz ederek onu aşındırmış eski kentin petekleri. Daha sonraları kurulan yeni mahallelerle sadece aşağıda, ovada, içiçe geçen, birbiri üzerine yığılmış geçitlerin oluşturduğu soğuk, kibirli piramitler. Zeytun eskiden beri İttihat milliyetçiliğini rahatsız etmekteydi. Dünyada nasıl insanın ruhunu ibadete yönelten kutsal yerler, dinî ziyaret yerleri varsa, vahşet ve nefretin de ırkçı fanatikleri galeyana getiren belli yerleri vardır. Zeytun'un bu yerlerden biri olmasının elle tutulur nedenleri de mevcuttu. Birincisi, bu kent 19. yüzyılın ortalarına kadar özerk yönetime sahipti. O dehşet yılları içinde, halkın orada, kendi gücüyle koparıp aldığı bu gerçek, hoş olmayan deneylere işaret etmekteydi. Ayrıca Zeytunlu Ermenilerde tarihlerindeki bağımsızlık dürtüsü hâlâ korunuyor, çoğu kez kibirli ve tahrik edici yaşam biçimlerinde ortaya çıkıyordu. Fakat nefretin bağışlanmaz nedeni, Zeytun'un 1896'da aldığı şaşırtıcı tavırda yatmaktaydı. O günlerde iyi Sultan Abülhamit başka gönüllülerin yanısıra Hamidiye Alaylarını da -sözkonusu olan, izinli mahkûmlar, haydutlar ve göçebelerden oluşturulan düzensiz asker güruhudur- tek bir amaçla meydana getirmişti. Bu taburlar reform yanlısı Ermeni milletinin ağzını her yerde tamamen kapamaya fırsat yaratacak olayları pişmanlık duymaksızın çıkaracaktı. Bu gönüllüler başka yerlerde büyük başarılar elde ederken, Zeytun'da kendilerine vaadedildiği gibi eğlenceli ve kazançlı bir katliam kutlayacaklarına, kanlı bir yenilgiye uğramışlardı. En kötüsü de, gönüllülere yardıma koşan düzenli taburların da Zeytunlular tarafından korkunç kayıplar verdirilerek dar

geçitlerden atılmış olmalarıydı. Bu yenilgiyi izleyen büyük kuşatma bile en ufak başarı sağlayamamıştı. Zeytun zaptedilemez olarak kaldı. Nihayet, Avrupa diplomasisi cesur Ermeni ırkı için araya girip, büyükelçiler, utancından ne yapacağını bilemez halde olan Babıâli nezdinde Zeytun için genel af elde ettiklerinde, Osmanlıların yaşadıkları öfkeli aşağılanma artık sınır tanımaz durumdaydı. Sadece Osmanlılar değil, bütün savaşçı uluslar, kendileri gibi savaşçı uluslar tarafından yenilgiye uğratılmayı hazmedebilirler. Fakat silâh ülküsünde kendileriyle eşdeğer olmayan bir ırk tarafından yenilgiye uğratılmak, kendisini zanaatkârlar ve kitap kurtlarınca aşağılanmış görmek, işte bunu savaşçı bir anlayış hiçbir zaman unutamaz. O nedenle, eski hükümet ortadan kalktıktan sonra, Zeytun bozgununun anısını yeni hükümet devralmış ve nefretin mirasçısı olmuştu.

Öç almak için en uygun fırsatı, büyük savaştan çok ne yaratabilirdi ki? Olağanüstü durum ve savaş hali ilân edilmişti. Genç erkeklerin büyük çoğunluğu cephede ya da uzak garnizonlarda bulunuyordu. Geride kalmış olan halk, hemen daha ilk günlerde üst üste yapılan ev aramaları sayesinde tamamen silâhsızlandırılmıştı. Eksik olan tek şey vardı: Fırsat.

Zeytun Belediye Başkanının adı Nazaret Çavuş'tu. Gerçek dağlı Ermenilerden olan zayıf yapılı Çavuş'un bedeni, öne doğru eğik, yüzü solgundu. Bıyığı, kemerli burnunun altında çalı gibi sarkık dururdu. Artık ne genç ne de sağlıklı olduğu için, bu görevi almamak için uzun süre direnmişti. Burnuna hâlâ geçmişin yanık kokuları geliyordu. Burnunun kenarındaki enine çizgiler, kaymakamın yeni talimatlarını öğrenmek için hükümet binasına çıkan dik yolu her tırmanışında, günden güne derinleşiyordu. Kalın bastonunu sıkıca saran elinin biçimi, ağrılı nikris urlarıyla bozulmuştu. Nazaret Çavuş'un akıllı beyni, bundan böyle tek bir politika yapılabileceğini, bunun da, her türlü provokasyona karşı donanımlı bulunmak, düşünce tuzaklarına düşmemek ve Tanrı ya da şeytan aşkına katı bir Osmanlı yurtseveri gibi davranmak olduğunu görmüştü. Zaten öteki Zeytun Ermenileri gibi Nazaret Çavuş da kalbinde Türklere karşı herhangi bir kötülük beslemiyordu. Ulusun kaderiydi bu. İnsan, üzerinde yaşadığı toprağa, içine çektiği havaya küskünlük duyamazdı. O, çocuksu kurtuluş düşleriyle oyalanmıyordu, çünkü Sultanla Çarlık imparatorluğu arasında seçim yapmak, gereksiz olmasının ötesinde, pek de kolay değildi. Nazaret Çavuş, bir zamanlar Ermeniler arasında epeyce yaygın olan şu sözlere bağlıydı hâlâ: "Rusya'da ruhsal yokoluş yerine, Osmanlı topraklarında fiziksel yokoluş." Bir üçüncü yol yoktu.

Böylece Osmanlı makamlarına karşı tutumu net olarak belirlenmişti. Liderleri Nazaret Çavuş'un canlı örneği halk arasında demirden bir disiplin yaratmıştı. O zamana kadar, bunu gizlice arzu eden yüksek makamların işine yarayacak herhangi bir olay meydana gelmemişti. Eli kanlı yoklama komisyonu, hastalarla sakatları da askere yazmıştı. Tamam! Yazılanlar gözlerini kırpmadan gittiler göreve. Kaymakam yasal olmayan vergiler, yasal olmayan savaş yükümlülükleri koymuştu. Tamam! Bunlar tam zamanında yerine getirildi. Aynı kaymakam en aptalca nedenlerle zafer törenleri, milliyetçi gösteriler düzenletmişti. Tamam! Halk törenlere bütün uysallığıyla katıldı, ulusal marşları ve zafer şarkılarını Osmanlı askerî müziğinin ritmiyle, kurallara uygun olarak söyledi.

İşte bu sayede herhangi bir olaya meydan verilmemişti. Düşünülen büyük provokasyon başarılı olamadığına göre, küçüklere el atılmalıydı. Pazar yerinde, han ve kahvelerde, sokak aralarında, meydanlarda yabancı oldukları anlaşılan ama Ermeni oldukları kesin bazı kişiler belirmişti aniden. Bunlar sohbetlere katılıyor, kâğıt ve kemik oyunlarını izliyor, hatta ailelerin içine sızarak durumun dayanılmazlığına, sıkıntının giderek büyüdüğüne ilişkin sızlanıyorlardı. Ajanların ve kışkırtıcıların sağladığı günlük ihanet kazancı, maliyet giderlerini bile karşılayacak durumda değildi. Böylece, Zeytun'un sakin sularında, oltaya, yüksek makamlarca ısrarla arzulanan herhangi bir "olay" takılmadan, savaşın ilk kışı gelip çattı ülkeye. En sonunda bizzat kaymakam ajan provokatör rolünü üstlenmeye karar vermişti.

Nazaret Çavuş'un *talihi* ya da *talihsizliği*, kaymakamın kişiliğinde yetersiz bir hasma sahip olmasıydı. Kanlı tiran olmayan kaymakam, bir yandan huzurunun bozulmasını istemeyen, öte yandan da "yukarısı"yla *uyum sağlama zorunluluğunu hisseden eski tarz ortalama bir memur*du. Bu yukarı makamların ilk sırasında Zeytun kazasının bağlı olduğu Maraş Sancağı mutasarrıfı yer alıyordu. Mutarassıf, son derece sert biriydi. *Enver ile Talat'ın "lânetli ırk"a karşı aldıkları kararları, amiri olan* Halep Valisi Celal Bey'in emirlerine karşı gelmek pahasına, acımasızca uygulamayı amaçlayan cesur İttihat üyelerindendi. Kaymakamı her *defasında sorulara, uyarılara ve şiddetli sitemlere boğuyordu. Bu ne*denle Zeytun'un şişko kaymakamı -aslında Ermenilerle barış içinde yaşamayı tercih ederdi- hiç olmazsa tanınmış bir tek kişi hakkında dava *açılmasını gerçekleştirmek zorunda hissetmişti kendisini. Kendi karak*terine değil amirlerinin karakterlerine uygun davranması bu kişiliksiz memurun niteliğiydi. Böylece kaymakam, Belediye Başkanı Nazaret Çavuş'a yaklaştı. Onu her gün davet ediyor, dostluğa boğuyor, hatta

devletle yapabileceği kârlı işler öneriyordu. Çavuş, çağrıldığında, sadece tam saatinde orada olmakla kalmaz, saf bir yüz ifadesiyle, işe ilişkin ortaya atılan düşüncelerden yararlanırdı. Bu buluşmalar giderek daha içten konuşmalara yol açmıştı. Bir keresinde kaymakam, Ermenilere duyduğu ateşli dostluğu ifade etmişti belediye başkanına. Fakat Çavuş, bu tür teveccüh duygularını abartmaması için ısrarla yalvardı kaymakama; bütün halkların kusurları vardı, Ermenilerinkiler de başkalarından daha az değildi. Ermeniler anavatanlarına verdikleri hizmet oranında mevki edineceklerdi. Mevcut duruma ilişkin, gerçekler doğrultusunda bilgilenmek için hangi gazeteleri okumaktaydı acaba belediye başkanı? Sadece "Tanin"i, imparatorluğun resmî gazetesini okuyordu elbette. Fakat gerçeklere gelince, dünyayı birbirine katan bir savaş yaşamaktaydı insanlar ve gerçek, her yerde yasaklanmış silâhlardan biriydi. Çaresizlik içinde bönlüğü daha da belirginleşen kaymakam, İttihat'ı kötülemeye başladı. Devlet içinde devlet diyordu. (Belki de yürekten söylemişti bunu.) Nazaret Çavuş görünür biçimde irkildi:

"Büyük adamlar onlar. Büyük adamlar her zaman en iyisini isterler."

Şişman kaymakam öfkelenmişti:

"Peki Enver Paşa? Enver hakkında ne düşünüyorsun Başkan?"

"Enver Paşa çağımızın en büyük savaşçısıdır. Ancak, bütün bunlardan ben ne anlarım ki efendi?"

Kaymakam ağlayacak gibi gözlerini kırpıştırıp yalvarmaya başladı:

"Benimle açık konuş Başkan! Rusların ilerlediğini biliyor musun?"

"Neler söylüyorsun efendi? Buna inanmam. Gazetede böyle bir şey yazmıyor."

"Sana ben söylüyorum işte. Açık ol Başkan! Bu bir çözüm olamaz mı?.."

Nazaret Çavuş kendinden geçmiş halde sözünü kesti kaymakamın:

"Seni uyarıyorum efendi! Senin gibi yüksek makamda bulunan biri! Daha fazla konuşma Allah aşkına. Vatana ihanet demektir bu. Fakat korkma. Söylediklerin içimde gömülü kalacak."

Buna benzer ince hilelerin başarılı olmadığı hallerde açık, kaba uygulamalar pek uzakta değildir.

Elbette Zeytun ve dağlık çevresinde de bazı "unsurlar" vardı. Savaş uzadıkça dışarıdan gelenlerle sayıları çoğalıyordu. Maraş garnizonlarından sadece bazı Ermeniler değil, aynı zamanda, bir o kadar da Müslüman kaçmıştı. Zor ulaşılır dağlar arasındaki Ala Kaya Yaylası, garnizonlarda dolaşan söylentiye göre, bütün asker kaçakları için korunaklı ve rahat bir mekân oluşturmaktaydı. Asker kaçaklarına, ya herhangi bir

suç işlemiş olan ya da kentin zararlı havasını daha fazla solumak istemeyen birkaç taşkın daha katılmıştı. Bu ürkek topluluğun üyelerine, ancak yiyecek bir şeyler temin etmek ya da ailelerini görmek amacıyla geceleri sokaklara indiklerinde rastlanıyordu. Her zaman yaşanan birkaç zararsız hırsızlık dışında hiç kimseye zararları dokunmuyor, tam tersine, huzursuzluk yaratmamak için çaba sarfediyorlardı.

Ne var ki günün birinde, dağlarda Türk katırcılardan biri dövüldü. Olaya asker kaçaklarının katılıp katılmadığı bile kesin değildi. Bazı kuşkucular, o bitli herifin Osmanlı İmparatorluğu hükümetinden aldığı bahşiş karşılığında kendi kendini o hale soktuğunu iddia ettiler. Şaka bir yana, adam paramparça bir halde bulunmuştu hendeğin içinde. Ve nihayet ne zamandır beklenen olay gerçekleşmiş oluyordu. Müdürler ve küçük memurların yüzleri hemen asıldı. O zamana kadar sokaklarda ikişerli devriye gezen zaptiyelerin sayısı arttırıldı. Ve bu kez Nazaret Çavuş kaymakamlığa davet edilmemiş, çağrılmıştı.

Devrimci kışkırtıcılığın vahim biçimde arttığından yakınıyordu kaymakam. Amirleri, özellikle de Maraş mutasarrıfı, sert ve kesin önlemler talep etmekteydi. Eğer önlem almakta daha fazla gecikirse başına iş açılacaktı. O nedenle, çevrede büyük üne sahip dostu Nazaret Çavuş'un kendisine yardımcı olacağını umut etmekteydi. Ermeni milletinin iyiliği için çevrede, hatta kent içinde gizlenmiş olan birkaç bozguncu ve suçluyu ele geçirmek başkan açısından çok kolay olsa gerekti. İşte tam da bu noktada akıllı adam aptalın tuzağına düştü. "Ekselansları mutasarrıf ile senin hizmetindeyim, efendi. Yapılması gerekeni emret" demesi gerekirken, "Suçlular ve devrimciler hakkında bir şey bilmiyorum, efendi" dedi.

"Yani sen, gündüz gözü namuslu yurttaşlara saldıran bu güruhun gizlendiği yeri bize söyleyemez misin?"

"O güruhu tanımadığım için yerlerini de bilmiyorum."

"Üzgünüm. Ama daha da kötüsü, geçtiğimiz cuma gecesi bu devlet düşmanlarından ikisini evine alman."

Nazaret Çavuş, gut hastası parmaklarını kaldırarak yemin etmiş, inkârdan gelmişti. Ne var ki pek inandırıcı değildi. O sırada kaymakamın aklına bir şey geldi. Bu düşüncenin herhangi bir hile amacı güttüğü söylenemez. Daha çok, her türlü sertlikten nefret eden kaymakamın huzurunun bozulmaması isteğinden kaynaklanmıştı:

"Biliyor musun başkan? Senden bir ricam var. Sizlerle paylaştığım bu zorluklar giderek canımı sıkmaya başladı. Ben polis köpeği değil, barışçı bir insanım. Bu işi sen üzerine al. Senden Maraş'a gitmeni rica

ediyorum! Mutasarrıfla sen konuş! Sen belediye başkanısın, o da sorumlu kişi. Olaya ilişkin raporum mutasarrıfın elinde. İkiniz mutlaka doğru olanı bulursunuz."

"Bu bir emir mi efendim?"

"Sana kişisel bir ricadan söz ettim. Reddebilirsin, ama bu beni kırar."

Kaymakam bundan ikili bir yarar umuyordu. Çavuştan, onu hapsetmek zorunda kalmadan, daha önce kurtulacaktı. Aynı zamanda da, resmî muamele için kentin en önemli adamını mutasarrıfın önüne çıkarmış olacaktı. Nazaret Çavuş uzun süre düşündü. Burnundaki enine çizgiler alnına kadar çıkıyordu. Bastonuna dayanarak doğruldu. Şimdiye kadar hep üstün durumda olan adam, kıt anlayışlı biri haline gelmişti.

"Maraş'a gidersem kendimi tehlikeye atarım..."

Kaymakam sakinleştirici bir sevecenlik içindeydi:

"Tehlike? Neden? Yol güvenli. Sana kendi arabamı ödünç veririm. İki zaptiye de koruma amacıyla eşlik eder sana. Daha önce okuyabileceğin, mutasarrıfa yazılmış bir tavsiye mektubu da veririm. Başka isteklerin olursa, onları da yerine getiririm."

Dağlı Ermeni'nin ürkek yüz çizgileri tamamen üzüntülü bir hal almıştı. Zeytun kentinin kayaları gibi eski ve dağınıktı. Karşı nedenler bulmaya çalıştı çaresizce. Fakat sarkık bıyıklarının altındaki dudakları hiç hareket etmiyordu. Bilinmez bir güç iradesini felce uğratmıştı sanki. Güçsüzce başını sallayabildi sadece. Ertesi gün yakınlarına sessizce veda etti. Kısa bir yolculuk. Bir hafta bile sürmezdi. En büyük oğlu Çavuşu kaymakamın arabasına kadar geçirdi. El ve ayaklarındaki hastalık nedeniyle arabaya binmekte zorlandığı için, oğlu yardımcı oldu kendisine. Nazaret Çavuş, bir ayağını basamağa kaldırırken, arabacının duymaması için sakin ve yavaş sesle konuştu:

"Geri dönmeyeceğim, oğlum."

Haklı çıktı. Maraş mutasarrıfı Nazaret Çavuş'la fazla uğraşmadı. Yanındaki sıcak tavsiye mektubuna rağmen, kendisine yüklenen suçların zanlısı olarak karşılandı, sert çapraz sorgulara maruz kaldı ve nihayet, vatan haini, devleti yıkmayı amaçlayan bir komplonun üyesi olarak Osmaniye hapishanesine atıldı. Daha sonraki sorgularda da Ermeni ihanet hareketinin gizli örgütü hakkında hiçbir şey çıkaramadıkları, hatta Zeytun'daki asker kaçaklarına ilişkin bir şey öğrenemedikleri için, onu ağır falakalardan geçirdiler, sonra da kanayan ayaklarına yakıcı bir asit döktüler. Çavuşun vücudu bunca zulme dayanamadı, yaşlı adam, bir saat boyunca akıl almaz acılar içinde kıvrandıktan sonra, öldü. Hapishanenin

pencereleri önünde mehter marşı mı? çalıyordu. Müzik, trampet ve düdük sesleri, içeride işkence görenlerin sesini bastırmak içindi.

Nazaret Çavuş'un kahramanca ölümü de beklenen sonucu vermedi. Önceleri hiçbir şey olmadı. Sadece, halkın acısı ve boğucu umutsuzluğu neredeyse elle tutulabilir maddî bir hal almıştı. Asık suratlı dağ kentinde, soluk almayı engelleyen kara bir sis gibi, insanî bir zulmet kuluçkaya yatmıştı. Hükümete amaçlarını gerçekleştirmek için olanak sağlayan iki olayın yaşanması için mart ayının gelmesi gerekiyordu. Camdan atılan bir el silâh ilk olayın nedeni oldu. Kentin Yeni Dünya mahallesinde, öldürülen Belediye Başkanı Çavuş'un evinin önünden geçen bir jandarma nöbetçisine, bu evden bir el silâh sıkılmış nöbetçi hafif şekilde yaralanmıştı. Bunun üzerine kaymakam, yasal soruşturma açtıracağına, Zeytun'da hayatının tehlikede olduğunu açıklamakla yetinmiş, sağa sola telgraflar çekerek ikametgâhını kentin dışında bulunan garnizona taşımıştı. Kaymakamın bu davranışı da kıt zekâsı ve ürkek rahatseverliği tarafından sınırlandırılmış karakterine uygundu. Aynı zamanda kentte Müslüman halkı korumak amacıyla bir "milis teşkilâtı" kurulmuştu. Yani, alelacele bir araya toplanan bazı fanatiklerin, Abdülhamit örneğine uyularak, kollarına birer yeşil kolluk geçirilmiş, ellerine de birer tüfek verilmişti. Kendilerine bahşedilen bu korumaya ilk tepki, Zeytun'da yaşayan iyi yürekli, saygın Müslüman yurttaşlardan geldi. Kaymakama çıkıp söz konusu silâhlı gücün hemen dağıtılmasını istediler. Çabalar işe yaramadı. Resmî makamlar yurttaşların güvenliğinden son derece endişeliydi. Belirleyici olacak olan ikinci olaya yolaçan kesin nedeni bu milis teşkilatı yarattı. Kentin yeni kesiminde Eski Bostan denilen küçük bir park vardı. Burada, öğleden sonraları, genellikle Ermeni kadınları ve kızları dolaşırlardı. Güzel bir şadırvanın çevresine, yaşlı çınar ağaçlarının gölge verdiği birkaç bank konulmuştu. Çocuklar şadırvanın önünde oynar, kadınlar banklarda oturur, bir yandan etişi yapar, bir yandan da sohbet ederlerdi. Şerbetçi arabasını döndürür dururdu şadırvanın çevresinde. İşte bu park, yeni milis teşkilatının en sefil üyelerinin baskınına uğramıştı. Adamlar Ermeni kadınlarının üzerine soluyarak saldırıyor, boğazlarını sıkarak kucaklarındaki bebekleri yere atmaya çalışıyorlardı. Bu lânetli ırkın erkekleri karşısında nasıl öldürme güdüsüyle sarsılıyorlarsa, kadınlarına, bu narin yapılı, dolgun dudaklı, yabancı gözlü yaratıklara da saldırgan bir arzu duyuyorlardı. Acı çığlıklar ve çocuk ağlamaları sarmıştı her yanı. Fakat çok geçmeden yardım geldi. Çok sayıda Ermeni erkeği olacakları hissederek milis güçlerinin peşine düştü. Onları yumruk, kayış ve sopalarla

döve döve perişan ettiler, ellerindeki bütün tüfek ve süngüleri aldılar. Fakat bu onların felâketi olacaktı.

Devlete karşı açık isyanl Yardımcı polis güçlerinin asiler tarafından silâhsızlandırılmasının ardından olay inkâr edilemezdi artık. Aynı akşam kaymakamlık, bizzat belediye meclisi tarafından, tutuklama makamlarına teslim edilecek yurttaşların listesini açıkladı. Şiddetli bir öfkeye kapılmış olan bu insanlar bir araya gelerek and içtiler ve eski bir tekkeye siperlendiler. Burası kentin yarım saat doğusunda bulunan terkedilmiş bir derviş ve haç manastırıydı. Olay duyulduktan sonra Ala Kaya ve yakındaki dağın değişik yerlerinde bulunan bir kısım asker kaçağı, aşağı inerek kaçaklara katılmıştı. Küçük kalede, hepsini toplasan yüz kişi vardı ancak.

Maraş mutasarrıfı ile İstanbul hükümetinin başında bulunanlar, hedeflerine ulaşmış görüyorlardı kendilerini. Küçük kışkırtmaların zamanı geçmişti. Şimdi etkili kargaşalığın yükselme dönemi yaşanıyordu. Artık, tarafsız ve müttefik büyükelçiler Ermeni bozgunculuğunu görmezden gelemezlerdi. Daha olayın üzerinden iki gün geçmişti ki, Zeytun'a, şimdilik iki piyade bölüğünden oluşan askerî yardım geldi. Bölüklere komuta eden yüzbaşı hemen kuşatmaya girişti. Ancak bu adam gerçek bir kahraman mı olmak istiyordu, yoksa aptalın biri miydi orası belli değil. Bir müfrezenin başında, ata binmiş olarak, siper almaksızın tekkeye saldırınca altı askeriyle birlikte, karşı tarafın isabetli atışlarıyla yere serildi. Herhalde yüzbaşı böyle açık bir saldırıyla tekkeyi aniden ele geçirmeyi planlamıştı. Böylece beklenenden daha fazlası gerçekleşmiş oluyordu. Yüzbaşının kahramanca ölümü imparatorluğun bütün kentlerinde davulları çalınarak duyuruldu. İttihat, öfke feryadına doğru vurguyu kazandırmak için hararetli bir çalışma içindeydi. Zeytun bir hafta geçmeden kışlaya dönüşmüştü. Umudunu yitirmiş insanlarla kaçaklardan oluşan küçük bir grubu ortadan kaldırmak için, dört tabur ve iki bataryadan meydana gelen bir silâhlı güç yaratılmıştı. Ve bu, Cemal Paşa'nın Dördüncü Ordu için her adama, her silâha gereksinim duyduğu bir zamanda gerçekleşiyordu. Muazzam askerî güce rağmen, bu kaçak insanların teslim olmalarını sağlamak için manastıra parlamenterlerden biri gönderilmişti. Parlamenter şu antik yanıtı aldı: "Nasılsa öleceğiz. Savaşarak ölmeyi tercih ederiz." Fakat bu insanların ölmek zorunda kalmamaları çok şaşırtıcıydı. Çünkü kuşatma topçusunun harap bina karşı açtığı dört isabetsiz atıştan sonra ateş, gizli bir etki nedeniyle olsa gerek, aniden durdurulmuştu. İçeridekilerin arasında az sayıda Müslümanın bulunması, böylesine büyük insancıllık için yeterli

neden oluşturur muydu, bilinmez. Fakat ne planlanmış olursa olsun o andan itibaren, gülünç derecede büyük askerî güç asker kaçakları ve kadın savunucularına karşı hiçbir harekete geçmeksizin mevzilendi. Askerler, aylaklar gibi ata biniyor, atlarını suluyor, sigara içip kâğıt oynuyorlardı. Zeytun halkı, haklı olarak, bu sıkıntılı sükûnetin, özellikle inceden inceye planlanmış bir felâketin belirtisi olduğunu görmekteydi. Halk, ölüm korkusu içinde, kaymakama heyet göndererek, cesur askerlerin, halkı en çabuk tarafından isyancılardan kurtarmasını istediler. Onlarla herhangi bir ilgileri yoktu. Eğer bu suçlulardan biri kente kaçacak olursa, acımadan makamlara teslim edeceklerdi. Kaymakam hüzünle, sağduyulu davranmakta geç kaldıklarını söyledi. Artık bütün kararlar askerî mevki komutanınca alınıyordu. Kendisi sadece göz yumulan önemsiz biriydi artık. Heyet, yalvararak, ekselansları Halep Valisi Celal Bey'in arabuluculuğunu istemenin mümkün olup olmadığını sordu. Karışıklığı genel yararlar açısından çözebilecek biri varsa, bu ancak saygıdeğer ve iyi yürekli Celal Paşa olabilirdi. Kaymakam dudağını büzdü. Celal Bey'in adını olaya karıştırmamalarını tavsiye edebilirdi sadece. Mutasarrıfın çok başka ilişkileri vardı. Ve Halep'teki ekselansları bu açıdan ölmüş bir adam sayılırdı artık. Ermeni milletine bu kadar iyilik yapmanın sonucu buydu işte. Kendisi de çekmişti bunun acısını.

Pırıl pırıl bir mart sabahı kentte korkunç bir söylenti yayıldı. Kuşatma altında bulunanlar, arkalarında tanınmayacak hale getirdikleri iki ölü bırakarak, gece karanlığında kaçmışlar ve dağlık bölgede izlerini kaybettirmişlerdi. Mucizelere inanmayan Zeytunlular, üstleri başları lime lime olmuş, son derece dikkat çekici yüz adamın nasıl olup da, dört binden fazla eğitilmiş askerin oluşturduğu çemberi kırarak, iz bırakmadan ortadan kaybolduğunu soruyorlardı kendi kendilerine. Bu soruyu soranlar, bunun anlamını da biliyorlardı elbette. Aynı günün öğle saatlerinde korktukları başlarına geldi. Askerî komutanla kaymakam, yüz kişinin kaçmasından bütün halkı sorumlu tutuyordu. Vatan haini Zeytunlular, kuşatılmış olan suçluları şeytanca bir yolla tatlı bir uykuya dalmış askerlerin kurduğu çemberden geçirmiş, nöbetçilerin önünden sıyırarak kaçmalarını sağlamışlardı. İşlenen suçun duyulması üzerine arabasına atlayan mutasarrıf, Maraş'tan koşup geldi. Tellâllar, davul çalarak duyuru yapanlar iç bunaltıcı gürültülerle dolaştılar bütün kenti. Bunları çok sayıda resmî ulak izledi. Ulaklar, Zeytun'un en yaşlı ve ileri gelenlerini, mutasarrıf ve askerî mevki komutanıyla yapılacak "Mevcut Durum Üzerine Konferans"a çağırdılar. Konferansa çağrılanlar, doktor, öğretmen, papaz, büyük tüccar ve işadamlarından oluşan Zeytun'un en tanınmış

elli adamı, birçoğunun üzerinde hâlâ iş giysisi olduğu halde, söylenen yerde toplandılar. Konferans dedikleri, bu yaşlı ve tanınmış adamların garnizon bahçesinde kaba astsubaylar tarafından bir araya toplanarak hayvan gibi sayılmalarıydı. Artık mesele bitmiştir deniyordu. Hemen bugün "göç" amacıyla Maraş-Halep hattı üzerinden Mezopotamya çölüne, Der Zor'a doğru yola çıkacaklardı. Adamlar birbirlerine baktılar, ne kalp krizi geçiren ne de ağlayan vardı. Daha yarım saat önce herkeste saygı uyandıran bu parıltılı kişilikler, birdenbire, solgun, iradesi olmayan cansız birer topak haline gelmişlerdi. Sözcüleri yeni belediye başkanı, çıkmayan sesiyle, kendilerine bir lütufta bulunulmasını istedi: Aileleri, Tanrı aşkına, Zeytun'da huzur içinde bırakılsındı. Eğer bu gerçekleşirse kaderlerini soğukkanlılıkla karşılayacaklardı. Yanıt korkunç bir alay içeriyordu: Hayır, kesinlikle. Ermenileri yeterince tanıyorlardı. Hiç kimse saygıdeğer aile babalarını sevdiklerinden, sevgili yakınlarından ayırmayı düşünemezdi. Tam tersine verilen emir, burada bulunanların, yakınlarına, yarın sabah güneş doğduktan iki saat sonra eşyalarıyla birlikte yola çıkmaya hazır olmaları için yazılı haber yollamaları doğrultusundaydı. Karıları, oğulları, kızları, küçük, büyük bütün çocuklarıyla birlikte gideceklerdi. İstanbul'dan gelen emir, bebeklere kadar bütün Ermeni nüfusun göç ettirilmesi yönündeydi. Bu şu andan itibaren Zeytun yoktu artık. Kahraman Osmanlı halkına kafa tutma cesaretini gösteren bir yere ilişkin belleklerde herhangi bir anı kalmasın diye "Sultaniye" adını alacaktı Zeytun.

Gerçekten de ertesi gün, emredilen saatte, ilk keder dolu nakil gerçekleşti. Bununla, tarihte herhangi bir halkın yaşayabileceği en dehşetli trajedi sayfası açılıyordu. Sürgün kafilesini askerî koruma izlemekteydi. Kaçakların kuşatılması için getirilen o büyük askerî gücün, küçük ama bir o kadar kurnaz bir yan amaç güttüğü anlaşılıverdi. Her gün, sabah saatlerinde aynı yürek yakıcı oyun sahneye konuyordu. Toplumsal durumu en iyi elli aileyi daha az iyi yüz aile izliyor, toplumsal mevki ve zenginlik düştükçe göç kafilesinin sayısı artıyordu. Evet, Avrupa savaş cephelerinin büyük menzil mıntıkalarında bütün kentler, bütün köyler de boşaltılmıştı, ne var ki ülkeleri işgal edilen bu insanların kaderi ne kadar ağır olursa olsun, Zeytunluların kaderiyle karşılaştırılamaz. Savaşta tahliye edilenler, hayatlarının korunması için ölüm mıntıkasından uzaklaştırılmışlardı. Düşman ülkelerde bile bakım ve yardım sunulmuştu onlara. Ne kadar acı çekiyor olsalar da, belli bir süre sonra yeniden evlerine dönme umudunu yitirmemişlerdi. Oysa Ermeniler için, hiçbir koruma, hiçbir yardım, hiçbir umut yoktu. Devletlerarası hukuka uymak

zorunda olan düşmanın eline düşmemişlerdi. Kendisini herhangi bir yasal bağımlılık içinde hissetmeyen daha korkunç bir düşmanın pençesindeydiler: Bu korkunç düşman, kendi devletleriydi.

Bazı insanları evlerini değiştirmek bile hüzünlendirir. Buralarda hep kendi yaşamından yitik bir parça bırakır çünkü insan. Yaşadığı kentten bir başka kente, kendi ülkesinden bir başka ülkeye gitme kararı, herkes için çok önemlidir. Islah olmaz caniler bile mahkûmiyete giden, zindana giden yolu yürümekte zorlanırlar. Ya, yasaların koruması altında olan caniler kadar bile yasal hakka sahip olmamak? Bugünden yarına, evinden, işinden, yıllarca emek vererek elde ettiklerinden sürülüp atılmak! Nefretin eline düşmek! Asya'nın tozlu yollarına çırılçıplak atılıvermek, önünde binlerce mil toz, taş ve çamur olması! Artık hiçbir zaman insana yakışır bir gece barınağı bulamayacağını, artık hiçbir zaman insana yakışır bir masada yiyip içemeyeceğini bilmek! Daha bitmedi. Mahkûmlardan daha az özgür olmak! Herkesin cezalandırılmaktan korkmadan öldürebileceği kanı helâl olanlardan sayılmak! Zavallılardan meydana gelmiş, yerlerde sürünen bir kalabalığın içine, izin verilmeden işemenin bile mümkün olmadığı bu seyyar toplama kampına tıkıştırılmak. Zeytun halkının, ilk nakil işlemiyle son nakil işlemi arasındaki o uzun bir hafta içinde nasıl bir eziyet çektiğini anladığını söylemeye hâlâ kim cesaret edebilir ki? Zeytun'da doğmadığı için daha şanslı olan papaz Aram Tomasyan gibi genç bir adam bile, kendisi sürülmeden önceki bu yedi gün içinde bir deri bir kemik kalmıştı.

Papaz Aram -sadece önadıyla çağrılırdı- bir yılı aşkın süredir Protestan cemaatinin papazı olarak Zeytun'da yaşıyor ve kentteki büyük yetimhaneyi yönetiyordu. Daha otuz yaşına bile gelmeden böyle bir kuruluşun başına getirilmesinin nedeni, Aram'ın, Maraş'taki Amerikan misyonerlerinin en gözde öğrencisi olması, misyonerlerin ona büyük güven duymalarıydı. Aram'ı üç yıllık bursla, eğitimini tamamlaması için Cenevre'ye yollamışlardı. O nedenle genç papaz, su gibi Fransızca'yla, oldukça iyi Almanca ve İngilizce konuşuyordu. Amerikalı misyoner papazların Maraş'ta kurdukları yetimhane elli yıllık kültür çalışmalarının en güzel eserlerinden biriydi. Aydınlık salonlarda yüzden fazla çocuk barınıyordu. Kentteki gençlerin de gelebildiği buraya bağlı bir de okul vardı. Ayrıca kuruluş, keçi sütü, sebze ve öteki yiyecek ihtiyaçlarını kendi olanaklarıyla karşılayabildiği küçük bir çiftliğe sahipti. Görüldüğü gibi yetimhaneyi yönetmek, sadece eğitimsel yeterlilik değil, pratik beceri de gerektirmekteydi. Bağımsız olmak, başına buyrukluk, her genç gibi papaz Aram'ın da gönlünü okşamış, işine coşkuyla sarılmasını

sağlamıştı. Çalışmayla dolu güzel bir yıl geride kalmış, bu arada Aram daha büyük planlar kurmuştu. Buradaki önemli görevine başlamadan önce, geçen baharda, Maraşlı bir kız olan eski aşkı Hovsannah ile evlenmişti. Hovsannah, Maraş papaz okulunun ilk mezunlarından olan bir papazın kızıydı. Narin ve ufak tefek yapılı Ermeni kadınlarının aksine, ince ve biraz da topluydu. Ağır hareket ediyor, fazla konuşmuyor, insanda soğukmuş izlenimini bırakıyordu. İskuhi bir kez ağabeyine karşı dikkafalı ve kinci oluşunun zaman zaman Hovsannah'ın uysallığını azalttığını iddia etmişti. Bu eğlenceli nitelendirmenin pek isabetli olduğu söylenemez, çünkü gerçekten dikkafalı olan hangi kadın görümcesinin yanında kalmasına ses çıkarmaz? On dokuz yaşındaki İskuhi'nin bir özelliği vardı. Aram kızkardeşine tapıyordu. Anneleri öldükten sonra, daha İskuhi dokuz yaşındayken, Maraş'taki misyoner okuluna gidebilmesi için onu Yoğunoluk'tan götürmüştü. Daha sonra Lozan'a gelmesini de sağlamış, İskuhi'yi pansiyonlardan birine yerleştirmişti. Küçük kızkardeşi için duyduğu bu soylu bağlılığın giderlerini, kendi giderlerinden yaptığı zekice kısıtlamalarla karşılıyordu. İskuhi'siz bir yaşam düşünemezdi Aram. Hovsannah bunu bildiği için İskuhi'nin kendileriyle birlikte yaşamasını, yani *ménage â trois* önermişti. Yetimhanede yardımcı öğretmenlik yapan genç kız Fransızca dersi veriyordu. İskuhi'nin sadece ağabeyinde değil herkeste sevgi uyandırmasına şaşmamak gerekir. Muhteşem gözlerinin yanısıra, en güzel yeri ağzıydı. Koyu renkli dudaklarında nemli, gülümseyen bir gözbebeği parıltısı vardı; sanki ağzıyla görebiliyordu. Üçü değişik bir dünya kurmuşlardı kendilerine. Yetimhanenin içinde yeralan papaz evi, Hovsannah'ın ellerinde çıplaklığını hemen yitirivermişti. Bu kadının sanatsal olanı, güzel olanı sezme yeteneği vardı. Yerli kadınlardan, evinde kullanmak üzere, muhteşem dokumalar, tahtadan yapılmış eşyalar ve ev dekorasyonunda gerekli olan başka şeyler almak için, kentte ve çevre köylerde dolaşırdı sık sık. Çoğu kez bu iş haftalarca zamanını alırdı. İskuhi ise daha çok kitaplara eğilim duyuyordu. Aram, Hovsannah ve İskuhi'nin dolu bir yaşamları vardı. Yetimhaneyle, okul onlar için öylesine kapalı bir dünya oluşturmuştu ki, bu üç genç insan, Zeytun'da yaşanan fırtına öncesi o boğucu havayı neredeyse hiç farketmiyorlardı. Martın ortalarına kadar papaz, hükümetin amaçlarının zekice değerlendirilmesinden çok, kendi *yaşamının barışçıl mutluluğundan kaynaklanan cesaret verici sevinç*lerden sözetmişti.

Darbe onu öylesine sarstı ki başı döndü. Eserinin yok olacağını görüyordu. Fakat sonra yeniden o boş umuda kapıldı: Hükümet ye-

timhaneyi kapamaya cesaret edemezdi. Kendisini çabuk toplamıştı Aram. Daha sürgünün ilk günü Hovsannah'ın bir sözü, gücünü yerine getirmişti. Hıristiyan papazı olmanın anlamı, sadece böyle anlarda tam olarak gerçekleşiyordu. Böyle söylemişti papazın kızı. Bu uyarıyı göz önünde bulunduran Aram Tomasyan, insanüstü bir enerjiyle koşuşturmaya başladı. Sürgün kafilelerine, çıkacakları acılı yolda dinî güç vermek için kilisesini gece gündüz açık tutmakla kalmıyor, cemaatine bağlı evleri tek tek ziyaret ediyor, tek tek bütün ailelere gidiyor, gözyaşı dökenlerin yanında bulunuyor, bütün maddî imkânlarını seferber ediyor, sürgün kafilelerinde belli bir düzen örgütlüyor, sürgün yolunda bulunan bütün misyonlara yardım çağrıları yazıyor, iyi yürekli Türk memurlarına yalvaran mektuplar düzüyor, dilekçe ve belgeler kaleme alıyor, bazı kişiler için erteleme elde etmeye çalışıyor, Türk katırcılarıyla fiyatlar konusunda pazarlık ediyor, kısaca böylesine tüyler ürpertici bir durumda ne yapılabilirse onu yapıyor, elinden hiçbir şey gelmediği, insanları Protestanlığın çektiği acılarla teselli edemediği zamanlarda ise, yüzleri acıdan taşlaşmış insanların yanına sessizce oturuyor, gözlerini kapıyor, parmaklarını birbirine kenetleyerek ruhunda İsa'ya haykırıyordu.

Maraş yolu bir türlü ilerlemiyor gibi görünen uzun insan kuyruklarıyla dolarken, kent günden güne boşalıyordu. Yukarıdaki iç kaleden insan seline bakan biri, bu seli, dağların içlerine kadar izleyebilirdi. Ve o insanı hiçbir şey, bu ölüm alayının sürünen sessizliği kadar dehşete düşürmezdi. Bu tüyler ürpertici sahne, silâhlı zaptiyelerin çirkin bağrışmaları ve kahkahalarıyla daha da korkunçlaşıyordu. Bu arada ıssızlaşan Zeytun sokakları, sürgünün leş kargalarıyla olmuştu. Yağmacılar, meslekten hırsızlar, kent serserileri haydut komşular çıkmıştı ortaya. Terk edilmiş evlere taşınıyorlar, en azından bu evleri ziyaret ediyorlardı. Kentte hemen canlı bir nakliye trafiği başlamıştı. Kağnılar, parmaklıklı arabalar gidip geliyor, yük eşekleri ağır ağır yol alıyorlardı. Sanki yasal bir taşınma sözkonusuymuş gibi halılar, giysiler, çamaşır yığınları, yataklar, mobilyalar, aynalar, acele etmeksizin arabalara ve hayvanlara yükleniyordu. Resmî makamların önlem aldıkları yoktu. Ermeni sürgününün şikâyetsiz gerçekleşmesi kaydıyla, Müslüman ahaliye sessiz sedasız prim veriliyordu bununla. Sürüklenip duran enkaz halindeki günlük hayat gemisinin tamamen tayfasız kalmaması için her meslekten altı temsilcinin "Sultaniye"de kalmak zorunda olduğu bir barbar masalını anımsatıyordu neredeyse. Ama tatilhileri hükümet makamları seçmiyordu, bu görev cemaatin kendisine aitti. Uyanıkça düşünülmüş bir ceza arttırımıydı bu, çünkü ruhları yeni acılarla sınanmaktaydı.

Aradan beş gün geçmiş olmasına rağmen, Papaz Aram hâlâ çağrı almamıştı. Sadece bir Müslüman molla, hem de kentin yabancısı olan biri, gelmiş ve kilise anahtarını istemişti. Kibarca bildirdiğine göre, Protestan kilisesi akşam namazına kadar cami haline getirilecekti. Buna rağmen Tomasyan yetimhaneye dokunmayacakları inancını hâlâ koruyordu. Şu andan itibaren herkesin binanın içinde kalmasını, çocukların ve öğretmenlerin kendilerini göstermemelerini emretti. Ayrıca gündüzleri de kepenkler kapalı kalacak, geceleri ışık yakılmayacak, yüksek sesle konuşulmayacaktı. Cıvıl cıvıl yetimhaneye katı bir sessizlik çökmüştü. Fakat Tanrı'yı böylesine aldatmaya çalışmak kaderin düşmanlığını tahrik eder. Ertesi gün, altıncı gününde, ölüm meleği gibi dehşet saçarak kenti dolaşan resmî habercilerden biri papaza gelmiş, hemen kent komutanlığına çağrıldığını bildirmişti.

Aram dinî giysileri içindeydi. Duaları kabul olmuştu. Onu aşağılayacak olan korku ve heyecandan iz bile yoktu. Karargâh subayının karşısına dimdik ve sükûnetle çıktı. Ne yazık ki bu davranış, bu özgül durumda yanlıştı. Çünkü binbaşı, ağlamaklı yaratıkların kendisinden medet ummalarından hoşlanırdı. Böyle durumlarda görmezden gelebilir, icazette bulunabilir, iyi insan olabilirdi. Ne var ki Aram'ın güvenli tavrı, merhamet için yalvaran solucanın küçüklüğüyle kendi büyüklüğünün karşıtlığından doğan bu lütufkârlığı boğmuştu.

"Siz, İskenderun Yoğunoluk doğumlu Protestan papazı Aram Tomasyan'sınız."

Binbaşı giyabi tevkif müzekkeresini kurbanına bildirmeden önce kaşlarını çatarak baştan sona okudu:

"Yarın, son kafileyle gideceksiniz! Maraş-Halep yönünel Anlaşıldı mı?"

"Ben hazırım!"

"Size hazır olup olmadığınızı sormuyorum... Eşiniz ve ailenizin öteki fertleri sizinle gidiyor. Yanınıza taşıyabileceğinizden fazla yük almayacaksınız. Size olanaklar ölçüsünde günde yüz dirhem ekmek verilecek. Bunun dışında istediğiniz şeyleri satın alabilirsiniz. Kafileyi terketme, nakil işlerinden sorumlu komutan tarafından cezalandırılacak, tekrarı halinde ise, ölüm cezası söz konusudur. Araba kullanmak yasaktır."

"Karım çocuk bekliyor" dedi Aram yavaşça.

Bu itiraf binbaşıyı alay etmeye yöneltti:

"Bunu daha önce düşünecektiniz."

Sonra kâğıtlarına yeniden göz gezdirdi:

"Yetimhanedeki öğrenciler, Ermeni çocukları olarak elbette göçün *kapsamı dışında değiller. Sizinle birlikte bütün personel, tam zamanında*, eksiksiz olarak yola çıkmaya hazır olacak."

Papaz Aram geriye küçük bir adım attı:

"Bu yüz masum çocuğun ihtiyaçlarının giderilip giderilmeyeceğini sorabilir miyim? İçlerinden birçoğu on yaşından küçük, şimdiye kadar da hiç uzun yol yürümediler. Çocukların süte ihtiyaçları olacak."

"Soru sormayacaksınız peder" diye bağırdı binbaşı, "Sadece emirlerimi dinleyeceksiniz. Bir haftadır savaş bölgesinde bulunuyorsunuz".

Bu sertlik karşısında Tomasyan çökseydi, korkudan ölseydi, belki o zaman binbaşı, kendisine doyum sağlayan yüksek mevkiinden aşağıya bir lütufta bulunarak keçileri götürmesine izin verebilirdi.

Ancak papaz sakin inadını sürdürüyordu:

"Çocukların alışmış oldukları sütü içebilmeleri için yetimhanenin keçi sürüsünü kafilenin peşinden yola çıkaracağım değil mi?"

"Siz o küstah dilinizi tutacaksınız peder ve boyun eğeceksiniz."

"Amerikan vatandaşlarının dokunulmaz mülkiyeti olan ve büyükelçilerinin koruması altına bulunan yetimhanenin kaderinden ileride sizi *sorumlu tutacağım, efendi.*"

Binbaşı önce söyleyecek tek lâf bulamadı. Tehdidin etkili olduğu görülüyordu. Bu tür tanrılar, kendilerinden daha güçlü tanrılardan söz edilince süt dökmüş kediye dönerler. Bir binbaşı için oldukça utanılacak uzun bir aradan sonra gürledi:

"Sizi böcek gibi ezip yok edebileceğimi biliyor musunuz? Sadece üflemem yeter, hiç yaşamamış olursunuz!"

"Size engel olmayacağım" dedi papaz Aram. Gerçekten de böyle düşünüyordu, çünkü büyük bir ölüm isteği sarmıştı her yanını.

Aram, Hovsannah ve İskuhi'ye sürgün esnasında kendileri için en korkunç şeyin ne olduğu sorulduğunda üçü de aynı yanıtı vermişti: "Kafilemiz harekete geçmeden önceki an." Bu, gerçek sefaletin düşsel bir parçalanmışlık gibi yarım yamalak kendini ifade ettiği, belki de kanın, kazanılmış yerleşiklikten ve yasaların güvencesi altına girmeden önceki belirsiz eski çağlarda yaşadığı, çok eski bir dehşet deneyimini anımsamak zorunda kaldığı andı. Onursuz ve çaresizce birbirine kenetlenmiş bin insandan oluşan kalabalık, şu an, kendisine ait olan her şeyi yi*tirdiğini, tehlikeli bir yaşamın eşiğinde* bulunduğunu hissetmekle kalmıyor, bir bütün olarak, halk olarak, binlerce yıllık kalkınma çabasının ve kültür kazanımlarının elinden alındığını duyumsuyordu. Papaz Aram ile iki kadın, genel ve anlaşılması olanaksız bir iç sıkıntısına kapılmıştardı.

Zeytun dağlarının zirvelerini iyice alçalmış bulutların arasına gizlediği kapalı bir gün; yürüyüş için güneşli havadan daha uygun. Ancak havanın sıcaklığı, sürgün edilenlerin sırtına, taşımalarına izin verilen yükten daha fazla ağırlık veriyor sanki. İlk adım, bütün ruhları titreten büyük, kutsal, dehşetli bir şeydi. Aileler sıkıca birbirlerine sokuldular. Tek sözcük, tek bir çocuk ağlaması bile duyulmuyordu. Ancak yarım saat sonra varoşlardaki son ev bulutların arkasında kaldığında, durum biraz iyileşti. İnsanın özündeki çocuksuluk, insanın o dokunaklı-unutkan hafifmeşrepliği bir süre için egemen oldu topluluğa. Hani ilk şafakla birlikte alçakgönüllü tek bir kuş sesi duyulmasıyla bütün koro harekete geçer ya, işte sürgün kafilesi içinde de ağlayan çocuk seslerinden oluşan bir ses örgüsü hızla yayılıverdi. Annelerin sakinleştirici uyarıları. Zaman zaman erkekler de sesleniyorlardı birbirlerine. Yer yer sönük gülme sesleri bile duymak mümkündü artık. Kadınlarla yaşlıların çoğu, yatak yorgan ve çuvallarla yüklenmiş eşeklere binmişti. Kafileden sorumlu subay buna göz yumuyordu. Talimatların sertliğini, sorumluluğu ve tehlikesi kendine ait olmak üzere yumuşatmak istiyormuş gibiydi. Aram da karısı için eşek temin etmişti. Ama kadın eşeğin sırtındayken daha fazla sallandığı için, çoğunlukla hayvanın yanısıra yürüyordu. Çocukları kafilenin en önüne yerleştirmek daha akıllıca olmasına rağmen, kafilenin en arkasında yürüyorlardı. Onların arkasında da, görevliyle yaptığı konuşmayı dikkate almayan papazın, pervasızca kafilenin peşine taktığı keçi sürüsü vardı. Başlangıçta çocuklar olup biteni eğlenceli bir değişiklik, gerçek bir macera olarak algılamışlardı. Yanlarından hiç ayrılmayan İskuhi, çocukların bu gönül ferahlığını arttırmak için elinden ne gelirse yapıyordu. Hiç kimse onun geceler boyu uykusuz kaldığını, kaygılar içinde olduğunu farkedemezdi. Yüzünden yaşadığı andan duyduğu sevinç ve yaşama arzusu okunmaktaydı. Vücudu ne kadar narin ve güçsüz görünse de, gençliğin her şeye kadir uyum sağlama gücü, birçok şeyin üstesinden gelmesini sağlamıştı. Çocuklara şarkı söyletmeye bile girişti. Söyledikleri güzel bir Yoğunoluk şarkısıydı. Orada insanlar bu şarkıyı bağda ve meyve bahçelerinde çalışırken söylerlerdi:

Kara günler gelip geçer
Gelip geçen kış günleri gibi
Uzun sürmez acıları insanların
Gelip geçen yolcuları gibi hanın

Ne var ki Aram Tomasyan hemen yetişmiş ve şarkı söylemeyi yasaklamıştı. Genç papaz başkalarının katettiği yolun iki mislini, üç mislini yürüyordu. Omzuna asılı büyük kabak şişesiyle, kafilenin en önüne, sonra yeniden en arkasına gidip geliyor, herkese rakı ikram ediyordu.

Bütün kafileye cesaret veren, şakalar yapan, anlaşmazlıkları çözümleyen o anki ortam içinde herkesin görev alabileceği bir yaşam biçimi bulmaya çalışan oydu. Örneğin zanaatkârlar arasında ayakkabı tamircileri, verilen molalarda yırtılan ayakkabıları hemen onarmakla yükümlüydüler; benzer başka görevler de dağıtılmıştı insanlara. Kafilede Protestan sayısı az olmasına rağmen, Tomasyan tek din adamıydı. Gregoryen ve Katolik papazların tümü, sürgünün ilk günlerinde gönderilmişti. Bu durumda papazın görevi, bütün ruhların ihtiyacını gidermekti. Sürülenlerin gücünü diri tutmak için kendi bulduğu bir taktiği uyguluyordu. Dayanılmaz olan sadece hedefsizliktir; bunu kendisinden biliyordu. O nedenle, güvenli ses tonuyla hep aynı şeyi yineliyordu: "Yarın sabah Maraş'a varırız. Orada her şey değişecek. Büyük ihtimalle, yeniden evlerimize dönme emri gelene kadar Maraş'a yerleştirileceğiz. Evlerimize döneceğiz, bu kesin. İstanbul hükümeti burada olanları onaylıyor olamaz. Nihayetinde milletvekillerimiz ve ulusal meclisimiz var. Elçilikler de gürültü çıkarırlar. İki üç hafta içinde her şey yine eskisi gibi olur. Fakat en önemlisi, Maraş'a kadar sağlıklı kalmanız, güçlü ve dinç olmanız."

Bu tür konuşmalar, doğaları gereği kötümser olan ya da merkezî hükümetin masumiyetine inanmayacak kadar akıllı insanlarda bile huzur verici etkiler yapıyordu. Çökmüş yüzlerin yeniden canlandığını görüyordu insan. Mucizeyi yaratan, geleceğe ilişkin olumlu tablo çizilmesi değildi sadece. Aynı zamanda, insanlara hedef gösterilmesi, kesinleşmiş, belirlenmiş çerçeveler sunulması etken olmuştu mucizenin yaratılmasına: Yarın Maraş'tayız. Büyük molada Osmanlı koruma ekibinin komutanı olan genç subayın harika bir insan olduğu görüldü. Askerler yemeklerini pişirdikten sonra, birliğin yemek sandığını kendiliğinden papazın hizmetine vermişti. Böylece güçsüzler ve hastalar için sıcak yemek hazırlanabilirdi. Fakat, yarın büyük bir kente varacaklarından, güçlüler de malzemelerini sakınmadılar. Bu sayede moladan sonraki saatlerde yürüyüş oldukça kolay ve güvenli geçti. Akşam olup, açık alanda kurdukları kampta, yorgunluktan bitkin bir halde, örtülerinin üzerine uzandıklarında Tanrı'ya bütün kalpleriyle şükretmek gereğini duydular, çünkü bu ilk gün ucuz kurtulmuşlardı.

Kamp yerinden çok uzak olmayan bir yerde Tutlissek adlı büyük bir köy vardı. Gece olunca yaylacılardan, dağ ahalisinden bazı kişiler,

Osmanlı askerlerini ziyaret etmek için köyden kamp yerine gelmişlerdi. Erkekler biraraya toplanmış vakur bir halde oturuyorlar, ağırbaşlılıkla sigara içip ciddi bir şeyler konuşuyorlardı. Zeytunlular sabaha karşı uyanıp, suya götürmek için keçi ve eşeklerini aradıklarında, hayvanların kaybolduğunu gördüler. Zorlu geçecek bu ikinci gün böyle başlamıştı işte. Yürüyüşe geçildikten hemen iki saat sonra ilk ölüm olayı gerçekleşti. Yaşlı adamlardan biri aniden yıkılıvermişti. Yürüyüş kolu durakladı. Başka zamanlarda dostça davranan genç subay atını hızla olay yerine sürdü: "İleri!" Bazıları yaşlı adamı kaldırıp birlikte götürmeyi denediler. Başaramayınca yere bırakmak zorunda kaldılar. Zaptiyelerden biri, yaşlı adamı ayağıyla dürtükledi: "Kalk kalk, düzenbaz seni!" Ancak adam dönmüş gözleri ve açık ağzıyla yatmayı sürdürünce, cesedi yol çukurlarından birine sürüklediler. Subay acele ettiriyordu: "Durmayın! Durmak yasak! Devam edin, devam edin!" Aram'ın dokunaklı ricası ve yaşlı adamın ailesinin acıklı feryatları, ne cesedin birlikte götürülmesini ne de çabucak gömülmesini sağlayabilmişti. Cesedin başını biraz yükseltmek, iki yanına da birer taş koymakla yetinmek zorunda kaldılar; ellerini göğsünün üzerine kavuşturmak için bile zaman bulamamışlardı, çünkü zaptiyeler, aniden küfürler yağdırarak kalabalığın üzerine çullanıp cop ve sopalarla vurmaya başladılar. Şaşkına dönen kafile kaçar gibi bir koşu tuttumuştu. Ancak ölü epeyce arkada kaldıktan ve cesedin üzerinde Torosların yırtıcı kuşları dönmeye başladıktan sonra sakinleşebildiler.

Bu ilk kurbanın yarattığı dehşet yeni yatışmıştı ki, yaylı denen, kaba, çift koşumlu bir at arabası kafileye yetişti. Sürgünler dar yoldan çamurlu tarlalara itildiler. Arabanın içinde, parmaklarına bir sürü yüzük takmış, yirmi beş yaşlarında şişmanca bir oturmaktaydı. Bol takılı elini arabadan çıkarıp kayıtsızca komutana uzatarak bir kâğıt gösterdi. Bu adam, ev ihtiyaçlarında kullanmak üzere, bir ya da birden çok Ermeni kadınını seçme hakkını resmen elde etmişti; elindeki resmî mühürlü kâğıt bunu ifade etmekteydi. Araba tam da o sırada öksüz çocukların arasından geçtiği için, adamın lütufkâr-yorgun gözleri İskuhi'ye çevrildi. Bastonuyla genç kızı işaret edip el salladı ona. Heybetli adam, kendisini kadın hırsızı olarak değil, kadın kurtarıcısı olarak görmekteydi elbette. O, bu uğursuz yaratıklardan birini, kirli kaderinden çekip çıkaracak, kendi yanına mükemmel bir aile içine ve korunaklı bir kent evine alacaktı. Güzel kızın onun kurtarıcı kollarına mutlulukla kendini atacağına, "Aram" diye bağırarak kaçmasına çok şaşırmıştı adam. Araba İskuhi'yi izledi. Papazın kardeşini korumak için ileriye sürdüğü bütün nedenler, büyük ihtimalle sonuçsuz kalacaktı. Kızkardeşinin Avrupa'da eğitim

gördüğünü ileri sürmesi çaresizliğinden kaynaklanan bir hataydı, çünkü bu, lütufkâr adamı vazgeçirecek yerde, isteğinde ısrarlı olmasını sağlamıştı. Nihayet genç subayın cesur müdahalesi meseleye son verdi. Hevesli kız görücüsünün havasını tereddüt etmeden bozuvermişti subay. Sürgünlerin kaderleri üzerinde, sorumlu komutan olarak sadece kendisi söz sahibiydi. Eğer efendi buradan hızla uzaklaşmazsa, yaylısıyla birlikte hemen tutuklayacaktı onu. Söylediklerini pekiştirmek için de atının sağ sağrısına kırbaçla vurdu. İyi bir iş yapması engellenmiş göbekli adam, olay yerini onuru kırılmış olarak aceleyle terketti. Bu olayın etkisinden hemen kurtulmuştu İskuhi. Bir süre sonra, bu hikâye ona kendisiyle hiç ilgisi olmayan herhangi bir soytarılık gibi görünmeye başlamıştı; komik ayrıntılar üzerine kahkahayla gülüyordu. Çocukların rahatsızlıkları öğleden sonra başladı. İlginç olan, küçüklerin, ayaklarında açılan yaraların farkına zamanla değil, birdenbire ve hep birlikte varmalarıydı. Kadınların yüreğini parçalayan bir sızlanma, inleme ve mızıldanma başlamıştı aniden. Fakat iyi kalpli genç subayın sadece bu noktada hiç şakası yoktu. Gerekli dinlenmelerin dışında mola ve gecikme olmamalıydı. Aldığı emre göre akşamın ilk saatlerinde kafileyle birlikte Maraş'a varacaktı. Başka konularda talimatları kendi istediği gibi uygularken, bu emre dakikası dakikasına uymak istiyordu. Hırsı, beynine *kazımıştı bir kez bunu. Yaralanmış ayakları yağ ve başka ağrı giderici* maddelerle ovabilecekleri bir molayı düşünmek olanaksızdı. "Yapacak bir şey yok! Maraş'a bir an önce ulaşmaya bakın, orada bakımınızı yaparsınız! İleri!" Başka yolu yoktu, çocuklardan bir kısmını taşıyacaklardı. Bu konuda çelimsiz İskuhi de kendini gösterdi, hem de ağır bir felâkete kurban gitmeden çok kısa bir süre önce.

Ağabeyi genç kızı, kafilenin en sonunda, hem de öksüz çocukların arkasında kalmaması için defalarca uyarmıştı. Burası, düşmanca kafileyi izleyen askerlerin ve köylerden merakla koşup gelen korkunç yaratıkların hemen önünde olduğu için, elbette kolun en tehlikeli kesimiydi. Ne var ki, geçen her çeyrek saatte, giderek daha çok bitkin düşen ve yürüyemeyecek hale gelen çocukları denetlemenin görevi olduğunu düşünen İskuhi, bu konuda hiçbir şey duymak istemiyordu. Yetimhanenin öteki öğretmenleri sık sık uzaklaşıyorlar, bu durumda da Matmazel Tomasyan, sızlanan kalabalığı değişik numaralarla yürütmek için tek başına geride kalıyordu. Zaten acınası ayak sürüme nedeniyle kafilede sık sık parçalanmalar oluyor, böyle zamanlarda kafilenin en arkasındaki bölüm ile ana bölüm arasında, oldukça büyük bir ara oluşuyordu. İşte bu anlardan birinde, İskuhi, arkasından kıskıvrak yakalandığını hissetti.

Bağırıyor, kurtulmaya çalışıyordu. Kirli sakallı kocaman bir yüzdü gördüğü. Bu insana benzemeyen yüzün sahibi leş gibi kokuyor, hızlı hızlı solurken gözlerini fırıldak gibi çeviriyordu. İskuhi bir kez daha acı bir feryat koyverdikten sonra, adamla ses çıkarmaksızın boğuşmaya başladı. Adamın salyaları üzerine damlıyor, kara pençeleri İskuhi'nin çıplak göğüslerini kavramak için elbisesini parçalıyordu. Genç kız gücünü yitirdi. Üzerindeki yüz, durmadan değişime uğrayan devasa bir cehennem kadar büyümüştü. Adamın o iğrenç soluğunda boğuluyordu İskuhi. Subayın, çocukların acı feryatları üzerine atını hızla olay yerine sürmesi, şansı olmuştu genç kızın. Kara pençeler kızı yere attı. Yaratık kaçmaya çalıştı, fakat sırtına yassı kılıç namlusuyla bir darbe yedi.

İskuhi toparlanmıştı, ama ağlayacak durumda bile değildi. Önce sol kolunun adamla giriştiği mücadele sonucunda duyarsızlaştığını sandı. Sanki uyuşmuş gibi, diye düşündü. Ne var ki aniden alevden bir dil gibi kolunu yalayan korkunç bir acı duydu. Acıdan dili tutulduğu için ağabeyine hiçbir açıklama yapamıyordu. Hovsannah ile Aram genç kızı götürdüler. Tek sözcük çıkmıyordu ağzından. Bütün organları cansız gibiydi, sadece küçük, hızlı adımlarla yürüyen ayakları vardı sanki. O zaman nasıl Maraş'a vardığı, onun için bir bilmece olarak kaldı hep. Kent görününce, çaresiz Tomasyan subaya başvurup, sürgünlerin Maraş'ta ne kadar kalabileceklerini sorma cesaretini gösterdi. Sorusuna, bunun mutasarrıfa bağlı olduğu yolunda açık bir yanıt aldı. Daha önceki kafilelerin büyük bölümü hâlâ kentte bulunduğu için Maraş'ta birkaç gün kesinlikle kalınacaktı. Yeni sınıflandırmalar bekleniyordu. Aram yalvararak kaldırdı ellerini:

"Kızkardeşimin ve karımın durumunu görüyorsunuz. Sizden bu gece Amerikan misyonuna gitmeme izin vermenizi istirham ediyorum."

Genç adam uzun süre düşündü. Fakat nihayet, zavallı İskuhi'ye acıma duygusu görev duygusuna ağır basmıştı. Papaz Aram ile iki kadın için izin belgesini atının üzerinde yazdı.

"Sizi bırakmaya yetkili değilim. Yakalanırsanız hesabını benden sorarlar. Her gün nakil kampına gelip beni göreceksiniz."

Misyonerler, üç gözde öğrencilerini kederli bir sevgiyle karşıladılar. Bu adamlar hayatlarını Hıristiyan Ermeni halkına adamışlardı. Ve şimdi, büyük yok oluşun güçsüz bir habercisi olan bu yıldırım çarpması, her şeyi yerle bir ediyordu. Hemen çok genç ve maalesef deneyimsiz bir doktor çağrıldı. Genç doktor İskuhi'nin kolunu oraya buraya çekiştirip durdu. Bu muayenenin verdiği cehennem azabı ve geride bıraktığı yorgunluk nedeniyle İskuhi, birkaç dakika süresince, bilincini gerçekten

yitirmişti. Doktor, kemik kırılmasına rastlamadığını, ama kolun tuhaf biçimde yerinden çıktığını ve çarpıldığını söyledi. Omuzdan kaynaklanıyordu bu musibet. Büyük, sağlam bir sargı yaptıktan sonra, ağrıya karşı bir de uyuşturucu hap verdi. Dediğine göre, İskuhi'nin kolunun en az üç hafta kesin biçimde hareket ettirilmemesi iyi olurdu. O gece İskuhi bir an bile gözünü yummadı. Hovsannah ise, kadınlara ayrılan odada, bayılmaya benzer bir uykuya dalmıştı hemen. Oysa Tomasyan, misyonerlerle masaya oturmuş, neler yapılması gerektiğini tartışmaktaydı. Hüküm apaçık verilmişti. Rektör Muhterem E.C. Voodley'in kararı şöyleydi:

"Ne olursa olsun bundan sonra sen sürgün kafilesiyle birlikte yürümemelisin. Hovsannah ile İskuhi Halep'e varmadan mahvolurlar. Ayrıca sen Zeytunlu değilsin, oraya bizim tarafımızdan gönderildin."

Papaz Aram hayatının en zor vicdan mücadelesini veriyordu:

"Cemaatimi böylesine büyük bir felâkete uğradığı bir anda nasıl bırakabilirim?"

Sürgün kafilesi içinde Protestan cemaatine dahil kaç kişinin olduğu soruldu kendisine. Aram, küçük bir miktar dışında hepsinin eski Ermeni kilisesine ya da birleşik kiliseye dahil olduklarını kabul etmek zorunda kaldı. Fakat bu onu rahatlatmamıştı.

"Bu koşullar altında önemsiz şeyleri sorgulamamalıyım. Aralarında bulunan tek din adamı benim."

E.C. Voodley sakinleştirmeye çalıştı Aram'ı:

"Yanlarına başka birini yollayacağız. Siz memleketinize dönün. Seni yeni bir göreve çağıracağımız ana kadar orada bekle."

"Peki çocuklar ne olacak?" diye inledi Aram Tomasyan.

"Onlarla birlikte ölüme giderek çocuklara yardım edemezsiniz. Zeytun yetimhanesi bizim kuruluşumuz. Yetimlere Maraş'a kadar refakat ederek görevini tamamıyla yerine getirdin. Bundan sonrasını bırak biz düşünelim. Artık senin yapabileceğin bir şey yok."

Aram'ın içindeki kederli ses bir türlü susmak bilmiyordu:

"Görevim olandan daha fazlasını yapmakla görevli değil miyim?"

Yaşlı E.C. Voodley, Aram'ın bu tavrı nedeniyle yürekten sevinç duyarken, aynı zamanda sabırsızlanmaya başlamıştı:

"Yetimhane meselesini sesimizi çıkarmadan kabul edeceğimize inanmıyorsundur sanırım, Aram Tomasyan. Çocuklara ne olacağı konusunda son söz henüz kesinlikle söylenmedi. Ne var ki sen, yolumuzun üzerinde engelsin oğlum. Zeytun papazı olarak tehlike arzediyorsun. Anlaşıldı mı? Tamam! Ve dolayısıyla yetimhane müdürlüğünden resmen alıyorum seni."

Aram, birkaç dakika daha güçlü kalması halinde Voodley'in kararlılığı karşısında direnmeyeceğini, tam tersine gösterdiği Hıristiyanlığa özgü fedakârlık ruhu nedeniyle kendisini kutsayacağını hissetmişti. Bu belirgin hisse rağmen, başka bir şey söylemeyerek misyonerin gerekçelerine boyun eğdi. Bunu Hovsannah ile İskuhi için yaptığına inanıyordu. Fakat yine de, bol düşlü, huzursuz uykusundan uyandığı gibi, yaptığı seçimin ağır bir yenilgi, bir günah olduğunun bilinciyle ve karakter zayıflığının utancıyla doldu içi.

Ertesi sabah Muhterem Voodley, Amerikan Elçiliği temsilcileri eşliğinde mutasarrıfı görerek, Tomasyan çifti ile İskuhi için Yoğunoluk'a kadar yolculuk belgesi aldı. Bu belge sadece on dört günlüktü. Yolcular bu süre içerisinde varacakları yere varmalıydılar. O nedenle, İskuhi ağır yaralı olmasına rağmen, üç gün sonra yolculuğa başlamak zorunda kaldılar. Anadolu demiryolunun en yakın istasyonu olan Bahçe üzerinden geçen daha kısa yolu seçebilirlerdi. Fakat bu yolu izlememeleri ısrarla öğütlendi kendilerine. Toros hattı, Cemal Paşa'nın Dördüncü Ordusu için asker yüklü trenlerle doluydu. Oysa bugün dikkatli olmak, orduyla her türlü gereksiz karşılaşmadan sakınmak demekti, hele bir de yolcular arasında Ermeni kadınları varsa. Papaz, seçim özgürlüğünü misyonerlere devrettiği için, yolculuk planına ilişkin de onların dediklerine tâbi oldu. Kısa tren yolculuğu yerine şimdi önlerinde günlerce sürecek zorlu, bitmez tükenmez bir yol vardı. Önce dağlık bölge Antep'e çıkıp, daha sonra Torosların dolambaçlı, berbat yollarından Halep'e ineceklerdi. Misyonerler papaza, çift koşumlu büyük bir araba, ayrıca, binek hayvanı olarak da kullanılabilecek yedek at vermişler, Antep'teki temsilcilerine telgraf çekerek, yolcular için yeni bir koşum hazırlanmasını bildirmişlerdi.

Yolcular henüz Maraş'ın varoşlarını geride bırakmamışlardı ki, soluk soluğa yalvaran bir bağırtı nal seslerini bastırdı. Yetim kız Sato ve uşak Kevork, sızlanarak koşuyordu arkalarından. İyi ki sabahın erken saatleriydi; bu sahneyi gammazlayacak kimse yoktu sokaklarda. Can sıkıcı bir durum olasılığına rağmen, papaz Aram, bu davetsiz yolcuları yanına almaktan başka bir şey yapamazdı. İkisi de normal değildi. Zor eğitilebilir çocuklardan olan Sato, Zeytun yetimhanesinin baş belâsı olarak görülmekteydi. Her üç ayda bir serserilik dürtüsü egemen olurdu küçük kıza. Böyle zamanlarda ortadan kaybolur, günlerce görünmez, bir süre sonra, yarı hayvanlaşmış durumda, kir ve bit içinde, süklüm püklüm geri dönerdi. Krize girdiğinde kimse yardım edemezdi ona. Düzgün konuşma yeteneğiyle zar zor edindiği diğer becerilerini yitirirdi.

Onu kilit altında tutmak da yararsızdı. Hayalet gibi duvarların arasından çıkıp giderdi her defasında. Fakat eğer kaçmayı başaramazsa, Sato şeytana dönüşür, kötülük etme ve zarar verme açısından dahice buluşlarıyla bütün yetimhaneyi dehşete düşürürdü. İskuhi Sato'nun üzerinde etkili olmaya başladıktan sonra bu olumsuzluk yumuşamış, hatta belki de ortadan kalkmıştı, hem de özel bir eğitim çabasına girmeden. İskuhi pedagojiden pez az anlardı. Küçük kız ona yürek yakan bir sevgiyle bağlanmıştı. Bu sevgi Sato'nun hastalıklı beyninde kıskançlığın neden olduğu ağır karmaşalara yol açmış ve kendini küçük görme gibi en tehlikeli duyguyu doğurma gücünü göstermişti. Bol önlüğü içinde koşarak arabaya yaklaşırken ara vermeksizin bağırıyordu Sato:

"Küçük hanım, küçük hanım! Lütfen Sato'yu yalnız bırakma!"

Bu insana benzemeyen ince kemikli şey, insanın kendisini bir türlü kurtaramadığı kararlı bir gücün sezildiği dehşetle büyümüş, ama yine de küstah gözleriyle yalvarıyordu. Gerek İskuhi, gerekse de Hovsannah, eskiden beri Sato'ya karşı antipati, hatta belli bir tiksinti duymaktan alamamışlardı kendilerini. Tertemiz yıkanıp tarandığı zaman bile, kadınlara bedeni bir iğrenme duygusu veriyordu. Ama şimdi, can sıkıcı yeni katılım ne kadar rahatsız edici de olsa, küçük kız arabanın arka tarafına yerleştirilmek zorundaydı. Uşak Kevork ise, arabacının yanına oturdu. Adanalı olan uşak, orada yaşanan sayısız "olaylar"ın birinde, henüz yeni yetme bir oğlanken kafasına bir dipçik darbesi aldığından bu yana zararsız bir ebleh olarak kalmıştı. Sadece kekeleyerek konuşabiliyordu. Sato'nun serserilik güdüsüyle sarsılması gibi, Kevork da dans güdüsünün pençesine düştüğünde yapılabilecek hiçbir şey olmazdı. Bu törensel çılgınlık nedeniyle dansçı diyorlardı Kevork'a. *Sessiz ve son derece zararsızdı. Çok seyrek, çoğunlukla da onu heyecanlandıran* bir şeyler olduğu zaman gündeme gelen bir dürtüydü dans etmek. Bunun dışında soba yakıcısı, su taşıyıcısı, odun kırıcısı, bahçıvan olarak görevlerini sadakatle sürdürüyor ve sessiz bir coşkuyla iki adamın yapacağı işi tek başına yapıyordu. 'Ne değerli çocuklar, ne değerli insanlar kurtarılabilirdi, ama Tanrı bana küçük bir suçluyla bir aptalı yolluyor' diye düşündü papaz. Papaza göre bu gerçek, sürgün edilen Zeytunlular karşısında, kendi fırsatçı ve fedakârlıktan kaçan davranışına anlamlı bir karşılıktı. Sato atılgan, coşkun bir neşe içindeydi; sivri dizlerini İskuhi'ye yanaştırıyor, gülüyor, sanki bu sürgün dünyanın en şahane bayram armağanıymış gibi bütün gün boyunca fıkırdayıp duruyordu. Belki de daha önce hiç arabaya binmemişti. Geniş, çirkin tırnaklı zayıf ellerini, sandalın kenarından sarkıtırmış gibi aşağıya bırakıyor,

serin havada hayranlıkla sürüklüyordu. Yaşama sevincini kanıtlayan bütün bu davranışlar, yolcuların canını sıkmış, onları öfkelendirmişti. İskuhi, Sato'nun dizini yana itti. Arabanın yanında atla yol alan papaz, *eğer sessizce oturmazsa ya acımadan arabadan atacağını* ya da en iyi ihtimalle ellerini bağlayacağını söyleyip uyardı Sato'yu.

Antep'e kadar yorucu yolculuk -iki kez sefil köy hanlarında geceledilerolaysız geçmişti. Antep'te üç gün kaldılar. E.C. Voodley'in telgrafı üzerine, oradaki Ermeni cemaati, yeni atları hazır bekletmekteydi. Zeytun sürgünlerinin kente ilk girdiği ve zavallıları kendi gözleriyle gördükleri günden bu yana, Antepli Ermeniler, çaresizce kendi sonlarını bekliyorlardı. Evlerinden dışarı çıkmaz olmuşlardı artık. Korkunç söylentiler dolanıyordu ortalıkta. Hükümetin Antep'in işini de fazla uzatmadan bitireceği söyleniyordu: Ermeni mahallesi yakılacak, mahalle sakinleri de kurşuna dizilecekti. Buna rağmen cemaat, papaz ile iki kadına sevgi gösterisinde adeta birbiriyle yarışmıştı. Sanki, bu kurtarılmış kurbanların şahsında kendileri de kurtulacaktı. Aram Tomasyan, *Sato'yu kentte bir yere yerleştirmeyi denedi. Fakat küçük kız öyle büyük* bir dehşetle İskuhi'ye yapışmıştı ki, yeniden arabanın arkasına almak zorunda kaldılar; belki de Aram'ın günahının bedeli olarak.

Dört gün boyunca Toros geçitlerinden sürünerek geçtikleri, duraklarda at değiştirmek konusunda büyük zorluklar yaşadıkları ve geceyi iki kez boş samanlıklarda geçirdikleri halde, Halep'e kadar her şey yolunda gitmişti. Dev pazarı, parke döşeli caddeleri, sayısız sivil ve askerî konakları, güzel bahçeleri, gözalıcı misyonları, otelleri ve konukevleriyle büyük kent, ruhsal ve fiziksel olarak tükenmiş insanların üzerinde bir kurtuluş etkisi yapmıştı. Kente girerken zaptiyelerin sıkı denetimine rağmen Sato ve Kevork, yürek hoplatan birkaç dakika sonunda hizmetçiler olarak girmişlerdi kente umursamazca akan insan seli, özgür olmayanların ruhunda bir özgürlük görüntüsü yaratmıştı. Fakat, misyonerler ve cemaat temsilcileri tarafından karşılanışları Maraş ve Antep'te olduğundan çok farklıydı. Misyonerler işleriyle, görevleriyle, uğraşlarıyla öylesine meşgullerdi, her şey öylesine bürokratik bir işleyişe sahipti ki, Aram yardımlarını isteme gereği bile duymadı. Sadece kendisi ve ailesi için iki oda talep etti. Burada Ermeni cemaati çok zengin, dolayısıyla da Antep'teki sıradan insanlardan daha katı yürekli ve korkaktı. Kaderleri konusunda duydukları kaygı, herkesten daha çok kaybedecekleri şeyleri olduğu için, daha da keskinleşmişti. Ve bir şey daha: Papaz Zeytun'la ilgili olarak konuşmaya başlayınca, bu yasadışı lânetli kentin adının büyük kentli kardeşleri arasında sıkıntılı duygular

yarattığını hemen anlamıştı. Hükümet nezdinde inatçı asiler olarak teşhir direğine bağlanmış olanlarla herhangi bir ilgileri olsun istemiyorlardı. Zeytunlu papazın bürolarındaki varlığı sıkıntı yaratabilirdi. Şu an *kendi kurtuluşları için devletle fanatik bağlılık içine girmeleri* ve sakıncalı ilişkilerden kaçınmaları sözkonusuydu. Papaza para yardımı teklif ettiler. Onun için başka bir şey yapamazlardı. Papaz teşekkürle reddetti teklifi.

Zaman giderek azalıyordu. Tomasyan, meydanlarda müşteri bekleyen yaylı arabalardan birini kiralamak zorundaydı. Arabacı önce, böyle bir yolculuğun rahatsızlığına kendisini atmak istememişti. Antakya'nın ötesindeki kıyıya kadar! Böylesine bir çılgınlık üzerine dehşete kapılan adam fesini kavramıştı iki eliyle. Daha sonra, "inşallah" ve "Allah bilir"li yeminlerin ardından ücrette anlaşıldı. Adam ücretinin üçte ikisini peşin istiyordu. Tomasyan kabul etti, çünkü bütün arabacılar aynı talepte bulunurdu, biliyordu bunu. Büyük bir kavis çizmesine ve bütün dolambaçlılığına rağmen, Aram, İskenderun'a giden yolu seçti. Bir buçuk gün süren sıkı bir yolculuktan sonra Antakya kavşağında olacaklarını, oradan da yirmi dört saat içinde eve ulaşacaklarını umuyordu. Fakat daha ilk gün, gün batımından kısa süre önce aşağı inen arabacı, atların nallarını, tekerlekleri, dingili asık suratla gözden geçirdikten sonra, bu kadarının kendisine yettiğini, atlarının yorulduğunu, arabanın çok yüklü olduğunu, kendisini Ermenilere dünyayı dolaştırmakla yükümlü hissetmediğini, akrabalarının yaşadığı Turont'a uygun bir saatte varmak için, hemen şimdi geri döneceğini bildirdi. Ricalar, yalvarmalar, hatta ücretin önemli miktarda yükseltilmesi bile yaramadı işe. Hakkını almıştı, daha fazlasına ihtiyacı olmadığını açıkladı azametle. Fakat kendisi bir iyilik yapacak, yolcuları Turont'a kadar ücretsiz götürecekti. Orada onlar da akrabalarının mükemmel hanında sahici yataklarda rahat bir gece geçirebilirlerdi. Bastonunu kaldıran papaz Aram, Hovsannah araya girmeseydi utanmaz herife dersini verecekti. Bunun üzerine adam, arabadaki eşyaları aşağıya attı, dizginleri çekip beş insanı boş ve ıssız bir dünyanın ortasında bırakarak çekip gitti. Yolcular anayol üzerinde bir köy ya da binebilecekleri bir taşıt bulma umuduyla bir saat daha yürüdüler. Fakat görünürlerde ne bir kağnı, ne samanlık, ne kulübe ne de köy vardı. Bu geceyi de dışarıda, gökyüzünün altında geçirmek zorundaydılar. Bu kez daha çok zorlanıyorlardı, çünkü kimse hazırlıklı değildi buna. Yol üstündeki dönemeç, ay ışığı altında tehlikeli bir kılıç ağzı gibi parıldıyordu. O nedenle, oldukça uzak bir yere, çıplak toprak parçasına uzandılar. Ne var ki, toprak ana bile Ermenilere kin güdüyor gibiydi.

Toprağın nemi, üstünde yattıkları örtülerden geçip içlerine işliyor, içinde zehirli şarkılarını söyledikleri bataklık havasının vızıldayan çanı, üzerlerine çöküyordu. Kevork ile papaz nöbetteydi. Papaz, Maraş'taki misyonerlerden aldığı av tüfeğini bir an için bile bırakmıyordu elinden.

Sefaletin doruğa çıkması, yolcuların Yoğunoluk'a varmak için ihtiyaçları olan son elli saatte gerçekleşti. Hovsannah'ın başına bir felâket gelmemesi, İskuhi'nin ise kendinden geçmesi Tanrı'nın mucizesiydi. Aram, ana yolda yürümek yerine bir kağnı yoluna sapmakla hata etmişti. Bu yol birkaç mil sonra hiçlikte yitip gitti. Böylece, şimdi de yollarını bulmak için oradan oraya dolaşıp duruyorlardı. Kat ettikleri bu son dikenli yolda Kevork'un tükenmez gücü işe yaradı. Kadınları sırayla uzun süre sırtında taşıyordu Kevork. (Yüklerini az önce bırakmışlardı.) Papaz, sadece bir şeyi, kıyıdaki dağların üzerindeki bulutların gösterdiği yönü yitirmemeyi amaçlayarak yürüyordu. İkide bir önlerine bir kağnı yolu çıkıyor, bir süre devam ettikten sonra, üzerinden çürük tahta kalaslarla geçilen bir derede son buluyordu. Ara sıra rastladıkları öküz arabaları da önemli miktarda yolu arkalarında bırakmalarına yardımcı oluyordu. İnsanlardan kaynaklanan kötü şeyler yaşamamışlardı bu süre içerisinde. Karşılaştıkları az sayıda Müslüman köylü, onlara dostça davranmış, su ve peynir ikram etmişlerdi. Fakat herhangi bir olumsuzlukla karşılaşsalardı bile kendilerini savunacak durumda değillerdi. Artık parçalanmış organlarının, kanayan ayaklarının ağrısını duymadan, bir sis içinde, tükenmişliğin komasında yalpalıyorlardı. Güçlü Aram bile yola, sendeleyerek, kendinden geçmiş bir halde, sallanıp duran bir imge dünyasında yitmişçesine yürümeye devam ediyordu. Bazen kendi kendine yüksek sesle gülüyordu. Sato, ilginç bir biçimde acıyı aşma gücünü göstermişti. Mosmor olmuş yaralı ayaklarıyla, sanki yaptığı gezintilerden bu acıya alışkınmış gibi İskuhi'nin ardından yürüyordu.

* * *

Gabriel kilisenin merdivenlerine çöken sürgünlere baktığında, hâlâ o tükenmiş dalgınlık içinde olduklarını gördü. Fakat genç oldukları, kurtuluşlarının gücüne aniden sarıldıkları, baba Tomasyan'ın, rahibin, doktorun yüzlerini gördükleri, titrek sözcükler duydukları ve memleketlerinin sıcaklığı onları sarıp sarmaladığı için çabucak kendilerine geldiler. İnsanüstü yorgunluk, herhangi bir geçiş gerektirmeden, heyecanlı bir canlılığa dönüştü.

Papaz Aram Tomasyan durmadan yineliyordu: "Eski katliamları düşünmeyin! Bu kez hepsinden daha kötü, daha kederli, daha acımasız ve her şeyden önce daha yavaş. Gece de gündüz de devam ediyor..."

Ellerini şakaklarına bastırmıştı:

"Üstesinden gelemiyorum... Çocuklar gözümün önünden gitmiyor hiç... Voodley kurtarabilse bari onları!"

Doktor Altuni sessizce İskuhi ile ilgileniyordu. Erkekler Aram'ı lâfa boğmuşlardı. Sadece çok anlaşılır olan sorular yığılıyordu birbiri ardına:

"Zeytun'la sınırlı kalacak mı?", "Antep cemaati de şu an yola çıkmış mıdır?", "Halep'te neler konuşuluyor?", "Öteki vilâyetlerden haber yok mu?", "Biz ne olacağız?"

Sargıyı çözüp İskuhi'nin mosmor olmuş kolunu sıcak suyla yıkayan doktor, tuhaf bir gülme tutturdu:

"Bizi nereye sürgün edecekler! Musa Dağ'da sürgünüz zaten."

Meydanda toplanan kalabalığın gürültüsü odaya kadar geliyordu. Bir aşağı bir yukarı gidip gelen Ter Haykazun durdu. Çekingen ama aynı zamanda güçlü bir iradeyi ifade eden gözlerini Bagratyan'a çevirdi:

"Dışarıdaki insanlara, nihayet evlerine gitmeleri için birkaç sakinleştirici söz söyleyin lütfen Gabriel Bagratyan."

Ter Haykazun, bu iş için, köylülerle ilişkisi olmayan bu Parisliyi, Gabriel'i neden seçmişti? Köylülerle konuşma işi muhtar Kebusyan'a düşerdi. Yoksa rahip bu ricasıyla gizli bir amaç mı güdüyordu? Gabriel Bagratyan hem korktu, hem de mahcup oldu. Buna rağmen, Ter Haykazun'un isteğini yerine getirmek için yürüdü, Stepan'ın elini sıkıca kavramıştı. Bagratyan'ın ana dili elbette Ermenice'ydi, ama kalabalığa -giderek beş yüz kişi kadar olmuştu- konuşacağı bu ilk anda, ona hakkı olmayan bir müdahalede bulunuyormuş, yaptığı izinsiz bir konuşmaymış gibi geldi. Neredeyse Türkçe'yi, askerî dili daha yakın hissetmişti kendisine. Fakat Bagratyan'a sıkıntı veren sadece ilk seslerdi, sonra heceler giderek daha net akmaya başladı dilinden; eski dil içinden fışkırıyor, taşıyordu artık. Yoğunoluklulara ve burada toplanmış olan öteki köylülere sükûnetle dağılıp eve gitmeleri ricasında bulundu. Başka yerlerde değil, sadece Zeytun'da bazı olumsuzluklar olmuştu. Önce bunların gerçek nedenleri araştırılmalıydı. Bütün Ermeniler, Zeytun'un eskiden beri bir istisna oluşturduğunu bilirlerdi. Bambaşka bir bölgeye ait, politikayla hiçbir ilgisi olmayan Musa Dağ sakinleri için en ufak bir tehlike bile söz konusu değildi. Fakat tam da böyle anlarda düzen ve sükûneti korumak her zamankinden daha önemli oluyordu. O, Bagratyan,

her türlü önemli olayın köylere bildirilmesi için gerekeni yapacaktı. Gerektiğinde geleceği görüşmek üzere bütün cemaat, bir halk toplantısı için bir araya geleceklerdi.

Gabriel, güvenli konuştuğunu, uygun sözcükleri bulduğunu ve kendisinden dinleyenlere rahatlatıcı bir güç aktığını hissediyor ve buna çok şaşırıyordu. Birisi, "Yaşasın Bagratyan ailesi!" diye bağırdı. Bir kadın sesinin yakındığı duyuluyordu sadece: "Asdvaz im, Tanrım, bize ne olacak?"

İnsanlar meydanı boşaltmasalar da küçük gruplara ayrılmışlardı; kilise artık kuşatılmış halde değildi. Zaptiyelerden sadece Ali Nazif ortalıkta avare avare dolaşmaktaydı, iki arkadaşı çoktan kaybolmuştu ortadan. Gabriel, bir süreden bu yana, efendiyi, büyük bir bey olarak mı yoksa bir kâfir domuzu olarak mı değerlendirmesi gerektiği konusunda karar veremediği anlaşılan, hızla değişen olayların dinamiğini resmen açıklama durumunda olmayan çiçek bozuğu yüzlü adama yaklaştı. Tam da bu güvensizliği nedeniyle zaptiyeyi haşmetle paylad:

"Kim olduğumu biliyorsun. Senin üstün ve amirinim. Orduda subayım ben."

Ali Nazif hazırol vaziyetine geçmeye karar vermişti. Gabriel elini anlamlı biçimde cebine soktu:

"Bir subay bahşiş vermez. Fakat ben sana bu iki mecidiyeyi, şimdi anlatacağım görev dışı bir iş için veriyorum."

Ali Nazif'in heyecanlı duruşu giderek kayıtsız şartsız olmaya başlamıştı. Bagratyan, belli belirsiz işaret edip her zamanki duruşuna geçmesini bildirdi:

"Son zamanlarda siz zaptiyeler arasında yeni yüzler görüyorum. Adamlarının sayıları mı arttı?"

"Zor görev ve uzak yollar için sayımız çok azdı efendi. O nedenle takviye gönderildi."

"Gerçek neden bu mu? Neyse buna yanıt vermek zorunda değilsin. Peki, son emirleri, paranı falan nasıl alıyorsun?"

"Gençlerden biri her hafta Antakya'ya gidip emirleri alıp getiriyor."

"Öyleyse görevin dışındaki işini dinle Ali Nazif! Bu bölge için önemli olan, beni anlıyorsun değil mi, herhangi bir talimat alır ya da komutanlığından bir şey öğrenirsen hemen bana, evime geleceksin. O zaman şimdi verdiğimin üç katını alırsın."

Bagratyan, zaptiyeyi orada bırakıp, konuşmaya başlarkenki haşmetiyle kilisenin levazım odasına döndü.

Altuni muayenesini bitirmiş, dalga geçmeye başlamıştı:

"Maraş'ta büyük bir hastane, araç gereç, ameliyathane, tıbbî kütüphane var, ama meslektaşım olacak eşeğin biri, çıkık kemiği yerine bile yerleştirmemiş. Bu durumda ben ne yapabilirim, diş çekmek için küflü bir kerpetenin dışında hiçbir aracı olmayan ben? Kolu, iki kırık tahtası arasına yerleştireceğiz. Korkunç görünüyor. Rahat bir oda, uzun süreli yatak istirahati ve bakım gerekecek. Tabiî karın için de Aram!"

Yaşlı usta Tomasyan, çaresizliğe kapılmıştı:

"Evimi sattıktan sonra yerim öylesine darlaştı ki. Nasıl sığarız?"

Gabriel Bagratyan hemen, Matmazel Tomasyan'a, evinde, dağa bakan güneşli bir oda hazırlama teklifinde bulundu. Bakım için Doktor Altuni'nin talimatları uyarınca her şey yapılacaktı. Doktor çok memnun olmuştu:

"Koh yem, mükemmel dostum! Eh şu talihsiz varlık Sato'yu da alırsın yanına değil mi? Böylece bütün saygıdeğer hastalarım biraraya toplanmış olur. Yaşlı ayaklarım sana minnettar kalacak."

Böyle de yaptılar. Aram ile Hovsannah, Kevork'u da yanlarına alıp baba Tomasyan'la birlikte gittiler. Yaşlı Tomasyan, dansçı Kevork'u evde ve atölyede çalıştırmak istiyordu. Stepan ise, babasının talimatı üzerine yeni durumdan Juliette'i haberdar etmek için önden gitmişti. Çocuk soluk soluğa daldı eve.

"Anne, annel Neler oldu bilsen. Konuklarımız var. Zeytunlu papazın kardeşi Matmazel İskuhi. Bir de ayakları kan içinde kalmış küçük bir kız."

Juliette, bu beklenmedik haberden tuhaf biçimde etkilenmişti. Şimdiye kadar, önceden kendisine sormadan hiç konuk getirmemişti eve kocası. Juliette ile ilişkisinde, özellikle kendi ırkından insanlar sözkonusu olduğunda belli bir güvensizlik vardı. Fakat on dakika sonra İskuhi, Altuni çifti ve Sato ile birlikte eve geldiğinde, Juliette bir iyilik sembolü kesilmişti. Birçok güzel kadın gibi, karşısına çıkan, hem de kendisinden daha genç bir varlığın bu kadınca zerafetinden kolayca etkilenmesi mümkündü. Oysa zavallı İskuhi'nin hali onu duygulandırmış, içinde bir abla gibi ona yardımcı olma isteği uyandırmıştı. Gerekli talimatları verirken hoşnutluğunu ifade etmekteydi: Gerçekten çekici! Aralarından böylesine narin bir yüze sahip pek az insan çıkar. Lime lime olmuş giysilerinin içinde bile kibar görünüyor. Konuştuğu Fransızca ise bir Ermeni için oldukça iyi. Oda çabucak hazırlanmıştı. Juliette, İskuhi'ye gereken şeyleri kendi eliyle getirdi, bunların arasında kendisine ait kenarları dantelli güzel bir gecelik bile vardı. Her türlü tuvalet malzemesi ve parfüm vermekten -ki burada bu hazineler yeri doldurulamaz değerdeydi- kaçınmadı.

Altuni, büyük Maraş kentinin doktorlarına şiddetle kızarak İskuhi'nin koluna bir kez daha baktı. "Ağrın var mı canım?" Hayır, artık hiç ağrısı yoktu, sadece öylesine bir duygu, sıkıcı bir duygu -doğru sözcüğü arıyordu- hissizlik duygusu vardı içinde. Yaşlı doktor, kendisinin de kızın koluna pek fazla yararı olmayacağından emindi. Yine de, anlayışı bu olduğu için kızın omzunu boynuna kadar kaplayan büyük bir sargı yaptı. Esmerleşen kırışık yaşlı parmaklarının hâlâ ne kadar sağlam ve güvenli çalıştığı görülüyordu.

Kısa süre sonra İskuhi, yumuşak yatakta, temizlenmiş ve huzur içinde yatmaktaydı. Bütün bu süre içerisinde ona yardım etmiş olan Juliette veda etmek istedi:

"Herhangi bir şeye ihtiyacınız olduğunda yavrum, şu büyük çanı hızla sallamanız yeter. Yemeğiniz yatağınıza gelecek. Fakat ben daha önce yine bir göz atarım size."

İshuki, eve dönüşün huzurunu değil de, hâlâ korkunç uzaklıkları yansıtan halkının gözlerini çevirdi koruyucusuna:

"Ah, teşekkürler madam... Hiçbir şeye ihtiyacım yok... Teşekkürler madam..."

Ve sonra, ne Zeytun'da yaşadıkları o korkunç bir hafta içinde ne sürgün esnasında, ne de yolculukları süresince olmayan bir şey gerçekleşti. İskuhi'nin gözlerinden yaşlar boşanıyordu. Şiddetli bir tufan gibiydi. Hıçkırıksız, çıkış ve inişleri olmayan bir ağlamaydı. Katılaşmış bir şeyler çözülüyordu sanki. İskuhi'nin geldiği doğudaki o bozkırlara benzeyen uzak ve ümitsiz gözyaşlarıydı bunlar. Durgunluk içinde ağlarken hep aynı sözcükleri yineliyordu:

"Özür dilerim madam... Böyle olmasını istemezdim..."

Juliette, İskuhi'nin yanına diz çöküp onu öperek, bir melek olduğunu söylemek isterdi. Fakat her türlü alışılmış şefkati olanaksız kılan bir şeyler vardı. Hâlâ genç kızı sarmalayan o dalgınlık, hâlâ kızın içinde bulunduğu, yaşanmışlıkların ördüğü o koza, Juliette, içinden geldiği gibi sıcak davranamadı. Elini İskuhi'nin saçlarında yavaşça gezdirmek ve sessizce ağlayan kızın gözleri kapanıp hoş bir boşluk içine dalıncaya kadar yatağın ayak ucunda beklemekle yetindi.

Bu arada Mayrik Antaram, Sato'nun ayaklarındaki yaraları temizleyip sarmıştı. Küçük kızı hizmetçi odalarından birine yatırdılar. Sato, derin uykuya dalar dalmaz canhıraş çığlıklar atmaya başlamıştı. Günler boyunca korkunun en ufak belirtisini göstermemiş olan küçük kızın sırtına, yaşamın düşlerde yinelenmesinin yüzlerce kamçı gibi indiği görülüyordu. Durmadan sarsarak uyandırmaları boşunaydı. Uyandırılması

olanaksız bir uykudaydı sanki, iniltiler ve acı feryatlar son bulmuyordu bir türlü. Bazen bu uzun ağlamaların, yardım umulan bir isme sarıldığı izlenimi ediniyordu insan: Küçük hanım!

Uzaktaki odadan korkunç sesler gelirken, Juliette, merdivende oğluyla karşılaştı. Stepan heyecan içindeydi. Yeni, bilinmeyen ve tehlikeli olan, tahrik edici heyecanlarla sarmalıyordu çocuğu. Kasım ayında on üçüncü yaşgününü kutlamıştı, yani sansasyonların bütün erkek çocuklarının ruhunu coşturduğu yaştaydı artık. Her yeri birbirine katan fırtına ve tufanları da, gözlerinde bağışlanmaz parıltılar olduğu halde, olağandışı bir şeyler gerçekleşmesi diliğiyle izlemekteydi. Şimdi keyifli bir dehşet içinde kulaklarını dikmişti:

"Duyuyor musun anne, Sato nasıl bağırıyor?"

İskuhi'nin gözleri, çocuğumun gözleri İskuhi'ninkilerin aynısı diye düşündü Juliette ve bir an için yaşamın uçurumlarının bilincine vardı. İlk kez Stepan için korkuyordu. Oğlunu odasına alıp, Sato'nun çok uzaklardan gelen çığlıkları sessiz merdiven boşluğunu çınlatırken, göğsüne bastırdı.

* * *

Gabriel Bagratyan, Rahip Ter Haykazun, Doktor Bedros Altuni ve Eczacı Krikor'u akşam geç saatlerde evine çağırmıştı. Konuklar loş selâmlıkta tütün çubuğu ve sigara içerek tek başlarına oturuyorlardı. Gabriel, köyün ileri gelen bu üç kültürlü ve saygın insanından, olayları nasıl gördüklerini, sürgün emri verildiğinde ne yapmayı düşündüklerini ve bu ölümcül felâkete engel olmak için Musa Dağ'daki yerleşim bölgesinde hangi olanakların var olduğunu öğrenmek istiyordu. Fakat hiçbir şey öğrenemedi. Ter Haykazun inatla susmuştu. Doktor ise artık altmış sekiz yaşına geldiğini, daha en fazla yaşayacağı iki üç yılın şöyle ya da böyle geçeceğini söylemişti. Ölümün herhangi bir biçimde daha erken gelmesi memnun ederdi kendisini! Birkaç ay için kaygılanmak gülünçtü. Yaşamın bütünü tek bir kaygının bedeline bile değer değildi. Önemli olan, mümkün olduğunca uzun bir süre, insanların korkuya kapılmasını önlemekti. Başlıca görevin bu olduğunu düşünüyor, her koşul altında bu görevi yerine getirmek istiyordu, başka şeyler kendisini hiç ilgilendirmezdi. Evinden buraya büyük bir dikkatle taşıdığı nargilesini derin bir sessizlik içinde içen Eczacı Krikor, yanan kömür parçaları içinden kendisine en sempatik gelenini düşünceli bir tavırla seçerek, tütün topaklarının üzerine çıplak parmaklarıyla hafifçe bastırdı. Belki de ötekilere,

kömür korunu çıplak elleriyle kendisi yanmadan tutabileceğini göstermek istiyordu. Nargile içmenin törensel dikkatliliğine iyice gömülmüş olan, eğik gözlü ve sivri sakallı mandolin başı, düşünsel kayıtsızlığın neden olduğu her türlü heyecanı hoş görmeyeceği izlenimini vermekteydi. Gerçekliği doğrulayan sadece akıldır, tersi değil. Neden bir şeyler yapmak isteniyor? Her "Yapmak" kendi içinde zaten yapılıp bitmiştir, fakat "Düşünmek" sonsuza kadar düşünür. O, her koşul altında, rastlantısal olan, ilgisiz olan, önemsiz olan her şeye, bu en ağır değişiklik de olsa, kulak asmamaya niyetliydi. Yaşamının son demlerinde hizmet etmek istediği bu gerçekten felsefî ideali güçlendirmek için, pe*kâlâ yaşlı Rıfat Bereket Ağa'nınn da söylemiş olabileceği bir Türk ata*sözüne dikkat çekti:

"Kısmetten ziyade olmaz!" Bu sözler sıkıntı veren güncel sorunu terkedip, geçici kinci katılımlardan çoktan kendini kurtarmış, içlerinde tanrısal bir yaşam sürdürdükleri kitap sayfaları gibi soğuk o ulvî şeylere geçme olanağı veriyordu. Çeşitli kadercilik öğretileri, Hıristiyanlığın İslâm'la ilişkisi, aydınlatıcı Greguar, Chalcedon Ruhaniler Meclisi ve Latin düşüncesi karşısında monofizik öğretinin önceliği üzerine eczacının boğuk sesi yayılmıştı. Papaz, eczacının din konusunda ne kadar gelişmiş olduğuna şaşırdı. Krikor bazı kilise büyüklerinin adlarından, onlara ilişkin verilerden ve ilginç öğretilerden sözediyordu. Oysa papazın öğrenimi sırasında bunlardan hiç haberi olmamıştı. Çok doğal, çünkü bunlar varoluşlarını Krikor'un yaratıcı dehasına borçluydular.

Çıldırmak işten değil! Gabriel ayağını kabaca yere vuruyordu. Avrupalı adam, şu an, Krikor'un kişiliğinde, pisliğin içinde yok oldukları gibi, kendilerini savunmadan ölüme boyun eğen bütün bu uyuşuk ve geveze insanlardan nefret ediyordu. Krikor'un sözünü küçümseyici bir el işaretiyle kesti:

"Bugün zaptiye Ali Nazif'le konuşurken aklıma gelen bir düşünceyi acilen söylemek istiyorum. Nihayetinde hâlâ bir Osmanlı subayı, cephede savaşmış biriyim, son Balkan Savaşı'ndan madalyalarım var. Üniformamı giyip Halep'e gitmeme ne dersiniz? General Cemal Paşa'ya yıllar önce bir iyilik yapmıştım..."

Yaşlı doktor, neredeyse sevinerek lâfa karıştı:

"Cemal Paşa ana karargâhını çoktan Kudüs'e taşıdı."

Bagratyan fikrinden cayacak gibi değildi:

"Önemli değil! Vali Celal Bey, Cemal Paşa'dan daha önemli. Onu tanımıyorum, ama hepimiz onun kim olduğunu ve bize gücü yettiğince yardımda bulunacağını biliyoruz. Eğer ona başvurur, Musa Dağ'ın

dünyanın dışında bir yerde olduğunu ve sadece bu nedenle bile herhangi bir politikayla ilgilenmemizin imkânsızlığını anımsatırsam, belki de..."

Gabriel konuşmasını sürdürmedi, kayıtsız sessizliği dinliyordu şimdi. Sadece Krikor'un nargilesindeki su zaman zaman fokurduyordu. Ter Haykazun, elindeki tütün çubuğunu ağır ağır yana bıraktı:

"Vali Celal Bey -etrafını kontrol etti- elbette ulusumuzun büyük dostudur. Bize bazı iyilikler yaptı. Onun idaresi altında çok kötü şeyler olacağından korkmak gerekmiyordu. Fakat ne yazık ki bize gösterdiği dostluk hayırlı olmadı kendisi için..."

Geniş kol ağzının içinden katlanmış bir gazete çıkardı:

"Bugün cuma. Bu da salı günkü 'Tanin'. Haber küçük olarak, dikkat çekmeyen bir yere basılmış." Gazeteyi gözlerine epeyce yaklaştırarak okudu: "İçişleri Bakanlığından bildirildiğine göre, ekselansları Halep Valisi Celal Bey, sürekli emekliliğe ayrılmıştır! Hepsi bu."

5

Tanrıların Ara Oyunu

Homeros'un tüm kahramanları, zaferin ya da yenilginin silâhların takdirine bağlı olduğunu sanırlar. Oysa kahramanların savaşı, insan kaderini belirlemek için, onların başlarının üzerinden haykıran tanrıların sürdürdüğü savaşın bir yansımasıdır sadece. Fakat tanrılar da, savaşlarının, huzurun ve huzursuzluğun kaynağı olan en yüce olanın bağrında çoktan sonuçlanan savaşın yansıması olduğunu bilmezler.

* * *

Doktor Johannes Lepsius, arabacıya daha hızlı sürmesini söyleyerek Pera'nın bahçeli evlerini İstanbul'a bağlayan büyük köprüye tam varmıştı ki, otomatik zil sinyali harekete geçti, bariyer aşağıya indi. Köprü canlı bir varlıkmış gibi titremeye başladı. Sonunda derinden derine inleyerek ortadan ikiye ayrıldı. Şimdi her iki yakada da, köprünün demir iskeleli kısımları, Haliç'in en iç limanına gidecek savaş gemilerinden birini bırakmak için yukarıya kalkıyor. Almanca ve yüksek sesle "bu gerçekten korkunç" diyen Lepsius, sanki mücadeleden vazgeçmiş gibi arabanın lime lime olmuş koltuğuna gömülüyor. Fakat bir saniye sonra aniden arabadan atlayıp, arabacının eline kuruşları saymadan tutuşturarak koşmaya başlıyor. Birkaç küçük kayıkla küçük teknelerin yolcu bekledikleri rıhtıma açılan merdivenleri koşarak inerken meyve kabuklarından birine basıp düşme tehlikesi geçiriyor. Fazla seçeneği yok; sadece iki yaşlı mıymıntı kayıkçı, kayıklarının içinde düş kurmaktalar. Para kazanmak için pek hevesli göründükleri de söylenemez. Johannes Lepsius, kayıklardan birine atlayıp ümitsiz bir ifadeyle İstanbul tarafını işaret ediyor. Verilen saatte Seraskeriyat'ta olmak için altı dakikası var. Kayıkçı küreklere iyice asılsa bile, sadece denizi geçmek

için on dakika gerekli. Karşı rıhtımda -sabırsız adamın hesabı böyle- mutlaka birkaç araba bekliyordur. Demek ki bakanlığa kadar da beş dakika sürer. Eğer her şey yolunda giderse on beş dakikadan altı dakikayı çıkarırsak kalır dokuz dakika; dokuz dakika gecikme! Çok can sıkıcı, yine de daha kötüsü olabilir. Elbette her şey kötü gidiyor. Kayığını, Venedikliler gibi aheste süren kayıkçıyı ağırbaşlı sükûnetinden ne bağırıp çağırma ne de yalvarma çıkarabiliyor. Kayık salınıyor, ama bir türlü ilerlediği yok. "Akıntı efendi, deniz içeriye geliyor" diyor helâk olmuş Türk, karşısında aciz kaldığı kaderi işaret ederek. Üstelik, bir balıkçı teknesi de tam burunlarının ucundan geçiyor. Bu da iki dakika daha gecikme demek. Sadece denizde sallanıp duran bir insanın yaşayabileceği boğucu bir baygınlıkla kendi içine kapanıyor Alman. Yalnızca bu bir saat için yolculuğun tüm yorgunluğunu göze almış, kalkıp Potsdam'dan İstanbul'a gelmiş, burada gün be gün sadece Alman konsolosluğunu değil, tarafsız bütün devletlerin temsilcilerini ablukaya almıştı. Yalnızca bu bir saat için, ülkenin iç kesimlerinden gelen Alman ya da Amerikalıları ziyaret ederek ayrıntıları toplamak için el açmıştı. Yalnızca bu bir saat için, Amerikan Bible-House Şirketinin bürosunda günlerce oturmuş, çeşitli tarikatlardan insanlarla görüşmüş, muhbirlere yakalanmamak için, iyi düşünülmüş dolambaçlı yolları izleyerek Ermeni dostlarla gizli odalarda buluşmuştu. Bütün bunları, bu büyük karşılaşmada donanımlı olmak için yapmıştı. Oysa şimdi kader oyun oynuyor ona; söylenen saatte orada olması mümkün değil. Neredeyse şeytanın estirdiği karşı rüzgârlara inanası geliyor insanın. Alman Askerî Misyonundaki iyi yürekli deniz binbaşısı, bu görüşmeyi sağlamak için ne kadar uğraşmıştı. Üç kez randevu verilmiş, üçünde de son anda iptal edilmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş tanrısı Enver Paşa, Doktor Johannes Lepsius gibi önemsiz bir düşmanla uğraşamazdı.

İşte on dakika geçti bile. Enver, şu mızmız Alman'ı içeriye almama emrini vermiştir çoktan. Oyun kaybedildi. Kaybedilirse kaybedilsin! Kendi halkım ölüm kalım mücadelesi veriyor. Elinde terazi taşıyan kara süvari, benim halkımın da tepesinde. Bana ne Ermenilerden. Johannes Lepsius, bu yalancı sakinleşme çabasını boş, kısa bir inlemeyle karşıladı. Hayır, Ermeniler onu çok ilgilendiriyor, yüreğini acımasızca sorgulayacak olursa, buna günahkârlık ve delilik dense de, kendi halkından daha fazla hatta. Abdülhamit zamanından bu yana, 96 katliamlarından, ülkenin iç kesimlerine yaptığı ilk yolculuktan, misyon çalışmalarına başlamasından bu yana, bu bedbaht insanların temsilcisi olarak hissediyor kendisini. Onun bu dünyadaki görevi Ermeniler. Ve hemen

bazılarının yüzü geliyor gözünün önüne. Kocaman Ermeni gözleriyle bakıyorlar Lepsius'a. Sadece bardağı sonuna kadar boşaltmak zorunda kalanların böyle gözleri vardır. İsa, çarmıha gerildiğinde gözleri böyleydi mutlaka. Lepsius'un Ermenileri bu kadar çok sevmesinin nedeni bu belki de. Osmanlı Ermenilerinin baş papazı olan patriğin gözlerini bir saat önce görmüştü. Daha doğrusu, Monsenyör Saven'in umutsuzca yanan gözlerinden sık sık kaçırmıştı bakışlarını. Gecikmesinin nedeni de bu ziyaret. Üstünü değiştirmek için yeniden Pera'ya, Tokatlıyan Oteli'ne dönmesi çılgınlıktı. Evet, patriği, Protestan din adamına uygun siyah uzun giysi içinde ziyaret etmesi gerekiyordu. Oysa Enver'i ziyaretinde bu sıfatını kesinlikle öne çıkarmak istememişti; her türlü törensel imâdan kaçınmayı amaçlıyordu. Hasmı olan İttihatçıları tanırdı. Gri takım, kayıtsız ses tonu, kendinden emin davranış, güvendiği güçleri ima etmek; işte bu gözükara insanlarla muhatap olurken izlenecek doğru çizgi buydu. Gecikmenin suçu gri takım elbiseydi işte.

Patriğin yanında bu kadar oyalanmadan, birkaç dakika sonra veda etmeliydi. Ne yazık ki hedefine ulaşmada titizlik, hiçbir zaman güçlü yanı olmamıştı onun. Abdülhamit dönemindeki katliamlardan sonra, Ermenilere dönük sosyal yardım çalışmasını, akılcı politikadan çok coşkusu ve kapıların üstüne yürümesiyle başarmıştı. Ara sıra hâlâ "Ölüler Dansı", "Ebedî Yahudi", "John Bull" ve benzerleri gibi gençlik günahı şiire düşkünlük göstermesi boşuna değil. Doğaçlama, yaşanılan ana bağlı kalmak, o böyleydi işte, biliyor bunu. O nedenle bugün, etkileyici patrikten ayrılamadı bir türlü. "Bir saat sonra Enver'in karşısında olacaksınız," Monsenyör Saven'in sesinde uykusuz geçirilen geceler silsilesini farkediyordu insan. Adamın sesi halkıyla birlikte ölüyordu adeta. "Enver'in karşısında olacaksınız. Tanrı sizi korusun. Fakat sizin de elde edebileceğiniz bir şey yok."

"Ben bu kadar umutsuz değilim Monsenyör" diye teselli etmeye çalıştı Lepsius. Canından bezmişlik ifade eden acılı bir el işaretiyle susturdu Alman'ı, patrik. "Bugün öğrendiğimize göre Zeytun, Antep, Maraş gibi kentlerden sonra, Doğu Anadolu vilâyetleri de sürgün kapsamına alınmış. Küçük Asya'nın batısı dışında, şu ana kadar sadece Halep ve İskenderun kıyı şeridi kapsam dışında kaldı. Siz, sürgünün, daha sert ve uzun süreli bir işkenceyle ölüm olduğunu herkesten iyi bilirsiniz. Zeytun halkından hayatta kalan kimsenin olmadığı söyleniyor." Patriğin gözleri Lepsius'a her türlü itirazı yasaklamıştı: "İmkânsız olanı bir yana bırakın, kendinizi mümkün olanda yoğunlaştırın! Gerçi inanmıyorum ama, Halep ve kıyı şeridi için erteleme sağlamayı başarabilirsiniz belki.

Bizim için her geçen gün kazanımdır. Alman kamuoyuna ve tarafınızdan bilgilendirilecek basına dayayın sırtınızı. Her şeyden önce, sakın ahlâk dersi vermeye kalkışmayın! Böyle bir şey, o adamı alaycı bir tavra itmekten başka işe yaramaz! Politik gerçeklerin dışına çıkmayın! Ekonomiyle tehdit edin, hemen etkisini gösterir. Ve şimdi soylu çabalarınız için sizi kutsuyorum, sevgili oğlum!" Başını eğen Lepsius'un göğsüne kocaman bir haç çizgi patrik.

Oysa şimdi, Haliç'in dalgaları üzerinde sürüklenen hantal bir kayıkta oturuyor hâlâ. Kayıkçı nihayet kürekleri kayıtsızca suya bırakıyor. Rıhtıma yanaşıyorlar; yirmi dakikadan fazla zaman geçmiş. Johannes Lepsius, ilk bakışta ortada tek bir araba bulunmadığını görüyor. Yüzünü çarpıtarak gülüyor kendi kendine, çünkü bu, seçilmiş bir dizi inceliki engelin ardında, rastlantıdan daha fazla bir şeyler yatıyor olmalı. Karşıt güçler, herhangi bir engele rastlamadan yürümesi gereken Ermeni davasına karıştığı için ayağını kaydırıyorlar. Araba aramaktan vazgeçiyor. Uzun boylu, yaşlı ve dikkat çekici olmasına rağmen koşmaya başlıyor. Yine de yol alması mümkün değil. Eski İstanbul'un meydan ve sokakları, bayram yapan muazzam kalabalıklarla dolu. Bayraklarla donatılmış evlerin altından, rengârenk süslenmiş kahve ve dükkanların önünden, fesli ya da tarbuşlu binlerce fanatik yüz, bağırıp çağırarak geçiyor. Ne oldu acaba? Müttefikler Çanakkale Boğazı'ndan sürülüp çıkarıldı mı yoksa? Lepsius geceleri çokça duyduğu top ateşini düşünüyor. İngiliz donanmasının ağır atışları İstanbul'a akını pompalıyor. Sonra, bugün, Jöntürk Devrimi'nin herhangi bir yıldönümünün kutlandığını anımsıyor. Belki de komitenin, mutlak iktidarı ele geçirmek için politik hasımlarını cinayetle ortadan kaldırdığı günün anısına yapılan kutlamadır bu. Ne kutlanıyor olursa olsun, kalabalıklar kıyameti koparıp haykırıyor. Dükkânlardan birinin önünde yoğun kalabalık var! Genç erkekler, kendilerine sunulan omuzların üstüne çıkarak, pervaza tırmanıyorlar, bir dakika sonra dükkânın büyük tabelası gümbürtüyle yere düşüyor. İnsan yığını içine kalmış olan Lepsius, yanındaki fessiz adama neler olduğunu soruyor. Yabancı tabelalara izin yokmuş artık; Türkiye Türklerindir! Yol işaretleri, cadde ve dükkân adları artık Türkçe olacak! Adam (büyük ihtimalle Yunanlı ya da Levanten) kötü kötü gülüyor: "Fakat bu kez müttefiklerine zarar verdiler. Alman dükkânıydı bu."

Durdurulmuş tramvay vagonları, arka arkaya uzun sıralar halinde yığılmış. Aslında, ne zaman oraya varabileceğimin hiç önemi yok, diye düşünüyor Lepsius, dava zaten kaybedildi. Fakat yine de hamle yapıp, kalabalığı kabaca itekleyerek yol açıyor kendisine. Bir sokak daha,

sonra meydan karşısına çıkacak. Büyük Seraskeriyat binası. II. Mahmut'un yaptırdığı kule yükseliyor. Artık fazla acele etmiyor Protestan papazı. Arslan inine soluk soluğa girmemesi için yavaş yürümeli. Bitmez tükenmez merdivenler ve uzun koridorlardan yorulmuş olarak, Harbiye Nezareti kalemine kartını verdiğinde, son derece nazik, şık emir subayı, ekselansları Enver Paşa'nın, daha fazla beklemesi mümkün olmadığı için çok üzüldüğünü, fakat Bay Lepsius'un, kendisini, Dahiliye Nezareti sarayında ziyaretiyle onurlandırmasını beklediğini bildiriyor.

Johannes şimdi, eskisinden daha uzun bir yolu katetmek zorunda. Fakat bu kez büyü bozuldu, cinler farklı davranıyorlar artık; adeta her şey rahat etmesi için ayarlanmış. Kapının önünde biraz önce boşalmış bir araba bekliyor. Kalabalık yerlere girmemek için özen gösteren arabacı, rahat bir yolculuk olması için elinden geleni yapıyor. Mücadeleci adam, inanılmayacak kadar kısa sürede, tamamen dinlenmiş ve kendisinin de anlam veremediği güven duygusuyla dolu olarak, nezaretin eski döşemeleri üstünde sert adımlarla yürümek için sarayın sessiz dünyasına dalıyor hemen. Kendisi bekleniyor. Daha kartını çıkarmadan soruyor memur: "Dr. Lepsius?" Hayra alameti Yine merdivenler ve upuzun koridor. Fakat bu kez, iyi sezgilerle dolu olarak uçar gibi yürüdüğüne inanıyor. Sessiz Dahiliye Nezareti, Talat Bey'in kalesi, üzerinde hoş, düşsel bir etki bırakıyor. Sallanıp duran perdelerle birbirinden ayrılmış kapısız odalar, neredeyse masalsı bir görünüm veriyorlar. Bu ise, nedenini bilmediği bir olumluluk işareti olarak rahatlatıyor Lepsius'u. Koridorun sonundaki özel bir bölüme götürülüyor. Burası Enver Paşa'nın Dahiliye Nezaretindeki ana karargâhı. Ermenilerin kaderi üzerine zarlar, hiç kuşku yok ki burada, bu iki odada atıldı. Odalardan biri büyük, belli ki bekleme salonu olarak kullanılıyor. Hemen yanındaki küçük odada ise, boş bir yazı masası var. Odanın kapısındaki perde açılmış olduğu için Lepsius'un gözleri, yazı masasının üzerinde, duvarda asılı üç resme kayıyor. Sağda Napoleon, solda Büyük Frederik, ortada ise bir Türk generali, kuşkusuz Enver Paşa, yeni savaş tanrısı.

Bekleyen adam pencerenin kenarına oturuyor. Kelebek gözlüklerinin üzerinden, bakımsız ama yine de güzelliğini yitirmemiş olan manzarayı süzüyor, fıstık çamları arasındaki çökmüş kubbelere bakıyor. Ötede, birer oyuncak gibi yol alan küçük vapurları ile İstanbul Boğazı. Protestan papazının uzaklara yönelmiş mavi, miyop bakışları, yumuşak, kır, küçük sakalının içinde farkedilen çocuksu ağzı, acele ve sıkıntının yol açtığı kırmızılığı hâlâ yitirmemiş gergin yanakları, kendisine karşı acımasız olan ıstırap ve coşkunun ifadesi. Bakır cezve içinde

kahve getiriyor hizmetçi. Arka arkaya üç dört fincan içiyor Lepsius. Kahveyle kendisine avans sağlanmış oldu; sinirleri yatışıyor, damarları kanını daha büyük bir canlılıkla taşıyor beynine. Enver Paşa içeri girdiğinde Lepsius, son fincanını yeni bitirmişti.

Daha Berlin'deyken Enver Paşa'yı iyice tarif ettirmesine rağmen, bu Osmanlı Mars'ının, insanların yaşamı ve ölümü üzerine söz sahibi olan dünyadaki yedi ya da dokuz kişiden biri olan bu adamın boyunun kısalığı ve gösterişsizliği çok şaşırıyor Johannes Lepsius'u. Napoleon ve Frederik'in resimlerinin anlamı açıktı. Bunlar bir metre altmış santimetre boyunda kahramanlardı; boylarının kısalığına rağmen başarılı olmuş dâhi büyüklük budalaları. Lepsius, Enver Paşa'nın yüksek topuklu ayakkabılar giydiğine ilişkin bahse girebilirdi. Başından çıkarmadığı astragan başlık nizamnamelerde gösterilenden daha yüksek. Altın şeritlerle süslü mareşal (daha doğrusu fantazi) üniforması, bele mükemmel biçimde oturtulmuş; dik ve dar kalıbıyla boyu uzun gösteriyor. Işıldayan iki sıra madalyayla birlikte üniforma, Enver Paşa'ya biraz havai-gençlik, biraz narinyüreklilik havası veriyor. "Çingene Baronu" diye geçiriyor aklından Lepsius. Yüreği giderek daha hızlı atarken, uzakta kalan gençlik günlerinden hızlı bir valsi anımsıyor:

Bunu ve daha çoğunu yapabilirim
Namusum üzerine yemin ederim...

Ama göz kamaştırıcı üniforma karşısında aklına gelen bu sözler, genç generalin varlığı ve görünümü ile tamamen çelişki halinde. Enver Paşa mahcup, hatta bazen ürkek bir yüz ifadesine sahip. Göz kapaklarını bir genç kız edasıyla indirip kaldırıyor. Dar kalçaları, düşük omuzlarıyla son derece kibar ve zarif hareketli. Onun yanında kendisini kaba hissediyor Lepsius. *Düşmanın ilk saldırısı, ziyaretçide uyandırmayı* becerdiği dansçı görünüşüyle yarattığı ani sempatiden ibaret. Selâmlaşmadan sonra, Lepsius'u yandaki küçük odaya çağıracağı yerde, oturmasını rica ediyor ve hemen toplantı masasından bir sandalye çekip, kendisi için elverişsiz olan ışığa dikkat etmeksizin pencerenin yanına oturuyor.

Johannes Lepsius, konuşmaya, generalin bir Alman kadın hayranının selâmını ileterek başlıyor (savaş programını böyle hazırlamıştı). Mahcup cazibesiyle gülümseyen Enver Paşa, görünümündeki uyumu ses olarak da vurgulayan hoş tenor sesiyle ve oldukça iyi bir Almanca'yla yanıtlıyor:

"Almanlara çok saygı duyarım. Dünyanın en ilginç halkı kuşkusuz Almanlardır. Bugünkü savaşta da olağanüstü başarılar sağlıyorlar. Şahsen ben, burada bir Alman beyefendiyle görüşmekten her defasında mutlu oluyorum."

Papaz Lepsius, Enver Paşa'nın eskiden komite içinde Fransız yanlısı oluğunu (belki hâlâ gizlice Fransa'yı tutuyordur), müttefiklerin saflarında değil de Almanların saflarında savaşa katılmaya uzun süre direndiğini çok iyi biliyor. Fakat şu an, bu sorun önemsiz olduğundan, dikkatli biçimde seçtiği nezaket sözcükleriyle sürdürüyor konuşmasını:

"Ekselansları Almanya'da çok sayıda sadık hayrana sahipler. Sizden dünyayı ayağa kaldıran başarılar bekleniyor."

Enver göz kapaklarını kaldırıyor. Böyle övücü sözlerde gizlenen taleplere karşı kendisini yorgun bir halde savunduğu izlenimini veren küçük bir el hareketi. Beni nasıl köşeye sıkıştıracaksın bakalım dostum, anlamına gelen suskunluk. Lepsius başını, bir şeyler duymak istermiş gibi, Boğaz trafiğinin düdük ve zil sesleri dışında hiçbir sesin ulaşmadığı pencereye çeviriyor:

"Burada, İstanbul'da hava, gördüğüm kadarıyla çok coşkulu. Özellikle bugün, gösterişli bir hareketlilik var."

General, hoş ama artık kayıtsızlaşmış sesiyle yurtsever bildirilerde rastlanan bir cümlede karar kılıyor:

"Savaş zor. Ancak halkımız kendisine düşen görevin bilincinde."

Alman'ın ilk çıkış hareketi:

"Ülkenin iç kesimlerinde de durum aynı mı Ekselans?"

Enver hoşnutlukla en uzak noktalara bakıyor:

"Elbette. Ülkenin içlerinde de büyük işler gerçekleştiriyoruz."

"Ekselans, bu büyük işlerden tamamen haberdarım."

Harbiye Nazırı hafif bir şaşkınlık içinde yanlış anlıyor söyleneni. Dev bir imparatorluğun birinci adamı olarak son derece çocuksu bir yüz rengi var:

"Kafkasya Cephesi'nde durum giderek düzeliyor. Cemal ile yurttaşınız Kress'in Güney Ordusu üzerine konuşmak için elbette henüz erken."

"Çok sevindirici Ekselans! Fakat ben, ülkenin iç kısımları derken savaş bölgesini değil barış içinde olan vilâyetleri kastettim."

"*Bir devlet savaş içindeyken bütün vilâyetler, az ya da çok, savaş* bölgesidir."

Bu cümle hafif bir vurguyla söyleniyor. Böylece ilk karakol çarpışması papazın zararına oldu, artık cepheden saldırıya geçmek zorunda:

"Ekselans, belki, buraya kendi insiyatifimle değil Alman Orient Şirketinin başkanı olarak geldiğimi ve bu şirkete rapor vereceğimi biliyordur."

Enver'in şaşkın göz kırpışı. Orient Şirketi de neyin nesi?

"Hariciye, evet bizzat imparatorluk şansölyesi, misyonuma içten ilgi gösteriyorlar. Geri döndükten sonra milletvekilleriyle Alman basınını bilgilendirmek için, Ermeni sorunu üzerine Rayştag'ta bir konuşma yapacağım."

Görgülü bir sabırla yere bakarak konuğunu dinleyen Enver Paşa, "Ermeni sorunu" sözcükleri geçince başını kaldırıyor. Yüz ifadesini bir an için, ciddi insanları durmadan aynı saçmalıklarıyla rahatsız eden terbiyesiz bir çocuğun hoşnutsuzluğu gölgeliyor. Fakat hemen yine her şey yolunda. Oysa Lepsius'un kalbi şu an bile duracak gibi çarpıyor:

"Size içinde bulunduğum sıkıntı nedeniyle başvuruyorum Ekselans, çünkü sizin gibi bir askerin, bir kahramanın, tarih önünde adını lekeleyecek bir şey yapmayacağından eminim."

"Biliyorum Bay Lepsius" diye söze başlıyor Enver Paşa en iyicil anlayışlılığıyla, "Buraya, malum soruna ilişkin açıklama istemek için geldiniz, bu amaçla görüşmek istediniz. Binlerce önemli mesele beni beklediği halde size zaman ayırmaya ve istediğiniz bilgiyi vermeye hazırım".

Lepsius, bu fedakârlığa, derin minnet duygularını ifade eden bir hareketle karşılık veriyor.

"Hükümet olduğumuzdan bu yana" diyor general, "Ermeni milleti her türlü kolaylığa ve mutlak adalete mazhar olmuştur. Eski anlaşmalar hâlâ mevcut. Sizin Ermeni dostlarınız devrimimizi şiddetle onayladılar, bize bağlı kalacaklarına dair her türlü yemini ettiler. Sonra da yeminlerini bir gece içinde bozdular. Osmanlı milleti, milletimiz tehlikede olmadığı müddetçe göz yumduk buna. Devleti Osmanî'de yaşıyoruz herhalde, öyle değil mi? Ama savaş patlak verdikten sonra, ihanet, yıkıcı davranışlar artınca, asker kaçaklığı egemen olmaya, açık isyanlar yaşanmaya başlanınca -Zeytun'daki büyük isyanı anımsatmak yeterli olur sanırım- eğer bir halk hükümeti olmak ve savaş yürütmek hakkını yitirmek istemiyorsak, karşı önlemler almak zorundaydık."

Lepsius ikna olmak üzereymiş gibi başını sallıyor:

"Mahkemece kanıtlanmış vatana ihanet suçları nelerdi Ekselans?"

Sanki suçların sayısı bitmek tükenmek bilmezmiş gibi bir el hareketi yapıyor Enver:

"Rusya ile komplo. Petersburg Duması'nda Sazanov'un Ermenilere düzdüğü övgüler her şeyi yeterince açıklıyor. Ayrıca Fransa ve İngiltere ile işbirliği. Bozgunculuk, casusluk, düşünebildiğiniz her şey."

"Ve bu davalar doğru dürüst mahkemelerde görüldü öyle mi?"

"Harbiye mahkemelerinde elbette. Sizin ülkenizde de farklı olmazdı. Kısa süre önce en ağır on beş dava görüldü. Yargılama sonucunda bu on beş kişi alenen idam edildiler."

Lepsius içinden, naif bir küstahlık, diye geçiriyor. Arkasına yaslanıp sesinin titremesine engel olmaya çalışıyor:

"Benim bildiğime göre bu on beş Ermeni, savaştan çok önce tutuklanmışlardı, dolayısıyla yürürlükteki savaş hukukuna göre, vatana ihanet etmiş olmaları pek mümkün değil."

"Biz devrimden çıkıp geldik buraya" diye yanıtlıyor general. Gerçi söylediklerinin konuyla ilgisi yok, ama tadına doyulmaz muziplikleri anımsayan bir erkek çocuğunun neşesi var sesinde. "Bu işlerin nasıl yapıldığını biliriz."

Devrim üzerine dilinin ucuna gelen etkili bir sözü yutkunuyor Lepsius. Hafifçe öksürerek başka soruna geçiyor:

"Peki burada, İstanbul'da tutuklayıp, sürdüğünüz Ermeni ileri gelenleri ve aydınlar? Onlar da mı vatana ihanetle suçlanıyorlar?"

"Çanakkale cephesine çok yakın bir bölgede olası vatan hainlerine göz yumamayacağımızı anlamalısınız."

İtiraz etmeyen Lepsius, ani bir tezcanlılıkla asıl meseleye geliyor:

"Ya Zeytun? Zeytun'a ilişkin görüşlerinizi kesinlikle duymak istiyorum Ekselans."

Enver Paşa'nın pırıl pırıl güleryüzlülüğü görünür biçimde gölgeleniyor:

"Zeytun ayaklanması, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde en büyük ve en alçakça isyanlardan biridir. İsyancılarla mücadelede ne yazık ki birliklerimiz ağır kayıplar verdi. Bu kayıpları şu an ezbere söyleyemem tabii."

"Benim Zeytun'a ilişkin bilgilerim Ekselanslarının verdiği bilgilerden farklı -Lepsius saldırısını her hecede duraklayarak yapıyor- Benim bilgilerim, halkın ayaklanmadığını, tersine, bölge ve sancak makamları tarafından aylar süren bir provokasyon ve baskıya maruz kaldığını gösteriyor. Zeytun'da sözünü ettiğiniz olay, polisin takviye edilmesiyle halledilebilecek önemsiz bir şeydi. Oysa birkaç bine varan askerî takviye, her adil insan için, önceden planlanmış olan amacı net biçimde ortaya koyuyor."

"Sizi yanlış bilgilendirmişler" diyor general kayıtsız bir nezaketle. "Bilgilerinizin kaynağını sorabilir miyim Bay Lepsius?"

"Birkaçını söyleyeceğim, ama önceden belirtmeliyim ki, bunlar arasında Ermeni kaynakları yok. Örneğin, Alman elçilerinin kısa notlarından

tamamen haberdarım. Elimde dehşet verici olayların görgü tanığı olan misyonerlerin notları var. Ve nihayet Amerikan elçisi Mr. Morgenthau sayesinde durumun eksiksiz manzarası serildi gözümün önüne."

"Mr. Morgenthau" diye yanıtlıyor Enver küstahça, "Yahudidir. Ve Yahudiler her zaman azınlıkların fanatik savunucusudurlar."

Bu nazik kibir donduruyor Lepsius'u. Elleri ve ayakları buz gibi:

"Önemli olan Mr. Morgenthau değil Ekselans, önemli olan gerçekler. Gerçekleri ise inkâr edemezsiniz, etmemelisiniz. Yüz bin insan sürgüne gönderildi bile. Resmî makamlar göçten sözediyorlar. Fakat ben bunun en azından, yumuşatarak söylüyorum- sözcüğün ırzına geçmek olduğunu iddia ediyorum. Dağlı köylülerden, zanaatkârlardan, kentlilerden, uygar insanlardan oluşan bir halkı, bir kalem darbesiyle, Mezopotamya çöllerine, bozkırlarına, bedevi kabilelerinin bile kaçtığı okyanuslar kadar geniş o sahraya sürmek olacak iş mi? Aslında bu amacın kendisi de bir hileden ibaret. Çünkü bölge yetkilileri, nakil işini öyle düzenliyorlar ki, zavallılar yürüyüşün ilk sekiz gününde açlık, susuzluk, hastalık nedeniyle ölüyor ya da çıldırıyor. Dirençli delikanlılarla erkekler ise Kürtler, haydutlar, hatta bizzat askerler tarafından katlediliyor. Genç kızlarla kadınların payına düşen de tecavüze uğramak, kaçırılmak..."

General nazik bir dikkatlilikle dinliyor. Bu arada gevşemiş yüz ifadesinden anlaşılan şu: Ben bu bayat şarkıyı günde on kez dinliyorum. Beyaz, kadınca elleriyle, kollarından çekiştirerek çıkardığı manşetlerini daha çok önemsiyor gibi.

"Çok üzücü olaylar! Fakat büyük bir ordunun başkomutanı, savaş bölgesinin askerî güvenliğinden sorumludur."

"Harp bölgesi mi?" diye bağırıyor Lepsius, Ama sonra hemen kendisine egemen olup Enver'in sakin ses tonunu almaya çalışıyor: "Harp bölgesi, tek yeni nüans bu. Zeytun, vatana ihanet, bozgunculuk eskiden de söyleniyordu. Bu aracı, Abdülhamit, ustaca kullandı geçmişte. Ermeniler buna bir kez daha inanırlar mı acaba? Ben sizden daha yaşlı bir adamım Ekselans olanları bizzat yerinde yaşadım. Ne var ki şimdiki sürgünü düşündüğümde, eski günahkârdan özür dilemek zorunda hissediyorum kendimi. Bugünle karşılaştırıldığında Abdülhamit, bir acemi çaylak, zararsız bir çocuk olarak kalır. Partiniz Ekselans, eski sultanın kanlı iktidarının yerine adalet, birlik ve ilerlemeyi koymak istediği için yönetimi ele geçirebildi. Komitenin adı da bunu ifade ediyor zaten."

Lepsius'un darbesi yürekli, hatta biraz düşüncesizce. Bir an, Harbiye Nazırının ayağa kalkıp konuşmayı sonlandırmasını bekliyor. Oysa

Enver gayet sakin oturmakta; nezaketinde en ufak bir değişiklik yok. Hatta samimiyetle eğiliyor Lepsius'a:

"Size bir karşı soru soracağım Bay Lepsius. Ne mutlu ki Almanya'nın hiç iç düşmanı yok ya da pek az var. Ama başka koşullar altında, iç düşmanları olduğunu varsayalım. Örneğin Alsaslı Fransızlar, Polonyalılar, sosyal-demokratlar ve Yahudiler, hem de şimdi olduğundan daha çok sayıda. Böyle bir durumda Bay Lepsius, ağır savaş koşulları içinde bulunan, dış düşmanlarca kuşatılmış ulusunuzu iç düşmanlardan korumak için her türlü aracı onaylamaz mıydınız? Harbin neticesi için tehlikeli olabilecek halk kesimlerini biraraya toplayıp, kimsenin yaşamadığı uzak bölgelere göndermeyi o zaman da acımasız mı bulurdunuz?"

Johannes Lepsius ayağa fırlayıp tepinmemek için, iki eliyle bastırıyor bedenini sandalyeye:

"Eğer halkımı yönetenler" böyle başlıyor söze, ses tonu oldukça yüksek, "Başka ırklara mensup ya da farklı dinlere inanan yurttaşlarına adaletsiz, yasadışı ve insanlığa yakışmayan (az daha Hıristiyanlığa yakışmayan diyecekti) biçimde davranırsa, hemen o an Almanya'yı terkedip Amerika'ya göçederim."

Enver Paşa ağır ağır indirip kaldırıyor göz kapaklarını:

"Eğer başkaları da böyle düşünüyorsa, Almanya için üzücü bir durum. Bu, halkınızın ulusal iradesini acımasızca hayata geçirmek için gerekli güce sahip olmadığını gösterir."

Konuşmanın tam burasında papaz aniden büyük bir yorgunluk hissediyor. Bu duygu, karşısında oturan içsel bütünlüğe sahip ufak tefek yapılı insanın kendi açısından haklı olmasından kaynaklanıyor. Dünyanın hiddetli bilgeliği, İsa karşısında her zaman haklı çıkıyor işte. Fakat en kötüsü, Enver'in haklılığının şu an Lepsius'u etkilemesi ve mücadele gücünü zayıflatması. Kendi vatanının belirsiz kaderi bir dağ ağırlığında düşüyor vicdanına. Fısıltıyla yanıtlıyor:

"Karşılaştırma doğru değil."

"Elbette karşılaştırma doğru değil. Fakat yararımıza sonuç veriyor. Almanlar için kendilerini savunmak ne kadar zorsa, biz Osmanlılar için bu savunma yüz kat daha zordur."

Lepsius, acı veren parçalanmışlığı içinde mendilini çıkarıyor cebinden. Mendili elinde parlamenter flaması gibi tutuyor:

"Söz konusu olan iç düşmana karşı savunma değil, başka bir ulusun planlı biçimde yok edilmesi."

Enver'in kayıtsızlığına daha fazla dayanamayan gözleri, kahraman resimlerinin bulunduğu odaya kayarken, kesik kesik ve donuk biçimde

söylüyor bunları. Oradaki Patrik Monsenyör Saven değil mi? Lepsius "ekonomi" üzerine konuşması gerektiğini anımsıyor hemen. Yeni bir mücadele için toparlıyor kendisini:

"Ekselans, zamanınızı boş konuşmalarla alacak değilim. Belki sizin de tam olarak algılayamadığınız -ki bu, bir başkomutanın görev yükü düşünüldüğünde, anlaşılır bir şeydir- bazı noktalara dikkati çekmek cesaretini göstereceğim. Ülkenin iç kesimlerini, Anadolu'yu, Suriye'yi, buralarda yıllarca ağır koşullar altında çalıştığım için, belki sizden daha iyi tanıyorum."

Birbiri ardına sıraladığı sözcüklerle teorisini açıklıyor aceleyle, çünkü Lepsius zamanın geçmekte olduğunu hissetmekte. Ermeni milleti olmaksızın Osmanlı İmparatorluğu, ekonomik ve kültürel açıdan, buna bağlı olarak da askerî açıdan yok olur. Neden? Yüzde doksan Hıristiyanların elinde bulunan ticaretten sözetmek bile gereksiz, ama ekselansları, en az kendisi kadar, tüm ithalatın Ermeni şirketleri tarafından yürütüldüğünü biliyor. Yani harp yönetmenin en önemli dallarından biri olan, imparatorluğun ham ve mamul madde ihtiyaçlarının giderilmesi, sadece bu şirketler aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu konuda on iki Avrupa kentinde şubelere, bürolara, temsilciliklere sahip Avedis Bagratyan'ın torununa bıraktığı dünyaca ünlü ticarethaneden söz etmek yeterli. Böyle bir organizasyonu yıkmak, yerine benzer bir organizasyon koymaktan çok daha kolaydır. Öte yandan, ülkenin iç kesimleri söz konusu olduğunda, o, yıllar önceki yolculuklarında, Anadolu'da Ermeni tarımının Türk küçük çiftçiliğinden fersah fersah ileride olduğunu görmüştü. Daha o zamanlar Kilikyalı Ermeniler, Avrupa'dan yüzlerce tarım makinesi ithal etmişlerdi. Böylece katliam için isabetli bir neden verilmiş oluyordu. Adana'da yaşayan on bin insanı öldürmekle kalmamış, aynı zamanda bu makineleri de paramparça etmişlerdi. Felâketin nedeni buydu işte. Osmanlı nüfusu içinde en uygar ve çalışkan millet olan Ermeni milleti, onlarca yıldan bu yana, imparatorluğu, eski tarım ekonomisinden çıkarıp yeni, çağdaş tarıma çekmeye ve endüstrileşmeye adım attırmaya uğraşıyordu. İşte bu kutsanası öncü eylem nedeniyle, zorba tembelliğin kini tarafından izlenmekte ve yok edilmekteydi.

"Ülkenin iç kesimlerinde tamamen Ermenilerin elinde bulunan zanaat, endüstri ve av endüstrisinin el değiştirerek Türklere geçtiğini varsayalım Ekselans, fakat Avrupa'nın en iyi üniversitelerinde eğitim görmüş, Osmanlıları da kendi halklarına gösterdikleri ihtimamla tedavi eden çok sayıda Ermeni doktorun yerine kimi koyacaksınız? Çalışmalarıyla ülkeyi durmaksızın ileriye götüren sayısız mühendisin, avukatın,

uzman öğretmenin yerini nasıl dolduracaksınız? Belki de Ekselansları, zorda kalınca beyinsiz de yaşanabileceğini söyleyecekler. Ama midesiz yaşanmaz. Yapılan şey ise, Osmanlı ülkesinin midesini kesip almak! Sonra da ülkenin bu ameliyatı atlatacağı umuluyor."

Başı hafifçe yana eğik olarak konuşmanın bitmesini saygıyla bekliyor Enver Paşa. Hâlâ dipdiri, şık, o sessiz çekingenliğinin gem vurduğu varlığında, üniforması gibi tek bir kırışıklık yok. Oysa papaz artık formunu tamamen yitirmiş durumda. Terliyor, kravatı yana kaymış, ceketinin kolları yukarıya sıyrılmış. General, kısa ama ince bacaklarını üstüste atıyor. Rugan binici çizmeleri pırıl pırıl, ayaklarına kalıp gibi oturmuş.

"Mideden söz ediyorsunuz Bay Lepsius" diye gülümsüyor anlayışla, "Eh, belki harpten sonra zayıf bir midesi olacak Osmanlı ülkesinin".

"Midesi olmayacak Ekselans."

En ufak bir alınganlık belirtisi göstermeden sürdürüyor general konuşmasını:

"Türk halkı kırk milyon. Şimdi kendinizi sadece bir an için bizim yerinize koyun bayım! Bu kırk milyonu birleştirip, Almanya'nın Avrupa'da oynadığı rolü, günün birinde Asya'da oynayacak bir ulusal imparatorluk kurma fikri büyük ve onurlu bir politik plan değil mi? İmparatorluk bekliyor. Sadece uzanıp almamız gerek. Ermeniler arasında gerçekten de korkutucu miktarda aydın var. Siz gerçekten de bu tür aydınların dostu musunuz, Bay Lepsius? Ben değilim! Bizim içimizde fazla aydın yok. Buna karşılık biz büyük imparatorluğu kurma ve yönetme yeteneğinde olan kahraman, eski bir ırkız. O nedenle engelleri aşacağız."

Ellerini birbirine kenetleyen Lepsius susuyor. Şu karşısında oturan oyunbaz ve şımarık delikanlı, dünya imparatorluklarından birinin sınırsız egemeni. İncelikle şekillendirilmiş, ayartıcı küçük beyni, gerçek durumu bilen herkesi şaşırtacak rakamlar yumurtluyor. Fakat papazı kandıramaz, çünkü o Anadolu'da saf Türklerin sayısının altı milyondan az olduğunu biliyor. Eğer Kuzey İran, Kafkasya, Kaşgar ve Türkistan'a gidilirse, buralarda çadırlarda yaşayan Türk ırkına mensup bütün halklar ve Avrupa'nın yarısı kadar bir alanı kaplayan bozkırda, oradan oraya dolaşan göçerlerle birlikte yirmi milyonu bulmaz bu sayı. Böyle düşleri milliyetçilik adlı uyuşturucu üretiyor, diye düşünüyor Lepsius. Aynı anda, karşısındaki bu narin yapılı savaş tanrısına, bu çocuksu Hıristiyanlık düşmanına acıma duygusu sarıyor benliğini. Johannes Lepsius'un ses tonu şimdi yavaşlıyor, bir şeyleri biliyor olmanın ağırlığını taşıyor sanki:

"Yeni bir imparatorluk kurmak istiyorsunuz Ekselans. Fakat bu imparatorluğun temelinde Ermeni halkının cesedi olacak. Bu hayır getirir mi? Hiç olmazsa şimdiden sonra barışçıl bir yol bulmak olanaksız mı?"

Enver Paşa, ilk kez şimdi çıplak gerçeği açıklıyor. Artık yüzündeki çekingen bir gülümseme değil, gözleri sabit ve soğuk bakıyor, iri, ürkütücü dişlerinden ağır ağır sıyrılıyor dudakları:

"İnsanlarla veba mikrobu arasında barış olmaz."

Hemen atılıyor Lepsius:

"Demek ki siz, harbi, Ermeni milletini tamamen yok etmek için kullanmak istediğinizi kabul ediyorsunuz?"

Harbiye Nazırı kesinlikle çok ileri gitti. O nedenle hemen, nazik soğukluğunun ele geçirilmesi imkânsız kalesine çekilerek başka perdeden konuşmaya başlıyor:

"Benim kişisel görüşlerim ve amaçlarım, hükümetimizin bu konuya ilişkin yayımladığı resmî bildiride yer almıştır. Uzun süre göz yumup bekledikten sonra, savaş ve öz savunma koşulları altında hareket ediyoruz. Devletin yıkılması için faaliyet gösteren yurttaşlar, her yerde yasaların sertliğine maruz kalırlar. Buna göre hükümetimiz yasalara uygun hareket etmektedir."

Böylece yine başa dönüldü. Johannes Lepsius sesli iç geçirmekten alamıyor kendisini. Monsenyör Saven'in sesi kulaklarında: Ahlâk dersi vermeyin! Amaca uygun zeminlerde kalın! Gerekçeler sunun! Ah keşke, kılıç keskinliğinde gerekçelerle amaca uygun zeminde kalabilsel Oysa ayağa fırlayamaması, koltuğunda oturmak zorunda kalması bile sinirlerini alt üst ediyor. Doğuştan konuşmacı ve kürsü adamı olan Lepsius'un hareket özgürlüğüne ihtiyacı var!

"Ekselans" elini güzel alnına dayıyor: "Şu an birkaç kişinin bozgunculuğunun bütün bir halka ödetilmemesi gerektiği gibi tabiî olan şeylerden söz etmeyeceğim. Kadınların ve çocukların, bir zamanlar sizin de olduğunuz gibi, küçük çocukların, hayatlarında hiç duymadıkları bir politika nedeniyle hunharca öldürülmelerinin nedenini sormayacağım. Dikkatinizi sizin ve halkınızın geleceğine çekmek istiyorum Ekselans! Bu savaş da günün birinde sona erecek ve Osmanlı devleti kendisini barış görüşmeleri yapma zorunluluğuyla karşı karşıya bulacak. Umarım o gün hepimiz için mutlu bir gün olur. Ama tersi olursa, ne yapacaksınız Ekselans? Halkın sorumlu önderi savaşın kötü sonuçlanacağını da göz önüne almak zorunda değil mi? 'Kardeşin Habil nerede?' diye sorulduğunda Osmanlı barış heyetinin yanıtı ne olacak? Oldukça kötü bir durumda kalmayacak mı bu heyet? Böylece muzaffer güçler,

işlenmiş olan büyük suçu göz önüne alarak, Tanrı korusun, ganimeti acımasızca paylaşacaklar. Bütün sorumluluğu üstlenmiş olan, iradesinin üstünde irade bulunmayan, halkının önderi general Enver Paşa, böyle bir durumda, kendisini, halkının önünde nasıl savunacak?"

Enver Paşa'nın gözleri dalıyor, sesinde en ufak alaycılık yok:

"İşaret ettiğiniz bu mükemmel nokta için teşekkür ediyorum. Ancak, politikayla uğraşanlarda şu iki nitelik mutlaka bulunmalı. Birincisi, bazı şeyleri düşünmeme ya da isterseniz ölümü hiçe sayma diyelim, zaten aynı anlama gelir. İkincisi ise, bir kez karar aldıktan sonra o kararlara sarsılmaz inanç."

Papaz Lepsius ayağa kalkıyor. Şark geleneğini andırır biçimde kollarını göğsünün üstünde kavuşturuyor. Tanrı tarafından gönderilmiş Ermeni halkının koruyucu meleği, şu an acınası durumda. Cebinin astarı dışarı sarkmış, paçalarından biri dizine kadar sıyrılmış, kravatı iyice yan dönmüş, gözlüğü de buğulanmış.

"Yalvarırım Ekselans!" -karşısında oturan adamın önünde eğiliyor- "Bugün son olmasını sağlayın! Olmayan iç düşmanla örneğine tarihte rastlanmayan bir hesaplaşma tertip ettiniz. Doğunun yollarında yüzbinlerce insan yaşamla ölüm arasında gidip geliyor. Buna, bugün son verin! Yeni sürgün talimatlarının geri çekildiğini bildirin! Henüz bütün vilâyet ve sancakların boşaltılmadığını biliyorum. Alman elçisi nedeniyle ve Bay Morgenthau için, Küçük Asya'nın batısında büyük sürgünleri hayata geçirmiyorsanız, benim için de Kuzey Suriye, Halep, İskenderun, Antakya ve kıyı şeridini sakının! Yeter deyin! Almanya'ya dönünce adınızdan övgüyle sözedeceğim!"

General, defalarca oturması için koltuğu işaret ediyor sabır ifade eden eliyle, ama Lepsius oturmuyor.

"Benim yetkilerimi abartıyorsunuz Bay Lepsius" diyor nihayet. "Böyle bir hükümet kararının uygulanması, Dahiliye Nazırının işidir."

Alman kızarmış gözlerinden çekip alıyor kelebek gözlüğünü:

"Söz konusu olan tam da bu uygulamalar işte. Emirleri yerine getiren nazır, vali ya da mutasarrıf değil, acımasız, kaba alt görevliler ve astsubaylar. Yol ortasında düşüp kalan kadınların coplanarak yürümeye zorlanmalarını mı istediniz siz ya da Dahiliye Nazırı? Bütün bölgenin çürümüş cesetlerle kokuşmasını, Fırat nehrinin cesetlerle dolmasını mı istediniz siz? Bu uygulamaları çok iyi bilirim ben."

"Ülkenin iç kesimlerine ilişkin bilginizi takdir ediyorum" diyor Enver anlayışla, "Ve bu konuların iyileştirilmesine ilişkin yazılı önerilerinizi severek kabul edecek, baştan sona araştıracağım".

Lepsius kollarını iki yana açıyor:

"Oraya beni yollayın! İlk önerim bu. Eski Sultan bile, bu ricamı geri çevirmemişti. Sürgün kafilelerini örgütlemem için tam yetki verin bana. İhtiyacım olan gücü Tanrı bağışlar, tecrübeye gelince, kimsenin olmadığı kadar tecrübeliyim. Osmanlı devletinden tek kuruş istemiyorum. Gerekli parayı kendim temin edeceğim. Alman ve Amerikan yardım dernekleri beni destekliyor. Daha önce de büyük bir hayır işini başardım; sayısız yetimevleri ve hastane kurdum, elliden çok ekonomik işletme hayata geçirdim. Harbe rağmen bugün de aynısını, hatta daha çoğunu yapabilirim. İki yıl sonra Ekselans, bizzat siz minnettar olacaksınız bana."

Bu kez Enver Paşa, sadece alışılmış dikkatliliğiyle değil, ilgiyle dinliyor. *Lepsius bugüne kadar hiç karşılaşmadığı bir şeyi görüyor aniden.* Generalin oğlan çocuklarını andıran yüz ifadesini böyle değiştiren şey, alaycı gaddarlık, kinizm değil. Hayır, Lepsius'un gördüğü, "bütün duygusallıkları aşmış" insanın buz dağını andıran yüzü, suçun ve suçluluk azabının dışına çıkmış insanın yüzünü görüyor. Ona yabancı, fakat soluk kesici bir türün güzel, tamamlanmış yüzü bu. Bu yüzde mutlak tanrısızlığın ürkütücü, evet neredeyse masum naifliği var. Bu, öyle bir güce sahip ki, ondan nefret edilemiyor!

"Takdire değer niyetleriniz beni ilgilendiriyor" diyor Enver, "Fakat elbette kabul etmem olanaksız. Bu dileğiniz, şimdiye kadar birbirimizi yanlış anladığımızı gösteriyor. Eğer bir yabancının Ermenilere yardım etmesine izin verirsem, yabancı kişilerin ve böylece yabancı güçlerin içişlerimize müdahalesini kabul eden bir örnek durum yaratmış olurum. Böylece, Ermeni milletine, yabancı müdahalelere bel bağlamanın hangi sonuçları doğuracağını göstermeyi amaçlayan politikam yerle bir edilmiş olur. Bizzat Ermeniler neler olduğunu anlayamazlar. Bir düşünün; önce haince düşlerini ve umutlarını cezalandırıyorum, sonra da bu umut ve düşlerin yeniden canlanması için en nüfuzlu Ermeni dostlarından birini yolluyorum onlara. Hayır, Bay Lepsius, olanaksız; yabancıların bu insanlara yardım elini uzatmasına izin veremem. Ermeniler kendilerine yardım edecek olanın sadece bizler olduğunu görmek zorundalar."

Papaz koltuğa gömülüyor. Kaybetti! Başaramadı! Artık her sözcük boşuna konuşulmuş olacak. Karşımda oturan insan sadece kötü olsaydı keşke, diye geçiriyor içinden. Şeytanın kendisi olsaydı keşke. Fakat bu büyük, acımasız kitle katili ne kötü, ne de şeytan, hatta çocuksu ve sempatik. Enver'in canlı ve içten bir sesle ileri sürdüğü teklifin olağanüstü küstahlığını hemen algılayamadığından, duyduklarını düşünüyor önce.

"Size bir karşı öneride bulunuyorum, Bay Lepsius. Para toplayın, Almanya ve Amerika'daki yardım derneklerinden çok para toplayın ve bana getirin. Bu para tamamen istekleriniz ve amaçlarınız doğrultusunda kullanılacaktır. Fakat, Almanya ya da başka yabancılar tarafından herhangi bir denetime izin vermeyeceğim konusunda uyarıyorum sizi."

Johannes Lepsius, donup kalmamış olsaydı kahkahalara boğulurdu mutlaka. Enver Paşa'nın düşüncesine göre. Lepsius'un topladığı paraların Anadolu'ya akması çok eğlendiriciydi. Susuyor. Yenildi. Görüşmeden önce de umutsuz olmasına rağmen, asıl şimdi dünyanın başına çöktüğünü hissediyor. Papaz, tamamen yokolup gitmemek için toparlanıyor, dış görünüşünü biraz düzeltiyor, parlayan alnında mendilini defalarca gezdirdikten sonra ayağa kalkıyor:

"Bana ayırdığınız bir saatin tamamen sonuçsuz olmasını kabul edemem Ekselans. Kuzey Suriye ile kıyı şeridinde, her türlü savaş atmosferinden uzak yüz bin Hıristiyan yaşıyor. Ekselansları elbette, amaç dışı uygulamalardan yana değillerdir."

Genç Mars, gülümseyen dişlerini bir kez daha gösteriyor:

"Hükümetimizin her türlü gereksiz sertlikten sakınacağından emin olabilirsiniz Bay Lepsius."

Anlamsız bir soytarılık, bu tür bütün görüşmeler gibi bu politik görüşmenin de belirsizlikle son bulması için gündeme gelmiş bir formalite. Enver Paşa en ufak taviz vermedi. Hangi sertliklerin gereksiz olduğu onun bileceği iş. Lepsius da son sözcüklerini, içlerinin bomboş olduğunu bile bile, sadece konuşmayı bitirmek için sarfetti. Papazla karşılaştırıldığında, özellikle o an, ufak tefek ve dik görünen general, konuğuna yol veriyor, hatta birkaç adım eşlik bile ediyor. Kapı perdelerinin dalgalanıp durduğu uzun koridor boyunca, kör gibi, el yordamıyla saltanıp giden adamın arkasından hafif şaşkın, o her zamanki içe dönüklüğüyle bakıyor.

Enver Paşa şimdi Talat Bey'in bürosunda. Memurlar yerlerinden fırlıyorlar. Yüzlerinde hayranlık parıltıları var. Bu kupkuru masa halkının bile, narin savaş tanrısına duyduğu neredeyse mistik sevgi, hâlâ tükenmiş değil. Her yerde olduğu gibi burada da cüretkârlığına ilişkin yüzlerce şanlı efsane kulaktan kulağa dolaşıyor. Arnavutluk'taki savaş sırasında bir topçu alayı ayaklanmış. Enver dudaklarının arasında sigarası olduğu halde obüslerden birinin ağzına dikilip "hadi ateşleme fitilini çekin" diye bağırmış asilere. Enver'in ipek yumuşaklığındaki yüz çizgilerinde halk, bir mesih parıltısı görüyordu. Onlara göre Enver, Osman,

Bayazıd ve Süleyman'ın imparatorluğunu yeniden kurmak için Tanrı tarafından gönderilmişti. Generalin memurları neşeyle selâmlaması, memurlar arasında abartılı hayranlık coşkusuna neden oluyor. Kalem odasından Talat'ın odasına giden yoldaki bütün kapıları açıyor çok sayıda el. Bakanın iri yapısı için bu oda çok küçük. Bu dev, şimdi olduğu gibi masasından kalktığında pencereyi tamamen kapatıyor. Talat'ın iri kafasındaki saçları şakaklarına doğru kırlaşmış. Şarklının kalın üst dudağının üzerinde küçük, simsiyah bir bıyık süzülüyor. Katmerli dolgun çenesini, genişçe açılmış dik yaka sıkıştırıyor. Beyaz pike yeleği, bedeninin kavisli çıkıntısını safdil bir açıklık simgesi gibi örtüyor. Talat Bey yönetim arkadaşı Enver'e ne zaman baksa, iri ayı pençelerini, babaca bir tavırla, bu yetenekli delikanlının dar omuzlarına koymak gelir içinden. Fakat her defasında Enver'in etrafındaki, demirden çekingenlik hâlesi, bu samimi yakınlaşmayı önlemektedir. Talat, aynı anda, sarhoş edici zekâsıyla beş diplomatı birden gölgede bırakan bir dünyaperest, bir konuşmacı. Prensesterden biriyle evli, halkın sevgilisi Enver ise, herhangi bir büyük davette, bir köşeye çekilip düşlerde yitmiş olarak, yarım saat boyunca mahcup ürkek dikilebilir yerinde.

Etli devasa elini aşağı indiren Talat, tek bir soruyla yetiniyor:

"Demek şu Alman senin yanındaydı?"

Enver Paşa bakışlarını, oynaşıp duran suları, acele acele yol alan küçük vapurları, minicik kayıkları, bu saatlerde ışık kötü düştüğü için pek güzel görünmeyen selvi ağaçları ve harabeleriyle İstanbul Boğazı'na kaydırıyor. Sonra gözlerini yeniden odaya çevirip, bakışlarını halıyla kaplı küçük bir masanın üzerinde çok değerli bir parçaymış gibi duran eski telgraf aletine takılıncaya kadar boş çalışma odasında gezdiriyor. İttihat devrimi, onu, halifenin imparatorluğunda birinci adam konumuna getirinceye kadar posta ve telgraf memuru Talat'ın parmakları, işte bu zavallı aletle mors alfabesini basmıştı. Her ziyaretçi baş döndürücü diklikteki bu yükselişe tâyık olduğu hayranlığı göstermeli.

Talat'ın sorusunu anımsamadan önce, Enver de telgraf aletini keyifle izliyor sanki:

"Evet şu Alman. Biraz Rayştag'la tehdit etmeye çalıştı..."

Bu ifade Monsenyör Saven'in ne kadar haklı olduğu ve papazın bütün o insanî yakarışlarının, baştan itibaren yanlış bir mücadele yöntemi oluşturduğunu kanıtlıyor.

Talat'ın oturmadan imzalamaya başladığı bir sürü telgraf getiriyor sekreter. Dahiliye Nazırı konuşurken gözlerini kâğıtlardan kaldırmıyor hiç.

"Almanların korkusu bizimle birlikte sorumlu tutulmak. Bundan sonra sadece Ermeniler için değil, başka şeyler için de yalvarmaya gelecekler bize."

Eğer Enver'in meraklı bakışları, masadaki telgrafları gözden geçiriyor olmasaydı sürgün üzerine bugünkü konuşma da böylece sonlanmış olacaktı. Enver'in bakışlarını farkeden Talat bey, elindeki kâğıtları sallıyor:

"Halep'e kesin talimatlarl Artık yolların boşalmış olduğunu düşünüyorum. Önümüzdeki hafta Halep, İskenderun, Antakya ve tüm kıyı şeridi yola çıkabilir."

"Antakya ve kıyı şeridi" diye yineliyor Enver sorar gibi, sanki bu noktaya ilişkin söyleyeceği bir şeyler var. Fakat tek sözcük etmeden, kâğıtlara, karşı konulmaz bir yıldırım saldırısı gibi imza atan Talat'ın tombul parmaklarına dalıyor yine. Bu erkeksi güçlü parmaklar, bütün valilerle mutasarrıflara gönderilen şifrelenmemiş şu emri de kağıda dökmüşlerdi: "Tehcirin [varış] hedefi yoktur." Hızlı el yazısı, engel tanımayan acımasız bir inancın coşkusunu gösteriyor. Bakan doğruluyor:

"Evet! Sonbaharda bütün insanlara büyük bir dürüstlükle yanıt verebileceğim: *La question arménienne n'existe pas.*"*

Enver pencerede, hiçbir şey duyduğu yok. Makedonya'dan Hindistan'a kadar uzanan halife imparatorluğunu mu düşlüyor? Ordu için gereken cephane ikmali konusunda mı sorunu var? Yoksa Boğaz'daki harikulâde konağı için yeni bir şeyler satın almayı mı hayal ediyor? Sultanın kızlarından Naciye Sultan'ın getirdiği evlilik tacını büyük tören salonuna koydurdu. Taç, dört adet altınla kaplanmış gümüş ayak üzerinde Bizans brokarından yapılmış yıldızlı gök kubbesine sahip.

* * *

Johannes Lepsius hâlâ İstanbul'un sokaklarında sürükleniyor. Gece yarısını geçeli çok oldu. Öğlen yemeği de yememişti. Evine, Tokatlıyan Oteli'ne gitmeyi göze alamıyor papaz. Otel Ermenilerin. Sahibi ve müşterilerinden başlayarak en küçük garsonuna, asansörcü çocuğa kadar korku ve çaresizlik egemen. Yapmak istediğini biliyorlar, girişiminden haberleri var. Eğer oraya giderse bütün gözler ona çevrilecek, iliklerine kadar sömürecek bu bakışlar Lepsius'u. Talat Bey'in talimatı üzerine kendisini her yerde izleyen hafiye ve muhbirler istedikleri kadar

* Artık Ermeni sorunu diye birşey yoktur. (Ç.N).

yolunu gözleyebilirler. Asıl kötü olan, dostlarının saatlerdir akıllıca bulunmuş, emin bir yerde onu bekliyor olmaları. Eski Ermeni Ulusal Meclis'nin başkanı Davutyan da bekleyenler arasında. Tutukluyken kaçan Davutyan, şimdi İstanbul'da illegal olarak bulunuyor. Papazın bu adamların önüne çıkacak ne gücü ne cesareti var. Dostları, gelmediğini görünce durumu anlayacaklar ve dağılacaklardır mutlaka. En karamsarları bile (aslında hepsi karamsarlar, bundan daha doğal ne olabilir ki), Lepsius'a, ülkenin iç kesimlerine gitme izni verilmesini olanaksız görmemişlerdi. Eğer bu gerçekleşseydi birçok şey başarılmış sayılırdı.

Parklardan birine giriyor. Yine bayram yapıyor kalabalık. Banklara hevenkler asılmış, fener ve bayrak direklerinde ise hilâlli flamalar dalgalanıyor. İnsan kalabalığı, sıkıntı verici bu yoğun kitle, çakıl taşı döşeli yollar üzerinde, yeşillik alanlar arasında sıkışmış. Uyuşmuşluğundan hâlâ kurtulamamış olan Lepsius banklardan birinde boş yer buluyor. Oturanların yanına ilişiyor o da. Rengârenk bir yarı çember dönüyor önünde. Aynı anda, müzik pavyonundan bir askerî bando, kulak tırmalayan yeniçeri müziği çalarak çıkıyor. Bir aşağı bir yukarı inip çıkan, birbirine yakın araların bıçak keskinliğindeki tek sesliliği içinde flütler, komolar, keskin klarnetler, acı acı bağıran mızıkalar ve bunların arasında iyice gerilmiş davulların fanatik uluması, trampetlerin sarsıcı takırtısı ve zillerin cızırtılı nefreti duyuluyor. Bu müziğin içinde boğularak, cam parçacıklarıyla dolu bir küvetin içinde banyo yaparmış gibi oturuyor. Ama kurtulmak istediği yok, o acı çekmek niyetinde; cam parçacıklarını iki eliyle vücuduna bastırıyor. Enver Paşa'nın reddettiği şey, şimdi gerçek oldu. Kendisine emanet edilmiş halkın oluşturduğu uzun sürgün kafileleriyle birlikte, Anadolu'nun taşlı, çamurlu yollarında sürükleniyor Lepsius. Argonlardaki siperlerde, Podolien'de, Galiçya'da, denizlerde ve göklerde paramparça olan kendi halkı, lânetliyor mu onu? Yaralı taşıyan bitmez tükenmez vagonlar insana çığlık attıracak kadar dehşet verici değil mi? Yaralı ya da can çekişen Almanların gözleri de Ermenilerinkine benzemiyor mu? Lepsius, yorgunluktan iyice karışmış kafasını daha çok gömüyor yeniçeri müziğine. Onun payına kendisinin olan değil, olmayan düştü.

Gümbürdeyen ve şiddetle kendini ifade eden müziğe yeni bir ton daha katıldı. Giderek hızlanan gök gürültüsüne benzer bir homurtu bu. İstanbul üzerinde daireler çizen bir Osmanlı hava filosu, bulutlar halinde süzülerek aşağıya inen bildiriler atıyor kentin üzerine. Johannes Lepsius nedenini söyleyemez ama, yukarısındaki bu uçakların şöyle adlandırılabileceğini düşünüyor: "Yaradılıştan gelme Günah ve onun Kibiri." Aklında bu düşünce olduğu halde, o büyük bir binada, Dahiliye

Nezaretinde şaşkın şaşkın dolaşıyordu sanki. Önünde açılan kapılarda dalgalanan kapı perdeleri tutuşmuş gibiydi. Sanki kıyamete giden bir geçitteydi. Bir dahaki vaazında kullanacağı, vahyi ilâhiden bir bölümü tekrar ediyor: Ve çekirgeler savaşa hazır atlara benziyordu... ve zırhları vardı ve kanatlarının takırtısı, savaş arabalarının sesinin aynıydı... Ve kuyrukları akrebinki gibiydi ve kuyruklarında dikenler vardı ve beş ay boyunca insanlara zarar verecek güçteydiler.

Johannes Lepsius irkildi: Yeni yollar ve çareler bulunmalı. Alman Elçiliği başarısız kaldıysa, harika bir insan olan Avusturya sınır eyaleti kontu Pallavicini başarı sağlayabilir belki. Onlara misilleme tehdidinde bulunabilir: Bilindiği gibi Müslüman Boşnaklar Avusturya-Macaristan vatandaşı. Papalığın uyarıları yeterince sert olmadı şimdiye kadar. Fakat hemen o unutulmaz gülümseyişiyle Enver Paşa geliyor gözünün önüne. Hayır, büyük katilin yüzündeki bu oğlan çocuğu ya da genç kız gülümsemesini "çekingen" sözcüğüyle anlatmak mümkün değil. Biz, Bay Lepsius, çıkarlarımıza uygun politikayı sonuna kadar uygulayacağız. Bizi ancak, bütün çıkarların üstünde olan ve pisliğe bulaşmamış bir güç engelleyebilir. Eğer, diplomatlar listesinde böyle bir güç bulursanız, beni görmek için bir kez daha Nazırlığa gelebilirsiniz.

Lepsius oturduğu bankta öylesine titriyor ve sallanıyor ki, korkan peçeli komşuları kalkıp gidiyorlar. Hiçbir şeyin farkında değil, çünkü artık o ağır inanç dolduruyor içini: Yapılacak hiçbir şey yok. Artık yardım edilemez. Yoğunoluk Papazı Ter Haykazun'un haftalardan bu yana bildiği şey, Papaz Johannes Lepsius'a da egemen oluyor: Yapabileceğim tek şey var, dua etmek.

Bayram yapan halk, yeniden başlayan yeniçeri müziğine doğru, kadın gülüşleri ve çocuk bağırtılarıyla akarken, Lepsius, gözleri kapalı olarak, kendinden geçmiş bir halde sallayıp duruyor başını. Bu arada ellerini de dua eder gibi kavuşturuyor ya da böyle yaptığını sanıyor: Göklerdeki Tanrımız, adın kutsansın...

Fakat bu dua nasıl değişti?! Her sözcük insan gözünün ölçemeyeceği kadar derin bir uçurum. "Bizim" ve "biz" sözcüklerine gelir gelmez başı dönmeye başlıyor. "Biz"i birleştiren, yaratan İsa, üçüncü gününde göğe çıktığına göre, bundan sonra kim "biz" diyebilir ki? İsa'sız her şey artık kokmuş, kırık dökük bir kemik yığını; hem de kâinatın yarısı kadar yüksek bir yığın. Lepsius, annesinin günlüğünü ve elli altı yıl önce oğlunun vaftiz gününde yazdığı cümleyi düşünüyor: "Johannes adı, her zaman, en kutsal görevimin, onu, İsa'yı gerçekten seven, onun izinden yürüyen gerçek bir Johannes gibi yetiştirmek olduğunu anımsatsın bana."

Gerçek bir Johannes olabildi mi? O tarifsiz güven duygusuyla tepeden tırnağa doldu mu gerçekten? Ah, o güven duygusu, vücudu güçten düşmeye başlayınca, ufalanma tehlikesi gösteriyor. Şekeri var. Yiyeceklerine dikkat etmesi gerek. Her şeyden önce tatlı yasak, ekmek ve patates de yemeyecek. Belki de Enver, Anadolu'ya gitmesine izin vermeyerek, daha fazla eziyet çekmesini engelledi. Peki, Tokatlıyan Oteli'nin kapıcısının ne işi var burada? Ne zamandan beri koyun postundan yapılmış subay başlığı giyiyor kapıcı? Onu Enver mi yolladı acaba? Otel kapıcısı, yapacağı yolculuk için gerekli olan izin belgesini uzatıyor nezaketle. Bu belge Napoleon'un imzalı fotoğrafından ibaret. Evet doğru, otelin döner kapısının önünde sürgün kafilesi kendisini bekliyor. Bütün arkadaşları orada. Davutyan ve diğerleri. Lepsius'a neşeyle el sallıyorlar. İnsanlar mükemmel görünüyor diye geçiriyor aklından papaz. En korkunç gerçek bile, onu kabul edince, biraz yatıştırıcı olabiliyor. Bir ırmağın vahşi kayalıklarında mola veriyorlar. Yanlarında çadırları bile var. Belki de Enver, el altından, bazı yumuşatmalara izin veriyor. Herkes yattıktan sonra, üstü başı çamur içinde iri yapılı bir Ermeni erkeği çıkıyor ortaya. Tuhaf, törensellik içeren, yetersiz bir Almanca'yla konuşuyor: "Bak, şiddetle akan bu nehir Fırat'tır; bunlar da benim çocuklarım. Sen bedenini bir kıyıdan öteki kıyıya ser ki, çocuklarım geçebilecekleri bir köprüye sahip olsunlar." Lepsius kendisine söylenenler şakaymış gibi karşılık veriyor: "Öyleyse, siz ve çocuklarınız, boyum biraz daha uzayana kadar bekleyeceksiniz." Ancak, aynı anda korkunç bir hızla uzadığını hissediyor; elleri, ayakları kendisinden çok uzaklara yetişebiliyor artık. Şimdi adamın talebini keyifli bir kayıtsızlıkla yerine getirebilir. Fakat bu gerçekleşemiyor, çünkü Lepsius dengesini kaybettiği için neredeyse banktan düşecekti. "Gerçekten korkunç" diyor, bugün ikinci kez kendi kendine. Kastettiği kendisine eziyet veren susuzluktan başka bir şey değil. Silkinip, en yakın yere koşuyor. Doktorun talimatlarını kulak arkası ederek, tatlı, buz gibi meşrubatı dikiyor kafasına. Hoşluk duygusuyla, yeni, yürekli planlar akıyor içine: "Sıkı tutacağım" diyerek gülümsüyor dalgınlık içine. Bu şuursuz gülüşle Enver Paşa'ya savaş ilân etmiştir Lepsius.

Aynı anda Talat Bey'in özel sekreteri, Halep, İskenderun, Antakya ve kıyı şeridini ilgilendiren malum resmî telgrafları, ilgili posta ve telgraf müdürlüğü başkanına veriyor.

6

Büyük Toplantı

Halep'in onurlu valisi Celal Bey'in hükümetin sürgün emirlerini, kendi sorumluluk alanında uygulamayı reddettiği o ilkbahar günlerinden bu yana, Enver ve Talat'ın Ermeni politikasına karşı engelleyici ya da can sıkıcı bir olay meydana gelmemişti. Önce, imparatorluk valilerine, iyice düşünülmüş ve belli bir düzen içinde bakanlık bildirileri gönderiliyor, bunları, uygun zamanda yürürlüğe sokulan uygulama emirleri izliyordu. Bu bürokratik aygıt ilk kez şaşırtıcı bir dakiklikle işliyordu. Öyle ki memur yüreği için bundan daha iyisi olamazdı. Eyalet valileri, hükümet bildirisi geldikten sonra, vilâyetlerine dahil sancak mutasarrıflarını acilen toplantıya çağırıyorlardı. Bu konferansa bölgenin askerî yetkilisi de katılmaktaydı. Ekselansları vali bilmem kim paşa, şöyle bir açıklama yapıyordu toplantıda: "Beyler, önlemlerin hayata geçirilmesi için on dört gününüz var. Bu süre içerisinde göç ettirilecek ahalinin son grubu da ölü ya da diri vilâyetin sınırları dışına çıkmış olacak. Önlemlerin etkin biçimde ve zamanında gerçekleşmesinden sorumlusunuz. Çünkü ben de Harbiye Nazırına karşı sorumluyum!"

Daha sonra, valilik tarafından hazırlanan ve sürgünün nasıl uygulanacağını konu alan plan, değerlendirilmek üzere konferansa sunuluyordu. Mutasarrıflar plana ilişkin itirazlarını ve değişiklik önerilerini bildiriyorlar, bölgenin askerî yetkilisi olan general ise, kafileye eşlik edecek askerler için gerekli talimatları hazırlıyordu. Konferansa katılanlar, yaklaşık bir saat sonra, eğer vali ziyafet vermiyorsa hamama ya da kahvelerden birine atıyorlardı kendilerini. Mutasarrıflar sancaklarına dönünce oyun tekrar ediliyordu. Bu kez mutasarrıflar, sancaklarına dahil kazaların kaymakamlarını toplantıya çağırıyorlardı. Bölgenin askerî komutanı yine aralarındaydı; ama bu kez rütbesi general değildi elbette. Toplantıda valiliğin planı kontrol ediliyor, yerel koşulların dikkate

alınması temelinde daha ayrıntılı olarak gözden geçiriliyordu. O nedenle, sancak toplantıları ilk mümtaz toplantıdan daha uzun sürerdi. Gerçi bu baylar da kendilerini hemen hamama ya da kahveye atıyorlardı, *ama bu kez, savaşın ortasında böyle zahmete girmelerine neden olan* Ermeni güruhuna kaba Türkçeyle sövüp sayılıyordu. Sonra da kaymakamlara geliyordu sıra. Onlar da nahiye müdürlerini topluyorlardı. Ne var ki bu toplantıya resmen "konferans" denmiyordu artık. Sivil hizmet alanında binbaşılık rütbesinde takılıp kalmış birkaç kır sakallı bir yana bırakılırsa, müdürlerin neredeyse tümü gençti. Valinin mutasarrıfa, mutasarrıfın kaymakama söylediklerinin aynısını, kaymakam da müdürlere tekrarlıyordu; tabiî daha az seçkin bir dille:

"Şu kadar zamanınız var. O zamana kadar bu pis domuz sürüsünün son ferdi de kazanın sınırları dışına çıkmış olacak. Bu iş olmalı. Sizler sorumlusunuz. Başaramayan hakkında soruşturma açtırırım. Başkalarının *hatalarından dolayı emekliye ayrılmaya hiç niyetim yok.*"

Kurbanlar bir yana bırakılırsa, bu trajik önlemin en zorlu yükü müdürlerin sırtındaydı. İdareleri altındaki nahiyeler, bucaklar geniş alanlara yayılmıştı; demiryolu yok denecek kadar az, telgraf hattı oldukça kısıtlıydı. Berbat yol ve patikalarda arabayla yolculuk etmek işkence demekti. Müdürlerin, Ermenilerin yaşadığı her köyü, her arazi parçasını harekete geçirmek için gece gündüz at sırtında oturmaktan başka çareleri yoktu. "Zamanında" deniyordu emirde. Bazen hareket günün*den kısa süre* önceye kadar bitmiyordu hazırlıklar. Vali, mutasarrıf ve kaymakamın tuzu kuruydu tabiî; kolayca emir verip müdürleri sorumlu tutabilirlerdi. Sürgün emrinin kentlerde uygulanması çocuk oyuncağıydı. Ama insanın idaresi altında *doksan yedi köy, mezra ve çiftlik olursa durum farklılaşır. Ne si*hirbaz, ne de emirleri harfi harfine yerine getirmeye meraklı olan bazı müdürler, o nedenle, uzaklardaki şu ya da bu önemsiz köyü dikkate almışlardı. Müdürlerin çoğu, insan etkinliğinin en önemli dürtülerinden biri olan tembelliklerinden böyle davranıyorlardı. Bazıları ise, yumuşak dokulu rahat severliliklerini küçük art düşüncelerle beslemişti. Bu "dikkate almama" ileride işe yarayabilirdi, çünkü Ermeni küçük çiftçiler bile yoksul sayılmazdı. Bu tür istisnalar yerleşik jandarma karakolunun bulunduğu yerlerde tehlikeliydi. Zaptiyeler öncelikle kendi kazançlarını düşünüyorlardı elbette. Ve resmî makamların gözyumduğu legal yağmacılıktan daha kazançlı ne olabilirdi? Gerçi sürgünlerin mal varlıkları, yasalara göre, devletin kasasına *girecekti. Fakat devlet, saygıdeğer hakkını kabul* ettirmek için gücünün yetersizliğini ve uygulayıcı organların çalışma şevkini uyanık tutmanın kendisi açısından daha iyi olacağını biliyordu.

Taşra kentlerinin selâmlıklarında, kahvelerde, hamamlarda, toplantı yerlerinde, modern dünya (yani, gazete okuyan, sınırlı yabancı sözcük dağarcığına sahip, eski Türk gölge oyunu Karagöz yerine, İzmir ya da İstanbul'da birkaç Fransız komediyi izlemiş, buna ek olarak da Bismarck ile Sarah Bernhardt'ı bilenler), bütün bu okumuş insanlar, bu ilerlemiş orta sınıf, Enver'in Ermeni politikasını blok halinde desteklerken, ister köylü, ister kentli olsun aşağı tabakaya mensup Türkler, farklı davranıyor. Yerleşim yerlerine sürgün emirlerini götüren bir müdür, birçok kez, emri ilettiği köylerde, birlikte gözyaşı dökmek için Türklerle Ermenilerin bir araya toplandığını şaşırarak izlemişti. Bir başka müdür Ermenilere ait bir evin kapısının önünde hıçkırıklara boğulmuş halde dikilen komşu Türk ailenin, evlerini, başları önde terkettikleri için kaskatı kesilmiş Ermeni aileye, yalnızca "Allah size acısın" diye bağırmakla yetinmeyip, yanlarına yolluk koyduklarına, keçi, hatta katır gibi büyük armağanlar verdiklerine büyük bir şaşkınlık içinde tanık olmuştu. Aynı müdür, bu Türk ailenin, zavallılara kilometrelerce refakat ettiğine de tanıktı. Kendi halkından insanlar ayaklarına kapanıp yalvarmışlardı:

"Onları yanımızda bırakın! Hak dinine inanmıyorlar, ama iyi insanlar. Onlar bizim kardeşlerimiz. Onları burada, yanımızda bırakın!"

Bu neye yarardı ki? En iyi yürekli müdürün bile yapabileceği şey, birkaç isimsiz, issız köyü görmezden gelmek, lânetlenmiş ırktan bir avuç insanın, orada, evlerinde gizlenerek, ölüm korkusuna gömülmelerine göz yummaktan ibaretti.

Günler sonra nihayet, Halep üzerinden güneydoğu'ya ve çöle giden büyük şoseye ulaşmak için, köy yollarında ayak sürüyor, patikalara sapıyor, yol ağızlarında çoğalarak devleşiyordu. Yeryüzünün daha önce hiç görmediği, sürüklenip giden milyonlarca ayaklı bir ritmdi bu. Bu ordunun yürüyüşü gerçekten stratejik bir dikkatle tasarlanmış ve uygulanmıştı. Fakat gizli generallerin tamamen unuttukları bir şey vardı: laşe ikmali. İlk günlerde biraz ekmekle bulgur dağıtılmıştı. İnsanların kendi yiyecekleri de tükenmemişti daha. İlk günlerde, her yetişkinin, kafilenin hesap görevlisi onbaşıdan, yasal olarak kendilerine ayrılmış on iki para -yaklaşık 40 kuruş- alma hakkı vardı. Ama hiç kimse para talebinde bulunarak, o an her şeye kadir olanın nefretini üstüne çekmeye cesaret edemiyordu. Zaten bu pahalılıkta on iki paraya, en iyi ihtimalle, ya birkaç portakal ya da yumurta alabilirlerdi. Saatler ilerledikçe, milyonlarca ayaklı adım sallanmaya başlamıştı. Kısa süre sonra, yürüyenler arasında hıçkırık, öksürük, inleme, bazen de boğuk bir çığlıktan başka bir şey duymak mümkün değildi. Bu hareket halindeki yaratığın,

giderek daha çok organı dökülüyor, çukurlara atılıp yok oluyordu. Sonra, duraksayan kalabalığın üzerine zaptiyelerin copları inip kalkıyordu. Zaptiyeler öfkeliydi. Sürgünleri kazanın sınırına götürüp komşu jandarma komutanlığına devredinceye kadar onlar da hayvan gibi yaşıyorlardı. İlk başlarda ölenlerin listesi tutulmuştu, fakat hastalık ve ölüm olayları artıp can çekişenler, ölenler -çoğunlukla da çocuklar- giderek daha sık yol çukurlarına atılmak zoruna kalınca, liste tutmak zahmetli bir iş olmaya başlamıştı. Bunun üzerine onbaşı, gereksiz yazı çizi işini bir yana bıraktı. Sarkis, Astik ya da Hapeth, Anuş, Vartuhi ya da Koren'in yol ortasında çürümesi kimi ilgilendirecekti ki? Zaptiyelerin tümü korkunç canavarlar değildi elbette. Hatta çoğunun ortalama iyi insanlar olduğu düşünülebilir. Fakat zaptiyeler ne yapsın? Onlara, kafileyi şu saatte şuraya yetiştirmesi yönünde kesin talimat verilmişir. Zaptiyenin yüreği, feryat ederek yavrusunu çukurdan çıkarmak isteyen, kendini yerlere atan toprağı tırnaklayan anneyi anlıyor. Kadını ikna etmeye çalışmak boşuna. Dakikalar geçmekte, oysa konaklama yerine daha on iki kilometre var. Kafile duruyor. Bütün yüzler çarpılmış. Çılgın bir feryat boşalıyor binlerce ağızdan. Neden bu kalabalık bütün güçsüzlüğüne rağmen askerlerin üzerine atılmıyor, neden silâhlarına el koyup paramparça etmiyor onları? Belki de askerler, sonları demek olan böyle bir öfke patlamasından korktular. İçlerinden biri ateş ediyor. Ötekiler kılıçlarını çıkarıp savunmasız insanlara saldırıyor. Otuz kırk kadar kadının ve erkek *kan içinde debelenip duruyor şimdi. Kan, heyecanlanmış zaptiyeler* üzerinde, nefret edilen ırkın kadınlarına duyulan eski dürtüyü uyandıran bir etki yapıyor. Irzına geçtikleri kadınların sadece bedenine değil, o kadınlarda düşmanın tanrısına sahip oluyorlar sanki. Olaydan *sonra zaptiyeler, bütün bunların nasıl olduğunu bilmiyorlar bile.*

Kanlı, kader ipliklerivle dokunmuş yürüyen bir halı. Hep aynı şey. İlk günden sonra güçlü erkekler kafileden ayrılıyor. Şurada, iyi giyimli, kırk altı yaşında bir mühendis var; onu ailesinden dipçik darbeleriyle ayırabiliyorlar. En küçük çocuğu henüz bir buçuk yaşında. Adam yol yapım bölüğünde çalıştırılacak. Güçlü erkeklerin oluşturduğu uzun kafilede sendeleyerek, deli gibi yürüyor, durmadan aynı sözleri tekrarlıyor kekeleyerek: "Bedeli zamanında ödedim ben... tam zamanında ödedim bedeli." Aniden yanında yürüyen adamın kolunu kavrıyor. Baştan ayağa hayranlık dolu acıya kesmiş: "Hayatında böyle güzel bir çocuk görmemişsindir. Kabak kadar büyük gözleri var kızımın. Keşke yılan gibi süzülüp karnına girebilseydim onun." Ve sonra, yalnızlığına gömülmüş halde gözyaşıyla kuşatılmış olarak yalpalamaya devam ediyor. Akşam

olunca bir dağ eteğinde mola verip yatıyorlar. Mühendisin de uyuduğu görülüyor. Fakat sabaha karşı, yanındaki adamı uyandırıyor sarsarak, "Hepsi öldüler" diyor. Artık son derece sakin.

Başka bir kafilede nişanlı bir çift. Daha çok gençler. Erkeğin henüz bıyıkları bile terlememiş. Güçlü erkekler götürülecekler; ayrılık saati yaklaşıyor. Kız son çare olarak, sevgilisine kadın elbisesi giydirip saklamayı akıl ediyor. Numara başarılı. İki çocuk mutlulukla gülüyorlar bu değişikliğe. Ötekiler, zafer havasına erken girmemeleri için uyarıyor genç çifti. Büyük kentlerden birinin yakınlarında silâhlı çeteyle karşılaşıyor kafile. Adamlar birkaç kadın kaçırıp eğlenmek niyetinde. Çetenin seçtiği kadınlar arasında genç kız da var. Sıkıca sarılıyor nişanlısına: "Tanrı aşkına beni ondan ayırmayın. Kızkardeşim sağır ve dilsiz. Bana ihtiyacı var!" Çetenin yanıtı açık: "Bu, seni burada bırakmamız için yeterli neden değil canım, o da bizimle gelecek." Adamlar çifti pis bir eve sürüklüyor. Tabiî gerçek hemen ortaya çıkıyor. Çete üyeleri delikanlıyı anında öldürüp, kestikleri erkeklik organını ağzına sokuyorlar. Delikanlının dudakları hâlâ, kadına benzemesi için sürdükleri kına kırmızılığında. Sonra, korkunç biçimde ırzına geçtikleri kızı çırılçıplak nişanlısının cesedine bağlıyorlar, hem de, delikanlının kanlı organı kızın yüzüne değecek biçimde.

* * *

Kimsenin çözemediği kader iplikleriyle dokunmuş bir halı. Ve o anne. Açlıktan ölmüş bebeğini günlerce sırtında taşıyan o kadın. En sonunda, kokuya dayanamadıkları için kendi akrabaları zaptiyelere şikâyet ediyorlar onu. Sonra Kemahlı anneler. Tanrı'ya kurban sunarmış gibi, gözleri ışıl ışıl, marşlar söyleyerek çocuklarını kayalıklardan Fırat'a atan o çıldırmış anneler. Bir de o piskopos. Cüppesini toplayıp müdürün ayaklarına kapanmış, ağlıyor: "Onlara acı efendi, bu masumlara acı." Fakat müdür, kurallara uygun yanıt vermek zorunda: "Politikaya karışma! Seninle sadece kiliseyi ilgilendiren konularda müzakere ederim. Hükümet kiliseyi dikkate alıyor."

Bazı kafilelerde ise, açlık, susuzluk, ayakların yaralanması ve hastalık dışında, özel, çok belirgin zulme rastlanmamıştı. Bir gün, bir Alman hemşire, Maraş hastanesindeki görevine başlamak üzere tam hastaneden içeri girerken o anda binanın önünden geçmekte olan, uzun, sessiz Ermeni kalabalığıyla karşılaşır. Kafilenin son insanı gözden kaybolasıya kadar yerinden kımıldayamaz hemşire. İçinde kendisinin de anlayamadığı bir şeyler olmuştur: Acımak değil hayır, dehşet

duygusu da değil, çok muazzam bir şey, neredeyse bir yüceliştir bu. Aynı akşam yakınlarına şunları yazar: "Kısa süre önce yola çıkmış, henüz oldukça iyi görünen büyük bir sürgün kafilesine rastladım. Kafile önümden geçesiye kadar uzun süre bekledim. Gördüğüm manzarayı hiç unutmayacağım. İçlerinde çok az erkek vardı; çoğunluğu kadın ve çocuklar oluşturuyordu. Kadınların çoğunun saçları açık renk, gözleri iri ve maviydi. Bize, öylesine büyük bir ciddiyet ve doğal yücelik içinde bakıyorlardı ki, sanki kıyamet gününün yargıçlarıydılar." Ve kıyamet gününün bu zavallı yargıçları Zeytun, Maraş, Antep ve Adana vilâyetinden; kuzeyde Sivas civarı, Trabzon ve Erzurum'dan; doğuda, Harput, Kürtlerin yaşadığı Diyarbakır, Urfa ve Bitlis'ten geliyorlardı. Bu kafilelerin tümü Toros'ların ötesinde, Halep önlerine, sürünüp akan sonsuz bir insan halısı olarak birbirinin içine giriyordu. Fakat, ne Halep'te, ne de vilâyetin çok sayıdaki sancak ve kazalarında herhangi bir şey olduğu yoktu. Hiçbir şeyden etkilenmemiş olan kıyı şeridi huzur içindeydi. Musa Dağ'da her şey sakindi. Koca dağ, yakınlarından akıp giden korkunç göçü görmüyor gibiydi.

* * *

Haftalar geçti! Yoğunoluk'ta hayat, tabir yerindeyse, sakin akışını sürdürmekteydi. Elbette bu sözcük, yüzeysel anlamı itibariyle pek isabetli değil. İnsanlar "ondan" fazlaca söz etmiyorlardı, ama endişe verici olan, konu üzerine neredeyse hiç konuşmamalarıydı. Tarla ve bahçelerde, dokuma ve torna tezgâhlarında, her zamanki gibi yorulmak nedir bilmeden, evet belki de eskisinden daha çok çalışıyorlardı. Antakya'da her hafta kurulan pazara bile inip ürünlerini satıyorlardı. Aynı şekilde, Türk satıcılar da, eskiden olduğu anda, köylere geliyor, sanki hiçbir şey yokmuş gibi, her kuruş için sıkı pazarlık etmeyi sürdürüyorlardı. Aklı fikri yerinde olmadan, bir hipnoz uykusundaymışçasına alışılmış işini yapmak, insana özgüdür. Herkes her şeyi biliyordu. Herkes yaşamının birkaç hafta meselesi olduğunu biliyordu. Biliyordu ama bilmezden geliyordu. Şimdiye kadar herhangi bir şey olmadığına göre, tehlike, Musa Dağ'ın çocuklarına ilişmeden uzaklaşabilir miydi acaba? Bölgenin ücra bir köşede bulunması egemenler tarafından unutulma imkânı sağlamaz mıydı? Bu derin sükûnetin altında hayırlı bir belirti yok muydu? Böylece her sessizlik, insanların, kötü ruhları uyandırmamak için yeğledikleri suskunlukları tarafından derinleştiriliyor, herkes, ebedî bir güvenlik içinde bulunuyormuş gibi davranmak için, güncel yaşamın uykusu içine

gömülüyordu. Bu davranışın en tipik örneğini Doktor Altuni, Eczacı Krikor, hatta Ter Haykazun veriyordu. Yaşlı doktor, eşeğinin sırtında, uzaklara hasta ziyaretine gidiyor; bu arada, daha kötüsü olamazmış gibi, kötü kaderine küfürler yağdırıyordu. Öğretmenleri çevresinde toplayıp Sokratvari gece gezintileri düzenleyen Krikor, yıldızlara ilişkin konuşuyor, uzaktaki yerlerin adları üzerine, kimsenin itiraz edemeyeceği kesin bilgiler veriyordu. Milyonlarca mil uzaklıklardan söz ederken, felâketin en küçük yankısını bile duymak mümkün olmazdı. Krikor, ışık hızının kanatlarında, adını bizzat kendisinin koyduğu yıldıza çekilmişti. Sürgünün boş bir söylenti haline gelmesi için gökyüzüne bir bakış yetiyordu. Belki de sürgün gerçeğine Krikor'un inandığı yoktu. Hiçbir yerde konuya ilişkin kesin bir şey okumadılar. Ermeni gazeteleri ne zamandır gelmiyordu zaten; Osmanlı gazeteleri ise, şimdiye kadar sadece iki kez, sürgün üzerine esnek resmî imâlarda bulundular. Ter Haykazun da, sağa sola bakmadan, her zamanki faaliyetini sürdürmekteydi. Okulda ders veriyor, kuddas ayinlerini yönetiyor, piskoposluk dairesi içinde ziyaretlerine devam ediyordu. Papaz, Tomas Manastın'na yapılan geleneksel hac ziyaretinin bu yıl da yapılmasında ısrarlıydı. Çok eskilerden beri, hac esnasında Madah kurbanı niyetine bir koyun sunulurdu. Ter Haykazun hiçbir açıklama yapmaksızın, sadece, kurbanın sunulmasından sonra, müzik ve dans eşliğinde sabaha kadar süren büyük halk şölenini iptal etmişti.

Yerli liderler durumu böylesine sükûnetle değerlendirdikten sonra, iki yabancının, Avrupalı Juliette ile Gonzague'in tamamen kaygısız olmalarına şaşmamak gerekir. Bir gün Juliette kocasına ciddi ciddi şöyle demişti:

"Burada sonbahara kadar kalamam sevgilim. Fransa için kaygılanmaya başladım yavaş yavaş. Son günlerde sık sık annemi düşünüyorum."

Fakat Gabriel'in uzun, esrarengiz bakışları, söylediğinin çok uygunsuz, saçma bir şey olduğunu anlatmıştı Juliette'e.

Gabriel Bagratyan köylerdeki araştırma faaliyetini sürdürmekteydi; hatta araştırma alanını genişletmişti: Artık güney yönünde Süveydiye'den öteye geçtiği çok oluyordu. Kuzeyde ise bir kez, at sırtında dört saat yol aldıktan sonra Belen'e kadar uzanmıştı. Belen, İskenderunlu zengin Ermenilerin yaşadığı tenha bir safiye bölgesiydi. Antakya'ya gitmeyi sadece bir kez göze alabilmişti. Orontes Köprüsünde, eskisinden farklı olarak, birkaç zaptiye nöbet tutmaktaydı. Kâğıtlarını sormadan Gabriel'in geçmesine izin verdiler. Gabriel, imparatorluktaki bütün

karakolların, bütün nöbetçilerin, onu ve içinde Juliette ile Stepan'ın bulunduğu arabayı durdurmadan geçirecekleri sanısına kapıldı bir an için. Belki de kurtuluş sandığından daha kolaydı. Ancak hükümetin yeni kurduğu haber salonuna girer girmez gözüne çarpan büyük duvar ilânı, durumun ne kadar kötü olduğunu gösterdi Gabriel'e. İlânda Ermenilere tren bileti satılmasının yasaklandığı bildiriliyordu. Daha vahim önlemler de getirilmişti. Tam olarak şöyle denmekteydi:

"İkametgâhları dışında görülen pasaportsuz ve izin belgesiz Ermeniler hemen tutuklanacak ve en yakın sürgün kampına gönderilecektir." Birkaç maddeden oluşan sert kararnamenin altında, cesur Celal Bey'in yerine atanan itaatkâr Mustafa Abdül Halil Bey'in imzası vardı. Bagratyan, söz konusu tehdite rağmen pazara girdi. Başka zamanlar ağzına kadar dolu olan dar cadde bomboş ve korkulu bir yas içindeydi. Henüz sürgün kapsamına alınmamış olmalarına rağmen, Ermeni tüccarlar dükkânlarını kapatmış, yer yarılmış içine girmişlerdi sanki. Fakat Müslüman halkın da keyfi yoktu. Ermenilere karşı işlenen suçun imparatorluk üzerine düşen ilk gölgesi, Osmanlı parasının ani değer kaybına uğraması olmuştu. Bir süreden bu yana tüccarlar, altın ve gümüşle iş yapmak istemiyorlardı, böylece bu utangaç ve nazenin madenler bütün pazarlardan kayboluvermişlerdi. İstanbul'da bakanlıklardaki ekonomi uzmanları, paranın ani ve nedensiz değer yitirmesine ilişkin karışık açıklamalar yapmışlardı. Fakat para dolaşımının manevî dünyanın pazar ilişkilerine bağlı olabileceğini bugüne kadar hiçbir ekonomi uzmanı akıl edemedi. Antakyalı Türkler, çukurları, lağımları ve çöp yığınlarıyla bir dış mahalle sokağının gecę görüntüsünü andıran pazarda, ağır ve tutuk adımlarla yürüyorlardı.

Gabriel, Rıfat Bereket Ağa'nın eski zamanlardan kalma kapısını kilitli buldu. Bakır kaplanmış tahtayı tokmakla defalarca çalmasına rağmen evden ses soluk çıkmamıştı. Demek ki Ağa, Anadolu yolculuğundan dönmemişti daha. Ağa'nın Ermeni halkına yardım etmek için yolculuğa çıktığını bilmesine rağmen, baba dostunun uzakta olması Gabriel'in içini kaygıyla dolduruyordu şimdi.

Geriye döndükten sonra, bundan böyle yapacağı yolculuklarda Musa Dağ'ın çevresinden ayrılmamaya karar verdi. Böyle bir karara varmasının nedeni, bu dağın Gabriel'i giderek daha çok etkisi altına almasıydı. Daha hâlâ, sabahları pencereyi açıp dağı selâmladığında anlayamadığı törensel bir şaşkınlık sarıyordu bedenini. Her saat değişen, kâh üstüste yığılıp bütünleşen, kâh güneşin buğusunda bulutlanarak ayrışan Musa Dağ'ın ağır kütlesinin, her değişikliği sonsuz bir dağ

özelliği taşıyan bu kütlenin, Gabriel'e güç verdiği, Papaz Aram Tomasyan köye geldiğinden bu yana uykularını kaçıran o acı dolu düşünceler için cesaret sağladığı açıktı. Gabriel, Musa Dağ'ın gölgesinden çıktığı gibi, bu düşünceler için gerekli olan cesareti de yitiriveriyordu. Öte yandan, köylere yaptığı ziyaretler ürünlerini vermekteydi. Amaçladığı şeyi; buradaki köylüler, meyve üreticileri, ipekböceği yetiştiricileri, şal dokuyucuları, arıcı ve oymacıların, sadece görünürde sürdürdükleri yaşam ve faaliyetlerine ilişkin değil, aile ilişkileri ve kapalı iç dünyalarına ilişkin de tam bir bakış edinmeyi başarmıştı. Elbette bu çok kolay olmamıştı. Hâlâ birçokları onu, soy ve toprak itibariyle kendilerine bağlı da olsa, öncelikle kibar bir yabancı olarak değerlendirmekteydi. Konuşmayı hiç sevmeyen Avedis Bagratyan, Krikor, Ter Haykazun ve öğretmenler de dahil olmak üzere hiç kimseye ilgi göstermemiş, köye hiç ayak basmamış olmasına rağmen, köylülere daha yakındı. Ne de olsa, Yoğunoluk mezarlığında, kendi ölüleriyle birlikte yatıyordu o. Fakat zamanla Gabriel'e güvenmeye başlamışlar, hatta gizliden gizliye umut bile bağlamışlardı. Efendi, yurtdışını bilen, sahip olduğu nüfuz nedeniyle Türklerin çekindiği güçlü bir adamdı. O Yoğunoluk'ta kaldığı sürece köylerin başına çok kötü şeyler gelmezdi belki de. Hiç kimse bu tür umutların gerçek değerini hesaplamıyordu. Bunun ötesinde, başka bir hava daha vardı insanlarda. Gabriel geleceğe ilişkin, başkaları kadar az konuşuyor olsa da, bazıları, onun gözlerinde, huzursuzluğunda, sorduğu sorularda, aldığı notlarda, bu Parisliyi farklı kılan bilinçli düşünme ve yapma yeteneği olduğunu seziyorlardı. Ortada göründüğünde bütün gözler Gabriel'e çevriliyordu. Birçok eve davet edilmişti. Evler, buralarda âdet olduğu üzere oldukça boş olmalarına rağmen, temizlikleri ve rahatlıklarıyla şaşırtmışlardı Gabriel'i. Balçıkla sıvanmış döşemenin üstüne temiz hasırlar serilmişti. Oturmak için iyi halılarla kaplı divanlar vardı. Sadece, en yoksul köylülerin evleriyle ahırları yan yanaydı. Duvarlar bomboş değildi. Ev sahipleri kutsal resimlerden başka, birtakım solmuş resimler ve takvim yaprakları yapıştırmışlardı. Bazı kadınlar evlerini -şarkta çok seyrek rastlanır buna- çoğunlukla yassı kaplara koydukları taze çiçeklerle süslemişlerdi. Konuk oturur oturmaz, hemen önüne, üstünde büyükçe bir kalay kase bulunan tomruk konurdu. Kasenin içinde çeşitli hamur işleri, ballı çörekler ve tatlı peynir küpleri vardı. Gabriel, Yoğunoluk'ta geçen çocukluk günlerinden bilirdi bu olağanüstü tatlı yiyecekleri. O zamanlar bunlar yasak yiyeceklerdi, çünkü anne ve babasının, hizmetçilerin küçük Gabriel'i de yanlarına alarak köylüleri ziyarete gittiklerinden haberi yoktu. Oysa şimdi, fazla

ikram nedeniyle midesi zorlanmaktaydı, çünkü bu çöreklerin ardından da karpuz dilimleriyle süslenmiş meyveler sunuyorlardı köylüler konuklarına. Konukseverliği reddetmek ev sahibini çok inciteceği için, Gabriel başka bir yol bulmuştu. Kendisine sunulan yiyeceklerle, nereye gitse hemen kucağına verilen küçük çocukları besliyor, ara sıra ağzına birkaç şey atmakla yetiniyordu. Çocuklara, özellikle küçük çocuklara gösterilen sevgi, sunulan bakım etkileyiciydi. Anneler çocukların gömleklerinin, elbiselerinin, önlüklerinin temizliğine gururlu bir dikkat gösteriyorlardı. Elbette yıllar ilerledikçe, oğlan çocuklarının, Damlacık'ın dar geçitlerinde savaş ve yağmacılık oynarken kir pas içinde dolaşmalarını engelleyemeyeceklerdi. Gabriel sık yaptığı köy ziyaretlerinde dostlar da edinmişti. Bunlar arasında en sadık olanı Nurhan Çavuş adlı biriydi. Yoğunoluk'un güney çıkışında, inşaatçı Tomasyan'dan sonra en gösterişli iş yerine, içinde bir çilingir bir demirci atölyesiyle, semer ve burada kullanılan kağnı arabalarının yapıldığı bir başka atölye bulunan kocaman bir yere sahipti. Ayrıca Nurhan Çavuş'un, bir gören olmadan çalışabildiği kutsal atölyesi de buradaydı. Sırdaşları onun bu atölyede av tüfekleri tamir ettiğini, tüfek fişekleri yaptığını bilirlerdi. Fakat bu faaliyet, ihbar tehlikesi nedeniyle zaptiye Ali Nazif'e fark ettirilmiyordu. Nurhan Çavuş eski bir "seferberlik askeri"ydi. Hem savaşta, hem de Bursa'daki büyük garnizonda, bir Anadolu piyade alayında yedi yıl askerlik yapmıştı. Uçları iyice uzatılmış kır bıyığı, bir türlü bırakamadığı askerî üslûbu, sert konuşması ve nihayet, hâlâ üstü olarak, bir subay olarak selâmladığı Gabriel Bagratyan'ın karşısında dimdik duruşuyla, bütün varlığının askerlikle bütünleştiğini gösteriyordu. Belki de kendisi bile farkında olmadan Gabriel'de bir şeyler olduğunu hissetmişti. Avedis Bagratyan'ın işlerini de yapmış olan Nurhan Çavuş, ne durumda olduklarını anlamak için Bagratyan ailesinin silâh koleksiyonunu gözden geçirmeyi üzerine almış, sökmek, yağlamak ve yeniden takmak için silâhları gizli atölyesine taşımıştı. Gabriel sık sık bu çalışmayı izlemeye geliyor, bazen yanında Stepan'ı da getiriyordu. İki erkek askerî meseleler üzerinde, uzmanlarmış gibi uzun uzun sohbet ederlerdi. Nurhan Çavuş'un dağarcığında, edebiyat düşkünü Gabriel'in duymaktan bıkmadığı kaba hikâyeler ve fıkralar doluydu. İnanılacak gibi değil ama, iki Ermeni erkeği, sürgün aylarında sanki anavatanları orasıymış gibi, Osmanlı askerî yaşamının anılarına dalmışlardı. Nurhan Çavuş'un sayılarını bazen kendisinin de şaşırdığı bir sürü çocuğu vardı. Onlarla hiç ilgilenmezdi. Ürkütücü bıyıklı bu eski, acemi asker eğiticisi, kendi kanından gelen çocuk sürüsüne karşı ruhsuz bir yumuşaklık içindeydi; gönül

rahatlığıyla ihmal ediyordu küçükleri. Mesai saati bitip atölye ustalarından anahtarları teslim aldıktan sonra, ne çok çocuklu evine gider, ne de herhangi bir komşusunu ziyaret ederdi. Bir elinde şarap testisi, öteki elinde devletten yürüttüğü bir Türk piyade kometi olduğu halde, kendisine ait kayısı bahçesine atardı kapağı. Hava kararmaya yüz tutunca, köylülerin çok iyi tanıdığı, güvensizce uluyan boru sesi havayı yırtar, duraksayan, takılan ordu sinyalleri duyulurdu. Çavuş, gece olmadan önce bütün ovayı bir araya toplamak istiyormuş gibi, karmakarışık bir yat borusu çalardı.

* * *

Okul çocukları nedeniyle, köyler arasında küçük bir kültür politikası tartışması çıkmıştı. Ulusun en yetkili eğitim makamı olan Ermeni Okullar Birliği'nin -Miaziyal Engerutiunk Hayoz- planına göre okullar, yazın ilk sıcak günlerinde, yani mayıs ayının ortalarında kapanıyordu. Ancak en yüksek okul yöneticisi olarak Ter Haykazun, aniden, sekiz gün gibi kısa bir tatilden sonra, yeni öğrenim yılına başlanmasına karar verdi. Ter Haykazun'un kararının temelinde, bütün halkın içine düştüğü şuursuz çalışma gayretine neden olan şey yatmaktaydı. Tufan belirtisil Bütün düzenlerini çözecek, yok edecek o yaklaşmakta olanın karşısına daha fazla düzen, kaçınılmaz biçimde yaşanacak çaresizliğin karşısında daha fazla düzen ve disiplin konmalıydı. Bunun da ötesinde, şu can sıkıcı günlerde, tatil sevinci yaşayan çocukların dizginlenemez gürültüsü, her şeyden bihaber çocuk şamatası çekilmez bir felâket olurdu. Eğer öğretmenler cephesinden ısrarlı karşı çıkış gelmeseydi, Ter Haykazun'un kararı herkesçe kabul görecekti. Ne var ki öğretmenler, en başta da Hrant Oskanyan, kendilerine yasal olarak tanınmış tatilden vazgeçmek istemiyorlardı. Muhtarları kullanmışlar, zavallı küçüklerin beyinlerini bu sıcak havada yormanın onlara ciddi zararlar vereceğini söyleyerek aileleri uyarmışlardı; Ter Haykazun'a karşı yürütülen kin dolu karşı propaganda faaliyetinin başını suskun Oskanyan çekmekteydi. Ama elbette başarılı oluğu söylenemezdi. Papaz taviz vermiyordu. Yedi köyün muhtarıyla toplantı yapıp, kısa bir konuşmayla ikna olmalarını sağlamıştı. Böylece yeni öğrenim yılı, yaz aylarına girilmiş olmasına rağmen, eskisi son bulduktan kısa süre sonra yeniden başlayacaktı. Öğretmenler son çare olarak, Gabriel Bagratyan'ı tartışma içine çekmeye çalıştılar. Şatakyan ile Oskanyan, son derece ciddi bir resmîyet içinde gelmişlerdi konağa. Ancak Gabriel açıktan açığa ve

sakınmadan kendisinin de derslerin devam etmesinden yana olduğunu açıkladı. Ter Haykazun'un kararını sadece genelde onaylamakla kalmıyor, özel olarak da uygun buluyordu; çünkü oğlu Stepan'ı, okula, Şatakyan'ın sınıfına gönderme kararı almıştı. Böylece Stepan nihayet kendi ırkından yaşıtlarıyla biraraya gelebilecekti. Öğretmen Şatakyan eğildi, sonra, bilimin eski sertliğine karşı modern sağlık ve serbestlik isteğinin gerekliliğini imâ ettiği kısa bir konuşma yaptı. Konuşmasını bitirdiğinde Gabriel'in şaşırtıcı sorusuyla karşılaştı:

"Benimle neden Fransızca konuşuyorsunuz?"

Hapeth Şatakyan kırıldığını belli ederek savundu kendisini:

"Sadece sizin için, efendi."

Şatakyan'ı öfkeyle iten Hrant Oskanyan sanki bu hareketiyle, bak gördün mü kendini beğenmişliğinle her şeyi mahvettin, demek ister gibiydi. Öğretmenlerin yenilgiyi kabul etmekten başka çareleri kalmamıştı. Fakat suskun Şatakyan, Ter Haykazun'a duyduğu nefreti uzun bir hiciv şiiri yazarak boşalttı. Krikor'un başını çektiği gece toplantılarından birinde bu şiiri, şarkı söyleyen, olağanüstü zayıf Asayan'a okuttu. Öğretmen Asayan'ın sesi, öfkeli etkilenmişlikte gümbürdüyordu. Yan iş olarak, kilise korosunun şefliğini yaptığından, Ter Haykazun'un sert yönetimi altında başkalarının çektiğinden daha çok çekmişti. Mücadeleci şiir şu tehditkâr dizelerle bitiyordu.

"O giydiğin papaz kisvesi
Örtse de güneşi kara bir bulut gibi
Güneş doğacak yine, yıkıp bütün engelleri."

Şiirde güneş sözcüğü alegorik olarak düşünsel aydınlık yerine kullanıldığına göre, daha fazla eğitim yapılmasını isteyen Ter Haykazun'un papaz kisvesinin güneşi neden örttüğü anlaşılamamıştı. Krikor, çömezinin bu ve benzeri hırslı çıkışlarına baş sallıyordu durmadan. Hıdır Bey'in bağlarının üst tarafındaki bayırlardan birinde daire olup oturmuşlardı. Eczacı şiiri istedi. Hicvedilen kişiyi bir tarafa bırakmıştı. O her zaman konuyu bir tarafa bırakırdı zaten. Belirsiz bir soğukkanlılıkla açıkladı:

"Karışıklıktan başka bir şey değil, Hrant Oskanyan. Şair dediğin eski zamanlarda vardı..."

Sadece şairler değil, eylemler, savaşlar, devlet adamları, kahramanlar da sadece geçmişte yaşamışlardı. Aslında bütün dünya tarih olarak algılanabilirdi ancak. Ama delikanlının hevesini tamamen kırmamak için, elini salladı:

"Vazgeçme sakın! Fakat, daha öğrenecek çok şeyin var, öğretmen!"

Bagratyan, belirlenen günde, yanında Stepan ve ayaklarındaki yaralar artık iyileşmiş olan küçük kız Sato olduğu halde, Yoğunoluk okuluna geldi. Daha önce, Juliette ile kısa bir tartışma geçmişti aralarında. Herhangi bir şark kümesinde, o pis çocuklarla yanyana oturacak oğlu için kaygılandığını söylemişti Juliette. Bulaşıcı hastalık ve bit tehlikesinden daha az korkmalarının doğal olduğu Paris'te bile, Stepan'ı halk okuluna göndermemişlerdi. Gabriel tavrında ısrarlıydı. Düşünülecek olursa, kısa süre içinde, yerlerini gerçek tehlikelere bırakacak olan Juliette'in sözünü ettiği tehlikeleri ciddiye almak bile gereksizdi. Stepan'ın babası olarak o, çocuğun kendisinin olan şeyleri nihayet temelden öğrenmesini daha çok önemsiyordu. Başka zamanlarda ve durumlarda Juliette'in vereceği yüzlerce karşılık olurdu. Fakat şimdi, hemen mücadeleden vazgeçmiş, susmuştu. Bu suskun tavizi en az kendisi anlayabiliyordu. Gabriel'in olağanüstü umutsuz göründüğü o gece konuşmasından bu yana, esrarengiz bir şeyler olmuştu. On dört yıllık evlilik süresince elde edilmiş huzurlu yaşantılarını yitirmişlerdi giderek. Juliette geceleri uyandığında, yanında uyuyan adamla kendisinin, artık aynı tarihi paylaşmadıklarını düşünüyordu. Onların ortak tarihi orada, çok uzakta kalmış, onların olmaktan çıkmış Paris'te, pırıl pırıl ışıklarla donatılmış öteki Avrupa kentlerindeydi. Ne olmuştu? Değişen Gabriel miydi, yoksa kendisi mi? Hâlâ beklenen felâketi ciddiye almıyordu. Tufanın, kendisi gibi bir Fransız'ın önünde saygıyla durmayacağını düşünmek gülünç geliyordu Juliette'e. Birkaç hafta daha dayanmaktan başka çare yoktu. Sonra geldiği yere dönecekti! Bu birkaç hafta içinde olanlar ya da olmayanlar onun için önemsiz bir oyundu sadece. Gabriel'in Stepan'ı okula gönderme kararı karşısında o nedenle susmuştu. Ancak, içindeki bu soğuk duygunun -"Ah, beni ne ilgilendirir ki?"- aniden bilincine varınca, korkmuş, sadece kendisi için değil, daha çok Stepan için şimdiye kadar tanımadığı bir acı duymuştu.

Elbette Stepan bu yeni durumu sevinçle karşıladı. Babasına itiraf ettiğine göre, Avakyan ile çalışırken kendisini bir türlü derslerine veremiyordu. Paris'te liseye gitmiş bu çocuk, Latince ve Yunanca öğrenen Stepan, köy okuluna gitmeyi yeğlediğini açıklamıştı Gabriel'e. Stepan'ın bu kadar heveslenmesinin nedeni, elbette sadece Avakyan'la çalışırken sıkılması değildi, son zamanlarda çocuğun düşünceleri de gerilmiş, karışmıştı. Özellikle İskuhi ile Sato geldiğinden bu yana çok belirginleşmişti bu durum. Bir gün, Sato'nun yüzünden kıyamet koptu evde. Stepan ile küçük kız, bir sabah erkenden birden bire ortadan

kaybolmuşlar, ancak öğle yemeğinden çok sonra dönmüşlerdi. Bu durum Sato açısından kötü sonuçlar doğuracağından, Stepan şövalye tavrıyla suçu üstlenmiş, Damlacık'ta gezerken yolu şaşırdıklarını söylemişti. Sadece Avakyan'a değil, Gabriel'e de fena halde çıkışan Juliette, Stepan'ın bundan böyle Sato'yla konuşmasını bile yasaklamıştı. Serseri küçük kız ev halkından tamamen soyutlandı. Evde olduğu zamanlar odasından dışarı çıkmayacaktı. Ama Stepan, henüz tam iyileşmeden hasta yatağını terketmiş İskuhi'nin yanına gidiyordu sık sık. İskuhi bahçede şezlonga uzandığında ayaklarının ucuna yere otururdu Stepan. Çocuğun öğrenmek istediği çok şey vardı. Durmadan Zeytun'u anlatmak zorunda kalıyordu İskuhi. Fakat Juliette'in geldiğini görür görmez, suç ortakları gibi hemen susuyorlardı ikisi de. Stepan'ı nasıl da kendilerine çekiyorlar diye geçiriyordu aklından Juliette.

* * *

Gösterişli bir yapı olan Yoğunoluk okulu, Musa Dağ'ın çevresindeki en büyük okul olarak dört dersliğe sahipti. Yönetimi Ter Haykazun tarafından Şatakyan'a verilmişti. Öğretmen Şatakyan kendi inisiyatifiyle, ilkokula, kendisinin Fransızca ve tarih, Oskanyan'ın ise edebiyat ve kaligrafi dersi verdikleri bir de yetkinleşme sınıfı eklemişti. Bu da yetmemiş, yetişkinler için de akşam kursları açılmıştı. Bu kurslarda evrensel bilge Krikor bile bütün bilgisini ortaya dökme imkânı buluyordu. Yıldızlar, çiçekler, hayvanlar, taşlar, dünya üzerindeki halklar, şairler ve bilginler üzerine konferanslar vermekteydi Krikor. Fakat her zamanki gibi, her konuyu ayrı ele almıyor, fantastik bir tarzda her şeyi birbirine karıştırarak yüksek hayal gücünün ürünü olan bilim masalları anlatıyordu. Konuşmalarını hep gizemli sözcükler ve rakamlarla süslüyor, dinleyiciler anlamamışlığın yorgun gözleriyle bakıyorlardı kendisine. Yine de Eczacı Krikor'un, halkın öğrenme isteğine aydınlık bir ışık tuttuğu açıktı. Çok yaşlı insanlar, çoğunlukla dünyadan az biraz haberdar zanaatkârlar, bir tatil akşamında daha, yeni bir şeyler duyup öğrenmek için akşam kurslarına geliyor, dar okul sıralarını dolduruyorlardı. Hapeth Şatakyan, Stepan'ı on iki ile on beş yaş arasında öğrencilerden oluşan otuz kişilik yetkinleşme sınıfına almış, ama bu arada Gabriel'i kenara çekip şunları söylemeyi ihmal etmemişti:

"Sizi tam olarak anladığım söylenemez, efendi. Oğlunuz burada ne öğrenebilir ki? Büyük ihtimalle Stepan, bir sürü konu hakkında benden daha çok şey biliyor. Çünkü ben, bir süre İsviçre'de eğitim görmüş

olmama rağmen yıllardan bu yana bu ıssız yerde çürümekteyim. Şu çocuklara bir bakın! Orman kaçkınları gibiler! Oğlunuzun buradan olumlu yönde etkileneceği konusunda kuşkularım var..."

"Çocuğu tam da bu etkiden mahrum bırakmak istemiyorum Şatakyan" dedi Gabriel. Akıllı bir Avrupalıyı ille de küçük şarklılara benzetmek isteyen babanın inadı şaşırtmıştı öğretmeni. Sınıf çocuklarla, çocuklarının kaydını yaptıran ebeveynlerle doluydu. Yaşlı kadınlardan biri önündeki erkek çocuğu itekleyerek Şatakyan'a yaklaştı:

"İşte burada öğretmen! Onu fazla dövme!"

Öğretmen, "Kulağınızla duydunuz" diyerek döndü Gabriel'e ve eski çağların, batıl inançların, cehaletin hâlâ süren etkisi nedeniyle iç geçirdi; işte bunlarla mücadele etmek zorundaydı o.

Stepan'ın haftada dört kez okula gelmesi ve öncelikle Ermenice okuyup yazma konusuna ağırlık verilmesinde anlaşmışlardı. Sato'yu da en alt sınıfa yerleştirdiler. Bu sınıfta çoğunlukla, kıt akıllı Zeytunlu yetimden yaşça daha küçük kızlar vardı. Stepan daha okula ikinci gidişinde eve öfkeden taşmış olarak döndü. Giydiği şu aptal İngiliz giysileri nedeniyle kendisiyle alay edilmesini istemiyordu artık. O da öteki çocuklar gibi giyinmeliydi. Köydeki terzilerden birine, kendisi için herkesin giydiği kuşaklı entari ve şalvar diktirilmesini son derece sert bir ifadeyle talep etti. Bu nedenle annesiyle, karara bağlanmaksızın günlerce süren tartışmalara girişmek zorunda kalmıştı.

Samuel Avakyan'a Stepan'la yaptığı dersler yerine yeni ve çok başka bir iş verildi. Gabriel, son haftalarda topladığı bir sürü dağınık notu Avakyan'a teslim etmiş, genç adamdan, bunları birçok nüsha olarak büyük bir istatistik özet haline getirmesini istemişti. Bu çalışmanın amacını bilmiyordu Avakyan. İlk önce, en güneydeki dantel üreticisi köy Vakıftan en kuzeydeki bal üreticisi köy Kebusiye'ye kadar köylerin toplam nüfusunun belli açılardan saptanması gerekiyordu. Sonra, Bagratyan'ın Yoğunoluk köy kâtibinden ve yaşlılar kurulu üyesi öteki altı köylüden aldığı veriler düzene sokulacak ve kontrol edilecekti. Avakyan hemen ertesi günü Gabriel'e aşağıdaki kesin listeyi vermeyi başardı.

Cinsiyet ve yaşa göre 7 köyün listesi aşağıdaki gibiydi:

4 yaşın altında 583 bebek ve çocuk
4-12 yaş arası 579 kız çocuğu
4-14 yaş arası 823 erkek çocuğu
12 yaşın üzerinde 2074 kadın
14 yaşın üzerinde 1550 erkek
Toplam 5609 kişi

Bu sayımın içinde evinde kalanlarla birlikte Bagratyan ailesi de vardı. Bu toplam listelerin dışında daha ayrıntılı listeler de tutulmuş, örneğin tek tek köylerdeki aile sayısını, meslek ve iş ayrımını konu alan istatistikler yapılmıştı. Kısaca denebilir ki, soruna bütün önemli açılardan bakılmıştı. Gabriel bölgedeki hayvan miktarını da saptamaya çalıştı. Sadece küçük bir bölümü yerine getirilen bu çalışmanın yürütülmesi pek kolay olmamıştı, çünkü konuya ilişkin muhtarların bile kesin bilgisi yoktu. Kesin olan şuydu: Büyükbaş hayvana, sığır ve ata hiç kimse sahip değildi. Buna karşılık durumu iyi olan her ailenin birkaç çift keçisi, yük taşımada ve binek hayvanı olarak kullandığı bir eşeği ya da katırı vardı. Tek tek hayvan üreticilerinin ya da cemaatlerin koyun sürüleri, dağlı halkların geleneklerine göre, bir kırkım zamanından ötekine kadar çobanların gözetiminde tenha meralarda ve çayırlarda yayılmaktaydı. Bu sürülerde kaç koyun bulunduğunu yaklaşık olarak bile bilmek olanaksızdı. Her türlü işe gönüllü olan çalışkan Avakyan, dolaşıp duruyordu köyler arasında. Gabriel'in çalışma odası koca bir kadastro şubesi *haline gelmiş gibiydi. Fakat genç öğrenci, varlıklı bir adamın son derece* güvensiz bu bekleme süresini, kılı kırk yararak bulunmuş bu tür sabır oyunlarıyla doldurmasına gizlice omuzlarını silkiyordu. Büyük ihtimalle Musa Dağ'da yaşayan halkın yaşantısına ilişkin yazı yazmayı tasarlayan bu hülyalı titiz adama hiçbir şey not alınmayacak kadar önemsiz görünmüyordu. Köylerde kaç tandır bulunduğunu bilmek istiyor, tahıl üretimiyle ilgileniyordu. Dağlıların mısırı ve kırmızı Suriye tohumunu Müslümanlardan almalarının onu kaygılandırdığı görülmekteydi. Ne Yoğunoluk'ta ne Bitias'ta, ne de başka bir yerde Ermenilere ait değirmen bulunmaması da açıktan açığa endişe duyduğu konulardan biriydi. Hatta Eczacı Krikor'a bile yanaşıp ilaçların durumu hakkında bilgi istemişti. Gabriel'in kendisini eczanesinde değil kütüphanesinde ziyaret etmesini bekleyen Krikor, düş kırıklığına uğradığını belli eden bir el hareketiyle çevreye işaret etmişti. Tahta raflarda yabancı yazılarla işaretlenmiş bir sürü kase ve kap vardı. Eczaneyi akla getiren de sadece bunlardı zaten. Köşede üç büyük petrol güğümü, bir tuz çuvalı, birkaç balya çubuk tütünü ve bir parti süpürgeci malzemesi dükkânın canlı kesimini oluşturmaktaydı. Krikor, kemikli işaret parmağıyla mistik vazolardan birine vurdu haşmetle.

"Bütün ilaçlar, Johannes Chrysostomus'un çok önce söylediği gibi yedi temel elemandan oluşur. Bunlar kireç, kükürt, güvercile, iyot, söğüt reçinası ve defne suyudur. Yüzlerce ilaçta da hep aynı." Krikor, Johannes Chrysostomus'un bu temel elemanlarından kendisinde çokça

bulunduğunu gösterir gibi kâseye yumuşak bir fiske vurmuştu. Çağdaş eczacılıkla ilgili bu dersten sonra Gabriel, daha fazla araştırma yapma gereği duymadı. Neyse ki evinde kapsamlı bir ecza dolabı mevcuttu. Fakat bütün bunlardan daha önemlisi kuşkusuz silâh meselesiydi. Arkadaşı Nurhan Çavuş, konu üzerine belirsiz imalarda bulunuyordu sık sık. Fakat Gabriel yaşlılar kurulundakilere ne zaman bu konuya ilişkin bir şey sorsa, ne yaparsa yapsın, sıvışıp gidiyorlardı. Günlerden bir gün Muhtar Kebusyan'ı evinde yakaladı; kaçmasına olanak vermeyecekti bu kez:

"Benimle açık konuş Tomas Kebusyan! Ne kadar ve ne tür silâhlar var elinizde?"

"İsa Aşkına! Bizi felâkete mi sürüklemek istiyorsun, efendi?"

"Neden güven duymuyorsunuz bana?"

"Karım bilmiyor, oğullarım bilmiyor, öğretmenler bile bilmiyor. Hiç kimse!"

"Ağabeyim Avedis biliyor muydu?"

"Ağabeyin Avedis'in, nur içinde yatsın, haberi vardı elbette. Fakat kimseye söz etmedi bundan."

"Ağzını tutamayacak biri gibi mi görünüyorum ben?"

"Eğer ortaya çıkarsa hepimizi öldürürler."

Şaşılaşmasına, saçsız başını durmadan sallamasına rağmen konuğundan kurtulamayan Kebusyan, en sonunda, oda kapısını iyice kapayıp ürkekçe fısıldayarak gerçeği itiraf etti. 1908'de İttihat, Sultan Abdülhamit'e karşı harekete geçtiğinde, Jöntürkler, imparatorluk sınırları içindeki bütün kaza ve köylere silâh dağıtmışlardı. Silâhlar öncelikle Ermeni bölgelerine verilmişti, çünkü o zamanlar Ermeniler, devrimin temel desteği olarak görülüyorlardı. Enver Paşa'nın bu durumdan elbette haberi vardı. O nedenle, Birinci Dünya Savaşı patlak verdiği zaman sivil Ermeni halkının silâhsızlandırılmasını emretmişti. Talimatın uygulanmasında tek tek hükümet görevlilerinin karakter ve zihniyetinin önemli rolü olmuştu. Erzurum ve Sivas'ta olduğu gibi, eğer vilâyetlerde, *İttihat'ın taşra örgütünün bilinen atılganlığı egemense, silâhsız insanların* hükümet emrini yerine getirmek için, jandarmalardan silâh satın aldıklarına rastlanıyordu. Çünkü böyle yerlerde "silâhımız yok" demek, aslında varolan silâhları haince emeller için inkâr etmek anlamına geliyordu. Celal Bey'in vilâyetinde ise, tahmin edilebileceği gibi, uygulama daha esnekti. İstanbul'daki muhteşem savaş tanrısının önlemlerine karşı, insan yanı şahlanan mükemmel vali, bu tür emirleri tamamen çöp sepetine atamasa bile, büyük bir gevşeklikle uyguluyordu. Bu esneklik,

Maraş mutasarrıfı hariç, alt görevlilerin davranışına da yansımaktaydı. Ocak ayında bir gün, kızıl saçlı müdür polis yüzbaşısıyla birlikte silâh teslim almak için Yoğunoluk'a gelmiş, hiçbir zaman kendilerine silâh verilmediği tebessümle temin edildikten sonra sessiz sedasız geri dönmüştü. O günlerde Muhtar Kebusyan'ın, komitenin sözcülerine silâh alındığına dair belge vermemiş olması büyük şanstı.

"Çok iyi" diye övdü Gabriel muhtarı, "Peki, silâhlar işe yarar mı bari?"

"Elli mavzer ve iki yüzelli piyade tüfeği. Her otuz şarjör için yüz elli atış."

Gabriel düşünceliydi. Gerçekten de bu hiçbir şey demekti: Acaba köylülerin başka ateşli silâhı yok muydu? Kebusyan yine duraksadı:

"Bu onların meselesi. İçlerinden birçoğu ava gidiyor. Fakat birkaç yüz çakaralmaz eski tüfeğin ne değeri olabilir ki?"

Gabriel ayağa kalkıp muhtara elini uzattı:

"Bana güvendiğin için teşekkür ediyorum Kebusyan! Her şeyi söylediğine göre, şimdi de bunları nereye koyduğunuzu öğrenmek istiyorum."

"Bunu gerçekten de bilmek zorunda mısın, efendi?"

"Hayır! Fakat merak ediyorum. Söylememen için neden olmadığını düşünüyorum."

Muhtar vicdanıyla mücadele etmekteydi. Bu sırrı, Ter Haykazun ile genç zangoçun dışında kimse bilmiyordu. Fakat Gabriel'in kişiliğinde Kebusyan'ın karşı koyamadığı bir şey vardı. Umutsuz yakarışların ardından sırrını ona açıklamak zorunda kalmıştı. Tüfeklerle dolu sandıklar ve cephane kutuları, Yoğunoluk mezarlığında uyduruk isimlere ait gerçek mezarlara konmuştu. Konuğunu uğurlamak için kapıyı açarken, "İşte şimdi hayatımı senin ellerine verdim, efendi" diye iç geçirdi muhtar. Gabriel arkasını dönmeden yanıtladı: "Belki de gerçekten böyle oldu Tomas Kebusyan!"

Bagratyan'ın beynini kendisini de korkutan sarsıcı düşünceler meşgul etmekteydi; gece gündüz tek bir saat bile bırakmıyorlardı peşini. Titizlikle sürdürdüğü araştırmalarına rağmen, bu düşünceler yeşil dağın eteklerindeki bütün yaşam gibi, düşsel bir imparatorluktan çıkıp gelmiş gibiydiler. Gabriel sadece önündeki başlangıcı, yolların çatallandığı dört yol ağzını görüyordu. Beş adım ötesinde her şey sis ve karanlık içindeydi henüz. Fakat karar öncesindeki her hayat için hiçbir şey, hedef kadar gerçek dışı olamazdı elbette. Yine de Gabriel'in bütün enerjisiyle sadece bu dar vadide hareket etmesini, belki de hâlâ olanaklı

olan çare bulmaktan kaçınmasını anlamak mümkün müydü? Neredeydi o ses: Neden duraksıyorsun Bagratyan? Neden günlerin gelip geçmesine göz yumuyorsun? Ünlüsün, servetin var. İkisini de terazi kefesine koy! Karşında bir sürü tehlike ve en büyük zorluklar olsa da Juliette ve Stepan ile birlikte Halep'e kadar ulaşmayı dene. Halep nihayetinde büyük bir kent. Orada ilişkilerin var. Hiç olmazsa karın ve oğlun için konsoloslukların himayesini sağlayabilirsin. Gerçi her yerde ileri gelenleri tutukladılar, sürdüler, işkence edip astılar. Bu durumda yolculuğa çıkmak çok tehlikeli. Peki, kalmak daha mı az tehlikeli? Daha fazla bekleme, çok geç olmadan kurtulmayı dene! Hiçbir zaman susmuyordu bu ses; sadece içten içe yankılanıyordu. Musa Dağ huzur içindeydi. Değişen hiçbir şey yoktu. Burada dünya Rıfat Bereket Ağa'nın dediklerini doğruluyordu sanki. En ufak bir olay dahi ulaşmıyordu vadiye. Şu an bile, bazen yitik bir çocuk söylencesi gibi algıladığı yurdu, iyice içine almıştı Bagratyan'ı. Onun için Juliette anlamından çok şey yitirmişti. Belki isteseydi de Musa Dağ'dan kurtulamazdı artık.

Gabriel silâhlara ilişkin konuşmama sözüne bağlı kalmış, Avakyan'a da tek söz etmemişti. Buna karşılık genç öğrenciye yeni görevler vermişti. Avakyan bir haritacı gibi çalışıyordu artık. Mart ayında, babasının isteği üzerine Stepan'ın beceriksiz çizgilerle çizmeye başladığı Damlacık planı anlam kazanmıştı şimdi. Bagratyan, Avakyan'dan dağın büyük ölçekli haritasını üç nüsha halinde çıkarmasını istedi. İnsanlar ve hayvanlardan sonra vadide araştırılacak bir şey kalmadı, diye düşündü genç öğretmen, şimdi sıra dağlara geldi. Damlacık, bilindiği gibi, Musa Dağ'ın özüdür. Dağ kütlesi kuzeyde Bailan vadisine doğru görkemli doğal kuleler ve taraçalar halinde yiten birçok kola ayrılırken, güneyde Orontes nehrinin ağzına, düzensiz, aynı zamanda da bölük pörçük biçimde düşer. Dağ, bütün gücünü ve yoğunluğunu ortada Damlacık'ta toplamıştır. Burada, kayalıklardan oluşan güçlü yumruğuyla yedi köyün vadisini, bol kıvrımlı bir battaniye gibi çeker göğsüne. Yoğunoluk ile Hacı Habipli üzerinde oldukça dik duran en yüksek iki tepesi de burada şaha kalkmıştır. Bu en yüksek iki tepe, kısa otlarla kaplı ağaçsız tek bölgedir. Damlacık'ın arkası oldukça geniş bir yayla oluşturur; Palamut Meşesi Geçidi'yle kıyı şeridindeki dik kayalıklar arasındaki en geniş mesafe (Avakyan'ın hesaplarına göre) havadan üç kilometreden fazladır. Gabriel'in kafasını en fazla meşgul eden, doğanın bu dağ yüzeyine oturttuğu çok keskin sınırlardı. Önce kuzeyde, bir boğaz ve dar geçitle birbirine bağlanan bir yarık vardı; öyle ki burada vadiden yukarıya doğru eski bir patika bile çıkardı. Ne var ki bu yol çalılıklar içinde yitip git-

mişti zamanla, çünkü dik kayalıkları aşarak denize ulaşmak olanaksızdı. Buna karşılık güneyde, dağın kırıldığı yerde, çıplak, neredeyse hiç bitki örtüsü olmayan bir yarım daire üzerinde kayalardan oluşmuş elli ayak yüksekliğinde muazzam bir tepe uzanmaktaydı göğe doğru. Bu tepe, denizin bir kısmıyla Müslüman köylerinin yer aldığı bütün Orontes ovasına, çıplak Cebel Akra'nın tepelerine kadar egemendi. Yeşil sarmaşık otları içine kıvrılan Seleukos'un tapınakları ve su kemerlerini, Antakya'dan El Eskel ve Süveydiye'ye giden en önemli karayolundaki her araba izini görmek mümkündü. Bu küçük kentin beyaz yapıları ışıldıyor, denize çok yakın bir yerde, Orontes'in sağ kıyısında büyük ispirto fabrikası göze çarpıyordu güneşin altında. Her askerî kafa, Damlacık'ın en ideal savunma noktası olduğunu hemen kavrayabilirdi. Boş zamanı çok olan yürüyüşçüleri bile, zor ve kötü yolu nedeniyle yıpratan dağın elverişsiz vadi tarafı bir yana bırakılırsa, gerçekten tek bir saldırı noktası kalıyordu geriye: Kuzeydeki dar boğaz. Burası savunma için yüzlerce avantaj sunuyordu. Yarığın iki yanının bodur ağaçlar, bodur çamlar, çalılıklar ve her türlü yabanî otla dolu olmasının aşılmaz engeller oluşturması bu avantajlardan sadece biriydi.

Avakyan'ın haritacılık faaliyetlerinden Gabriel uzun süre hoşnut kalmamıştı. Durmadan yeni yanlışlar ve eksiklikler buluyordu. Genç öğrenci patronun takıntısının giderek deliliğe dönüştüğünü düşünüyordu. Hâlâ hiçbir şeyden haberi yoktu. Bütün günlerini Damlacık'ta geçiliyorlardı artık. Balkan Savaşı'nda topçu subayı olan Bagratyan, şimdi kullanım değeri kazanmış olan çifte dürbüne, ölçüm aletlerine, pusulaya ve yer tespiti için başka araçlara sahipti hâlâ. Krokilerde her pınarın akış istikametinin, her yüksek ağacın, her büyük kaya kütlesinin gösterilmesine inatçı bir dikkat gösteriyordu. Fakat sadece kırmızı, yeşil ve mavi çizgiler değil, tuhaf sözcükler ve rakamlar da vardı krokilerde. Doruktaki yuvarlak dağ tepeleriyle kuzey geçidi arasında çok geniş, düz bir alçaltı yer almaktaydı. Burası mükemmel çimenlerle kaplı olduğundan, her zaman keçi ve koyun sürülerini otlatan, eski zamanlardan çıkıp gelmiş biri leri gibi, yaz kış kepenekleri içinde günlerini uyuklayarak geçiren çobanlara rastlanırdı. Gabriel ile Avakyan adımlarını sayarak çayırlığın çevresinde dolaşmışlardı. Yukarıda, çayırlığın kenarında, güçlü eğrelti otları arasında kendilerine yol açan iki pınara işaret etti Gabriel: "Büyük şans. Bütün bunların üzerine kırmızı kalemle 'Kent Çukuru' yazın." Bu tür gizemli sözcüklerden geçilmiyordu. Gabriel'in ısrarla, yumuşak, serin güzelliği olan bir yer aradığı görülmekteydi. Nihayet böyle bir yer buldu. Burası da bir pınarın kenarındaydı; yüksek düzlükle dik kayalıkların

arasında, mersin ağaçlarıyla yabangülü fundalıklarından oluşan, koyu yeşil bir kuşağın geçtiği denize daha yakın bir yerdeydi. "Bunu kaydedin Avakyan ve kırmızı kalemle not düşün: 'Üç Çadır Mevkii'" dedi. Avakyan sormadan edemedi:

"Üç Çadır Mevkii ne demek?"

Fakat Gabriel çoktan yürümeye başladığı için duymamıştı soruyu. Düşçünün birine düş kurmakta yardım etmek zorundayım diye geçirdi aklından Avakyan. Üç Çadır Mevkii sözüyle ne anlatılmak istendiğini ancak iki gün sonra öğrenecekti.

* * *

Doktor Altuni İskuhi'nin koluyla omzundan sargıyı çıkardığında suratı asıldı:

"Tahmin ettiğim gibi. Eğer büyük kentlerden birinde olsaydık her şey farklı olurdu. Halep'te kalmalıydın, gözümün nuru, orada kalıp hastaneye başvurmalıydın. Ama belki de buraya gelmekle iyi ettin. Böyle zamanlarda neyin iyi olduğunu kim bile? Şimdi umutsuzluğa kapılma canım! Daha işimiz bitmedi!"

İskuhi yaşlı adamı sakinleştirdi:

"Hiç de umutsuz değilim doktor. Sol kolum olduğu için şansım varmış." Genç kız, Altuni'nin teselli*lerine* inanmıyordu. Sol tarafına göz ucuyla baktı. Gevşek, incelmiş ve kısalmış olarak omzundan aşağıya sarkıyordu kolu. Fakat o ağrılarının geçmiş olmasına şükretmekteydi. Artık sakat kalmıştı. Ama sadece iki gün birlikte olduğu kafilenin kaderi düşünüldüğünde kendisininki küçük bir kurban değil miydi? Buradaki herkes gibi o da iç dünyasında tuhaf bir geleceksizlik yaşıyordu. Korkunç görüntüler ve sesler basıyordu gecelerini. Binlerce insanın ayak sürüyerek, toprağı eşeleyerek, sendeleyerek hızla yürümeye çalışması... Yorulmuş çocukların feryadı... Çocuklar yere düştüklerinde, kolu kırık olmasına rağmen aynı anda ikisini üçünü birden kaldırmak zorunda İskuhi. Kafilenin önlerinden gelen dehşet haykırışları ve coplarını sallayarak saldıran gözü kanlı zaptiyeler. Kendisine tecavüz eden adamın yüzü... Sadece bir kişinin değil, otuz kişinin yüzüydü bu. Aralarında, tanıdığı iğrenç olmayan yüzler bile vardı. Fakat çoğunlukla kirli, kıllı ve kanlı o yüz bakıyordu kendisine dik dik. Şişkin dudaklarında tükürük kabarcıkları patlıyordu. Üzerine çöküp onu sarımsak kadar keskin bir uyuşturucu bulutuyla kuşatan normalden iri kaleydeskopik yüzü böylesine net görebiliyordu İskuhi. Kendisini savunuyor, dişlerini, göğüslerini

kavrayan maymunumsu kıllı ellere geçiriyordu. Fakat bu ne işe yarardı ki? Sadece bir kolum var diye düşündü, sanki o korkunç tipe teslim olup kendinden geçmesini mazur gösterir gibiydi.

Böyle geceleri izleyen günler, yüksek ateşleri aniden düşen sıtma hastalarının günlerine benziyordu. Bu anlarda İskuhi, duygularının üstünü örtüyordu; felâketini böylesine kolay kabullenmesinin nedeni de buydu belki. Sakat kolu sol yanında bir engel gibi yatıyordu. Genç ve hayat dolu olan vücudu, kırık kola giderek uyum sağlamıştı. Sol kolu olmadan da işlerini görüyor; her şeyi sağ koluyla yapmaya alışıyordu. Başkalarının yardımına ihtiyacı olmadığı için derinden huzur duyuyordu. Uzun süreden bu yana Bagratyanlar'ın evinde yaşıyordu. Bir süre önce, köşke gelen Papaz Aram Tomasyan, kardeşini evlerinde ağırladıkları için teşekkür edip artık onu götürmek istediğini söylemişti. Papaz Aram babasının oturduğu eve yakın boş bir evi hazırlamıştı kendileri için. Bagratyan'ın gücenmiş olduğu görülüyordu:

"Matmazel İskuhi'yi neden kaçırmak istiyorsunuz bizden? Onu, başta karım olmak üzere hepimiz seviyoruz."

"Evde yabancıların sürekli kalması can sıkıcıdır."

"Çok onurlu bir düşünce. Ama Matmazel İskuhi'nin evin içinde ne yazıkki çok az hissedildiğini, ne kadar sessiz ve içine kapanık olduğunu siz de bilirsiniz. Hem sonra burada hepimiz aynı kaderi paylaşmıyor muyuz?"

Aram göz kapaklarını yavaşça kaldırarak baktı Gabriel'e:

"Kaderimizi gerçekte olduğundan daha pembe görmüyorsunuzdur umarım."

Bu eleştirel sözlerin arkasında, yaşanan dehşetten bihaber oldukları görülen yabancılara ve rahat yaşayanlara hafif bir öfke sezilmekteydi. Fakat papazın tam da bu kuşkulu çekingenliği Bagratyan'da dostluk duyguları uyandırmıştı. Ses tonu sıcacıktı:

"Bizde kalmadığınıza üzülüyorum Peder Aram Tomasyan! Fakat canınız ne zaman isterse gelmenizi rica edeceğim sizden. Bugünden itibaren her zaman masamda iki kişilik yer bulunacak sizin için. Bu ricamı yanlış anlamayın ve eğer eşiniz için zor olmayacaksa yerine getirerek bizi sevindirin lütfen."

İskuhi'nin başka yere taşınmasına Juliette de isteksizdi. İki kadın arasında garip bir ilişki kurulmuştu; Juliette'in genç Ermeni kızına duyduğu hayranlık inkâr edilemezdi. Böyle şeyler üzerine en ayrıntılı gerçek, elbette sadece yaklaşık olarak verilebilir ve buradaki "hayranlık" sözcüğünün anlamı da bu gerçekle yüzeysel olarak örtüşmektedir. İskuhi,

özellikle şark ve şarklı kadınların erken olgunlaştığı düşünüldüğünde, şaşılacak kadar saftı. Madam Bagratyan'ın kişiliğinde, güzellikte, soyluluktа, bilgide ve karakterde sonsuz bir üstünlük içinde olan mükemmel hanımefendiyi görmekteydi. Yukarı katta, Juliette'in odasında sadece ikisi otururken, bu samimi havada bile İskuhi'nin çekingenliğini aşamadığı fark ediliyordu. Belki de böyle zamanlarda mahkûm olduğu ataletin acısını çekmekteydi. İskuhi ile birlikte olmak isteyen Juliette ise, onun yanında kendisini pek güvenli hissetmiyordu. Anlaşılmaz olmasına rağmen böyleydi durum. Toplumsal konumları ve kişilikleriyle hiç de üstünlük görüntüsü sunmayan, ama buna rağmen yanlarında cesaretsizliğe kapıldığımız insanlar vardır. Onların yanında, hem de yeterli neden olmaksızın, sahte ve yapay hissederiz kendimizi. Belki de Juliette'in Matmazel Tomasyan'ın yanındayken dili çözülüp canlılığa kavuşmasının nedeni buydu. İskuhi'ye uzun uzun baktıktan sonra şunları söyleyebiliyordu Juliette:

"Biliyor musun, aslında ben, tembellikleri ve gevşek hareketleri nedeniyle bütün şarklı kadınlardan nefret ederim. Avrupa'daki esmerlerden bile hiç hoşlanmam. Fakat sen hiç de şarklılara benzemiyorsun İskuhi, böyle ışığın karşısına otururken gözlerin masmavi oluyor..."

"Bunu siz mi söylüyorsunuz Madam" diye sordu şaşkınlıkla genç kız, "gözleriniz ve sarı saçlarınızla siz?"

"Bana madam değil Juliette ve sen demeni kaç kez söyledim sana. Benim daha yaşlı olduğumu ikide bir başıma kakmak zorunda mısınız?"

"Ah, hayır, böyle demek istemedim... Bağışlayın... Bağışla..." Basit bir şakayı, ciddi, neredeyse ürkmüş gözlerle karşılayan saflık güldürmüştü Juliette'i.

İskuhi neredeyse her şeyini Zeytun'da bırakmak zorunda kalmıştı. Tomasyanlar'ın sürgün yolculuğunda yanlarına alabildikleri birkaç parça eşya, büyük kentin ötesinde, kuş uçmaz, kervan geçmez yerlerde kalmıştı. Yoğunoluk'a geldiğinde üstünde olan o eski elbisesi, yırtık ayakkabıları ve çoraplarından başka bir şeyi yoktu İskuhi'nin. Juliette baştan ayağa yeniden giydirmişti genç kızı. Bu iş kendisinin de çok hoşuna gitmişti. Paris'ten başlayıp İstanbul üzerinden Beyrut'a, bu inzivaya (neyle karşılaşılacağını kim bilebilirdi ki) giden yolculukta sürekli taşınan giysi dolu bavul işe yarıyordu nihayet. Gerçi kadın giysisi yaz tatili gibidir; kumaş ya da ipek ne kadar yeni, ne kadar harikulâde olursa olsun modanın sonbaharında tazeliğini hemen yitiriverirdi. Paris modasından haberdar değildi artık Juliette. O nedenle, kendi modasını "hislerine göre"

saptamış, kendisi ve İskuhi için giysi hazinesini kesip biçerek değiştirmeye başlamıştı. Gerçekten de tutkuyla yürütülen bu çalışma ev ve bahçede sürdürülen öğle öncesi çalışmanın ardından, öğleden sonraki zamanı dolduruyordu. Juliette kendisini dinleyecek zaman bulamıyordu. Moda atölyesi boş odalardan birine kurulmuştu. Yardımcı olarak da Yoğunoluklu iki becerikli kız alınmıştı. Bu haber hemen köylere yayıldı. Artık köylü kadınlar sürekli Juliette'in kapısını aşındırıyor eski ya da yeni danteller satıyorlardı. Juliette bir balo dolusu dilberi giydirecek kadar stok yapmıştı. Zaman akıp gitmekteydi. Harikulâde esinler konusunda son derece üretken olan Madam Bagratyan, "Vogue"u örnek almaksızın tasarılarını kağıda döküyordu. Tasarımlardan bazıları uygulanmaktaydı. Zavallı İskuhi ise sadece seyretmekle yetiniyordu. Ama Juliette'in sanatı için efsanevî narinlikte bir model oluşturuyordu. Özellikle uçuk renkler pek zarif duruyordu İskuhi'de. Sürekli değişik giysiler deniyor, saçını bir salıp bir topluyor, bir öne bir arkaya dönüp duruyordu. Bu işten hoşlanmıyor da değildi. Zeytun'un başına gelenler nedeniyle boğulan yaşama sevinci harekete geçmeye başlamış, yanaklarına renk gelmişti.

"Sen gerçekten de sahtekârın birisin küçüğüm" diye itiraf etti Juliette. "Şu sizin mintanlarınızdan başka -belki de yüzünde bir Türk peçesi de vardı- gören bir şey giymediğini sanabilir. Fakat sonra benim elbiselerimi giyiyorsun ve onların içinde öyle hareket ediyorsun ki, görenler, hayatın boyunca giyinip kuşanmaktan başka bir şey düşünmediğini sanırlar. Belli ki Lozan'da Fransız kültürünü boşuna solumamışsın."

Bir akşam Juliette İskuhi'den 'gösterişli', yakası açık ve kolsuz giysilerden birini giymesini istemişti. İskuhi'nin yüzü gölgelendi:

"Fakat bu olanaksız. Kolum bu haldeyken nasıl giyerim!"

Juliette kaygıyla baktı genç kıza:

"Doğru!.. Ama bu hikâye daha ne kadar sürer ki? İki-üç ay. Sonra yine Avrupa'da olacağız. Seni yanımda götüreceğim İskuhi. Söz veriyorum. Paris ve İsviçre'de bu tür sakatlıkları iyileştiren sağlık kurumları var."

Gabriel Bagratyan'ın eşinin, bu tür cesaret verici umutlardan söz ettiği saatlerde, eriyip biten, ilk sürgün kafileleri hedefe, Mezopotamya kıyısındaki Der Zor'a ulaşmışlardı.

İskuhi her zaman böyle ürkek ve suskun değildi. Dehşet görüntüleri onu bir süre rahat bıraktığında, kaleydoskopik yüzden kurtulduğunda aniden gülmeye başlıyor, Zeytun'dan eğlenceli bir sürü hikâyeyi neşe ve keyif içinde anlatıyordu. Bir süreden bu yana, öğleden sonraları kadınların bulunduğu atölyeden çıkmayan Stepan, İskuhi'nin şarkı söylemeyi

sevdiğini farketmişti. Kocasına kimbilir kaç kez can sıkıcı saatler yaşatmış olan bir konuya dalmıştı yine Juliette. Tuhaftır, ama İskuhi, aynı Gabriel gibi, Juliette'i Ermeni halkı üzerine aşağılayıcı imâlarda bulunmak ve Ermeni halkının karşısına, sanki o yarı karanlık bir köşeymiş gibi, Fransız medeniyetinin ışık denizini koymak için tahrik etmekteydi.

"Eski bir halksınız", diye başladı söze isteklice, "İyi! Medenî bir halk! Bana göre hava hoş! Ama medenî bir halk olduğunuzu neyle kanıtlayabilirsiniz ki? Ah evet, biliyorum. Durmadan duyduğum isimler: Aboviyan, Raffi, Samanto! Sizin dışınızda, dünyada kimsenin haberi yok bunlardan. Dilinizi Avrupalıların anlaması ve konuşması mümkün değil. Ne Racine'iniz ne de Voltaire'niz var. Catulle Mendes ve Piyer Loti'niz de yok. Piyer Loti'den herhangi bir şey okudun mu canım?"

İskuhi bu acı konuşmadan etkilenmiş olarak dikkatle kaldırdı başını:

"Hayır, ma... hayır okumadım."

"Uzak ülkelere ilişkin kitaplar bunlar" dedi Juliette ayıptayarak. Sanki bu İskuhi'nin Piyer Loti'yi okuması için yeterli bir nedenmiş gibi söylemişti bunu. Bu tür ezici karşılaştırmalar yapmak Juliette'nin kibarlığına yakışmıyordu, ama şu an, kendisinin olanı daha güçlü bir çevreye karşı savunmak durumundaydı. Onu anlamak mümkündü aslında. İskuhi'nin gözlerinden bir şeyler söylemek istediği anlaşılıyordu. Fakat bir süre sonra basit bir cümle döküldü ağzından:

"Eskiden kalma çok güzel şarkılarımız var."

Onları odanın bir köşesinden izleyen Stepan "Şarkı söyleyin matmazel" diye rica etti. İskuhi çocuğu görmemişti bile, ama şu an, Fransız kadının oğlunun tam bir Ermeni çocuğu olduğunu farketti. Yabancı bir kökenden en ufak belirti yoktu. Solgun alnının altında, hayatı boyunca sadece güzel ve iyi şeyler görmüş olan gözlerinde, halkının tanınmaması olanaksız gözlerini taşıyordu. İçsel direnişini zorlayıp şarkı söylemeye karar vermesinde bu fark ediş rol oynamıştı belki de. Şarkı söylemesinin nedeni kuşkusuz Juliette'i Ermeni şarkıları hakkında ikna etmek değildi. Stepan için söyleyecekti; bu yabancılaştırılmış çocuğu, ikisinin de ortak dünyası olan o dünyaya döndürmek göreviyle karşı karşıyaydı sanki. Genç kızın güzel sopranolara değil, daha çok küçük kız çocuğunkine benzeyen ince, zar gibi sesi, hüzünlü ritme sahip melodiyi söylerken ruhanî bir tınıya kavuşmuştu. Yoğunoluk'tan Zeytun'daki yetimhaneye taşıdığı şarkıyla başladı. Bilge sözlerinden çok, ağır melodisi nedeniyle yedi köyün insanlarının çalışırken söyledikleri "Gelen ve Giden" adlı şarkıydı bu:

Kara günler gelip geçer
Gelip geçen kış günleri gibi
Uzun sürmez acıları insanların
Gelip giden yolcuları gibi hanın

Zulüm, kan, halkın kırbaçlanması
Gelip geçen kervanlara benzer
Filiz sürer insanlar bahçesinde dünyanın
İster banotu, ister sakız ağacı gelip gider

Güçlü gururlanmasın, sararıp solmasın güçsüz
Durmadan değişir hayat, gelen ve giden gibi
Sonsuz ışığıyla parıldar güneş ürkmeden
Sunağın üstündeki bulutlar gibi gelip geçen

Konukevidir dünya, şarkıcılar hep yolda
Konuktur halklar, durmadan gelip gider
Bilge evlâdını bağrına basar toprak ana
Mahvolur cahil ırklar, eriyip söner.

İskuhi şarkı söylerken Juliette genç kızda geçit vermeyen o şeyi, çekingenlik, hüzün görüntüsü içinde, ve armağanlarını atmaya bile direnerek bütün çabalarına inatla karşı duran şeyi bütünüyle hissetmişti. Hepsini anlayamadığı için şarkının bazı kısımlarını Fransızcaya çevirti. Son kıtada zaferle haykırdı:

"İşte yine ne kadar kibirli olduğunuz görülüyor. Toprak ananın gönül okşayıcı biçimde benimsediği bilge çocuk Ermenilik oluyor, cahil ırklar ise Ermeni ırkının dışındaki ırklar..."

Stepan neredeyse emreder gibiydi:

"Devam et İskuhi!"

Fakat Juliette coşkulu bir şeyler dinlemek istiyordu. İnsanı düşündürmeyecek, bilge çocuklar ve cahil ırklardan sözetmeyen bir şeyler: "Gerçek bir aşk şarkısı İskuhi!"

İskuhi biraz öne doğru eğilmiş olarak hareketsiz oturuyordu koltuğunda. Sakat kolu öylece durmaktaydı kucağında. Güneşin koyu ışıkları arkasındaki pencereye yansıdığı için yüzü karanlık, ifadesi belirsizdi. Küçük bir aradan sonra ne söyleyeceğine karar verdi:

"Buralarda söylenen birkaç aşk şarkısı biliyorum. Daha çok küçükken, söylenenlerden bir şey anlamamama rağmen iyice ezberlemiştim.

İçlerinden biri iyice yer etmişti kafamda. Çok çılgın bir parça. Şarkıda kız temel olmasına rağmen, aslında bunu bir erkek söylemeli."

Biraz küçük kız çocuğunu, biraz ruhanî bir şeyleri çağrıştıran ses boşluktan geliyor gibiydi. Yabanıl dizeler bu soğuk sesle tam bir karşıtlık oluşturmaktaydı:

Bahçeden geliyordu
İki nar vardı elinde
Göğsüne yapıştırmıştı iyice,
İki büyük parlak nar.
Bana verdi almadım.
Vurmaya başladı eliyle,
Eliyle vurdu bağrına,
Vurdu üç kez, altı kez, on iki kez,
Vurdu kemikleri kırılasıya kadar.

"Bir tane daha" dedi Stepan. Fakat İskuhi'yi harekete geçirmek mümkün değildi artık, çünkü Gabriel Bagratyan kapıyı yavaşça açıp odaya girmişti.

Bugünlerde Bagratyanlar'ın evi hareketlenmişti. Neredeyse her yemekte konuklar oluyordu mutlaka. Gerek Juliette gerekse de Gabriel bu hareketlilikten memnundu. Artık yalnız kalmakta zorlanıyorlardı çünkü. Ayrıca şöyle zaman daha çabuk geçiyordu. Geçen her günle birlikte tehditkar o şeyin gölgesinin de uzaklaştığı umudu pekişmekteydi. Temmuza az kalmıştı. Tehlike daha ne kadar sürebilirdi? Barış anlaşması yapılacağı yolunda söylentiler duyuluyordu. Barış, kurtuluşları olacaktı. Papaz Aram da Bagratyanların sürekli konukları arasına girmişti artık. Hâlâ kendisini toparlayamamış olan Hovsannah, kocasından İskuhi'yle ilgilenmesini rica etmişti. Aram'ın kızkardeşiyle yaşamaya ne kadar alışkın olduğunu, İskuhi'yi birkaç gün görmese huzursuzlandığını biliyordu. Tomasyan'ın dışında sık sık başka konuklara da rastlamak mümkündü Bagratyanlar'da. Başlıca grubu Krikor ile çevresindekiler oluşturmaktaydı. Eczacının evinde kalan Gonzague Maris de sıkça geliyordu köşke. Genç Yunanlı, sadece piyano çalma yeteneği nedeniyle değil, güzellik ve şıklığı farkeden gözleri nedeniyle de aranan biriydi. O "farkediyor"du. Oysa Gabriel Bagratyan'ın gözleri artık hiç dikkat etmiyordu buna ya da çok seyrek dikkat ediyordu. Juliette'in, herhangi bir amacı olmayan, sadece evde zaman geçirmek için uğraştığı moda sanatı, Gonzague'nin dikkatli gözlerinde ödüllendirici yankılar buluyordu.

Boş iltifatlara başvurmaksızın, sadece Juliette'in görüntüsüne ilişkin değil, İskuhi'nin cazibesini ortaya çıkaran buluşlarına ilişkin de isabetli bir şeyler söylüyordu her defasında. Bir baştan çıkarıcı olarak değil, bir sırdaş, bir sanatçı olarak konuşurken kalın kaşlarını karşısındakini denetlermiş gibi yukarı kaldırıyordu. Böylece, Gonzague'nin yüksek anlayışı sayesinde, Juliette'in atölyesi zaman öldürmenin dışında değer kazanmıştı. Genç Yunanlı'nın güzellik anlayışı kendi dış görünüşünü de kapsamaktaydı. Gonzague'in yoksulluğu, arkasında pek de rahat bir geçmişi olmadığı açıktı. Ne var ki bu konuyla ilgili hiç konuşmaz, Juliette'in sorularına kaçamak yanıtlar verirdi. Amacı esrarengizlik taslamak ya da bir şeyler saklamak değildi. Geçmişi, küçümseyici bir tavırla önemsiz bir şeymiş gibi değerlendiriyordu Gonzague. Bu sınırlı olanaklarına rağmen, belki de bu nedenle, ne zaman Bagratyanlar'a gelse çok iyi giyinmiş olurdu. Avrupalı giysilerini kısa süre içinde yenileyemeyeceği için aşırı dikkat gösteriyordu. İyi giyimi ve davranışlarıyla Juliette'in üzerinde olumlu etki bıraktığı kesindi. Nedenleri konusunda hiç kafa yormuyordu Juliette. Yunanlı'nın, öğretmen Şatakyan ve Oskanyan üzerinde bıraktığı etki ise hiç hoş değildi elbette. Bu hoş olmayan duygunun temelinde, öğretmenlerin hırsı ile rakibe duyulan kıskançlık vardı. Özellikle kısa boylu Hrant Oskanyan, kıskançlık nöbeti geçiriyor gibiydi. Ne şiir ve kaligrafi ustalığının uygulandığı parşömen kâğıtları, ne de ulvi bir tınısı olan suskunluğu, Madam Bagratyan'ın dikkatini Oskanyan'ın gizli kalmış toplumsal durumuna ve içsel soyluluğuna çekmeyi sağlayabilmişti. Oysa kendini beğenmiş melez, kibirli züppeliğiyle hemen dikkat çekivermişti. Oskanyan bu cephede eşit olmayan mücadeleyi kabul etmeye karar verdi. Yarım nesil önce, iki yıl Londra'da çalışmış olan köydeki terziye koştu aceleyle. Bu İngiliz ustanın odasının duvarlarında o eski zamanlardaki kusursuz lordların modelleri asılıydı. Kumaş konusunda seçenek pek azdı elbette. Ancak etek astarı olabilecek, çok eskiden kalma, son derece ince gri bir kumaş vardı terzinin elinde. Buna rağmen Oskanyan, modeller arasından uzun frak giymiş boylu poslu bir lordu seçti. Provada frağın kuyruklarının cüce Oskanyan'ın ayak bileklerine kadar düştüğü anlaşılmıştı. Terzinin muhalefetine kulak asmayan Oskanyan, elbisede hiçbir kusur bulmadı. Giysi tamamen bittikten sonra, model olarak seçtiği lorddan gördüğü gibi frağın yakasına beyaz bir çiçek yerleştirdi. Ne yazık ki, Eczacı Krikor'un dükkânına giderek, güçlü kokulardan birini alıp şişeyi yarısına kadar yeni giysinin üzerine boşaltması, tamamen kendi insiyatifiyle gerçekleşmişti. Böylece, Madam Bagratyan'la ötekilerinin dikkatini hemen ilk

anda çekmeyi başarmış oluyordu. Sonuçta, Oskanyan'ı bir kenara çeken Gabriel, bir iki saat için kendisinin ceketlerinden birisini giymesini, bu süre içinde de gri frağı havalanması için bahçeye asabileceklerini dostça söyledi.

Bagratyanlara sözü edilen konuklardan başka yaşlı çift Bedros Altuni ile Mayrik Antram ile ürkek karısıyla birlikte Papaz Harutyun Nohutyan da geliyordu. Oysa Ter Haykazun şimdiye kadar sadece bir kez görülmüştü köşkte. Temmuzun güzel günlerinden birinde Gabriel Bagratyan bir öneride bulundu: Yarın geceyi yukarıda, Musa Dağ'da geçirmeliydiler. Böylece sabahleyin gün doğuşunu da izleyebileceklerdi. Böyle bir öneriyi gerçekten de bir Avrupalı yapabilirdi ancak. Hayatını sürekli beton duvarlar ve iş mektupları arasında geçirmek zorunda olan bir turistin yüreğini oynatabilirdi bu öneri. Fakat burada? Masadakiler önerinin uygunsuzluğundan şaşkına döndüler. Sadece zayıf yanını göstermek istemeyen Hapeth Şatakyan yıldızların altında geçirilecek gecenin eğlenceli olacağını söyledi. Ne var ki Bagratyan tarafından hemen düş kırıklığına uğratıldı:

"Açık havada uyumamız gerekmiyor ki. Sandık odasında tam donanımlı üç çadır buldum. Ağabeyim bunları av yolculukları sırasında kullanıyormuş. Çadırlardan ikisi çok modern; keşif yolculuklarında kullanılan bu çadırlar İngiltere'den gelmiş. İki ya da üç kişi alabiliyor. Üçüncü çadır mükemmel bir şeyh çadırı. Ya Avedis yolculuklarından birinde getirdi ya da dedeme aitti..."

Juliette'in önerilen değişikliğe eğilimli olması, Stepan'ın ise sevinçten yerinde duramaması nedeniyle, cumartesi günü, yani yarın dağa çıkmaya karar verilmişti. Bütün bunları daha önce yaşayan, daha önce yapan, ürünlerin pişirilmesinden karşılaştırmalı teolojiye kadar dünya üzerindeki hiçbir şey kendisi için yeni olmayan Krikor, bir zamanlar açık havada geçirdiği gündüz ve gecelerden söz ederken, eğik gözleri boşluğa bakıyor, boğuk sesi sonsuz bir biteviyelik içinde elde ettiği bu bilgi kırıntılarına ne kadar az önem verdiğini ifade ediyordu; sarımtrak yüzünde ritmik olarak salınan sivri sakalından başka tek hareket yoktu. Eskiden, akşamları vadiye dönmeden, bazı haftalarını Musa Dağ'da geçirmişti. Dağı gerçekten tanıyanlar (Musa Dağ'ı kim gerçekten tanıyabilir ki?) çadıra ihtiyaç duymaksızın geceyi geçirebilecekleri emin barınaklar bulabilirdi. Tabii o, herkes tarafından bilinen Kebusiye'nin yukarı tarafındaki mağarayı kastetmiyordu. Halk arasında yaygınlaşmış bir efsaneye göre, Damlacık'ın dinsizlerine karşı savaşan kutsal Sarkis'in şahlanan atının muazzam büyüklükteki nalları iz olarak bu tür mağaraları

bırakmıştı geride. Gerçekte Musa Dağ'ın kutsal Sarkis'le ilgisi yoksa bile, en azından, çok eski zamanlarda bu mağaraları barınak olarak kullanan keşişlerle, inzivaya çekilmiş rahiplerle ve keşiş Sukiassank'la ilgisi vardı. İnzivaya çekildiği haftalarda aklına sözkonusu mağaralarda keşişlerin izlerini araştırmak gelmemişti, o zamanlar doğayı tanımaktan başka hiçbir şeyle ilgilenmiyordu. Musa Dağ'da yetişen bitkilerin koleksiyonuna, işte o günlerde botanik alanına giriştiği uğraş sayesinde kavuşmuştu. Çiçek sevenler, onun kataloğunda, ünlü Linne'in bile ele almadığı birkaç horoz ibiği ve kuduz otu türü bulabilirlerdi. Bu keşiflerle ilgili olarak birçok akademi başkanıyla mektuplaşıyordu. Ne yazık ki, derin uğraşlara girmeden öylesine yaşayıp giden bugünkü gençlikte, bitkiler dünyası ve onun dallarına merak kalmamıştı artık (bunları söylerken öğretmenleri hedef alıyordu.) Fakat Krikor eczacı olarak, kendisine öyle güveniyordu ki, elindeki kısıtlı olanaklarla, kullanılan her türlü ilacı, Musa Dağ'ın şifalı bitkilerden elde edebilmekteydi. Resmî makamlardan kinin ya da öteki hap ve toz ilaçları almak için ta Antakya'ya gitmesi gerekmezdi. (Gelip eczanesini kuşkuyla süzen Bagratyan'ı hedef alıyordu.) Böylesine sağlığa zararlı bir eğlenceye narin, çıtkırıldım kocasının da katılabileceğini sanarak dehşete kapılan bayan Nohutyan'ın dışında, sözkonusu öneriden hoşnut olmayan sadece İskuhi'ydi. Bunda şaşılacak bir şey yok! Açık havada kalmanın, açık havada gecelemenin acımasız korkunçluğunu yaşamıştı o. Ötekilerin eğlence dedikleri şey, İskuhi için eziyetti. Tok insanların yiyecekleri pencereden atışlarını izleyen aç biri gibi hissediyordu kendisini. Yetmiş mil kadar doğuda can çekişen kalabalıklar ayak sürüyordu yollarda. Bagratyan'ın acımasız eğlencesi öfkelendirmişti İskuhi'yi. Bu oyunun asıl amacından o da habersizdi elbette.

"Ben evde kalmak istiyorum" dedi yavaşça.

Yumuşak bir tavırla genç kıza döndü Gabriel:

"Kesinlikle olmaz İskuhi! Oyunbozanlık yapmazsınız herhalde. Juliette ile birlikte şeyh çadırında kalacaksınız."

Gözlerini masa örtüsüne dikmiş olan İskuhi ne söyleyeceğini bilemiyordu:

"Ben... Bana öyle geliyor ki... Her gece başımı sokacak bir ev bulduğum için mutlu oluyorum."

Gabriel İskuhi'nin bakışlarını yakalamaya çalıştı:

"Size çok güvenmiştim."

Hâlâ başını kaldırmayan İskuhi dudaklarını ısırmıştı. Bu küçük mesele Bagratyan'ı fazlaca heyecanlandırmış gibiydi.

"Israr ediyorum İskuhi."

Genç kızın yüzünde seğirmeler başlamıştı. Tam bu sırada Juliette kocasına işaret ederek kızı rahat bırakmasını, üstüne gitmemesini istedi. Yine işaretle, kendisinin bir süre sonra onu ikna edeceğini anlattı Bagratyan'a. Ne var ki bu düşündüğü kadar kolay değildi. Juliette kadınca bir dersle başladı işe: Bütün erkekler aslında birer çocuktu. Yaşamı yönetmek, yaşama egemen olmak isteyen kadınların mümkün olduğunca erkeklerin küçük çocukluklarını engellememeleri gerekirdi. Erkekler buna minnet duyar, hiçbir şey onları bundan daha çok yumuşak başlı kılmazdı. İnsan, yaşamın büyük sorunlarında kendi isteğini dayatabilmek için küçük sorunlarda pekâlâ taviz verebilirdi. Bu dersi sanki Juliette Bagratyan'ın eşi olarak kendi kendisine veriyordu. Bagratyan'ın küçük, erkekçil isteklerinden İskuhi'ye neydi ki? Yılgınlık ifade ederek yana çevirdi başını:

"Benim için bunlar küçük sorunlar değil."

"Hoş olabilir. Değişiklik işte..."

"Bu değişikliğe ilişkin anılarım hâlâ çok taze."

"Ağabeyin peder, buna karşı çıkmadı ama..."

İskuhi derin bir nefes aldı:

"İnat ettiğim yok..."

Juliette durumu kabullenmiş görünüyordu:

"Sen evde kalırsan, ben de gitmem. O kadar erkeğin içinde tek kadın olmak hoşuma gitmez. Ben de evde kalırım."

İskuhi uzun süre gözünü ayırmadı Juliette'ten:

"Hayır, olanaksız! Bunu yapamayız! Eğer istiyorsan ben de gelirim. Sözünü ettiğim duygu geçti bile. Senin için severek yaparım bunu."

Juliette birden yorulmuş olduğunu farketti:

"Yarın öğleden sonraya kadar çok zaman var. İyice düşünüp taşınırız daha."

Alnına götürdüğü elleriyle gözlerini kapadı. Sanki İskuhi'nin anılarından bazıları beynine hücum etmiş gibi belirsiz bir baş dönmesi duydu:

"Belki de duygularında haklısın İskuhi! Hepimiz hiç tehlikesiz yaşıyoruz..."

* * *

Ertesi gün oldukça erken yola çıkıldı. Kadınlar olduğu için Meşe Geçidi'ndeki kısa yol değil, kuzeydeki dar boğazdan geçen uzun ama rahat yol seçilmişti. Oraya ulaşmak için Azir köyünden geçip Bitias yolunun

yarısından yarım mil daha fazla yol katetmek gerekiyordu. Musa Dağ bugün, uçurumlarına, kayalıklardan oluşmuş burçlarına, yabanıllığına rağmen, kendisini, ziyaretçilerine en güzel tarafından gösteren iyicil bir dağlık otlak gibiydi. Grubun neşesi içinde İskuhi'nin sessizliği yitip gitmişti. Fakat o da giderek neşelendi. Gabriel Bagratyan oğlunun öğretmen Şatakyan'ın okuluna gitmeye başladığından bu yana, Avrupalı zarafetini korkunç bir hızla yitirmeye başladığını farkediyordu. "Onu tanımakta güçlük çekiyorum" demişti Juliette kısa süre önce: "Çok dikkat etmeliyiz. Daha şimdiden o hoş öğretmen gibi, kırılan taşlardan çıkan sesleri andıran kaba Ermeni Fransızcası konuşmaya başladı bile." Stepan Damlacık'ı en az babası kadar iyi tanıyordu. Bazen lider rollerine girmeye çalıştığı farkediliyordu. Cimnastik becerisi nedeniyle her türlü zorlu engeli kolaylıkla aştığı için hiç yolda kalmıyordu. Çoğu kez grubun çok önünde oluyor, ama bazen de öyle arkada kalıyordu ki kendisine seslenenlere verdiği yanıt güçlükle duyulabiliyordu. Ama geride kalmasının esaslı bir nedeni vardı. Tahmin edilebileceği gibi, Stepan'ın ısrarına rağmen Sato'nun bu geziye katılmasına izin verilmemişti. Gerçi bu ürkek ve kaçık yaratığın suç işlediğine şimdiye kadar tanık olunmamıştı, ama "kirli gözleriyle" tiksinti uyandırıyordu herkeste. Fakat Stepan, evdeki tek yaşıtı Sato olduğu için, bir tür yandaşlık dayanışmasıyla hep Sato'dan yana çıkmaktaydı. Çocuk, Sato'nun bugün de topluluğu gizlice izlediğini biliyordu. O nedenle, birkaç adım birlikte yürüyebilmek için zaman zaman Sato'yu bekliyordu. Küçük kızla konuşurken çok zorlanıyordu Stepan. Tamamen akıllı uslu konuşup dururken kızın birden nöbeti tutuyor ve ağzından anlamsız tiksindirici sözler dökülüyordu.

Hedefledikleri güzel bir yere, Gabriel'in düşündüğünden daha kısa sürede varılmıştı. Burada Avakyan'ın gözetimi altında Kristofor, hizmetçi Missak ve at bakıcılarından biri iyi iş görmüşlerdi; çadırlar kurulmuştu bile. Şeyhin ya da dede Avedis'in çadırının üstünde eski Ermeni arması, Ağrı Dağı, Nuhun gemisi ve ortada süzülen bir güvercin işlenmiş olan bayrak bile dalgalanmaktaydı.

Bu çadır gerçekten de muhteşem, göz kamaştırıcı zamanlardan kalma görkemli bir barınaktı. Uzunluğu sekiz, genişliği yedi adımdı. İskeleti kol kalınlığında, son derece kaliteli tahtadan, iç duvarları ise güzel halılardan oluşmuştu. Yine de çadırın büyük bir olumsuzluğu vardı. İçi kâfur ve küf kokuyordu. Duvarlar rulo haline getirilip büyük çuvalların içine dikilmişti. Bu çuvallar Kâhya Kristofor tarafından zaman zaman kâfur ve böcek ilacına gömülmekteydi. Basit çadır bezinden yapılmış

olmalarına rağmen torun Avedis'in birkaç yıl önce Londra'dan getirttiği, keşif yolculuklarında kullanılan iki modern çadır daha çok beğenilmişti. Bu çadırlarda tecrübeli avcıların, hayat adamlarının düşünebileceği her şey vardı. İlerleyen hastalığı onu iyice yatağa düşürmeden önce Avedis, iki İngiliz arkadaşıyla birlikte ayak basılmamış dağlık ve bozkırlık alanlara yolculuk yapmayı planlamıştı. Sözkonusu çadırlarda unutulan hiçbir şey yoktu. Açılıp kapanabilen yumuşak portatif karyolalar, ipek uyku tulumları, içiçe geçen tüy kadar hafif masa ve sandalyeler, alüminyum tencereler, çay takımları, kâseler ve tabaklar, plastik çamaşır kapları, banyo araç gereci ve tabiî ki petrol ve ispirtoyla yanan rüzgâra dayanıklı lambalar.

Hemen yer ayarlaması yapıldı. Juliette şeyh çadırında kalmayı reddederek İskuhi ile birlikte modern çadırlardan birine yerleşti. Krikor ile Gonzague, öteki modern çadıra geçtiler. Öğretmen Oskanyan, bilinmez bir nedenden ötürü Juliette'e sert bakışlar fırlatarak, sessiz geceyi kalabalıktan uzakta kendi başına geçirmeyi yeğlediğini söyledi. Açıklama yaparken, bir yandan bu cesur kararının herkes tarafından övgüye değer bulunmadığını, öte yandan himmetli bir kadın sesinin onu kararından vazgeçirmek için uğraşmasını bekler gibi, kıvırcık saçlı başını bir parça geriye atmıştı. Ne var ki Juliette'in aklına ne ormandaki hayvanlar, ne de Oskanyan'ı kendi kendisiyle kalmaktan mahrum etmek gelmişti. Böylece Oskanyan, müstehzi bir tavırla ve aynı zamanda ihtişamla oradan ayrılmış ve gecenin geri kalan kısmında, hiç kimse tarafından anlaşılamayan kararını geriye alamadan, derin düşüncelere dalmıştı. Gabriel, Stepan, Avakyan ve Şatakyan ise üzerinde flamanın dalgalandığı mükemmel barınağa yerleştiler.

Bagratyan bu geceyi genel prova olarak düşünmüştü. Fakat gece, bu adı haklı kılabilecek herhangi bir olay yaşanmaksızın, benzeri yüzlercesi gibi geçti. Aşçı Hovhannes'in akşam yemeğini açık havada büyük ateş yakarak hazırlamasının dışında, herhangi bir romantik olay gerçekleşmedi. Birkaç gün önce Antakya'ya gitme cesaretini gösteren gözüpek Missak, askerî müteahhit olan dostlarından birinden bir katır yükü İngiliz konservesi almıştı. Konserveleri şimdi deneyeceklerdi. Stepan yemek esnasında, ateşin aydınlattığı çevrenin ötesine gizlenen aç Sato'ya kendi yiyeceğinden bir kısmını ekmeğin içine gizleyerek götürmek üzere birçok kez kalkmıştı. Âdet olduğu gibi ateşin yanında, battaniyelerin üzerine oturmuşlardı. Missak, bir düzlüğe serdiği masa örtüsünün üstüne koymuştu kapları. Havada keyif verici akşam serinliği vardı. Ay üçüncü çeyreğine doğru açılmaktaydı. Ateş titrek ve güçsüzdü.

Şarap ve köylülerin yaptığı sert dut rakısı içtiler. Ne kadar çaba sarf etseler de bu macerayı keyifli ve hoş bir hale sokamıyorlardı. Juliette toplantıya çok erken son verdi. Tuhaf bir sıkıntı vardı içinde. İskuhi'nin karşı çıkışını ancak şimdi anlıyordu. Vahşet her tarafta pusuya yatmış gibiydi, her tarafta korkunç ciddiyetiyle ıssız toprağın sesini duyuyordu Juliette. Belki de gerçekten kötü bir oyundu bu. İki kadın çadıra çekildi. Diğerleri de birbirlerine iyi geceler dileyerek ayrıldılar. Oskanyan gösterişçiliğinin cezasını ödemek için, geceyi soğukta geçirmek üzere başı dik bir halde hizmetçilerin kaldığı yere doğru uzaklaştı. Gabriel nöbet işini de ayarlamıştı. Çadırları iki kişi üçer saat bekleyeceklerdi. Nöbetçilere tüfek ve hakiki mermi de dağıtıldı. Rahmetli Avedis'in av partilerine katıldıkları için Kristofor ile Missak'ın silâhlarla arası iyiydi. En son Gabriel yatmıştı. Fakat İskuhi gibi onun da gözüne uyku girmiyordu. Genç kız Juliette'i uyandırmamak için soluk almadan yatıyor, en ufak bir hareket yapmıyordu. Oysa Gabriel saatlerce bir o yana, bir bu yana dönüp durmuştu. Kâfur ve küf kokusundan boğulacak gibiydi. Nihayet giyinip dışarıya çıktı. Gece yarısına bir saat vardı belki de. Nöbet tutan Missak ile aşçıyı uyumaları için yollayıp, Üç Çadır Mevkii'nin koruyucusu olarak bir aşağı bir yukarı yürümeye başladı. Arada sırada yaktığı el feneri çok küçük bir alanı aydınlatıyordu. Gece tehlikesizdi. Aşağıda vadiyi geceleri tehlikeli kılan vahşi köpeklerden biri bile topluluğu izlememişti. Bunun dışında da endişe verici hiçbir şey yoktu. Yarasaların karanlığı titrettiği duyuluyordu sadece. Deniz tarafına doğru kayıp giden ay bulutlardan sıyrılır sıyrılmaz bir bülbül şakımaya başlıyordu hemen. Bu ölüm sessizliği içinde, sesi öylesine akıcı ve enerjik duyuluyordu ki Bagratyan etkilendiğini farketti. İçsel düşüncelerinin nasıl böylesine net görüntüler alabildiğine ilişkin kafa yormaya çalışıyordu. Gecede üç çadır olarak ortaya çıkmıştı bu düşünceler. Nasıl olmuştu? Düşünemiyordu. Beyninin içi dopdoluydu. Dudaklarının arasına bir sigara yerleştirdi. Sigarasını yakarken, hemen karşısında, aynı biçimde sigara yakan bir hayalet farketmişti. Osmanlı askerlerinin giydiği koyun postundan yapılmış şapka giymiş olan hayalet, bir piyade tüfeğine yaslanmış duruyordu. Pek göremiyordu ama sigara ateşinde belli belirsiz aydınlanan bu yüz son derece zayıf olmalıydı. Gabriel hayalete seslendi. İkinci ve üçüncü seslenişinde de kımıldamamıştı yerinden. Yanına getirdiği ordu tabancasını çıkardı ve duyulacak bir sesle sürdü namluya mermiyi. Boş bir formaliteydi bu, çünkü Gabriel, gölgenin kendisine karşı harekete geçmeyeceğini hissetmişti. Bir süre daha hareketsiz kalan gölge, ağır ve bitkin bir gülüş koyverdi; tuhaf bir gülüştü bu. Sonra

yiten sigara ateşiyle birlikte adam da ortadan yokoldu. Gabriel hemen Kristofor'u uyandırdı: "Çevrede birileri var. Sanırım asker kaçakları."

Kâhya şaşarmış görünmüyordu:

"Evet, evet asker kaçakları olmalı. Zavallı çocukların hayatı kolay değil!"

"Ben sadece bir kişi gördüm. Galiba Sarkis Kilikyan'dı."

"Sarkis Kilikyan da kim?"

"Asdvaz im! Merhametli Tanrım!" Kristofor bitkin bir el işareti yaptı, sanki Sarkis Kilikyan'ın kim olduğunun anlatılamayacağını ifade etmek ister gibiydi. Bagratyan artık hepsi uyanmış olan adamlarına emretti:

"Gidin ve bulun şu Kilikyan'ı! Yiyecek bir şeyler de götürün. Adamın karnı açtır."

Birkaç tane konserve kutusu ve bir fenerle yola çıkan Missak ile Kristofor, bir süre sonra işlerini başaramadan döndüler. Belli ki son anda korkuya kapılmışlardı.

Nasıl ki akşam can sıkıntısı üretmişse, sabah da düş kırıklığı getirmişti. Sise batmış gibiydi dünya. Herkesin üzerine huzursuzluk çökmüştü. Güneşin doğuşunu da görememişlerdi. Buna rağmen çıplak yuvarlak tepelerden birine çıktılar. Deniz ve kara sisin içinden ağır ağır sıyrılıp çıkıyordu. Bagratyan hafifçe döndü:

"Burada birkaç hafta tutunulabilir."

Sanki, Musa Dağ'ın güzelliğini, haksız hareketlere karşı bu sözlerle korumak ister gibiydi. Her zamanki dengeli sükûneti içinde bulunan Krikor, oldukça hareketli denize bakarak konuştu:

"Eskiden, benim zamanımda, güzel havalarda, buradan Kıbrıs görülebilirdi."

Bu söze ne kimse güldü, ne de güneybatıdaki Kıbrıs adasının İngilizler adayı donanmaları için üs haline getirdiklerinden bu yana Akdeniz'in ötesine mi yüzdüğünü sordu. Gabriel Bagratyan da bakışlarını Kıbrıs'a çevirmişti:

"Andre (Andreas) Burnu Orontes nehrinin ağzına yaklaşık kırk deniz mili uzaklıkta. Buna rağmen, buraya geldiğimden bu yana kıyıdan geçen tek bir İngiliz ya da Fransız savaş gemisi gördüm."

"Yine de Kıbrıs'talar."

Sarsılmaz sükûnetten kaynaklanan bu sözlerle Krikor, onlarca yıldan bu yana bihaber olduğu güney ve doğudaki sonsuz toprağı kayıtsızca izlemek üzere Kıbrıs'a arkasını döndü. Seleukos'un Romalılardan kalma su kemerleri, yavaş yavaş eriyip kaybolan sisin içinden keskin hatlarıyla belirmeye başlamıştı. Damlacık'ın doğusundaki cılız dağların

üzerinde son derece bulanık, pas renginde bir güneş asılıydı. Tepeler, Antakya'ya doğru, gri ve kahverengi tonlarda kıvrımlarıyla uzayıp gidiyordu. Bu bomboş kıvrımlarda, bu uyandırılmamış topraklarda yüzbinlerce insanın yaşıyor olmasını anlamak olanaksızdı. Bu huzurlu ıssızlık görüntüsü, eczacıyı, başka zamanlarda özenle kaçındığı meselelere ilişkin konuşmaya itmişti, yaşlı işaret parmağı havada dalgalanıp duruyordu:

"İşte bakın! Her şey, her zamanki gibi! Abdülhamit yönetimi altında çoğu kez bütün ufuk yanıyor olurdu. Buna rağmen bu yaşımıza kadar geldik."

Geziye katılanlar içinde hiç kuşkusuz en iyi uyuyan Gonzague Maris'ti; canlı ve taze görünüyordu. Bacası tütmeye başlayan Süveydiye'deki büyük ispirto fabrikasına işaret ederek anlatmaya başladı. Fabrika yabancı şirketlerden birine aitmiş, müdürlüğünü ise Maris'in İskenderun'dan tanıdığı bir Yunanlı yapmaktaymış. Daha iki gün önce konuştuğu bu müdürden önemli şeyler öğrenmiş. Birincisi: Amerika devlet başkanıyla papanın birlikte yürüttükleri barış çabaları son derece iyi gidiyormuş. İkincisi: Ermeni göçü Suriye için değil, Anadolu vilâyetleri için geçerliymiş. Gerçi o, Gonzague, bu haberlerin ne kadar doğru olduğunu bilmiyormuş, ama fabrika müdürü, devlet alımları için her ay Halep Valisiyle görüşmeler yürüten önemli biriymiş. Gabriel'in içini aniden bütün tehlikenin aşıldığı, yaklaşmakta olanın görünmez uzaklıklara çekildiği hissi kapladı. Ona öyle geliyordu ki, kaderi kaçmaya kendisi zorlamıştı. Minnetle konuştu:

"Söylesene, burası güzel değil mi?"

Juliette, eve dönmeleri için zorlayıp durmaktaydı. Sabahın erken saatlerinde insanlarla, özellikle erkeklerle birlikte olmaktan nefret ederdi. Ona göre, sabahları sadece çirkin kadınlar iyi görünürdü ve sabahın altısında hanımefendi olunamazdı. Ayrıca, kuddas ayininden önce yarım saat dinlenmek istiyordu. Katolik olan Juliette, evlenmeden kısa süre önce Gabriel'e duyduğu sevgi nedeniyle Gregoryen kilisesine geçmişti. Kocasıyla arasındaki belli anlaşmazlıklarda ikide bir öne sürdüğü özverilerden biriydi bu. Ermeni olan her şey gibi, Ermeni kilisesi de Fransız kadının şikâyetlerine konu oluyordu durmadan. Ona göre ihtişam ve süsten yoksundu kilise. Kilisenin artan parasının tümünü okul işleri için kullandığı yönündeki gerekçeyi, fazla akılcı bularak reddetmişti. Aslında Juliette'i rahatsız eden başlıca mesele Gregoryen papazlarının sakallı olmalarıydı; hele bazılarının sakalları çok uzundu. Oysa sakallı erkeklerden hiç hoşlanmazdı Juliette. Geriye dönerken,

Palamut Meşesi Geçidi'nden Yoğunoluk'a giden keçi yolunu izlediler. Daha kısa olan bu yol yaklaşık bir saat sürüyordu. Krikor, Gabriel ve Şatakyan önden yürümüşlerdi. Onların ardında İskuhi ile Stepan vardı; yine tek başına yürüyen Hrant Oskanyan'ın yüz ifadesi, dünya ile arasının iyi olmadığını anlatmaktaydı. Esmer öğretmen, önden yürüyenlere karşı kindar bir suikast planlıyormuş gibi, arada sırada önüne çıkan taşlara örtülü bir öfkeyle tekme atarak yuvarlıyordu. En arkada da Gonzague Maris ile birlikte Juliette geliyordu. Haritasında bazı düzeltmeler yapmak istediği için bir süre sonra geleceğini söylemişti Avakyan. Bagratyan'ın verdiği talimata göre, çadırlar şimdilik sökülmeyecek, at bakıcılarından biri çadırlara gözkulak olmak için sürekli Damlacık'ta kalacaktı. Belki de yakında buraya bir gezi daha yaparlardı. Bagratyan, bu tür önlemlerle kaderin gücünü zayıflatacağı yönünde batıl inanca saplanmıştı. Berbat katır yolu yer yer çalılıklar ve çakıl taşları içinde yitip gidiyordu. Juliette'in hafif ayakkabılı narin ayakları, bu engeller karşısında zonlanmaktaydı. Engellerle karşılaşıldığında Gonzague, kararlılıkla elini uzatıyordu kadına. Birlikte yürürken bölük pörçük ve belirsiz bir şeyler konuştular:

"Burada ikimizden başka yabancı bulunmaması aklımdan bir türlü çıkmıyor, madam."

Ayağının altındaki toprağı korkuyla gözden geçirdi Juliette: "Hiç olmazsa siz Yunanlı'sınız... Pek de yabancı sayılmaz..." Gonzague, Juliette'in kendi yardımı olmaksızın zorluğu aşmasını bekledi:

"Nasıl yani? Ben Amerika'da büyüdüm... Ama siz çoktandır bir Ermeni ile evlisiniz."

"Evet, burada kalmam için benim bir nedenim var... Ya siz?"

"Benim yaşamımda nedenler her zaman sonra gelir." İnişli bir yere gelmişlerdi. Juliette, derin nefes alarak durdu:

"Burada ne aradığınızı hiç anlamıyorum. Siz de pek açık yürekli davranmıyorsunuz. Kuzu pöstekisi, pamuk ya da mazı ticareti yapmayan bir Amerikalı'nın İskenderun'da ne işi olabilir?"

"Açık yürekli değilsem... Dikkat edin lütfen... Size severek itiraf edebilirim... Seyyar müzik gruplarından birinde piyanist olarak çalışıyordum... Acınası bir hikâye... Ev sahibim Krikor bunun büyük bir iş olduğunu söylese bile..."

"Demek öyle... Ve sonra o bayan sanatçıları terkettiniz... Grup şimdi nerede?.."

"Halep, Şam ve Beyrut'ta sözleşmeleri var..."

"Ve siz kaçtınız?.."

"Çok doğru!.. Tam bir kaçıştı... Hastalıklarımdan biridir bu..."

"Kaçış mı? Sizin gibi gepgenç biri!?.. Herhalde isabetli bir nedeniniz vardır..."

"Düşündüğünüz gibi gepgenç biri değilim ben..."

"Tanrı'm, yola bak! Ayakkabılarımın içi taş dolu... Lütfen elinizi verin!... Tamam!.."

Sol eliyle sıkıca sarılmıştı Gonzague'e. Sağ eliyle ise açık ayakkabılarını silkeledi. Yunanlı ısrarla sordu:

"Size göre kaç yaşındayım?.. Tahmin edin!.."

"Bunun için gerçekten havamda değilim..."

Gonzague çok ciddi ve vicdan azabıyla:

"Otuz iki!"

Juliette, kısa bir gülüşle:

"Bir erkek için!.."

"Dünyayı mutlaka sizden daha çok dolaşmışımdır madam. İnsan durmadan itilip kakıldığında gerçeği daha kolay görebiliyor..."

"Ötekilerin nerede olduğunu Tanrı bilir... Hey! Yanıt da vermiyorlar..."

"Başımızın çaresine bakarız..."

Yeniden dik ve çalı çırpıyla dolu bir yola gelmişlerdi. Juliette bir kez daha durdu:

"Bu tırmanmalara alışkın değilim... Bacaklarım ağrıyor... Bir dakika duralım!.."

"Oturacak bir yer de yok ki..."

"Bir an önce Yoğunoluk'tan gitmeye bakın Gonzague!.. Size ne yapabilirler ki?.. Amerikan vatandaşısınız... Ermenilere de hiç benzemiyorsunuz..."

"Peki kimlere benziyorum?.. Fransızlara mı?.."

"Bu kadar gururlanmanız da gereksiz..."

Yolu Palamut Meşesi Geçidi'nden akan dere kesiyordu. Karşıya geçmek için ağaç kütüğü bile yoktu. İri olmasına rağmen Juliette'i hafif bir hamleyle öte yana geçirdi Gonzague. Dar omuzlarına bakınca bu kadar güçlü olduğu düşünülemezdi. Juliette, adamın parmaklarını hoşa gitmeyen bir serinlik gibi duymuştu kalçalarında. Yol nihayet biraz düzelmiş, ikisi de adımlarını hızlandırmışlardı. Gonzague asıl soruna değindi:

"Peki, Gabriel Bagratyan? Neden burada kalıyor? Osmanlı ülkesinden ayrılma olanağı yok mu hiç?"

"Savaş sürerken mi?.. Nereye?.. Biz Osmanlı vatandaşlarıyız... Gabriel'in askerlik yükümlülüğü var... Pasaportlarımızı topladılar... Bu

vahşilerin ne yapmak istediğini kim bilebilir ki?.."

"Fakat sizin Fransız olduğunuz yeterince açık, Juliette... Hayır, aslında İngilizlere benziyorsunuz..."

"Fransız?.. İngiliz?.. Bu ne demek oluyor?"

"Biraz cesaretle siz, özellikle siz, her yere gidebilirsiniz."

"Ben eş ve anneyim!"

Juliette, öyle hızlı adımlarla yürümeye başlamıştı ki, Gonzague biraz geride kaldı. Adamın dediklerini belli belirsiz duymuştu: "Hayat hayattır." Aniden döndü Juliette:

"Eğer gerçekten böyle düşünüyorsanız, neden Asya'da kalıyorsunuz?"

"Ben mi? Şimdi dünyadaki bütün erkekler için savaş var."

Juliette'in hızı azalmıştı:

"İşiniz kolay Gonzague! Keşke elinizdeki Amerikan pasaportuna biz sahip olsaydık! Grubunuzun ardından Şam'a ya da Beyrut'a gidebilirsiniz. Neden bu ıssız yerlerde kalmakta inat ediyorsunuz?"

"Neden?" Gonzague artık Juliette'in çok yakınında yürümekteydi. "Neden? Bunu tam olarak bilseydim Juliette, belki de en son söyleyeceğim ilk insan siz olurdunuz."

İlk dönemeçte Oskanyan bekliyordu onları. Kendi kendisiyle giriştiği uzun mücadele sonucunda çifte refakat etmeye karar vermişti. Ara sıra karanlık, kederli gözlerle Juliette'e yiyecek gibi bakarak yürüyordu yanlarında. Köşkün bahçe kapısına kadar neredeyse tek sözcük bile etmediler.

* * *

Gabriel, gerçekten de gizli güçlerin itmesiyle, genel tatbikatı son anda kararlaştırmıştı. Kapının önünde onu çiçek bozuğu yüzlü Ali Nazif beklemekteydi:

"Daha önce bir miktarını avans olarak aldığım mecidiyelerimin tümünü almaya geldim, beyim."

Gabriel cüzdanından bir kâğıt lira çıkararak sükûnetle uzattı Ali Nazif'e. Sanki her şey yolundaydı ve zaptiyenin para karşılığında söyleyeceklerini sabırsızlık göstermeden dinleyebilirdi. Zaptiye dikkatle aldı *parayı:*

"Emirlere karşı geliyorum. Ama sen beni ihbar etmezsin değil mi, efendi?"

"Parayı aldın. Anlat bakalım!"

Ali Nazif, acı duyuyormuş gibi kırpıştırmaya başlamıştı gözlerini:

"Müdür ile polis yüzbaşısı üç gün içinde köylere gelecekler."

Bagratyan, bastonunu köşeye dayadıktan sonra omzunda asılı duran dürbünü indirdi:

"Öyle mi? Polis yüzbaşısıyla müdür köylere hangi iyi haberleri getirecekler acaba?"

Zaptiye uzamış sakalını kaşımaya başlamıştı:

"Hepiniz buradan gideceksiniz, efendi! Vali ile kaymakamın emri böyle. Zaptiyeler, buradakilerle Süveydiye ve Antakya'dakileri bir araya toplayıp doğuya götürecek. Fakat Halep'te, bunu da söylemeliyim, kamp yapmanıza izin verilmeyecek. Elçilikler nedeniyle aldılar bu kararı."

"Peki sen Ali Nazif, bu zaptiyeler arasında olacak mısın?"

Çiçek bozuğu suratlı, telâş içinde dehşete kapıldı:

"Şükürler olsun Tanrı'ya. Hayırl On iki yıldır aranızda yaşamıyor muyum ben? Bütün yörenin komutanı değil miydim? Hiçbir sorun çıkmadı. Çünkü gece gündüz düzeni sağlamaya çalıştım. Oysa şimdi sizin yüzünüzden güzelim işimi kaybediyorum. Nankörlük bu! Bizim görevimiz tamamen kaldırılıyor."

Zavallıcığın acısını azaltmak için eline birkaç sigara tutuşturdu Bagratyan:

"Peki, söyle bakalım Ali Nazif, göreviniz ne zaman sona erecek?"

"Hemen bugün Antakya'ya gitmem emredildi. Sonra da müdür bir bölükle buraya gelecek."

Bu arada Juliette, İskuhi ve Stepan eve girmişlerdi. Ali Nazif'in orada bulunmasından hiç kuşkulanmadılar. Gabriel, zaptiyeyi kapı önünden evin çakıl döşeli ön tarafına iteledi:

"Söylediğine göre köylüler üç gün denetimsiz kalacak Ali Nazif."

Bu durumun Gabriel'i düşündürdüğü görülüyordu. Zaptiye korkuyla alçaltmıştı sesini:

"Ah efendi, beni ihbar edersen darağacını boylarım, göğsüme de 'vatan haini' yaftasını asarlar. Buna rağmen bütün bildiklerimi anlatıyorum. Antakya'da görevler yeniden düzenleneceği için üç gün boyunca köylerde zaptiye olmayacak. Ondan sonra da hazırlanmanız için birkaç gün süre tanıyacaklar size."

Gabriel Bagratyan evinin pencerelerine baktı dikkatle. Sanki Juliette'in onu gözlemesinden korkuyor gibiydi:

"Köy sakinlerinin listesini verdiniz mi Ali Nazif?"

Çiçek bozuğu suratlı adam, yüzünde safdil bir sinsilikle göz kırptı Gabriel'e:

"Umuda kapılma efendi! Zengin ve okumuş yazmışlara daha sert davranıyorlar. Efendiler, para babaları ve avukatlar ülkede kaldıktan sonra çalışkan ve yoksul Ermenilerin gebermesi ne işimize yarar ki, diyorlar. Senin adının altını özellikle çizdiler. Adın listenin en başında, efendi. Senin hakkında uzun uzun konuşuldu. Ailene ilişmezler diye de düşünme sakın. Karar aldılar, Antakya'ya kadar beraber olacaksınız. Sonra seni ailenden ayıracaklar."

Bagratyan neredeyse neşeyle bakıyordu zaptiyeye:

"Önemli ve sırdaş biri olmalısın Ali Nazif. Müdür her şeyi anlatmış olmalı sana?"

Gururla başını salladı zaptiye:

"Sadece senin için beyim, çok uğraştım. Hükümet binalarına girip, senin için söylenenlere kulak kabarttım. Ah, efendi, senin verdiğin o zavallı kâğıt liranın ne değeri var ki? Ben asıl öteki dünya için yer kazandım. Bugün kâğıt liranın değeri ne olabilir? Pazarda değiştirseler bile, mutlaka kazıklanırsın. Oysa bak, benim yerime gelenler, köylerde yüz altın lira ve bir sürü mecidiyeden daha fazla şeylere konacaklar. Senin evin, içindeki bütün eşyayla onların olacak. Çünkü yanında hiçbir şey götüremeyeceksin. Atlarına da onlar sahip çıkacaklar. Ve bütün meyveleriyle bahçen..."

Bagratyan bu tumturaklı sözleri kesti:

"Hayrını görsünler!"

Ayağa kalktı. Oysa Ali Nazif mahzun bir halde oturduğu yerden kımıldamamıştı:

"Bütün bunları bir kâğıt parçasına satmış oldum."

Çiçek bozuğu surattan kurtulmak için cebindeki bütün kuruşlarını çıkardı.

* * *

Gabriel Bagratyan, papazın evine girdiğinde Ter Haykazun'un, felâketi Ali Nazif'in getirdiği haberden saatlerce önce öğrenmiş olduğunu görerek şaşırdı. Küçük odada Tomas Kebusyan, öteki altı muhtar, köylerden gelen iki papaz ve Bitiaslı papaz Nohutyan toplanmıştı bile. Üzüntülü ve sapsarı suratlar. Gök gürlemesi, bu insanların haftalardan beri içinde yaşadıkları hastalıklı uyuklama bulutlarını parçalamamış, daha da yoğunlaştırmıştı. Duvarlara iyice yapışmış olarak, halka olmuş dikiliyorlardı; ruhsuzlukları duvarları çatlatıp dışarı fışkırıyordu sanki. Sadece Ter Haykazun oturmuştu. Geriye attığı yüzü hüzünlüydü. Fakat

masanın üstünde duran elleri, hareketsiz güneş ışığında tutuşmuş gibiydi. Söylenenlere yanıt verirken son derece alçak sesle fısıldıyor, dudakları hiç oynamıyordu. Şimdi Bagratyan'a dönmüş, konuşurken biraz yükseltmişti sesini:

"Muhtarlardan köylerine döndükleri gibi cemaatlerini toplamalarını istedim. Hemen bugün, mümkün olduğunca çabuk, Vakıf'tan Kebusiye'ye kadar her yetişkin, burada, Yoğunoluk'ta toplanmalı. Alınacak önlemlerin kararlaştırılacağı büyük bir toplantı yapacağız..."

Papaz Nohutyan'ın titrek sesi duyuldu bir köşeden:

"Alınabilecek hiçbir önlem yok..."

Bitiaslı muhtar bir parça öne çıkmıştı:

"İşe yarasın yaramasın halk toplanmalı, birilerini dinlemeli, kendisi de konuşmalı. Böylece her şey daha kolay olur."

Ter Haykazun, sözüne, kesildiği yerden devam etmeyi çatık kaşlarla beklemişti. Sonra, Gabriel'e ne düşündüğünü anlatmaya koyuldu:

"Bu toplantıda cemaatler, önderlik edecek güvenilir insanları seçmelidir. Düzen, elimizde kalan tek silâhımız. Dışarıda da düzeni koruyabilirsek, belki de ölmeyiz..."

"Dışarıda" sözcüğü geçtiğinde Ter Haykazun, yarı kapalı gözlerini açıp Gabriel'i süzmüştü. Söz alan Tomas Kebusyan, saçsız başını sallayarak konuşuyordu:

"Kilise meydanında yapamayız bu toplantıyı. Kilisede de olmaz. Zaptiyeler var, başkaları var! Kimin aramıza katılarak konuşulanları dinleyip ihbar edeceğini bilemeyiz! Kilise ise hepimizi alamayacak kadar küçük. Nerede toplanabiliriz peki?"

"Nerede mi? Çok basit!" Bagratyan ilk kez konuşuyordu:

"Evimin bahçesi yüksek duvarlarla çevrili. Bahçe duvarlarının kapanabilir sadece üç kapısı var. On bin kişi sığar buraya. Ayrıca sağlam bir kale gibidir."

Gabriel'in önerisi kabul görmüştü. Çaresizlikten ya da bitkinlikten dolayı yok edilmeyi, zorlu bir uğraşa girmeksizin kabullenme eğiliminde olanların, her sorunda zorluk çıkaranların muhalefet edebilecekleri bir şey kalmamıştı böylece. Ermeni vadisinde yaşayanların, halkları için ölüm çanlarının çaldığı bir anda toplanıp kendileri gibi çaresiz önderler seçmesine karşı yapılan ciddi muhalefete ne denebilirdi ki. Toplantı güvenlikli bir yerde yapılacaktı; insanların daha sert bir biçimde cezalandırılmaktan korkmaları için neden yoktu. Bagratyan ailesinin yönetenlerle var olan ilişkisini yedi köyün yararına kullanabileceği yönündeki batıl inanç, önerinin kabul edilmesinde rol oynamış olabilirdi.

Erkekler, cemaatlerini hemen harekete geçirme sözü verdikten sonra, ayaklarını sürüyerek cansızmış gibi çıktılar odadan. Yoğunoluk, köylerin tam ortasında bulunduğu için, en geç saat dört sularında, Gabriel Bagratyan Efendi'nin bahçesinde toplanacaklardı. Yabancıların sızmaması için kapılarda nöbet tutma işini muhtarlar üstlendiler. Ter Haykazun ayağa kalktı. Çanlar çalmaya başlamıştı bile. Papazın dinî ayin için hazırlanması gerekiyordu. Hıristiyanlık içindeki mezhepler arasında en uzun süren Ermenilerin ayinleridir. Ayinin başından papazın son takdisine kadar bir, bir buçuk saat geçer. Müzik aletleri yoktur, koroya sadece çan ve zil sesleri eşlik eder. Herkesin ayinin bir an önce bitmesi için sabırsızlandığı pazar günlerinde, koro, papazı hızlandırarak ayini kısaltmak amacıyla temposunu yükseltir. Ama bugün bunda başarılı olamıyordu. Ter Haykazun, her kutsal fasılda, her bölümde, her zamankinden daha çok oyalanıyordu. Akıl ermez bir kurtuluş mucizesi hatırına mı uzatmak istiyordu duayı? Yoksa her şeyden habersiz cemaate, haberin verileceği anı mı geciktirmek istiyordu? Ne var ki o an, çok erken, papaz son kutsamayı yapıp, son sözcükleri söylediğinde gelmişti bile: "Huzur içinde gidin. Tanrı sizinle olsun!" İnsanlar kiliseden çıkmak için yerlerinden kalktıklarında, sunak merdivenlerinin en kenarına kadar gelen Ter Haykazun kollarını açarak seslendi:

"Korktuğumuz gerçekleştil"

Sonra kuru ve sakin bir sesle devam etti. Hiç kimse gereksiz yere telâşlanıp kendinden geçmemeliydi. Şu an, egemen olan ölüm sessizliği, bundan sonraki günlerde de aynen devam etmeliydi. Şaşkınlığın, karışıklığın, ağlayıp sızlamanın hiçbir yararı olmaz, tam tersine böylece koşullar daha da ağırlaşırdı. Beraberlik, direngenlik ve düzenle, en kötüsüne bile direnmek mümkündü. Atılacak her adımı iyice düşünmek için daha zaman vardı. Ter Haykazun, son olarak cemaati, Gabriel Bagratyan'ın evinde yapılacak toplantıya çağırdı. Kadın, erkek, yetişkin ve aklı yerinde olan tek insan bile gelmemezlik etmemeliydi.

Bu toplantıda bundan sonra nasıl davranılacağı konusunda yedi köyün cemaatiyle birlikte karar vermekle kalmayacaklar, aynı zamanda, resmî makamlara karşı halkı sonuna kadar temsil edecek önderleri de seçeceklerdi. Bu kez köy seçimlerinde yapıldığı gibi sadece el kaldırmak yetmezdi. O nedenle herkes, oyunu doğru dürüst verebilmek için, toplantıya gelirken kâğıt ve kalem getirmeliydi.

"Şimdi sakince evlerinize gidin" diye seslendi kalabalığa, "Bir araya toplanmayın! Gürültü patırtı çıkarmayın! Belki de sizi izleyen ajanlar gönderilmiştir. Zaptiyeler bir takım hazırlıklar yaptığımızı anlamamalı!

Kâğıt getirmeyi unutmayın ve tam zamanında gelin! Ve sakin olun!"

Aslında son uyarıya gerek yoktu. İnsanlar, ölüler ülkesinden gelmiş ya da ölülerden oluşmuş bir kalabalık gibi sessizce, sallanarak çıktılar dışarıya. Gün ışığını ilk kez görüyor gibiydiler.

* * *

Sınavdan geçmeksizin hiç kimse, gerçekten kim olduğunu bilemez. Gabriel Bagratyan'ın bugüne kadarki yaşam öyküsüne bakalım: İyi aileden geliyor. Zenginlik içinde büyümüş; Avrupa'da, Paris'te düşünsel hayatın rahatlığını yaşamış biri. Halk, devlet ve her türlü kitlesellikten çoktan bağlarını koparmış, güvenlik içinde yaşayan soyut bir insan. Onu sınırlayan dış çevreler pek yok gibi. Ağabeyi -görünmeyen, hissedilmeyen- evin reisi olarak bütün ihtiyaçlarını karşılamakta. Ve sonra, bu içe dönük, düşünen ve duyarlı kişilikte tek kesintiyle -çok tuhaftır- karşılaşırız. Askerî okul ve savaş dönemidir bu. Gabriel Bagratyan gibi bir ehlikeyfin, birdenbire yurtseverlik idealizmine kapılması kolayca anlaşılır gibi değildir. Türk ve Ermeni gençliği arasında yaşanan büyük politik ittifak, bu durumu açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Belki de işin içinde başka bir şey, gizli bir huzursuzluk, son derece tekdüze yaşamından kurtulma girişimi vardır. Gabriel Bagratyan, kısa süren sefer esnasında gizli kalmış yeteneklerini fark etmiştir. Şimdiye kadar sandığı gibi, o, sadece iç dünyalara dönük bir insan değildir. Öyle ki azim, çabuk karar verme, basiret ve cesaret konularında şaşkın arkadaşlarından kat kat üstün şaşırtıcı bir yetenek göstermiştir. O nedenle hızla terfi eder, birçok kez ödüllendirilir ve ondan ordu yönetimine defalarca söz edilir. Bundan sonraki süreçte tabiî ki bütün bu yetenekler yitip gitmiş, kişiliğine eski tabiatı, daha rahatlatıcı, daha olgun biçimde yeniden egemen olduğu için bunlar neredeyse akıldışı bir anılar toplamına dönüşmüştür. Fakat bugün, 24 Temmuz günü, bütün bu yaşanmış yılları uçuk bir başlangıç haline getiriyordu.

Canı sıkılan, işsiz güçsüz birinin haftalardan bu yana topladıklarının büyük savaş planının bütünlüğü içinde anlam kazandığını gören Samuel Avakyan, çok etkilenmişti. Bagratyan'ın kapısı sıkı sıkı kilitlenmiş odasında oturuyorlardı. Kim seslenirse seslensin, kim çalarsa çalsın açılmıyordu kapı. Avakyan'ın hayalî bir sabır oyunu diye gülüp geçerek hazırladığı üç haritadaki esrarengiz çizgilerin, haçların, dalgalı çizgilerin, ayrıntılı düşünülmüş bir savunma sistemi olduğu ortaya çıkmıştı. Kuzey Geçidi'nin altındaki kalın mavi çizgi, kayalık taraftaki taş

barikatlara (kahverengi çizgiyle gösterilmişti) dayanan uzun avcı siperini ifade ediyordu. Arkasındaki daha ince mavi hat ihtiyat siperini, siperin yanındaki küçük dikdörtgenler ise, kanat güvenliğini ve ileri karakolları göstermekteydi. Damlacık'ın vadiye doğru inen eteğinde, ikiden on bire kadar yer alan sayılar boş birer rakam olmaktan çıkmış, savunmanın iyi düşünülmüş bölümleri haline gelmişlerdi. Çeşitli yazılar da anlam kazanmıştı artık: Kent Çukuru, çanak, teras, komuta tepesi, gözcü I, II, III, güney kalesi. Sistemin en büyük şansı bu sonuncusuydu. Ne kadar güçlü olursa olsun düşman saldırısı, birkaç düzine insanla önlenebilirdi burada. Kadınlar bile yapabilirlerdi bu işi. Gabriel'in yüzü coşkuyla yanıyordu. Stepan'ın çocuk yüzüne hiç bu kadar benzememişti yüzü:

"Çok umutluyum" -Stepan'ın pergeliyle uzaklık ölçümü yapmaktaydı- "Osmanlı askerlerini tanırım. En iyileri cephelerde. Antakya garnizonlarındaki başıbozuklar, zaptiyeler ve redif, sadece tehlikesiz cinayetler için kullanılabilecek lümpenler sürüsüdür."

Samuel Avakyan'ın yüksek, biraz geriye çekilmiş alnı, Gabriel'in aksine bembeyaz kesilmişti.

"Bizim elimizde en fazla bin kişi olabilir. Silâhların ve cephanenin durumunu bilmiyorum. Oysa ordu her tarafta, sadece Antakya'da değil, her yerde..."

"Sayımız beş bin beş yüz" diye sürdürdü konuşmasını Gabriel, "Bizi merhamet değil, yavaş bir ölüm bekliyor. Ama Musa Dağ'ı ele geçirmek pek kolay olmaz."

Avakyan, uyuşturulmuş gibi camdan dışarı bakıyordu:

"Fakat bu beş bin kişi sizinle aynı şeyi mi isteyecek, efendi?"

"Eğer istemezlerse Mezopotamya pisliğinde aşağılık bir ölümü hak etmiş olurlar... Ben yaşamak istiyorum, birilerinin beni kurtarmasını istemiyorum! Savaşmak istiyorum! Ne kadar mermimiz varsa, o kadar askerî yere sermek istiyorum. Eğer gerekirse Damlacık'a tek başıma çıkarım. Asker kaçaklarıyla birlikte!"

Bagratyan'ın gözlerinde alevlenen nefret değil, kutsal, aynı zamanda coşkulu bir öfkeydi. Sanki Enver Paşa'nın milyonluk ordusuna bir başına direneceğinden hoşnut gibiydi. Bu çılgınlık nedeniyle ayağa fırlamış, odanın içinde dolanıp duruyordu:

"Yaşamak değil, bir değer olmak istiyorum!"

Çökmüş Avakyan hâlâ diretmekteydi:

"Tamam! Kendimizi bir süre savunabileceğiz. Ya sonra...?"

Coşkunca gidip gelmesini kesen Bagratyan, yeniden dönmüştü çalışmasının başına:

"Sonrasında, yirmi dört saat içinde çözmek zorunda kalacağımız sayısız sorun var. Kasap tezgâhı nereye konacak, cephane deposu ve hastane nereye kurulacak? Hangi tür barınaklar inşa edeceğiz? Yeterince kaynak var. Fakat su ihtiyacı en iyi nasıl karşılanabilir? İşte bu, nöbetçiler için hazırladığım talimat. Bunu temize çekin Avakyan! İhtiyacımız olacak. Bütün notları kaydedin. Unuttuğum fazla bir şey yok sanırım. Şimdilik her şey henüz teori, fakat ben bunların çoğunlukla uygulanabilir olduğuna inanıyorum. Biz Ermeniler hep düşünsel üstünlüğümüzle övünüp dururuz. Bu yanımızla onları ne çok öfkelendirdik. *Ama şimdi nihayet, gerçekten de ne kadar üstün olduğumuzu gösterebileceğiz!*"

Avakyan son derece sarsılmış bir halde oturuyordu. Onu şaşırtan karşı karşıya kaldıkları ortak kaderden çok, Gabriel'den fışkıran karşı konulmaz güç seliydi. Parıltısı olmayan, ama yanan bir cevher sarmıştı Gabriel'i. Ne kadar az konuşur, ne kadar sükûnet içinde çalışırsa, o kadar yoğunluk kazanıyordu bu. Samuel Avakyan öylesine etkilenmişti ki, dikkatini toplayamıyor, kuşkularını dile getirecek sözcükleri bulamıyor, savaş haritasına tezcanlılıkla eğilmiş Gabriel'in başına bakıyordu durmadan. Genç öğrenci, Bagratyan'ın söylediklerini duymayacak kadar dalmıştı; sık sık tekrar etmek zorunda kalıyordu Gabriel söylediklerini.

"Şimdi aşağı inin Avakyan! Yemeğe beklememelerini söyleyin. Missak yiyecek bir şeyler çıkarsın yukarıya. Bir saniye bile yitirmemem gerekir. Ve sonra, toplantıdan önce kimseyi görmek istemiyorum, karım da dahili"

Halk daha ilk öğleden sonra saatlerinde gelmeye başlamıştı. Kararlaştırıldığı gibi, toplantıya katılanları tek tek denetlemek üzere muhtarlar üç kapıda yerlerini almışlardı. Fakat bu önlemin gereksiz olduğu anlaşıldı, çünkü Ali Nazif, askerleriyle birlikte, uzun süreden bu yana tanıdığı insanlara veda etmeden, sessiz sedasız Antakya'nın yolunu tutmuştu çoktan. Ayrıca, ne Osmanlı postacısı, ne de komşu Müslüman köylerden birileri Yoğunoluk'a gelen kalabalığın içine gizlice karışmıştı. Son grup da kararlaştırılan saatten çok önce bahçeye girdikten sonra, büyük giriş kapısıyla iki bahçe kapısına barikatlar kuruldu. Halk konağın önündeki meydana toplanmıştı. Kalabalık yaklaşık üç bin kişiydi. Evin sol tarafında geniş bir alan uzanmaktaydı, fakat burası, Ter Haykazun'un isteği üzerine, birbirine eklenmiş çamaşır ipleriyle kapatılarak boş bırakılmıştı. Evin yüksekte kalan giriş bölümünde ileri gelenler toplanmıştı. Küçük merdiven kürsü görevini yerine getirecekti.

Yoğunoluk köyü kâtibi, önemli kararları tutanağa geçirmek üzere merdivenin hemen altına yerleştirmişti masasını. Gabriel Bagratyan, camları kalabalığın toplanmış olduğu meydana bakmayan odasında mümkün olduğu kadar uzun kaldı. Kendisine egemen olan içsel doygunluğun anlamsız konuşmalarla, zamanından önce dağılmasını istemiyordu. Ter Haykazun çağırdıktan sonra çıktı odasından. Solgun, bitip tükenmiş yüzlerle karşılaştı; üç bin değil, tek bir yüzdü sanki. Şu saatlerde, sadece burada değil, yüzlerce başka yerde de görülen sürgünün umutsuz yüzüydü bu. Kalabalık, hiç gerekmediği halde, öylesine büyük bir ıstırapla birbirine sokulmuş duruyordu ki, olduğundan daha küçük bir topluluk izlenimi vermekteydi. Çok ötelerde, yaşlı ağaçların meydanı kestiği yerde, çömelip oturmuş, yaslanmış, yere uzanmış bazı insanlar görülüyordu; sanki kendi hayatlarıyla her türlü ilgileri kopmuştu.

* * *

Halkı olan bu kalabalığı gözden geçirdiğinde dehşet duygusuyla sarsıldı Gabriel Bagratyan. Kalbi korkuyla düzensiz atmaya başlamıştı. Gerçekliğin sandığından daha farklı olduğu bir kez daha görüyordu. Bunlar, serinkanlı hesaplarını dayandırdığı, her gün köylerde karşılaştığı o insanlar değildi. Kalabalığın dehşetle açılmış gözlerinden ölümcül bir katılık ve acı süzüyordu Bagratyan'ı. Her taraf kurumuş meyveleri andıran yüzlerle doluydu. Gençlerin yanakları bile ürkek ve buruşuk görünüyordu. Araştırma gezilerinde, köylü ve zanaatkârların evlerini ziyaret ettiğinde, onları, bir kentten arabayla geçen yolcu kenti ne kadar tanırsa o kadar tanımıştı. İşte şimdi, baştan ayağa dikkat kesilmiş bu anda, köklerinden kopmuş biriyle ırkı arasında ilk temas gerçekleşiyordu. Odasında düşünüp planladığı her şey sarsılmıştı. Peşinden sürükiemek istediği insanların görüntüsü öylesine yabancı, öylesine endişe vericiydi ki. Hâlâ pazar giysileri içinde ipek başörtülü kadınlar, boyunlarına metal takılar, bileklerine şıngırdayan halhallar takmışlardı. İçlerinden bazıları, Türk usulü şalvar giymiş, dinî bütün Hıristiyan olmalarına rağmen alınlarından aşağı ferace sarkıtmışlardı. Müslüman köyleriyle komşuluk, özellikle Vakıf ve Kebusiye gibi uzak köylerde böyle benzerliklere yol açıyordu. Gabriel, koyu renk entariler giymiş, başlarında fes ya da koyun postundan yapılmış başlıklar taşıyan sakallı erkekler gördü. Bazıları sıcak nedeniyle gömleklerinin önünü açtıkları için göğüsleri görünüyordu. Çöp gibi ince, kararmış köylü boyunlarının altında vücutları tuhaf bir parlaklık içindeydi. Kör dilencilerin

başları, kıyamet gününe çıkarılan meraklı bir günah çağrısı gibi, ara sıra fark ediliyordu kalabalığın arasından. Günebakan çiçeği taşıyan dansçı Kevork kalabalığın en önündeydi. Bu eblehin yüz ifadesi ise, çalışkan bir kekemeninkine benzemiyordu hiç; bu dünyadan ötekine ulaşan bir serzenişti sanki. Gabriel, buz gibi soğuk ellerini İngiliz kumaşından yapılmış elbisesinde gezdirdi. Isırgan otu gibiydi dokunması. Ve aynı anda şu soru takıldı aklına: Neden ben? Onlara ne söyleyebilirim ki? Kendimi ne sanıyorum? Yüklendiği sorumluluk, yarasa gölgeli gün tutulması gibi yürüyordu üzerine. Bayağı bir düşünce: Buradan gitmeli! Hemen bugün! Nereye olursa olsun! Kalabalığa ilk sözlerini yavaş sesle yöneltmeye başlamıştı Ter Haykazun. Sözcükler giderek daha anlaşılır biçimde ulaşıyordu Gabriel'in kulağına. Papazın söylediklerini anlıyordu. Bagratyan'ın gökyüzünde, gün tutulması sona ermişti artık.

Ter Haykazun, merdivenin en üst basamağında hareketsizce durmaktaydı. Konuşurken sadece dudakları ve göğsündeki haç hareket ediyordu. Sivri kapüşon, balmumu suratını ve derin yanak çukurlarını dolduran, iki tutamı kırlaşmış sakalını gölgelemekteydi. Kapalı tuttuğu iki gözü iki bilmece gibiydi. Şu an yaşadığı, o tahayyül bile edilemeyen şeyin başlangıcı değildi sanki. Her türlü eziyete katlanmış, amacına ulaştığı şu anda ise, nihayet dinlenebileceğini düşünüyor gibiydi. Bütün doğu dilleri gibi Ermenice de insanı, törenselliğe ve ağdalı söz söylemeye sürüklemesine rağmen, kısa, neredeyse kuru cümlelerle konuşuyordu: Hükümetin niyeti tam olarak anlaşılmalıydı. Eski zamanlardaki katliamları bizzat yaşamamış da olsalar, Anadolu'daki akrabalarının ölümcül acılarını hissetmemiş tek insan yoktu yaşlılar arasında. O günlerde İsa, hakedilmeyen bir lütufla Musa Dağ'ı gözetmişti. Bereketli uzun yıllar boyunca, köylerde barış hüküm sürerken, Adana ve başka yerlerde onbinlerce soydaşları katledilmişti. Ama katliamla sürgün arasındaki fark iyice anlaşılmalıydı. Katliam dört, beş, en kötü ihtimalle yedi gün sürerdi. Cesur olanlar için her zaman kolay lokma olmama olanağı vardı. Böyle zamanlarda kadın ve çocukların gizlenebileceği yerler çabucak bulunur, zıvanadan çıkmış askerlerin kana susamışlığı kısa süre sonra geçer, en canavar zaptiye bile daha sonra yaptıklarından tiksinirdi. Katliamları bizzat hükümet düzenliyor olmasına rağmen, hiçbir zaman resmen savunmamıştı. Katliamlar karışıklıktan kaynaklanmış, karışıklık içinde de kaybolup gitmişti. Bu alçaklığın en iyi yanı düzensizlik, en kötü sonucu da ölüm olmuştur. Oysa sürgün farklıydı! Öyle ki en vahşi ölüm bile, sürgünle kıyaslandığında kurtuluş sayılırdı. Her şeye rağmen insanların ve evlerin bir kısmını ayakta bırakan bir

deprem gibi geçip gitmezdi sürgün. Son Ermeni kılıçtan geçirilesiye, yolda açlıktan, çöllerde susuzluktan ölesiye, kolera ve tifodan yok olasıya kadar sürecekti. Bu kez söz konusu olan, kuralsız keyfiyet, kamçılanmış kan dökücülük değil, çok daha dehşet verici bir şeydi: Düzen. Her şey İstanbul'da bakanlıklarda hazırlanan bir plana göre yürütülüyordu. O, Ter Haykazun, aylardan bu yana, Zeytun felâketi patlak vermeden çok önce, haberdardı bu plandan. Katolikos'un, patriğin, episkoposun, elçilik ve konsoloslukların rica ve tehditlerinin işe yaramadığını da öğrenmişti. Zavallı, önemsiz bir papaz olarak yapabildiği tek şey, din kardeşlerinin son günlerinin huzur içinde geçmesi için susmak olmuştu. Fakat artık bu dönem sona ermişti. Şimdi herkes, kendi kendini aldatmaktan gerçekleri görmeliydi. Toplantıda kimse, resmî makamlara ricacılar gönderme gibi aptalca öneriler yapmasındı. Anlamsız bir zaman kaybı olurdu bu: "İnsanlardan merhamet beklememeliyiz artık. Çarmıha gerilmiş İsa, çektiği acıları bizim de çekmemizi istiyor. Ölmekten başka çaremiz yok..."

Konuşmasının tam burasında belirgin biçimde ara veren Ter Haykazun, sesine değişik bir ton vererek sonuca geldi:

"Fakat asıl mesele nasıl öleceğimiz!"

"Nasıl mı öleceğiz?.." diye bağıran papaz Aram Tomasyan, hızla Ter Haykazun'un yanına gelmişti. "Ben nasıl öleceğimi biliyorum. Savunmasız koyunlar gibi değil, Der Zor yolunda değil, sürgün kamplarından birinin pisliği içinde değil, açlıktan ya da salgın hastalıktan değil, hayır ben elimde silâhla evimin önünde öleceğim. Onun sözlerinin iletícisi olan bana İsa yardım edecek mutlaka. Karım ve karnında taşıdığı o henüz doğmamış olan da benimle birlikte ölecek..."

Bu sözler, göğsünü parçalarmışçasına dökülmüştü Aram'ın ağzından. Elini diyaframına bastırarak soluğunu toplamaya çalıştı. Biraz sakinleşince, çok kısa ve yumuşak biçimiyle de olsa kendisinin de tanık olduğu, sürgünleri bekleyen kaderi anlatmaya başladı:

"Nasıl bir şey olduğunu kimse düşünemez, kimse daha önceden tasavvur edemez böyle bir şeyi. Subay, harekete geçme emrini verdikten sonra, sürgünlerin durmadan dönüp baktığı kilise ve evler giderek küçülüp gözden yittiğinde, yani o son anda anlıyor insan ne olduğunu."

Aram, o bitip tükenmez yolu bütün ayrıntılarıyla serdi gözler önüne. Ayaklarda yaralar açılıyor, vücutta şişmeler baş gösteriyor, düşüp kalmalar, yere yığılmalar başlıyor, kırbaç darbeleri altında haftalar boyu süren yolda geberip gidiyorlardı. Aram'ın anlattıkları kalabalığın üzerinde kamçı etkisi yapmıştı. Fakat ilginçtir! Bu binlerce insanın işkence

edilmiş ruhundan hâlâ tek bir çığlık kopup gelmemiş, hâlâ tek bir kişi kendini kaybetmemişti. Orada kapının önünde durmuş konuşan insanlara, kendilerini ilgilendirmeyen bir şeyler anlatan trajik soytarılarmış gibi bakıyorlardı hâlâ. Bu bağcılar, meyve yetiştiricileri, tahta oymacıları, tarakçılar, arıcılar, ipek böceği yetiştiricileri, ipek dokuyucuları yaklaşan o şeyi uzun süreden bu yana bekleyen bu insanlar, bekledikleri şeyle karşılaştıkları bu anda bütün kavrama yeteneklerini kaybetmişlerdi sanki. Çökmüş yüzler daha da bitkin görünüyordu. Son zamanlarda yaşadıkları o hastalıklı kozalaşmayı delip çıkmak için yeterli canlılık yoktu kimsede. Aram Tomasyan haykırdı:

"Her şeyi arkada bırakan ölülere rahmet olsun!"

Kalabalık ilk kez belli belirsiz inledi. Duyulan feryat değil, uzun, ezgili bir iç çekiş, kabaran bir inleyişti; sanki insanlardan değil de acı çeken toprağın bağrından kopmuştu bu ses. Aram'ın sözleri kalabalığın sesini bastırıyordu:

"Biz de mümkün olduğunca çabuk ölmek istiyoruz! Erkek, kadın, çocuk hepimizin hemen ölmesi için evlerimizi savunacağız!"

"Neden ölüm?"

Konuşan Gabriel'di. Kendi sesini dinlerken içindeki derinliklerde sormuştu kendisine: Bu ben miyim? Kalbi normal atıyordu! İç sıkıntısı geçmişti. Güven duygusuyla doldu içi. Kasları gerilmişti. Bütün benliğiyle kabul etti: Sadece şu an için bile yaşamaya değer. Ne zaman köylülerle konuşsa, Ermenicesini yapay bulur, dili rahatsız ediyormuş hissine kapılırdı. Oysa şimdi konuşan kendisi değil -bu durum ona büyük rahatlık veriyordu-, yüzyılların uzun, kendi yaşamının kısa dolambaçlı yollarından onu buraya getiren güçtü. İçinden sözcükleri böylesine doğallıkla söküp alan o gücü dinledi hayranlıkla:

"Erkek kardeşlerim, kız kardeşlerim! Aranızda değildim... Bu gerçek... Yurduma tamamen yabancılaşmış, sizlerle hiç ilgilenmemiştim... Fakat Tanrı beni, herhalde bu büyük gün için batının büyük kentlerinden dedemin eski evine getirdi... Artık ben, sizlerin arasında bir yarıyabancı, bir konuk değilim, çünkü sizlerin kaderi benim de kaderim oldu... Ya sizlerle birlikte yaşayacağım ya da sizlerle birlikte öleceğim... Hükümet sizlere nasıl davranıyorsa bana da öyle davranacak, bunu biliyorum. Benim gibilerden daha fazla nefret ediyor, daha çok öç alma isteği duyuyor... Hepiniz gibi ben de ailemin hayatını korumak zorundayım... O nedenle, elimizdeki olanaklar konusunda haftalardan bu yana araştırma yapıyorum... Bakın, ben de başlangıçta son derece cesaretsizdim, ama artık değilim... Umut doluyum... Tanrı'nın yardımıyla

ölmeyeyeceğiz... Başında kavak yelleri esen biri, bir soytarı olarak değil, savaşı subay olarak yaşamış biri olarak konuşuyorum sizlere..."

Sözleri giderek daha da anlaşılır olmuştu. Son günlerdeki coşku dolu çalışmanın Gabriel'e yaradığı görülüyordu. Birçok sorunun iyice düşünülüp taşınılmış olması, gün geçtikçe daha fazla kendine güven sağlıyordu. Avrupa'da edindiği sistematik düşünme yeteneği, kaygılı ve teslimiyet içindeki felâket tutsakları karşısında üstünlük sağlamıştı. Benzer güçlülük duyguları, gençliğinde de, özellikle sınav esnasında sorulan soruyu kapsamlı bilgi birikimiyle yanıtladığında da egemen olurdu kendisine. Ad vermeden, Aram'ın umutsuz sözlerine gönderme yapmaktaydı: Zaptiyelere karşı evlerde ya da sokaklarda direnmek saçma olurdu. İlk saatlerde beklenmedik bir zafer elde edilebilirdi belki, ama bu girişim sonucunda kesinlikle çabuk ölünmez, uzun süreli işkenceyle ölüm gelirdi gündeme. Ayrıca, genç kadınlar tecavüze uğrar, kaçırılırdı. O, Bagratyan da savunmadan yanaydı, hem de kanlarının son damlasına kadar. Ancak böyle bir savunma için köylerden daha elverişli yerler vardı. Evin arkasında yükselen ve tepeleriyle sanki bu büyük toplantıya katılıyormuş gibi çatının üzerinden bahçeye bakan Musa Dağ'a işaret etti. Herkes, Ermenileri saklamış, korumuş Damlacık'a ilişkin anlatılan o eski öyküyü hatırlamalıydı:

"Damlacık'ı kuşatıp ele geçirmek için gerçekten büyük askerî güce gerek var. Oysa Cemal Paşa'nın birliklerinin birkaç bin Ermeni'yle başa çıkmaktan daha önemli işleri olduğu açık. Zaptiyelerle ise kolayca başedebilirlz. Dağı savunmak için birkaç yüz kararlı adamla bir o kadar da silâh yeter. Bizim hem silâhımız, hem de adamımız var."

Elini ant içermiş gibi kaldırmıştı:

"Burada sizin huzurunuzda, kadın ve çocuklarımızın sürgün koşullarında yaşayacaklarından daha uzun yaşamaları için savunmamızı elimden geldiği kadar mükemmel yönetmekle görevlendiriyorum kendimi. Orada haftalar, hatta aylar boyunca direnebiliriz. Kimbilir, o zamana kadar savaş sona erer. Bu durumda herhalde biz de kurtuluruz. Ancak, barış olmazsa da, sırtımızı denize dayamış durumdayız. İngiliz ve Fransız savaş gemilerinin bulunduğu Kıbrıs çok yakınımızda. Öyleyse, günün birinde, kıyıdan geçen savaş gemilerinden birinin yardım çağrılarımıza, imdat işaretimize yanıt verebileceğini umut etmemiz olanaksız mı? Eğer bunlardan hiçbiri olmaz, Tanrı yok olmamıza karar verirse, ölmek için hâlâ zamanımız var demektir. Ama hiç olmazsa, savunmasız koyunlar gibi kendimizi aşağılamamış oluruz!"

Bu konuşmanın etkisi pek açık değildi. Kalabalık ilk kez, uyuşmuş-

luğundan silkiniyor, kaderinin bilincine varıyor gibiydi. Gabriel ilk önce, söylediklerinden kimsenin bir şey anlamadığını ya da ahalinin önerdiği planı bir öfke ulumasıyla reddedeceğini sandı. Kitlenin donup kalmış bedeni çözülmeye başlamıştı. Kadınlar bağrışıyor, erkeklerin öfkeli sövgüleri çarpışıyordu havada. Uğultu dalgalanarak dolaşıyordu kalabalığı. Köylülerin kaderci, hüzünle buruşmuş yüzleri nereye gitmiş, kalabalığın üzerini kaplamış ölüm sessizliği örtüsü nasıl kalkmıştı? Vahşi bir kavganın eşiğindeydi insanlar. Erkekler birbirlerinin üstüne yürüyor, bağırıp çağırarak, giysilerini, sakallarını çekiştiriyorlardı. Fakat bu, çatışmadan çok, çılgın bir boşalma, güven ve enerjinin ilk hecesinin yol açtığı çaresiz ölüm beklentisinin parçalanmasıydı.

Nasıl? Zincirden boşanmış umutsuzluklarıyla bağırıp duran bu binlerce insan içinde, bunca zamandır hiç kimse bu basit şeyi düşünememiş miydi? Oysa söz konusu düşünce, eski zamanlardan kalmış anlatımlar sayesinde, çok yakın değil miydi kendilerine? Bunu ifade etmek için yabancı biri, Avrupalı bir bey mi beklenmeliydi? Aslında binlerce insan arasında aynı şeyleri düşünenler olmuştu, fakat kafalarından geçen, onlar için, işe yaramaz bir düştü sadece. En gizli ikili sohbetlerde bile kimsenin dili varmamıştı bunu söylemeye. Daha birkaç saat önceye kadar, içine kapandıkları yapay uyku hali içinde, büyük felâketin, Musa Dağ'dan kuyruğunu kısıp geçeceği masalını anlatıyorlardı kendi kendilerine, hem sonra onlar kimdi ki? Yoksul, terkedilmiş köylüler; sırtını herhangi bir kente dayamayan kuşatılmış bir adacığın yalnız insanları. Antakya'da sayıları son derece az olan Ermeniler, sarraf, tüccar, tahıl spekülatörü oldu için, gerçek anlamda hoşnutsuzluk göstermiyorlar, mücadeleye destek vermiyorlardı. İskenderun'da ise, bankacılar ve savaş müteahhitlerinden oluşan çok zengin bir avuç Ermeni, Beyrut'takiler gibi, lüks villalarda yaşamaktaydı. Zenginler arasında yaşlı Avedis'e benzer tek kişi yoktu. Çareyi, panjurlarını indirip en karanlık köşelerde saklanmakta bulmuşlardı. İçlerinden birkaçı, hayatlarıyla servetlerini kurtarmak için, İslâm dinini kabul etmiş, mollaların kör bıçaklarıyla sünnet edilmeyi bile göze almışlardı. Ötekilerin, yukarıda kuzeydoğuya doğru bölgelerde, örneğin Van ve Urfa'da yaşayanların ise, işi daha kolaydı. Van ve Urfa eski direniş geleneğinin hâlâ güçlü olduğu, silâh dolu iki büyük Ermeni kentiydi. Ayrıca düşünen beyinler, Taşnak Partisi'nin milletvekilleri de oradaydı. Halka bunlar önderlik edebilirlerdi. Böyle kentlerde direnişi düşünüp örgütlemek daha kolaydı. Fakat zavallı Yoğunoluk'ta böylesine kötü düşünceler kimin aklından geçebilirdi ki? Devlet ve ordu gücüne karşı direnmek mi? Burada doğan, burada

yaşayan herkes, kanında, can düşmanı olan devlete karşı dehşetle karışık saygı beslemekteydi. Devlet, insanı nedensiz dövebilen, tutuklayabilen zaptiyeler demekti; devlet, evlere gidip istediği her şeye el koyabilen vergi memuru ve mültezim demekti; devlet, askerlik bedeli ödemeye gittikleri binada, duvarlarında sultanın resmiyle, Kur'an'dan ayetler asılı, tükürük hokkaları ağzına kadar dolu kalem odası demekti; devlet, askere alındıklarında tıkıldıkları asık suratlı avlusuyla garnizon demekti; çavuş ya da onbaşının askerleri yumruklayabilmesi, Ermeni delikanlıları için özel falaka ayrılması demekti devlet. Ama her şeye rağmen, bu lütufkâr devlete karşı o köpekleştirici korku ve teslimiyet duygusundan Ermeni delikanlıları da kurtulamıyorlardı. Böylece, Papaz Aram Tomasyan'ın akılsızca yaptığı çıkış dışında, kalabalığın önünde, öz savunma fikrini, yerlilerden birinin değil de, bir yabancının, bir azatlının ortaya atması anlaşılır oluyordu. Çünkü düşündüğünü ifade etmek için gerekli masumiyete sadece o sahipti. Halkın hâlâ sakinleşmemiş olduğu görülüyordu. Keşmekeş giderek artmaktaydı. Başka zamanlar ürkek davranışlarıyla dikkat çeken kadınlara, son derece ciddi erkeklere hiç uygun düşmeyen bağrışma ve yumruk sallamalar çoğalmıştı. Kadınların kucaklarında ya da sırtlarında taşıdıkları bebeklerin çığlıklarıyla genel gürültüyü arttırdıkları söylenebilirdi. Şu anki tehlikeyi çocukların ruhları da fark etmiş, yaklaşan ölüme karşı keskin çığlıklarla kendilerini savunuyorlardı. Ter Haykazun, sessizce keşmekeşi izleyen Gabriel'e yaklaşıp iki elinin parmak uçlarıyla omuzlarına dokundu. Kucaklama isteğinin ilk hamlesiydi sanki bu. Kutsama ve kendini aşma işaretiydi aynı zamanda. Üzgün ve sert gözlerinde belki de şunlar okunmaktaydı: Tek sözcük etmeden sözleştik seninle. Senden bunu bekliyordum. Ne zaman Ter Haykazun'la karşılaşsa, onun içine kapandığı, hatta bilmediği bir nedenden ötürü kendisini reddettiği duygusuna kapılırdı. O nedenle şimdi, papazın kucaklama isteğinden etkilenmiş, durgunlaşmıştı. Ter Haykazun'un incecik parmakları omuzlarından aşağı kaydı.

Bu arada Papaz Harutyun Nohutyan kalabalığı sakinleştirmeye çalışıyordu. Zayıf adam, bir yandan sessizlik sağlamaya çalışırken, öte yandan da, heyecanla ona doğru atılıp dikkatsizlik yapmasını engellemeye çalışan karısıyla da mücadele etmek zorundaydı. Kalabalığın kendisini dinlemesi için uzun süre uğraşması gerekti. Güçsüz sesini elinden geldiğince yükseltmek zorunda kalmıştı:

"İsa bizi yönetenlere boyun eğmemizi emretti. İsa, kötülüklere karşı koymamamızı emretti. İncil'i öğretmek benim görevim. Sürümün çobanı olarak itaatsizliği onaylayamam."

Bagratyan'ın evinde her zaman süklüm püklüm, hastalıklı bir adam izlenimi bırakmış olan papaz, düşüncesini dayandırdığı gerekçede ısrarlıydı. Kalabalığa silâhlı direnişin sonuçlarını anlatmaya başlamıştı. Önerilen isyan, hükümete, bu alçakça önlemi, acımasız bir intikam mekanizmasına dönüştürme hakkını verecekti. Bundan sonra ölüm, Tanrı'nın da çektiği değerli acıların devamı değil, isyancılar için yasal bir ceza olacaktı. Sadece burada toplanmış olanların ruhları Tanrı huzurundu isyanla suçlanmayacak, aynı zamanda, yaratacağı sonuçlar itibariyle, bütün Ermeni kızları ve erkekleri, bundan karşı konulmaz biçimde etkileneceklerdi. Daha da ötesi, hükümete, bütün dünyanın gözü önünde severek kullanacağı bir araç sunulmuş olacak, Ermeni milleti mensupları, devletin birliğini parçalayan vatan hainleri olarak damgalanacaklardı. İyi bir kadın, kocası kendisine eziyet etse de evini terk etmemeliydi. Evinde tam tersi bir durumun hüküm sürdüğü, karısının zorbaca davranışlarının sadece sağlık sorunlarıyla sınırlı kalmadığı Harutyun Nohutyan'ın görüşü böyleydi, yorgun sesi tükenmek üzereydi:

"Fakat Ter Haykazun ile Aram Tomasyan'ın kehanette bulundukları gibi, sürgünün sonumuz olduğunu kim söyleyebilir ki? Tanrı'nın çareleri onlar için de bilinemez değil mi? Tanrı bize her koşulda yardım edecek güçten yoksun mu? Türkler, Kürtler ve Araplar arasında da merhametli insanlar yaşamıyor mu? Tanrı'ya inancımızı yitirmediğimiz müddetçe, başka yerlerde de barınıp karnımızı doyuramaz mıyız? Umutsuzluğa kapılmadığımız şu anda, kurtuluşumuz yolda olamaz mı? Kurtuluş bizi burada bulamazsa Halep'te bulacak. Beklentimiz Halep'te de gerçekleşmezse, Halep'ten sonrasını bekleyeceğiz umut ederek. Bedenlerimiz çok acı çekecek, fakat ruhumuz özgür olacak. Masum bir ölümle günahkâr bir ölüm arasında seçim yapabilecek durumdaysak, neden günahkâr olanını seçelim?"

Harutyun Nohutyan daha fazla konuşamadı, çünkü güçsüz sesi kalın ve kararlı bir kadın sesi tarafından bastırılmıştı. Yaşlı kadınların giydiği siyah giysiler içindeki bu direngen kadın, gerçekten doktorun karısı Antaram Anacık mıydı? Bu kadın, hastalara bakan, onlara yardım eden, öğüt ve yardımlarını esirgemediği insanların bile uzun konuştuğunu duymadıkları, anaların anası, Mayrik Antaram mıydı gerçekten? Siyah dantel başörtüsü, o heyecan içinde, ortadan ayırdığı ve henüz tamamen ağarmamış saçlarından kaymıştı, kırmızılaşmış yüzünde güzel burnu asaletle öne çıkıyordu. Geniş kalçalarının üstünde, geriye atılmış başıyla güç fışkıran endamı yükselmekteydi. Açık mavi gözlerini

binlerce kavgacı kırışık çevrelemişti. Fakat Antram Altuni, o mükemmel öfkesi içinde yine de gençti:

"Ben kadınım" -tok ses, ilk hecelerin duyulmasıyla birlikte, zorla, tam bir sessizlik sağlamıştı- "Ben kadınım ve buradaki tüm kadınlar adına konuşuyorum! Çok acı çektim! Kalbim defalarca öldü. Benim için ölümün çoktan beri hiç önemi yok. Gelip kapıma dayandığında bile dönüp yüzüne bakmayacağım. Fakat aşağılanarak yok olmak, yollarda gebermek, yol kenarlarında çürüyüp gitmek istemiyorum, kesinlikle istemiyorum! Ama ben, sürgün kamplarından birinde, şerefsiz katillerle şerefsiz kurbanların arasında da yaşamak istemiyorum! Biz kadınlar bütün bunları istemiyoruz, hayır, hiçbirimiz istemiyoruz! Eğer erkekler korkarlarsa biz kadınlar silâhlanıp Musa Dağ'a çıkarız... Gabriel Bagratyan'la birlikte!"

Antaram'ın fanatik çağrısı, bir öncekinden çok daha boyutlu karışıklığa yol açmıştı. Aklını yitirmiş kalabalık, sanki şu anda bıçaklarını çekip onlardan önce başlayacaklardı katliama. Şatakyan başta olmak üzere öğretmenler, döğüşenleri ayırmak, gerektiğinde polis hizmeti görmek için kalabalığın içine girmek istediler. Ter Haykazun küçük bir el hareketiyle engelledi öğretmenleri. Öğretmenlerden, muhtarlardan daha iyi tanıyordu halkını. Kalabalığın feverânî kavga değil, boş bir heyecandı. Sürgün emrini henüz sindirememiş olan binlerce insanın bilincini, konuşmacıların yükselen sözcüklerini yavaşça emmek zorundaydı şimdi. Bakışlarıyla 'müdahale etmeyin' diyen papaz, Antaram tarafından kışkırtılan kadın seslerinin giderek üstünlük kazandığı karışıklığı sabırla izlemekteydi. Bu arada başka konuşmacıların, örneğin Oskanyan'ın söz almasını da engellemişti. Papazın haklı olduğu görülüyordu. Daha fazla beslenmeyen gürültü, düşünüldüğünden daha kısa sürede azalmış, birkaç dakika sonra da kendi içinde boğulup gitmişti; artık sadece mırıltı ve hıçkırıklar duyuluyordu. Kalabalığı kısa, öz ve hızlı biçimde aydınlatmak, olayların gelişimini açıklamak için Ter Haykazun'un konuşacağı an gelmişti. Sağ eliyle yatıştırıcı bir hareket yaptı: "Her şey çok açık" dedi, sesini yükseltmeden, ama kalabalığın aklına iyice girmesi için bütün hecelerin üzerine basarak: "İki öneri yapıldı. İzleyebileceğimiz iki yolu içeriyor bu öneriler. Bizim için bu iki yoldan başka yol yok. Birinci yol, Papaz Nohutyan'ın yolu, zaptiyelerin nezaretinde doğuya, ikinci öneri, yani Bagratyan'ın önerisi, kendi silâhlarımızla, Musa Dağ'a götürür bizi. Herkes, aklı ve isteğine göre, bu iki yoldan kendisi için doğru olanını seçmekte serbest. Her şey söylendiği için konuşacak bir şey kalmadı. Karar vermenizi kolaylaştırmak istiyorum.

Papaz Nohutyan, ipin öte yanına, boş alana geçme zahmetinde bulunsun lütfen. Papazın görüşünü benimseyip sürgüne gitmek isteyenler o tarata geçecek. Gabriel Bagratyan'dan yana olanlar ise yerinde kalsın. Acele etmeyin! Zamanımız var!"

Kalabalığa aniden sessizlik egemen olmuştu. Sadece Bayan Nohutyan'ın yüksek sesle, neredeyse uluyarak ağlaması duyuluyordu. Yaşlı papaz başını yuvarlak başlığı altına eğmişti. Ağır bir düşünce yükü, bedeninin üst kısmını aşağıya, yere doğru çekiyor gibiydi. Bu düşünme pozisyonunda uzun süre kaldı. Sonra, bacakları hareketlendi. Küçük çekingen adımlarla, Ter Haykazun'un gösterdiği yere yürüdü, alanı sınırlayan ipi beceriksizce kaldırıp alana girdi. İple ayrılmış boş alan neredeyse villaya kadar uzanmaktaydı. Arada sadece manolyaların boy verdiği bir çimenlik vardı. Büyük avlu tamamen boşalmıştı. Sadece hizmetçiler değil, ahırda çalışanlar da katılmışlardı toplantıya. Nohutyan'ın kısa bacakları, yürümeye karar verdiği yolda ilerlemekteydi; manolyaların yanına ulaşıncaya kadar epeyce zaman geçmişti. Papaz, burada kalabalığa arkasını dönerek mevzi aldı. Onu, ağlamaktan sarsılan karısı izliyordu. Yine soluk sesinin bile duyulmadığı daha uzun, daha derin bir sessizlik. Nihayet kalabalığın ortasından birkaç kişi çözülüp, aynı çekingen, dalgın adımlarla Papaz Nohutyan'ı izledi. Önce çok azlardı. Bitias'taki Protestan cemaatinin en yaşlıları, karılarıyla birlikte geçmişlerdi papazın arkasına. Fakat giderek sürgüne gitme kararı verenler çoğaldı, öyle ki nihayetinde papaz, genç-yaşlı bütün cemaatini arkasına almıştı. Üstelik başka köylerden katılanlar da oluyordu. Bunlar, direnmek için yeterli güce sahip olmayan ya da ömürlerinin sonlarında Tanrı'ya karşı gelmek istemeyen yaşlı ya da yorgun insanlardı. Büyük acılarla karşılaşacakları yola, ellerini dua edermiş gibi göğüslerinin üzerinde kavuşturarak, ilk adımlarını atıyorlardı. Bütün bunlar öylesine ölçülü, öylesine içten gerçekleşiyordu ki, sonuçları ağır bir karar değil de, dinsel bir tören izlenimi bırakıyordu. İnsana, ölümü beklemeden, kendi mezarına yürüyerek girmesi ihsan edilmişti sanki. Bir kişi. Bir kişi daha. Birkaç kişi. Ve sonra birçok. Sonra yine birkaç kişi. Sonuçta, Nohutyan'ın arkasındaki kalabalık, hastalık ya da başka nedenlerden dolayı gelememiş olan Protestan cemaatine mensup kişilerin dışında yaklaşık dört-yüzü bulmuştu. Böylece papaz, vadinin ikinci büyük köyü olan Bitias halkının önemli bölümünü almış oluyordu. Kalabalık, kapalı gözlerle itaat kararı veren kendi içinden çıkmış insanların ağır yürüyüşünü, tek söz etmeksizin, sessizce izlemişti. Nohutyan'ın grubuna en son katılan, bastonuna dayanarak yürürken sarhoş gibi sallanan,

kendi kendine konuşan, buruşuk suratlı biriydi. Herkesin tanıdığı ve alay ettiği Kebusiyeli bu adam, büyük ihtimalle meselenin ne olduğunu bile anlamamış olmasına rağmen, kalabalık arasında çirkin ve kibirli bir öfkeye neden oldu. Başlangıçtaki alışılmış taşkınlığa delinin görüntüsü yol açmıştı. Fakat sonra, topluluğa gurur egemen oldu: Burada yürekliler, orada ise korkaklar var! Burada güçlüler, işe yarayanlar, orada sakatlar! Önce gençten biri adamla alay etmiş, arkasından da kalabalık arasından dalgalar halinde gülme sesi yükselmişti. Hepsi bu. Fakat Ter Haykazun ani bir hamleyle kenetlenmiş kalabalığın içine daldı; sanki alay edenin yanına kadar gitmek, onu kalabalıktan çekip çıkararak dersini vermek ister gibi, iki eliyle kalabalığı yarıyordu. Yüzü öfkeden simsiyah kesilmiş, kapüşonu kısa kır saçlarından geriye düşmüştü. Gözlerinde öldürme isteği alevlenmişti:

"Hangi köpek cesaret etti buna? Hangi şeytanlar gülüyor?!"

Alay edenin yerine hiç olmazsa kendisini cezalandırmak ve öfkesini dindirmek için defalarca yumruklamıştı göğsünü. Fakat bir süre sonra yeniden eski sükûnetine kavuştu. Harutyun Nohutyan ve grubunun bulunduğu yere doğru yürüyüp, belli bir uzaklıkta durarak yerlere kadar eğildi ve yankılanan papaz sesiyle haykırdı:

"Sizleri hep kutsal insanlar olarak anacağız. Siz de bizim hakkımızda *böyle düşünün!*"

Bagratyan'ın düşünceleri alev alevdi. Önüne geçilmez bir düşünce seline kapılmıştı sanki. İçindeki o büyük savunma mekanizması aralıksız çalışıyordu. Karar verildiği için, artık olayları bütün benliğiyle izlemiyordu. Kamçılanmış beyni, aynı anda hem düşünüyor hem de gözlem yapıyordu. Başka zamanlar, kendisiyle konuşurken gözlerini yere indiren bu Ter Haykazun, meğer ne çok saygı duyulması gereken bir devmiş. Birden aklına gelmişti, savaş için böyle sağlam bir otoriteye sırtını dayamam ne büyük nimet, diye düşündü. İyi yürekli Nohutyan'la, savaşamayacak birkaç yüz insanın başka yönde karar alması da şansımız oldu. Son ana kadar zaptiyelerin gözünde amaçlarımızı, hareketlerimizi gölgelemiş olurlar. Köyler bomboş olmamalı. İttihatçılar ancak bir harekete geçtikten sonra kuşkulanmalılar. Gabriel'in planında olgular durmaksızın birbirinin içine giriyordu. Atalarının keskin zekâsı, büyükbaba Avedis'in aklı, dünyadan habersiz torunda, uzaktan akraba kurnaz tüccarların her zaman tebessümle karşıladıkları bu her şeyden habersiz idealistte de ortaya çıkmıştı işte. Tasarlanan her olay, sonuçlardan oluşan içinden çıkılmaz bir iplik dokumasına yol açıyordu ve bu ipliklerden hiçbiri de önemsiz değildi. Bagratyan'a şiddetli bir hırs

egemen olmuştu. Ali Nazif'in itirafına göre müdür ile maiyeti üç gün sonra, yani bugün pazar olduğuna göre, çarşamba günü gelecekti. Demek ki, daha sonra geliştirilmek üzere, her şey temel hatlarıyla hazır olmalıydı. Şimdi bütün hayatı boyunca koruduğu inancının sınava çekileceği an gelmişti. Gabriel'in inancına göre düşünde, maddeyi, maddî olan her şeyin yükseltilmiş tezahürleriyle zor ve rastlantıyı da yenebilirdi.

Planlanmış fanteziyle kuşatılmış özgüven duygusunun yarattığı sarhoşlukla sarmalanmış olan Bagratyan'ın, karısı ve çocuğunu unutması, çevresinde gelişen bu meselenin dışındaki olaylara dikkatini vermemesi anlaşılabilir. Çünkü bütün bunlar zaman kaybı gibi geliyordu ona. Halktan da konuşanlar olmuştu. Fakat büyük karar verildiğine göre, boş, işe yaramaz sözcüklerden ona neydi artık. Kalabalık içinde karşı görüşü savunan kimse kalmadığı için, hep direniş isteğini alevlendiren konuşmalar yapılmıştı. Ter Haykazun, kararın alınmasına yol açan cesaretin kalabalık tarafından benimsenmesini, çekimser ve kaygılı olanların da etkilenmesini sağlamak için, insanların konuşmasına bir süre seyirci kaldı. Ne var ki kitlede ilk yorgunluk belirtisi görülmeden önce, konuşmaları kesip önderlerin seçimine geçileceğini bildirdi. Yoğunoluk kâtibi sepet dolaştırarak toplamıştı oyları. Öğretmenler, eve çekilerek, Avakyan'ın yardımıyla hemen sayıma başladılar. En yüksek oyu elbette Ter Haykazun almıştı. Onun hemen arkasından Doktor Altuni, sonra kendi cemaatlerinin oyunu alan muhtarlarla üç köy papazı geliyordu. Bunları da belli aralıklarla Eczacı Krikor ve aralarında Oskanyan ile Şatakyan'ın da bulunduğu bazı öğretmenler izliyordu. Gabriel Bagratyan, yaklaşık Aram Tomasyan kadar oy almıştı. Görevli olmayan köylülerden yaşlı Tomasyan'la uzun süre astsubay olarak görev yapmış Nurhan Çavuş da önderlik konseyine seçilmişti. Ayrıca ilginç bir olay daha olmuş, ilk kez bir kadın, Mayrik Antaram, çok sayıda oy almıştı. Fakat Antaram seçilmeyi şiddetle reddetti. Sonuçları öğretmen Şatakyan okudu. Bunun üzerine seçilenler, konseyi kurmak üzere eve çekildiler. Gabriel, Kristofor ile Missak'a talimat vererek büyük selâmlıkta oturum için gerekli olan her şeyi, yiyecek bir şeyler, şarap ve kahve hazırlatmıştı. Kalabalık -küçük çocuklarını evde bırakmış anneler de dahil- toplantı yerinden ayrılmıyor, büyük bahçede kamp yapmayı sürdürüyordu. İçlerinden birilerini Yoğunoluk'a yiyecek almaya göndermişlerdi. Ev sahibi de su, şarap, meyve ve tütün dağıtmıştı. Bir süre sonra, genel sohbetle birlikte, sanki hiçbir şey olmamış gibi, sigara ve keyif veren çubuk dumanı akşam göğüne doğru yükselmekteydi. Papaz Nohutyan'ın grubu, Bitias'a gitmek üzere önderlerinin ardından yola

çıkmıştı. Suskun ve hüzünlü bir kaçıştı bu. Grup içinden bazı gençler, bahçe kapısından geri dönerek, haftalar süren uyuşukluktan sonra ilk kez uyandığı görülen yaşama sevincine kavuşmuş kalabalığa katılıyordu. Şu anda, alışılmış olanla henüz adı konmamış tehlikeli girişim arasındaki kısa süreyi bütün ruhların anlaşılmaz huzuru doldurmuştu. Neden? Çünkü önlerinde artık sadece acı çekmek değil, acının içinde ve onun üstünde olan bir şey vardı: Eylem.

Musa Dağ'dan inen gece temmuz alacakaranlığını hemen emmişti. Ufka paralel olan yarımay, doğudaki Amanos'un yalçın zirvelerinden çekilip uzaya doğru aktı. Bagratyan köşkünün kapısı sonuna kadar açıktı. Meraklılar kimse tarafından engellenmeksizin girip çıkıyorlardı. Büyük kabul salonunda halkın önderleri toplanmıştı. Yirmi kişiden oluşan bu Önderler Konseyi, ilk başlarda, çaresiz bir izlenim bırakmaktaydı. İlk kez köşke gelen yabancı köy muhtarları, papazlar ve öğretmenler tek kelime konuşmaksızın oturuyor ya da orada burada dikiliyorlardı. İçlerinden bazıları, büyük toplantının beklenmedik seyri sayesinde içine çekildikleri çılgınlığın, ancak bilincine varmış gibiydiler. Topluluğun bir bölümünde gözlemlenen cesaretsizliğin frenleyici havası hemen hissediliyordu. İnsanların "aklının başına gelmesi"ne, esasa ilişkin şüphelerin oluşmasına izin verilmemeliydi. Halk meşru kararını vermişti, artık herhangi bir sapma olamazdı. Savunma isteğinin ateşini alevlendirmek gerekirdi. Bu donuk adamların şekilsiz toplantısına son vermek, oturumu başlatmak ve sonuç alıcı bir çalışmayı gerçekleştirmeye uğraşmak, evin sahibi olan Bagratyan'ın göreviydi. Aldığı eğitimin ve batıda edindiği deneylerin üstünlüğü kendini göstermeliydi şimdi. Gabriel yapılması gerekeni yaptı. Haykazun'a dönerek törensel bir sesle konuşmaya başladı: "Sadece size en fazla oyu vermiş olan dışarda bekleyen halkın değil, hepimizin isteği budur Ter Haykazun: Mücadelemize önderlik etmenizi istiyoruz sizden. Barış zamanında cemaatlerin dinî başkanı olarak özveriyle görev yaptınız. Şimdi, görevinizin, insanların vahşeti nedeniyle genişlemesini Tanrı istiyor. Aldığımız kararlarda, uygulayacağımız önlemlerde sizin belirleyici sözünüze itiraz etmeden uyacağımıza hepimiz yemin ediyoruz. Önderlik Konseyi'nin kararları sizin onayınızla yasallık kazanacak ve böylece bütün halkımız için bağlayıcı yasa haline gelecektir."

Bagratyan'ın kısa konuşması sadece olması gerekeni ifade etmişti. En üst rütbe Ter Haykazun'dan başkasının olamazdı. Bu bilinen gerçek üzerine Hrant Oskanyan bile gizlice burun kıvırma cesaretini gösteremezdi. Yine de Gabriel Bagratyan'ın sözleri, orada bulunanlar, özellikle

de onu hâlâ yabancı olarak değerlendirip güvensizlik duyanlar üzerinde olumlu etki yapmıştı. Olumlu etkinin iki nedeni vardı: Bazıları ülkeye yabancı bu "Frank"ın, Avrupa üstünlüğü sayesinde, kendisine başkanlık rolü biçeceğini düşünmekteydiler. Ve sonra -bu daha önemliydi- Bagratyan'ın konuşmasının gerek törensel tarzı gerekse de yasal içeriği, bundan sonraki gelişmeler için zemin yaratmış oluyordu. Bu sınırlı sözcüklerde, yeni kurulma aşamasında bulunan devletin anayasası içerilmişti farkına varmadan. Ter Haykazun, görevi ve ağır sorumluluğu kabul ettiğinin işareti olarak tek sözcük etmeden haç çıkardı. Bu andan itibaren biri Önderlik Konseyi, öteki ise Halk Başkanı olmak üzere iki legal güç vardı; konsey kararları, konseye başkanlık eden Halk Başkanının onayıyla yasallaşacaktı. Toplantıya katılanlar Ter Haykazun'un yanına gidip geleneğe göre elini öperek saygı gösteriyor, aynı zamanda ant içiyorlardı. Ancak bu tören bittikten sonra, yan yana getirilmiş masaların etrafında büyük bir daire oluşturdular. Bagratyan'ın önünde savaş haritalarıyla bir sürü not duruyordu. Avakyan gelebilecek sorulan hemen yanıtlayabilmek için hemen onun arkasında yer almıştı. Gabriel bakışlarıyla söz aldıktan sonra ayağa kalktı:

"Güneş iki saat önce battı, arkadaşlar, altı saat sonra yeniden doğacak, bütün iç işlerimizi halledebilmek için sadece altı saatimiz var. Yarın sabah, halkın önüne çıktığımızda, tereddütlü noktalar kalmamalıdır. İrademiz açık ve anlaşılır olmalı. Şu an en acil işimiz, yarın sabahın ilk saatleriyle birlikte, genç ve güçlü olan herkesin Damlacık'a çıkıp siper kazma işine başlaması. O nedenle zamanı boşa harcamamanızı rica ediyorum. Savunmamızla ilgili her sorunu uzun süreden bu yana gözden geçiriyorum. O nedenle, önerilerimi hemen sunabilmem için avantaj. Bu toplantıda, cemaat toplantılarındaki yöntemle oy kullanmanızın iyi olacağına inanıyorum. Şimdi Ter Haykazun'dan planlarımı anlatmak için izin istiyorum..."

Ter Haykazun'un yüzünde, her zamanki gibi gözleri yarı kapalı olduğu için, yorgun ve acılı bir ifade vardı:

"Gabriel Bagratyan'ı dinleyelim!"

Gabriel, Avakyan'ın yaptığı haritalardan en güzelini önüne çekip, eliyle düzeltti:

"Çözmek zorunda olacağımız binlerce sorunla karşılaşacağız, ama eğer ne olduklarını iyice anlarsak göreceğiz ki, bütün bu ayrıntılar iki ana göreve tâbidir. Birinci ve en kutsal görevimizin savaşın kendisi olduğu açık. Hayatımızın iç işleyişiyle ilgili ikinci görev de, her şeyden önce savaşa hizmet etmektedir. Şimdi bu konuya ilişkin konuşmak istiyorum..."

Papaz Aram eliyle işaret ederek kendisine söz verilmesini istedi:

"Subay olan Gabriel Bagratyan'ın askerî meselelerden hepimizden çok anladığını biliyoruz, savaşta önderlik görevi ona verilmeli..."

Bu öneriyi kabul etmek için bütün eller havaya kalktı. Fakat Papaz Aram'ın söyleyecekleri bitmemişti daha:

"Gabriel Bagratyan uzun süredir var gücüyle savunma planlarını hazırlamak için uğraşıyor. Direnişi en iyi örgütleyecek insan odur. Ancak savaşabilmek için önce yaşamak gerekiyor. O nedenle, dar savaş planı üzerine görüşmeyi, beş bin kişinin bütün dünyadan yalıtılmış olarak Damlacık'ta nasıl ve ne kadar süre yaşayabileceği konusunda netleştikten sonraya bırakmayı öneriyorum."

Büyük bir şevkle konuya girmiş olan Bagratyan, düş kırıklığı içinde bırakmıştı haritayı elinden:

"Gerçi açıklamalarım bu konuyu da kapsayacaktı, çünkü bu haritada yaşamak için gerekli olan her şey işaretlenmiştir, ama Papaz Tomasyan'ın isteğine uyarak savaşın örgütlenmesiyle ilgili açıklamalarımı ertelemeye hazırım..."

Doktor Bedros Altuni parlamenter koltuğunda daha fazla oturamamıştı. Odanın içinde homurdanarak bir aşağı bir yukarı yürüyor, böylece, bu korkunç felâket anında, el kaldırarak söz istemeli söz vermeli toplantıları yararsız bir erkek oyunu olarak değerlendirdiğini ifade ediyordu. Küskün huzursuzluğu, Eczacı Krikor'un ulvî kayıtsızlığından farklıydı. Krikor, donup kalmış oturuşuyla sanki soruyor gibiydi: Hayatımdaki bu talihsiz, barbar kesintiden kurtulup, benliğimle tamamen örtüşen varolmanın yüksek konularına ne zaman dönebileceğim? Öfkeli öfkeli dolaşırken, konuyla ilgisi olmayan bir cümle döküldü doktorun ağzından:

"Beş bin insan beş bin insandır. Güneş yanığı ve sağanak ise, güneş yanığı ve sağanaktır."

Kent çukuru, barınak biçimi, sağlık ve çocuk bakımı gibi sorunlar nedeniyle geceler boyu gözlerini yummamış olan Gabriel Bagratyan, doktorun sözlerini dikkate almıştı:

"Daha iyi korunmalarını sağlamak için iki-yedi yaş arasındaki çocukların toplu bir yerde barındırılması daha iyi olur."

O zamana kadar suskun oturan Ter Haykazun, Gabriel'in önerisini kesinlikle reddetmek üzere hareketlendi:

"Böyle bir anda Bagratyan'ın önerisi çok tehlikeli bir düzensizliğin başlangıcı olabilir. Tanrı'nın ve zamanın bir araya getirdiklerini parçalamamalıyız. Tam tersine! Tek tek cemaatlerin, tek tek ailelerin, mümkün olduğunca, kendilerine ait mekânlarda barınmaları zorunludur.

Her sülale kendi kamp yerine sahip olmalı, her köy kendi yerinde kurmalıdır kampını. Her zamanki gibi, köylerinden muhtarlar sorumlu olacaktır. Alıştığımız ilişkileri fazla değiştirmemeliyiz."

Herkes kararlılıkla onayladı papazın söylediklerini, bu aynı zamanda Bagratyan için küçük bir başarısızlık demekti. Ter Haykazun, alıştıkları yaşama mümkün olan en yakın biçimi sunmuştu. Bu görüşün mutsuz insanları derinden hoşnut kılacağı açıktı. Çünkü köylüler için karşı karşıya kalacakları en büyük zulüm "değişiklik" sözcüğünde içerilidir. Ne var ki Gabriel, yenilgiyi kolay kabul etmezdi. Kent çukurunun işaretli olduğu haritayı dolaştırdı. Herkes köy sürülerinin otladığı büyük çayırlığı bilirdi. Bu geniş, taşsız çayırlık alanın kamp kurmak için tek uygun yer olduğu herkesin malûmuydu. Buraya sadece bin aile değil, iki bin aile de yerleşebilirdi. Gabriel, Ter Haykazun'un çıkışını beceriyle karşıladı. Aile ile köyler için kamp yerleri tamamen papazların denetiminde saptanabilirdi. Kendisi de Ter Haykazun'un düşüncesine katılıyordu. Fakat bin aile içinde, her ailenin kendi başına ekonomi yürütemeyeceği, ortak büyük bir ekonomi uygulamanın zorunluluğu ortadaydı. Gerek gıda ve yakacak maddelerinde, gerekse insan gücünde sağlanacak tasarruf göz önüne alınmalıydı. Hayvan kesiminin katı kurallar içinde yapılmasını, ekmek ve unun dağıtılmasını, keçilerden elde edilen sütün çocuk ve yaşlılara verilmesini sağlayamazlarsa Damlacık'ta uzun süre dayanmaları imkânsızlaşırdı. Aile yaşamının bütün özelliğine rağmen, özel mülkiyet gibi sakıncalı bir soruna değinmeden geçemezlerdi. Nasıl ki kendisi ulaşabildiği ve hemen kullanabileceği bütün servetini -bütün hayvanları, ev ve kilerindeki kullanılabilir her şeyi- topluluğun hizmetine verecekse, başkaları da kendilerine ait olanları topluluğun hizmetine vermek zorunda kalacaktı. Koşullar ısrarla topluluk mülkiyetini dayatmaktaydı. Her ailenin kendi koyununu kesmesi doğru olmazdı. Sütü, tesadüfen birkaç keçiye sahip iyi beslenmiş, güçlü insanlar değil, süte ihtiyacı olanlar içmeliydi. Belki de bazılarının hâlâ bir türlü kurtulamadıkları, Damlacık'ta parayla ayrıcalık kazanabilecekleri düşüncesi, çocukça bir düşten başka bir şey değildi. Cemaatlerin kamp yerine ulaştıkları andan itibaren paranın en ufak bir değeri kalmayacaktı. Trampa ticareti de katı biçimde engellenmeliydi, çünkü bütün mallar bugünden itibaren halkın malı olmuştu ve savaş sayesinde hayatlarının kurtulmasına hizmet ediyordu. Sürgünün, bütün servetlerinin tamamen yok olması anlamına geldiği unutulmazsa, Musa Dağ'ın taleplerinin gerçekten sözü bile edilemezdi.

Fakat Gabriel Bagratyan'ın bu haklı düşüncesinde yanıldığı hemen anlaşılmıştı. Daha birkaç saat önce sürgünü ve ölümü itiraz etmeksizin

kabullenen köylü kafasına, mallarının artık kendilerine ait olmadığının sokulması mümkün değildi. Muhtarlar kaşlarını çatmışlardı. Ne var ki onları hırçınlaştıran, sadece bir şeyler kaybedecek olmaları değil, aynı zamanda, Gabriel'in konuşmasındaki acımasız düzenlilik, "Avrupalılık"tı. Yoğunoluklu Tomas Kebusyan gözlerini iyice şaşılaştırarak Ter Haykazun'a bakıp, uzunca konuşmak üzere söz aldı:

"Papazımız, benim gücüm yettiğince hayır yaptığımı, yoksullar, kilise ve okul için payıma düşeni her zaman verdiğimi bilir. Ve bu çevrede en büyük pay, hep bana düşmüştür. Kuzeyde ve doğudaki halkımız için para toplanacağı zaman, adım hep listelerin en başına yazılmış ve ben, kötü geçen yıllarda bile büyük miktarlarda bağış yapmak zorunda kalmışımdır. Bunu övünmek için söylemiyorum. Hayır, hayır, övünmek istemiyorum..." Konuşmasının burasında bağlantıyı yitiren Kebusyan, birkaç kez daha alçak gönüllülüğünü belirten sözleri tekrarladı... "Çayırda otlayan en kalabalık, en iyi koyun sürüsüne sahip olduğumu da inkar etmiyorum. Peki nasıl elde ettim böylesine iyi sürüyü? Çünkü hayvan yetiştirmeyi biliyorum. Çünkü dünyada olup bitenleri izliyorum. Ama şimdi aniden koyunsuz kalacağım ya da meşe ve ceviz ağacından başka bir şey bilmeyen herhangi bir oymacının veya herhangi bir dilencinin ne kadar koyunu olacaksa, benim de o kadar olacak..."

"Ya da herhangi bir öğretmeninki kadar..." diye kesti konuşmayı kısa boylu Oskanyan hırçınlıkla. Suskun öğretmen bu felâket gününde de kusursuz Mösyö Gonzague'i gölgede bırakmayı umduğu gri lord giysisini giymişti. Öylesine kibirliydi ki, Talat Bey'in sürgün emriyle bile başa çıkabilirdi. Kebusyan'ın sözünün kesilmesi, özel mülkiyet yanlısı konuşma yapan meslektaşlarını savunan öteki muhtarları kızdırmıştı. Bunun üzerine zaman yitirici tartışmalara girişildi. Konuşmalar sonuç verici değildi, çünkü en kalın köylü kafası bile, Bagratyan'ın önerdiğinden başka bir yol bulamazdı. İsteksizliğin öfkesini boşaltmasına hizmet etmekteydi sadece bu tartışma. Ter Haykazun bir süre bekledi: Bu insanlara doğal olan şeyler biraz dikkatle öğretilmeliydi. Sonra boş konuşmaları kesti:

"Dağa çıkıp orada yaşamak zorunda kalacağız. Şimdilik üzerinde tartışmanın gereksiz olduğu bir sürü şey orada kendiliğinden düzene girecek. Siz muhtarlar, en önemli noktayı düşünseniz daha iyi edersiniz: Dağa yeterli miktarda malzeme çıkarabilecek miyiz? Bunlar kaç hafta idare edebilir bizi? Malzeme ikmali mümkün olacak mı?"

Papaz Tomasyan yeni ve çok makul bir öneri atmıştı ortaya. Ter Haykazun'un ifade ettiği bu üç nokta işin en önemli yanıydı. Bütün mesele

bu sorulara verilecek yanıtlara bağlıydı. Ne var ki yanıtlar, bu toplantı sonucunda belirlenemezdi. Bir araya gelip mevcut stokları yaklaşık olarak saptamak, beslenme planı hazırlamak muhtarların işiydi. Sadece beslenme sorununda değil, öteki sorunlarda da aynı şey yapılmalıydı. Büyük Önderlik Konseyi hantal bir yapıydı. Şimdi asıl mesele konuşmak, tartışmak değil, iş yapmaktı. O nedenle, o, Aram Tomasyan, çeşitli alanları birbirinden ayırıp, hepsi için ayrı ayrı komiteler kurulmasını önermekteydi. Söz konusu komitelerin her biri Ter Haykazun'un seçtiği bir kişi tarafından yönetilmeliydi. Ayrı ayrı komitelerin önderleri, kendi aralarında daha dar bir konsey oluşturacak, böylece yürütmeyi bu hareketli yapı gerçekleştirecekti. Söz konusu olan beş alan vardı: Birincisi savunma, ikincisi sadece Ter Haykazun'un söz sahibi olduğu hukuktu. Daha sonra içişleriyle sağlık geliyordu. Son olarak bütün karşısında tek tek köylerin temsil edileceği alanı saymak gerekirdi. Gabriel, genç papazın önerisini coşkuyla onaylamıştı. Doktor da, toplantıya katıldığından bu yana ilk kez beğendiğini belli eder bir işaret verdi. Karşı çıkan olmamıştı. Tomasyan gibi, kalabalık bir yapıda kaçınılmaz olan gevezeliklerden hiç hoşlanmayan Ter Haykazun, öneriyi onaylayarak hemen yasalaştırmıştı. Savaş önderi Gabriel Bagratyan'a, yardımcı olarak, kendi seçtiği Nurhan Çavuş, öğretmen Şatakyan ve iki delikanlı daha verildi. Aram Tomasyan da savunma komitesindeydi. Aynı şekilde Bagratyan da, Papaz Aram'ın başkanlığını yaptığı içişleriyle ilgili komitenin üyesiydi. Gıda temini ve dağıtımına ilişkin bütün sorumluluğu taşıyan bu komitede Tomas Kebusyan ile öteki muhtarlar yer alıyordu. İnşaatçı olarak baba Tomasyan, barınak yapılması görevini almıştı üzerine. Doktor Altuni ile kayıtsız Eczacı Krikor'un da sağlık komitesini oluşturdukları tahmin edilebilir. Böylece genel olarak iyi iş bölümü yapıldığı söylenebilirdi. Komiteler önümüzdeki saatlerde sorumlu oldukları alanlara ilişkin belli çalışmalara girecekterdi. Sabaha doğru Büyük Konseyin kısa bir toplantı yaparak elde edilen sonuçları onaylaması yetecekti. Muhtarlar, köylülerle yüzyüze konuşarak malzeme stoklarının miktarını kesinleştirmek için dışarıya çıktılar. Gabriel, sabahın ilk saatlerinde, Kuzey Geçiti'nde büyük avcı siperini kazmaya başlayacak genç ve güçlü erkeklerden oluşturulacak ilk ekibi muhtarların yardımıyla tespit etmek üzere gitmeden önce, Ter Haykazun, Aram Tomasyan ve ötekilere savunma planını kartların yardımıyla coşkuyla açıklamaya girişmiş, meraklanmaya başlayan Krikor bile masaya yaklaşmıştı. Sadece biri kollarını kavuşturmuş ısrarla uzakta durmaktaydı. Bu, kendini bir kez daha aşağılanmış hisseden esmer öğretmen Hrant Oskanyan'dan

başkası değildi elbette. Görev dağılımı yapılırken kendisine ne önderlik rolü, ne de biraz önemli yardımcı rol verilmişti. Meslektaşı Şatakyan, Savunma Komitesine seçilmişken, kendisinin suskunluğundan nefret eden Ter Haykazun, çocuklar arasında disiplini sağlamak amacıyla ders vermekle görevlendirmişti onu. Köylülerin öz şairleri Hrant Oskanyan'ı yüzlerce oyla ödüllendirmelerini kıskanan papaz öç alıyordu böylece. Bir ara, demirden bir erişilmezlikle toplantıyı terkedip eve gitmeyi bile düşünmüştü. Fakat sonra, gururla, onu seçen kitlenin, güvenle, yukarıya, kendisine baktığı, bunun da ötesinde, orda bulunmasının papazı daha da öfkelendireceği gelmişti aklına.

Gece yarısını biraz geçe toplantı aniden kesildi. Böyle durumlarda çokça olduğu gibi, geleceklerinin bağlı olduğu en önemli şeyleri toprağın altından çıkarmayı unutmuşlardı. Elli mavzer ve iki yüz elli piyade tüfeği, mezarlıkta toprağın altında yatıyordu hâlâ. Bunların hemen kazılıp çıkarılması ve cephaneyle birlikte, gece sona ermeden Damlacık'a taşınması gerekiyordu. Gabriel Bagratyan, Ali Nafiz'in verdiği güvencelere inanıyordu, ama yine de, önümüzdeki yirmi dört saat içinde, yeni gelen zaptiyeler tarafından köylerde silâh araması yapılmasından kaygı duymaktaydı. Altı kişiden oluşan grup, köyün dışında, oymacılık yapılan Habipli köyüne giden yolda bulunan mezarlığa gittiler aceleyle. En önde elinde fenerle zangoç yürüyordu, onu Nurhan Çavuş ve Habipli köyünün papazıyla birlikte Ter Haykazun izlemekteydi. En arkada da iki ölü gömücüsü vardı. Silâhlar, silâh ustası Nurhan'ın gösterdiği ihtimam nedeniyle içi duvarla örülmüş mezarlara konmuştu. Hava almayan tabutlar içinde, samanlarla beslenmiş ve bezlere sarılmış olarak cesur uyanışlarını beklemekteydiler. Nurhan Çavuş daha dört hafta önce, bir gece vakti, *meşale ışığında silâhları kısmen gözden geçirmiş ve son derece iyi* durumda olduklarını görmüştü; neredeyse tek kama bile paslanmamış, cephaneler zarar görmemişti. On beş adet ağır sandık bu gece veda edecekti mezarlarına. Zorlanıyorlardı. Sayıları az olduğu için, Ter Haykazun da kisvesini çıkarıp bir kenara koyduktan sonra, işe koyulmuştu. Sabaha doğru, köylerden getirilmiş güçlü birkaç eşekten oluşan gizemli bir kervan, Nurhan Çavuş'un yönetimi altında, el ayak çekilmiş Azir ve Bitias köylerinden geçerek kuzeydeki dağ geçitine doğru hareket etti.

Köşkün selâmlığına güneş doğmadan bir saat önce dönebilmişti Ter Haykazun. Bahçe, boylu boyunca uzanmış insanlarla dolu büyük bir savaş meydanını andırmaktaydı. Yoğunoluklular bile gitmemişlerdi evlerine. Ter Haykazun, ölüler arasında dolaşan bir general gibi, hareketsizce uyuyanlar arasında yürümekteydi.

Tek tek komitelerin üyeleri Bagratyan'ın enerjisi sayesinde sürekli koşuşturup gerekli çalışmaları yapmışlardı. Savaşın ve dağdaki yaşam koşulları kaba hatlarıyla saptanmıştı. Savaşacakların listesi yapılmış, eldeki gıda maddelerinin miktar ve türü yaklaşık olarak saptanmıştı. Ayrıca, verilen karara göre, kamıştan kulübeler yapılacak, bir hastaneyle büyük bir hükümet barakası kurulacaktı. Büyük Konsey, Ter Haykazun geriye döndükten sonra bir kez daha toplanmıştı. Gabriel, başkana, alınan kararları kısaca açıkladı. Aram Tomasyan'ın etkili desteği sayesinde bütün düşüncelerini kabul ettirmeyi başarmıştı. Ter Haykazun, sanki yeni yaşamı kararla kurmaya inanıyormuş gibi, yarı kapalı gözler ve dalgın yüz ifadesiyle kararları onayladı. İnsanlar da mumlar gibi eriyip tükenmişlerdi. Fakat hâlâ gözlerinde yorgunluktan çok heyecan vardı. İlâhi gün başladığında, her şey büyük sessizlik içine girmişti. Erkekler pencerelerden, sabahın ilk yumuşak ışığını, gözle görünür biçimde yaprak yaprak açılan sabah tomurcuğunu izliyorlardı. Büyümüş göz bebekleri ışıl ışıldı. Geceden kalma bu odada, önemli kararları protokole geçirmeye uğraşan köy kâtibiyle Avakyan'ın kaleminden çıkan sesten başka hiçbir şey duyulmuyordu. Güneşin altın ışıkları odaya tamamen dolunca, ev sahibi sessiz düşselliğe son verdi:

"Bu gece görevimizi tam anlamıyla yaptığımıza, hiçbir şeyi unutmadığımıza inanıyorum..."

"Hayır! Unutulan bir şey var, hem de çok önemli bir şey!"

Oturduğu yerden konuşan Ter Haykazun'un tok sesi, ayağa kalkanların yeniden yerlerine oturmasını sağlamıştı. Papaz gözlerini açarak her hecenin üstüne basa basa konuştu:

"Sunak!"

Ve sonra, yeni yerleşim yerinin tam ortasına, dinî ayinler ve dua için tahtadan büyük bir sunak yapılmasını istedi kayıtsız ses tonuyla.

* * *

Gabriel, yukarı katta bulunan Juliette'in odasına girdiğinde saat beşti; güneş yükselmişti artık. Odada Madam Bagratyan'la birlikte geceyi uyumadan geçirmiş insanlar vardı. Annesinin bütün rica ve emirlerine rağmen Stepan da yatmamıştı. Şimdi divanın üstüne uzanmış, uyumaktaydı. Üstünde annesinin örttüğü battaniye vardı. Juliette ise odadakilere arkasını dönmüş pencereden bakıyordu. Aydınlık odada bulunan herkes sanki tek başınaydı. İskuhi, çocuğun baş ucunda dimdik oturmuş; sabaha doğru korku içinde köşke gelmiş olan Tomasyan'ın

karısı Hovsannah, koltuklardan birine gömülmüş, gözlerini önüne dikmişti. Gecenin yorgunluğundan etkilenmemiş görünen Mayrik Antaram, açık kapıdan toplantının gürültüsünü dinlemekteydi. Odada bir tek erkek vardı. Mösyö Gonzague Maris, uzun geceyi kadınlarla birlikte geçirmişti. Şu an kimse onunla ilgilenmiyor da olsa, odada yalnız olmayan tek kişinin o olduğu görülüyordu. Sabaha kadar oturduğu ve gelişen olaylardan hiç etkilenmediği için saçlarının ayrım çizgisi bile bozulmamıştı. Kalın kaşlarının altında dikkatli, hatta meraklı gözleri, kadınlar arasında gidip geliyordu. Sabah yorgunu yüzlerde, bir şövalye ruhuyla anında yerine getireceği istekleri okumak için çaba gösteriyor gibiydi.

Gabriel Juliette'e doğru bir iki adım attıktan sonra durup Gonzague'e baktı:

"Amerikan pasaportuna sahip olduğunuz doğrudur mutlaka değil mi?"

Genç Yunanlı'nın dudaklarının kenarında neşeli, hafif küçümser bir ifade belirdi:

"Pasaportumu görmek ister misiniz, beyim? Belki gazeteci kimliğimi de?"

Müstehzi bir kayıtsızlıkla göğüs cebine soktu elini. Gabriel farkında değildi artık, Juliette'in elini tutmuştu. Kadının eli sadece soğuk değil, ruhsuzlaşmış, daha doğrusu ölmüş gibiydi. Oysa gözler çok canlıydı; sürekli bir geliş gidiş yaşıyordu göz bebekleri, med ve cezir zamanıydı sanki. Çelişkili anlarında hep böyle olurdu Juliette'in gözleri. Burun kanatları da gerilmişti; direnme belirtisi olan bu hareketi iyi tanırdı Gabriel. Yirmi dört saattir ilk kez yorgunluk bulutu çökmüştü üzerine. Sendeledi. İçinde boşluğun o keyif verici duygusu vardı. Kadın erkek, herkes durmaksızın gözlerini sorguya çekiyorlardı. Neredeydi Gabriel'in karısı? Elinin, soğuk porselenden bir şeymiş gibi hâlâ avuçlarının içinde olduğunu hissediyordu, ama kendisi kayıp gitmişti çoktan: Kaç günlük yürüyüş, kaç günlük deniz yolculuğu vardı aralarında? Mekânları tüketen uzaklık, her geçen saniye, sadece karısından Gabriel'e doğru değil, aynı zamanda Gabriel'den karısına doğru da büyümekteydi. O da son hızla uzaklaşıyordu. Juliette'in gösterişli, güzel vücudu hemen karşısındaydı; öylesine yakın, öylesine tamamen oydu. Binlerce kez sardığı bu vücudun her köşesi, öpücüklerinin anısını taşıyordu; uzun boynu, omuzları, göğüsleri, kalçaları, baldırları ve dizi ve hatta ayak parmakları. Bu vücut Stepan'ı taşımış, Bagratyan kanının geleceği için acı çekmişti. Oysa şimdi? Artık tanıdık gelmiyordu Bagratyan'a. Çıplaklığını gözünün önüne getiremiyordu bir türlü. İnsanın kendi adını unutması gibiydi.

Fakat iş, orada dikilenin sadece geçmişte yaşamın paylaşıldığı bir Fransız kadın olmasıyla bitmiyordu, bu kadın düşmandı artık; düşmanın tarafını tutuyor, bir Ermeni çocuğunun annesi olmasına rağmen, imha konseyinde yer alıyordu. Gabriel, ne olduğunu bilmediği büyük, yuvarlak bir şeyin boğazından yukarı doğru çıktığını hissetti. Son anda mani olduğu o boğucu, büyük şey, derinden gelen iç çekişe dönüşmüştü şimdi:

"Hayır... Olanaksız... Juliette..."

Başı kurnazlıkla yana eğildi kadının:

"Olanaksız olan ne?.. Ne demek istiyorsun?"

Renklerin çılgın haykırışlarına daldı gözleri. Şu an her şey birbirine karışmıştı. Saatlerden bu yana durmaksızın Ermenice konuşmak zorunda kaldığı için, Fransızcası küskünlükle geri çekmişti kendisini. Alışık olmadık kötü bir aksanla kekelemeye başlaması, Juliette'i daha da soğuklaştırmıştı:

"Diyorum ki... Haklısın... İnancım o ki... Bu meseleye karışmamalısın... Nasıl yapabilirsin?.. O zamanki konuşmamızı hatırla... Buna izin veremem... Gitmelisin... Sen ve Stepan..."

Juliette söyleyeceklerini iyi tartmış görünüyordu:

"Konuşmamızı çok iyi hatırlıyorum... Ne kadar kötü de olsa kaderiniz beni de bağlıyor... Böyle söylemiştim o zaman..." Hiçbir zaman bu sözcüklerle konuşmamıştı oysa. Önemi de yoktu zaten. Sanki içine düştüğü kader ortaklığından onlar sorumluymuş gibi Hovsannah ile İskuhi'ye sitemkâr bir bakış fırlattı. Avcunun içiyle gözlerini ovuşturan Gabriel, yine dün geceki erkek ve önder olmuştu:

"Seninle Stepan için bir çözüm var... Gerçi kolay ve tehlikesiz değil... Ama sen güçlü bir kadınsın Juliette." Kadının gözlerinde keskin, kuşkulu bir ifade belirdi. Rahatsız edilen hayvanlar da, kendilerini rahatsız eden herhangi bir insanın ya da tehlikenin önünden uzun bir sıçrayışla fırlayıp özgürlüğe kaçmadan önce böyle bakarlar. Şu an belki de Juliette'in içindeki tüm kaçma dürtüleri ayağa fırlamak üzere sinmişti. Fakat Gabriel konuşmaya başlar başlamaz, yüzündeki belirgin merak pusarak kaybolmuş, yeniden, güvensiz, kırgın ve kurnaz o eski ifade belirmişti.

"Gonzague Maris, bugün ya da yarın aramızdan ayrılacak" dedi Bagratyan itiraz edilemez komutan sesiyle. "Elinde Kuzey Amerika pasaportu var. İçinde bulunduğumuz koşullarda büyük bir talih bu. Siz Maris, karımla oğlumu güvenlikte olacakları bir yere götürmeyi reddetmezsiniz sanırım. Av arabasını alırsınız. Yaz olduğu için vadi yolları açık.

Ayrıca beraberinizde dört yedek lastikle, dört at da götürürsünüz. Arabacının dışında Kristofor da sizinle gelsin. Hizmetinizde olmaları kurtulmalarını sağlar. Sanderan ve El Maghara üzerinden Arsus'a yol beş altı saat sürer; bana öyle geliyor ki yolun büyük kısmını atın adeta yürüyüşüyle almak zorunda kalacaksınız. Arsus kıyısından İskenderun'a kadar 15 mi hiç mesele değil, çünkü saatlerce kumlu sahilde yürüyebilirsiniz. Arsus'ta büyük ihtimalle küçük bir askerî karakol vardır. Oradaki onbaşıyı, elindeki pasaportla ürkütmek Maris için pek zor olmasa gerek..."

Bu arada Kâhya Kristofor, ev sahibesinin emirlerini almak için içeriye girmişti. Kâhyaya sertçe sordu Gabriel:

"Arabayla Arsus üzerinden İskenderun'a on saatte ulaşmak mümkün mü Kristofor?"

Etkilenen kâhya gözlerini açmıştı:

"Bu Türklere bağlı, efendi."

Gabriel'in sesi daha da sertleşti:

"Onu sormuyorum Kristofor. Bunun ötesinde öğrenmek istediğim bir şey var: Hanımı, oğlumu ve bu Amerikalı beyi buradan İskenderun'a götürebilir misin?"

Henüz kırk yaşında olmasına rağmen yaşlı adamların alnına benzeyen alnı terlemeye başlamıştı Kristofor'un. Bu kadar heyecanlanmasına neden olan şeyin, göze alacağı tehlike korkusu mu, yoksa aniden karşılaştığı kurtuluş olanağı mı olduğu belli değildi. Bakışları Gonzague ile Bagratyan arasında gidip geliyordu. Birden yüzünde vahşi bir sevinç ifadesi belirdi. Ne var ki bu ifadeyi, ya saygıdan ya da kendini ele vermemek için hemen bastırmıştı:

"Götürebilirim, efendi! Eğer bu beyin pasaportu varsa, zaptiyeler bir şey yapamaz bize..."

Kâhyayı, doğru dürüst bir kahvaltı hazırlatması için mutfağa gönderen Bagratyan, Maris'e dönüp ne yapması gerektiğini anlatmaya koyuldu: Ne yazık ki İskenderun'da Amerikan konsolosluğu değil, bir Alman, bir de Avusturya-Macaristan viskonsolosluğu vardı. İki viskonsolos hakkında uzun süre önce araştırma yaptırmıştı. Alman'ın adı Hoffmann, Avusturyalınınki Belfante'tı. Her ikisi de her türlü yardımın istenebileceği aklı başında Avrupalılardı. Fakat Türklerin müttefikleri oldukları için yine de dikkatli olmakta yarar vardı:

"Bir hikâye uydurursunuz... Juliette'in İsviçreli olduğunu, geçirdiği kaza sonucu pasaportunu yitirdiğini söylersiniz... Viskonsolosların mevki komutanından tren yolculuğu için sizlere birer izin belgesi alma-

ları gerekir... Toprakkale hattı önümüzdeki günlerde açılacak... Hoffmann ve Belfante komutanın rüşvet alıp almadığını bilirler mutlaka... Böylece her şey yoluna girer."

Gabriel Bagratyan, bütün bu kaçış planlarını uykusuz geçirdiği geceler boyunca düşünmüş, tasarlamış, değiştirmiş ve yeniden hazırlamıştı. Halep ya da Beyrut yönüne bir sürü kaçış planı vardı. Oysa şu an, kesik kesik cümlelerle konuşması, planı şimdi geliştiriyormuş izlenimi vermekteydi. Juliette, söylediklerinden hiçbir şey anlamamış gibi yüzüne bakıyordu:

"İyi bir hikâye uydurmalısınız Maris!.. Kaza ve kayıp pasaporta inanmaları pek kolay olmayacak... Ama en önemli mesele Juliette, kuşku götürmez Avrupalılığınla bize ait olduğun yönünde en ufak bir şüphe yaratmayacağın. Zaten kurtuluşun burada yatıyor... Senin macera-perest, en kötü ihtimalle politik ajan olduğunu düşünecekler... Bu tehlikelerle mutlaka karşılaşacaksın... Can sıkıcı şeyler yaşayacak, hatta acı bile çekeceksin... Ne var ki, bizim çekeceklerimizle kıyaslandığında bu acıların sözü bile edilemez... Büyük hedefini bir an için bile unutmamalısın: Buradan gitmek! Hiçbir günahın olmaksızın aralarına karıştığın bu lânetlilerden uzaklaşmak!"

Gabriel'in yüzü sesini yükselttiği şu anda gerginliğini yitirmişti. Juliette ise, kocasının isteğini yerine getirmeye hazır olduğunu göstermek istermiş gibi, belden yukarısını biraz geriye atmıştı. Maris, çifte doğru küçük bir adım atmaya yeltendi. Emre amade olduğunu, fakat karar verilmeden önce, kendi tavrının da belli olmadığını anlatmak istiyordu belki de. Olaya tanık olan diğerleri, duydukları rahatsızlığı, abartılı hareketsizlikleriyle azaltmak isteğinde görünüyorlardı. Bu arada Gabriel hemen kendisini kontrol altına almış, eski haline kavuşmuştu:

"Gerçi ortada bir sürü asker dolaşıyor... Demiryolu subaylarına rüşvet vermeniz gerekecek... Bunlar, çoğunlukla eski yaşam biçimlerini bırakmamış, İttihat'la ilgisi olmayan yaşlı insanlar... Trene binmeyi başardınız mı çok şey hallolmuş sayılır... Çok yorulacaksınız... Ama İstanbul'a yaklaştıkça durum iyileşir... Haftalar sürse bile nihayet ulaşırsınız İstanbul'a... İstanbul'da hemen Bay Morgenthau'a gidersin Juliette... Onu hatırlıyorsun değil mi?.. Amerikan elçisi..."

Gabriel resmî mühürlü bir mektup çıkardı cebinden. Vasiyetini, Juliette'in haberi olmaksızın, haftalardır cebinde taşıyordu. Hiçbir şey söylemeden karısına uzattı. Kadın, ellerini yavaşça geri çekip arkasına gizlemişti. Başıyla penceredeki Musa Dağ'a işaret etti Bagratyan; güçlü sabah güneşi, dağı pencerede eritmiş gibiydi:

"Oraya çıkmam gerekiyor... Çalışmaya başlıyoruz... Bugün bir daha gelebileceğimi zannetmiyorum..."

Mühürlü mektubu uzatan eli yanına düşmüştü. Bunlar ne gözyaşları? Juliette neden gözyaşlarına mani olmuyor diye düşündü Gabriel şaşırarak. Kendisi için mi ağlıyor, yoksa benim için mi? Kadının acı çektiğini hissetmesine rağmen kabul etmiyordu. Verilecek kararı, gürültüleriyle etkilememek için soluk bile almadan oturan insanlara kaçamak bir göz attı. Sadece bir adım ötesinde duran Juliette'i birden bire özlemişti. Aralarına ülkeler dolusu uzaklıklar girmiş sevgilisine telefonla bir şeyler açıklamak zorunda olan biri gibi, anlaşılır ve ısrarla konuştu:

"Bu anın geleceğini biliyordum Juliette... Fakat böyle olacağını bilmiyordum... İlişkimiz..."

Juliette'in yanıtı, içinde bir yerlerden çekilerek çıkarılmış, sert, ama hıçkırıklara boğulmuş değildi:

"Gerçekten, benim bütün bunları yapabileceğimi mi sanıyorsun?!"

Stepan'ın ne zamandan beri uyanık olduğu, annesiyle babasının konuşmalarının ne kadarını duyduğunu kimse bilmiyordu. Çocuğun yanında oturan İskuhi aniden korkuyla ayağa fırlamıştı. Juliette, Gabriel'le çocuk arasındaki ilişkinin de derin, ama tutuk bir ilişki olduğunu uzun süreden bu yana biliyor ve hayret ediyordu. Başka zamanlar gürültücü ve coşkulu olan Stepan, Gabriel'in yanında genellikle sessizleşiyordu. Gabriel de Stepan'a karşı fark edilir biçimde kapalı, ciddi ve suskundu. Avrupa'da yaşadıkları uzun süre, bu iki Asyalı Bagratyan'ın ruhunda, Asya hayatını bastırmış ama tam olarak yok edememişti. (Yedi köyde, ne kadar yaşlı olurlarsa olsunlar oğullar, her sabah, her akşam babalarının elini öperler. Babaya sofrada, kadınların değil büyük oğulun hizmet ettiği geleneklerine bağlı aileler bile vardır. Fakat baba da en büyük oğlunu, eski gelenekler çerçevesinde tatlı sert biçimde sayar. Baba oğul birbirlerinde, yavaş yavaş sonsuzluğa uzanan merdivenin basamaklarını görürler.) Tabiî ki Stepan ile Gabriel arasındaki ilişki eski biçimlerinde değil, ikisini hem birbirinden ayıran, hem de birbirine bağlayan tutuklukta ifade ediyordu kendisini. Gabriel'in babasıyla ilişkisi de bundan farklı değildi zamanında. O da babasının yanında her zaman çekingen bir gerginlik duymuş, hiçbir zaman sevgi sözcüğü söyleme ya da okşama cesaretini gösterememişti. O nedenle Stepan'ın ayrılık tehlikesini sezdiği şu anda haykırışı daha da sarsıcı olmuştu. Üstündeki örtüyü attı, babasına doğru koşup sıkı sıkı sarıldı:

"Hayır, Hayır... Baba... Bizi yollayamazsın. Yanında kalmak istiyorum... Senin yanında!.."

Oğlunun badem biçimli gözlerinden Gabriel'e bakan neydi? Artık hayatını belirleyebilecekleri bir çocuk değil, irade ve kan tarafından yönetilen bir insan, yeniden yoğrulması mümkün olmayan gelişmiş bir kader bakıyordu çocuğun gözlerinden. Stepan son günlerde böylesine büyümüş, olgunlaşmıştı işte. Fakat bu saptama, Stepan'ın gözlerinden yansıyan şeyi tam olarak anlatmıyordu. Güçsüzce karşı çıktı:

"Karşılaşacağımız şey çocuk oyuncağı değil Stepan..." Çocuğun korku dolu haykırışı giderek inatçı bir talebe dönüşmüştü:

"Senin yanında kalmak istiyorum... Ben gitmeyeceğim!" Ben, ben, ben... Juliette öfkeyle karışık kıskançlık duygusuyla sarsıldı. Ah bu iki Ermeni! Nasıl da bağlılar birbirlerine! Kendisi çoktan unutulmuştul Oysa çocuk ne kadar Gabriel'inse o kadar da kendisinindi. Oğlunu kaybetmek istemiyordu. Fakat şu anda hakkını savunmasa Stepan kayıp gidebilirdi elinden, babayla oğula doğru kararlı, hatta sert bir adım attı. Stepan'ı kendisine çekmek için elinden tutmuştu. Gabriel ise sadece Juliette'in kendilerine doğru geldiğini gördü. "Gerçekten de benim bütün bunları yapabileceğimi mi sanıyorsun!?" Bu öfkeli soruda hâlâ kararsızlık duyuluyordu, ama kadının sert adımı Gabriel için karar anlamına gelmişti. Karısıyla oğlunu kollarına aldı:

"İsa yardımcımız olsun! Belki de böylesi daha iyi." Bu sözlerle sakinleşmek isterken, aniden her yanını yoğun bir dehşet duygusu sardı; sanki yardıma çağrılan kurtarıcı, aynı anda, Juliette ile Stepan'ın önündeki açık kapıyı kapamıştı, kucaklaşma daha tam olarak yaşanmadan, Gabriel'in kolları iki yanına düştü. Dönüp kapıya yöneldi. Kapıdan çıkmadan önce bir kez daha durdu:

"Yolculuğunuz için atlarımdan birinin hizmetinizde olduğunu söylemem bile gereksiz sanırım, Maris."

Gonzague'ın dikkatli gülüşü derinlik kazanmıştı:

"Eğer gitmek isteseydim büyük iyiliğinizi minnetle kabul ederdim. Ama ben, Musa Dağ'daki yaşamınıza katılmama izin vermenizi rica ediyorum. Eczacı Krikor ile konuştum. O da benim adıma, bu dileği Ter Haykazun'a iletti. Ter Haykazun dileğimi reddetmedi..."

Kısa süre düşündü Gabriel:

"Bir süre sonra en güzel Amerikan pasaportunun bile size yararı olmayacağını biliyorsunuzdur umarım."

"Çoktandır burada yaşıyorum Gabriel Bagratyan, sizleri burada bırakıp gitmek kolay değil benim için. Ayrıca ben gazeteciyim. Bir gazetecinin karşısına böyle bir olanak bir daha çıkmaz."

Bagratyan aniden Gonzague'e ilişkin düşmanca, itici bir izlenim

edinmişti. Genç adamın isteğini reddetmek için nedenler bulmaya çalıştı:

"Ama haberlerinizi kullanabilmek durumunda olabilecek misiniz acaba?"

Genç Yunanlı'nın verdiği yanıt, artık sadece Bagratyan'a yönelik değildi; odadakilerle konuşuyordu:

"Hissetme yeteneğim sayesinde hayatımda iyi deneyler biriktirdim. Bu kez, bu işin, hepiniz için olumlu sonuçlar vereceği yönünde güçlü bir his var içimde Bagratyan. Gerçi sadece bir his bu, ama ben bu tür hislere güvenirim."

* * *

Meraklı kadifemsi gözleri, Hovsannah'tan İskuhi'ye, İskuhi'den Juliette'e kayarak orada çakılı kalmıştı. Madam Bagratyan'a, ileri sürdüğü nedenleri ne kadar inandırıcı bulduğunu sorar gibiydi.

7

Çanların Gömülmesi

Gabriel Bagratyan iki gün iki gece kalmıştı Damlacık'ta. Daha ilk gece Juliette'e haber yollayarak kendisini beklememesini istemişti. Dağda aralıksız iki gün iki gece kalmasına yol açan bir sürü neden vardı. Damlacık, Gabriel'in önce düşsel, daha sonra da stratejik gezintilerinden tanıdığı, bütün sertliğine rağmen gönül ferahlatıcı bir idil olmaktan çıkmıştı birden. Dağ ilk kez çıplak, gerçek yüzünü gösteriyordu. Sadece insanın değil, dünya üzerindeki her şeyin gerçek yüzü, kendisine ihtiyaç duyulduğunda ortaya çıkar. Damlacık da böyleydi. Kırış kırış olmuş ve sertleşmiş yüz ifadesinde, cennet ışığı ve yalnızlıkların bol kaynaklı gülümseyişi kayboluvermişti. Bagratyan'ın seçtiği savunma bölgesi birkaç kilometrekareye yayılıyordu. Bu alan, epeyce düzlükte kalan kent çukuruna kadar, sayısız tümseklerden, vadi, tepe ve geçitlerden oluşmaktaydı. Eğer günde birçok kez değişik noktalara uğramak zorundaysanız, bu olumsuzluk özellikle etkili oluyordu. Gabriel o nedenle, çok da gerekli olmadığı için, harcayacağı güç ve enerjiden tasarruf etmek amacıyla, vadiye inmemişti. Her şeye rağmen hayatında ilk kez böylesine güçlü hissediyordu kendisini. Böylesine çok yüklendiği bir anda, vücudu da gerçek gücünü neler yapabileceğini göstermişti. Karşılaştırıldığında *Balkan Cephesi'nde geçirdiği savaş haftaları daha sıkıcı ve hareketsizdi.* O günlerde insan, herhangi bir doğal güç tarafından, ölüm tehlikesi altında ya öne fırlatılan ya da kendi güdüleri olmaksızın, yine ölüm tehlikesi altında, geriye yuvarlanan kocaman bir bataklıktı. Son yıllarda kalp ve mide rahatsızlığından şikâyet eden Gabriel'in çıtkırıldım vücut bilincinin getirdiği bu nöbetleri zorunluluk rüzgârınca savrulup götürülmüştü uzaklara. Midesiyle kalbinin varlığını bile unutmuş, yere serdiği bir örtünün üzerinde, sırtına bir başka örtü alarak uyuduğu üç saatin tamamen yettiğine, bir ekmekle herhangi bir konservenin kendisini bütün

gün boyunca tok tuttuğuna dikkat bile etmiyordu. Uzun uzun düşünmemesine rağmen, gücünün kanıtlanmış olması mutlu bir gurur duygusuyla dolduruyordu içini. Düşünce tarafından yenilgiye uğratıldığı zaman yeniden alevlenen maddenin gururuydu bu.

Önemli bir sorun daha çıkmıştı. Savaşa katılacak erkeklerin büyük çoğunluğuyla güçlü kadınlardan oluşan küçük grup ve çeşitli işlerde görevlendirilecek çocukların bir bölümü dağda kamp kurmuş, bunların dışında herkes, iyi düşünülmüş plan gereğince, vadide kalmıştı. Köylerin boşaltıldığı anlaşılmasın diye, vadide günlük yaşam sükûnet içinde sürüyor görünmeliydi. Fakat köylüler her gece, mümkün olduğunca çok malzemeyi gizlice dağa taşımakla görevliydiler. Her şeyin yük eşekleriyle taşınması mümkün olamıyordu. Örneğin baba Tomasyan'ın atölyesindeki uzun kalas ve direkleri erkekler omuzlarında taşımışlardı yukarıya. Bu tahtalarla ibadet yeri, hükümet barakası ve hastane yapılacaktı. Seçilmiş önderler arasından genç olanlar, öncelikle Papaz Aram Tomasyan ve öğretmenler kalıyorlardı Damlacık'ta. Bu arada, Büyük Konsey de Ter Haykazun'un başkanlığında vadideki görevlerini sürdürüyordu.

O günlerde dağda kamp kurmuş erkeklerin sayısı yaklaşık beş yüzdü. Söz konusu olan, bu hücum-çekirdek birliğinin sadece çalışma azmini sonuna kadar yükseltmek değil, zaten onda var olan coşkulu mücadeleciliği daha da arttırmaktı. Akşamları kent çukurunda, perişan olmuş bedenlerle kamp ateşi çevresinde toplanıldığında Papaz Aram, pek vaaza benzemeyen uzun konuşmalar yaparak giriştikleri mücadelenin anlamını açıklıyor, özsavunmanın ilâhi bir hak olduğuna, Ermeni halkının, eski zamanlardan beri geçmek zorunda olduğu anlaşılmaz kanlı yola işaret ediyor, belki de bütün ulusu direniş için ayağa kaldırıp kurtaracak bu örnek değerini anlatıyordu. Ve sonra gerek kendi yaşadığı, gerekse duyduğu bütün ayrıntılarıyla sürgünü konu ediyordu. Aram'a göre sürgün, Ermeni vadisinde yaşayan beş bin insan için kesim ölüm demekti. Onları burada birleştiren büyük eylemin ise, zafere ve özgürlüğe giden yol olduğunu kuşkuya yer bırakmayacak bir kesinlik içinde vurguluyordu. Ancak zafer ve özgürlüğün nasıl elde edileceği konusunda elbette hiçbir şey söylemiyor, kimse de bu konuya ilişkin bir şey sormuyordu. Bu gençleri tahrik etmek için, büyük lâfların sadece tınıları yetiyordu. Bazen Papaz Aram'ın yerine Bagratyan konuşurdu. O, Aram'ın tersine büyük lâflar etmekten kaçınır, gençleri daha çok, bir anlarını bile boş geçirmemeleri, erzağın bir lokmasını bile tereddüt etmeden yememeleri ve her şeylerini hedefe tâbi kılmaları yönünde uyarırdı.

Kaçınılmaz felâketten çok İttihat hükümetinin Ermeni halkının alnına sürdüğü hakaret lekesini düşünmeliydiler:

"Eğer onları bir kez dağdan atmayı başarırsak, sadece şimdiye kadarki aşağılanmamızın öcünü almış olmayacağız, aynı zamanda, onları ebedîyen sürecek utanç ve aşağılanma içinde bırakacağız. Çünkü onlar güçlü biz güçsüzüz. Çünkü bizimle tüccarlar diye alay edip, kendilerinin savaşçılığıyla övünüyorlar. Sadece bir kez yenilgiye uğratırsak gururlarını kırmış olacağız, öyle ki bir daha unutamayacaklar."

Gabriel ile Aram gerçekte ne düşünürlerse düşünsünler, durmadan direnişin zaferle sonuçlanacağından söz ederek, gençliğin istekli ruhuna fanatik inançlar ve daha az önemli olmayan fanatik disiplin kazıyorlardı.

Gabriel Bagratyan şimdiye kadar çelik sağlamlığındaki vücudundan habersiz olduğu gibi, örgütleme yeteneğinden de bihaberdi. Bugüne kadar yaşadığı dünyada, "pratik yetenek", basmakalıp ve para kaygısıyla düşünme anlamına gelmekteydi. O nedenle, kendisini hep pratik olmayanın tarafına atmayı başarmıştı. Oysa şimdi, ön çalışmaları sayesinde daha ilk saatlerde, kurulan yeni birlik içinde, akıllıca düşünülmüş sınıflandırma yapabiliyordu. Ayrılan bölümler sabit kadrolardan oluşmaktaydı, böylece vadiden daha sonra gelenler kolayca katılabileceklerdi bu yapılara. Birlik üç ana gruba ayrılmıştı: Birincisi, ilk savaş grubu, ikincisi, büyük ihtiyat grubu, üçüncüsü ise, ancak zorunlu hallerde, örneğin büyük kayıplar verildiğinde ya da cepheler yok olduğunda mevzilendirilecek, bunun dışında keşifçi, haberci, koşar emir askerî olarak kullanılacak gençlik takımıydı. Birinci grup sekiz yüz altmış kişiden oluşmaktaydı. Güçsüzlerin, tamamen işe yaramaz olanların ve zanaatkârların çoğunluğunun dışında, on altı yaşından altmış yaşına kadar bütün erkekleri kapsıyordu. İhtiyat birliğine yaşlıların geriye kalan kısmıyla henüz çalışabilecek güçte erkekler ve çok sayıda kadın-kız da katılacaklardı; böylece ikinci grubun mevcudu bin, bin yüz kişi arasındaydı. Üçüncü grup olan Gençlik Birliği, bir başka deyişle keşif birliği ise, bir anlamda Damlacık'ın süvari sınıfını oluşturan üç yüzden fazla genci kapsamaktaydı. Gabriel, yaveri Avakyan'ı, ikinci günün sabahında, Stepan'ı getirmesi için aşağıya, konağa göndermişti. Juliette'in, Stepan'ın götürülmesine kolayca izin vereceğinden emin değildi, ne var ki Avakyan, yanında yüzünde güller açan çocuk olduğu halde tam saatinde döndü. Stepan'ı hemen Gençlik Birliği'ne yerleştirdiler. Çekirdek birliğin sekiz yüz altmış üyesinden sadece üç yüzü eldeki piyade tüfekleriyle donatılabilecekti. Büyük çoğunluk ne yazık ki her köy evinde bulunan

klasik ateşli silâhlar ve av tüfekleriyle yetinmek zorunda kaldığı için, Gabriel de, ağabeyinden kalan silâh sandığındaki bütün işe yarar tüfekleri de dağıtmıştı. Şaşırtıcı olan, sadece Osmanlı ordusunda askerlik yapmış olanların değil, erkeklerin çoğunluğunun silâh kullanmasını bilmesiydi. Fakat her şeye rağmen çekirdek birliğin silâh donanımının son derece yetersiz olduğu söylenmelidir. Makineli tüfeksiz dört düzenli piyade alayı bile bu birlikten kat kat üstündü. Savaşın en önemli grubu olan çekirdek birlik, elbette şekilsiz bir yığın olarak düşünülmemişti; Gabriel'in savaş planına göre, onar kişiden oluşan sabit birlikler, bağımsız hareket edebilen, bağımsız kullanılabilen, tabir caizse, minik taburlara ayrılmaktaydı. Sınıflandırmayı yaparken, on kişilik grupların aynı köyden, hatta aynı sülaleden olmasına dikkat etmişti, böylece grubun iç uyumu sağlanmış olacaktı. Ama komutanlık sorununda epeyce zorlanmaktaydı. Her onlu grubun, her daha büyük birliğin başına bir komutan tayin etmek gerekiyordu. Bagratyan, değişik yaşlarda işe yarar adamlardan seçmişti komutanları. Yeri doldurulmaz Nurhan Çavuş ise, general, malzemeci, istihkam mühendisi ve talimci görevlerini tek başına yürüyordu. Bıyığının uzun sivri uçları titriyor, ince boğazındaki büyük, kahverengi adem elması bir inip bir kalkıyordu. Uzun süredir mahrum kaldığı askerî faaliyete öylesine coşkun bir gayretle dalmıştı ki, Nurhan'ın, sürgün uygulaması için Osmanlı'ya minnet duyduğu sanılabilirdi. Ne adamlarına, ne kendisine bir dakika dinlenme izni vermeden saatlerce eğitim yapıyordu. Osmanlı'nın, koca bir yıl için düşünülmüş talim nizamnamesindeki konuları, Ermeni becerisi ve akıl sayesinde birkaç günde öğretmeyi kafasına koymuştu. Temel olarak atış talimi, avcı zinciri oluşturma, "yat-kalk", siper keşfi, hızlı siper kazma, arazi kullanımı ve baskın konuları üzerinde durmaktaydı. Bagratyan'ın hakiki mermiyle yapılacak atış talimini yasaklamasını -sadece cephane tasarrufu nedeniyle değil elbette- isteksizce kabul etmişti. Yaşlı olmasına rağmen, talim yaptırdığı bir birlikten ötekine dörtnala koşuyor, onlu grupların komutanlarına ders veriyor, kışla Türkçesiyle bağırıp, küfürler savuruyordu. Kılıç, tabanca, tüfek ve fişeklik ile baştan ayağa silâhlanmış olan Nurhan Çavuş, boynunda asılı piyade borazanının, bölük pörçük ve boğuk sinyalleriyle birliğini coşturup durmaktaydı. Kuzey Geçidi'nden talim alanına kadar öfkeyle koşan Bagratyan, borazan çalma budalalığını kesinlikle yasaklamıştı. Zaptiyelerle çevredeki Müslüman köylere, Damlacık'ta manevra yapıldığını bağıra çağıra haber vermenin gereği yoktu herhalde.

Musa Dağ'daki asker kaçakları, daha ilk sabah savaşçılara katılmış, iki gün içinde sayıları altmışa ulaşmıştı. Nurhan Çavuş'un borazanı,

komşu Ahmer Dağı ve çıplak Cebel El Akra'daki asker kaçaklarını da Musa Dağ'a çekmiş gibiydi. Hepsi de iyi silâhlanmış olmalarına rağmen, Gabriel Bagratyan açısından hem istenilen, hem de istenmeyen bir katılımdı bu. İnsanın yüreğini daraltan bu unsurlar arasında, kuşkusuz, sadece sıradan asker kaçakları, zulüm görenler, özgürlük düşkünleri ya da korkaklar değil, ordudan çok, sivil yargıçlardan korkmaları gereken karanlık adamlar da vardı. Kendilerine asker kaçağı tanımlamasını yakıştıran bu adamlar, kısaca söylendiğinde dolandırıcılar, Antakya, İskenderun ve Halep garnizonlarından değil de Payas zindanlarından kaçmış izlenimi veren meslekten haydutlardı. Yeni gelen altmış kişinin gerçek kişiliklerini anlamak çok zordu, çünkü hepsi aynı derecede ürkek, sinsi ve kötü görünüyorlardı. Gece gündüz jandarma takibine karşı koymak zorunda kalan ve korku içindeki köylülerden bir parça ekmek dilenmek için sabahın ikisini üçünü bekleyen kaçakların daha farklı görünmesi de mümkün değildi zaten. Bir deri bir kemik kalmış -vücutları yok gibiydi artık- bu insanların üzerinde lime lime olmuş üniformaları vardı. Bitlenmiş saç ve sakallarından görünmeyen yüzleri, güneş ve kirden simsiyah kesilmişti. Ermenilere mahsus gözlerinde, sadece ırklarının çektiği büyük genel acı değil, yavaş yavaş hayvanlaşmalarına yol açan sinsi karanlık ruhların kötücül özel acısı da okunuyordu. İnsanlık, içinden bu güruhu atmış gibiydi. Ama bu tanım insanlar arası güvenlik birliğinden diğerlerinden daha acımasızca kovulmuş olmasına rağmen, hiç olmazsa dışsal olarak, Rus diye anılan asker kaçağı Sarkis Kilikyan'a uymuyordu. Gabriel adamı görür görmez, üç çadır mevkiinde gördüğü hayaletin, Kilikyan olduğunu anladı. Yeni oluşmaya başlayan disiplini tehlikeye atmadan, tehlikeli güruhun onarılı gruplara nasıl dağıtılacağı sorununu hemen çözebilmek mümkün değildi. Şimdilik, yüzlerinde şaşkınlık ifadesi olduğu halde, Nurhan Çavuş'un demirden eğitimine katılmaya yollanmışlardı. Karınlarının doyması için ordudan kaçmalarına neden olan terletici savaş faaliyetlerinin aynısına burada da katılmak zorundaydılar.

Ne var ki, yoğun çalışmalarla geçen bu günlerde, yerine getirilecek önemli görevler Nurhan Çavuş'un atış talimleriyle sınırlı değildi; savaş mevzilerinin hazırlanması ve inşası da çalışmanın önemli bölümünü oluşturuyordu. Gabriel'in, Avakyan'ın hazırladığı haritalara çizdiği mavi ve kahverengi çizgiler hayata geçirilecekti artık. Damlacık'ta o sıralar kürek, çivi ve kazmadan çok, kol gücü bulunduğu için, iki vardiya sistemi ile çalışıyorlardı. Aslında Bagratyan iş ordusu olarak İhtiyat Birliği'ni düşünmüştü. Bin yüz kadın ve erkekten oluşan İhtiyat Birliği, savaş

başladıktan sonra görev noktasına gidecek, diğer zamanlarda ise kampta genel işlerle uğraşacaktı. Ancak, ihtiyat birliğine dahil halk henüz köylerdeydi.

Gabriel'in hesaplarına göre Damlacık'a on üç noktadan saldırılabilirdi. En açık nokta, kuzeydeki dar yarık, Gabriel'in Kuzey Geçidi dediği yerdi. Burası, söz konusu bölgeyi, Musa Dağ'ın Belen yönüne doğru giden öteki bölümlerinden ayırmaktaydı. Daha az tehlike arz etmesine rağmen, ikinci açık nokta, Yoğunoluk'un üst tarafına düşen ve Palamut Meşesi Geçidi diye anılan geniş çıkıştı. Dik yamaçların yumuşadığı, çobanlarla sürülerin zamanla doğal yollar açtıkları batı tarafındaki öteki tehlike noktaları da, ikincisine benzemekteydi. Orontes düzlüğünden sert basamaklar ve taraçalarla yukarıya doğru yükselen geniş taşlık bayırlara bütünüyle egemen olan, haritada Güney Kalesi olarak işaretlenmiş güneydeki muazzam kayalık kule, farklılık göstermekteydi. Aşağıda, insanlara ait devasa bir dünyanın yıkıntıları dikkat çekmekteydi; Seleukos'daki Romalılara ait harabeler. Ve yıkılmış o medeniyetin oluşturduğu taş denizi, güney yönünde basamak basamak yükselen yıkıntı yığınlarının yaptığı yarım daireyle dağı tehdit eder gibiydi. Bagratyan'ın talimatları ışığında ve Samuel Avakyan'ın gözetiminde, sadece kayalık kulede değil, aynı zamanda kulenin sağına ve soluna da oldukça yüksek birkaç duvar çekilmişti. Genç öğrenci, siper niyetine bu kadar çok uğraşarak duvar yapılmasına hayret ediyordu. İlk günlerde, savaşa ilişkin fantazisinin henüz son derece ham olması nedeniyle, ustasının niyetlerinin pek azını anlayabilmekteydi. Elbette en yoğun çalışma kuzeyde, savunmanın en zayıf noktasında gerçekleşmişti. Bagratyan, çıkıntı ve kıvrımlarıyla yüzlerce adım tutan uzun siperleri kendi eliyle işaretlemişti. Savunma batıdaki sırtını, barikatları, dehlizleri, metrisleriyle labirentli bir kale oluşturan deniz tarafındaki kayalık bölgeye dayamıştı. Doğuda ise siperler, ileri nöbetçiler ve engellerle güçlendirilmişti. Toprağın büyük ölçüde yumuşak olması kolaylık sağlıyordu. Ama bazen kazmalar kireç ve dolami taşlarına rastlıyor, bu da çalışmanın ilerlemesini önemli ölçüde engelliyordu. Bütün bunlar göz önüne alındığında, siperlerin dört günden önce bitmesi mümkün değildi. Güçlü erkeklerle köylü kadınlardan bazıları toprağı kazarken, oğlan çocukları da, ateş alanının temiz olması için, orak ve bıçaklarla arazinin belli yerlerindeki çalılıkları söküyorlardı. Bütün gün boyunca çalışanların yanından ayrılmayan Bagratyan, siperleri çeşitli açılardan incelemek için, sık sık yarığın oraya, geçidin karşı tepelerine gidip kazılan siperlere bakıyordu. Kazılan toprağın yine yere yayılması talimatını vermişti. Geniş

yarığın tamamen maskelenmesine ve iki yanındaki yeşillik bayıra insan eli değdiğinin anlaşılmamasına yönelmişti bütün dikkati. En yakın tümseklerdeki ihtiyat siperlerinden başka, on iki küçük mevzi daha kurulacağı düşünüldüğünde, her makul insan, Bagratyan'ın ısrarlı kaygılarına kapılırdı.

Papaz Aram Tomasyan, komutanın iş sınıflandırmasına öfkeleniyordu. İçişleri sorumlusu olarak, bir yandan da barınakların yapımına başlanabileceğini düşünmekteydi. Ancak ne planlanmış hastane, ne hükümet barakası, ne de çalı çırpıdan yapılacak halk barınaklarına başlanabilmişti henüz. Sadece zangoç, ölü gömücüler ve birkaç dindar, alanın ortasına kurulacak ibadet yerini yapmaya girişmişlerdi. Şimşir ağacının dallarından örülmüş yüksek sunak duvarının çerçevesi de dua yerinin arkasında duruyordu. Aram Tomasyan'ın dinî duygularına, kayalardan oluşan, sarmaşıklarla kaplı masaların doğal sunak olarak seçilmesi daha uygundu. Fakat Ter Haykazun, bu tür romantizme pek yanlı görünmüyordu. Sunak yapımıyla görevlendirdiği evli papaz, Aram Tomasyan'ın ortaya attığı fikirler karşısında omuzlarını silkmekle yetinmişti. Bunun üzerine genç papaz da daha fazla üstelemedi, çünkü Protestan din adamı olarak Gregoryen meslektaşlarıyla ilişkilerinde dikkatli olmak zorundaydı. Akşam olmuştu. Yorgun argın toprağın üzerine uzanan Bagratyan, şu an gözüne orantısız biçimde büyük görünen sunak iskelesine bakarken, yan dalgınlık içinde, birinin kendisini izlediğini fark etmişti. Asker kaçağı Sarkis Kilikyan'dı bu. Adam, Bagratyan'dan genç olabilirdi; belki henüz otuzunda bile yoktu. Ama elli yaşında birinin keskin, çökmüş ifadesi vardı yüzünde. Güneşin kızgın sıcaklığına rağmen, hâlâ solgunluğunu koruyan yüz derisi, müstehzi bir kurukafaya sağlam ve hafif biçimde gerilmişti. Görünüşe göre, yüz ifadesindeki bu aşınmışlık, çektiği acılardan çok, hoyratça yaşanmış hayattan kaynaklanıyordu. Hayattan usanmak, işte buydu doğrusu. Üniforması öteki asker kaçaklarınınki gibi lime lime olmasına rağmen, vahşi bir şıklık ya da şık bir vahşilik içindeydi Kilikyan. Bu izlenim temel olarak, asker kaçakları arasında tertemiz tıraş olmuş tek kişi olmasından kaynaklanıyordu. Ürperdiğini hisseden Gabriel doğrulup oturdu. Gabriel'in uzattığı sigarayı tek söz etmeden alan Kilikyan, cebinden çıkardığı ilkel bir aletle bir süre uğraştıktan sonra sigarasını yakıp, Bagratyan'ın değerli markasını, sanki her gün içiyormuş gibi doygunlukla tüttürmeye koyuldu. İkisi de susuyorlardı. Gabriel'in duyduğu huzursuzluk giderek büyümekteydi. Rus ölü ama küçümseyici bakışlarını Bagratyan'ın beyaz ellerine dikmişti. Nihayet sabrı taşan Bagratyan adamı tersledi:

"Ee, benden ne istiyorsun?"

Ağzından güçlü bir duman bulutu çıkaran Sarkis Kilikyan'ın yüz ifadesinde en ufak bir değişiklik olmamıştı. Gözlerini hâlâ Gabriel'in ellerinden ayırmaması çok rahatsız ediciydi. Böylesine yumuşak ve pürüzsüz ellerin varolduğu dünyaya ilişkin, derin düşüncelere dalmıştı sanki. Nihayet, kararmış kötü dişlerini örten dudakları hareketlendi. Sözleri boğuk ses tonundan daha çok nefret yüklüydü:

"Kibar beylere göre iş değil ha..."

Bagratyan ayağa fırladı. Etkili bir yanıt arıyordu. Adama doğru dürüst yanıt verememekten huzursuz olmuştu. Gabriel'e yavaşça arkasını dönen Rus, hiç de kötü olmadığı anlaşılan Fransızcasıyla, daha çok kendi kendine konuştu:

"On verra ce qu'on pourra durer."

Daha sonra, kamp ateşi etrafında oturduklarında, Gabriel Bagratyan, sorular sorarak Sarkis Kilikyan hakkında bilgi toplamaya çalışmıştı. Kilikyan dört aydır bütün Musa Dağ çevresinde ün salmıştı. Buralı olmamasına rağmen, zaptiyeler özellikle onu ele geçirmeye çalışıyorlardı. Şatakyan Rus'un hayat hikâyesini anlatmaya başladı. Yedi köyün öğretmenlerinin genel olarak kurgulama eğiliminde oldukları bilindiği için, sanki yaşanılan dehşet yetmiyormuş gibi, Ermenilerin gerçekte kötü kaderine, kendi uydurduğu bazı dehşet hikâyeleri eklediğini sanarak Şatakyan'a öfkelenmişti. Fakat hemen yanında oturan Nurhan Çavuş, Şatakyan'ın anlattığı her ayrıntıyı başını ciddiyetle sallayarak onaylıyordu. Nurhan Çavuş, asker kaçaklarının koruyucusu ve hayat hikâyelerini bilen biri olarak ünlüydü. Ancak fantezi yaratmada hiç becerisi yoktu.

Sarkis Kilikyan, İssu ovasının büyük köylerinden Dörtyol'da dünyaya gelmişti. Daha on bir yaşını bitirmeden, Anadolu ve Kilikya'da, bulutsuz havada aniden kopan fırtınalar gibi, her dakika yaşanan Abdülhamit'in klasik katliamları başlamıştı. Saat tamirciliği ve kuyumculuk yapan Kilikyan'ın babası, kendi koşulları içinde, zarif bir yaşam biçimi sürdürmeye ve beş çocuğunu iyi eğitmeye özen gösteren ufak tefek, sessiz bir adamdı. Epeyce zengin olduğu için, en büyük oğlu Sarkis'i, öğrenim görmesi için papaz okullarından birine göndermeyi planlıyordu. Dörtyol'da yaşanan o kara günde Saatçi Kilikyan, dükkânını öğleye doğru kapamıştı. Fakat bu hiçbir şeyi değiştirmedi; öğle yemeği için eve yeni girmişti ki vahşi kalabalığın dükkâna girmek üzere kapının önüne yığıldığını gördü. Kafkasyalı olan uzun boylu sarışın Bayan Kilikyan, yemeği masaya henüz getirmişti. Saatçi bembeyaz kesilmiş yüzüyle dükkânı açmak üzere kalktı. Kadını, hayatlarını kurtarmak için

dükkanın talan edilmesine göz yummanın daha iyi olacağını söyleyerek sakinleştiriyordu. Daha sonraki dakikaların sonsuzluğunu, Sarkis Kilikyan, evrende yalıtılmış herhangi bir ruh, her türlü değişim ve dolaşıma rağmen kendisi kaldığı müddetçe unutmayacak. Babasının arkasından aniden kalabalıklaşan atölyeye koşmuştu. Majesteleri Sultan'ın Hamidiye gönüllülerinden oluşan bir hücum koluydu bu. Bu pitoresk birliğin başında, babası mutlaka küçük bir memur olan, pembe suratlı, iyi beslenmiş gençten biri vardı. Gönüllü komutan tombul Türk gencinin en dikkat çekici yanı, ceketindeki bir sürü tuhaf ve madalyaydı. Son derece ciddi iki Kürt, hemen işe koyulup para çekmecesini torbaya boşaltırken, görevinin tamamen politik olduğunu düşünen, cüretkar giysili, tüysüz memur çocuğu söylediklerine gerçekten inanarak bağırmaya başlamıştı saatçiye:

"Sen tefecinin, kan emicinin birisin! Halkımızın sefaletinden siz sorumlusunuz pis gâvurlar!"

Kilikyan usta, sükûnetle büyüteç, cımbız, çark ve yayların bulunduğu çalışma masasını gösterdi: "Neden tefeci olduğumu söylüyorsun?"

"Bütün bunlar yalan, bunların arkasına saklıyorsun tefeciliğini."

Konuşma henüz bitmemişti ki, dar, alçak odada birkaç el ateş edildi. Küçük Sarkis, barutun sarhoş edici kokusunu ilk kez duyuyordu. Önce çalışırmış gibi masanın üzerine eğilen, sonra da kayıp yere düşen babasının vurulduğunu anlamamıştı. Ses çıkarmadan ailenin kaldığı bölüme koştu. Sarışın anne, duvara yaslanmış soluk almadan beklemekteydi. İki ve dört yaşlarındaki kızlarının ellerini sıkıca kavramıştı. Gözlerini beşikteki bebekten bir saniye bile ayırmıyordu. Yedi yaşındaki Mesrop, masanın üstünde hâlâ dumanı tüten koyun kebabına iştahla dikmişti gözlerini. Silâhlı adamlar odaya girer girmez, hâlâ soğumamış yemek kabını kapan Sarkis, umutsuz bir hamleyle gönüllü komutanın pembe suratının tam ortasına fırlattı. Memur çocuğu, sanki kurşun yemiş gibi iki büküm olmuştu. Yemeğin koyu renk suyu gösterişli ceketinden aşağı akıyordu. Birinci atışı, topraktan yapılmış su kabı izledi; bu kez atış daha etkiliydi. Hücum kıtasının burnu kanayan lideri, acı dolu çığlıklarla adamlarına emirler yağdırıyordu. Et bıçağını kapan küçük Sarkis, korumak için annesinin önüne geçmişti. On bir yaşını henüz bitirmemiş çocuğun elindeki bu zavallı silâh, kadın genç ve güzel olmasına rağmen, Hamidiyelilerin yaklaşmasını engellemişti. İçlerinden biri ürkek hareketlerle beşiğe atılıp, çığlıklar koparan bebeği kaptı, duvara vurarak beynini parçaladı. Kadının sıkı sıkı kapalı dudaklarının arasından tuhaf iniltiler duyuluyordu. Ve sonra, bir alayı geri çekilmeye zorlayacak

kadar yoğun ateşe başladı Hamidiyeliler; hedefleri bir kadınla dört küçük çocuktu. Oda dumana boğulmuştu. Canavarlar çok kötü ateş ediyorlardı. Sarkis'in tek kurşun bile almaması, kaderin gizlice düzenlediği şeytanlıktan başka bir şey değildi. İlk önce yedi yaşındaki Mesrop öldü. İki küçük kızın cesetleri ise, onları hâlâ sıkı sıkı tutan kadının ellerinden sarkıyorlardı. Kadının uzun boylu bedeni dik ve hareketsizdi. Bir mermi sağ koluna isabet etti. Annesini sarsan kısa darbeyi sırtında hissetmişti Sarkis. Sonra iki merminin daha isabet ettiği omzu parçalandı. Hâlâ hareketsiz duruyor, ellerinden tuttuğu iki küçük kızı bırakmıyordu. Nihayet yüzüne de iki kurşun isabet edip, yarısını parçaladığında, kendisini tutmak isteyen Sarkis'in üzerine eğilmiş, çocuğun saçlarını kanıyla ıslatarak onu gövdesinin altına almıştı. Annesinin zor soluk alan sıcak bedeni altında hareket etmeden, sessizce yatıyordu şimdi. Duvara doğru dört el daha ateş ettikten sonra işinin bittiğine inanan delikanlı: "Vatan Türklerindir!" diye bağırdı, ne var ki elde edilen zaferin ardından atılan bu slogana kimse katılmamıştı. Sarkis, annesinin güvenlikli koruyuculuğu altında yatarken aşırı ölçüde duyarlılığa lânetlenmişti sanki. Bir yerlerde hücum kıtası liderinin iğrenç davranışını sürdürdüğü bir konuşma duydu; "Neden yaptın bunu?" diye kınamıştı ses delikanlıyı, "Ölüler yatıyor burada". Ama ulusal inanç savaşçısı, hiç istifini bozmadan, tıslar gibi yanıtlamıştı: "Ölüyken bile bilmeliler ki, biz efendileriz, onlar ise sadece leş kokusu." Her tarafı kana bulanmış Sarkis, annesinin altından çıkmaya uzun süre cesaret edememiş, ortalığın epeydir sessiz olduğunu anlayınca hareketlenmişti. Oğlunun kıpırdaması Bayan Kilikyan'ı kendine getirmiş gibiydi. Kadının suratı yoktu artık, ama sesi sakin, her zamanki gibiydi: "Buna su getir çocuğum." Testi kırılmıştı. Bardağı alıp avludaki çeşmeye koşan Sarkis, geri geldiğinde, annesi hâlâ soluk alıyordu, ama ne su içebilecek, ne de konuşacak durumdaydı. Çocuk İskenderun'da yaşayan zengin akrabalarına gönderildi. Hemen hemen hiçbir şey yememesine, hiç kimseyle, onu yanlarına alan iyi yürekli insanlarla bile tek kelime konuşmamasına rağmen, bir yıl sonra, her şey aşılmış görünüyordu. Öğretmen Şatakyan'ın konuya ilişkin bu kadar iyi bilgilenmiş olmasının nedeni, Sarkis'i yanına alan İskenderunlu ailenin, aynı zamanda Şatakyan'ın İsviçre'de kalmasını sağlayan aile olmasıydı. Daha sonraları Sarkis, Rusya'ya, Ermeni halkının en yüksek dinî okulu Eçmadzin'e gönderildi. Bu ünlü yüksek okul öğrencileri için Gregoryen Kilisesinin en yüksek makamına gelme olanağı vardı. Öğrencilerin dinî eğitimi son derece yumuşak olmasına rağmen, içinde hastalıklı özgürlük dürtüsü giderek büyüyen Sarkis Kilikyan, bu

okuldan daha üçüncü yılını doldurmadan kaçmıştı. Sırtında eski öğrenci kisvesini, midesinde ise günlerdir süren açlığını taşıyarak Bakû'nün kirli sokaklarında başıboş dolaşırken, on sekizinci yaşının eşiğindeydi henüz. O iyi yürekli akrabalarına başvurup para göndermelerini istemek aklına gelmemişti. Eçmadzin'den kaçtığı günden bu yana İskenderunlu aile, kendisinden hiç haber alamamıştı. Sarkis Kilikyan'ın iş aramaktan başka çaresi yoktu. O dönemde Bakû'de bulunabilecek tek işi bulmuş, Hazar Denizi'nin ıssız kıyısı boyunca uzanan petrol alanlarında, köle gibi çalışmak üzere girmişti. Birkaç ay içerisinde, akaryakıt ve doğal gaz nedeniyle teni sapsarı kesilmiş, solmuş, bedeni ölü bir ağaç gibi kurumuştu. Eğitim düzeyi ve kişiliği dikkate alındığında, Rusya'nın doğusunda, Gürcü, Ermeni, Tatar, Türk ve İranlı işçiler arasında egemen olmaya başlayan Sosyal-devrimci harekete katılmasına şaşmamak gerekir. Gerçi Çarlık, halkları birbirine karşı sürekli kışkırtıyordu, ama petrol efendileri karşısında gelişen birleştirici hareketi yine de kıramıyordu. Grevler yıldan yıla daha kapsamlı, daha başarılı olmaktaydı. İşte bu isyanlardan birinde Kazaklar çok kan döktüler. Buna yanıt olarak da bölge valisi Prens Galitzin, yaptığı bir gezinti esnasında sinsice öldürüldü. Komplo ve suikastle suçlananlar arasında Sarkis Kilikyan da vardı. Sorusturma esnasında, onun aleyhinde hemen hemen hiçbir kanıt elde edememişlerdi. Görünüşe göre Kilikyan, ilginç bir politikacıydı. Ne herhangi bir konuşma yapmış, ne de illegal örgütlere girmişti. Hiç kimse ona ilişkin doğru dürüst bir şey söyleyemiyordu. Ne var ki "kaçak papaz öğrencisi" olmak ayrı bir sınıflandırma demekti, en katı isyancılar bu sınıftan gelirdi. Cezalandırılması için bu yetmişti. Ömür boyu hapis cezasına mahkûm edilen Kilikyan zindanı boyladı. Eğer kader ihsanını onun için biraz daha kurnazca, sonraya saklamamış olsaydı, bu pislikte, bu fareler kalesinde çürüyüp gidecekti. Öldürülen Galitzin'in yerine, bekâr olan Prens Voronzov tayin edilmiş ve yine bekar olan kızkardeşi Prenses Voronzov ile birlikte Bakû hükümet sarayına yerleşmişti. Kız kurusu Prenses Voronzov, kendisine karşı bu yanını büyük bir katılıkla taşımaktaydı. Ağabeyinin görev aldığı her yeni bölgede, bütün iyi niyeti ve enerjisiyle ruhsal kurtuluş faaliyetlerine girişiyordu. Kim kendisine karşı katıysa, çoğunlukla başkalarına karşı da katı olacaktır. Ve böylece hanımefendi, süreç içinde, korkunç bir hayırsever sadist haline gelmişti. Dindar dikkatini nereye giderse gitsin, ilk önce cezaevlerine yöneltiyordu. Büyük Rus şairlerinin öğrettikleri gibi, günah bataklığı, Tanrı imparatorluğunun en yakınındaydı. Cezaevlerinde özellikle genç entelektüellerle siyasiler dikkatini çekiyordu prensesin. Seçilmiş insanlardan oluşan

grupla birlikte Sarkis Kilikyan da, her sabah boş bir kışlaya götürülüyor, burada, İrene Voronzov'un eğitim planına göre ve onun da aktif katılımıyla ruhu kurtarılmaya çalışılıyordu. Eğitim planı, katı beden eğitimi ve ruhsal eğitimden oluşmaktaydı. Prenses, genç Ermeninin gözlerinde şeytanın oğlunun çekici kişiliğini görmekteydi. Bu ruh mücadele etmeye değerdi. O nedenle hanımefendi Kilikyan'ı bizzat ele almıştı. Adamın zayıf, şeytanî bedeni, saatler süren katı vücut egzersiziyle kurtuluş için dolu dizgin yol alıyor, hemen sonra da ruhuna yular bağlanıyordu. İrene Voronzov, çok kısa süre içinde, Kilikyan'ın olumlu yönde inanılmaz ilerlemeler gösterdiğini mutlulukla gözlemlemişti. Bu iblisle geçirdiği saatlerin kendisini aydınlatmaya başladığını fark ediyordu. Dersteki soru cevap oyununa, çoğu geceler, rüyasında da devam etmekteydi. Başarılı öğrenci elbette ödüllendirilecekti. Prenses her geçen gün Kilikyan için yeni özgürlükler koparmaktaydı. Özgürlük süreci zincirlerin çözülmesiyle başlamış, Kilikyan'ın cezaevi yerine boş kışlanın küçük odalarından birine taşınmasıyla son bulmuştu. Ne yazık ki bu yeni barınağı fazla kullanamadı Sarkis Kilikyan. Kışlaya taşındığının üçüncü günü ortadan kaybolarak, Prenses Voronzov'a, şeytana karşı giriştiği savaşta, acı bir deney kazandırdı. Rusya Kafkasya'sından nereye kaçılabilir? Osmanlı Kafkasya'sına elbette! Sarkis Kilikyan, daha bir ay bile geçmeden ne kadar aptalca davrandığını, cennetten kaçıp cehenneme düştüğünü anlamak zorunda kalmıştı. Erzurum'da yarı aç bir halde iş ararken, hafiyeler tarafından yakalanıp polise götürülmüş, zamanında yoklama yaptırmadığı, saptanmış bedeli de ödemediği için, asker kaçağı olarak suçüstü mahkemesinde üç yıl ağır zindan cezası almıştı. Rus zindanından yeni kurtulan adama, bu kez Osmanlı zindanı konukseverlikle kucağını açıyordu. Erzurum hapishanesinde, o meçhul heykeltraş, Kilikyan'a son bir rötuşta daha bulundu. Gabriel Bagratyan'ın, Damlacık'ta geçirdikleri o gece gördüğü gölgede hissettiği kayıtsızlık -kayıtsızlık sözcüğü Kilikyan'ın tavrını aslında tam olarak tanımlamaz, sadece şöyle bir dokunur- böyle doğmuştu Kilikyan'da. Büyük savaşın patlak vermesinden birkaç ay önce hapisten çıkan Sarkis, kendisini muayene eden doktor, sağlıklı olmadığı yönünde rapor vermiş olmasına rağmen, hemen Erzurum'daki bir piyade alayına acemi er olarak gönderilmişti. Buradaki yaşantısı hiç olmazsa biraz insan yaşamına benziyordu. Alayı, savaşın ilk kışında Enver Paşa'nın ünlü Kafkasya seferine katılmıştı. Bilindiği gibi, narin savaş tanrısı, bu seferde, sadece bütün bir kolorduyu yitirmekle kalmamış, kendisi de ana karargâhıyla birlikte Ruslara esir düşmekten zor kurtulmuştu. Karargâhın geri

çekilişini koruyarak Enver'in özgürlüğünü ve hayatını kurtaran birlik, neredeyse tamamen Ermenilerden oluşuyordu. Hatta generali sırtında hattın dışına taşıyan da bir Ermeni'ydi. (Sarkis'i bu Ermenilerin arasına katan Şatakyan'ın efsanevî abartmalar yapabileceğinden kaygılanan Gabriel, yaşlı Nurhan Çavuş'a meraklı gözlerle baktı. Yaşlı adam ciddi ölçülülük içinde başını sallamaktaydı.) Bu yürekli insanlar arasında Sarkis Kilikyan olsa da, olmasa da, Enver kurtulduktan hemen sonra, bütün Ermeni halkına, şükran duygularını açıklamıştı. Yarı donmuş er Sarkis'in yaraları yeni iyileşmiş, ağzına kadar dolu hastanenin taş koridorlarından ağzına kadar dolu kışlaya yeni gelmişti ki, savaş bakanının yeni emri okundu. Birliklerden bütün Ermeniler atılacak, silâhlarına el konulacak, tümü inşaat taburlarına gönderilecek, teslih ve teçhiz askerleri durumuna getirilerek aşağılanacaklardı. Böylece Ermeniler, emre uygun olarak her yerden kovalanıp bir araya toplandılar, ellerinden silâhları alınıp, sefil gruplar halinde güneydoğuya, Urfa'nın tepelik bölgelerine gönderildiler. Halep yönüne yapılacak yeni yol için, aç bilaç ve her an falaka tehdidi altında taş taşıyorlardı. Kızgın güneş ışığının düştüğü daha ilk çalışma saatlerinde, omuz ve sırtları kan içinde kalmasına rağmen, tuhaf bir emirle, sivri ve köşeli taşların tahribatından korunmak için arkalık kullanmaları yasaklanmıştı. Ötekiler inleyip sızlanırken Kilikyan taş ocağından yola, yoldan taş ocağına, sanki vücudu acının ne olduğunu çoktan unutmuş gibi, ses çıkarmadan gidip geliyordu. Günün birinde yüzbaşı, İnşaat Taburunun bütün erlerinin toplanmasını emretti. Erler arasında ya tesadüfen ya da ceza niyetine buraya gönderilmiş birkaç Müslüman da vardı. Onları Ermenilerden ayırdılar. Silâhsız Ermeni grubu, iki subayın komutasında, karargahtan yaklaşık bir saat uzaklıkta bulunan iki tepe arasına sıkışmış sevimli bir vadiye doğru yola çıktı. Çalışmadan geçirilen günün sevinciyle dolu olan yöre insanlarından biri, 'Bunlar Çarmelik tepeleri' demişti saf saf. Fakat vadinin yumuşak çimenlerinin üzerinde, onları, sadece kekik otu, biberiye, orkide, aptestbozan otu ve melisalar değil, savaş teçhizatlı bir de ordu karşılamıştı. Ermeniler hiçbir şeyin farkında değillerdi. Tepenin yamacında uzunca bir zincir oluşturmaları istendiğinde bile, neler olacağını anlamamışlardı. Sonra birden, herhangi bir ayrıntıya ve hazırlığa girmeksizin, sağ kanattan ateş başladı. Feryatlar havayı parçalıyordu; ama ölüm korkusundan çok şaşkınlığın feryadıydı bu. (Dinleyenler arasında bulunan kadınlardan biri, Şatakyan'ın sözünü kesti: "Meleklerin arasındaki Tanrı bu feryatları unutabilir mi?" Sonra zor engelleyebildiği bir ağlama nöbetiyle sarsıldı.) Sarkis Kilikyan soğukkanlılıkla yere

atmıştı kendisini. Mermiler üzerinden vızıldayarak geçiyordu. Türklerin eliyle gelen ölümden ikinci kez kurtulmuştu. Karanlık basıncaya kadar cesetlerin, umutsuzca can çekişenlerin arasında hareket etmeden yatmak zorundaydı. Fakat akşam olmadan çok önce Enverci ulusal politikanın bol çiçekli tarlasına yeni konuklar gelmişti. "Kurşuna dizilenlerin" üzerinde bulunan devlete ait malların yazık olmaması için, çevredeki ölü soyucular alana doluşmuş, özellikle sağlam askerî çizmelere göz dikmişlerdi. Ağır işlerini yerine getirirken oflayıp puflayarak, sürgünün yarattığı şarkılardan birini söylüyorlardı. Şarkı, yansıtmacı şu dizeyle başlamaktaydı: "Kese kese sürüyorlar." Sıra Kilikyan'ın çizmelerine gelince, kaslarını koparırcasına gererek ölü taklidi yapmıştı. Çizmesini çıkarmaya çalışan ölü soyucular, çekiştirip duruyorlardı, neredeyse ayağını kesip alacaklardı. Nihayet bu yürekli müşteriler de işlerini bitirmiş, yeni bir şarkı tutturmuşlardı: "Hep gitti, hep bitti." Sarkis Kilikyan'ın korkunç serseriliği işte o gece başladı: Gündüzleri vahşi barınaklarda gizlenerek geçiriyor, geceleri bilmediği patikalarda, bozkırlar ve bataklıklar geçerek yürüyordu. Hiçbir şey yemiyordu; daha doğrusu toprakta yetişen her şeyi yiyordu. Pek seyrek olarak köylerden birine girmeyi göze alıp, Ermeni ailelerden birinin kapısını çalıyordu. Sarkis Kilikyan'ın olağanüstü güçlü, şeytanî bir bünyeye sahip olduğu ortaya çıkmıştı. Deriyle kaplı iskelete dönen adam, yine de yollarda ölüp kalmamış, nisanın ilk günlerinde, Dörtyol köyüne ulaşmıştı. Tehlikelere aldırmadan, yirmi yıl önce gözü yaşlı insanların arasında çıktığı baba evine geldi. Ev hiç değişmemişti; yine kuyumculuk ve saat tamirciliği yapan biri oturuyordu. Dışarıya, Sarkis'in iyi tanıdığı eğeleme ve ince çekiç sesleri geliyordu. İçeriye girdi. Dehşete kapılan saatçi onu tam kovacaktı ki adını söyledi Sarkis. Konuyu ailesiyle görüşen adam, sonunda, o korkunç olayın geçtiği büyük odada yatacak yer hazırladı Sarkis'e. Yirmi yıl sonra bile duvardaki kurşun izlerinin belli olduğu bu odada iki gün kalan Kilikyan, saatçinin temin ettiği tüfekle cephaneyi aldıktan sonra evden çıkmak için karanlığı beklerken, ev sahiplerinin, kendisine başka nasıl yardım edebilecekleri sorusu üzerine, bir traş bıçağı rica etmişti. Daha ikinci gece Gomaidan köyünde iki asker kaçağına rastladı. Musa Dağ'ı iyi bildiklerini, güvenilir olduklarını belli eden jestlerle, daha önce denenmiş barınakları tavsiye ettiler Sarkis'e.

Şatakyan'ın anlatımları, Nurhan Çavuş'un onaylayıcı suskunluğu, lâfa karışan öteki dinleyicilerin bulundukları katkıların toplamından Gabriel Bagratyan'ın, düşüncesine yansıyan duyarlılıkla şekillendirdiği, Rus lakabıyla bilinen Sarkis Kilikyan'ın hikâyesi buydu işte. Avrupalı

Bagratyan, bir hayatın böylesine ağır kaderi yüklenmesine ve yine de kaderinin altında ezilmeyen o güce duyduğu saygıyla dehşete kapılmıştı. Fakat söz konusu saygı ürküntü ve zindanların, kışlaların yazık ettiği bu insandan mümkün olduğunca uzak durma isteğiyle karışıktı. Gece boyunca Nurhan Çavuş'la yaptığı görüşmeler sonucunda, Rus'la birlikte diğer asker kaçaklarını Güney Kalesi'ni tutacak birliklerin arasında dağıtmayı kararlaştırdı. Burası hem savunmanın en güvenlikli noktası, hem de halkın yerleşeceği yerden epeyce uzaktaydı.

Üçüncü günün sabahı herkes köylere dönmüştü. Sadece güvenilir bazı nöbetçiler, Damlacık'ta, silâhlarla malzemelerin başında kaldılar. Böyle olmasını bizzat Ter Haykazun istemişti. Zaptiyeler, silâh araması esnasında boş ya da yarı yarıya boşalmış evlerle karşılaşmamalıydılar. Gençliğin ortada görülmemesini ne Bitias'taki Papaz Nohutyan'ın kaderci taraftarları, ne de öteki köylerin yasalara uyan halkı gölgeleyebilirdi. Gabriel Bagratyan, Papaz Ter Haykazun'un böyle bir karar almasını beklemekteydi. Büyük ihtimalle bu kararın arkasında, eğitimsel bir amaç da yatmaktaydı. Şimdiye kadar zulmü sadece anlatılanlardan tanıyan Musa Dağ gençliği, mücadeleyi sonuna kadar sürdürebilmek için canlı gerçeği yaşamalıydı.

Zaptiyeler Yoğunoluk'a tam Ali Nazif'in söylediği saatte geldiler; yaklaşık yüz kişi kadardılar. Hükümetin, bu kadar geniş bölgeye yerleşmiş bir halkı sürmek için, bu kadar az silâhlı güç kullanmasında açık bir küçümseme yatıyordu: Ermeni koyunları mezbahaya götürülürken direnmez. Hükümetin ekmeğine yağ süren az sayıdaki örnek hiçbir şeyi kanıtlamazdı. Tüccarlardan oluşan güçsüz bir halk, nasıl olur da kendileri gibi kahraman bir halkla boy ölçüşebilir?! Bu sorunun yanıtı Yoğunoluk'a gönderilen yüz jandarmayla veriliyordu işte. Ne var ki bunlar, Abdülhamit zamanındaki o ehli keyif katillerden değillerdi. Bu zaptiyeler, safdil bir zorbalıkla, uygun bedel ödendiğinde anlaşılabileceğini göz kırparak gösteren çiçek bozuğu suratlılara benzemiyordu hiç. Artık söz konusu olan, başka bir amaç gütmeyen çıplak zulümdü. Zaptiyelerin başlıkları eskiden olduğu gibi, tüyleri dökük koyun pöstekisinden yapılmamıştı. Eski günlerdeki gibi, tarif edilemez "sivil" giysiler karmaşasından oluşan üniformalar da giymemişlerdi. Hepsinin üstünde sarıya çalan kahverengi tonda yepyeni üniformalar vardı. Başlarına bağladıkları Bedevilerinkine benzeyen uçları sarkık güneşlikler ise, Mısır sfenksleriniin acımasız görüntüsünü vermişti onlara. Sıra halinde yürüyorlardı, gerçi adımları henüz Batı'nın askerî adımlarına pek benzemiyordu, ama salıntı Şark yürüyüşü de değildi artık. İttihat, İstanbul'a uzak bu Antakyalı

zaptiyeleri de, hemen parlayıp sönen dinî nefret fanatizmini, ateşi uzun süre yanan sert ulusal nefret fanatizmine beceriyle dönüştürerek etkilemişti.

Sürgün birliğine, müdür muavini olan Antakya polis yüzbaşısı komuta etmekteydi. Kırmızıya çalan kirpiksiz gözlü, yüzü ve elleri çilli genç müdür de gelmişti. Daha önce haberciler tarafından geldiği bildirilen topluluk, Yoğunoluk kilise meydanına öğle vakti girdi. Türklerin keskin borazan sinyalleri yükselmeye başlamış, davullar harekete geçmişti. Fakat bütün bu sert uyarılara rağmen Ermeniler evlerinden çıkmıyorlardı. Yedi köyün ahalisini tek tek uyaran Ter Haykazun, mümkün olduğunca ortalıkta görünmemelerini, bir araya gelmekten kaçınmalarını ve herhangi bir provokasyon tuzağına düşmemelerini söylemişti. Müdür, uzun sürgün emrini zaptiyeler, askerleri izlemiş olan bazı çıkarcılar ve kilise meydanının kapalı pencerelerine okudu. Emir, aynı zamanda kilise duvarına, belediye binasına ve okula da yapıştırılmıştı. Bu resmî görev yerine getirildikten sonra, yemek zamanı geldiği için, kamp *kuran zaptiyeler, ateş yakıp, koyun yağıyla pişirilmiş baklayla dolu kazanı* ısıtmaya başladılar. Ekmekle kendi paylarına düşen yemeği alan askerler, yere çömelmiş, bir yandan lokmalarını çiğnerken bir yandan da tembel tembel bakıyorlardı çevrelerine. Ne güzel evler! Ve hepsi de taştan yapılmış, ayrıca sağlam çatıları, tahta verandaları var! Şu Ermeniler de zengin insanlar hani. Oysa kendi köylerinde eskilikten kararmış tahta kulübeler leylek yuvasının ağırlığından çökmediğinde seviniyorlar. Pis domuzların kilisesi de, kenar, köşe çıkıntılarıyla ne kadar sağlam, ne kadar görkemli. Allah sonunda burunlarını kıracak. Her şey ellerindeydi. İstanbul'da saltanat sürüp, çuval dolusu para kazandılar. Sabırlarının son haddine kadar her şeye katlanmışlardı kendileri. Köy meydanının gösterişi müdür muavinini bir kez daha şaşırtmıştı. Belki de polis yüzbaşısı bir an için, daha ileri bir kültürle karşılaşan barbarın güvensizliğiyle sarsılmıştı. Ve sonra daha da yoğunlaşmış nefretle kaymakamın dünkü nakilde tekrarladığı Talat Bey'in ünlü sözünü yineledi: "Ya onlar yok olacak, ya biz."

Bir sürü silâhlı adama rağmen, kilise meydanına çöken sessizliğin korkunçluğu, zaptiyelerin arkasına takılıp sürgün edilecekleri izlemeye gelen bir sürü bedava seyircinin varlığıyla da azalmıyordu. Antakya'yla çevredeki daha büyük yerleşim merkezleri, insan lağımlarını yedi köyün vadisine akıtıyorlardı sanki. Kirden katılaşmış çıplak ayaklarını sürüyerek Menguye, Hamblas, Bostan, Turnama, Şahsini, Ayn Cerab ve hatta Beled es Şeyh'ten geliyorlar, gözlerinde engelleyemedikleri bir

açgözlülükle evlerin etrafında dolanıp duruyorlardı. Güneydeki El Akra bölgesinden gelen köylüler, topuklarının üzerinde çömelip, kazanç sağlayacakları olayların gelişmesini sabırla bekliyorlardı. Başkalarının karşısında kendilerini üstün hissedebilecekleri fazla olanağa sahip olmayan, peygamberin en alt paryaları olan uyruksuz yarı-Arap kölelerden oluşan Ansariyeli küçük bir grup bile vardı. Savaştan kaçmış bazı göçmenler de gelmişti. Hükümet tarafından ülkenin iç taraflarına gönderilen bu göçmenlere, kaybettiklerine karşılık Ermenilerin mal-mülklerine el koyma çağrısı çıkarılmıştı. Bu açık yürekli halkın yanı sıra, çok şaşırtıcıdır, tamamen örtülü kadınlar da ürkek ve heyecanlı dikiliyorlardı meydanın çevresinde. Başlarının üzerinden geçirdikleri çarşafların kalitesi, yüzlerine örttükleri peçelerin kumaşı, hallı ayaklarını saran dar terlik ya da rugan ayakkabılardan, en zengin sınıflara dahil oldukları hemen anlaşılıyordu. Oldukça kazançlı bu tasfiye satışını sabırsızlıkla bekleyen çalışkan müşterilerdi bunlar. Ne zamandır, Süveydiye ve El Eskel'de kadınlar bir araya geldiğinde, hep aynı konu fısıldanıyordu kulaklara: *"Ah, biliyor musunuz? Hıristiyanların evlerinde bizim buralarda* hiç bulunmayan ya da çok pahalı elde edilebilecek harikulâde şeyler **var."**

"Ermeni evlerine girdin mi hiç?"

"Ben girmedim, ama mollanın karısı her şeyi anlattı bana. Üzerinde küçük sütunlar ve taçlar olan küçük kuleli komodinler, dolaplar varmış. Gündüzleri dürülüp kaldırılan döşekler değil, üzerine çiçekler ve Tanrı'nın yasakladığı çocuk başları oyulmuş, valinin küks arabası kadar büyük, karıkoca için, gerçek yataklar bulunuyormuş. O evlerde, üzerinde yaldızlı bir kartalın ya da içinden bağıran guguk kuşlarının çıktığı saatler görmek mümkünmüş."

"İşte gördünüz, vatan haini olduklarına bir kanıt daha, yoksa bütün bu ev eşyalarını Avrupa'dan nasıl alabilirlerdi ki?"

En güzel halılar, pirinç kapkacak ve bakır mangallardan bıkan kadınların akıllarında bu eşyalar vardı.

Korku verici sessizlik aniden parçalandı. Uzun süredir kurban kollayan polis yüzbaşısı, dikkatsiz davranarak kapısının önüne çıkarak bir köylünün üzerine atılmıştı. Adamı köy meydanının ortasına kadar itekledi. Polis yüzbaşısının yüzünde en belirgin olan, iki gözünün birbirinden çok farklı olmasıydı; sağ gözü büyük ve hareketsizdi, sol gözü ise küçük, şişmiş, neredeyse yarı kapalıydı. Başçavuş bıyığı ne kadar kavgacılık ifade ederse etsin, çenesi ne kadar dehşet uyandırıcı biçimde ileri çıkmış olursa olsun, farklı gözleriyle ömür boyu korkutucu gülünçlüğe

ya da güdülen korkunçluğa hükümlüydü. Bu sakatlığının farkında olduğu için, gülünç olmak korkusuyla kişiliğinin ve işinin ürkütücü yanını abartıyordu. O nedenle, zaten doğuştan varolan vahşiliğinin üstüne bir de vahşilik rolü oynuyordu. Hareketsiz gözü Ermeni'ye bağırırken hareketlenmeye çalıştı:

"Papazınızın adı ne? Muhtarınız kim?"

Adam soruları fısıltıyla yanıtladı. Bir dakika sonra yüzlerce ses bağırıyordu meydanda:

"Hey Haykazun! Neredesin? Çık dışarıya, Kebusyan! Hey, Haykazun ve Kebusyan!"

Ter Haykazun kilisede bu anı bekliyordu. Bugünkü ayinden sonra, kutsal giysisini çıkarmadan, tepesi tıraşlı papazlarıyla birlikte sunakta diz çökmüş ve öylece kalmıştı. Zaptiyelerin karşısına görevinin ihtişamı ve yüceliğiyle çıkmak istiyordu. Ter Haykazun'un güttüğü amaç, bütün kişiliğini ele veriyordu. Bu resmî çıkışla insanların ruhlarını tanıyan bir amaç ilişkilendirilmişti. Törensel kılık kıyafet, dinsel giysilerin ihtişamı, her şarklıyı kutsal bir irkilmeyle sarsar. Ter Haykazun, papaz giysisinin zaptiyelerin kabalığını azaltacağını hesaplamıştı. Altın ve erguvan renkli giysileri içinde yavaşça kilise kapısından çıktı. Başında Yunan piskoposlarının yüksek tacı, sağ elinde ise Ermeni geleneğinin doktor asası vardı. Gerçekten de papazın muhteşem görüntüsü, aniden özgüvenini yitiren polis yüzbaşısının yamyam ulumasına benzeyen sesinin yoluna çıkmıştı:

"Sen papazsın! Her şeyden seni sorumlu tutacağım! Her şeyden! Anladın mı?"

Ter Haykazun, yoğun güneş ışığında amberden yapılmış hissini veren kansız yüzünü sessizce göğsüne doğru eğerek yanıtladı. Polis, kendisinin de giderek kibarlaşma, yani yenilme tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğunu hissetmişti. Şişmiş sol gözü seğiriyordu. Bu iki gerçek, dakikalar geçtikçe büyüyen öfkeyle gücünü hatırlatmanın zamanı çoktan geçiyordu. O nedenle, yumruklarını kaldırıp Ter Haykazun'un üzerine yürüdü. Fakat o anda kendisinin de canını sıkan bir şey olmuş, küçültücü bir saygı mesafesinde kalakalmıştı. Hükmedici kişiliğinin yaratmasını umduğu korkuyu, hiç olmazsa sesiyle elde edebilmek için haykırdı:

"Bütün silâhlarınızı teslim edeceksin, bütün silâhlarınızı! Beni anlıyor musun?! Panayır soytarılarına benzemene rağmen, köylerdeki her bıçaktan sen sorumlu olacaksın."

"Köylerde silâh yok."

Ter Haykazun, gerçeği sükûnet ve kararlılıkla söylemişti, bu arada muhtarlığın karanlık koridorunda, kurnaz sivri sakallı yaşlı kâtibin aniden açılan kapıdan dışarı fırlaması ve kapının onun ardından hemen kapanmasıyla sonuçlanan trajikomik bir olay yaşanıyordu. Muhtar Kebusyan, görevinin en zor anında, köy kâtibine, görüldüğü gibi hiç de nazik olmayan biçimde vekaletini vermişti. Talihsiz sahte muhtar, yüzü kirece kesmiş bir halde, kendisini hemen komutanın yanına sürükleyen zaptiyelerin kollarına sendeleyerek düştü. O da, komutanın karşısında Ter Haykazun'un sözlerini kekeliyordu: "Köylerde silâh yok."

Tir tir titreyen sözüm ona muhtar, yüzbaşının pek hoşuna gitmişti. Böylece kuşku götürmez tanrısallığı kanıtlanmaktaydı. Jandarmalardan birinin elindeki deri kamçıyı çekip havada salladı:

"Silâh olmaması sizin için daha kötü."

Kızılımtırak müdür ilk kez karışıyordu soruşturmaya. Selânikli genç adam için, bu Hıristiyan papaza, imparatorluğun ücra köşelerinden birinde yaşayan beceriksiz polisle kendisi gibileri birbirinden ayıran büyük uçurumu göstermek çok önemliydi. İttihat artık eskiden düzenlenen katliamlara rağbet etmiyor, ince politikalar yapıyor, devlet için kaçınılmaz olan uygulamaları demirden iradesiyle yerine getiriyor, bu arada gereksiz sertliklerden olanaklar ölçüsünde kaçınıyordu. İttihatçılar moderndi. Kavgalı döğüşlü metodlara karşı çıkıyor, hatta "soğukkanlı"lığa özel önem veriyorlardı. Bundan dolayı, sanatsal uzun tırnaklarını kısaca gözden geçirdikten sonra, ölüm ve yaşam konusunda söz sahibi olan görevli beylerin isabetle kullanmayı bildikleri o tehlikeli dostça tavırla, saygı göstererek döndü Ter Haykazun'a:

"Hakkınızda verilen kararı biliyorsun."

Papaz sabit ve sessizce bakıyordu adama. Papazın özgür bakışlarının şaşırttığı müdür ilâna işaret etti:

"Hükümet, sizleri göç ettirme kararı aldı. Başka yerlere yerleştirileceksiniz."

"Acaba nereye yerleştirileceğiz?"

"Bu ne benim, ne de sizin meseleniz. Benim görevim sizleri toplamak, sizlerin görevi de yürümek."

"Peki, ne zaman yola çıkmak zorundayız?"

"İşlerinizi yoluna koymak ve kurallar çerçevesinde yolculuğa hazırlanmak için tanıyacağım süre tamamen sizin davranışlarınıza bağlı."

Bu arada kendini toplamış olan köy kâtibi meraklı bir alçakgönüllükle sordu:

"Peki, yanımıza neler alabileceğiz, efendi?"

"Sadece sırtınızda ve elinizde taşıyabileceğiniz kadar yükünüz olacak. Bunun dışında her şey, tarlalarınız, bahçeleriniz, araziniz, evleriniz, taşınır taşınmaz bütün mallarınız 15 Nisan tarihli Bakanlık Kararnamesiyle devletin olacaktır. Buna karşılık devlet, 5 Mayıs tarihli Tehcir Yasası uyarınca sizlere yeni topraklar dağıtacaktır. Mülk sahipleri, tapu sicilinden tespit edilen mülklerinin karşılığında tazminat alacaktır. Dilekçelere beş kuruşluk damga pulu yapıştırılacak. Damga pulu jandarma komutanlığından alınacak."

Kırmızımtırak adamın dudaklarından bu görev şarkısı öylesine yumuşak bir ezgiyle dökülüyordu ki, sanki söz konusu olan, meyvecilikle ilgili yeni bir düzenlemeydi. Müdür lütfedermiş gibi işaret parmağını kaldırdı:

"Olay çıkarmamanız, mal ve mülklerinizi yok etmemeniz, düzen içinde devlete teslim etmeniz sizin için daha iyi olur."

Ellerini açan Ter Haykazun, Selanikli genç adama diplomatça uzattı:

"Hiçbir şey alıkoymak istemiyoruz müdür. Bize ne yararı olabilir ki? *Bulduğunuz her şeyi alın. Kapılar açık.*"

Polis yüzbaşısını, elinden önderliği kapan müdürün pürüzsüz sesi tahrik etmişti. Nihayetinde sürgün uygulamasının tek komutanı oydu. Oysa bu kalem efendisi, kaymakamın görevlendirdiği refakatçiden başka bir şey değildi. Eğer yumuşak sözlü kalem efendisinin konuşmasını sürdürmesine izin verirse, kendisinin, Antakya'nın polis şefi olduğuna kimse inanmayacaktı. O nedenle hareketsiz gözünü daha da açıp, kan basmış öfkeyle baktı. Sonra Ter Haykazun'a doğru iki uzun adım atıp, papazın omzundaki zengin görünümlü atkıdan yakaladı:

"Hemen altı yüz tüfek toplayıp, buraya önüme yığacaksın."

Uzun süre polisin gösterdiği noktaya gözlerini diken Ter Haykazun, aniden geri çekildi, öyle ki yüzbaşı neredeyse yere düşecekti:

"Söyledim ya, köylerde silâh yok."

Müdür gülümsüyordu. Gözlerini devirmeden, bağırıp çağırmadan, sadece politik kurnazlıkla hedefe varma sırası ona gelmişti yine. Sesi, sanki Ermenilerle uzlaşmak ister gibi lütufkâr bir düşüncelilik içindeydi:

"Sorumu bağışla Ter Haykazun, ne zamandır papazlık yapıyorsun burada?"

Sözcüklerde içerili belirsiz sevecenlik huzursuzlandırmıştı Ter Haykazun'u. Yavaş sesle yanıtladı:

"Sonbaharda, bağ bozumundan sonra tam on beş yıl olacak."

"Demek on beş yıl? Dur bakalım! Büyük devrim patlak verdiğinde, sekiz yıldır Yoğunoluk'ta papazdın öyleyse. Hatırlamaya çalış! O yıl

içinde, eski hükümete karşı mücadele etmeniz için birkaç sandık silâh teslim almadınız mı?"

Aslında savaş patladığında göreve gelmiş müdür, sezgilerinden hareketle ya da karşılaştırmalı tahminde bulunarak sormuştu soruyu. Makedonya ve Anadolu'daki gibi Suriye'de de İttihat aynı müttefiklere başvurmuştu mutlaka. Sorusuyla en tehlikeli noktaya değindiğinin farkında değildi. Başını, hâlâ kilise merdivenlerinden inmeye cesaret edememiş yardımcılarına çeviren Ter Haykazun, hareketiyle sanki onları tanık gösterir gibiydi:

"Belki sizin din adamlarınız silâhlarla ilgilenebilirler müdür, ama bizde böyle bir âdet yok."

Köy kâtibi tam da bu tehlikeli anda sitem edercesine sızlanmaya başlamıştı:

"Biz her zaman barış içinde yaşadık. Burası da ezelden beri bizim anavatanımız."

Müdüre dalgın dalgın bakan Ter Haykazun, hafızasını sınavdan geçiriyor gibiydi:

"Doğru müdür! Yeni hükümet o günlerde imparatorluğun çeşitli bölgelerine, bazı yerlerde Ermenilere de silâh dağıtmıştı. Eğer o dönemi hatırlayabilecek yaştaysan, silâh dağıtanların teslim belgesi imzalattıklarını da bilirsin. Silâh dağıtımı, o sıralar senin gibi müdür olan, şimdiki kaymakamın yönetiminde gerçekleşmişti. Böylesine önemli belgeler yırtılıp atılamayacağına göre, mutlaka muhafaza edilmiştir. Dolayısıyla, eğer burada silâh olsaydı, kaymakam seni o belgeyi eline vermeden yollamazdı buraya."

Ter Haykazun'un gerekçesine itiraz etmek olanaksızdı. Gerçekten de son günlerde Antakya hükümeti kayıtlarını hallaç pamuğu gibi atıp bu belgeleri aramıştı. Bir sürü nahiyenin imzaladığı teslim belgeleri bulunmuştu. Sadece Süveydiye ve çevresindeki nahiyelere 1908'de gerçekten de silâh dağıtılmamış görünüyordu. Gerçi kaymakam aksini hatırlıyordu, ama elinde kanıt yoktu. Buna göre Ter Haykazun, soğukkanlılıkla doğru olanı yapmıştı. Müdürün o güzelim diplomatik sükûnetini aklıyla bozmuş, adamın sesi müstehzi bir kesinlik kazanmıştı:

"Teslim belgesi nedir ki? Kâğıt parçası! Aradan bunca zaman geçtikten sonra neyi kanıtlar?"

Ter Haykazun soğukkanlılıkla elini kaldırdı: "Eğer bize inanmıyorsanız kendiniz bakabilirsiniz." Uzun süren bu lâf kalabalığına son vermek niyetinde olan yüzbaşı, pençelerini papazın omuzuna indirdi.

"Evet, arama yapacağız köpek oğlu köpek! Ama önce ikinizi, seni

ve muhtarı tutukluyorum! Sizlere keyfimin istediği her şeyi yapabilirim. Hayatınız benim elimde. Eğer silâh bulursak ikinizi de kilise kapısına çivileyeceğiz, bulamazsak ateşe atacağım."

Zaptiyelerden ikisi papazla muhtarı bağlarken, müdür, cebinden çıkardığı törpüyle koket tarzda uzattığı tırnaklarıyla ilgilenmeye başlamıştı. Devletin uygulamak zorunda olduğu eziyete üzüldüğünü gösteriyordu sanki bu hareketle. Aynı zamanda, sivil memur olarak kendisinin, silâhlı yürütmeyle ilgisi bulunmadığını da ifade ediyor olabilirdi.

Yine de sıkıntılı ses tonuyla yürütmeyi uyarmayı unutmadı:

"Mezarları unutmayın! silâh ve cephane saklamak için tercih edilen en iyi yerlerdir."

Sonra, bütün işi gözleri birbirinden farklı muavine bırakıp biraz dolaşmak üzere ayrıldı oradan. Ürküntü veren polis yüzbaşısının emri üzerine zaptiyeler küçük gruplar halinde dağılmışlardı. Tutukluların başında birkaç nöbetçi bırakıldı. Ter Haykazun, üzerindeki kaskatı ipek cübbesiyle, zorunlu olarak çamurlu yere oturmuştu. Zaptiyeler vahşi bağırtılarla evlere saldırdıkları gibi, duvarların ötesinden boğuk boğuk bağırtı, gümbürtü ve şangırtılar duyulmaya başlandı. Camlar kırılıyor, halılar, yorganlar, yastıklar, yataklar, hasır sandalyeler, kutsal resimler ve daha yüzlerce eşya atılıyordu dışarıya. Çevrede toplanmış ayak takımı izleyiciler ciyak ciyak bağırarak itişip kakışmaya başlamışlardı. Ayna, gaz lambası, abajur, testi, vazo, kap kacak gibi kırılacak eşyalar da camlardan fırlatılıyor, açgözlü kadın taliplilerin iniltileri arasında tuz buz oluyordu. Kadınların parçaları toplayıp çarşaflarına doldurdukları görülmekteydi. Gürültü ve tahrip alayı, kilise meydanını yavaşça dolaşıp uzun köy caddesine sapmıştı. Tutuklular, zaptiyeler çıktıkları seferden dönesiye kadar geçen üç korkunç saat boyunca toprağın üstünde oturmuşlardı. Ganimet son derece komikti: Eğerin kuburluğunda taşınan iki eski tabanca, beş paslanmış kılıç ve aslında bahçe ya da cep çakısı olan otuzyedi sustalı bıçak. Araç gereç yokluğu ve tabiî tembellik nedeniyle, mezarlığı aramamıştı zaptiyeler. Yüzbaşı küplere bindi. Bu kurnaz papaz domuzu, silâhsız olduklarını yutturmaya kalkmıştı kendisine. Antakya polisi için küçültücü bir durum! Ter Haykazun'u yakasından tutup ayağa kaldırdı. Hareketsiz sağ gözüyle şişmiş sol gözü yiyecekmiş gibi bakıyordu papaza. Her tarafı kuşatan nefes dalgaları nefret ve hazmedilmemiş koyun eti kokmaktaydı. Tiksinti duyduğunu belli ederek başını çevirdi Ter Haykazun. Ve aynı anda yüzünün ortasına aniden inen iki deri kırbaç darbesiyle birkaç saniye bilincini yitirdi; bir an sendelemiş, yeniden toparlamıştı kendisini. Hayret içindeydi, akacak kan

selini bekledi. Kan nihayet boşanmıştı, ağzından burnundan akıyordu. Papaz giysisinin lekelenmemesi için epeyce öne eğilirken tuhaf, ve hatta iyi duygular doldurdu içini. Uzaktan gelen melek sesleri, hep aynı sözleri tekrarlıyordu: Bu kan iyidir.

Ve bu kan iyiydi, çünkü öğle uykusundan geri dönen Selânikli müdürü etkilemişti. Katı bir katliam yanlısı olan müdür, uygulamanın görgü tanığı olma konusunda pek istekli değildi. İttihat, müdürün kişiliğinde pek katı bir insan kazanmamıştı. Yumuşaklık göstermekten kaçınarak araya girdi. Zaman kalmamıştı. Altı köye daha gideceklerdi. Kendini gösterme hırsı, güç kanıtlama dürtüsünü Ter Haykazun'a verdiği dersle doyurmuş olan muavin de, gösterişli bir el işareti yaparak müdürün düşüncesine katıldı. Katiple papazın ellerini çözüp, evlerine gidebileceklerini söylediler.

Yoğunoluk ucuz kurtulmuş, Ermeni halkının yaşadığı kent ve köylerde böyle zamanlarda tanık olunandan daha az olumsuzlukla karşılaşılmıştı. Ev aramasına direnen sadece iki erkeğin öldürüldüğü, iki genç kadının da zaptiyeler tarafından ırzına geçildiği ortaya çıktı.

Sıra kendisine ve evine gelinceye kadar tam yirmi dört saat beklemek zorunda kalmıştı Gabriel. Bu gece de gözünü kırpmamıştı. Bitkinlik, havada yavaş yavaş katılaşıp kalan yumuşak bir kütle gibi sızıyordu organlarının içine. Diz bükmek, el kaldırmak, başını yana çevirmek çok yüksek iradi çaba gerektiriyordu adeta. Öte yandan, gerçekliği uzaklaştırdığı, dünyayla dünyevî acılar arasına sis duvarı çektiği için bu bitkinliğe minnet duyulmalıydı. Bitkinlik en çok da Juliette'i sarıp sarmalamıştı. Daha birkaç gün önceye kadar, güller ve ipek giysiler içinde sefahat hayatı süren bu hayat dolu kadın, Fransız olmanın gururuyla kocasının ırkına tepeden bakan bu üstün kadın, yarı vahşilerin nefretine ciddi ciddi kendisinin de hedef olabileceğine ihtimal vermeyen bu düşüncesiz kadın, tokmak darbesiyle kendinden geçmiş gibiydi. Pörsümüş yüzünde başka zamanlar apaydınlık bakan gözleri nemliydi. Bütün geceyi uyumadan geçirdiği için saçları kurumuş ve dağılmıştı. Damlacık'a çıkarken giydiği buruşmuş yolculuk giysisi vardı yine üzerinde. Bulanık beyninden, bir türlü rahat vermeyen can sıkıcı bir ağrı gibi, hep aynı düşünce geçiyordu: O Ermeni, ben Fransız'ım. Kutsal evlilik bağına rağmen farklılık ortada. Kocam Ermeni olduğu için ben de mahvolmak zorunda mıyım gerçekten? Peki, o, ben Fransız olduğum için neden kurtulamasın? Juliette, evliliğe adını ve halkını kurban eden kadının talihi üzerine öfkelenmek istiyordu, ama şu an, bunları lâyıkıyla düşünecek beyinsel güce bile sahip değildi. Düşünceleri her defasında,

kuma batıp gidiyormuş gibi kayboluyordu beyninde. Belleği istemeden fotoğraf albümünün hep aynı fotoğrafını açıyordu ağır bir tembellik içinde: Avenue Kleber'deki evlerinin çoktandır değiştirmek istedikleri kırmızımsı mermer şömineli salonu. Bazen de yumuşak bir şey, suçluluk duygusu gibi bir şey fışkırıyordu beyninde. Bu suçluluk duygusuna benzeyen yumuşak şeyi ebedî kılmaya çalışarak, yanında yaslanmış oturan Stepan'ı göğsüne bastırıyordu Juliette:

"Uzanıp uyusana Stepanl"

Çocuğun yorgunluk içinde yüzen gözlerine baktıktan sonra, içindeki o yumuşaklık soruyordu: Sen kimsin yabancı çocuğum, sen kimsin?

Bütün ev halkı büyük kabul salonuna toplanmıştı: İskuhi'nin yanı sıra Hovsannah da buradaydı. Kocası Papaz Aram Tomasyan, meslektaşı Haruyun Nohutyan'la Protestan cemaatine, yola çıkmadan önce yardımcı olmak amacıyla Bitias'a gittiği için Juliette'e gelmişti. Gonzague'ın varlığı artık kimsenin dikkatini çekmiyordu, çünkü son günleri hep köşkte geçirmişti. İddiasına göre, ev sahibi Krikor, büyük toplantıdan bu yana tuhaf, sıkıntılı bir ruh hali içindeydi. Hiçbir şeyle ilgilenmiyor, dağdaki yaşantı için gıda, araç-gereç hazırlığı yapmıyor, Önderler Konseyi'nin seçilmiş üyesi olarak görevi genelin selâmeti için çalışmak olmasına rağmen, görevini ihmal ederek suç işliyordu. Eczanede her şey birbirine karışmıştı. İlaç gibi petrol, ispirto, kenevir örgüsü, süpürge ve benzeri ihtiyaçları zamanında karşılamak için Krikor'un dükkanını dolduran müşterilere, her şeyi birbirine karıştıran sağır hizmetçi bakıyordu. Satışlarda izlenen bu akılsızca çizgi dolayısıyla iki eski dost olan Krikor ile Bedros Altuni arasında büyük bir kavga bile kopmuş, olay çıkaran Altuni, Krikor'u kutsal yerinde basmıştı: Aptal hizmetçinin dükkândaki her şeyi o bencil heriflere satması doğru değildi. Zaten az miktarda bulunan tendürdiyot, Bağdassar, Hovhannes, Dikran, Barsam ve öteki istifçilere satılmamalıydı. Tuz, baharat, petrol ve onlarca yıldan bu yana raflarda duran tozlu paçavralar gibi, yetersiz ilaçların da ortak mülkiyet olduğunu Krikor bilmiyor muydu yoksa. Bunun üzerine alışılmış davranışının dışına çıkan eczacı öfkelenmiş, parada gözü olmadığını, onlarca yıldan bu yana kendini kurban ettiğini, çünkü bu eczane denen pisliğin, kendisi için, aşağılanma anlamına geldiğini söylemişti bağırarak. Ve doktora, karşısındakinin nasıl biri olduğunu göstermek için, görkemli hareketlerle pencereyi açıp (pek sık olmazdı bu) o gün kasada biriken parayı, bütün kuruş ve metelikleri, kilise meydanına dökmüştü; paraları çocuklar alıp kaçmışlardı tabiî. Krikor'un yüce davranışı karşısında hiç etkilenmeyen doktor, hazır pencere açıkken,

paraların ardından kütüphaneyi de aşağıya boca etmesini önermişti, böylece hem kendisi, hem de başkaları için yararlı bir iş görmüş olacaktı. Dediğine göre kavga eden iki ihtiyarı barıştırmak için çok uğraşmak zorunda kalmıştı Maris Gonzague. Krikor'un eczanesi bugün tamamen kapanmıştı. Artık sürekli, kıskanç Altuni'nin kara çaldığı kitapları arasında yaşıyor, hiç durmadan okuyor, okuyordu. Hayır, doğru değildi. Krikor aslında hiç okumuyor, kitaplarını amaçsızca açıp kapayarak, karıştırarak ya da sadece dıştan dokunarak -sanki onlara veda etmeden önce tatlarına varmak istiyormuş gibi- hazinesini tutkuyla karıştırıp duruyordu. Belki de bu davranışının ardında, çokça hissedilen kararsızlığın acısı yatmaktaydı. Gerçekten de Krikor'un benzersiz kitap koleksiyonu ne olacaktı? Bu soru göz önüne alındığında, Krikor'un çılgınlığı pek o kadar çılgınlık olarak görülmezdi. Gonzague, ev sahibi Krikor'un öyküsünü öyle eğlendirici anlatmıştı ki, bir kaç dakika süresince her şeyi unutan Gabriel gülerek Juliette'e baktı. Ermeni halkının felâketinden serüven tadı çıkarma amacında olan bu genç adama tuhaf duygular besliyordu. Genç Yunanlı'nın amacını (üstelik gerekçelerinden biri de gazetecilikti) pek sempatik bulmadığı için, istediği izni uzun tereddütlerden sonra vermişti. Bunun dışında da Maris'e karşı duyguları çok karışıktı. Güzel yüzünde, Fransız zevkinin abartılması *olan ince, küçük bıyık daha yarım saat önce itici gelmişti ona. Oysa şu* an, hem Levanten hem Amerikalı, hem müzisyen, hem gazeteci olan bu adamdan, doğallığını bozan belirsizliğine rağmen, yine de hoşlanmaktaydı. Şu an Gonzague'den hoşlanıyor olması bir yana, orada bulunması, Juliette nedeniyle, mutlu bile ediyordu Gabriel'i. Çünkü Maris bu gece çok başarılıydı; Juliette'i içine düştüğü çöküntüden çekip çıkarabiliyordu zaman zaman. Nihayetinde bu "gönüllü"nün kaderi de diğerlerininkinden farklı olmayacaktı, ama buna rağmen o, son derece kaygısız, hatta başka zamanlar olduğundan daha neşeliydi. Bitmez tükenmez gözlem yeteneğini ilk kez sergiliyor, ama iyi niyetli şakanın sınırlarını kesinlikle geçmiyordu. Nerede duracağını bilme inceliği, belirsiz kişiliği hakkında, Gabriel'i rahatlatan özelliğiydi Maris'in. Fakat en önemlisi bu ölümcül gecede Juliette'i oyalamayı başarabilmesiydi. Gecenin ilerleyen saatlerinde, beklemenin şiddeti karşısında yapılacak hiçbir şey bulunamadığı bir anda, ayağa fırlamıştı.

"Cesaret *mon ami*, sadece şu anı düşünün, başka şeyleri değil."

Ve sonra, Juliette'in Paris'ten bildiği bütün halk şarkılarını, şansonları ve günün parçalarını yorulmaksızın çalmak üzere piyanonun başına geçti. Matchiche'yi üç kez dinlemek istemişti Juliette. Fakat sadece

Juliette değil İskuhi'yle, hüzünlü Hovsannah da fark etmeksizin havaya kapılmış, başlarını ve ayaklarını ritme göre sallıyorlardı. Selâmlığın kapısında duran Missak, Hovhannes ve hizmetçi kızlar ise, yerlerinden kıpırdamıyorlardı, ama şu anki ölüm beklentisine rağmen, Tarz Bar ve ayaklar yere vurularak yapılan Polo Bara kalkma isteği yanıyordu gözlerinde. Gabriel Bagratyan, daha akşamdan bütün hizmetçileri odaya çağırmıştı. Sürgün emri kesinleştikten sonra hizmet ilişkisinin kalkmış olduğunu düşünüyordu. Ev halkı artık gönüllülük temelinde iş görüyordu. Herkes kendi kaderi üzerinde tek söz sahibiydi. Sürgün karşısında efendi hizmetçi ilişkisi korunamazdı. Şu an, ayrımsız bütün halk zaptiyelerin gelmesini bekliyordu. Sato'nun da geceyi kabul salonunda geçirmesine bu nedenle izin verilmişti. İyi beslendiği için bakımsız çocuğun eski cılızlığı kalmamıştı. Herkesin, bu küçük, can sıkıcı kıza duyduğu tiksintiyi gidermeye çalışması, paralize edici bekleme sürecinin özelliğiydi. Juliette'in diktirdiği, Avrupa'da giyilenlere benzeyen, güzel, askılı elbisesiyle, çizgili yetim önlüğü içindeyken göründüğünden daha sivri kemikli bir cadıya benzemişti. (Kâhya Kristofor'a göre Sato Ermeni değil, İran ya da Dağıstanlı bir çingene piçiydi.) Yeni elbisesi küçük kızı tuhaf biçimde etkilemiş, azami ölçüde medenî davranmaya itmişti. Giydiğinin ilk günü en kötü lekelerle pisletmesine rağmen gururla dolaşıyor, iltifat bekercesine herkesin önüne çıkıyordu. (Oysa Stepan aynı gün, annesinden köylü giysisini giyme iznini koparmıştı zorla.) Kendisi için eşsiz bir sınıf atlama demek olan kelebeklere benzer görkemli giysisiyle Sato, sevgili İskuhi'nin, kendisinin sevgi gösterilerine fazla direnemeyeceğini düşünüyor gibiydi. Matmazel Tomasyan'ın ayakları dibine oturmuş, bir türlü kalkmıyordu. Süslü kenarları, kurdelalarıyla yılışık yılışık oynadığı elbisesinin eteklerini, İskuhi'nin beğenisini, övgüsünü kazanmak amacıyla durmadan indirip kaldırıyordu. Yetimhanenin öğretmeninin dikkatini çekmeyi başaramayınca da, sarımtırak yüzünü çarpıtarak, başını öfkeli bir hamleyle İskuhi'nin bacaklarına bastırıyordu: "Küçük Hanım!" Ne var ki batı giysisinin, Sato'nun bozkır ruhunu gerçekten baskılamak için yeterli güce sahip olmadığı anlaşıldı. Gonzague Maris, neşeli şarkılarını yeni söylemeye başlamıştı ki, küçük kız ürkütücü bir feryat koyverdi. Acıklı ulumasıyla gece ruhlarını yanıtlayan belirli kurt soylu hayvanlara benziyordu. Çünkü bütün ilkel varlıkların temelinde, ahenginde cisimleştirdiği gibi, ölçü ve düzenden duydukları yanık ölüm kokusu yatar. Faltaşı gibi açılmış gözlerle bir süre Gonzague'ın piyano çalışını izleyen Sato'nun kendisini zaptetmek için büyük güç sarfettiği görülmekteydi. Acı çekiyormuş gibi vücudunu oraya buraya atıyordu.

Umutsuzluk içinde sımsıkı sarılmıştı İskuhi'ye. Sonra birden patladı. Çağrıları içsel güç, görünür biçimde onu sarsarken ağzını yukarıya *doğru açmış, gerçekten bir çakal ya da sırtlan gibi uluyordu.* Herkes ürküntüyle sıçramıştı. Yanaklarından yuvarlanan kocaman çocuk gözyaşlarının bile yüreklere egemen olan tiksinti ve dehşeti yok etmesi mümkün değildi. Gabriel'in işareti üzerine Avakyan elinden tutup dışarı çıkardı Sato'yu. Dışarıya atılan cüce cinin bahçe penceresini açıp salona kadar sokulan yanık iniltilerini bastırmak için Gonzague'ın, piyanonun tuşlarına var gücüyle vurması gerekiyordu.

Daha önce de söylendiği gibi gece kimse yatmamıştı. Oturdukları yerde birkaç dakika kestirebiliyorlardı sadece. Oysa bu fedakârlığın zerrece anlamı yoktu, çünkü zaptiyelerin sabahtan, hatta öğleden önce gelmeyecekleri açıktı. Buna rağmen kimse odasına çekilip uyumayı düşünmemişti. *Bol büzgülü cibinliklerin koruduğu o yumuşak, boy yastıklı, serin yatak, o sevgili ana, medenî insanların kutsal mekânı ne kadar uzaktı onlara şimdi; artık dalgın mutluluğa hakları yoktu.* Sabah olup da aşçı Hovhannes, odaya, güzel fincan ve tabaklar içinde taze kahve, yumurta ve soğuk tavuk yolladığında, aç-susuz olmalarına rağmen, neredeyse endişeye kapılmışlar, çabucak, sanki bir şeye zarar veriyormuş gibi yemişlerdi. Böylesine iyi yiyecekleri, eskiden olduğu gibi, vicdan azabı çekmeden yemeye hakları var mıydı? Şu an topluluğun ortak yiyeceklerine el atmış olmuyorlar mıydı? Düşünceleri çoktandır Damlacık'ta yaşıyordu. Gabriel, Türk subayı üniformasını giymiş, kılıcını kuşanmış, madalyalarını takmıştı. Zaptiyeleri subay olarak, üstleri olarak *karşılamak amacındaydı. Gonzague Maris, şiddetle karşı çıkmıştı:*

"Askerî kıyafetiniz onları tahrik edebilir. Size yararı olacağına inanmıyorum."

Gabriel Bagratyan yerinden kımıldamadı:

"Ben Osmanlı subayıyım. Kurallar çerçevesinde alayıma müracaat ettim. Henüz rütbem hiç kimse tarafından geri alınmadı."

"Merak etmeyin, gerçekleşmesi pek uzun sürmez."

Bu sözleri yüksek sesle söyleyen Maris, devamını düşünmekle yetinmişti: Ermenilere yardım etmek olanaksız, çünkü hepsi de birer vakur soytarı, öyle de kalacaklar.

Öğleden önce on bire doğru aniden fenalaşan İskuhi, önce kısa bir *baygınlık geçirmiş, daha sonra da zangır zangır titremeye başlamıştı.* Sürüklenerek odadan çıkmaya çalışırken her türlü yardım teklifini şiddetle reddediyordu. Juliette arkasından gitmek istemiş, ama onu Hovsannah durdurmuştu elini kaldırarak:

"Bırakın... Zeytun bu... Korku... Saklanmak istiyor... Biz ikinci kez yaşıyoruz aynı şeyi..."

Ağır vücudu hıçkırıklarla sarsılırken eliyle yüzünü kapadı papazın karısı.

Aynı anda, polis yüzbaşısı ve müdür başta olmak üzere bir zaptiye birliği Bagratyan'ın evine yaklaşmaktaydı. Gabriel'in yerleştirdiği nöbetçiler felâketin gelişini soluk soluğa bildirmişlerdi. Bahçe kapılarına altı, bahçeye altı, çiftlik bahçesine sekiz zaptiye yerleşti. Müdür, muavin ve dört zaptiye eve girdiler. Yirmi dört saatten bu yana, köylerde, öfkeyle görev yapan, evleri talan eden ya da yıkan, erkekleri tutuklayıp canice döven, orda burda kadınların ırzına geçen, böylece, kendilerine hükümet tarafından söz verilmiş şölen programının bir kısmını gerçekleştiren Türk askerleri yorgun görünüyorlardı, yani şu an zulüm yapma dürtüleri doyurulmuştu. Kalın duvarları, serin odaları, sessizlik sağlayan halıları ve çevredeki bir sürü yabancı eşyayla yaşlı Avedis'in evi, kuşkusuz gelen erkânı kabalıklarını gizleme yönünde etkilemişti. Selâmlığın kırmızı perdeleri örtülüydü. Saldırganlar kendilerini, salonun paha biçilmez loşluğu içinde, saygılı hizmetçileriyle çevrelenmiş Avrupalı erkek ve kadınlardan oluşan bir topluluk içinde buldular. Topluluk dimdik oturmuş bekliyordu. Juliette Stepan'ın elini avuçlarının içine almıştı. Sadece Gonzague sigara içmekteydi. Bagratyan, askerî kurallara uygun biçimde sol eliyle kılıcını kaldırarak komisyona doğru bir adım attı. Beyrut'tan ayrılmadan önce yaptırdığı üniforma, boyunu daha da uzun gösteriyordu. Sadece boy pos olarak değil, bütün görünüşüyle buradaki en üst rütbeli oydu. Gonzague besbelli yanılmıştı. Bagratyan'ın askerî görünüşünün etkisiz kalmadığı anlaşılıyordu. Savaş madalyaları takmış subayı güvensizlik içinde izliyordu polis yüzbaşısı. Bu da ne demek oluyordu? Ürkütücü gözü bulanıklaşmış, şişmiş olan ise tamamen kapanmıştı. Son derece ciddi duran müdür de oynadığı rolden memnun değildi pek. Oymacılık ya da ipek dokumacılığı yapan köylülerin havasız odalarında erişilmez tanrıyı oynamak daha kolay olmuştu. Ne var ki bu medeni ortamda, Selânikli genç adamın sinirleri iyice bozuluyordu. İttihat ve devletin temsilcisi olarak, lânetlenmiş ırktan birine ait bu eve acımasızca el koyacak yerde, elini fesine götürerek eğildi. Bu arada, Bagratyan'la makamında yaptığı konuşmayı anımsayıp canı sıkılmıştı. İçine düştüğü ruh hali nedeniyle hem zaman, hem de konuya doğru dürüst girme olanağını yitirdiğini fark etti. Gabriel Bagratyan adamların gözlerine öylesine ciddi bir gülümsemeyle bakıyordu ki, sanki az sonra oyun tersine dönecekti; uzun boylu savaşçı Ermeni, kızıl saçlı, buruş kırış bir

Osmanlı'nın karşısında durmaktaydı şimdi. Bagratyan giderek büyümekteydi. Oysa kahraman ırkına uygun örnek oluşturmayan müdür, kötü görüntüsü nedeniyle acı çekiyordu. En sonunda çantadan büyük bir kâğıt çıkarıp, mümkün olduğunca sert ses tonuyla, kağıda tutunurmuşçasına, okumaya başladı:

"Yoğunoluk doğumlu Gabriel Bagratyan! Bu evin sahibi ve aile reisisiniz. Osmanlı vatandaşı olarak Antakya kaymakamının emir ve talimatlarına uymakla yükümlüsünüz. Musa Dağ'ın Süveydiye nahiyesinin bütün ahalisi gibi siz de, önümüzdeki günlerde tespit edilecek bir tarihte, ailenizle birlikte doğuya gönderileceksiniz. Uygulamanın genel kurallarına karşı hiçbir biçimde itiraz etme hakkınız yok. Ne siz, ne karınız, ne oğlunuz, ne de evin öteki fertleri itiraz edebilecek."

Kâğıttan okuyormuş gibi yapan müdür, aslında okumuyor, kâğıdın üzerinden bakıyordu:

"Politik sakıncalılar listesinde bulunan adınızın altının özellikle çizildiğine dikkatinizi çekerim. Taşnak Partisi'ne yakınlığınız biliniyor. O nedenle, nakil sırasında her gün katı biçimde kontrol edileceksiniz. Her türlü kaçma girişimi, hükümet ve icra organının emirlerine karşı çıkış, nakil düzenine uymama sadece sizin değil, yakınlarınızın da hemen öldürülmesine yol açacak."

Gabriel yanıt vermek istiyormuş gibi bir hareket yaptı. Ne var ki müdür konuşmasına izin vermedi, karmaşık resmî dilin -şarkın ağdalı konuşmasıyla karşılaştırıldığında- ona keyif verdiği anlaşılmaktaydı:

"Ekselansları Halep Valisinin ek talimatına göre, motorlu taşıt, yük ve binek hayvanı kullanılmayacak. Dikkate alınmaya değer durumlarda güçsüzler ve hastalar için kağnı ya da eşeğe izin verebilirim. Bu imtiyazdan yararlanmayı talep ediyor musunuz?"

Gabriel kılıcının kabzasını kalçasına iyice bastırdı. Ağzından sözcükler, taş gibi düşüyordu:

"Ben de halkımın yürüdüğü yolda yürüyeceğim."

Bu arada müdür, başlangıçtaki rahatsızlığını tamamen aşmıştı. Sözcüklerine lütufkâr ve kaygılı ses tonunu katabilirdi artık:

"Daha önce kaçmak ya da daha sonra kafileden ayrılmak gibi tehlikeli bir işe kalkışmamanız için, arabanıza, atlarınıza ve öteki binek hayvanlarına şu an el koyuyorum!"

Bundan sonraki uygulama, başlangıçta terbiyeli biçimde de olsa, her zamankinin aynıydı. İmha edilecek bu objenin üniforması, kılıcı ve madalyaları hakkında ne düşüneceğini hâlâ bilemeyen polis görevlisi, silâh olup olmadığını sordu tıslayarak. Bunun üzerine Gabriel, merdiven

boşluğunda eski zamanlardan kalmış, dekorasyon niyetine asılı duran uzun namlulu Bedevi tüfeklerini getirmelerini istedi Missak ile Kristofor'dan. (Bu, numaraydı tabiî, çünkü evdeki işe yarar bütün silâhlar çoktan Damlacık'a götürülmüştü.) Polis yüzbaşısı fazla ısınmış kazanın kapağı açıldığında çıkan sese benzer alaycı bir gülüş patlattı. Müdür, romantik tüfekleri hoşgörüyle gözden geçirmekteydi:

"Herhalde bu ıssız yerde silâhsız yaşadığınızı iddia etmeyeceksiniz efendi?"

Müdürün kirpiksiz bakışlarını arayan Bagratyan, adamın gözlerini yakalayıp yanıtladı:

"Neden olmasın? Yapıldığından bu yana, 1870'den beri, ilk kez bugün zorla giriliyor bu eve."

Çilli yüzlü adam üzülerek omuzlarını silkti; Bagratyan'ın dikbaşlılığı karşısında elinden bir şey gelmeyeceğini, meydanı silâhlı gücün katı uygulamalarına bırakmak zorunda olduğunu anlatır gibiydi. Silâh araması: Her türlü yasal haktan yoksun Ermeni'nin üstündeki subay üniforması başçavuşun dar beynini hâlâ huzursuz ve sert sorularla karıştırıyor olmasına rağmen, adeta kollarını sıvamıştı. Savaşta övülmeye değer yararlılıklar gösterdiğine işaret eden Gabriel'in göğsündeki madalyalardan alamıyordu hareketsiz sağ gözünü. Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî görevlisinin karşısında duran sürgün edilecek unsura nasıl davranması gerektiği konusunda hiçbir bilgisi yoktu. Cesaretsiz ikircikliğini gizlemek için, ev aramasını şamata koparark gerçekleştirirdi. Ağır adımlarla zaptiyelerin en önüne geçmişti, hemen arkasından, sanki olanlarla hiç ilgisi yokmuş gibi müdür geliyor, onu da Gabriel, Avakyan ve Kristofor izliyordu. Türkler köşe bucak her yere giriyor, duvarları kontrol ediyor, mobilyaları deviriyor, kırılacak her şeyi kırıyorlardı. Fakat sanki görev icabıymış gibi, lâf olsun diye uyguladıkları vandalizmin gururlarını kırdığı görülmekteydi. Tam anlamıyla ve apaçık yürütülen çalışmaya alışmışlardı onlar. Kilerdeki şarap testilerini, yağdanlıkları, şişe, tencere, çanak-çömlek ne varsa kırdılar. Ancak, en önemli malzemelerle gıda maddeleri çoktan emin yerlere götürülmüştü. Düş kırıklığına uğrayan zaptiyeler, köşkün kilerinin daha zengin olacağını ummuşlardı. Alacak başka bir şey bulamadıkları için, birkaç boş petrol şişesini aldılar; şarklılar bu teneke kaplan pek severler. Sonra, etrafa ekşi ter kokusu yayarak yukarı kata çıkan merdivenlere yöneldiler. Üst katta Juliette'in yatak ve giysi odası vardı. Odaların kokusu Türkleri uzaktan bile öylesine çok çekmişti ki, öteki odalara bakmayı unutmuşlardı. Büyük giysi dolabı fora edilmişti. Kirli esmer elleriyle geçen yılın Paris modası

giysileri çekip çıkarıyorlardı dolaptan. Narin, eşsiz elbiseler buruşmuş yığınlar halinde yere atılmıştı. Özellikle zalim bir jandarma, Avrupa'nın bu hoş kumaşlarını, ezip yok etmek ister gibi, azgın bir ritm içinde çiğniyordu postallarının altında. Gece giysileri, patiska gömlekler, danteller ve çoraplarla da aynı şey yapıldı. Kadın çamaşırlarını gören yüzbaşı kendinden geçmiş, beyaz ve pembeden oluşan yumuşak dalgalara iki elini daldırarak çekip çıkarıyor, ceviz kıracağına benzer suratını sokuyordu içine. Buna karşılık müdür, sivil gücün silâhlı güçle ilgisi olmadığını belli edercesine bahçeyi seyretmek için hülyalı tavırlarla pencereye yönelmişti. Hiç dokunulmamış yatağa atlayan işgüzar zaptiyelerden biri, başka türlü sökemediğinden baş yastığının ipek kılıfını dişleriyle parçalıyordu. Belki de bu kabarık yastığın içine bomba saklamışlardı. Durmadan Ermeni bombalarından söz edilmiyor muydu? Bir başka zaptiye, elindeki sopayla tuvalet masasına vurdu; kristal şişeler, kutu ve kaplar bağırtılarla düştüler yere. Her yeri yoğun bir koku kaplamıştı. Sopa bu kez de aynayı hedefledi, cam parçacıkları saçıldı etrafa. Gabriel Bagratyan, karısına ait bu kutsal yerin tecavüze uğramasını kayıtsızlıkla izliyordu. Zavallı Juliette! Ama daha sonraki saatler, günler, haftalar düşünüldüğünde şu an yaşanan talan neydi ki? Derin kaygılar içindeydi. Tam o sırada küçük odasında, yatağının içine saklanmış İskuhi'yi gördü. Kendisini ilgilendirmiyordu ama, içlerinden en zavallı olan da İskuhi'ydi. Bu canavarların sakat bıraktığı genç kız, o korkunç olayı bir kez daha yaşayacaktı şimdi. Bagratyan, muavinle zaptiyelerin kızın odasına girmelerini nasıl engelleyebileceğini düşünüyordu.

Gerçekten de Tanrı yardım etmişti, yatağına mezara girmiş gibi saklanan İskuhi, korkunç ölümün gürültücü adımlarının, bağıran sesinin giderek yaklaştığını duyuyordu. Soluğu kesilip, sırıtık bir yüz üzerine eğilirken kaskatı uzanmış olarak sağ eliyle örtüyü üzerine çekti. Ancak ırz düşmanı şöyle bir koklayıp uzaklaşmıştı. Ayak sesleri ve bağırtılar kapısının önünden geçti, merdivenleri inip nihayet alt katta asılı kaldı. Aniden her yer sessizleşmişti. Gitmişler miydi acaba? Yataktan çıkan İskuhi kapıya kadar çoraplarıyla yürüyüp, biraz araladı. Tanrım, gerçekten de gitmişlerdi. Kırbaç darbeleriyle sarsıldığında neredeyse yuvarlanacaktı odanın içine; İskuhi'de kırbaç etkisi yapan duyduğu seslerdi; erkek sesleri. Gabriel'in haykırışını tanıdı. Sakat kolunu, kendisini engellememesi için sol koluyla tutarak merdivene koştu. Alt katta bazı olaylar gelişmişti:

Hareketin sona erdiğini düşünen Gabriel, salonda ısrarla durmuş müdüre dönmüştü:

"Gördüğünüz gibi her istediğiniz oldu. Başka ne var?"

Çilli suratlı, Selanikli soylu politikacı görevini yapmış, Ermeni efendinin ailesiyle birlikte ellerinden kurtulmaması için gerekeni uygulamıştı. Kaymakamın özel talimatına göre, Bagratyan ailesi ilk nakil kafilesiyle birlikte, en sıkı koşullar altında Antakya'ya gönderilecekti. Burada Antakya'nın mülki amiri olarak kaymakam, kendi deyişine göre, bu insanları "biraz yakından görecek"ti. Müdür, böylesine itibarlı kurbanları zamanından önce çaresizliğe düşürmemek için bu kadarın yeterli olacağı kanısındaydı. Söz konusu kurbanların, hükümetin bilinemez amaçlarına belli bir güven duymaları gerekirdi. Ayrıca, onlar için düşünülen serüvenlerde de belli bir arttırım zorunluydu. Bugün yumuşaklık egemen olmalıydı. Gözleri, bakımı şefkatle yapılmış tırnaklarıyla içtenlikle ilgilenirken, etkili bir veda sahnesi düşündüğünden bir parça kararsızdı. Ne yazık ki polis yüzbaşısını hesaba katmamıştı. Bu donuk beyinli adam, üstünde padişah üniforması, göğsünde padişah madalyaları ve belinde kılıç taşıyan kibirli gâvurun hava atmasını bir türlü hazmedememişti. Fakat ne yapması gerektiğini de pek bilmiyordu. Üstelik o alçaltıcı çekingenlikten de henüz kurtulamamıştı. Aklına daha iyi bir şey gelmediği için hareketsiz gözünü döndürmeye çalıştı, sonra şişinerek Bagratyan'ın önüne dikildi:

"Henüz her yere bakmadık!.. Yukarıda bazı odalara girilmedi..."

Eğer Gabriel bu anda kendine egemen olabilseydi, belki de her şey yolunda gidecekti. Fakat merdivenin ilk basamağına sıçramış, kollarını iki yana açarak bağırmıştı:

"Yeter artık!"

Nihayet muavinin beklediği parola gelmişti. Çok rahatlamış olarak Bagratyan'a yaklaşıp yumruğunu burnuna dayadı:

"Yeter olan ne Ermeni domuzu?! Bir kez daha söyle bakalım! Neymiş yeter olan pis domuz!?"

Bagratyan'ın beyninden, insan kaderini belirleyen o sonsuz ve karmaşık anlardan biri geçti. Tamamen bilinçli bir andı. Sadece kendisinin değil, ötekilerin yaşamının da tehlikede olduğunu biliyordu. Vazgeç diye düşündü, geri çekil, yolu aç ve yukarıda bu hayvanın cebine on kuruş koy... Fakat beyni böyle akılcı düşünceler üretedursun Bagratyan, sesini daha da yükselterek bağırdı:

"Geri çekil polis! Ben cephe subayıyım!"

Böylece muavin, arzuladığı amaca varmış bulunuyordu:

"Sen mi subaysın? Benim için köpek leşi bile değilsin sen!"

Bagratyan'ın üniformasına hızla saldırıp madalyaları söktü ve yere attı. Olaydan sonra Bagratyan, tabancasına el atmadığını iddia etmişti

ısrarla ama gerçek olan anında yere serildiğiydi. Kılıcı duvara doğru uçmuş, zaptiyelerden biri dizlerini göğsüne bastırmış, diğerleri de üniformasını çıkarmışlardı. Gonzague ile kadınlar selâmlıktan dışarı fırladılar. Stepan'ın feryatları babasının öfkeli soluklarına karışıyordu. Bir dakika sonra, çizmelerine kadar soyulmuş olan Gabriel, yerde çıplak halde yatıyor, bazı sıyrıklardan kan aktığı görülüyordu. Yaşamının tek kuruş değeri yoktu şu an. Eğer Gonzague Maris, bu dakikada dikkatleri kendi üzerine çekmeseydi, herhalde ölmüş olurdu Gabriel. Yunanlı'nın hareketleri kayıtsız, ama yine de belirleyici etkinlikteydi. Sesi ise, heyecanlı ortamlarda sükûnet kazanan ses türlerindendi. Cebinden belgelerini çıkarmış, havaya kaldırarak, bütün bakışları üzerine toplamıştı. Etkilendiği belli olan müdür, gözlerini dikmişti belgelere. Polis yüzbaşısı Maris'e dönmüş, hatta zaptiyeler bile Gabriel'i bırakmışlardı. Taşra makamlarının faaliyetlerini denetlemek üzere aniden baskın vermiş bir İttihat ajanının muzaffer heybetiyle açtı belgeleri:

"Bu, İstanbul başkonsolosu tarafından onaylanmış Birleşik Amerika pasaportu!" Bu sıradan sözleri öylesine yok edici bir sertlikle söylemişti ki, sanki sözlerinde, Osmanlı devleti için çok önemli gizli diplomatik bir sır saklıydı: "Bu, ekselanslarının kendilerinin imzaladığı ülke içi yolculuk tezkeresi. Beni anlıyorsunuz umarım, efendim."

Bagratyan'ın hayatını kurtaran, belgelerle görevlileri tehdit etmek değil, umutsuzca yapılan müdahale, o bir anlık oyalamaydı. Müdür, bir an için şaşkınlığa düşmüştü. Sürgün uygulama talimatlarında, uygulamanın, müttefiklerin ya da tarafsız elçilik temsilcilerinin gözü önünde yapılmaması defalarca ısrarla belirtiliyordu. İlk anda müdür, karşısındaki adamı gerçekten de Amerikan elçisinin temsilcisi sanmış, ne var ki pasaporta bir göz atınca protestonun tehlikesizliğini anlamıştı. Fakat yabancının müdahalesi sonucunda kan akması engellendiği için hoşnuttu. Belgeleri Gonzague'e alaycı bir haşmetle geri verdi:

"Pasaportlarınız beni ilgilendirmez. Yok olun buradan! Yoksa sizi tutuklatırım."

Oysa polis yüzbaşısının şaşkınlığı, bu kadar kısa sürede geçecek gibi değildi. Onu kâğıtlar kandan daha çok etkilerdi. Meslek hayatı boyunca yazılı kâğıtlarla bazı kötü deneyleri olmuştu. Yazılı bir şeyler söz konusu olduğunda ne sonuç vereceğini hiçbir zaman bilemezdi insan. O nedenle Bagratyan'ı şimdilik hayatta bırakmaya karar verdi. Bu iş hem daha kolay, hem de Amerikan pasaportu taşıyan görgü tanıkları olmaksızın sürgün yolunda yapılabilirdi. Beylik tabancasının emniyetini bile açmış olan muavin, böyle düşünerek yeniden kılıfına soktu. Sonra

biri büyük, biri küçük gözleriyle yerde yatan çıplak subaya bir kez daha bakıp, uzağa kavisli bir tükürük fırlattı. Ve zaptiyelerine kısaca emretti:

"Hadi atları ve eşekleri getirin!"

Müdürün etkili son perdesi kaçmıştı. Kişiliğinin etkileyici yankısını bırakmak yerine, silâhlı gücü düşünceli ve kayıtsızca izlemekle yetinmek zorundaydı.

Gabriel zor soluk alarak kalkmıştı yerinden. Bilincini aralıksız kurcalayan şey, bu iğrenç utancı Juliette'in, Stepan'ın yaşamak zorunda kalmalarıydı. Tamamen kaskatı kesilmiş halde başını çevirmiş olan kadını aradı gözleri. Sendelemiş, sonra yeniden kendine gelmişti. Arkasında birinin durduğunu hissetti dehşete kapılarak. İskuhi'ydi bu. Yaraları yanmaya başlamıştı; sözü edilmeye ile değmez sıyrıklar vardı vücudunda. Ayağında sadece çorap olduğu için, merdivenleri ses çıkarmadan inen İskuhi, Gabriel'in yanına kadar gelmişti. Yalvaran bakışları Samuel Avakyan'ı arıyordu. Bir palto bulup getiren genç öğrenci, Gabriel'in tere batmış vücuduna örttü.

* * *

Hayırlı bir gelişim! Müdür, polis yüzbaşısı ve zaptiyelerin çoğu aynı gün köyleri terk ederek Süveydiye ve El Eskel'e gitmişlerdi; oralarda da Ermenilere karşı aynı uygulamaları yapacaklardı. Hareket saatini ve gününü önceden bildirmemek, Türklerin sürgün politikasında geliştirdikleri ince taktiklerdendi. Sürgün, kabul edildiği yanıyla devlet güvenliğine ilişkin bir önlem, kabul edilmediği yanıyla ise misilleme cezası olduğuna göre, iki açıdan da, misillemeye özel tat verecek "beklenmedik anda" gerçekleşmesi ihmal edilmemeliydi. Buna rağmen Papaz Harutyun Nohutyan, paha biçilmez rüşvetler karşılığında, ilk sürgün kafilesinin hareket tarihinin 31 Temmuz olduğunu öğrenmişti. O zamana kadar yüz yeni zaptiye daha katılacaktı askerlere. 31 Temmuz cumartesiye geliyordu. Bugün, yani perşembe günü de sayılırsa ancak iki gün kalmıştı. Önderler Konseyi, halkın, cumayı cumartesiye bağlayan gece Damlacık'a çıkmasına karar verdi. Çünkü Müslümanların tatil günü olan cuma günü, Hıristiyan köylerinde görevli zaptiyelerin, camilerin, akrabaların, kadınların ve eğlencenin olduğu vadideki Türk-Arap köylerine gittikleri deneylerle sabitti. Zaptiyeler gidince, talancı ayaktakımı da o günlük ortadan kayboluyordu; bu nezih konukların, silâhsız olmalarına rağmen Ermenilerin kendilerini tırpan, balta ve çekiçlerle anında geldikleri yere göndereceğini düşünmeleri pek yanlış değildi.

Zaman seçimi, koşulların uygunluğu göz önüne alınarak yapılmıştı. Önderler Konseyi'ne göre olaylar şöyle gelişecekti: Müslüman köylerden geri dönenlerle yeni gelen zaptiyeler cumartesi sabahı, köylerde, halkın tümü yerine sadece Papaz Nohutyan ile Bitias'taki 500 kişilik cemaatini bulacaklardı. Papaz Nohutyan -bu savaş hilesini Bagratyan bulmuştu- müdüre, köylülerin kendisinin rica ve yalvarmalarına aldırmayarak dün gece yola çıkıp kendi istekleriyle sürgüne gittiklerini uzun uzun anlatacak, halkın zaptiyelerden, özellikle yüzbaşıdan korktuğu için bu yola başvurduğunu söyleyecekti. Hangi yoldan gittiklerini tam olarak bilemezdi, çünkü insanlar, küçük gruplar halinde her yöne dağılmış, bir kısmı Arsus ve İskenderun yönüne, bir kısmı ise güneye hareket etmişlerdi; ama hepsinin ortak kararı meskun bölgelerden geçmemekti. En büyük grup, tabiî Halep'e kadar gidip orada korunmaya çalışacaktı. Birçokları için yumuşak başlılığı ve Hıristiyanlık gereği itaatkâr olma kararı nedeniyle cesaretsizlikle suçlanan Harutyun Nohutyan'ın cesur bir yüreğe sahip olduğu ortaya çıkmıştı. Üstlendiği yanıltma manevrası, onun için ölüm tehlikesi demekti. İttihatçılar, savaş hilesini anlar anlamaz papazı öldürebilirlerdi. Nohutyan omuzlarını silkmişti: ölüm tehlikesi olmayan ne vardı ki? Dağdaki savaşçılar zaman kazanmalıydı. Bu hile, olayın ortaya çıkmasını günlerce geciktirecek, savunma mevzilerinin kurulması için gerekli zamanı kazandıracaktı.

Önderler Konseyi Ter Haykazun'un evinde toplanmıştı. Yüzüne yediği kırbaç darbesi nedeniyle yüzünün şekli bozulmuş, sağ gözüyle yanağındaki şişlik hâlâ inmemişti; morumsu bir iz alnının ortasına kadar çıkıyordu. İki azı dişini de kaybeden yaşlı adamın acı çektiği belliydi. Oysa Gabriel'in sıyrıkları, Altuni'nin yapıştırdığı bantların altında belli bile olmuyordu. Vücuduna yönelik bu kötü muamele -yüksek ve güvenlikli yaşamında ilk kez karşılaştığı, tahmin edilemez şiddette bir deneyonu diğerlerine daha yaklaştırmış, ama öte yandan, onları da Gabriel'e yakın kılmıştı.

Konsey toplantısı sürerken, önderler, giderilmesi için artık vaktin çok geç olduğu bir olumsuzluk üzerinde durmuşlardı. Köylüler, barış içinde yaşadıkları zamanlarda, yiyecek ihtiyaçlarını temmuz ayı içinde Türk ya da Arap köylülerden karşılıyorlardı, çünkü kendileri hemen hiç tarım yapmazlardı. Bu yıl ise, bekledikleri tehlike tarafından tamamen uyuşturulmuş oldukları için kışlık yiyecek ihtiyaçlarını karşılamayı ihmal etmişlerdi. Bu ihmal öç alıyordu şimdi. Köylerde çok az miktarda un, patates ve mısır vardı. Eğer eldeki miktaria uzun süre idare edilecekse, çok tutumlu olmak gerekiyordu. Oysa Ermeniler çok ekmek az et yeme

alışkanlığında oldukları için, bu eksiklik kara kara düşündürüyordu önderleri. Üstelik Damlacık'a çıktıktan sonra ilk günler ekmek yapma olanağının bulunmaması da ayrı bir sorundu, çünkü toprağa ocakların açılması zaman alacaktı. O nedenle Papaz Aram Tomasyan, dağa mümkün olduğunca çok ekmek ve pide çıkarabilmek için, cuma akşamına kadar bütün ocakların yakılması talimatını vermişti. Oturumun sonunda Ter Haykazun, yarın, yani cuma günü sabahleyin ayin yapacaklarını bildirdi. Ayinin sonunda kilise kulesinden indirilecek iki çan büyük bir dinî alay eşliğinde mezarlığa götürülüp gömülecek, sonra halk, atalarının yattığı mezarlara dualarıyla veda edecekti. Papaz, mezarlık toprağından Damlacık'a götürme niyetinde olduğunu açıkladı. Dağda mücadele içinde hayatını kaybedenler ya da kampta ölenler, acımasız ıssızlığa terkedilmeyecekler, gömülürken başlarının altına eski kutsal, ebedî topraktan bir parça konacaktı.

Cuma sabahı gerçekten de zaptiyelerin tümü Müslüman köylere kaçmış, müdürle muavin de Antakya'ya dönmüşlerdi. Yoğunoluk kilisesi ayin başlamadan önce hınca hınç dolmuştu; kurulduğundan bu yana ilk kez bu kadar kalabalık oluyordu. İnsanlar, ön salonu ve üzerinde orta kubbenin yükseldiği büyük kare alanla iki yandaki mihrap yerini, hatta yüksek sunak bölümünü bile doldurmuştu. Eski geleneklere uygun inşa edilmiş kilise camsız olduğu için güneş ışığının *ekahimi selasenin** gözüne benzeyen kehribar renkli kılıçları, kurşun deliği biçimindeki duvar çatlaklarından sızıyordu içeri. Ne var ki kesişen güneş kılıçları ortalığı aydınlatmıyor, hatta mum ışıklarını alıp götürerek kalabalığın üzerine, tuhaf gölge darbelerinden oluşan bir ağ örtüyordu. Bugünkü dinî ayin için, daha küçük köylerden sadece yüzlerce dindar değil, aynı zamanda papazlar ve kilise koroları da gelmişti; "yerleşik zemin"de son dinî görevlerini yerine getireceklerdi. Kilise levazım dairesinde papazın giyinme ritüelini haber veren ilâhiyi, sunağın ayakları dibindeki koro, şimdiye kadar hiç bu kadar yavaş bir âhenkle söylememişti:

"Derin sır, anlaşılmaz başlangıçsız!
Üstünlüğü olarak süslüyorsun göklerdeki imparatorluğu
Erişilmez ışığın.
Süslüyorsun şanlı ihtişamınla
Ateşin ordularını."

* Hıristiyanlıkta eb-ibn-ruhul kudüs inancı. (Ç.N).

Ter Haykazun, şimdiye kadar hiç böylesine eğilmemiş, halkın önünde böylesine titreyerek günah çıkartmamıştı. Altın tacının altında, kırbaç darbesinin lekesi bir ayıp gibi parıldıyordu. Ve şimdiye kadar barış *öpücüğünün, Hıristiyan cemaatinde birliğin sırrı, inananların ruhunu* bundan daha kutsal biçimde birleştirmemişti. Daha önce diyakozun Feragat Duasından sonra "birbirinizi kutsal öpücükle selâmlayın" sözleri söylenirken, baş ilâhici öğretmen Asayan) buhurdanı dudaklarına götürüp *yanındakini öptüğünde, kucaklaşma korodan cemaate doğru yayıl*dığında, bu, çoğu kez, şöylesine bir dokunma, ruhsuz bir formaliteden ibaretti. Fakat bugün herkes yanındakini göğsüne sıkıca bastırarak kucaklıyor ve onu gerçekten yanağından, dudağından öpüyordu. Birçok *insan ağlamaktaydı. Fakat komünyondan sonra,* Ter Haykazun'un işareti üzerine, yardımcı papazların biri sunağı kaldırmaya başlayınca, bütün cemaat karşı konulamaz ani bir acıyla yıkıldı. Şuursuz feryatlar, iniltiler, sızlanmalar, hızla gelip geçen gölgeler çapraz güneş ışıkları üzerinden geçip kubbeye yükseliyordu. Kutsal aletlerin her biri, ayaklı kupa, poten (e), ziborium ve büyük İncil, samanla dolu sepete konmadan önce yukarı kaldırılıyordu. Buhurdanlıkları, gümüş şamdanları, çarmıha gerilmiş İsa heykellerini kilise levazımcısı, başka bir bavula koymuştu. Son olarak sunağın üstünde beyaz dantel örtü kaldı. Son bir kez haç çıkaran Ter Haykazun, soğuk kilise mumlarını andıran ellerini, beyaz örtü üzerinde bir süre kararsız gezdirdikten sonra aniden kaldırdı. Çok eskiden, Musa Dağ'ın kurşunî kireç kayalıklarından yapılmış taş masa çıplak yüzeyiyle bakıyordu kalabalığa. Bu sırada, baba Tomasyan'ın inşaat işçileri büyük çanla küçük çanı yan kuleden palangayla aşağı indirmişler, sekizer kişinin zar zor taşıdığı tabutlara yerleştirmişlerdi.

Dinî alayın başında büyük haçı taşıyan çömezler vardı. Onları, içlerinde çanların bulunduğu tabutları sallanarak taşıyanlar izlemekteydi. Arkada da Ter Haykazun'la papazlar yer almıştı. Cenaze alayı, Yoğunoluk mezarlığına varıncaya kadar uzun süre geçti. Bu alay gerçekten de saygın cenazeleri gömmeye götürüyor gibiydi. Uyuşturu bir sıcak vardı. Akdeniz'den kopan bir esinti, Suriye yazına merhamet ederek, pek seyrek de olsa Musa Dağ'a tırmanıyordu. Alayın başında koşuşturan, çöle, İsrailoğullarından önce yerleşmiş o yüce duman sütununun acınası varyasyonu olan toz bulutu tekinsiz bir dans ustası gibiydi. Mezarlık, oymacılıkla uğraşan Habipli köyüne giden yolda, Yoğunoluk'tan epeyce uzaktaydı. Şarktaki çoğu mezarlık gibi Yoğunoluk mezarlığı da bir yamaca kurulmuş, etrafı duvarlarla çevrilmişti. Kimisi yıkılmış, kimisi toprağa kadar iyice eğilmiş mezar taşları, üzerindeki kaba yazı ve

haçlarla Anadolu'daki Türk ya da Yahudi mezarlarını andırıyordu neredeyse. Alay, mezarlığa yeni girmişti ki, mezarların, taşların arasından yarasa renkli bir şeylerin uçuştuğu görüldü. Artık sadece toz ve kirin bir arada tuttuğu paramparça giysiler giymiş yaşlı kadınlardı bunlar. Mezarlar her yerde yaşlıları çeker. Ölümün, çürümenin sürekli konukları ve bekçileri olan, arada bir de direnen böyle insanlara batıda da rastlanır. Ne var ki burada, Yoğunoluk'ta, mezar harabelerinde yuvalanmış, ancak kapalı bir meslek sınıfı oluşturan, köylerdeki sosyal geleneklere göre, köy topluluğunun kıyısında yaşamak zorunda bırakılmış gömücü ve ağıtçı kadınlarla ebeler söz konusuydu. Aralarında, İncil'de anlatıldığı gibi kâhinlere benzeyen birkaç yaşlı kör dilenciyle, sadece şarkta görülebilecek hilkat garibesi bir sakat vardı. Halk, uluslarının döküntüsü olan bu insanlardan kendisini, daha iyi kuruluşlar bulunmadığından, hem mundar, hem de kutsal mezarlığa sürgün ederek koruyordu. O nedenle, iki deli kadının yürek parçalayıcı çığlıklar atarak saklanmak için tepeye doğru kaçmaları kimseyi *ürkütmemişti*. Mezarlık ve çevresi Yoğunoluk'un hastaları, kimsesizleri, delilerinin barınağı olduğu gibi, aynı zamanda, büyünün de sürgün yeriydi. Altuni, Krikor ve Şatakyan gibilerle daha öncekilerin ellerindeki aydınlanma meşalesi, büyücülüğü köy sınırlarından dışarı sürmüş, ama tamamen yok edememişti. Nunik, *Vartuk ve Manuşak başta olmak üzere ağıtçı kadınlar doktorun nefretinden* buraya kadar çekilmişlerdi, daha uzağa değil. Burada sadece ölü yıkama ve bekleme işleriyle uğraşmıyorlar, aynı zamanda, Doktor Altuni'nin bilimsel tedavi yönteminden çok, Nunik, Vartuk, Manuşak'ın otlardan yapılmış ilaçlarına, afsun ve yakarışlarına güvenen dikkafalı *hastalara ve annelere çağrılmayı bekliyorlardı*. *Bilimin eskiden bu yana* süren bu savaşta, her zaman muzaffer durumda olmadığı apaçık ortadaydı; bilimle karşılaştırıldığında, batıl inancın ilaç ve bilgelik açısından hesaplanamaz avantajları vardı. Doktor Altuni dişli karakteri nedeniyle, dağarcığında bir şey kalmadığı zaman, teselli edici tumturaklı sözler edemezdi. Oysa Nunik gibi birinin bilgileri hiçbir zaman tükenmiyor, o hiçbir zaman ölüme teslim olmuyordu. İlgilendiği köylülerden biri öldüğünde Nunik, zayıf bir anında doktor Altuni'yi çağırıp kendisinin bütün çabalarını yerle bir ettiği için köylüyü suçlardı. Bu kadın, sanatının canlı örneğiydi. Köylü kadınlar arasında dolanan bir efsaneye göre, yaşlı Avedis'in zamanında da şimdiki gibi yetmiş yaşındaydı. Aydınlanmacı erkekler, üfürükçü cadıyı canlıların çevresinden kovmuşlardı. Fakat Nunik hala, resmî ağıtçılık görevi dışında, ölüler mekânını geceleri terk edip, yedi köyde gizli işler yürütüyordu. Şu anda, körler ve sakatlarla

birlikte paylarına düşen sadakaları almak için hepsi buraya toplanmıştı. Omuzlarında, içinde çanların olduğu tabutları taşıyan alay, mezarlığa yaklaşır yaklaşmaz, kalabalıktan ayrılan Sato, mezarlığa doğru bir koşu tutturmuştu. Küçük kızın mezarlık halkı arasında çoktandır dostları vardı. Toplumun kıyısında yaşayanlar, kıyıdaki bir ruhu çekiyorlardı kendilerine. Onlarla yaşamak ne kadar kolaydı. Oysa Bagratyan'ın evinde ne kadar zorlanıyordu. Büyük hanımın armağan ettiği elbise Sato'da kibirli duygular yaratmış olsa da, aslında ayakkabı ve çorap giymek, temiz odada yaşamak boynuna geçirilmiş tasma gibi boğmaktaydı onu. Dilenciler, ağıtçılar, delilerle hiç olmayan bir dilin zincirlerinden kurtarılmış sözcükleriyle konuşabiliyordu. Ah, büyüklerin dili; ayağına dar gelen ayakkabı misali boğuyordu derisini. Yalınayak konuşabilmek ne büyük mutluluktu! Üstelik, Nunik, Vartuk, Manuşak öylesine gizemli şeyler anlatıyorlardı ki, sanki Sato, benzer şeyleri daha önceki yaşantısından bu dünyaya getirmiş gibi, tanıdık ürpertilerle doluyordu. Yanındaki kör dilenci duyarlı parmaklarıyla vücuduna dokunurken, o sessizce oturuyor, anlatılanları saatlerce dinliyordu. Eğer İskuhi olmasaydı, belki de Sato, özgürlük içinde yaşamak için mezarlık halkıyla kalır, Damlacık'a çıkmazdı. Bu tasasız insanlar dar dağ kampına götürülmeyeceklerdi. Önderler Konseyi, Gabriel Bagratyan'ın tek oyuna karşı oybirliğiyle almıştı bu kararı. Askerî sorumlu olarak, iş göremeyecek her boğazın savaş gücünü düşüreceğini bilmesine rağmen, hiç kimseyi geride bırakmak istemiyordu. Fakat görünüşe göre karar, ilgili olanları ne mutsuz etmiş ne de Türkler karşısında korkuya kapılmalarına yol açmıştı. Şu an, ellerini açmış, her zamanki dilenci teranesiyle kalabalığa yakarıyorlardı.

Gökyüzünün çıplaklığı dehşetliydi, öyle ki tek bir bulut zerresini düşünmek bile masal kurgusuymuş gibi gelirdi insana. Bu acımasız mavi, tufandan bu yana yağmur görmemişti sanki. Köylüler, Yoğunoluk çanlarına veda etmek için açık mezara daha da yaklaştılar. Barış zamanında *içlerinden hiçbiri çanların alışılmış sesine dikkat etmemişti. Fakat* şimdi kendi hayatları susmuş gibiydi. Çanlar mezara indirilirken soluk sesi bile duyulmuyordu. Bakırın üstüne yuvarlanan toprak parçalarının çıkardığı boğuk ses, eve dönüş ve yeniden diriliş artık mümkün değil kehanetinde bulunuyordu. Ter Haykazun'un kısa duasından sonra kalabalık geniş mezarlık içinde sessizce dağıldı; aileler yakınlarının mezarını ziyaret edeceklerdi. Gabriel'le Stepan da Bagratyanların mozolesine girdiler. Türklerin kutsal ve mevki sahibi kişileri gömdükleri türbelere benzer, küçük, alçak tavanlı bir yapıydı burası. Büyükbaba Avedis, bu aile mezarını kendisi ve karısı için yaptırmıştı. Bugünkü zenginliğin

yaratıcısı yaşlı Avedis, eski Ermeni geleneğine göre, tabutsuz, sadece kefene sarılmış halde, dua eden eller gibi birbirine eğik duran taş döşemenin altında yatıyordu. Onun ve karısının dışında, öteli çok olmayan vefalı ağabey Avedis de buraya gömülmüştü. Başka da yer yok zaten, diye düşündü Gabriel. Şu andaki ruh hali törensel olmaktan çok, tuhaf biçimde alaycıydı. Stepan ise, ölümden sonsuzluklar kadar uzak biri gibi can sıkıntısıyla bir ayağıyla ötekine basıp duruyordu.

Küçük bir grup tarafından çevrelenmiş Ter Haykazun, ölüler mekânının son çıkıntısı olan tümsekte durmaklaydı. Erkeklerden bir bölümünün açtığı, toplu mezarı andıran kare biçimindeki çukurdan çıkarılan *topraklarla beş küfe doldurulmuştu. Birinden ötekine geçerek haç çıkaran* Ter Haykazun, sonuncusunda durup, küfeye doğru eğildi. Toprak kara değil, kolayca ufalanan nitelikteydi. Küfenin içine ellerini daldırıp kutsal toprakla doldurduğu avcunu, toprağını kontrol eden bir köylü gibi, yüzüne götürdü:

"Bu kadarı yeterli!" dedi kendi kendine. Sonra, neredeyse tek kişinin kalmadığı mezarlıktan aşağıya doğru dalgınlıkla baktı. Köy sakinleri çoktan evlerinin yolunu tutmuştu. Öğle olmak üzereydi. Habipli ve Bitias gibi büyük köylerde de benzer törenler düzenlenmişti. Önderler Konseyi büyük yolculuk için güneş battıktan sonrasını tesbit etmişti.

Gabriel, Juliette'e sevecenlikle ihtimam gösterlyordu. Ermenilerin düştükleri uçuruma kayan Juliette, bu koşullar altında ne kadar mümkünse o kadar alıştığı dünyada yaşamalıydı. Aslında karısının Avrupalı dünyası, bugün öyle bir katliamla meşguldü ki, şimdiye kadarki katliamlar yanında acemice rastlantılar gibi kalırdı. Üstelik bu katliam, yeni çağın bütün konforuyla, bilimin en son buluşlarına göre, hırs canavarlarının safdil kan dökücülüğü ile değil, aydın canavarlığının matematiksel inciliğiyle titiz biçimde uygulanmaktaydı. *Eğer şu an Paris'te yaşa*saydık -diyebilirdi Gabriel- Suriye'deki gibi çıplak dağın başında yaşamak zorunda kalmazdık belki, belki tuvaletimiz, banyomuz olurdu, fakat yine de, her gün, her gece ağır hava bombardımanından korunmak için, durmadan karanlık bodrumlara saklanacaktık. Yani Paris'te olsaydık da Stepan'la Juliette'in hayatlarının tehlikede olmasını önleyemezdim. Tabiî Gabriel, bunları diyemedi, çünkü aylardan beri Avrupa gazeteleri okumadığı için, ne Paris'e, ne savaşa ilişkin hiçbir şey bilmiyordu.

Juliette'in kalacağı yeri dört başı mamur hazırlamak için, adamlarıyla birlikte Avakyan ve Kristofor'u da önceki gece Damlacık'a yollamıştı. Üç Çadır Mevkii'ne ayrı bir mutfakla çamaşırlık ve öteki gerekli şeyler kurulacaktı. Juliette'in her üç çadırı da kullanmasını kararlaştırmıştı.

Birlikte kalacağı insanları kendisi seçebilecekti. Sadece halılar, mangallar, divanlar, sandalyeler, masalar değil, aynı zamanda monden eşyalar, gardırop bavullar, parlak deri çantalar, kapkacak, sofra takımları, bir sürü ilaç ve tuvalet malzemesi, termofor ve termos binbir zorlukla Damlacık'a taşınmıştı. Etrafında Batıya özgü eşyalar görmesinin Juliette'e kaderini taşıma gücü vereceğini umuyordu Gabriel. Serüven tutkusu nedeniyle kalabalık maiyetiyle kuş uçmaz kervan geçmez yerlere giden bir prenses gibi yaşamalıydı. Tam da bu nedenle, kendi yaşamı bir kat daha katı ve zor olmak zorundaydı. Çadırlarda yatmama ve Üç Çadır Mevkii'nin mutfağından yararlanmama kararı almasının nedeni buydu.

Mezarlıktan dönen Yoğunoluk halkı, artık kendilerinin olmayan evlere bir kez daha girdiler. Herkes gücünü çok aşan devasa yükler taşımak zorundaydı. Akşamı beklerken, boğucu bir kararsızlık içinde evlerinde dolaşıp duruyorlardı. İşte şurada bırakılan bir minder, şurada şamdan, burada ise Hazreti İsa, yatak. Pahalı yatak takımı, daha insanca yaşamak, bu evlilik ve aile kalesine sahip olabilmek için, uzun yıllar boyunca çok çalışarak biriktirilmiş paralarla alınmıştı. Ve şimdi bu yatak, Türk, Arap köylülerden oluşan grup soyup soğana çevirsin diye, burada bırakılacaktı. Saatler çok ağır ilerliyordu. Sonsuzluk kadar uzun süren bu zaman içinde, şu ya da bu anlamsız eşyayı tıkıştırmak isteğiyle eşyalar ikide bir çözülüp yeniden bağlanıyordu. En harap kerpiç izbelerde bile, insanın, düşleri ve sevgisiyle sardığı bu kırık dökük eşyalardan yürek parçalayıcı vedası yaşanmaktaydı.

Diğerleri gibi Bagratyan da, akşamüstüne doğru odalar arasında dolanıp durmaktaydı. Ölü ve boştu her yer. Juliette, evdekiler ve Gonzague Maris ile birlikte Damlacık'a gitmek üzere saatler önce yola çıkmıştı. Dayanılmaz sıcak nedeniyle dağın gölgeli esintisini özlemekteydi. Ayrıca yola çıkmış köylülerin oluşturduğu kalabalığa karışmak da istememişti. Öylesine kaldığı otel odalarını bile hafif duygusal bir üzüntüyle terkeden Gabriel (çünkü insan her yerde, sevgili bir ölü gibi, gerlde hep kendisini bırakır), tamamen kayıtsız ve soğuktu. Atalarının mekânı, çocukluk anılarının evi, hayatının belirleyici son aylarında oturduğu yer ona hiçbir şey anlatmıyordu. Duygusuzluğuna kendisinin de şaşmasına rağmen böyleydi. Ona biraz acı veren tek şey, koleksiyoncu sevinci yaşadığı, Yoğunoluk'ta geçirdiği ilk mutlu haftalarda biriktirdiği antikalarıydı. Apollo'dan Artemis'e, güzel Mitras, gidip geliyor, tanrıların başlarını hafifçe okşuyordu. Sonra ani bir hareketle selâmlığın kapısına yöneldi ve evi tüm penatlarıyla birlikte temelli terketti. Artık hiçbir şey görmek istemiyordu, bütün düşüncesini içinde tutup kapıdan çıktı.

Evin soluna düşen çiftlik bahçesinde tam da bu anda alışılmamış bir sahne yaşanmaktaydı. Dağa çıkmalarına izin verilmeyen Yoğunoluk'un ayaktakımı burada toplanmıştı. Ağıtçı kadınlar, başlarını kâhinlere benzeyen dilenciler ve anne-babalarından kaçmış birkaç bakımsız sümüklü çocuk heyecanlı bir topluluk oluşturmuştu. Zeytunlu yetim Sato da grubun içindeydi elbette. Kalabalık içinde, etkileyici gücünden Gabriel'in de kurtulamadığı biri hemen dikkat çekmekteydi. Şifa dağıtıcı ve üfürükçü kadınların başı yaşlı Nunik'ti bu. Doğum tarihi eski zamanlarda yitmiş bu kara yüzlü, serseri kadını karakterize eden sadece yarısı aşınmış burnu değil, onu, kastının karşı konulamaz hakimi yapan o korkunç enerjisiydi. Yaşının yüz ya da daha fazla olduğu hikâyesi, ticarî açıdan yararlı olduğu için, büyük ihtimalle kendisinin gündeme getirdiği düpedüz bir uydurmacaydı. Fakat zamanı yokmuş gibi görünen yaşlı vücudu, uyguladığı tedavilerin değeri ve mahrumiyetlerle dolu bir yaşamın iyileştiriciliği için ölmez bir kanıttı sanki. Çıta gibi ince bacaklarının arasında küçük kara bir koyunu tutan Nunik, elindeki bıçakla, yolunu şaşırmış hayvanın boğazını alttan başlayarak kesti. İşin erbabıymış gibi elleri titremeden gerçekleştirmişti kesimi; bu arada, korkunç lüpüs burnunun altındaki dudakları aralanmış, noksansız genç dişleri çıkmıştı ortaya. Nunik'in yüzünde beliren keyifli sırıtış Gabriel Bagratyan'ı öyle öfkelendirmişti ki, kalabalığa var gücüyle bağırdı:

"Ne yapıyorsunuz orada, alçak hırsızlar?"

Kalabalıktan biri, Gabriel'i saygıyla bilgilendirmek için yavaşça yaklaştı:

"Kan deneyi yapıyoruz efendi, sizin için yapıyoruz bunu."

Neredeyse güruhun üzerine atılacaktı Gabriel:

"Hayvanı kimden çaldınız? Halkın malına tecavüz edenlerin kurşuna dizileceğini ya da asılacağını bilmiyor musunuz?"

Kâhin, bu kırıcı tehditi yüce bir hoşgörüyle duymazdan gelmişti:

"Kanın eve doğru mu, yoksa dağa doğru mu akacağına dikkat etsen daha iyi olur efendi."

Gabriel Bagratyan, küçük koyunun fışkırarak akan kanının, dümdüz yerde önce gölet oluşturduğunu, son damlalara kadar daire biçiminde büyüdüğünü gördü. Kan birikintisi hareketsiz ve hatta kararsız kalmıştı, sanki gizemli bir talimat bekliyordu. Nihayet, üç küçük dil birikintiden sarkmış, ama aynı anda sanki geri çağrılmış gibi donup kalmıştı. Sonra, sinirli bir derecik aceleyle kıvrılarak eve doğru harekete geçti. Kalabalık vahşi bir heyecan içindeydi:

"Koh jem! Kan eve gidiyor!"

Kan birikintisine iyice eğilen Nunik, kanın hareketinin tarz ve zamanlamasından, bilmek istediğini tam olarak öğrenebilecekti sanki. Başını kaldırınca, kadının kendisini kızdıran o sırıtkan yüz ifadesinden başka ifadesi olmadığını görmüştü Bagratyan. Çok tuhaftı; Nunik, bu bedene ait olmayan yumuşak, yaşlı bir sesle konuşuyordu:

"Dağdaki halk kurtulacak, efendi!"

Aynı anda Gabriel, Rıfat Bereket Ağa'nın armağan ettiği sikkeleri unuttuğunu anımsadı. Onları mutlaka almalıyım, yoksa yazık olur, diye düşündü. Sikkeleri almak için geri döndüğünde, köşkün kapısında bir an tereddüt etmişti. -Yolculuktan önce, çıktığı yere geri dönmemeli insan.- Sonra, geniş adımlarla merdiveni çıkıp yatak odasına girdi. Sikkeleri muhafazasından çıkarıp altın olanı ışığa tuttu. Aşot Bagratunis'in başı muazzam bir işçilikle işlenmişti. Gümüş sikkede ise, neredeyse okunmaz hale gelmiş Yunanca yazı, sözcükler arasında aralık bırakmadan çevreliyordu sikkeyi:

"İçimizde ve üzerimizdeki bilinmez olana."

Gabriel eski paraları cebine koyduktan sonra, batı kapısına yönelip, köşke bir kez daha bakmak için geri dönmeden çıktı. Birkaç dakika sonra durup saatini çıkardı; saat hâlâ inatla Avrupa'ya göre ayarlanmış durumdaydı. Güneş Damlacık üzerine gelmişti bile. Gabriel Bagratyan, yeni hayatın başladığı saati ve dakikayı beynine kazıdı.

Güneş battıktan kısa süre sonra, yedi köyün halkı, sülalece, ailece yola çıkmış, ağır yükler altında, kendilerine en yakın yoldan dağa yönelmişti. Vadi halkı yoksul olmamasına rağmen, pek az ailenin binek ya da yük hayvanı vardı. Çoğu kez iki aile tek hayvan kullanırlardı. Antakya ve Süveydiye'nin pazar günlerinde, yük eşeğine sahip biri, daha yoksul komşularının mallarını da kendi eşeğine yüklemelerini önerirdi. Bu konularda karşılıklı yardımlaşma buralarda eski geleneklerdendi. Denizin kıyısında, İslâm dininin kıyısında yalıtılmış ve tek başına yaşayan, ipek dokuması, tahta oymalar ve bal gibi hafif ürünler satan Musa Dağ ahalisinin daha zengin ulaşım araçlarına ihtiyacı yoktu. Az sayıda öküz arabası ve yük hayvanı yetiyordu onlara. O nedenle bu gece yük hayvanları sahiplerine pek az yardımcı olabiliyorlardı. Ayrıca, papaz Nohutyan'ın cemaatine, kardeşlik dayanışması nedeniyle, en güçlülerinden, eğerleri, sepetleriyle birlikte yüz elli hayvan vermişlerdi. Kuzey Geçidi'ne giden patikanın yamacına oturan Gabriel'in önünden, sırtlarında ağır yükler taşıyan, iki büklüm, soluk soluğa gruplar geçiyordu. Kısa sürelerle uykuya dalıp irkilen adam, sefaletin geçit resmini izlemekteydi. Kuzeydoğuda Amanos'un soluk gri, dik kayalıklarının ardından

inanılmaz derecede metalik yusyuvarlak ay yükselmişti. Gökyüzüne yapışmış gibi durmuyor, yakınlaştığı gözle görülebiliyordu. Ayın arkasındaki karanlık uzay giderek belirginleşmekteydi. Gabriel için, artık dünya alışılmış, hareketsiz bir yerleşim yeri değil, gerçekte olduğu gibi, evrende dolaşan küçük bir taşıttı. Bu aydınlık evren, sadece ayın arkasında genişleyip gitmiyor, aynı zamanda, vadinin içlerine kadar inerek ölülerin gözeneklerini serinliğiyle dolduruyordu. Ay gökyüzünün yarısını çoktan geçmişti, oysa hâlâ Gabriel'in önünden soluyarak geçiyordu kalabalık. Tablo hep aynıydı: En önde asık suratlı, ağır yüklü aile reisi karanlığı iterek yürüyor. Sertçe sesleniş biri sızlanarak yanıtlıyor. Kadınlar, sırtlarını neredeyse yerlere kadar eğen yüklerin altında sendeliyorlardı. Bu arada da keçilerin yolunu kaybetmemelerine dikkat etmek zorundalar. Ama bazen, bu kadar yükün altında, yine de neşeli bir an yaşanıyor; neşeli kız gülüşleri. Daldığı uykudan sıçramıştı Gabriel. Aşağıdan öylesine yoğun bir ağlama sesi geliyordu ki, sanki anne-babalarının göç ettiğini aynı anda farkeden yüzlerce çocuk, hep bir ağızdan feryadı basmıştı. Arada yaşlı kadınların tiz bağırtıları öfkeli hırıltıları duyulmaktaydı. Ne var ki bunlar terkedilmiş çocuklar değil, Yoğunoluk, Azir ve Bitias'ın kedileriydi. Kedi yedi canlıdır, her canın da ayrı sesi vardır. O nedenle, kedilerin ölmesi için yedi kez öldürülmeleri gerekir. (Sato bunu çoktan öğrenmişti Nunik'ten.) Aslında kediler, ev sahiplerinin göçünü kayıtsızlıkla karşılamışlardı, çünkü bu hayvanlar, yedi canlarıyla, insanlara değil sadece evlere hizmet ederler. Belki de bu feryat, artık sevgi özgürlüğünün kısıtlanmayacağı için sevinç korosuydu. Oysa köpekler gerçekten acı içindeydi. Suriye'de vahşi köy köpekleri bile insanlardan ayrılmaz. Kendi özüne geri dönmeyi, tilki, çakal ya da kurt olmayı beceremez. Kaç kuşaktan beri vahşi de olsa, medeniyetin işine son verilmiş hizmetlisidir o, öyle de kalacaktır. İnsanların etrafında, sadece kemik dilemek için değil, aynı zamanda, kendisinin yeniden esaret altına alınması, unutulan görevine iade edilmesi için dolaşır. Köylerdeki vahşi köpekler her şeyi biliyorlardı. Damlacık'taki kampı çoktan keşfetmişlerdi. Ayrıca bu kampın, köy yollarından farklı olarak kendilerine kapalı olduğunu da anlamışlardı. Şaşkınlık ve umutsuzluk içinde yasak dağa sıçrıyor, çalıları eziyor, mersin ağacı ve yabangülü fundalıklarının üzerinde sürünüyorlardı. İçlerinden birinin bile aklına, komşu Müslüman köylere gitme, Ohalikhan ya da Ayn Cerab'ta kemik peşine düşme gibi bir fikir gelmemişti. Birlikte kaldıkları evleri terk eden vefasız insanların peşindeydiler hâlâ. Acıdan akıllarını yitirmiş olmalarına rağmen, hiçbirisi, tek heceli bir havlama koyuvermeye cesaret edemiyordu. Zengin sözcük

dağarcığına sahip ev köpeği dilinin kültürlü itaatkârlığını çoktan yitirmişlerdi çünkü. Bütün korkuları gözlerine yürümüştü. Gabriel, karanlık basınca her yerde, sınırı geçme cesareti gösteremeyen bu heyecanlı köpek gözlerindeki yeşil ateşi görmekteydi.

Ay, Musa Dağ'ın ardında kaybolmuştu. Hafif rüzgârlar temizliyordu evreni. Son grup önünden geçeli bir saatten fazla olmuştu. Hepsi yukardalar şimdi diye düşündü Bagratyan. Ancak ya yorgunluktan ya da *yalnız kalma isteğinden dolayı, geceki gözlem yerinden bir türlü ayrılamıyordu.* Hayatında bir kez daha kendisiyle baş başa kalıp kalamayacağını bilemezdi. Oysa o, bu yalnızlığı Tanrı'nın en büyük armağanı olarak değerlendirmiyor muydu? Siper kazma işini kontrol etmek, ilerlemesini sağlamak üzere hızla kuzey mevzisine gitmeden önce, dünyevî olmayan bu huzurun yarım saat daha keyfini çıkaracaktı. Arkasındaki meşeye sırtını dayayıp sigara yakmıştı ki, karanlığın içinden *çok gecikmiş biri daha çıktı. Nal sesleri ve hışırtılar geliyordu kulağına.* Sonra feneri, adamı ve ağır yüklü eşeği gördü. Adım attıkça yıkılacak gibi oluyordu hayvan. Adamın sırtında da, her iki dakikada bir soluk soluğa yere bıraktığı kocaman bir çuval vardı. Çuval ayaklarının dibine düşünce tanıdı eczacıyı Gabriel. Krikor'un yüzü tamamen değişmiş, kayıtsız mandolin suratı barbar tanrıları andırır olmuştu. Parlak yanaklarından akan terler, soluk soluğa sallanan keçi sakalına damlıyordu. *Acı çektiği belliydi, omzunu öne eğmişti bir parça. Gabriel Bagratyan* orada olduğunu belli etti:

"Bütün eczanenizi sırtınızda taşıyacağınıza, o ilaç çuvalını adamlarıma verebilirdiniz."

Krikor hâlâ soluk soluğaydı. Buna rağmen sözlerine belli bir küçümseme kazandırmaya çalıştı:

"Bunun eczaneyle ilgisi yok. İlaçları saatler önce yolladım yukarıya."

Gabriel Bagratyan, gerek eşeğin yükünün, gerekse Krikor'un sırtındaki çuvalın kitaplarla dolu olduğunu fark etmişti çoktan. Nedenini bilmiyordu ama, bu öfkelenmesine yol açmıştı. Krikor'la biraz dalga geçme isteği duydu:

"Yanılgımı bağışlayın eczacı! Bütün erzağınız bu kadar mı?"

Krikor'un yüzü sakinleşmişti. Gözleri kayıtsızca bakıyordu Gabriel'e:

"Evet, bunlar benim erzağım, Bagratyan, ama ne yazık ki hepsi değil."

Öksürük kriziyle sarsıldı. Gabriel'in yanına oturup, kocaman mendiliyle terini kurulamaya koyuldu. Şafak göz kırpmaya başlamıştı. Başını önüne eğmiş eşek, dar yolda melankolik çarpık bacaklarının üzerinde

duruyordu. Birkaç dakika geçmişti. Biraz önceki acımasız alay etme isteği canını sıkmıştı Gabriel'in. Üstün ses tonunu yeniden yakalayan Krikor, anlatmaya başladı:

"Gabriel Bagratyan! Parisli bir bilgin olarak sizin, Yoğunoluk'ta eczacılık yapan benim gibi birinden daha fazla olanağınız olmuştur mutlaka. Yine de benim bildiğim bazı şeyler sizin dikkatinizden kaçmış olabilir. Meselâ, Nazianz'lı ulu Gregor'un sözlerini ve kâfir Tertullianus'un verdiği yanıtı bilmiyorsunuzdur..."

Gabriel'in Nazianz'lı Gregor'un sözlerini bilmemesine şaşmamak gerekir, çünkü böyle birini bilen tek kişi eczacıydı. Bilinen her zamanki tarzıyla küçümseyerek anlatıyordu. Bu arada kilise büyüklerinden Tertullian'ı aynı adı taşıyan bir kâfirle karıştırmıştı:

"Bir gün Nazianz'lı ulu Gregor, soylu Tertullianus'u yemeye davet etmiş. -Endişelenmeyin Gabriel Bagratyan, kısa ama derin fikirli bir hikâyedir bu.- İkisi, o yıl iyi ürün alındığından ve dilimledikleri harika buğday ekmeğinden konuşmuşlar. Masaya güneş ışığı düşüyormuş. Önündeki ekmek parçasını yukarı kaldıran Nazianz'lı Gregor, Tertullian'a şöyle demiş: Ev sahibim, Tanrı'ya sırrı için ne kadar şükran duysak az, çünkü bak, şu leziz ekmek, tarlalarda buğdaya dönüşen şu güneş ışığından başka bir şey değil. Fakat ayağa kalkan Tertullianus, kütüphaneden şair Virgilius'un yapıtlarından birini alıp şöyle yanıtlamış Gregor'u: Konuğum, eğer Tanrı'yı bir ekmek için övüyorsak, böyle bir kitap için kim bilir ne kadar çok övmemiz gerekecek. Çünkü bak, bu kitap, ışığı masada görülebilen güneşten daha yüksek bir güneş ışığının dönüşmüş halidir."

Bir süre sonra Gabriel Bagratyan, üzüntülü bir ilgiyle sordu:

"Peki kitaplığınız ne oldu Eczacı Krikor? Bunlar kitaplarınızın sadece küçük bir bölümü. Kitaplarınızı gömdünüz mü?"

Krikor, incinmiş kahramanlar gibi kaskatı kalktı ayağa:

"Hayır gömmedim. Kitaplar toprağın altında ölürler. Onları oldukları yerde bıraktım."

Eczacının unuttuğu feneri Gabriel almıştı eline. Hava aydınlanmaya başladığı için Krikor, sarı, kayıtsız yanaklarına gözyaşlarının yürüdüğünü saklayamıyordu. Yaşlı adamın kitap dolu çuvalını omzuna alan Bagratyan sordu:

"Eczacı Krikor, size göre ben, tüfekler, fişekler ve siperler için yaratılmış olabilir miyim?"

Krikor'un sürekli itiraz etmesine rağmen, devasa çuvalı Kuzey Geçidi'ne kadar Gabriel Bagratyan taşımıştı.

GÜÇSÜZLERİN MÜCADELESİ

İKİNCİ KİTAP

'Ve mengene dışarıya, köyün önüne kurulmuştu.
Ve mengeneden akan kan atların
dizginlerine kadar çıkıyordu."

Vahiy, Yuhanna 14:20

1

Evimiz Dağın Zirvesidir

Musa Dağ! Şafak söktüğünde bütün halk Musa Dağ'ın zirvesinde kamp kurmuş bulunuyordu. Dağın zirvesi, rüzgârlı hava, denizin hışırtısı öyle canlandırıcı etki yapıyordu ki, doğa, geceki zorlu çıkışı unutturmuş gibiydi. Yüzler yorgun ve donuk değil, heyecanlıydı. Gerek kent çukurunda, gerekse de ona yakın bölgelerde her şey karmakarışıktı. Yaşamın gerçekliğinin bilincinde olmaktan çok, kışkırtılmış, kavgacı bir neşelilik egemendi her yere. Anlık küçük ihtiyaçlara ilişkin kaygılar, şiddetli deniz baskınları gibi, bütünle ilgili her türlü düşünceyi boğuyordu. Kamp yerinin tam ortasındaki tahta sunağın kaplamasını tamamlayarak ebedî olanı donatan Ter Haykazun bile, kendisine yardım edenleri azarlayıp duruyordu.

Gabriel, ana gözlem yeri olarak değerlendirdiği noktaya çıkmıştı. Burası Damlacık'ın kayalıklardan oluşan yuvarlak doruklarından biriydi. Bu noktadan deniz, Orontes ovası ve Antakya'ya doğru inen dağ silsileleri net biçimde görünüyor, vadi Hıdır Bey'den ta Bitias'a kadar izlenebiliyordu. En uçtaki köyler ise, dönemeçler nedeniyle görüş açısının dışında kalıyordu. Bu ana gözlem noktasının dışında, daha on iki tehlikeye maruz gözcü noktası vardı ki, buralardan vadinin çeşitli bölümleri gözaltında tutulabiliyordu. Fakat kör kayalar tarafından tamamen gizlenmiş olan bu noktadan bütün bölgeyi topluca görebilmek mümkündü. Belki de yalnız Gabriel, burada, sınırlayıcı kamp kargaşalığının dışına çıktığı için, gerçeklikten böylesine güçlü biçimde etkilenmişti: Orada, kuzeyde, doğuda, güneyde, Antakya'ya, hayır Halep'e, hayır Musul ve Der Zor'a kadar önüne geçilemez bir yok oluş! Kısa süre sonra, Musa Dağ'da yuvalanmış küstah Ermenileri dağıtmayı amaçlayacak milyonlarca Müslüman! Öte yanda ise, aşağıya doğru dikçe inen dağ sırtını, dalgın dalgın döven sakin Akdeniz! Kıbrıs isterse yüz defa yakın olsun,

tamamen savaşın dışında kalan Suriye kıyısının bu ıssız bölümüne hangi Fransız ya da İngiliz kruvazörü ilgi duyabilirdi ki? Donanmalar Süveyş ve Kuzey Afrika kıyısı gibi tehlike altında, ölü İskenderun Körfezi'ni her zaman arkalarında bırakıyorlardı. Bagratyan ıssız denizi incelerken, büyük toplantı esnasında, kendilerini kurtaracak savaş gemilerine umut bağlanmasını sağlamaya çalışarak sorumsuzluk örneği bir demogojiyle kendisini ve başkalarını aldattığını anlamıştı. Alay edermişçesine ıssız olan deniz ufku, şimdi bunu kanıtlıyordu. Etraf sonsuz derecede ölü, kaçacak küçük bir delik yok, işte gerçek buydu! Ölüm tarafından kuşatılmış zavallı, küçük köylü halk! Bu kadarla da kalmıyordu. Dıştan gelecek ölüm -bunu ummak çılgınlık bile değildi ya- lütufkâr davranıp ayağını sürüse, herhangi bir saldırı olmasa, tek bir kurşun atılmasa bile, başka bir ölüm, içten gelen ölüm ortaya çıkıp kampı yok edecekti. Çünkü ne kadar tutumlu harcanırsa harcansın, sürüler ve yiyecek stokları takviye edilemediğinden çok sınırlı bir zaman içinde tükenecekti. Aşağıdayken Damlacık'a çıkma düşüncesi kurtuluşmuş gibi *görünüyordu; çünkü acı veren çaresizlik gündemdeyken, hareket etme* isteği ve her türlü değişiklik umudu acıyı giderici ilaç etkisi yapar. Fakat şimdi buraya saplanıp kalmışlardı. Acı giderici ilaç Gabriel'e yardımcı olamıyordu artık. Zaman ve mekânın dışına fırlatılmış gibi hissediyordu kendisini. Kaçınılmaz olanı birkaç dakika için geciktirmişti, ama rastlantının sunacağı yüzlerce küçük çare pahasına yapmıştı bunu. Harutyun Nohutyan cemaatiyle birlikle daha bilge davranmamış mıydı? Buz gibi bir sıkıntı sardı her yanını. Juliette ile Stepan'a karşı ne affedilmez bir suçl Kaçış için uygun anların sürekli yanından geçip gitmesine göz yummuştu. Artık uzakta kalan o mart sabahından beri, bir gün kapana sıkışacaklarını bilmesine rağmen Juliette'i kayıtsızlığından sarsıp uyandırmamıştı. Kavranması güç suçunun bilincine varmasıyla, beyninde ani bir kan boşalımı ve güçlü baş dönmesi duygusuyla sarsıldı. Gerek denizde, gerekse karada ufuk dönüyordu. Bütün dünya dönen bir plak, Musa Dağ ise plağın ortasındaki ölü, hareketsiz kırmızı noktaydı sanki. Bu noktanın merkezini de, ne kadar yüksekte duruyor olsa da, etrafında dönüp duran karşı konulamaz karışıklığın en alt hareketsizliği anlamına gelen Gabriel'in vücudu oluşturuyordu. Sadece yaşamak istiyoruz diye ürperdi. Fakat aynı anda, içinde birisi sessiz bir hayretle sordu: Peki neden?

Gabriel Bagratyan kent çukuruna atmıştı kendisini. Önderler Konseyi bünyesindeki komiteler toplantı halindeydi, çünkü halledilmeyi bekleyen ilk günün yüzlerce değişik sorunu, iş bölümü yapılmasını

gerektiriyordu. Gabriel, işe yarar bütün kadın ve erkeklerin hemen başlamış olan siper ve engel yapımı işine girişmelerini istedi. Mevzilerin inşaası ana hatlarıyla en geç yarın akşam tamamlanmalıydı; Osmanlı'nın belki de ertesi gün ilk saldırıya girişmeyeceğini kim bilebilirdi ki? Savunma ve savunma kapsamındaki işlerin, katı disiplinin, savaşçıların itaatkârlığının her şeyden önce geldiğini durmadan tekrar etmek zorundaydı. Kendisi savunmanın başına getirildiğine göre, şimdi en üst komuta yetkisi ona verilmeliydi. Bu komuta yetkisi, sadece ilk ana birliği değil, aynı zamanda İhtiyat Birliğini, yani savaşçılarla işçileri, kısaca söylendiğinde bütün kampı kapsamalıydı. Ne yazık ki çok hassas bir adam olan Papaz Aram Tomasyan, buna karşılık, kampın iç düzenini kurmanın daha az önemli olmadığını vurgulamıştı. Şu an kampta tam bir anarşi egemendi: aileler birbirlerinin yerlerini kıskanıyorlar, köy cemaatleri de kendilerine ayrılan yerlerden memnun görünmüyorlardı. Bagratyan, papazın itirazını yanıtladı: Hoşnutsuzluk olmamalıydı, çünkü sıkı savaş hali hüküm sürmekteydi. Homurdananlara karşı etkin cezalar uygulanmalıydı. Tomas Kebusyan'la öteki muhtarlar hemen papazı desteklemişlerdi. Bedros Altuni bile, önce halkın maddi ihtiyaçlarının karşılanması, hastalarla acı çekenlerin daha da kötülememesi için, hastane olarak kullanılacak barakanın yapımına hemen başlanması yönünde inatla uyarıda bulundu. Öğretmenlerle muhtarlar, kendi yetki alanlarının acil ihtiyaçlarını uzun uzun anlatmak üzere arka arkaya söz alıyorlardı. Bagratyan, müzakere halindeki bir konseyde en basit, en tabiî olanı kabul ettirmenin ne kadar zor olduğunu dehşetle görmüştü. Boş ve karışık konuşmalar giderek yayılıyordu. Fakat birkaç dakika sonra, Gabriel Bagratyan'ın Önderler Konseyi'ne sunduğu anayasa faydasını göstermişti. Bilindiği gibi, bu yasayla Ter Haykazun'a, tartışmalı durumlarda kısa yoldan karara varabilmek için yasal otorite sağlanmış bulunuyordu. O bu otoriteyi göze batmayan bir biçimde öyle beceriyle kullanırdı ki, hiç kimse herhangi bir önerge vermeye yeltenmezdi, tehlikeli oylamalarla durumu içinden çıkılmaz hale sokmaya kalkışmazdı: Gabriel Bagratyan tamamen haklıydı. Her şey savunma görevlerine tabi olmalıydı. Günlerden bu yana Önderler Konseyi'nin önünde yazılı olarak bulunan talimatname, askerî birliklere okunup aynı anda yürürlüğe girecekti. Komutanın emirlerine herkes uymak zorundaydı. Savaşı cesur bir subay olarak öğrendiği için, Bagratyan'ın öteki seçilmişler arasında önemli bir üstünlüğü vardı. Önderler Konseyi ona, savaşa, savaş hazırlığına ve disipline ilişkin her türlü karar alma yetkisi veriyordu. Gabriel Bagratyan ve başkanı olduğu savaş komitesi, aldığı

kararları kabul edilmek üzere genel konseye sunmakla yükümlü olmayacaktı. Papaz Aram Tomasyan'ın savaş komitesinde, Gabriel Bagratyan'ın da içişleri komitesinde bulunmasının nedeni gereksiz sürtüşmelerin önlenmesiydi. Komutanın ayrı cezalandırma hakkı olması doğaldı. Emirlere itaat etmeyenleri, tembelleri yemek vermeme, zincire vurma ve kendi takdirine göre hafif ya da ağır falakayla cezalandırabilecekti. Sadece ölüm cezası, Önderler Konseyi'nce oybirliğiyle karara bağlandıktan sonra, tek başına Ter Haykazun'un yetkisi dahilindeydi. Ancak halka savaş yasalarının ciddiyeti hemen anlatılmalıydı. İçişleri komitesinin ana görevi, sıkı düzeni sağlamak, zorlu koşullara doğalmış görünümü vermek ve burada, dağın başında, aşağıda vadideymiş gibi tamamen olağan bir hayatın gelişmesine önayak olmaktı. Ter Haykazun, "olağan" ve "günlük hayat" sözcüklerini üzerine basarak kullanmıştı. Direnişin süresi ve gücü, olağanüstü çabalardan çok, bu görünmez güçlere bağlıydı. O nedenle tek bir el bile boş kalmamalıydı. Çocuklar da avare avare dolaşıp, halkın can çekişmesiyle tatil sevincini ilişkilendirmemeliydiler. O nedenle belirlenecek bir yerde derslere devam edilecekti; hem de bütün biçim ve katılığıyla. Öğretmenler başka yerde görev almadıkları için nöbetleşe ders verebilirlerdi. İnsanları bu sınırlı yaşantının dışına çıkaracak tek şeyin durup dinlenmeden çalışmak olduğunu söyleyerek bitirdi Ter Haykazun konuşmasını: "Öyleyse haydi! İş başına! Zamanı konsey gevezelikleriyle geçirmek istemiyoruz!"

Muhtarlar cemaatlerini kent çukurunda yeri tespit edilmiş büyük sunak yerinde toplamışlardı. Gabriel Bagratyan, birinci birliğin seksen altı mangasının Nurhan Çavuş'un komutasında sıraya dizilmesini istedi. Acemi erlerin kralı, ordunun, henüz kurulmamış sunağın etrafında, titizlikle ölçülmüş gibi tam bir kare oluşturmasını sağlamıştı. Ter Haykazun, meydanın oldukça yükseğinde kalan geniş mihraba beş merdivenle çıkıp, yanına öteki önderlerin değil sadece Bagratyan'ın gelmesini istedikten sonra, mangaların oluşturduğu kareye dönerek, Samuel Avakyan'ın kaleme aldığı talimatnameyi yankılanan sesiyle okumaya başladı. Kendisinin eklediği birkaç tehditkâr sözcükle bitirmişti konuşmasını. Savaş önderinin iradesine karşı direnenler ya da görevini ihmal edenler, hoşgörüsüzce cezaya çarptırılacaklardı. Bunu özellikle Osmanlı kışlalarından kaçmış olanlara söylüyordu. Onların kampa alınmaları, genele ait yiyeceklerden yararlanmaları tabiî bir şey olarak anlaşılmamalıydı, bu, halkın kardeşlik duygularıyla yaptığı bir iyilikti; yabancılar buna lâyık olduklarını göstermeliydiler. Ter Haykazun sunak

masasının üstünde duran gümüş krüsifiyi* eline alıp Gabriel ile birlikte karenin iç alanına yöneldi. Mangaların önünde yemini ağır ağır söylüyor, askerler, parmaklarını kaldırarak tekrar ediyorlardı:

"Tanrı benden rahmetini esirgemediği sürece, bu kampı, kanımın son damlasına kadar koruyacağıma, komutana ve onun bütün emirlerine tamamen itaat edeceğime, seçilmiş Önderler Konseyi'nin iktidarını tanıyacağıma ve kendi çıkarım için dağı hiçbir zaman terk etmeyeceğime, Tanrı'ya, baba, oğul ve kutsal ruha yemin ederim!"

Bu ant içmeden sonra birinci birliğin askerleri mihrabın arkasına yürüdüler. Yirmi iki gruba ayrılmış bin yüz mevcutlu İhtiyat Birliği'ne ise itaat ve iş azmini konu alan kısa bir ant içirildi. Mevzi inşaası ve kamp kurma işinin temel yükü İhtiyat Birliği'nin omuzlarındaydı. Herhangi bir savaş durumu ortaya çıktığında, ellerinde, köylerden getirdikleri vurucu ve delici tarım aletlerinin dışında hiçbir şey olmayacaktı. Son olarak mihrabın önüne "hafif süvari"nin üç yüz buluğa ermemiş çocuğu geldi. Ter Haykazun'un uyarıcı birkaç sözünden sonra Bagratyan, çocukların gözcü-haberci-keşif ve işaret hizmetine ilişkin görevlerini anlattı. Gençleri "göz kararına" göre üç büyük gruba ayırmıştı. İlk grup, gözcü noktalarıyla keşif yerlerine yerleşecek ve her iki saatte bir ana karargâha rapor gönderecekti. Bu önemli iş için gençlerin arasından yaşça en büyük ve en güvenilir yüz kişi seçilmişti. Gece gündüz nöbet tutup, keskin genç gözleriyle geçip giden gemilerin çıkardıkları hafif dumanları (gülünç bir umut) zamanında görme görevi de onlara verilmişti. İkinci grup, emirberlik yapacaktı. Komutanların emirlerini dört bir yana götürecek ve savunmanın tek tek parçalarıyla bağlantı kurmak üzere her zaman ana karargâhın çevresinde bulunacak olan bu yüz oğlan, Başyaver Samuel Avakyan'a bağlıydı. Stepan da bu gruba verilmişti. Üçüncü yüz kişilik grup ise, kamp hizmetinde çalıştırılmak üzere -örneğin yemekleri savaş hattına götürmek gibi- papaz Aram'ın emrindeydi.

Bagratyan'ın dağ halkına getirdiği bu sınıflandırma hemen faydalarını göstermişti. Tek tek mangaları saran askerlere özgü önemlilik duygusu, manga komutanlarını hemen canlandıran emretmenin iç gıcıklayıcı keyfi, sıra olmanın, saf tutmanın verdiği çocuksu neşe; bütün bu insanî yanlar, acımasız temel gerçekliği oyunun yararlı coşkusu sayesinde gizliyordu. Sıralar hemen mevzilerin inşası için dört tarafa dağılırken, orda burda, çekingen de olsa inatçı bir koro, Ermeni vadisinin *eskiden kalma iş şarkısını* söylemeye başlamıştı:

---

* Çarmıha gerilmiş İsa heykeli, (Ç.N).

"Kara günler gelip geçer
Gelip geçen kış günleri gibi
Uzun sürmez acıları insanların
Gelip giden yolcuları gibi hanın."

Gabriel Bagratyan, Nurhan Çavuş'la daha büyük manga birliklerinin komutanlarını yanına çağırmıştı. Bu arada meydanı terk eden Ter Haykazun, Üç Çadır Mevkii'ne doğru yöneldi. Burası büyük bir pınarın yakınlarında, etrafında şimşir ağaçları bulunan, üç tarafı sarmaşıklarla kuşatılmış kayalar ve mersin ağaçlarıyla korunmuş, Gabriel'in gösterdiği titizliğe uygun kanıt oluşturan bir yerdi. Ter Haykazun, Juliette Bagratyan Hanımı görmek istediğini bildirdi. Kristofor, Missak, Hovhannes ve öteki hizmetçiler, biraz uzakta, mutfağın kurulmasıyla ilgilendikleri için papaz dileğini, Üç Çadır Mevkii'nde, hareketli gemi yolcularının güvertede yaptıkları gibi, hızlı hızlı bir aşağı bir yukarı yürüyen Gonzague Maris'ten başka iletecek kimse bulamamıştı. Juliette'in çadırına giden genç Yunanlı, kapının üzerindeki küçük çana dokundu. Hanımın dışarıya çıkması epeyce sürmüştü. Gonzague'den çadıra gidip Ter Haykazun için sandalye getirmesini rica etti. Ter Haykazun reddetti bunu. Ne yazık ki fazla zaman yitirmemeliydi. Ellerini geniş kisvesinin içine sokmuş, gözlerini yere indirmişti. Donuk Fransızca'sıyla söyledikleri tamamen resmîyet içermekteydi. Madamın iyiliği biliniyordu. O nedenle, kendisi, madamdan, halka şeref verip şu görevi üstlenmesini rica etmek için gelmişti. Denize doğru çıkıntı oluşturan dağın dik tarafındaki kayalık taraçadan, Tanrı'nın merhamet ederek göndereceği gemilere felâketi bildirebilmek için, üzerinde kızıl haç olan çok büyük beyaz bir bayrağın sarkıtılması gerekiyordu. Bu bayrakta Fransızca ve İngilizce şu yazı yer alacaktı: "Hıristiyanlar tehlikede! Yardım edin!" Ter Haykazun eğildi, bu hareketiyle Juliette'e, başka kadınların da yardımıyla bu bayrağı hazırlamaya razı olup olmadığını resmen sorar gibiydi. Juliette söz verdi, ama bu soğuk ve duyarsız bir kabul edişti. Fransız kadının, Ter Haykazun'un ziyareti ve bu ricasıyla kendisine en ince biçimde bahşettiği onuru anlayamaması tuhaftı. Ermeni olan her şeye karşı sağırlığını sürdürüyordu Juliette. Ancak Ter Haykazun, sadece başını sallayarak hemen oradan ayrılınca, aniden huzursuzlaşmış, istenilen bayrağı hazırlayabilmek için, dikiş makinesiyle birbirine eklenecek iki büyük keten bezini bizzat aramaya başlamıştı.

Gabriel, Nurhan Çavuş ve öteki ast komutanları, demirden disiplinin vazgeçilmezliği konusunda bir kez daha uyardı. Bu andan itibaren hiç

kimse, izin almadan ayrılmayacaktı. Çatışmaya girecek ana birliğin elemanlarının gecelerini ailelerinin yanında geçirmelerine de izin verilemezdi. Komutanların izin verdiği birkaçı dışında herkes mevzisinde uyuyacaktı. Bagratyan ana karargâhı, her yerden kolayca ulaşılacak bir yere kurmuştu. Burada her gün iki saat bölüm ve grup başkanlarının katılacağı bir toplantı yapılacaktı. Bu süre içerisinde Bagratyan, sıkıntıları, şikâyetleri ve dilekleri dinleyecek, bir sonraki günün emirlerini bildirecekti. Böylece askerî örgüt büyük ölçüde oluşmuş bulunuyordu. Şimdi bütün mesele onu harekete geçirebilmek için gerekli istek ve erkekçe çabayı gösterebilmekteydi. Gabriel Bagratyan, bir kez daha, elindeki haritalar temelinde on üç savunma bölümünün dağılımını anlattı. Bu on üç nokta içinden sadece üçü büyük birlikleri zorunlu kılıyordu; diğer onu, sadece güçlü nöbetçi noktaları anlamına gelmekteydi ki, bunun için tek bir manga, hatta bunun yarısı yeterliydi. Buna karşılık Kuzey Geçidi'ndeki siperleri ve kayalık barikatlara yerleşmiş, ellerinde iki yüz adet iyi silâh bulunan kırk mangadan oluşan ana birliğe Gabriel tek başına komuta etmekteydi. Bu önemli bölümün komutasını kendisi almıştı. En yakın yardımcısı, aynı zamanda Palamut Meşesi Geçidi'nin yukarı kısmının komutasıyla tüm ordunun denetim görevini üstlenmiş olan Nurhan Çavuş'tu. Bu şerefe, cephane yenilenmesiyle silâhların korunması da dahildi. On yerde birden aynı anda olabilen paha biçilmez Nurhan Çavuş, mermi atölyesi için gerekli her şeyi hazırlamıştı. Gerekli materyal ve araç-gereç Yoğunoluk'taki gizli bir atölyeden dağa taşınmıştı çoktan. Buna göre şimdi geriye sadece Güney Kalesi'nin komuta sorununu çözmek kalmıştı, bu en uzak bölümün birliği on beş mangadan oluşmaktaydı. Bilinen nedenlerden ötürü, gerek gerçek gerekse sahte asker kaçakları, güçlü istihkâm noktasına eş bir yer için, oldukça fazla denebilecek sayıda bu birliğe dağıtılmıştı. Şimdilik komuta, Hıdır Bey'den askerliğini yapmış bir adamdaydı. Ama Bagratyan'ın başka bir amacı vardı. Sarkis Kilikyan, Kafkasya seferinde canlı deneyler toplamış cesur bir askerdi. Üstelik eğitime ve zekâya da sahipti. Osmanlı'nın anlatılmaz eziyetlerine maruz bırakıldığı için, kendisinde ruh diye bir şey varsa, şimdi insanî olmayan intikam dürtüsüyle eriyor olmalıydı. Gabriel, önce, Kilikyan'ın iyi halli olup olmadığını kısa bir süre izlemek ve eğer beklentilerine uygun düşerse onu Güney Kalesi komutanlığına atamak amacındaydı. Bu manevrayla sadece değerli bir gücün serbestleşmesini sağlamakla kalmayacak, aynı zamanda, öteki asker kaçaklarını, bu güvenilmez insanları, tamamen elde etmiş olacaktı. O nedenle grupların çekilmesinden sonra Rus'un kalmasını iste-

di. Bütün bu süre içerisinde Kilikyan, Gabriel'i, küstah bile olamayacak kadar büyük bir can sıkıntısı duyarak, kırılmaz bir kayıtsızlıkla izlemişti. Petrol köleliği, hapishaneler ve binlerce korkunç serüvenin tükettiği bu adam, iskelete dönmüş genç kafası, yarılı yüz derisiyle, topraktan yapılmışa benzeyen paçavra giysileriyle bu insan, her şeye rağmen güçlü, ve hatta etkili görünüyordu. Küçümseyerek bakan açık renk gözlerini Bagratyan'a dikmişti. Belki de, bu bakımlı ve şımartılmış adamın içinde bir şeylerin kendi önünde eğildiğini hissediyordu. Belki de Bagratyan'ın onun akıl ermez kaderine ve bütün bunları altetmiş olan gücüne duyduğu saygıyı basit bir korku olarak değerlendirmekteydi. Fakat tam da saygı duygusunun fark edilmesi, bütün hayatında bir an bile zulüm, yoksunluk, aşağılanma yaşamamış bu iyi giyimli adamın görüntüsüyle birleşince, Kilikyan'ın içindeki kötü olanı tahrik ediyordu. Bagratyan emredici sert ses tonuyla seslendi:

"Sarkis Kilikyan! İki saat içinde Kuzey mevzisinde beni bul. Sana bir görev vereceğim."

Rus'un hâlâ Gabriel Bagratyan'ı izleyen gözleri akik taşının donuk parlaklığını almıştı. Ağır ağır güldü: "Belki gelirim, belki de gelmem. Gerçekten canımın ne isteyeceğini bilmiyorum."

Gabriel Bagratyan, her şeyin vereceği yanıta bağlı olduğuna, rütbesini, *şimdi şu an güvenlik altına alması gerektiğini, şu an ses tonunu* ayarlayamaz ve geri çekilirse otoritesinin tamamen yok olacağını biliyordu. Herkes merak içinde kulak kesilmişti. Başkalarının felâketinden gizli gizli mutluluk duyan bazılarının yüzlerinde güller açmıştı. Gabriel, ağabeyi Avedis'in pek giyilmemiş av giysilerinden birini üniforma yapmıştı kendisine. Ayağında deriden sarı tozluklar, başında ise kolonyal şapka vardı. Rus'a doğru düşünceli ve salınarak yürürken şapkasını başına geçirmişti. Kolonyal şapka onu olduğundan yarım baş daha uzun göstermekteydi. Bastonuyla tozluklarına vurarak, öylesine engellenemez biçimde Kilikyan'a yaklaştı ki, adam bir adım geri çekildi:

"Dinle beni Sarkis Kilikyan, kulağını iyice aç!"

Bagratyan sözlerine bir saniye ara verdi. Sesinin tamamen sakin olmadığını anlamıştı, yüreği de hızlı hızlı çarpmaktaydı. Bu heyecan hasmına tanıdığı şanstı aslında. O nedenle Rus'un bakışlarını bırakmadan, bütün benliğine net ve soğukkanlı bir istek dolasıya kadar bekledi:

"Sana Kilikyan, canının istediğini yapma hakkını bizzat ben veriyorum. Fakat arkamı dönmeden karar vermek zorundasın... Serbestsin, cehenneme kadar yolun var. Seni kimse tutmuyor, senin gibilere ihtiyacımız yok..."

Gabriel ara verdi, sanki Sarkis Kilikyan'ın bu çağrıya hemen uyup ağır-alaycı tavrıyla, Damlacık halkına bir kez bile dönüp bakmadan uzaklaşmasını bekler gibiydi. Ne var ki Rus, yerinde kök salmıştı. Gözlerinde akik parlaklığında donuk, ölümcül bir parıltı yolunu şaşırmıştı sanki. Bagratyan'ın ses tonu soğukkanlı esef duygusuyla yüklüydü.

"Asker olduğun için, sana bir önderlik görevi vererek ötekilerin önünde taltif edecektim Kilikyan, çünkü sen burada bulunan herhangi *birinden daha çok çektin Osmanlı'dan. Hem kendi öcünü, hem de* arkadaşlarının öcünü alabilirdin... Fakat hâlâ canının bunu isteyip istemediğini bilmediğin, gerçekten de son derece gevşemiş korkak bir asker kaçağı olduğun, biraz önce ant içtiğin halde görev almayı kabul etmediğin için hadi git ve bir daha buralarda görünmel Kadınların, çocukların ekmeğine göz diken küstah bir sefile, bir asalağa ihtiyacımız yok. Eğer bir kez daha aramızda görünmeye cesaret edersen seni kurşuna *dizdiririm! Karşı safa geç! Asker bölükleri yakında burada olur. Seni* bekliyorlardır!"

Rus gibi bir adam için şimdi yapılacak tek şey vardı: Bu kibar beye, bu "kapitalist"e saldırıp ağzının ortasına yumruğu yapıştırmak. Ne var ki Kilikyan hareketsizdi. Gözleri o donuk hareketsizliğini yitirmiş, erkeklerin oluşturduğu çember içinde yandaşlarını araştırmaklaydı. Gücünü bir dalga gibi yükselten beş saniyenin geçmesini bekledi Gabriel Bagratyan, *sonra adama doğrudan doğruya, emredici bir sesle bağırdı:*

"Kararını verdiğini görüyorum. Öyleyse yürül Çek git buradan!"

Bu kırbaç hızıyla inen sesin Rus'u aniden eski mahkûm kişiliğine dönüştürmesi tuhaftı. Başını omuzlarının arasına sokmuş, kendisinden umutsuzca üstün olan hasmını aşağıdan yukarıya doğru süzerek kolluyordu. Sarkis Kilikyan'ın bütün zaafı, içinde bulunduğu duruma ilişkin düşüncelerinin çok net olmasıydı. Kendisinin tiksinti uyandıran aşağılık *bir an yaşadığını hissetmişti, çünkü bütün zorbalık, sarhoş edici nefret* düşüncesinin, sonuçların önceden tahmin ve takdir edilmesiyle ortaya çıkmamasından kaynaklanmaktadır. Ancak Kilikyan kendisini yeniden mahkûm gibi hissettiği bu anda neleri kaybedebileceğini biliyordu. Dört aydır, Musa Dağ'da güven veren gizlilik içinde yaşıyordu. Yaşamak için ihtiyaç duyduğu şeyleri geceleri köylere inerek toplamaktaydı. Halkın dağa çıkması hayatını önceden sezemediği biçimde iyileştirmişti. Oysa kamptan kovulursa insanca *bir şeyler yiyebilmek için elindeki son olana*ğı da yitirmiş olacaktı. Bundan sonra vadide görünmemesi gerekirdi. Fakat çevredeki öteki dağlık bölgeler askerler tarafından hemen işgal edilecekti. Onu, alay edermişçesine birçok kez sakınan ölüm, bu durumda

nihayet keyiflenecekti. Askerler en iyi ihtimalle derisini yüzer, her organını ayrı ayrı sökerlerdi. Bütün bunlar Rus'un bilincinde, bir saniyenin yıldırım hızı süresince öne çıkmıştı; bu bilince karşı ne gururu, nefreti, ne de inadı harekete geçebiliyordu. Bir kez daha için için gülmeye çalıştı. Fakat duyuları sadece süklüm püklüm bir küçümsemeydi. Gabriel Bagratyan taviz vermedi:

"Ee?! Neden hâlâ buradasın?"

Sarkis Kilikyan'ın sinmiş mahkûm başı yana döndü:

"Ben istiyorum ki..."

"Ne istiyorsun?"

Rus gözlerini açmıştı, ama bunlar akik taşına benzer o cansız gözler değil, güven duygusundan yoksun oğlan çocuğu bakışlarıydı. Gabriel, annesini korumak için elinde mutfak bıçağıyla onun önüne geçen on bir yaşındaki çocuğu düşünmek zorunda kalmıştı. Kilikyan, mağlup edilmiş birinin belirleyici sözlerini ağzından çıkarasıya kadar uzun zaman geçti:

"Kalmak istiyorum!"

Gabriel adama, tamamen diz çöktürme, toplanmış bulunan askerlerin önünde yalvartarak af diletme ve katı bir itaat yemini ettirme cezası verip vermemeyi düşünüyordu. Ancak, sadece acıma duygusu değil, (on bir yaşındaki çocuğun gözlerinin önüne gelmesi), aynı zamanda içindeki his de bunu yapmamasını önermekteydi. Akıllı bir önder için, güçsüz biri karşısında kazandığı zaferin tam olarak tadını çıkarmak ve kendi cephesini bütünüyle aşağılanmış bir hasımla yüklemek şerefli bir şey olmazdı. O nedenle sesindeki sert subay tonuna hafif bir lütufkârlık kattı:

"Seni ilk ve son kez bağışlıyorum Kilikyan. Seninle kısa bir süre uğraşacağım. Fakat sen en küçük sorumluluğu bile alabilecek yetenekte değilsin. Dikkatli ol, gözüm üzerindel Gidebilirsin!"

Gabriel Bagratyan'ın zaferi öylesine eziciydi ki cezalandırılan adam, dikkat çekmeksizin kaybolmadan önce, asker biçiminde selâm vermek üzere koyun pöstekisinden yapılmış şapkasına el attı. Herkese korku salan asi asker kaçağının yenilgiye uğratılması, başkomutanın gücünü pekiştirmişti. Nurhan Çavuş'la öteki grup liderleri gayri ihtiyari hazırola geçtiler. Bazılarının gözlerinden şunlar okunmaktaydı: Doğuştan bir beyefendinin nasıl olduğu görülüyor işte. Bu utandırıcı sahneye Savaş Komitesi üyeleri olan Aram Tomasyan'la Hapeth Şatakyan'ın dışında Hrant Oskanyan da tanık olmuştu. Her zamanki asık suratlı tavırlarıyla, ulvî bir reddediş içinde çevresine bakıp durmaktaydı. Esmer öğretmenin yüzü

bugün özellikle dikkatini çekmişti Bagratyan'ın. Bu mağrur ve her şeyi olumsuzlayan ifadenin ardında, enerji ve kararlılık gizli gibiydi. Ne kadar ufak tefek olsa da, sadece çocuklara korku salmadığı anlaşılıyordu. Güney Kalesi'ni tutacak birliğin yarısını oluşturan asker kaçaklarının, Kilikyan'ın sergilediği küstah tavrın da gösterdiği gibi, bir eğiticiye, denetleyiciye ihtiyaçları vardı. Etlerine zehirli diken batırılmalıydı. Kendisine hayran bu cüce Oskanyan'ın kişiliğinde zehirli dikeni bulduğundan emindi Bagratyan. Ayrıca, Ter Haykazun'un alt komitelerden hiçbirine seçmeyip ders vermekten daha iyi bir göreve layık görmeyerek kırdığı bu suskun adamın gönlü yapılmış olacaktı. O nedenle Bagratyan asık suratlı öğretmene Güney Mevzisi'nde komiserlik görevi verdi. Kalede sıkı bir düzen kuracak, şikâyetsiz hizmet edilmesini sağlayacak, en önemlisi en küçük suçu, en küçük itaatsizliği anında bildirecekti. Dar alnını kalın siyah kaşları burnunun üzerinde birer çizgi olasıya kadar kırıştıran Oskanyan, biraz eğitici, biraz polisiye içerikli bu görevin yüksek değerlerine uygun olup olmadığını düşünüyor gibiydi. Nihayet koşulunu ileri sürdü:

"Eğer Güney Kalesi'nin denetimini üstleneceksem çok iyi silâhlanmalıyım Bagratyan efendi; böylece o herifler benim şakaya gelmeyeceğimi anlamak zorunda kalacaklar."

Öğretmen Oskanyan, daha sonra da, silâh ustası Nurhan Çavuş'un kendisine sadece beş şarjörlü bir piyade tüfeği değil, aynı zamanda eğerin kuburluğunda taşınan bir tabancayla bir yüzü testereli kasatura vermesini sağlamıştı. Böyle ağır biçimde silâhlanmış olarak gecikmeksizin Üç Çadır Mevkii'ne gitti, yeni rütbesini bildirmek üzere Juliette'e doğru ciddi adımlarla yürüdü, düpedüz çıtkırıldım biri olan Gonzague'in, kendisi gibi bir savaşçının karşısında hiçlik içinde eriyeceğinden emin, onu hiç dikkate almamıştı.

Musa Dağ'da geçirdikleri ilk gün siper kazma çalışmaları kolay ilerliyordu. Daha gece bastırmadan en önemli tahkimat işlerinin bitmesi bekleniyordu. Çalışma gayreti öylesine coşkulu etki yapıyordu ki, gülüşmeler, şarkılar arasında geçmiş ve gelecek unutulmuş gibiydi.

Kent çukurunda halkın ruh halinin daha az güvenli olduğu ortaya çıkmıştı. Ter Haykazun ile Papaz Aram Tomasyan, her an bol bol ortaya çıkan sorunları çözümlemek için çok uğraşıyorlardı. Daha ilk önderler toplantısında Gabriel Bagratyan, Kebusyan'la öteki muhtarlar ve zenginlerin hoşnutsuzluğuna yol açan özel mülkiyet gibi büyük bir sorunu ortaya atmıştı. Ama şimdi bu kaşarlanmış mülk sahibi köylüler bile, sürülerin ortak mülkiyetine geçmeden Damlacık'ta yaşamanın mümkün

olmadığını görüyorlardı. Her gün talimatlara uygun olarak bilmem şu kadar koyun ve keçi kesilmek zorundaydı, bu arada tek tek sürü sahiplerinin dikkate alınması elbette olanaksızdı. Ayrıca kafası çalışan herkes, hayvan kesiminin, kesim için tespit edilmiş bir yerde köy kasapları tarafından yapılması gerektiğini ve adaletsizlik olmaması, huzursuzluk çıkmaması için de etin ailelere ve askerlere dağıtımını Önderler Konseyi'nin tayin edeceği bir heyetin denetlemesinin zorunluluğunu kabul etmekteydi. Bir şey bir başka şeye yol açtığından, nihayet muhtarlar et dağıtımının ortaklaşa yapılmasının olumluluğunu kabul etmek zorunda kalmışlardı. Ne var ki bu yeterli değildi! Görevleri, sadece gerekli olanı kavramakla kalmamayı, aynı zamanda, kavradıklarını halka anlatmayı ve hoş göstermeyi gerekli kılmaktaydı. İkna olan bu muhtarların, aslında doğal hasmı oldukları bir düzenin öncüsü olmaları kolay değildi. Barınma sorununda çelişkiler daha kolay halledilmişti. Ter Haykazun, her zaman, çok katı ve birbirine geçmiş bir kolektifin hayatla örtüşmediği, er ya da geç bunun acısının çıkacağını düşünmekteydi. Onun inandığı formül, yeni bir gündelik hayata mümkün olduğunca az sürtüşmeyle alışmaktı. O nedenle, yerleşim alanı mümkün olduğunca genişletilmişti. İşçiler ve aletler tahkimat işlerinin bitmesi nedeniyle serbest kaldıkları gibi, hemen yarın sabah, baba Tomasyan, Papaz Aram'ın oluşturduğu kent planına göre, kamıştan kulübelerin yapımına başlayacaktı. Damlacık'ta yaklaşık bin aile yaşadığından, büyüklükleri ailelerin sayısına göre belirlenecek bin kulübe planlanmıştı. Odun ve ağaç dalları çoktu. Gabriel Bagratyan, İhtiyat Birliği'nin bir bölümünün kulübeler için gerekli olacak ağaçları bugünden kesmesine izin vermişti.

Büyük zorluklar, hatta en büyük zorluk ekmek ve un konusunda baş göstermişti. Sıkıntı verici tasarruf zorunluluğu nedeniyle bu konuda Ter Haykazun acımasızdı. Aileler ellerindeki bütün tarımsal ürünleri, buğday, bulgur, mısır, patatesin yanı sıra, ocaklarında pişirip dağa taşıdıkları her şeyi teslim etmek zorundaydılar. Bu genel stoktan her aileye, öğleden önce yapılan et dağıtımı sırasında az miktarda verilmekteydi. Ancak serbest kullanımı yasak olan sadece un değildi; tuz, kahve, tütün, pirinç, baharat gibi, ailelerin büyük çabalarla ve çıkarlarını akıllıca hesaplamaları sonucunda dağa taşıdıkları her türlü değerli madde yasaktı. Bu katı karara karşı çıkış saatler sürmüştü. Nihayet Aram Tomasyan'la muhtarlar uzun yakarmalar ve sövgüler sayesinde, bazı en erdemli aile babalarının ekmek ve unlarını, kahve ve tütünlerini, halkın ortak mallarının istiflendiği, düzenlendiği, kaydedildiği depo yerine bırakmak üzere çekinerek yaklaşmalarını sağlayabilmişlerdi. Bu

özverili kahramanları başkaları izlemiş, sonra çoğunluk aynı şeyi yapmıştı. Mallarını utandıkları için teslim ediyorlardı, çünkü açık kamp yerinde özel stoklarını herkesin gözünden saklamaları mümkün değildi. Un ve mısır çuvalları yan yana birikmeye başlamıştı. Baba Tomasyan'a, ertesi gün sabah erkenden, hava koşullarına karşı depo yerine sundurma yapma görevi verildi. Aynı zamanda burayı beş silâhlı nöbetçi koruyacaktı. Ter Haykazun bu görev için en yoksullardan beş kişiyi seçmişti. Bütün bu ağır sorunlar o an için halledildikten sonra, papaz, kamptakilerin sıkıntılı ve bunalmış ruhlarına teselli vermek zorunda olduğunu hissetmişti. O nedenle, sadece en kısa zamanda bir sürü tandır yapılacağı ümidini vermekle kalmamış, aynı zamanda kalabalığın ortasına Harisa sözcüğünü atmıştı ki bu etkisini hemen gösterdi.

Harisa, Ermenilerin çok eski zamanlardan günümüze kadar gelmiş, ulusal yemeklerinden biridir. Her eski olan, kuşakların belleğinde yer etmiş olan gibi, bu yemek ve yapılışı da, dinsel ve törensel esintilerle doluydu. Harisa şöleninden söz etmenin bile sıkıntılı halkta rahatlık duygusu uyandırmasının nedeni buydu. Oysa bu yemek insanlık mutfağının her türü gibi az ve basit maddelerden oluşmaktaydı. Küçük koyun eti parçaları, yağ, kıyılmış kıkırdak, gogoddan yapılmış karışımın içine kabuğu kabaca soyulmuş buğday kırması katılarak yapılıyordu. Ancak materyal en önemli şey değildi. Önemli olan, Harisa'nın eylül de, harman bayramından bağ bozumuna kadar her yıl yapılan şölende hazırlanmasıydı. Ter Haykazun, sürgün ve kaçışa rağmen, halkının Damlacık'ta da zaten pek az yaşadığı sevinçlerden yoksun kalmamasını sağlıyordu. Harisa sevinci sadece yemekle ilgili değildi, daha çok yemeğin uzun uzun hazırlanışındaki törensellikten kaynaklanıyordu bu sevinç. Tandırlar bütün gece yanar, söz konusu karışım hafif ateşte gece boyu pişerdi. Sabahleyin kazanların içinde suyunu çekmiş, birbirine karışmış bir kütle kalırdı. İşte gençliğin keyfi tam da bu noktada başlardı. Genç kız ve erkekler her zamankinden daha erken kalkar, her evde bulunan özel sopaları alıp Harisa dövmeye giderlerdi. Başka ülkelerde kurutulmuş morina balığı nasıl dövülürse, Harisa da öyle dövülmek zorundaydı. Bütün bunlar Harisa bayramıyla ilişkili olan, eskiden kalan geleneksel ünlü eğlencelerin küçük ve soluk bir parçasıydı. Ter Haykazun'un verdiği söz sayesinde Musa Dağ halkı bayram beklentisi içine girmişti. Gerçekçi bir insan, aynı zamanda bir psikolog olan papaz, bununla birden fazla amaç gütmekteydi. Birincisi: O, insanın, son derece önemsiz de olsa herhangi bir sevinç yaşamaksızın yok olacağını biliyordu. İkincisi: Harisa tamamen bir et yemeği olmadığı, içine tahıl da katıldığı için

hem ekmekten tasarruf edilecek, hem de ekmek ihtiyacı karşılanacaktı. Üçüncüsü: Harisa bozulmaz. Hem sıcak hem de soğuk yenebilir, ayrıca oldukça doyurucudur. Kısaca söylendiğinde çok iyi savaş azığı olur. Dördüncüsü: Ermeni köylüsü ve zanaatkârı tandırsız bir dünyada kendisini evinde hissetmez. Belki de bu, tandırın bir zamanlar ateşe tapmanın mihrabı olması nedeniyle, bugün de tanrısal güvenceler içeren bir yurt duygusu uyandırıyor olmasındandır. Ter Haykazun'un en önemli amacıysa cemaatine, burada, bu ıssızlık, bu ölüm kuşatılmışlığı içinde şu bilinci armağan etmekti: Burada evimizdeyiz. Bunu bütün yoksunluklara, bütün özverilere rağmen tandırlar ve harisa sağlayacaktı. İşte akıllı papazın planı buydu. Dilinden güven verici sözler henüz dökülmüştü ki, homurdanan yüzlerin hoşnutluk dalgasıyla aydınlandığı görüldü.

Ter Haykazun, Gabriel ve Önderler Konseyi, kendilerini kandırmadan, Musa Dağ'ı dört taraftan tehdit eden yok edilme tehlikesini dikkate almışlardı, ne var ki bugüne kadar bir şeyi akıllarına bile getirmemişlerdi. İşte bir daha telâfi edilemeyecek bu felâket, güneş batmadan önce, bu noktadan geldi.

Bugün güneş bulutların arkasına gizlendiği için çalışmalar daha iyi ilerliyordu. Yaz ortasının kızgın ışınları çalışanların zavallı sırtlarına vurmadığından kimse kendisini korumak zorunda kalmıyordu. Güneş bulutların arkasında olmasına rağmen gökyüzü bulutlu değildi, etrafın serinlediği de söylenemezdi. Havada kapalı, sıkıcı bir şeyler vardı; evrene, kirli düşünceler gibi bulaşık suyu renginde bir çöküntü egemen olmuştu. Doğrudan doğruya yakan sıcaklık yerine, her şeyin üzerine bunaltıcı bir ağırlık çöktüğü fark ediliyordu. Deniz hareketsizdi. Bazen batıdan, denizin katı yüzeyini sıyıramayan sıcak bir esinti kopmaktaydı. Denizin yoğun hareketsizliğine rağmen, öğle saatlerinde dalgalar kayalıkları baskılanmış bir öfkeyle giderek daha canlı dövmeye başlamışlardı. Kaygı ve uğraşlarına dalan insanlar, havanın kötülediğinin farkına varmamışlardı. O nedenle gökyüzünün baskını ani oldu. Kısa bir savaş ilânı gibi dört beş gümbürtülü fırtına. Bütün Damlacık, her kaya kütlesi, her ağaç, her yabangülü çalısı ve mersin ağacı kulak kesilmiş kocaman bir korkuydu. Sonra dehşetli gökgürültüsünün geldiğini bildiren işaret. Ve hemen ardından şimşek hızıyla gelen bol yıldırımlı güney fırtınası, her şeyi boğucu tozu altına gömerek gürültülü saldırısına başladı. Minderler, örtüler, yataklar, yastıklar, çarşaflar, havlular, tencereler, testiler, lambalar, hafif ağır her şey zangırdıyor, inliyor, devriliyor ya dönüp duruyor ya da uçup gidiyordu. İnsanlar bağrışarak uçan eşyalarını yakalamaya

çalışırken birbirlerine çarpıyor, birbirlerinin mallarını çiğniyorlardı. Ama bu muharebe gürültüsünü, küçük çocukların sızlanarak kıyameti koparmaları bastırmıştı. Küçükler, ilk günkü ilâhi dersin anlamını kavramışlardı sanki. Kısa süre sonra da, dağlı halkın bugüne kadar tanık olmadığı bir dolu sağanağı uçan eşyaları yakalama eylemine son verdi. Sonuçsuz kalan direnmenin ardından, insanların birçoğu buharlaşan toprağa dümdüz yatıp adeta falakadaymış gibi inen sırtlarını sunmuştu. Toprağı ısırıyor, eriyip yok olmak istiyorlardı. Aniden bir ses duyuldu: Cephane! Fakat Gabriel Bagratyan ne mutlu ki, cephane sandıklarını şeyh çadırına taşıtmış ve Nurhan Çavuş'u işlenmemiş barutun kuru tutulmasıyla görevlendirmişti. İkinci akla gelen gıda maddeleriydi. Erkekler bağrışarak depo yerine koştular. Ama çok geç! Pideler yapışkan hamur haline gelmiş, ekmekler çatlamış süngere dönmüştü. Bütün un çuvalları söndürülmüş kireç gibi tütmekteydi. Felâketlerin en kötüsüydü bu. Tuzun büyük bölümü akıp toprağa karışmıştı. Bazıları, insanın, kendi suçu nedeniyle dökülmüş tuzu kıyamet gününde kirpikleriyle toplamak zorunda kalacağı o eski uyarıyı düşündü. Felâket karşısında, mücadeleden vazgeçmişler, şiddetli dolu fırtınasının kırbaçladığı derilerine kadar sırılsıklam halde, parmak kalınlığında damlalarla yağan sağanağa rağmen, çamurlu yerlere oturmuşlardı. Artık kadınlar bile sızlanıp ağlamıyorlardı. Herkes, depolama ve lânet olası teslim emrinin sorumlusu olan Ter Haykazun'la Önderler Konseyi'ne karşı yüreğinde ifade edilemez bir hınzı koruyarak, düşünceli yalnızlığına bürünmüştü sessizce. Herhangi bir felâket anında, insan yüreğini hiçbir şey, en doğal felâketten bile belli insanları sorumlu tutmak ve sitemlere boğmak dürtüsü kadar hoşnut kılamaz. Öfkeli Damlacık halkı da, Ter Haykazun tarafından alınan, özel ellerde bulunan ekmek ve unun teslim edilmesi kararının bu felâketle ilgisi olmadığını, karar alınmamış olsaydı da bunların kurtarılamayacağını çok sonra anlayacaktı. Şu an köylülerin gözünde Tanrı, ortaklaşa mülkiyete karşı acımasız bir sertlik göstermiş, özel mülkiyetten yana işaret vermişti. Şaşı gözlü Tomas Kebusyan başta olmak üzere ortaklaşa kullanım konusunda daha sonra ikna olan muhtarlar, düşüncelerini hemen değiştirmişler, homurdanmalarını, papaza yönelmiş sitemlerin, yakınmaların ve sövgülerin arasına katmışlardı. Öfkeli düşmanlıkları, hafifleyen yağmurun altında başını eğmiş halde karşılayan Ter Haykazun'un kisvesi vücuduna yapışmış, sakalından sular damlıyordu. Ekmek ve un tamamen yok olmuştu. Papaz, Tanrı'nın, suçsuz yere kovuşturulan insanların önceden aldıkları önlemleri, on dakika içinde, hem de Musa Dağ'da geçirdikleri ilk gün

sona ermeden neden boşa çıkardığını yanıtlayamıyordu. Yukarıdan gelen ani saldırıya sadece bir kişi enerjik sağduyusuyla direnmiş ve tabiî manevî gıdasını korumuştu. Fırtınanın ilk vuruşları yaşlı Krikor'un birkaç kitabını alıp götürmüştü. Fakat o akıllıydı; kurbanların peşinden gitmemiş, kitaplardan ördüğü duvara hemen bütün ağırlığıyla çaprazlama yatarak kolları ve bacaklarıyla sarmıştı kitaplarını, bu zor pozisyona rağmen eczacı, iki çadırlık bezle bir örtü bulup, sağır hizmetçisi yardımına gelesiye kadar, hazinesinin büyük kısmını koruma yönünde yeterli soğukkanlılığı göstermişti. Fırtınadan sonra Krikor'u, hava kararıncaya kadar hareketsiz, solgun vakarıyla, rüzgârın savurduğu kitaplarını bulabilmek için her çalının, her taşın arkasına bakarken görmüşlerdi.

Güneş, bir süre önce olanları unutmuş, rengârenk parçalara ayrılarak gökyüzünün ufkunda batmaktaydı. Sadece kuşlar sanki bir şeyleri telâfi etmek istermiş gibi hava iyice kararana kadar öttüler. İnsanların ağzını bıçak açmıyordu. Erkekler, kadınlar, çocuklar yarı çıplak halde koşuşturup duruyorlar, ağaçlar arasına ip geren ev kadınları, tamamen ıslanmış eşyaları kurutmak için asıyorlardı. Fakat kimse yere oturmak istemiyordu artık. Oysa susuz yaz toprağı, daha ay doğmadan önce son ıslaklıkları da derinliklerine emmişti. Ancak odunlarla çalı çırpı hâlâ ıslak olduğu için, kamp ateşleri bir türlü tutuşmak bilmiyordu. Kendi kabuğuna çekilen aileler, komşu ailelere, sıkıntı ve öfkeyle arkalarını dönüp oturmuşlardı. Daha sonra da, ıslak eşyalar ancak yarın akşama kadar kuruyacağından, minder, döşek, örtü ve yastıksız çıplak toprağın üzerine uzanıp uykuya daldılar. Yumak halinde yatmış insanların bedenleri umutsuzluk içinde birbirlerine dokunmak istiyor, bir acı ötekinin acısında kendisini güvenceye alıyordu. Birinci savaş birliğinin üyeleri, henüz tamamen bitmemiş siperlerde birikmiş suyu boşalttıktan sonra mevzilerinde uyumuşlardı. Gabriel de yatak ve yorganını Kuzey mevkiine taşıttı. Ne kadar bitkin olsa da kararı kesindi; savaşçılardan bir nebze bile farklı ve daha iyi yaşamayacaktı. Bugün Juliette'i sadece bir dakika görebilmişti. Mevzide en son uyuyan Gabriel Bagratyan oldu. Şimdi artık sadece nöbetçiler uyanıktı: Savunma bölümünün her metresine ikişer kişilik iki nöbetçi yerleştirilmişti. Gece yarısından bir saat önce, Amanos'un keskin tepeleri üzerine harikulâde bir yıldız yağmuru indi. Göksel kertenkeleler ve yılanlar titrek hatlar halinde aşağıya düşüyor, yüksek dağın küt grovak tomruklarını altından anlamlı bir dokumayla örtüyordu. Yorgunluktan sarhoş olmuş nöbetçiler bu mucizeyi hem görüyor, hem de görmüyorlardı. Fakat sabaha doğru, yapraklarda kalmış yağmur, alacakaranlık ve sıcak sıcak tüten sis bulutçukları, küçük kırmızı sineklerin

ortaya çıkmasına yol açmıştı; sinekçikler uykudaki insanların yüzlerine, ellerine açgözlülükle iniyordu. Sokmaları yanma hissi veriyor, sıkıcı enfeksiyonlara yol açıyordu.

Papaz Aram, oğlan çocuklarından oluşturulan keşif birliğinin çok yaşlı bir meşe ağacının tepesine kurduğu gözcü noktasında oturmaktaydı. Buradan Bitias'ın kilise meydanı ve köy yolu görülüyordu. Papazın elinde Bagratyan'ın sahra dürbünü olduğu için toz duman içindeki meydanla yol net biçimde gözünün önündeydi. Harutyun Nohutyan'ın Protestan cemaati kilisenin önünde yürüyüşe hazır beklemekteydi. Kalabalık, insan üzerinde büyük etki bırakmaktaydı. Önceden hemfikir olunan birçok insanın gizlice Nohutyan'a katıldığı sanılabilirdi. Bitias'a kadar bütün Ermeni yerleşim merkezlerinin boş olması, müdürle polis görevlisinin, sürgünü cumartesiden pazar gününe kaydırmalarına neden olmuştu belki de. Zaptiyeler tüfeklerini, coplarını sallayarak oraya buraya koşturuyorlardı. Tam olarak ayırt edilemiyordu. Küçük şekiller dalgın zigzaglar çizmekteydi. Belki de jandarmalar şimdiden insanları coplamaya başlamışlardı. Ancak buraya, yukarıya ne en küçük öfke ne de sızlanma sesi ulaşıyordu. Uzaklık, korkunç olanı donuk resimler haline getirmekteydi. Tomasyan'ın önce kendi kendisini, dürbünün ucunda görünenin, onun katılmadığı kukla oyununa benzer bir gösteri değil de kendi kaderi olduğuna ikna etmesi gerekmişti. Aram içinden durmaksızın, vadiyi toza dumana boğarak ölümlerine doğru yürüyüşe geçen bu sürgün kalabalığının arasından sadece dünyadaki hayatını birkaç gün daha uzatabilmek için kaçtığını söylüyordu. Burada, bu meşenin tepesinde serin bir rahatlık içindeydi. Bedenine huzurlu hoşluk duygusu dolmuştu. Vadinin gerçekliği, gözleri işe koşan, ama yürekler için düşlerden daha kayıtsız olan minicik hareketlilikler içinde eriyip gidiyordu. Papaz Tomasyan affedilmez günahının farkına vararak ürkmüştü. Onun yeri orasıydı, burası değil. Maraş misyonerler evi canlandı. Ona Tanrı tarafından gönderilmiş denetçi Muhterem C.E. Voodley, o parıltılı tuzak sorusunu bir kez daha soruyordu: "Onlarla ölüme giderek çocuklara yardım edebilir misin?" Ne var ki şimdi, Bitias'ta da ikinci kez İsa'nın huzurunda tahammül kanıtını iyileştirme fırsatını kaçırmıştı. Yaşlı ve daha adil meslektaşı Harutyun Nohutyan'ın kafilesi hareket edesiye kadar uzun zaman, acı verecek kadar uzun zaman geçmişti. Çilli müdürün sürgüne gidenlere bazı imtiyazlar tanıdığı görülüyordu. Birçok yük eşeği, hatta toz duman içinde sıçrayan tekerlekleriyle birkaç öküz arabası izliyordu kafileyi. Ve Papaz Tomasyan, Zeytun'da yaşadığı son yedi gün içinde birçok kez gördüğü manzaraya tanık oldu yine:

İnsanların oluşturduğu hastalıklı, ölümcül yorgunluk içinde bir solucan, titreyen duyargaları, kıl ve ayakçıklarıyla siyahımsı bir tırtıl yerinden hareket etmeksizin toprağın üzerinde kıpraşıp duruyordu. Başkalarının keyfine bırakılmış yaralı hayvan açık vadi kıvrımlarında gizlenecek yer arıyor gibiydi. Sığamsal devinimlerle en baştaki boğumu öne doğru itiyor, sonra daha arkadaki boğumları acı duyarmışçasına çekiyordu. Bu arada sık sık derin yarıklar oluşuyor, sürünen tırtıl parçalara ayrılıyordu. Neredeyse hiç görünmeyen eziyetçileri tarafından sıkıştırılan bu parçalar iyi kötü kaynaşıyor, fakat ek yerleri henüz tam iyileşmeden aynı yerden yeniden kırılıyordu. Solucanın yerde sürünmesi değil, çırpınarak can çekişmesiydi bu; son kıvrılış, gerilme ve kasılma. Bu arada leş böcekleri açık yaralar üzerine üşüşmüştü dayanılmaz kadar yavaş da olsa, solucanla köyler arasında mesafenin giderek artması mucize gibiydi. Aralarında hamile kadınlar da var diye düşündü Aram Tomasyan. Ve hemen Hovsannah geldi aklına. Karısının pek yakında doğum yapacağını çeşitli belirtilerden anlıyordu. İlk çocuğu, Musa Dağ'daki herhangi bir hayvancık gibi aynı zor koşullarda dünyaya gelecekti. Bu zaten yeterince kötüydü, ama Tomasyan bir de, işlediği günah nedeniyle, henüz ana karnındaki canlı adına korku duymaktaydı. Dürbünü indirip, ortasında oturduğu ağaç çatalının en güçlü dallarına, başı dönüyormuş gibi iki koluyla sarıldı. Dürbünü bir süre sonra yeniden gözlerine yerleştirdiğinde manzara biraz değişmişti. Solucanın şimdi ipek böcekçiliğiyle uğraşan Azir köyüne yöneldiği görülmekteydi. Bu arada bir zaptiye birliğinin diğerinden ayrılıp kuzeydoğu yönüne, Bitias'ı arkada bırakarak, Kebusiye'ye doğru ilerlemeye başladığını gören Papaz Aram, hemen ana karargâha haberci yollamıştı. Tehlike kısa sürede atlatıldı. Zaptiyeler Damlacık'ın Kuzey Geçidi'ne sapmadan yükselen dere dibine doğru uzaklaşmışlardı. Papaz Harutyun Nohutyan'ın verdiği yanıltıcı bilgiler sayesinde kaçakları yanlış yollarda arıyorlardı. Ortalık sakindi. Terk edilmiş köy meydanlarında, köy yollarında birkaç yüz Müslüman avare avare dolaşıyordu kuzeybatıdan gelen ve ganimet kokusuna üşüşen muhacirlerle vadinin yerli ayak takımıydı bunlar. Görünüşe bakılırsa bu güruh henüz evlere el koymamıştı. Yayımlanmış bir hükümet kararı şimdilik iştahlarının kaçmasına neden olmuştu belki de. Evlerin arasında uyuşuk, leş sinekleri gibi dolanıp duruyorlardı. Jandarma birliğinin daha Kebusiye'ye varmadan yan yola sapması hiçbir şeyden haberdar olmadıklarının kanıtıydı. Hemen bir umut filizlendi: Belki de halk daha uzun süre barış içinde yaşayacak. Belki de Osmanlı Musa Dağ'ı hiç dikkate almayacak.

Papaz Aram, gözcü yerinden aşağı atladı. Her taraftan, karanlık boğazlardan balta sesleri duyulmaktaydı. Baba Tomasyan kent çukurunda gürültülü bir inşaata başlamıştı. Gabriel Bagratyan, zaptiyelerin yanıltılması sayesinde bütün askerleri ve İhtiyat Birliği'ni kulübelerin yapılması işiyle görevlendirmişti. Papaz kendisi için de harekete geçme anının geldiğini sezmekteydi. Kararını vermişti. Büyük göreviyle karşılaştırıldığında bundan sonraki uğraşı önemsiz de olsa, daha az değerli bu zeminde sınavdan geçmek de kolay değildi. Kuşku ve felç edici suçluluk duygusunu tamamen aşmalıydı. Bir aziz olmasa da, İsa'nın askeri olabilir, iyi şeyler başarabilirdi. Görevini bir dakika bile *geciktirmemek için kampa giden uzun yolu koşarak aldı. Kampta çalış*manın yol açtığı anlatılmaz bir düzensizlik egemendi. Ağır meşe, kayın ve çam ağaçları taşıyan yük eşekleri kafilesi baş sallayarak geçiyordu. Yapı temelleri için gereken ağır taşlar el arabalarıyla taşınıyordu. Baba Tomasyan'ın yardımcıları metreyle yeri ölçüyor, tek tek kulübelerin alanını işaretliyorlardı. Şimdiden orada burada bir barınağın eğri büğrü iskeleti ortaya çıkmıştı bile. Aileler birbirleriyle hız yarışı yapıyor, sadece güçlü kadınlar ve erkekler değil, küçük çocuklarla çok yaşlılar da çalışıyorlardı. Bedros Altuni'nin denetimindeki hastane barakası ve büyük ambar gibi kamu binalarının yapımı şaşılacak derecede ilerlemişti. Tomasyan usta ise gönlünde yatan bir yapı olan hükümet barakasını bizzat denetlemekteydi. Yapı, iki yanında iki bölme bulunan geniş bir salondan ibaretti. Salonun güvenlik nedeniyle kilitlenebilecek bir kapısı olacaktı.

* * *

Bu arada Juliette de Üç Çadır Mevkii'nde yaşamını düzene koymuştu. Gabriel üstüne basarak, hiçbir şeyi, hiç kimseyi, kendisini bile dikkate almamasını istemişti. Onun dışında herkes, bu halkın mensubu olduğu için, ne olursa olsun kaderine göğüs germek zorundaydı. Oysa Juliette'in kendileriyle ilgisi yoktu, o sadece masum bir kurbandı. O nedenle de yarım yamalak yerine getirilecek her türlü talepte bulunma hakkına sahipti. Önderler Konseyi oturumlarından birinde Bagratyan bu konuyu da gündeme getirmişti:

"Karımın burada, Damlacık'ta ayrı ve istediği gibi yaşamaya hakkı var. Evlilik kan akrabalığı değildir. Biz hepimiz kan yoluyla birbirimize bağlıyız, o nedenle de koyduğumuz yasalara uymakla yükümlüyüz. Ancak Juliette, bu yasaların dışında değerlendirilmelidir. O bir Fransız,

bir yabancı, kaderin acımıza ortak ettiği mutlu halkların çocuklarından biridir. O nedenle halkımız konukseverliğini göstermelidir."

Önderler Konseyi'nin bütün üyeleri Bagratyan'ın konukseverlik çağrısını hemen anlamışlardı: Herkes Juliette'e üç çadır, çok sayıda eşya, ayrı mutfak, bağımsız ev idaresi, hizmetçiler, ayrı yiyecek stokları, iki Hollanda ineği (genç Avedis almıştı bunları) gibi imtiyazlar tanındığını ve bütün bu istisnai şeylerin nedeninin ahaliye anlatılması gerektiğini biliyordu. Gerçi Gabriel Bagratyan, mutfakta fazla olan her şey gibi, sütün büyük kısmının kamptaki çocuklara dağıtılması talimatını vermişti, ama her şeye rağmen bu bağışlar, nihayetinde ev sahiplerinin ihtiyaçlarından artanlardı. Düşmanları ya da ondan hoşlanmayanların, inançlarla yaşam tarzı arasındaki utanılası çelişkiyi kanıtlamak için, ortaklaşa ekonominin zorunluluğunu anlattığı konuşmasıyla Üç Çadır Mevkii'nin bolluk gerçeğini karşılaştırmaları yeterdi. Gerçi komutanın çadırlarda yatmadığı, öteki savaşçılarla verilen yemekten yediği, ortak hayata kattığı mal ve mülkün mevcudun büyük kısmını oluşturduğu görmezden gelinemezdi; ancak, Juliette için harika şeylerin çoğunu topluluğa vermediği de inkâr edilemezdi. Bu çelişkide çatışma tehlikesi yatmaktaydı. Ne var ki önderlerden hiçbiri şu an böyle bir şeyi düşünüyormuş gibi görünmüyordu. Oysa Yoğunoluk muhtarı Tomas Kebusyan, Üç Çadır Mevkii nedeniyle karısının acı vaazlarından birini dinlemek zorunda kalmıştı. Acaba Maraş misyonerlerinin öğrencisi olan o bir hanımefendi değil miydi ki, Fransız bayanın böylesine altında konumlandırılıyor ve sıradan halka mensup kadınlar gibi sefil bir kamış kulübede yaşaması isteniyordu? Ayrıca acaba kocası Tomas Kebusyan gibi biri, kibirli Bagratyan'la arasındaki fark ölçülemez kadar büyükken, dilenciden farksız herhangi bir Dikran ya da Mikael ile arasına fark koyamayacak kadar biçare bir adam mıydı? Bu kadınca zehirli haplar, Kebusyan'ın zekice yollar izleyerek kendisi ve ailesi için çürük bir kulübe değil, ibadet yerinin yakınlarında geniş bir blok havz'a yapılmasını sağlamasına yol açmıştı. Gösterişli yapı başkalarının öfkesini çekmesin diye de kapıya "Belediye Binası" levhasını asacaktı. Kendi oynadığı oyunun bilincinde olan muhtar, şimdi Bagratyan'ın konukseverlik çağrısını başını sallayarak onaylıyordu. Ama öğretmen Şatakyan, Fransız dostu, soylu bir açıklama yapma fırsatını kaçırmadı elbette. Gerçek bir Parisli olan madamın varlığı Musa Dağ halkı için şeref, aynı zamanda da büyük bir teşvikti. Her Ermeni evlâdı, ona, güzel Fransa'dan gelen bu konuğa hayatı mümkün olduğu kadar kolaylaştırmak için yarışacak ve gerektiğinde madamı korumak için kanını akıtmaktan kaçınmayacaktı.

Hapeth Şatakyan'ın bu sözlerinden sonra öğretmen Oskanyan tüfeğinin dipçiğini -artık silâhsız tek adım bile atmıyordu- sertçe yere vurdu. Bu hareketiyle meslektaşının konuşmasını onayladığını mı, yoksa gösterişli sözcük bolluğunun hoşuna gitmediğini mi ifade ettiği belli değildi. Ter Haykazun, konuşurken her zaman yaptığı gibi gözlerini yere indirmeden önce Gabriel'e dimdik baktı:

"Gabriel Bagratyan! Hepimiz, burada er geç sonumuz geldiğinde karınızın kurtulmasını istiyoruz. Daha sonra Fransa'da hakkımızda iyi şeyler söylesin!"

Juliette keşif çadırlarından birinde kalıyordu. İkinci çadıra İskuhi ile, melankolik korkularla dolu olarak zamanını bekleyen Hovsannah'ı yerleştirmişti. Yarısına stok malzemeleriyle eşya koydukları şeyh çadırında üç yatak vardı. Birinci yatakta Stepan yatıyordu. İkincisi başyaver ve kurmay subay olarak gecelerini hep Bagratyan'ın yanında geçiren Samuel Avakyan'a aitti. Bagratyan, her türlü rahatlığı üstüne basarak sertçe reddettiği için şeyh çadırındaki üçüncü yatak Gonzague Maris'in hizmetine verilmişti Juliette, bu genç adama karşı, kendisini yükümlü hissetmekteydi; özellikle felâket günlerinden bu yana onu sarmalayan alçakgönüllü ihtimam neden olmuştu buna. Gabriel'in hayatını kurtarmıştı Maris. Bunun ötesinde, Juliette'in dışında Damlacık'taki tek Avrupalı oydu. Bazı anlarda aralarındaki zorunlu yakınlık öylesine güçleniyordu ki, iki komplocu ve hatta aynı zindanı paylaşan iki mahkûm gibi bakıştıkları olurdu. Juliette tehlikeli biçimde kendini bırakma eğilimi gösterirken, Gonzague eskisi gibi iki dirhem bir çekirdek giyiniyordu. Bazen çadırların önünde, sıkıntı verici bir dikkatle giysilerini fırçalarken, kopmuş düğmelerinden birini dikerken ya da ayakkabısını boyarken görüyordu onu kadın. Tırnakları temiz, elleri bakımlıydı, Gabriel'in aksine her sabah tıraş oluyordu. Fakat kendisiyle bu kadar uğraşması insana özel bir kibirlilik izlenimi vermiyordu. Daha çok her türlü sağlıksızlığa ve pisliğe karşı aktif bir nefreti ondaki. Giysilerinde bir leke, ayakkabılarına çamur sıçraması Gonzague'i mutsuz edebilirdi. Sanki kişiliği bunaltıcı, bilinçsiz bir şeyler taşıyamazdı. Yaşayabilmek için her şeyi iradenin ve tuhaf bir amaca uygunluk düşüncesinin ışığına çıkarmak zorundaydı. Juliette, Maris'in koşullara boyun eğmeyen yaşam biçiminin mükemmel olduğunu düşündüğü için, ister istemez belli bir hayranlık duyuyordu. Fakat Gonzague'in yabancı bir halkın ölümcül kaderini paylaşma yönündeki tuhaf kararını pek anlayamamıştı. Bu kararı kendisi için aldığı olasılığını düşündürten bir iki kaçamak imâyı ise, soğuk galanteri olarak değerlendirmekteydi. Gonzague bir kez bile

genç bir erkeğin, aralarındaki yaşam farkı nedeniyle dişi olarak görmediği bir hanımefendiye gösterdiği aşktan uzak saygıdan başka bir şey sezdirmemişti Juliette'e. Günün bazı saatlerini Juliette'in yanında geçirmesine rağmen, aralarında pratik ve o anla ilgili konular dışında hiçbir konuşma olmuyordu. Genç adamın hayatını hemen hemen hiç bilmiyordu Juliette. Kalın kaşlarının altındaki gözlerinde fark edilen tuhaf meraklı dikkatlilik, sadece yaşanan ana ilişkinmiş gibi görünmekteydi. İşte ondaki bu öncesizlik ve sonrasızlık kadının huzursuz merakını uyandırmaktaydı. Bir gün öğleye kadar ortalıkta görünmeyince Juliette hemen soruşturmaya girişti:

"Buradaki hayatımız üzerine not almaya başladınız mı?"

Maris kadına şaşkınlıkla, hatta biraz alayla baktı:

"Ben hiçbir zaman not tutmam. Sahip olduğum tek gerçek yetenek belleğimin gücüdür. Kirli belgeleri, kâğıt parçalarını kurtarma gibi bir zorunluluğum olmayacak."

Genç adamın güven dolu tavrı Juliette'i kızdırmıştı:

"Güçlü belleğe sahip başınızı kurtarabilecek misiniz bakalım."

Kısa bir gülüş koyverdi, ama bunun sadece inancının ifadesi olduğu fark ediliyordu:

"Eğer dağı gerçekten terk etmeyi isteseydim, beni Osmanlı ordusunun ya da herhangi başka bir şeyin durdurabileceğine inanmıyorsunuzdur umarım, Juliette."

Bu yanıtın gerek tonu, gerekse içeriği hoşuna gitmemişti kadının. Gonzague'in defalarca sergilediği fırsat kollayıcı sağlamlık iticiydi. Fakat genç adamın tamamen kendinden geçtiği ve çocuksulaştığı anlar da olmuyor değildi. Böyle durumlarda Juliette'i, kendisine de iyi gelen anaç bir acıma duygusu sarardı.

Üç Çadır Mevkii'nde, kayın ağaçlarının ötesine masayla sıralar koymuştu Kristofor'la Missak. Bu küçük yer öyle mükemmel görünüyordu ki, insan kendisini, ulaşılması zor dağ başında değil, medeniyetle çevrelenmiş herhangi bir bahçenin uzak köşelerinden birinde sanırdı. Burada öğleden sonra Juliette, İskuhi ve Hovsannah ile oturur; konuklarını kabul ederdi. Çoğu kez köşke gelen konuklara rastlanıyordu burada da. Eczacı Krikor düzenli olarak uğrar, öğretmenler de görevlerinden zaman buldukça gelirlerdi. Hapeth Şatakyan kendisinin de ifade ettiği gibi, hoş duyulan Fransızca'sıyla konuşarak madamı hoşnut etmek için ziyarette bulunmaktaydı. Ne var ki artık Oskanyan, şiir ve yazı sanatının ustası olarak değil, rahatsız edici bir savaşçı görünümünde çıkıyordu insanların karşısına. Fırsat bulduğu zamanlar yaptığı

bu ziyaretler esnasında hâlâ gri renkli kuyruklu lord giysisini giyiyor, tabancasının göründüğü kemerine bir de kasatura takmayı ihmal etmiyordu; tüfeğini, koyun pöstekisinden yapılmış korkutucu başlığını çıkardığı kadar seyrek bırakıyordu elinden. Ama her geldiğinde de yabanî kırmızı orkideler ya da kanlı savaşın bundan sonraki daha kanlı ganimetlerinin önemsiz öncüleri gibi, Juliette'in önüne şiddetle attığı öğretmen çizgileriyle yapılmış resimler getirirdi armağan olarak; bunlar düşmanın başları ve kesilmiş elleriydi. Esmer cücenin sıkıcılığı giderek dayanılmaz bir hal almıştı. Juliette'i kinci tutkun bakışlarıyla yiyerek, ısrarla susmaktaydı. Ne var ki artık suskunluk saldırılarıyla yetinmiyordu. Vahşi silâhlarla donandıktan sonra Oskanyan'ın yüreğinde yeni kavgacılık dürtüsü uyanmıştı. Örneğin bir gün, masanın etrafında oturmuş, o günkü olaylara ilişkin sohbet ederlerken, Oskanyan'ın dışında herkesten ve yapılan her işten övgüyle söz edilince, aniden ayağa fırlamış ve öfkeden köpürerek eski dergilerden birini karıştıran Gonzague Maris'e dönmüştü:

"Bu bey, madamın yanında bana güldü!"

Dergiyi kapatan Maris, öfkeli adama sevecen bir şaşkınlıkla bakıyordu:

"Gülmem için beni teşvik ediyor olmanıza rağmen buradaki resimlerden birine güldüm öğretmen Oskanyan, size değil."

Hemen silâhına sarılan Oskanyan bağırmaya başlamıştı:

"Bundan sonra kimin güleceğini göreceğiz! Ben önderlerden biriyim, bu bey ise aramızda kalmasına izin verdiğimiz bir boşta gezer sadece. Ben de kendime göre bir şeyler düşünüyorum!"

Oskanyan veda etmeden hızla çıkıp gittikten sonra, özür dileyen yorgun bir el işareti yapmıştı Krikor:

"Hep olduğundan daha fazla olmak istiyor. Yarın yine gelir."

Çömezini iyi tanıyan eczacı doğru kehanette bulunmuştu. Kendisi ise, Yoğunoluk'un Sokrates'i olarak huzurlu yaşamının trajik alt üst oluşunu aşmış görünüyordu. Musa Dağ'da geçirdikleri daha ikinci günden sonra, bilgeliğin gereği olarak eski yaşamını sürdürme çabasına girişmişti. Deryalar kadar geniş bilgi birikiminden kontrolü imkânsız alıntılar yapıp, bitkileri, taşları ve elementleri kendi uydurduğu adlar ve formüllerle anarken, sarı pürüzsüz yüzünde sivri sakalı eskisi gibi ritmik olarak titremekteydi. Fakat yine de, Krikor'un öğütlerindeki o amansız canlılığın yok olduğu, yerini korkulu bir tembelliğe bıraktığı fark ediliyordu.

Juliette'in öğleden sonraki konukları arasında sadece sözü edilen beyler değil, ileri gelenlerin eşleri de vardı. Doktorun karısı Mayrik

Antaram ne zaman fırsat bulsa gelirdi. Muhtarın karısı Bayan Kebusyan ise, daha seyrek bulunurdu toplantılarda, ama doymaz merakıyla her zaman her şeyi görmek ister, Juliette'e, kendisini çadırlara götürmesi, bütün ayrıntılarını, bütün gizlerini göstermesi için yalvarırdı. Sonra Hovhannes'in çeşitli taşlarla beraberlerinde getirdikleri ocak levhalarını kullanarak ustaca hazırladığı her türlü kızartma, pişirme ve hamur işinin yapılabildiği ocağı abartılı sözlerle över, hafif ve yumuşak yatakları, açılır kapanır mobilyaları, plastik küvetleri, sofra takımlarını, zengin eşyaları hayranlıkla seyrederdi. Muhtarın karısı ne zaman gelse stok malzemelerinin bulunduğu sandıklara derin ve süreğen etkilenmişlik içinde burnunu sokuyor, sardalye kutularını, konserveleri, şekeri ve sabunları denetliyordu. Kıyı bucak göz gezdiren, bir şeyler arayan bu fare gözlü saygın bayandan kurtulmanın tek yolu stoklardan bir şeyler, örneğin çikolata ya da bir kutu konserve armağan etmekti. Böyle durumlarda Bayan Kebusyan'ın teşekkürleri, bağlılık ifadeleri, övgüleri kadar abartılı olmaktaydı. Buna karşılık Mayrik Antaram, her gelişinde ya küçük bir tencere bal ya da Ermeni köylerinde kahvaltıda sevilerek yenen kayısıdan yapılmış kahverengimsi kırmızılıkta bir parça reçel gibi küçük armağanlar verirdi. Bayan Altuni armağanlarını gizlice sunardı Juliette'e:

"O gidince Canik, canım, bunu yersin, iyi gelir. Yanımızda hiçbir şeyin eksikliğini duymamalısın..."

Çoğu kez de cesur ve şikâyetsiz yüzüyle Juliette'e bakan Mayrik Antaram, hayıflanırdı:

"Keşke olduğun yerde kalsaydın güzelim!"

* * *

İskuhi Tomasyan, Damlacık'ta Juliette'le pek fazla birlikte olamıyordu. Genç kız, Ter Haykazun'dan, kendisine yardımcı öğretmen olarak görev verilmesini istemiş, dileği severek yerine getirilmişti. Oysa Juliette, İskuhi'nin kararına hiç sıcak bakmıyordu:

"Bizdeyken biraz olsun toparlanabildin. Şimdi yine kendini yoracaksın. Neden? İçinde bulunduğumuz durumda ne anlamı var bunun?"

Juliette'in İskuhi'yle ilişkisi hâlâ tuhaftı. İlk andan itibaren ona gösterdiği etkili iyilik sayesinde İskuhi, inatçı ürkekliğinden sonra arkasına gizlendiği özverili uysallığını da aşmış görünüyordu. Birkaç haftadan bu yana Juliette'e görünür biçimde sevecen davranıyordu. Sabah ve akşamları kendisinden yaşlı arkadaşını kucaklayıp öpüyordu. Ne var ki

Juliette, bu sevecenliğin tekliften, uyarlamadan başka bir şey olmadığını bilmekteydi; insanın, bilmediği bir dilin belli formüllerini tam manasıyla anlamadan kullanmasına benziyordu. İskuhi'nin içindeki katılık, derinliklerindeki kristal, alt edilemez o yabancılık erimeden kalmıştı. İskuhi'nin ruhunun ele geçirilmezliği karşısında Juliette'in acı çektiğini gizlemek mümkün değildi, çünkü egemenliğinin aldığı her yara, aynı zamanda onun özgüvenini de yaralamaktaydı. Okulla ilgili mesele de Juliette için bir tür yenilgi anlamına gelmişti. Artık günün büyük bölümünü, Üç Çadır Mevkii'nden epeyce aşağıda bulunan okul bayırı denen yerde geçiriyordu İskuhi. Büyük bir tahta, bir hesap makinesi, Osmanlı İmparatorluğu haritası, bir sürü alfabe ve okuma kitabı vardı ellerinde. Zorlu kaçış koşullarında bile çocuklarının eğitimi için araç-gereç getirmeyi unutmaması bu halkın niteliğine ilişkin örnek oluşturmuyor muydu? *"Bilge evlâdını bağrına basar toprak ana!" Ele avuca sığmaz yüz*lerce yaramaz, kocaman bir ordu, havayı keskin cıvıltılarla doldurarak, çevresi ağaçlı gölgelik bir alanda oturuyor, yatıyordu. Öğretmenlerin çoğunluğu genellikle mevzilerde ya da kampta görevde olduğundan, İskuhi, saatlerce dizginlenemez bu çeteyle yalnız kalıyordu. Dört-on iki yaş arası vahşileri düzene sokmak, sessiz olmalarını sağlamak olanaksızdı. Zaten İskuhi'nin böyle bir mücadeleye girişecek gücü de yoktu. Kısa süre sonra kendi sesini bile duyamaz hale geldiğinden, tecrübeli erkek öğretmenlerden biri, örneğin Oskanyan, gelip küçük şeytanları beti benzi uçuk korkutana salasıya kadar tevekkülle bekliyordu. Artık demir gibi bir asker olarak çocuk kümeleri arasında belinde tüfeğiyle dolaşan öğretmen, sanki savaş ilânından sonra her itaatsiz çocuğu yere serme hakkına sahipmiş ve bunu yapmaya da hazırmış gibiydi. Öteki silâhlarının yanı sıra eline bir de ağaç dalı alan Oskanyan, suçlu suçsuz ayırt etmeden önüne gelene vuruyor, talihsiz bir grubu sivri taşların üzerinde diz çözmekle, bir başka grubu ise, herhangi bir şeyi dakikalarca başının üzerinde tutmakla cezalandırıyordu. Sonra o yüce küçümsemesiyle, yardımcısı İskuhi'ye işe yarar eğitiminin ürünü olan sinmiş ölüm sessizliği bırakarak gidiyordu.

Juliette, daha ilk günden bu çabanın İskuhi'ye yaramadığını görmüştü. Genç kızın yanakları solmuş, yüzü küçülmüş ve gözleri sürgün cehenneminden çıkıp memlekete geldiği o günlerdeki gibi kocaman olmuştu. Juliette, İskuhi'yi görev aşkından vazgeçirmek için yeniden çaba sarf etmekteydi. Genç kız anlamadan bakıyordu Juliette'e. Halkının bunca acıyı yaşadığı şu anda, komik derecede küçük bir görevden nasıl kaçabilirdi? Tam tersine! Öğleden sonrası için de iş bulacaktı kendisine.

Juliette düşmanca arkasını döndü İskuhi'ye. Aklına birdenbire gelen bir düşünce, İskuhi'yi yiyip bitiren şeyin derslerin yorgunluğu değil, gizli bir ruh acısı olduğunu fısıldamıştı. Ancak bu düşünceyi hemen uzaklaştırdı beyninden. O, burada bulunanların içinde en yalnız ve umutsuz olan o, neden başkalarının acılarıyla ilgilensindi ki?

Juliette artık gün ortasında bile saatlerce yatağından çıkmıyordu. Çadırın darlığı boğuyordu onu. Kapı perdesinin aralığından sızan keskin güneş ışığı Juliette'e acı vermekteydi. Kalkıp perdeyi kapayacak gücü bile bulamıyordu kendisinde. Hastalanacağım diye umutlandı, ah keşke hastalansaml Hızlı hızlı çarpan kalbi, yerine getirilmemiş arzularla çatlayacak gibiydi. Gabriel'i özlüyordu, ama bugünkü Gabriel'i değil, sevecen inceliğiyle aşılamaz olanları ona unutturan o nazik Parisli'yi özlüyordu. Avenue Kleber'deki aydınlık evde neşe içinde kahvaltı masasına oturan Gabriel'i özlüyordu. Onunla birlikte tiyatrolara ve göz kamaştırıcı restoranlara giden, sanki Ermeni olan kendisinden daha üstün ve daha değerliymiş gibi, Juliette'e her zaman nazik bir hayranlık besleyen, her zaman ona öncelik tanıyan, gece giysileri içindeki o şık beyi özlüyordu. Artık uzaklarda kalmış kendi dünyasına ait korna gürültüsü, metronun yeraltından gelen uğultusu, melodik konuşmalar, sesler, tanıdık dükkân ve bonmarşelerin kokusu boğacak gibi yürüyordu üzerine. Sahip olduğu tek şeymiş, elini uzatınca değebildiği yurt olarak kendine ait tek şeymiş gibi, yüzünü yastığına gömmüştü. Yastığın yumuşak kokusunda kendisini arıyordu sanki. Ülkesinin gözünün önüne gelen görüntülerini bütün benliğiyle tutmak istiyor, ama başaramıyordu. Dönüp duran güneş lekeleri kapalı göz kapaklarından sızmaktaydı. Ortasında delici bakışlı göz bebekleri olan renkli daireler, dört taraftan üstüne yönelen acı çeken sitemkâr gözler. Bakışlarını bir türlü Juliette'den alamayan Gabriel'le Stepan'ın Ermeni gözleriydi gördüğü. Gözlerini açtığında, yabancı birinin sakallı yüzüne yerleştirilmiş Gabriel'in gözlerinin gerçekten de kendisini seyrettiğini görmüştü. Juliette ürküntüyle bakıyordu. Uzaklıkların, açık havada geçirilen gecelerin, ağır, nemli toprak kokusunun kuşattığı adamın ses tonu, iki önemli işin arasına sıkıştırılmış gibi aceleciydi:

"Memnun musun *chérie*? Bir eksiğin yok ya? Nasıl olduğuna bakmak için birkaç dakikalığına uğradım."

"Eksiğim yok. Teşekkür ederim."

Juliette hâlâ düşlerin tutukluğunu yaşayan ellerini Gabriel'in avuçlarına bıraktı. Sanki konuşacak bir şeyi yokmuş gibi bir süre sessizce karısının yanında oturduktan sonra ayağa kalktı. Fakat kadın huysuz bir karşı çıkış içindeydi:

"*Hep dışarıya kafa yorduğuna göre, benim gerçekten de bu kadar* boş, bu kadar maddiyatçı olduğumu mu düşünüyorsun?"

Gabriel kadının dediğini hemen anlamamıştı.

Juliette hıçkırarak ağlıyordu:

"Böyle yaşayamam..."

Gabriel büyük ciddiyetle yaklaştı Juliette'e:

"Senin böyle yaşayamayacağını anlıyorum Juliette. İnsan kendisini tamamen o topluluğun dışında konumlandırarak topluluk içinde yaşayamaz. Bir şeyler yapmalısın! Kampa git, yardım etmeyi dene, insancıl davran!"

"Bu benim topluluğum değil..."

"Sandığının aksine tam olarak benim de değil Juliette. Biz, geldiğimiz yere, *gitmek istediğimiz yerden daha az aitiz!*"

Ağlamayı sürdürerek "Ya da gitmek istemediğimiz..." dedi Juliette.

Kocası gidince gücünü toplayıp kalktı. Belki de Gabriel haklıydı. Gerçekten de böyle devam edemezdi. Mayrik Antaram'dan, doktorun kendisini hasta bakımı için hastane barakasında görevlendirmesini rica etti. Bugün on binlerce Fransız kadınının hastanelerde benzer hizmetlerde bulunduğunu düşünmesi bu karara varmasında etkili olmuştu. Önce çekimser davranan Bedros Altuni, daha sonra Juliette'in yardımını kabul etmişti. Juliette hemen aynı gün, hâlâ yapımı devam eden barakaya, önlüğünü ve başlığını giymiş olarak gitti. Tanrı'ya şükür, Damlacık'ta fazla ağır hasta yoktu. Çaputlara sarılı birkaç ateşli hasta, o günkü yağmurdan sonra, kaskatı kesilmiş yatak ve örtüler içinde yatmaktaydı! Çoğu yaşlı insanlardı. Sanki uzun takiplerin ardından buraya sığınmışlardı; kendilerinden geçmiş gibi, zorlanarak soluk alıp veriyorlardı. Şimdiden uzak ülkelere yolculuğa çıkmış karanlık yüzler. Benim yapacağım iş değil diye düşündü Juliette; biraz acıma, daha çok da tiksinti duyuyordu. Bu gibi hayır işleri için manevî açıdan uygun olmadığını fark etmişti. Kendi kişiliğinin lağvedilmesi gibi gelmişti bu ona. Hastalar için kendisine fazla gerekli olmayan bütün yatak takımlarını getirtmişti çadırlardan.

* * *

4 Ağustos günü öğleye kadar daha önceki günlerden farklı geçmemişti. Gabriel, sabahın erken saatlerinde dürbünüyle vadiyi tararken, köyler öylesine sessiz, öylesine ıssızdı ki, her şeyin mutlu sonla çözümleneceğini, yakında dünya barışının kurulacağını ve yaşama geri

dönüşün güvence altına alındığını düşünmek mümkündü. Gözlem yerini umutlarla dolu olarak terk eden Bagratyan, grupları iş ve görev anında habersizce denetlemek üzere, bütün bölgeleri dolaştı. Öğleye doğru hoşnutlukla komuta merkezine çekildi. Birkaç dakika sonra genç gözcüler, soluk soluğa akın etmeye başladı. Rapor: Antakya-Süveydiye yolu üzerinde büyük toz bulutları. Çok sayıda asker! Dört birlik. Birliğin arkasında zaptiyelerle büyük bir insan kalabalığı. Biraz önce vadiye saptılar, şimdi yol üzerindeki ilk köy Vakıf'ı geçiyorlar. Hemen en yakın gözcü noktasına çıkan Gabriel, şu saptamayı yaptı: Tam mevcutlu bir piyade bölüğünün yürüyüş kolu köylerin içinden geçen yolda ilerlemekteydi. Başlarındaki ata binmiş yüzbaşı ve dörderli sıralar halinde, oldukça iyi uygun adım yürüyen askerler, birliğin düzenli birlik olduğunu gösteriyordu. Buna göre bölük, eğitilmiş ve hatta Antakya garnizonlarında bekleyen, Cemal Paşa'nın yeni kurulan ordusuna ait savaş deneyimli askerlerden oluşuyordu. Vadinin ayaktakımı, Antakya'nın tortusu olan kalabalık, yürüyüş kolunun iki tarafında tozu dumana katarak yürürken, bölüğün epeyce arkasında yüz kadar zaptiye ağır ağır ilerliyordu. Dört-yüz silâhtan (zaptiyeler dahil) oluşan birlik, açık alanda öylesine her şeyden habersiz ilerliyordu ki Gabriel uzun süre birliğin başka hedefi olduğunu düşünme eğilimi gösterdi. Ancak kısa bir mola verilip subayların yaptığı toplantıdan sonra, yürüyüş kolu Bitias'ın arkasından kuzeybatıya doğru dağa yönelince, seferin kaçak köylülere karşı düzenlendiği kesinleşmişti. Ya odun keserken çıkarılan gürültü nedeniyle gerçeği öğrenen komşu köylerden biri ihbar etmiş ya da Harutyun Nohutyan'a, köylülerin nerede bulunduğunu söyletinceye kadar işkence yapılmıştı. Neyse ki, Türklerin, görevlerinin her zamanki asker kaçağı avından daha kolay, sıradan bir asayiş görevi olduğunu düşündükleri anlaşılıyordu; açıkta kamp kurmuş zavallı dağlıları saklandıkları yerlerde kuşatıp aşağıya, vadiye süreceklerdi. Bu görev karşısında kendilerini son derece güçlü görmeleri doğaldı. Ermenilerin elinde sadece üç-yüz iyi silâhla çok az cephane bulunduğu ve savaşçıların hemen hemen hiç eğitilmemiş olduğu düşünüldüğünde, gerçekten de Türkler güçlüydü. Bölük Yoğunoluk'a ulaştığında Bagratyan, her gün gruplarla ve kamptaki insanlarla tatbikatını yaptığı büyük alarm işareti verdi. Tellâllar kent çukurunda bütün insanları bir araya toplamışlardı. Gençlik Birliği'nin emirberler grubu, emirleri bölüm liderlerine ulaştırmak üzere bütün dağlık bölgeye dağıldılar. Çocuklardan bazıları düşmanın tertip ve hareketini gözlemek için vadiye kadar inmeyi göze almışlardı. Ter Haykazun, yedi köyün muhtarı ve Önderler Konseyi'nin yaşlı üyeleri,

kararlaştırıldığı üzere kamp halkının arasındaydı. Hiç kimse soluk almaya bile cesaret edemiyordu. Bebeklerin agulaması bile boğazlarında takılıp kalmış gibiydi. İhtiyat Birliği'nin askerleri, ellerinde baltalar, kazmalar ve kürekler olduğu halde, gerektiğinde savaşa katılmak için daire halinde kampı çevrelemişlerdi. Gabriel, Nurhan Çavuş ve askomutanlar ile birlikteydi. Şimdiki durum daha önceden tam olarak tahmin edilmişti. Fakat bu ilk savaş olacağı ve öteki savunma noktaları doğrudan doğruya tehlikeyle karşı karşıya bulunmadığı için Bagratyan, tali noktalarda sadece asgari düzeyde adam bırakarak, bütün grupları Kuzey Geçidi siperlerine gönderdi. Sistem dört cepheden oluşmaktaydı. Öncelikle, Damlacık'ın sol yamacında engebeli arazideki tepeleri kesen ana siper yer alıyordu. Sonra, bunun yüz metre gerisinde, bir zemin dalgası boyunca süren ikinci siper geliyordu. Üçüncüsü ise, dağın ön tarafında, ileri avcı noktaları ile kanat güvenliği siperleriydi. Ve nihayet deniz tarafında, gözden kaçması mümkün olmayan parçalanmış kireç kayalıklarının oluşturduğu barikatlar vardı. İlk sipere en iyi silâhlarla donatılmış ve muhtemelen en iyi savaşçılardan yaklaşık iki yüz kişi yerleştirilmişti. Bu siperin komutası bizzat Bagratyan'daydı. Ayrıca bu iki yüz kişinin arasına ne Sarkis Kilikyan'ı ne de öteki asker kaçaklarını almıştı. Mangalardan bir kısmını ise Nurhan Çavuş'un komutası altında kayalıklardan oluşan barikatlara gönderdi. İkinci siperde, talihsiz bir durum olursa kullanılmak üzere iki yüz kişi daha vardı. Her savaşçıya üç şarjör verilmişti, bu on beş mermi demekti. Bagratyan ısrarla vurguluyordu:

"Boşuna kurşun harcamayın! Savaş üç gün sürse de, herkes üç şarjörle yetinecek. Tasarruf edin, yoksa yenilirız. Ve en önemlisi! Ateş etmek için emrimi bekleyeceksiniz! Hepinizin gözü bende olacak! Nerede olduğumuzu bilmeyen askerlerin on adım ilerimize kadar yaklaşmalarını bekleyeceğiz. Ve sonra, sakince ateş edeceğiz! Çok yakında burada, Damlacık'ta, halkımıza yapılan zulmün öcünü alacağız. Çok yakında onlara, güçsüz olsak da, onlardan yüz kat üstün olduğumuzu kanıtlayacağız. Ve şimdi herkes, bize yaptıkları iğrençliğin dışında hiçbir şey düşünmesin!"

Konuşurken Gabriel Bagratyan'ın kalbi sözlerinin içinde çarpıyordu *sanki, öyle ki kimsenin fark etmemesi için kendisini toparlaması gerekmişti.* Söz konusu olan sadece her erkeğin silâhlı çatışma öncesi düştüğü *derin heyecan değildi; Bagratyan'ın bir avuç zavallı insanla bir* dünya ordusuna karşı çıkmanın akıl almazlığının, bunun baştan ayağa *çılgınlık olduğunun bilincine varmasıydı. Tahrik edici sözlerine rağmen,* kaynayan kanında şu an, biraz önce savaşçılara ifade ettiği o nefret ve

kin duygusundan eser yoktu. Şimdi kişiliği olmayan düşmandı bekledikleri. Artık Osmanlı değil, Enver, Talat, polis görevlisi, müdür değil, nefret etmeden yok edilen sadece düşman savaşçılarıydı. Diğerleri de Bagratyan'ın duygularını yaşamaktaydılar. Gözcü oğlanlar çalılıklardan fırlayıp vahşice hareketlerle askerlerin yaklaştığını haber verdiklerinde, bekleyiş neredeyse kalp sektesine dönüşecekti. Ne var ki piyadelerin çalı çırpıyı ezerken çıkardıkları ayak sesleri iyice yakınlaşıp başlarına geleceklerden habersiz dikkatsizce gürültüler yükselince, heyecan yerini soğukkanlılığa bırakmıştı.

Dağa çıkışın bitkin düşürdüğü askerler geçidi serbest yürüyüş düzeninde yavaş yavaş dolduruyorlardı. Yüzbaşı görevinin askerî değil de, sadece polisiye bir görev olduğu fikrine gerçekten de derinden inanmıştı; yoksa düşman alanında hareket eden bir birliğin izleyeceği taktiğin esaslarını oluşturan en sıradan önlemleri almayı ihmal etmezdi. Keşif kolu, öncü, kanat ve artçı güç tarafından korunmaksızın, gevezelik eden, gülen, sigara içen piyadeler, çıkışın yorgunluğunu gidermek için geçitte toplanarak, plansız bir karmaşalık yaratmışlardı.

Siperde Gabriel Bagratyan'ın yanına kadar sürünerek gelen Nurhan Çavuş, komutanı kulak tırmalayıcı fısıltılar ve mimiklerle askerleri kuşatmaya, geri çekilme hattını kesmeye ikna etmeye çalışıyordu. Ne var ki Gabriel gergin yüz ifadesiyle Nurhan'ın ağzını kapatarak dirsek vurmuştu. Rahat bir adama benzeyen şişman bölük komutanı, üstünde yarım ay olan başlığını çıkarmış, alnına akan terleri silmişti. Yürüyüş kolunun genç subayları etrafındaydı. Ellerindeki küçük harita üzerinde Ermenilerin saklanmaları olası yerlere ilişkin, hiç de askerî olmayan biçimde tartışmaya başladılar. Geçen zaman Bagratyan'a yakıcı bir sonsuzluk gibi gelmişti. Bitkin düşmüş yüzbaşı bölgeyi kontrol etmek için daha yüksek bir noktaya çıkma zahmetine bile katlanamamıştı. Nihayet borazancısına toplanma işareti verdirdi, hem de herhalde kaçak Ermenilerin kararın korkunçluğundan ödlerinin patlamasını sağlamak için olsa gerek, defalarca tekrar ettirerek. Askerler kışlada yaptıkları gibi dört sıra yaygın bir hat çizdiler. Erbaşlar hattın önüne fırlayıp subaylara tekmil veriyor, subaylar da kılıçlarını çekmiş olarak yüzbaşıya tekmil vermek üzere koşuyorlardı. Gabriel bölük komutanının yüzünü belleğine kazırken sempati duymuyor değildi. Ablak, sevecen bir yüzdü bu. Burnunun üzerinde altın çerçeveli bir gözlük taşıyordu. Şimdi yüzbaşı da kılıcını çekmişti ve güçsüz sesiyle emir vermişti: "Süngü tak!" Tüfeklerin kabzası takırdadı. Kılıcını başının üstünde çeviren yüzbaşı, ucuyla Ermeni Geçidi'nin sırtlarını gösterdi: "Birinci, ikinci sıra, avcı zinciri

safında arkamdan gel!" Yüzbaşıdan sonra en yüksek rütbeli subayın da sesi duyuldu: "Üçüncü, dördüncü sıra, avcı zinciri safında arkamdan gel!" Görünüşe göre, askerler henüz kaçakların Damlacık'ta mı yoksa Musa Dağ'ın kuzey tepelerinde mi olduğunu bilmiyorlardı. Ermeniler kalpleri hizasında siperlerin içindeydi. Siperin önüne kazılan eğim ve tüfeklerin yerleştirildiği yarıklar kamufle edilmişti. Görüş alanı içinde geçit sırtını örten çalı çırpının budanmış olduğu da görülmüyordu. Geniş avcı zinciri oluşturan askerler, hiçbir şeyden habersiz, yukarıya doğru yürüyorlardı. İlk siper öylesine mükemmel kamufle edilmişti ki, sadece daha yüksek yerlerden fark edilebilirdi; oysa karşı tepelerdeki ağaçların dışında böyle bir yer yoktu. Bütün gözler elini kaldırmış olan Bagratyan'a çevrilmişti. Askerler çalılıklar içinde epeyce yavaş ilerliyorlardı. Yüzbaşı bir sigara daha yakmıştı ki, birdenbire kuşkuya kapılıp durdu. Oradaki toprak yığını da ne demekti? Ancak birkaç saniye sonra aniden anladı meseleyi; gördüğü şey avcı siperiydi. Fakat bu gerçek, önce ona öyle inanılmaz gelmişti ki bir süre sonra bağırabildi: "Yere yatl Siper al!" Artık çok geçti. İlk kurşunlar henüz Bagratyan elini indirmeden atılmıştı. Ermeniler, dikkatli ve güvenle, hiç telâşa kapılmadan, peşpeşe ateş ediyorlardı. Herkes tek kurşunun bile boşa gitmemesi gerektiğinin bilincindeydi. Kurbanları sadece birkaç adım ötede tamamen donmuş olarak durduğundan tek mermi bile boşa gitmemişti. Rahat yüzlü şişman yüzlü yüzbaşı, birkaç kez daha bağırdı: "Yere yat! Siperel" Sonra sınırsız bir şaşkınlıkla gökyüzüne bakarak yere çöktü. Yere yığılmadan önce gözlüğü düşmüştü. Askerler arasındaki tılsım çözülmüştü artık. Aralarında yüzbaşı, bir subay ve üç onbaşının bulunduğu birçok ölü ve yaralıyı arkalarında bırakarak, vahşi naralarla aşağıya doğru kaçıyorlardı. Gabriel ateş etmemişti. Aniden hafiflemiş, süzülme duygusu sarmıştı içini. Çevresindeki gerçeklik, gerçekliğin sahici yoğunlaşmasının yaşandığı zamanlardaki gibi gerçek dışı olmuştu.

Askerler kendilerine gelesiye kadar uzun zaman geçti. Subay ve astsubaylar kaçışı önlemekte zorluk çekmişlerdi. Kaçanları kılıçlarının tersi ve tüfek dipçikleriyle geri döndürüyorlardı. Bu arada ateşten nasibini almamış üç ve dördüncü sıralar öne çıktılar. Ancak yeni avcı hattı, ilk önce etkili bir saldırı çizgisi belirleyeceğine, Ermeni siperlerinin nerede bulunabileceğini tahmin bile etmeksizin, en uygunsuz noktalarda, çalıların ve taş yığınlarının arkasında siper almıştı. Çalılıklar ve çam ağaçlarına doğru şiddetli kurşun yağmuru başlamıştı, ama Ermenilere en ufak bir zarar vermiyordu. Sadece bazen savunucuların başlarının

üzerinden geçen keskin mermi sesleri duyulmaktaydı. Gabriel siperler boyunca şu emri verdi:

"Ateş etme! İyice siper al! Düşman yakına gelince kadar bekle!"

Aynı zamanda kanat mevzilerine haber göndererek kim tek bir kurşun atmaya cesaret eder ya da yüzünü gösterirse hain muamelesi göreceğini bildirmişti. Hiçbir asker emniyet engeli kurduklarını bilmemeliydi. Ermeni Geçidi, eskisi gibi ölüm sessizliğindeydi. Savunucuların tümü, askerlerin yoğun ateşi sonucunda ölmüş görünüyorlardı. Bir saat süren bu karmakarışık cephane israfından sonra bütük, dört kudurgan dalga halinde yeni bir saldırı denedi. Artık ilk çarpışmadan daha özgüvenli olan Ermeniler, asker dalgalarını yine yakına gelinceye kadar beklemiş ve yine yok etmişlerdi, hem de bu kez daha kanlı ve korkunç biçimde. Artık subaylar kaçışa engel olamıyorlardı. Geçit bir anda boşalmıştı. Sadece çalılıkların arasından yaralıların feryatları yükseliyordu göğe. Ermenilerden bazıları siperlerin dışına tırmanmaya başlamışlardı ki Bagratyan, hiç kimseye yerini terk etme emri verilmediğini haykırdı. Bir süre sonra ağaçların arasından ellerinde sedyelerle çıkan sıhhiye erleri Kızılay bayrağını sallamaya başladılar. Gabriel Bagratyan, Nurhan Çavuş'u yollamıştı. Sıhhiye erlerine doğru bir iki adım atan Nurhan Çavuş yaklaşmalarını işaret ederek yüksek sesle bağırdı:

"Ölü ve yaralılarınızı alabilirsiniz. Silâhlar, cephane, sırt çantaları, fişeklikler, ekmek torbaları, üniformalar ve çizmeler burada kalacak!"

Bunun üzerine sıhhiye erleri, kendilerine doğrultulmuş namluların tehdidi altında ölü ve yaralıları iç çamaşırlarına kadar soyarak, istenenleri utanılası bir öbek yapıp bırakmışlardı. Sıhhiyeciler kurbanlarla birlikte ortadan kaybolduktan sonra -durmadan gelip gittikleri için uzun sürmüştü- Nurhan Çavuş da dahil bütün savaşçılar, saldırının tamamen püskürtüldüğü ve yeni bir saldırının beklenmemesi gerektiği kanısına varmışlardı. Gabriel bu baştan çıkarıcı sesleri duymuyordu bile, tam tersine Samuel Avakyan'a, keşif birliğinden en iyi oğlanları seçip ileri göndermesini, emirberlerden bir kısmını da ganimet olarak ele geçirilen silâh, sırt çantası ve üniformaları hızla toplayıp cephe gerisine taşımakla görevlendirmesini emretmişti. Keşifçiler arasında en faal olanlar, hareketlerini tam gözlemek üzere Osmanlı bölüğünü izleyeceklerdi. Emirberler, eşyaları toplamayı yeni bitirmişlerdi ki Stepan'dan biraz büyük olan Haik adlı çocuk, bir kısım askerlerin dağı kuzey yönünden tırmandıklarını bildiren rapor getirdi; askerlerin bu tarafta bulabilecekleri hiçbir şey yoktu elbette.

Ne var ki bu hareket deniz tarafından bir kuşatma girişimi olabilirdi. Kendilerine rapor iletildikten sonra, sadece Gabriel değil, Nurhan Çavuş ve ötekiler de böyle düşünmeye başlamışlardı. Komutayı en güvenilir grup liderine bırakan Gabriel, Nurhan Çavuş'la birlikte siperi terk etti. Kayalıkların oluşturduğu barikatların arkasında bekleyen, savaş isteğiyle dolu adamların yanına tırmandılar. Musa Dağ'ın oğulları, hemen altında bölük pörçük sarp kayalıkların aniden ya da kademeli olarak, *çoğu kez iki-üç yüz metre derine inerek denize düşen bu aşınmış* çıplak kireç kayalıklarının üzerindeki her yığını, her tümseği, her mağarayı, her çalılığı, her agavı tanıyorlardı. Dağı tanımak, ne kadar güçlü olursa olsun, bölgeyi tanımayan bir birlik karşısında büyük avantaj demekti. Bagratyan aralarındaki bağın sürekli kılınması ve birbirlerinin ateşine maruz kalmamaları için, yarıklara ve kaya kütlelerine akıllıca dağılmayı bu dağ çocuklarının inisiyatifine bırakmıştı. Görev öncekinin *aynıydı; tam bir görünmezlik ve ölüm sessizliğiyle düşmanın ileri çık*ması sağlanacak, sonra da yok edilecekti. Fakat bu kez askerler daha akıllıca davranmışlardı. Bölük ana gücünü yavaşça geçitin karşısındaki tepelere kaydırmış ve ağaçların arkasına çok iyi siperlenerek, daha ormanın kıyısındayken, büyük sipere doğru, hızlı ama yine de ürkek ateş açmıştı. Siperler yine isabet almadılar. Ancak bu arada gözcüler, kayalık bölgede dört kişiden oluşan olağanüstü kararsız bir keşif kolu*nun görüldüğünü bildirmişlerdi. Bunların dağlı değil, ova insanları oldu*ğu hemen fark ediliyordu. Kayalıklarda beceriksizce sağlam basmaya çalışarak bir siperden ötekine sinip, her deliğe, her köşeye bakıyorlardı. Zaptiyeydi bunlar. Ermenilerin yüreği sevinçle doldu, askerlere yabancıydılar, ama zaptiyelerin nasıl insanlar olduğunu herkes bilirdi. İşte şimdi militarizmin giriştiği alçakça talanın acısını çıkarmanın, büyükannelere karşı çok cesur olan ama henüz üç kez silâhsızlandırılmadan *önce bile, erkeklerin karşısında zangır zangır titreyen bu korkak* canavarlara yaptıklarını ödetmenin zamanı gelmişti. Gabriel bazılarının gözlerinde çılgınlık sarhoşluğunun alevlendiğini görüyordu. Zaptiye onbaşısı siper hattını geçip Ermenilerin gerisine düştüğü izlenimi edinmiş olmalıydı. Sessizce geriye yolladığı adam, kırmızı işaret flamasıyla bazı hareketler yapmaya başlamıştı. Kuşatma grubunun tereddütle ilerlemesi uzun sürüyordu; ayakları geri geri gidiyor, sanki ka*ba kireç kayalıklarında değil de kaynar suyun üzerinde yürüyorlarmış* gibi tökezleyen adımlarla ilerliyorlardı. Grubun yarısı piyade yarısı da zaptiyelerden oluşmaktaydı. Gevşek kümeler halinde iki subay komutasında ilerleyen grup, onbaşının keşif yaptığı noktaya kadar gelmişti.

Askerlerden pek azının siperlenmiş olduğu bir anda birdenbire Ermenilerin ateşi başladı. Askerler düzensiz biçimde kaçışıyorlar, kaçarken silâhlarını bile unutuyorlardı. Türkler, özellikle Anadolulular asker olarak ünlüdürler. Ne var ki bu saldırının nereden geldiği belli değildi. En cesurları bile kendilerini nasıl savunacaklarını bilmiyorlardı. Kayalıkların arkasından ve geçidin değişik köşelerinden Ermeniler çıkmaya başladıklarında, inilti ve feryatların havayı parçaladığını duymuşlardı. Başlarında Nurhan Çavuş olduğu halde Ermeni savaşçılar, piyade ve zaptiyelerin arasına kama gibi girmişlerdi. Askerlerin önemli bir kısmı böylece dik kayalıklarda mahsur kalmıştı. Zaptiyeler amansız duvarlara tırmanmaya çalışıyorlar, mermilerden korunmak için çaresizce kayalara yapışıyor ya da sert dikenleri ümitsizce kavrayıp asılı kalıyorlardı. Birçoğu kayarak yuvarlanmış, havada top gibi dönerek denize düşmüştü. Fakat askerî birliğin ana gücü, ölümcül kayalık labirentten kısa yoldan kurtulmayı deniyor, peşinde dağlı savaşçılar olduğu halde, geçide doğru zıplayarak, tökezleyerek, atlayarak kaçıyordu. Ermeni savaşçılar kendilerinden geçmişlerdi. Askerleri avlarken gırtlaklarından anlamsız, çirkin sesler çıkarıyorlardı. Gabriel Bagratyan da bir önderde bulunması gereken netliği çoktan yitirmiş, bilmediği bir coşkunlukla hareket ediyordu. Onun göğsünden de, aklı başında olduğu zamanlarda dehşete düşeceği vahşi bir dilin kısa heceleri sökülüyordu. Artık dünya biraz öncekinden yüz kat daha hafifti. Dünya hiçbir şey değildi; su kelebeklerinin o zayıf kanat çırpışları kadar bile ağırlığı yoktu. Hoplayan kırmızımsı bir danstı dünya ve dansçının canını yakmıyordu. Fakat çılgınlığın etkilediği tek kişi Bagratyan değildi. Kayalık barikatların orada savaşçıların arasında bulunan Papaz Aram Tomasyan da aynı çılgınlığı yaşamaktaydı. Eskiden kalmış bir haçlı gibi, elinde çarmıha gerilmiş İsa heykeli olduğu halde kollarını havada sallayarak ağlıyordu: "İsa, İsa!" Ne var ki bu savaş haykırışına konu olan savaşçı İsa'nın, Papaz Aram'ın, başka zamanlarda, kutsal kitabından kendi davranışlarını denetlediği o çilekeş İsa'yla pek az benzerliği vardı. Tuhaftır ki Aram'ın İsa haykırışı, Gabriel Bagratyan'ı kendine getirmişti. Savaşı, bırak başkomutanı olmayı, sanki o içinde değilmiş gibi izlemeye başlamıştı. Kayalık bölgede savaş gürültüsünün duyulması, karşı tepedeki ormanın kıyısında bulunan avcı hattı için cephe saldırısına geçme işareti olmuştu. Avcı zinciri ilerliyor, boşluğa ateş ediyor, yere yatıyor, ateş ediyor, ayağa kalkıyor, biraz yürüyüp yeniden yere yatıyordu. Aynı zaman dilimi içinde ezilmiş kuşatma grubu Ermeniler tarafından kayalıklardan sürülüp atılmıştı. O nedenle kuşatma birliğini izleyen Ermenilerin ateşi

saldıran avcı hattını kanattan vurmuştu. Gabriel Bagratyan ateş etmeksizin kayalardan birinin üzerinde duruyordu. Teğmenlerden birinin direniş noktası oluşturmak için düzensiz asker kalabalığından bir bölümünü geri çevirdiğini görmüştü. Avcı zinciri yere yatıp ateşe başladı. Ama Osmanlı zabitine saldıran Nurhan Çavuş dipçiğiyle yere sermişti adamı. Askerler şeytanın kendisini görmüş gibi silâhlarını atıp kaçıyorlardı. Uzatmalı Nurhan Çavuş gerçekten de şeytana benziyordu şu an. Osmanlı piyadesinin ne değerli bir öğrenciyi yitirdiği açıkça görülmekteydi. Yüzünü kan basmış, kırlaşmış uzun bıyıkları darmadağınıktı. Boğazından tek bir ses bile çıkmıyordu artık. Kuşatılmaması için görünmemesi gerektiği aklına bile gelmiyor gibiydi. Zaman zaman duruyor, borazanını ağzına tutup soluk soluğa birkaç kekeme ses çıkarıyordu; borazanın dehşetli sesi dostun düşmanın üzerinde etkili oluyordu. Gabriel askerlerin cepheyi kayalıklara doğru kaydırma girişiminde bulunduklarını fark edince, siperlerdeki adamlarına, tüfeğini başının üzerinde sallayarak saldırı emri verdi. Manga başlarının artık dizginlemekte zorluk çektiği mangalar, haykırarak ileriye atılmışlar, yere yatmadan, cephaneyi sakınmadan, askerlerin yeni kurdukları cepheyi kurşun sağanağıyla sarsmışlardı. Böylece Osmanlı bölüğü bir kıskacın iki dişlisi arasına düşmüş oluyordu. Ermeni askerleri daha deneyimli ve soğukkanlı olsalardı bölüğü tamamen imha edebilir ya da tutsak alabilirlerdi. Oysa şimdi askerler, vahşi feryatlarla kaçmayı başarıyorlardı. Ne var ki kanat emniyetine mensup mangalardan ikisi askerlerin yolunu kesip ateşe tutmuşlardı. Dağdan aşağıya doğru koşan askerlerin kaçışı dağın eteklerinde bile durmamış, ancak nihayet toplanabildikleri Bitias Kilisesi'nin yer aldığı meydanda bitmişti.

Direnişçilerin eline dokuz asker, yedi zaptiye ve genç bir subay geçmişti. Ermeniler, soğukkanlı bir, doğallık içinde, Ermeniler tarafından katledilmenin ne demek olduğunu ayrıntısıyla göstermeye koyulmuşlardı. Zaptiyelerin ikisini kurtarmak mümkün olmamıştı, ama Bagratyan'la Aram Tomasyan diğer tutsakları bedenleriyle korumuşlardı. Nurhan Çavuş başta olmak üzere çoğunluk, yüzbinlerce Ermeni'nin katili olan bu adamlara böylesine yumuşak davranılmasını bir türlü anlamıyordu. Bagratyan akılcı görüşünü düş kırıklığına uğramış mangalara kabul ettirmekte güçlük çekmişti:

"Onları öldürmemizin ya da rehin olarak tutmamızın yararı yok. Onları kılları kıpırdamadan gözden çıkarırlar. Bizse karınlarını doyurmak zorunda kalırız. Oysa tutsakları bir mesajla birlikte Antakya'ya göndermemiz çok iyi olur."

Gabriel Bagratyan ayakta zor duran, yüzü küle kesmiş teğmene döndü:

"Sizinle ne kadar kolay başa çıktığımızı gördünüz. Üzerimize bölük değil alay da gönderseniz değişen bir şey olmaz, onu da yeneriz. Bak, daha güneş batmadı; gerçekten isteseydim tek kişi bile yaşıyor olmazdı şu an. Antakya'ya komutanına bunu anlat. Lâyık olmadığınız halde sizlere çok lütufkâr davrandığımızı söyle. Benim adıma de ki: Bölük ve alaylarını imparatorluğun barışçıl yurttaşlarına karşı savaşta kullanacağına, imparatorluğun düşmanlarına karşı savaş için saklasın. Biz burada rahatsız edilmeden yaşamak istiyoruz, başka bir amacımız yok! Eğer çok başka şeyler yaşamak istemiyorsanız bizi bundan sonra rahat bırakın!"

Bagratyan'ın sözlerindeki övünç, tehdit edici özgüven tutsakların içine düştükleri acınası ölüm korkusu Ermenilerin ölüm dürtüsünü azaltmıştı. Askerler sadece silâh, çizme ve üniformalarını bırakmamışlar, aynı zamanda soyunmak zorunda kalmışlardı. Serbest bırakılan tutsaklar, bu utanılası durumda bir de ikinci çarpışmada ölen ya da yaralananları Damlacık'tan aşağıya taşımak zorundaydılar. Günün ganimeti çok büyüktü: Doksan üç mavzer, çok miktarda cephane ve süngü. Yetersiz biçimde silâhlanmış elli altı mangadan yaklaşık onunun silâh ihtiyacı böylece tamamen giderilmiş oluyordu. Esas büyük başarı buydu ve bu başarı hiçbir kurban vermeksizin elde edilmişti, çünkü Ermeni tarafında biri ağır olmak üzere sadece altı yaralı vardı...

Yaşanılan ezici zaferin gerçek değerinin savaşçılar ve kamp halkı tarafından oldukça fazla abartılmasına şaşmamak gerekir. Ordunun yurttaşlıktan attığı, Damlacık tepelerinde yuvalanmış, yeterli barınağı, yiyeceği, silâhı olmayan, üstelik kesin ölüm beklentisi içine girmiş bu insanlar, savaş gücü yüksek bir bölüğü, yani aylarca eğitim görmüş, modern biçimde donatılmış birkaç yüz gençten oluşan piyadeleri sadece yenmekle kalmamış, neredeyse yok etmişti. Hem de bu dehşetli ama kolay savaş, dört saat bile sürmemişti. Daha sonra her şey, iyi düşünülmüş plan ve savunmanın isabetli biçimde inşa edilmesi sayesinde kolayca, sözü edilmeye değmez kayıplarla son bulmuştu. Saldırganın gücüne rağmen, birinci birliğin sadece bir bölümü savaşa katılmış, birliğin büyük çoğunluğuyla İhtiyat Birliği hazırlık durumuna bile geçmemişti. Bütün bu hayal bile edilmeyen kanıtlar, yedi köyün içinde bulunduğu durumun çok parlak olduğunu, bütün bir bölüğü kayıp vermeksizin cehenneme yollayan Damlacık ordusunun dört bölüğüne karşı da direnebileceğini göstermiyor muydu? Kaşarlanmış kötümserler bile, Cemal Paşa'nın

kadrosu az Dördüncü Ordusu için her silâha ihtiyaç duyulduğunu bildiklerinden, İttihatçıların tabur ve alayların ihtiyat kadrolarını nereden bulacaklarını soruyorlardı kendi kendilerine. Kötümserler bile böyle düşündüklerine göre, iyimserlerin, İttihatçıların aldıkları dersten sonra yeni bir saldırıya girişmeyeceklerini, hiç olmazsa yakın zamanda Musa Dağ'daki Ermeni soyunun hayatta kalacağını sanmaları doğaldı.

Oysa bu şanlı saatte geleceği düşünen sadece "politik beyinler"di. Tarif edilemez bir sarhoşluk içindeydi kalabalık. Gençlik Birliği'nden emirber maratoncular gibi soluk soluğa zafer haberlerini verdiklerinde, Ter Haykazun muhtarları, papazları ve savaşçılar arasında bulunmayan öğretmenleri etrafında toplamış, önlerine düşerek onlarla birlikte yürümeye başlamıştı. Bu arada Gabriel Bagratyan, Nurhan Çavuş, Avakyan ve öteki grup liderleriyle gece için emirleri belirlemekteydi. Çatışmaya girmiş savaşçıların yerini ikinci siperde mevzilenmiş elemanlar almıştı. Savaşa fiilen katılmış olanlara aileleriyle birlikte geçirmeleri için yirmi dört saat izin verilmişti. Ne var ki Nurhan Çavuş, muzaffer birliklerin "evcil domuz sürüleri gibi" kampa dönmelerini istemiyordu. Yorgun savaşçılara hiç acımadan saf almalarını istemiş, onları sıraya sokarak etkili bir yürüyüş kolu oluşturmuştu. Bu yürüyüş kolu güneş batarken trampet sesleri ve Nurhan Çavuş'un borazanının vahşi gürültüsü eşliğinde kent çukuruna doğru harekete geçti. Ancak yolun yarısında savaşçılarla kamp halkı karşılaşınca, o güzelim düzenin, kuralsız bir coşkunluğa dönüşmesini Nurhan Çavuş gibi bir asker bile engelleyememişti. Gabriel tuhaf bir yorgunluk içindeydi. Ona öyle geliyordu ki, sanki üç Bagratyan vardı içinde. Biri rahat yaşamaya alışkın olandı; öteki ise, dolandırıcı gibi kendisine hiç uygun olmayan korkunç işlerle uğraşan yeni biriydi. Üçüncü de asıl ve gerçek olandı. Ama asıl ve gerçek kişiliği diğer iki kişilik arasında bedensiz ve yurtsuz olarak gidip geliyordu. Asıl Bagratyan öyle uyuşmuştu ki Ter Haykazun'un kendisine yönelttiği sözleri algılayamamıştı: "Sadece adamlarımızın cesareti değil... Sizin savunma planınız... Haftalardan bu yana... Zekice bir plan... Onun sayesinde... Katı disiplin bundan sonra da yararlı olacak bize... Rahmeti hak edenler..." Gabriel kendisini büyük bir olayın tam ortasında hissetmekteydi. Dört yanını kuşatan vahşi sevinç ya da genel bir ağlayış değildi, tersine, ikisinin tuhaf karışımından oluşmuş sarsıcı derinliklerden fışkıran biraz tuzlu biraz tatlı bir şeydi. Dokunmak için binlerce insan hasretle ona yaklaşmaktaydı. Hafifçe ileriye uzanmış kadın yüzleri, eğilmiş genç kız alınları. Bütün kadınlar metal takılarını takmışlardı. Ellerini tutmaya çalışan eller, eller ve ellerine değen dudaklar.

Doğaüstü bir yorgunluk, bir yok oluş içindeydi. İçinden çıkılması mümkün olmayan ses labirenti, yüzlerce hayır duası mırıldanıyor, teşekkür ediyordu. Onların önüne düşüp, sadece sürgün ülkesinden kurtarıp yukarıya çıkarmamış, aynı zamanda çöllerde ölüp gitmekten de korumuştu. Ve şimdi halka hayatta kalacaklarına ilişkin ölçüsüz bir umut vermiş ve hatla bunu kesinleştirmişti.

Kısa ama tamamen mitolojik bir törendi. Çok eski zamanlarda kabileler krallarını böyle seçiyor olmalıydılar. Seçtikleri içlerinden en sert, en güçlüsü değildi, tersine ünlü atalara sahip, kendisine yakınlaşıldığında bile yakın olunmayan kibar biri, en ortada bulunduğu zamanlarda bile hep çevrenin dışına düşmüş bir yarı yabancı, katılığı içinde yumuşak, ama yumuşaklığı içinde de katı olan anlaşılmaz bir adamdı. Ne var ki Gabriel'in yaşadığı sevinç değil, düşsel sıkıntı duygusuydu. Kendisinin özel bir ödül hak ettiğini düşünmüyordu. Savaşa katılan herkes, Damlacık'ta aynı şeyi yapardı. Zafere yol açan zekâ değil, arazinin doğal yapısıydı. Muhtarların kır saçları gözünün önünde sallanmaktaydı. Yabancı olarak değerlendirdikleri Gabriel'e karşı her zaman çekingen davranmış inatçı köylüler bile, babalarının elini öper gibi uzanıyorlardı ellerine. Elinin öpülmesi korkunç rahatsız etmişti Bagratyan'ı. Sağ eli çaresizce direniyordu. Elini cebine sokup saklamak geliyordu içinden. Yorgun kalabalığın arasından yavaş yavaş, çok zorlanarak çıktı. Şu an tek güçlü istek duymaktaydı: Tıraş olmak, yıkanmak, dakikalarca baştan ayağa keselenmek, sonra da vücudunda ipek bir pijamanın dokunuşunu hissetmek! Kalabalık durmadan sıkıştırıyor, durmadan eli öpülüyor, minnet sözleri söyleniyordu. Kendisini ilgilendiren bir yüz bulabilmek için, yardım beklercesine etrafına bakınmaktaydı. Nihayet İskuhi'yi gördü. Genç kız Bagratyan'ı baştan beri izlemiş, ama hep arkasında kalmıştı. Şimdi kızın narin vücudundan medet umarmış gibi ona uzanıyordu. İskuhi, Bagratyan'ın yüzünün sapsarı kesildiğini görmüş, Gabriel'in destek beklediğini hissetmiş gibi adamın dirseğini sıkıca kavramıştı.

"Juliette bekliyor, her şeyi hazırladı" diye fısıldadı adamın kulağına.

Sözcükleri duymuyordu Gabriel, bütün dikkatini kızın dokunuşuna vermişti. Kör birine yol gösterirmişçesine adamın yanında yürüyordu genç kız. Birdenbire, bugün dökülen bunca kanın, gördüğü bunca ölümün onu hiç etkilemediğini şaşkınlıkla fark etti.

Köy berberine tıraş olduktan sonra, çadıra girip coşkuyla yıkanan Gabriel'e Juliette hizmet etmekteydi. Suyu kazanda ısıtıp banyo küvetine boşaltmış, havluları hazırlamış, en sevdiği pijamayı çıkarmıştı. Bagratyan yıkanırken Juliette çadırın dışında bekliyordu. Uzun evlilikleri

boyunca ikisi de mahcubiyetlerini yitirmemişlerdi. Temizlik çok uzun sürdü. Derisini sert bir fırçayla kıpkırmızı oluncaya kadar ovalamıştı. Ne kadar tutkuyla temizlenirse temizlensin, ne kadar büyük bir sabırsızlıkla bugünü derisinden sıyırıp atmak isterse istesin kendisini bir türlü bulamıyordu. Bir süre sonra vücudu kirden tamamen temizlenmişti ama Yoğunoluk'a gelen o "soyut insan" ortaya çıkmamıştı hâlâ. Şimdi mum ışığının titrek gölgeler verdiği Juliette'in aynasında görmekteydi eski yüzünü. Yine de ruhunda bir parça delişmenlik, anlaşılmaz bir şeyler vardı.

Juliette'in hafifçe uyaran sesini duydu:

"Tamam mı Gabriel? Gelebilir miyim?"

Sonra, Gabriel'in şimdiye kadar hiç görmediği uysal tavırla girdi içeriye. Kibirsiz, alçakgönüllü, fakat alçakgönüllülüğü içinde fırsat kollayıcı bir şey vardı:

"Suyu dışarıya taşıyalım" dedi iyilikle. Hizmetçileri de çağırmıştı. Lastik küveti dışarıya çadırın arkasına taşıyıp boşalttılar. Juliette adama derinden gelen coşkuyla yaklaşmış, işlerini görmüş, ona başkasının hizmet etmesine izin vermemişti. Belki de, Gabriel'in Paris'teyken yabancılığını Juliette'e tâbi kıldığı gibi Juliette'in de içindeki yabancıyı Gabriel'in içinde erittiği an gelmişti. Daha ne kadar? diye soruyordu Bagratyan. Bugün elde edilen zaferden sonra artık kurtuluş yoktu onun için. Çadır girişini kapayıp Juliette'i yumuşakça yatağa çekti. Tek kelime konuşmadan birbirlerine sarılıp yatmışlardı. Juliette kendisi için çok yeni olan saygılı bir sevecenlik gösteriyor, titreyerek hep aynı sözleri tekrarlarken gözyaşlarını tutamıyordu.

"Senin için çok korktum..."

Bagratyan karısının kaygılarını anlamamış gibi uzak bakışlarla baktı. Ne kadar karşı çıkarsa çıksın düşünceleri kaba güçlerce savaş mevzilerine sürüklenmekteydi. Bugün nöbetçiler işleri gevşek tutmasalar, uyuyup kalmasalar ya da nöbetçi değiştirmeyi unutmasalar bari! Askerlerin gece saldırısına girişmeyeceklerini kim bilebilir kil Gabriel artık ne kendisine ne de Juliette'e aitti. Kaybolup giden benliğini toplamaya çalışıyordu. Gözeneklerinden ter boşanmıştı. Juliette adama daha da yaklaşınca, evlendiklerinden bu yana ilk kez karısına sevgisini gösteremedi.

Kent çukurunda zafer bayramı sabaha kadar sürmüş, içişleriyle ilgili komitenin izin verdiğinden daha çok Harisa yenmiş, şarap içilmişti. Ancak Ter Haykazun görmezden gelmişti bunu. Gecenin kahramanı Nurhan Çavuş'tu. Onu arslan anlamına gelen "Elleon" adıyla onurlandırmışlardı. Bu Yunanca sözcük cesur adamlara verilen çok eski zamanlardan kalmış bir nişandı.

2

Çocukların Eylemleri

Savaş gücü yüksek bölüğün Musa Dağ'da uğradığı ezici yenilgi Antakya hükümetini sıkıntılı bir şaşkınlığa düşürmüştü. Bu yenilgi Osmanlı'nın hanesinde kara lekeydi ve öyle kalacaktı. O asker ırkın gücü, yaratmayı becerdiği yenilmez olduğu yolundaki sihirli inançla yükselip düşmekteydi. Askerliği böylesine kayıtsız şartsız içselleştirmemiş başka halklar, askerî yenilgileri daha kolay ve başarıyla aşarken, Osmanlı gibi asker ırkları yenilmek çok kez onlarca yıl geriye atar. Bu korkunç aşağılanma savaşçı bir üst sınıf için, "İç düşman"ın, tüccar-zanaatkâr ve eğitim meraklısı bir azınlığın, kendilerine kanlı bir ders vermesi anlamına gelir. Bu yenilgi, silâhlarıyla övünenler için hayatın anlamını tersine çevirmişti, çünkü savaş sanatının saygınlığı, meslekten kahramanların askerliği sadece tali bir görev olarak yapan aydın bir ırk tarafından yenilgiye uğratılmasıyla sallanmaya başlamıştı. 4 Ağustos çarpışmasında olan buydu işte. Aslında bu yenilgi Van ve Urfa'da yaşanan güçlüklerden de ötede bir şeydi. Çünkü buralar ayaklanmaların Rusların ilerleyişi tarafından belirlendiği kalabalık Ermeni kentleriydi. Hatta Van'da patlak veren umutsuz isyan, imparatorluğun ilerleyen düşmanı dikkate alındığında, dış politika açısından İttihatçıların ekmeğine yağ sürmüştü; dünya kamuoyu önünde Ermeni milletinin katledilmesini *a posteriori* ikna edici biçimde savunabilmek için mükemmel bir gerekçe oluşturuyordu. Ermenilerin vatan haini olduğunu, onlardan kurtulmamız gerektiğini gördünüz işte. Nedenle sonuç arasında doğru ilişkiler kurmak hiçbir zaman devletin işine gelmez. Dünyanın kötü olduğu kadar tembel vicdanı, ilgili güç odaklarının basını, bu basının beyinleri hadım edilmiş okuyucuları, meseleyi her zaman işlerine geldiği gibi çarpıtmış, işlerine geldiği gibi anlamışlardı. Van olayına ilişkin belli çevrelerde öfkeyle şunları yazmak ve okumak mümkündü: "Ermeniler zorlu

bir savaş içinde bulunan Osmanlı ulusuna karşı ayaklanıp Rusların safına geçmişlerdir. O nedenle yaşadıkları vilâyetlerden sürgün edilerek, bu vilâyetlerin kurtarılması sağlanmalıdır." Benzer şeyleri İttihatçıların yaptıkları açıklamalarda da okumak mümkündü. Gerçek olan şu satırlar ise elbette hiçbir yerde yer almıyordu: "Van ve Urfa'da yaşayan Ermeniler, çoktan bu yana gündemde olan sürgün uygulaması karşısında çaresizliğe kapılarak Rusların ilerlemesi sayesinde, Osmanlı askerî gücüne karşı kurtuluncaya kadar direnmişlerdi."

Fakat Musa Dağ direnişine ilişkin, Allah büyüktür, ne yazılıp okunabilirdi ki? Konu hakkında haber, politik açıdan olayın kendisinden daha tehlikeliydi. Başka bölgelerde de imparatorluğu ciddi tehlikelerle karşı karşıya bırakmak için bu örnekten hareket edebilecek birkaç Bagratyan çıkabilirdi herhalde. Bütün Ermeniler hakkında ölüm kararı verildiği ve orada burada hâlâ silâh bulunduğu düşünüldüğünde benzer karışıklıklar beklenmeliydi.

Yenilgiden henüz haberdar olmayan Antakya halkı, kaymakamın toplantı odasında ışıkların sabaha kadar yandığını görüyor, kötü bir şey olduğunu seziyordu. Yaklaşık on dört kişiden oluşan büyük bölge konferansına kaymakam başkanlık etmekteydi. Şişman vücudu her soluk alışında masayı ileri itmek ister gibiydi. Kaymakamın koyu kahverengi göz torbacıklarının sarktığı karaciğer hastalarınınkini andıran yüzü, petrol lambasının ışığında olduğundan daha da solgun görünüyordu. Toplantıya katılanlar uzun ayrıntılı konuşmalarla coşarken, kaymakam kaygılı dalgınlığı içinde susmaktaydı. Sinekkaydı tıraşlı pörsük yanakları geniş kesimli yakasına sarkmış, fesi sol şakağına kaymıştı. Boğucu bir uyuşukluk içinde bulunduğu görülüyordu. Kaymakamın sağında Antakya askerî komutanı oturmaktaydı. Sakalları kırlaşmış eski moda bu binbaşının, gözleri küçük, yanakları ise çocuksuydu. Rahat ve huzurunu kanının son damlasına kadar savunmak yanlısı olduğu çok uzaktan belliydi. Yanında henüz kırk iki yaşına basmış yardımcısı, yüzbaşı yer almıştı. Bu tür askerî ikililerde her zaman rastlandığı gibi yüzbaşı, binbaşının tam zıddıydı. Yüzünde bitkin bir ifade vardı. Son derece zayıf adamın derine kaçmış gözleri, hareketsiz bakışlarıyla şunu açıklar gibiydi: Bu yaşlı ve sümsük binbaşıyı yanımda sürüklemek zorunda olmam talihsizlik. Beni tanırsınız, her şeyi yapabileceğimi, amaç edindiğim her şeyi gerçekleştireceğimi bilirsiniz. Çünkü ben İttihat kuşağındanım. Yenilgiye uğrayan subaylarından biri 4 Ağustos'u yaşamış olan tek subay, hani Gabriel Bagratyan'ın mesaj iletmesi için çıplak halde Antakya'ya yolladığı adam, rapor vermek üzere konferansa katılmıştı.

Yenilmelerini haklı çıkarmak için Ermenilerin savunma güçlerini ölçüsüzce abartması anlaşılabilirdi. Subaya göre, Musa Dağ'ın tepelerine hazırlanmış güçlü tahkimatlarda on, hatta yirmi bin Ermeni gizlenmekteydi. Belli ki oraya yıllardan bu yana öyle çok silâh, cephane ve erzak yığmışlardı ki, süresiz direnebilirlerdi. Siperlere yerleştirilmiş iki makineli tüfeği kendi gözleriyle görmüştü. Sayıca on kat üstün olmalarının dışında, bu bile o felâkete yol açmak için yeteriiydi. Başını sağ elinin içine alan kaymakam, tek söz söylemeksizin masanın üzerindeki imparatorluk savaş haritasına bakmaktaydı. Gerçi buralarda böyle büyük işlerle kimse ilgilenmezdi, ama hükümet memurları cepheleri, küçük bayraklarla işaretleyerek gönül eğlendiriyorlardı. Memurların bol keseden atmalarına rağmen gelecek pek pembe görünmüyordu. Küçük bayraklar her geçen gün Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemekteydi. Enver Paşa'nın yönetimindeki savaş, Paşa'nın şanını haklı çıkarmıyordu nedense. En iyi birliklerden oluşmuş Kafkasya ordusu, geçit vermez sıradağların vadi ve boğazlarını gömülmemiş iskelet tarlaları olarak kaplamıştı. Oysa gözlerini Musul'a dikmiş olan Ruslar İran sınırına kadar gelmişler, Enver Paşa'nın katliamlarla ünlü akrabası Cevdet Paşa'yı önlerine katmış sürüyorlardı. İngilizler ise, Hintliler ve Gurkalardan oluşan birlikleriyle Mezopotamya'yı zorlamaktaydılar. Cemal Paşa'nın büyük Süveyş seferi kelimenin tam anlamıyla sonuçsuz kalmıştı. Çöl, askerleri ve savaş malzemesini yutup yok ediyordu. Buna karşılık donanmalarının devasa topları desteğinde Gelibolu yarımadasında ilerleyen müttefikler, neredeyse İstanbul'un kapılarına kadar dayanmışlardı. Şimdiye kadar çok miktarda öldürücü araç gereç ve başka savaş malzemeleri harcanmıştı. Osmanlı'nın silâh endüstrisi yok denecek kadar az olduğu için İttihatçılar, Essen'de Krupp ya da Pilsen'de Skoda'nın merhametine bağımlıydılar. Bu ölüm üretim merkezleri, kendilerine yakın olan müşterilerine, onun ölçüsüz tüketimine artık gereğince yetişemez olmuşlardı. Muazzam miktarlarda üretilen top, obüs, havan, makineli tüfek, el ve gaz bombalarından sadece küçük bir bölümü, her gün Osmanlı'ya damla damla akıyor ve hemen çeşitli cephelere gönderiliyordu. O nedenle, imparatorluğun bazı büyük menzil mıntıkalarında sadece asker değil, aynı zamanda silâh ve araç gereç yokluğu da duyulmaktaydı. Belki de durumun kötülüğü en çok Dördüncü Ordu'nun menzil mıntıkasında, yani Suriye'de hissedilmekteydi; çünkü Cemal Paşa, ikinci Süveyş seferine hazırlanıyordu. Bunun için, eldeki bütün kuvvetler yavaş yavaş Filistin'e toplanmaktaydı. Her neyse de, Şam ve Kudüs'ten Suriye kentlerine sürekli acil asker ve savaş araç gereci talebi

gelmekteydi. Hele makineli tüfek ancak düşlerde görülebilirdi. Zavallı *mülazımın ağzından makineli tüfek sözcüğünün çıktığını duyunca kay*makam, düşünceleri başka yerde olduğu halde, subaya bakarak, dalgın mırıldandı: "Makineli tüfekler?"

Kırmızı çocuksu yanaklı, iyi huylu binbaşı ortada okunacak bir şey olmadığı halde gözlüğünü takmıştı. Belki bu hareketiyle aralarında uzağı en iyi görenin kendisi olduğunu göstermek istiyordu: "Felâket, aptallığınız ve düşüncesizliğiniz nedeniyle yaşandı" diyerek başını salladı subaya, "Çünkü talimatlar saldırıdan önce düşman mevzilerinde keşif *yapılmasını emreder. Ama şimdi, olay böylesine kötü biçimde geliştiği*ne göre, kaymakama sormak isterim: Ne elde etmek istiyorsun? Daha fazla mı kurban verelim? Yoksa bu lânetlilerin saklandıkları dağda geberip gitmelerini mi bekleyelim? Bize ne zararları dokunabilir? Sürgün sizin işiniz, bizim değil. Bu işle siz siviller uğraşın! Eğer söz konusu olan gerçekten de on bin ya da daha fazla silâhlı insansa..."

Kızıl saçlı müdür söz istemek üzere elini kaldırdı:

"silâh sayısı beş yüz, hatta üç yüz bile değil. Nahiye ve köylerin yö*netimi benim sorumluluğumda olduğu için biliyorum..."*

Binbaşı biraz önce gözlüğünü ne kadar amaçsızca burnunun üzerine yerleştirdiyse, şimdi de o kadar amaçsızca eline almıştı:

"En iyisi olayı kapamak. Lânetliler kendi kendilerini sürgün ettiler. Daha ne istiyorsunuz? Kıyı şeridinde Yunanlılar, Araplar gibi bir sürü insan yaşıyor. Onların gözü önünde gülünç bir savaş yürütmem mi isteniyor? Bütün kazanın garnizonlarını bir araya toplasam, düzenli dört bölük bile oluşturamam. Harekete geçirebileceğim çeteler, Kürtler ve *öteki alçaklar, sadece Ermenilerin üzerine yürümekle kalmazlar, aynı* zamanda sizin başınıza da belâ olurlar. O nedenle inanın bana: En kalıcı iş susmak."

Gözleri derine kaçmış öfkeli yüzbaşı, bir saatten bu yana tek kelime konuşmaksızın peş peşe sigara içmişti. Saygıyla ayağa kalktı. Üstüne karşı çıkacaktı:

"Binbaşı efendi, izninle sözlerine şaştığımı belirtmeliyim. Bir bölük komutanı, üç subay ve yüz askerin öldüğü böyle bir felâket nasıl saklanabilir? Rapor vermekte birkaç saat gecikmemiz bile affedilmez bir ihmal. Toplantıdan hemen sonra, emrin üzerine kolordu komutanlığına gönderilecek raporu kaleme alacağım."

Binbaşı çökmüştü. Yanakları daha da kırmızılaştı. Çünkü, birincisi yüzbaşı haklıydı; o her zaman haklıydı zaten. İkincisi, yardımcısı şeytanın biriydi. Kaymakam ise dalgınlığından yeni silkinmişti:

"Bu hikâyeyi kendi etki alanım içinde temizlemek istiyorum."

Kaymakamın bu belirsiz kararı almasında Halep Valisinden duyduğu korku önemli ölçüde etkili olmuştu; kararını dikkatli bürokratik ifadeyle hazırlamıştı. Her gün gönderilen emirler sürgünün etkin ve kusursuz uygulanmasını istiyordu. Yedi köyün direnişi kaymakamın hayatını tehlikeye atabilirdi, çünkü bu, silâhsızlandırmanın ve denetim görevinin tam olarak yapılmadığını göstermekteydi. Valiye, olaya ilişkin gerçekleri ifade eden bir rapor gönderildiği taktirde, kaymakam gerek validen gerekse İttihat'tan her türlü olumsuzluğu bekleyebilirdi. O nedenle rapor biraz bulanık ve temkinli yazılmalıydı. Yaşlı binbaşı, kaymakamı çürütmeye çalıştı:

"Zaptiyelerin nakil işiyle uğraştıkları, askerlerin ise cephelerde bulunduğu bir sırada onları nasıl temizleyeceksin?"

Yüzbaşıya da gözlerini kısarak öfkeli bir bakış fırlattı:

"Kolordu komutanlığına yazacağın raporda dört taburla bir dağ bataryası istemeni emrediyorum yüzbaşı, çünkü yeni birliklerle topçu olmaksızın büyük bir dağı kuşatamayız."

Yüzbaşı yaşlı adamın öfkesini anlamamış gibi yaptı:

"Emrini anladım binbaşı efendi. Ekselansları Cemal Paşa bütün sorunlarla bizzat ilgilenmektedir. Seni destekleyeceğinden kuşkun olmasın; ne de olsa sürgün planı onun dostlarının işi. Bir avuç serseri Hıristiyan köylünün seninle oynamasına izin vermeyecektir."

Bu ünlü adın ortaya atılması toplantıya katılanlar arasında çeşitli görüşlerin öne sürülmesine yol açmıştı. Hatta genç müdürlerden biri, Cemal Paşa'nın hükümet içinde, Ermenilerle ilgili bilinen rolüne rağmen, çok güvenilir olmadığını, onlarla Adana'da ittifak bile yaptığını iddia etmeye kadar vardırmıştı işi. Yine dalgınlaştığı görülen kaymakam kararını vermişti. Daha güçlü olan yüzbaşıyı destekleyecekti. Bu amaç için yaşlı binbaşının felâketle karşılaşması zorunluydu. Ağır ağır, sabırla izlenecek bir yol da olsa, günah keçisi bulunmuştu işte. Derin derin esneyen kaymakam, bastonunun fildişi sapıyla masaya vurdu:

"Toplantıyı kapatıyorum. Yüzbaşıdan sivil ve askerî makamlara yazılacak raporlar konusunda görüş alışverişinde bulunmak için yanımda kalmasını rica ederim. Binbaşı efendi, ben de raporumun onaylanması için sana göndereceğim."

Ertesi sabah iki uzun ve kaçamak rapor yola çıkmıştı. Raporun sertçe kaleme alınmış yanıtı ancak beş gün sonra geldi. Emre göre, Musa Dağ mevcut olanaklarla ve her koşul altında hemen boşaltılacaktı. Binbaşıya verilen tek taviz on santimetrelik sahra obüsüydü. Hama'dan

Halep'e gönderilen iki sahra obüsü Antakya'ya verilecekti. Obüsler yedinci gün, yani 12 Ağustos'ta ulaştı Antakya'ya. Ekip, çok genç bir teğmen, üç astsubay, on iki yaşlı ihtiyat topçusu ve kir pas içinde birkaç taşıyıcıdan oluşuyordu. Ama bu tür obüsler dağlık bölge için pek kullanışlı değildi.

* * *

Belli açılardan Stepan'ın işi babasınınkinden daha zordu. Hiç olmazsa babasını Musa Dağ'a çocukluk anıları bağlamaktaydı. Oysa Stepan, Fransa'da okul çocukları arasında büyümüş, Yoğunoluk'a gelesiye kadar Ermeni olarak Paris'te, İsviçre'de ve İstanbul'da, Bagratyan çiftini ziyaret eden amcalar ve öteki akrabalarla dost çevresini tanımıştı. Bunlar Avrupalılara benzeyen, hiç dikkat çekmeyen Fransızcayla Stepan'la konuşan insanlardı. O nedenle, Hapeth Şatakyan'ın sınıfına ilk kez girdiği günden bu yana yaşadığı büyük değişikliğin çocuğu şaşkına döndürerek etkilemesi doğaldı. On dört yıl Avrupa, yani bütün bir ömür, Stepan'ın üzerinden bu kadar kısa süre içinde akıp gitmiş gibiydi. Denebilir ki halkının içine, babasından onlarca kez daha derin ve tam anlamıyla dalıp gitmişti. Gizemli kader, önüne katıp Suriye'ye getirmeseydi, çocuğun, ait olduğu kana ilişkin büyük ihtimalle yaşayan bir şeyler öğrenemeyecek ve böylece kendi iç dünyasını bilemeyecek olmasını düşünmek çok şaşırtıcıydı. Gabriel Bagratyan açısından durum farklıydı. Toprağına yeniden kök salması zorunluluk ve irade gereği gerçekleşmişti. Olması gereken olmuştu yani. Onu harekete geçiren şey, gerçekle gerçeğin ardındaki bir başka güçtü. Böyle olduğu halde, Bagratyan ülkesine daha yakın olmasına rağmen uzaktaki Stepan'dan daha da uzaktı. Sadece evliliği nedeniyle bile iki ırk arasında kalmıştı. Başlangıçta, yabancı biri olarak yerlilere, kendi kurtuluş planını dayatmanın belirli ölçülerde "münasebetsizlik" olduğunu düşünüyordu. Belki de 4 Ağustos zaferinden sonra onu kuşatan, törensel olduğu kadar da kırık o tuhaf duygunun nedeni buydu. Oysa Stepan böyle değildi. Damarlarında değişik iki kan taşıyor olmasına rağmen, annesinin katkısının etkisizliği görülmekteydi. Juliette'in, kocası üzerindeki dişice etkileri, Gabriel'in doğasında, Stepan'ın üzerindeki annelik etkilerinden daha büyük izler bırakmıştı. Çoğu kez, yüksek gerilimli kan karışımı nedeniyle parçalanmış olanın oğul değil de baba olduğu düşünülebilirdi. Stepan'da her şey çok basit gelişmişti. Çevresindeki diğer öğrenciler gibi şarklı bir Ermeni gençiydi artık. Neden? Onların arasında kendini

başka türlü var edemezdi çünkü. Vakur, ama aynı zamanda maymunlar gibi hareketli bu gençlik arasında iyi eğitim görmüş Stepan'ın ne terbiyesi ne de bilgi birikimi en ufak saygı uyandırmıyordu. Ne Fransızcayı mükemmel yazıp konuşmanın, ne La Fontaine'in masallarıyla Hugo'nun şiirlerini ezbere bilmenin, ne de güvenilir coğrafi bilgilerin yararı vardı. Coğrafî bilgiler hakkında Yoğunoluk'taki kız ve erkekler farklı düşünüyorlardı; "bilge çocuk"tan söz eden özgüvenli halk dizesini tuhaf biçimde yorumluyorlardı. Stepan ne zaman kendilerine Avrupa kentlerinden söz etse, karşılarında beceriksiz bir masal anlatıcısı varmış gibi çocuğa gülüyorlardı. Kitaplarını herkes gibi eski geleneklere uygun olarak başının üzerinde değil de, kolunun altında taşıdığında da alay konusu oluyordu. Nihayetinde kadınlar da çeşmeden gelirken testileri kafalarında ya da omuzlarında taşımıyorlar mıydı? Bu Avrupalılar amma da dar kafalı insanlardı. Böyle durumlarda Stepan hep zengin halk hazinesinden bazı atasözleri duymak zorunda kalırdı: "Herhalde siz develere kaşıkla su veriyorsunuzdur."

Her türlü batılı kazanım ve Avrupalı estetiğin (Juliette) bir zerresi önünde bile saygıdan eriyen Şatakyan türü entelektüellerin tersine, Musa Dağ'ın kaba gençliği, yerli yaşam biçiminin üstünlüğü, evet kesin üstün değere sahip olduğu düşüncesiyle doluydu. Hangi var olma biçimlerinin tercih edilmesi gerektiği konusu her zaman tartışmaya açıktır. Bazılarına çömelip oturmak acı verir, bazıları için ise oturmak zordur. Bu biçimlerin değerlilikleri ya da değersizlikleri kesin derecelerle değil, - çünkü bu yoktur- çevrenin baskısı tarafından belirlenir. Stepan'ın çevresi, daha okula gittiğinin ilk günü İngiliz giysilerini, geniş yakasını, manşetlerini, çoraplarını, bağcıklı çizmelerini sadece maskaraca bulmakla kalmamış, aynı zamanda adeta bir meydan okuma olarak değerlendirmişti. Eğer Stepan nazlı, çıtkırıldım biri olsaydı, babasından kendisini okula göndermemesini rica ederdi hemen. Fakat o mücadele etmeyi göze almıştı. Günlerce süren tartışmalar sonucunda annesinden köylüler gibi giyinme izni kopardığı bilinmekte. Kısa süre sonra o da şalvar, entari ve kuşakla Yoğunoluk kilise meydanında gururla dolaşmaktaydı. Ayaklarında artık bağcıklı çizmeler değil çarık vardı. Juliette dehşete düşmüştü. Ne var ki İskuhi hemen çocuğun yardımına koştu:

"Neden bunları giymesin ki" diye sormuştu genç kız Juliette'e, "Bu giysiler Avrupalıların giysilerinden daha mı çirkin?"

Juliette oğluna reddedici gözlerle bakıyordu: "Üstündekileri bir yerden kiralamış gibi geliyor bana." Güzel bir çocuk olan Stepan, yeni giysileri içinde eski İran minyatürlerinde görülen güzel prensleri andırmak-

taydı. Bunu hissediyordu Juliette, ama aynı zamanda, bu prensin kendi oğluyla hiçbir ilgisi olmadığını da aynı yoğunlukta hissetmekteydi. Stepan annesiyle anlaşmıştı: Kostümünü sadece okula giderken giyecek, evde "normal" giysileriyle dolaşacaktı. Fakat Damlacık'a kaçtıktan sonra bu anlaşma ortadan kalkmıştı; çünkü "ev" olmadığı için "normal" de yoktu. O andan itibaren Stepan, sürekli entari ve şalvar giyiyordu. Bunun da ötesinde, Juliette artık oğlunu Üç Çadır Mevkii'nde pek seyrek görmekteydi; çoğu kez öğle yemeklerinde, bir de yatmadan önce geliyordu Stepan. Her zaman heyecanlı, hep sırılsıklam ter içinde ve sabırsızdı. Juliette'in çocuğun üzerindeki etkisi tamamen kaybolmuştu. Sanki çocuk hiçbir zaman medenî bir hayat tanımamıştı. Juliette oğlunu anlamakta çoğu kez güçlük çekiyordu.

Evet, Stepan değişmişti. Fakat bu geriye, ilkel olana dönüşün ne kadar çabayı gerektirdiğini kimse bilmiyordu. Artık o da ötekiler gibi giyiniyordu ama, başlangıçta üstü başı sağlam ve temizdi. Temizlik, iyice içine işlemiş -bunu fark etmişti- zaafıydı onun. Elleri ve ayakları kirli, tırnakları simsiyah, saçları taranmamış olduğunda can sıkıcı duygulara kapılırdı. Daha Yoğunoluk'ta yaşarlarken saçları bitlenmişti bir gün. Bunun üzerine annesi iğrenerek gaza batırılmış havlu sarmıştı saçlarına. Stepan nasıl da büyük bir mutsuzluk yaşamıştı o zaman. Köylü gençler onun karşısında her zaman üstün durumdaydılar. Tozun, kirin, çamurun içinde ne kadar yürürse yürüsün, tehlikeli yerlere tırmanırsa tırmansın ayakları hep yumuşak ve beyazdı. Böyle durumlarda elde ettiği tek şey, ağır acılara katlanmasının dışında, eve kapanmasına da yol açan güneş yanığı, kabarcıklar ve sıyrıklardı. Kendisini kabul ettiresiye kadar çok acı çekmişti. Ondan kat kat üstün olan arkadaşlarının bir türlü yaralanmayan ayaklarına, zayıf, esmer pençelerine çok özeniyordu. Bütün bu Haiklar, Hagoplar, Anahitler ve Sonalar için Stepan sadece yabaniliğe özenen biriydi. Çünkü güç ve eşit haklar söz konusu olduğunda sıradan doğa çocukları bile imtiyazlı sınıflara özgü kindar zümre düşüncesini geliştirirler. Köydeki gençler, Bay Avakyan ve hizmetçiler dahil olmak üzere göz kamaştırıcı Bagratyan köşkünün Stepan'ın "sahiciliğini" kabul etmek için yeterli saygıyı uyandırmadığını hissettiriyorlardı. Stepan'ın, bu tuhaf hırslı çocuğun, böyle bir mücadele harekete geçirebileceği nesi vardı? Hırs, çoğu kez kendi bedenine karşı yönelmiş enerji ve köylü gençlikte bulunmayan önemli bir nitelik daha. On dördünü aşmış, uzun boylu, kaslı, çetenin tartışmasız lideri Haik bile, Stepan'ın Avrupa'dan getirdiği bütünlüklü, planlı ve mantıklı düşünme yeteneğine sahip değildi. Bu şarklı çocuklar planlarını daha uygulamadan unutuyorlar,

rüzgârın önünde uçuşan yapraklar gibi kısa soluklu buluşları ve belirsiz içgüdüleri tarafından sağa sola savruluyorlardı. Okul sonrası onları seyreden biri, anlamsız ve bilinmez duyguların itmesiyle, hedef gözetmeden oraya buraya saldıran heyecanlı bir hayvan sürüsüne benzetirdi. Denetimsiz saatlerde, geniş meyve bahçelerine kuş sürüleri gibi inmeleri bir nebze olsun amaçlı bir girişim sayılabilirdi belki. Ama daha çok, cin çarpmış gibi, çalılıklarda, sığ su birikintilerinde dolaşıyorlar ya da kırlara çıkıp toprak çamur demeden yerlerde yuvarlanıyorlardı. Bu gezintiler çoğu kez kendilerinin de farkında olmadığı dinsel, daha doğrusu, dinsizlik törenleriyle sona ermekteydi. El ele tutuşup daire oluşturan çocuklar, önce yavaş sesle mırıldanarak başlarını sallıyorlar, sonra seslerini ve ritmik hareketlerinin hızını, sonunda toplu halde eşsiz bir uluma sarhoşluğunda yitip gidesiye kadar yükseltiyorlardı. Bu tören içlerinden bazılarını öylesine etkiliyordu ki, gözleri dönüyor, ağızları köpürüyordu. Yaptıkları, eklektik kendinden geçiş sayesinde, gezginci doğal güçler ile ilişki kuran belli davranış tarikatlarının bilinen eski deneyimlerini -elbette çok basit biçimde- uygulamaktan başka bir şey değildi. Büyüklerinden hiçbir zaman benzer uygulamalar görmemişlerdi, fakat böylesine kendinden geçiş ihtiyacı, bu ülkenin havasında vardı. Avrupalı Stepan bu vecde gelişler esnasında, elbette çaresizce bir kenarda durmaktaydı. Ağırbaşlı Haik da benzer törenlere katılmıyordu; belki de başkalarının sallanıp uluyarak içlerine çektikleri güçlerle ağzına kadar dolu olduğunu bildiği için yer almıyordu törenlerde. Arada sırada Stepan'ın da planlanmış seferler gerçekleştirdiği olmuş ve şu işe bak, bu yönde elde ettiği bazı başarılar ona belli bir itibar kazandırmıştı. Ama henüz yaşıtları arasında tam egemenliği ele geçirmekten uzaktı. Çocuğun eksikliğini duyduğu, eksik olması zorunlu olan şey, buradaki gençliğin hayatını en fazla belirleyen güçtü: Sözcüklerle ifade edilemeyen, sezgilere dayandırılmış doğayla kardeşlik. Nasıl ki iyi bir yüzücü suda yatabilir, oturabilir, ayakta durabilir, yürüyebilir, dans edebilirse ve bunları yaparken tarif edilemez bir zevk duyar, "halinden hoşnut" olursa, Musa Dağ'ın çocukları da Musa Dağ çevresinde anlatılamaz bir hoşnutluk içindeydiler. Çepeçevre doğayla kuşatılmışlardı. Doğa içlerine öylesine nüfuz etmişti ki dışarısı içerisi yoktu artık. Rüzgârla hareket eden her yaprak, ağaçtan düşen her meyve, kertenkelenin çıkardığı ses, çok uzaklarda akan küçük bir derenin şırıltısı, doğanın içindeki bu binlerce kıvrım onların düşüncesine yansımıyor, tersine düşüncelerde doğrudan oluşuyordu, sanki her biri, her şeyin kendisinden çıktığı birer küçük Musa Dağ'dı. Posta güvercinlerine benziyorlardı; sahip oldukları

insanüstü yön duygusu sayesinde hiç yanılmazlardı. Bedenleri, toprağın altında saklı zenginliklere titremeli hareketlerle işaret eden, su ve *maden bulmaya yarayan, ince, eğilir bükülür değnekler gibiydi. Bu çocuklarla karşılaştırıldığında,* çok uzun süre cansız kaldırımları arşınlamış olan Stepan, becerikli ve hırslı olmasına rağmen, gevşek bir vücuda sahipti.

Halk, Damlacık'ta kamp kurduktan sonra, çocukların amaçsız dolaşmaları zorunlu olarak sona ermişti. Artık gençlikten disiplin, amaca yönelik faaliyet istendiği için Stepan'ın itibarı giderek artmaktaydı. Tabiî bu itibar yükselmesinde, babasının savaştaki önder konumu da etkili olmuştu. On ile on beş yaş arası çocuklardan oluşan Gençlik Birliği'nde kızların yaşı on birin üstünde değildi, çünkü o bölgelerde on iki yaşına gelmiş dişiler yetişkin sayılırdı. Ter Haykazun'un emri gereği, yaşça da*ha büyükler de dahil olmak üzere bütün çocuklara, görevli olmadıkları* saatlerde, ders verilecekti. Fakat emir hiçbir zaman gerçekleşmedi, çünkü öğretmenler, ya mevzilerde veya kampta görevli oldukları için zaman bulamadıklarından gelemiyorlardı ya da tamamen gereksiz buldukları bu derslerden kaçıyorlardı. Gençlik Birliği'ni oluşturan bu üç yüzden fazla genç başlarında Gözcü Birliği'nin Komutanı Hapeth Şatakyan ile Emirberler Grubunun Komutanı Avakyan'ın dışında hiç kimse olmaksızın günün büyük bölümünü kendi başlarına geçiriyorlardı. O nedenle, en güçlü ve en cesur çocuklardan zamanı kendi başına değerlendiren serbest bir çete oluşmuştu. Bunlar çocuk kalabalığı arasında kendini beğenmişlik ve bir şeyler yapma isteğiyle sivrilen yirmi beş *ya da otuz oğlan çocuğuydu. Damlacık'ın yüksek düzlüklerinde dolaşı*yor, her tepeyi, her yarığı, her boğazı tehlikeli kılıyorlar, oyunlarını siperlerin oraya kadar taşımayı, Nurhan'ın denetiminde seri hareket talimi gören mangaları meraklı haylazlıklarıyla öfkelendirmeyi göze alıyorlardı. Başıboş dolaşmaları yasaklanınca, bu kez küstahlaşıp faaliyetlerini savunma çizgisinin dışına, geçidin öte yanındaki tepelere, vadiye dönük dağ yamacına, kıyı tarafındaki su mecralarıyla kaya aralıklarına kaydırmışlardı. Damlacık'ta mevzilerin dışına çıkmak suçtu. Fakat çete küstahlıklarını gizlemeyi öylesine beceriyordu ki, bir türlü kendilerini ele vermiyorlardı. Çelenin içinde Haik'la Stepan da vardı tabiî. Aralarına Sato da sızmış ve çocuklar bir daha kurtulamamışlardı ondan. Bagrat*yan ailesi ne idüğü belirsiz bu yabancıya evlerinde sığınma izni vermiş*ti, ama halk küçük kızın çocukların arasına katılmasına pek istekli değildi. O nedenle Sato, tamamen çocuk sürüsünün keyfine bağlıydı. Bazen dövüyorlar, bazen aralarına katılmasına izin veriyorlardı. Her yerde

olduğu gibi burada da topluluğun kenarındaydı. Çocuk güruhu yola düzülüp dağ tepe aşmaya başlayınca, birlikte yürüyordu, ama aralarında değil, hep bir parça dışındaydı grubun. Çete, Palamut Meşesi Geçidi'nde ya da tahkim edilmiş bölgenin dışında kalan dağ yarıklarından birinde toplanıp palavra atmaya, yani bir şeyler icat etmeye ya da vahşi hareketlerle vücutlarını sarsarak varoluşlarını yüceltmeye giriştiğinde Sato, susamış gözleriyle, yalnızlığının içinden bakardı onlara. Ömür boyu dışlanmışlığa mahkûm küçük kız, damaktan çıkardığı sesiyle koroya katılır, topluluğun çılgın vücut hareketlerini olduğu yerde taklit ederdi.

Bu çevrede Sato'nun dışında talihsiz biri daha vardı. Hagop adlı bu çocuğu her zaman Stepan korurdu. Hagop'un sağ bacağı birkaç yıl önce Antakya'daki askerî doktor tarafından kesilmişti. Şimdi çocuk, kamış koltuk değneğiyle dolaşıp duruyordu. Güvenilmez desteğe rağmen Hagop, topallarda genellikle gözlenen coşkulu bir atılganlık, vahşi bir çeviklik içinde hareket etmekteydi. İki bacaklıların ardında kalmak istemiyor, katıldığı yıldırım koşularında, Hagop'la sonuncu çocuk arasındaki fark bir adım bile olmuyordu. İyi bir aileden gelen Hagop, Tomasyanlarla akrabaydı. Düşünceli gözleri ve buralarda hemen hiç rastlanmayan altın sarısı saçları vardı. Takvim yapraklarındaki öyküleri ve eline geçen her türlü basılı kâğıdı büyük bir gayretle okurdu. Yoğunoluk'tayken Stepan'dan ödünç kitaplar almıştı. Öğrenme isteğinin ne kadar yüksek olduğu bilinirdi, ama eczacı Krikor'un kendi kişiliğinde sunduğu yüce örneğe, eğitimden yana halk edebiyatına rağmen, oğlan çocukları arasında özel bir ilgi uyandırmıyordu. Ama Hagop'un en çok istediği şey kitap kurdu olmak değildi elbette. O koşmak, oynamak, tırmanmak, dövüşmek ve şimdi savaş koşullarında haberci, gözcü ve keşifçi görevini ötekiler kadar iyi yerine getirmek istiyordu. Sarı saçları nedeniyle bile kendisini Hagop'a yakın bulan Stepan onu, -ama sadece acıdığından dolayı değil- teşvik etmekteydi. Ne var ki Haik, Hagop'un hırsı karşısına dikilmiş sert bir engeldi. En ufak duygusallığa kapılmaksızın, Hagop'a topal birinin dikkate alınmayacağını hissettirmekteydi.

Haik kendine özgü biriydi. On dört buçuk yaşında olmasına rağmen kişiliğinde Dağlı Ermenilerin aksi karakterini tamamen yansıtmaktaydı. Zayıf ama adaleli vücudunda, öne eğik ağır yürüyüşünde, kocaman ellerinin aşağı sarkmasında görülen kendi içine sıkıca bağlı, eski bir ırkın hakim kibriyle, doğulu ele avuca sığmazlıklarıyla göze çarpan oğlan çocuğu sürüsünden hemen ayrılıyordu. Diaspora kentlerinde yaşayan Ermeni, kurnaz Ulysses'e benzese de -Odiseus'da kahramanın

karakterinde kurnazlıkla vatansızlık boşuna iç içe geçmemiştir, özünde ve dağlarda yaşayan gerçek Ermeni sabırsız ve kibirlidir. Türklerin rahatına düşkün ve uyuşuk asaletinin karşısına büyük çalışma dürtüsüyle birlikte bu yaralayıcı niteliklerini koyar. Bu temel karakterlerin çatışması birçok şeyi açıklamaktadır. Haik'ın ailesi kuzeyden, Gürcistan sınırına yakın Dokhus Bunar Dağları'ndan göç etmişti. Annesi dul Şuşik, buraya on dört yıl önce kucağında bebeğiyle gelmiş ve Yoğunoluk'la Azir arasında, iki köyün de dışında bulunan bir ev alarak meyve ve ipek böceği üreticiliği yapmaya başlamıştı. Burayı hiç kimsenin yardımı olmaksızın tek başına idare ediyordu. Dev gibi iri, mavi gözlü dul Şuşik hiç sevilmezdi; hatta herkes yanından korkuyla uzaklaşırdı. Uzun yıllardan bu yana Musa Dağ'da yaşıyor olmasına rağmen hâlâ yabancı gibi değerlendiriliyordu, çünkü Yoğunoluk halkı göçmenlerle kaynaşma konusunda son derece çekingendi. Yabancılara herkes kuşkuyla bakar, haklarında efsanevî dedikodular çıkarılırdı. Dul Şuşik hakkında da bir öykü dolanıyordu ağızdan ağıza: Kadın çok önceleri kendisine uygunsuz teklifte bulunan küstah birini, fazla uğraşmadan, o devasa işçi elleriyle hemen boğuvermişti. Bu hikâye gerçekten uydurulmuş da olsa Haik, annesinin kasları güçlü vücudunun ve onun itici aksi kişiliğinin, hem dışsal, hem de içsel olarak mirasçısıydı.

Kibirli insanlar sürekli başkalarının özgüvenini yok ederler. Haik da durmaksızın Stepan'ın kendine duyduğu güveni azaltmaktaydı. Genç Bagratyan'ın "sahici"liğini kanıtlamak için, her gün güç gösterisine kalkışmasından Haik sorumluydu. Aksi ve şüpheci Haik'ı kendisine inandırma arzusu, Stepan'ın yaşının ateşli doğası gereği acı veren biçimler almaktaydı. Gençlik Birliği'nin komutanı öğretmen Şatakyan, Stepan'ı sadece öne çıkarmakla kalmıyor, Madam Juliette'in oğluna, vahşiler arasında kültür taşıyıcısı olan bu küçük Fransız'a, düşünülen her biçimde kur yapıyor, ötekileri kaba sıfatlarla anarken, ona hep Mösyö Stepan diyordu. Görev seçimini Stepan'a bırakmıştı. Nerede hiç tehlike yoksa çocuğu orada görevlendiriyordu. Eski öğretmeni Samuel Avakyan da fırsat buldukça onu gözetiyor, aptalca muziplikler yapmaktan, başını belaya sokmaktan korumaya çalışıyordu. Oysa gösterilen ihtimam Stepan'ı utandırmakta, onu Haik'ın gözünde hanım evladı durumuna düşürüp zar zor elde ettiği gerçekliği ve katılığı sürekli kuşkulu duruma getirmekteydi. Ama en can sıkıcı olan, imtiyazlı davranışların Haik'ı giderek daha da kibirli hale getirmesiydi, çünkü Şuşik'in oğlu gerçeği temelden kavramıştı, o nedenle bilmiş gözleri, boş hareketlere aldanmıyordu. Şu an şeyh çadırındaki yatağında, gözünü kırpmadan,

içsel gerginlikle dönüp duran Stepan'ın tahrik olmuş beyni düşünüyordu: Tanrım Haik'a kim olduğumu göstermek için ne yapabilirim!

Bu arada, Haik'la ilgili mücadele, küçük Bagratyan'ın hırslı ruhunun, ünlenmek için yürüttüğü savaşın sadece bir cephesiydi.

Musa Dağ'da geçirdikleri dokuzuncu gündü. Kampta ekmekle sebze sıkıntısı baş göstermişti. Sadece et yemek zorunda kalmaları insanlar arasında yavaş yavaş hoşnutsuzluk yaratıyordu. Mükemmel Harisa yemeği zafer şöleninden beş gün sonra bitmişti. Önderler Konseyi, o günkü felâketten kurtardıkları unların dağıtımını bir hafta süreyle durdurduğu için tandırlar boştu. Dağıtılan et miktarının çoğaltılması da hoşnutsuzluğu gidermemişti. Önderler Konseyi'nin kararına göre, son derece az olan keçi ve koyun sütü, hastalara, güçsüzlere ve on yaşından küçük çocuklara dağıtılacaktı. Yağ ve peynir yapımı için geriye çok az süt kalıyordu. Herkes uygulanan ortak ekonomiye ateş püskürmekteydi; gerçekten de anlaşılmaz bir kural gereğince, bu basit idare biçimi, tasarruf sağlayacağı yerde, sanki ortak malları tüketiyor, durumu kötüleştiriyordu. Doktor Altuni'nin yanında çalışmaya başladığından bu yana, Juliette, konserve, şeker, çay, pirinç gibi stok maddelerinin büyük bölümünü hastanenin kullanımına vermiş bulunduğu için kendisi ve yakın çevresi ekmek sıkıntısını aşabiliyordu. Stepan henüz en ufak bir sıkıntı hissetmemişti. Oysa Haik, sürekli kayış gibi koyun eti yemekten şikâyet etmekteydi; eti doğru dürüst pişirmeden, henüz yarı kanlıyken, hem de içine hiçbir şey katmadan yemek zorundaydılar. Haik, "bari birkaç incirle kayısı olsaydı" diye içini çekti hırsla. Stepan, Musa Dağ'ın ayaklarında serili duran meyve bahçelerini gördü. Henüz hiçbir şey söylemiyordu.

Gençlik Birliği'nin günlük hizmeti epeyce geniş yelpazeliydi. Her on üç noktada, aynı şekilde gözcü noktalarında da emirber nöbetçiler hazır olmak zorundaydılar. Öğretmen Şatakyan, birliğini her gün denetliyor ve beklenmedik anlarda alarm tatbikatı yaptırıyordu. O nedenle büyük boyutlu özel girişimler, hiçbir şeyin görünmediği ve insanların serbest olduğu gecenin koruyuculuğu altında yapılabilirdi. Daha dokuzuncu gün sona ermeden Stepan, erişilmez Haik'a planını açıklamıştı. Bu planın yerlilerden birinin değil de bir yabancının aklına gelmesi şaşırtıcıydı. Gerçi, dağa çıktıklarından bu yana birkaç yürekli kişi, stokları tamamlamak için iki üç kez vadiye inmeyi göze almışlar, ama köylerde gece gündüz güçlü jandarma postası devriye gezdiği için, başarılı olamadan geri dönmüşlerdi. Stepan'ın planına göre, Gençlik Birliği'nin meyve bahçelerine düzenleyeceği bir gece seferi genel sıkıntıyı gidermeye yardımcı

olacaktı. Hırslı rakibine, giriştiği işin zorluklarını tahmin edemeyen ısrarlı acemiyi seyreden olgun bir sanatçı gibi bakmaktaydı Haik. Ama bir süre sonra gizli baskını örgütleme işini üstlenmiş ve saldırı grubunu oluşturmuştu. Elbette Stepan babasının bu maceraya katıldığını öğrenip özgürlüğünü hissedilir biçimde kısıtlayacağından korkuyordu. Bu kaygısını Haik'a da açıklamıştı. Aslında planın kendisine ait olmadığını unutmuş görünen Haik, beceriyle kullandığı çekilmez ses tonuyla konuştu:

"Eğer korkuyorsan yukarıda kalabilirsin. Senin için daha iyi olur."

Derinden yaralanan Stepan anne ve babasının kaygılarına ilişkin artık hiçbir şey düşünmemeye yemin etmişti. Planlanan sefer aynı gece hayata geçirildi. Doksan oğlan çocuğu çuval, küfe ve sepet namına ne buldularsa çalmışlardı. Gece saat on sularında ateşler sönüp, herkes uykuya daldıktan sonra, küçük gruplar halinde kamptan çıkıp, nöbetçilerden sıyrılarak emniyet siperlerini geçtiler. Aşağıya doğru koşarak iniyorlardı. Rüzgârlarca taşınmış gibi, kırk beş dakika içinde ilk meyve bahçesine vardılar. Saat bire kadar, yumuşak ay ışığı altında kayısı, *incir ve portakal toplamışlardı çılgınlar gibi. Bu arada Stepan da, hayatında* ilk kez böyle bir iş yapmasına rağmen, zaman zaman bedensel gücünü göstermişti. Çetenin önderi Haik'ın birlikte getirmeyi başardığı üç eşek, ağzına kadar doldurulmuş küfe, çuval ve sandıklarla yüklenmişti, ama yine de çocukların her biri, sırtında önemli miktarda yük taşımaktaydı. Kampa güneş doğmadan kısa süre önce varabildiler. Başlarına gelebilecek olanlardan habersiz, hiç uğruna hayatlarını tehlikeye atan kaçakları kamp sakinleri, sitem, öfke ve hatta tokatla, ama yine de gurur duyarak karşılamışlardı. Stepan, kent çukuruna varmadan, Üç Çadır Mevkii'ne saparak Gonzague Marls'le paylaştığı şeyh çadırına girmişti yavaşça. Gabriel ile Juliette'in oğullarının tehlikeli gezisinden haberleri olmamıştı. Gece seferinin ganimeti beş bin kişi için sözü edilmeye bile değmezdi. Fakat bu girişim, Aram Tomasyan'a benzer bir deneme için fikir vermiş ve papaz üç gece sonra, *İhtiyat Birliği'nden iki yüz* adamla iki manganın koruması altında meyve bahçelerine inmişti. Ne yazık ki girişim pek başarılı olamadı. Çünkü tam da bu birkaç gün içinde Müslüman köylüler, evlerine iyi ürünler götürmek üzere Ermenilerin meyve bahçelerine dalmışlar, geriye sadece henüz olgunlaşmamış ya da çürümüş meyveleri bırakmışlardı.

Stepan'ın bir süre sonra giriştiği iş bundan daha gereksiz ve çılgıncaydı. Ancak bu işi kahramanca bir cesaret gösterisi olarak değerlendirmek yanlış olur. Çocuk karşılaşabileceği tehlikeden habersizdi. Kendisine yol arkadaşı olarak topal Hagop'tan başkasını seçmemesi bunu

açıkça göstermekteydi. Haik, Stepan'ın ona ne kadar az ihtiyacı olduğunu görmeliydi. En önemlisi buydu.

Bagratyan'ın oğlu artık yavaş yavaş, bir erkeğin, kendisini sadece kendi özüne karşı korumakla kalmayıp, bunun da ötesinde, her an, henüz uyanmış benliğinin önemsizliğini boğucu biçimde hissettiren dünyanın devasa hayaline karşı da korumaya başladığı yaşa gelmişti. Stepan'ın kişilik gelişiminin ateşi Musa Dağ'a egemen olan genel ateşle uğursuzca kesişiyordu. Arkadaşları, bu köy haylazları, sert kabuklu kaya bitkileri ya da sezgi gücü yüksek dağ hayvanları gibiydiler. Dört yaşında tamamen şekillenmiş olarak düzenli biçimde büyüyor, gelişimleri biraz aşınmış ve silinmiş olsa da ölesiye kadar koruyabilmek için son derece az değişim geçiriyor, herhangi bir karmaşa yaşamıyorlardı. Oysa Stepan, içinde, uzak halkların mirasını, fazla zorlanmış üç kuşağın yüksek niteliğini ve sinir aşınmasını, Avrupalı çocukluğunu, ayrıca en ağır yük olarak, hiçbir yerde, hiçbir zaman huzur bulmayan hırslı bir ruh taşıyordu. Günden güne zayıfladığını, yüzünde gölgelerin giderek büyüdüğünü annesi üzülerek görüyordu. Ama ne yapabilirdi; çocuğun alışkın olduğu gıdaları nereden temin edebilirdi? Bazen oğlunu kendi çadırına çekiyor, çocuğun öfkeli protestolarına rağmen birkaç büyük bardak sütü gırtlağından aşağı boşaltıyordu. Sonra yine günlerce ilgilenemiyordu onunla. Hepimiz daha ne kadar yaşayacağız ki? Bu soruyu sık sık sorardı kendisine, ama pek samimi olduğu söylenemezdi, çünkü Juliette, herhangi birinin, en kanlı zaptiyenin bile kendisine ufacık bir zarar verebileceğini düşünemiyordu. Yine de her şey önemini yitirdiği ve kendini bırakma isteğine uygun düştüğü için bu soruyu sormaktan hoşnuttu. Kişiliğindeki yılgınlık giderek büyüyordu.

Stepan'ın çılgın haylazlığı şu gerekçeyle gerçekleşmişti: İskuhi Tomasyan, birçok kez, yola çıkışın yarattığı karışıklık nedeniyle, yokluklarını şimdi kendine çok acı veren bazı şeyleri unuttuğundan yakınırdı. Bunlar, içlerinde Konfirmation* İncili'nin de bulunduğu çok sevdiği üç-dört kitapla, fildişinden yapılmış çarmıha gerilmiş İsa heykeliydi. İncil'i de, İsa heykelini de Aram armağan etmişti. Bu hazinesini Zeytun yıkımından kurtarmış, o korkunç sürgün günlerinde de hep yanında taşımıştı. Fakat şimdi bedensel özrünü öne sürerek boşuna açıklamaya çalışıyordu bunu kendisine. Kitaplar, İncil ve çarmıha gerilmiş İsa heykeli Bagratyanların villasında kalmıştı. Ağabeyini incittiğini düşündüğü bu kayıplar, onu çok üzmekteydi.

* **Konfirmation:** Protestanlarda dinî kabul töreni (Ç.N).

İskuhi, sadece Sato'yu çekmiyordu kendisine, aynı zamanda Stepan da genç kıza yavaşça sokulmak için hiçbir fırsatı kaçırmıyordu. Fakat fokurdayarak "küçük hanım" diyen sesi, özlem ifade eden titrek vızıldamaları, şehvetli kirli pençeleriyle yetim kızın, sonbaharda ortaya çıkan et sineklerine benzer sırnaşıklığı ne kadar karşı konulmazsa, Stepan o kadar saygılı bir mesafeyi koruyor, yere oturarak Matmazel Tomasyan'ı suskun bakışlarla yutuyordu. İskuhi'nin yanından ayrılınca hep ona mutluluk veren acıyla dolardı içi. Genç kızın hayali canlandı gözünün önünde. Alnına düşen birkaç tutam saç hafifçe dalgalanmaktaydı. Nemli göz bebekleri gibi parıldayan dudakları, hayretle açılmıştı. Sakat sol kolunu utanıyormuş gibi sağ koluyla kapatmıştı. Nefes alırken küçük göğüsleri görünür biçimde inip kalkıyor, korunmaya muhtaç izlenimi veren ayak parmakları, elbisesinin altından görünüyordu. Fakat Stepan'ın fantezisinde en baştan çıkarıcı olan, genç kızın, şeyh çadırındaki yatağına gelerek şarkı söylemesiydi. Özellikle kendisi için söylediği o şarkıya bir türlü doyamıyordu:

"Bahçeden geliyordu
İki nar vardı elinde
Göğsüne yapıştırmıştı iyice..."

Çocuğun derisinin üzerinden okşayıcı bir heyecan seli gibi akan, sözler değil, İskuhi'nin sesiydi. Eskiden böylesine yoğunlukla annesini sevmişti, fakat bu sesi düşününce, İskuhi'yle karşılaştırınca, annesi neydi ki? O şarkı söylemezdi. Bazen, Fransız şarkılarından birini hatırlamak için biraz mırıldansa da tonlar yanlış çıkıyor, sesi tavuskuşuna benziyordu. Oysa, İskuhi'nin serin ve aydınlık sesinde, banyo yapar gibi gelinebilirdi insan.

Düşlerin kovaladığı gecelerden birinin sabahında, Haik'ın çetesinin toplantı yerinde dolanıp duran Sato'yu, ıslık çalarak çağırdı:

"Aşağıdaki eve birileri taşındı mı?"

Kız hemen anlamıştı. Ağzından çıkardığı hayvanımsı sesler ve çakala benzer davranışları nedeniyle Sato'yu aptal sanmak yanlış olurdu. O bir hünsa, uçta bir yaratıktı, ama güçlü bir zekâya sahipti, özellikle konuları birbiriyle ilişkilendirmekte kendini gösterirdi bu zekâ. Sato, Stepan'ın, kendisinden sadece atalarının Yoğunoluk'taki evine yeni mirasçıların konup konmadığını öğrenmek istediğini anlamakla kalmamış - bunu anlamak kolaydı- aynı zamanda, sorunun anlam ve amacını da kavramıştı. Stepan ani bir baskınla, eğer hâlâ yerlerinde duruyorlarsa,

İskuhi'nin kitaplarını ele geçirmek düşüncesindeydi. Heyecanlandığı zamanlarda yaptığı gibi yüzünü gözünü çarpıtmaya, gözlerini kırpıştırmaya başlamıştı küçük kız. Musa Dağ'da ikili yaşam süren tek varlığın Sato olduğu Stepan için sır değildi. Bazen yarım gün boyunca, özellikle de geceleri, ortadan kayboluyor, ama kimse yokluğunu hissetmiyordu. Böyle zamanlarda Sato, vadiye inerek, dostlarını, yani mezarlık halkını ziyaret ederdi. Dağla vadi arasındaki haber akışı, Sato'ya, aşağıdaki dostlarının nezdinde olduğu gibi, yukarıdaki düşmanlarının nezdinde de belli bir değer kazandıran hazineydi. Kamptakiler bu yolla köylerin durumu ve olaylar hakkında güvenilir bilgiler edinmişlerdi. Yoğunoluk, Bitias ve Habipli'de onar kişilik, zaptiyelerden oluşan birer karakol kurulmuştu. Ayrıca, Müslüman ayaktakımı evleri son çiviye, son pencere pervazına kadar soymaya başlamış, ama kaymakamın hiç beklenmedik yasaklama kararıyla talana engel olunmuştu. Sadece Kilikya'dan gelen üç göçmen aileye taşınma izni verilmişti. Buna rağmen vadinin dökküntüsü olan bu insanlar, taleplerinden hemen vazgeçmemişlerdi, köylerde kalarak farklı rüzgârların esmesini bekliyorlardı. Son hafta içinde köylerde, birkaç mollanın görüldüğü, kiliseler en kısa zamanda camilere dönüştürüleceği için, buraları gözden geçirdikleri de gelen haberler arasındaydı. Stepan, Yoğunoluk'taki evlerine, daha birkaç gün önce, öküz arabasıyla köye gelmiş kalabalık bir göçmen ailesinin yerleştiğini öğrenmişti. Gerçekten de Ermeni sürgünü böyle seçmeci insanlar yaratmıştı. Bunlar, söylentilere göre her yeri dolaşıyor, seçmeci oldukları için de, karşılarına çıkan ilk eve taşınmıyorlardı. Sato kesin ayrıntılar da anlatmıştı. Göçmen ailesi büyük selâmlığa yerleşmiş, ama güzel geceleri çoğunlukla açık havada damda geçiriyorlarmış. Saplantı içindeki Stepan fazla düşünmedi. Sırrını sadece Hagop'a açmıştı. Tek bacaklı çocuk kendisini de götürmesi için yalvarıyordu. Gurur, kararını vermişti. Eğer Hagop'u yanına alırsa hem eylemine tanıklık edecek birini bulmuş olacak, hem de böylece yola gelmez Haik'a haddini bildirecekti. Aklı başından gitmiş çocuk, bu zorlu işe girişirken, donanım olarak sadece elektrikli cep fenerini almıştı yanına. Yardımcılarının biri topal, öteki de cinliydi.

Sato akşam olmadan çok önce çıkmıştı yola. Nunik, Vartuk, Manuşak ve öteki dostlarına haber verecekti. Tuhaf, ama mezarlık sakinlerinin kılına bile dokunulmamış, kimse tarafından rahatsız edilmemişlerdi. Zaptiyelerle ayaktakımı Müslümanlar, sanki sürgün emrinin kapsamında değillermiş gibi, bu yaratıkları bir kenarda bırakmışlardı. Sadece el konulacak malları olmadığı için değil, ölümle geçindikleri, ölümle

yaşadıkları için dokunulmazlıkları vardı. Sato'nun dostlarını toplayışının nedeni, Stepan'ın hayatından endişe duyması değildi tabiî. Bağlılık, sevgi ve kaygı, ona tamamen yabancı kavramlardı. İskuhi'ye duyduğu tutku bile, hayran olduğu biri tarafından kabul görmek ve onu sahiplenmek amacından başka bir şey değildi. Sato, Nunik'in bir özelliğini daha bilmekteydi. Eğer yaşlı arkadaşına tükenmez merakına uygun gıdayı sunarsa, onun nezdinde kendisi için değer yatırımı yapmış olacaktı. Hor görülen, ayaktakımı arasında bile zar zor tahammül edilen biri, insanlara özgü hırslarının atik bir ajanı olmak zorundadır. Ayrıca Sato, Nunik'in Bagratyan ailesiyle ilgili her şeyi özel olarak öğrenmek istediğini biliyordu.

Gece yarısından az önce Stepan ile Hagop, bahçenin açık olan batı kapısından geçerek, toprak içinde kalmış avluyla evin önündeki boş alana girdiklerinde, ağıtçı kadınlar, yeni ayın ince ışığı altında çepeçevre ağaçlara oturmuşlar, umutsuz işaretler yapıyorlardı. Hagop'un koltuk değneği kumun üstünde epeyce fazla ses çıkarıyor, gıcırdıyordu. Sakat çocuğu dürten Stepan ağaçlara tüneyenlerin yanına gitmesini istedi.

Bagratyan'ın oğlu gibi duyarlı bir çocuğun şu anda korkuya kapılmaması anlaşılır gibi değildi. Tehlikenin tam olarak bilincinde olmasa bile, gece, etrafını bu vahşi hayaletlerin kuşatmış olması ve içinde göçmen ailesinin uyuduğu evin görünüşü, ona dehşetli korku vermeliydi. Oysa şu an Stepan, ne annesinin ne de babasının fark ettiği, hastalıklı bir ruh hali yaşıyordu; aklı tamamen karışmıştı. Görünüşe göre cesareti sınırsızdı, ama aslında Stepan, duygularının felce uğraması sonucunda, düşsel dünyasıyla gerçek dünyayı birbirinden ayıramıyordu. Sanki gezintiden dönüyormuş gibi açık kapıdan yavaşça içeri girdi. Hiçbir şeyin değişmediği, her şeyin eskisi gibi olduğu yönündeki baştan çıkarıcı hayal, öylesine egemendi ki, salonda durmuş, sessizce kendi içine dalmıştı. Sonra, bir zamanlar babasının, onu uyurken seyrettiği cep fenerini yakıp, umursamadan merdivenleri çıkmaya koyuldu. Her şey yerli yerindeydi henüz. Ev çok az zarar görmüş ve kirlenmişti. Yağmacıların sadece hafif eşyaları aldıkları görülüyordu; dolaplar ve yataklar hâlâ yerindeydi. İlk önce odasına giren Stepan, camları çıkarılmış pencereye yaklaşıp rüzgârlı bahçeyi ve Musa Dağ'ın kara kütlesini donuk bakışlarla izledi. Düşünce düzeninin bozulması, sanki yukarıya, donuk gökyüzünde iyice beliren Damlacık sırtlarına hiç çıkmamışlar yanılsamasına düşürmüştü çocuğu. Annesiyle babası, hemen yandaki odada uyuyorlardı. Kendisi de hemen yatmalıydı. Bir süre sonra buraya ne için geldiğini hatırlamayı başarabildi. Tehlike yaratmamak

için değil, İskuhi'yi rahatsız etmemek için, genç kızın boş odasına parmak uçlarında girdi. Cep fenerinin boğuk ışığının oluşturduğu küçük dairenin dışında her yer İskuhi'yle doluydu. Işık dairesinin içinde, neredeyse tamamen kırılmış bir sandalye, terkedilmiş biri gibi durmaktaydı. Sandalyenin altında, içlerinde İskuhi'nin İncili'nin de bulunduğu yırtılmış, kir pas içinde birkaç kitap vardı. İncil sapasağlamdı. Fil dişinden çarmıha gerilmiş İsa heykelini göremiyordu çocuk. Gözlerinde mutluluk parıltılarıyla kitapları ve İncil'i göğsüne bastırarak gürültülü adımlarla merdivenleri inip salonu geçti ve kapıdan çıktı. Yol arkadaşları onu, oldukça uzakta karanlıkta bekliyorlardı. Fakat onları hemen göremediği için, yalnızlık duygusu ve düşünsel tutukluk içinde yüksek sesle bağırdı:

"Hagop, Sato! Neredesiniz? Buraya bakın! Aldım işte!" Gecenin boş kubbesinde bu sözcükler öylesine şiddetli yankılanmıştı ki evin damı hemen hareketlendi. İnsanların ayağa fırladığı görülüyordu. Kalın bir erkek sesi aşağıya doğru bir şeyler haykırdı, sonra araya kadın bağrışmaları girdi. Evin önündeki boş alanın çevresinde toplanmış büyücüler dağılmış, ortadan kaybolmuşlardı. Hagop'un koltuk değneğinin çıkardığı ses duyulmaktaydı. Stepan hâlâ fetiş olmuş gibi alanın en aydınlık köşesinde duruyor, elindeki cep feneri ölgün bir ışık saçıyordu etrafa. Nihayet kurşunların kırbaç darbelerini andıran sesi kulağında uçuşmaya, evden gürültüler duyulmaya başlayınca, kendisini yine kendisinden çekip alan Stepan, uzun sıçrayışlarla koşmaya başladı. Fakat nereye? İşte şimdi, Avenue Klebér'de büyüyen Stepan'ın bütün hırslı çabalarına rağmen, doğulu çocukların ne kadar gerisinde olduğu görülüyordu. Tek bacaklı Hagop bile ötüp duran değneğiyle, erişilmez hiçlikte iz bırakmadan yitmesine rağmen çılgın gibi koşan Stepan, bahçenin doğu kapısından geçerek Yoğunoluk'a giden köy yoluna doğru koşmaya başlamıştı. Düz yol kent çocuğunu kendine çekiyordu. Yön seçiminin aptalca olduğunu hissediyor, ama içinden gelen doğal bir zorunluluğa uyuyordu sanki. Kurşun seslerinin uyardığı, ateşe hazır tüfekleriyle kilise meydanından bu tarafa doğru ilerleyen zaptiyelerin eline düşecekti neredeyse. Kenara çekilip iyice toprağa yapıştı. Zaptiyelerin çocuğun önünden geçip gitmesi mucizeydi. Zaptiyelerle, bas bas bağırarak vahşi hareketler yapan göçmenler yolda karşılaşmışlardı. Askerlerin çılgın bir korkuyla sarsıldıkları görülüyordu. Ermeni savaşçıların saldırısına uğradıklarını sanmışlardı. Biraz korkularından sıyrılmak, biraz da öteki köylerdeki askerlere haber verip yardım istemek amacıyla dört bir yana deliler gibi ateş ediyorlardı. Gürültü kuzeybatıya doğru uzaklaşınca Stepan'ın üzerine,

kör ve yönsüz bir ölüm korkusu çöktü. Uçmasını unutmuş bir kafes kuşu gibi, yıkılmış duvarın önünden sendeleyerek geçip açık alana çıktı. Bakımsızlık yüzünden harap olmuş meyve bahçelerinden birinde bulmuştu kendisini. Bahçedeki çalılıklar çocuğu bir türlü bırakmıyordu. Yılanvari yer asmalarıyla kaplı bayırı soluk soluğa koşuyor, yere düşüyor, yüzlerce defa yeniden ayağa kalkıyordu. İçine düştüğü tuzaktan kurtuluncaya kadar böyle çabaladı. Sonra ayaklarının altında yumuşak toprağı hissetti, ama çok geçmeden yine taş cehenneminde yürümeye başlamıştı. Aşılmaz bir fundalık içinde dönüp durduğunu fark etti birden; dikenler, çelik keskinliğinde yapraktan kılıçlar uzanıyordu çocuğa doğru. Hiçbir şey düşünmeden, hiçbir amaç gütmeden tökezleyerek yürüyordu. Şu an giydiği entarinin hareket biçimine uygun olmadığını, koşarken onu bir düşman gibi engellediğini hissetmekteydi. Elleri, ayakları yakıcı sıyrıklarla dolmuştu, yüzü ter içindeydi. Ağaçsız bir yere çöktü. Damlacık'ın, Yoğunoluk'un, hatta kendisinin bile nerede olduğunu bilmiyordu. Her şey sis altında kalmış, birkaç dakika süreyle kendinden geçmişti çocuk. Fakat hemen toparlandı. Ölüm korkusu eriyip gitmiş, yerini harika bir soğukkanlılık almıştı. Uyumak ister gibi gerindi. Başının üzerinde, ağustos gecesinin zengin gökyüzü sessiz dingin durmaktaydı. Milyarlarca yıldızda tek bir kıpırtı bile yoktu. Stepan dünyada, dünyayla tek başınaydı sanki. Anne ve babasının kendisine yardım edemeyeceklerini biliyordu. Çocuk ruhu tamamen yitmişlik duygusunu, onu yok etmek için düzenlenen acımasız takibi ilk kez yaşıyor ve soğuk gözlerle seyrediyordu. Odak noktası olma tutkusu içinde büyümüş çok çocuklu ailelerin üyeleri, kovalanan her hayvancığın bir köşeye sinip soluğunu tuttuğunda yendiği bu duyguyu ya hiç öğrenemezler ya da çok sonradan öğrenirler. Çok hoş, çok keyif verici bir duyguydu bu. Stepan'ın İskuhi'yi düşünmesi gerekmemişti. İnsan şu an olduğu gibi toprağın bağrında, böyle dünyanın takdirine bırakılmış olarak yatarken, en kötü şey bile o kadar kötü değildir. Çocuk, gözlerini yukarıya dikmişti. Gökyüzü soluk alıp vermeye başlamış, yakınlarına inen bir ışık dalgası, süzülüp gelen bir şeyler Stepan'ı yavaşça kaldırarak, çok güçsüz, çok savunmasız, herkesten, her şeyden daha terkedilmiş olduğu için öpmüştü. Dünyanın bütün hazzı tek bir noktada toplanıyordu, üstelik bu nokta Stepan'ın içindeydi. Kendisine ne olduğunu bilmiyordu. Hayatında ilk kez boşalmıştı. Toprakla kaynaşarak ölü gibi uykuya daldı.

Gecenin içinden gelen seslerle uyandığında zaptiyelerin aramalarını buralara kadar genişlettiklerini anlamıştı. Ağaçlıklara birkaç el ateş edildi. Sonra ortalık yeniden sakinleşti. Stepan zaptiyelerin gittiklerine

inanmıyordu. Onu mutlaka görmüşler, ayağa kalkacağı anı bekliyorlardı. Gece zifiri karanlığa kesmiş, ay ortadan kaybolmuştu, bu kadar uzun uyumuştu demek. Gökyüzünde şimdi, sanki bir süngер kâğıdı tarafından emilmiş ve silinmiş gibi, çok az sayıda yıldız göze çarpıyordu. Uzay darlaşmış, tabuda sıkıştırılmış gibiydi. Stepan üstünde yattığı şeyin toprak değil, yapışkan sümüklü böceklerin oluşturduğu tiksindirici esneklikte bir tepe olduğunu düşündü. Ama yine de kımıldamamalı, ayağa kalkmamalıydı, çünkü zaptiyeler kendisini bekliyordu. Öte yandan, gün doğasıya kadar burada kalsa iki kez, üç kez yitmiş olacaktı. Nihayet, önce karnının daha sonra da dizlerinin üzerinde sürünerek yol almaya karar verdi. Dünya görünmez bir sürü engelle doluydu. Dikkatle ayağa kalktı. Ayaklarının altındaki zemin tırtıklı, engebeliydi; her iki yanında ise zırhla kaplanmış izlenimi veren dikenli, sivri bir şeyler uzanmaktaydı. Bu batıcı karanlık içinde zar zor yol açıyordu kendisine. Sarışın Hagop'u mutlaka öldürmüşlerdi, bu da kendisinin suçuydu işte! Fakat o da bir daha dönemeyecek eve. İskuhi'nin İncili'ni -öteki kitapları atmıştı- sıkıca kavrayan eli, gecenin sıcaklığına rağmen kaskatı kesilmişti. El değmemiş dünyada bir süre daha anlamsızca dolaşıp durduktan sonra, cep fenerini yaktı; zaptiyelerin arkasından kurşun yağdırmasını bekliyordu. Beklediği olmayınca, yolu bulmasına herhangi bir katkısı bulunmamasına rağmen, feneri kapamadı. Fenerin cılız ışığı kurtarıcının Stepan'ı bulmasına yol açmıştı. Çocuk ansızın birinin kollarına düştü. Bu Haik'tı. Sato'nun ihaneti nedeniyle, Stepan'ın çılgın girişiminden zamanında haberdar olmuştu. Kendisini saf dışı bırakmaya cesaret eden küçük Bagratyan'ın küstahça bağımsızlığına çok öfkelenmiş, ama aynı zamanda, daha güçlü ve akıllı biri olarak, giriştiği işin üstesinden gelemeyecek kendini beğenmiş hanım evladı için kaygılanmıştı. Başlangıçta çocuğu kaderine terk etmek istemesine rağmen, bir süre sonra Damlacık'ta kalma sabrını göstermemiş, zaptiyelerin varolduğunu sandıkları Ermeni saldırganlara karşı sürek avına başladıkları o en tehlikeli anda vadiye inmişti. Stepan cep fenerini yakınca yanılmaz sezgi gücüyle çocuğa yaklaştı, kolunu tutup öfkeyle sarstı:

"Ne kendini beğenmiş aptal biri olduğunu gördün mü şimdi?"

Stepan bu utanılası duruma saygın bir gerekçe bulamayacak kadar yorgundu. Haik'ın koluna iyice asılarak kendisini sürüklemesini sağladı. Ne var ki bu başa çıkılmaz asinin yanında yürürken, attığı her adımla cesaretini biraz daha kazanıyordu. Ganimeti Haik'ın burnuna doğru uzattı:

"İskuhi Tomasyan'ın İncili'ni aldım evden."

Elli metre ötede, sönmeye yüz tutmuş ateşin dumanı tütüyordu boşlukta. Sato ile Hagop mezarlık halkı arasında oturmaktaydı. Stepan bitkinliğini aşmıştı. Hemen geri dönmeli! Haik'ın önderliği güven vericiydi. Babasını düşündü. Bu akşamki serüvenin gizli kalması mümkün değildi. Nasıl karşılayacaklardı acaba; korkuyordu. Stepan ne kadar sabırsızlansa da geri dönüş yolu sonsuz uzunluktaydı. Hagop bir türlü ilerleyemediği için sık sık duruyorlardı. Bazen Haik'la Stepan, bazen de Haik'la Sato, zavallı topalın koluna girerek dik bayırdan aşağı sürüklüyorlardı. Hagop yol boyunca ağlamıştı. Yaşadıkları ağır gelmişti. Sağlıklı insanlarla aynı şeyleri yapmak isteyecek gücü kalmamıştı artık. Mevzilere girdiklerinde saat yediydi. Üçü de yaralanmış gibi çok kötü görünüyorlardı. Titreme nöbeti geçiren Stepan, hemen yatmak zorunda kalmış, annesinden de epeyce azar işitmişti:

"Böyle iğrençlikler yapman, aynı Sato gibi pis bir serseri olduğunu gösterir. O zaman seni hiç sevmem."

Kadına acı verdiği görülen bu sözler sahiciydi. Juliette öfkeli gözyaşlarıyla ağlıyordu:

"Aklına ne esti? Neden yaptın bunu?"

Stepan susuyordu, çünkü gerçeği söylemeye cesareti yoktu. Gerçeği söylerse, annesiyle İskuhi'nin ilişkisinin, bundan ağır biçimde etkileneceğini hissetmekteydi. Küçükken inat etmediği zamanlarda yaptığı gibi, annesinin ellerini özür dilemek istercesine yakalamaya çalıştı. İskuhi'nin İncili'ni annesi görmesin diye yorganın altında dizlerinin arasına sıkıştırmıştı korkuyla. Daha sonra, babasıyla yalnız kaldıklarında -Gabriel çocuğa iyice yaklaşıp ciddi bakışlarla, bu uğursuz girişimin nedenini ısrarla öğrenmek isteyince- uzun süre inkâr edip bir şeyler uydurduktan sonra, nihayet sırrını açıkladı. Çocuğun göğsüne kadar kızararak yatağın içinden çıkardığı İncil'i eline alan Gabriel, kitabın sayfalarını rasgele çevirip kapamıştı. Yüzü, Stepan'a çok ağır bir cezaya çarptırılacağı izlenimi veren sert ve katı bir ifade almıştı. Fakat adam, oğlunun beklentisinin aksine, olaya ilişkin tek lâf etmeden, İskuhi'nin İncili'ni geri verdi ve çadırdan çıkmadan önce -babaların emredici sesinden çok, savaşçı bir komutanın resmî ses tonuyla- her gün, sabah kalktıktan sonra ve yatmadan önce, nerede olursa olsun kendisini görmesini emretti. Avakyan'a da bundan böyle çocuğa daha fazla göz kulak olmasını söylemişti.

Gabriel, İttihatçıların kendisine tanıdığı boş zamanı işsiz güçsüz geçirmemişti. Gerçekten de savunmanın artık tamamen hazır duruma geldiği söylenebilirdi. Mangalar ve ihtiyat askerleri, bu hafta içinde de, 4 Ağustos öncesinden daha az çalışmamışlardı. Siperlerin tümü hem

uzatılmış, hem de derinleştirilmiş, ön cephe engellerle emniyete alınmıştı. İkinci siperlere bağlantı koridorları da kazmışlardı. Aynı zamanda, cesur avcılara, saldırganları arkadan vurmak ya da bozguna uğramış erleri çökertmek olanağı vermek için, dallarla örtülmüş ileri karakollara da koridorlar açılmıştı. Gabriel on üç noktada, savaşın sonucunu insan güvenilirliğinden giderek bağımsızlaştıracak hileler, manevralar ve tuzaklar bulabilmek için, durmaksızın beynini zorluyordu. İstanbul'daki subay okulunda bölük pörçük öğrendikleriyle, Bulair'da topçu savaşlarından edindiği deneyler, tuhaflık olsun diye, sahaflardan birinden aldığı Fransız genel kurmayının eski taktik ders kitabı kadar yardımcı olmuyordu ona. Şu sıra hiç beklenmedik biçimde değer kazanan bu kitap, Gabriel'in garip bir felsefî duyguya (doğru bir düşünce değil elbette) kapılmasına yol açmıştı. O sıralarda bu taktik ders kitabını sadece kapağı hoşuma gittiği ya da o günlerde askerî bilimlerle hiç ilgilenmediğim halde, konuya yabancı olduğum için her şeyden habersiz olarak satın almıştım. Fakat tam da o anda, belli ki kaderim, irademden bağımsız, geleceği önceden bilerek yönlendirdi beni. Evet, alın yazımın A'dan Z'ye tamamlandığı açık. 1910 yılında kaderim Quai Voltaire'deki o eski kitapçının önünde durmamı sağladı, çünkü bu kitap ilerdeki amaçlarım için gerekliydi. Yani ben, sadece kaderimin oyuncusuyum. O komedide marki rolünü oynayan Coquelin'in eldivenini masanın üzerinde bırakması gibi. Eldivenini almaya döndüğünde madamı âşığıyla yakalayacaktır. Ne var ki Coquelin kendisiyle marki rolünün farkını biliyor, oysa benim oynadığım rolle, asıl benliğim tamamen örtüşmüş durumda.

Gabriel Bagratyan'ın haftalardan bu yana yaşadığı tek felsefî düştü bu. Fakat bu düşü de ağırlık yapıyormuş gibi hemen silkelemişti sırtından. Daha Yoğunoluk'tayken, savaş hazırlıkları sırasında, düşüncelere dalma eğilimine direnemeyince, gerçeklik duygusunun hemen bulanıklaştığını fark etmişti. Buradan hareketle, sahici bir eylem adamının (kendisi değil) düşüncesiz olması gerektiği sonucuna varmıştı. Taktik ders kitabında bulduğu bir dizi uyarı, talimat, şemalar ve hesap örneklerini, verili koşullarda daha küçük boyutlara uygulamaktaydı. Nurhan Çavuş ve öteki alt düzey komutanlar, her gün mangalara sıkı talim yaptırıyorlardı. Gabriel Bagratyan birliklerin her birine değişik manevra görevi veriyor, böylece tek tek herkesin, her taşı, her çalıyı tanımasını ve her olası saldırıya karşı uygun savunma biçimini önceden saptamasını sağlıyordu. Alarm mekanizması da en iyi duruma getirilmişti. Aralarındaki uzun mesafelere rağmen, bir saatten az bir sürede her noktaya ulaşılıyor, değişiklikler yapılıyor, büyük birlik kaydırmaları uygulanabiliyordu.

Öte yandan, bu süre içerisinde kent çukurunda başarılan iş de pek önemsiz değildi. Papaz Tomasyan'ın coşkusu, bir sürü küçük anlaşmazlığa, iç içe komşuluktan kaynaklanan kinciliğe, ortaklaşa beslenme konusunda ortaya çıkan hoşnutsuzluklara olduğu gibi, muhtarların gizli muhalefetlerine, uyuşukluklarına karşı da başarıyla direnebilmişti. Bagratyan'ın doğunun kaderciliğine karşı mücadelesini böylesine başarılı biçimde destekleyen yine bir Avrupalıydı (Papaz Aram Cenevre'de üç yıl eğitim görmüştü). Elbette Ter Haykazun, mükemmel Aram'dan daha güçlü bir kişilikti, yine de Ermeni vadisinin papazı, kuzeyde Eçmadzin, batıda İstanbul, güneyde sadece Kudüs'e kadar gittiği için, şarkta Avrupalıların hayatını temelden zorlaştıran, aslında aşılması mümkün akıldışılıklara karşı belli bir duyarsızlıktan tam olarak kurtulamamıştı. İnsanlar üzerinde denenmiş egemenliğine rağmen, Ter Haykazun, belki de Aram Tomasyan'ın yaptıklarını bu kadar kısa sürede başaramaz ve on gün içinde kent çukurundaki sefil serbest kamp yerini, herhalde Hz. İbrahim ve atalarının zamanındaki bir kasabaya benzer hale getiremezdi. Şimdi zengin yoksul her ailenin, hava koşullarından iyice korunmuş birkaç metrekare yer demek olan kulübesi vardı. Kulübelerin içi halılar, döşekler ve yatak takımlarıyla oturulacak hale getirilmişti. Bu uçuk ev yansıması bile, insanları, dünyevî ilişkilerinin burada da ebedîyen korunacağı yönünde duygusal bir çılgınlıkla avutmaya yetiyordu. Kamp sadece köylere göre ayrılmakla kalmamış, hepsi de sunak meydanına açılan bir dizi cadde bile oluşturulmuştu kulübelerden. Kent çukurunun zemini oldukça engebeliydi, fakat yerleşim yeri ve yollar öyle inşa edilmişti ki, iniş çıkışlar pek fark edilmiyordu. Bu *ilkel ama kalabalık köyün merkezi olan sunak meydanı, resmî bir izlenim yaratmaktaydı.* Muhtar Tomas Kebusyan, kendisi için ahşap muhtarlık binasını kabul ettirdikten sonra Kebusyan'dan daha az saygın olmayan cemaat başkanı öteki yedi muhtar da, sunak meydanında benzer evler yaptırma izni almadan rahat vermemişlerdi. Fakat baba To*masyan'ın en güzel eseri, sahici pencere ve kapıların yanı sıra Tomas*yan ustanın elinde kalmış malzemelerden yapılan çatıya sahip olan büyük hükümet binasıydı. Binanın sağlamlığı dağı savunanları sarmalayan o cesur umudun sembolü olarak anlaşılabilirdi. Bina, ortada büyük bir oda -toplantı salonu olarak kullanılıyordu- ile yanlarında iki küçük odadan ibaretti. Sağdaki oda sağlam bir duvarla toplantı salonundan ayrılmıştı. Bu oda cezaevi olarak kullanılacaktı; ağır suçluların buraya kapatılması düşünülmüştü. Ne var ki Ter Haykazun, ağır mahkûm hücresinin gereksiz olduğunun ortaya çıkacağından emindi. Sol yandaki

bölüm ise Krikor'a ayrılmıştı. Krikor kitaplarından ördüğü duvarla kendisini siyaset yapılan bölümden ayırmıştı. Yatağı duvarın öte yanına koymuş, süslü kap-kacağı, vazoları ve boynuzlu ibrikleri duvara çaktığı raflara yerleştirmişti. Petrol kapları, tütün balyaları ve süpürgelik malzemeler genel halk yararına sunulduğu -bundan çok hoşnuttu- için ortada yoktu. Buna göre hükümet barakası sadece parlamento, bakanlıklar ve adalet binasını bünyesinde toplamıyor, aynı zamanda, kütüphane ve üniversiteyi de kapsıyordu. Çünkü eczacı Krikor, öğrencileri olan öğretmenleri, kendine göre eğitmek için, burada kabul ediyordu. Üstad gün geçtikçe daha az görünür olmuştu ortalıkta. Belki kendi kişisel esaretini daha da daraltarak, Damlacık'ta topluca yaşanan büyük esareti etkisiz kılmak istiyordu. Belki de görmeme yolunu seçerek yaşamlarındaki büyük değişikliği gerçekleşmemiş varsaymaktaydı. Saatlerce yatağında hareket etmeksizin oturuyor, zaman zaman kitap duvarından bir kitap çekiyor, ama hemen özenle yerine koyuyordu. Vücudu görünür biçimde bükülmüştü. Önemli görevler üstlendikleri için öğretmenler de daha seyrek uğrar olmuşlardı. Öte yandan üstad, öğretmenlerin bilgilerini, dünyaya ilişkin genel bilgilerin inanılmaz gerçekleriyle derinleştireceği yerde, her defasında, derin fikirli ahlâkî öyküler anlatıp durduğu için, her geçen gün daha fazla düş kırıklığına uğratıyordu öğrencilerini. Yani, Krikor kendisini ziyarete gelenleri de hemen uzaklaştırmaktaydı çevresinden. O nedenle Hrant Oskanyan, bir zamanlar çok saygı duyduğu Krikor'a, eski şairliğinden çok bugünkü savaşçılığına uygun olarak şiddetli antipati bile duymaktaydı. "İhtiyar artık ne dediğini bilmiyor" demişti bir gün meslektaşı Şatakyan'a küçümseyerek. Fakat Şatakyan hakarete uğrayan Krikor'u ısrarla savunmuştu. Seçilmiş üyelerden olmasına rağmen, Önderler Konseyi'nin gerek küçük toplantılarında, gerekse de büyük toplantısında, odasından çıkmıyor, fakat sarı mandolin yüzü, şaşkınlık içindeki çekik gözleriyle, sanki insanların konuştukları dili hiç anlamıyormuş gibi toplantı salonuna bakıyordu. Geceleri yerinden kalkıp hükümet barakasının önüne otururdu. Sunağın altında yanan ebedî ışığa, meydanı aydınlatan iki gaz lambasına göz kırparak uyku seslerinin geldiği kulübelerle yüklü sokakları dinliyordu. Gece devriyesi her yarım saatte bir önünden geçerken Krikor'u selâmlardı. Fakat Krikor hiç yanıt vermez, sadece sürekli başını sallardı. Bu hareket bir türlü alt edilemeyen sonsuz bir şaşkınlığın belirtisi gibi görünüyordu, ama gerçekte vahim bir bedensel düşkünlüğün habercisiydi.

* * *

Beş bin kişiden oluşan bu küçük insan topluluğunun, medeniyetin katettiği yolu kısa sürede aldığı görülmekteydi; son derece etkileyiciydi bu. Beş bin insan neredeyse her türlü olanaktan yoksun olarak gelmişlerdi. Medeniyetten ellerinde kalan biraz petrol, birkaç mum ve en gerekli üç beş aletti. Kulübelerinde bir parça rahat etmelerini sağlayacak örtü, yatak, çarşaf, halı ve minderler daha ilk yağmurda kullanılamaz hale gelmişti. Fakat yine de, dört bir yanlarını kuşatan kaçınılmaz ölüm, en ilkel ihtiyaçların bile karşılanamıyor olması, tanrısal ihtiyaçları, dine, düzene, akla ve düşünsel ilerlemeye duyulan özlemi ortadan kaldırmayı başaramamıştı. Ter Haykazun, her zamanki gibi tatil ve bayram günlerinde dinî törenleri yönetmekteydi. Okul için ayrılan yerde de çocuklara ders veriliyordu. Yetmiş yaşındaki Bedros Altuni ve Mayrik Antaram, hastane barakasını örnek gösterilecek tarzda düzenlemişler, hastaları için en iyi besin maddelerini koparabilmek amacıyla öteki önderliklerle didişiyorlardı. Vadinin yaşam alışkanlıkları göz önüne alındığında genel moral yükselmişti bile. Zayıflamış solgun yüzlerde belli bir hoşnutluk okunuyordu. Yapılacak öyle çok iş vardı ki, uzun ağustos günü bile bütün bu işleri bitirmeye yetmiyordu. Günün ilk işi sabahın dördünde başlıyordu. Çobanların maryalarla dişi keçileri bir araya topladıkları alana süt sağıcı kadınlar bu saatlerde gelirlerdi. Sağılan süt büyük fıçılara konarak kent çukurunun batı sınırına taşınıyordu. Mayrik Antaram burada, sütü, ailelere, hastaneye ve peynirhaneye dağıtmak üzere beklemekteydi. Aynı saatlerde kadınlarla kızlar, uzun sıralar halinde, testilerini doldurmak için yakınlardaki bir kaynağa giderlerdi. Bu testilerde su, yakıcı güneş altında bırakılsa da buz gibi kalmaktaydı. Mükemmel suları olan sayısız kaynak, Musa Dağ'ın çocuklarına bahşettiği en büyük bereketti. Su taşıyanlar kampa dönerken, yedi muhtar, bir sonraki günün et ihtiyacını karşılayacak hayvanları seçmek için otlağa doğru hareket ederdi. Et tüketimi çok erken tehlike işareti vermeye başlamıştı. Buralarda bir karaman koyunu, canlıyken kilosu iki kat olmasına rağmen, yirmi okkadan ya da yenebilir yirmi beş kilo etten azdır. Beş binden fazla insan -aralarında birçok ağır işçi de vardı- sadece etle beslendiği için, mangalar ve ihtiyat askerleri gerçekten doyurulmak isteniyorsa günde yaklaşık altmış beş koyun kesilmesi gerekiyordu. Peki, sürülerin böylesine hızlı tüketimiyle Musa Dağ'da ne kadar kalınabilirdi? Bunu herkesin kendi başına hesaplaması mümkündü aslında. Dağda geçirdikleri üçüncü pazar günü Ter Haykazun'la Papaz Tomasyan, kesilen hayvanların hiçbir kısmının -işkembelerinin bile- atılmamasını emrettiler. Aynı zamanda, kesilecek hayvan sayısı günde

otuz beş koyunla on iki keçiye indirilmişti. Ayrıca sürüler söz konusu olduğunda başka tehlikeler de vardı. Mevcut kamp yerleri dışında kent çukuru ve tabiî ki mevzi inşası nedeniyle çok miktarda otlağın yok olması, etkisini, daha ilk günlerde, sürülerin önemli ölçüde kilo yitirmesinde göstermişti. Fakat hiç kimse çobanları hayvanlarıyla Kuzey Geçidi'nin öte tarafındaki otlaklara göndermeye cesaret edemiyordu. Kesim yeri kent çukurundan oldukça uzakta küçük bir ormanın yakınındaydı, yine de sabaha kadar sızıyordu. İlk önceleri kasaplar, içleri temizlenmiş koyun ve kuzuları ağaçlara asılıyorlar, iki-üç gün bekletiyorlardı. Fakat yaz sıcağı nedeniyle etler hemen bozulmaktaydı. O nedenle ilk olumsuz deneylerden sonra toprak altına koymaya başladılar; böylece etler hem daha taze kalıyor, hem de daha iyi depolanıyordu. Kasapların bir bölümü, sabahın ilk saatlerinde işlerini bitirip hemen ait oldukları mangalara katılmak için yola koyulurken, öteki bölümü işe girişiyordu. Ağaç kütüklerinden yapılmış uzun masada etler, uzman eller tarafından parçalanıyor, o gün mutfak nöbetçisi olan kadınlar, etleri alıp pişirilecek yere götürüyorlardı. Bu arada etrafı örülmüş ama yine de üstü açık on büyük ateş yakılmış, alevlere çalı çırpı ve kalın odunlar sürülmüş olurdu. Alevlerin üzerindeki içi su dolu büyük kazanlar sallanır, ama etler uzun sopalara, şişlere geçirilerek açık ateşte kızartılırdı. Yemek dağıtımı, Aram Tomasyan'ın gözetiminde günde bir kez köyler esas alınarak muhtarlara yapılıyordu. Köyler de yiyecekleri kendi içlerinde hanelere dağıtıyorlardı. Bitias'ı ele alarak örnekleyelim. Bitias, Harutyun Nohutyan önderliğindeki Protestanlar gittikten sonra 112 hane kalmıştı. 112 ev kadını Bitias'a ayrılan yiyeceklerin konduğu uzun masanın önünde sıraya girip, titizlikle tartılıp hazırlanmış haklarını, muhtarlarının elinden alıyorlardı. Bir resmî görevli, çoğunlukla rahip ya da öğretmenlerden biri, elindeki listeden payını alan ailenin kaç kişi olduğunu kontrol ediyor ve dağıtımın kurallara uygun yapıldığını çizgi çekerek belirtiyordu. Bu işin ne kadar uzun zaman aldığı, dağıtım esnasında öfkeli çatışmaların eksik olmadığı herkesin malumudur. Ne var ki doğa, koyun ve keçiyi yaratırken yeterince adaletli davranmamıştı. Bazılarına koyunun dolgun göğüs ve karın etleri düşerken diğerlerine sinirli, kemikli yerleri rastlıyordu. Kadınlar arasında bazı gamlı karakterler, kaderin bu eşitsiz davranışında, kendilerine düşmanlık besleyen insanların hile ve sinsiliklerini görüyor, kasten haksızlık yapıldığını düşünüyorlardı. Aram Tomasyan'ın yatıştırıcılık becerisi, heyecanlı ruhları, bunun rastlantının bir oyunu olduğuna ikna etmek, örneğin Bayan Jeranik ve Bayan Kohar'a, kendilerini bugün ihmal eden kaderin dün gözettiğini kanıtlamak

göreviyle karşı karşıyaydı. Fakat Jeranik ve Kohar'lar çoğunlukla bu tür mantıkî düşünme tarzından yoksundu. O nedenle ihmal edilmişliklerini yüreklerinde büyüterek öfkeli bakışlarla uzaklaşıyorlardı masanın yanından. Sivil halka yemek dağıtımı yapılmadan önce etin en iyi yanları birlikler için ayrılmış olurdu. Savaşçıların yiyecekleri Gençlik Birliği'nin ilgili grubu tarafından taşınırdı mevzilere. Herkes günde bir kez dağıtılan yiyecekle bütün gün idare etmek zorundaydı, çünkü akşamları bakır kazanların içine sadece bazı kökler atılıp kaynatılıyor ve bu tatsız suya, kestirmeden "çay" deniyordu.

Papaz Aram, düzeni sağlamakla görevli düzenli devriyeler de örgütlemişti. On iki silâhlı adam kent çukurunda huzur ve düzeni sağlıyordu. Gece gündüz, saat başı devriye gezerek, kulübeler'in arasında ciddi ve tehditkâr polis adımlarıyla dolaşıyor, halka, savaş halinin hüküm sürdüğünü, herkesin şimdi daha dikkatli olması gerektiğini hissettiriyorlardı. Bunlar ayrıca Gabriel Bagratyan, Papaz Aram, Bedros Altuni, Hapeth Şatakyan ve öteki "batılılar"ın fanatik yaklaşımla büyük yaşamsal sorun haline getirdikleri genel temizlik işine de bakıyorlardı. Köylerde tartışmasız gelenek olan bir sürü şey burada yasaklanmıştı. Çöpler kulübelerin önüne atılmayacak, kamp sokaklarına bulaşık suları dökülmeyecek ve en önemlisi, gizli ihtiyaçlar, Önderler Konseyi tarafından gösterilen yerin dışında hiçbir yerde giderilmeyecekti. Bagratyan, her şeyden önce, derin lağım çukurları açılmasında ısrarlı olmuştu. Konulan temizlik kurallarının ihlâl edilmesi, Önderler Konseyi'nin suçlunun bir günlük yiyeceğini acımasızca kesmesiyle cezalandırılıyordu.

Ter Haykazun'un yeni yaşam koşulları için bilgece kurmaya çalıştığı sunak, beklenenden de çabuk yerleşmişti hayatlarına. Ne var ki vadideki o huzurlu ibadet yerinden farklıydı; sürtüşme ve sertlik eksik olmuyordu hiç. Belli zamanlarda, özellikle iş saatlerinden sonra, bütün gün yoğun çalışma sayesinde dağılan düşünceler insanların beynine üşüşünce, herkesi can sıkıntısı ve gerginlik sarıyordu. O nedenle Aram Tomasyan, Önderler Konseyi'nin toplantılarından birinde, olağanüstü sert yaşamlarını bazı şeylerle dengelemek amacıyla, hiç olmazsa akşamları bir saat gibi kısa bir süre için, ruhları baskılardan kurtarmak gerektiğini savunmuştu. İki üç günde bir halkın neşeli bir akşam geçirme beklentisi içinde olması iyiydi. Kamp sakinleri, önderlerden birinin yapacağı konuşmayı dinlemek üzere sunak meydanında toplanırdı. Konuşmaların konusu kesinlikle yaşanılan ana ilişkin olmaz, daha çok ulus ve yaşam hakkında genel sözler edilirdi; böylece insanların düşünceleri ileriye yönelir, ruhları yücelirdi. Gabriel Bagratyan Papaz Aram'ı

hemen onaylamıştı. Oysa Ter Haykazun belirsiz bir gülümsemeyle her zamanki dalgınlığından sıyrılıp gözlerini açtı. Düşünülen bu olumlu girişimin pek kuru ve öğretici olma tehlikesi vardı. Böylesine yüksek gerilimli konuşmalar, birkaç ciddi ve aklı başında adam için yarar sağlayacak, öte yandan kadınlar, kızlar ve bütün bir gençliğin o geceden eli boş dönmesine yol açacaktı. Oysa kampın direniş gücü ciddi, aklı başında birkaç adamdan çok, sallantılı, duygularıyla hareket eden halkın tam da bu kesimleri tarafından belirlenecekti. O nedenle yorucu günlerden sonra bir akşam, boş eğlencelere, neşeyle dolup her şeyi unutmaya ayrılmalıydı. Kampta yeterince masal anlatıcısı, soytarı ve dans müziği çalabilecek müzisyen bulunuyordu. Her iki adamdan biri tar ya da saz çalardı. Flüt ve kemençe çalanların sayısı da az değildi. Hele darbuka çalmayı hemen herkes becerebilirdi. Müzik işleri, aynı zamanda kilise korosu başkanı da olan öğretmen Asayan'a verilmeliydi. Eğlence geceleri düzenlemekle Asayan'ın görevlendirilmesi iyi olurdu. Kürdan zayıflığında adam, o zamana kadar hep eziyet gördüğü can düşmanı Ter Haykazun'un, böyle bir görev vererek kendisini onurlandırmasına şaşırmıştı. Her türlü kaba eğlenceyi olumsuzlayan Ter Haykazun'un, Yoğunoluk'tayken kullandıklarına benzer tahta bir pist yapılmasına sadece izin vermekle kalmayıp, bunu önermesi de çok şaşırtıcıydı. Hele, baba Tomasyan, yardımcılarıyla birlikte, meydanın öteki ucuna, hem de kutsal sunağın tam karşısına bu şeytanî sahneyi kurmaya başlayınca, papazın itiraz etmemesi inanılmazdı. İlk dans şöleni, hemen bir sonraki akşam yapılacaktı. En başta Ter Haykazun olduğu halde bütün Önderler Konseyi, ileri gelenlerin tümü, Gonzague Maris ve Gabriel'in gelmesi için özellikle rica ettiği Juliette oradaydı şölen akşamı. Önce Papaz Aram kısa bir konuşma yaparak, yaşadıkları acımasız zulüm günleri nedeniyle, dünyevî ihtiyaçları göz önüne alarak eğlendikleri için Tanrı'dan af diledi. İkinci olarak öğretmen Asayan trampete benzeyen sert sesiyle (oysa vücuduna bakıldığında en iyi ihtimalle ince bir ses çıkarması beklenirdi) birkaç yurtsever şarkıyı oldukça iyi söyledi. Söyledikleri arasında şu ateşli şarkı da vardı:

"Ermenistan dağları yüce...
Ne kılıçla gelen ölümden korkarız, ne ateşle."

Sahneye Bagratyan'ların evindeki gramofon da çıkmıştı. Önce, akşamın içine doğru boğuk sesiyle "peygamberler"den taç giydirme marşını çaldı. Sonra Edvard Grieg'ten hüzünlü orkestra parçası "Aase'nin

Ölümü" yavaşça yükseldi havaya. Pistin etrafında yarım daire oluşturmuş kalabalık, bu parça çalarken düş görüyormuş gibiydi, sanki Norveçli Grieg, söz konusu ağır parçayı söylerken onların ruhu dile geliyordu. Ağır silâhlarıyla donanmış olarak en son sahneye çıkan Hrant Oskanyan, Edvard Grieg'ten daha az şanslıydı. İki coşkulu şiiri öylesine büyük bir nefretle okumuştu ki, karşısına getirilen katille hesaplaşan yargıç gibiydi. Heceleri peş peşe yuvarlayarak öfkeyle söylediği dizeleri pek az insan anlamıştı. Aslında, adı "*Ermeni Beşiği*" olan ve herkesin bildiği ilk şiir pek kötü sayılmazdı:

Uzaklardaki o kulübede
Beşik sallıyor kadın, bir o yana, bir bu yana
Etrafında uçuşuyor alacakaranlık

Yaşlı kadın bir başına nöbette
Ocağın ateşinde ısınıyor
Sallıyor bebeğini, adı intikam
Sessizce yatan beşiğinde.

Çocuğun duyduğu şefkat sözleri değil
Şarkı değil hoş sözcükleri anan
Açılmış gözlerinde çocuğun
Korkunç bir ateştir yanan.

Böyle acımasız alevlenir yangınlar
Yine de çocuk sessizce ağlar
Yumruk yapmış küçücük ellerini
Bekleyin bir gün büyür çocuklar.

Sıkıca kapalı ağızlar sessiz
Bebeğin ölüm cesaretini gösteriyor
Burada ağaçtan beşiğinde
Yeni bir kurtarıcı büyüyor.

Fakat suskun adam, ne yazık ki, Şair Varuşan'ın ünlü şiiriyle yetinmemiş, kendisini bir "âşık", bir halk ozanı sandığı için, seyircilerini, yazdığı bir şiiri daha okuyarak mutlu etmek istemişti. Bu şiirin tek iyi yanı, bir sürü kıtasına rağmen, sağanak gibi çabucak geçivermesiydi. Şaşıran hiçbir şey anlamamış olan kalabalıktan alkış sesi gelmeyince âşık

tüfeğini kaldırarak -selâmlıyor mu yoksa tehdit mi ediyor belli değildi- yerini müzisyenlere bırakmak üzere, gururla sahneden ayrıldı.

Artık şölen programının eğlenceli bölümü başlamıştı. Önce gençler nazlanarak çıkmışlardı piste, ama daha sonra birkaç çift de Tarz ve Polor denilen yerel dansları yapmak üzere piste geldi. Gabriel de Juliette'i dans edenlerin arasına çekip birkaç adım atmayı denedi. Ne var ki Juliette, kısa süre sonra, dansın bu türünden bir şey anlamadığını söyleyerek oturmalarını rica etti. Gonzague Maris ile Hrant Oskanyan da reddedilmişlerdi. Oskanyan, teselliyi "şık" Maris'in de reddedilmesinde buluyordu. Oysa İskuhi, Polor dansını sonuna kadar Gabriel'le yapmıştı. Sakatlığından hiçbir zaman bu kadar acı duymamasına rağmen, ateşin kıpırtılı ışığında neşeli ve hoş görünmekteydi. Gabriel fazla uzun kalmadan kuzey mevzisine gitmiş, kadınlar da çadırlarına çekilmişlerdi. Halk ise uzun süre eğlence yerinde kalıp ateşi beslemişti. Dans edenler arasında, Rus Sarkis Kilikyan'ın özellikle göze çarpması tuhaftı. Dış görünüşü pek davetkâr değildi, ama yine de dans partneri olarak kızların ilgisini çekmişti. Yumuşak ve yaratıcı hareketlerle dans ederken ölüm donukluğunda ve genç kafası törensel kayıtsızlıkla kızların başı üzerinde dalgalanıp durmaktaydı. Ebleh Kevo kendi içine dalmış, çiftler arasında dönüp duruyordu. Bu kez elinde güna bakan çiçeği değil, mersin ağacından koparılmış bir dal vardı.

İşte, Musa Dağ'daki ilk on dört günde hayat genel hatlarıyla buydu. İnsanlığın yaşamını oluşturan her şey tohum halinde burada da mevcuttu. Halkımız yalnızlık içindeydi, boş uzaya terk edilmişti sanki. Ölüm haksız yere kuşatmıştı etrafını. Ölümden kurtuluşu sadece hayalciler mümkün görebilirlerdi. Doğa yasası gereği halk, daha az direniş göstermekteydi koşullara. Bu yasa, halka ortaklaşa yaşam biçimini de dayatmış, buna, özel beslenmenin serbest olmasını tercih etmesine rağmen, halkın çoğunluğu ister istemez uymuştu. Fakat zenginler, özellikle de en çok zarara uğrayan sürü sahipleri, özel mülkiyetlerini yitirmenin acısını çekiyorlardı. Sürgüne gitmiş olsalardı, sadece mülklerini değil, hayatlarını da çok önceden yitirmiş olacaklarına kesin inanıyorlardı, ama bu inanç bile yoksullaştıkları için duydukları öfkeyi gidermiyordu. Yaşamaları hafta ya da gün meselesi olduğu bu anda bile, renksiz yığınlardan, imtiyazlı -hiç olmazsa görüntüsel olarak- yaşam biçimiyle ayrılmak konusunda her şeyi yapıyorlardı. Günün dayattığı ağır koşullara rağmen, halkın unutmaya, zevk almaya, evet hatta zihinsel gelişime duyduğu özlem, dünyanın öteki kentlerindeki gibi, baskı altına alınamıyordu. Burada, eczacı Krikor gibi benzeri her yerde bulunmayan

bir adam vardı. Bu büyük filozof kanlı kılıçların zulmü altında bile, kapsamlı bilgilerini sevgili kütüphanesinden çok, üretken hiçlikten çıkarmalıydı. Yalnızlığın kenarına ölüme karşı savunma siperleri örülmüşkü, ama halk, bu siperlerin içinde kendisini, anlaşılmaz biçimde, öyle güvenlikte ve rahat hissediyordu ki, gülünç kavgalara girişiyor, akşamları şarkı söyleyip dans ediyordu. Yaşam koşulları üstesinden gelinecek gibi değildi. Vadiye dönmek, bu küçük insan topluluğunun, suçunun ne olduğunu bilmeden, en yüksek makamlar tarafından sürülüp atıldığı o cennete benzer eski zamanlara dönmek olanaksızdı. Geri dönüş yoktu artık, ama buna karşılık felâkete düştüğü bu anda, halka iyi bir alın yazısı armağan eden seçkin adamlar eksik değildi. Bu mükemmel kişilikler, bu korkunç önderler, Musa Dağ'ın koşullarını öyle iyi kullanıyorlardı ki, güven duygusu gelişmiş insanlar mutlu anlarında şöyle düşünebilirlerdi: Sonunda kader önderlerimizi değil, önderlerimiz kaderi yenecek.

Yerleşim merkezinin ortasında ibadet yeri yükseliyordu. Gece nöbetinin son saatlerinde, şafak sökmeden bir saat önce, sönmeye yüz tutmuş Samanyolu, sanki kürenin merkezi burasıymış gibi üzerinde dönmeye başladığında Papaz Ter Haykazun, bazen sunağın en üst merdivenine diz çökerek, başını, sayfaları açık ayin kitabına koyardı. Yaşlı papaz hayat tecrübesi olan şüpheci bir adamdı. Ama tam da bu nedenle, duanın bütün gücünü böylesine coşkuyla toplayabiliyordu içinde. Kurtuluşa kimsenin inanmadığı anlarda o, karşılaşacakları mucizeye, kurtuluşun kesin olduğuna, ölümden kurtuluşa ilk ve tek inanan olmak zorundaydı. Buradaki yaşam göz önüne alındığında anlaşılması mümkün olmayan bir paradoksa böylesine inanç duyma uğruna Ter Haykazun'un ruhu, yalnızlık içinde mahcup bir duada yükseliyordu.

Juliette, tamamen yeni bir yaşam biçimi için bütün gücünü toplamıştı. Artık güneş doğmadan az önce kalkıyor, süt dağıtımında Mayrik Antaram'a yardım etmek ve mümkün olduğunca çabuk hastaların yanına gitmek amacıyla aceleyle giyiniyordu. Yaptığı iş merhamet eylemi değil, daha zor bir iş, kendisini tamamen yabancılara tâbi kılma, onlara katma girişimiydi. Onun için başka olanak yoktu. Gabriel haklı çıkmıştı. Hiç kimse bir yabancı olarak, gönüllü ve özgür biçimde, ölümü bekleyen bir insan topluluğuyla birlikte kalamaz.

Yüzeysel gözlemciler Juliette'e karşı sert tavır alabilirlerdi: Bu burnu büyük kadın ne istiyordu? Bu kadar kibirlenecek nesi vardı? On beş yıllık evlilikten sonra bile, kocasının dünyasına karşı direndiği için mi övünüyordu? Şu anda hayatlarını katledilen, zulüm gören Ermeni halkına kahramanca adayan bir sürü Avrupalı kadın yok muydu? Urfa'da,

evinde Ermeni kaçakları saklayan, kapının önünde bedenini siper ederek zaptiyeler çekip gidesiye kadar bekleyen -bir Danimarkalı'yı kesmeyi göze alamamışlardı- bir Karen Jappe vardı örneğin. Alman ve Amerikalı hemşireler, katledilen Ermenilerin şaşkına dönmüş halde orada burada dolaşan aç kanları ve çocuklarına güçsüz yardımlarını sunmak için en zor koşullarda Der es Zor'a, çölün ta içlerine kadar gitmiyorlar mıydı? Hem de bu kadınlar, bir Ermeni erkekle hayatlarını birleştirmemişler, Ermeni çocuk dünyaya getirmemişlerdi. Bu tür sitemler gerçi isabetli gibi görünüyordu, ama aslında haksızdı. Juliette soğuk ve kibirli olmak için fazla talihsizdi; o, Musa Dağ'da genel olarak çekilen acının ötesinde, bundan da derin olarak, kendi kendine acı veren tek insandı. Fransız olarak doğuştan katıydı. Latinler bütün dışsal yumuşaklıklarına rağmen içsel olarak hareketsiz ve kapalılardır. Üstelik kusursuz ve tamamlanmışlardır. Kuzeyliler bulut oluşumları gibi heyecanlı ve değişim dolu olsalar da, Fransızlar genelde ne ülkelerinden, ne de kendilerinden uzaklaşmayı severler. Juliette ırkının katılığını fazlaca almıştı. Kişiliğine çoğu kez şekilsiz güvensizliğin çocuğu olan bir duyarsızlık egemendi. Gabriel başlangıçtan itibaren karısını, yaşadığı dünyadan dikkatli biçimde kaçırma isteğini sürekli kılabilseydi, belki de her şey farklı olurdu. Ne var ki kendisi de, Ermeni meselesinden klasik ama biraz gerçekdışı bir olgu olarak söz eden Parislilerden, asimile olmuş Ermenilerdendi. Ermenilerle sürdürdüğü kısıtlı ilişki, 1908 Jöntürk devriminin gerçekleştiği yıl yapılan hareketli politik tartışmalar, Samuel Avakyan'ın eve alınması Juliette gibi bir kadın için meseleleri açıklamaya -kendi tarafına çekme bir yana- yeterli değildi. Aslında on beş yıldır, Osmanlı uyruklu biriyle evlendiğinin ötesinde bir şey bilmiyordu kadın. Ermeni olmanın ne anlama geldiğinin, hangi kaderi, hangi sorumlulukları yüklediğinin bilincine daha birkaç hafta önce, dehşetle irkilerek varmıştı. Buna göre Juliette'in şaşkınlığının suçlusu büyük ölçüde Gabriel'di. İşte şimdi Gabriel'in, Fransız kadının üstünlüğünü her zaman kabul etmiş, kan farklılığının zorluklarını sevgiyle uzakta tutmuş sevecen zaafı, Juliette'den öç alıyordu. Ama Paris'te nasıl başka türlü davranabilirdi ki? Kendisi için de Ermeni meselesi Yoğunoluk'a geldikten sonra, zorunluluktan ötürü gündeme gelmişti. Artık sık sık Rıfat Bereket Ağa'nın sözlerini hatırlıyordu: "Onunla evlendin, dolayısıyla karın da ırkının kaderine mahkûm oldu." Juliette gerçekten bu kadere mahkûmdu, çünkü Gabriel ve Stepan'sız kendisini kurtardığını varsaysak bile, o zaman da şimdiki kadar, hatta daha mutsuz olmayacak mıydı?

Dünyada sahip olduğu iki insan, kocası ve oğlu, Juliette'e çok yakın, ama sanki aralarında okyanuslar varmış gibi uzaktı. Onunla neredeyse hiç ilgilenmiyorlardı, bakışlarında gizli bir öfke okunmaktaydı. Juliette'i sevmedikleri için sevgi gösteremezlerdi tabiî. Ya ötekiler? Halk nefret ediyordu kendisinden. Bunu, kaskatı kesilmiş suratlardan, ne zaman kampa gitse insanların hemen susmasından anlıyordu. Çene çalan grupların önünden geçip giderken, kadınların kıskançlıkları sırtını yakıyordu. Muhtarın karısı Bayan Kebusyan, o casus kadın, istediği kadar yüzüne gülsün, Juliette, tamamen uzak durduğu zaman gibi, şu an hastanede yaptığı hizmete de hoş bakmadıklarını hissediyordu. En çok hoşnutsuzluk yaratan, her türlü lezzetli yiyeceğin, her türlü zenginliğin bulunduğu konusunda hırslı söylentilerin dolandığı Üç Çadır Mevkii'ydi. Bütün gözlerden yabancılara duyulan nefret ve gülünç kıskançlık onu izlemekteydi; bundan kesin emindi Juliette. Bu genel nefretin karşısında, yılışık gevezelikler ya da kibirli suskunluklarla gösteriş yapan Şatakyan ve Oskanyan gibi iki maskaranın züppeliklerinin ne anlamı olabilirdi ki? Sadece Antaram anacık iyi davranıyordu Juliette'e. Ama bu iyilik, zor durumdaki kardeşlerine merhamet eden büyük bir kadın kalbinin acıma duygusunun ürünü olduğu için kadına yetmiyordu. Ya İskuhi? İkisi arasında yardımlaşmaya açık bir dostluk kurulmuştu. *Ne var ki İskuhi, yabancılar içinde en yabancı olandı; halk kadınlarından daha çok aşılmaz başkalığın merkezindeydi o.* Juliette o günlerde tarif edilemez yitmişlikler içinde yaşamaktaydı. Her zaman egemen ve göz kamaştırıcı, her zaman sıcak olan, her zaman hayranlık uyandıran o, şimdi sadece tahammül edilen biri haline gelmişti, daha da kötüsü dikkate bile alınmamaktaydı. Genel kıskançlık nedeniyle her gün daha da çirkinleştiğini sanıyordu. Kendisine gösterdiği alışılmış özenden utandığı, kendisini yorgun hissettiği için yüz bakımını ihmal etmiş, görünüşüne dikkat etmez olmuştu. Paranoya! Çevresini kuşatan Ermeni gözleri onu suçluyormuş, her şeyin suçunu ona yüklüyormuş gibiydi. Bütün bunlar yeni bir acıya açılmıştı: Fransa! Musa Dağ vadisine kadar sızan savaş haberleri tamamen Osmanlı gazeteleri kaynaklıydı ve haftalar, hatta aylar öncesine aitti. Yani Juliette, sadece Fransa'nın yenildiğini, düşman ordularının ülkesinin kalbine yürüdüğünü biliyordu. Her zaman sadece bireysel meseleleriyle ilgilenmiş, politikadan, başkalarının başına gelenlerden sıkıntı duymuş, olup bitenlerden hiç etkilenmemiş olan kadın, birdenbire ülkesi için ezici kaygılar duymaya başlamıştı. Pek iyi anlaşamadığı annesi, neredeyse ilişkisini kopardığı kız kardeşleri, şimdi düşlerinde öylesine yakındılar ki, küçük

çadırda geçirdiği gecelerine tamamen onlar egemendi. Annesini sürekli ölüm döşeğinde görüyordu. *Gare de l'Est*'te donmuş, yalınayak ve yarı çıplak olarak, üzerinde sadece çarşafa benzer gecelik olduğu halde bir dilenci katarıyla annesinin evinin bitmez tükenmez sokaklarında koşturuyordu. Can çekişen kadın, hareketsiz yüzünü, bakışlarını yakalayabilmek için dört dönen kızından, büyük bir beceriyle kaçırmaktaydı. Fakat sadece annesi ve kız kardeşleriyle değil, biri deniz bakanlığında memur, öteki ise mühendis olan enişteleri de kırılmış görünüyor, Juliette'i reddediyorlardı. Ağır yaralı ihtiyat subayları olarak buna tamamen hakları vardı tabiî. Sonra yatılı okuldan arkadaşları ortaya çıkıyor, önlerinde diz çökmesine rağmen Juliette'i kesiyorlardı. Arada bir, ölmüş babası, siyah giysiler içinde, ellerinde güderi eldivenleri, ceketinde kırmızı rozeti olduğu halde, her zamanki gibi şık görünüyor, Juliette'e, şaşkınlıkla bakarak en sevdiği cümleyi tekrarlayıp duruyordu: "Bunu yapmamak gerek." Geçirdiği geceler ne kadar kötüyse, Juliette o kadar zamanında geliyordu işine. Gabriel'in tavsiye ettiği gibi "insancıl" olmak değil, sadece yalnızlığını, yitmişliğini aşmak istiyordu. Büyük özveriyle hizmet etmekteydi. Koku alma sinirlerini yenerek hastaların yanına diz çöküyor, kaba örtüler altında yatan yarı bilinçsiz yaşlılara eğilip ateşli vücutlarından giysilerini çıkarıyor, kirlerini temizliyor, hâlâ sahip olduğu tuvalet sularıyla çarpılmış yüzlerini siliyordu. Bu günlerde birçok özveride bulunmuştu. Kendi çamaşırlarından bir bölümünü vermiş, yatak çarşaflarından bebekler için bez, hastalar için sargı bezleri hazırlatmıştı. Kendisi için sadece en gerekli olanları bırakmıştı. Ama Juliette ne kadar çabalarsa çabalasın, ateşli hastaların batıkları andıran donuk gözlerinde, sağlıklı olanların ise reddedici bakışlarında, en ufak şükran *duygusu, evet hatta onu takdir ettiklerini gösteren ufacık bir belirti yok*tu. Gabriel bile ödüllendirici tek lâf etmemişti. Daha on gün öncesine kadar karısını şövalyevari ilgilerle kuşatan adam için Juliette artık anlamsız bir safradan başka bir şey değildi. İşte bu terkedilmişlik içinde, Musa Dağ'daki en yalnız insandan daha yalnız, en zavallıdan daha zavallı olarak ölüp gidecekti.

Kendisine acımanın boyutlandığı böyle anlarda kadın, aslında pek o kadar terkedilmiş olmadığını kendisinden de bilerek gizlerdi. Juliette'in gözlerinde o uğursuz yitmişliği fark ettiğinden bu yana Gonzague Maris, yanından hiç ayrılmıyordu. Titizlikle yürüttüğü görevini bir kat daha arttırmış, nerede ve nasıl mümkünse hemen yardımına koşmaktaydı. Juliette giderek, Maris'in kişiliğinde Fransız bir annenin çocuğunu, kendisine benzeyen medenî bir insanı, uzak bir akrabasını görmekteydi.

Fakat son günlerde aralarındaki iyi dostluk ilişkisi, sadece Gonzague Maris'ten değil, aynı zamanda Juliette'den de kaynaklanan bir şeyle tehlikeye girmişti. Eskiden olduğu gibi şimdi de genç adam, sınırları bir adım bile aşmıyordu, fakat ilk kez, sunduğu saygı çerçevesini ihlâl etmeden duyduğu arzuyu hissettirmişti. Bu sınırda olmak, dokunmayı içermeyen bu yakınlık, Juliette'i yeni bir karmaşaya itmişti. Artık sık sık genç Yunanlı'yı düşünüyordu. Üstelik annesi Fransız olmasına rağmen, genç adam onun için hâlâ tekin değildi. Kendilerini her zaman denetleyen, bir şeyleri çok uzun zaman bekleyebilen insanlar tekin değildir. Gonzague de heyecanlı anlarda yüzü kızarmayan ama bembeyaz kesilen insanlardandı.

Aralarındaki ilişkide değişim Gonzague'in, Juliette'in hiç kavrayamadığı suskun ihtiyatını her geçen gün bir kenara bırakıp yaşamına ilişkin bir şeyler anlatmaya başlamasıyla gündeme gelmişti.

Juliette her sabah hastane barakasında üç dört saat, genellikle hastalar öğle yemeklerini yiyesiye kadar kalıyordu. Yaklaşık bu saatlerde genç adam onu almaya gelir, henüz işi bitmemişse bir köşeye dikilip beklerdi. Dikkatli gözleri sürekli kadının üzerindeydi. Bu gözlerin kendisini koruduğunu hissediyordu Juliette. Gerçekten de öyleydi. Hiçbir amaç gütmeksizin biraz fazla çalışsa, kadına şefkatle yaklaşır, kulağına fısıldardı:

"Artık yeter! Bırakın işi Juliette! Böyle bir iş için fazla iyisiniz. Size zararı dokunabilir."

Sonra yumuşak bir kararlılıkla hasta barakasını terk etmeye zorlardı kadını. Herhangi bir görevi olmadığı, Önderler Konseyi'nden kendisi de görev talep etmediği için, zamanını, Damlacık'ın deniz tarafında bazı harikulâde doğal yollar, seyirlik noktaları ve dinlenme yerleri keşfetmekle geçirmekteydi Maris. Buraların Riviera'daki ünlü yerler kadar güzel olduğunu iddia ediyordu. Juliette ile Gonzague, artık her gün çeşitli zamanlarda, bu Riviera'nın rüzgârlı ya da korunaklı yerlerinde, açık ya da gölgelik kayalık çıkıntılarda oturuyorlardı. Tepeler, mersin ağaçları, yabangülü fundalıkları ve arbutus çalılıklarının oluşturduğu bir kuşakla yüzeyden ayrılan, kıyı dağlarının denize düştüğü devasa duvarların kenarında bir inip bir çıkan hat halindeydi. İkisi de çok yalnız hissediyorlardı kendilerini. Onların, bu iki yabancının yokluğunu kim fark ederdi?

Bugün, ağustosun on dördü, Musa Dağ'a çıkışlarının on beşinci gününde, Gonzague Maris her zamankinden farklı görünüyordu. Juliette genç adamı daha önce hiç böyle hüzünlü, böyle oğlan çocuklarına özgü melankolik halde, böyle amaçsız karamsarlık içinde görmemişti.

Uzaklara baktığı zamanlarda da içinde uzaklıkların görünmediği gözlerini, Juliette'e göre, sonsuzlukta gezdiriyordu. Aslında bakışlarını, önlerinde bulunan dağ çıkıntısının kapadığı belli bir noktaya dikmişti. Düşünceleri, güneş ışığında parıldayan binalarıyla büyük ispirto fabrikasının bulunduğu Orostes ovasını aramaktaydı. Juliette nihayet Gonzague'in değil, ama kendi ruh haline uygun, hiç de isabetli olmayan soruyu sordu:

"Yurt özlemi mi çekiyorsunuz Gonzague?"

Adam kısa bir gülüşle yanıtladı kadının sorusunu. O an sorduğu sorunun ne kadar anlamsız olduğunu hissetti Juliette utanarak. Gonzague'in, sanki o hayat içinde öylesine bulunmuş gibi hafif ironik üslûpla bölük pörçük anlattıklarını düşündü. Atina'da bankacılık yapan babası bir Fransız mürebbiyeyle evlenmiş. Fakat çocuk henüz dört yaşına gelmeden patlak vermiş büyük felâket. Bunun üzerine adam çocukla kadını beş parasız bırakarak Amerika'ya kaçmış. Oysa kadın adamı hâlâ seviyormuş, o nedenle büyük zorluklara katlanarak, küçük Gonzague ile birlikte Amerika'ya gitmiş. Gerçi aradığı adamı ele geçirememiş ama av esnasında başka birini bulmuş. Detroit'li yaşlıca biriymiş bu. Adamın şemsiye fabrikası varmış. Adam kadınla evlenip çocuğu da evlât edinmiş: "O nedenle" diye itiraf ediyordu Gonzague anlatırken, "tamamen haklı olarak iki soyadı kullanabilirim. Fakat Gonzague MacVavertey adının dış görünüşüm itibariyle sahici durmayacağını düşündüğüm için Maris'i kullanıyorum." Ad seçimini büyük ciddiyet içinde açıklamıştı. Gonzague'in zavallı annesinin evliliği bu kez de uzun sürmemiş. Boşanmışlar; kadın Detroit'deki evi terk etmek zorunda kalmış. On beş yaşına gelesiye kadar yatılı okuldan yatılı okula dolaşıp durmuş çocuk. O sıralar, eskisi kadar olmasa da yine belli ölçülerde servete ulaşan babasıyla karşılaşmış. Karısı New York hastanelerinden birinin yoksullar bölümünde öldüğü için yaşlı adam vicdan azabı duymaktaymış. Oğlunu bir miktar parayla Atina'daki akrabalarının yanına yollamış. Bundan sonraki yıllara ilişkin Gonzague Maris'in anlatımları kuru ve kısaydı. Bu yıllar ne iyi ne de kötüydü, hele ilginç hiç değildi. Geçirdiği sefil çocukluk ve korkunç gençlik yıllarının ardından, çok sonra, kendisini ancak Paris'te bulabilmişti; yani vasat ve olağan yeteneklerinin farkına varmış, bu sayede de dünyayı dolaşabilme olanağına kavuşmuştu. Babasının akrabalarının yardımıyla İstanbul ve İzmir'e geldikten sonra, uzun yıllar Osmanlı ülkesinde yaşamıştı. İstanbul'daki Amerikan gazetelerinin muhabirlerine Anadolu'nun içlerinden haber ve yaşam kesitleri göndermekteydi. Aynı zamanda pek başarılı olmasa da küçük İtalyan opera topluluklarında ve Viyana operet korolarında çalı-

yordu. Hatta son olarak, Beyoğlu'nda bir kabareye piyanist olarak kapılanmıştı. Böylece, bir avuç unutulmuş dansçı ve şarkıcının karanlık Osmanlı bölgelerine yaptığı sanat yolculuğuna o da katılabilmişti.

Tüm bunların sahici olduğundan şüphe yoktu. Zaten bu can sıkıcı ve sıradan hikâyelerin nesi yalan ya da abartılı olabilirdi ki? Gonzague hayatının acıklı özetini, sanki bütün bunlar onun çok dışındaymış gibi, sadece Juliette'e bakarken gözlerinin ifade ettiği gerçek yaşamının en aşağı koşullarıymış gibi, son derece kayıtsız sözcüklerle anlatmıştı. Adamın anlattıklarına inanıyordu, ama yine de bunlar değiştirilebilir geliyordu Juliette'e. Bir an öfkeyle doldu içi; Gonzague'in, her kadın için, aynı anlattığı gibi renkli ve tabiî değişik bir geçmişi olduğunu düşündü:

"İskenderun'a kadar eşlik ettiğiniz sanatçı grubu içinde kaç kadın vardı?" diye sordu.

Bu grubu anımsamak canını sıkmış olmalıydı ki, soruyu neredeyse homurdanarak yanıtladı adam:

"*On sekiz ya da yirmiydi sanırım.*"

"İçlerinde mutlaka genç ve güzeller de bulunuyordu. Size yakın olan biri yok muydu Gonzague?"

Bu uygunsuz düşünceyi şiddetle reddetti Maris:

"Artistlerin yaşamı kuru ve ciddidir. Ve yosmalar için aşk, gereksiz yere sarf etmedikleri bir işgücüdür."

Juliette'in merakı dinecek gibi değildi:

"İskenderun'da birkaç ay kalmışsınız, o küçük pis liman kentinde..."

"İskenderun düşündüğünüz kadar önemsiz bir yer değil Juliette. Orada, büyük bahçeler içinde güzel evleri olan çok kültürlü Ermeni aileler var..."

"Demek öyle, anlıyorum. Orada bu kadar uzun süre kalmanızın nedeni *bu ailelerden biriydi*..."

Gonzague, İskenderun'da genç bir bayana yakınlık duyduğunu, varyete grubuyla sözleşmesini o nedenle feshettiğini inkâr etmedi. Ne tuhaf, genç bayandan söz edildiğinde Juliette'in gözünün önüne İskuhi gelmişti; hem de genç kıza hiç uygun olmayan biçimde süslenmiş püslenmiş, takmış takıştırmış olarak. Konuya ilişkin başka bir şey anlatmayan Gonzague, bu hikâyenin yanılgıdan başka bir şey olmadığını, çoktan unutulup gittiğini söylemişti. Hikâyenin tek yararı, onu, Belen üzerinden Yoğunoluk'a, Bagratyan köşküne götürmesiydi.

Genç adamı düşününce kendi yitmişliği artık o kadar korkunç gelmiyordu Juliette'e. Gonzague'in yaşadığından daha süzülmüş bir Hiçbir Yere Ait Olmama yaşanabilir miydi? Genç adam, üzerine yalnızlık ve

sevgisizliğin camdan parçaları yağıyormuş gibi hüzünle oturuyordu Juliette'in yanında. Kadının ölümcül kaderine gözünü kırpmadan, en ufak bir minnet beklentisine girmeden, sanki konuşulmaya bile değmez küçük bir nezaket gösterisiymiş gibi alçak gönüllülükle ortak olma kararındaydı. Oysa Gonzague'in buradaki varlığı Juliette'inkinden yüz bin kez daha anlamsızdı. Bir süre önce sarfettiği "nostalji" sözcüğü ne kadar rahatsız ediciydi şimdi. Bu zavallının özleyecek nesi vardı ki? Gözlerinin, baktığı yer sadece boşluktu. Mikroskopik bir belleğe sahip olmakla övünen genç adamın hiç anısı olmaması ya da anılarının değiştirilebilir niteliğini şimdi anlayabiliyordu. Juliette'e mesafeli, ama sevgi dolu bir özen gösteren adamın kendisi hiçbir zaman sevilmemişti. Düz bir kaya kütlesinin üzerinde oğlan çocuğu tavrıyla oturuyordu; Juliette'e çok yakındı, omuz ve dizleri kadına değecek kadar yakındı, ama yine de dokunmuyor, kendisiyle Juliette arasında boş bir alan olduğunu hep hissettiriyordu. Bu bıçak gibi keskin erdemlilik ve ihtiraslarını yenme yeteneği, neredeyse alev alıp tutuşmuştu. Gonzague susuyordu. Oysa Juliette'in içinde çok tehlikeli tatlı bir acıma duygusu yeşermişti. "Gonzague" dedi. Kendi sesinin tonu ürkütmüştü kadını. Gonzague yavaşça döndü. Işınlama gibiydi. Adamın elini yavaşça avuçlarının içine aldı; okşamak istiyordu. Kendisine egemen olamadığını fark etti. Yüzü, dudakları adama uzanmıştı. Gonzague'in de gözleri sönmüştü. İçindeki ihtimam duygusu son kez titredi, sonra tamamen öldü bakışları. Ani bir harekette kendisine çekmeden önce kadının iyice yaklaşmasını bekledi. Adamın dudakları altında hafifçe inliyordu Juliette. Sadık kadının gençliği, içinde uyandırılmayı bekleyen, kendisine de yabancı o büyük şehveti fark etmeden geçip gitmişti. Başı çatlayacak gibi ağrıyordu. Yoğunoluk'taki evin kabul salonunda, Maris'i ilk gördüğü zaman, hani o sıkıntı verici biçimde piyano çaldığı gece başına musallat olan neredeyse hipnotik ağrıydı bu. Direnme gücünü toplamak için adamı itti. Düşünüyordu: O benim elimi değil, ben onun elini avuçlarımın içine aldım. İşte şimdi onun ellerindeyim. Bu düşüncenin ardından daha güçlü bir düşünce belirdi: Suçu bana yükleyebilmek için haftalardan bu yana uğraşarak beni bu noktaya bilerek getirdi. Bir dakika sonra topladığı güçler eriyip gitti, çünkü göğsüne sıkıca bastırarak bir kez daha öpmüştü Gonzague Juliette'i. Başağrısı dayanılmaz mutluluklar içinde yok olmuştu. Erguvan renkli karanlıklar basmıştı kadını ve içindeki uzaklıklarda dehşet duygusunun son cılız ışığı sızıyordu: Ben yitiyorum. Çünkü bu sakin genç adam, Juliette'in bu yumuşak refakatçisi, ancak şimdi, öpüşürken gerçek Gonzague olmuştu: Hiçliğin yakışıklı çocuğu değil,

mutlu ve mutsuz edebilecek tahmin edilmemiş bir güç. Gonzague'in dudakları, Juliette'in içinden kadının da bilmediği mutlu eden, aynı zamanda öç alan bir sırrı emmişti.

Ama Juliette'i korkunç bir bağırtı kopunca bıraktı. Ürküntüyle uzaklaşmışlardı birbirlerinden. Kalp atışları Juliette'in soluğunu kesecekti neredeyse. Saçlarım açıldı diye düşündü; ellerini sanki son derece ağır birer aletmiş gibi zorlanarak kaldırmaya çalışıyordu. Nedir bu? *Gonzague'e dayanmıştı kadın. Şeytanî seslerin geldiği yöne doğru yürüdüler.* Birkaç adım attıktan sonra sesin kaynağı belli olmuştu:

"Kampın eşekleri! Çıldırmış bunlar."

Gerçekten de Gonzague ile Juliette, yük ve binek hayvanlarının *bağlandıkları yere yaklaşınca, ancak düşlerde görülebilecek karmaşık* bir manzarayla karşılaştılar. Yumuşak başlı eşekler, çılgın efsanevî varlıklara dönüşmüşlerdi sanki; yularlarını koparıyor, şaha kalkıyor, arka ayaklarının üzerinde dans edip dört bir yana çifte atıyorlardı. Ağızları köpürmüş, korkuya kesmiş gözleri camlaşmıştı. Uzun anırmaları yoksul eşek dilinden çok şakıyan at kişnemelerine benziyordu. Dehşet verici bir hayaletten ürkmüş gibiydiler. Ama çıldırmadıkları kesindi. Hayvan içgüdüsü, gerçekliği ortaya çıkmadan kısa süre önce hissetmişti. Uzakta, Kuzey Geçidi'nin öte tarafında şimşek çakmış, birkaç saniye sonra da, yukarıda, daha yakınlarda bir yerlerde gök gürlemeye başlamıştı. Bunu kısa, sert bir patlama izledi ve kent çukurunun güney yönünde normal yükseklikte kar beyazı bir bulut belirdi. Eşekler aniden susmuşlardı. Hafifçe uğuldayarak esen rüzgâr vızıldayarak dolaşmaktaydı her yeri. İnsanlar kulübelerinden dışarıya fırlamışlardı. Sadece pek azı ne olup bittiğini, yukarıdaki bulutçuğun bir şarapnel bulutu olduğunu anlamıştı.

Göğün ateşi Gabriel Bagratyan'ı da kampta yakalamıştı.

Bir gece önce hemen hemen hiç uyumadığı için yorgundu. Tek tek bölgelerden durmadan kaygı verici haberler gelmişti, kuşkusuz son iki gecedir Osmanlı keşifçileri mevzilerin etrafında dolaşıyor, nöbet zincirinden içeri sızmaya çalışıyorlardı. O nedenle Bagratyan, bir sonraki gece için birliklerin hazır olmasını emretmiş, sürekli devriye nöbeti de koymuştu. Öğleye doğru, bir an dinlenebilmek için karargâhındaki sıraya oturduğu sırada acı veren bir hayal belirmişti gözünün önünde. Juliette, Paris'teki yatak odalarında, geniş yatağın üzerinde, enlemesine, cansız yatmaktaydı. Ölmekten de öte, donmuştu kadın; et renginde bir parça buzdan başka bir şey değildi. Karısının cesedini çözebilmek için yanına yatmalıydı...

Gündüz gözü gördüğü bu karabasandan zor kurtuldu. Juliette'e kötü davrandığı açıktı. Korkaklığından dolayı kaçmıştı ondan, Tanrı bilir ne zamandan beri hem de. Görevi ve sürdürdüğü yaşam şimdi onu bir dakika bile boş bırakmıyorsa da, bu vicdanını dayandırabileceği sağlamlıkta bir gerekçe değildi. O nedenle, akşama kadar komutayı Nurhan Çavuş'a bırakıp öğleden sonrayı Juliette'in yanında geçirmeye karar verdi. Karısı çadırda yoktu. Tam o sırada İskuhi'nin çadırından çıktığını gördü. Ağabeyi Aram, Hovsannah'ın yanındaydı. Çifti rahatsız etmek istememişti genç kız. Gabriel, Juliette gelinceye kadar yanında kalmasını rica etti İskuhi'den. Üç Çadır Mevkii'nin kısa kesilmiş otlarının üzerine oturdular. Gabriel, İskuhi'de böylesine göze çarpan değişikliğin ne olduğunu düşünüyordu ısrarla. Evet buydu işte: Artık genç kızın üstünde, Juliette'in armağan ettiği elbiselerden biri değil, ince kumaştan yapılmış, büyük çiçekli ve açık renkli bol bir elbise vardı. Yüksek bel kesimli ve kabarık kollu elbise, eski moda giysileri andırıyor, ama yerli kadınların giydiklerine hiç benzemiyordu. İskuhi'nin kırılgan görünümü, Gabriel'de çoğu kez kızın zavallı ve çökmüş olduğu yolunda bir izlenim bırakmıştı. Oysa şu an, kabarık elbise genç kıza yumuşak ve zarif bir hava veriyor, sakat kolunu gizliyordu. Güneşten korunmak için başına örttüğü geniş ipek şalın çevrelediği küçük ciddi suratı, şimdiye kadar hiç böyle özgür aydınlanmamıştı. İskuhi'nin epeyce büyük tutkulu bir ağzı olduğunu hayretle fark etti Bagratyan. Başına kırmızı bir örtü örtmeliydi diye düşündü. Bugün hem yorgun olduğu, hem de düşsellikler yaşadığı için, bilincinde eski zamanlardaki hayata ilişkin resimler belirmişti:

Yoğunoluk, dedesinin evi. Bahçenin yumuşak çimen zemininde kahvaltı etmek için Şam işi beyaz örtü yayılmış. Herkes, günün ilk törensel yemeğine gelecek yaşlı Avedis Bagratyan'ı bekliyor saygıyla. Sacayakta gümüş çay ibriği fokurdamakta. Sepetlerde kayısı dağları yükseliyor, karpuz ve üzüm tepsilerinin içine konmuş. İçlerinde taze yumurta, bal ve kayısı reçeli olan tahta kâseler. Tertemiz örtünün altında, aile reisinin duadan sonra parçalayacağı ince ekmek var. Gabriel sekiz yaşında, şimdi Stepan'ınkine benzer bir entari giymiş. Kahvaltı bir bitse! Büyük gizler keşfetmek için hemen Musa Dağ'ın bayırlarında dolaşmaya gidecek. Fakat şu an, büyülenmiş gibi, buruşmuş Şam işi örtüye bakıyor. Belki altına büyük bir yılan saklanmıştır. Altın sarısı bir ses dedesinin yaklaşmakta olduğunu haber veriyor. Ne tuhaf, yaşlı Avedis bu altın sarısı hışırtıdan başka bir şey değil, bu sesin içinden çıkıp gelemiyor bir türlü. Zincirli altın gözlüğü, sivri ak sakalı, sarı-siyah sabahlığı, kırmızı çedikleri görünmüyor. Bütün egemenliğiyle orada olmasına rağmen

hâlâ çıkmıyor ortaya. Ama bütün kadınların örtülerini yavaşça başlarına aldıklarını ve adet olduğu üzre yaşlı adama saygıyla arkalarını döndüklerini görüyor çocuk. Bu tabloyu gerçekten anımsıyor muydu, yoksa anı parçacıklarından yanlış, bir araya getirilmiş herhangi bir hayal miydi sadece? Gabriel bilmiyordu. Ama İskuhi'nin, neden bilinmez, Gabriel'in dokuduğu eski zamanlara ait halıya karıştığı kesindi. Bagratyan'ın karşısında toprağın üzerinde oturuyordu genç kız. Kızın yüzüne dalmış olan Bagratyan, uzun süre sonra, bir şeyler konuşmak zorunda olduklarını anımsadı:

"Stepan canavarına ne söylediniz İskuhi?"

Sağ elinin parmaklarını açmıştı kız. Hoşnutsuzluğun, huzursuzluğun ifadesiydi bu:

"Dehşete düştüm Gabriel Bagratyan. Bunu benim için yapmış olmasına çok üzüldüm."

Adam ne diyeceğini bilemiyordu:

"Ah elbette, ben de dehşete düştüm. Bu aptal gençlik oyununun tesadüfen yaşanmamış sonuçlarını düşünmek bile istemiyorum. Tanrı'ya şükür ki bir aksilik olmadı. Benim için bir uyarı! Çocuklara daha çok dikkat etmek gerekiyor. Ama nasıl? Korkunç bir yaşta şimdi Stepan."

İskuhi'nin yüzüne eski akıllı öğretmen ifadesi gelmişti yine:

"Evet, Stepan'la daha çok ilgilenilmeli. İçinden geçenleri Tanrı bilir."

"Sadece Tanrı değil İskuhi, ben de onun içinde olup bitenleri biliyorum... Eğer oğlum olmasaydı yaptığı çok hoşuma giderdi..."

İtirafının etkisinin geçmesini bekledi, kısa bir ara verdikten sonra sordu:

"İncil'iniz İskuhi? Stepan'ın giriştiği çılgınlığa değer mi gerçekten?"

İskuhi hızla ayağa kalkmıştı:

"Onu çok seviyorum. Aram'ın armağanı olması yeter. İsterseniz gösterebilirim size. Bekleyin lütfen."

Gabriel'in olurunu beklemeden bir koşu çadıra girip kitabı getirdi. Adama iyice yaklaşıp oturmuştu. Küçük dizleri yumuşak kumaşın altında sivriliğiyle dikkat çekiyordu. İncil'i açıp resimleri göstermek istiyor, fakat Gabriel'in katı yargısından korktuğu için duraksıyordu:

"Sanatsal değeri hiç yok Gabriel Bagratyan, ama benim hoşuma gidiyor..."

Resimlere hiç bakmıyor, gözlerini İskuhi'nin dudaklarında dolaştırıyordu Gabriel:

"Ağabeyinizi bu dünyadaki her şeyden daha çok seviyorsunuz, öyle değil mi?"

Hafif bir serzeniş gibi duyulmuştu. En sevdiği kitabı rastgele karıştıran İskuhi'nin, duyguları üzerine konuşmaktan hoşlanmadığı anlaşılıyordu:

"Aram'la ben birbirimize çok alıştık. Onsuz bir yaşam düşünemiyorum."

Gabriel'e biraz daha yaklaşıp, beğeniyle övmesi için ilk resmi gösterdi. Biraz miyop olan Gabriel, geçen yüzyılın ikinci yarısından kalan kitaba eğilmişti. Parlak çocuksu resmin belli bir çekiciliği vardı. Figürlerin yapaylığı, yüzlerin yandan bakışları, çiçekli dal ve yapraklar ortaçağ İncillerindeki resimlere benziyordu. Fakat resimlerin karakteri, sevecen dindarlıktan başka her şeydi. Ermeni ressam, zulüm gören halkların ruhuna uygun olarak sert, heyecanlı ya da sıkıntılı konuları işlemişti. Özellikle Tevrat söz konusu olduğunda böyleydi: Cennetten Kovuluş! Parıltılı kılıç bir palaya dönüşmüştü resimde. Cebrail'in başının üzerindeki kutsal ışık ise elmaslarla süslü bir kavuğu andırmaktaydı. Ya da: Kabil'in Habil'i öldürüşü! Terk edilen sunağın yakıp yok eden ateşi, savaşçı şeytanî bir kenar pervazı oluşturuyordu. Gabriel tam İshak'ın kurban edilişini konu alan resme bakarken, Türklerin ilk şarapneli kent çukurundan birkaç yüz metre güneye, Damlacık'ın ilk tepelerinin altına düşmüştü bile. Gabriel koşarak yola koyuldu. Yolda karşılaştığı Altuni'nin altından eşeği almıştı. Sopa ve topuklarıyla hayvanın canını öyle yakmıştı ki, Kuzey Geçidi'ne olağanüstü kısa sürede ulaştı.

* * *

İttihatçılar bu kez saldırılarını savaş kurallarına daha uygun, daha kurnazca hazırlamışlardı. Antakya Askerî Komutanı, mahmur gözlü ve çocuksu yanaklı o iyi huylu adam, saldırıyı bizzat yönetiyordu. Yardımcısı, sert yüzbaşının tam da bu sırada birkaç günlük izin alarak Halep'e gitmesi ilginçti; böylece her türlü sorumluluktan kurtulmuş oluyordu. Binbaşının, kaymakamla yüzbaşı karşısında savunduğu rahatına düşkünlükten kaynaklanan akılcı ılımlılık önerisi kabul edilmediğine göre, Musa Dağ'a karşı yürütülecek seferi hızla düzenlemekten başka yapacak şeyi kalmamıştı. Düşmanlarına duyduğu öfke ve kin, rahatına düşkün adamın kararlarına, sefer hazırlıklarına beklenmedik bir atılım kazandırmıştı. Neredeyse bütün gününü Antakya telgrafhanesinde geçiriyordu. Mors aleti, sınır bölgeleri içinde üslenmiş olan küçük ordu ve jandarma birliklerini harekete geçirmek için, İskenderun, Halep ve Eskereh yönüne tıkırdayıp duruyordu. Yaşlı binbaşı dört gün içinde bin silâhla iki

toptan oluşan önemli bir gücü bir araya toplamıştı. Bu güç, Antakya'ya kaydırılmış iki düzenli bölük, daha küçük bölgelerden gelen aynı bölüğün iki takımı, bu günlerde garnizona ulaşmış yarım batarya, ayrıca bir zaptiye bölüğü ve son olarak Hammam yakınlarındaki dağlardan toplanmış çetelerin oluşturduğu büyük gönüllüler grubunu kapsamaktaydı. Aynı zamanda keşifçiler, Damlacık mevzilerinin belli kısımlarını, çok güvenilir olmasa da, araştırmışlardı. Yirmi bin Ermeni'yle makineli tüfekler konusundaki yanlış inanç, hiçlik içinde eriyip gitmişti. Binbaşının elinin altındaki asker ve silâh sayısında öylesine büyük bir üstünlük vardı ki, Ermeni kampının tasfiyesi saat meselesiydi. İttihatçıların taktiği, gizli yığınak ve baskın tarzında saldırıydı; bu çok önemliydi. Gerek yığınağın gizli yapılması, gerekse de baskın binbaşı tarafından başarıyla uygulanmıştı. Musa Dağ'ın bütün gözcülerinin yanıldığı anlaşılıyordu. Binbaşı ordusunu birbirinden bağımsız hareket edebilecek, yaklaşık aynı güçte iki birliğe ayırmıştı. Birliklerden biri, 13 Ağustos gecesi en sıkı güvenlik önlemleri altında Süveydiye kasabalarına doğru yola çıkmış, çok iyi dağılıp gizlenerek Güney Kalesi'nin altına düşen Seleukos harabelerinde karargâh kurmuştu. Buna karşılık komutan ve topçunun bulunduğu öteki birlik, Antakya-Belen yolunda kuzeybatıya doğru bir parça ilerledikten sonra, son derece kötü katır yollarına saparak dağa ulaşmıştı. Binbaşının savaş planının ilk gediği bu noktada kendini ele veriyordu. Ağır sahra obüsleri, iki kişinin sürekli tekerlek parmaklarına yatmasına ve güç aşılan dağ yolunda parçalara ayrılmış topun mahmuzunu 15 mil boyunca ellerinde taşımalarına rağmen, bir türlü ilerleyemiyordu. Koşum olarak kullanılan yük eşeklerinin, bu görev için tamamen uygunsuz olduğu anlaşılmıştı. Bu tersliğin sonucu on saatlik gecikmeydi. Birinci birlikten yarım gün önce yola çıkmış olan bu birlik, geçidin kuzeyine doğru uzanan Musa Dağ'ın tepelerine *13 Ağustos akşamı değil*, ancak 14 Ağustos'ta, öğleye doğru gelmişti. Güneş doğduktan bir saat sonra yapılması planlanan çift saldırı, böylece gündem dışı kalıyordu. Güney Birliği'ne komuta eden yüzbaşıyla, yakıcı güneş altında saklandıkları yerlerden başlarını çıkaramayan askerler, saldırı işareti (ilk obüs atışı) bir türlü gelmediği ve acımasız güneşin altında uzun süre bekledikleri için tamamen yıpranmışlardı. Kuzey Birliği'nin durumu daha da kötüydü. Dağda on beş saat yürümüşler, bu arada sadece üç kez çok kısa molalar vermişlerdi. Bu noktada binbaşının şöyle demesi gerekirdi kendi kendisine: Bugün askerlerimi dinlendireceğim. Süveydiye'de bekleyen yüzbaşıya haberci yollayın, saldırıyı yarın sabaha erteleyeceğim. Yaşlı adamın rahatına düşkün karakterini göz önüne alan herkes, böyle davranacağına

bire karşı yüz iddiaya girerdi. Fakat aksi gerçekleşti. Rahat insanlar çoğu kez sabırsızdır. İstemedikleri olaylara karıştıklarında hemen sonuçlandırmayı amaçlarlar. Binbaşı, topçu subayına, obüsü hemen mevzilendirmesini emretmiş, aceleyle yemek pişirtmiş, bir saat sonra da, bölüğünü dar avcı zinciri halinde Ermeni Geçidi'ne doğru harekete geçirmişti. Burada, önce uygun bir mesafe koruyarak küçük yarıklara, ağaçların ve kaya kütlelerinin arkasına çıt çıkarmadan gizlenmişlerdi. Yaşlı barışçıl binbaşı, askerlerine yönelik ateşli konuşmalar yapmıyor, kendi kendisine sessizce küfredip duruyordu. Kaymakama, yüzbaşıya lânet okumakta, parçalanabilir dağ topları yerine bu ağır ve hantal obüsleri gönderen bölge komutanına, öncelikle de uğursuz, kambur üçkâğıtçı dediği ordu komutanı Cemal Paşa'ya sövüp sayıyordu. Ona göre İttihatçı politik subayların tümü küstah birer vatan hainiydiler. Eski sultana karşı komploya girişmişler, yenisini de sarayında tutsak etmişlerdi. Kendi kendilerine general, ekselans ve paşa rütbelerini veren gülünç alt rütbeli subaylardı hepsi. Eskiden o çapta insanlar yüzbaşı bile olamazlardı. Ermeniler konusundaki rezalet de, bu İttihatçı domuzların sayesinde yaşanmıştı. Abdülhamid'in saltanat sürdüğü o altın zamanlarda, Hıristiyan köpeklere karşı birçok kez katliamlar yapılmış, ama bunların hiçbirini kendisi gibi yüksek rütbeli bir kurmay subay yürütmemişti. Yorgun ve öfkeli adam, maiyetiyle birlikte ilk ateşi bekliyordu. Obüs subayına sivil Ermenilerin bulunduğu yerlere birkaç atış yapmasını emretmişti. İstanbul'daki İttihatçı güruhun, genel kurmay haritaları dedikleri bile doğru değildi. Eldeki haritalara ihtiyatla yaklaşarak gönderilmeliydi şarapnel ve bombalar Damlacık'ın sırtlarına. Binbaşı böylece, yani kampın ateşe tutulmasıyla, kadın ve çocuklar arasında panik başgöstereceğini, bunun da erkeklerin savaşma gücünü azaltacağını hesaplıyordu. Hesap pek yanlış sayılmazdı. Obüs mermilerinin hedefi bulması daha çok tesadüf eseriydi. On iki mermiden kent çukuruna düşen üçü, sadece maddî zarar vermekle kalmamış, aynı zamanda üç kadın, yaşlı bir adam ve iki çocuğun, ne mutlu ki sadece hafif biçimde yaralanmasına yol açmıştı. Hedefi tam bulan bir başka obüs mermisi ise depoya düşerek geriye kalan unla birlikte tütün, kahve, pirinç ve şeker stoklarını da yerle bir etmişti. Depo alev alev yanıyordu. Ateşin biraz ötedeki kulübelere sıçramamış olması Tanrı'nın lütfuydu. Şaşkınlık umutsuzluk kadar büyüktü halk arasında. Öte yandan ateş savaşçılar üzerinde, alarm verilmesinden on kat daha büyük bir etki yapmış, görevde olmayanlar anında işlerinin başına koşmuştu. Arslan Nurhan, siperleri birkaç dakika içinde tam saldırı durumuna getirmiş bulunuyordu. Gençlik Birliği'nin

emirberler ve keşifçiler grubu hattın gerisinde toplanmıştı. Bagratyan, eşeğin sırtında soluk soluğa mevzilere ulaştığında, savaş mekanizmasının her bölümünün bütünüyle hazır olduğunu gördü. Birkaç dakika sonra Güney Kalesi'nden ilk haber gelmişti bile. Böylece askerler gerçekleştirdikleri baskında pek başarılı olamamışlar, şaşırmış ama soğukkanlılığını yitirmemiş direnişçilerle karşılaşmışlardı.

Sarkis Kilikyan'la Güney Kalesi'nin günüydü bugün. Düşmanın bu kesimde hiç deneyimi yoktu. Taş bayırları, yıkıntıların oluşturduğu taraçalarıyla dağın sarp inişinin çıplak ve geniş yarım dairesinde Osmanlı keşifçiler, daha ileri gitmeye cesaret edememişlerdi. Birliğin komutanı yüzbaşı, bölgeye hakim kayalık kulenin sivri kütlelerinin ardında mevzilenmiş direnişçiler olup olmadığını bile bilmiyordu, kalabalık Orontes ovasının Müslüman halkı, dağdaki savaşın heyecanlandırdığı Süveydiye, El Eskel ve Cedidiye kasabaların ahalisi, kaya saçağının ardında günlerden beri hiçbir hareket görmediklerini, geceleri ateş yakılmadığını iddia etmişlerdi. Fakat bölük komutanı dikkatliydi, her şeye rağmen, ortalıkta görünmeseler de, Damlacık'ın güney eteklerinde Ermeni mevzilerinin olabileceğini düşünüyordu. Birliğini çoktandır biri cepheden saldıracak, öteki ise kuşatma hareketine girişecek iki gruba ayırmıştı. Birinci grup düzenli birliklerden, ikinci grup çete ve zaptiyelerden oluşuyordu. Cepheden saldıracak grup dağı doğrudan çıkarken, kuşatma *grubu, dağın çizdiği kavisin denize değdiği yerde, Habeste bölgesinde*ki dağ silsilesinin üst tarafında olduğu sanılan Ermeni mevzisine arkadan saldıracaktı. Yüzbaşı bölüğünü avcı zincirinde değil, mümkün olduğunca küçük hedef oluşturmalarını sağlamak amacıyla, kaz dizilişinde yürütüyordu. Askerlerin siper olarak kullandığı Seleukos harabeleri denizden üç yüz metre yükseklikte bir dağ basamağında yer aldığından, saldırganlar, Güney Kalesi'nin taçlandırdığı taşlık bayırın eteğine ulaşmak için, yıkıntıların oluşturduğu yaklaşık aynı yükseklikteki çıplak bayırı aşmak zorundaydılar. Aşılamayacak kadar dik olmayan, birçok yeri korunaklı bu bayır, tam da bu nedenle binbaşıya göre, herhangi bir saldırı için, Damlacık'ın, her ağacın, her çalılığın arkasında varolabilecek Ermeni pususunun gizli köşelerine açılan şu ya da bu ormanlık bayırından daha uygundu. Öte yandan her taraftan görülebilen köy yollarını kullanmaları halinde yığınağı gizlemek mümkün olmazdı.

Güney Kalesi'nde emir-komuta ilişkileri hiç de netleşmiş değildi, ki bu Bagratyan'ın genel savunma planı içerisinde ağır bir hataydı. Çıplak ve dik arazi yapısından ötürü, bu noktanın Kuzey Geçidi'yle Palamut Meşesi Geçidi'nden çok daha az tehlikeli olduğunu düşündüğü için,

halkın uzağında tutmak istediği, deyim yerindeyse, Damlacık'ın güvenilmez suçlular dünyasını oluşturan gerçek ve sahte asker kaçaklarını çoğunlukla kalede mevzilenmiş birliğe vermişti. Kısım komutanı, inatçı ve öfkeli asker kaçaklarına kendisini kabul ettiremeyen, Hıdır Bey'li silik, ağırkanlı biriydi. Savaş Komitesinin atadığı yüksek denetçi, komiser ve öğretmen Oskanyan ise, isabetsiz öğretmen sertliği ve gösterişçiliğiyle daha ilk günden gülünç olmayı başarmıştı. Kısa boylu, hotzotçu Oskanyan, hayatın içinde iyice pişmiş, hayatın sillesini yemiş bu adamların gözünde, sandığı gibi saygın bir yer alabilecek durumda değildi. Buna göre o kısmın en güçlü kişiliğinin duruma hakim olması doğaldı; bu Sarkis Kilikyan'dı elbette.

Rus, Bagratyan'ın karşısında uğradığı yenilgiden sonra içsel bir değişim geçirmişti sanki. Halkın yaşamına hiçbir bağlılık hissetmeyen, canı isterse uyan bir konuk değildi artık, tersine o günden itibaren savaş düzenine itirazsız ayak uydurmuştu. Bundan da öte, bulunduğu kısımda yaratıcı istihkâm mühendisi olarak sivrilmekteydi. Büyük taş kütlelerinin oluşturduğu gevşek savunma duvarını günlerce süren çalışmayla yükseltip sağlamlaştırmış, savunma gücünü ezici biçimde çoğaltmak için ilkel ama önemli bir mekanizma kurmuştu. Taşlık bayırı oldukça mesafeli aralarla çevreleyen üç duvarın ardına uzun meşe kütüklerinden dikdörtgen sehpalar kurdurmuştu. Sehpaların çapraz direklerine güçlü manila halatıyla, yatay olarak, muazzam büyüklükte bir tür levha ya da demir çakılmış kalkan taşıyan kalın bir mertek asılıydı. Halatlar uzaltılıp kısaltılarak merteğin itme noktasını duvarın üzerine kaydırmak mümkündü. Çok gerilmiş pandül noktasından duvara çarpan olağanüstü ağır mertek, insanın kesinlikle gerçekleştiremeyeceği bir itme gücüne ulaşıyordu.

Obüs atışı başlayıp, gözcüler, Osmanlı avcı zincirlerinin Roma harabelerinin bulunduğu dağ basamağını çıkmaya başladıkları haberini verir vermez, Gabriel Bagratyan tarafından atanan kısım komutanı tamamen kendinden geçmişti. Kayalık kalede ki yarıklardan birinin önünde, herhangi bir emir vermek için kendini toparlayamadan, put kesmiş gibi bayırdan aşağı bakıyordu. Korkunç bacaksız Hrant Oskanyan kâğıt gibi bembeyaz kesilmişti. Elleri öyle titriyordu ki, ilk kurşunu sıkabilmek için tüfeğinin emniyetini bile açamamıştı. Midesi bulanıyor, başı dönüyordu. Daha yarım saat önce korku salan savaş tanrısı rolündeki esmer öğretmen şimdi kaçmak için bile yeterli gücü bulamıyordu kendisinde. Sesi kısılmıştı, küçük bir köpek gibi Sarkis Kilikyan'ın peşinden hiç ayrılmıyordu. Denetçi, dişleri takırdayarak sığınmıştı denetlenene. Rus'un

donuk gözlerinde, her zamanki gibi, akikten bir sessizlik vardı. Asker kaçakları gibi öteki mangalar da, sanki doğal liderleriymiş gibi, hemen etrafında toplanmışlardı. Hıdır Bey'li adamı kimsenin taktığı yoktu artık. Kilikyan ise neredeyse tek sözcük etmiyordu. Kalabalık ortasında, savunma mekanizmasını adımlıyor, kayalık kule, savunma duvarı ve yan siperler için görev alacak adamları eliyle göstererek seçiyordu. Sehpaların ardında, yüksek taş yığınlarının üzerinde merdivene benzer aletler hazır edilmişti. Şimdi, Kilikyan'ın işareti üzerine ikişer kişi merteklerin duvara çarpmasını sağlamak üzere merdivenleri çıkmaya başladılar. Rus, Gabriel Bagratyan'ın 14 Ağustos'ta uyguladığı taktiğin aynısını uyguluyordu. O da en uygun anı beklemekteydi. Ancak, Kilikyan'ın kayıtsız ve cansız sabrının Gabriel'inkiyle karşılaştırılamayacak kadar sonsuz olduğu görülmüştü. Askerlerin öncü gücü taşlık bayırın eteğine ulaştığında, Nuh Nebi'den kalma çakmağıyla bir sigara yaktı Kilikyan. Hemen yanı başında duran Oskanyan ise tir tir titreyerek soluk soluğa tekrarlıyordu: "Şimdi! Şimdi Kilikyan, haydi!" Bir eliyle döküntü çakmağını yakmaya çalışırken, öteki eliyle öğretmeni, ayağa sıçrayıp zamanından önce işaret vermemesi için tutmuştu. Çıkışta tehlikeyle karşılaşmamaları ve dağın sakin görüntüsü nedeniyle güvenlikte olduklarını sanan askerler, kendilerini iyice bırakmış, bir araya toplanıp lâflamaya başlamışlar, şekilsiz kalabalıklar oluşturmuşlardı. Ne var ki bayırın ortalarına geldiklerinde Kilikyan'ın uzun ıslığı duyuldu. Aynı anda muazzam kalkanlarla mertekler gevşek duvara çarpmışlardı. Üst taraftaki hafif taşlar, kurşun gibi vınlayıp etrafı tozutarak saçıldı ortalığa. Daha alttaki büyük kireç kütleleri ise, önce öne eğilmiş, sonra büyük, vahşi sıçrayışlarla askerlerin ortasına düşmüştü. İlk etki bile korkunçtu. Fakat Ermeni dağı bu kadarla yetinmemiş, Suriye sınırında meydana gelen bu doğal afetin gelecek kuşaklarca da hatırlanması için, düşmanı korkunç biçimde imha etmek amacıyla savaşa bizzat katılmıştı. Savunma duvarı kayalık kulenin en tepesindeydi. Merteğin şiddeti doğal kireç tepelerini temellerinden sarsmış, büyük kireç kütleleri koparak vadiye yuvarlanmıştı. Anlatılması mümkün olmayan bu taş yağmuruna iri ve gevşek taş yığınlarından oluşan bayır dayanamazdı. Şimdiye kadar görülmemiş ani bir dalga kırılmasının uyuşturan çatırtısıyla kayıyor, kireç ve tebeşirden oluşan korkunç bir sel gibi asker olarak ne varsa beraberinde alıp götürüyordu. Tüyler ürpertici bir kaya çığından da beterdi. Damlacık demir alarak harekete geçmişti sanki. Tepe, başkent Seleukos harabelerinin üstüne çökmüş, sütunları yıkmış, sarmaşıklarla kaplı duvarları parçalamıştı. On dakika boyunca sanki Süveydiye ve

Orontes'e kadar ilerlemek istiyormuş gibi akmıştı aşağıya dağ. Taş yağmuru askerî birliğin batı grubunu Habeste köyünün üst tarafında sıyırıp geçmiş, grubun yarısı kaderin lütfu sonucu kurtulmuş, öteki yarısı ise ya ölmüş ya da yaralanmıştı, Köy de kısmen zarar görmüştü. On beş dakika sonra, boş ölüm sessizliği sardı her yanı. Dağ geçidi güneşin altında, eskisi gibi sinsi-sakin duruyordu. Kuzey Geçidi'nden duyulan obüs atışları, boğuk sesle inletiyordu yeri göğü. En ufak taşın bile hareket etmediğinden emin olunca ikinci kez ıslık çaldı Kilikyan. Donup kalmış asker kaçaklarıyla öteki savaşçılar hemen harekete geçtiler. Güney Kalesi Birliği Rus'un komutasında, dağ basamağını rahatça aşağı inerken, yaralı askerleri soğukkanlılıkla öldürüyor, ölüleri kelimenin tam anlamıyla soyup soğana çeviriyordu. Bu işi, kuzeyde kardeşlerinin yürütmek zorunda kaldıkları ağır savaşı göz önüne almadan, kayıtsız bir titizlikle yerine getiriyorlardı. Sarkis Kilikyan üzerindeki paçavraları bir Osmanlı piyadesinin yepyeni üniformasıyla değiştirmişti. Ölünün giysisindeki taze kan lekesine rağmen Rus kendisini yeni doğmuş gibi hissediyor, sağa sola dönüp duruyordu. Hrant Oskanyan ise kayalık kulenin en tepesine çıkmış, zafere yaptığı katkıyı pekiştirmek için, çılgın gibi havaya ateş ediyordu. Bu gösterişli patırtı esnasında, cesur bir adam için cesaretin ne kadar önemsiz olduğuna az şaşmamıştı.

* * *

Ne Gabriel ne de binbaşı karşı tarafta Güney grubunun karşılaştığı korkunç talihsizlikten haberdardı. Savaş gürültüsü içinde, ikisi de, kaya yağmurunun çıkardığı gök gürültüsüne benzer uğultuyu uzaktan duyulan sesler olarak algılamışlardı. Bu tarafta Kuzey Geçidi'nde ise savaş, Ermeni oğulları için çok sert, çok şanssız gelişiyordu. Obüs atışlarının böylesine isabetli oluşu şans eseri miydi, yoksa beceriyle mi ilgiliydi bilinmez, ama gerçek olan, bir saat boyunca süren baraj ateşinden sonra, siperin tam dört isabet alarak büyük ölçüde yıkılması, parçalanmış üç cesetle, bazı yaralıların toprağın üzerinde yatmalarıydı. Gabriel Bagratyan gümbürdeyen patlayıcı parçalarından birçok kez şans eseri kurtulmuştu. Teni yağmur yemiş deri gibi kaskatı kesilmişti. Bugüne egemen olamadığını hissediyordu. Buluşlar ve kararlar başka zamanlar olduğu gibi kolayca belirmiyordu kafasında. Bu kadar kayıp -yakıcı bir sitemdi bu- verilmeyebilirdi. Nurhan Çavuş'a geri çekilme emrini geç iletmişti. Oysa kayalık tarafta bunu hemen uygulatma akıllılığını gösterdi. Askerler, yüksek ağaçlardan birinin tepesinde kurmayı başardıkları gözcü

yerinden siperin bir bölümünü görebiliyorlar ve atışlarını ayarlayabiliyorlardı. Sağ taraftaki taş barikatları ise görmeleri mümkün değildi. 4 Ağustos felâketinin bilincinde olan askerler, Musa Dağ'ın dik yamaçlarından korktukları için kuşatma hareketini göze alamamışlardı. Siperlerden tek tek çıkan direnişçiler, kaya kütlelerinin ve labirentin çıkıntılarından iki büklüm geçerek yine bir toprak yarığının içinde bulunan ihtiyat mevzisine ulaşıyorlardı. İkinci siper bugün boştu, çünkü Gabriel dağ eteklerindeki savunma noktalarından tek manga çekmeye bile cesaret edememişti. Askerlerin üçüncü bir noktadan saldırıya geçeceğinden kesin emindi. Damarlarında dolaşan kan donmuştu; biliyordu, bu ihtiyat siperinin kaybedildiği anda, beş bin insanın, düşünülebilecek en fantastik işkencelerle öldürülmesinin önünde hiçbir engel kalmamış olacaktı. Gözcü subayı geri çekilme hareketinin farkına varmamış gibiydi. Mermiler artık bir dakika arayla düşmekteydi birinci sipere. Herhangi bir şeyin hareket etmediğinden emin olan binbaşı, sipere saldırabilecekleri düşüncesindeydi. Sonsuzluk gibi uzayan aradan sonra, karşı tepedeki ormanlık alan içinden vahşi trompet ve borazan sesleri duyuldu. Subay ve astsubaylar avcı zincirinde yürüyen askerlerin ilerlemesi için haykırıp duruyorlardı. Subayların bağırtısı, askerlerin saldırı naralarıyla karışarak ürkütücü bir hal almıştı. Askerlerin neredeyse tamamı, Anadolu *işi karasabanlarının başından alınarak ilk kez savaşa sokulan, üstünkörü eğitilerek* cepheye yeni gönderilen gençlerdi. Saldırılarının herhangi bir direnişe rastlamadan ilerlediğini fark eden bu acemilerin cesaretleri kabarmış, yığınların bildiği o vahşi sarhoşluğa kapılmışlardı. Etrafa saçılmış engellerle dolu dağ sırtını çıkan birlik, fışkıran sevinç gösterileriyle büyük savunma siperini işgal etmişti. Binbaşı, meselenin oldukça iyi yürüdüğünü anlamıştı, genç birliğin zafer dürtüsünü soğutmaması gerektiğini düşünmekteydi. O nedenle ele geçirdikleri mevziye arkalarından gelen zaptiyeleri yerleştirerek, zafer sarhoşluğu içinde bulunan hücum saflarına sıkışık düzende ilerleme emrini verdi. Kendisini ve adamlarını tehlikeye atmamak için topçu ateşini ileri kaydırmayı elbette göze alamamıştı.

Sadece Gabriel Bagratyan değil, ikinci siperdeki her Ermeni evladı, neyin tehlikede olduğunu biliyordu. Her Ermeni'nin yaşamı, ruhu ve bedeni karanlık bir gecedeydi ve bu gecenin içinde dayanılmaz yakıcılıkta bir odak alev alev yanmaktaydı: Hedefe nişan almak. Artık burada önder ya da önderlik değil, taşlaşmış bir bilinç vardı: Arkamda savunmasız kamp bulunuyor; kadınlar, çocuklar, halkımız! Gerçekten de böyleydi. Her zamanki gibi, askerlerin tek merminin bile boşa gitmeyeceği

yakınlığa gelmelerini beklediler. Gabriel ve Aram da kurbanlarına ilk ateşi, sabit bakışlarla düşteymiş gibi açmışlardı. Bundan sonra olanlar, Gabriel'in, Aram'ın ve Nurhan Çavuş'un iradesinden bağımsız gelişmiş, daha doğrusu, üçünün iradesi topluluk iradesi içinde tamamen erimişti. Şarjörlerindeki beş mermiyi kullandıktan sonra silâhlarını yeniden doldurdular. Kesin emir almış gibi bütün Ermeni evlâtları siperlerden çıkmışlardı. Her şey 4 Ağustos'ta yaşananlardan çok farklıydı. Sıkı sıkıya kilitlenmiş dudaklardan bir tek nara bile dökülmüyordu. Elli yaşına kadar her yaştan dört yüz Ermeni, zafer sarhoşluğundan hemen ayılan, dehşete kapılmış acemi genç askerlerin üzerine, suskun ama bütün şiddetleriyle saldırmıştı. Adam adama yakın savaş dehşetli bir dalga gibiydi. Böyle bir durumda süngülerin ne yararı olabilir. Çok geçmeden toprağın üzerini kaplamıştı askerler. Kemikli Ermeni yumrukları can düşmanlarının gırtlağını karşı konulamaz biçimde sarıyor, güçlü dişleri, intikam kanını içmek için şuursuzca askerlerin boğazına saldırıyordu. Bölük adım adım geriye atılmıştı. Artık pembeliğini yitirerek tokat yemişçesine morarmış yanaklarıyla yaşlı binbaşı, zaptiyeleri savaşa sokmak isteyince yarı yolda kaldı. Başlarındaki subay, jandarmanın, savaş birliği değil, düzen birliği olduğunu, o nedenle silâhlı düşmana karşı yıldırım baskınına girişmekle yükümlü olmadığını söylüyordu. Ayrıca jandarma, askerî otoriteye değil sivil otoriteye tâbiydi. Yumuşak huylu binbaşı, öfkeden tepesi atmış olarak, subayı zaptiyeleriyle birlikte kurşuna dizdirmekle tehdit etmişti. Bütün Ermeni rezaletinin sorumlusu kimdi? Cesaretini sadece savunmasız kadın ve çocuklara karşı gösterebilen, çalıp çırpmak, katletmek, gasp etmek ve ırza geçmekten başka bir şey bilmeyen korkmuş zaptiye güruhuyla memurlardı elbette. Öfkesinin hiçbir yararı olmamış, saldırıya uğrayan zaptiyeler siperleri terkedip karşı tepelere çekilmişlerdi. Yine de tam bu anda yardım gelmeseydi bu ölümcül boğuşmanın nasıl sonuçlanacağını kimse bilmezdi.

Taş yağmuru mucizesi ve Osmanlı'nın Güney Birliği'nin tamamen yok edildiği haberi, kent çukuruyla öteki mangalara ulaştığında, bütün halk savaş hırsıyla çılgınca dönmüştü. Ter Haykazun'la Önderler Konseyi'nin düzeni koruması mümkün değildi artık. Ruhlar, günahkâr büyüklük içinde tanrısal desteğe sahip olduklarını hissediyorlardı. Bu arada emirberler, kuzeyde geri çekildikleri haberini getirdiler. Bunun üzerine İhtiyat Birliği hemen kazma, tırmık ve baltalarını kapmıştı. Kadın erkek herkes Ter Haykazun'a bağırıyordu: Kuzey Geçidi'ne! Bugün onlara günlerini gösterecekleri. Papazın kalabalığın başına geçmekten başka yapacak bir şeyi kalmamıştı. Bağımsız mangalar da kuzeye

doğru akıyordu. Çılgın uğultularla her yandan kopup gelen düzensiz güçler birkaç dakika içerisinde savaşın sonunu belirlemiş, askerler ele geçirdikleri mevzilerin çok ötesine, ilk mevzilerine geri püskürtülmüştü. Bagratyan, Ter Haykazun'a İhtiyat Birliği'ni kampa geri götürmesini söyledi yüksek sesle. Şu an top ateşi başlarsa, kalabalık insan kitlesi arasında, önceden tahmin edilemeyen büyük bir felâkete yol açabilirdi. Papaz, zincirinden boşalmış kalabalığı geri götürmekte epeyce zorlanmıştı. Öte yandan ter ve kan içinde kalan direnişçiler, ana siperin bozulan yerlerini hemen büyük gayretle onarmaya giriştiler. Gabriel'in yıpranmış sinirleri her an mermilerin düşmesini bekliyordu. Havanın kararmasına daha bir saatten fazla zaman vardı.

Bagratyan'ın kulaklarında sürekli uğuldayan mermiler bir türlü gelmiyordu. Buna karşılık hiç beklenmedik bir şey oldu. Uzun bir trampet sesi duyuldu birdenbire. Karşı tepedeki orman kenarında canlı bir hareket başlamıştı ve kısa süre sonra da gözcüler, Osmanlı ordusunun hızlı adımlarla geri çekilerek vadiye indiği haberini getirdiler. Hava henüz kararmamış olduğundan, birliklerin Bitias kilise meydanında kamp kurduklarını, binbaşının ise kurmayıyla birlikte, Yoğunoluk ve güneydeki köyler üzerinden Süveydiye'ye doğru hızla at sürdüğünü görmek mümkündü. 4 Ağustos'tan daha başarılı bir gündü, her şeyden önce Tanrı çok lütufkâr davranmıştı. Yine de akşamına, ne mevzilerde, ne de kent çukurunda herhangi bir sevinç belirtisi vardı. Evet, hatta insanlar coşkulu bir mutluluk içinde bile değildi.

Ölüleri getirmişlerdi. Ter Haykazun'un, özellikle kalın toprak tabakası nedeniyle mezarlık olarak belirlediği düz çayırlıkta, üstleri örtülmüş olarak sıra sıra yatıyorlardı. Dağa çıktıklarından bu yana sadece üç yaşlı ölmüştü; mezarları, üzerlerinde siyah boyayla çizilmiş haçları olan kaba kireç kütleleriydi. Oysa şimdi on altı yeni mezara daha ihtiyaç vardı, çünkü obüs mermilerinden ölenlerin dışında, yakın savaşta sekiz kişi kaybedilmiş, yaralılardan beşi de ilerleyen saatlerde can vermişlerdi. Her ölünün yanı başında akrabalar oturmuştu. Fakat duyulan yüksek sesli acı çığlıkları değil, iniltili bir sızlanmaydı.

Küçülmüş suratları, derinlere kaçmış soru soran gözleriyle yaralılar, hastane barakasının çevresinde yatıyorlardı. Barakanın içine yaralıların sadece küçük bir bölümü sığmıştı. Yaşlı doktor, bilgisi ve gücüyle örtüşmeyen, daha önce tahmin edemediği faaliyetin içine düşmüştü. Mayrik Antaram'ın dışında doktora İskuhi, Gonzague ve Juliette de yardım ediyordu. Özellikle Juliette bugün öylesine büyük bir özveriyle çalışmıştı ki, sanki yaralılara sunduğu hizmetle bu halkı yeterince sevmemesini

affettirmek istiyordu. Şark yolculuğuna çıkmadan önce, Paris'teki aile doktorunun kendi eliyle hazırladığı eksiksiz ecza dolabını barakaya taşıtmıştı. Dudakları bembeyazdı. Bazen düşüp bayılacakmış gibi sendeliyordu. Gözleri Gonzague'yu aradı. Onu bir sevgili olarak değil, gücünü, kendi ölçülerinin çok ötesinde harekete geçirmek için zorlayan acımasız bir uyarıcı olarak arıyordu gözleri. Eczacı Krikor da görev icabı ilaçlarıyla barakaya gelmişti. Esasen sadece iki ilacı vardı: Birkaç paket kan durdurucu gaz bezi, bir de üç büyük şişe tentürdiyot. Tentürdiyot, hiç olmazsa yaraların iltihaplanmasını önlediği için, özellikle çok değerliydi. Aslında yaraların iyileşip iyileşmemesini Bedros Altuni, zorunlu olarak doğaya bırakmıştı. Eczacı bu ilacı eli titreyerek kullanıyor, şişe biraz boşalır boşalmaz su katıyordu içine.

Haik ve çetesiyle birlikte iki muharebe alanını ve hastaneyi dolaşan Stepan, ağlaşan kalabalığı görmüştü. Hayatında ilk kez ölüme tanık oluyor, ilk kez sakat kalan, bağıran ya da inleyen yaralılar görüyordu. Bu dehşet manzaraları yaşına yıllar katmış ama ruhunu dinginleştirmemişti. Yüzü zamanından önce olgunlaşarak tutkulu, karanlık, düşmanca bir ifade almıştı. Şimdi gözlerini bir noktaya dikip oturduğunda bazen örnek aldığı Haik'a benziyordu: ama ondan daha ölçüsüz, daha gergindi. Gece olunca, emredildiği gibi, babasına tekmil vermek üzere Kuzey Geçidi'ne gitti. Önderler, Bagratyan'ın etrafında çember olmuş oturuyorlardı. Bagratyan elinde bomba ve şarapnel ateşleyicileri olduğu halde Tempierung'un ne olduğunu anlatıyordu. Obüste halkanın çentiği A harfi üzerindeydi, yani "vuruş noktası" olarak tempiert. Şarapnel ateşleyicisinin çentiği ise üç rakamını göstermekteydi, ki bu namlu ağzıyla hedef noktası arasındaki uzaklık olan üç bin metre gibi bir şey demekti. Ateşleyici birinci hattın yaklaşık bir kilometre arkasında bulunmuştu. Buna göre, saldırı mevzisinin, geçitin ötesinde, yaklaşık iki bin metre olduğu var sayılırsa hesap yanlış olmazdı. Gabriel Bagratyan Musa Dağ haritasını elden ele dolaştırdı. Olası noktayı işaretlemişti, Eğer mantıklı düşünülecek olursa, top mevzinin, Musa Dağ'ın dik eteklerini kuzey yönü boyunca da izleyen çıplak su yolunda olduğu kesindi. Başka yerlerde yüksek ağaç grupları atışların önünde engel oluşturacağından -ki bu namlunun çok yükseltilmesini gerektirir, oysa buna imkân yoktur- obüs atışı için sadece bu dar ve çıplak alan uygundu.

Stepan, Haik ve öteki gençler adamların arkasına oturmuş toplantıyı soluk almadan dinliyorlardı. Arslan Nurhan toplara baskın düzenlenebileceğini düşünüyordu. Gabriel Bagratyan kesinlikle reddetmişti Nurhan'ın önerisini. Askerler, ya girişimlerinden vazgeçerler, ki bu durumda

obüsleri yeniden vadiye indireceklerdi ya da yeni bir planları vardır, bu durumda ise gece mevzi değiştireceklerdi. İki durumda da saldırıya girişmek gereksiz ve çok tehlikeliydi, çünkü güçlü bir topçu, belki de bütün bir piyade alayı, siperlerinden çıkıp saldırıya geçenlere ağır kayıplar verdirebilirdi. Askerlerin yaşadığı deneyden açık biçimde saldırmanın ne demek olduğu görülmüştü. Oysa o, tek bir Ermeni'nin bile hayatını tehlikeye atmak istemiyordu artık. İnatçı Nurhan düşüncesini ısrarla savunmaktaydı. Giderek sertleşen tartışma, komutan kesin biçimde son verinceye kadar uzun süre devam etti:

"Nurhan Çavuş sen de bitkin ve hiçbir işe yaramaz durumdasın. Kes artık! Git uyu! Birkaç saat sonra ne yapacağımıza karar veririz!"

Ancak oğlanlar yorgun değillerdi; her şeyi yapabileceklerini düşünüyorlar, içlerinde abartılı bir dikkatliliğin harekete geçtiğini hissediyorlardı. Stepan babasından bu geceyi mevzilerde geçirme izni almıştı. Kampını kurmuş olan babası, battaniyelerinden birini Stepan'a verdi. Yatakta ya da kapalı bir mekanda yatma ihtiyacı duymuyordu artık Gabriel. Gece öylesine boğucu biçimde genişliyordu ki, açık havada bile soluk alamıyordu adam. Yorgunluktan bitkin düşmüş savaşçılar, uyuşturulmuş gibi hemen uyudular. Yatmadan önce içlerinden biri ateşin kalıntılarını ezerek söndürdü. Nöbetçiler, nöbet noktalarında geçit yollarını dikkatle gözlüyorlardı. Sessiz kuş sürüleri gibi ortadan çekilen çocuklar, kayalık barikatların ardında kaybolmuşlardı. Gökyüzünde dolgun ağustos ayı vardı. Oğlanlar, keskin ayışığı altında, kayalar arasında itişip kakışarak fısıldaşıyor, cırcır böcekleri gibi hiç durmuyorlardı. Başlangıçta her şey açık bir saçmalık, tahrik edici ayışığı altında hedefsiz bir kargaşaydı. Ne var ki serüven tutkunu ruhlarının en uzak köşesinde, Stepan'ın içini dolduran gıdıklayıcı isteğin aynısı vardı. Her şeyden önce çocuksu bir meraktı bu. Obüsleri görmek! Haik çetesi içinde gözcüler grubunun en yeteneklileri vardı. Hapeth Şatakyan'la Samuel Avakyan'ın kesin emri olmaksızın da keşif seferi yapamazlar mıydı? Bu ayartıcı soruyu Stepan atmıştı ortaya. İskuhi'nin İncil'i için giriştiği o çılgınlık itibarını neredeyse Haik'ın derecesine yükselmişti. Haik, Bagratyan'ın oğlunun yükselişine, erişilmez güçteki birinin hoşgörülü ironisiyle tahammül etmekteydi. Hatta şimdilerde bazen, Haik'ın alaycı korumacılığı sayesinde gelişen dostluk eğiliminin son derece güçsüz parıltıları yanıyordu. Ses çıkarmadan kendisini beklemeleri için eliyle işaret etti çete reisi; yukarıda neler olduğunu görmek istiyordu. Sezgi gücüne ve doğaya uyum sağlama yeteneğine kimsenin ulaşamadığı Haik, kendisine eşlik etmek isteyenleri kısa mimiklerle reddederek sessizce ortadan kaybolmuştu.

Yarım saat sonra, oluşturdukları avcı zincirine yeniden sessizce katıldığında, topları gündüzmüş gibi net biçimde gördüğünü söyledi gözleri ışıyarak. Birbirinden altı adım uzaklıkta duran büyük, ağır, muhteşem şeylerdi. Uyuyan on dört topçunun dışında hiç kimse yoktu ortalıkta. Başlarında herhangi bir subay da görmemiş, sadece bir nöbetçi dikkatini çekmişti.

Haik doğru saymıştı. Obüslerin başına gelenler, aynı zamanda, çocuksu yanaklı zavallı binbaşının kariyerini general olarak değil de, Anadolu demiryolları muhasebecisi olarak bitirmesinin kendisini yine de mutlu hissetmeliydi, daha kötüsü de olabilirdi çünkü nedeniydi. Gerçi mahkeme esnasında, Tanrı adına yüzlerce yemin ederek top koruma talimatnamesini unutmadığını, fakat haydut zaptiye ve çetelerin, savaş alanından izinsiz ayrıldıklarını söylemişti, ama bu gerçek adamcağızın işine yaramamıştı hiç. Binbaşı, batarya mevzisini düzenli askerlerden oluşmuş takımla korumak zorundaydı. Yaşlı adamın talihsizliği bununla da son bulmuyordu. Topçu teğmeni, piyadeler çekildikten sonra, tamamen çaresizlik içinde, hiç olmazsa az çok güvenilebilir bir tek astsubay bulunmaması nedeniyle, bir sonraki gün için savaş emrini almak üzere bizzat vadiye inmişti. Bunun üzerine topları çeken eşeklerin sürücüleri de kendilerine gece ihtiyaç duyulmayacağını düşünerek, köylere sıvışmışlardı. Böyle bir savaş ahlâkıyla güneydeki korkunç olay göz önüne alındığında, binbaşı hakkında verilen kararın ölçüsüz biçimde yumuşak olduğu söylenebilir. Başka zamanlar en küçük meselelere bile karışan "kara, kambur dolandırıcı" Cemal Paşa, bu kez bereket versin ki bizzat müdahale etmemişti. Belki generalin başındaki Süveyş sıkıntısı neden olmuştu buna, belki de çirkin Cemal'in, bütün dünyanın hayran olduğu İstanbul'daki Enver'le ilişkisinden kaynaklanan başka nedenler vardı.

Haik ve en becerikli gözcülerden ikisi geçitin öte tarafındaki kayalık sırtı kedi gibi tırmandılar. Tek bacaklı Hagop elbette gelememişti. Bu kez arkadaşı Stepan terslemiş, nihayet yakalarından düşmesini söylemişti hırslı, sakat çocuğa. Sato önemli sorunlarla uğraştığı için gece çetenin çevresinde değildi. Stepan'la Haik, çatılmış tüfek kümelerinden ve mermi torbalarından aşırdıkları silâh ve mermileri taşıyorlardı yanlarında. Bugün ikisi arasında beklenen çekişme sonuçlanacaktı. Zira Stepan, atıcılıktaki becerisine dayanarak, oyun kâğıdının üzerindeki figürün başına elli adımdan isabet ettirebildiğini ne zaman söylese, Haik sertleşmiş ve alaya almıştı çocuğu: "Durmadan palavra atıyorsun." Şimdi kendini beğenmişe, gerçekten palavra olan bir sürü şey arasında, kendisinin atıcılıktaki becerisinin palavra olmadığını göstermenin

zamanı gelmişti nihayet. Ve Stepan Bagratyan bu kanıtı korkunç biçimde gösterdi.

Haik, bu kent çocuğunu, batarya mevzisinin sınırına kadar uzanan yoğun yabangülü fundalıklarına götürmüştü. On adım ötelerinde uyuyanların horultusu duyuluyordu. Nöbetçi, güçlü ay ışığında gecenin yıldızsız görünen gökyüzüne dikmişti boş gözlerini. Zaman ve mekân hiçbir şeyden habersiz sabırla genişlemekteydi. Stepan, mavzerinin namlusunu rahatça yerleştirebileceği bir yer bulmak için dalları gözden geçirdi. Uzun süre ve son derece sakin nişan alan Stepan için, karşısındakiler etten ve kandan oluşmuş insanlar değil, herhangi bir lunaparkta atış barakasına yerleştirilmiş kuklalardı. Avrupa kültürüyle büyüyen çocuk, şimdi, nöbetçinin ay ışığı altında parlayan alnına nişan alma hırsının dışında hiçbir şey düşünemiyordu. Tetiği dünyanın en kayıtsız yüreğiyle çekmiş, patlamayı, silâhın geri tepmesini güven duygusu içinde algılayarak, adamın yere düşüşünü büyük bir hoşnutluk içinde izlemişti. Uyuyanlar ne olduğunu bilmeden yerlerinden sıçrayınca, bu kez daha hızlı ama yine güvenle nişan almış, güçlü hareketlerle mermiyi namluya sürerek tetiği, bir kez, iki kez, üç kez, dört kez çekmişti. On beş Türk, bu seferin ne anlama geldiğini bilmeyen yaşlı redif askerleriydi. Adamlar şaşkınlık içinde sağa sola koşuyor, beş arkadaşları kendi kanları içinde debelenip duruyordu. Düşman görünürde yoktu. Zorla askere alınmış bu iyi yürekli köylüler, siper aramak için falan uğraşmadan, akılları başlarından gitmiş gibi ormanın içine doğru koşuyor, bir daha görünmemek üzere uzaklara, çok uzaklara kaçıyorlardı. Haik arkalarından şarjöründeki beş mermiyi de boşalttı, ama usta Stepan'ın saptadığı gibi, hiçbiri isabet etmemişti. Obüsler, top toparlakları, cephane arabaları, mermi sandıkları, karabinalar, yük hayvanları terkedilmiş olarak geride kalmıştı. Böylece on dört yaşındaki oğlan çocuğu, beş mermiyle, ırkından milyonlarca insanın katledilmesinin öcünü, zorla silâh altına alınmış masum köylülerden, yani yanlış insanlardan almıştı. Savaş ve öç alma eylemi beraberinde böyle yanlışlıklar getirir her zaman.

* * *

Nöbetçiler, ayın derin dinginliği altında, kuzeyden arka arkaya gelen silâh seslerini duyunca komutanı uyandırmışlardı. Kayalık bölgede arkadaşlarını bekleyen oğlanlar, vahşi bir korkuya kapılmışlardı. Kendilerini sorumlu hissediyorlardı. Naralar atarak, el kol işaretleri yaparak ileriye atıldılar. Fakat Hagop, öfkeli çevikliğiyle henüz uyku sersemliğinden

sıyrılamamış olan Gabriel Bagratyan'a koşmuştu. Tek bacaklı çocuk umutsuzca karşı tepeyi göstererek sürekli bağırıyordu: "Haik ve Stepan! Oradalar! Stepan ve Haik." Gabriel ne olduğunu anlamıyordu, sadece Stepan'ın tehlikede olduğunu kavramıştı. Gösterilen yöne doğru çılgın gibi koşmaya başladı. Yüz kişi de silâhlarını kapıp komutanlarının ardından seğirttiler. Arslan Nurhan Çavuş da bunlar arasındaydı elbette. Bagratyan obüslerin bulunduğu yere ulaştığında, neler olduğunu anlayıp Stepan'ın da sağ salim olduğunu görünce, sanki oğlunu gecikmiş olarak korumak istermiş gibi, sertçe kendine çekmişti. Ötekiler felç eden bir şaşkınlık içindeydiler. Tunç karışımı çelikten yapılmış devasa oyuncakla uğraşırken, tehdit edici zamanı ve gerçekliği, evet hatta çevrelerindeki kanlı ölümü unutan genç kahramanları ve obüs fatihlerini hiç kimse dikkate almıyordu. Soluksuz kalan Ermeniler bir süre donmuş gibi kalmışlardı yerlerinde. Bu ganimetin bıraktığı inanılmaz etki öylesine büyük, zafer öylesine baş döndürücüydü ki çatışmaya ilişkin bir şeyler sormak için hiç kimse zaman bulamamıştı. Askerler geri gelmeden topları hemen emniyet altına almalı! Savunmanın başarı umudu birden yükselmişti. İki yüz kol birden girişti işe. Koşumlar, top toparlakları, cephane arabası yukarı kaldırılıp obüsler top toparlaklarına asılmıştı Herkes itmeye yardım ediyor, kayışları çekiyor ya da tekerlek parmağını tutuyordu. Yolsuz, engebeli dağ sırtında ilerliyorlardı, ama gece dağı, taşı, her türlü sert engeli yumuşak kotaylıklar içinde eritiyordu. Bazen coşkuyla asılan kolların altında kundaklar, toprağın üzerinde kayıp gidiyormuş gibi geliyordu insana.

Obüsler, inanılmaz arazi koşullarına rağmen bir buçuk saatten az bir sürede Gabriel Bagratyan'ın istediği yere getirilmişti. Stepan'ın becerdiği işi kısaca anlattılar kendisine. Fakat yüreğini hâlâ titreten korku dilini kilitlemişti sanki. Oğlunu ödüllendiremezdi. Kendi başına buyruk cüretkâr muzipliklerin, sadece henüz erişkin olmayanlara değil, mangalara da tehlikeli örnek olduğunu düşünüyordu. Eğer herkes kendi kahramanlık oyununu oynamaya kalkarsa, halkın bir süre daha hayatta kalmasını sağlayacak iki güç olan disiplin ve merkezi komuta diye bir şey kalmazdı. Fakat Stepan'a ilişkin duyduğu kaygı daha derindi. İyi talihi, onu iki kez, kendisinin bilincinde olmadığı anlaşılan son derece tehlikeli işlerden sağ salim döndürmüştü. Çocuğun aklı başında değildi belli ki. Ne var ki Üç Çadır Mevkii'ne kapatılamazdı. Gabriel bu düşüncelere kaptırmadı kendisini, çünkü şu ah kafasını toplar meşgul etmekteydi. Balkan savaşı esnasında buna benzer bir bataryada görev yaptığı için bu tür sahra obüslerini tanırdı. Osmanlı'ya Skoda fabrikaları tarafından

teslim edilmiş, Avusturya-Macaristan yapımı, 1899 model 10 cm'lik sahra obüsleriydi bunlar. İkinci topun cephane arabasında bölmeler içinde otuz mermi vardı. Gabriel gerekli her şeyi gözden geçirdi, nasıl kullanılacaklarını pek az hatırlayabilmişti. Perdeli atışlar için yön tespit edici alet, ateş talimatnamesi ve top kundağı kasaları içinde bulduğu atış tabelasına baktı. Eski bilgilerini hatırlamaya çalışıyordu. Bitias'ın uzaklığını hesaplayarak, askerlerin gece kampının nerede olduğunu tam çıkarmaya çalıştı. Varsayılan kanat yönünü tespit etmek için nişangâhı vidaladı, durduğu yerin yüksekliğini göz önüne alarak taban terazisinde denge sağlanıncaya kadar küçük çarkla top namlusunun yükseliş seviyesini ayarladı, ancak bundan sonra kamaları açarak iki mermiyi anahtarla tempierte, mermi silindirini namluya sürdü ve fişek kovanına bastı. Alışık olmayan elleri bütün bu işleri uzun sürede yerine getirebilmişti; Nurhan Çavuş'un pek az yardımı dokunuyordu. Gün ışımaya başlayınca bütün unsurları yeniden kontrol eden Bagratyan, Nurhan Çavuş'la birlikte, ellerinde ateşleme fitili olduğu halde, talimatlara göre, obüslerin yanına çömelmişlerdi. Korkunç kısa patlama ardı ardına havayı parçaladı. Toplar geri teptiğinde mahmuzları derince girmişti toprağa. Kötü yönlendirilmiş şarapneller, Bagratyan'ın hedefinden çok uzaklara, vadiyi aşarak çok uzaklara gitmişti. Bütün Müslüman bölgeyi, Hıristiyanların kazandığı yeni zafer, Osmanlı topçusunun kayıpları, Damlacık'ın ele geçirilememesi ve Ermenilerin, herkesin bildiği apaçık bir gerçek olan Musa Dağ'ın cinleriyle ittifak yaptıkları konusunda haberdar etmek için bu olay yetmişti. Çeteler daha aynı akşam ortadan kaybolmuş, bu nahiyede yaşamayan zaptiyeler de onlarla birlikte gitmişlerdi. Bölüğün geri kalan yetersiz kısmı da, bu şeytanî dağa bütün bir tümenin saldırısının bile sonuçsuz kalacağından emindi. Binbaşı genç askerler arasında isyan çıkmasını göze almadan yeni bir saldırı için emir veremezdi. Böylesine cüretkâr davranmayı aklına bile getirmemişti, daha önemsiz bir sorunla uğraşmaktaydı: Uzun ölü ve yaralılar konvoyu, kesin olarak emrettiği gibi, kimse farkına varmadan Antakya'ya ulaşmış mıydı acaba? Yaşlı adamın yüzü küle kesmişti. Uykusuz geçen iki gece ardından yaşanan savaş heyecanı nedeniyle atının üzerinde dik duramıyordu. Çöküşü kesindi. İyi günlerinde bile fazlaca kayıtsız olan binbaşı, düşünme yeteneğini büyük ölçüde yitirdiği şu anda lânet olası kaymakamı, Ermeni rezaletinden sorumlu bütün kurnaz memurlarıyla birlikte çöküşe ortak etmek için herhangi bir çareye başvuracak durumda değildi.

Yakınlarında duyulan iki muazzam gök gürültüsü kent çukurundaki insanları, tanrısal kurtuluşun gürleyen işaretiymiş gibi etkilemişti. En

katı ve içine kapanıklar bile bu kez birbirlerini kucaklayıp ağlıyorlardı: "Belki de İsa kurtulmamızı istiyor!" Sabah selâmı şimdiye kadar hiç bu kadar içten duyulmamıştı. Bagratyan'a gelince, krallık mertebesi her zaman için sağlamlaşmıştı. Gabriel'in yanına gelenler oğlu Stepan'a "Arslan" unvanını vermek için izin istiyorlardı. Gabriel Bagratyan şiddetle reddetti. Oğlu henüz önündeki tehlikelerin bilincinde olmayan bir çocuktu. Mağrurlaşmasına yol açarak, günün birinde korkunç sonla noktalanabilecek yeni çılgınlıklara teşvik etmek istemiyordu onu. Yani Stepan babasının katılığı sonucunda resmî ödül kazanamamıştı. Daha sonraları Damlacık çatışmalarından söz eden Ermeni kronikçiler adını anmadan, "genç bir piyadenin kahramanlığı"ndan söz etmişlerdir. Ancak Bagratyan'ın oğluna ölümden sonra gelen şanın ne yararı olabilirdi?

Gabriel Bagratyan gibi, Stepan Bagratyan da çoktandır bir başkasıydı. Yumuşak huylu insanlar, bir kez haklı olsalar da, kanlı zanaati, bedelini ödemeksizin sürdüremezler. Çocuğun narin alnına Musa Dağ'ın acımasız tanrılarından biri kara damgasını vurmuştu.

14 Ağustos'un bu şanlı gecesinde, pek önemli değilse de, bir başka şey daha gerçekleşti. Sato akşam olduğu gibi, gizli yolların alacakaranlıklarından vadideki arkadaşlarına gitmişti. Savaşın nasıl geçtiğini, on altı ölünün üstleri örtülmüş olarak toprağın üzerinde yattığını ve yaralıların aptal hekim Altuni yaralara kahverengi bir sıvı sürünce acı acı bağırdıklarını öğrenmeliydiler. Dağlılarla mezarlık halkının canlı gazetesi, bugün üst üste yığılan yeni haberlerle mest olabilir, bundan sonraki günler için yaşama hakkı kazanabilirdi. Müşterilerinin ihtiyaçlarını yerine getirip kendisini sevgili çocuk gibi hissettiğinde, göz bebekleri büyüyüp küçülen ışık çizgilerine dönüşüyor, girtlaktan gelen bölük pörçük sözcüklerle heyecan ve hoşnutluk duyarak anlatıyordu sansasyonları. Mezarlık halkı, yaşlı Manuşak, yaşlı Vartuk ve kendisine inanılacak olursa içlerinden en yaşlısı Nunik, hoşnutlukla dinlemişlerdi Sato'yu. Meselelerin içyüzünü kavradıklarını başlarını sallayarak ifade ediyorlardı. Kendilerine güven gelmişti birden. Artık herkesin reddettiği hiçbir işe yaramaz insanlar değillerdi, hayır, bir görevleri, ezelden beri yürüttükleri bir meslekleri vardı. Yukarıda Damlacık'ta on altı ölü yatıyordu. Ölülerin onlara ihtiyacı vardı şimdi. Göreve başladıkları an, halk arasındaki can düşmanları, yani Bedros Altuni ve öteki aydınlanmacılar güçlerini yitiriyorlar, ağıtçı kadınları kovalayamıyorlardı.

Nunik, Vartuk, Manuşak ve öteki dilenci kadınlar, memurların vakur adımlarıyla mezarlığın çevresinde bulunan inlerine dağılmışlardı. Bitli başlarını koydukları ağzına kadar dolu, kirden kaskatı kesilmiş çuvalla-

rını çekip çıkardılar dışarıya. Çuvalların dibinde, yoğun kokuşmuşluk içinde çürüyen şeyleri tarif edebilmek için sözcükler yetmez. Bunlar, elli yıldan bu yana, kelimenin tam anlamıyla yerlerden toplanmış şeylerdi. Dünyadaki bütün yoksul ve yaşlı kadınların toplama düşkünlüğü, küflenmiş pılı pırtının saklanması, kokmuş çöplerin bir araya toplanması... Kıskançlıkla korunan paçavra ve çürümüş dilenci hazinesi, bu çuvalların içinde, tam anlamıyla kokmuş bir amaçsızlık cümbüşüne dönüşmüştü. Fakat, şu işe bak, yaşlı kadınların çuvallarının içinde, kumaş parçaları, yamalar, boş kutular, taşlaşmış ekmek ve peynir dilimlerinden başka araç gereçler de vardı. Hepsi de sonsuz zenginlikteki çuvalların içinden, ilk el atışta aynı şeyleri çıkardılar: Uzun gri bir örtü ve bir tas dolusu yağlı merhem. Hemen yere oturup yüzlerini oyuncular gibi boyamaya başladılar. İyice çukurlaşmış kırışıklıkların içini doldurarak adeta inanılmayacak kadar yaşlı suratları zamanın dışına çıkmış heybetli maskelere dönüştüren koyu mor renkli makyaj yapıyorlardı. Özellikle, aşınmış burnu ve dudaksız koyu maskeden sırıtan güçlü dişleriyle Nunik, yersiz yurtsuz şifa dağıtıcı olarak romantik ünlerine tamamen uygun görüntüdeydi. Yüzlerini boyamak için uzun süre uğraşmışlardı. Bir süre sonra aniden hazırlıklarını kesip, önlerinde duran silik mum ışığıyla, yağ çanağı içindeki fitili aceleyle söndürdüler. Nal sesleri ve konuşmalar duyulmuştu. Binbaşı kurmayıyla birlikte Süveydiye'ye doğru gitmekteydi. Gürültü, tahtacılıkla uğraşan Habipli köyüne kayınca, ayağa kalkan kadınlar, dağınık, kır saçlı başlarına örtülerini sarıp ellerine uzun sopalarını aldılar ve parçalanmış pabuçlarını takırdatarak yola koyuldular. İnce, yaşlı bacakları şaşılacak kadar hızlıydı. Sato, bu dehşetli görüntüden ürkmüş halde onları izlemekteydi. Yarım ayın ışığında bastonlarına dayanarak sessizce yürüyen kadınlar, antik trajedilerin koro figürlerine benziyorlardı.

Bu Ermeni cadılar ne yedi canlı, ne sağlam yürekliydiler! Palamut Meşesi Geçidi'nin dik yokuşunu tırmanıp kampın mezarlığına geldiklerinde hiçbirinin soluğu bile daralmamıştı. Yüzleri mor boyalı ağıtçılar hemen işe başlayacak güçteydiler. Nunik, Vartuk, Manuşak ve ötekiler, ölülerin yanına çömeldiler. Kirli elleriyle artık kaskatı kesilmiş yüzleri kapatan örtüleri açtılar. Sonra insanlığın belki de en eski şarkılarını söylemeye başladılar. Sözler ölenlerin isimlerinden oluşuyordu. Işıyan gökyüzünde son yıldız da sönüp gidesiye kadar tekrarlanmıştı şarkılar. Güfte ne kadar tekdüzeyse melodi o kadar değişkendi. Bazen eşsesli bir inleme, bazen tiz koloratürler zinciri, bazen iki sesin can sıkıcı acılı uyuşukluğu sonsuzluk kadar uzun, bazen keskin bir isyandı. Ve bütün

bunlar vahiy yoluyla değil, kurallara ve geleneklere uygun olarak yapılmaktaydı. Şarkı söyleyen kadınların tümü, Nunik'in tecrübeli ustalığına ve sesine sahip değildi. Aralarında vasat, dolayısıyla da iş esnasında kafaları arkada kalanların paralarından başka bir şeye çalışmayan bencil zanaatkârlar da vardı. Burada, dağda en zengin adama bile lira ve kuruşlarının ne yararı olabilir ki? Fakat, dilencilere bol keseden armağanlar verirse, sadece Tanrı'nın hoşuna giden bir iş yapmakla kalmaz, aynı zamanda yararlı da olurdu. Ağıtçı kadınlar, körler ve öteki dışlanmışlar, bu çil çil kuruşları kendilerine zarar gelmeden Müslüman köylerde de harcayacak durumdaydılar. Böylece Ermeni paraları yok olmaz, Ermenilere faydası dokunur, hayır sahibi de ucuza sevap kazanırdı. Şarkılar arasında, meslektaşları, Nunik'ten, bütün konuşma becerisini kullanıp bu mantıkî bakış açısını savunarak, ölü ağıtı için şimdiye kadar aldıkları ücreti yükseltmesini istemişlerdi. Şafak sökünce ölülerin yakınları kefenleri getirdiler. Kefenler, her yere birlikte götürülmesi gereken çok değerli aile mallarıydı. İnsanların, günün birinde, yeniden diriliş esnasında giyeceği, dolayısıyla da şölen giysilerini andıran bu ölü gömleklerini, aile üyeleri, bayram günlerinde birbirlerine armağan ederlerdi. Akrabalar arasında en saygın kadınlara özel bir onurlandırma olarak verilirdi kefen dikme görevi.

Ağıtçı kadınların artık yavaş ve içsel bir fısıltıya dönüşen ulumaları, ölü yıkama ve giydirme törenine ümitsiz bir teselli gibi eşlik etmekteydi. Son olarak, uzun giysiler, ölülerin ayaklarının altından çift düğümle düğümlenmişti. Böylece, insanlığın kemiklerini birleştiren son fırtınanın, doğru kemikleri birbirine uydurmakta zorluk çekmemesi için, kemiklerin dağılması önlenecekti. Öğleye doğru mezarlar kazılmış, cesetlerin gömülmesi için her şey hazırlanmıştı. Güçlü dallardan yapılmış on altı tabut içinde yatan ölüler, sunağın etrafında üç kez dolaştırılmış, bu arada Ter Haykazun, cenaze ilâhisini söylemişti. Sonra mezarlıkta halka kısa bir konuşma yaptı:

"Bu sevgili kardeşlerimizi kanlı ölüm ayırdı bizden. Yine de Tanrı'ya, Baba, Oğul ve Kutsal Ruha, hak etmediğimiz bu lütuf için, yani savaşırken, özgürlüğün zirvesinde ölebildikleri ve burada kendi insanları arasına gömülebildikleri için şükretmeliyiz. Evet, biz hâlâ, özgürce ve kendi isteğimizle ölebilme lütfuna sahibiz. O nedenle bu lütfün değerini iyice anlamalı, en utanç verici kölelik koşullarda ölüp, yol kenarlarında, güneşin altında ve uçsuz bucaksız bozkırlarda çürüyen ya da akbabalarla çakallara yem olan yüz binleri düşünmeliyiz. Sağ yanımızdaki tepeyi çıkıp doğuya doğru bakarsak, gözümüzün önünde halkımızın

bitmez tükenmez ceset tarlaları uzanır. Ve oralarda, ne kutsal toprak, ne mezar, ne papaz, ne de kutsama var. Mahşer gününü umut etmenin dışında hiçbir şey yok orada. O nedenle, bu mutlu ölüleri toprağa verdiğimiz şu an, gerçek felâketin burada değil, oralarda yaşandığının ayrımına varalım!"

Bu kısa konuşma noksansız toplanmış olan kamp halkının içinden derin bir inleme koyvermesine yol açmıştı. Sonra, yurtlarından getirdikleri ölü toprağının bulunduğu küfelere yaklaşan Ter Haykazun, on altı kez elini daldırıp her ölünün başının altına bir tutam koydu. Çekingen elinin paha biçilmez toprağı sakınarak azar azar serptiği görülüyordu.

3

Ateşin Dini Alayı

Ağıtçı kadınlar Nunik, Vartuk, Manuşak'ın iş konusunda şansları açılmıştı.

Daha yüzlerindeki yas rengini marulla ovup çıkarmadan yeni bir görev, öncekinin tam tersi bir görev, çağırmıştı kadınları. Hamile kadınların sancıları uzun sürerse -bunu güvenle umut etmekteydiler hep- doğumevinde iki öğün yemek yiyebiliyorlardı. Bunun da ötesinde, beş bin kişi arasında her zaman insanlara özgü olaylar gelişebileceğinden hareketle, giysilerinin eprimiş kıvrımlarında gerekli şeyleri getirmişlerdi; Sevsomith, kara rezene tohumu, biraz kırlangıç pisliği, kızıl atın kuyruğundan koparılmış bir miktar kıl ve benzer ilaçlar.

Henüz Damlacık toprağı ölülerin üstünü yeni örtmüştü ki Hovsannah'ın sancıları başladı. Herkes cenaze merasimine gittiği için, çadırda, kadının yanında sadece İskuhi vardı. Genç kız sakatlığı nedeniyle yengesine pek yardımcı olamıyordu. Sancı çeken kadının dayanabileceği ne arkalıklı bir sandalye, ne de arkasını besleyip destek yapabilecekleri yeterince yastık vardı. Yatağın iskeleti de içi boş demirdendi. İskuhi, yengesinin destek alması için sırtını dayamıştı Hovsannah'a. Ne var ki Hovsannah'ın muazzam baskısına karşı koyabilmek için fazla narindi genç kız. Yatağın kenarına ne kadar güçle sarılırsa sarılsın vücudu hemen eğiliveriyordu. Hovsannah Tomasyan'ın koyverdiği kısa çığlık işaret olmuştu Nunik'e. Ağıtçı kadınların cenaze töreninden ayrılmalarını kesin içgüdüsüyle o sağlamıştı. İşlerini bitirmiş, şaşılacak kadar çok para kırmışlardı. Nunik'in ikna konuşmasının yas tutanlar arasında etkisiz kalmadığı görülüyordu. Hayırlı metelikler Damlacık'ta küflenecekleri yerde, yoksul ve sefil halka yararlı olmalıydı. Bazı hayırseverler Nunik'in zorunlu açıklamalarını göz kırparak dinlemişlerdi. Çünkü dolanan söylentilere göre, sadece aşınmış burunlu Nunik değil,

kısa boylu şişman Manuşak da gizli milyonerdi. Bu ikiyüzlü kadınların sadece kuruş, para ve meteliklerden oluşmuş hazineleri değil, aynı zamanda, çömlek dolusu mecidiye lirasını, hatta deste deste kâğıt parayı mezarlığa gömdükleri söylenmekteydi. Bu saklı sermayeler nedeniyle, Yoğunoluk mezarlığında tam anlamıyla dilenciler savaşı patlak verirdi. Bu savaşları Ter Haykazun, çoğunlukla, arsız açgözlülükleriyle ölüler toprağının kutsallığını ihlâl eden bütün güruhu buradan kovacağı tehditinde bulunarak yatıştırıyordu. Milyoner kadınlar her fırsatta, gerçek milyonerler gibi, yaşlılık günlerinde yitip gitmemek için, yorulmaksızın para kazanmak zorunda olduklarından yakınırlardı. Emeklilikleri için düşündükleri miktar elbette olağanüstüydü. Şişman Manuşak'la huysuz Vartuk'un sadece kazanç peşinde oldukları doğruydu. Ama Nunik'in kişiliğinde, para kazanma ruhuna hizmet etmenin dışında, başka ruhlara da hizmet veren ehli birini takdir etmek mümkündü. Biçimi bozulmuş burnuyla havayı kokluyordu Nunik. Hayırlı Kulübelerin bulunduğu kamp yerinde bir şey yoktu; buradaki hamilelerin zamanı gelmemişti henüz. Sadece birkaç çocuk bağırtısı duyuluyordu. Hızlı hızlı soluk alan yaralılar hastane barakası önünde yatıyorlardı. Fakat sıcak ve açık havada, yeni bir hayatın dünyaya gözlerini açacağı yerlerde hissedilen, Nunik'in çok iyi tanıdığı hafif bir titreme vardı. Vartuk ve Manuşak'la birlikte bu titremeyi izleyerek Üç Çadır Mevkii'ne gelmişti yaşlı kadın. Meslektaşlar, Hovsannah'ın çığlığını duyunca onaylayan baş işaretiyle anlaştılar. Gerçek müzik uzmanları, tek tek müzik ustalarının melodilerini ne kadar az birbirine karıştırırlarsa, bu kadınlar da insan çığlıklarını o kadar az karıştırırlardı birbirlerine. Doğuran kadın çığlığının kendi yasası vardı; belli kabarmalar, zirveler, aralar ve düşüşler içeriyordu. Yanmış birinin ya da ölüm korkusunun çığlığı da aynı şekilde kendi yasasına tâbiydi. Kulak gerçeği biliyordu. Burun gerçeği biliyordu. En kolay yanılan yine gözdü.

İskuhi tam Mayrik Antaram'ı aramaya gidecekken, üç kader ilahesi haber vermeksizin çadıra dalmışlardı. Yüzlerindeki donuk morluk karanlıkta alev almış gibiydi. İskuhi'yle Hovsannah'ın dili tutulmuştu. Kadınlardan korktukları için değil -Yoğunoluk'ta bu yaşlı kadınları kim tanımaz ki- hâlâ yüzlerinde ölüm ihtişamını taşıdıkları için. Kadınların korkusunun batıl inançla ilişkili anlamını hemen kavrayan Nunik, İskuhi'yle Hovsannah'ı sakinleştirdi:

"Kızcağızlarım, bizim böyle gelmemiz iyiye işaret: Ölümü arkamızda bırakmış olduk."

Nunik, ilk tıbbî önlem olarak ocaktan ateşi karıştırmaya yarayan

ince çubuğu çekip çadırın içine büyük haçlar çizmeye başladı. İskuhi büyülenmiş gibi bakıyordu:

"Neden çiziyorsun bu haçları?"

İşine ara vermeden haçların amacını anlatmaya girişti Nunik. Doğuran birinin odasına dünyanın bütün ruhları toplanırdı, fakat bunların arasında kötü ruhlar, iyilerden daha fazlaydı hep. Çocuk dünyaya gelirken sancılar esnasında başını ana rahminden çıkardıkça, kötü ruhlar içine tamamen işlemek için çocuğun üstüne çullanırlardı. O nedenle, çaresiz her insan, kötü ruhlardan şu ya da bu boyutta etkileniyordu. Herkesin içinde şeytanî bir şeylerin gizlice uyuyor olması bundandı. Buna göre şeytan bütün insanlarda içerikliydi. Şeytanın dürtmediği tek insan kurtarıcı İsa'ydı. Nunik'e göre, doğurtma eyleminde en büyük marifet, şeytanın katılımını azaltmakta yatıyordu. Etrafa haçlar çizerek adeta doğuran ablukaya alınıyor, haçlar efsanevî karantina işlevi görüyordu. İskuhi, her gece gördüğü sürgün düşlerini anımsadı. Üzerinde katranlaşmış bir şeytan, kaleydoskopik yüz vardı. Serbest eliyle şeytanı durdurmak için, özellikle de vücudu onun gücüne teslim olmak istediğinde, havada haçlar çizmeye çalışıyordu. Ah, kurtarıcı İsa, dünyada yaşanan ne kadar çok korku için her saniye hazır olmak zorundaydı. Ama Nunik'in bilgeliği bitmemişti daha. Dediğine göre, tek tek organların, özellikle kalbin, akciğerin, karaciğerin, onlara tamamen egemen olmaya çalışan belli şeytanî ruhları vardı. Bütün doğum faaliyeti, aslında, doğaüstü hasımlara karşı, çocuğun nereye ait olacağı konusunda verilen bir mücadeleden ibaretti. Bu mücadele ne kadar çekişmeli geçerse doğum o kadar zor olur, sancılar o kadar uzardı. O nedenle akıllı kadınlar Nunik'in göstereceği denenmiş, geleneksel yardım ve hileleri kullanmalıydı. Böylece bebek ilk tehlikeli günleri sağ salim atlatacaktı. Bu sayede, doğum mücadelesinin tekrarı olan hayatının bundan sonraki büyük kader dönemeçlerinde de iyi donanmış olurdu. Nunik'in açıklamaları yumuşak, eski Ermeni sözcüklerin serpiştirildiği ezberlenmiş sıkıcı bir şarkı gibiydi. Maraş misyoner okulunda halkının klasik dilini biraz öğrenmiş olmasına rağmen İskuhi bu sözcükleri anlamamıştı. İlk korku geçtikten sonra, yüzü gözü boyalı ağıtçı kadınların varlığı, tuhaftır ama, hoş ve yatıştırıcı etki yapmıştı. Gerçekten uykuya dalan Hovsannah, Vartuk'un kol bileklerini ince uzun ipek sicimle, ayak bileklerini de bir başka iple bağladığının farkına varmamış gibiydi. Fakat Nunik yatağa yaklaşarak öğüt vermeye başladı:

"Ne kadar uzun süre kapalı kalırsan gücün o kadar kapalı kalır. Kendini ne kadar geç açarsan Tanrı'nın rahmeti o kadar çok içine girer ve o kadar çok içinden çıkar."

Kısa boylu şişman Manuşak ise, çadırın önünde çalı çırpı toplayıp ateş yaktırmıştı. Ateşin üstünde ekmek somununa benzeyen iki düz taş kızdırıyordu. Bu büyücü faaliyeti son derece akla uygundu, zira havlulara sarılmış kızgın taşlarla doğuran kadının yorgun düşmüş bedeninin ısınması sağlanacaktı. Manuşak'ın ateşin üzerinde hazırladığı rezene tohumundan yapılan sıvı da dahil, büyücü hekimliğin bu isabetli bölümüne Bedros Altuni'nin de karşı çıkmaması gerekiyordu. Oysa, hastanın yanında can düşmanlarını görünce seyrek saçları ayağa kalkmıştı. Gençlere özgü çeviklikle bastonunu kaldırıp ağıtçı kadınları döverek kovalarken, pürüzlü sesiyle yağdırdığı iltifatların arasında "akbabalar" sözcüğü en yumuşağıydı.

Doktor Bedros Altuni'nin batılı bilimin hararetli temsilcisi olduğu açıktı. Hayırsever Avedis Bagratyan, onu halkın batıl inançlarına karşı, aklın meş'alesini yükseltmesi için okutup, beş yıl boyunca Viyana Üniversitesi'nde öğrenim görmesini ve orada yaşamasını sağlamamış mıydı? Ama Bedros Altuni de hayırsever adama, ölünceye kadar Yoğunoluk'ta doktorluk yapacağı, Süveydiye'nin öteki yoksul yedi köyüyle de ilgileneceği konusunda verdiği sözü bağlılıkla yerine getirmemiş miydi? Bu yemini tutması, bağlılığını sürdürmesi kolay mı olmuştu acaba? Onurlu tuzaklar on kez değil, otuz kez çekiyordu doktoru kendisine. Antakya Belediyesi birçok kez uygun tekliflerde bulunmuştu; İskenderun'dan, hatta büyük kent Halep'ten bile teklif almıştı. Kıyı kesimindeki o sefil köyleri bırakması koşuluyla, kazada resmî Physikot görevinin önerildiği vali ve kaymakamın bizzat imzaladığı teklifler vardı elinde. İmparatorluk içinde, Avrupa'daki herhangi bir yüksekokul diplomasına sahip doktorlar kadar aranan ve altınla tartılan başka bir canlı daha yoktu. Böyleleri büyük bir istisna oluşturuyordu. Hekim Bedros, yıllar önce, Halep ya da Maraş'ta ev sahibi, İstanbul'dan Der es Zor'a kadar saygı gören, on hastanenin yönetim kuruluna üye, Osmanlı ordusunun genel kurmay doktorluğunu yapan harun kadar zengin biri olabilirdi. Bu durumda Ermeni olması hiç rol oynamaz, sürgün yanıbaşından onu hiç etkilemeden geçip giderdi. Oysa şimdi gerçek durumu neydi? Yaşlı hayırsevere verdiği sözü tuttuğu için kaderin merhametli teşekkürü ne olmuştu? Bu soruya yanıt vermek bile gereksiz. Herhangi bir idealin bayrağını taşıyanları bekleyen bundan başka bir şey değildir zaten. Belki de yaşlı doktorun ödülü, hayatı boyunca "yükseklerde tuttuğu meş'ale"ydi. Fakat şimdi yorucu olduğu kadar renkli de olan faaliyete gülüyordu acıyla. Hey, rica ederim, şu halka bir bakın! Yoğunoluk'ta çalıştığım bu kırk yıl içinde ne kadar az şey öğrendi. "Frank doktor"a güvensizliklerini, yüzüne karşı ne kadar

aydınlandıklarını göstermeye çalışırlarsa çalışsınlar, hiç yitirmiyorlar. Elbette çabalarım ürün vermedi değil. Bizde ölüm oranı, komşularımızdan, hele Müslüman köylerden çok düşük. Fakat, diğer mezar bekçileri ve büyücülerle birlikte Nunik'in kökünü kurutmaya hiçbir şey yetmedi. Gündüzleri kovulsalar da, aynı gece, yakınları tarafından hastanın yatağına gizlice çağrılıyorlar. Batıl inancın bu kirli denizinde bilincin meş'alesi nasıl yükseltilebilir ya da daha da zoru, hijyenik temizlik nasıl kabul ettirilebilir?

Benzer konuşmaları diplomalı Bedros Altuni'den sık sık duymak mümkündü. Fakat içini kemiren daha acı bir şey vardı ki, bunu hep içinde saklamıştı. Yumuşak huylu eşeğinin sırtında sadece köylere viziteye çıkmakla kalmayıp, bütün bölgenin Müslümanlarına da akıl verdiği uzun yıllar içinde, çok tuhaf deneyler yaşamıştı. Bilime inanan bütün varlığı dirense de, aseptik ve antiseptiğe tamamen aykırı iğrenç tedavi yöntemleriyle en pis şifa dağıtıcı büyücülerin elde ettikleri başarıları kabul etmek zorundaydı. Yüz hastanın seksenlinde teşhis aynıydı: "Nazar!" Nazara karşı, tükürük, koyun sidiği, yanmış at kılı, kuş pisliği ve başka iştah açıcı ilaçlar kullanıyorlardı. Fakat onun umut kestiği şu ya da bu hastanın İncil veya Kur'ân'dan ayetler yazılı bir parça kâğıdı yuttuktan sonra anlaşılmaz biçimde hızla iyileştiğine birçok kez tanık olmuştu. Altuni, yutulan kâğıt parçasının mucizevî gücüne inanarak kuşkulara düşecek biri değildi elbette. Ama bunun ne yararı vardı ki? İyileştirme iyileştirmeydi. Ermeni köylerinde zaman zaman bu tür tedavi yönteminin başarılı olduğu haberi dolanır, böyle durumlarda Altuni'nin hastaları gruplar halinde çevredeki Arap hekimlere akın ederler, hatta Nunik'le, öteki temiz pak kader ortaklarına başvururlardı. Bu yola sapanlar arasında her şeyi iyi bilen aydınlanmacılar, meş'aleyi yüksekte tutan kendine özgü kişiler, örneğin şu ya da bu öğretmen olabiliyordu pekâlâ. Bu da doktorun moralini elbette yükseltmiyordu.

Bedros Altuni'nin acısının nedenlerinden biri burada yatıyordu, öteki nedeni belki de daha gizliydi. Bilim, aydınlanma, ilerleme, pekâlâ! Ama aydınlanma ve ilerleme sağlamak için, insanın önce kendisinin aydınlanmış olması, ilerleyebilmesi gerekir. Oysa Musa Dağ'ın gölgesinde, yeni buluşlardan bihaber, tıp kitap ve dergisi okumaksızın kim ilerleyebilirdi ki? Krikor'un eskiye ait kütüphanesi, en çılgın sorulara yanıt veriyordu, ama tıp bilimi alanında, hem de sahibi eczacı olduğu halde ya da belki de o nedenle, tamamen yetersizdi. 1875 yılında yayınlanmış Alman baskısı bir "Tıp El Kitabı"nın dışında tek kitabı yoktu doktorun. Üstelik bu kitap da, gerekli olan her şeyin kaydedildiği kalın bir

cilt olmasına rağmen, yine de yarar sağlamıyordu, çünkü acımasız zaman sadece küçük ders kitabının üzerinden geçmekle kalmamış, doktor Altuni'nin Almanca dil bilgisini de aynı boyutta etkilemişti. Doktor Bedros Eczacı Krikor'a hiç benzemezdi. Seçkin eczacı, kütüphanesindeki dilini bilmediği kitapları karıştırırken, düşüncelerinin alevi yine de onu aydınlatır, kitapların sayfalarını açmadan Sibille* gibi kehanette bulunabilirdi. Öyle ki kuşkucu ve kıskanç Oskanyan bile kehanetle bilimi birbirinden ayıramıyordu. Bedros Altuni ise, yaratıcı kaynağın içinde kendiliğinden fışkırmadığı yetersiz bir rasyonalistti. O nedenle dili tutulmuş el kitabını artık hiç açmıyor, muska ya da fetiş olarak bile kullanmıyordu. Onlarca yıl önce öğrendiği teorik bilgiler, büyük bir ŞEY olarak eriyip birbirine karışmıştı. O nedenle doktor için adını bildiği on-yirmi kadar hastalık vardı. İnsanların sonsuz çoklukta dert çektiğini görmüş olmasına rağmen, bunları sahip olduğu yetersiz bilgisi içine sokuşturuyordu. Kendisine duyduğu güvensizliğin derinliklerinde, kendisini de, iğrenç tedavi yöntemleri, sabırlı doğanın yardımıyla çok sık başarılı olan çevredeki hekimler, sahte hekimler, ağıtçı kadınlar gibi bilgisiz hissetmekteydi. Öte yandan tam da bu güvensizlik, kendisi de farkına varmadan onun mesleğinde iyi olmasını sağlamaktaydı, çünkü dünyadaki her ustalığın önkoşulu, erişilmez karşısında duyulan acizlik olduğu kadar, erişilenden de hoşnut kalmamaktır. Öte yandan doktorun, düş kırıklığına uğramış Batılının, Nunik, Vartuk, Manuşak'ı görünce tepesini attıran o hiddetli nefretin nedeni de aynıydı. Fakat bugün öfkesi pek etkili olamamıştı. Kovalanan sahte hekimler gitmemekte direniyorlar, Üç Çadır Mevkii'nin kenarından ezeli can düşmanlarını alaycı gözlerle izliyorlardı.

Hovsannah Tomasyan, Damlacık'ta doğum sancısı çeken ilk kadındı. Vadideyken bile doğum, erkekler de dahil bütün yakın akrabaların, sülalenin katıldığı toplumsal bir olaydı. Ama şimdi, dağda, bu olay daha törensel ve kamuya açık hale gelmişti, çünkü başka hiçbir halkın yaşamadığı böylesine korkunç felâket günlerinde, ilk Ermeni çocuğu dünyaya gözlerini açacaktı. Savaştaki başarının göz kamaştırıcı armağanı iki altın obüs bile çekiciliğini kaybetmişti. Öğleden önce savaş ganimetinin olduğu yeri ziyaret eden kalabalık, şimdi de, sefil kampın zengin merkezi Üç Çadır Mevkii'ne akıyordu. Çadırının perdeleri açılmış, zavallı Hovsannah acımasız güneşe terkedilmişti. Duyduğu acı onundu,

* Sibille: Eski Yunan'da falcı kadın (Ç.N).

ama o kendisinin değildi artık. Meraklılar sürekli girip çıkıyordu. Bedros Altuni, kısa süre sonra, aslında burada işi olmadığını anlamış, homurdanarak yerini, birçok doğuma doktorun temsilcisi olarak giren karısına bırakmıştı. Ağıtçı kadınların derin selâmını dikkate almadan hastane barakasındaki yaralıların yanına doğru uzaklaştı. Mayrik Antaram, Hovsannah'ın yanında kalmıştı. Çadıra girmek için sıkıştıranları güçlü yumrukları ve sözleriyle geri itiyordu. Yıllardan beri bu işi kararlılıkla yerine getirmekteydi. Ne kadar yaşlanmış da olsa, her doğum yaptırışında hâlâ gençliğinde başarısızlıkla sonuçlanan iki doğumu hatırlamadan edemiyordu. İskuhi, hava çok sıcak olmasına rağmen, demir gibi soğuk eliyle yengesinin alnını serinletmekteydi. Gözleri, buyurduklarını kaçırmamak için, ürkek bir gayretle Mayrik Antaram'dan ayrılmıyordu. Doktorun karısı bütün enerjisine rağmen, insanların sık sık soru sormak, cesaretlendirmek, öğüt vermek için çadıra girmelerini engelleyemiyordu bir türlü. Gabriel de bilgi almak için gelmişti. Yorucu koşuşturmaya rağmen İskuhi, adamın sakallı yüzünün dünden bu yana ne kadar çökmüş, ne kadar solmuş olduğunu fark etti. Juliette'in, bunca zaman bir aile gibi bir arada yaşamalarına rağmen, Hovsannah'ın yanında sadece yarım saat kalmasına da şaşırmıştı. Hovsannah'ın kocası Aram, her on dakikada bir geliyor, ama hemen işinin başına dönüyordu. Dünkü zaferden ve askerlerin geri çekilişinden sonra nöbetçilerin gevşeyip rahatlamamaları için, her zamankinden daha fazla dikkatli davranmak gerektiğini söylüyordu. Aslında peşini bırakmayan, karısına ilişkin duyduğu heyecan ve kaygıydı. İyi yürekli baba Tomasyan ise, olağanüstü gergin papaza paratoner görevi yapmak için oğlunu birbiri içine girmiş karışık yollarda izliyordu. İnşaat ustası erkek torun sahibi olmanın mutlu beklentisi içinde siyah pazar giysilerini giymişti, saatinin altın zinciri, kısıtlı miktarda et yemekten henüz etkilenmemiş olan karnının üzerinde yatay durmaktaydı. Bütün dostlar ya armağan ya da kocakarı ilaçları getiriyorlardı. Örneğin Eczacı Krikor, kalp ve sinirleri güçlendirmek için kendi yaptığı ardıç ruhunu alıp gelmişti. Fakat horoz yumurtası düşünüldüğünde, Krikor'un armağanı son derece masumdu. Doğum gecikip, sonuçsuz sancılar tekrarlanıp durduğu sırada, olağanüstü büyük bir yumurtayla çadıra gelen yaşlı kadın, elindeki yumurtayı yeni ay doğarken bir horozun yumurtladığını iddia etmişti. Zor doğum yapan biri, bu doğa ürününü çiğ ve kabuğuyla yerse çocuk göz açıp kapayıncaya kadar çıkardı dışarı. Buradaki insanlarla ilişkisi kocasından daha iyi olan Mayrik Antaram, getirdiği kocaman yumurta için teşekkür etmiş, öğüdünü hemen uygulayacağı sözü vererek dışarı itmişti kadını. Hovsannah Tomasyan'ın sancıları

esnasında artık bağırmaması halk kadınlarının hoşuna gitmiyordu. Bu davranışın ardında gurur gibi bir şey sezmekteydiler. Gerçekten de bu, deyim yerindeyse, gururdu, ama utancın gururu. Nunik, Vartuk, Manuşak yine gelmişlerdi çadıra. Bir köşede oturan Nunik, ünlü bir operatörün köy berberini* izlemesi gibi hoşgörülü ve keyifli gözlerle izliyordu *Mayrik Antaram'ın uğraşlarını.*

Sekiz saatten fazla süren sancılar sonucunda nihayet bir oğlan çocuğu doğurmuştu Hovsannah. Zeytun'dan bu yana ana rahminde sayısız korkular, eziyetler çeken çocuk kendinde değildi, soluk da almıyordu. İskuhi bebeğe sunî teneffüs yaptırırken, Antaram, hâlâ kan ve yapışkan sıvı içinde olan minik bedeni sarsıyordu. Bu arada, her şeyi daha iyi bilen Nunik ve meslektaşları, yıldırım hızıyla kaptıkları sona, yedi değişik aileye ait yedi dikiş iğnesi batırarak ateşe atmışlardı. Dünyadaki kaderinden kurtulabilmek için cansızlığa kaçmış olan hayat, ateş sayesinde yeniden bağımsızlaşmıştı. Bebek birkaç saniye sonra yutkunmaya, soluk almaya, en sonunda da sızlanmaya başladı. Mayrik Antaram bebeği koyun yağıyla dikkatle temizlerken, sessizleşen kalabalık tezahürat yapıyordu. Güneş batmıştı. Papaz Aram, genç babaların beceriksiz ve biraz komik gururuyla, ileride büyük insan olacak buruşuk yaratığı, eline alıp kalabalığa doğru tuttu. Herkes sevinç içindeydi. Çocuk erkek olduğu için Tomasyan'ı kutluyorlardı. Savaşçılar arasında kaba şakalar yapıldığı duyulmaktaydı. Gerçek geleceği kimsenin düşündüğü yoktu. Musa Dağ'ın gerçek oğlu bu bebeğin küçük kalbinin üzerindeki minik yuvarlak beni, önce kimin fark ettiği bilinmiyor. Kadınlar bu belirtinin anlamı üzerine uzun süre konuşmuşlardı. Meslekleri itibariyle böyle şifreleri çözebilecek durumda olan Nunik, Vartuk, Manuşak ise tek söz etmeden, başlarını örtmüş, bastonlarını almış, bir sürü armağanla geri dönmek üzere yola koyulmuşlardı. Esmer ihtiyar bacakları hızlı yol alıyordu. Yükselen ay ışığı altında, geçmişin mezarlarına doğru inerken, antik koroların maskalarını andırıyorlardı.

* * *

Henüz üç gün üç gece geçmemişti ki gözcüler, köylerde anlam veremedikleri hareketlilik yaşandığı haberini getirdiler.

Gabriel, hemen gözcü noktalarından birine çıktı. Gerçekten de dürbünün ucunda tamamen birbirinden farklı görüntüler içinde hareketli bir

* Köy berberleri eskiden köylerde hem berberlik hem de cerrahlık yaparlardı.

kalabalık vardı. Orontes ovasında, köyleri birbirine bağlayan yollarda, kağnı yollarında, patikalarda, çepeçevre her yerde yaklaşan öküz arabaları görülüyordu. Köylerin içinde ise oraya buraya koşuşturan fesli ve sarıklı kalabalıklar göze çarpmaktaydı. Her yeri dürbünle köşe bucak tarayan Gabriel, tek askere rastlamamıştı; sadece birkaç zaptiye vardı görünürde. Öte yandan, terk edilen köylere gelenlerin bu kez, Antakya ve çevresinin her zamanki ayak takımı olmadığını fark etmişti; bugünkü akının önemli ve planlı bir amaca dönük olduğu anlaşılıyordu. Yoğunoluk kilise meydanında hızlı bir faaliyet içindeydi kalabalık. Kilisenin yangın merdivenlerini tırmanan sarıklı adamlar, büyük kubbenin yanındaki boş çan kulesinde dolaşıyorlardı. Son derece cılız bir sesin çevreye yayıldığı duyulmuştu, hayır dünyanın dört tarafına yayılıp yiten bu ses, ancak hissedilirdi. Peygamberin müezzini, İsa'nın evinden, her Müslümanı titreten, bu ıssız bölgenin her kasabası, her köyü, her kulübesinden inananları Musa Dağ'ın köylerine çekiyormuş gibi görünen iniltili, baştan çıkarıcı bir ezgi gönderiyordu. Yaşlı Avedis'in yaptırdığı kilisenin kaderi belli olmuştu. Avedis'in torununun beyninde, bu gururlu yıkma girişimini birkaç obüs mermisiyle karşılama arzusu belirdi. Fakat bu arzuyu hemen anında silip atmıştı Bagratyan, çünkü eskiden bu yana savunduğu savunmada kalma, hiçbir zaman saldırmama ilkesini ihlâl eden son insan kendisi olmalıydı. Dağ, aşağıdaki düşmanların gözünde, cansız ve gizemli öylece durduğu zaman, tehlikeli oluyordu. Her meydan okuma, devlet ulusu olarak Türklere, cezalandırma konusunda ahlâkî haklılık kazandıracağı için, savunma savaşını güçsüzleştirirdi.

Vadide görülen anlaşılmaz karışıklık karşısında Bagratyan kendi kendine daha kaç savaşa direnebileceklerini sordu. İki kez elde edilen savaş ganimetleri ve Nurhan Çavuş'un el üretimine rağmen cephane olağanüstü sınırlıydı. En küçük başarısızlığın, en küçük yenilginin kaçınılmaz olarak yok oluşa yol açacağını bilmek insanın yüreğini daraltıyordu. Damlacık halkı için ara aşama yoktu; ya zafer kazanacak ya da ölecekti. Gabriel Bagratyan, şimdiye kadar binlerce kez yaptığı gibi bir kez daha düşündü: Sadece siperlerin yitirilmesi yol açmayacaktı bu sona, ne olursa olsun iyi de kötü de son demekti. Kendisinin savaş becerisi bu sonu mümkün olduğunca geciktirecekti sadece. O nedenle, dağın, iki kez yenilen askerlerde yarattığı panik derecesine varan korku yararsızca harcanmamalıydı. Vadiye yeni gelenler dakikalar geçtikçe kalabalıklaşıyordu. Bagratyan askerî bir girişimin kesinlikle planlanmadığını uzun süre sonra saptamıştı, ama bu yeni yerleştirmenin amacının ne olduğunu henüz tamamen kavramış değildi. Belki bu,

bir Hıristiyan bölgesinin Müslümanlar tarafından gerçekten ya da görüntüsel olarak ele geçirilmesiydi. Yoğunoluk kilisesinin kapısında Avrupalı giysiler içinde küçük bir grup dikkatini çekti. Memurlarıyla birlikte müdür bu, diye düşündü. Anılarında savaş durumunu değerlendirmek üzere gelmiş herhangi bir subayın bulunmamasına sevinmişti. Yine de siperlere tamamen hazır olma emri verdi. Ayrıca, bütün gözcü noktalarında nöbetçilerin iki katına çıkarılmasını emretmiş, askerlerin muhtemel gece baskınını olanaksız kılmak için, meyve bahçeleri ve bağların yakınlarına kadar Damlacık'a çıkan bütün yollara keşifçi gruplar yerleştirmişti.

Gabriel'in tahmini doğruydu. Yoğunoluk kilisesinin önünde duran çilli, müdürdü. Neler olup bittiğini görmek için daha rütbeli biri, karaciğer hastası kaymakam da gelmişti. Bunun bir nedeni vardı. Zira, düzenli ordunun ikinci, ama daha acıklı, daha aşağılayıcı geri çekilişinin ardından Antakya'da önemli sonuçlara yol açan bazı gelişmeler olmuştu.

Kaymakamla, çocuksu yanaklı zavallı binbaşı arasında ölüm kalım *mücadelesi hemen başlamıştı. Geçmiş zamanların sıradan garnizon* babası, yeni stilin İttihad inceliğiyle boy ölçüşemeyeceğini göstermişti. Can düşmanı yardımcısı yüzbaşının tam da bu sefer esnasında izin almasının nedenini ancak şimdi anlıyordu. İzin vermekle yardımcısının tuzağına düşmüştü. Kısa süre sonra gerçekten de binbaşının yerine geçecekti. Önce kaymakamın, halkta binbaşıya karşı öfke uyandırmasıyla başlanmıştı işe. Antakya'da tek bir hastane vardı ve bu da sivil makamlara tâbiydi. Hasta askerler hafif durumlarda garnizonda kalırlardı. Tıbbî bakım ve tedavinin gerekli olduğu durumlarda ise, ağır hastanın hastaneye kabulü için, askerî komutanın kaymakamlığa başvurması gerekirdi. Bu bürokratik muğlaklığı kaymakam haince kendi yararına kullanmıştı. Binbaşının işi kesinlikle bitmiş de olsa, görevden alınması, raporlar ve soruşturmalar nedeniyle daha haftalar sürerdi. Bu koşullarda hiçbir ilerleme olmazdı. Oysa kaymakam, kazada yürüteceği politika için, Abdülhamid zamanından kalma, kaba saba adamlara değil, güvenilir İttihatçılara ihtiyaç duymaktaydı. Yüzbaşıyla kendisi olacakları önceden görerek hile yapmışlardı. Taş çığı ve savaşın yol açtığı ölülerle yaralıları taşıyan uzun kağnı konvoyu, beli bükülmüş binbaşı kendi yenilgisinin tellâlı olarak Antakya'ya geri dönmeden birkaç saat önce, gece vakti ulaşmıştı kente. Olup biteni bilmelerine rağmen vilâyette ışık yanmıyordu. Yaralılar hastanenin kapısına getirildiğinde, yönetici, hastaneye alınmalarını acımasızca engellemişti. Kaymakamın yazısı olmadan kimsenin hastaneye alınmayacağı konusunda kesin

emir vardı. Sövüp saymanın, ortalığı ayağa kaldırmanın hiç yararı olmamıştı. Doktor, yaralılara, gerekli müdahaleyi gece vakti, açık havada ay ışığı ve petrol lambası ışığında yapmıştı. İki yüz kişilik muazzam kalabalığı dar, yetersiz hastaneye almak için ne izni vardı ne de yeri. Ne yapacağını bilmez halde, direktif istemek üzere yardımcısını kaymakama yollamıştı. Haberci uzun süre sonra görevini yerine getiremeden geri geldi. Kaymakam öyle derin uyuyormuş ki, kaldırmak mümkün olmamış. Bunun üzerine, hiç olmazsa kapalı yerde bulunmalarını sağlamak amacıyla, inleyen, ağlayan yaralılar garnizona götürüldü. Bu arada güneş doğmuş, gün ilerlemişti. Kan revan içindeki kağnıların Antakya halkı üzerinde yarattığı etkinin anlatılması mümkün değildi. Kaderin böylesine gagaladığı binbaşı, yaklaşık aynı saatlerde, kurmayıyla birlikte Orontes köprüsünü geçerek kente girdiğinde, kent halkı tarafından taşlarla karşılanmış ve ancak dolambaçlı yollarla onur kırıcı biçimde makamına ulaşabilmişti. Özellikle şimdi, kalabalığın kentte pazar kurulması nedeniyle arttığı bu saatlerde mutlu kaymakam, nihayet gerekli yazılı izni vermiş, bahtsızları uzun konvoylar halinde hastaneye taşıtmıştı. Ne var ki verdiği kesin emre göre konvoy, büyük pazarın ortasından geçecekti. Sapsarı acılı yüzler ve kanlı sargıların yeniden ortada görünmesi, halk arasında büyük bir kargaşaya yol açmış, garnizona yürüyen öfkeli kalabalık zavallı binbaşının makamının, buralarda paha biçilmez olan camlarını aşağı indirmişti. İş bu kadarla da bitmedi! Silâhlı ordudan geriye kalan güçler öylesine tükenmiş ve süklüm püklümdü ki, ayaktakımı karşısında, ürkek dar kafalı insanlar gibi garnizon kapılarını sıkı sıkı kapatmaktan başka bir şey yapmadılar. Her insan kalabalığı, içinde, devlet düzenini koruyanlara karşı kolayca alevlenen geleneksel bir nefret taşır. Kalabalık, garnizon içindeki ölüm sessizliğini kendi zaferi olarak algılamış ve taş bombardımanına girişmişti. Subaylar, erlere süngü taktırıp meydanı temizletmek üzere kendilerine emir vermesi için yalvarıyorlardı binbaşıya. Ne var ki divana uzanmış olan yaşlı adam, öğüt dinleyecek durumda değildi. Dudaklarından hep aynı sözcükler dökülüyordu: "Suç bende değil. Suç bende değil." Bitkinlikten ölecek bir halde, uyumadığı anlarda ağlıyor, ağlamadığı anlarda ise uyuyordu. Askerî mevzi komutanı, başına gelenlerden başka bir de, kudurmuş kalabalığın elinden sivil makamlarca, yani polis ve jandarma tarafından kurtarılmak gibi bir aşağılanma yaşamak zorunda kalmıştı.

Bu sevindirici gelişmeler yaşanırken, yanında, tırnakları manikürlü Selânikli müdür olduğu halde kaymakam kentin telgrafhanesine girdi. İki adam hayran olunacak bir politik incelikle ekselansları Halep Valisine

telgraf çekmişlerdi. Olağanüstü telgraf sıkışık yazıyla on sayfa tutuyordu, bir başka deyişle, 1150 sözcüktü. Telgraf, önemsiz ama hırslı bir avukatın layihası gibi dolambaçlı, radikal bir gazete makalesi gibi cerbezeliydi. Girişte, başarısızlıkla sonuçlanan tasfiye hareketi en etkili biçimde anlatılıyor, gereksiz yere verilen ağır kayıplar rakamlarla ifade edildikten sonra, korumasız bırakılmış topların asiler tarafından ele geçirilmesi, askerî bir rezalet olarak -gerçekten öyleydi- adlandırılıyordu. Daha sonra kaymakam, kendisinin askerî makamları etkilemeye çalışmasının, her defasında yanlış anlaşıldığını umutsuzca saptayarak bu üzücü konuyu geçiyordu. Öte yandan, halkın, binbaşının görevden hemen alınmasını giderek daha büyük öfkeyle talep ettiğini, hatta bunu sokak ayaklanmalarına başvurarak yaptığını vurgulamak zorundaydı. Oysa, mevcut polis ve jandarma sokak ayaklanmalarını bastıracak yeterlilikte değildi. O nedenle halkın isteği gecikmeksizin kabul edilmeli ve ekselansları, burada görevli komutanın görevden alınarak askerî mahkemede yargılanması için çaba sarf etmeliydi. Kaymakam, gelişen olayların, olup bitenlerin, "ikili yetki"den, yani Suriye Komutanlığına tabi olmasından kaynaklandığı sonucunu çıkarmaktaydı. Makamlar arasında uyumsuz ilişki sürdüğü müddetçe ne kendi kazasında huzuru, ne Ermeni sürgününün istenildiği gibi uygulanmasını garanti edebilirdi. Ermeni sürgününün Dahiliyeyi ilgilendiren bir konu olduğunu, bu konuda en yüksek askerî makamın bile bağımsız rol oynayamayacağını devlet hukuku açısından aydınlatıcı biçimde anlatmıştı. Kaymakama göre, yaşanılan somut durumda askerlerin görevi "yardımcılık" kavramıyla tam olarak örtüşmekteydi. Ancak yardım konusunda birliklerin kullanımı, yasaya göre, sadece ve sadece sivil makamların kararlarına bağlıydı. O nedenle şu anki pratik yasal değildi, çünkü komutan keyfine göre hareket ediyor, genellikle yardımcılığı reddediyor, eyalet hükümlerine karşı kinle faaliyet yürütüyor ve hatta sivil iktidarın bir parçası olan jandarmayı kendi amaçları için kullanıyordu. Bu tehlikeli gerçeklik göz önüne alındığında, Ermeni halkın direnişe tahrik edildiği anlaşılırdı. Söz konusu direnişin yayılması halinde imparatorluğun bütünü açısından şimdiden tahmin edilemez sonuçlara yol açabilirdi. Kaymakam bu tuhaf resmî telgrafı neredeyse tehditle bitiriyordu: Musa Dağ'daki silâhlı Ermeni kampının tasfiye edilmesi sorumluluğunu, sadece, bütün yetkinin kendi elinde toplanması koşuluyla kabul edecekti. Bu maksatla hizmetine verilecek askerî yardım, dağa karşı sert, kesin ve tam bir temizleme harekâtını gerçekleştirebileceği güç ve donanımda olmalıydı. Böyle bir harekâtın yerel koşulları tanımayan yabancı bir subay tarafından

yönetilmesi de mümkün değildi. Kaymakam olarak kendisi, şimdiye kadar komutanın vekili ödevini yürüten yüzbaşının, Antakya Bölge Komutanlığı'na atanmasını, ama Ermeni girişiminde tamamen kendisine tâbi olmasını arzediyordu. Bu makul öneriler kabul edilmediği takdirde, ekselanslarının izniyle, yukarıda anlatılan yenilgiyi karşı önlem almadan kabul etmeyi, Musa Dağ'daki asileri kaderlerine bırakmayı öneriyordu.

Kaymakamın raporu politik ve psikolojik açıdan bir şaheserdi. İsteklerinin sadece bir bölümü yerine gelmiş de olsa Suriye'nin en bağımsız kaymakamıydı artık. Eski geleneklere göre iyi yetişmiş bir memur yüreği, dev telgrafın zaman zaman aşırıya varan üslûbundan korkuya kapılırdı. Oysa bu pervasız ve sert üslûp, bugünkü Jöntürk iktidarına uygundu. Jöntürkler Batıya tapınıyorlar, o nedenle de, kendileri ısrarla karşı çıksalar da, "inisiyatif" ve "enerji" sözcüklerine batıl inanca varan saygı duyuyorlardı.

Pembe, çocuksu yanakları çoktan beri göçmüş olan binbaşı da, aynı saatlerde, üstü olan menzil komutanı generale uzun bir telgraf karalamıştı. Telgraf, gerekli hazırlık için zaman tanımadan onu bu başarısız girişime zorlayan kaymakama karşı uzun, ayrıntılı şikâyetler içermekteydi. Binbaşının üslûbu son derece duygusal, törensel ve iddiasız, dolayısıyla da tamamen isabetsizdi. Talihsiz adam yirmi dört saat içinde görevden alınmış, hakkında da dava açılmıştı. Uzun yıllar boyunca rahatça görev yaptığı bu yerden gece karanlığından yararlanarak gizlice kaçmıştı binbaşı; o, Ermenilerin savaş talihinin en masum kurbanıydı. Öte yandan ekselansları Halep Valisi, Antakya kaymakamının formüle ettiklerini pekiştirici ekler yaparak Dahiliye Nezareti'ne yollayacak kadar dikkate değer bulmuştu. Hassas bir yaklaşımla amirinin kanayan yarasına dokunmuştu kaymakam. Zira, büyük Cemal Paşa, Suriye'de bir Roma prokonsülünün sınırsız iktidarıyla komuta etmeye başladığından bu yana, bütün vali ve mutasarrıflar kral taslaklarına indirgenmişlerdi. Cemal, bu kudretli kişilere ordusunun ikmal işlerine bakan levazımlar gibi davranmaktaydı. Şuraya ya da buraya, şu kadar okka buğday sevk etmeleri veya şu ya da bu yolu belli bir süre içerisinde kusursuz duruma getirmeleri yönünde sert emirler yağdırıp duruyordu. General bütün sivil halkı can sıkıcı asalaklar kalabalığı, sivil hükümeti ise tamamen gereksiz bir başbelası olarak görüyor gibiydi. O nedenle Halep'teki ekselansları, *Demir Paşa'ya taş atmak* ve İstanbul'daki beyleri, kendini beğenmiş ordunun acıklı başarısızlığından haberdar etmek fırsatını memnuniyetle değerlendirmişti. Talat Bey Antakya kaymakamının şaheserini karışık duygular içinde okudu. İçişlerini ordunun yayılmacılığına karşı

korumakla görevliydi. Üstelik, Ermeni sürgünü, onun için, açgözlü sahte kabadayıların can sıkıcı hırslarından daha yüce bir gerçekti. Devasa pençeleriyle her zaman yaptığı gibi beyaz yeleğini sıvazladı. Sonra, kocaman elin telgrafçılara özgü çevik parmakları telgraf kâğıtlarını bir araya getirerek ataçla tutturdu. Kâğıtların üzerine şu sözcükleri içeren bir pusula iliştirmişti: "Olumlu yönde çözümlenmesini acilen rica ederim." Dosya çok geçmeden Harp Nazırının masasına gelmişti. Enver Paşa Talat'ın ricasını hiçbir zaman reddetmezdi. İki adam, aynı günün akşamı Bakanlar Kurulunda görüştüklerinde Enver Paşa dostuna doğru yürüdü. Genç savaş tanrısı, kızları andıran uzun kirpikleriyle utangaç gülümsüyordu: "Musa Dağ nedeniyle Cemal'e enerjik bir telgraf çektim..." Talat'ın teşekkürünü beklemeden narin ve alaycı yüz ifadesiyle ekledi: "Bu çılgını Suriye'ye gönderip nüfuzunu kırdığım için bana teşekkür etmelisiniz."

Kudüs'ün Yaffa kapısı girişinde, pencereleri yüksek minareli Davut Kalesi'ne açılan bir Arap oteli vardı. Enver'in, Halep Valisinin ve öteki yöneticilerin, Ermeni alçaklığının hemen ortadan kaldırılmasını isteyen telgrafları geldiğinde Cemal Paşa karargâhını geçici olarak bu otele kurmuştu. (O günlerde iktidardaki Jöntürkler, birbirlerine kitaplar dolduracak uzunlukta telgraf çekiyorlardı. Onları böylesine çok lâf üretmeye kışkırtan sadece zorunluluk değil, elektriğin becerisinden duydukları barbarca keyifti.) Cemal Paşa odasında yalnızdı. Kurmay başkanları Ali Fuad Bey ve Alman Frankestein yanında olmadığı için rahat davranabilirdi. Kapıda bekleyen muhafız binbaşı Osman'ın dışında kimse yoktu odada. Dev iriliğinde bir dağlı olan Osman, silâh müzelerinde görülen içi doldurulmuş süslü figürleri andırıyordu. Cemal Paşa'nın muhafız konusuyla ilgili ikili amacı vardı. Savaş mesleğinin bugünkü durumundan hoşnut olmayan Paşa, Asyalı ihtişam düşkünlüğünü, muhafızının romantik kılık kıyafeti sayesinde tatmin ediyordu. Ama aynı zamanda özel korumanın varlığıyla, eskiden beri bütün diktatörleri, daha az başarılı insanoğullarından farklı kılan bir duyguyu, suikast korkusunu yatıştırmaktaydı. Osman yanından hiç ayrılmıyordu, özellikle İstanbul'dan biri geldiği zaman hep yanındaydı. Zira Cemal, sevgili kardeşleri Enver'le Talat'ın, usta katillerden birini, iyi dilekleriyle kendisine yollayabileceklerini düşünüyordu. Telgrafları, özellikle Enver'inkini dikkatle okudu. Olay pek önemli değildi, buna rağmen solgun yüzü daha da sararmış, kara çember sakalının altındaki dudakları öfkeden bembeyaz kesilmişti. Ayağa fırlayıp odayı arşınlamaya başladı. Enver gibi kısa olmasına rağmen, hiç narin değil, tam tersine kaba sabaydı. Sol

omzunu biraz yukarı kaldırarak yürüdüğü için kendisini tanımayanlar kambur sanırdı. General üniformasının altınla süslü kollarından kaba, kırmızı elleri sarkıyordu. Bu eller dikkat edildiğinde, onun, İstanbul celladının torunu olduğu yolundaki söylenti anlaşılırdı. Enver Paşa dünyanın en hafif, Cemal Paşa ise en ağır maddesinden yaratılmıştı. Enver Paşa ne kadar hayali ve hercaiyse, Cemal Paşa o kadar tutkulu bir kabalık içindeydi. Tanrı'nın sevgili kulu, düşük karakterli, kendini beğenmiş Enver'den, bitmez tükenmez kinle nefret etmekteydi Cemal Paşa. Enver'in kolunu kıpırdatmadan kucağına düşen her şey için kendisi ter dökmek zorunda kalmıştı: Savaş ünü, kumarbaz talihi, kadınların ilgisi. Telgrafı bir kez daha eline alan Cemal, resmî metinden Enver'in koket sesini duymaya çalıştı.

O anda, Musa Dağ'ın yedi köyünün kaderi her zamankinden daha çok bıçak sırtındaydı. Cemal'in bir emir pusulası yazması, Damlacık'a karşı iki tam piyade taburu, bir dağ topçu bataryası ve birkaç makineli tüfek çıkarmaya yeterdi. Böylece olay, Gabriel Bagratyan'a ve gösterilen bütün cesarete rağmen, bir saat içinde bitmiş olurdu. Fakat telgrafı yeniden okurken generalin öfkesi kaynama noktasına ulaşmıştı. Afallamış Osman'a bağırarak yalnız kalmak istediğini, rahatsız etmeyi göze alırsa onu öldüreceğini söyledi. Pencereye yaklaşmış fakat kimseye böylesine çıplak bir ruh hali içinde görünmemek için hemen geri çekilmişti. Enver'i her şeye rağmen ezebilirdi! Savaşların salon kadını! Mutlu dünyanın kendini beğenmiş gözdesi! Hiçbir zaman gerçekten erkeklere yaraşır bir iş başarmamış, şanını, her şey olup bittikten sonra atlılarıyla birlikte süzülerek geldiği Edirne'nin yeniden alınışı sırasında hileyle elde etmiş *Faiseur*. Ve Cemal Paşa gibi biri, Osmanlı İmparatorluğu'nun, son derece önemsiz ama kendini beğenmiş bu puştunun gerisinde kalıyordu. Sırtı sıvazlanan bu züppe, Cemal Paşa gibi bir adamı, Suriye'de iktidar vererek yok etmeye çalışabilmekteydi. İstanbul'daki savaş tanrısına karşı giriştiği çılgın saldırı, düşüncesinin derinliklerine ulaşmış katmanlarına sızmıştı. Nedeni de aslında gülünç, önemsiz bir şeydi. Enver'in telgrafı şu sözlerle başlıyordu: "Acilen önlemler almanızı rica ederim..." "Ekselansları" hitabı, hatta basit bir "paşa" sözü bile geçmiyordu. Oysa Cemal resmîyetin fanatik taraftarıydı, özellikle Enver'le ilişkilerinde dikkat ederdi buna. Dostça toplantılarda bile resmî tavrı, vakur bir ciddiyetle korumaktaydı. Öte yandan, Enver Paşa'nın da kendisine, gerekli saygıyı göstermesine ve rütbesinden tek harfi bile yok saymamasına hummalı bir dikkat gösteriyordu. Hitabın kibirle unutulduğu telgraf, Cemal Paşa'nın nefret kabını taşıran son damla olmuştu.

Son aylarda Enver generalden, generalin sessizce yerine getirdiği sınırsız isteklerde bulunmuştu. Önce Sekizinci ve Onuncu Tümenleri İstanbul'a göndermesi istenmiş, bir süre sonra da 25. Tümeni ve nihayet bütün 13. Kolorduyu Bağdat ve Bitlis'e göndermek zorunda kalmıştı. Şu an Suriye'deki askerî diktatör, Torosların zirvesinden Süveyş Kanalı'na kadar dev bir askerî alanda sadece on altı ya da on sekiz değersiz tabura komuta etmekteydi. Bunun nedeni, ileri sürüldüğü gibi, genel savaş hali değil, Enver Paşa'ydı. Dişlerini öfkeyle gıcırdatan Cemal, bundan kesinlikle emindi. Başkomutan her zamanki dalaverecili-ğiyle Cemal'i tamamen silâhsızlandırmış, zararsız hale getirmiş ve her türlü başarı olasılığının dışına çıkarmıştı. Adamın düşüncesinde nefretin aydınlattığı anılar, Enver'in aralarındaki ilişkiyi önemsemediğinin göstergesi, yüzlerce hain ayrıntı çıkarmıştı ortaya. Kliğiyle birlikte onu hep uzakta tutmuş, önemli kararlardan haberdar etmemiş, gizli toplantılara çağırmamıştı. Aralarındaki ilişki Cemal için, baştan beri kasıtlı aşağılanmalar zinciri olmuştu. En büyük aşağılanma ise, Enver'e karşı varlık gösterememesi, onun kişiliği ve etkisi nedeniyle, hem lider, hem asker olarak kendisinin üstünlüğünden emin olmasına rağmen, ikinci sıraya itilmesinde yatıyordu. Cemal Paşa sol omzu yukarıda, hâlâ masanın çevresinde dolaşmaktaydı. Kendisini çok çaresiz hissediyordu. Beyninden oğlan çocuklarına özgü hayaller geçti. Yeni bir orduyla İstanbul'a girerek küstah güruhu tutuklasa, sonra da İstanbul Boğazını müttefik donanmalara açıp, şu anki düşmanlarla ittifak yapsa! Telgrafı üçüncü kez eline almış, ama hemen atmıştı yerine. Enver ve yoldaşlarına en fazla neyle acı verilebilirdi? Cemal, Ermeni milletini yok etmenin onlar için en kutsal yurtseverlik görevi olduğunu biliyordu; kendisi de çoğu kez benzer düşünceler savunmuştu. Fakat, Suriye'yi Ermeni katliamının lağımı haline getiren Enver'e özgü böyle bir amatörlüğe izin veremezdi. Sürgüne ilişkin görüşmelere Harbiye Nazırı tarafından kasıtlı olarak çağrılmamıştı. Çünkü bu durumda sevimli Enver'in planı yerle bir olurdu. Kibirli alçak herifin kendisini güneydoğuya yollamasının nedenlerinden biri de buydu. Şimdi vahşi intikam duyguları içinde düşünüyordu: Suriye sınırlarını kapayıp, Anadolu'dan gönderilenleri geri yollayıp bu büyük işi yerle bir edemez miydi acaba? Aynı anda, kurmay başkanı binbaşı von Frankenstein kapıyı çalmıştı. Cemal Paşa hemen öfkesinin bütün boş kuruntularını bir kenara bıraktı. Astlarına göründüğü gibi, temkinli ve hatta şüpheciliğe varan ölçüde temkinli general oluvermişti. Tutkulu Asyalı dudakları hızla, kara çember sakalının içine çekildi. Özellikle Alman binbaşıya karşı, kendisini

her zaman, aksi ama sağlam mantık kurucusu olarak gösteriyordu. Şimdi de von Frankenstein Cemal'in en kayıtsız ve soğuk general bakışlarıyla karşılaşmıştı. Masaya oturdular. Çantasını açan Alman, yeni birliklerin Suriye'de mevzilenmesi konusunda bilgi vermek üzere dosyalarını çıkardı. Bu arada ilişikte Enver Paşa'nın emri de bulunan telgrafı gördü:

"Ekselans önemli bir haber aldılar herhalde..."

"Rahatınıza bakın binbaşı" dedi Cemal, "burada neyin önemli olduğuna Harbiye Nazırı değil, sadece ben karar veririm".

Bu arada kırmızı eliyle Enver'in telgrafını almış, yırtıp küçük parçalar haline getirerek Davut Kalesi'ne bakan camdan aşağıya serpmişti. Bu İttihatçı yöneticinin alınganlığı sayesinde, Bagratyan, gönülsüz bir müttefik kazanmış oluyordu. Zira Cemal Paşa, Enver'in telgrafına ne yanıt vermiş, ne de Musa Dağ'ı temizlemek için tek asker, tek makineli tüfek ya da top yollamıştı Antakya'ya.

* * *

Cemal Paşa'nın harekete geçmemesi, Dağlı Ermenileri, ölümün kendilerini yavaş yavaş kuşatmasından değil, ama hızlı bir yok oluştan kurtarmıştı. Suriye ve Filistin diktatörü olaya bizzat müdahale etmemiş, ama alt komuta mevkilerini bağımsız karar almakta serbest bırakmıştı. Antakya'nın talihsiz komutanının yerine gelen sert yüzbaşı, Halep Bölge Komutanının, Halep garnizonunda üslenmiş birçok bölüğü Antakya'ya göndermesini sağlamıştı. Ayrıca vali, kaymakama gönderdiği yazıda, büyük bir zaptiye birliğinin gönderilebileceği umudunu vermişti. Öyle görünüyordu ki kaymakamın telgrafı Halep'te etkili olmuştu. Öte yandan elde ettiği başarı kaymakamın hırsını kamçılıyordu.

Gabriel Bagratyan, bulunduğu gözcü tepesinde sık sık, Damlacık'ın sonsuz bir devir sistemi içinde, ölü nokta, can düşmanlığının görünmez ama vahşi döngüsü içinde mutlak hareketsizlik olduğunu düşünmekteydi. Hele vadiye öküz arabaları, yük eşekleri ve insan kalabalığının her yandan akın akın geldiği bugün, ölü nokta çevresindeki hareket iyice belirginleşmişti. Bu akının anlamı neydi? Örnek bir politik eylemle partinin ön saflarına yerleşme zamanının geldiğini gören kaymakam, Ermenilerin kaderinin ölümcül örgüsüne güçlü bir ilmek daha atmıştı. Söz konusu olan, bir süreden bu yana Suriye makamlarını çok uğraştıran Arap ulusal hareketiydi. Oldukça yaygınlaşmış "*El Ahd*" (Yemin) ve "*Arap Kardeşler*" gibi gizli dernekler, gelecekte bütün Arap kabilelerini

özgür ve bağımsız bir devlet içinde birleştirmek amacıyla İstanbul'a karşı ateşli ve etkili propaganda yürütüyorlardı. Bütün dünyada olduğu gibi, burada da egemen milliyetçilik, çeşitli düşüncelerle dolu, hatta dinsel imparatorluk bünyesini, yetersiz biyolojik ögeleri içinde çözmek için iş başındaydı. Halifelik tanrısal düşüncedir, oysa Türklük, Kürtlük, Ermenilik, Araplık dünyevî düşünceler olmaktan öteye gidemez. Eski zamanların paşaları, her şeyin üstündeki dinsel birliğin, halifelik düşüncesinin, bazı işgüzarların ilerleme merakından daha yüce olduğunun tamamen bilincindeydiler. Eski imparatorluğun durmadan kötülenen tembelliğinde, her şeyin oluruna bırakılmasında, uyuşuk rüşvetçiliğinde bilge ve özverili bir hikmeti hükümetin basireti vardı ki, hızlı etkileri önemseyen kısa görüşlü batılılar anlayamazdı bunu. Eski paşalar büyük zekâ inceliğiyle soylu ama harap bir binanın fazla restorasyon kaldırmayacağını biliyorlardı. Oysa Jöntürkler, yüzyılların yapıtını bir solukta yıkmayı başardılar. Çok uluslu bir devletin egemenleri olarak, hiçbir zaman yapmamaları gereken şeyi yapmışlar, milliyetçilik çılgınlıklarıyla bağımlı halkların milliyetçiliğini uyandırmışlardı. Ne var ki yapılanlar dünyevî aptallıklar değildi. Oyunun arkasındaki yazarı fark edemeyen gözler ne kadar kördür! İnsanlar zorunlu olanı isterler. İmparatorluğun büyük, doğa üstü bağları parçalanmıştır. Bunun sadece bir anlamı var: Tanrı kendi kendine oynadığı satrancı, taşları yeniden dizmek için bozdu.

Neyse ki Arap milliyetçiliği gelişiyordu. Osmanlı İmparatorluğu içinde, güneyde Musul-Mersin-Adana hattına kadar sokulmuştu. Suriye vilâyetlerinde ise Arap milliyetçiliğinin varlığı düşünülmeliydi, zira Dördüncü Ordunun gerisinde ve kanatlarında, savaş halindeki bir ordu için son derece büyük tehlikeler içeren itaatsizlik yaygınlaşmaya başlamıştı. Antakya'daki zavallı binbaşıya karşı girişilen eylem de, bu havayla gizli ilişki içerisindeydi. Kaymakam, bölgede sürekli huzursuzluk yaratan Arap halkını, Ermenilere karşı, kendi yanına çekmeyi düşünüyordu. Aynı zamanda, İslâm fanatizminin yeniden alevlenmesiyle hedefine ulaşmayı ummaktaydı. Ermenilere ait mal-mülk sürgün yasasıyla devlete bırakılmıştı; en azından kâğıt üzerinde böyleydi. Gerçekte ise, yerel makamların takdirine kalmıştı. Antakya kaymakamı, birlikler yenilgiye uğradıktan sonra daha ilk gün, memurlarını yoğunlukla Arap halkın yaşadığı Musa Dağ'a yakın bölgelere yollamıştı. Memurlar, yaptıkları duyurularda, Süveydiye ile Ras el Chansir arasındaki bağcılık, meyvecilik, ipekböcekçiliği ve arıcılık yapılan, su ve orman yönünden zengin, ev ve bahçelerle dolu Suriye'nin en verimli topraklarının, öbür gün, Ermeni vadisine zamanında gelecek olanlara verileceğini bildirmişlerdi.

Çalışkan Arap çiftçilerinin Türklere tercih edileceğini beceriyle ima etmişti müdürler.

Sürpriz akının nedeni buydu işte. Bizzat kaymakam da gelmiş, dağıtımı denetlemek, Arap ileri gelenlerinin övgülerini kabul etmek için şimdilik Yoğunoluk'ta kalıyordu. Bagratyan köşküne yerleşmiş göçmen ailesi köşkten atıldıktan sonra oraya yerleşmişti. Kırk sekiz saat sonra köyler, eskisi kadar kalabalıktı yine. Zenginleşen Araplarla Türkler kardeş gibi olmuşlardı. İnsanın içinde oturmaya kıyamayacağı böylesine güzel evler hiç görmemişlerdi daha önce. Kiliseler göz açıp kapayıncaya kadar camiye dönüştürülmüş, daha ilk akşam ibadet edilmişti. Mollalar, kendilerine bağışladığı muhteşem zenginlikler için Tanrı'ya şükrediyorlardı. Sevinçleri, pis Hıristiyan domuzların dağda küstahça yaşamaya devam etmeleri nedeniyle elbette gölgelenmişti. Onları boğazlamak her Müslümanın göreviydi. Ancak bundan sonra kazandıkları zenginliğe dindar adalet duygusuyla sevinebilirlerdi. Adamlar, camilerden gözleri ışıldayarak çıktılar. Dürüst köylü vicdanlarında duydukları rahatsızlığın son bulmasını köylüler de istiyordu hararetle.

Musa Dağ direnişçileri yurtlarının yok oluşunu kaşları çatık, ama kayıtsızlıkla izlemişlerdi.

Zaman içinde neler olmuştu? Bir gün, gecenin içine sokulup gizlenmek için ne kadar sonsuzluğa ihtiyaç duymaktaydı? Ve salyangoz hızıyla ilerleyen geceye göre gün, ne kadar ayağına çabuktu? Juliette neredeydi? Çoktandır bu çadırda mı kalıyordu? Evde yaşadığı olmamış mıydı hiç? Ya Avrupa'da? Kimdi Juliette? Dağ halkının arasında tutsak bu yaratık, kesinlikle o değildi. Her sabah aynı korkunç hayretle uyanan bu yaratık kesinlikle o değildi. Beti benzi uçmuş biri, yataktan aşağı kaydı, halıya basıp üstüne bir sabahlık alarak, renksiz, yine de güneşten zarar görmüş bir yüzü hareketsizce izlemek için, küçük aynalı masanın önündeki açılır kapanır sandalyeye oturdu. Mümkün müydü bu? Gözleri donuk, saçları kurumuş, teni yanmış bu yüz, genç birisinin hoşuna gidebilir miydi? Bir süredir Juliette hizmetini gören kızı sabah erken gönderiyordu. Sanki suç işliyormuş gibi korkulu ellerle kalan tuvalet malzemesiyle kendine biraz çeki düzen vermeye başladı. Nihayet giyinmiş, başına boneye benzer beyaz bir örtü bağlamıştı. Hastane barakasında çalıştığından bu yana başka şey giymiyordu. Bone ve önlük moral açıdan iyi geliyordu Juliette'e. Damlacık'taki konuma çok uygun düşen bir üniforma gibi hissediyordu onları.

Juliette çadırdan çıkmadan önce, uyanan günü bir kez daha uzaklaştırmak ister gibi kendini yatağına atıp yastığına sarılmıştı. Eskiden,

günler (yıllar) önce, tamamen yitmiş lânetlenmişti. Oysa şimdi o masum lânetlenmişliği özlüyordu. Dünya kurulduğundan bu yana hiç, ama hiçbir kadın onun kadar aşağılık davranmamıştı. Uzun evliliği boyunca hiçbir zaman "macera" yaşamaya yanaşmamış saygın ve onurlu bir kadındı. Fakat Paris'te yaşanan yüzlerce gönül macerası, bu umutsuz mücadele ve mutlak ölüm günlerinde gerçekleşmiş ihanetle kıyaslandığında affedilebilir küçük bir suç değil miydi? Juliette, ağzını yastığa bastırarak küçük bir kız çocuğu gibi fısıldadı: "Suç benim değil." Ama ne yararı vardı ki? O, acımasız gurbette, bilmediği bir gücün verdiği hükümle, yakın bulduğu birinin takdirine bırakmıştı kendisini. İçinde karşı gücü yaratmak istermiş gibi alçak sesle bağırdı: "Gabriel!" Fakat Gabriel de Juliette gibi mevcut değildi. Belleğindeki sararmış fotoğraf albümünden Gabriel'in resmini giderek daha seyrek çıkarabiliyordu. Ara sıra yanına oturan sakallı, esmer, o yabancı Ermeni'nin kocasıyla ne ilgisi olabilirdi ki? Kendi göz yaşlarından ürken Juliette, gözlerini özenle yıkayıp, kırmızılığı geçeslye, çirkinliği kaybolasıya kadar bekledi.

Bedros Altuni, çok ateşli olmayan bütün yaralıları yollamış ya da kulübelerine taşıtmıştı. Bu önlemin gerekçesini iyice anlatmadıysa da altında ağır bir neden yatıyordu. 14 Ağustos'ta Ermenilerin elde ettiği zafer, Kuzey Suriye'nin dağ ve vadilerinde hızla yayılmış, özellikle de çevre dağlarda gizlenen asker kaçaklarını etkilemişti. Gerçekten de daha ertesi gün, ileri nöbetçi noktalarına başvuran yirmi iki yeni asker kaçağı, savaşçı olarak kabul edilmelerini istemişti. İhanet ve casusluk nedeniyle dikkatli olması gereken Bagratyan, adayları iyice denetledi. Genellikle Ermeni olan asker kaçakları silâh ve cephaneye sahipti. Ayrıca kayıpların yerlerinin doldurulması da gerektiği için hepsini kabul etmişti komutan. Kaçakların arasında şaşkın, bitkin görünen çok genç bir adam da vardı. Söylediğine göre, Halep'teki piyade garnizonundan daha dört gün önce kaçmış, zorlu yürüyüş sırasında bitkin düşmüştü. Aynı akşam, Doktor Bedros'un hastane barakasına yüzü sapsarı halde gelen genç adam, anlaşılmaz bir şeyler sayıkladıktan sonra kendinden geçti. Hemen giysilerini çıkarttılar. Vücudu şiddetli ateşle sarsılmakta, göğsünde gece boyunca daha da fazlalaşan küçük kırmızı noktacıklar görülmekteydi. Bedros Altuni, uzun süreden bu yana yabancılaştığı el kitabına başvurdu, ama geçen zaman içinde, yazılar onun için, daha okunabilir olmamıştı elbette. Sonunda Fransız kadına danışmak istemiş, delikanlıyı işaret etmişti:

"Şuna bir bakın, canım! Ne dersiniz?"

Juliette tüyler ürpertici iğrenç şeylere alışacak yapıda değildi. Barakaya her girdiğinde kusmasına zor engel oluyordu. Çok çaba harcıyor, her şeye koşuyor, buna rağmen duyduğu tiksinti ve dehşet azalacağı yerde artıyordu. Fakat o an, büyük bir coşku doldurmuştu içini. Sanki hemen burada ihanetinin cezasını çekmek zorundaymış gibi hissediyordu. Vücudu uyuz yarası dolu, kötü kokan, ayaklarının dibinde ağzı köpürerek ateşler içinde titreyen bu insan, hem Gabriel, hem Stepan'dı. Juliette diz çöktü; yavaşça kendinden geçiyor gibiydi, gözlerini kapayıp adamın pörsümüş göğsüne dayadı başını.

Gonzague'nin sesinden etkilenerek irkilesiye kadar öyle kalmıştı:

"Ne yapıyorsunuz öyle Juliette? Saçmalık bu..."

Yaşlı doktor da Madam Bagratyan nedeniyle vicdan azabı duyuyordu:

"Gerçekten de artık burada daha az çalışmanız iyi olacak sanırım..."

Gonzague gizlice göz kırpmıştı. Kadın, söz dinleyerek adamı izledi. Juliette için zaman Gonzague'e ilişkin de birbirine karışmıştı. Ne zaman olmuştu? Hangi geçmiş zamanda? Ne zamandan beri o çağırdığında direnmeden gidiyordu arkasından? İhanet ve suskunluk ne kadar ağırlaşmıştı? Gonzague'de hiçbir değişiklik yoktu. Düşüncelerinde ve bakışlarında hiçbir zaman denetimsiz öfke patlamasına yol vermeyen aynı yoğun dikkat. Kamp hayatı görüntüsünü hâlâ etkilememişti; saçlarının ayrım çizgisi günün her saatinde kusursuz, giysileri son derece dikkatli fırçalanmış, vücudu temiz, teni açık, soluğu çekiciydi! Onu seviyor muydu? Daha da korkunçtu! Mutsuz aşk düşlerde de olsa hep bir çıkış yolu sezer. Oysa Juliette'in yaşadığının çıkış yolu yoktu. Gonzague çoğu kez Gabriel'den daha az mevcuttu sanki. Başlangıçta sempati uyandıran, biraz hoş, sevimli, biraz dünyada yolunu şaşırmış gibi duran genç adam, acımasız bir kaçınılması mümkün olmayana dönüşmüştü ve bunun da çaresi yoktu. Ona dokunduğunda hiç yaşamadığı duygular sarıyordu kadını. Öte yandan bu duygular, bir hainin kendisine duyduğu nefreti büyütür nitelikteydi. Deniz tarafında ağaçlık ve çalılıklarla dolu ıssız yerler sırdaşı olmuştu. Gururunun son gücüyle hissediyordu Juliette: Ben, burada toprağın üzerinde ben? Ne var ki Gonzague çirkin olan ne varsa yok etmeyi başarıyordu. Merak ve yeteneklerini sadece tek bir alanda olağanüstü geliştirmiş oyuncular, koleksiyoncular, avcılar gibi o da, bir tek yanlılık dehasıydı. Bütün bu insanların bir başka ortak yanı da, bitmez tükenmez hedefsiz sabırdı. Gonzague'i Damlacık'a getiren sabır, kendine güvenen alçakgönüllülük içinde gününü

beklemesine yol açıyordu. Adamın derli toplu kişiliği Juliette'te savrukluk, iradesizlik gibi karşı nitelikler yaratmaktaydı. Sık sık yoğun dalgınlık içine düşüyordu. İçinde yaprakları tüylü iğrenç bir şeyler büyüyor, sızabilecek her ışığı da giderek engelliyordu. Kendi aralarında "Riviera" dedikleri dinlence yerlerinden birinde oturmuşlardı. Sigarasını ikiye bölen Gonzague, parçalardan birini zorlukla yaktı:

"Sadece on beş tane kaldı..." Ve sanki tükenen tütün nedeniyle kaygıyla dolan düşüncelerini değiştirmek istermiş gibi devam etti: "Neyse yakında burada oturmayacağız artık..."

Kadın şaşkınlıkla baktı. Gonzague'in sesi hâlâ kayıtsızdı:

"İkimiz, senle ben buradan gideceğiz demek istiyorum. Artık zamanı geldi."

Juliette hâlâ anlamamış görünüyordu. Bunun üzerine genç Yunanlı, planını soğukkanlı titizlikle anlatmaya koyuldu. Sadece ilk iki saat biraz zor olacaktı. Kısa bir dağ yolculuğu, hepsi bu. Küçük Habeste köyünün sağına düşen Orontes ovasıyla Süveydiye yoluna ulaşabilmek için, bir süre kuzeye doğru kayalıkları tırmanacaklardı. Dün geceyi bu yolda keşif yaparak geçirmiş, ispirto fabrikasının bulunduğu alana ve Juliette'in de bildiği gibi nüfuzlu biri olan Yunanlı müdürün evine tek insana rastlamadan, sağ salim varmıştı. Bütün planın bu kadar basit ve doğal gelişmesine kendisi de şaşırmıştı:

"Müdür hizmetimizde. 26 Ağustos'ta fabrikanın küçük sahil vapuru yükleme yapıp Beyrut'a hareket edecek. Lazkiye ve Trablus'ta vereceği kısa molalardan sonra, yol planına göre, ayın 29'unda Beyrut'a varacak. Vapur Amerikan bandralı. Söz konusu olan da bir Amerikan işletmesi zaten. Müdür, Kıbrıs Donanması bugünlerde hareket halinde olacağından, en ufak tehlikenin yaşanmayacağını iddia ediyor. Sana küçük bir kamara verilecek Juliette. Beyrut'a vardığımızda oyunu sen kazanmış olacaksın. Bundan sonra her şey paraya bağlı. Yeterli paran da var.. "

Juliette'in gözleri simsiyahtı:

"Ya Gabriel'le Stepan?"

Gonzague giysisine dökülen külü üfledi:

"Gabriel ve Stepan? Onların Ermeni olduğu çok uzaktan bile anlaşılıyor. Yine de müdüre sordum. Ama Ermenilere yardım etmeyi reddetti. Osmanlı hükümetiyle ilişkileri çok iyi. O nedenle bu konuda kendisini tehlikeye atmak istemiyormuş. Bunu kesin dille açıkladı bana. Gabriel Bagratyan'la Stepan'a ne yazık ki yardım etmek mümkün değil..."

Juliette adamın yanından uzaklaştı:

"Ve bana yardım etmene izin vereceğim... Senin..."

Gonzague sanki kadının abartılı kaygısını anlamıyormuş gibi hafifçe kafasını sallıyordu:

"Lütfen anımsa, seni göndermek isteyen kendisi değil miydi, Juliette, hem de benimle birlikte!"

Yumruklarını şakaklarına bastırmıştı Juliette:

"Evet, beni ve Stepan'ı göndermek istemişti.. Oysa ben ona bunu yaptım.. Onu aldatıyorum..."

"Gabriel'i aldatmamalısın Juliette. Senden böyle bir şey isteyecek son insanım ben. Tam tersine! Bütün gerçeği anlatmalısın. En iyisi hemen bugün."

Juliette ayağa fırladı. Yüzü kıpkırmızı kesilmiş, kabarmıştı:

"Ne? Onu öldürmeliyim öyle mi? Beş bin insanın kaderi onun ellerinde. Böyle bir zamanda onu öldürmeliyim, ha?"

"Bu büyük lâflar her şeyi çarpıtıyor" dedi Gonzague, son derece ciddi. Hâlâ kıpırdamamıştı yerinden: "Çoğunlukla yabancıları öldürür insan. Bunu her gün yaşıyoruz. Ama bazen kendi hayatımızla en yakınımız dediğimiz insanların hayatı arasında seçim yapmak zorunda kalırız... Gabriel Bagratyan senin gerçekten en yakının mı artık? Ve senin kendini kurtarman onu gerçekten öldürecek mi Juliette?"

Sözlerindeki sükûnet, gözlerinin kendinden emin bakışı kadının yeniden sokulmasını sağlamıştı. Etini avuçlarına alıp net, öğretici sesiyle felsefesini anlatmaya başladı. Herkesin kendisine ait bir tek hayatı vardı. İnsan sadece bu hayata karşı yükümlülüklerini yerine getirmek zorundaydı, bundan başka hiç kimseye, hiçbir şeye karşı sorumlu değildi. Hayatın gerçek doğası neydi? Arzu ve hırsların oluşturduğu bir zincir elbette. Söz konusu arzu ve hırslar, çoğu kez kurgulanmış da olsa, asıl önemlisi güçlükleriydi. Hayatın arzuları, hırsları hiçbir şeye aldırış etmeden yerine getirilmeliydi. Hayatın tek anlamı buydu. İnsan bu nedenle tehlikeleri üstleniyor, ölümü bile göze alıyordu, çünkü arzuların doyurulması dışında başka hayat yoktu. Gonzague, bu mantıklı ve içten davranış biçimine örnek olarak kendisini göstermişti. Duyduğu sevgi nedeniyle, bir sürü tehlikeyi ve son derece rahatsız bir yaşam sürdürmeyi göze almaktan bir an bile çekinmemişti. Sonunda şu küçümseyici sonuca vardı:

"Oysa senin koruma, sevgi ve özveri dediğin her şey Juliette, işin kolayına kaçan korkudan başka bir şey değil."

Kadının başı ağırlaşarak Gonzague'in omzuna düşmüştü. Düşüncelerinin acı veren dağınıklığı yine uğuldayarak büyümekteydi içinde:

"Sen mükemmelsin Gonzague... Böyle korkunç, net ve mükemmel olma Gonzague! Artık dayanamıyorum. Neden eskisi gibi değilsin?"

İnanılmaz tahrik etme gücüne sahip hafif eli kolunu, göğsünü, kalçalarını okşuyordu. Birdenbire kesik bir ağlama tutturdu. Gonzague kadını teselli ediyordu:

"Karar vermek için daha çok zamanın var, Juliette. Yedi uzun gün. *O zamana kadar kim bilir neler olur?*"

* * *

Ter Haykazun, uzun bir aradan sonra, Büyük Önderler Konseyi'ni toplantıya çağırmıştı. Adamlar Hükümet barakasının toplantı salonunda uzun sıralarda oturuyorlardı. Eczacı Krikor, her zamanki gibi, görüşmeleri, tek sözcük etmeden, yattığı yerden dinliyordu. Bilge adamın *içsel tamamlanmışlığa ulaşmak amacıyla, insanlarla ilişkisini tamamen* kestiği anlaşılmaktaydı. Kendi kendine konuşmanın dışında neredeyse hiç kimseye tek lâf etmiyordu. Kendi kendisiyle de gecenin en yalnız saatlerinde konuşurdu. Konuşmalardan hiç kimsenin bir şey anlaması *mümkün değildi. Zira Krikor, muhteşem leksikal kavramları,* birbiriyle ilişkisiz, düşsellik içinde peş peşe sıralıyordu. Örneğin: "Yanan yer çekirdeği... Tanrısal mesele... Süreyya Kümesi... Çiçek döllenmesi..." Bu muhteşem sözler Krikor'un ruhunu yükseltiyor, her şeyin ilk nedenine yaklaştırıyordu sanki. Havaya savurduğu sözcükler başının üzerinde uçuşup duruyorlardı. Bilimin parıldayan mozaikleri gibi sözcüklerden, ortasında bir Buda rahibinin içsel gülümsemesiyle kendisinin oturduğu kubbeler yapıyordu. Kusursuzluğun, keşişliğin bir aşaması vardır ki paylaşılamaz, yüce olan her şey asosyaldir. Belki de Krikor bu aşamaya ulaşmıştı. Artık kimseyi eğitmiyordu. Eski öğrencileri olan öğretmenler gelmez olmuşlardı, onun da sorduğu yoktu zaten. Gece yürüyüşlerinde, Oskanyan, Şatakyan, Asayan ve öteki toz yutucuları, sonsuzluk ihtirasıyla dolu düşüncesinin yarattığı keyfi rakam ve adlarla yıldızların dünyalarını anlattığı o mağrur günler geçmişte kalmıştı. Şimdi artık, içinde dönüp duran dev yıldızlarla sözcüklere ilişkin coşkulu açıklamalar yapma ihtiyacı duymamaktaydı. Eczacı Krikor bir saat bile uyuyamıyordu. Eklem yerlerini, sinirlerini giderek ağırlaşan ağrılar sıkıştırıyordu. Dostunun bedensel çöküşünü fark eden Bedros Altuni, doktor olarak neler olduğunu öğrenmek isteyince, Krikor, muzaffer edayla Latince olarak yanıtlamıştı: "*Rheumatimus articulorum et musculorum.*" Hiç

şikâyetçi değildi. Hastalık, düşüncenin mutlak gücünü koruması için gönderilmişti ona. Hastalığının bir başka sonucu daha olmuştu. Krikor'un çevresinde her şey sessizleşmiş, gerçeklik son hızla uzaklaşmıştı. Örneğin bugün, konsey toplantısı sürerken, konuşulanları, gözleri açık, sağır ve dilsizlerin yaptığı gibi anlamadan dudaklarını oynatarak dinliyordu. Günlük kullanılan sözcükleri anlayamıyormuş gibiydi.

Toplantı bu kez saatler sürmüştü. Avakyan'la Yoğunoluk köy kâtibi, önemli kararları formüle etmek amacıyla, zabıt tutmak için, ayrı oturmuşlardı. Hükümet barakası önünde kamp nöbetçisi tertip almıştı. Ter Haykazun'un kişisel emriydi bu. Papaz gösterişli davranışlardan hiç hoşlanmadığı için, söz konusu koruma önlemiyle daha uzak görüşlü bir amaç güttüğü düşünülebilirdi. Bugün hükümet muhafızlarının görevi, sadece konseyin rahatsız edilmemesini, işi olmayanların içeri girmemesini sağlamaktan ibaretti. Ama öyle tehlikeli günler gelirdi ki önderler, düzeni koruyacak böyle bir birliğe ihtiyaç duyarlardı. Ter Haykazun toplantıyı her zamanki gibi gözleri yarı kapalı, donuk bir yorgunluk içinde yönetiyordu. Gündemin ilk maddesi olarak içişleri sorumlusu Aram Tomasyan beslenmeyle ilgili raporu okuyacaktı. Durumu bütün açıklığıyla gözler önüne serdi. Sağanak felâketinin ardından, top atışlarına hedef olan deponun yanmasıyla, sadece geriye kalan az miktarda un mahvolmamış, yağ, şarap, şeker, bal gibi bütün değerli maddelerin yanı sıra, tütün ve kahve gibi vazgeçilebilir şeylerle birlikte en gerekli madde olan tuz stokları da yok olmuştu. Ellerinde üç günlük tuz vardı, etleri sadece üç gün tuzlayabileceklerdi. Midelerin giderek daha zor aldığı et stokları da korkutucu biçimde azalıyordu. Toplantıya katılan muhtarlar sayım yapmışlar ve Damlacık'a geldiklerinden bu yana hayvan miktarının üçte bir oranında azaldığını hesaplamışlardı. Ekonominin bu biçimde yürütülmesi mümkün değildi artık; yoksa kısa süre sonra tükeneceklerdi. Papaz Aram, sözü, uzman olarak sürülerin durumunu anlatması için Thomas Kebusyan'a vermişti. Ayağa kalkan Kebusyan, başını sağa sola salladı, şaşı köylü gözleriyle hem herkese bakıyor, hem de kimseye bakmıyordu. Konuşmaya başladı. Üretmek için uzun yıllar uğraştığı güzel koyunlarının kaybı üzerine teraneyle girişmişti söze. Sevgili hayvanlarını tanıyamıyordu artık. Eskiden, o altın zamanlarda dolgun bir koyun 4550 okka kadar gelirdi. Şimdi ise ağırlıkları bunun yarısı bile değildi. Muhtara göre bu gerilemenin iki nedeni vardı. Birinci neden daha çok duygusaldı. Lânet olası ortak ekonomi -zorunluluğunu kabul etmiyor değildi- koyunlara hiç yaramamıştı. Hayvanlarını anlıyordu muhtar. Kimseye ait olmadıkları için, sevinçleri ve acılarıyla ilgilenen birinin

varlığını hissetmedikleri için zayıflıyorlardı. İkinci neden ise daha az politik, ama daha açıklayıcıydı. Sadece koyunlarla keçileri değil, aynı zamanda eşekleri de doyuran savunma sınırları içindeki en iyi otlaklar tamamen bitmiş durumdaydı. Kötü beslenen hayvanlar et ve yağ bağlayamıyorlardı. Süt konusu da böyleydi. Sağılan süt gün geçtikçe inceliyor, azalıyordu. Yağ ve peynirden söz etmek bile gereksizdi. Kebusyan, yakınan sıkıntılı sesiyle, sürülerin durumunu iyileştirmek için başka otlaklar bulmak zorunda kalacaklarını söyleyerek bitirdi konuşmasını. Muhtarın düşüncesine karşı çıkan Gabriel Bagratyan, kesin biçimde reddetmişti. Barış ve huzur içinde değil, en iyimser deyişle kan tufanının tam ortasında Nuh'un gemisinde yaşıyorlardı. Ne insanların, ne de hayvanların serbestçe dolaşmaları düşünülebilirdi. Türk keşifçiler savunma çemberinin etrafında dolanıp duruyorlardı. Sürüleri bu çember dışında, muhtemelen Musa Dağ'ın kuzey tepelerinde otlatmak, kimsenin göze alamayacağı tehlike anlamına gelirdi. Allah belasını versin! Kamp sınırları içinde de başka otlaklar bulunmalıydı. Hayvanları yüksek tepelerde otlatabilirlerdi. "Tepede otlar kısa ve kavrulmuş" diye tartışmaya girdi Habipli muhtarı, "orada develer bile otlayamaz". Bagratyan ısrarlıydı: "Hiç et yemeyeceğimize yağsız et yiyelim daha iyi!"

Bagratyan'ın uyarısına hak veren Ter Haykazun, raporunu okumaya devam etmesini istedi genç papazdan. Aram Tomasyan, ekmek kıtlığıyla katıksız et yemenin yarattığı sonuçlara gelmişti. Sadece sürülerin tükenmemesi için değil, daha yüzlerce nedenden ötürü soruna acilen çözüm bulunmalı, yedek kaynaklar düşünülmeliydi. Köylere yeni insanlar yerleştirildiğinden, ganimet seferleri için vadiye inmek mümkün değildi artık. Öte yandan -Bedros Altuni onaylayacaktı mutlaka- tek yanlı beslenme nedeniyle halkın sağlığı şimdiden bozulmaya başlamıştı. Solgun yüzlere, zayıf vücutlara giderek daha sık rastlanıyordu. Toplantıdaki herkes mutlaka kendisinde de bu tür olumsuz değişimler fark etmişti. Her koşul altında beslenmede değişiklik zorunluydu. Aram Tomasyan bu noktada planını anlatmaya geçti. Şimdiye kadar denizi hiç dikkate almamışlardı. Denize inen dik yamacın belirli noktalarından kayalık kıyıya, yarım saatte kolayca inmek mümkündü. Deneme yürüyüşleri esnasında, çok uğraşmadan onarılabilecek epeyce eski, bozulmuş bir katır yolu keşfetmişti. Gerek halkın, gerekse asker kaçaklarının arasında boşuna mı meslekten yol işçileri vardı? İki günlük çalışma sonucunda kampla deniz arasında kolay bir bağlantı sağlanmış olurdu. Ama bundan sonra, gençlerden, güçlü kadınlardan ve Gençlik Birliği'nin yaşça büyük çocuklarından bir grup, aşağıda kayalık düztükte bir

tuzhaneyle, küçük bir balıkhane kurmak için eğitilmeliydi. Denizin hareketsiz yerinden birkaç yüz metre açılmayı göze almak için, ağaç kütüklerinden yapılmış salla, kürek olarak kullanılacak bir çift sopa yeterliydi. Bu işi bilen kadınlara hemen bugün, olduğu kadarıyla alamana ağı hazırlama görevi verilmeliydi. Kampta yeterince kenevir ipi vardı. Ayrıca! Aram Tomasyan, gençliğinde tutkun bir kuşbaz olduğunu hatırlıyordu. Yoğunoluk gençleri, geçen zaman içinde, bu sanatı unutmuş olamazlardı. Öyleyse kuş ağları ve sapanlar ortaya çıkmalıydı! Küçük çocuklar, avare avare dolaşıp herkesi rahatsız edeceklerine kuş avına çıksınlardı. Av faaliyeti ne yazık ki bunlarla sınırlıydı.

Papaz Aram'ın tuzhane, balık ve kuş avına ilişkin önerileri tezahüratla kabul edilmiş, bütün ayrıntılar gözden geçirilmişti. Önderler Konseyi bu ek kaynakların örgütlenmesi işini Aram'a vermişti. İkinci konuşmacı olarak Bedros Altuni sağlık durumuyla ilgili raporu okudu. Son çarpışmada yaralanan kırk bir kişiden, ateşi yüksek olan dört kişi dışında hepsi -Tanrı'ya şükür- hayatî tehlikeyi atlatmıştı. İçlerinden yirmi sekizini evlerinde bakılmaları için taburcu etmişti çoktan. Tümü en kısa zamanda birliklerine dönebileceklerdi. Fakat, Halep'ten yeni gelen genç asker kaçağının taşıdığı hastalık, yaralıların durumundan daha kaygı vericiydi. Genç adam dün geceden bu yana hayatla ölüm arasında gidip geliyordu; şimdiye kadar belki de ölmüştü. Bu kadarla da kalmıyordu. Hastanedekilerde hastalığın bulaştığını gösteren nefes tıkanıklığı, yüksek ateş, kusma gibi kaygılandırıcı belirtiler görülmüştü. Altuni yanlış hatırlamıyorsa, söz konusu olan, Halep gazetelerinin son aylarda sık sık yazdığı salgın hastalıktı. Salgın hastalığın yayılması bu küçük kamp için en az Türkler kadar büyük tehlikeydi. O nedenle bugün, çok erken saatlerde, bulaşıcı hastalığa yakalandığı sanılanların öteki hastalardan tamamen ayrılması talimatını vermişti. Herkesin bildiği gibi, iki tepe arasında, kent çukurunun oldukça uzağına düşen, içinde bir de derenin aktığı küçük bir kayın orman vardı. Savaşçılarla kamp halkının neredeyse hiç uğramadığı bu ormanı bulaşıcı hastalık için belirlenmişti. Şimdi Önderler Konseyi, halkla hiçbir biçimde temasa geçmeyecek işe yaramaz insanlardan bir bakıcılar grubu oluşturmalıydı. Bedros Altuni, günebakanlı dansçı Kevork'u örnek göstermişti bu iş için. Sonra Gabriel Bagratyan'a döndü:

"Dostum! Juliette Hanıma artık hastaneye gelmemesini söylemeni ısrarla rica ediyorum senden. Böylece çok iyi bir yardımcı kaybetmiş olacağım, ama açık söylemem gerekirse, benim için onun sağlığı, yapacağı yardımdan daha önemli. Karın, salgın hastalık dışında da kay-

gılandırıyor beni, oğlum. Bizler yurdumuzdan bir mil bile uzakta bulunmayan dayanıklı insanlarız. Oysa karın, Damlacık'a çıktığımızdan bu yana çok değişti. Bazen çok tuhaf yanıtlar veriyor. Sadece bedensel acı çekmediği belli. O, böyle bir hayatla başa çıkamaz. Başka türlüsü de mümkün mü zaten? Karınla daha çok ilgilenmeni öğütlerim! En iyisi bütün gün yatakta kalıp, düşüncelerini çok uzaklara götürecek romanlar okusun. Ne mutlu ki, bir kent dolusu madamın, Fransızca kitaplarla sıkıntıları aşmasına yardım edecek Krikor gibi bir adamımız var."

Altuni'nin uyarısı suçluluk duygusuyla ürpertmişti Gabriel'i. İki günden bu yana Juliette'le tek kelime konuşmaması vicdanını rahatsız ediyordu.

Şimdi de söz alan öğretmen Şatakyan, gençliğin serserileşmesinden şikâyet etmeye başlamıştı. Eğitim yapılamıyordu bir türlü. Stepan Bagratyan'la Haik, obüsleri ele geçirdiklerinden bu yana oğlanlar, kendilerini çok itibarlı savaşçılar olarak hissediyorlar, özgür olma dürtüsüyle, küstahça karşı çıkıyorlardı büyüklere. Muhtarlar öğretmenin şikâyetlerini onayladılar. "Nerede o günler" diye sızlandı Bitias'lı muhtar, "gençlerin yaşlılarla konuşarak değil, sadece son derece saygılı işaretlerle muhatap olabildikleri o günler nerde".

Ancak şu anda gençlik sorununa gerekli önemi vermediği görülen Ter Haykazun, Bagratyan'a dönüp doğrudan doğruya şu soruyu sordu:

"Savunmamızın gerçek durumu ne Gabriel Bagratyan? En kötü ihtimalle Türklere karşı ne kadar direnebiliriz?"

"Bu sorunuzu yanıtlayamam Ter Haykazun" dedi Gabriel, "savunmanın durumu her zaman saldırıya bağlıdır".

Ter Haykazun çekingen ama yine de kararlı papaz bakışlarını tümüyle Gabriel'e çevirmişti:

"Düşüncenizi, içtenlikle, olduğu gibi söyleyin Gabriel Bagratyan!"

"Düşüncelerimi Önderler Konseyi'nden saklamam için bir neden yok, Ter Haykazun. Çok umutsuz bir durumda olduğumuza inanıyorum..."

Kısa süre düşündükten sonra, bakış açısını birkaç cümleyle anlattı. Şimdiye kadar iki ağır saldırı kanlı biçimde geri püskürtülmüştü. Ama felâket tam da bu zaferin yok edici gücünde yatıyordu. Hiç kuşku yok ki Osmanlı hükümeti çılgınlık derecesinde öfkelenmişti. Yenilgi haberi imparatorluk içinde yayılırsa, askerî otorite çok ağır yara almış olacaktı. Osmanlı ordusu bu korkunç dersi şimdiye kadar olduğu gibi akılsızca yanıtlayamazdı artık. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın Damlacık'a karşı seferi bizzat yürütmeyeceğini kim bilebilirdi ki? Gabriel, Paşa'nın büyük

ihtimalle müdahale edeceğini düşünüyordu. Her neyse de, üçüncü saldırı daha öncekilere hiç benzemeyecekti. Büyük ihtimalle Türkler, büyük piyade birlikleri dışında, dağ topçusu ve makineli tüfek bölüğünü seferber edeceklerdi. Böylece Damlacık aralıksız şiddetli ateşle dövülecekti. Buna karşılık savunmanın da bazı küçük avantajları vardı. 14 Ağustos deneyinden sonra, son günlerde siperler yeniden güçlendirilmiş ve düzeltilmişti. Obüslerin sadece moral açıdan yararlı etki yaptığı kesinlikle doğru değildi. Ama her şeyden daha önemlisi, mangaların Damlacık'ta yürütülen savaşa alışmış olmalarının düşman karşısında gerçek bir üstünlük sağlamasıydı: "Bu nedenlerden ötürü, Tanrı'nın yardımıyla, düşmanı bir kez daha geri püskürtmemiz belki de tamamen imkânsız değildir..."

Gabriel Bagratyan şimdi çok önemli bir öneride bulunacaktı. Kurtuluş düşü ne kadar saçma görünürse görünsün, Önderler Konseyi teslim olmamak, kaçınılmaz kadere boyun eğmemek ve elini kolunu bağlayıp oturmamak zorundaydı. Hayır, hiçbir şey, ama hiçbir şey denenmeden bırakılmamalıydı. Evet deniz, sanki henüz gemicilik keşfedilmemiş gibi korkunç ıssızdı. Ama bütün ihtimallere, bütün umutlara rağmen, Tanrı bilir, belki de İskenderun açıklarında bir müttefik torpido botu vardır:

"Bu olasılığı düşünmek bizim görevimiz. Bu imkânı kullanmadan geçip gitmesine seyirci kalmamak bizim görevimiz. Amerika'nın Halep Büyükelçisi Mr. Jackson'ın Hıristiyanların Musa Dağ'daki mücadelesinden, uğradıkları felâketten haberi var mı acaba? Büyükelçiyi bilgilendirmek, Amerikan hükümetinden yardım istemek bizim görevimiz."

Gabriel yeni planını anlattı. İskenderun ve Halep'e iki grup haberci gönderilecekti. Halep'e gidenler en iyi koşuculardan, İskenderun'a gidenler ise en iyi yüzücülerden seçilmeliydi. İskenderun Körfezi sadece Otuz beş İngiliz mili kuzeyde bulunduğu ve kimsenin kullanmadığı dağ yollarından gidileceği için yüzücülerin işi daha kolay görünüyordu. Ancak girişimin asıl amacı -körfezdeki savaş gemilerine yüzerek ulaşmak- büyük kararlılık ve dayanıklılık gerektiriyordu. Halep habercilerinin ise, bu boyutta iradî çaba harcamalarına gerek yoktu, ama onların da önlerinde aşılması gereken seksen beş mil bulunuyordu. Bu yolu büyük caddeleri, yerleşim merkezlerini kullanmadan sadece geceleri ve sürekli ölüm tehlikesi altında katedeceklerdi. Ama Mr. Jackson'ın evine ulaşmayı başarırlarsa tamamen kurtulmuş olacaklardı.

Gabriel Bagratyan'ın en kötü umutlara bile şans tanıyan, böylece ölüm bilincine karşı etki yapan planı, hararetli konuşmalarla görüşülmüştü. Alınan karara göre yüzücüler iki kişi olacaktı, ama Halep için tek

bir delikanlı yeterdi. İnsan yaşamını gereksiz yere tehlikeye atmanın anlamı yoktu. Üç kişiye kıyasla iki kişi daha kolay saklanır, ama iki kişiye kıyasla tek kişi, sınır nöbetçileriyle zaptiyelerin gözünden daha iyi kaçabilirdi. Ter Haykazun'un önerisi üzerine yüzücü ve koşucuların gönüllüler içinden seçilmesi kararlaştırılmıştı. Koşucular -bir kişi mi iki kişi mi daha belli değildi- Amerikan Büyükelçisine, yüzücüler de ulaştıkları geminin komutanına birer mektup götüreceklerdi. Herhangi bir yakalanma durumunda askerlerin eline geçmemesi için mektuplar kemerlerin içine dikilecekti. Ter Haykazun, gönüllülerin başvuracakları günü, saati ve biçimi saptamıştı. Kısa boylu köy kâtibine, bu konuyla ilgili köy halkına yapılacak çağrıyı yazdırdı. Tellâllar çağrıyı aynı akşam halka duyurmakla görevlendirilmişlerdi. Gabriel Bagratyan, Mr. Jackson'a gönderilecek mektubu yazmaya talipti. Aram Tomasyan da savaş gemisine gönderilecek bildiriyi kaleme almayı üstlendi. Konseyde gündemin başka maddeleri gürültüyle görüşülürken, hemen kenara çekilmiş, metnin taslağını hazırlamaya koyulmuştu. Bazen yazdıklarından kendisinin de etkilendiği görülüyordu. Aniden ayağa sıçrıyor, yazının herhangi bir yerini, törensel el hareketleri yaparak, tok sesiyle, heyecan duyarak okuyordu. Bu esnada, pazar vaazını veren papaz gibiydi. Bildiri kısa sürede hazırlanmıştı. Söz konusu yazı kırk günün tanığı olarak korunmuştur.

Bu dilekçenin ulaştığı herhangi bir İngiliz, Amerikan, Fransız, Rus, İtalyan amirali, gemi kaptanı ya da gemi komutanına.

Sir! Size Tanrı ve insanlar arası kardeşlik adına yalvarıyoruz. Biz, yedi Ermeni köyünün halkı -yaklaşık beş bin kişi- Musa Dağ'ın Süveydiye'den üç saat kuzeybatıda, denizin kayalık kıyısındaki Damlacık adlı tepesine kaçtık.

İttihatçıların barbarlığından, zulmünden kaçarak buraya sığındık. Kadınlarımızın namusuna leke sürülmemesi için direndik.

Sir! Jöntürklerin halkımıza karşı yürüttüğü yok etme politikasından kuşkusuz haberdarsınızdır. Jöntürkler, göç görüntüsü altında ve aslında varolmayan bir ayaklanmayı önlemek bahanesiyle halkımızı evlerinden sürüyor, halkımıza ait tarlalara, meyve bahçelerine, bağlarına, her türlü menkul ve gayrimenkullerine el koyuyor. Başka bölgelerin dışında bizim tanık olduğumuz Zeytun ve otuz iki köyünde böyle oldu.

Aram Tomasyan daha sonra Zeytun'dan Maraş'a kadar tanıklık ettiği sürgün yolunda yaşananları anlatıyor, arkasından yedi köyün sürgün

edilmesine geçerek, halkın şu an Damlacık'ta ne kadar zor durumda bulunduğunu heyecanlı sözlerle ifade ediyordu. Bildiri şu yardım çağrılarıyla son bulmaktaydı:

Sir! Size İsa adına yalvarıyoruz!

Bizleri Kıbrıs ya da bir başka özgür ülkeye götürün lütfen. Halkımız tembel değildir. İş bulduğumuz takdirde ağır çalışarak ekmeğimizi çıkarırız.

Bu istek yerine getirilemeyecek kadar büyükse, o halde kadınlarımızı, yaşlılarımızı, çocuklarımızı götürmeyi kabul edin! Fakat biz erkekleri de, kendimizi savunabilmemiz için, yeterli silâh, cephane, yiyecek maddesiyle donatın ki son nefesimize kadar düşmanın askerî güçlerine karşı direnebilelim!

Yalvarıyoruz Sir! Her şey için çok geç olasıya kadar beklemeyin!

Dağdaki bütün Hıristiyanlar adına.

İtaatkâr hizmetkârınız

Papaz A.T.

Bu bildiri, kâğıdın bir tarafına Fransızca, öte tarafına İngilizce olmak üzere iki dilde yazılmıştı. Her iki metin de dil ve üslûp ustası Şatakyan'ın gözetiminde yeniden düzeltildi. Fakat bildiriyi, küçük, narin matbaa harfleriyle küçük kâğıtlara geçirme görevi, tuhaftır, bütün yazı türlerinde usta, çevrenin en ünlü yazıcısı öğretmen Oskanyan'a değil, daha az iddialı birinde, Samuel Avakyan'a verilmişti. Yerinden fırlayan Oskanyan, Ter Haykazun'a, onu ve bütün oradakileri düelloya davet ediyormuş gibi, dik dik baktı. Bu yeni aşağılanma nedeniyle dili tutulmuştu. Dudakları sessizce titriyordu. Can düşmanı Ter Haykazun ise, affedici tavırla gülümsedi:

"Yerine otur öğretmen Oskanyan ve sakinleş! Senin el yazın fazla güzel. Mektubu okuyanlar, henüz böyle süslü püslü yazabilen insanların içinde bulundukları zorluğun gerçekliğine inanmazlar."

Esmer cüce başını dimdik tutarak Ter Haykazun'un önüne dikildi:

"Papaz! Beni yanlış tanıyorsun. O aptal karalama işini, Tanrı biliyor, kıskanmıyorum."

Sıkılmış savaşçı yumruklarını Ter Haykazun'un burnunun dibinde sallayıp duruyor, sesi gizlemeyi başaramadığı öfkeyle titriyordu:

"Bu eller çoktan bu yana güzel yazı için kalem değil, çok başka şeyler tutuyorlar papaz, bu durum seni öfkelendirse de kanıtlamıştır."

Bu komik olayın dışında Önderler Konseyi'nin toplantısı tamamen

sükûnet ve görüş birliği içinde geçmişti. Kuşkucu Ter Haykazun bile memnundu; ne olursa olsun, yakın gelecekte, konsey üyeleri arasındaki uyumun bozulmayacağını umut etmekteydi.

Toplantıdan çıkan Gabriel, karısını bugün de görmemiş, ne çadırda, ne de mersin ağaçlarının altındaki konuk kabul yerinde bulabilmişti. Öğretmen Oskanyan'la Şatakyan, Madam Bagratyan'a nezaket ziyaretinde bulunmak üzere gelmişlerdi. Son günlerde sık sık boşuna bekliyorlardı Madam Bagratyan'ı. Özellikle, kendisini Kuzey Kalesi arslanı olarak göstermek için yaptığı girişimlerin sonuçsuz kalması nedeniyle son derece içerleyen Oskanyan, dişlerini gıcırdatarak, Mösyö Gonzague gibi şık bir mankenin varlığının, baruttan kararmış gerçek bir erkeği gölgede bıraktığını itiraf ediyordu kendi kendine. Ama suskun adamın beyninde, ne kadar kuşkucu olursa olsun, kirli kuşkular belirmiyordu. Madam Bagratyan onun için, uygunsuz düşüncelere konu olamayacak kadar yükseklerde, yıldızlar gibiydi. Çekilmez adam, bu konuda gerçek bir âşık gibi hürmetkâr düşüncelere sahipti. Gabriel Bagratyan, öğretmenleri görünce hemen orayı terk edip geri dönmüştü. Üç Çadır Mevkii'nden "Riviera" yönüne doğru kararsız adımlarla yürüyor, Juliette'in bu saatte nerede olabileceğini düşünüyordu. Tam kent çukuruna sapacaktı ki Stepan'la karşılaştı. Çocuğun etrafında her zamanki gibi Haik çetesi vardı. Asık suratlı Haik ise, çocuklarla arasındaki mesafeyi, lider olduğunu ya da sadece ayrıcalıklı bağımsızlığını açıklar gibi birkaç adım önden yürüyordu. Ötekiler birbirlerine sataşıp şamata yaparken, zavallı Hagop, öfkeli çevikliğiyle Stepan'ın yanında yürümekte, Sato ise, alışıldığı üzere, artçı gücü oluşturmaktaydı. Oğlan çocukları karşılaştıkları başkomutanı hiç dikkate almamışlardı; selâm vermeden, saygılarını belirtmeden geçip gideceklerdi ki, Gabriel oğluna sertçe seslendi. Donup kalmış kalabalıktan ayrılıp, arkadaşlarından öğrendiği vakur ve maymunumsu tavırla çabucak babasının yanına gelen obüs fatihinin yolunmuş, dağınık saçları alnına düşmüş, yüzü kızarmış, terlemişti. Gözlerini, sarhoşluk içinde bir tutkunun perdesi bulanıklaştırmış gibiydi. Üzerindeki giysiler orijinal yırtık ve lekelerle doluydu. Gabriel canının sıkıldığını belli ederek sertçe sordu:

"Söyle bakalım n'apıyorsun burada?"

Kıkırdayan Stepan, kararsız el hareketleriyle çevreyi gösterdi:

"Yürüyoruz... Oynuyoruz... İzinliyiz şimdi..."

"Oynamak mı? Bu yaşa gelmiş herifler oynuyor öyle mi? Ne oynuyorsunuz?"

"Hiç... Öylesine işte... Baba..."

Bölük pörçük sözcükler ağzından dökülürken, babasına garip biçimde alttan bakıyor, bu topluluk içinde zar zor elde ettiğim mevkiyi neden yok etmek istiyorsun baba, diye soruyor gibiydi. Şimdi gülünç duruma düşersem herkese rezil olacağım. Ne var ki Gabriel, oğlunun bakışını anlamamıştı.

"İnsanlıktan çıkmış haldesin, Stepan. Annene böyle görünmeyi göze alıyor musun gerçekten?"

Çocuk soruyu yanıtlamamış, acı çekiyormuş gibi yere dikmişti gözlerini. Babası iyi ki Fransızca konuşuyordu. Fakat ne yazık ki emir verirken Ermenice konuşmuş, söylediklerini de bütün çocuklar duymuştu elbette:

"Şimdi hemen çadıra git, yıkan, üstünü değiştir! Akşama insana benzer bir halde tekmil vereceksin bana!"

Sonra öfkeyle bir süre daha güneye doğru yürüyen Gabriel Bagratyan, aniden durdu. Acaba çocuk emrini yerine getirmiş miydi? Böyle olmadığından neredeyse emindi. Gerçekten de bir süre sonra şeyh çadırına geldiğinde, Stepan yoktu ortada. Çocuğa vereceği cezayı düşünmeye başladı; söz konusu olan sadece babaya karşı itaatsizlik değil, aynı zamanda en yüksek komutana itaatsizlikti. Ancak Damlacık'ta ceza sorunu zor bir konuydu. Bagratyan bavulundan herhangi bir kitap çıkardı. Doktor Altuni'nin, Juliette için önerdiği insanı bu tüyler ürpertici gerçeklikten alıp götürecek bir hikâye okumak isteği duymuştu. Belki birkaç sınırlı saat içinde acımasız dünyayı, acımasız Ben'i unutabilirdi. Nasıl olsa bugün için korkulacak bir durum yoktu. Gün ilerliyordu. Çeşitli noktalardaki gözcüler, saat başı rapor getiriyorlardı: Vadide yeni bir şey yok. Neredeyse Yoğunoluk'a kadar ilerleme cesaretini gösteren bir keşif devriyesi geri dönmüş ve hiçbir yerde tek bir zaptiye bile görmediğini bildirmişti. Gabriel romanın sararmış kapağına göz attı. Charles Louis Philipp'in, sevdiği bir kitabıydı bu. Gerçi çok iyi hatırlamıyordu, ama kitapta mutlaka, masa ve sandalyeleri sokağa taşmış küçük kafeler vardı. Güneş, banliyönün tozlu bulvarına yayılmıştı. Bir akasya ağacı ve ortasında yosun yeşili kanal parmaklığı bulunan küçük bir avlu. Ve bu sefil avlu, mart ayında, Musa Dağ'da yabangülü, mersin ağacı, gelincik ve nergis bileşiminin yarattığı ihtişamdan daha baharımsı bir baharı ele veriyordu. Midye kabukları gibi ezilmiş, eski, karanlık tahta merdivenler vardı bir de. Merdivenlerden bir kadının görünmez adımlarla indiği duyulurdu.

Gabriel kitabı açınca dört köşe bir mektupçuk düştü içinden. Mektubu, küçük Stepan, birkaç yıl önce, -yine ağustostu- annesiyle birlikte

dinlenmek için gittikleri Montrö'den yazmıştı. Bagratyan o günlerde, Paris'te, Jöntürklerle Taşnak Partisi arasında yapılan büyük konferansa katılıyordu. İki halkın özgür gençliğinin, anavatanın yeniden inşası için bazı kararlar aldığı o ünlü Kardeşlik Kongresi'nde Bagratyan da vardı. Bu kongrede verilen bağlılık andı sonucunda, bilindiği gibi Gabriel bazı *idealistlerle birlikte, Osmanlı üzerinde savaş bulutları toplanınca yedek* subay okuluna girmişti. O ağustos günlerinden bu yana, Charles Louis Philippe'in romanının yapraklarının arasında duran mektupçuk, henüz korkunç gelecekten haberli değildi. Fransızca'yı yeni öğrenen küçük çocukların sakin çabası içinde kaskatı bir yazıyla yazılmıştı:

"Sevgili babacığım! Nasılsın? Paris'te daha uzun süre kalacak mısın? Yanımıza ne zaman geleceksin? Annem ve ben senin için çok kaygılanıyoruz. Burası çok güzel. Minnettar oğlun seni selâmlıyor ve öpüyor.

Stepan"

Gonzague Maris'in yatağına oturmuş, çocuk yazısının titrek çizgilerine bakıyordu. Aydınlık otel odasında, Juliette'in hâlâ güzel kokan keten kâğıtlarına terbiyeli satırları yazan o güzel giyimli çocuğun, biraz önce karşılaştığı büyümüş orman ve çöl insanıyla aynı kişi olduğunu düşünmek mümkün değildi. Gabriel, Stepan'ın hayvanlara özgü huzursuz gözlerini ve çocuk kalabalığının gırtlaktan gelen sesle konuştukları jargonu düşünürken, kendisinde de benzer bir değişim gerçekleştiğini fark etmiyordu. Şu an, Stepan'ın mektubunun uyandırdığı o uzakta kalmış ağustos günlerinin yüzlerce ayrıntısı fışkırıyordu bilincinden. Ve hiçbir kanlı dehşet, işkenceyle ölüm, bu artık kimsenin zarar veremeyeceği, *sıradan bir günün bu küçük, solmuş yaprağı kadar acıklı gel*miyordu.

Romanın ilk beş cümlesini okumayı denedikten sonra kitabı kapadı. Bu biçimde yaşarken düşüncesini herhangi bir kitaba veremeyeceğine inanıyordu. Bir tornacının ağır elleri de incelikli oyma işlerini yapamazdı herhalde. Gonzague'in yatağından iç çekerek kalkıp örtüyü düzeltti. Bu arada, yatağın ayak ucunda Gonzague'un yeni yıkanmış çamaşırlarını özenle hazırladığını fark etmişti. Dikiş malzemesi, makas ve yamalıklar da çamaşırların yanındaydı. Yunanlı, sökülen, yırtılan gömlek ve çoraplarını hep kendisi giyilecek duruma getirirdi. Gabriel, gördüğü çamaşırların neden onu gitmesi için uyardığını bilmiyordu. Kitabı bavulu*nun içine attı, Stepan'ın mektubunu cebine koymuştu. Şeyh çadırından*

çıktığında Montrö istasyonu düştü aklına. Juliette'le küçük Stepan karşılamaya gelmişlerdi. Juliette kırmızı bir şemsiye taşıyordu o gün.

Gabriel, Tomasyan ailesinin kadınlarına ait çadırın girişinde durup, aralıktan içeri girmesinin uygun olup olmadığını sordu. Mayrik Antaram buyur etti adamı içeriye. Genç anneyle bebeğe baktığından bu yana hastalık taşıyabileceği kaygısıyla hastane barakasına gitmiyordu. Yaşlı kadının tutkun cüretkâr yüzü, annelik duygusuyla yanmaktaydı. Bir an bile durmuyordu; çocukla lohusanın hizmetini, bir türlü doyamadığı kişisel bir mutluluk gibi zevkle görüyordu. Antaram'ın dur durak bilmez çabalarına rağmen çocuk bir türlü toparlanamamıştı. Minicik yüz, doğumdan hemen sonra olduğu gibi, hâlâ koyu renkte ve buruşuktu, gözleri ise faltaşı gibi açık olmasına rağmen bakmıyor izlenimi veriyordu. En kaygı verici olan da çocuğun neredeyse hiç ağlamamasıydı. Hovsannah çökmüştü; yüzünde sadece zor doğumun neden olduğu bitkinlik ifadesi değil, düşmanca bir katılık vardı. Gençlik çizgileri tamamen yitmiş, yerini sinsi sert çizgilere bırakmıştı. Gabriel kadının yatağına yaklaşırken, çocuğun göğsünü açıp, kalp tarafında yarım mecidiye büyüklüğündeki mor beni gösterdi:

"Giderek büyüyor..." Sesi tanrısal ceza kehanetinde bulunuyormuş gibi törenseldi. Mayrik Antaram sabredememiş, kadını öfkeyle azarlamıştı:

"Mutlu ol ve çocuğun bu işareti yüzünde değil de göğsünde taşıdığı için Tanrı'ya şükret. Daha ne istiyorsun?"

Hovsannah, boş tesellilere karşı kendisinin daha iyi bildiği şeyi durmaksızın savunmaktan yorulmuşcasına gözlerini kızgınlıkla kapadı:

"Peki neden bu kadar az emiyor? Neden ağlamıyor?"

Antaram kundağı sıcak tuğlaların üzerinde ısıtmakla meşguldü. İşini bırakmadan bağırdı:

"Vaftize kadar iki gün daha bekle! Bazı çocuklar vaftizden sonra doğru dürüst ağlamaya başlarlar."

Hovsannah'ın yüzü söyleneni reddedermişcesine kasılmıştı:

"Vaftize kadar yaşarsa tabiî..."

Doktorun karısı öfkelenmişti:

"Sen hem kendine, hem de başkalarına acı çektirmeyi seviyorsun. Damlacık'ta iki gün sonra ne olacağını, bizi bekleyenin vaftiz mi ölüm mü olduğunu kim bilebilir? Bagratyan efendi bile, iki gün sonra yaşayıp yaşamayacağımızı bilemez."

"Ama yaşarsak" diye gülümsedi Gabriel, "burada çadırların önünde, anne ve çocuğun şerefine küçük bir şölen yaparız. Papazla konuştum. Şölene çağrılmasını istediklerinizin adını söyleyin Bayan Tomasyan!"

Hovsannah Tomasyan yattığı yerden baştan savarcasına yanıtladı:

"Ben buralı değilim. Tanıdığım kimse yok..."

Yatağında oturan İskuhi, konuğu, geldiğinden bu yana sessizce izliyordu. Gabriel'in gözleri de sık sık genç kıza kaymaktaydı. Gabriel'e göre, İskuhi'nin durumu, böylesine tuhaf, düşmanca davranışlar için kendisinde güç bulabilen, bunun da ötesinde, durumu nedeniyle *çevresinde pervane olunmasının tadını çıkaran kadınsadan daha kötüydü*; yardıma asıl ihtiyacı olan İskuhi'ydi. Oysa tutsakmışçasına çadırda oturuyordu bütün gün. Gabriel'in bakışları genç kızı sarmıştı:

"Bana biraz eşlik etmek ister misiniz İskuhi? Karım ortada yok, aramak istiyorum."

İskuhi sorarmış gibi Hovsannah'a baktı. Kadın ağlamaklı sesiyle İskuhi'nin Bagratyan efendiye eşlik edebileceğini söylemişti, ama abartılı *üstübu kırıldığını ifade ediyordu*:

"Elbette gidebilirsin İskuhi! Sana ihtiyacım yok. Kundaklarken nasılsa yardımın olmuyor. Git, sana iyi gelir."

Hovsannah'ın sözlerindeki sinsiliği sezen İskuhi, kararsız kalmıştı. Tam o sırada Mayrik Antaram araya girdi:

"Gitmene bak canımı Akşam olmadan da gelme sakın! Bu yaşam sana göre değil."

Çadırdan çıkınca, hayretler içinde kalan Bagratyan sordu:

"Yengenizin neyi var İskuhi?"

Bir an duraklayan kızın gözleri görmüyormuş gibi bakıyordu:

"Bebek çok kötü. Hovsannah, ölmesinden korkuyor."

Fakat sonra, yürümeye başlayınca adamın yüzüne çevirdi bakışlarını:

"Belki de başka bir şeydir... Belki de gerçek karakteri şimdi doğum*dan sonra çıkıyor ortaya...*"

"Peki, daha önce bu karakteri hiç fark etmediniz mi?"

İskuhi, Zeytun'daki yetimhaneyi ve orada yaşadıkları ufak tefek çekişmeleri düşündü. Hovsannah'ın karakterindeki katı ve inatçı temeli hep hissetmişti o. Fakat şu an neden Hovsannah'dan konuşsunlar? Adamın sorusunu öylesine geçiştirdi: "Zaman zaman, tabiî."

Juliette'i orada bulmaları pek küçük ihtimal olmasına rağmen İskuhi'yle *Gabriel kent çukuruna yönelmişlerdi. Önünde insanların oturduğu* kulübelerin dar aralarından geçtiler. Burada hava her zaman vadidekinden daha hoş ve serin olurdu. Bugün deniz, uzun soluğunun yumuşak esintilerini gönderiyordu dağa. Herkes işinde gücündeydi. Kadınlar çamaşırları, giysileri tamir ediyorlar, İhtiyat Birliği'ndeki yaşlı

adamlar, ayakkabı pençeliyor, tahta rendeliyor, koyun ve keçi postlarını işliyorlardı. Arslan Nurhan'ın kurduğu demirhane, saraçhane ve fişekhane yoğun faaliyetteydi. Yakılan büyük ateş nedeniyle kamp yerinin dışına kurulan bu işliklerde yirmi yardımcısıyla birlikte Nurhan Çavuş da çekiç sesleri ve gürültüler arasında çalışıyordu. Çivi ve mıhlara ihtiyaç çoktu. Kırılan el aletleri, toprak araç gereci, özellikle de zarar görmüş silâhları hızla onarmak gerekirdi. Böyle sakin günlerde insan sık sık bu barışçıl çalışma gürültüsü nedeniyle, Damlacık'ta sanki ölüm kuşatması değil de sömürgecilerin basit düzeni varmış sanısına kapılabilirdi. Yaşanılan anın belirsizliği, insanların bu çocuksu gücü, dünü ve yarını aşmış görünüyordu. Gerçi yüzler, çekilen zorluklardan, kötü beslenmeden ve uykusuzluktan çökmüştü, ama Bagratyan'la İskuhi'yi buyur ederken gülümsüyorlardı.

Gabriel Bagratyan'la genç kız kamptan ayrıldılar. Sadece tek heceli sözler dökülüyordu dudaklarından. Kayıtsız sorular, kayıtsız yanıtlar. Sanki her biri, bu mükemmel dengenin bozulmaması için diğerinin kefesine nar taneciklerine benzeyen küçük ağırlıklar koyuyordu. Yüksek tepeyi batıya doğru çıkıyorlardı. Her yer çıplaktı; düzlüğün yumuşak bitki örtüsü geride kalmıştı. İskuhi'yle Gabriel'in birbirlerini daha iyi anlamaları için, kuş seslerinin duyulmadığı, sadece biraz rüzgârlı açık bir alan uzanıyordu önlerinde. Adam genç kıza bakmıyordu, ama onu görmeden yanında hissetmek çok güzeldi. Taşlık bölgeye geldiklerinde, kızın çekici mahcubiyet içindeymiş gibi görünen ayaklarının kararsızlaştığını seziyordu. Sonra tamamen sustular. Konuşulacak ne vardı ki? Yanındaki narin vücudun giderek ağırlaştığını hissediyordu Gabriel. Hayır, kızın vücudu değil bu, ama ne? Sanki, şu an yanında yarı görünür yarı görünmez yürüyen sadece bugünün İskuhi'si değildi, sanki İskuhi bütün geçmişi, bütün geleceğiyle yürüyordu yanında. Genç ve güzel bir kız değil, Tanrı'dan Tanrı'ya, zaman dışı bütünlüğü içinde mükemmel cisimleşmiş bir ruhtu. Fakat bir insanın, cinselliğin geçici baştan çıkarıcılığını aşarak tanrısal yoğunluktaki eşsizliği ve sürekliliği içinde bir başka öze dokunarak onurlandırıldığı, bu kız kardeş ruhunu, dünyanın başlangıcından sonuna kadar bir solukta birdenbire içine aldığı bu çok nadir, çok yumuşak anı kim ifade edebilir? Gabriel, İskuhi'nin sağ elini kavramıştı. (Sakat kolu nedeniyle solunda yürüyordu.) Kız, yürürken, hiçbir şey sakınmadan, hiçbir şey dayatmadan sessizce kendisini adama bırakmıştı. Aralarında hızlı ama yumuşak tarzda gelişen bu duygudan söz etmemişler, öpüşmemişlerdi. Yürüyorlardı; birbirlerine aittiler artık. İskuhi, Gabriel'e kuzey mevzisine kadar eşlik etmişti. Sonra veda

edip ayrıldı. İçinde herhangi bir arzu, belirsiz heyecan, kuşku ve gelecek sorunu kıpırdamadan, uzun süre bakmıştı arkasından. Gelecek mi? Gülünçl.. İçi hafif bir sevinçle doldu. İskuhi'nin varlığı öylesine sessizce geri çekilmişti ki, yeni savunma planını hazırlarken onu düşünmesi bile rahatsız etmiyordu. Bir süre sonra, Stepan kendisini görmeye gelince çocuğu itaatsizliği nedeniyle cezalandırmayı unuttu.

Musa Dağ'da sürdürülen yeni yaşam, mezhepler açısından da sonuçlarını göstermişti. Son on yıl içinde Ermeni halkı arasında mezhep değiştirme neredeyse moda olmuştu. Özellikle Protestanlık, geçtiğimiz yüzyılın ortalarından bu yana Amerikan ve Alman misyonerleri sayesinde giderek güçlü biçimde yaygınlaşmaktaydı. Bu noktada, sadece, Kilikyalı ve Suriyeli Ermeniler uğruna, dolayısıyla da Musa Dağ'daki yedi köylü yerleşim merkezi uğruna, eğilim, inşa ve bakım konusunda yorulmak bilmez faaliyetleriyle büyük kazanımlar elde eden Maraş'taki muhterem papazlara işaret etmek yeter. Ancak, mezhep çeşitliliğinin ulusun ruhunda önemli parçalanmalar yaratmadığı sevindirici bir durum olarak belirtilmelidir. Hıristiyanlık burada ağır mücadeleler içinde olduğundan, her türlü kıskançlığı, karşılıklı kibirlenmeyi engelliyordu. Bitias'lı rahip Harutyun Nohutyan, her zaman yedi köy içinde dinî görevlerini serbestçe yerine getirmişti, fakat önemli sorunlarda yine de Ter Haykazun'un otoritesine tâbiydi. Damlacık'ta ise Aram Tomasyan, yaşlı rahibin halefi olarak, geriye kalan Protestan cemaatin dinî ihtiyaçlarını karşılıyor, ama o da Ter Haykazun'un otoritesini kabul ediyordu. Haykazun, her pazar, vaaz vermesi için kürsüyü Aram Tomasyan'a bırakmaktaydı, ne var ki Tomasyan'ın vaazını sadece Protestanlar değil çoğunlukla bütün halk dinliyordu. Usul ve kurallar bütün önemini yitirmişti. Ter Haykazun dağın dokunulmazlığı olan baş papazıydı ve görevini sadece evlenme izni olan küçük köy papazlarının başı olarak değil, aynı zamanda halkın ebedî kesiminin rahiplerinin de başı olarak sürdürüyordu. Buna göre, Aram Tomasyan'ın, Haykazun'dan, yeni doğmuş çocuğu vaftiz etmesini istemesi de anlaşılmaktadır.

Tören, gelecek pazar günü, yani ağustos ayının dördüncü pazarı, kamp yaşamlarının ise 23. gününde yapılacaktı. Ancak Ter Haykazun'un yönettiği pazar ayini ve yerine getirmek zorunda olduğu öteki görevleri nedeniyle öğleden sonra geç saatlerde başlayabilmişti. Hovsannah, kendisini ibadet yerine gidemeyecek kadar güçsüz ve kötü hissettiği için, Aram Tomasyan, papazdan, çocuğu Üç Çadır Mevkii'nde vaftiz etmesini rica etmişti; böylece yeni anne de törende bulunabilecekti. Daha önce konuşulduğu gibi, Bagratyan, ileri gelenlerle, en

önemli kısım komutanlarından yaklaşık otuz beş kişiyi çağırmıştı. Musa Dağ'da doğan bu ilk bebeğin Hıristiyan cemaatine kabul töreni, ona, halkın önde gelen kişilerini bir şölen çerçevesinde ağırlamak ve yeniden birleştirmek fırsatı vermişti. Yerli üretim, sert şaraptan, daha on litrelik dokuz testisi vardı. Kristofor bunlardan ikisini ikram için ayırmıştı, ayrıca bir miktar da dut rakısı çıkarmışlardı. Üç Çadır Mevkii'nde yiyecek korkutucu biçimde azaldığından, Gabriel elbette yiyecek bir şeyler ikram edemiyordu.

Konuklar öğleden sonra dörtte çadırların önünde toplanmıştı. Yeni doğum yapmış anne ve yaşlılar için birkaç sandalye getirilmişti. Zangoç, küçük teneke küveti masanın üzerine yerleştirdi. Çok eskilerden kalmış harikulâde mermer vaftiz küveti, Yoğunoluk kilisesinde bıraktıkları hazineler içindeydi. Ter Haykazun, kutsal giysileri şeyh çadırında giymişti. Vaftiz babası, Ginkahair, Aram'ın isteği doğrultusunda Gabriel Bagratyan'dı.

Kürdan kadar zayıf Asayan'ın başkanlığında kilise korosu, çarmıha gerilmiş İsa heykeliyle küçük teneke küvetin bulunduğu masanın arkasına dizilmişti. Ilık vaftiz suyu sunağın önünde kutsandı. Sonra koronun ilâhileri eşliğinde yardımcı papazlardan biri küvetin içine kutsal Myron yağından üç damla damlattı.

Vaftiz babası Gabriel, bebeği utanarak Mayrik Antaram'ın kucağından almıştı. Kadınlar, bir türlü toparlanamayan, sarıya çalan kestane renkli buruşuk yaratığı, tören nedeniyle, mevcut genel koşullar göz önüne alındığında muhteşem denebilecek süslü bir yastığa yatırmışlardı. Çocuğun gözleri hâlâ, suçsuz yere en zalim gösterilerine maruz kaldığı bu hayatı görmeden bakıyordu. Sesi de, dünyanın bu en acımasız gösterisine cömertçe doğan Tanrı ışığını, feryatlarla selâmlamayı uğraşa değer bulmuyordu hâlâ. Tuhaf yalıtılmışlığı içinde dinsel ele geçirilişe ve sonuçlarına direniyormuş gibi görünen talihsiz paketi papazın önüne götürmüştü Gabriel. Papazın alçakgönüllü, ürkek, ama yine de şaşılacak kadar soğuk gözleri, Bagratyan'ı tanımıyor gibiydi. En azından, gerçek kimliğini değil, sadece kutsal bir eylemde herhangi bir görev yerine getiren birini görüyordu. Ter Haykazun ne zaman sunağın önünde dursa ya da ayin giysilerini giyse böyle olurdu. Böyle zamanlarda gözlerinden her türlü insanî ilgi ve anı geri çekiliyor, yerini, görevinin sert soğukkanlılığına bırakıyordu. Çınlayan sesiyle vaftiz babasına sordu:

"Bu çocuk ne istiyor?"

Kendisini son derece beceriksiz hisseden Bagratyan şöyle yanıt vermek zorundaydı:

"İnanç, umut ve sevgi!"

Bu üç kez tekrarlanıyordu. Sonra asıl soruya geçiliyordu:

"Bu çocuğun adı ne olsun?"

Büyükbaba usta Mikael Tomasyan'ın adını seçmişlerdi çocuk için. Törenin bu aşamasında, yaşlı adam, oturduğu yerden kalkıp, sanki kendisinden sonrakilerin geleceğinde kendisi de varmış gibi, gülünç biçimde hafifçe eğilerek selâm vermek zorunda hissetmişti kendisini. Vaftiz töreninin tanıkları arasında geleceğin ne olduğuna ilişkin tek bir düşünce vardı. Herkesi bekleyen ölüm kaderi bir yana bırakılırsa, mucizevî kurtuluşa inanılsa bile, bu zavallı hissiz bedencik bunu hiç yaşayamayacaktı. Mayrik Antaram, İskuhi ve Aram Tomasyan, Gabriel'e yaklaştılar; çocuğun giysilerini çıkaracaklardı. Bu arada İskuhi'yle Gabriel'in elleri birçok kez değmişti birbirine. İzleyenler üzerinde öfkeli bir umutsuzluk havası vardı. Hovsannah püritence kısılmış yüz ifadesiyle vaftiz grubuna dikmişti gözlerini. Bir şeylerin ruhunu ölümcül hüzünle, ölümcül düşmanlıkla etkilediği görülüyordu. Belki de bu, şimdi şu an, kendisini dışında hissettiği İskuhi'yle Aram'ın, kardeşle ağabeyin arasındaki içsel ortaklıktı. Ter Haykazun çıplak çocuğu taklit edilemez güvenli bir hareketle aldı. Binlerce bebeği vaftiz etmiş olan elleri, neredeyse doğaüstü beceriklilik ve zarafetle çalışıyorlardı; işlerinin elle yapılan bölümünde bütün önemli papazlarda görülür bu. Bir saniye süresince çocuğu kalabalığa tuttu. Herkes çocuğun göğsü üzerindeki büyük beni görmüştü. Sonra, her defasında bedeniyle haç çizerek çocuğu üç kez suya sokup çıkardı: "Seni, baba, oğul ve kutsal ruh adına vaftiz ediyorum." Hovsannah kasılmış halde ayağa kalkmış, gergin bir ifadeyle öne eğilmişti. Karar anıydı. Mayrik Antaram'ın kendisine söz verdiği gibi, çocuk, küvetin içinde, incinmiş uzun feryadı basacak mıydı acaba? Ter Haykazun bebeği vaftiz babasına uzattı. Fakat bebeği o değil, Antaram alarak hastalıklı deriyi yumuşak havluyla kurulamaya başlamıştı. Çocuk bağırmıyordu. Ama Hovsannah, papazın karısı, bağırmaya başladı. İki uzun histerik çığlık koyvermişti. Arkasındaki sandalye devrildi. Ve sonra yüzünü elleriyle kapayıp çadıra koştu. Yanında oturan Juliette, kadının çığlığından bir sözcüğü net biçimde, hem de iki kez duymuştu: "Günah... Günah!"

* * *

Aram Tomasyan bir süre sonra yüzü sapsarı kesilmiş, dudaklarında zorlama bir tebessümle çadırdan çıktı ve tören yerine geldi:

"Onu bağışlaman gerekir Ter Haykazun. Bugüne kadar göstermemiş olsa da Zeytun'dan ayrılmak zorunda kaldığımızdan bu yana, ruhu tamamen perişan durumda..."

İskuhi'ye el edip Hovsannah'ın yanına gitmesini istedi. Kız çaresizlik ve kararsızlık içinde Bagratyan'a bakıyordu. Bagratyan papaza rica etti:

"Kız kardeşinizi yanımızda bırakamaz mısınız papaz? Çadırda nasılsa Mayrik Antaram var?"

Tomasyan kapı görevini gören perdenin bir kanadını açmıştı:

"Karım ısrarla onu çağırdı. Belki daha sonra, Hovsannah uyuyunca..."

İskuhi çoktan kaybolmuştu. Gabriel, papazın karısının, kendisi böyle anlatılmaz acılar çekerken, genç görümcesinin, onun acısına bağlanmamasına tahammül edemediğini hissediyordu.

Şölen esnasında da insanlar, bu vaftiz töreninin sıkıcı etkisinden kurtulamamışlardı. Gabriel, Juliette'in konuk masasının yanına uzun bir masayla sıralar koydurmuştu. Toplumsal olarak çok duyarlı bu sınıf için çift muamele demek olan bu durum, bir sürü hırslı insanın keyfini kaçırmıştı. Konuk masasında, deyim yerindeyse, soylular yer almıştı. Plebler ise büyük kaba tahtanın etrafında kendi kendileriyle yeteneklerdi. Elbette saçmalıktı bu. Ayrım doğru değildi, zira şık masada sadece Ter Haykazun, Bagratyan çifti, papaz Tomasyan, eczacı Krikor, Gonzague Maris değil, aynı zamanda Sarkis Kilikyan da küstahça oturmaktaydı. Gabriel, perişan asker kaçağını törene davet ederek ödüllendirmiş ve hatta yanına oturtmuştu. Oysa Madam Kebusyan, gayretli çabalarına rağmen, ileri gelenler arasında yer bulamamış, şimdi yitmiş bile olsa, kocasının mukayese edilemez serveti nedeniyle kat kat üstün olduğu öteki muhtar karılarıyla oturmak zorunda kalmıştı. Meslekdaşı Şatakyan'ın tersine öğretmen Oskanyan da onur masasında yer kapma şerefine nail olamamış, bunun üzerine silâhını alıp köşede oturan Juliette'nin ayakları dibine yere çökmüştü. Ciddi sertlikle hayran olduğu Fransız kadına bakıyordu. Adeta su içermiş gibi kadından ayrılamayan gözleri şunu ister gibiydi; Sonunda büyük eylemlerimi sorun ki küçümseyici bir tevazuyla onları hiç önemsemediğimi gösterebileyim. Fakat bu isteği hiç gerçekleşmeyecekti. Tersine, Oskanyan, bugün gayretli ev sahibi rolünü oynayan Juliette'e yer açmak için durmadan yerinden kalkmak zorunda kalıyordu. Kadın beş dakikada bir büyük masayı dolaşıyor, içkilerin yeniden doldurulup doldurulmadığına bakıyor, bölük pörçük Ermenicesini zorlayarak konuklarla konuşuyor, muhtar karılarına tatlı bisküvi ve çikolata getiriyordu. Hiç kimse bu yabancıyı bugüne kadar böyle iyi, evet ne-

redeyse alçakgönüllü görmemişti. Sanki Juliette tükenmez cana yakınlığıyla kendisini anlamalarını rica etmek ister gibiydi. Ter Haykazun'un bakışları, yarı kapalı göz kapaklarının altından kadını şaşkınlıkla izliyordu. Ama bu değişime en fazla sevinecek olan Gabriel Bagratyan, farkında bile değildi. Bütün ilgisini yanında oturan Sarkis Kilikyan'a vermişti. Sık sık Kristofor ya da Missak'a el edip Kilikyan'ın kabının doldurulmasını istiyordu. Önündeki bardağı öteye itmiş içkisini matarasından içmekteydi Kilikyan. Dikkafalılık mıydı bu? Yoksa, ebedîyen izlenen birinin güvensizliği mi? Gabriel bilmiyordu. Kilikyan'ın içine girmekte ne kadar başarısız olursa o kadar coşkuyla yeniden denemekteydi. Akik gözlü, sıkıntılı kurukafa, kendi kendine derin düşüncelere dalmış, dünyanın en tek heceli yanıtlarını veriyordu. Gabriel, bir zamanlar, sayesinde Kilikyan'ı yola getirdiği zaferi unutturmak ihtiyacını hissetmekteydi. Rus'un kişiliğinde çok özel bir şey olduğundan emindi. Belki de zenginlik içinde yaşamış bazı insanlar gibi, insanî acıyı insanî değerle karıştırmıştı. Asker kaçağının, aşağılandığı günden bu yana iyi davranışları ve 14 Ağustos'ta komuta becerisine sahip üstünlüğü, Gabriel'in haklı olduğunu gösteriyordu. Rus'un karşısında içini dolduran duygular son derece karmaşıktı. Sarkis Kilikyan'ın kişiliğinde, belli bir eğitim almış (Eçmadzin'de üç yıl papazlık eğitimi), proleter olmayan ve alışılmış Asyalılara benzemeyen bir adam görüyordu. Bu adama aynı zamanda, yüzündeki ifadeyi böylesine dehşetli biçimde eriten, genç yaşlarda bakışlarını öldüren korkunç bir kadere sahipti. Bu kaderin inatçılığıyla karşılaştırıldığında Ermenilerin ortak acısı bile gölgelenmekteydi. Fakat adam, kaderin üstesinden gelmiş, en azından kaderi aşabilmişti, bu, Gabriel'e, Sarkis'in olağanüstü kişiliği için kanıt oluşturuyor, onu saygı duymaya zorluyordu. Fakat bu onaylayıcı duyguların karşısına, aynı şekilde güçlü, korkutucu ve itici duygular çıkmaktaydı. Hiç kuşkusuz Kilikyan çoğu kez, ağır suçlu birinin görüntüsü ve karakterine sahipti, yaşadıklarını her zaman hak etmemiş gibi görünüyor, tersine bunlar karakterine uygunmuş gibi duruyordu. Onu suçlu haline getiren hapishane miydi, yoksa doğuştan suçluluğu mu politik nedenle hapishaneye götürmüştü onu, tam olarak bilmek mümkün değildi. Öte yandan, Sarkis Kilikyan'ın sosyalist ya da anarşist bir devrimci tipiyle de en ufak bir ilişkisi yoktu. İdealler ya da genel amaçlar hiçbir şey anlatmıyordu Kilikyan'a. Bazı kadınlar, dış görünüşü nedeniyle şeytan olduğunu düşünseler de bütünüyle kötü biri değildi. Fakat Kilikyan'ın bütünüyle kötü biri olmaması, her an her cinayeti soğukkanlılıkla işlemeyeceği anlamına gelmiyordu elbette. Hiçbir biçimde ifade edilmemesi, hiçbir şeyle, hiç kimseyle bağlantılı olmaması,

akıl almaz bir tarafsızlığın sıfır noktasında yaşaması, Kilikyan'ın giziydi. Damlacık halkı arasında Kilikyan, eczacı Krikor'un yanı sıra en asosyal varlıktı. Rus, Gabriel'i kendine çekerek derin biçimde bunaltıyordu. Fakat karışık duygular bir tür sevgide buluşmuştu. Bazı erkekler, sokak orospularını kurtarmak zorunda olduklarını düşünürler. "Ahlâkçı Bagratyan" da asker kaçağını insanlaştırmak istiyordu, en azından bunu istediğine kendisi inanmaktaydı. Askerî önderin Damlacık'ta yaptığı kaba hatalardan biri, eskiden olduğu gibi, yaklaşamayacağı bir mesafeyi koruyarak katı denetim altında bulunduracağına, Rus'un gönlünü kazanmaya kalkışmasıydı. Asker kaçağıyla konuşurken çekingenlik hissetmesi huzursuzlaştırıyordu Gabriel'i. Ses tonunu ayarlayamamıştı yine. Karşısındakinin geçit vermez duyarsızlığı onu güvensizleştiriyordu. Susanın karşısında konuşan herkes gibi dezavantajlı durumdaydı; sükûnetin karşısında hareketin, ölümün karşısında yaşamın dezavantajlı, daha doğru söylendiğinde rakip bir konumda bulundukları gibi.

"Beni yanıltmadığın için çok memnunum Sarkis Kilikyan. Ayın on dördündeki başarıyı en başta sana borçluyuz. Kurduğun makineler mükemmel bir fikirdi. Öğrenim dönemindeki derslerini hatırlaman ne iyi oldu. Romalıların kuşatma teknikleri, değil mi?"

"Hiç haberim yok, bildiğim bir şey değil" diye sırıttı Sarkis.

"Askerler dağı güneyden çıkmayı bir daha göze alamazlarsa bu senin başarın olacak Kilikyan."

Bu övgü Rus'un üzerinde, hoş olmamakla birlikte hafif bir etki yapmıştı. Donuk gözleri Gabriel'in üzerinde gezindi:

"Çok daha iyi yapılabilirdi..."

Gabriel, Sarkis Kilikyan'ın satın alınamaz reddedişini hissediyordu. Aynı zamanda, bu tür bir reddedişi karşılayamayan kendi güçsüzlüğüne kızmaktaydı:

"Bakü'nün sondaj kulelerinde bir mühendis gibi deneyimler biriktirmişsindir mutlaka..."

Rus alaycı tavrıyla matarasını gözden geçiriyordu:

"Ustabaşı bile değildim, sıradan bir yardımcı işçiydim ben..."

Gabriel sigaraları Rus'a doğru itti:

"Seninle ilgili planlarımı anlatmak için çağırdım seni buraya, Sarkis Kilikyan. Umarım önümüzdeki birkaç günü sakin geçiririz. Ama er ya da geç, daha öncekilerin çocuk oyuncağı sayılacağı bir saldırı gelecek. Bu savaşta sana çok önemli bir görev vermek istiyorum, dostum..."

Matarayı son damlasına kadar boşaltan Sarkis Kilikyan sertçe masaya bıraktı:

"Bu senin sorunun, senin işin. Komutan sensin."

Pleplerin oturduğu uzun masada, bu arada gürültülü bir hareketlilik yaşanmaktaydı. Alkol alışkanlığını yitirmiş insanlar çabucak sarhoş olmuşlardı. Juliette'in emriyle üçüncü şarap testisi de açılmıştı. Tartışan iki taraf vardı: İyimserlerle kötümserler. Titreyen güçlü bıyıklarıyla Arslan Nurhan Çavuş, sıranın üzerine çıkmış, gözlerinin kırmızı damarlı beyazlarını göstererek, kısılmış başçavuş sesiyle bağırıyordu: Düşmanın artık saldırmayacağını umduklarını söyleyenler korkak ve hainlerdi. O, Nurhan, yeni bir saldırıyı sabırsızlıkla bekliyordu. Yarın olacağına bugün olsundu! Aksi halde Damlacık'ta yaşam kimbilir nasıl olurdu? Sadece açlık çekmek ve çamura batmak!? Böyle bir yaşamı kesinlikle istemezdi ol Yaşamdan zevk almıyordu artık. Elli yaşındaydı, bu kadar yeterdi. Onun gibi düşünmeyenlerin hepsi aptal birer şeytandı.

Ne var ki, bu aptal şeytanlardan bazıları Nurhan'ın çılgınlığına karşı sertçe tartışmaya başladılar. Düşüncelerine tam egemen olamayan yaşlı inşaat ustası, öfkeden kıpkırmızı kesilmişti. Nurhan'ın kafir olduğunu söylüyordu bağırarak. Burada torununun vaftizi kutlanıyordu, böyle konuşmalara izin veremezdi. Büyükbaba olarak, Hazreti İsa'ya, torunu, henüz her an yok edilebilecek acınası bir kurtçuk olsa da, günün birinde, aşağıda Yoğunoluk'ta ya da bir başka yerde, güzel ve barışçıl günler yaşasın diye dua ediyordu. Hazreti İsa kanlı bir onbaşının isteğine göre hareket etmeyecek, kendi istediğini yapacaktı elbette. Fakat kendisi Osmanlı'nın çok kısa süre içinde akıllarını başlarına toplayacaklarına inanıyordu. Böylece muhtar Kebusyan için anahtar sözcük atılmıştı ortaya. O da sendeleyerek sıranın üzerine çıktı. Kel kafasını sallayarak, büyük bir keyifle hem herkese bakıyor, hem kimseye bakmıyordu:

"Görüşmeler yapılmalı" diye fısıldadı gizemli bir kurnazlıkla, "on iki yıldan bu yana Yoğunoluk muhtarıyım... Osmanlı'yla görüşüyorum, kaymakam ve Müdürle... Kaymakam bana her zaman saygı göstermiştir... Cemaatin bedel parasını her zaman tam zamanında yatırmışımdır... Onun makamına götürüldüm, çünkü kaymakam ve Mutasarrıf ve vali ve Vezir ve Sultan, hepsi benim Tomas Kebusyan olduğumu bilirler... Onlarla ben görüşürsem bana bir şey olmaz, çünkü ben çok vergi ödüyorum. Oysa sizler az vergi ödüyorsunuz, kendinizi benimle karşılaştırmazsınız..."

Daha az vergi ödeyenler, öteki köylerin onurları kırılmış muhtarları, Kebusyan'ı kürsüsünden aşağı indirmişlerdi. Nurhan Çavuş, bundan böyle işe yaramaz tüketicilere göz yummayacağını, artık herkesin, isterse yetmiş yaşında ya da daha yaşlı olsun, onun emrine gireceğini

bağırmaktaydı. Gülüşmeler. Sarhoş tartışması hoş olmayan biçimler alma tehlikesi gösteriyordu. Bereket versin ki Bagratyan, şarap ikramını yasaklamış, sonra da gizli bir haber getiren Samuel Avakyan'la birlikte oradan ayrılmıştı. Soyluların masası giderek boşalıyordu. Ter Haykazun törende bir saat kadar kalıp gitmişti. Bir müddet sonra da Aram Tomasyan kadınların yanına, çadıra çekildi. Uzun masada tartışma giderek saldırganlaşmaya başlayınca Sarkis Kilikyan, matarasını alıp o tarafa oturmuş, eğlendiğini hiçbir biçimde ifade etmeden donuk gözleriyle yaşlı döğüş horozlarını izliyordu. Juliette ile Gonzague hâlâ yanyanaydılar, kadının ayaklarının dibinde ise öğretmen Hrant Oskanyan oturmaktaydı. Boşalan yerlerden birine oturmaya tenezzül etmeyen suskun adam, yılan tarafından ısırılmış gibi tüfeğine yaslanarak aniden ayağa fırladı. Juliette'i birkaç saniye dehşetle seyrettikten sonra, arkasını dönüp dimdik oradan uzaklaştı. Oskanyan az içmişti, buna rağmen birkaç adım sonra, gördüğüne inandığı şeyin şarabın etkisi olduğunu düşündü. Sarışın ve beyaz tanrıçanın dizini, nereden geldiğini kimsenin bilmediği maceracı birinin dizine tutkuyla bastırması tamamen imkânsızdı ve böyle bir şey düşünülemezdi. Bu kuşku duyulmayacak düşünceye rağmen Oskanyan, sunak meydanını geçerken yüreğine bir şey battığını hissediyordu hâlâ. Aniden huzursuzlaşan Juliette ise ayağa kalkarak, ne zamandır affedilmez biçimde ihmal ettiği Hovsannah Tomasyan'ı ziyaret etmek üzere veda etti.

Son olarak, eczacı Krikor'la Gonzague Maris karşılıklı oturuyorlardı masada. Gonzague, eski ev sahibini, gizlemediği korkulu bir dikkatle izlemekteydi. Eczacı birkaç hafta içinde inanılmaz biçimde değişmişti. Orta boylu adaleli adam, zayıf, ufak tefek bir cüceye dönüşmüştü; sulanmış beyni sap gibi ince boynun üzerinde durmadan sallanmaktaydı. Omuzlar yukarı kalkmış ve öne eğilmiş, parmak eklemleri büyük boğum ve şişliklerle biçimsizleşmişti. Eğer derisinin aldığı gri-kahverengi ton bir yana bırakılırsa, yüzündeki mandolin maskesi tamamen değişmemişti henüz. Yüz ifadesinin üstün, kayıtsız spektrumuna yeni bir ışık hattı eklenmişti. Öteki dünyaya ait kurnaz bir gülümseme. Krikor çay bardağına koyduğu şarabını gayretle içmekteydi. Bu arada hasta eli öyle titriyordu ki, her defasında şarabın damlamasına yol açıyordu:

"Bu kadar çok içmemelisiniz eczacı Krikor" diye uyardı Maris.

Krikor, son zamanlarda tuhaf biçimde büyümüş gibi görünen ağır kafasını salladı:

"Artık hiçbir şey yemiyorum... Ama içmek düşünsel bir hizmettir. İranlı filozof Ferhad el Katip söyler bunu."

"Kendinize dikkat etmeli, yatmalısınız..."

"Kendimi ancak şimdi çok iyi hissetmeye başladım" dedi hasta adam, sadece kendisi için yankılanmayan bir paradoksla.

Uzun masada tartışma gürültüsü, tahrik edici gülüşler ve alaylar, *çoktandır şarap dağıtılmamasına rağmen giderek tehlikeli olmaya başlamıştı.* Davet edilmeden gelen çoğunluğu genç insanlar, karşıtlıkları iyice keskinleştiriyorlardı. Güneş batmıştı. Epeyce ilerlemişti saat. Çakırkeyf vaftiz topluluğu, vahşice hareket eden gölgeler düşürüyordu toprağa. Kent çukurundan topluluğun bulunduğu yere trampet sesleri yuvarlanmaya başladığında, hiç kuşkusuz havada kavga beklentisi vardı. Herkes aniden susmuştu! "Tellâllar" dedi biri. Bir başkası bağırdı: "Alarm!" Gençlerle yaşlı erkekler, dünyayı unuttukları tartışma ortamından hemen silkinmişlerdi. Herkes uzun sıçrayışlarla, son hızla çeşitli kısımlara koşmaya başladı. Papaz Aram'ın da çılgın bir hızla kent çukuruna doğru koştuğu görülüyordu. Birkaç dakika içinde tören yeri boşalmıştı. "Alarm" diye tekrarladı Gonzague düşünceli halde, gözlerinin sakin kahverengisinde altın sarısı hareler parıldıyordu. Osmanlı'nın saldırısı planlanandan önce gerçekleşmişti. Bu kez büyük ihtimalle kötü sonuçlanacaktı. Acaba bu geceden yararlanamaz mıydı? Ya Juliette? Eczacı Krikor tek başına masadan kalkamadığı için, Gonzague yardım etti. Yaşlı adam bacaklarına da söz geçiremiyordu artık. Eğer Maris itinayla yol gösterip evine kadar getirmeseydi yığılıp kalırdı bir yere. Ne var ki, eve dönüşü uzun süre almış olmasına rağmen, Krikor, hastalığını doğanın önemsiz iş kazası olarak dikkate almıyordu.

"Alarm?" diye sordu önemsemeden, sanki bu küçük meseleyi yeterince dikkate almamış, hemen unutmuştu. "Evet alarm" diye bilgilendirdi Gonzague üstüne basarak, "ve hem de şakaya gelmeyecek cinsten!"

Eczacı durdu. Artık her beş adımda nefesi daralıyordu:

"Alarmdan bana ne" dedi soluk soluğa. "Ben onlara mı aitim? Hayır, onlara ait değilim, kendime aitim ben."

Titreyen eliyle kendi etrafında bir daire çizdi, bununla Ben-Dünyasının büyüklüğüne, içsel sağlamlığına işaret ediyordu.

"Eğer kötüye inanmazsam, böylece dünyada kötü de olmaz. Eğer ölüme inanmazsam, dünyada ölüm de yoktur... Beni öldürebilirler, ama *ben farkına bile varmayacağım... Bu noktaya ulaşabilen insan dünyayı* düşüncesinde yeniden kurar!"

Ellerini başının üzerine kaldırmayı denedi, fakat başaramadı. Doğası gereği, herhangi bir felâketin farkına, gerçekleştikten sonra değil, önce varmaya, daha önce hissetmeye çalışan Gonzague, bu büyük

lâflardan bir şey anlamamıştı, ama eczacıyı mutlu etmek için nezaketle sordu:

"Şimdi hangi eski zaman filozofundan alıntı yaptınız?"

Mandalina maskını andıran yüzü, kayıtsızca yeni başlayan alacakaranlığa bakıyordu. Beyaz sivri sakalı titremekteydi. Tiz ve boğuk sesiyle küçümseyerek açıkladı:

"Benim dışımda kimsenin alıntı yapmadığı, yapamayacağı bir filozof söyledi bunu, Yoğunoluklu Krikor."

Gabriel Bagratyan, doğrudan tehlike konusunda iyice emin olmadan büyük alarm verilmemesini istemişti. İşin garibi, İttihatçıların, Orontes ovasıyla Ermeni vadisine tahmin edilemeyecek kadar büyük miktarda güç yığdığı, ancak güneş battıktan sonra netleşmişti. Düzenli birliklerle gönüllü kıtaların sayısı öylesine çoktu ki, köylerde kalacak yer bulamamışlar, açık havada gecelemek zorunda kalmışlardı. Kamp ateşlerinin oluşturduğu geniş yarım daire neredeyse Seleukos harabelerinden, kuzeyde, en uçtaki Ermeni köyü Kebusiye'ye kadar uzanmaktaydı. Ardı ardına gelen gözcü devriyeleri şaşılacak haberler getiriyorlardı. Osmanlı askerleri, aniden, topraktan fışkırmış gibi ortaya çıkmışlardı. Sadece askerler de değil, zaptiyeler ve çeteler, ayrıca bölgenin bütün Müslümanları birden tüfek ve süngülerle silâhlanmışlardı. Şimdi subaylar bunları birliklere ayırıyordu. Silâhlı adamların sayısı hesaplanacak gibi değildi. İnanılmaz rakamlar dolanıyordu kulaktan kulağa. Fakat kamp ateşlerinin oluşturduğu uzun yarım daireyi dikkate alan Gabriel Bagratyan için, söz konusu rakamlar pek inanılmaz değildi. Kesin olan iki şey vardı. İttihatçı komutanın elindeki güç, Damlacık'ı, Güney Kalesi'nden Kuzey Geçidi'ne kadar kuşatıp saldırmak için yeterliydi. İkincisi, kendisini öylesine üstün görüyordu ki, gizli yığınak ve ani baskın taktiğine tenezzül bile etmemişti. Ermeniler üzerinde ezici etki yapması planlanan ve yapan bu açıklık, Gabriel Bagratyan'ın, "genel saldırı" parolası altında örgördüğü, hazırlandığı ve manevra olarak çalıştığı belli bir "durum"a işaret etmekteydi. Bu kez ihtimaller dağ halkı için daha umutsuz olmasına rağmen, Gabriel öteki iki çarpışmada olduğundan daha sakindi. Birinci alarmdan sonra, önderlerle serbest mangaların kendi bulunduğu yerde toplanmalarını sağlamak için emirberleri çeşitli mevzilere göndermişti. Önderler Konseyi'nin seçilmiş üyeleri de gelmişlerdi o arada. Ürkmüş yüz ifadelerinden, şarabın yarattığı karışıklık tamamen kaybolmuştu. Anayasanın hükmü gereği, savaş anında kampın komutasını da üstlenen Gabriel, yeni kesilen etin hemen bu gece hazırlanmasını emretti. Mümkün olduğunca çok yiyecek gün doğmadan

iki saat önce mevzilere taşınmış olacaktı. Ayrıca şarap ve eldeki diğer içkilerin savaşçılara dağıtılmasını emretti. Kendisi de Üç Çadır Mevkii'ndeki, bütün on litrelik testileri, bir testi hariç, direnişçilere verdirmişti. (Daha sonraları anlatılan Bagratyan'ın tükenmez hazinesine ilişkin hikâyeye bu armağanın katkısı da olmuştur mutlaka.) Gabriel, grup başkanları, mangalar, İhtiyat Birliği'ne mensup savaşçılar ve Gençlik Birliği'ne kısa bir konuşma yaparak, kendilerini bekleyen çarpışmaya ilişkin bilgilendirmiş, gerçekleri saklamamıştı. Tam olarak şöyle demişti:

"İnsanların bulunabilecekleri bütün öngörülere göre, iki ölüm arasında seçim yapacağız. Ya çarpışırken namusumuzla öleceğiz ya da korkunç ve aşağılayıcı biçimde katledileceğiz. Bunu iyice anlarsak, eğilmez kararlılıkla birinci ölümü, yani namusumuzla ölmeyi seçersek, belki de bir mucize olur, ölmek zorunda kalmayız. Ama sadece o zaman, kardeşler!"

"Genel saldırı" için yeni bir düzenleme yapılmıştı. Arslan Nurhan Çavuş, Kuzey Geçidi'nin komutanı olmuş, bir başka komuta değişimi de, Gabriel Bagratyan'ın birkaç saat önce ima ettiği gibi, Palamut Meşesi Geçidi'nin yukarısına düşen önemli bölgenin komutasının Sarkis Kilikyan'a verilmesiyle gerçekleşmişti. Biri Seyyar Muhafız kıtası, öteki de komitacılar olmak üzere bütünüyle yeni iki savaş grubu kurulmuştu. Nurhan'la Bagratyan, Balkan Savaşını hatırlayarak, mangalardaki en kararlı adamlar arasından çok iyi nişancı ve çok iyi tırmanabilen yüz kişiyi komitacı olarak seçmişlerdi. Bunlar Damlacık'ın vadi tarafına yayılacaklar, yamaçlar boyunca ağaç tepelerine, çalıların, kaya kütlelerinin arkasına, toprağın çukur ve tümsekleme pusu kuracaklardı. Önce, Osmanlı saldırı kollarının rahatça ilerlemeleri sağlanacak, sonra askerler, arkadan, mümkünse dört bir yandan, yoğun ateşe tutulacaklardı; bu arada cephane tasarrufu yapılmayacaktı. Her komitacıya on iki şarjör, yani altmış mermi teslim edilmişti, ki mevcut koşullarda bu muazzam bir miktardı. Bagratyan bu kez, cephane konusunda genel olarak son derece eli açık davranıyordu. Beklenilen çarpışma kuşkusuz belirleyici olacağından tasarruf için neden göremiyordu. Önceden ele geçirilmiş olanlarla yeni doldurulmuş fişeklerin, sadece önemsiz bir miktarını bırakmıştı kutularında. Çetecilere görevlerini mantıklı ve basit üslûbuyla anlatmıştı, öyle ki genç adamlardan her biri meselenin ne olduğunu iyice kavramıştı artık: Düşman saldırısını şaşırtmak ve güçlendirmek! Tek bir an bile hareketsiz kalmamak, tersine düşmanın arkasını, özellikle saldırıya geçmek istediği zaman, sürekli rahatsız etmek! Ve her zamanki gibi ana kural: Her mermi bir ölü! Komitacılardan

sonra, mangalar arasından seyyar muhafız kıtası da seçildi. Gabriel, güçlü savunma mekanizması nedeniyle neredeyse ele geçirilemez olan Güney Kalesi birliğini iyice küçültmüştü. Eksikleri İhtiyat Birliği'yle tamamlayacaktı. Böylece kendi kıtası için yüz elli silâh kalmış oluyordu. Bizzat komuta ettiği bu kıta, çarpışma esnasında Ermeniler için nerede tehlike baş göstermişse oraya müdahale edecekti. Bu saldırı kıtasının büyük bölümü, kolay hareket kabiliyeti nedeniyle kamptaki eşeklere bindirilmişti. Bu bölgelerde binek eşekleri inatçı bir yavaşlık içinde değildir, tersine her türlü yürüyüşe yatkındırlar. Gençlik Birliği'nin iki grubu, emirberlerle gözcülerin bir kısmı, kısımların komuta merkeziyle ilişkilerinin sekteye uğramaması için, sürekli muhafız kıtasının ardında bulunacaktı! Gabriel'in bir genel saldırı durumu için geliştirdiği ve hazırlığını gecenin ilk iki saatinde sükûnetle yaptığı *Ordre de bataille* (çatışma düzeni) kaba hatlarıyla buydu. Son olarak bütün İhtiyat Birliği'ni gözden geçirdi. İhtiyat Birliği güneş doğarken kent çukurunu terk etme emrini almıştı. Birliğin bir bölümü, belli noktalar için ikmal birliği olarak belirlenmişti, öteki bölümü ise dağın doğu eteğiyle kamp yeri arasında bulunan uzun yayla şeridinde mevzilenecekti. Bazı noktalarda, örneğin Palamut Meşesi Geçidi'nden önce sadece bin adım genişliğinde olan bu şerit, son derece tehlikeli bir kesit oluşturuyordu. Burada, kent çukurunu düşman saldırısına karşı koruyan sadece birkaç siper ya da daha doğrusu dağınık taş yığınlarıydı. Gabriel Bagratyan, İhtiyat Birliği'ne de son derece önemli görevini iyice açıklayıp, kadınların kirletilmesi, çocukların katledilmesiyle sonuçlanacak şimdiden düşünülmesi bile mümkün olmayan saldırıya karşı, son siperin kendileri olduğunu anlattıktan sonra, Arslan Nurhan, borazanıyla, Osmanlı'nın yat sinyalinden esinlenme Kürtçe bir şeyleri kekeme bir öfkeyle çalmıştı. Savaşçılar için yat emri verilmişti böylece. Bunun üzerine Gabriel, obüslerin durduğu yere gitti, geceyi burada geçirmek istiyordu. Akıllı birkaç kişiyi, Nurhan'ın yardımıyla topçu görevi için güç bela eğitmişti. Son keşifçiler de gece yarısından önce geldiler. Bagratyan köşkünün çatısında yarım aylı bayrağın dalgalandığı, bahçede birbirine bağlanmış bir sürü atın beklediği ve köşke subayların girip çıktığı haberinin dışında yeni bir şey yoktu. Buna göre, askerlerin ana karargâhlarını Bagratyan'ın evine kurdukları kesindi. Gabriel ayın iyice yükselmesini bekledi. Sonra, harita üzerinde uzaklıkları pergelle ölçüp hesaplamaya başladı. Dolgun ve parlak dolunay oldukça fazla ışık yaydığı için, yardımcı hedef noktasına nişan almayı, sonra da iki topun ayar unsurlarını bulmayı başarabilmişti. Batarya görevlileri top mermilerinin bulunduğu bölmeleri

daha yakına taşımışlardı. Daha beş şarapnel ve yirmi üç obüs mermisi vardı. Gabriel bu mermilerin yarısını obüslerin arkasındaki mahmuza dizdirdi. Sonra bir obüsten ötekine giderek el feneri ışığında hepsini gözden geçirdi. Bu işleri görürken İskuhi çıkagelmişti. Önce kızı hiç fark etmedi. İskuhi yavaşça seslendikten sonra ise, elinden tutup yalnız kalacakları bir yere kadar yürüdü kızla birlikte. Her tarafı, dingin ay ışığı altında mühür mumu damlasının donuk rengini almış, kırmızı tanelerle dolu böğürtlenin yanına oturdular. İskuhi'nin sözleri baskılanmış ve tutuktu:

"Sana sadece, yarın yanında olmamın seni rahatsız edip etmeyeceğini sormak istiyorum..."

"Dünyada hiçbir şey beni yakınımda olman kadar mutlu etmez, İskuhi..."

Sustu, bir şeyler düşünüyordu, kızın elini yanağına bastırdı:

"Ama senin tehlikede olduğunu bilmek beni sadece rahatsız etmekle kalmaz, işkence çekmeme yol açar."

"Tehlike bizim olduğumuz her yerde var Gabriel. Birkaç saat önce ya da sonra, hiç önemi yok..."

"Özellikle yarın Hovsannah'la küçük çocuğun yanında olman gerekmiyor mu? Burada yarın akşama kadar neler olacağını kim söyleyebilir?"

Güçsüz vücudu kararlı bir sağlamlık içinde gerildi:

"Yarın akşama kadar burada neler olacağını kim bilebilir? İşte tam da bunun için, yapmam gereken başka bir iş kabul etmiyorum... Hovsannah'la çocuğun bununla ilgisi yok. Umurumda değiller."

Gabriel, kendisine bakarken iri iri eriyen gözlerine sızabilmek için İskuhi'nin üzerine iyice eğilmişti. İçini tuhaf bir düşünce titretmekteydi. Belki de şu an, onu genç kıza çeken alışılmış sevgi değil, hâlâ Juliette'e bağlayan o şey değil, sevgiden hem çok daha fazla, hem de çok daha az bir şeydi. Arzularca saptırılmaksızın bütün beyinsel ve ruhsal güçlerinin yükseldiğini ve mutlu olduğunu hissediyordu. Bagratyan'ı, İskuhi'nin bakışıyla mistik bir kaynak suyu gibi serinleten şey, belki de kan akrabalığının bilinmeyen sevgisiydi; gelecekte birleşme arzusu değil, tersine geçmişte bir olunduğuna duyulan kesin güven. Genç kızın gözlerinin içine gülümsedi:

"Ölüm duygusu yok içimde İskuhi! Çılgınlık bu ama, yarın artık hayatta olmayacağımı düşünmeyi hiç başaramıyorum. Bence bu kötü bir belirti değil. Peki sen, sen ne düşünüyorsun?"

"Ölüm gelmek zorunda Gabriel. Bizim için başka yol yok..."

Adam İskuhi'nin sözlerindeki çift sesi duymamıştı. İçinde inanılmayacak kadar çok güven dolu bir sevinç büyüyordu:

"O kadar uzağı düşünmemeli, İskuhi! Ben yarından başka bir şey düşünmüyorum. Yarın akşamla ilgilenmiyorum. Biliyor musun, aslında yarın sabahı sevinçle bekliyorum."

İskuhi eve gitmek için kalkmıştı ayağa:

"Senden bana söz vermeni istiyorum Gabriel. Son derece açık bir şey. Zamanı geldiğinde, artık umut kalmadığında, lütfen beni ve kendini vur. En iyi çözüm bu. Sensiz yaşayamam. Ama senin de bensiz yaşamanı istemiyorum, bir an bile! Peki, yarın yanında olabilecek miyim?"

Hayır! İskuhi gün boyu çadırdan çıkmamaya söz vermek zorunda kalmıştı. Gabriel de, her şey kaybedildiğinde, birlikte ölmek için, onu çağırtacağına ya da kendisi gidip getireceğine söz verdi. Söz verirken gülüyordu, çünkü ruhunda, sonun geldiğine ilişkin ufak bir his bile yoktu. O nedenle de Juliette ve Stepan için de korkmuyordu. Ancak, obüslerin yanına gidip yeniden çalışmaya başlayınca, yaşama duyduğu inanç kendisini de şaşırtmıştı, çünkü korkunç gerçeklik, dört bir yanda alay edercesine çürütüyordu bu inancı.

* * *

Kaymakam, Antakyalı yüzbaşı, kızıl saçlı müdür, Halep'ten gönderilen dört bölüğün batarya komutanı ve iki subay, güneş battıktan sonra Bagratyan köşkünün selâmlığında savaş konseyi toplantısındaydılar. Kabul salonu, Juliette'in ileri gelenleri davet ettiği akşamlarda olduğu gibi, mum ışıklarıyla pırıl pırıldı. Subayların hizmetini gören erler, beylerin salonda yedikleri yemeğin bulaşıklarını topluyorlardı. Açık pencereden trampet sesleri, dinlenen, yemek yiyen askerlerin serbest saatlerde yaptıkları gürültüler duyuluyordu. Şeytan Ermenilerin önceden tahmin edilemeyen oyunlarına hazırlıklı olmak gerektiğinden, kaymakam, ana karargâh için koruma birliği istemiş, birlik evin bahçesiyle meyve ve sebze bahçesini, kurduğu kamp sayesinde, harap etmişti.

Subay ve memurların toplantısı tam görüş birliğine ulaşılmadan uzun süredir devam ediyordu. Ortaya atılan sorun önemsiz değildi; Damlacık'a planlanan saldırının bu sabah şafak vakti başlamasını gerçekten göze almalılar mıydı? Hoşnutsuz yüz rengi ve gözlerinin altındaki koyu kahverengi torbacıklarla kaymakam, kararsız ve muhalifti. Kararsızlığına gerekçe olarak, Halep bölge komutanının, valinin isteği

üzerine gönderdiği piyade taburuyla birlikte gelmesi gereken makineli tüfeklerle dağ topunun ellerine ulaşmamasını gösteriyordu. Halep'ten gelen kurmay yüzbaşı, verilen sözlerin yerine getirilemeyişini, söz konusu olan silâh türlerinin Suriye'den ayrılan bölüklerle birlikte ortadan yok olmasıyla açıklamıştı. Kaymakam toplantıya katılan beylere, duyduğu kuşkuyu belirterek, harekâta başlamak için birkaç gün daha beklemenin, bu arada ekselansları Cemal Paşa'ya telgrafla başvurarak gerekli saldırı silâhlarının gönderilmesini acilen istemelerinin daha iyi olacağını söylemişti. Ne var ki subaylar bu öneriyi, hiyerarşinin çiğnenmesinin sağı solu belli olmayan Cemal'i kızdıracağı ve karşı harekete tahrik edeceği için imkânsız bulmuşlardı. Antakya'dan gelen yüzbaşı sandalyeyi geri itip, eline bir kâğıt almıştı. Parmakları titriyordu, ama heyecandan çok tütün tiryakisi olduğu için:

"Efendiler" diye başladı yavaş ve boğuk sesle, "topçuyu ve makineli tüfekleri beklemeye kalkarsak kışı burada geçirmekten başka çaremiz kalmaz. Ayrıca ordunun durumu öyle kötü ki, götürdüğümüz talepler bizi gülünç duruma düşürmekten başka işe yaramaz. İzin verirse kaymakama birliklerin gücünü hatırlatacağım..."

Elindeki küçük pusuladan herhangi bir vurgu yapmaksızın okudu rakamları:

"Halep'ten dört bölük: Yaklaşık bin kişi. İskenderun'dan iki bölük: Beş yüz kişi. Antakya'dan tam bir garnizon: Dört yüz elli kişi. Bu, yaklaşık iki bin silâhlı düzenli piyade demektir. Cephedeki alayların gücü yaklaşık olarak bile bu kadar değil. İkinci hatta: Halep'ten dört yüz zaptiye, kazamızdan üç yüz zaptiye ve kuzeyden dört yüz çeteci var. Üçüncü bir hattımız daha var, burada da çeşitli köylerden silâhlandırdığımız iki bin Müslüman bulunuyor. Sonuç olarak, yaklaşık beş bin kişilik silâhlı birlikle saldıracağız..."

Yüzbaşı, boğazından aşağı bir fincan kahve akıtmak, bir sigara daha yakmak için ara vermişti raporuna. Arayı adamlardan biri sitem etmek için kullandı:

"Ne de olsa Ermenilerin iki topu var."

Yüzbaşının çöken yanakları canlanmış, solgun alnı nem içinde parlıyordu:

"Toplar tamamen değersiz. Çünkü birincisi, cephaneleri yok, ikincisi, onları kullanmasını bilmiyorlar, üçüncüsü topları en kısa zamanda geri alacağız."

Yorgun ve canı sıkılmış halde koltuğuna gömülmüş oturan kaymakam gözlerini açtı:

"Bu Bagratyan'ı küçümsemeyin yüzbaşı! Ben bir kez hamamda karşılaştım adamla. Son derece küstah davranmıştı."

Yüzü çilli, tırnakları mükemmel manikürlü genç müdür, sitem edercesine karıştı söze:

"Askerî makamın bu Ermeni ihtiyat subayını silâh altına almaması büyük hataydı. Bagratyan'ın teslim olmak isteğiyle defalarca başvurduğunu biliyorum. O olmasaydı kıyı şeridi huzur içinde olacaktı şimdi."

Yüzbaşı hemen kesti bu düşünceyi:

"Bagratyan aşağı, Bagratyan yukarı! Bu tür sivillerin hiç önemi yok. Dün Damlacık'ta bizzat keşif yapıp, meseleye biraz yakından baktım. Basit bir yığın. Siperlerinin son derece ilkel olduğu görülüyor. Bol keseden söylersem beş yüz silâha sahiplerdir ancak. Eğer meseleyi öğleye kadar bitiremezsek kendi yüzümüze tükürmek zorunda kalırız."

"Gerçekten zorunda kalırız yüzbaşı" dedi kaymakam, hızlı bir bakış fırlatarak. "Ama yaşamını savunan her hayvan, en küçüğü bile olsa, korkunçtur."

Halep kolağası, yüzbaşının düşüncesine tamamen katılmıştı. İki gün içinde bu rahatsız bölgeden ayrılıp, yeniden o güzelim kent Halep'te olmayı kararlılıkla umuyordu. Subaylar böylesine görüş birliği içinde güvenle dolu oldukları için, kaymakam konuyu kapatırken esnedi:

"Başarıyı garanti ediyorsunuz demek yüzbaşı?"

Burnundan ejderha gibi iki kalın sigara dumanı çıkarmıştı yüzbaşı:

"Askerî girişimlerde garanti yoktur. Bu sözcüğü reddetmek zorundayım. Fakat Ermeni kampı akşama kadar tasfiye edilmezse yaşamak istemediğimi söyleyebilirim."

Bunun üzerine kaymakam ağır ağır gerinerek ayağa kalktı:

"Öyleyse yatmaya gidelim!"

Fakat adamın bu gece iyi uyuması mümkün olmamıştı. Juliette'in odasında kalıyordu. Şişelerin kırılmasıyla parfüm kokusu odanın içine öylesine işlemişti ki, karaciğer hastası kaymakamın gece istirahati, bunaltıcı, tahrik edici hayallerle düşmanca rahatsız edilmiş, uykusu birçok kez bölünmüştü.

Uyanışı da uykusundan daha iyi değildi. Korkunç bir patlamayla gözlerini açtığında şafak yeni sökmeye başlamıştı, yarı giyinik halde kapıya fırladı. Yıkım büyüktü. Ev rampasının çok yakınında patlayan obüs mermisi, bütün camları parçalayarak yerlere saçmış, hava basıncı kapı kanatlarından birini rezenesinden kaldırarak koridora uçurmuştu. Duvarlarda derin gedikler vardı, moloz yığınlarıyla eğilmiş demirler saçılmıştı ortalığa. Fakat en kötüsü Halepli kurmay subayın görüntüsüydü.

Kadere bak ki, talihsiz adam, tam merminin düştüğü anda evden çıkmaktaydı. Şimdi duvara yaslanmış oturuyordu. Mavi çocuksu gözleri boş boş bakmaktaydı. Derin derin soluyarak düşsel bir geçmişe dalmış gibiydi. Bir patlayıcı sağ omzunu parçalamış, bir başkası da sol baldırını yaralamıştı. Antakyalı yüzbaşı ilgileniyordu onunla. Kendisini fazla koyvermemesi için sertçe cesaretlendirdiği anlaşılmaktaydı subayı. Ama kolağası bu uyarılara kulak vermeyerek inat yaparmış gibi, yavaşça yana yıkıldı. Öfkeyle arkasını dönen yüzbaşı, olayı korkudan açılmış gözlerle seyreden askerlere, aval aval bakmamaları, ordu cerrahıyla sıhhiyeciyi bulup getirmeleri için bas bas bağırdı. Fakat bu kolay değildi, çünkü ordu cerrahı Bitias'taki üçüncü bölükteydi. Yüzbaşı ağır yaralıyı eve taşıtarak Stepan'ın yatağına yatırmıştı. Bir ara kendine gelen yaralı subay, yüzbaşıya, yaraları sarılmadan kendisini bırakmaması için yalvarıyordu. İnsan kanının akıtılması karşısında teoride ne kadar kayıtsızsa, pratikte o kadar dehşete düşen, doğası gereği ateşli bir sivil yanlısı olan kaymakam, bodruma giden karanlık merdivenleri sessizce, el yordamıyla indi. Çünkü Gabriel Bagratyan'ın atışları hâlâ devam etmekteydi. Biraz önce köyden yeni bir gümbürtü daha duyulmuştu.

* * *

İlk obüs mermisinin Bagratyan'ın evine düşüp, düşman batarya komutanını mat etmesi ironik rastlantıdan da öte bir şeydi. Belki de bu yalnızca bir tesadüf değil, Tanrı'nın, her zaman kesinlikle güçlü bataryaların yanında olmadığının canlı, öğretici bir kanıtıydı. Komutanlığın felce uğratılmasıyla saldırı zamanı bir saatten fazla ertelenmiş, Damlacık'ın eteklerinde, meyve ve üzüm bahçelerinde oluşturulan avcı zincirleri alıkonmuştu. Ermeni domuzlarının en önemli hedefe tam isabet ettirmelerinden, içlerinde eğitilmiş topçular bulunduğu anlaşılıyordu. Bundan sonraki yedi atış birincisi kadar dahiyane değildi, ama vadi tabanı öylesine genişti ki, şarapneller ve obüs mermileri düştükleri her yerde korku yaratmışlardı. Bitias, Azir ve Yoğunoluk'ta üç ev yanmış, top mermilerinden biri, kamp yapmış bir zaptiye birliğinin ortasına düşerek mataralarından kahve içen askerlerin ağır kayıp vermesine yol açmıştı. Sivil iktidarın temsilcileri böylece, tek kurşun atmadan, üç ölü ve bir sürü yaralı bırakarak savaş alanını terk etmişlerdi.

Gabriel Bagratyan, top ateşiyle amaçladığı şeyi yaklaşık olarak elde etmişti, ama başarılarından elbette tamamen haberdar değildi. Askeriyenin giriştiği harekât ile adeta dalga geçilerek taciz edilmiş köylere

yerleşen yeni halkın cesareti öylesine yitmişti ki, kadınlar, kalabalık kütleler halinde Orontes ovasına doğru kaçmaya başlamışlardı. Ayrıca en yüksek komuta bir süre devre dışı bırakılmıştı. Avcı zincirleri, top atışı son bulduktan çok sonra kendilerini toplayıp Musa Dağ'ın eteklerindeki ormanlıklara daldılar. Bagratyan bir an, birinci birliğin en az dört yüz adamını, bütün mangaların yarısını komitacı olarak düşmanın saldıracağı yollara dağıtıp, böylece saldırıyı, gelişmeye zaman bulamadan yok etmek için yeterince cesur davranmadığı için kendisini suçladı. Fakat o, tehlikeye maruz kalmış doğasından hareketle, gevşek ve düzensiz olan her şeyden korktuğundan, bu düşünceyi ifade etmekten bile kaçınmıştı. Yüz komitacının, bol tuzaklı pozisyonları ve soğukkanlı cesaretleri sayesinde, soluk soluğa yukarı tırmanan düşman grupları arasında, daha dağın yarısına bile ulaşmadan, açık saldırının yol açacağından daha fazla zarara ve karışıklığa neden olduğu gerçekti. Çalılıklar arasında zorlukla yukarı yürüyen birlikleri, görünmez çapraz ateş iki üç kez vahşice dağıtmış ve parçalamıştı. Komuta merkezinden kopmuş, her adımda ölümü bekleyen tek tek gruplar, koşarak aşağı iniyorlardı. Buna korkaklık demek bile mümkün değildi, çünkü insanların kendilerini savunmaları olanaksızdı. Bütün bu başarısız girişimlerden sonra yüzbaşının, bölükleri dağ eteği hattında toplayıp mola vermekten, yemek pişirmekten başka çaresi kalmamıştı. Bu arada komitacılar ölü ve yaralıların silâh ve cephanelerini rahatça güvenlik altına alıyorlardı. Komutanlıkta bulunan kaymakam hüzünlü bir sesle gönülsüz sormuş yüzbaşıya:

"Taktiğinizi sürdürmek istiyor musunuz? Dağa böyle çıkabilmeniz hiçbir biçimde mümkün görünmüyor bana."

Rengi öfkeden kahverengiye dönen yüzbaşı, kaymakama bağırdı:

"Eğer isterseniz komutayı size devredip çekilebilirim. Bütün bunlar benden çok sizin meseleniz."

Kaymakam, bu kendini beğenmiş subayla ilişkilerinde son derece dikkatli olması gerektiğini fark etmişti. O nedenle, aniden ortaya çıkan anlaşmazlığı hemen gidermek kararı aldı. Mahmur yüz ifadesiyle silkti omuzlarını:

"Doğru. Ben sorumluyum. Ama şunu bilin yüzbaşı, siz de bana sorumlusunuz. Eğer girişim başarılı olmazsa, sonuçlarına ikimiz birlikte katlanacağız. Benim gibi siz de."

Bu katıksız gerçek, yüzbaşının kafasına öyle dank etmişti ki dili tutuldu. En üst makamları, valiyi, hatta bizzat Harbiye Nazırını Musa Dağ'la uğraştırdıkları için, yeni bir başarısızlık yüzbaşının mahkemeye

çıkarılmasına yol açabilirdiki bu kez mahkeme, çocuksu yanaklı eski yüzbaşıya davrandığından daha acımasız davranırdı. O nedenle kayıtsız şartsız kaymakama bağlıydı, onunla birlikte davranmalıydı. Bunu düşünerek barışçıl bir işaret yapmış, işe koyulmuştu. Kuzeydeki birliklere hemen Ermeni Geçidi'ne ilerleme emri verildi. Dağın kayalıklardan oluşan üst tarafına düşen güney Mevzisi, yüzbaşı birliklerinin yeni bir taş çığına yakalanmasını istemediği için, rahattı. Etrafına toplanmış subaylara, dağa çıkış esnasında geri dönen ve kaçan herkesin acımasızca kurşunlanacağını askerlere bildirme emrini verdi. Bu cellatlık işi için dağın eteğindeki girinti çıkıntılara uzun sıralar halinde zaptiye ve çeteler yerleştirilmişti. Aldıkları kesin emre göre, kaçan piyadelere anında ateş edeceklerdi. Zaptiyelerle çeteler bu göreve karşı çıkmamışlardı. Aynı zamanda yüzbaşı kayısı ve üzüm bahçelerinin bulunduğu alanda, bir kısmı kanlarıyla birlikte gelmiş silâhlı köylülerin saf almasını emretmişti. Yüzbaşının verdiği emrin korkusu etkisini gösteriyordu. Korkunun kovaladığı avcı zincirleri, dağın dik yamaçlarını tırmanıyorlar, bu arada bir an bile soluklanmayı göze alamıyorlardı. Komitacı ateşi arasından gözlerini kapatıp geçiyor, ileri atılıyorlardı. Savunucuların korkunç ateşi altında tepeye ulaşan üç takım, Ermeni kıtalarının dört noktasına karşı, piyade kazmalarıyla açtıkları çukurlarda, kaya diplerinde, ağaç arkalarında ve yerdeki engebelerde güç bela siper aldıklarında, öğle saatlerini çoktan geçmişti zaman. Korkunun yol açtığı bu gerçek kahramanlık sayesinde yüzbaşının birlikleri ilk önemli başarılarını elde etmişlerdi. Bizzat yüzbaşı gerçek bir savaş hummasıyla kılıcını çekmiş, yukarı doğru yeni bir saldırı dalgasını yönetiyordu. Bu dalgada Ermeni siperleri altında yerleşmeyi, böylece saldırı cephesini uzatmayı başarmıştı. Bu başarının heyecanı askerlerin ruhunu öylesine coşturmuştu ki, bütün saldırı noktalarından aynı anda kudurmuş gibi ateşe başladılar. Yüzbaşı için şimdilik atışların isabet kaydedip kaydetmemesi önemli değildi. Ermeni oğullarının kulakları ve ruhları iki saat boyunca öyle yıpratılacaktı ki, küstahlıklarının son kırıntısı da yok olacaktı. Aynı zamanda böylece devletin, bu ateşi, aynı yoğunlukta üç gün boyunca sürdürecek cephaneye sahip olduğunu da hissedeceklerdi. Geçilemez mermi perdesi başlarının üzerinde dalgalanırken savunmacılar felç olmuş gibi siperlerine sinmişlerdi. Ama en kötüsü, kent çukuruna en yakın savaş alanlarından, yüzlerce merminin kulübelerin olduğu yere düşerek, keskin dum dum kurşunlarıyla korkunç yaralar açmasıydı. O nedenle, Ter Haykazun kent çukurunun hemen tahliye edilmesi ve savunmasız halkın dağın deniz ve kayalık tarafına çekilmesini emretmişti.

Ermeni siperlerine yönelmiş uzun süreli şiddetli ateş sırasında, yüzbaşı, İhtiyat Bölüklerini, zaptiyeleri ve son olarak da silâhlı köylüleri subayların önderliğinde arka arkaya yaklaştırmıştı siperlere; böylece saldırıda üstünlüğünün sonuçlarını, durmadan yinelenen insan dalgalarıyla gösterebilecekti. İkinci, üçüncü ve dördüncü çarpışma hatları, oldukça sık aralarla cephe arkasında hazır tutuluyordu. Komitacıların sinsi saldırılarıyla sarsılmış ve öfkeyle kırbaçlanmış birlikler, nara atarak tepeye ulaştıklarında yüzbaşı birinci safa saldırı emrini verdi. Eskiden bu yana saldırıya karşı savunma deneyimine sahip Ermeniler, çoğu kez daha yukarıda kalan mevzilerden kararsız saldırı zincirlerini sükûnet içinde kurşuna tutuyorlardı. Dalgalar peş peşe ne kadar hızla çarpışmaya katılsalar da, dağ zemininin elverişsizliğinin yarattığı dezavantaj nedeniyle, Ermeni siperlerinin çok uzağında kırılıyordu. Ezici güçlerine ve ateş üstünlüğüne rağmen Müslümanlar, öğleden sonra geç saatlere kadar hiçbir saldırı noktasında bir adım bile ilerleyememişlerdi. Buna karşılık Ermeni oğulları, savunma bölümlerinin akıllıca inşa edilmesi sayesinde, nispeten kolay ve ucuz bir oyun oynuyorlardı. Ermeni siperleri orada burada keskin köşeler oluşturduğundan, saldıran birliklere cepheden ve kanatlardan ateş açılması mümkündü. Komitacılar ise, ihtiyatları, şu ya da bu noktada, ani, çok hızlı ama ölümcül kurşun yağmuruyla sarsıyordu. Son derece cesur, fakat sonuçsuz saldırılar yüzbaşıya zavallı binbaşının verdiği kayıp kadar -ki o nedenle alçaltıcı biçimde kovulmuştu yerinden- kayba mal olmuştu. Fakat daha sert hamurdan yoğrulmuş yüzbaşı vazgeçmiyordu. Saldırı saflarının başına geçerek saldırıyordu durmadan; gerçek bir önder cesaretinin mucizesiyle, yüz kez kurtulmuştu ölümden. Çoğunlukla Palamut Meşesi Geçidi bölgesinde bulunuyordu, çünkü yavaş yavaş, savunmanın en zayıf noktasının burası olduğu ortaya çıkmıştı. Gabriel Bagratyan, seyyar muhafız kıtası sayesinde, henüz bütün dizginleri elinde tutuyordu. Üç saat daha diye düşündü, sonra gece olacak. Muhafız kıtası, bu ana kadar tehlikeli durumlara müdahale etmiş, güçsüz siperleri sağlamlaştırmış, kısımlar arasındaki tehlikeli boşlukları doldurmuş, yorulmuş mangaların yerini almıştı. Şimdi ise, bitkin bir halde, ölü gibi sararmış, soluk soluğa toprağın üzerine uzanmış olan Bagratyan güç bela kendine gelmeye çalışıyordu. Yanında Avakyan vardı, Gençlik Birliği'nden yaklaşık on iki çocuk emirlerini bekliyordu. Emirberlerin arasında Stepan değil, Haik bulunuyordu. Durmaksızın raporlar gelmekteydi. Özellikle de, bugün, şimdiye kadar fazla zorlanmamış Kuzey Geçidi'nden geliyordu raporlar. Ne var ki şu sıralarda askerlerin amaçlarını

değiştirdikleri, kuzeyde bir ana saldırı hazırladıkları görülüyordu. Nurhan Çavuş'un raporları giderek soğukkanlılığını yitirmişti. Geçidin karşı tepelerindeki siperlerin ardında sadece yüzbaşının değil, karargâhın tüm subaylarının toplandığını bildiriyordu. Dürbünle son derece net olarak saptamışlardı bunu. Bagratyan, muhafız kıtasını, yani ellerindeki son gücü son derece hesaplı kullanma kararı almıştı, şu ya da bu alt düzey komutanın güvensizliği tarafından suistimal edilmemesinde ısrarlıydı. Kuzey kısmı en sağlam noktaydı ve henüz savaş başlamadan bu siper sistemine takviye göndermek için bir neden yoktu. Gabriel Bagratyan, herhangi bir felâketi önlemek amacıyla Palamut Meşesi Geçidi'nin en fazla tehlikeye maruz kısmının yakınlarında bulunmayı önemsiyordu. Gözlerini kapayarak yatmış, Kuzey Geçidi'nden gelen sayısız raporu dikkate almıyor gibiydi. İki buçuk saat daha diyordu içinden. Çarpışmaya ara verilmiş, silâhlar susmuştu. Bagratyan, *tamamen bitkinliğine bırakmıştı kendisini. Ama belki de onun bu düşünsel* ve bedensel güçsüz durumu, yüzbaşının tuzağına düşmesine neden olacaktı.

* * *

Çarpışmanın yankısı Riviera'ya bütün şiddetiyle ulaşmıştı. Kurşun sesi tuhaf bir akustik abartı sayesinde kırbaç şakırtısı gibi öylesine yakında duyuluyordu ki, Juliette ve Gonzague, çarpışma bulundukları yerden oldukça uzakta olmasına rağmen, sanki ateş ağının tam ortasında oturuyorlarmış hissine kapılmışlardı mutlaka. Juliette, Gonzague'in elini sıkıca tutmuştu. Adam baştan ayağa kulak kesilmiş bir gerginlikten ibaretti. Dingin gerginliği içinde oturuyordu:

"Her yandan giderek yaklaşıyor sanırım. En azından böyle duyuluyor..."

Juliette hiçbir şey söylemedi. Bu gümbürdeyen, ıslık çalan sesler, öylesine hayali ve yabancı geliyordu ki, kadın hiçbirini anlamıyor, dolayısıyla da ürkmüyor gibiydi. Gonzague, aşağıda kayalıklarda, yüksekleree sıçrayan dalga kırılmasını daha iyi görebilmek için biraz öne eğilmişti. Bugün deniz son derece hareketliydi ve uzak öfkeli sesini kurşun seslerine katıyordu. Maris kıyı boyunca güneye işaret etti:

"Kararımızı daha önce vermek zorundaydık Juliette. Şimdi ispirto fabrikasındaki evde bekliyor olabilirdin..."

Kadın irkildi. Dudakları aralanmıştı, fakat yitirdiği bir şeyi arıyormuş gibi uzun süre aramıştı sesini:

"Vapur yirmi altısında hareket ediyor... Bugün yirmi üçü... Daha üç gün zamanım var..."

"Peki tamam" şefkatli hoşgörüyle sakinleştirdi kadını, "Daha üç gün zamanın var... Tek bir gününü bile almayacağım elinden... Eğer bunlar yapmazlarsa tabiî..."

"Ah Gonzague, kendimi çok tuhaf hissediyorum, anlaşılmaz..."

Cümlenin ortasında susmuştu. Kendisine de tamamen yabancı gelen durumunu anlatmak olanaksız gibiydi. En kaskatı kesilmiş yanıyla koruyucu kabuğundan çıkarılmış yumuşak, çok hassas bir şey gibi. Organlarının artık kendilerine ait soğuk bir yaşamı vardı ve bu yaşam, bilincin tamamıyla son derece yetersiz bir bağlantı içindeydi. Sanki, kol ve bacaklarını, canını yakan bir üzüntüyle çıkarıp kutuya kilitleyebilirdi. Eskiden, akılcı ve aydınlık dünyasında, faaliyetsiz kalmazdı Juliette. Bana bir şeyler oluyor deyip, büyük ihtimalle termometreye el atardı. Şimdi, içinde bulunduğu bu korkunç durumda nasıl böylesine mutlu ve rahat olabildiğini düşünüp duruyordu. Bu arada iki kez tekrarlamıştı:

"Anlaşılmaz..."

Gonzague gülümseyen ciddiyetiyle kadını kendisine çekti:

"Zavallı Juliette, ben seni tamamen anlıyorum... Önce, on beş yılın, şimdi de yirmi dört günün içinde kendini yitirdin. Artık ne sahte Juliette'i, ne de sahici Juliette'i bulabiliyorsun içinde. Bak, ben hiçbir yere ait değilim; Ermeni değilim, Fransız, Yunanlı, Amerikalı değilim, gerçekten de hiç kimse değilim, o nedenle de özgürüm. Benimle işin çok kolay olacak. Ama kesip atmaktan kurtulamayacaksın..."

Kadın hiçbir şey anlamamış gibi bakıyordu. Şu an karşı tepelerde ateş, yoğunluğun zirvesine ulaşmıştı. Daha fazla sessiz oturmak mümkün değildi. Gonzague Juliette'in ayağa kalkmasına yardım etti. Uyuşturulmuş gibi sendeliyordu kadın. Gonzague huzursuzlaşmaya başlamıştı:

"Ne yapılabileceğini düşünmeliyiz, Juliette. Oradan gelen ses pek güven verici değil. Ne yapmayı planlıyorsun?"

Kulaklarını tıkarmış gibi tamamlanmamış bir el hareketi yaptı Juliette:

"Yorgunum... ve uzanmak istiyorum..."

"Bu mümkün değil, Juliette! Dinle bak! Her an bir felâket olabilir. Ben burayı terk etmekten ve olacakları aşağıda beklemekten yanayım..."

İnatla başını salladı Juliette:

"Hayır, çadırıma gitmek istiyorum."

Gonzague, kadının beline elini dolayıp yavaşça kendisine çekmeyi denedi:

"Kızma Juliette! Ama şimdi her şeyi bütün açıklığıyla düşünmek zorunlu. Yarım saat içinde Osmanlı askerleri kent çukurunda olabilirler. Ya Gabriel Bagratyan? Hâlâ hayatta olduğunu biliyor musun?"

Etrafındaki patırtı ve uğultu, Gonzague'in endişesini güçlendiriyor gibiydi. Fakat dalgınlığından aniden silkinen Juliette, eski enerji ve irade gücüne kavuşmuştu:

"Stepan'ı görmek istiyorum. Stepan'ın yanımda olmasını istiyorum" diye bağırdı, neredeyse öfkeli bir taşkınlıkla. Çocuğunun adı, onu dört bir yandan kuşatan gerçek dışılığın korkunç sis perdesini parçalamıştı. Annelik, birden kendisini bütün dünyaya karşı kapayan, geçilmez duvarlara sahip sağlam bir ev oluvermişti. Gonzague'i iki kolundan kavrayarak sabırsızca kendinden uzaklaştırdı:

"*Stepan'ı hemen buraya getirin, duyuyor musunuz, sizden rica ediyorum, zaman yitirmeyin, onu bulun! Bekliyorum, bekliyorum...*"

Maris bir an düşündü. Sonra her türlü itirazı şövalye tavrıyla bastırarak başını eğdi:

"Tamam *Juliette, bunu istiyorsun! Çocuğu mümkün olduğunca* çabuk bulup, seni bekletmemek için her şeyi yapacağım."

Gerçekten de, yarım saat sonra, kendisini gönülsüzce izleyen, terden sırılsıklam, yabanîlere dönmüş Stepan'la geri geldi. Çocuğa atılan Juliette, onu sıkıca bedenine bastırırken, kuru bir ağlama nöbetine tutulmuştu. Çocuk öyle yorgundu ki, hep birlikte yere oturduklarında hemen uykuya daldı.

Edebiyat meraklısı Gabriel Bagratyan, ölümcül bir zorlamanın yüzeye çıkarttığı gerçek askerî liderlik yeteneğine sahip olduğunu hiç kuşkusuz kanıtlamıştı. Şimdi düştüğü hataya, son derece iyi hazırlandıkları belli savaş bölgelerine duydukları eğilimin kendilerini yönlendirmesine izin verdikleri için, ünlü generaller de birçok kez düşmüştü. Gabriel'in büyük savunma planının ana mekanizması olan Kuzey kısmına duyduğu eğilim, Nurhan Çavuş'un artık yardım çağrısına dönüşen sayısız haberlerine daha fazla direnememesine yol açmıştı. Osmanlı saldırılarını, ne Palamut Meşesi Geçidi'nden ne dağ eteğinin iki saldırı noktasından tekrarlamadıkları, güçlerini tahmin edilemez bir yoğunlukta kuzeyde toplamayı hedeflediklerinden dolayı etrafta tüm silâh sesleri sustuğu için, düşmanın bütün üstünlüğüyle geçit mevkiinden *saldırıya geçeceği olasılıktan da öte bir şey gibiydi. O nedenle* Bagratyan, seyyar muhafız kıtasının dağ eteği cephesine dağılmış

mangalarını toplamış ve Osmanlı saldırısının beklendiği kuzeye, ikinci siperle kayalık barikatlara yerleştirmişti. Ateş giderek yoğunlaştığı ve havanın kararmasına az kaldığı için Osmanlı'nın her an saldırıya geçmesini bekliyordu. (Obüsleri ayarlayacak ve kullanacak ondan başka kimse olmadığı için, obüsler ateş dışı kalmışlardı.)

Sarkis Kilikyan, Palamut Meşesi Geçidi'nin kısım komutanı olarak gün boyunca mükemmel davranmış, beş saldırıyı püskürtmüştü. Bir süre, burası, doğrudan kampın içine yol veren anahtar mevzi olduğundan, Osmanlı avcı zincirlerinin verdikleri kayıpları dikkate almayarak yarma hareketini mutlaka buradan zorlayacakları izlenimi edinilmişti. Çarpışmanın ilk saatlerinde Gabriel Bagratyan, Rus'un kararlılığına tamamen güvenmediği için, çoğunlukla Palamut Meşesi Geçidi'nin yakınlarında bulunmuş ve birçok kez mangalarıyla birlikte Osmanlı birliklerinin kanatlarına saldırmıştı. Sarkis Kilikyan'ın görevi hiç kolay değildi. Ana siper oldukça küçük bir araziye yayılmıştı. Kanat emniyetinin siperleri ise pek elverişli değildi, üstelik her biri, komşu kısımlarından birkaç yüz adım uzaklıktaydı. Ayrıca, bu boşluklar, öteki saldırı noktaları arasında bulunan boşluklar gibi, dik bayırlar, kaya duvarları ya da kaba bitki örtüsü nedeniyle geçilmez değildi. Rus, nispeten küçük bir birliğe komuta etmekteydi; bu sekiz manga, ayrıca arazi yapısı gereği oldukça büyük aralıklarla yerleştirilmişti. Buna rağmen bugün iki ölü altı yaralı dışında önemli kayıpları yoktu. Kilikyan'ın karakterinin bazı yanları, ölümü andıran sükûneti ve kayıtsızlığından bir şeyler emri altındakilere de sirayet etmişti. Askerler saldırdıkça insanlar öylesine sıkıntılı bir güvenle -başka türlü adlandırmak mümkün değil- ateş ediyorlardı ki, sanki ölüm de yaşam da kendi evleriydi ve bundan sonra, bu iki mekândan hangisinde oturacakları fazlaca ilgilerini çekmiyordu. Kilikyan tüfeğiyle nişan alırken Bagratyan'ın armağan ettiği kaliteli sigaraları hiç söndürmüyordu. Şu an, bunca kanlı saatten sonra, zayıf bedenini siper duvarına dayamış, düşmanın bütün gücüyle işgal altında tuttuğu, asıl Palamut Meşesi Geçidi'nin tabanına kadar düşen, ağaç kökleri, kütükleri, çalılıklar ve bodur çam ağaçlarıyla örtülü alana dikmişti gözlerini. Gabriel, daha ilk günlerde dağ eteğindeki bütün ağaçları kestirmişti elbette. Kilikyan'ın genç kurukafası omuzlarının arasında hareketsizce durmaktaydı. Donuk akik parıltılı gözlerinde, yaşamı en az faaliyet düzeyine indirme becerisi ifade ediyordu kendisini. Ganimet olarak ele geçirdiği üniformanın içinde düşük omuzları, kemerini çok sıkarak iyice vurguladığı kızlarınkine benzer ince beliyle Rus, son derece şık bir subay gibi görünüyordu. Yanındaki adamlara tek söz etmiyor, onlar da konuşmuyordu.

Gözleri, gizemli yaratıklar gibi, her geçen saniye daha çok uzayan, darlaşan ve altın rengini alan ağaçların, çalılıkların gölgelerine bakıyordu biteviye. Damlacık'taki bütün erkek ve kadınlar, belki de Krikor ve Kilikyan dışında herkes, tek bir düşünceye, Bagratyan'ın düşüncesine sahiplerdi: Bir saat daha ve sonra güneş batacak. Kuzeyde salvo atışları takırdıyordu. Burada aşağıda ise orman ve dağ, derin bir barış içindeymiş gibiydi. Savaşmaktan yorgun düşmüş adamlardan bazıları, bir süre ayakta uyuyabilmek için gözlerini kapamışlardı. Bu arada zamandan çaldıkları bu tavşan uykusunun, zamanı gizlice ileriye, kurtarıcı gecenin kucağına ittiği gibi tuhaf bir his duyuyorlardı. Uyuyanlar giderek çoğalmıştı. Bir süre sonra üç siperdeki savaşçılardan hiçbiri uyanık değildi. Sadece liderleri Sarkis Kilikyan'ın cansız gözleri, Palamut Meşesi Geçidi'nin karanlık eteğini kıpırdamaksızın izliyordu. Bundan sonra olanlar, gerçeğe uygun çözümün hiçbir şeyle açıklanamayacağı, anlaşılamayacağı bilmecelerdendir. Olsa olsa yaşamın ölçüsüz acılarına karşı, daha on bir yaşında çocukken (yaralı annesinin altında yatarken) öz savunma olarak oluşturmaya başladığı o özellik, Kilikyan'ın doğasındaki anlaşılmaz atalet sorumlu tutulabilir. Her neyse de, aşağıdaki ormanda, önce kuşkuyla yukarı tırmanmaya başlayan birkaç piyadeyi avcı zincirleri izlemeye başladığında da Kilikyan hiç istifini bozmamış, aynı şekilde bakmaya devam etmişti. Askerlerin saldırıya geçtiğini tek bir silâh sesi bile haber vermemişti. Erlerin, duydukları korku nedeniyle, Palamut Meşesi Geçidi'nin tırtıklı kara duvarından ayrılmak istemedikleri ve savunucular ateşe başlayasıya kadar sıkıntıyla beklemeyi tercih ettikleri görülüyordu. Bekledikleri gerçekleşmeyince ani bir hareketle -bu arada üç yüz kişi olmuşlardı- ileri atıldılar. Ermenilerin ateş açacağı beklentisi içinde her engelin arkasına siniyorlardı. Siperlerdeki adamlardan bir kısmı hâlâ uyumakta, uyanmış olanlar da silâhlarına sarılmış önlerinde hareket eden manzaraya gözlerini kırpıştırarak bakmaktaydılar. Aynı anda, akşam güneşinin altın ışığı kabararak yüzbinlerce göz kamaştırıcı kırıntı ve parçacık halinde patlamıştı. İçi kürklü subay kasketinin üzerindeki yarım ay keskin parıltılar saçıyordu. Şaşılası bir şey ama askerlerin bu sefer esnasında savaş başlığı yoktu. Akşam güneşinin sarı mika ışıklarından gözleri kamaşmış Ermeni oğulları, silâhlarını doğrultmuş, emir bekleyerek Kilikyan'a bakıyorlardı. İşte tam bu anda, anlaşılması olanaksız bir şey gerçekleşti. Şimdiye kadar yaptığı gibi sükûnetle hedef vereceğine, atış alanı için mesafeyi belirleyeceğine ve düdüğünü dudağına yerleştireceğine, dalgın halde ağır ağır siperden çıkmıştı Kilikyan. Mangalar arasında bu hareket verilmiş

bir emir gibi hemen yaygınlaşmış, savaşçılar kısmen yorgunluğun verdiği şaşkınlıkla, kısmen de liderlerinin bilemedikleri amacına duydukları güven nedeniyle, peş peşe siper duvarını aşmaya başlamışlardı. Elli metreye kadar yavaşça yaklaşmakta olan askerler, şimdi kuşkulanarak yere atmışlardı kendilerini. Kalpleri duracak gibi atıyordu. Son derece şiddetli bir karşı saldırıydı bekledikleri. Ne var ki Sarkis Kilikyan, ne ileri ne geri gidiyor, herhangi bir emir vermeksizin, herhangi bir işarette bulunmaksızın, ellerini cebine sokmuş olarak, orta siperde öylece duruyordu. Talihsiz direnişçiler daha kendilerine gelmeden, aşağıda subaylardan birinin verdiği uzun bir emrin ardından, üç yüz tüfek, batan güneş gökyüzünü ışığa boğduğu için yukarıda koyu renkleriyle özellikle belli olan donup kalmış hedef kuklalarına ateş açmıştı. Bir an içinde savaşçılardan üçte biri, feryat ve iniltilerle Musa Dağ'ın kanlı toprağına düştüler. Sarkis Kilikyan hâlâ elleri ceplerinde, düşünceli, şaşkın öylece duruyordu. Atılan kurşunlar, sanki bu az bulunur kaderin, açık çarpışma alanında son bulması, çok sıradan, çok uygunsuzmuş gibi, ona bir türlü rastlamıyordu. Nihayet elini kaldırıp savaşçılara bir şeyler bağırdı, ama artık çok geçti. Hayatta kalanların, ancak taş tabyaların orda duran genel kaçışı, onu da sürüklemişti beraberinde. Kent çukurunun yanıbaşında bulunan trapez biçimindeki bu dört tabyaya ulaşıncaya kadar kaçaklar, yirmi üç ölü ve yaralı bırakmışlardı. Osmanlı piyadesi terk edilen siperleri anlatılmaz naralarla işgal ediyordu. İhtiyat Birliği, zaptiyeler, çeteler ve son olarak da silâhlı köylüler, birbiri ardına akıyordu bu noktaya. Çok sayıda cesur kadın da Müslüman erkekleri izlemişti. Geçitteki ağaçların arkasında saklanan kadınlar, erkeklerinin başarısını görünce, çılgınlıktan titreyen menadlar* gibi ormandan fırlayıp el ele tutuşarak halka oluşturmuşlar ve boğazlarından uzun tuhaf bir çığlık, Müslüman kadınların geleneksel savaş narası olan zılgıt koyvermişlerdi. Bu coşturucu çığlık erkeklerin içindeki şeytanı kurtarmıştı zincirlerinden. Gözüpek inançlarının telkin ettiği gibi, ölümü ve hayatı düşünmeksizin, tek bir kurşun atmadan, çıplak süngülerini doğrultup tam hızla çullanmışlardı zayıf tabyaya.

Bu felâket esnasında Ermeni oğullarının yardımına sayısız rastlantı yetişmişti. Askerlerin yaralıları süngülerle delik deşik ettiklerini, postallarıyla çiğnediklerini görünce, kaçınılması olanaksız kaderlerinin bütün soğukluğu ve gerçekliğiyle yeniden karşılaşmışlardı. Kırık dökük

* **Menad:** Çılgın, coşkun kadın. Şarap Tanrısı Dionysos'a tapan kadın (Ç.N).

taşların arkasında kaskatı yatıyorlar, her zamanki gibi sükûnetle, ama öldürücü nişan alıyorlardı. Zaman kazanmak! Güneşin yolladığı son aşırı ışıklar askerlerin yüzüne vuruyordu, Ermenilerin ise artık arkasına düşmüştü. Felâket içinde bir başka şans da, komşu kısımların önünde bulunan saldırganların, kendi subaylarını ezercesine yerlerini bırakıp, zafer sarhoşluğu içinde, sel gibi bu gediğe akmalarının yarattığı kargaşaydı. Bunun üzerine savunmacılar da siperlerinden çıkmışlar, sağdan soldan felâket yerine doğru akın ediyorlardı. Bunun sonucu, dostla düşmanın tanınmayacak halde (birçok Ermeni, askerlerden ele geçirdikleri üniformaları giyiyorlardı) birbirine karışması, yakın savaş ve kargaşaydı. Her tarafta gediğe akan selin sesi çınlıyordu. Uzun ve kanlı bir süre geçmiş, karşıtlar birbirinden ayrılasıya ve sayıca üstün olanlar Ermenileri önlerine katıp kent çukuruna doğru kovalamaya başlayıncaya kadar, çok sayıda insan ölmüştü. Nihayet Bagratyan, tamamen bitkin düşmüş muhafız alayıyla birlikte, kampa yönelen saldırıya son anda engel olabildi. Askerler geri püskürtülmüştü, ama sadece hâlâ ellerinde tuttukları sipere kadar.

Fakat en büyük şansları gecenin artık hızla yaklaşmasıydı, üstelik aysız bir geceydi bu. Yüzbaşı son bir kez daha saldırmayı -bu belirleyici olacaktı- göze alamamıştı. Damlacık'ı kendi bedenleri gibi tanıyan Ermeniler, verdikleri birçok ölüye rağmen, karanlıkta, eksiksiz bir bölük karşısında avantajlı durumdaydılar. Büyük kayıplar nedeniyle derinden sarsılmış olan kaymakam, kendilerinin yararlanamadığı bu zaferi nasıl değerlendireceğini bilemiyordu. Yüzbaşı, günün ilk üç saatinde meseleyi kökten sonuçlandıracağına yemin ederek söz vermiş ve yeni savaş planını kısa sürede hazırlamıştı. Küçük, göstermelik işgal güçlerinin dışında Osmanlı birlikleri, savunma kısımlarından gizlice çekileceklerdi. Ordunun tamamı, gece, Palamut Meşesi Geçidi'nin geniş tabanında kamp kurmuştu. Amaç, sabahın ilk saatlerinde ele geçirilen siperlerden hareket ederek, muazzam bir kalas gibi son önemsiz engeli de yarmaktı. Fakat, yeni ev sahibi olmuş silâhlı Müslüman köylülerin, kendi çatıları altında gecelemeyi, açık havada gecelemeye tercih ederek birlikleri terk etmeleri engellenememişti.

* * *

Akşama doğru saat altı sularında ter içinde kalmış, perişan halde, kadınların çadırına gelen Papaz Aram Tomasyan, üç bardak suyu yuvarladıktan sonra soluk soluğa konuştu:

"İskuhi, Hovsannah! Hazırlanın! Durum iyi değil. Sizi geç olmadan almaya gelirim. Kayalar altında gizlenecek bir yer bulmalıyız... Şimdi babamızı aramaya gidiyorum..."

Papaz Aram soluk almadan çadırdan ayrılmış, Bagratyan'a verdiği sözü tutup gün boyunca çadırdan dışarı adım atmayan İskuhi, Hovsannah'ın kalkmasına elinden geldiğince yardımcı olmuş, sulandırılmış süt şişesini çocuğa vermiş ve sağ koluyla, ailenin sahip olduğu az sayıda eşyayı yatakların altından çıkarmaya başlamıştı. Sonra aniden işinin ortasında durdu ve tek söz etmeden Hovsannah'ı bırakıp çıktı çadırdan.

Güneş battıktan bir saat sonra. Kent çukurunun çiğnenmiş çimenle kaplı büyük sunak meydanı. Önderler, hükümet barakasına çekilmemiş, kutsal sunağın önünde toprağa oturmuşlardı. Birbirlerine iyice sokulmuş halk, sessizlik içinde etraflarına çömelmişti. Kulübelerden oluşmuş sokaklar bomboştu. Bazen kalabalığa, hastane barakasındaki ağır yaralılardan birinin feryadı ulaşıyordu. Son saldırıda ölenlerin bir kısmını toplayabilmişlerdi. Şimdi dans pistinin tahta zemininde üstleri battaniye ve nevresim ile yetersiz biçimde örtülmüş olarak yan yana yatıyorlardı. Ne ışık vardı ne ateş. Önderler Konseyi yüksek sesle konuşmayı yasaklamıştı. Kalabalığın suskunluğu öyle yoğundu ki herkes seçilmiş önderlerin fısıltısını kolayca ayırt edebilirdi. Soğukkanlılığını koruyan tek kişinin Ter Haykazun olduğu görülüyordu. Sesi sakin ve düşünceliydi:

"Önümüzde sadece bir gece var, yani sekiz saat karanlık..."

Yanlış anlaşılmıştı. Hovsannah, İskuhi ve çocuğu düşündüğünde kalbi parçalanan Aram Tomasyan'ın bile, bugün beyninden bir sürü sinirli plan geçmekteydi. Kampı terk ederek kaya yarıklarına, kireç kütlelerinin oyuklarına, sarp yamacın mağaralarına saklanmalarının daha iyi olacağından söz etti ciddi ciddi. Fakat bu düşünce fazla taraftar bulamamıştı. Saçmalık ama, insanların yeni mekânlarını sevdikleri, son olanağa kadar savunmak istedikleri görülüyordu. Tartışma başlamıştı. Karanlığın sayılı saatlerinden dakikaların, boş hayaller peşinde verimsizce kırpılma tehlikesi baş göstermişti. Çepeçevre toplanmış halk kalabalığı arasından, zaman zaman bastırılmış kadın feryatları ve asabî hıçkırıklar duyulmaktaydı. Bugün, Osmanlı askerlerinin eline düşen yaralılarla birlikte yüzden fazla ailenin üzerine ölüm çökmüştü. Dışarda, mevzilerde, şimdiye kadar kampa getirilememiş ne kadar ağır yaralının yattığı da bilinmiyordu. Ağır gece alçak bir tavan gibi eziyordu Musa Dağ'ı. Fısıltılar giderek boş ve belirsiz olmaya başlayınca, Ter Haykazun'un sesi Gabriel Bagratyan'a yöneldi ciddiyetle:

"Önümüzde sadece bu gece var Bagratyan efendi! Bu geceden, bu kısa sekiz saatten yararlanmak zorunda değil miyiz?"

Gabriel kollarını başının altına almış karanlığa bakıyordu. Bastıran uykuya karşı direnci kalmamıştı. Her şey derinlere dalıp gitmişti şu an. Kulağında anlamsız sözcükler çınlamaktaydı. Şimdi papaza yanıt vermek için bile gerekli enerji yoktu içinde. Kendi kendine anlaşılmaz bir şeyler mırıldandı. Bu arada yüzünde birdenbire küçük, buz gibi bir el hissetti. Öyle karanlıktı ki İskuhi'yi göremiyordu. Genç kız bütün mevzileri dolaşarak nihayet bulabilmişti Gabriel'i. Önderlerin oluşturduğu dairenin ortasına, Bagratyan'ın yanıbaşına, sanki bundan daha doğal bir şey olamazmış gibi, oturdu. Bu gecenin tek ve son gece olduğunu göz önüne alarak, ağabeyinden bile utanmadığı görülüyordu. İskuhi'nin soğuk eli, Gabriel üzerinde serin su gibi uyandırıcı, canlandırıcı etki yapmıştı. Uyuşukluktan sıyrılıyor, düşünceleri uç vermeye başlıyordu. Doğrulup kızın elini avuçlarının içine aldı; bu sevgi hareketinin karanlıkta birileri tarafından görülüp görülmediğine dikkat etmiyordu. İskuhi'nin eli, onu, yorgunluğunun sarsak karışıklığından çıkarıp, kendi özüne götürüyordu sanki. Derin nefes aldı. Diyaframı gerilmişti. Susamış birinin doyasıya su içtiği zaman duyduğu o bedensel ferahlığı duyuyordu. Önderler Konseyi birden sustu. Yabancı sesler yaklaşmaktaydı. Herkes kuşkuyla ayağa fırlamıştı. Askerler mi yoksa? Çok sayıda el feneri ışığı titreşiyordu. Geri dönen bir komitacı grubuydu bu. Yarınki emirleri almak için gelmişlerdi. Komitacılar kendilerinden sadece bir adamın öldüğünü, ikisinin de tutsak düştüğünü, mevzilerini hâlâ koruduklarını bildirdiler. Aynı zamanda Osmanlı bölüklerinin, küçük ihtiyatlar dışında, Palamut Meşesi Geçidi'ne topluca saldırmak üzere, çoğu tepeleri gizlice terkettiklerini söylüyorlardı. Ele geçirilen siperlerle ana güç arasında bağlantı, nöbetçi zincirleri ve devriyelerle korunacaktı. Amaç çok açıktı.

"Bu geceden yararlanacağız Ter Haykazun" diye bağırdı Gabriel Bagratyan, sesi öylesine yüksek çıkmıştı ki, bütün kalabalık duydu. Aynı anda öteki önderlerin de şoku atlattıkları görülüyordu. Bagratyan daha tek kelime söylemeden bütün beyinlerde aynı düşünce çakmıştı, Yok olmalarını sadece Osmanlı'nın gece kampına yapacakları büyük baskın engelleyebilirdi. Fakat baskını yerine getirmek için, kanlı ve uzun günün yorgun savaşçıları yetmiyordu. Kadınlar, çocuklar da dahil bütün halk, herhangi bir biçimde katılmak ve binlerce insanın maddî heybetiyle baskına şiddet kazandırmak zorundaydı. Herkes yüksek sesle karmakarışık konuşmaya başlamıştı. Muhtarlar, öğretmenler

kendi önerilerini sunmaya çalışıyorlardı. Gabriel sert sesiyle sessizlik emri veresiye kadar sürdü bu. Konuya ilişkin yüksek sesle konuşulmamalıydı. Türk casusların kampa sızmış olmaları imkânsız değildi. Gabriel Bagratyan, Arslan Nurhan'ı kendi kısmına yollayarak, kısmı elinde tutan ve çarpışmalardan nispeten az etkilenmiş yirmi manga içinden yüz elli savaşçıyı sessizce buraya getirmesini emretmişti. Geriye kalan savaşçılar, karşı saldırı durumunda siperleri ve kayalık barikatları savunmak için yeterliydi, yeterli olmak zorundaydı. Aynı şekilde Güney Kalesi ve dağ eteğindeki kısımlarda toplam yirmi manga ayıracaklardı. Gerçekten de söz konusu güçler iki saat içinde sessizce sunak meydanında toplanmışlardı. Komitacılar ve seyyar muhafız kıtasıyla birlikte, beş yüzden fazla adamdan oluşan bir güç bir araya getirmişti Bagratyan. En ufak gürültü yapmak, yüksek sesle emir vermek yasak olduğu, en gerekli şeyler kısa hecelerle fısıldandığı için, bütün hareketler çok zaman alıyordu. Yoğun karanlıkta güçleri düzenlemek de çok zordu. Bagratyan'ın herkesi tek tek tanıması, gevşemiş ve yorgun kalabalığı iki grup olarak örgütlemesini olanaklı kılmıştı. Daha büyük olan birinci grup, komitacı liderin komutasına verilmişti. Biraz erzak alıp, cephanelerini tamamladıktan sonra -karanlıkta son derece zor ve uzun süren bir işti- kuytuda kalmış ormanlık bir yola saparak, Osmanlı kampına yaklaşmak için bir parça güneye hareket ettiler; ormanlar, çalılıklar, çıplak alanlar geçerek, ağaçsız bayırlardan aşağı sürünerek çok büyük dikkatle, sanki yerçekimsiz bir düşsellik içindeymiş gibi yürüyorlardı. Sadece bölgeyi çok iyi tanımaları, bölgeye uyum sağlamaları değildi onlara yardımcı olan, aynı zamanda, yüzbaşının Palamut Meşesi Geçidi'nin kenarında yaktırdığı kamp ateşleri de yararlı olmuştu. Ateşler çıplak ya da kayalık yerlerde yakılmıştı, zira büyük geçit havasız ve nemli olmasına rağmen, bitki örtüsünün kuruluğu nedeniyle kolayca yangın çıkabilirdi. Komitacılar, kamp ateşlerine rağmen, elips biçimindeki geçidi tamamen kuşatmayı başarmışlardı. Ermeni oğulları ağaç tepelerinde hareketsiz oturuyor, sıkışık böğürtlen çalılıklarının ardına gizlenmiş yatıyor, doğru dürüst siper bulunmadığı yerlerde de kaba köklerin içine sokuluyorlardı. Hareketsiz gözlerle giderek sakinleşen kampı izlemekteydiler. Tüfeklerini hazır tutuyorlardı, oysa dağdan, kendileri için işaret olacak ateşin açılması daha bir saatten fazla sürebilirdi. Bagratyan, Arslan Nurhan Çavuş'u, yüz elli savaşçıdan oluşan öteki grupla, kaybedilen kısma baskın yapmakla görevlendirmişti. Nurhan adamlarını taş tabyadan ileriye sürerek, kanat emniyetiyle ana sipere yaklaştırmıştı. Sadece karanlık değil, uğultularla esen iyicil rüzgâr da, sürünen ve hızla akıp giden

hareketliliği öylesine mükemmel gizliyordu ki, siperleri iki yandan da bir miktar geçen Ermeniler, askerleri sarmışlardı. Bu arada işlerini özel bir durum da epeyce kolaylaştırmıştı. Bugün çok sıkıştırılmış bölüklerden biri olan askerî birlik, son derece saçma bir iş yaparak, askerleri keskin ışıklarıyla ışıl ışıl aydınlatan, ama çevreyi derin karanlığa gömen birkaç karpit lambası yakmıştı. Ermeni oğulları burada da adeta sonsuzluk kadar uzun bir sürede ve rahatça nişan alabilmişlerdi son derece açık hedefe. Sanki kimse soluk almıyordu, hiçbir organ hareket halinde değildi. Her türlü hayat, gecenin galerisiz maden ocağında yıkıntı altında kalmış gibiydi.

Yıkılmış duvarlar arasından geçen patikanın, geçidin geniş yarığından yukarı doğru çıkmak için dağ eteğini terkettiği noktada, kampın aşağı kıyısında kaymakamla yüzbaşı ayakta duruyorlardı. Onları aydınlatmak için, birkaç asker, ellerinde fener ve meşalelerle biraz ötede bekliyordu. Yüzbaşı, zemini fosforlu, son derece modern kol saatine baktı:

"Geç oldu!.. Çünkü güneş doğmadan bir saat önce kalkılmasını sağlayacağım."

Kaymakam yüzbaşının bedensel sağlığından kaygılı gibiydi:

"Geceyi bizim konutumuzda geçirmek istemez misiniz yüzbaşı? Zor bir gün geçirdiniz. Yatak iyi gelir."

"Hayır, hayır! Uyumak için huzurum yok."

Kaymakam ayrıldı. Arkasında fener taşıyıcıları olduğu halde iki adım yürüdükten sonra geri döndü:

"Sorumu yanlış anlamayın yüzbaşı. Bundan sonraki saatlerde beklenmeyen bir şeylerle karşılaşmayacağımızdan emin olabilir misiniz?"

Kaymakama doğru adım atmamış, sadece başını yan çevirerek durmuş olan yüzbaşı, dilinin ucuna gelen kötü bir sözü bastırdı. Sivillerin bu müdahaleleri dayanılır gibi değildi. Sesine kınayıcı vurgular katarak açıkladı:

"Elbette bütün güvenlik önlemlerini aldım. Zavallı adamlarımın dinlenmeye ihtiyaçları olmasına rağmen, çok güçlü nöbetçi zincirleri oluşturuldu. Geri dönme zahmetine katlanmasaydınız kaymakam! Çünkü biraz önce, gecelediğimiz yerin çevresini taramak üzere devriyeler çıkarmaya karar verdim...

Yüzbaşı dediğini yapmıştı, fakat ölüm derecesinde yorgun olan assubay ve askerlerden oluşan devriyeler, meşe yapraklarının arasından kedi gözü gibi parıldayan gözleriyle hareketsiz bekleyen Ermeni oğullarının önünden, yarı bilinçsiz halde, sendeleyerek geçip gitmişlerdi.

Kısa süre sonra geri gelip nöbetçi subaya, alanın çepeçevre boş ve her şeyin yolunda olduğunu bildirdiler.

Gabriel Bagratyan sigarasını yaktığı kibriti söndürmeden atmıştı yere. Küçük alev toprağı yalamayı sürdürürken küçük bir çimen çukurunu yakmıştı. Gabriel'in yanından ayrılmayan İskuhi, hırsla ateşin üstüne bastı: "Her şey ne kadar kuru." Kibrit Gabriel'in beyninde gözüpek düşünceler alevlendirmişti. Bir süre dalgınlaştı. Düşüncesi iki yönlüydü. Düşmana olduğu kadar kendi halkına da zarar verebilirdi. Mendilini bayrak olarak kullanarak zaman zaman esen sert rüzgârı kontrol etti. Batıdan esen rüzgâr, deniz rüzgârı, ağaç dallarını aşağı vadiye doğru silkeliyordu. Kararı ne önderler Konseyi ne de Gabriel tek başına verebilirdi. Halkın başkanı olarak Ter Haykazun evet ya da hayır diyecekti. Sessizlik dolu bir dakika sonunda Ter Haykazun konuştu: "Evet!"

Bu arada bütün savaşçılar sunak meydanıyla kent çukurunu terketmişlerdi. Baskın verecek iki grup, işareti soluk almadan beklemekteydi. Pusuya yatılmış siperlerle taş tabyalar arasında, geriye kalan mangaların oluşturduğu bir başka hat daha vardı. Taş tabyaların arkasında ise ihtiyat olarak kalabalık halk kitlesi bulunuyordu. Her şey bu kadarla bitmiyordu elbette. Annesinin yanından çoktan kaçmış olan Stepan'ın, kendilerini bekleyen kaçınılmaz felâkete rağmen son derece neşeli olduğu, ne yazık ki söylenmelidir. Karanlıkta sürünmek, fısıldaşmak, korkunun şekillendirdiği bunca çok bedenin birbirine sokulması, orada burada yanan el fenerlerinin bir yanıp bir sönmesi ve daha yüzlerce macera unsuru, Stepan'ın gerilmiş sinirlerini keyifli bir rüyalar âleminin doğrulanması gibi etkilemekteydi. Gençlik Birliği'ne verilen son derece tuhaf emir ve şimdilik belli olmayan plana, kamp halkının son göğüs siperi olarak katılabilmenin gururu da buna eklenince, Stepan ve arkadaşlarının yorgunluğunun beklenti dolu sarhoşluğa dönüşmesi anlaşılırdı.

Tuhaf emir gaz yağıyla ilgiliydi. Damlacık'ta bulunan bütün gaz fıçıları, bu arada Bagratyan ailesinin iki fıçısı da, hiçbir açıklama yapılmaksızın, yuvarlanarak sunak meydanına getirilmiş, söndürülmüş yangın yerlerinde yığılı bütün dallar, sopalar, değnekler hızla meydana taşınmıştı. Önce oğlan çocukları, sonra daha yaşlılar, kadın ve dokuz yaşına kadar çocuklar, odun yığınları arasından olabildiğince bir kalın bir de ince sopa almak zorundaydılar. Dağıtımı yöneten öğretmenlerle Samuel Avakyan, kavga gürültü çıkmasını zar zor engelliyorlar, yumruklarını savurarak fısıldıyorlardı: "Sessiz olun aptal şeytanlar!" Gaz fıçılarının başında da aynı şey olmuştu. Sopalar, kalın sıvıya yarı bellerine kadar

daldırılıp çıkarılacaktı. En azından üç bin kişi vardı, o nedenle işlemin tamamlanması çok zaman almıştı. Uzun işaret düdüğü ötüp, Osmanlılar tarafından ele geçirilen siperlerde baskın ateşi patlamaya başladığında, hâlâ fıçılara insanlar yaklaşmaktaydı. Bu ateşe aynı anda geçitten yüzlerce boğuk gürültü yanıt vermiş, gürültüye, insan sesine benzemeyen uyku mahmurluğu içinde sonsuz korku çığlıkları karışmıştı.

Gabriel Bagratyan hatla taş tabyalar arasında bulunan küçük bir kayalık tepede duruyordu. Aniden takırdamaya başlayan, şimdiye kadarki saldırı seslerinden farklı bu savaş gürültüsü esnasında komutan, düşlerle gerilmiş dalgınlık içinde, arkasında bekleyen insanlara tek sözcük söylememişti. Birkaç dakika sonra yakından gelen kurşun sesleri hafifledi. Gabriel, saldırının bu ilk perdesinin bu kadar çabuk başarıldığına inanamıyordu bir türlü. Ancak Nurhan Çavuş önceden kararlaştırılmış işareti vermişti bile: El feneriyle arka arkaya sıkılan birkaç coşkun ışık. Siper yeniden, düşmanı dağdan aşağı atan savunucuların eline geçmişti. Osmanlı piyadesinden bir kısmı karanlıkta yollarını şaşırarak, arkadan gelen mangaların eline düşmüş, bazıları ise, koşarak tökezleyerek, çığlıklar atarak uçuruma doğru atılmışlar, kendilerini izleyenler tarafından süngü ve dipçik darbeleriyle aşağı yuvarlanmışlardı. Gabriel Bagratyan, Avakyan'ı geriye, İhtiyat Birliği'ne yolladı: "Tamam, ileri!" Kalabalığın ayak seslerinin, fısıltılarının kendisine yaklaşmasını bekledi, sonra yürüyüp başlarına geçti. Dağ eteğinden, çalılıklardan ölülerin yanından geçerek, kıyametin koptuğu orman geçidine doğru akıyorlardı.

Geçitte sürek avı yaşanmaktaydı. Gerçi subaylar, onbaşılar ve askerler arasından en cesurları, kamp çevresinde yanan çalı çırpı ateşlerine yaklaşıp söndürmeyi deniyorlardı, fakat söndürdükleri kendi hayatları oluyordu. Etraflarını kuşatmış komitacıların ateşi hepsini geçit zemininde toparlamıştı. Subaylar saçma emirler yağdırıyorlardı, ama hiç kimsenin duyduğu yoktu. Piyadelerle zaptiyeler çığlıklar atarak tüfeklerini arıyorlar, bulduklarında ise bir şey yapamıyorlardı, çünkü her mermi kendi kardeşlerini, arkadaşlarını öldürebilirdi. Birçoğu bu zor tehlikeli çaresizlik içinde sıçramalarını, koşmalarını engellediği için silâhlarını atmıştı. Ermeni dağının iç yaşamı bile, acımasız yok edişe katılmış gibiydi. Çalılar kinle yükseklere, daha yükseklere uzanıyor, ağaçlar sinsice kabarıyordu. Kırbaç gibi inen ince ağaç dallarıyla sarmaşık bitkileri peygamberin oğullarının etrafını kuşatıyor, ayaklarına dolanıyordu. Düşen, yerde yatıp kalıyor, ırkının ölüme soğukkanlı yaklaşımına kapılıp başını dikenli yuvasına bırakıyordu. Yüzbaşı, korkusuz enerjisi ve kılıcının ters

yanıyla şaşkınlığa düşmüş bir sürü piyadeyi bir araya toplamıştı. Subaylar, astsubaylar ve yaşlı askerler, kamp ateşinin zayıf soluğunda komutanlarını tanıyınca ona katılıyorlardı. Direnişin çekirdeği oluşmaya başlamıştı. Yüzbaşı kılıçla tepeyi göstererek bağırıyordu: "İleri!" "Arkamdan gelin!" Saatinin fosforlu rakamlarına tuhaf bir heyecanla bakmıştı. Kaymakama söylediği sözler geldi aklına birden: "Eğer Ermeni kampı akşama kadar tasfiye edilmezse yaşamak istemiyorum." Ve gerçekten de şu an yaşamak istemiyordu. "Arkamdan gelin!" diye bağırıyordu soluk soluğa. İçinde, felâketi tek başına bir yarma harekâtına dönüştürme isteğini hissediyordu. Oluşturduğu örnek etkili olmuştu. Aynı zamanda, bu orman cehenneminden kaçma isteği de askerleri öne savuruyordu, kayıtsızlıklarının sığınaklarından sürünerek çıkıyor, nara atarak komutanlarını izliyorlardı. Geçidin üst çıkışına zarar görmeden ulaştılar. Yürek çarpıntısıyla, son derece bitkin ve gerçeklik bilincinin dışına çıkmış bir halde dağa tırmanıyor, kendilerini karşılayan el fenerlerinin ve mangaların açtığı ateşin ortasına düşüyorlardı. Cansız bedenler gibi yuvarlanıyorlardı aşağı. Yaralandığının önce farkına varmayan yüzbaşı, kendisini birdenbire çaresiz hissetmesine şaşırmıştı. Sonra sağ kolu ağırlaştı. Kan ve acı hissedince sevinmiş, hatta neredeyse mutlu olmuştu. Artık utancı ve acısını daha az hissediyordu. Gözleri kapalı sessizce geriye sürükledi kendisini. Bir yerlerde yığılıp kalmayı, artık hiçbir şeyden haberdar olmamayı umuyordu.

Yeniden ele geçirilen siperden gelen savaş seslerinin aşağı doğru kaydığı duyulduğunda kent çukuru için işaret verilmişti. Bir çakmak alevlendi. Gazyağına batırılmış meşalelerden biri çıtırdayarak yanmaya başlamış, bir dakika içinde ilk bin meşale alevlenmişti. Kamp sakinlerinin çoğu, ellerinde bu ateşler olduğu halde harekete geçen Haik, Stepan ve öteki oğlanları uzun sıralar halinde izlemekteydi. Dünya böylesine bir ateş alayını görmemişti bugüne kadar. Çatırdayarak yanan meşaleyi taşıyan herkes, içinde gelişen anlaşılmaz bir kutsallıkla titriyordu. Bu ışık artık sonsuz geceyi yoğunlaştıran tek bir alev gibi değildi, bütün bir halkın ışık yangını olarak, uzayın karanlığına enfes bir boşluk açmaktaydı. Uzun sıralar, kalabalık, sanki hedefi savaş alanı değil de, ibadet yeriymiş gibi törensel bir yavaşlık içinde ilerliyordu.

Aşağıda köylerde, Yoğunoluk, Bitias, Habipli, Azir, Vakıf, Hıdır Bey, hatta en kuzeydeki arıcılık yapılan Kebusiye'de bile, Ermenilerin topraklarına yerleşenlerin hiçbiri uyumuyordu. Saldırının vahşi patırtısı köylere ulaştığında, savaşabilecek erkekler silâhlarını kapıp koşmuşlar, ama geçide yaklaşmayı göze alamadan dağ eteğini işgal etmişlerdi.

Kadınlar ise korkulu bir merakla kurşun seslerinin öfkeli ulumasını dinlemek için, bahçelerde, evlerin damlarında dikiliyorlardı. Ve aniden, *gecenin birinde, Damlacık'ın arkasından güneşin doğduğunu gördüler.* Dağ sırtı koyu keskinlik içinde belirginleşmişti, ardında pembemsi yumuşaklıkta ışık yayılıyordu. Bu ilâhi görünüş, bu emsalsiz belirti ve mucize, inanmaya hazır kadınları, kıyamet gününün gelişi gibi yıkmıştı. Kısa bir süre sonra da dağ eteği kıvılcımlar saçmağa ve alevlenmeye başlayınca doğal bir açıklama için artık çok geçti. Kafirlerin peygamberi İsa, gücünün güneşini dağın ardından doğdurmuş, Musa Dağ'ın Ermeni cinleri, kilise azizleri Sen Piyer, Paulus, Sen Tomas ve diğerleriyle ittifak halinde, halklarını korumaya girişmişlerdi. Ermeni oğullarına yardım eden doğaüstü güçlere ilişkin eski teori şimdi en güçlü biçimde doğrulanmaktaydı. Buna inananlar sadece cahil kadınlar değildi elbette. Yoğunoluk kilisesinin kubbesinin etrafında ve çan kulesinde bu mucizeyi izleyen mollalar da, camiye dönüştürülmüş kutsal kiliseyi kaçarcasına terk etmişlerdi.

Hâlâ dağın yamaçlarında bulunan Osmanlı askerini ise, meşale duvarı, daha az mucizevî ama daha korkunç etkilemişti. Akıl almaz bir üstünlük izlenimi vermekteydi, sanki tüyler ürpertici zulmün öcünü, egemen ulusa mensup bir avuç insandan, kurşun ve yangınla almak için, bütün Ermeni ulusu, imparatorluk içindeki bütün sürgün kafileleri, bu saatte *burada toplanmıştı. Savunma kısımlarının* önündeki küçük asker kıtaları hızla dağdan aşağı iniyorlardı. Hiçbir subay engelleyemiyordu bu kaçışı. Palamut Meşesi Geçidi'nde hayatta kalanlar, mermilere dikkat etmeksizin çalılıklara dalmış ve yamaca ulaşmışlardı. Ermeni oğulları geçidin girişini tamamen kuşatmak için yeterince güçlü değillerdi. Yüzbaşının yokluğunu fark eden birkaç saygıdeğer cesur subay ve asker, bir kez daha geri dönmeyi göze almışlar, bilincini yitirmiş halde ormanın kenarında yatan yaralıyı bulup esir düşmekten kurtarmışlardı. Yaralı adam ana karargâhın bulunduğu Bagratyan köşküne taşındı. Ona acı çektiren bu yol esnasında yüzbaşı kendine gelmişti. Zorlanarak soluk almaya çalıştı. Her şeyin yitirildiğini, Hıristiyanların, ordusunu tamamen ezdiğini, kendisi için iyileşmenin ve geri dönüşün olmadığını biliyordu. Sadece sağ kolunu parçalayıp daha esaslı iş görmeyen mermiye içtenlikle lânet okuyordu. Tek bir şey istiyordu, yine bilincini yitirmek. Fakat sadece bu isteği yerine gelmemekle kalmıyor, aynı zamanda, yaşananlar, kendi içinde en net ve soğukkanlı bir şekilde içten değerlendiriliyordu.

Düşman artık ateş alayının hemen önünde değildi. Alevlenmiş sıralar ağır ağır Palamut Meşesi Geçidi'yle yakındaki ormanlara yaklaşmıştı.

Yarı yola geldiklerinde, uzun sıraları durduran Ter Haykazun, alev alev yanan meşaleleri çalılıklara atıp hızla geri dönme emrini vermiş, bu emir bir baştan bir başa ulaşmıştı. Yanan sopalar, dumanlanmaya başlayan otların içinde kayboldu. Daha birkaç dakika geçmeden, her yandan, bir türlü bitmek bilmeyen çatırtılı patlama sesleri duyulmaya başlamıştı, sanki bütün Damlacık havaya uçmak ister gibiydi. Birçok noktada orman yangınının alevleri göğe çıkmaya başlamıştı. Eğer rüzgâr önümüzdeki saatler ve günlerde yönünü değiştirirse vay hallerine. Bu durumda dağ eteğine en yakın yerde bulunan kent çukuru, rüzgârın savurduğu kıvılcımlar ve alevlerle karşı karşıya kalacaktı. Gabriel Bagratyan'ın, siperlerin önünde açık bir saha bıraktırması şans olmuştu! Orman yangını Damlacık'ın kupkuru bağrında, öylesine büyük bir hız ve zamandaşlıkla genişlemişti ki, azgın alevler içinde yanan ateş ve ateşi besleyen şey dünyevî bir şey gibi görünmüyordu. Aşağıda komitacılarla mangaların eline iki yüzden fazla tüfek, bir sürü cephane, ateşten indirdikten sonra kendi hararetiyle kaynayan iki tencere, erzak yüklü beş eşek, çadırlık bez, battaniyeler, fenerler ve başka zengin malzemeler geçmişti.

Güneş gerçekten doğduğunda, Damlacık'ın üzerinde taşlaşmış uyku egemendi. Savaşçılar düştükleri yerde uyuyup kalmışlar, içlerinden pek azı kendilerinde battaniyelerine kadar sürüklenme gücünü bulabilmişti. Oğlanlar yumak olmuş, toprağın üzerinde uyuyorlardı. Kent çukurundaki kulübelerde kadınlar, açlıktan sızlanan küçük çocuklarıyla ilgilenmeksizin, saçları başları darma dağınık, yıkanmadan, oldukları gibi serilmişlerdi yataklara. Bagratyan uyuyordu, diğer önderler de. Ter Haykazun bile, şükran ayinini bitirme gücünü bulamamış, kutsal eylemin sonlarına doğru, önüne geçilemez bir bitkinliğin baskın gelmesiyle, sarhoşlar gibi yığılıp kalmıştı. Muhtarlar, koyun sürüleri arasından kesilecek hayvanları seçmeden uyuyorlardı. Kasaplar uyuyorlardı, süt sağıcı kadınlar da. Hiç kimse günlük işinin başında değildi. Mutfak yerinde ateşler yakılmamış, kaynaklardan su taşınmamıştı. Mevzilerde hâlâ can çekişen ya da bu süre içerisinde sürüklenerek hastane barakasına gelmiş yaralılarla kimsenin ilgilendiği yoktu. Soğuk "yaralı" kavramıyla kısaca ve tasvir yapmadan anlatılan, orada, geniş bir daire içerisinde bütün korkunç gerçekliğiyle yatıyordu. Burunsuz, gözsüz yüzler, kanlı, lapa haline gelmiş çeneler, domdom kurşunlarıyla ezilmiş vücutlar, karınlarından yaralanmış, susuzluktan ölen, inleyen insanlar. Bütün bu zavallılara doktor Bedros değil, ancak ölüm yardım edebilirdi. Doktor sağda solda yatan yaralılara iyicillikle eğilmeden önce, onların yardımına

da narkotik bir ateş uyuşukluğu yetişmiş, ağır ilerleyen saatlerin ötesine götürmüştü.

Aşağıda vadide, katliamdan kurtulan askerler, zaptiyeler, çeteler uyuyordu. Birlik subayları Bagratyan köşkünün odalarında dalmışlardı uykuya. Dünkü ilk kurban, Halep'ten gelen kolağası, saatler önce can-kurtaranla Antakya'ya gönderilmişti. Şimdi Stepan'ın yatağında yeni yaralanmış yüzbaşı yatıyordu. Uyku, Juliette'in odasında kalan kaymakamı da yere yıkmıştı. Daha fazla dayanamayacağını fark ettiğinde Halep Valisine rapor yazmakla meşguldü. Fakat bastıran uykunun arkasında bilinci ve vicdanı, uyanıklığın kibirli kıvrımlarından daha çıplak bir acımasızlıkla çalışmaya devam ediyordu. Biraz önce kariyerinin en ağır başarısızlığını yaşamıştı. Ne var ki, her başarısızlıkta bir merhamet öğesi yatar, çünkü o, insanlarla ilgili isnat edilen değerlerin bütün gülünçlüğünü sırıtarak açığa çıkarmaktadır. Yüksek memur, itibarlı İttihad üyesi, gururlu koyu Osmanlı, asker ve egemen ırkının üstünlüğü tamamen içine işlemiş kaymakamın öğrenmek zorunda kaldığı neydi? Güçsüzler güçlüydü, güçlülerin ise gerçekte hiçbir değerleri olmadığı ortaya çıkmıştı; kahramanlıkla ilgili meselelerde bile -ki bu nedenle güçsüzleri küçümsüyorlardı- beş para etmezlerdi. Kaymakamın uykuda yaptığı değerlendirmeler daha da derinlere ulaşıyordu. Şimdiye kadar Enver'le Talat'ın haklı olduklarından bir kez bile kuşku duymamış, hatta ikisinin, Ermeni milletine karşı, dâhi devlet adamları olarak davrandıklarını düşünmüştü. Oysa şimdi, kaymakamın bilincinde Enver Paşa'yla Talat Bey'e karşı öfkeli bir kuşku yükselmişti, çünkü başarısızlık gerçeğin en sert babasıdır. İnsanların, bir başka halkı yok etmek için akıllı bir plan hazırlamaya hakkı var mıydı? Kaymakamın şimdiye kadar yüzlerce kez iddia ettiği gibi, böyle bir plan için yeterli bir yararlılık gerekçesi olabilir miydi? Bir halkın diğerinden daha iyi ya da daha kötü olduğuna kim karar verebilir? Buna elbette insanlar karar veremez. Ve Tanrı bugün Damlacık'ta, son derece açık bir karar vermişti. Kaymakam kendisini çokça etkileneceği belli durumlarda görüyordu. Ekselansları Halep Valisine bir istifa dilekçesi yazarak yaşamında kurduğu her şeyi gönüllü olarak yok etmişti. Üzerine bir bornoz geçirmiş olan Gabriel Bagratyan'ın kişiliğinde, Ermenilere barış ve dostluk öneriyordu. İttihat Merkez Komitesi'nde sürgüne gönderilen Ermenilerin hemen geri çağrılmasını ve haksızlığı telâfi etmek için genel vergi konmasını savunmuştu. Ne var ki ruhu, sadece derin uykudayken bu ahlâkî zirvede bulunabiliyordu. Uykusu hafifledikçe, içinde bulunduğu durum günlük vicdana yaklaştıkça, düşünceleri böylesine yürekli kararlar vermekten sakınıyordu.

Nihayet, tatlı uykusunda oldukça uygun bir çare bulmuştu. Merkezî makamlara kendini suçlayan raporlar yollamak gereksizdi. Kaymakam öğleye kadar uyudu.

Palamut Meşesi Geçidi ve dağ yamaçlarındaki çalıların üzerinde Hıristiyan ve Müslüman ölüler uyuyordu. Dev orman yangınının her şeyin tadına bakan dilleri, coşkun oyunbozanlıkla yaklaşıyordu ölülere. Ateş sanki bu uykucuları uyandırıyordu; aşağıdan yukarı doğru kalkıyor, bedenleri patlayıp odun yığınında yitip gitmeden önce, korkudan donmuş gibi doğruluyorlardı. Saatler geçtikçe büyüyen yangın Damlacık'ın kuzeyine, güneyine yayılıyordu. Ancak, Güney Kalesi'nin altındaki çıplak taşlık bayırın önüne, bir de Kuzey Geçidi'ni koruyan kayalık koya ulaşınca yatıştı. Bol kaynaklı dağın yeşil imparatorluğu, Suriye kıyısının bu mucizesi, her şeyden geriye, kömürleşmiş korların oluşturduğu bir engel alan kalasıya kadar, günlerce, alev alev bayraklar açarak bir kez daha kutluyordu zaferini. Böylece Musa Dağ, uykularının uçurumunda kendilerine zulmedenlerin saldırılarından artık uzun süre kurtulduklarını bilmeyen, yüzlerine ölüm bitkinliği sinmiş çocuklarını, alevler ve kırmızı korlarla zırhlamıştı. Hiç kimse, sevecen bir rüzgârın, tehlikeyi kent çukurundan yardımseverlikle uzaklaştırılıp, bütün kıvılcım ve alev parçalarını dağdan aşağı kamçıladığının farkında değildi. Mangalar ve halk öğleden sonra geç saatlere kadar uyumuştu. Önderler Konseyi, nihayet, dağ eteklerinde tehlikeli noktaların odun ve yapraktan arındırılmasına karar verdi. Böylece büyük bir çalışma başlamış oluyordu.

Bir kişi hariç herkes günü uyuyarak geçirmişti. Çadırında yatağının üzerine oturmuş, hareket etmeden duruyordu. İfade edilmesi mümkün olmayan yabancılığı ve kaçınılmaz suçluluğunun gürültülü kabuğu içinde ne kadar küçülse de yararsızdı.

4

Sato'nun Yolları

Rüzgârın uğurlu yönü şimdilik değişmemiş de olsa, orman yangını ya da daha doğru söylendiğinde dağ yangını, insanların moralini iyice bozmuştu. Karanlık yoktu artık: geceler kızılımsı renklerde sinsice yan bakıyor, göz kırpıyordu. Çılgın gölgeler dans etmek için fırlamıştı ortaya. Zift dumanları gökyüzüne doğru yükseliyordu. Her tarafa egemen olan korkunç sıcaklık, öğle üstleri gibi, gece yarılarında da bir nebze serinliğe izin vermiyordu. Burun ve boğaz mukozasını yakan acı duman soluk kesiyordu. Ortalıkta kol gezen tuhaf berbat nezle, bütün kampa bulaşıp, sinsi bir hırçınlığa yol açmıştı.

Zafer sevinci ve şükran duygusu yerine, kendi kendini imhanın ilk işaretleri çıkmıştı ortaya; bu, sağlanmış düzen ve disiplini azgın saldırganlıkla tüketme tehdidinde bulunan korkunç bir içsel sürecin belirtisiydi. Uzun tatil gününün hemen akşamında yaşanan Sarkis Kilikyan'la ilgili can sıkıcı olay da, bu kapsamdaydı. Gerek Gabriel Bagratyan'ın, gerekse de Ter Haykazun'un, şimdi, Tanrı'nın yardımıyla savaşa uzun süre ara verilmesini umdukları şu anda, huzur içinde olmalarının bir nedeni de buydu. Elbette, orman yangını çıkarma gibi cesur bir düşünce, çok miktarda ateşli silâhın ele geçirilmesiyle birlikte savunma durumunu muazzam ölçüde iyileştirmişti. Osmanlı'nın saldırmaktan vazgeçmesi fikri bile, eskisi kadar saçma gelmiyordu insana. Sadece Damlacık'ın bağrıydı alevler içinde olan, etekleri, Süveydiye ve Kuzey Geçidi'nin üst tarafındaki taşlık bayırlar, her zamanki gibiydi. Siperlerdeki katı görevlerin gevşemesine hiçbir koşul altında göz yumulmamalı, önderliğin otoritesi bütün sertliğiyle muhafaza edilmeliydi. Öte yandan, kent çukurundaki kamp halkının moralini yeniden dengelemek de daha az önemli değildi tabiî. Ter Haykazun'un "normal hayat" dediği şeyi, bütün rahatsız edici şeytanî güçlere karşı yeniden yoluna koymak zorunluydu.

Yirmi dördünün akşamı toplanan Önderler Konseyi, o nedenle kurbanların törenle gömülmesini yasaklamıştı; kalabalıkların heyecanlanmasına herhangi bir neden sunmak istemiyordu.

Dışarıya gönderilen gruplar, akşamın bu saatlerinde. Yüz on üç kayıptan toplam altmış yedi ölüyü beraberlerinde getirmişlerdi. Ayrıca, ağır yaralanmış, ama kendilerine gerçekten yardım edilemediği için geceyi geçiremeden ölenler de vardı. Konsey, bu hüzünlü meseleyle Doktor Bedros'u görevlendirmişti. Cenaze acısına uygun olmayan çentikli sesiyle toplanmış bulunan ölülerin yakınlarını dağıtmıştı; orman yangını sonucunda korkunç derecede artmış olan yaz sıcağı nedeniyle, cenazeler hemen gömülmeliydi. Geciktikleri her dakika hayatta kalanlar için sağlık açısından ağır tehlike demekti. O, Bedros Altuni, yas tutanlara böyle şeyler söylemek istemezdi, ama herkes etraftaki kokuyu alıyordu mutlaka, böylece söylediklerinin ne kadar doğru olduğu anlaşılmaktaydı. Öyleyse haydi, zaman kaybedilmesin! İlgili aileler, belirlenmiş yerde, ölüleri için hemen mezar kazacaklardı. Bu iş sayesinde öyle büyük sevaba gireceklerdi ki, Tanrı hiç kuşkusuz buna, bütün uzun dualar ve alışılmış işlerden daha büyük değer. Altuni'ye göre, Önderler Konseyi, kahramanların ruhsuz bedenlerini büyük ateşin içine verseydi, daha akıllıca davranmış olurdu. Fakat yas tutanların acısını düşündüğü için bu kararı alamamıştı. O nedenle, dul ve yetimlere teselli olsun diye, ölüler kefenle gömülecek, başlarının altında yurt toprağının yokluğunu çekmeyeceklerdi.

Ama, "Şimdi iş başına" diye uyardı hekim Bedros mecalsiz; şu an yetmiş değil, doksan yaşında görünüyordu. "Birkaç dakika içinde her şey bitmeli. Sizlere yardım etmek için İhtiyat Birliği'nden adamlar gönderildi."

Bu emir, bazılarının korktuğu gibi, halk arasında homurdanma ve itiraza yol açmamıştı. Sağlık konusuna işaret etmek insanların isyan duygularını bastırmaları için yeterli olmuştu. Cesetlerin çürümeye başladığı gerçekten fark ediliyordu. Gece yarısını üç saat geçe her şey olup bitmişti. Yorucu çalışma acıyı öldürmüştü. Ölü yakınlarından sadece pek azı, sakladıkları cenaze mumlarını çıkararak yakmış, mezarların başında beklemekteydi. Dağdaki yangının parıltısı bu zavallı ışıkları yalayıp yutuyordu. Nunik ve meslekdaşları bu kez gelmemişlerdi. Zaptiyelerin, iki yaşlı dilenci adamı, mısır tarlalarında yakalayıp öldüresiye dövdüklerinden bu yana deliklerinden çıkmayı göze alamıyorlardı.

Yarın için, ağustosun yirmi beşi, kamp yaşamının ise yirmi altıncı gününde, büyük öneme sahip iki toplumsal olay görüşülecekti. Birincisi,

hemen İskenderun ve Halep'e gidecek gönüllü yüzücü ve koşucuların resmen seçimiydi. Öteki olay ise, Sarkis Kilikyan'ın, işlediği suç nedeniyle yargılanmasıydı. Şimdiye kadar Ter Haykazun, anayasal görevi sayesinde, sulh ve ağır ceza yargıcı olarak basit anlaşmazlıklara müdahale etmişti. Bu önemsiz davalarda, her türlü resmîyetten uzak, itiraz kabul etmez tavrıyla kararını veriyordu. Bu hızlı yargılamalar cuma günleri yapılmaktaydı. Damlacık'ta ilk kez, çarşamba günü ceza yargıcı olarak görevini yerine getirecekti Haykazun. Dava konusu kısaca şuydu: Sarkis Kilikyan, askerlerin, onun komuta ettiği kısma karşı son ani saldırısında açıklanması mümkün olmayan davranışı nedeniyle dağ halkının uğradığı kaybın hiç kuşkusuz baş sorumlusuydu. Fakat Gabriel, Kilikyan'ı sorumlu tutmayı düşünmüyordu, çünkü, birincisi, Rus, daha önceki bütün saldırılarda son derece cesur ve dikkatli olduğunu göstermişti. İkincisi, Gabriel, insanların belli durumlarda ne yapacaklarının belli olmamasını anlayabiliyordu. Üçüncüsü, bir savaşın belli bir anının, sonradan gerçeğe uygun olarak yinelenmesinin hiçbir zaman mümkün olamayacağını biliyordu. Fakat başkaları, özellikle öteki kısımların komutanları, mangalar ve halk içinden bazı kişiler, bu konuda komutandan farklı düşünmekteydi. Sunak meydanı kalabalıktı. Sarkis Kilikyan kendi birliğindeki arkadaşları tarafından sıkıştırılmıştı. Hesap vermeli, tavrını açıklamalı, kendisini savunmalıydı. Oysa Kilikyan ne hesap veriyor, ne de kendisini savunuyordu; havada uçuşan ölçüsüz suçlama ve sorular karşısında, kurukafası ve donuk gözleriyle susmaktaydı. Belki de suskunluğu, göründüğü gibi küstah, kötü ve bilinçli değildi. Belki de Kilikyan'ın kendisi de bu ani başarısızlığını nasıl açıklayacağını bilemiyor, yorgunluk, karşı tarafın amacını yanlış anlamak gibi bahaneler göstermeye tenezzül etmiyordu. (Daha sonra Ter Haykazun da aynı soruya yanıt verememişti.) Ne var ki bu suskunluk, onu suçlayanları daha da hiddetlendirmekteydi. İtilip kakılıyor, burnunun dibinde yumruklar savruluyordu. Eğer ilk vuran o olmasaydı, bir de bu kadar korkunç bir sonuca yol açmasaydı, meşru müdafaa kararı verilebilirdi. Kilikyan bir süre, kendisini oraya buraya itmelerine kayıtsız tavrıyla ses çıkarmadı. Peşinden gelenlere karşı hiçbir şey yapamayacakmış, hatta kendisine neler olduğunun farkında bile değilmiş gibiydi. Fakat birden kemikli yumruğunu cebinden çıkarıp en genç olanlardan birinin suratına öylesine korkunç biçimde savurdu ki, adam bir gözünü kaybetmiş, burun kemiği kırılmış olarak kan içinde yığıldı yere. İnanılmayacak kadar çabuk gerçekleşmişti bu. Kilikyan'ın tutuk vücudunun yarım saniye süresince gerildiği, gözlerinin alevlendiği görüldü, ama hemen eskisi gibi

donuklaştılar. Hiç kimse saldırganın Kilikyan olduğunu tahmin edemezdi. Rus'un şansına, kalabalığın büyük bölümü ilk önce neler olduğunu anlayamamış, geri çekilmişti. Ne var ki sonra öfkeli feryatlarla yeniden üzerine gelmeye başladıklarında, kent polisi yetişip onu tutuklamasaydı, Kilikyan için kötü olacaktı.

Sabahleyin, hükümet barakasında yapılan mahkeme esnasında, ilk vuranın kendisi olduğunu, yumruğunun korkunç etkisini önceden bildiğini soğukkanlılıkla itiraf etmişti. Meşru müdafaa yaptığını da söylemiyordu. Konuşamayacak kadar yorgun ya da tembeldi. Onun gibi birini, içinde yaşamak ya da ölmek zorunda kaldığı koşullar, başkalarının anlayamayacağı bir kayıtsızlıkla sarıyor olmalıydı. Gabriel Bagratyan mahkemeyi sessizce izliyordu. Ne suçlayan ne de savunan tek sözcük etmişti. Oysa tahrik olmuş halk, adamın cezalandırılmasını istiyordu. Deliller görüşüldükten sonra Ter Haykazun iç geçirdi:

"Ne yapayım şimdi ben seninle, Sarkis Kilikyan? Tanrı'nın düzenine uymadığın ilk bakışta anlaşılıyor. Seni topluluktan çıkarmalıyım..."

Fakat, topluluktan çıkarma cezası vermemiş. Rus'u, üç günü yemeksiz olmak üzere, beş gün boyunca, elleri ayakları bağlı olarak hapis cezasına çarptırmıştı. Ceza göründüğünden daha ağırdı. Kilikyan rahatsız edilenin kendisi olduğu kavga sonucunda bir savaş önderinin önemli konumundan suçluların dünyasına düşmüştü yeniden. Gururu acımasızca kırılmıştı, ama yüz ifadesinden, onurunun hâlâ kırılabileceği hiç anlaşılmıyordu. Mahkeme bittikten sonra elleri ve ayakları ipte bağlanarak, hükümet barakasının üçüncü bölümünü oluşturan hücreye kondu. Artık, çoğu kez cezanın suçsuzluğu ya da belirsiz bir suçu izlediği, anlaşılması imkânsız hayatında, birkaç kez göründüğü gibiydi. Bu cezayı da, çok iyi tanıdığı hilekâr kaderinin kaçınılması mümkün olmayan gerçekliği olarak, donuk gözleriyle kabul etmişti. Fakat bu hapishane, tecrübeli kariyerinde karşılaştığı benzer yerlerden çok farklıydı; en azından mekânı eczacı Krikor gibi yüce bir ruhla paylaşmaktaydı. İki yanda birbirlerinin aynısı iki hücre. Biri aşağılayıcı bir zindan, öteki ise kocaman bir evren.

***

Gabriel Bagratyan, belki de dünkü belirleyici zaferi tehlikeye düşürebilecek önceden bilinemez bir olayın yaklaşmakta olduğunu, bütün benliğinde hissediyordu. O nedenle, habercilerin hemen bugün gönderilmesini istemişti ısrarla. Hızla bir şeyler yapılmalıydı. Yapılan şey,

sonuçsuz bir başlangıç da olsa, merak ve beklenti yaratmaktaydı. Gönüllüler, Önderler Konseyi'nin emrine uygun olarak sunak meydanında toplanmışlardı. Hayatlarını seve seve feda eden bu haberciler bütün halkı ilgilendirdiği için herkes ayaktaydı.

Gabriel, mangaları kısa süreli bir denetimden geçirmiş dönüyordu. Gelişme eğilimi gösteren tehlikeli gevşeklik ve kavgacılığı göz önünde bulundurarak, bu öğleden sonrası için atış talimleri yapılmasını emretmişti. Ele geçirilen iki yüz tüfek sayesinde birinci birliğin tümü tamamen silâhlanmış bulunuyordu. Ağır çarpışmanın yol açtığı boşluklara İhtiyat Birliği'nden en iyi adamlar verilmişti. Biraz önce yeni katılanların eğitimine başlayan Arslan Nurhan Çavuş'un kekeme trampeti duyuluyordu. İskuhi, Gabriel'le yarı yolda karşılaştı. O ilk ani ruhsal iç içe geçişten bu yana, çocuksu bir açıklıkla adamın yakınlarında olmaya çalışıyordu. Sunak meydanına kadar neredeyse hiç konuşmadan yan yana yürüdüler. Genç kız yanında olduğu zaman Bagratyan'ı o tuhaf sakin güvenlik duygusu sarıyordu. Genç İskuhi'nin, hayatının hoş bir sıcaklık içinde bilinçli anıların sınırını çok aşan, en güvenilir dostluğu olduğu duygusu vardı içinde. Toplantı yerinde de, herhangi bir neden olmaksızın tartışan önderler grubunun içinde duran tek kadın olmasına rağmen, Bagratyan'ın yanından ayrılmamıştı. Davranışının dikkat çekeceğinden, ağabeyi Aram Tomasyan'ın şüpheleneceğinden korkmuyor muydu? Yoksa bu, ilk duygularına kapılarak düşünülmesi gereken her şeyin boş bir düş içinde eriyip gittiğini gören olağandışı bir yaratığın içtenliği miydi?

Önderler Konseyi'nin kararını yaklaşık yirmi gönüllü bekliyordu. İçlerinde henüz buluğa ermemiş beş kişi de vardı. Gençlik Birliği'nin yaşça en büyük olanına bildirimde bulunma izni verilmişti. Gabriel, yüreğinde korku ve öfke hissederek, oğlu Stepan'ın da Haik'ın yanında olduğunu fark etmişti. Öteki halk önderleriyle yaptığı kısa görüşmeden sonra, Ter Haykazun seçimini yaptı. İnsanlar, yetenekler ve güçlerle ilgili her şey üzerine karar vermek onun göreviydi. Yüzücülerin seçimi hiç kimsenin kuşku duymayacağı kadar doğaldı. Ermeni papazlık bölgesinin güney tarafına düşen Orontes ovasının kenarında, üç köylerden olan Vakıf'ta, biri on dokuz, biri yirmi yaşında iki ünlü yüzücü ve dalgıç vardı. Ter Haykazun bunlara, içinde, karşılaşacakları Amerikan, Fransız, Rus, İtalyan savaş gemisinin komutanına verilecek yardım çağrısı dikili olan deri kemeri verdi. Yakınlarına veda edip güneş battıktan sonra Kuzey Geçidi'nden yola çıkacaklardı.

Halep'e yürüyecek kişinin seçimi birkaç dakika daha uzun sürmüştü. Tehlikeyle yüklü bu görevi tek bir kişiye vermenin daha iyi olacağında

görüş birliğine varılmıştı. Papaz Aram Tomasyan, erişkin bir Ermeni'nin, vilâyetin başkentine canlı ulaşma olanağının daha az olduğunu düşünüyordu. Oysa giysileriyle bile Müslüman çocuklardan zor ayırdedilen bir oğlan çocuğu her yerde daha kolay saklanabilirdi. Bu akla uygun gerekçe kabul edilmiş ve hemen oybirliğiyle bir isim atılmıştı ortaya: "Haik." Güçlü organlara sahip, kedimsi çevikliği dillere destan bu donuk, kararlı çocuk, bu iş için uygundu; ya o olurdu ya da hiç kimse. Ayrıca kamptaki köylüler arasında, toprağı onun kadar iyi tanıyan, onun gibi büyük bir kuşun yuvarlak gözlerine, bir porsuğun burnuna, bir sıçanın kulaklarına, bir zehirli engerek yılanının kıvraklılığına sahip kimse yoktu. Ölümcül Halep yürüyüşünü biri başarabilecekse, bu sadece Haik olabilirdi.

Ne var ki Ter Haykazun, Haik'ın seçildiğini sunağın ilk merdiveninde durup açıkladığında, Stepan yakışıksız bir olay yarattı. Oğlunun gönüllülerin önüne çıkıp karşısında horozlanması Gabriel'in yüzünün öfkeden kasılmasına yol açmıştı. Kendi modelinin can sıkıcı çok bilmişliği, içsel ve dışsal bakımsızlığı, hiç şu anki kadar açık olmamıştı kafasında. Öfkeli bir zenci gibi dişlerini gösteriyordu Stepan:

"Neden sadece Haik? Ben de Halep'e gitmek istiyorum..."

Gabriel Bagratyan, tek sözcük söylemeksizin susmasını emreden sert, kesin bir el hareketi yaptı. Fakat ele avuca sığmaz çocuk, öylesine yüksek sesle kafa tutuyordu ki, kalınlaşmaya başlayan çatallı sesini bütün meydan duyabilirdi:

"Neden Haik, neden ben değil, baba? Halep'e ben gideceğimi"

Ermenilerde oğulların babalarına böyle karşı gelişleri görülmemiş bir şeydi ve ne olağanüstü koşullarda, ne de kahramanca bir hırsla mazur gösterilebilirdi. Ter Haykazun, sabırsız yüz ifadesiyle başını kaldırdı:

"Oğlunuzu uyarın, Gabriel Bagratyan!"

Eskiden beri zor gençlerle uğraşmaya alışkın Papaz Aram Tomasyan, Stepan'ı sakinleştirmeye çalıştı:

"Önderler Konseyi Halep'e tek bir kişinin gitmesine karar verdi. Artık büyümüş akıllı biri olarak, hepimiz için Önderler Konseyi'nin emrinin ne anlama geldiğini biliyor olmalısın: İtirazsız uyma! öyle değil mi?"

Ne var ki obüs fatihi, kurallarla, anayasayla ikna olacak gibi değildi. Görevin ne olduğuna ve bu görevé kendisinin uygun düşüp düşmediğine ilişkin en ufak fikri yoktu. Sadece onurunun kırıldığını, büyük rakibinin arkasında kaldığını hissediyordu. Bunca saygın kişinin meydanda bulunması küstahça sinirlenmesi biraz olsun engellememişti. Gözleri hâlâ babasındaydı.

"Haik benden sadece üç ay büyük. Fransızca bile bilmiyor. Mr. Jackson onu anlamayacak. Haik'ın yapabildiklerini ben de yaparım."

Artık Gabriel Bagratyan'ın sabrı taşmıştı. Stepan'a doğru sert bir *adım attı:*

"Sen ne yapabilirsin? Hiçbir şey! Avrupalı bir hanım evlâdı, nazlı büyütülmüş büyük kent çocuğusun sen. Seni kör bir kedi gibi yakalayıverirler. Şimdi hemen git. Annenin yanına! Seni burada görmek istemiyorum, yoksa..."

Bu sert terbiye edici sözler hiç de akıllıca değildi. En yaralayıcı yerinden vurmuştu Stepan'ı. Zar zor ulaştığı noktadan, herkesin gözü önünde aşağı yuvarlanıyordu. Bütün eylemleri, İskuhi'nin İncil'ini getirmesi, kendisine neredeyse "Arslan" unvanını kazandıran obüslerle ilgili kahramanlık boşa gitmişti artık. Stepan, hiçbir eylemin sonsuza kadar yapılmış sayılmadığını, her ünün kindar bir sadakatsizlik içerdiğini olduğunu, insanın hep baştan başlamak zorunda kaldığını yıldırım hızıyla anlamıştı. Aniden sustu. Yanık teni giderek kızarıyordu. Sanki şu *an keşfediyormuş gibi, İskuhi'ye kocaman gözlerle bakmaktaydı; kız* bakışlarını sert ve hoşnutsuzca reddediyormuş gibi gelmişti çocuğa. İskuhi'nin düşmanca duygularla yenilgisinin tanığı olmasına dayanamazdı. Birdenbire ağlamaya başladı. Neredeyse büyümüş bir insan gibi değil, usta nişancı, düşman toplarını ele geçiren biri gibi değil, haksızlığa uğrayan küçük bir çocuk gibi ağlıyordu. Ne var ki hıçkırıklarla boğulan bu çocuk ağlaması, çevrede hiçbir biçimde üzüntü yaratmamış, tam tersine hoşnutluk duygusuna yol açmıştı. Bu, sadece Stepan'ın arkadaşlarına değil, büyüklere de egemen olan karmaşık bir duyguydu. Sadece oğlunu hedeflemiyor, belirsiz nedenlerden ötürü, Bagratyan'ın kendisine de yöneliyordu. İnsanlar arasındaki temel ilişki neredeyse hiç değişmez. Bagratyanlarla yerli halk arasındaki bu temel ilişki, kazanılan zaferlere, duyulan hayranlık, şükran ve saygıya rağmen, hâlâ derin biçimde şu duyguda ifade ediyordu kendisini: Siz bizden değilsiniz. Bu duygunun su yüzüne çıkması için, şimdiki gibi, uygun ortam olmalıydı. Stepan ağlamaklı zayıflığını hemen bastırmıştı. Fakat acısını, kısacık da olsa ifade etmesi Haik çetesiyle Gençlik Birliği'nin öteki grupları içindeki arkadaşları arasında alay konusu olmasına yetmişti. Alaycı sözcükler uçuşuyordu. Tek bacaklı Hagop bile, ısrarla ve dikkat çekerek gülmekteydi. Sadece kendi içine dalmış olan Haik, sanki olay onu hiç ilgilendirmiyormuş gibi, dikiliyordu; neşelendiği bile söylenemezdi. Stepan'ın, rezaletini, istifini bozmadan arkasında bırakıp, kendisine ihanet edermişçesine titreyen omuzlarıyla oradan

uzaklaşmaktan başka seçeneği yoktu. Gabriel Bagratyan oğlunun arkasından sessizce baktı. Öfkesi uçup gitmişti. Çocuğun Montreux'dan yazdığı o eski mektubun aklına düşmesi şaşırtmıştı adamı. Güzel giyimli çocukların yaptığı gibi başını kâğıdın üzerine eğmiş, büyük harflerle yazıyor. İşte yine, artık canlılığını yitirmiş tali olayların yürek parçalayıcı anıları etkiliyordu onu. Stepan büyüdü diye düşündü, kasımda on dört yaşında olacak. Fakat "olacak" ve "kasım" gibi kavramlar uygunsuz ütopyalar olarak hemen telâşlandırmıştı. Bir an soğuk bir şeyler sezdi: Artık bazı şeyler engellenemez. Gabriel Bagratyan oğluyla bir kez daha konuşmak üzere Üç Çadır Mevkii'ne gitmişti, ama çadırda ne Stepan ne de Juliette vardı. Şeyh çadırına girip çamaşırlarını değiştirirken, Rıfat Bereket Ağa'nın armağan ettiği iki sikkeden birinin, büyük Ermeni kralı Aşot Bagratunis'in başının basılı olduğu altın sikkenin kaybolduğunu fark etmişti. Bütün giysilerinin ceplerini ters yüz etti. Altın sikke yoktu.

* * *

Ermenilerin topraklarına Türklerle Arapların yerleşmesi, serserice sürdürdüğü ikili hayatı engelleyerek Sato'ya zarar vermişti. Son kez aşağı inmeyi göze aldığında, neredeyse okkanın altına gidiyordu. Aşağıda vadide Müslüman çocuklarının oluşturduğu sürüler, bu ürkek vahşiyi gördükleri gibi hemen peşine düşüyorlardı. Büyük dağ yangını ise, alıştığı alacakaranlık patikaları, gizlendiği delikleri kapamıştı. Ne yazık ki Sato'ya Damlacık'ın tepeleriyle dik yamacındaki birkaç yarık ve su yoluyla yetinmenin dışında yapacak bir şey kalmamıştı. Fakat kamp çevresinin aşınmış arazisi, bütün bu çok bilinen patikalar, keçi yolları, boğazlar, Güney Kalesi'nden başlayarak kent çukuru üzerinden Kuzey Geçidi'ne kadar uzanan can sıkıcı tepeler ve yerdeki engebeler, Sato'da kişileşmiş huzursuzluğu nasıl yatıştırabilirdi ki? Üstelik köylü gençlerle arası her zamankinden daha kötüydü. Ter Haykazun, birkaç gün önce, öğretmenlerin itirazına rağmen, yeniden derslere başlaması emrini vermişti. Fakat artık, okul tiranlarının en serti olan Hrant Oskanyan bile, eğer çocuklar arasında Sato oturuyorsa, alışılmış ölüm sessizliğini sağlayamıyordu. Serseri kız çocuğu, okul yerinde görüldüğü zaman, tüyler ürpertici koro başlıyordu bağırmaya: "Kokmuş, kokmuş!" Ezelden beri hiddetli önemsenme dürtüsünü kendinden daha aşağı, yoksul ve sakatların, evet hatta yabancıların zararına, her yerde, her biçimde yükseltmesi, insanın doğasında yatan giderilmesi olanaksız bir

yandır. Bu aşağılama dürtüsü ve yol açtığı intikamcı sonuçlar, politik ideallerin lime lime olmuş paltosuyla son derece yetersiz biçimde örtülen dünya tarihinin çok önemli manivelasıdır. Burada, dağda, zulüm görenlerin son sığınağında da, ailesi olmayan göçmen Sato, çocukların kendilerini üstün ve saygın hissetme arzularına zemin oluşturuyordu. Bir gün yine İskuhi'nin verdiği ders esnasında, alaycı bağırtı öylesine artmıştı ki, öğretmen, kendi tiksintisini saklamadan, nefret edilen kızın gitmesini istedi:

"Git Sato ve bir daha burada görünme lütfen." Onur ve ayıbın ne olduğunu bilmeyen Sato, direngen bir soğukkanlılıkla bütün çocuk sürüsüne karşı koymaktaydı. Fakat şimdi, hayranlık duyduğu küçük hanım da düşman saflarına geçip onu kovduğuna göre, denileni yapmak zorundaydı. Lime lime olmuş, kirden kaskatı kesilmiş, kelebek kollu, askılı Avrupalı giysisiyle -ona tuhaf bir görüntü veriyordu- yavaşça oradan uzaklaştı. Ama en yakın çalılığa kadar giderek sessizce pusuya yatmıştı; kervan kampını aç gözlerle yalayıp yutan çakallara benziyordu.

Sato göründüğü kadar zavallı *değildi*. Onun da bağımsız bir dünyası vardı. Gezintilerinde karşılaştığı hayvanları çok iyi tanırdı örneğin. İskuhi ve diğerleri, Sato'nun hayvanlara acımasızca eziyet ettiğine yemin edebilirlerdi; böyle düşünmeleri doğaldı. Oysa gerçek tamamen farklıydı. Bu ne idiği belirsiz yaratık, nefret ve zarar verme güdüsünü hayvanlara yöneltmiyor, tersine, özen gösteriyor, onlarla fısıltılarla anlaşabiliyordu. Yola yuvarlanmış kirpiyi kaba elleriyle yerden alır, topak çözülesiye, sivri ağzı açılasıya, küçük pazar satıcılarınınkine benzeyen kıvrak hareketli minik gözleriyle hakkında çabucak karar veresiye kadar kulağına bir şeyler fısıldardı. Ağzında kütük varmış gibi konuşabilen Sato, bütün kuş ötüşlerini, hayvan seslerini taklit edebiliyordu. Ona itibar kazandıracak olan bu özelliklerini isteyerek gizliyordu, çünkü toplumsal açıdan kendisine zarar getireceğinden korkuyordu. Hayvanlarla olduğu gibi Yoğunoluk mezarlığı çevresinde yaşayan çılgın kadınlarla da anlaşabiliyordu. Soluk almadan ve anlamsızca konuşan lâf ebelerinin, aklı başında kadınlar gibi çene çalmadığını fark etmiyordu: Şurası muhakkak ki, dil karşısında en az çaba ve uygunluğu gerektiren bu tür çene yarışlarına katılmak hoştu. Sato, her insanın yaşamak için ihtiyaç duyduğu üstünlük duygularını, küçük hayvanlar, deliler ve kör dilencilerden oluşan imparatorluğundan alıyordu. Nunik, Vartuk ve Manuşak söz konusu olduğunda, o elbette, hizmet eden ve saygı gösterendi. Ne var ki bu topluluk olayların gelişimi sonucunda parçalanmıştı. Savunma alanı içindeki gezintiler sonuçsuz ve sıkıcıydı. Gençler

aralarından acımasızca atmışlardı onu. İşsiz güçsüz huzursuzluğu, giderek başka bir alana yöneltti Sato'yu. Yetişkinleri izlemekl Öğrenilemeyen bütün okul dersleriyle alay eden ince bir sezgiyle, bu yetişkinlerde neyin parçalanmış, hayvanî, dilencivari, açgözlü, hırslı ve çılgın olduğunu anlamıştı. İçinde, dünyada varlıklarını hemen hemen hiç bilmediği o tehlikeli duygu çimenlerinin büyüdüğünü duyuyordu. Bir yerlerde yolunda gitmeyen bir şeyler varsa, kendisi de farkında olmadan, keyif verici casusluk mıknatısıyla oraya çekilmekteydi.

Böylece Sato, çok geçmeden, neler olduğunu Gonzague ile Juliette'in yüzünden okumuştu. Büyük bir felâketin yaşanacağı duygusu gıcıklıyordu içini. Bu felâket sevincini, küçük skandalların ve büyük devrimlerin en mükemmel güdülerinden biri olan dünyanın yok oluşuna yönelik bu tatlı umudu, bütün mirastan men edilenler tanırlar. Sato sıkı biçimde çiftin peşine düşmüştü. Bagratyan'ın yanı sıra Gonzague ile Juliette, hayatında karşılaştığı en göz kamaştırıcı şeylerdi. Onda yarattıkları, kötü hizmetçilerin efendilerine duydukları nefret değil, ilkel bir yaratığın, kendisine yarı yarıya doğaüstü görünen şeylere karşı duyduğu yoğun meraktı. Ama bir zamanlar gürültülü müziğiyle onu korkutan Gonzague karşısında, dayak yemiş vahşi köpekler gibi korku duymaktaydı.

Kısa süre içinde dinlenme yerlerini, Riviera'daki yabangülü ve mersin ağaçlarının gizlerini öğrenmişti. Sevinç dolu bir ifadeyle yüzünü yavaşça dalların arasından çıkardı. Tanrılar tarafından sunulan bu heyecanlı olayı kamaşan gözleriyle içiyordu. O yüce kadının, her zaman güzel kokan, uzun boylu Fransız hanımın şimdi saçı yarı çözülmüş dağılmıştı. Zayıflayıp genişlemiş ağızlı solgun yüzünü, kendisine sunulanı kabul etmeden önce tadına bakan, bakışları donuk ama dikkatli adamın sakin yüzüne bastırıyordu. Kör tar çalgıcısının her şeyi bilen elleri gibi, hanımın beyaz omuzlarını ve göğüslerini okşayan Gonzague'in büyük ince ellerine titreyerek bakıyordu Sato.

Görülmesi gerekeni görmüştü, ama görülmemesi gerekenleri de görmüştü. Öğretmenler ondan çoktandır umut kesmişlerdi. Yaratığın kekeleyen ve hedefsiz kurgulayan beynine alfabeyle bir kere bir bile girmiyordu. Evet, Sato'nun beyni gelişmemişti, çünkü ileri derecede gelişmiş sezgileri ve iz sürme duygusu, bütün beyinsel yeteneklerini yok etmişti. *Mersin ağaçları ve yabangüllerinin arkasına gizlenmiş sadece oyunun* yakıcı heyecanının zevkine varmakla kalmıyor, bunun da ötesinde hanımın parçalanmışlığının, Gonzague'in sağlamlığının tadını çıkarıyordu. Aklı hiçbir şey anlamıyordu, ama sezgileri her şeyi algılamıştı. Eğer

sahip olduğu tek yumuşak duyguyu hedef alan bir karışıklık ortaya çıkmasaydı, Sato, bu röntgenci sevincini bu kadar kısa kesmezdi. Öteki çift de Sato'nun sezgi gücünden uzun süre saklı kalmadı elbette. Bunlar, küçük kıza izlenecek bir şey sunmuyorlardı, tutkularının gizli yerleri de yoktu. Hiçbir zaman deniz tarafındaki labirentvari ormanlık kuşak içinde kaybolmuyor, tersine, yaylanın çıplak tepelerini, boş kıvrımlarını tercih ediyorlardı. Söz konusu çifti görünmeden izlemek zordu. Fakat Sato şans eseri, daha doğrusu şanssızlık eseri, görünmez olmayı becerebilme özelliğine sahipti. Bu konuda usta Haik'tan bile üstündü. İkinci çift, birinci çiftin sunduğu hoş ve sonuçları zengin manzaraları izlemekten alıkoyuyordu Sato'yu. Tabiî bu ikinci çifti izlerken bir öpücük bile gördüğü yoktu. Fakat Gabriel ile İskuhi'nin öpüşmemesi, Gonzague ile Juliette'in kucaklaşmalarından daha derin izler bırakıyordu kızda. Sadece el ele tutuşup, gözlerini, sarsılmışçasına hemen kaydırmak için birbirlerine kısacık bakmalarının, bu yumuşak bütünleşmenin, Sato için, epeyce yakınlaşan öteki çiftin eyleminden daha eksiksiz ve heyecanlandırıcı olduğu görülüyordu. Ama öncelikle İskuhi'yle Gabriel'in beraberliği daha nefret uyandırıcıydı, daha çok üzüyordu küçük kızı. Anıları, eski zamanları allayıp pullamıştı. Zeytun yetimhane öğretmeni, ona her zaman iyi ve lütufkâr davranmamış mıydı? Birçok kez açıkça "benim Sato'm" dememiş miydi? Sato'sunun yere, ayaklarının dibine oturmasına ve ayaklarını okşayıp sevmesine izin vermemiş miydi? Karşılıklı saygı ve sevginin varolduğu bu nefis ilişkinin böylesine acımasız sonuçlanmasından efendiden başka kim suçluydu? Sato'su arzu eden kalbini uzatınca, İskuhi'nin terslenmesinden efendiden başka kim suçluydu: "Git Sato! Ve bir daha görünme!"

Serseri çocuk melankoli içinde düşünebileceği bir yer arıyordu. Ama düşünmek ve planlamak Sato'nun işi değildi. O sadece hayaller kurabilen, ani ve hızlı duygular altında ürperebilirdi. Ne var ki bu resim ve duygular, düzenleyici bir aklın yardımına ihtiyaç duymuyordu. Oldukları gibi hedefe dönük işliyorlar, ilmek atıyor, ilmek bırakıyor, yeniden alıyor, böylece küçük kızın neredeyse hiç haberi olmadan, intikam dokuyorlardı.

Juliette Gabriel'e gidiyordu.

Gabriel Juliette'e gidiyordu.

Üç Çadır Mevkii'yle Kuzey Geçidi arasında karşılaştılar. "Sana geliyorum Gabriel" dedi kadın. Aynı cümleyi erkek de tekrarlamıştı.

Yabancı kadını uzun zamandır tutsak eden şaşkınlık ve dalgınlık işini tamamlamıştı. Nereye gitmişti Juliette'in "parıltılı adımlar"ı? Bir

yere yollanmış biri gibi yürüyordu. Gerçekten de böyleydi. Gonzague, nihayet kocasına gerçeği söylemesi ve kararını açıklaması için göndermişti. Ayrılık günü kapıdaydı. Miyop mu oldum diye düşündü, pek iyi göremiyorum. Bir yaz günü öğleden sonrasında kasım alacakaranlığının basmış olmasına şaşırmıştı. Bu, orman yangınının Damlacık üzerinde yarattığı duman perdesi miydi? Yoksa, kendi bilinci üzerinde günlerden bu yana yoğunlaşan o tuhaf duman örtüsü müydü? Gabriel'in karşısında durduğu şu anda, Gonzague'in, gülünç derecede gerçekdışı kalışına şaşırıyordu. Gonzague'in onu yanına almak isteyerek kendisini sırtlamasına da şaşırmaktaydı. Çok uzaklaşmış ve şaşırtıcı görünüyordu her şey. Çorap lastiği çözülmüş, çorabı dizinden aşağı kaymıştı, nefret ederdi bundan. Fakat kıpırdamadan duruyordu. Eğilmek için bile gücüm yok artık diye düşündü ve bu akşam kayalara tırmanıp Süveydiye'ye gideceğim. Sonra eşler arasında, tamamen boşlukta yol alan tuhaf bir konuşma geçti. Juliette başlamıştı konuşmaya:

"Bugünlerde yanında olmadığım için kendimi suçluyorum... Zorluklar yaşadın, büyük işler gerçekleştirdin ve hep tehlikedeydin... Ah, sana karşı çok rezilce davranıyorum, dostum..."

Böylesine bir itiraf birkaç hafta önce olsaydı Gabriel'i etkilerdi. Fakat şimdi, neredeyse formalite icabı karşılık verdi:

"Ben de senin için kendimi suçladım Juliette. Seninle daha çok ilgilenmeliydim. Ama inan bana, tam da şimdi seni düşünemezdim."

Bu iki anlamı olan büyük bir gerçekti. Juliette'e gerçeği söylemesi için cesaret verebilirdi. Fakat kadın aceleyle onayladı kocasını:

"Çok doğal. Çok başka şeyleri düşünmek zorunda olmanı anlıyorum Gabriel."

Adam, tehlikeli yolda yürümeye devam ediyordu:

"Bereket versin ki çok yalnız ve terkedilmiş olmadığını biliyorum, bundan her zaman sevinç duydum."

Donuk, belli ölçülerde ölü konuşma, böylece, bütün yönlere bakmayı olanaklı kılan bir noktaya ulaşmıştı. Juliette için açık konuşma olanağı inanılmaz çabuklukta yaratılabilirdi: Burada yabancı olan benim Gabriel. Ermeni kaderi evliliğimizden güçlüydü. Şimdi bu kaderden kurtulmak için son bir çare görünüyor. Sen de yüzlerce kez istedin bunu, kendimi kurtarmam için sürekli öneride bulundun bana. Sonuna kadar dayanabileceğimi ummuştum, ama gücüm yok, olamaz da, çünkü senin kavgan benim kavgam değil. Bu umutsuz yaşama şu saate kadar dayanmam bile çok şey, inan bana dostum. Ama artık yeter. Bırak gideyim! Çünkü artık sana değil bir başkasına aitim. Bu basit ve doğal söz-

cüklerin hiçbiri dökülmedi Juliette'in dudaklarından. Hâlâ, evliliklerinde *veren ve üstün tarafın kendisi olduğu gibi kibirli bir kuruntuyla dolu olan* kadın, itiraf ederse, Gabriel'in yıkılacağından emindi. Kendisine iyicil sesiyle belki de şöyle yanıt vereceğini kabul edebilseydi: Seni seviyorum, *chérie*. Bu yüzden mahvolsam bile seni engellemeyeceğim. Senin için, elimden ne geliyorsa yapacağım. Senin için, kurtarmak istediğin Stepan'dan da ayrılacağım. *Bu halkın sorumlu lideri olarak beni özel yaşama* bağlayan son bağları yitirmem iyi. Fakat bir şey daha Juliette! Seni seviyorum ve ben de artık sana değil başkasına ait olmama rağmen, seni son ana kadar seveceğim. Eğer meseleler çözülemeyecek kadar karışık olmasaydı, bu anda her şey açıklık sayesinde çözülebilirdi. Juliette, Gabriel hakkında, Gabriel'in Juliette hakkında bildiği kadar az şey biliyordu. Ne var ki kadın, Gonzague'i sevip sevmediğini de bilmiyordu. *Öte yandan Gabriel de, kendisini İskuhi'ye bağlayan şey sevgi mi değil* mi, eğer sevgiyse nasıl bir sevgi olduğunu bilmiyordu. Juliette'in dindar ve burjuva geçmişi bu günahkâr mutluluğa direnmekteydi. Birçok nedenden dolayı böylesine açık bir belirsizliğe sahip Gonzague'e güvenmiyordu; kendisinden üç yaş genç olması da önemli bir etkendi. Herhalde *Paris'te bütün bunlara geleneksel bir biçim bulunurdu*, ama burada, Damlacık'ın fantastik bölgelerinde ahlâksızlık bilinci onu fena halde zorluyordu. Ne var ki bu, karışıklığın sadece küçük bir bölümüydü. Birkaç dakika boyunca, bu gece Gonzague ile birlikte dağı terk edip, ispirto fabrikasında vapuru beklemeye tamamen hazırdı. Fakat daha sonra, bu düşünce gülünç derecede imkânsız görünmüştü ona. Ucunda ölümden kurtulmak olsa bile, sakınmadan maceraya atılmak için gözüpek *kararlılık gerekiyordu. Beyrut'ta aniden terk edileceğine Musa Dağ'da* hiçbir şey yapmadan kaderini beklemek daha iyi olmaz mıydı? Gece tırmanışları, Müslümanlarla dolu Orontes ovasını geçmek, ispirto fıçıları arasında deniz yolculuğu, torpido botlarının tehditi, bütün bu tehlikelere, yorgunluğa ilişkin düşünceler, mevcut koşullar göz önüne alındığında gülünç olan bir üslûp duygusuyla karışıyordu: Bu bana göre değil. Ancak bütün bunlar, Stepan nedeniyle duyduğu acı karşısında neydi ki? Çocuğundan kaçıyordu artık. Beslenme ve temizliğini denetlemiyor, akşamları şeyh çadırındaki yatağına gidip, doğru dürüst yatıp yatmadığına bile bakmıyordu. Bütün bu ihmal edişler birikerek Stepan'a karşı yüreğini ağırlaştıran suçluluk duygusu yaratmıştı. İşte bu ağırlıklarla yüklenmiş halde, açıkça konuşmak, veda etmek için gelmişti Gabriel'e.

Karı koca birbirlerine baktılar. Adam, kendisinde yaşlanmış izlenimi bırakan, geceyi uyumadan geçirmiş bir yüz görüyordu. Şakaklarında

beyaz parıltılar keşfetmişti sanki. Fakat ateş içindeki gözlerine, şişmiş, patlamış dudaklarla çevrili büyümüş ağzına anlam veremiyordu. Bu yaşam mahvediyor onu diye düşündü, böyle olacağı bellliydi. Biraz önce Juliette'e İskuhi'den söz etme ihtiyacı duyduysa da şimdi vazgeçmişti: Neden? Önümüzde daha kaç gün var ki?

Kadın, son derece buruşmuş, bütün çizgileri kendisine son derece yabancı biçimde iç içe geçmiş, aslında hiç hoşlanmadığı günlük sakalla çevrelenmiş bir yüz görüyordu. Bu yüzü ne zaman görse kendi kendisine sorardı: Bu kaba, Şarklı çete reisi Gabriel Bagratyan mı? Fakat sesi Gabriel'in sesiydi. Sadece bu eski ses uğruna bile olsa, sahici olamamıştı kadın. Kulakları uğulduyordu: Kalacağım, gideceğim. Oysa ruhu inlemekteydi: Bütün bunlar bitse artık!

Konuşma tehlikeli yoldan ayrılmıştı. Gabriel kadına, gelecek günlerin olumlu ihtimallerini anlattı. Büyük ihtimalle uzun bir süre dinlenebileceklerdi. Doktor Altuni'nin ruhları anlayan önerisine bir kez daha ısrarla dikkat çekti: Yatakta kal ve oku, oku, oku! Büyük yangının duman bulutu gözlerinin önünden geçiyordu yavaş yavaş. Kesin ama baharlı odun dumanının içine girdiler. Gabriel durdu:

"Nasıl da reçine kokuyor!.. Yangın birçok nedenden ötürü yararlı oldu. Duman nedeniyle de. Dezenfekte eder. Bulaşıcı hastalıklar için ayrılan küçük ormanda, Halep'ten gelen lânet olası asker kaçağının hastalık bulaştırdığı yirmi hasta yatıyor..."

Kamu meselelerinin dışında hiçbir şey hakkında konuşamıyordu artık. Kayıtsız adam, kadının suskunluğuyla ona taşıdığı şeyi hissetmiyordu. Kulağında midye kabuğu gürültüsüyle yeniden uğuldamaya başlayan ses, gideceğim, gideceğim diyordu. Duman bulutunun tam ortasına geldiklerinde Juliette'in benzi attı sendeledi. Kendisini tutan adamın binlerce kez tanıdığı dokunuşu, kadının vücudunu acıyla sarmıştı. Kasılmış yüzünü adamdan çevirdi:

"Gabriel bağışla, ama sanıyorum, hastalanacağım... Ya da hastalandım bile..."

Gonzague Maris, Riviera'da, daha önce kararlaştırdıkları yerde bekliyordu. Düşünceleri yoğunlaşmış bir halde yarım sigarasını içmekteydi. Çok tutumlu olduğundan daha yirmi iki sigarası vardı. Tütün kalıntılarını atmıyor, pipo için bir kenarda saklıyordu. Kısıtlı koşullardan, en ucuz yatılı okullardan gelmiş, şık olma isteklerine rağmen, bir defada iki kat elbiseden başkasına sahip olmamış insanların çoğu gibi, bütün değerli şeyleri fanatik bir dikkatle idare ediyor, sahip olduğu şeyleri son ipliğine, son lokmasına, son damlasına kadar kullanıyordu.

Juliette, tuhaf biçimde sendeleyerek adama yaklaştığında, her zamanki gibi ayağa fırladı. Âşık adamın olağanüstü nazik üslûbu, kadına sahip olmasından sonra da değişmemişti. Kalın kaşları altındaki gözlerinin parlak dikkati satın alınamaz eleştirel bir pırıltıyla keskinleşmiş olsa da, aynı kalmıştı. Kadının başarısızlığını hemen anladı:

"Yine konuşmadın."

Yanıt vermeden yanına oturdu kadın. Gözlerine ne olmuştu? En yakınında bile sanki her şey sessiz fırtınaya kapılmış, bir o yana bir bu yana sallanıyormuş ya da yağmurdan bir tülle örtülmüş gibiydi. Fakat sis bir yerden parçalandığında, denizin içinden palmiyeler yükseliyordu. Develer, incinmişçesine yukarı kaldırdıkları başlarıyla arka arkaya geçiyordu dalgaların üzerinden. Çok aşağılardaki dalga kırılması hiç bu kadar gürültülü ve yakın olmamıştı. İnsan kendi sesini duyamıyordu. Gonzague'in sözleri çok uzaklardan ulaştı kulağına:

"Bütün bunların hiç faydası yok Juliette! Çok zamanın vardı. Vapur bizi beklemez, müdür de ikinci kez yardım etmez bize. Bu gece gitmek zorundayız. Artık aklını başına topla."

Kadın yumruklarını göğsüne bastırıp öne eğildi, sanki kasılmasına yol açan bir acıyı dindirmek ister gibiydi:

"Neden bu kadar soğuk konuşuyorsun benimle Gonzague? Neden yüzüme hiç bakmıyorsun? Yüzüme bak!"

Adam tam tersini yapmış, kadına hoşnutsuzluğunu hissettirmek için uzaklara çevirmişti gözlerini:

"Senin duygusal değil, iradesi güçlü, cesur bir kadın olduğuna inanmıştım..."

"Ben mi? Ben artık eski ben değilim. Artık öldüm ben. Beni burada bırak. Yalnız git!"

Karşı çıkmasını bekliyordu. Oysa adam sessizdi. Kendisinden kolayca vazgeçildiğini gösteren bu sessizliği daha fazla kaldıramazdı Juliette. Süklüm püklüm fısıldadı:

"Seninle geleceğim... Bu gece..."

Gonzague ancak şimdi elini, hafif bir yumuşaklıkla dizine koymuştu kadının:

"Artık kendini toparlamalısın Juliette, suçluluk duygusu ve öteki engelleri aşmalısın. En iyisi bir defada kesip atmak. Açık olalım, kendimizi aldatmayalım. Başka türlüsü olanaksız. Gabriel bir biçimde bilmek zorunda. Büyük tavizler ver demiyorum. Bir olanak var, bir daha olması da mümkün değil. Bu her şeyi açıklar. Birdenbire ortadan yok olamazsın. Bu alçaklık olurdu; sonra nasıl yaşayacaksın, hiç düşündün mü?"

Sesinin ve kişiliğinin güven veren sakinliği içinde, kadını, Gabriel Bagratyan'ın, onun hayatını güvence altına almak için imkânları elverdiği ölçüde her önlemi alacağına ikna etmeye çalışıyordu. Gabriel'in, belki de Stepan'ın da mahvolmasını kaçınılmazlık olarak hesaba katsa da, sözcükleri bir nebze olsun spekülasyon ya da kabalık içermiyordu. (*Juliette'in oğluyla ilgili olarak, eğer kadın ille de isterse bu yükü de* üzerine almayı düşünüyordu. Bu yük kaçış koşullarını önemli ölçüde zorlaştıracaktı tabii.) Kadını cesaretlendirmeyi amaçlayan konuşmasının sonunda sabırsızlandı, çünkü aynı şeyleri sayısız defa söylemek zorunda kalmıştı. Oysa, fırsatın son saatleri de geçiyordu. Eğer Juliette doğru dürüst düşünebilseydi, adamın iyi düşünülmüş, aklı başında gerekçelerini haklı bulurdu. Fakat günlerden bu yana duyduğu ya da düşündüğü sözcüklerden biri beynine tedirgin edici biçimde yerleşiyor ve söküp atması bir türlü mümkün olamıyordu. Şimdi duyduğu şuydu: "Nasıl yaşayacaksın?" "Yaşamak" sözcüğü, iğnesi belli bir yerinde takılıp kalmış eski bir gramofon gibi, çıldıracak kadar sürekli, hep aynı şeyi, tenekemsi bir sesle çalarak beyninde dönüp durmaya başlamıştı. Bataklığın kenarında oturuyormuş gibi, topraktan tüyler ürpertici, anlaşılmaz bir şeyler yükseliyordu. Sonra kendisi de makine gibi tekrarlamaya başladı:

"Nasıl yaşayabileceğim? Nasıl yaşayabileceğim? Beyrut'ta? Peki neden?"

Gonzague, vicdan azabı çektiğini düşündüğü Juliette'e acıyordu. Kadına yardım etmek istedi:

"Bu kadar kaygılanma Juliette! Olup bitende sadece kendi kurtuluşunu gör! İstersen yanında olurum, istemezsen olmam..."

Bu anda kadının gözünün önüne, birkaç gün önce, kırmızı lekeli göğsüne mutsuz bir taşkınlıkla eğildiği, vücudu uyuz yarasıyla dolu hasta asker kaçağı delikanlı gelmişti. Fakat sonra annesini ziyaret etmek istedi. Annesi otelde kalıyordu. Yüzlerce kapısı olan uzun koridor. Juliette hangi kapıdan girmesi gerektiğini bilemiyor...

Gonzague'in sesi şimdi sevgi dolu ve sevecendi. Kadına iyi gelmişti:

"Senin yanında olacağım."

"Yanımda olacak mısın?.. Şimdi yanımda mısın?.."

Konuşmayı sevecenlikle asıl konuya getirdi:

"İyi dinle Juliette! Bu gece burada seni bekleyeceğim. Fakat saat onda hazır olmalısın. Daha önce bana ihtiyaç duyarsan, Bagratyan benimle konuşmak isterse -ki bunu mümkün görüyorum- beni çağırmak

için birisini yolla. Sana yardım edeceğim. Ben taşırım, yanına büyük bir valiz alabilirsin. Birlikte götüreceğin eşyaları akıllıca seç! Ayrıca, ihtiyacın olan her şeyi Beyrut'ta temin edebilirsin."

Adamı anlamak için çaba sarf etti. Duyduklarını çocuklar gibi tekrarladı:

"Bu gece onda... Valiz alacağım yanıma... Beyrut'ta her şey temin edilebilir... Peki sen? Ne kadar kalacaksın yanımda?.."

Kadının karmakarışık konuşmaları, Maris'in bu önemli anda sükûnetini tüketmişti:

"Juliette ben 'her zaman' ve 'sürekli' gibi sözcüklerden nefret ederim."

Adama hayranlıkla baktı kadın. Yüzü alev alevdi. Aralık dudaklar aşağıya doğru eğilmişti. Sanki şimdi doğru kapıyı bulmuş gibiydi. Gonzague, o akşam, henüz zaptiyeler gelmeden, piyanonun başına oturmuş, Matchiche'i çalıyordu. O gece söylemişti: "Şimdi sadece bu an var." Derin bir neşe basmıştı kadını:

"Hayır 'her zaman' ve 'sürekli' deme! Sadece bu anı düşün!.."

Şu an, anlatılamaz bir açıklıkla sadece bu anın varolduğunu, gece, vapur, valiz, Beyrut ve verdiği kararın onun için hiçbir anlamı olmadığını, kendisini, ne Gonzague'in ne de Gabriel'in girebileceği bir yalnızlığın, her şeyi çözümleyecek, eve dönüşle dolu bir yalnızlığın beklediğini anlamıştı. Bu, mutluluk fışkıran bir güçle içine işlemekteydi. Gonzague'in gördüğü, bir süredir dengesini yitirmiş, köşeye sıkıştırılmış bir kadın değil, Yoğunoluk'taki o eski hanımefendiydi, hem de o zamankinden daha güzel; adam şaşkınlık içindeydi. Olgunlaşmasını, ölümü göze alarak, sabırla beklediği arzulanan meyve, her zamankinden daha taze, daha yakındı şimdi. Juliette'i ilk günkü gibi kollarına aldı. Kadının başı tuhaf biçimde bir omzundan ötekine sallanıyordu. Gonzague fark etmemişti bunu. Düşsel tutkunluk içinde bölük pörçük dökülüyormuş izlenimi veren anlamsız sözler de adamın dikkatini çekmemişti.

* * *

Sato, adamlar görüş alanına girmeden önce neler olacağını bilmiyordu henüz. Zinayı belli bir uzaklıktan izlemekteydi, ama öyle üzgün ve sıkıntılıydı ki, çalıların arkasına yatıp, çifti gözetlemeye kalkışmamıştı. Bu iç gıcıklayıcı keşfi hiç olmazsa birilerine satabilseydi! Yaşlı Nunik kim bilir ne kadar hoşnut kalır, ona minnet duyar ve ödüllendirirdi! Fakat Sato tutsaktı. Artık dağdan vadiye, vadiden dağa yaptığı kazançlı

elçilik görevini yapamıyordu. Sahip olduğu bütünlüklü tek duygu olan kıskançlık, daha yakıcı biçimde delmekteydi içini. İskuhi'yi efendiden ayırmak! Efendiye bir kötülük yapmak! Yere uzanmıştı, dizlerini yukarı çekmiş, dumanla perdelenmiş gökyüzüne bakıyordu.

Bazı adamlar bulunduğu yere yaklaşmaktaydı. Önderler Konseyi'nin liderlerini tanıdı Sato: Ter Haykazun, Bagratyan Efendi, Papaz Aram, arkalarında Muhtar Tomas Kebusyan ve Bitias'ın yaşlılar heyetiyle birlikte öğretmen Oskanyan. Seçilmiş adamlar kısa, ama çok ciddi bir görüşme yapmışlardı; son derece kaygılı oldukları anlaşılıyordu. Kaygılanmakta çok da haklıydılar. Yiyecekleri, yani sürüler, önceden tasarlandığı biçimde değil, mevcut azaldıkça daha da yükselen bir devamlılığın bilinmez yasaları gereğince azalıyordu. Sürülerin kötü beslenmeyle bağlantılı azalması durmuyordu, ama günlük yiyecek miktarları her gün düşürülüyordu. Aram Tomasyan'ın bütün uğraşlarına rağmen balık avlama işi için gerekli donanım bir türlü sağlanamamıştı. Beslenme durumu kötüydü. Bulaşıcı ateşli hastalık da kaygı verici boyutlar almıştı. Salgın hastalığa yakalananların kaldığı küçük ormanda, sadece dün, ölenlerin sayısı dörttü. Hekim Bedros güçsüzlük ve yaşlılığın neden olduğu ağrıyan bacaklarının üzerinde zar zor sürüklüyordu kendisini. Hastane barakasının içinde ve etrafında elliden fazla yaralı yatıyordu, en az bir bu kadarı da kulübelere dağılmıştı. Sargı bezinden, doğru dürüst ilaçtan yoksun yaralıların hepsi Tanrı'ya ve kendi kendilerine terkedilmişlerdi. Fakat en vahimi, zaferin ardından hiç beklenmeyen bir can sıkıntısının egemen olmasıydı. Bu can sıkıntısı orman yangınının neden olduğu korkunç sıcak, dumanın yol açtığı nezle, ağır yorgunluk ve etten oluşan tekdüze yiyecek nedeniyle, daha da çoğalmıştı, ama derinlerde bu yaşamın dayanılmazlığı yatıyordu. Son iki gün içinde Sarkis Kilikyan'la ilgili olay dışında birkaç kavga olmuş, hatta bıçaklamalar bile meydana gelmişti. Bütün bu nedenler, sorumluların bugün dikkatlerini, şimdiye kadarkinden daha çok, Damlacık'ın deniz tarafına vermelerine neden olmuştu. Olayların tamamen dışında bulunan, çanak biçimindeki taraçadan üzerinde "Hıristiyanlar Tehlikede" yazısı bulunan büyük bir bayrağın dalgalandığı biliniyor. Gençlik Birliği'nden iki gözcü, denizde gemi olup olmadığını izleme göreviyle orada bulunuyordu. Güvenilmez bazı oğlanların geçip giden bir, hatta birçok taşıtı görmemiş olmaları muhtemeldi, çünkü şimdiye kadar aylardan ağustos olmasına rağmen, tek bir balıkçı kayığı bile bildirilmemişti, oysa başka zamanlar Süveydiye koyu bu tür sandallarla kaynardı. Gerçekten de Tanrı Musa Dağ'daki Ermenilerin elinde, en küçük yaşam

umudu kalmaması için, denizi tamamen cansız mı kılmıştı? Önderler Konseyi deniz tarafındaki nöbeti güçlendirmek, yeniden düzenlemek kararı almıştı. Çanak biçimindeki dağ taraçasında artık büyükler nöbet tutacaktı. Ayrıca, daha güneyde bulunan, buma benzer bir noktada ikinci gözcü yeri kurulacaktı, seçilmiş önderler en uygun noktayı bulmak için harekete geçmişlerdi.

Yumuşak kısa çimenli yayla, konuşmadan yürüyen adamların ayak seslerini Sato'nun kulaklarından bile gizlemişti. Kız kendini yana attığında adamlar epeyce yaklaşmışlardı. Sato ayağa fırlayıp -içinde bir şeyler harekete geçmişti- gelenlere doğru hararetli hareketler yapmaya başladı. Adamlar önce hiç dikkate almadılar küçük kızı. Her zaman böyle olurdu. Sato nerede ortaya çıksa, reddedici bakışlar hemen çekingen, katı bir tiksintiyle yaratıktan uzaklaşırdı. Sato'nun "dokunulmaz" oluşu, parya olduğu duygusu, Hıristiyanlar için Tanrı önünde bütün insanlar doğuştan eşit olmasına rağmen, herkeste vardı. Şu anda adamlar, kaygılı ciddiyetleriyle, birtakım işaretler yapan deliyi görmemiş gibi önünden geçip gidiyorlardı. Fakat grubun en arkasında yürüyen muhtar Tomas Kebusyan aniden durarak Sato'ya döndü. Muhtarın alışılmış davranışın dışına çıkması, ötekiler üzerinde öylesine güçlü bir etki yaratmıştı ki, onlar da durmuş, kendilerine işaretler yapan kızı öfkeli bakışlarla süzüyorlardı. Sato'nun gücü şimdilik bunu sağlayabilmişti demek. Önderler, *kötü bir etki altında kıvranıyormuş* görünen gerçekten cinli bu iğrenç şeyi giderek daha etkilenmişçesine izliyorlardı. Sato gözlerini kırpıştırmaktaydı. Bir zamanlar hoş görünen eteğinin altında titreyen zayıf bacakları, boğazından sesten bir kütük çıkarmaya çalışan, sağır-dilsizlerinkine benzeyen büzülmüş ağzı, havada sallanan kollarıyla deniz tarafıyla fundalıklara işaret etmekteydi. Davranışlarındaki ısrar giderek adamların direnişini kırmıştı. Sato'ya yaklaştılar. Ter Haykazun, neler olduğunu, kendilerine ne söylemek istediğini sordu gönülsüzce. Kızın sarımsı çingene yüzü çarpılmıştı. Sanki yanıt vermesi olanaksızmış gibi umutsuzca kırpıştırdı gözlerini. Ne var ki deniz tarafına doğru yaptığı işaretleri daha da arttırarak sürdürmekteydi. Adamlar birbirlerine baktılar. Hepsinin beyninden aynı anda, aynı düşünceyi içeren bir soru geçiyordu: Bir savaş gemisi mi? Bu sokakta bulunmuş piçle mümkün olduğunca az ilişki kurmaya çaba gösterseler de, Damlacık'taki herkes, Sato'nun çok iyi bir gözcü olduğunu biliyordu. Belki de Sato'nun iğrenç, keskin gözleri, denizin kimsenin göremediği en uzak ufkunda bir duman izi keşfetmişti. Ter Haykazun bastonuyla hafifçe dürtüp emretti:

"Haydi! Yürü bakalım! Ne biliyorsan göster bize!" Gururla zıplayan Sato, önden yürümeye başladı, zaman zaman durup arkasındaki adamlara el ediyor, bazen de elini yalvarırcasına ağzına götürerek ses çıkarılmamasını, yürürken de gürültü edilmemesini istiyordu. Tuhaf bir heyecanla sarılmış olarak, gerçekten de kimse ağzını açmıyordu. Hepsi küçük yol göstericinin etkisine girmiş, birdenbire ortaya çıkan bir meraka kapılmış halde, bedenlerini denetleyerek, yavaş adımlarla yürüyorlardı. Kayın ağaçları ve böğürtlenleri geçerek, dağın dik tarafını, geniş bir şerit halinde sınırlayan sık, meşin yapraklı çalılıklara geldiler. Bu karanlık ve serin çalılıklar arasında, sayısız boşluk, birbiri içine geçmiş yollar, koridorlar, kıvrılarak akan bir de pınar vardı; bir süre sonra bir çağlayan, tülden bir şelale olarak aşağı dökülüyordu. Bu karışıklık içinde bazen bir çam, fıstık ağacı ya da her zaman yeşilliklerle sarılı bir kaya kütlesi çıkıyordu insanın karşısına. Bundan başka da sert bir dağın zirvesinde bulunulduğunu gösteren bir şey yoktu. Ama bazı yerlerde, söz konusu olanın, neredeyse, güney yönündeki parklardan birinde yapay olarak oluşturulmuş bir labirent olduğu gibi bir izlenim ediniyordu insan. Hazırlık yaptığı haftalar boyunca gerçekleştirdiği sayısız stratejik gezilerinde Gabriel, Damlacık'ın gerçekten de cennete benzeyen bu bölümlerine hiç dokunmamıştı. Fakat bulundukları yer ne kadar güzel ve serin de olsa, şu an, topluluğun en arkasında, bacaklarında huzursuz ve isteksiz bir ağırlıkla yürümekteydi.

Sato, çalılıklar içindeki iç içe geçmiş yolları öyle seçmişti ki, adamlar, denize karşı küçük açık bir kayanın önünde bulunan sevgililerin aşk köşesine çıkıvermişlerdi aniden. Bu baskın her zamankinden daha çok gizlendiklerini sanan Gonzague ile Juliette'i, yıldırım çarpması gibi uyuşturmuştu. Bitmez tükenmez dehşet anlarından biri başlamıştı. Bu anı kurban olarak yaşamak zorunda kalmış biri, üzerinden çok zaman geçse de, hiç yaşamamış olmanın yakıcı arzusuyla hatırlayabilir. Gabriel geldiğinde Gonzague Maris ayağa fırlamış, üstünü başını düzeltmekteydi. Juliette ise, dağılmış saçları, açılmış omuzlarıyla, ellerini iki yanındaki otlara daldırarak sıkıca kavramıştı. Gabriel'e, gözleriyle değil de başka her türlü duygusuyla gören bir kör gibi dikmişti gözlerini. Sessizce, neredeyse hiç hareketsiz olup bitmişti her şey. Birkaç adım geri çekilen Gonzague, bir eskrimcinin muzaffer ve kesin gülüşüyle peşine takılmıştı olayın. Yabancı adamlar, en başta Ter Haykazun, donup kalmış yüz ifadeleriyle kadına arkalarını dönmüşlerdi, sanki onun ayıbını daha fazla taşıyabilmeleri olanaksızdı. -Kafkasya ile Lübnan arasında yaşayan dağlı Ermeniler olağanüstü iffetlidirler. Kaynayan kan

her zaman katılığa eğilim gösterir, sadece gevşek olan hoşgörülüdür. Bu Hıristiyanlar hiçbir kutsallığa evliliğin kutsallığına gösterdikleri saygıyı göstermezler, o nedenle de İslâmın kadın karmaşasına küçümseyerek bakarlar-. Şu an rezaletten yüzlerini çeviren bu adamlar arasından hiç kimse, Gabriel Bagratyan iki kurşunla meseleye kökten ve çabuk bir çözüm getirmeye kalksaydı, onu engellemezdi. Ter Haykazun yapmazdı, üç yıl İsviçre'de yaşamış olmasına rağmen Papaz Tomasyan da yapmazdı. Öte yandan Hrant Oskanyan, yerine çakılmış gibi tüfeğinin üzerine eğilmişti. Öyle görünüyordu ki, esmer öğretmen, namluyu kendi ağzına doğrultmuş ve artık sadece tetiği çekmek için, pratik bir çözüm arıyordu gözleriyle. Bu sembolik hareket için yeterli nedeni vardı, *çünkü tek taptığı Meryem Anası her zaman için kirlenmişti içinde.*

Adamların sert sırtları uzun süre beklemişti. Hiçbir şey olmuyordu. Bagratyan'ın subay tabancası ateş almıyordu bir türlü. Bir süre sonra bedenlerini yeniden gerçekliğe döndüklerinde, Gabriel'in büzülmüş kadının ellerinden tutup ayağa kalkmasına yardımcı olduğunu gördüler. Juliette yürümeye çalıştı, fakat ayakları kendisini dinlemiyordu. İki dirseğinden destek yapan Gabriel Bagratyan, kadını, mersin ağaçları arasından, sanki bir çocuğu yürütürmüş gibi yürütüyordu.

Adamlar inanılmaz olanı uzlaşmaz gözlerle izlemekteydiler. Ter Haykazun'un iki kısa sözcük mırıldanmasından sonra, herkes, tek tek yavaşça oradan ayrıldı. Sato papazın arkasından gidiyordu. Gösterdiği yararlılık nedeniyle halkın önderinden ödül bekler gibiydi.

Orada tek başına kalan yabancıya kimse bakmamıştı.

* * *

Bir halk hayranlık duymadan yapamaz, ama nefretsiz yaşaması da mümkün değildir. Çoktandır kent çukurunda da nefret gündemdeydi. Sadece nereye yöneleceğini bilmiyordu. Osmanlı'ya ve devlete karşı nefret mi? Çok büyüktü, dolayısıyla da, yaşamın önkoşulu olan ama fark edilmeyen hava ve uzay gibiydi mevcudiyeti. Yakın komşulara duyulan nefret mi? Günlük yaşamın bu sürtüşmeleri kimi tatmin edebilirdi ki? Bağırıp çağıran kadınlara bile yetmiyordu bu. Söz konusu küçük sürtüşmeler her cuma, Ter Haykazun'un yargıç olarak, bir çırpıda bitirdiği davalarda kesip attığı ya da küçük bir cezayla çözümlediği küçük hukuksal anlaşmazlıkların dışında başka bir şeye yol açmıyordu. Kanlı çarpışmalar ve şiddetli yoksunluklara rağmen toplumun yüreğinde birikmiş olan olumsuzluğun o akıntıları, kendilerine yeni bir yatak açmak zorundaydı.

Kitlenin benzer yoğunlaşmış hoşnutsuzluklarının hizmetine tesadüflerin hemen uygun olayları sunması, toplumsal yaşamın gizlerindendir.

Adamlar utandırıcı mekânı terk etmeden önce Ter Haykazun birkaç kısa söz söyledi yüksek sesle. Papazın sözleri kesinlikle gizli tutmaya yönelik katı bir uyarı içermekteydi, çünkü papaz, skandal kamp halkının kulağına giderse yol açacağı ters sonuçları çok iyi hissediyordu. Ter Haykazun uyarısını yaparken erkekleri hesap etmişti, evli erkekleri değil. Takındığı o mükemmel ve saygın tavra rağmen Tomas Kebusyan, parlak bir kılıbıktı. Yeni edindiği bilgiyi, öğrenme hırsına sahip enerjik madamıyla paylaşmaksızın bir başına taşıyamazdı. Sert mizaçlı eşinin dedikoduculuğuna en iyi biçimde hizmet etmek ihtiyacı öylesine fazlaydı ki, hemen eve gidip, başkasına anlatmayacağına ilişkin ettiği yüzlerce yemini dinledikten sonra, kendisine sıkıntı veren değerli bilgiyi aktarmıştı. Adam henüz lâfını bitirmeden, suratı kıpkırmızı kesilmiş Madam Kebusyan, ipek şalını omuzlarına alıp, öteki muhtar karılarına, yani onun koruyuculuğu altındaki bir ölçüde kibar çevrenin kadınlarını görmek üzere ahşap evini terketti. Bunun dışında her şeyi Sato halletmişti zaten. Şu an üçlü zafer yaşamaktaydı. Birinci olarak, efendiye, kendini kısa sürede toparlayamayacağı bir kötülük yapmıştı. İkincisi, felâket ve karışıklıkların her zaman asıl failî olan o, birdenbire, düzenli dünyanın son derece gerekli ve namuslu bir üyesi olarak hissedebilirdi kendisini. Üçüncüsü, kendi gözleriyle gördüğü çok çekici ayrıntılar konusunda bilgi sahibiydi, ki bu sayede çocuk sürüsü içinde yer edinmesi mümkün olabilirdi. En az yanıldığı konu da buydu. Önce çabuk olgunlaşmış birkaç kızı şehveni Ben-Birşey-Biliyorum'la çekmişti yanına. Sonra da başkaları katılmıştı. Sato bir muhabir ustalığıyla iç gıcıklayıcı anlatımlarını uzattıkça uzatıyor ve bu arada hiç tanımadığı merkez olma duygusunu yaşıyordu. Nihayet Stepan da en kötü ifadeler, en çirkin anlatımlarla annesinin rezaletini öğrendi. Önce konuşulanların anlamını hiç kavramamıştı. Sato ve grubun ağzından adını duysa da, onu kastetmiş olabileceklerini düşünmeyecek kadar yükseklerdeydi annesi. Mama (şimdilerde de İskuhi) bacaklarını, kalçalarını, omuz ve göğüslerini, gecenin en derinliklerinde bile, kutsal olana el uzatmanın o hummalı korkusuna kapılmadan düşünmenin olanaksız olduğu bir puttu. Çocuk sürüsü mutlu acımasızlığıyla Stepan'a gülerken, Sato da durmadan yeni detaylar vızıldayıp durmaktaydı. Stepan giderek daha çok şaşırarak dikilip kalmıştı yerinde. Sato'nun konuşma özrü aniden kaybolmuştu, tecrübeli bir beceriklilikle anlatıyordu. Nasıl ki başarısızlık dinsel bir ilaçsa, başarı da bedensel-ruhsal bir ilaçtır. Özgüven duygusunun yükselmesi

şu anda Sato'nun konuşma özrünü gidermişti. Amerika'da ve daha yüksek bir kültür düzeyine doğsaydı, hiç kuşkusuz ünlü bir muhabir olurdu. Stepan susuyor, iri gözleri giderek büyüyordu. Aniden casus kızın üzerine atılıp, yüzüne hızla vurdu; kızın ağzından çenesinden kan boşalmıştı. Her şey bir saniyede olup bitmişti. Kız ciddi biçimde yaralanmamıştı, sadece burnu kanamıştı bir süre. Oysa Sato boğazını kesiyorlarmış gibi uzun, korkunç çığlıklar atıyordu. Bütün ilkel insanlar gibi o da, medenî insanlarla karşılaştırılamayacak kadar tabansızdı, kandan ise ürkmekteydi. Şimdi durum tamamen değişmişti, öyle ki sinik bir izleyiciyi çok neşelendirirdi. Sato, şimdiye kadar toplumun kenarında yaşamış bu yaratık, çakal, her yerden kovalanan "kokmuş", aniden itibar ve sempati öznesi olmuştu. Riyakâr sesler duyuluyordu: "Bir kıza vurdu." Sonradan gelenlere, kibirlilere, sahici olmayanlara karşı, uzun süredir bastırılmış antipati baş göstermişti. Toplumun püskürtülen her saldırıdan sonra Bagratyan'a birkaç saat sessizce bağışladığı kral payesi unutulmuş, geriye kibirli göçmenlere duyulan nefret kalmıştı. Oğlan çocukları cani yüz ifadeleriyle Stepan'a saldırmışlar ve böylece kısmen dövüş, kısmen de kent çukuruyla sunak meydanına kadar uzayan bir kovalamaca başlamıştı. Gönüllülerin seçildiği sırada uygunsuz kahkahalarına rağmen Hagop, şimdi büyük bir cesaretle Stepan'ın tarafını tutuyordu. Koltuğunun altında değneği olduğu halde uzun, öfkeli sıçrayışlarla, Stepan'la onu izleyenlerin arasına girmekteydi durmadan. Haik ise orada yoktu, dolayısıyla Stepan'ın tarafını tuttuğunu gösteremezdi, Halep yürüyüşçüsü son saatlerini annesi dul Şuşik'le birlikte tek başına geçiriyordu. Gerçi Bagratyan'ın oğlu peşindeki sürüden kaçıyordu, ama yine de çoğundan daha güçlü ve iriydi. Birkaçı tarafından yakalandığında, onları ayının köpekleri silkelediği gibi silkeleyip atıyordu. Fakat çocuklardan birini ele geçirince, öylesine yere yıkıyordu ki, çocuk tamamen sersemliyordu. Genel düşünceye uymasa da kent çocuğu, doğa çocukları karşısında, bedensel güç itibariyle daha üstün görünüyordu. Bu kovalamaca avcılarla av arasındaki saygınlığı yeniden kurmuştu. Uğultu, kent çukuru sakinlerinin kulübelerinden çıkıp sunak meydanına toplanmalarına yol açmıştı. Şimdi haberleriyle parlama sırası yine Sato'daydı. Sürü kendini emniyete almış olan Stepan'ın peşini bırakmıştı çoktan. Bütün gücüyle anne-babasına yönelen çocuk, Üç Çadır Mevkii'ne giderken aniden durup otların üzerine uzandı. Korkunç bir acı sıkıyordu boğazını: Artık eve gidemem.

Henüz buluğa ermemiş çocukların kavgası, başta Kebusyan olmak üzere muhtar karılarının başladıkları işi bitirmişti. Daha hava kararmadan

önce, cemaat her şeyi öğrenmişti, hem de öfke uyandırıcı sayısız süslemelerle abartılmış olarak. Havanın durumu nedeniyle dağ yangınının çok yoğun duman verdiği bir saatti. Kent çukuru üzerinde siyahımsı katmanlar halinde bulutlar vardı ve yakıcı reçine dumanı mukozaları tahriş ediyor, kalp çarpıntısı yapıyordu. Hapşırma, sümkürme, öksürme ağır bir eziyet halini almıştı. Öfkenin yükselmesine neden oluyordu bu durum. Nasıl? Gerçekten mümkün müydü bu? Daha iki gün önce ölümden dönmüş, eninde sonunda ölümden kurtulamayacak Musa Dağ halkı, umutsuz durumu içinde, hem de yabancılar arasında gelişen böylesine bir olaydan çok derin etkilenmiş olabilir miydi? Buna verilebilecek tek yanıt var: Yabancı oldukları için uzun süreden bu yana beslenen kıskançlık, şimdi, kendini yüksek sesle ifade edebileceği uygun koşulları bulmuştu. Vadideki barışçıl günlerde, Yoğunoluk'taki evini idare ettiği ya da engebeli köy yollarında at sırtında göz kamaştırıcı bir binici olarak göründüğü sürece, bu yabancının önünde eğilmişlerdi. Juliette'teki yabancı olana, erişilmez bir yükseklik olarak hayranlık duymaktaydılar. Fakat gelişen olaylar, Musa Dağ'daki yeni yaşam ve Gabriel Bagratyan'ın önderliği sayesinde her şey çok değişmişti. Juliette Hanım artık, Ermeniler arasına düşmüş bir Fransız kadının yükümlülük tanımayan rolünü oynamıyordu; halkla ölümde ve yaşamda birleşmişti, artık halka sorumluydu. Gabriel Bagratyan, yüzlerce kez, karısının kaderinin özelliğini, özel haklarını vurgulasa da, halkın duygusu her geçen gün daha az izin veriyordu buna. Monarşilerde kralın karısı olan kraliçe, her zaman yabancıdır ve tam da bu nedenle, her şeyden daha da keskinleşmiş bir sertlikle sorumlu tutulur, bu anlamda Juliette, sadece eşine karşı değil, eşinin mensup olduğu halka karşı da suç işlemişti; hem de Ermeni erkeklerinden biriyle değil, kendisinin dışında burada bulunan tek yabancıyla. Ne kadar tuhaf bulunsa da, bu sevgi tercihi, kadını sadece özürlememekle kalmıyor, hatta kibirlilik ve ayrıksılığın incitici yeni bir kanıtı oluyordu.

Üç çarpışmanın en kanlısının üzerinden üç gün geçtikten sonra -ki yüzden fazla aileyi yasa boğmuştu- namusları incinmiş gruplar, öfke içinde, sanki içinde ölümün kol gezdiği bu ırk için Bagratyanların rezaletinden başka önemli bir şey yokmuş gibi, sunak meydanında toplanmış duruyorlardı. Öfkenin tonunu belirleyen ne çok yaşlı ne de çok genç kadınlardı, Şark'ta olduklarından daha yaşlı görünen, başkalarının başına gelenlerle neşelenip, kötü dedikodularla oyalanabilen otuzbeşle-ellibeş yaş arası kadınlardı. Genç kız ve kadınlar oldukça sessizdi, düşünceli yüz ifadesiyle saygın kadınların eli maşalı çıkışlarını

dinliyorlardı. Bu genç kadınların tümünün yüzleri çok soluklu; Damlacık'taki yaşam en çok onlara dokunmuştu. Başörtüleri ve berelerinin altında kansız ve çökmüş görünüyorlardı. Ermeni kadınları, daha alt sınıflara mensup kadınlar da dahil olmak üzere, gençliklerinde zayıf ve narindirler. Korku, acı, yoksunluklar kent çukurunun genç kadınlarını daha da zayıflatmıştı. Orta yaşlı kadınların hareketlerine ciddiyetle baş sallıyorlar, arada sırada kendileri de şehvetli hareketlerle birkaç sözcük ediyorlardı. Yine de bugünkü günde zina yapan bir kadını içtenlikle suçlayamıyorlardı, çünkü kendilerini, daha doğrusu bütün Ermeni kadınlarını neyin beklediğini çok iyi biliyorlardı. Kendilerini bekleyen basit bir ölüm değildi; eğer talih yüzlerine gülüp zengin bir Osmanlı haremi için *kendilerini zaptiyelerden satın almazsa -ki orada adamın daha önceki* karıları tarafından öbür dünyaya kadar eziyet çekmeyi göze almalıydılar- ırzlarına geçilerek öldürüleceklerdi.

Bugün halkın öfkesinin ipleri sadece Kebusyan'ın elindeydi. Artık Yoğunoluk köşkünün sahibesinden (kendisine her zaman iyi davranmıştı elbette), o kabul akşamlarındaki rahatsız edici, onur kırıcı duyguların acısını çıkaracağı saat gelmişti. Bunun da ötesinde, muhtarın karısının birinci kadın mevkiini yeniden ele geçirebileceği andı bu. Öfkenin doğrudan nedenini zinayla sınırlandırmayacak, kısa süre sonra kıskançlığa daha yakın alanlara kaydıracak kadar akıllıydı kadın. İşte, açlık çekenlerin gözlerinin önünde en lüks yaşamı sürdürme cesareti gösteren hanımın, Fransız kadının, bu yüce bayanın, gerçek yüzü ortaya çıkmıştı. Bıkkınlık verecek kadar çok davet edildiği o lüks çadırları çok iyi bilirdi. Sefih kadının dolaplarını, bavullarını, sandıklarını şaşkın ama öfkeli gözlerle birçok defa kontrol etmişti. Bu bolluğu kimse aklından geçiremezdi. Bir sürü pirinç, kahve, kuru üzüm, konserve et, tütsülenmiş, yağlanmış balık ve Avrupa'nın nefis yiyecekleri yığılmıştı çadırlara; sonsuz çoklukta tatlılar, kurabiyeler, çikolata, meyve şekerlemeleri ve her şeyden önce lezzetli tatlı ekmek, taze bisküvi ve pasta vardı. Bayanın mutfağında bol tereyağı ve kaymak bulunması için iki mutfaktaki sütlerin kaymağı özenle alınıyordu. Yoksul halk ise geriye kalan sulu sütle yetinmekteydi. Kâhya Kristofor'un aşçı Hovhannes'le birlikte kurduğu muazzam özel mutfağa bakmak yeterdi. Sultanlara özgü, ızgara ve fırını olan bir ocaktı bu. Sadece tava, tencere ve kapların altın ve gümüşten olması eksikti. Kebusyan'ın karısı olan kendisi de çocukluğunda koyun gütmemiş, yüksek kız okullarından birine gitmişti. Mutfak araç gereci herkesinkiyle yarışabilirdi. Fakat zengin Kebusyan ve karısı, ayrı özel bir mutfak kurmamışlar, gerçekten de hiç ihtiyaçları yokken,

kampta Allah ne verdiyse dağıtılanları alçakgönüllülükle alıyorlardı. Oysa alçakgönüllü muhtar, mevcut hayvanların yarısından çoğunun sahibiydi. Öte yandan, hizmetçileri ve asalaklarıyla Üç Çadır Mevkii'nin kibar insanları, bir de halka ait olanları çalıyor, her gün etin en iyi yerlerini seçerek götürüyorlardı.

Mutfaktaki sıkıntının adamların guruldayan midelerini etkilediği inkâr edilemez. Fakat bunun dışında, öfkeleri, Juliette'den çok, içlerine girmiş, tanımadıkları Gonzague Maris'e yönelmişti. Birkaç delikanlının Maris'in işini bitirmek üzere bir araya gelmesine pek bir şey kalmamıştı. Daha aklı başında olanlar, gençleri bu amaçtan uzaklaştırmaya çalışıyorlardı. -Ne var ki şu anda Gonzague görünseydi vay haline- Ter Haykazun meydana geldiğinde Bayan Kebusyan uygunsuzca karşısına dikildi:

"Papaz! Cezalandırmayıp göz yumamazsın..."

Kadını sert biçimde kenara itmek istedi papaz:

"Kendi işinle ilgilen!"

Fakat kadın utanmadan papazın yolunu kesmeye devam ediyordu:

"Ben kendi işimle ilgileniyorum papaz. İki bekâr kızım, iki de gelinim yok mu benim? Bunu biliyorsun. Ve erkeklerin gözleri vahşi köpeklerden daha hırslı, kadınların kalbi daha kötü değil mi? Kulübelerde herkes aynı yerde yatıp kalkıyor. Önlerinde böyle bir örnek dururken anneler namus ve iffeti nasıl koruyabilirler?"

Ter Haykazun hafifçe itti kadını:

"Senin çılgınlıklarını dinleyecek zamanım yok benim. Yolumdan çekil!"

Başka zamanlar hiç dikkat çekmeyen, kısa boylu, farelerinkine benzeyen hareketli gözlü elebaşı kadın, Juliette olayı sayesinde ayıgülü gibi açılmış olarak törensel yüksekliklere uzanmıştı:

"Ya günah ey papaz? Kurtarıcı İsa bugüne kadar bizi ölümden korudu. Bizim yanımızda mücadele etti. O ve kutsal Meryem Ana. Fakat şimdi bu ölümcül günahla incindiler. Eğer ceza verilmezse bizi Osmanlı'ya teslim etmezler mi?"

Muhtarın karısı büyük kozunu oynamış olduğuna inanıyordu. Kocası Tomas Kebusyan ise papazın hemen arkasında duruyor ve orantısız gözleriyle hem herkese bakıyor, hem de hiç kimseye bakmıyordu. Görünen oydu ki skandala karışmak işine gelmiyordu. Ter Haykazun gayretli kadına değil, çevresine toplanmış kalabalığa verdi sorunun yanıtını:

"Evet! Çok doğru! Kurtarıcı İsa bugüne kadar bizi korudu. Peki bunu nasıl yaptığını bilmek ister misiniz? Büyük bir mucize eseri bize,

zamanında, savaşı tanıyan, savaştan anlayan gerçek bir subay olan Bagratyan'ı göndererek yaptı bunu. Aksi halde şimdiye kadar çoktan mahvolmuştuk. Hâlâ hayattaysak Bagratyan'ın kafasına ve cesaretine borçluyuz. Sadece bunu düşünmelisiniz, sadece bunu, başka hiçbir şeyi değil!"

Konuşma kalabalığın bir bölümünü ikna etmişti. Orta yaşlı kadınların hırslı kindarlığına öfkelenen aklı başında insanlar üstünlük kazanıyorlardı. Taraftarlarının eriyip gittiğini gören Bayan Kebusyan yardım bekleyerek baktı etrafına. Papazın arkasında duran, daha yarım saat önce, kendisinin duyduğu ahlâkî dehşete bütünüyle katılmış, onu desteklemiş olan kocasını gördü hemen. Mağrur biçimde seslendi:

"İşte muhtar burada! On iki yıldır sizler için yorulan muhtarı dinleyin, söyleyeceklerini dinleyin!"

Fakat böylesine büyük demagojiyle çağrılan muhtarın söyleyecek bir şeyi yoktu. Karısını maskara ederek orada bırakıp hafifçe sallanan kel kafasıyla, çabucak Ter Haykazun'un arkasından papaz kulübesine girmişti. Etrafta alaycı erkek sesleri duyulmaya başlamıştı:

"Kendi pisliğinizi karıştırsanız daha iyi edersiniz! Bu kadınların yapacak işleri yok. Daha çok işe koşmalı bunları."

Ter Haykazun'un kulübesinde önderlerden sadece küçük bir grup toplanmıştı. Çok özel, son derece hassas bir durumdu; o nedenle kendiliğinden bir duyarlılıkla hükümet barakasında değil, burada bir araya gelmişlerdi. Tamamen ahlâkî bir konu söz konusu olduğundan, bu alanda da Ter Haykazun'un sınırsız otoritesi kabul edildiğinden, herhangi bir görüşme yapılmaksızın, konuya ilişkin bütün kararlar ona bırakılmıştı. Ter Haykazun biri Eczacı Krikor, öteki de Doktor Bedros Altuni olmak üzere iki elçi seçti. Eczacı onu konuk edip, bir ölçüde Yoğunaluk dünyasına soktuğu için Gonzague Maris'e gidecekti. Öte yandan Doktor Bedros Altuni, Bagratyanların en eski dostu ve koruyucusu olarak Gabriel'e gönderildi. -Hasta eczacıya vaftiz ziyafetindeki küçük sarhoşluğun ilaç etkisi yaptığı görülüyordu, öyle ki, etkileri itibariyle hâlâ elinde bulunan ilaçların tümünden daha üstündü. İki günden bu yana, yavaş küçük adımlarla da olsa yeniden bacaklarının üzerinde yürüyebiliyordu. Ter Haykazun eczacıyı kaldığı yerden getirtmiş, birkaç sözcükle görevini anlatmıştı: Eski konuğunu zaman kaybetmeksizin bulmalıydı. Gençlik Birliği'nden iki emirber Maris'i ararken ona yardımcı olacaktı. Adamı bulunca, hayatının tehlikede olduğunu belirterek, kampın çevresinden mümkün olduğunca çabuk kaybolmasını ısrarla isteyecekti. Krikor bu görevi yerine getirmemek için uzun süre şiddetle direndi. Gerçi

dünyadaki görevi eczacılıktı, fakat istenmeyen bir konuğu handan atmakla görevli han uşağı değildi o. Eczacının bütün itirazlarına Ter Haykazun kısa ve öz yanıt veriyordu:

"Onu içimize sen soktun, şimdi de sen çıkarmalısın."

Yararı yoktu. Eczacı Krikor uzun süre direndikten sonra, ağrıyan kemikleriyle yola koyulmuştu. Bastonuna dayanarak güvensizce topallarken, görevini en kolay, en nazik biçimde yerine getirebilmek için kendi kendine yaptığı trajik konuşmalarla kullanacağı sözcükleri gözden geçiriyordu. Eczacıyla karşılaştırıldığında Hekim Bedros'un görevi daha kolaydı. Gabriel Bagratyan'ı genel öfkeden ihtiyatla haberdar edecek, ek olarak, Juliette hanımın şimdilik çadırdan çıkmamasını rica edecekti.

Ötekiler Ter Haykazun'un Krikor ve doktorla görüşmesini sessizce kabullenirken, başka zamanlar inatla susan biri, güçlü bir konuşma yapmak için söze başladı. O ana kadar esmer Hrant Oskanyan'ı herkes gülünç bir soytarı olarak değerlendirmekteydi. Kötü niyetli mağrur maskaralıklarına öğretmenliği takdir edildiği için göz yumuluyordu. Ama şimdi yüzündeki o ateş renkli fanatik soytarı maskesi yoktu. Herkes donmuş gibi ona dikmişti gözlerini, çünkü sözcüklerinden vahşi bir güç akıyordu. Oskanyan, Gonzague Maris'e yönelik şeytanca bir öç alma talep ediyordu: Önce bu alçak herifin elinden Amerikan pasaportuyla belgeleri alınmalı, sonra çırılçıplak soyularak elleri ayakları bağlanmış halde, gece vakti, cesur adamlar tarafından vadiye taşınmalıydı. Böylece Türkler, Maris'i Ermeni sanıp yavaş yavaş öldüreceklerdi.

Şaşıran, hoşnutsuzluğa kapılan adamlar Hrant Oskanyan'ın azgın çıkışını ciddiye almamışlardı. Fakat öğretmen kolayca baştan savılacak gibi değildi. Kendisinin önerdiği cezanın neden zorunlu olduğunu anlatmaya koyulmuştu ciddi ciddi. Ter Haykazun, uzun soluklu söz tufanını yarı kapalı gözlerle değil, gözlerini tamamen kapamış olarak dinliyordu; bu, hoşnutsuzluğunun belirgin işaretiydi.

"Nihayet bitirdin mi öğretmen?"

"Sizler de benim gibi gerçekleri görünceye kadar bitirmeyeceğim!"

Ter Haykazun vızıldayan eşek arısını kovmak ister gibi başıyla rahatsız bir hareket yaptı:

"Olaya ilişkin söylenecek başka bir şeyin olmadığına inanıyorum."

Oskanyan öfkeden köpürmüştü:

"Demek ki Önderler Konseyi, bu herifi, bizi hemen yarın Osmanlı'ya satması için iyi dilekleriyle serbest bırakacak?"

Ter Haykazun rüzgârın hışırdattığı kulübe çatısına bezmişçesine baktı:

"Bizi satmak istese bile neyimizi ele verebilir ki?"

"Neyimizi mi ele verir? Her şeyi! Kent çukurunun yerini! Otlakları! Mevzileri! Stoklarımızın çok kötü durumda olduğunu! Hastalığı..."

Ter Haykazun tek tek sayılanları yorgun bir el hareketiyle kesti:

"Bu tür haberlerle hiç kimse Osmanlı'ya yaranamaz. Gerçekten de, bütün bunları şimdiye kadar öğrenmeyecek kadar aptal olduklarına mı inanıyorsun? Türk keşifçiler boşuna her köşeyi taramadılar... Ayrıca o genç adam hain değil."

Papazın sözleri topluluk içinde tam destek bulmuştu, ne var ki Hrant Oskanyan, elinden kaçırdığı kurbanını bir köşede sıkıştırmak ister gibi yumruğunu savuruyordu.

"Bir öneri sundum" diye gakladı, "bu öneriyi gerektiği gibi oya sunmanı talep ediyorum".

"Her geveze, her aptal sunabilir öneri. Fakat bu önerileri oylayıp oylamama sadece ve sadece benim bileceğim iş. Gereksiz önerileri oylatmıyorum, bunu kafana koy öğretmen! Ayrıca burada senin önerini alçakça ve aptalca bulmayan tek kişi yok. Başka görüşte olan varsa elini kaldırsın!"

Tek bir el bile kıpırdamadı. Papaz başını sallayarak sonuçlandırdı:

"Böylece yetsin artık. Beni anlamışsındır."

Yenik düşen adam gururla ayağa kalkıp kısa boyu kadar yükselerek meydanı işaret etti:

"Dışarda halkımız sizden farklı düşünüyor..."

Oskanyan'ın davranışı Ter Haykazun'un canını ne kadar sıkmış, nefretini kazanmışsa, bu demagojik ifade de o kadar hiddetlendirmişti. Gözleri alev alev yanıyordu. Fakat hemen hakim oldu kendisine:

"Önderler Konseyi'nin görevi halkın duygularını yönlendirmektir, onun tarafından yönlendirilmek değil!"

Hrant Oskanyan, yüzünde vazgeçmiş bir kesendre ifadesi olduğu halde başını salladı:

"Söylediklerimi hatırlamak zorunda kalacaksınız..."

Ter Haykazun gözlerini yine indirmişti yere. Sesi çok sakindi:

"Sana ısrarla, bizi değil kendini uyarmanı tavsiye ederim Hrant Oskanyan."

Neşelendirilmesi olanaksız bir ruh hali içinde bekliyorlardı gönderilenleri. Hasta eczacı, doktordan daha erken gelmişti. Son derece bitkin bir halde Ter Haykazun'un divanına uzandı inleyerek. Ancak papaz rakı şişesini açıp iki büyük yudum içmesini sağladıktan sonra, kendisinde anlatacak gücü bulabilmişti. Gonzague Maris, görevini, Ermeni Dağını

aynı gece terk etmeye çoktan hazır olduğunu belirterek kolaylaştırmıştı; böylece resmî emirler iletmesi gerekmemişti. Fakat sevgilisine kendisini kurtarma olanağı vermek için, sözleştikleri saate kadar gitmeyecekti. Eczacı, yanında bulunan basılı her türlü şeyi armağan etmekle kalmayıp, aynı zamanda, gittiği her yerde Musa Dağ'ın zulüm gören insanları için bir şeyler yapmaya söz veren arkadaşının nazik tavrını övmeden edemiyordu. Ne var ki Ter Haykazun, günahkârın verdiği sözü küçümseyici bir el hareketiyle reddetti. Öteki ulak, Hekim Bedros, papaz kulübesine girdiğinde artık akşam olmuştu. O da bitkin bir halde yığılıp, yaşlı ve yorgun bacaklarını inleyerek ovmaya başladı. Yaşlı adam tek kelime etmeksizin önüne bakıyordu; Ter Haykazun konuşmasını sağlamak için epeyce uğraştı. Fakat ilk başta sonuç pek memnun edici değildi, çünkü doktor, sadece mırıldanarak dudaklarını kıpırdatıyordu, pürüzlü sesi duyulacak gibi değildi.

"Zavallı kadın..."

Bu sözcükler Muhtar Kebusyan'ı çok şaşırtmıştı. Gayretli karısını düşünerek parıldayan kel kafasını sallamaya başladı:

"Ne demek bu? Bu zengin kadın neden zavallı olsun ki?"

Hekim Bedros muhtara yiyecekmiş gibi baktı:

"Neden mi? Çünkü en az üç gündür ateşi çok yüksek. Çünkü kendinde değil. Çünkü muhtemelen ölecek. Çünkü ona artık kimse yardım edemez. Çünkü hastane barakasında çalışırken kaptı hastalığı. Çünkü ona acıyorum. Çünkü onda değil, şeytan canımı alsın, hastalıkta suç. Çünkü..."

Gevşemiş, yeniden kendi içine dalmıştı. Sadece beş yıl bilim koklamış olan eğitimsiz hekim, kendisinin de anlamadığı bilgileri bu köylülere nasıl anlatabilirdi? Derin derin iç çekti. Çepeçevre bir sürü Nunik, Vartuk, Manuşak! Mahvolmuş hayatı ve doktorlar için el kitabıyla kendisi de onlardan farklı değildi zaten.

* * *

Bagratyan yolun son kısmında karısını yarı sürüklemiş, yarı taşımıştı. Çadıra geldiklerinde, gözleri dönmüş halde, kendinden geçip yatağa düştü kadın. Bagratyan, Juliette'i kendine getirmek için uğraşıyordu. Küçük aynalı masanın üzerinde duran alkollü sulardan -hüzünle korunan ve idareli harcananlardan geriye kalanlar- eline ne geçerse, kadının alnına ve dudaklarına dökmüştü. Yüzünü ovuyor, bedenini sarsıyordu. Boşuna! Mutlu ruh kendinden geçmenin en uzak ülkesinde

gizlenmekleydi. Ateş günlerden bu yana Juliette'in kanında için için yanmıştı. Son zamanda ise sihirli ütopik bitkiler gibi birden yükselmiş olmalıydı. Derisi pütür pütür ve kıpkırmızıydı. Kavrulmuş toprak gibi her damla sıvıyı içine çekiyordu. Giderek hızlanan soluğu kesik kesikti. Bu hayat, sonuna doğru geri dönülmez biçimde yol almaktaydı.

Onu uyandıramadığı için Juliette'in üzerine eğilmiş, baygınlığını hafifletebilmek için soymaya başlamıştı Gabriel. Ellerini erkeklere özgü beceriksizlikle kullanıyor, bu arada kadının giysi ve çamaşırlarını yırtıyordu. Sonra yatak ucuna oturup kadının bacaklarını kucağına aldı. Bacakları öylesine ağırlaşmış, öylesine şişmişti ki, ayakkabı ve çoraplarını zor çıkarabildi. Böyle bir olayın uyandırabileceği duygulardan hiçbirine kapılmamış olduğunun farkına varmıyordu. Ne sarsılmış özgüvenin keskin acısı, ne bu hasta organların daha bir saat önce yabancı birine ait olması, ne de bütün bir yaşamın sadık bağının artık her zaman için parçalandığı yönündeki o dondurucu katılıktaki bilinç. Kendi uyuşukluğunun temelinde sadece endişe vardı, hem de Juliette için duyduğu endişe. Gabriel şaşmadı buna. Ona öyle geliyordu ki, sanki bu kaderi kendisi teşvik etmişti. Ne kadar inanılmaz gelse de Juliette'in onu aldatması, yıkılması, kendisine çoktan bu yana yabancılaşmış olanı yeniden yakınlaştırmıştı. Ancak şimdi, bu zavallı beden, onu, en düşmanca şehvetin en son sınırına kadar terk ettiği şu anda kederle hatırlıyordu. Beceriksiz parmakları korkulu bir gayretle, kendisine karşı koyan giysi parçalarını çekiştirip kurcalıyordu. Yüzlerce duygu ve düşünce şimşek gibi çakıp, şekil almaksızın hiçlikte yok olup giderken, kadının beyaz vücuduna kıpırdamaksızın bakıyordu. Ne olmuştu? Her zaman çadırın bir köşesinde duran içi taze su dolu kovayı gördü. Hastanın çeşitli yerlerine koymak üzere havluları kovanın içine batırmıştı, ama bu iş hiç de kolay olmuyordu. Vücudu kaskatı kesilmiş kadını kaldıramıyordu bir türlü. Gabriel, Juliette'in hizmetini gören kızlardan birini çağırmayı düşündü. Aslında Juliette'in kendini iyi hissetmemeye başlamasından ve ücret ödenmemesinden bu yana düzensiz geliyorlardı işlerine. Bu düşünceyi utanç izledi. Şimdi yalnız olmak!

Yaşlı doktor geldiğinde, Gabriel Bagratyan'ı yitmiş gözlerle, kendinden geçmiş kadının üzerine eğilmiş halde bulmuştu. Hekim Bedros ilk bakışta, günahkâr kadının baygınlık numarasına sığındığından şüphelenmişti. Fakat hemen Juliette'in ateşinin çok yüksek olduğunu anladı. Ateşin aniden yükselmesi, uzun süren, neredeyse hiç dikkate alınmayan rahatsızlığın ardından aniden ortaya çıkan bu kendinden geçme, salgın hastalığın genel belirtileriydi. Hastayı doğrulttu. Hemen soluk

alma zorluğu ve kusma görülmüştü. Çok açıktı. Fakat göğüs kısmına ve bel altına bakınca -çöküntü genellikle buralarda belli ediyordu kendisini- üç kırmızı noktadan başka bir şey bulamadı. Doktor, Bagratyan'a çadırı terk etmesini, bir daha da girmemesini rica etmek istiyordu, fakat adamın derin çukurlarına çekilmiş dumanlı gözlerini görünce bir şey söylememiş, görevini yerine getirip kent çukurunda yaşanan ve ahlâkî boyutu olan huzursuzluktan da söz etmekten vazgeçmişti. Buna karşılık Juliette'in Şark yolculuğuna çıkmadan önce temin ettiği ecza dolabını rica etti. Oldukça kapsamlı olan sandıkta şimdi önceki mevcudundan çok az bir şeyler kalmıştı. Sandığı hastane barakası için kendi elleriyle yağmalamıştı Juliette. Yine de kalbi güçlendirici bir damla buldu. Yaşlı adam tamamen sersemlemiş olan Gabriel'in eline sıkıştırdı küçük şişeyi. Bu ilaç hastanın nabzı düştüğünde kullanılacaktı. Bunun dışında hastanın bakımıyla ilgili her şeyi karısı yarın sabah düzenlerdi. Gabriel hastanın bilincinin yitmiş ya da bulanıklaşmış olmasını fazla önemsememeliydi. Bu, ateşin sonucuydu ve mevcut koşullarda bir lütuf olarak değerlendirilmeliydi. Şu an yaşamla ölüm terazisi eşitti. Bu durumun günlerce sürdüğü deneylerle saptanmıştı. En büyük yaşam tehlikesi zehirlenmenin atlatılmasından sonra ateş aniden düştüğünde gündeme geliyordu; bazı durumlarda bu, kalbin durmasına yol açıyordu. Hekim Bedros kovadan bir bardak su alıp kaşık aradı ve alışkın elleriyle ateşli hastanın dudaklarının arasına birkaç damla akıttı. Doktorlara özgü bu küçük hareket bile, onu, elinden hiçbir iş gelmeyen, titrek, üstünkörü iş gören biri olarak değerlendiren kendine güvensizliğini yalanlamıştı:

"Sürekli bir şeyler içsin" diye öğütledi Gabriel'i, "kendinde olmadığı zamanlar bile". Juliette'in kocası, bu talimatı sözle onaylamaksızın başını salladı. Doktor bir şey aramışçasına bakıyordu küçük mekâna: "Biri onun yanında kalmalı!" Hava artık iyice karardığı için gaz lambasını yaktı. Sonra Bagratyan'ın elini avcuna aldı:

"Bu gece askerler üzerimize gelirlerse tam olur!"

Gabriel Bagratyan gülümsemeye çalıştı:

"Dağı ateşe verdik. Bu gece üzerimize gelemezler."

"Öyle mi" dedi hekim Bedros, pürüzlü sesi düş kırıklığına uğramış gibi duyuluyordu: "Yazık!"

Yılların ve insanüstü çalışmanın belini büktüğü doktor, dünyaya gözünü açmasına yardımcı olduğu adama, acısını paylaştığını belirten tek kişisel sözcük etmeksizin gitti. Kötü, iyi bütün sözcükler çoktan bu yana ona boş ve uygunsuz gelmekteydi.

Gabriel temiz hava almak için yaşlı adama bir parça eşlik etmek istemişti. Fakat çadırın kapısında caydı. Eğer şu anda askerler bütün mevzilerde ortaya çıksalardı, kendini aşıp, karanlığın dışına çıkmazdı herhalde. Juliette'in yatağının karşısındaki divana uzandı. Ona öyle geliyordu ki hayatında şu anki kadar yorulmamıştı hiç. Üç kanlı çarpışma, nöbette geçirilen geceler, mevzilerle gözcü noktaları arasında bitmez tükenmez geliş gidişler. Musa Dağ'ın bütün bu korkunç günleri, bir saniyeden ötekine ağırlaşan yassı toprak suratlı bir Elbe yaratığı gibi asılıyordu Gabriel'e. Onu saran yorgunluk öyle yoğundu ki kendi kaderinin ne kadar acı olduğunu fark etmiyordu bile. Sinsi, sıkıntılı uyku inine çekmişti. Gabriel henüz bu inin arka derinliklerinde dolanıp dururken İskuhi'nin geldiğini anlamıştı. Büyük çabayla kendini koparıp silkindi:

"Burada bulunmamalısın İskuhi! Bir an bile! Artık birbirimizi görmeyeceğiz..."

Kızın gözleri kocaman ve öfkeliydi:

"Peki, sen hastalanırsan, ben hastalanmayacak mıyım?"

"Hovsannah'la çocuğu düşün!"

Genç kız yatağa doğru yürüdü ve elinin iç kısmını Juliette'in omzuna koydu. Bu pozisyonda Gabriel'e döndü:

"İşte, böylece artık çadırıma dönemem, artık Hovsannah'la çocuğa dokunamam..."

Gabriel kızı oradan uzaklaştırmaya çalışıyordu:

"Aram Tomasyan ne der buna? Hayır, ona bunun hesabını veremem, İskuhi! Git, ağabeyinin hatırı için git, İskuhi, git!"

İskuhi, artık daha fazla huzursuzlaşan kadının yüzüne iyice eğilmişti şimdi:

"Beni neden gönderiyorsun? Eğer bir şey olacaksa şimdi oldu bile. Ağabeyim mi? Bütün bunlar artık hiç önemli değil benim için."

Adam yavaş ve ikircikle kızın arkasına geçti:

"*Bunu yapmamalıydın İskuhi.*"

Kızın yüzünde neredeyse tutkun bir alay titreşti:

"Ben mi? Ben neyim ki? Lider sensin. Sen hastalanırsan her şey mahvolur."

Mendiliyle hastanın ağzını temizledi:

"Zeytun'dan geldiğimizde Juliette bana çok iyi davranmıştı, çok harikaydı. Şimdi, elimden geldiğince yerine getirmem gereken bir görevim var. Bunu anlamıyor musun?"

Adam dudaklarını genç kızın saçlarına bastırmıştı. Kız da adama bütün gücüyle sarıldı:

"Yakında her şey bitecek! Benim olmanı istiyorum. Senin yanında olmuş olmayı istiyorum."

İskuhi'nin sevgisi ilk kez patlıyordu. Sanki yanlarında hiçbir şey hissetmeyen bir ölü yatıyormuş gibi birbirlerine sıkıca sarılmışlardı. Ne var ki Juliette ölü değildi. Nefesi hırıldıyordu. Bazen, daralmış ve şişmiş boğazından küçük inildeyen bir ses çıkıyordu zorla, sanki kendisinden kurtulmak isteyen birini arıyor gibiydi. İskuhi Gabriel'i bıraktı, ama elleri gözyaşı döker gibiydi. Sonra kendinden geçmiş hastayla ilgili tek heceli gereklilikler üzerine konuştular.

O gece Juliette bir süre için kendine gelmişti. Karmakarışık konuşuyor, doğrulmaya çalışıyordu. Geri dönüş yolu ne kadar uzundu. Damlacık'a kadar değil, Avenue Kléber'deki evlerine kadar ulaşabilmişti:

"Suzanne... Ne oluyor?.. Hasta mıyım? Ben hastayım... Ayağa kalkamıyorum... Bana yardım etsenize..."

Bir şey buyuruyordu. Gabriel ile İskuhi, hâlâ Paris'teki yatak odasında bulunan hastaya yardım etmekleydiler. Titreme nöbeti nedeniyle kendisini sağa sola atarak kekeleyip duruyordu:

"Evet... Şimdi uyuyacağım sanırım... Yine anjin oldum, Suzanne... Kötü bir şey değil, umarım... Kocam gelince beni uyandırın..."

Bu hastanın dünyasında güvenlik içinde yaşayan eski Bagratyan'ın mırıldanması gerçek Bagratyan üzerinde sarsıcı bir etki yaratmıştı. Havluyu ıslatıp Juliette'in boynuna koydu yeniden. Sonra kadının üstünü itinayla örterek fısıldadı:

"Evet, uyu, uyu Juliette!"

Kadın anlaşılmaz bir şeyler söyledi. Sanki halsizlikle teşekkür ediyor ve söz dinleyerek uyuyacağına dair çocuksu bir söz veriyor gibiydi. İskuhi'yle Gabriel birbirlerine sokulmuş, hiç konuşmadan el ele oturuyorlardı divanda. Fakat adam gözlerini hastanın üzerinden hiç ayırmıyordu. Yaşamın tuhaf karışıklıklarından biri! Aldatılmış olan -onu bir başkasıyla aldatarak- aldatana hizmet etmekteydi. Juliette gerçekten uyumuş gibiydi.

Saat gelmişti. Gonzague Maris daha fazla beklememe kararı aldı. Bir hamle! Geçmişe mazi derler! Ne var ki hayatının bu tuhaf haftalarından sıyrılması planladığı kadar kolay değildi. Kesin bir acının onu geri çektiğini fark etmişti hayretle. Juliette'e karşı duyduğu sevgi sandığından daha mı büyüktü? Özgürlüğünü kararan bir suçluluk duygusu muydu yoksa? Son günlerde kadın, son derece belirsiz, anlaşılmaz davranmış, çektiği acıyla adamın acıma duygusunu, koruma güdüsünü sürekli diri tutmuştu. Ve sonra sonuç rezalettil O çirkin anı düşününce

dişlerini sıkıyor, hislerine hakim görünen yüzü çarpılıyordu. Üst perdeden atıp tutan bir ahlâksız gibi, bu sona, bu iğrenç kırılmaya boyun mu eğmeliydi? Saklandığı yerden çıkıp, Gabriel Bagratyan'la konuşmak, Juliette için mücadele etmek amacıyla Üç Çadır Mevkii'nin yakınlarına kadar defalarca gitmiş, fakat her defasında geri dönmüştü. Nedeni korkaklık değil, yeni, karşı konulmaz bir çekingenlik duygusuydu: Artık buraya ait değilim. Zira o andan bu yana Gonzague ile Damlacık dünyası arasında görünmez ama muazzam bir engel oluşmuştu. Onun için Ermeni yerleşim yerini kuşatan hava sahasını geçmek, artık neredeyse olanaksızdı. Oysa Juliette şimdi bu engelin öte tarafında yaşamaktaydı. Ermeni kaderi ondan daha güçlü çıkmıştı. Üstelik, ev sahibi eczacı Krikor'un nazik bir üslûpla gündeme getirdiği tehdit içerikli uyarısı da vardı. Eczacı, tek sözcükle bile nahoş olaya değinmemiş, sadece Gonzague'ın Amerikan pasaportundan söz edip, dünyadaki her konaklamanın sonu olduğunu, her zaman kolayca veda edebilmeyi, gençliğe özgü güzel bir ayrıcalık olarak gördüğünü anlatmıştı. Hayat sadece tek bir veda içerseydi tatsız olurdu. Maris, yaşlı adamın pratik felsefesini onaylayıcı bir dikkatle dinlemiş, fakat eczacının lâf arasında yaptığı yumuşak uyarı sayesinde Musa Dağ'da kalacağı her saatin, kendisi için birtakım tehlikeler yaratacağını hissetmişti. Fırsat kollayıcı bu tehlikeye maruz kalma bilinci geçen dakikalarla birlikte giderek daha da güçlenmişti. Küçülen yarımay çoktan yükselmişti başının üzerinde. Sözleştikleri saatten bir saat daha fazla bekledi. Juliette kaybedilmişti. Kampa doğru bir kez daha birkaç adım attı. Sonra kararsızca geri döndü. Belki böylesi daha iyiydi. Ağır ağır, ikircikli bir dikkatle eldivenlerini giydi. Akıllı bir gözlemci, Asya'lı bu ücra dağdaki ıssız gecede bu şık hareketi garip bulabilirdi. Fakat Gonzague eldivenleri tırmanma sırasında yararlanmamak için giymişti. Sonra ince deri valizini sırtına bağladı. Evden her çıktığında yaptığı gibi, cebinden tarağını çıkarıp saçlarını düzeltti. Hiçbir şeyi unutmadığı, kişiliğinin en küçük parçasını bile farkına varmadan geride bırakmadığı bilinci içinde, her şeye rağmen kısa, rahatlatıcı bir her şey yolunda duygusuna kapılmıştı. Yabangülleri, mersin ağaçları ve yabanî manolyalar arasından geçip, ayın içine doğru yürümeye başladı; sanki önünde açılan yabanıl bir çevre değil, göz alıcı etkiler yapan gezinti yeriydi. Aklına Juliette'e kendisi hakkında söylediği söz düştü: "Anılarım çok kötü olduğu için belleğim çok iyidir." Ve gerçekten de, güneye doğru attığı her adımla anıları soluklaşıyor, yüreği özgürleşiyordu. Pasaportu ve doğası nedeniyle güvenlikte bulunan geleceğine dönük merak içinde daha hızlı yürümeye başlamıştı bile. Deniz

tarafındaki kireçli kayalar, doğal olmayan kara gölgelerce oyulan karlı dağ sırtları ve kar tarlaları gibi parıldıyor, aşağıda kıyıya çarparak parçalanan dalgalar boğuk sesle uluyordu. Yol zorlamaya başladığı için Gonzague her adımını tartarak atıyordu artık. Adam kendine hakim, kaslarının oyununun zevkini çıkarıyordu. İnsanlar ne kadar anlaşılmazdı! Bütün bu katliamlar ve acılar, içlerinde kayıtsız ışığın egemen olmasına izin verecekleri yerde, aptal, düzensiz karanlığı egemen kıldıkları içindi. O kadar basitti işte, o kadar kolayca üstesinden gelinebilirdi -ayın bu ak ve kara yüzüyle. Kendini hiçlik içinde bir hiç olarak hissetmek, hepsi buydu işte. Hiç kimsenin, hiçbir zaman alıntı yapmayacağı Yoğunoluklu Krikor'u düşününce hoşnut bir gülümsemeyle ortaya çıkan bir sempati dalgası! Gonzague'in bir kayalığı tırmanması, iki yarığı geçmesi gerekiyordu. Önünde, dağ inişinin başladığı öne çıkmış burnu şimdiden görebiliyordu. Bir an dinlenmek için durdu. Altında ölçülemez bir derinlik açılmıştı. Süveydiye'ye varsa da varmasa da önemli değil, aşağı düşse de düşmese de önemli değil! Düşündü: önce sert düşülür, önce yumuşak düşülür. Juliette ne kadar geride kalmıştı! Gonzague yeniden ağaçlık ve çalılıklara saptığında, birbiri ardına atılan dört kurşun kırbaç gibi geçmişti yanından. Hemen kendisini yere atıp tabancasının emniyetini açtı. Kalbi hızla atıyordu. Uyarı! Demek ki Süveydiye'ye varıp varmaması önemliydi. İntikamcıların arayan adımları yanından geçip gitti. Hemen ayağa sıçrayan Gonzague yerden kaptığı taşı büyük bir kavis çizerek aşağı doğru fırlattı. Aşağıda telâşlı bir patırtı kopmuştu. İz sürenler, kurbanın peşinde olduklarını düşündüklerinden yeniden bir sürü kurşun sıktılar arkasından. Bu sırada Gonzague hızla koşup, uçarmış gibi dağın Habeste köyüne doğru aşağıya düştüğü noktaya ulaşmıştı. Hızlı hızlı soluyarak durdu. Böylesi daha iyiydi. Ermeni kurşunları suçluluk duygusunun son damlasını da silip süpürmüştü. Gülümsedi. Kalın kaşlarının altında dikkat ve serinkanlılık ifade eden gözleri ileriye yönelmişti.

Aynı anda Juliette'in bilinci bir gidip bir geliyor, kadın huzursuzca yaşıyordu bu gel-gitleri. Biri "evet, uyu, uyu Juliette" mi demişti? Kimin sesiydi bu? Peki şimdi? Tekrarlanmış mıydı, yoksa henüz şimdi mi söyleniyordu?

"Evet, uyu, uyu Juliette!"

Gözlerini açtı. Burası onun yatak odası değildi. Otuz saniye sonra çadırı tanıdı, Gabriel'le İskuhi'yi de. Dilini neredeyse hiç oynatamıyor, damağı, boğazı hiçbir şey hissetmiyordu. İnsanlar onu kendi yalnızlığı içinde rahatsız ediyorlardı. İnsanlar rahat bırakmıyorlardı. Dağlar kadar ağırlaşmış başını yana çevirdi:

"Neden lambayı yaktınız?.. Söndürün... Gaz kokuyor... Çok rahatsız edici..."

Juliette'in gözleri taşlaşmıştı. Bulamayacağı bir şeyi arıyordu. Sonra kadın korkunç bir şeyin bilincine vardı. Bütün gücünü toparlamıştı; sağlığına kavuşmuş gibiydi. Üstündeki örtüyü atarak iki ayağıyla yataktan çıkıp bağırdı:

"Stepan!.. Stepan nerede?.. Stepan gelsin..."

Gabriel ile İskuhi umutsuzca direnen Juliette'i yatırmak için zorluyorlardı. Gabriel kadını sakinleştirmek amacıyla okşuyor, ikna etmeye çalışıyordu:

"Hastasın Juliette... Stepan yanına gelmemeli. Onun için tehlikeli olur... Mantıklı olmalısın!..."

Ne var ki kadının bütün yaşamı, hisleri ve kavrayışı durmaksızın koyverdiği o keskin çığlıkta toplanmıştı:

"Stepan... Stepan.. Nerede..."

Hasta kadının bilinç ötesi korkusu aniden Gabriel'e de sıçramıştı. Kapı perdesini yana çekip aydınlık geceye çıktı. Aceleyle Stepan'ın gece kaldığı şeyh çadırına dalınca çadırın boş olduğunu gördü. Lambayı yaktı. Mösyö Gonzague'in yatağı ölü gibiydi. Sahibi yatağı olağanüstü bir düzenlilik içinde bırakmıştı. Sanki haftalardan bu yana kullanılmamış gibi öylesine dümdüz ve düzenli görünüyordu. Oysa üstünde karmakarışık perişanlığın hüküm sürdüğü Stepan'ın yatağı için aynı şey söylenemezdi. Yatak çarşafı sarkmıştı. Döşeğin üstünde, çocuğun, her yerinden elbiseler, gömlekler ve çorapların bir renk karmaşası içinde dışarı fırladığı, bavulu duruyordu. Köşedeki erzak sandığı kırılıp açılmış ve dikkatsizce soyulmuştu, çünkü birkaç sardalya konservesi parıldayıp duruyordu yerde. Stepan'ın İsviçre'den aldıkları sırt çantası ortalıkta görünmüyordu. Gabriel'in eşyaları arasından da, daha dün küçük masaya koymuş olduğu termos iz bırakmadan kaybolmuştu. Odayı bütün izleri inceleyerek bir kez daha aradıktan sonra gecenin içine geri döndü. Dışarıda hafifçe başını eğerek durdu, düşünceye dalmıştı, yanıt arıyordu. Büyük ihtimalle yine lânet olası haylazların kaçma numarasıydı bu. Fakat kendi kendine yaptığı açıklamaların iyicil ve umutlu unsurları bilincinin derinliklerinde onunla alay ederek çözülmekteydi. Önemli anlarda her zaman olduğu gibi yine büyük bir soğukkanlılık egemen olmuştu kişiliğine. Hizmetçilerin yattığı yerde sadece Kristofor'u buldu. Kâhyaya seslendi:

"Kristofor kalk! Avakyan'ı uyandırmalıyız. Belki o bir şeyler biliyordur. Stepan gitmiş."

Bu sözcükler heyecansız söylenmişti. Kaygılanan kâhya bütün olanlardan sonra efendisinin kayıtsızlığına şaşırıyordu. Samuel Avakyan'ı bulmak için Kuzey Geçidi'ne doğru yürüyorlardı. Gabriel bir an Juliette'in çadırına yöneldi kararsızlık içinde. Her şey sakinleşmişti. Sonra neredeyse Kristofor'un kendisine yetişemeyeceği bir hızla koyuldu yola.

YOKOLUŞ, KURTULUŞ, YOKOLUŞ

ÜÇÜNCÜ KİTAP

"Muzaffer olana gizli kudret helvasından vereceğim
ve ona üzerinde, onu alandan başka hiç kimsenin
tanımadığı bir adın yazılı olduğu
beyaz bir taş vereceğim."

Vahiy, Yuhanna 2:17

1

Tanrıların Ara Oyunu

"İşte bunlar, çok sayın bay doktor Lepsius, Ermeni davasına ilişkin dosyaların küçük bir bölümü..."

Nazik özel müşavir, parlak, güzel damarlı mermer elini, masanın üzerine yığılmış, asil at suratını durmadan kapatan, tozlu kâğıt kulesine koyuyor. Dikkat çekecek kadar boş küçük odanın yüksek pencereleri sonuna kadar açılmış. Dışişlerinin bahçesinden içeriye gevşek, puslu bir yaz havası doluyor. Johannes Lepsius şapkasını dizine koymuş, konuk koltuğunda dimdik oturmakta. Enver Paşa'yla yaptığı anmaya değer görüşmenin üzerinden henüz bir ay bile geçmedi, ama papazın görüntüsü endişe verici biçimde değişmiş durumda. Saçları daha çok seyrelmiş, sakalı daha çok kırlaşmış, burnu kısalıp incelmiş gibi. Artık parıldamayan gözlerindeki düşsel uzaklık kaybolmuş, yerini bir şeyler bekleyen alaycı bir kuşkuya bırakmış. Kanındaki hastalık bunca kısa bir süre içinde böylesine vahim bir ilerleme kaydetmiş olabilir mi? Bu Alman'ı, gizli bir bağ içinde, kendisiyle birlikte çökerten Ermenilerin üzerindeki lânet mi? Yoksa kısa süre içinde gerçekleştirdiği sonsuz çalışma mı onu bu hale getirdi? Ölüme ve şeytana karşı kurduğu yeni sosyal yardım şimdiden ayakları üzerinde duruyor. Para bile temin edildi, en iyi insanlar kazanıldı. Şimdi önemli olan devlet gücünün sfensk bilmecesini çözmek. Papaz, parlayan kelebek gözlüklerinin altından bakışlarını, küçümseyerek kaydırıyor dosya kâğıdından. Nazik özel müşavir kaşlarını kaldırıyor, şaşkınlıktan değil, tek camlı altın kaplama gözlüğünü düşürmek için:

"Meclisten İstanbul Elçiliği'ne uyarı gönderilmediği tek gün yok, inanın bana. Ve elçinin, bu korkunç meseleye ilişkin Talat ve Enver nezdinde müdahalede bulunmadığı tek saat yok. Çok büyük sorunlara rağmen Rayh Şansölyesi bizzat, büyük bir gayretle, bu işin peşinde. Onu

tanırsınız, Marcus Aurelius gibi adamdır... Ayrıca Bay von Bethmann-Holveg adına sizden özür dilemeliyim Bay Doktor Lepsius. Bugün sizi kabul etmesi ne yazık ki olanaksızdı...

Lepsius geriye kaykılıyor. Melodik sesi artık daha yorgun ve daha sert:

"Peki diplomatlarımız hangi başarıları kaydettiler bay özel müşavir?" Parlak mermer el, dosyaların arasından birtakım kâğıtlar çıkarıyor:

"Bakın! Erzurum'da Bay von Scheubner-Richter, İskenderun'da Hoffmann, Halep'te Başkonsolos Rössler var! Bu insanlar rapor üzerine rapor gönderiyor. Ermeniler için parçalıyorlar kendilerini. Zavallıların kim bilir kaç yüzünü sadece Rössler kurtarmıştır Tanrı bilir. Bu insanî davranışın karşılığı ne oldu peki? İngiliz basını onu, Maraş'ta katliam kışkırtıcılığı yapan bir zalim olarak lanse ediyor. Böyle bir durumda ne yapılabilir?"

Lepsius şu an, sağı solu belli olmayan bir ayın bulutların ardında batıp yok oluşu gibi, dosyaların oluşturduğu siperin arkasında kaybolan nazik adamın bakışlarını arıyor:

"Ne yapabileceğini ben bilirdim bay özel müşavir... Rössler ve diğerleri hepsi şerefli adamlar, onları tanıyorum... Ayrıca Rössler çok da iyi bir adam... Fakat küçük, zavallı bir konsolos, gerekli destekten yoksunsa, ne yapabilir ki?"

"Ama dinleyin bay papaz? Destekten yoksun mu? Bu haksızlıktan da öte bir şey."

Lepsius kısa, sinirli bir el hareketi yaptı, meselenin çok ciddi, zamanın ise nazik palavralarla kaybedilemeyecek kadar az olduğunu anlatmak istiyordu:

"Akla gelen her şeyin yapıldığını biliyorum bay özel müşavir. Elçiliğin her günkü müdahaleleri ve diplomatik girişimlerinden tamamen haberdarım. Ne var ki karşınızda diplomatik oyun kurallarına saygıyla yetişmiş devlet adamları değil, Enver ve Talat gibileri var. Bu adamlar için akla gelen her şey çok azdır, hatta akla gelmeyenler bile yeterli değildir. Ermenilerin yok edilmesi, bunların ulusal politikalarının palladyumudur. Enver Paşa'yla yaptığım ilk görüşmede bu konuda ikna oldum. Alman diplomatik girişimlerinin aralıksız ateşi, bu insanlar üzerinde, en iyi ihtimalle, ikiyüzlü nezaketlerinin taciz edilmesi anlamında etki bırakır."

Müşavir kollarını kavuşturuyor. Uzun yüzü beklentili bir ifade almış durumda:

"Peki, siz doktor Lepsius, dost ve müttefik bir ülkenin içişlerine karışmanın başka bir yolunu biliyor musunuz?"

Johannes Lepsius, sanki oraya not aldığı bir kâğıt parçası koymuş gibi bakışlarını şapkanın içine indiriyor. Oysa, Tanrı hakkı için, böylesine bir hazırlık ne kadar gereksiz olurdu. Zavallı beyninde gece gündüz böyle onbinlerce not vızıldayıp duruyor, öyle ki hemen hemen hiç uyuduğu yok. Şu an özlü ve sistemli hareket etmek için toparlamak istiyor kendisini:

"Her şeyden önce Anadolu'da neler olduğunu, neler olup bittiğini iyice anlamalıyız: Söz konusu olan öyle büyük bir Hıristiyan takibatıki, Nero ve Diokletian'ın zamanında yaşanan ünlü takibatlarla bile kıyaslanamaz. Ayrıca bugüne kadarki dünya tarihinin en büyük suçu işleniyor, sizin de kabul edeceğiniz gibi, bunun bir anlamı olsa gerek..."

Memurun açık renk gözlerinde hafif bir merak beliriyor, Lepsius dikkatlice tarttığı sözcüklerle adım adım yoklamaya devam ederken o susmaya devam ediyor. Enver Paşa'nın karşısında yenildiğinden bu yana, hiç kuşkusuz, politikacılarla ilişkilerde bazı şeyler öğrenmiş:

"Ermenileri herhangi bir yarı-vahşi Doğu halkıyla karıştırmamalıyız... Bunlar kültürlü, okumuş, açıkça söylüyorum, Avrupa'da bile sık rastlamadığımız incelmiş duyulara sahip insanlardır..."

Özel müşavirin yüzünde, "tüccar" Ermeni halkına biçilen bu payeyi, belki de abartılı bulduğunu belli eden tek hareket yok. "Burada söz konusu olan" diye devam ediyor Lepsius, "Osmanlı hükümetinin iç politikasını ilgilendiren bir sorun değil kesinlikle. Küçük bir Pigme kabilesinin yok edilmesi bile, yok edenle yok edilenin iç politika sorunu değildir. Biz Almanlar kendimizi, üzüntülü ve ümitsiz bir tarafsızlıkla hiçbir biçimde kurtaramayız. Düşman yabancı ülkeler bizi sorumlu tutuyor."

Özel müşavir havaya ihtiyaç duyuyormuş gibi dosya yığınlarını ani bir hareketle itiyor önünden:

"Vicdanı ne kadar temiz de olsa, yabancıların kanlı cinayetlerinden sorumlu tutulması Alman savaş yönetiminin derin trajedisidir."

"Dünyada her şey önce ahlâk sorunudur. Politik açıdan sorunsallığı sonra gelir."

Özel müşavir onaylayarak sallıyor başını:

"Mükemmel bay papaz, ben de her zaman, her türlü politik kararda önce ahlâkî niteliği hesap etmenin gerekliliğini savunuyorum."

Lepsius başarının kokusunu alıyor. Artık işe koyulmalı:

"Ben burada, karşınızda, tek başına, zavallı bir adam olarak oturmuyorum, bay özel müşavir. Almanya'daki bütün Hıristiyanlığın, Protestanların olduğu kadar Katoliklerin adına da geldiğimi söylemem büyük bir iddia olmaz. Harnack, Dreissmann, Dibelius gibi önemli şahsiyetlerin onayıyla hareket etmekteyim..."

Özel müşavir bu adların ağırlığını takdir eder bir bakışla onaylıyor, ne var ki Johannes Lepsius, birçok kez tehlike yaratan o eski coşkuya kapılmış durumda yine:

"Alman Hıristiyanı, Hıristiyanlığa karşı işlenen bu suça, hiçbir şey yapmadan seyirci kalmak istemiyor. Vicdanı, ilgisizlik nedeniyle suça daha uzun süre ortaklık etmeyi kaldıramıyor. İmparatorluğun zafer umudu Alman Hıristiyanlarının sevinç duygusuyla ayakta durmaktadır. Kendi adıma ben, düşman basını sürgün konusunda sütunlar dolusu haber verirken, Alman halkının, Alman gazeteleri tarafından, Enver'in yalan dolu resmî tebliğiyle aldatılmasından ve bunun dışında tek sözle bilgilendirilmemesinden tiksinti duyarak utanıyorum. Dindaşlarımızın kaderi hakkında gerçeği duymaya layık değil miyiz biz? Bu yakışıksız duruma son verilmelidir."

Papazın suçlayan ses tonundan biraz şaşıran özel müşavir parmaklarını bitiştirip masum tavırla açıklıyor:

"Fakat sansür! Sansür buna hiçbir zaman izin vermez. Bu işlerin ne kadar karışık olduğunu bilemezsiniz Bay Lepsius."

"Aldatılmamak Alman halkının en temel hakkıdır."

Özel müşavir hoşgörüyle gülümsüyor: "Bu basın kampanyasının sonucu ne olurdu? Almanların sinirleri bozulur, Osmanlı'yla ittifak yaralanırdı, hepsi bu."

"Bu ittifak bizi tarih önünde suç ortağı haline getirmemelidir. O nedenle biz, hükümetimizin acilen bir şeyler yapmasını diliyoruz. İstanbul'a baskı yaparak, Amerikalı, İsviçreli, Hollandalı ve İskandinavyalıların oluşturacağı tarafsız bir komisyonun, neler olduğunu araştırmak için, Anadolu ve Suriye'ye girişine izin verilmesini talep edin!"

"Bu talebe alacağımız yanıtı, kendi başınıza hesap edebilecek kadar iyi tanıyorsunuz imparatorluğun yeni iktidar sahiplerini, bay Lepsius."

"Öyleyse Almanya en etkili çarelere başvurmalıdır..."

"Peki sizce nelerdir bunlar?"

"Osmanlı hükümetine yapılan her türlü yardımı durdur, Alman askerî misyonunu, cephelerdeki Alman subay ve askerlerini çekmek."

Özel müşavirin çekici-soğukkanlı çizgilerindeki nezaket, şefkatli bir iyiliğe dönüşüyor:

"Sizi bana gerçekten de tam olduğunuz gibi anlattılar Bay Lepsius, böyle... Masum..."

İnce endamıyla kalkıyor ayağa. Gri yazlık giysisi, benzerlerinde görülen darlıkta değil. Tavrındaki bu hafif ihmalkârlıktan güven ve

sempati akıyor. Duvarda asılı duran Avrupa ve Küçük Asya haritasına yönelip, haritanın doğusunu mavi damarlı eliyle şöylesine kapıyor:

"Çanakkale Boğazı Kafkasya, Filistin ve Mezopotamya, bunlar bugün Osmanlı cephesi olmaktan çok Alman cephesidir. Eğer bu cepheler çökerse, bütün savaş yapımız çöker. Kendimizi komik duruma düşürmeden, Osmanlı hükümetini, kendi intiharımızla tehdit edemeyiz, *majesteleri kralın, Şark'taki iktidarımıza verdiği büyük öneme işaret etme* gereği bile duymuyorum. Oysa Osmanlıların, bize karşı kendilerini borçlu gibi değil, daha çok alacaklı gibi hissettiklerini bilmiyor musunuz? Bugün bile Osmanlı hükümeti içinde Antant yanlısı akımlar son derece güçlü. Size, komite içindeki güçlü bir grubun saf değiştirerek, yarın değil hemen bugün, düşman ittifakıyla barış görüşmelerine başlamaya hazır olduğunu söyleyebilirim. Bugün Ermeni katliamı üzerine yüksek sesle feryat ederek öfkelenen aynı Fransa ve İngiltere'nin, bir *süre sonra, konuyu görmezden geldiğine tanık olabilirsiniz kolayca.* Gerçekten mi söz ettiniz bay Lepsius? Gerçek olan, bu oyunda kozların İttihatçıların elinde bulunduğu ve bizim çok dikkatli davranarak imkânların sınırlarını göz önüne almak zorunda olduğumuzdur."

Johannes Lepsius özel müşaviri sükûnetle dinliyor. Bunları, bu dünyanın çocuklarının keskin bir mantıkla savundukları bu gerçekleri çok iyi biliyor. Birbirine aralıksız ve sıkıca bağlanmış halkalar dizisi. Kim zincirin" bir tek halkasını kabul ederse işi bitmiştir. Fakat papaz, uzun *zamandır, her türlü kabulün üstündeydi. Son haftalarda, onu böyle düşüncelere* duyarsız kılan düşünsel nasırlaşma oldu içinde. Tuzağa düşmüyor. Çizdiği çerçeve içinde kalıyor inatla:

"Ben politikacı değilim. Hiç olmazsa son anda, Ermeni halkının bir kısmını kurtarmak için çare ve yollar bulmak benim işim değil. Fakat aynı düşüncede olan Alman Hıristiyanlarının büyük bölümünün temsilcisi olarak bu yol ve çarelerin çok geç olmadan bulunması yönünde ısrarlı ricayı dile getirmekle görevliyim."

"Meseleye neresinden *bakılırsa bakılsın, bay papaz, belki de* şurada burada Ermenilerin kaderini hafifletmek mümkün olabilir, ama değiştirmek ne yazık ki olanaksız."

"Bu Hıristiyanlık dışı bakış açısı ne beni ne de dostlarımı tatmin ediyor."

"Bu kaderi, etkileyemediğimiz yüksek tarihsel güçlerin belirlediğini kavrayın..."

"Ben sadece, bu yüksek tarihsel güçler rolünü oynamak için Talat ve Enver'in, *şeytanî bir dehayla, en uygun anı fırsat bildiklerini kavrıyorum."*

Özel müşavir dinî görüşlerini gösterme sırası kendisine gelmiş gibi kırıtarak gülümsüyor:

"Düşene sen de vur demez mi Nietsche?"

Fakat Nietsche, Lepsius gibi Tanrı'nın çocuklarından birinin soğukkanlılığını yitirtecek adam değil. Konuşmanın genellemeler içinde parçalandığından hoşnutsuz, kısaca belirtiyor görüşünü:

"Kimin düşen ya da kimin vuran olduğunu kim bilebilir ki?"

Yeniden masasına oturmuş olan özel müşavir duvardaki haritaya bir kez daha göz atıyor:

"Ermeniler coğrafyaları nedeniyle mahvoluyorlar. Güçsüzün kaderi, nefret edilen azınlığın kaderi!"

"Her kişi, her ulus günün birinde güçsüz duruma gelebilir. O nedenle emsal teşkil edecek bu yok etmeye evet hatta mağdur bırakmaya bile göz yumulmamalı."

"Ulusal azınlıkların gereksiz huzursuzluklar yaratıp yaratmadıkları, ortadan kalkmalarının iyi olup olmayacağı sorusunu kendi kendinize hiç sordunuz mu bay doktor?"

Lepsius gözlüğünü çıkarıp gayretle temizliyor. Donuk ve yorgun gözlerini kırpıştırıyor. Bakışları gücünü yitirdiği için vücudu biraz hantalmış gibi:

"Bay özel müşavir, biz Almanlar da azınlık değil miyiz?"

"Ne demek istiyorsunuz, sizi anlamıyorum."

"Almanya'ya karşı birleşmiş bir Avrupa içinde, pek çok tehlikeye maruz bir azınlık oluşturuyoruz. İşlerin sadece bir kez ters gitmesi yeter. Üstelik, kendimize bulduğumuz coğrafyanın özellikle zekice olduğu da söylenemez."

Özel müşavirin yüzü artık nazik değil, katı ve çok solgun. Tozlu öğle sıcağı akın ediyor pencereden içeri.

"Çok doğru bay papaz! O nedenle her Alman'ın görevi, kendi halkının kaderiyle ilgilenmek ve sizin söylediğiniz gibi, Alman azınlığın akıttığı kan sellerini düşünmektir. Ermeni sorunuyla sadece bu bakış açısıyla ilgilenebiliriz."

"Biz Hıristiyanlar Tanrı'nın lütfuna ve İncil'e itaat etmeye zorunluyuz. Size açıkça söylüyorum, bay özel müşavir, bunun dışında her türlü bakış açısını reddediyorum. Birkaç haftadır, bu dünyanın çocuklarının, politikacıların elinden iktidarın alınmasının, dünyamızda, kurtarıcı İsa'nın birliğinin gerçekleşmesinin gerekliliği her gün daha açıklık kazanıyor kafamda..."

"Sezar'ın hakkı Sezar'a."

"Fakat Sezar'ın hakkı yıpranmış üç kuruştan başka ne ki? Tanrı bunu tanrısal hile olarak söylemiyor. Hayır, hayır! Halklar kendi türlerinin tebalarıdır. Ve onlardan geçinmek isteyen dalkavuklar yaltaklanarak kibirlerini tahrik ederler. Sanki köpek ya da kedi olarak, şalgam lahanası ya da patates olarak yaratılmak özel bir meziyetmiş gibi. Oysa İsa bize, Tanrı insanın, insan kılığına, sadece onun üstesinden gelebilmek için girdiğine ebedî örneği sunmaktadır. O nedenle dünyada İsa'nın gerçek hizmetçileri egemen olmalı, çünkü doğalarını, dünyevî ilişkilerini aşmışlardır, benim politik inancım bu, bay özel müşavir."

Prusyalı aristokrat ironi yaptığına ilişkin en ufak bir ipucu vermiyor:

"Koyu bir Katolik gibi konuştunuz Bay Lepsius."

"Bir Katolikten daha Katolik! Çünkü benim kilisem ruhbanlar dışında hiç kimseyle bölüşmez egemenliğini."

Özel müşavir konuşmaya ayrılan zamanın bittiğini anlatmak ister gibi tek camlı gözlüğünü yeniden gözüne yerleştiriyor:

"Fakat yeniden kutsal engizisyonda durmadan önce, bu dünyanın *zavallı çocuklarına sorumluluk vermek zorundayız.*"

Belki biraz aşırı gitmiş olan Johannes Lepsius, tekrar geriye çekiliyor, sözleri sakin, neredeyse soğuk:

"Açık konuşmaya devam ediyorum bay özel müşavir... Daha birkaç gün öncesine kadar umut doluydum ve Rayh Şansölyesinin beni bu mücadelede bugüne kadar olduğundan daha etkin araçlarla destekleyeceğine inanıyordum. Beni, hükümetimizin, Babıâli karşısında eli kolu bağlı olduğu ve alışılmış diplomatik girişimler ve müdahalelerle yetinileceği yönünde bilgilendirdiniz. Pekâlâ! Ama beni hiçbir devlet yönetimi bağlamıyor. Artık Almanya'da Ermeni davası sadece benim omuzlarımda. Ben taviz verip geri çekilme niyetinde değilim. Dostlarımla birlikte halkı aydınlatacağım. Zira insanlar bütün gerçeği bilirlerse, Hıristiyan sosyal yardım ağını geniş bir zeminde kurabilirim... O nedenle, hiç olmazsa bu faaliyetimde bana engel olunmamasını rica ediyorum."

Kol saatini incelemeye dalmış olan özel müşavir, sevinçle başını kaldırıyor:

"Açıklık karşı tarafın açıklığını da getirir bay papaz... Uzun süreden bu yana izlendiğinizi söylersem bana kızmazsınız sanırım. İstanbul'da kalışınız bazı şikâyetlere konu oldu. Bir kez daha söylüyorum, bu meselenin ne kadar karışık olduğunu tahmin edemezsiniz. Üzgünüm. İnsancıl faaliyetinize büyük saygı duyuyorum. Ama bu faaliyet, politik açıdan istenmiyor, size çok sayın bayım, faaliyetinizi sınırlamanızı ve mümkün olduğunca dikkat çekmeden yerine getirmenizi tavsiye ederim."

Papazın yanıtı nazik olmaktan çok aksi: "Bana bir çağrı gönderildi. Bu çağrıyı izlememi dünyada hiçbir güç engelleyemez."

"Böyle söylemeyin Bay Doktor Lepsius" diyor özel müşavir ürkerek, neredeyse telâşlı bir nezaketle: "Bazı dünya güçleri sizi tamamen engellemek için kolları sıvamış durumdalar."

Papaz sol cebini iyice yoklayıp ayağa kalkıyor:

"Size çok müteşekkirim bay özel müşavir, içtenliğiniz ve tavsiyeleriniz için."

Zayıf uzun boylu adam, üzerinde iyi duran kendini beğenmiş mahcubiyeti içinde dikiliyor Lepsius'un karşısında:

"Birbirimizi hemen anladığımıza sevindim bay papaz. Solgun görünüyorsunuz. Bir süre dinlenmeniz, günü gününe yaşamanız size iyi gelecek. Potsdam'da oturuyordunuz değil mi?"

Johannes Lepsius, bay özel müşavire zamanını aldığı için üzüntüsünü dile getiriyor. Ama özel müşavir bir gülümsemeyle kapıya kadar eşlik ediyor papaza:.

"Hayır Bay Papaz, uzun süreden bu yana ilginç bir saat geçirmemiştim."

Aşağıya, öğlen saatlerinin boğuculuğu içindeki Wilhelm caddesine inince, özel müşavirin sözleri doğrultusunda güvercinler kadar yumuşak, yılanlar kadar akıllı davranmasının gerekip gerekmediğini bir kez daha düşünüyor. Ne var ki güvercin olarak da, yılan olarak da başarısız kaldığını anımsıyor hemen. İyi ki temkinli davranıp gerekli pasaportları, vizeleri, yolculuk ve para taşıma için gerekli izinleri çoktan temin etmiş. Biraz önce sol cebini iyice yoklamasının nedeni, bu kutsal şeylerin hâlâ orada olup olmadığını anlamaktı. Birden arkasını dönüyor. Şimdiden peşine kriminal polis taktılar mı acaba? Karar verdi. Basel'e giden ekspres tren üçü kırk geçe kalkıyor. Eve telefon etmek, eşyalarını getirtmek ve yolculuğa hazırlanmak için üç saatten fazla zamanı var daha. Yarın kendisi için sınırlar kapatılmış olabilir. Oysa İstanbul'a gitmek zorunda. Şu an nedenini tam olarak bilmese de oraya ait olduğunu biliyor. Almanya'da oluşturduğu sosyal yardım kendisi olmadan da yürür. Organizasyon tamamlandı, büro kuruldu, iyilikseverler, dostlar, kuruluşta çalışmak isteyenler hazır. Lepsius güvenlik içindeki kayıtsız uzaklıklarda değil, kan denizinin kıyısında olmalı.

Potsdam meydanında insanı uyuşturan bir trafik akışı var. Miyop Lepsius, caddenin öte tarafına sağ salim ulaşabilmek için uzun süre bekliyor. Arabaların, otobüslerin, tramvayların gümbürtüsü, uğultusu, tiz bağırtıları birbiri içinde eriyip birleşmiş bir ses olarak çınlıyor kulaklarında.

Müthiş bir barbar katedralinin çanları gibi. Yıllar önce onu, vahiyci; havari St. Johannes'in kutsal mekânı olan kayalık Batnos-Patino adasına *götüren, sağa sola savrulan küçük vapurun güvertesine yazdığı küçük* şiir düşüyor aklına. Şu an içinde şiirin nakarat bölümü ses veriyor:

"A ve O, A ve O
Diye çalıyor çanlar Patino'da."

Ve bu dizelerden gelen sesin Batnos'la Potsdam meydanı gibi çok farklı iki yeri birbirine bağladığı görülüyor.

* * *

İstanbul'da ürkek bir gece hayvanının yaşamı.

Johannes Lepsius izlendiğini, gözaltında tutulduğunu biliyor. O nedenle Tokatlıyan otelinden dışarıya genellikle geceleri çıkıyor. Geldiğinin ilk günü Alman elçiliğini görev icabı ziyaret etti. Bakan, elçilik sekreteri ya da basın ateşesi yerine İstanbul'a geliş sebebini açıkça soran alt memurlardan biri kabul ediyor Lepsius'u. Yanıt, çok sevdiği bu kente, belli bir amaç gütmeksizin sadece biraz dinlenmek için geldiği yolunda. Gerçekten de amacının belirsizliği doğru. Ne yapacağı konusunda belli bir düşüncesi yok. Ne İttihatçılar tarafından, ne de artık Almanlar tarafından istenmediğinin farkında. Bir süre önce, büyük uğraşlar sonucu Enver Paşa'yla görüşmesini sağlayan o seçkin deniz binbaşısıyla Pera'nın caddelerinden birinde karşılaşmış, ama adam belirgin biçimde çevirmişti başını. Hakkında ne alçakça dedikodular dolaştığını Tanrı bitir! Çoğu kez bu Osmanlı başkentinde, tamamen terkedilmiş olduğunu, anavatanın temsilciliğinin kendisini desteklemesi bir yana neredeyse düşman kesildiğini düşününce buz kesiyor. İttihat onu öldürmeye kalksa, cenazesinin büyük diplomatik gürültüye yol açmayacağı kesin. Cesaretini yitirdiği anlarda ülkesine dönmeyi düşünüyor. Burada zaman yitirmekten başka bir şey yapmıyor. Ağustosun üçüncü haftası geldi bile. İstanbul boğazı üzerinde sıcaklık anlatılmaz boğuculukta. Ne yapmak istiyorum burada diye soruyor kendisine. Durumunu, yedi kez sürgülü demir kapıyı, maymuncuk kullanmadan çıplak elleriyle, hem de polis kendisini izlerken kırmaya çalışan tecrübesiz bir hırsıza benzetiyor. Fakat şu kesin. Ülkenin içlerine geçit veren yedi kez sürgülü demir kapı, gerçek yardımın ucu göründüğü gibi hemen aralanmalı. Resmî yollardan ülke içine akan bütün o paralar yardımın gerçekleşmesini sağlamıyor.

Johannes Lepsius Ermeni Patriği Monsenyör Saven'i ziyaret etmeyi göze aldı. Onu son gördüğü günden bu yana, başpapazın sönmüş bedeninden yaşamın son kalıntıları da çekilmiş gibiydi.

Dindar adam başka şeyler düşünerek konuğuna dikiyor gözlerini. Karşısındakini tanıyınca gözyaşlarını tutamıyor: "Kendinize yazık edeceksiniz oğlum" diye fısıldıyor, "buraya geldiğinizi öğrenirlerse".

Papaz yokluğunda gelişen gerçekleri bütün dehşetiyle öğreniyor şimdi. Patriğin anlatımı öz ve kuru, sanki hiç konuşmuyor gibi. Artık bütün kurtarma girişimleri sadece umutsuz değil, aynı zamanda, göç tamamen uygulandığı için, gereksiz de. Din adamlarının büyük bölümü, politik önderliğin ise tamamı katledilmiş durumda. Artık halkı sadece açlık çeken kadın ve çocuklar oluşturuyor. Bu Ermenilere Almanya ya da tarafsız ülkelerden gönderilen yardım, Enver'le Talat'ın öfkesini, yeni dehşet eylemleri için, tahrik etmekte:

"En iyisi hiçbir şey yapmamak, sessiz kalmak, ölmek."

Acaba Lepsius Patriklik binasının ajan ve muhbirlerle kuşatıldığını fark etmedi mi? Bu odada söylenen her söz, hemen yarın mutlaka Talat Bey'in bilgisine sunuluyor. Gözlerini dehşetle kırpıştıran Monsenyör Saven, konuğuna kulağını ağzına yaklaştırması için ricada bulunuyor. Böylece Lepsius, Musa Dağ'daki Ermeni ayaklanmasını, Osmanlı ordusunun yenilgisini, dağın şimdiye kadar ele geçirilemediğini öğreniyor. Patriğin fısıldayan sesi titremekte: "Korkunç değil mi? Ordunun yüzlerce ölü verdiği söyleniyor."

Johannes Lepsius hiç de korkunç bulmuyor bunu. Mavi gözleri kelebek gözlüğünün altından çocukça bakıyor:

"Korkunç mu? Hayır mükemmel! Böyle üç Musa Dağ daha olsa durum değişirdi. Ah, Monsenyör, keşke Musa Dağ'da olsaydım ben de!"

Papaz dikkatsiz davranıp yüksek sesle konuştu. Patrik korkudan donmuş halde ağzını kapatıyor Lepsius'un. Veda ederken Alman sosyal yardımı tarafından toplanan paranın bir miktarını başpapaza veriyor. Saven banknotları sanki elinde tuttuğu kormuş gibi kasaya kilitliyor aceleyle. Bu paraların hedeflenen bölge Der es Zor'a ulaşacağına ilişkin umut büyük değil. Monsenyör konuğunun kulağına, adamın önce hiç anlamadığı, bir şeyler fısıldıyor yine:

"Patriklikten bizim gibiler, siz ya da başka Almanlar ve tarafsız insanlar değil, aracı ve yardımcı olacak Türkler bulunmalı, anlıyor musunuz Türkler!"

"Neden Türkler?" diye mırıldanıyor Lepsius yavaşça, gözünün önünde Enver Paşa'nın yüzü var. Çılgın bir düşünce.

* * *

Çılgın bir düşünce. Ama yine de Lepsius'tan bağımsız kendisini gerçekleştirme yolunda. Otelin yemek salonunda Lepsius, kırk yaşlarında bir doktorla tanıştı. Profesör Nesimi Bey, Batılılara benzeyen şık bir adam. Tokatlıyan'da kalıyor ama muayenehanesi Pera'nın kibar caddelerinden birinde. Lepsius profesörü önce Jöntürk dünyasının sempatik bir şahsı olarak değerlendiriyor. Avrupai bilgisine ve mükemmel kesilmiş redingotuna rağmen bu görüntü yanıltmakta. İki adam birçok kez sohbet ediyor, üç ya da dört kez de birlikte yemek yiyorlar. Lepsius son derece çekingen ve dikkatli; öyle olmak zorunda. Fakat öteki hiç dikkatli değil, hiçbir şeyden çekinmiyor. Adam, egemen politik eğilime ve Enver-Talat diktatörlüğüne karşı duyduğu nefreti açıktan açığa ifade edince, dehşete kapılarak susuyor Alman. Adam ajan-provokatör olabilir mi? Fakat kültürlü Nesimi'nin kibar görünüşüne, mevkiine, üslubuna, şaşırtan yabancı dil bilgisine bakınca, papazın kuşkusu gülünçleşiyor. Enver'in elinde bu seviyede ajan-provakatör olamaz. Buna rağmen tuzağa düşmeyecek kadar akıllı papaz. Bir Hıristiyan din adamı olarak Ermeni dindaşlarının kaderini hafifletmeye çalıştığını inkâr etmiyor, ama herhangi bir eleştiri de yapmıyor. Daha çok kollayan bir dinleyici konumunda. Nesimi'nin Ermeni dostu olmadığı açık, ama komitenin sürgün politikasına karşı öfkeden kuduruyor;

"Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü Ermenilerin cesetleri üzerinde olacak."

Konuşurken Lepsius'un yüzünde hiç hareket yok: "Ulusun büyük çoğunluğu Enver'le Talat'ın arkasında." "Nasıl? Ulusun büyük çoğunluğu mu?" diye hiddetleniyor Nesimi, "Siz yabancılar bu partinin gerçekte ne kadar küçük olduğunu bilmiyorsunuz. En zavallı sonradan görmelerden oluşuyor bu parti. Bu insanların Osmanlı ulusundan oldukları için övünmeleri büyük küstahlık, çünkü bu safkanlar, genellikle, içinde bütün Balkanların ırk çeşnisinin yüzdüğü Makedonya kazanından geliyorlar."

"Bu eski mesele profesör. Irk olgusuna sadece benzer bir şeye ihtiyacı olanlar dayanırlar."

Nesimi Lepsius'a hüzünlü gözlerle bakıyor:

"İlişkilerimizi tam olarak incelemiş sizin gibi birinin bile Türklerin gerçek doğasından habersiz oluşu talihsizlik. Gerçek Türklerin Ermeni sürgününü sizden daha şiddetle reddettiğini biliyor musunuz?"

Lepsius merakla dinliyor:

"Bu gerçek Türkler kim profesör, öğrenebilir miyim?"

"Dinlerini henüz kaybetmemiş olanların tümü" diyor Nesimi, fakat daha ayrıntılı açıklamaya yanaşmıyor. Aynı günün akşamı, papazın kapısını çalan profesörün tuhaf telâşlı bir hali var:

"Sizi, eğer kabul ederseniz, yarın Şeyh Ahmet Tekkesi'ne götüreceğim. Bu size verilmiş büyük bir armağan. Ermenilere ilişkin açıkça konuşabilirsiniz, belki de bir şeyler elde etmeniz mümkün olabilir." Bir kez daha yineliyor: "Bu size verilmiş bir armağan."

Anlaştıkları gibi, yemekten hemen sonra profesör papazı alıyor. Uzun yolu, çoğunlukla yaya yürüyecekler. Bugün yaz sıcağı, Marmara Denizi'nden gelen hafif serin bir rüzgârla yumuşamış gibi. Bir İstanbul *öğleden sonrasının canlı gökyüzünden, karşıda Asya yakasında yuvalanmış* leylek ve balıkçıl kuşlar geçiyor kümeler halinde. Profesör Papazı Enver Paşa'nın Seraskeriyatının, Sultan Beyazıt camiinin önünden geçirerek Aksaray'ın uzun sokaklarına sokuyor. Yol batıya doğru uzayıp gitmekte. Kent içinin harap karışıklığına girdiler bile. Kaldırımlı sokaklar yok artık. Koyun ve keçi sürüleriyle karşılaşıyorlar. Kararmış, ahşap evlerin arasından, Bizanslılardan kalma kent surları, çatıları, kuleleri ve saray kalıntıları tehdit edercesine yükseliyor. Lepsius kötü kokmasına rağmen son derece romantik bu kent kesiminden, sanatçı gözleriyle zevk alacak ruh hali içinde değil. Bugün tanışacağı İslâm dindarlığının odağı da, yeni tecrübeler edinme nedeniyle bile ilgilendirmiyor onu. Karşı konulması mümkün olmayan iç sıkıcı bir uğraşın egemen olduğu her düşünce gibi, her şeyi sadece ve sadece Ermeni felâketiyle ilişkilendiriyor. Yeni bir şeyler yaşama isteği yok şu anda içinde; plan ve tasarılarla meşgul kafası. Yanındaki adama soru sormasının nedeni merak değil kafasında geliştirdiği tasarılar:

"Herhalde mevlevî dervişlerine gidiyoruz?"

Lepsius, Filistin ve Küçük Asya'da uzun süre kalmasına rağmen, İslâm hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmiyor. İslâm'da sadece Hıristiyanlığın fanatik düşmanını görmekte. Fakat, kendi derinliklerinden hareketle anlamak zorunda olduklarını, yani düşmanlarını en az tanımaları, insanların en büyük zaaflarından biridir. Dolayısıyla papaz da Müslümanların inanç dünyası üzerine çok az şey biliyor. Mevlevî dervişlerinden söz etmesinin nedeni, bu çok bilinen adın ona kolay gelmesinden başka bir şey değil. Doktor Nesimi neredeyse küçümseyici bir hareket yapıyor:

"Hayır, hayır! Şeyh Ahmet, bizim üstadımız, halkın *'Kalp Hırsızları'* dediği bir tarikatın lideridir."

"Komik bir tarikat ismi. Neden *'Kalp Hırsızları'*?"

"Bir süre sonra kendiniz göreceksiniz..."

Ancak yürürken adam yine de bazı açıklamalara girişiyor. İslâm dinî akımının biri şeriat, öteki tarikat olmak üzere iki büyük kola ayrıldığını söylüyor Alman'a. Şeriat, tarikata mensup olmayan Katolik papazlığına oldukça uygunsa da, tarikat keşişlik kurumuna benzetilerek tahrif ediliyor. Derviş olmak, dünyadan vazgeçmek, ömür boyu bir tekkeye çekilmek anlamına gelmez. Belli koşulları yerine getiren, sadrazam ya da terzi, bakırcı, banka memuru ya da subay, herkes mesleğini ve aile yaşamını terk etmek zorunda kalmadan derviş olabilir. Böylece bütün ülkeye çeşitli kardeşlikler yayılıyor ve kardeşler, birbirlerini tanımıyor olsalar da, her yerde "duygularıyla" tanışıyorlar. Johannes Lepsius bilinçli bir dalgınlıkla soruyor:

"Öyleyse bu derviş tarikatları sayıca büyük bir güç oluşturmalılar."

"Sadece sayıca değil bay doktor, bana inanabilirsiniz."

"Peki bu adamların dinsel yaşamları nasıl?"

"Bana söylendiğine göre, bizde buna "çaba harcama" (*exertieren*) diyorlar. Ama büyük ihtimalle bu kavram da yanlış. Belli aralıklarla toplanıp ibadet ediyoruz. 'Zikr' deniyor buna. Herkes hayatında bir kez ya da birçok kez tekkede hizmet etmek ve orada uzun süre yaşamak zorunda. Fakat en önemlisi, hocamız ve üstadımıza yürekten itaatkâr oluşumuzdur."

"Hocanız ve üstadınız Şeyh Ahmet mi profesör?.."

Lepsius Şeyh Ahmet'in kim olduğunu açıkça sormamış olmasına rağmen, Nesimi yine de yanıtlıyor:

"O bir Velidir. Siz 'aziz' dersiniz, ama bu çeviri de yanlış olur. İnsanların yaşamından daha yüce olan yaşamı sayesinde içinde bazı güçler toplanmıştır. Şu Fransız sözcüğünü bilir misiniz: *İnitiation*? Şeyh Ahmet'de mükemmel olan, göreceksiniz, son derece basit biri oluşu."

Yüksek bir duvarın önünde duruyorlar. Görünen selvi ve incir ağaçlarından şebboy ve morsalkımların sarktığı duvarın arkasında bahçe olduğu anlaşılıyor. Profesör bastonuyla kurtçukların delik deşik ettiği kapıya vuruyor. Uzun süre bekliyorlar. Sonra ağır vücutlu, gözleri iyilik ve sevgiyle dolu yaşlı bir adam açıyor kapıyı. Önlerinde müthiş bir karanlık var. Yüzyıllarca öncesinden kalmış bir sedir ağacı egemen her şeye. Ağacın iki kocaman dalından ağır bir zincirin paslanmış halkaları sarkıyor aşağıya. Nesimi papaza, çok eskiden sedir ağacı henüz gençken bu zincirle bağlandığını ve büyümenin içsel gücü demirden zinciri parçalasıya kadar bağlı kaldığını anlatıyor. Derviş yaşamının sembolü. Kent gürültüsünden garip biçimde yalıtılmış bu sessizlikte bir şadırvan

şırıltısı duyuluyor. Türklerin suya gösterdikleri saygının etkileyici bir sembolü bu. Bahçenin sağında karanlık korkutucu bir ev var, solunda ise aydınlık güzel bir ev bulunuyor. Ayakkabılarını çıkardıktan sonra aydınlık, ahşap eve giriyorlar. Nesimi yabancıyı karanlık küçük dar bir merdivenden çıkararak, tahtadan ince duvar ayakları, üst bölümleri telkari gibi oyulmuş duvarlarıyla geniş bir pavyon izlenimi yaratan tekkenin büyük salonuna doğrudan bakan bir tür locaya götürüyor. Oda en güzel halılarla kaplı. Doğu tarafındaki duvarın içine, Mekke'ye dönük, yüksek minderli bir mihrap yapılmış. Tahta mihrabın iki yanındaki merdivenlerde bazı adamlar oturuyor. Doktor bunları, şeyhin temsilcileri ve görevlendirdiği, ona özellikle yakın olan "halifeler" olarak adlandırıyor. Herkes, bu insanların arasında bulunması tuhaf düşen piyade yüzbaşısı, bile beyaz sarıklı. Lepsius'un dikkatini sinirsel bir hastalığı varmış gibi görünen çok zayıf, yaşlı biri çekiyor; sivri sakallı yüzü zaman zaman seğiriyor. Bir de yumuşak esmer sakallı, dikkat çekici güzellikte biri var. Gömlek türü kisve giymiş adamın "şeyhin oğlu" olduğunu söylüyor Nesimi. Cisminden gümüşî parıltılar saçan genç adamın yanında yine beyaz giysiler içinde şeyhin oğlunun beş yaşındaki oğlu bağdaş kurmuş oturuyor. Fakat Lepsius, görünüşü ve duruşuyla buradakilerin arasında en güçlü kişilik olarak görünen birinden ayıramıyor bakışlarını. Papaz, Bayazıt ve II. Mahmut gibi büyük halifeleri, hatta bizzat peygamberi böyle canlandırıyor gözünde. Fanatizmin yiyip bitirdiği bir yüz, maviye çalan siyah sakalı neredeyse göz çukurlarının altına kadar yayılmış. Hiçbir şeyde takılıp kalmayan donuk bakışı, dosta da düşmana da acımasız olduğunu gösteriyor. "O Bursa türbedarı" diye tanıtıyor profesör adamı Lepsius'a ve bu unvanın sembolik anlamda yüksek bir görevi yerine getirenlere, yani sultan ve evliyaların mezarını bekleyenlere verildiğini anlatıyor. Üstelik türbedar sadece Kur'an konusunda değil, bazı modern bilimlerde de bilgi sahibiymiş. Türbedarın tam karşısında oturan küçük, yaşlı adam, evet kehribar tesbihini çeken o beyaz elli adam da ulu sembolik bir görev yapıyor. "Peygamberin silsilenamesinin vekili!"

'Bu adamlar her zaman tekkede mi yaşarlar?"

'Hayır, bugün şeyhi ziyaret etmeleri mutlu bir rastlantı. Silsilename vekili yaşlı adam çok uzaktan, Suriye'den, Antakya'dan geliyor sanırım. Biliyor musunuz, şeyhimizin en eski dostu odur. Adı Rıfat Bereket Ağa."

"Rıfat Bereket Ağa" diye tekrar ediyor Lepsius dalgın halde, sanki bu ad ona çok yabancı değil gibi. Fakat ne ağaya ne de salonu beklenti içinde mırıltılarla dolduran öteki otuz-otuz beş kişiye bakıyor, gözleri

sadece mağrur türbedarda. C nedenle Şeyh Ahmet'in salona girdiğini, ancak yerine otururken fark ediyor. Nesimi Bey haklı. Muhtemelen yüzbinlerce sadık ruha egemen bu tarikat lideri din adamının dış görünüyü, *önemi ve gücünü fazlaca belli etmiyor. Ölçülü bir dostluk ve dünyevî* konuları pratik olarak değerlendirdiğini saklamayan yüz ifadesine sahip şişman, beyaz sakallı biri.

Herkes ayağa sıçrayıp, elini öpmek için neredeyse hırsla yaşlı şeyhe saldırıyor. İnsanlar saygı ve sevgi kanıtlayarak kendilerini tatmin ettikten sonra, Ahmet'in şişman sağ eline eğilen son kişi türbedar.

Zikrederek kendinden geçmenin tanığı olacağı şu anda Johannes Lepsius, hiçbir şey hissetmiyor, hatta belirsiz, zor anlatılır bir rahatsızlıkla kuşatılmış durumda. Tören, şeyhin güzel oğlunun, kendisi gibi beyaz giysiler giymiş on gençle birlikte salonun batı duvarına dizilmesiyle başlıyor. Sıranın sağ ucunda küçücük yüzü büyümüş de küçülmüş bir ciddiyetle parıldayan küçük oğlan var. Bir yerden, neyin genizden gelen monoton sesi doluyor içeriye. Adamın biri yaldızlı rahlenin önünde durmuş, yavaş, kulağa hoş gelmeyen ince bir sesle, gözleri kapalı olduğu halde bir sure okuyor. Yaşlı Şeyh Ahmet eliyle hafifçe işaret ediyor. Kaval ve ilâhi sustu. Şeyhin oğlu, çok yavaş yağan yağmuru yüzüyle yakalamak isteyen biri gibi başını, kulak kesilerek geriye atmış. Boğazından, sanki kutsal kitabın bütün gücünün toplandığı, o akıl sır ermez dizeyi heceleyebildiği için duyduğu mutluluğu taşıyamıyormuş gibi titrek boğuk sesler yükseliyor: *"Lailaheillallah."* "Tanrı'dan başka Tanrı yoktur." Şimdi öteki adamlar da başlarını geriye attılar. Bu iman edişin üç hecesinin iki kez tekrarlanması son derece etkili iniltili bir toplam halinde bütünleşiyor. Böylece müzik parçalarında olduğu gibi te*maya dokunulmuştur, artık geliştirilecektir. Şeyhin oğlu önce hafif köşe*li biçimde sallanıyor. *Lailaheillallah* kesin bir vezne dönüştüğünde, bedeninin üst tarafını, dünyanın dört yönüne, ileriye, geriye, sağa, sola eğiyor. Dört hareketi içeren bu sallanma giderek şiddetlenerek ötekilerine de geçiyor. *Fakat jimnastik ya da balede olduğu gibi hareketler* kesinlikle simetrik değil. Tam tersine! Herkes kendi yasasına bırakmış kendisini. Topluluktaki her kişinin, kendi tanrısına coşkuyla seslenirken tek başına olduğu görülüyor. Ama bu sayede mekanik eş hareketlerin yaratacağından daha çeşitli ve yüksek bir simetri oluşmakta; fırtınayla savrulan ormanın, kıyıya vurarak kırılan hırçın dalgaların simetriği bu. Kişinin tanrısına özgür ve tek başına gidişini organik topluluk mümkün kılıyor. Yaşlı şeyh, halifeler ve öteki katılanlar hafif hareketlerle zikrediyorlar. Genç şeyhin oğlu küçük bedenini umutsuz bir ciddiyetle eğiyor

dört yöne. Genel gürültü içinde ara sıra onun dokunaklı çocuk sesiyle "*La ilah...*" dediği duyuluyor. On iki dakika sonra dervişlerin sallanması neredeyse dik açı halini almış, sesler ise düzensiz, boğuk ulumaya dönüşmüş durumda. Yaşlı şeyh yine belli belirsiz işaret ediyor. Tören birdenbire kesiliyor. Katılanların ve izleyenlerin yüreğine sonsuz bir coşku, içsel bir mutluluk dolduğu anlaşılıyor. Yüzler yorgun bir gülümsemeyle nurlanmış. Adamlar kucaklaşıyor. Johannes Lepsius eski Hıristiyanlığın *agapesini* düşünüyor şu an. Ama nasıl? Aşağıdaki sevgi töreni, ruhla değil, vahşi vücut hareketleriyle sağlanıyor. Anlamıyor Lepsius. Bu arada, küçük kapıdan birkaç kişi daha giriyor içeriye. Su testileri, *yemek dolu tencereler, hatta giysi parçaları var ellerinde. Önüne getirilen* bu eşyalara üflüyor Şeyh Ahmet. Böylece kutsanmış oluyor. Verilen aradan sonra zikre yeniden devam edilecek, bu kez daha yoğunlaşarak hem de. Burada dört sayısı kutsal, o nedenle, aralarla dört kez tekrarlıyorlar. Son zikrin şiddeti ve hızı öylesine dayanılmaz ki, Lepsius zaman zaman, deniz tutmuş gibi gözlerini kapıyor. Son zikir doruğuna ulaşırken, merdivenlerde oturmuş yüzü seğiren zayıf yaşlı adam aniden ayağa fırlayıp, aşağıya iniyor, azgın bir topaç gibi kendi etrafında dönmeye başlıyor; sara nöbeti geçirip yere yığılasıya kadar sürüyor bu. Papaz arkasında oturan doktora dönüyor. Nesimi saralı adamın yardımına koşmayacak mı acaba? Ne var ki Sorbon'da okumuş şık adam da kendinde değil. Bedeninin üst tarafı daireler çizmekte. Gözleri boğulmuş. Küçük İngiliz bıyığının altındaki dudakları arasından uzun süre bastırılmış "*Lailaheillallah*" çıkıyor zar zor. Papazın huzursuzluğu uç noktasında. Fakat hoşnutsuzluğu sadece onun yabancı ve barbarca bulduğu şeyden ileri gelmiyor, aynı zamanda insanların tanrısallık içinde sarhoş oldukları böyle bir olayla başa çıkamadığı için tutuk bir utanç duyuyor.

* * *

Bu derin mahcubiyet, bütünüyle yabancı dünyanın en içine, şeyhin kabul odasına girdiğinde de devam ediyor. O zamanlar Enver Paşa'nın karşısındayken şimdikinden daha endişeli değildi. Ne var ki Şeyh Ahmet onu son derece dostça karşılayıp, Nesimi'yle halifelerinden Bursa türbedarı, Rıfat Bereket Ağa, genç şeyh ve piyade yüzbaşısı toplanmış. Duvarın kenarlarına konmuş alçak divanlardan başka oturacak yer yok. Şeyh Ahmet papaza hemen yanında yer gösteriyor. Johannes Lepsius da ötekiler gibi bağdaş kurarak oturmak zorunda. Yaşlı Ahmet, tecrübe

ve olağanüstü bir dinginliğin egemen olduğu gözlerini konuğa çeviriyor:

"Kim olduğunu, bize geliş nedenini biliyoruz. Seni anlayabileceğimizi *umduğum gibi, senin de bizi anlayacağından kuşkum yok. Belki de kar*deşimiz Nesimi sana, burada, kendimizi sözden çok kalpten kalbe temasa bıraktığımızı anlatmıştır. Öyleyse kalplerimizin ne durumda olduğuna bir bakalım."

Alman'ın ceketinin önü kapalı. Şeyh Ahmet beyaz elleriyle çözüyor düğmeleri. Özür dilercesine gülümsemekte:

"Birbirimize yakınlaşalım."

Johannes Lepsius Türkçeyle Arapçayı oldukça iyi konuşup anlıyor. Ne var ki Şeyh Ahmet bu iki dilin karışımından oluşan ağır bir üslûpla konuşuyor. Özellikle zor ifadelerde Nesimi çevirmenlik yapmakta. Doktorun çevirisi şöyle:

"İki türlü kalp vardır. Biri etten olandır, öteki ise etten olanı, kokunun gülü sarmaladığı gibi sarmalayan gizli ilâhî kalptir. İşte bu ikinci kalp bizi Tanrı'ya ve insanlara bağlar. Aç lütfen."

Belki de seksen yaşındaki adamın ağır gövdesi papaza doğru eğiliyor itinayla. Küçük bir hareketle kendisi gibi gözlerini kapamasını istiyor Lepsius'tan. Alman sakin. Daha biraz önce sıkıntı veren kavurucu susuzluk yok olmuş. İndirdiği göz kapaklarının arkasında, kendisini toparlamak ve Ermeniler uğruna giriştiği mücadelenin gerekçelerini hazırlamak için kullanıyor zamanı. Tanrı, mucizevî biçimde, belki de hiç düşünmediği yandaşlar bulacağı bu yere gelmesini sağladı. Monsenyör Saven'in, Almanların ya da tarafsızların değil, bizzat Türklerin aracı olması yönündeki dileği, bu saçma dilek, şimdi gerçekleşebilirlik kazanmış durumda. Lepsius gözlerini yeniden açtığında yaşlı şeyhin yüzü sıcak güneş ışığı gibi görünüyor. Şeyh kalp denemesinin sonucuna ilişkin hiç söz etmeden, papaza, kendisine nasıl yardımcı olabileceklerini anlatmasını rica ediyor. Önemli konuşma başlıyor:

Johannes Lepsius (önceleri Türkçe sözcükleri arayıp bulurken son derece yavaş ve beceriksiz. Gerekli kavramları söylemesi için sık sık *Doktor Nesimi'ye bakıyor yardım istercesine):*

"Bu saygın tekkede Şeyh Ahmet'in büyük iyiliği sayesinde bir Hıristiyan ve yabancı olarak bulunuyorum... Zikre bile katılmama izin verildi. Tanrı'ya ulaşma çabanızın içtenliği ve coşkusu kalbimi sevinçle doldurdu. Bilgisiz bir yabancı olarak kutsal geleneklerinizin içsel anlamlarını kavrayamasam da ne kadar dindar olduğunuzu hissediyorum... Ama tam da bu dindarlık ve sofuluğu göz önüne alınca ülkenizde olanlar, olabilenler daha korkunç görünüyor bana..."

Genç şeyh (soru sorarmış gibi gözlerini yukarı kaldırarak babasından konuşma izni alıyor):

"Senin uzun yıllardan bu yana Ermeni milletinin yakın dostu olduğunu biliyoruz..."

Johannes Lepsius:

"Dostun da ötesinde. Bütün yaşamımı, bütün gücümü Ermeni milletine adadım."

Genç şeyh:

"Ve bütün bu olup bitenler nedeniyle bizi suçluyorsun?"

Johannes Lepsius:

"Ben yabancıyım, yabancıların, hiçbir zaman, hiçbir yerde suçlama hakları yoktur. Ben sadece olanlardan yakınmak ve öğütlerinizi, yardımlarınızı rica etmek için buradayım."

Genç şeyh (törensel sözlerle sakinleşmeyen açık bir inatçılıkla):

"Buna rağmen olanlardan Osmanlı olarak hepimizi suçluyorsun?"

Johannes Lepsius:

"Halklar çeşitli kesimlerden oluşur. Hükümet ve organlarından. Hükümeti destekleyen sınıflardan ve muhalefetten." ,

Genç Şeyh:

"Peki bu kesimlerden hangisini sorumlu tutuyorsun?"

Johannes Lepsius:

"İlişkilerinizi yirmi yıldır iyi tanırım. Ülkenin iç kesimlerinde de, hükümet liderlerinizle görüşmeler yaptım. Tanrı yardımcım olsun, ama söylemek zorundayım, masum bir halkın yok edilişinin sorumlusu sadece onlardır."

Türbedar (acımasız gözleri, eriyip gitmiş fanatik yüzüyle başını kaldırıyor. Kişiliği ve sesiyle odaya hemen hakim olmuş durumda):

"Peki hükümetin suçu kimde?"

Johannes Lepsius:

"Soruyu anlayamadım."

Türbedar:

"Öyleyse başka bir soru sorayım. Osmanlılarla Ermeniler hep savaştılar mı? Yoksa barış içinde bir arada yaşadıkları bir dönem oldu mu? İlişkilerimizi biliyorsun, öyleyse geçmişimizi de bilebilirsin."

Johannes Lepsius:

"Benim bildiğime göre büyük katliamlar geçtiğimiz yüzyılda başladı. Berlin Konferansı'ndan sonra..."

Türbedar:

"Böylece ilk sorumu yanıtlamış oldun. O kongrede siz Avrupalılar,

İmparatorluğun iç yaşamına karıştınız, reformlar talep ettiniz. Tanrımızı ve inancımızı ucuza satın almak istediniz. Ermeniler de sizin yerli temsilcilerinizdi."

Johannes Lepsius:

"Bu reformları acilen talep eden, Avrupa'dan çok, zaman ve yaşamın gelişimi değil miydi? Güçsüz ve çalışkan bir halk olarak Ermenilerin bu reformları istemeleri anlaşılır değil mi?"

Türbedar (öfkeli, bütün odayı öfkesiyle dolduruyor):

"Fakat biz, reformlarınızı, gelişmelerinizi, faaliyetlerinizi istemiyoruz. Biz Tanrı'yla yaşamak, içimizdeki Tanrı'ya ait güçleri geliştirmek istiyoruz. Sizin iş ve faaliyet dediğiniz her şeyin aslında şeytan olduğunu bilmiyor musunuz? Bunu kanıtlayayım mı? Kimya elementlerinin niteliği üzerine yüzeysel bazı bilgilere sahipsiniz. Peki ama bu yetersiz bilgilerinizi pratiğe uyguladığınızda sonuç ne oluyor? O rezil savaşları yürütebilmeniz için zehirli gazların üretimi! Ya uçaklarınız, onlar daha mı farklı? Kentleri havaya uçurmak için hizmetinizde. Savaşlar arasındaki zamanlarda da yoksulluğu çabucak yağma edebilmeleri için tefeci ve aferistleri taşıyor. Bütün bu şeytanî huzursuzluğunuz yıkım ve imhayla sonuçlanmayan faaliyetin olmadığını gösteriyor. O nedenle eski yoksulluğumuz ve itibarımız içinde yaşayabilmek amacıyla, sizin kültürünüzün reformları, gelişmeleri ve yararlarından kolayca vazgeçebiliriz."

Yaşlı Şeyh Ahmet (konuşmayı uzlaştırma niyetinde):

"Tanrı içeceğini sayısız bardağa döktü ve hepsi de çeşit çeşit."

Türbedar (son derece derin nefretini yöneltebileceği uygun hasmı bulduğuna inandığı için hâlâ sakinleşemiyor):

"*Bu kanlı haksızlığın suçu hükümette diyorsun. Fakat gerçekte bi*zim hükümetimizde değil, sizinkinde. Çünkü bu hükümet sizin ülkenizde eğitildi. Onu kutsal değerlerimize karşı giriştiği caniyane mücadelesinde siz desteklediniz. Bugün uyguladıkları sizin öğretiniz, sizin inançlarınızdır. Buna göre uğrunda mücadele ettiğin halkın kaderinden Osmanlıların değil, Avrupa'nın ve uşaklarının sorumlu olduğunu kabul etmelisin. Ermenilere iyi oluyor, çünkü o asi canilerin ülkeye geri gelmelerini isteyen, onları teşvik eden, yandaş olan onlardı, şimdi ise bu kişilerce yok ediliyorlar. Burada Tanrı'nın parmağı olduğunu görmüyor musun? Sizler ve öğrencileriniz gittiğiniz her yere yıkımı taşıyorsunuz. İsa peygamberin dinini ikiyüzlüce kabul ediyor görünmenize rağmen, ruhunuzun derinliklerinde sadece maddenin hissiz güçlerine ve ebedî ölüme inanıyorsunuz. Kalpleriniz öyle sönük ki, içindeki kullanılmadan kuruyan Tanrı güçleri üzerine *hiçbir şey bilmiyorsunuz artık. Evet, dininiz*

ölüm olmuş, bugün bütün Avrupa'da ölümün orospusu durumunda..."

Yaşlı Şeyh (sert bir bakışla ölçüyü kaçırmamasını emrediyor Türbedara. Sonra, teselli edercesine, yatıştırırcasına elini okşuyor papazın):

"Her şey Tanrı'nın istediği gibi olur."

Genç şeyh:

"Doğru efendi. Bugün ülkemizde egemen olan milliyetçiliğin Avrupa'dan gelen yabancı bir zehir olduğunu inkâr edemezsin. Daha birkaç on yıl önce, halklarımız, peygamberin bayrağı altında barış içinde yaşıyordu: Türkler, Araplar, Kürtler, Lazlar ve başkaları. Kur'an'ın ruhu kanın dünyevî farklılığını dengelemekteydi, bugün, gerçekten de şikâyet etmeleri gerekmeyen Araplar da milliyetçi kesilip düşmanımız oldular."

Yaşlı şeyh:

"Milliyetçilik, insanların kalbinden sökülüp atılan Tanrı'nın geride bıraktığı yakıcı boşluğu dolduruyor."

* * *

Johannes Lepsius (suçlanan Avrupa olarak bağdaş kurmuş oturuyor. Gözünü bir an bile amacından ayırmıyor. O nedenle etkili Bursa Türbedarının küfürlerini dostça karşılıyor. Tutulan bacakları kadar acı vermiyor bunlar Alman'a):

"Burada sizlerden duyduklarım benim için yeni değil. Hatta birçok kez aynı şeyleri vatandaşlarıma ifade ettim. Ben Hıristiyanım, hatta Hıristiyan papazıyım. Buna rağmen burada, huzurunuzda, rastladığım Hıristiyanların büyük bölümünün duyarsız ve tanrısız sözde inananlardan oluştuğunu kabul ediyorum..."

Türbedar (Şeyh Ahmet'in sessiz ihtarına rağmen inatla sürdürdüğü haklı çıkma tavrını bırakmıyor):

"Demek ki gerçek suçluların biz Osmanlılar değil, bizzat kendiniz olduğunu kabul ediyorsun."

Johannes Lepsius:

"Dinim, bütün suçları, Adem'in kaçınılmaz mirası olarak görmemi emreder. İnsanlar, halklar Adem'den gelen suçu top gibi birbirine atıyor. Bu suçu bir tarih ya da olayla sınırlamak mümkün değil. Böyle yapmaya kalksak, nerede başlar nerede bitirebiliriz? Buraya gelişimin nedeni Türk halkına yönelik herhangi bir suçlamada bulunmak değil. Bu büyük bir yanlış olurdu. Burada lütufkâr anlayışınızı rica etmek için bulunuyorum."

Türbedar:

"Kötü olanı uyandırdıktan sonra şimdi anlayış istemek için geliyorsunuz!"

Johannes Lepsius:

"Ben şovenist değilim. Her insan istese de istemese de bir topluluğa aittir ve bu topluluğa bağlı kalır. Bu doğanın tabiî gerçeğidir. Bir Hıristiyan olarak yukarıdaki Tanrı'nın farklılıkları sevgi için yarattığına inanıyorum. Çünkü farklılık ve merak olmasaydı sevgi de olmazdı. Ben de doğam itibariyle Ermenilerden çok farklıyım. Fakat buna rağmen onları anlamayı ve sevmeyi öğrendim."

Türbedar:

"Peki, Ermenilerin bizi ne kadar anladıkları ve sevdiklerini düşündün mü hiç? Sizin şeytanî huzursuzluğunuzu barışçıl ortamımıza elektrik teli gibi çeken onlardı. Yoksa Ermenilerin masum kuzular olduğunu mu düşünüyorsun? İşte sana söylüyorum, uygun bir ortamda ellerine düşen her Türk'ü gözlerini kırpmadan keserler: Bu tür cinayetlere sizin Hıristiyan papazlarınızın da sevinçle katıldıklarını bilmiyor musun yoksa?"

Johannes Lepsius (ilk kez, sert bir yanıt vermemek için kendisini tutuyor):

"Eğer öyle söylüyorsan efendi, intikam adına şurda burda bu tür cinayetler işlenmiş demektir. Ama sizin hocalarınız, mollalarınız, ulemanız da kışkırtmalara katıldılar, bunu unutma. Hem de güçlü olan sizsiniz, Ermeniler ise güçsüz taraf."

Türbedar (sadece bilgili biri değil, aynı zamanda mükemmel bir polemikçi olarak tehlikeli ayrıntılardan hemen uzaklaşıp iyi zırhlanmış genel olana çekilme sanatını çok iyi beceriyor):

"Sizler bütün dünyada dinimiz hakkında iftiralar yaydınız. Bu iftiraların en kötüsü de hoşgörüsüz olduğumuz. Eğer hoşgörüsüz olsaydık, halifenin yüzyıllar boyu hüküm sürdüğü bir ülkede tek bir Hıristiyan yaşamaya devam edebilir miydi? İstanbul'u fetheden büyük sultan, yönetiminin ilk yılında ne yaptı? Hıristiyanları imparatorluğundan kovaladı mı? Nasıl? Hayır, Yunan ve Ermeni Patrikliğini kurup, iktidar, ihtişam ve özgürlükle donattı. Ya sizinkiler İspanya'da ne yaptılar? Yurtları İspanya olan Müslümanların binlercesini denize döküp odun yığınları üzerinde yaktılar. Biz mi size misyoner gönderiyoruz, yoksa siz mi bize? Göğsünüzdeki haçı sadece Bağdat demiryolu ve petrol şirketleri hisselerinin daha iyi kâr bırakması için taşıyorsunuz."

Yaşlı şeyh:

"Güneş ihtiraslıdır, ay ise yumuşak ve barışçıl. Türbedar hakaretamiz

sözler söylüyor. Ama bu sözler sana, konuğumuza yönelmiş değil. Bizim insanlarımızın da, dinimize yapılan haksızlığa öfkelenmelerini anlamak zorundasın. Kur'an'da Tanrı'nın adından sonra en çok kullanılan sözcüğün ne olduğunu biliyor musun? Barış! Peki onuncu surenin ne dediğini? 'Bir zamanlar insanlar tek bir topluluktu. Sonra aralarına anlaşmazlık girdi. Fakat Tanrı'nın emri olmasaydı aralarındaki anlaşmazlık çözümlenecekti!' Siz Hıristiyanlar gibi bizim de birlik ve sevgi imparatorluğuna ulaşmaktan başka bir uğraşımız yok. Biz de düşmanlarımızdan nefret etmiyoruz. Tanrı'ya ait olanı içine alan bir kalp nefret edebilir mi? Kardeşliğimizin en önemli görevlerinden biri barışı getirmektir. Bak, böylesine sert konuşan Türbedar bizim en gayretli barış elçilerimizden biridir. Daha senden haberimiz yokken o sürgün edilenler için çalışmaya başlamıştı. Bu uğraşında yalnız da değil. Gerçek askerler arasında da barış elçilerimiz var..."

(Muhtemelen en yeni ve yetersiz tarikat üyesi olarak en uzak minderlerden birinde oturan piyade yüzbaşısını eliyle yanına çağırıyor).

Yüzbaşı çekinerek yaşlı şeyhinin yanına oturuyor. İri gözleri yumuşak. Hassas bir ifadeye sahip yüzünde sadece bakımlı kalın bıyığı askersel bir görüntü yaratmakta.

Yaşlı şeyh:

"Bizim verdiğimiz görev gereği doğudaki Ermeni sürgün kampını ziyaret ettin."

Yüzbaşı (Johannes Lepsius'a dönüyor):

"Ünlü yurttaşın Mareşal von Goltz Paşa'nın genel komutanlığına bağlı kurmay alayında subayım. Paşanın kalbi de Hıristiyan dindaşları için endişe ve acı dolu. Ne var ki bu konuda Harbiye Nazırının iradesine karşı pek az şey yapabiliyor. Ona başvurup görevim için izin aldım..."

Yaşlı şeyh:

"Peki bu yolculuğun sırasında hangi bölgeleri gördün?"

Yüzbaşı:

"Sürgün kamplarının çoğu Fırat kıyısı boyunca Der ez Zor ve Meskene ovasında bulunuyor. En büyük üç kampta uzun süre kaldım."

Yaşlı şeyh:

"Peki, karşılaştıklarına ilişkin bize bir rapor verebilir misin?"

Yüzbaşı (Lepsius'a acıyla göz atıyor):

"Bu yabancının yanında susmama izin verilmesini tercih ederdim..."

Yaşlı Şeyh:

"Yabancı bunun bizim düşmanlarımızın yüzkarası olduğunu öğrenmeli. Anlat!"

Yüzbaşı (yere bakıyor, uygun sözcükleri arıyor. Anlatılması olanaksız olanı nasıl anlatsın? Tiksintiyle boğulduğu o manzarayı, o korkuyu, sözcükleri, bölük pörçük cümleleri yansıtmıyor):

"Savaş alanları dehşet vericidir... Ama en büyük savaş alanı bile Der es Zor'la karşılaştırıldığında hiç kalır... Nasıl olduğunu kimse tasavvur edemez..."

Yaşlı şeyh:

"En kötüsü ne?"

Yüzbaşı:

"Artık insana benzemiyorlar. Hayalet gibiler... Fakat insan hayaletleri değil, maymun hayaletleri... Ot yedikleri, ordan burdan bir parça ekmek buldukları için yavaş yavaş ölüyorlar... Fakat en kötüsü on binlerce cesedi gömecek güçlerinin olmaması... Der es Zor bir ölüm lağımı sanki..."

Yaşlı şeyh (uzun bir aradan sonra):

"Peki onlara nasıl yardım edilebilir?"

Yüzbaşı:

"Yardım mı? Onlar için en iyisi, hepsini bir günde öldürmek... Kardeşlerimize haber gönderdim... Binden fazla yetim çocuğu Türk ve Arap ailelerine vermeyi başardık... Fakat bu öylesine az bir şey ki."

Türbedar:

"Peki, bu çocukları ailelerimiz içinde sevgiyle, ihtimamla eğitmemizin sonucu ne olacak? Avrupalılar, ırzlarına geçmek, eziyet etmek için onları kaçırdığımızı söyleyip gürültü koparacak."

Yaşlı şeyh:

"Doğru, ama fark etmez." (Yüzbaşıya dönüyor): "Bu zavallılar Türk olarak seni düşman gibi mi görüyorlardı, yoksa güvenlerini kazanabildin mi?"

Yüzbaşı:

"İnsanlık dışı sefaletleri içinde kimin dost kimin düşman olduğunu bilmiyorlar artık... Ne zaman kamplara gitsem kalabalıklar halinde üzerime çullanıyorlardı... Çoğu, neredeyse çırılçıplak kadınlar ve yaşlılar... Açlıktan böğürüyorlardı. Kadınlar atımın dışkısında öğütülmüş yulaf taneleri arıyordu... Daha sonra gösterdikleri güvenle beni parçalayacaklardı... Yerine getiremeyeceğim istekleri ve verdikleri görevlerle yüklenmiş durumdayım... Örneğin şu mektup..."

(Cebinden kirli bir kâğıt parçası çıkarıp Johannes Lepsius'a gösteriyor.)

"Bunu senin gibi Hıristiyan bir din adamı yazdı. Üç gündür toprağın

üzerinde yatan karısının cesedinin baş ucunda oturuyordu. Dayanılır gibi değildi... Neredeyse tamamen tükenmiş küçücük bir adam. Adı Harutyun Nohutyan. Suriye sahilinde bir yerde otururmuş. Memleketlileri bir dağa kaçmışlar. Ona mektubunu memleketlilerine ulaştıracağıma söz verdim. Ama nasıl?"

Johannes Lepsius (Yüzbaşının anlatımları sayesinde bağdaş kurmuş bacaklarının kas ağrılarını çoktan bu yana duymuyor. Kendisine gösterilen pusulanın üzerindeki büyük Ermeni harfleriyle yazılı adresi okuyor sadece: Yoğunoluk papazı Ter Haykazun'a):

"Bütün öteki ricalar gibi bu da yerine getirilemeyecek."

Rıfat Bereket Ağa (Kehribar tesbihi yok elinde. Antakyalı yaşlı adamın narin bedeni, şeyhe doğru hareketleniyor):

"Bu istek yerine getirilebilir... Nohutyan'ın mektubunu memleketlilerine ulaştırmak istiyorum. Birkaç gün içinde Suriye sınırında olacağım."

Yaşlı şeyh (hafif bir gülümsemeyle Lepsius'a dönüyor):

"Tanrı'nın lütfuna bir örnek işte! Birbirini tanımayan iki kardeş, bir talihsizin isteğini yerine getirmek için bu büyük kentte karşılaşıyorlar... Şimdi bizi daha iyi anlayacaksındır. Dostum Antakyalı Ağa'ya bak! Senin gibi güçlü bir yaşta değil artık, 70 yılını taşıyor sırtında. Buna rağmen aylardan bu yana iyi bir Türk olarak Ermeni milleti için çalışıyor, yolculuklar yapıyor. Onlar için Sultan'la Şeyhülislam'ı bile ziyaret etti."

Rıfat Bereket Ağa:

"Kalbimin yönlendiricisi amaçlarımı biliyor. Fakat ne yazık ki onlar çok güçlü, biz ise çok güçsüzüz."

Yaşlı şeyh:

"Güçsüzüz, çünkü Avrupa uşakları halkımızın dinini çalıyor. Aynı Türbedar'ın öfkeli sözlerle söylediği gibi. İşte şimdi gerçeği biliyorsun! Ne var ki güçsüz olanlar korkak değildir. Ermeniler uğruna giriştiğin çabaların senin için tehlikeli olup olmadığına karar veremem ama Ağa ve yüzbaşı için çok tehlikeli olabilir. Bir hain ya da ajan hükümete ihbarda bulunursa ömür boyu hapishaneyi boylarlar."

Johannes Lepsius: (Şeyh Ahmed'in eline eğiliyor. Ama utancını ve kapalılığını aşamadığı için öpmüyor):

"Bu saati ve beni buraya getiren kardeşiniz Nesimi'yi kutsuyorum. Artık umudum kalmamıştı. Fakat şimdi sizlerin yardımıyla bütün nakil kayıplarına rağmen Ermeni ırkının bir bölümünün korunabileceğini umuyorum."

Yaşlı şeyh:

"Bu sadece Allanın elindedir... Ağa'yla buluşun!"

Johannes Lepsius:

"Musa Dağ'dakileri kurtarma imkânı var mı?"

Türbedar (Alman'ın asilere duyduğu sempati Osmanlı yüreği için *fazla geldiğinden yine öfkeleniyor):*

"Peygamber diyor ki: 'Kim bir hainin yararına müdahale ederse kendisi de haindir. Çünkü bilerek ya da bilmeyerek huzursuzluk yaratmaktadır.'"

Yaşlı Şeyh: (Kişiliğinin akılcıl üstünlüğü ilk kez geri çekiliyor. Gözleri uzaklarda. Sözcüklerinden karışık bir belirsizlik duyulmakta):

'Belki de şimdi yitik olanlar güven içindedir, güven içinde olanlar ise yitmiştir."

Şeyhin hizmetçisiyle yumuşak gözlü şişman kapıcı kahve ve Türk şekerlemesi olan lokum sunuyorlar. Şeyh Ahmed fincanı konuğuna kendi elleriyle sunuyor. Veda etmeden önce konuşmayı bir kez daha Ermeni meselesine çekmeye çalışıyor Lepsius. Fakat başarılı değil. Yaşlı şeyh konuya ilişkin her sözcüğü soğukça reddediyor. Buna karşın Rıfat Bereket Ağa, papaza, otuz altı saat sonra yolculuğa çıkmak zorunda olduğu için akşama kendilerini otelde ziyaret edeceğine söz veriyor.

Doktor Nesimi Bey'le papaz, Seraskeriyenin orada ayrılıyorlar. İki adam uzun yolu neredeyse hiç konuşmadan yürüyorlar. Türk, papazın, izlenimlerinin coşkusuyla meşgul olduğu için konuşacak şey bulamadığına inanıyor. Gerçi bu doğru, ama başka açıdan. Heyecanlı adamın kafası yeni fikirlerle öylesine dolu ki neredeyse çatlayacak. Birkaç saat geçirdiği gizemli yeni dünyayı değil, mucizevî bir rastlantı sayesinde aniden ortaya çıkan "ülke içine açılan yol"u düşünüyor. İkide bir Nesimi'nin elini sıkıyor minnetle. Ne var ki adamın konuştuklarını pek anladığı yok. Türk, önümüzdeki günlerde hayatının küçük olaylarına dikkat etmesini istiyor Lepsius'tan. Şeyh Ahmed'in kalp denemesine lâyık görülen biri, öyle olaylarla karşılaşır ki, eğer kavrayabilirse, yaşadıklarından anlam çıkarabilir. Lepsius yalnız kalınca yukarıya doğru, Enver'in yüksek makamının pencerelerine bakıyor. Öğleden sonra güneşinde alev almış gibiler. Bir arabaya atıyor kendisini: "Ermeni Patrikliğine!" Dünyanın bütün ajanları umrunda değil şu an. Tezcanlılığıyla bezgin piskoposu sıkıştırıyor. Monsenyör Saven'ın düşüncesi imkânsız biçimde gerçekleşiyor. Şimdiye kadar bilinmemesine rağmen geleneksel Türk çevreler Ermenilere yardım ediyor. Halkın en iyi sınıfı, ateist önderlere karşı söndür ilemez bir kinle tutuşmuş durumda. Bu ateş kendi davaları için kullanılmalı... Monsenyör Saven yalvaran bir hareketle elini ağzına götürüyor. Tanrı aşkına biraz yavaş! Papazın coşkulu ruhu

geniş bir örgütleme planı geliştiriyor hemen. Patrik, büyük derviş tarikatıyla gizlice bağlantı kurmalı. Böylece etkili bir kurtarma faaliyetine dönüşecek dallı budaklı bir sosyal yardımın temeli atılır. Kendilerinden gelecek güçlü teşvikle Türklerin dinî kesimi mücadelesinde güçlenecek ve halk içinde Enver'le Talat'a karşı güçlü bir direniş oluşacak. Monsenyör Saven, Lepsius'tan çok daha az iyimser. Bütün bunları bilmiyor değil. Fısıltısı zor duyuluyor. Bütün derviş tarikatları sözü edilen tarikata benzemez. Bir kere Mevlevî ve Rufaî gibi en büyük ve etkili tarikatlar gözü kapalı Ermeni düşmanı. Gerçi Enver'e, Talat'a ve Komite'nin öteki büyüklerine lânet okuyorlar ama, Ermenilerin de tamamen yok edilmesinden yanalar. Johannes Lepsius'un güvenini yitirmeye hiç niyeti yok. Uzatılan elleri tutmak zorundalar. Patrik'e, Şeyh Ahmed'le Nesimi Bey'in ayarlayacağı gibi bir görüşme öneriyor. Monsenyör bütün bu cüretkârlıklar üzerine öylesine dehşete kapılıyor ki, tezcanlı papazın odasından çıkmasına neredeyse sevindiği söylenebilir.

Lepsius arabadan köprünün öteki ucunda iniyor. Tokatlıyan'a kadarki kısa yolu yürümek niyetinde. Aylar süren tasavvur edilemez depresyondan sonra, şu an kendisini, geride büyük bir zafer bırakmış gibi yükselmiş hissediyor. Oysa gerçekte hiçbir şey elde etmiş değil, sadece zayıf bir ışık gördü. Düşüncelerle dolu. Büyük Pera caddesinde otelini geride bırakarak yürümeye devam ediyor. Harika, serin bir akşam. Gökyüzü, parkı andıran iki yanı ağaçlarla kaplı caddede, ağaç tepelerinde, açık yeşil renkte parlıyor. Burası son derece seçkin bölgelerden biri. Elçiliklerin bulunduğu bölge diye düşünerek yavaş yavaş geri dönüyor. Burada ark lambaları bile var. Karşısından yavaşça gelen arabanın içi aydınlık. Şişman bir sivilin yanında, canlı sohbete dalmış bir subay oturmakta. Johannes Lepsius ağzında aniden hafif bir korkunun tadını hissediyor. Enver Paşa'yı tanıdı. Parlak, genç görünüşü, kızlarınkine benzer uzun kirpikli canlı yüzü. Yanında oturan fesi yana eğilmiş beyaz yelekli adam ise, birçok resimde görülebileceği gibi hiç kuşkusuz Talat Bey. İşte büyük düşmanla yine karşılaştı. Tuhaftır ama içten içe hep istemişti bunu. Donmuş gibi, yerinden kıpırdamadan arabanın arkasından bakıyor. Araba henüz yüz metre uzaklaşmadan kısa aralıklarla iki kurşun sıkılıyor. Keskin fren sesi. Karanlıktan belirsiz vücutlar çıkıyor ortaya. Sert sesler çarpıyor birbirine. Yardım mı çağırılıyor? Organlarının buz kestiğini hissediyor papaz. Suikast mi? Kader Enver'le Talat'ı bulmuş muydu? Kendisi de tanık mı olacaktı? Karşı konulmaz bir şey Lepsius'u felâket yerine çekiyor. Görmek istemiyor ama elinde değil. Bağrışan gruba kararsızca yaklaşıyor. Çevresinde bağırarak tavsiyelerde

bulunan seyircilerin toplandığı bir karpit lambası yakıyor biri. Şoför sızlanıp küfür ederek arabanın altında çalışıyor. Ne var ki Enver Paşa'yla Talat Bey sükûnetle yan yana dikilmiş sigara içiyorlar. Araba ön lastikleriyle keskin kenarlı bir engele çarpınca lastikler patlamış, motor da arızalanmış. Fakat en komiği, ne Enver sandığının Enver ne de Talat sandığının Talat olmaması. Biri son derece sıradan bir subaya, öteki ise daha da sıradan bir tüccara ya da memura dönüşmüş. Lepsius, böylesine bir hayal üreten taşkın hayal gücüne öfkeli. Delinin biriyim diye homurdanıyor.

Fakat bir saat sonra Rıfat Bereket, odasında otururken araba hikâyesini unutuyor bile. Sarığı ve mavi uzun üstlüğüyle, böylesine Avrupaî bir otele uymuyor Ağa. Lambanın soğuk ışığı altında sert tahta sandalyeye oturmaya uymuyor. Lepsius, kalp hırsızları şeyhinin Suriye'deki halifesi olan bu yaşlı adamın büyük özveride bulunduğunu fark ediyor. Alman yardım paralarından beş yüz lirayı alıp gerektiğinde Musa Dağ'dakiler için kullanmasını rica ediyor. Belki de bazılarının düşüneceği gibi papaz dikkatsiz davranmış değil. Bu küçük ışıklı ellerde, bunu görüyor, söz konusu para, hiçbir gücü olmayan konsolosluklar ya da misyonlarda olduğundan daha emin ve geleceğe dönük saklanmıştı. Belki de ilk kez amacına uygun kullanılacak. Rıfat Bereket dünyanın en zor yazısıyla, parayı aldığını bildiren kocaman bir kâğıdı doldurup törensellikle sunuyor Alman'a:

"Yaptığım alışverişleri bildiren noksansız bir mektup vereceğim sana."

"Ya aldıklarını dağa götürmeyi başaramazsan?"

"Kâğıtlarım iyi... Hiçbir şeyden korkmuyorum! Geriye kalanı öteki nakil kamplarına dağıtacağım. Bu konuda da alındı belgesi veririm."

Johannes Lepsius son olarak Ağa'dan mektuplarını Nesimi Bey'e göndermesini rica ediyor, böylesi daha güvenli. Tanrı aşkına, bu yeni yolun açık kalmasına çalışılsın.

Belki de İstanbul'a boşuna gelmedim diye düşünüyor Johannes Lepsius, Ağa'yı caddeye kadar geçirip odasına döndüğünde. Küçük odada sofu konuğundan bir şeyler kalmış; öncekinden daha derin bir dinginlik. İşinin bugün büyük bir ilerleme kaydettiği bilinciyle yatıyor papaz. Ne var ki şimdi türbedeki şahıslar ağırlık kazanıyor, gözleri, yüzleri, sözleri ve hareketleriyle sıkıştırıyorlar Lepsius'u. Bugün tanışmasına izin verilen bu kişilerin böylesine etkili olduklarını daha önce fark etmemişti: Şeyh Ahmet, şeyhin oğlu, türbedar. Bunlarla uzun tartışmalar sürdürürken dalıp gidiyor; nihayet uyuyabiliyor. Fakat uykusu uzun sürmüyor. Gecenin

ortasında boğuk bir gümbürtüyle uyanıyor papaz. Pencereler öyle tuhaf zangırdıyor ki. Lepsius tanıyor bu sesi. İngiliz-Fransız donanmasının topları boğazdan içeri girmek için atıyor. Eliyle arıyor elektrik düğmesini. Bulamıyor. Kalbe saplanan korkunç bir darbe gibi. Nesimi yaşadığı küçük olayları iyice gözlemesini istememiş miydi ondan? Özel anlamları olabilirdi. Enver ve Talat'a suikast! Boş bir aldanma değil bu, Şeyh Ahmet'in gücüyle bağıntılı bir hayal. Johannes Lepsius önünde açılmış, yüzüne dik dik bakan uğursuz uçurumun kenarında gözlerini kapamak istiyor. Söz konusu olan geleceği görmek miydi, yoksa karanlık caniyane bir dilek mi? Top ateşi gümbürdüyor. Pencereler zangırdamakta. Saçma, saçma diye cesaretlendirmek istiyor kendisini. Fakat ateşli ruhunda, yukarıdaki Tanrı'nın adaletini kırıldığı anda yeniden kurduğunu hissediyor.

2

Stepan'ın Yola Çıkışı ve Eve Dönüş

yıkım! Her şey gönüllülerin seçiminde uğradığı başarısızlıkla başlamıştı. Bu kadar da değil! Babası alaycı sözcüklerle hakaret etmiş, İskuhi'nin ve kendisini daha yeni kabul ettirdiği arkadaşlarının önünde çıtkırıldım biri olarak aşağılanmıştı. Onuru yaralanmış, hırslı çocuğun, babasının sert sözlerinde gizlenmiş korkuyu değil, sadece aşağılanma ve nefreti hissetmesi anlaşılabilir. Stepan'ı, şiddetle savunduğu mevkiden aşağı indirme işaretini bizzat babası vermiş, çocuklar da hemen yerine getirmişlerdi. Yenilen çocuk yenilgi meydanını terk ederken tek bacaklı Hagop bile alaycı gülüşünü gizlemek gereğini duymamıştı. Yine de annesi, öğleden sonra, babasının başladığı o acımasız işi sonuçlandırmasaydı, belki de her şey daha iyi olabilirdi. Anlamlarını yarım yamalak bildiği kötü sözcükleri duymuş olmasına rağmen, vahim sonuçlar doğuran bu olaya ilişkin doğru dürüst düşüncesi yoktu, daha doğrusu, düşünceleri gerçeğe yaklaştığında, dayanılmaz bir kasılmada yitiriyorlardı yollarını. Sonra, tek bir göğüs kafesinin, bu kadar çok yakıcı acıyı nasıl barındırdığına hayret ederek yumruklarını koşucular gibi göğsüne bastırdı. Bütün hırsı, kibri suspus olmuştu. Şimdi sadece bu acı vardı. Stepan babasıyla bozuşmuş, annesini ise, karanlık biçimde, ölümden daha acı bir biçimde yitirmişti. Saatler geçtikçe ne birine, ne de ötekine dönmesi gerektiği kafasında giderek açıklık kazanıyordu. Tuhaf bir duyguyla anne babasını şimdiden ayrılmış ve düşman gibi hissediyordu. O nedenle, içinde, çocuk olan her şey hasretle bunu istese de, dönmemeliydi. Daha büyük kararı oluşmadan önce, Üç Çadır Mevkii'nin uzağında kalmayı tasarlamıştı. Mösyö Gonzague'yla bir kez daha karşılaşması, aynı yerde uyuması mümkün değildi artık. Öte yandan, bu acı örgüsü içinde Gonzague de kalın bir bağ oluşturuyordu. Stepan'ı tam ve eşit haklara sahip biri olarak değerlendirerek dostluğunu kazanmıştı. Oysa şimdi, adi bir suçlu olarak gerçek yüzü açığa çıkmıştı çocuğun gözünde. Stepan, bütün sorunları bir hamlede çözebilmek için, akşama doğru şeyh çadırına gizlice girerek, İsviçre malı sırt çantasına en gerekli şeyleri aceleyle tıkıştırdı. Ne olursa olsun annesinin masasında yemek yemeyi, yatağında uyumayı düşünmüyordu. Bütün insanlardan uzak, tek başına yaşamak istiyor, ama bunu nasıl yapacağını bilemiyordu henüz. Bir süre sonra, birkaç dakika Juliette'in çadırı önünde durdu; kapı perdesi içeriden sıkıca bağlanmıştı, çadırdan çıt çıkmıyordu. Sadece gaz lambasının güçsüz ışığı sızıyordu dışarı. Eli girişin üzerinde asılı duran "küçük çan"ın tutamağına gidecekti ki, güçsüzlüğünün üstesinden geldi. Fakat gözyaşlarına engel olamıyordu, en sonunda sırt çantasıyla birlikte çekip gitti. Kuzey Geçidi'nde Haik'la yüzücülerin veda törenine

rastlamıştı. Kendisiyle, devrik kahramanla kimse konuşmuyordu artık. İnsanlar tuhaf tuhaf bakıp kafalarını çeviriyorlardı. Çoğu kez arkasından güldüklerini hissediyor, bu iliğine, kemiğine kadar işliyordu. Haik'in çetesini görünce büyük bir kavis çizerek yolunu değiştirmek zorunda kaldı. Artık istenmeyen oydu. Oysa, elde ettiği zaferin şişirdiği Sato'nun, çocuk sürüsünün ortasında, hâlâ anlattığı görülüyordu. Nihayet Stepan, savunma siperlerinden birine uzandı, burada rahatsız edilmeden kalabilir ve her şeyi rahatça izleyebilirdi.

Önce iki yüzücü kutsayıcı sözlerle uğurlandı. İki delikanlı Protestan oldukları için, Aram Tomasyan kısa bir konuşma yapmış, ancak Ter Haykazun kutsamıştı. Bundan sonra Haykazun ve Tomasyan, yüzücüleri, birinci siperle geçiti geçip, çalılıklarla dolu dağ sırtının kuzeye doğru yükseldiği noktaya kadar geçirdiler. Uzaklaşmış orman yangınının dağılan bulutları, ince taşıyıcılarını, tuhaf bir eriyiğin, metalik ay ışığını titrek gazlı hava parçacıklarına ayırıyormuş gibi buraya ittiriyordu. Gerçekten de yüzücüler ve onlara eşlik eden yakınları, ışığa batmış ama *dönüşü olmayan öbür dünyaya gidiyor gibiydiler. Kalabalık peşlerinden* akmak istedi. Ne var ki zincir oluşturan silâhlı adamlar sadece ailelerle yakınlarını bırakıyorlardı. Son vedalaşmanın yabancılar tarafından rahatsız edilmemesi için, bu emri Tomasyan vermişti. Başlangıcı uzak akrabalarla vaftiz babaları yaptılar. Her biri gençlere küçük bir armağan veriyordu; ellerinde kalmış bir parça tütün, çok değerli bir parça şeker ya da sadece aziz tasvirleri veya muskalar. Din adamları bu işlemin uzun sürmemesine dikkat ediyordu. Akrabalar armağanlarını verir vermez, yüzücüler Ter Haykazun ve Aram Tomasyan'la birlikte yola koyulmak zorunda kalmışlardı. Sadece en yakınları bir süre daha delikanlılara eşlik ettiler. Kısa, tutuk bir kucaklaşma! Baba eline kondurulan bir öpücük! Annenin hıçkırarak geri dönüşü. Yarı donmuş el sallayış. Sonra anne-babalar da gittiler.

Gördükleri ve görecekleri yalnızlaşan Stepan'ın yüreğini acı-tatlı bir hüzünle dolduruyordu. Yüzücüler hâlâ yalnız değildi. Birdenbire iki kız belirmişti yanlarında. Kardeş gibi benziyorlardı delikanlılara, ama büyük ihtimalle ya nişanlıları ya da sevgilileriydi. Bu ölüm yüklü vesile, nişanlıların yalnız kalmasını yasaklayan katı geleneğin bir yana bırakılmasına yol açmıştı. Çiftler ayrılmış, hiç konuşmadan yukarı çıkmaya başlamışlardı. Böylece kızlar, kalabalık önünde, insan öngörüşüne göre artık hiçbir zaman gerçekleşmeyecek olan sevgilerini açıklamış oluyorlardı. Belirsiz ve ışıkla yoğrulmuş duman bulutları içinde el ele kaybolan bu genç insanları görmenin yarattığı sıkıntıya rağmen, kalabalık da

susuyordu. Kızlar hemen geri döndüler; kendi başlarına, yavaşça iniyorlardı aşağıya.

Öte yandan Ter Haykazun, Halep yürüyüşçüsüne bazı uyarıcı sözler söylemiş, onu kutsayarak haç çıkarmıştı. Haik'ı uğurlayış daha hızlı ve daha soğukkanlıydı. Buraya sonradan göç eden dul Şuşik'in ne akrabası vardı, ne de herhangi bir dost edinmişti. Bilindiği gibi insanlar, bu Kafkasyalı dev kadının Yoğunoluk'la Azir arasında bulunan evinden uzak duruyorlardı. Hakkında hiç kimsenin kötü bir şey söylememesine rağmen, dişi meşe büken, genelde de kendilerinden olmayan biri olarak, ünü hiç de iyi değildi. Bu açıdan bütün dünyanın yerli toplulukları aynıdır. Göçmenlerden hep şüphe duyulur. Ne var ki dul Şuşik de şimdiye kadar Ermeni vadisinde yaşayan insanlara yaklaşmak için herhangi bir çabaya girmemiş, büyük işçi elleriyle hep tek başına idare etmişti evini. Bunun sonucunda şu an, dünyada sahip olduğu tek insanı, Haik'ını gönderirken, sadece Ter Haykazun'la papaz Aram ona eşlik ediyordu.

Babanın yerine çocuğu Ter Haykazun kucaklayıp kutsamış ve çocuk da papazın elini bir oğul gibi öpmüştü. Haykazun'la Tomasyan, bazı koşullarda hayatını kurtarabilmesi için para da vermişlerdi Haik'a. Sonra anneyle oğulu yalnız bıraktılar. Fakat dul Şuşik, ağır elleriyle Haik'ın başını, tutuk, utangaç okşayıp hemen papazların arkasından yürümeye başladı. Ancak Stepan, kadının, artık büyük kümeler halinde evlerine akan kalabalığa karışmayıp, kararsız adımlarla kayalık barikatlara doğru gittiğini fark etmişti.

Gabriel Bagratyan ilk kez bütün geceyi Kuzey Geçidi'ni savunanlarla birlikte geçirmiyordu. Önderler Konseyi bu gece için Nurhan Çavuş'u başkomutan tayin etmişti. Ne mutlu ki askerlerin bir saldırısı neredeyse imkânsızdı. Gerçi birlikler köylerdeki karargâhlarını terk etmemişlerdi, ama Bagratyan köşkünde hasta yatağında yatan yaralı yüzbaşı yeni emir vermediği için, hezimete uğrayan bölüklerden geriye kalanlar aylak aylak dinlenmekle geçiriyorlardı zamanı. Gözcüler hiçbir tehlikeli faaliyet raporu getirmiyor, Vakıf'la Kebusiye arasındaki köy yollarında barışçıl asker yaşantısının sürdüğü bildiriliyordu. Mangalar ve kamp halkı her zamankinden daha güvenlikteydi. Damlacık'ın tutuşmuş bağrı onları koruyordu. Bazen ufukta büyük alevler içinden şimşekler çakıyor, gündüz gibi aydınlatıyordu ortalığı. Bazen de, sanki yangın buraya, Kuzey Geçidi'ne kadar genişlemek istiyormuş gibi görünüyordu. Ama gerçekte çoktan beri aşılmaz bir engelle karşılaşmıştı; bu, Bitias'ın üst tarafında bulunan iki kenarı taşlık, öne çıkmış kaya burnuydu. Tehlike altında olmama duygusu sadece savaşçılara değil, birkaç yaşlıca adamla kâğıt

oynayan Nurhan'a da egemen olmuştu. Her şey gevşemişti. Neredeyse yaşam, Güney Kulesi'ndeki asker kaçaklarının yaşantısını andırıyordu. Nöbetçiler sık sık arkadaşlarının sohbetine katılmak için yerlerini terk ediyordu. Başka zamanlar hiç şakaya gelmeyen komutan, savaşçıların en katı yasaklardan birini çiğneyip bir sürü çalı çırpı ateşi yakmalarına bile göz yummuştu. Bulunduğu her yerde düzen kuran, planlı hareket eden, düşünsel üstünlük, mesafe ve anlayış dolu yumuşaklığın karışımı olan Bagratyan'ın eksikliği açık biçimde görülüyordu. Aradaki fark, insanın Gabriel'in yanında kendisini bırakmamasındaydı.

Gürültü ve çalı çırpıyla yakılmış yeni ateşler Stepan'ın karşı tepeyi çabucak ve kimse tarafından görülmeden, çağrılmadan tırmanmasına olanak sağlamıştı. Hızlanmak istiyordu, çünkü Haik arayı epeyce açmış olmalıydı. Bagratyan'ın oğlu elinden geldiğince çabuk koşuyordu. Omzuna aldığı sırt çantası pek ağır değildi; beş sardalye kutusu, birkaç çukulata, birkaç paket bisküvi, birkaç çamaşır. Babasının çadırında unuttuğu termosu Kristofor'a şarapla doldurtmuştu. Bunlar ve içinde film olmamasına rağmen bırakmaya kıyamadığı, Paris'te geçirdikleri son yılın noel hediyesi olan Kodak fotoğraf makinesinden başka bir de battaniye vardı yanında; bütün donanımı bu kadardı. Apaçık çocukluktu yaptığı. Çatılmış tüfeklerden birini çalma düşüncesinden, Haik'ın da yanında silâh bulunmadığı için vazgeçmişti. Birkaç dakika içinde geçitin karşı tepesine ulaştı. Obüslerin vahşi gürültü patırtıyla Damlacık'a taşındığı - ah, o gece ne kadar gerilerde kalmıştı- uzun, geniş, ağaçsız alan açılmıştı çocuğun önünde. Haik yolsuz bölgede kaybolup gitmeden önce, ona yetişebilmek için koşmaya başladı. Korku kaplamıştı her yanını, acaba ulağa yetişmesi mümkün müydü? Ne var ki daha ilk hızlandığı anda, on adım kadar ötesinde, donup kalmış bir görüntü onu hareketsiz kılmış, en yakın çalılığın arkasına saklanmak zorunda bırakmıştı.

Giderek küçülmüş ayın artık duman esintileriyle çözülüp parçalanmayan ışığı altında dul Şuşik dimdik oturuyordu. Kafkasyalı kadın, uzun bacakları, iyice yayılmış eteği ve ay ışığında iyice büyümüş gölgesiyle Musa Dağ toprağında önemli bir parçayı kaplıyordu. Kemikli ve iri oğul Haik ise annesine bebek gibi sokulmuş, yarı yarıya kucağına oturup, başını göğsüne yaslamıştı. Mermerimsi ışık altında, kadının, artık büyümüş bu çocuğu son kez emzirmek için göğüslerini açtığına inanabilirdi insan. Soğuk, alaycı Ermeni genci Haik, annesinin içinde tamamen eriyip gitmek istiyormuş gibiydi. Kesik kesik nefes alıyor, hıçkırıyordu. Zaman zaman dev kadının ağzından da, kurban edilen çocuğun bedenini okşadıkça, tutuk acı sözler dökülüyordu. Stepan gizlendiği yerde

acıdan kuşatılmış olarak duruyordu. Bu sahneye tanık olduğundan dolayı utanıyor, ama seyretmekten de kendisini alamıyordu. Haik aniden ayağa fırlayıp annesinin kalkmasına yardım ettiğinde, sanki Stepan'ın kendi bedeninden bir parça koparılmış gibi oldu. Dul Şuşik'in oğlu birkaç kuru uyarıcı söz söyledi ve nihayet bağladı:

"Hadi, artık git!"

Başına buyruk Şuşik, oğluna ve kendisine kucaklaşmanın yeni acısını yaşatmamak için hemen söyleneni yaptı. Çabucak bitirmek için beceriksiz, hızlı adımlarla yürüyordu. Haik, hiç hareket etmeksizin annesinin arkasından bakıyordu. Kadın döndüğünde yüzü geriliyor, fakat sallamak için elini kaldırmıyordu. Şuşik'in iri gölgesi gözden kaybolduğunda mutlulukla iç geçirerek yavaşça yola koyuldu. Stepan, Haik'a kısa bir zaman tanımak için yerinde bekliyordu hâlâ. Yol arkadaşı kendisiyle karşılaşmadan önce vedayı unutmalıydı. Ne var ki genç Bagratyan, Hagop'u hesaba katmamıştı. Sarı saçlı, "kitap okuru", iyi yürekli sakat çocuk, Stepan için duyduğu vicdan azabından kurtulamamıştı bir türlü. Kendisi de arkadaşıyla dalga geçmişti. (Aşağı olanlar, toplumun dışında bırakılanlar -buna sakatlar da dahildir- arkadaşları olsa bile sağlıklı birinin, aşağıya, kendi yanlarına yuvarlanmasından muzaffer bir sevinç duymaktan alıkoyamazlar kendilerini.) Gerçi Hagop, ihanetini Stepan'ın çocuk sürüsü tarafından kovalanışı sırasında telâfi etmeye çalışmıştı, ama artık yeterli değildi bu. Çocuk suçluluk duygusundan da öte kaygılarla doluydu. Her şeyi önceden hissetmişti. Vahşi çevikliğiyle Stepan'ı kent çukurunda, gençlerin toplandıkları yerlerde, tek bacağıyla sekerek saatlerce aramış, Juliette hanımın çadırına giderek perdenin küçük aralığından içeriye göz atmaktan bile kaçınmamıştı. Şimdi tuhaf biçimde heyecan duyduğu şu görüntüyü bir türlü atamıyordu kafasından: Uzun boylu, beyaz tenli kadın ölü gibi yatağa yatırılmıştı, başkomutan ise, ayakta düş görüyormuş gibi dikmişti kadına gözlerini. Tek bacaklı çocuk, ulakları uğurlama töreninde, Stepan'ı sırt çantasıyla saklandığı yerde fark ettikten sonra hisleri kesinlik kazanmıştı. Harcadığı çabadan soluk soluğa Stepan'ın yanına tırmandı: "Bunu yapmamalısın! Hayır! Burada kalmalısın!" "Sen pis köpeğin birisini Seninle işim yok benim." Gabriel'in oğlu çabuk affeden insanlardan değildi. Ancak Hagop ayaklarına sarılmıştı:

"Gitmeyeceksin! İzin vermem. Burada kalacaksın!" "Bırak beni, yoksa tekmeyi yersin yüzüne." Sakat çocuk ayağa kalkarak Stepan'ın yanına dikildi, umutsuzca fısıldadı:

"Kalmak zorundasın! Annen hasta. Henüz bilmiyorsun..." Bu da tutmamıştı. Gerçi Stepan bir an durakladı, ama sonra dudağını büktü:

"Ona yardım edemem..." "Bir daha buraya hiç gelmeyeceğini, onu bir daha hiç görmeyeceğini biliyor musun?.."

Stepan bir süre yere dikti gözlerini, sonra arkasını dönüp Haik'ın peşinden koşmaya başladı.

Hagop da arkasından geliyordu:

"Bağıracağım... Herkesi uyandıracağım... Seni bir yere kapamalılar... Ah, ah, bağırıyorum..."

Sonra gerçekten de bağırmaya başladı. Ne var ki cılız sesi, bulundukları yerden yüz metre bile uzakta olmayan Haik'a ulaşabilmişti sadece. Halep yürüyüşçüsü dönüp arkasına bakmış ve durmuştu. Stepan ona doğru fırladı hemen, ardından da el değecek kadar mesafede Hagop koşuyordu. Hagop'un sesinin kendisine engel olmaması için koşarken bağırıyordu Stepan:

"Haik, seninle geliyorum..."

Halkın ulağı, önce ikisinin de iyice gelmesini bekledi. Sonra, göz kapakları yarı kısılmış halde, en ciddi bakışlarıyla yukarıdan aşağı süzdü *Stepan'ı:*

"Beni neden yolumdan alıkoyuyorsunuz? Kaybedilen her dakikaya yazık."

Stepan kararlılıkla sıktı yumruklarını:

"Seninle Halep'e geleceğim!"

Haik'ın elinde kendi yaptığı sopa vardı. Sopasını şu an, işi olmayan *birinin yanına yaklaşmasını engellemek amacıyla silâh gibi uzatmıştı:*

"Beni Önderler Konseyi görevlendirdi. Ter Haykazun da kutsadı. Sen görevlendirilmedin, ayrıca kutsanmış da değilsin..."

Haik'ın yanında her zaman süklüm püklüm olan, dalkavukluk yapan Hagop, ısrarlı çabayla tekrarlıyordu:

"Sen görevli değilsin, kutsanmadın da. Sana yasak!"

Stepan, Haik'ın sopasının ucunu tutup el sıkarmış gibi kavradı:

"Senin için de, benim için de yeterli yer var."

"Burada önemli olan ne sensin, ne de benim. Önemli olan konsolos Jackson'a vereceğim mektup."

Stepan muzaffer edayla cebini yokladı:

"Konsolos Jackson'a verilecek mektubun bir kopyası da bende. İki mektup tek mektuptan iyidir."

Haik, konuşmaya son vermek için sopayı hızla yere salladı:

"Herkesten daha akıllı olduğunu göstermek niyetindesin yine."

Hagop bu cümleyi de son derece sadık biçimde tekrarlamıştı. Ne var ki Stepan zerre kadar geri çekilmiyordu:

"Ne istersen yap! Yeterince yer var. Halep'e gitmemi engelleyemezsin."

"Ama sen böylece mektubun Halep'e ulaşmasını engelleyebilirsin."

"Senden daha kötü yürümem."

Haik'ın sesi Stepan'ı birçok kez çileden çıkartmış o kibirli tonu almıştı yine:

"Demek yine gösterişçilik?"

Bugünün bütün korkunç yaralanmalarından sonra Stepan için fazlaydı bu. Yere oturup yüzünü elleriyle kapadı. Ne var ki Haik, küçümsemeyi sürdürüyordu:

"Halep'e gelmek istiyor, oysa şimdiden yoruldu."

Bagratyan'ın oğlu kendi kendine sızlanıyordu:

"Geri dönemem... İsa... ben... dönemem... artık... geri..."

Belki Haik şimdi Stepan'ın içinden geçenleri birbiriyle ilişkilendirmiş ya da annesi Şuşik'i düşünmüştü. Belki de yolculuğu sırasında tamamen yalnız ve terkedilmiş olmama isteği sarmıştı içini. Kim bilebilir? Sonuçta, Stepan'ın söylediklerine işaret ederken üslûbu önemli ölçüde yumuşaktı:

"Haklısın, yeterince yer var. Hiç kimse seni engelleyemez..."

Fakat Hagop, umutsuz itirazını sürdürmek için bütün gücünü topladı:

"Ne? Engelleyemez miyim? Kurtarıcı İsa! Onu ihbar edeceğim!"

Kararın verilmesine aptalca söylenmiş bu "ihbar" sözcüğünden başkası yol açmamıştı, çünkü bu sözcük Haik'ı şiddetle öfkelendirmişti. Ne kadar büyük ve ciddi de olsa, ruhunda, bütün dünyada aynı olan öğrenci ahlâkının temel yasasını barındırmaktaydı. Hangi amaçla yapılırsa yapılsın muhbirlik ve ihanet, bu yasada bedeli olmayan bir suçtu. En içten acımasızlıkla sakat çocuğun üzerine yürüdü Haik:

"İhbar mı? İhbar et bakalım! Ama daha önce, o tek bacağını da öyle bir kırarım ki, eve bile gidemezsin."

Hagop dehşet içinde geri çekildi biraz. Tehditlerini güçlü yumruklarıyla çoğu kez gerçekleştiren Haik'ı tanıyordu. Hiç hoşlanmadığı sarışın çocuğun direnişi, Haik'ın zorba doğasını tahrik etmiş, böylece Stepan için dönüm noktası olmuştu. Şimdi sıra tamamen konuyla ilgili bir soruya gelmişti:

"Beş günlük yiyeceğin var mı? Yol bu kadar sürüyor, yani her şey yolunda giderse tabii."

Stepan sırt çantasına vurdu kasılarak, sanki en uzun sefer için yeterli donanımı vardı. Haik ise söylenenin doğru olup olmadığına bakmadan kısaca emretti:

"Şimdi marş! Sayenizde zaten yeterince zaman yitirdim." Ne "geriye marş" ne de "ileriye marş" demişti. Peşinden gelen Stepan'la ilgilenmeksizin yürümeye başladı. Buna göre Haik, Bagratyan'ın oğlunu beraberinde götürmüyor, bu gece vakti, ücra dağ yollarında yeterince yer olduğu için, sadece gelmesini engellemiyordu.

Hagop, görevli çocukla kaçağın, ay ışığına batmış mağaranın arasından kayboluşlarını kararsızlıkla izledi. Kent çukuruna geri sekmesi neredeyse bir saat sürmüştü. Stepan'ın akılsızca kaçışı bir kaya kütlesi gibi yere çökertiyordu Hagop'u. İskuhi'nin İncili'ni almak için giriştiği bundan çok daha masum oyunu düşündü ve bu oyunun muhtemel korkunç sonuçlarını. *Ne yapabilirdi? Ailesinin kaldığı kulübede herkes uyuyordu.* Birkaç uyku mahmuru sözcükle yeni gelene yer açtı babası. Çocuk soyunmadan yatağına attı kendisini. Gözlerini, ince bir elek gibi ay ışığını sızdıran çalıdaki dallara dikmişti. Gece yarısını epey geçe, Samuel Avakyan bütün aileyi uyandırdığında, *hâlâ* gözünü kırpmamıştı. Zavallı çocuk hemen olanları anlatıp, Gabriel Bagratyan, Kristofor, Avakyan ve yardıma gelen öteki adamları Haik'la Stepan'ı bıraktığı yere götürdü. Kaçak çocuğu bulmak için hemen bir arama devriyesi çıkarıldı. Bagratyan dansçı Kevork'la birlikte, hiçbir şey elde edemeden güneşin doğuşuna yakın dönmüştü geri. Ötekilerinin de aramaları sonuçsuzdu. Çocuklar arayı çok açmışlardı, bunun da dışında Haik, *Önderler Konseyi'nin seçtiği yoldan gitmemiş, kendisini yanıltmaz sezgilerine* bırakmıştı.

* * *

Yüzücüler, Ras el Chansir Burnunu keserek, sakin bir güvenlik içinde kıyı bölgesi Arsus'a doğru yol alırken, iki oğlan, uçsuz bucaksız zorlu tepeleri inip çıkmışlardı. Haik'ın görevi, Belen vadisinin güney ucuna ulaşasıya kadar tehlikesiz dağ sırtından ayrılmamaktı. Kırıkhan'a vardığında, Hammam üzerinden Halep'e giden araba yolunun yakınlarında yürüyecekti. Ay ışığının aydınlattığı biçilmiş buğday tarlaları ve yanmış *bozkırda iyi ilerleyebilir ve tehlike anında yeterli siper bulabilirdi. Büyük* kente gitmek için ise askerî yola çıkarak mısır koçanları ve meyanköküyle yüklü köylü arabalarından birine atlamayı göze almalıydı. Böylece Tanrı'nın yardımıyla, askerî nöbetçiye görünmeden kent sınırından geçebilirdi. Fakat ne olursa olsun Mr. Jackson'a yazılan mektup hiçbir koşulda üzerinde ele geçmemeliydi. Haik kendisine verilen görev konusunda yol arkadaşını da tamamen bilgilendirerek, karşılaşacakları zorluk ve

tehlikeleri olabileceğinden de korkunç biçimde anlattı. İnsansız dağlarda her şey çocuk oyuncağıydı. Görmesi, bile hep ayağının altında tuttuğu patika, yaklaşık bir saatlik yürüyüşten sonra aşağıya, vadiye doğru inmeye başlamıştı.

Görevli çocuk durup Stepan'ı uyardı:

"Evet, geri dönmek için hâlâ zamanın var. Yolunu şaşırmazsın. İyi düşün! Bir süre sonra artık geriye dönüş imkânsızlaşacak."

Stepan kızgın bir hareket yaptı. Oysa yüreği tereddütle doluydu. Kaçışının nedenleri birdenbire pek akla yakın gelmemeye başlamıştı. Haik, orman yangınının belirtisi olan kırmızımsı bir dumanın tüttüğü Damlacık yönüne işaret etti:

"Artık oraya gidemeyeceksin, kimseyi göremeyeceksin..."

Bagratyan'ın oğlu gerçek isteğinin ne olduğunun bilincine varamıyordu bir türlü. Haik'ın karşısında güçsüzlüğünü göstereceğine ölmeyi tercih ederdi. Tutuk utangaçlıkla, cebinden, bir zamanlar amcası Avedis'in stüdyosunda asılı duran haritayı çıkardı. Keskin ay ışığı altında, ciddi ciddi bulundukları yeri gözden geçiriyormuş gibi yapıyordu. Ancak, bu "kurumlu saçmalık" Haik'ı kızdırmıştı; eline vurup haritayı düşürdü, bu arada öğüt vermekle zaman kaybetmemişti. Bunun üzerine Stepan, kibirli arkadaşına yürüyüşte ne kadar iyi olduğunu kanıtlamaya karar verdi. Yol arkadaşını bedensel açıdan zor duruma düşürmek için olağanüstü hızla yürümeye başlarken bütün kasları gerilmişti. Oysa Haik, Stepan'ın zorlamasıyla aptalca bir tempo tutturmayı düşünmüyordu hiç. Düzenli, neredeyse vakur bir halde yürümekteydi. Bir süre sonra Stepan, büyük korkuyla yalnız olduğunu fark etti. Ötekine üstünlüğünü göstermek isterken yolunu yitirmişti. Bu issizlıktan kendi gücüyle kurtulamayacağını da hissediyordu. Yüreği çarpıyor, fakat bağırmayı göze alamıyordu. Bitmez tükenmez dakikalardan sonra, ay ışığı altında, kendisiyle ilgilenmeden çalılıkların arkasından çıkıp gelen Haik'ı görünce -yaşadığı utanılası olayı fark ettirmemeye çalışarak- tek söz etmeden daha güçlü olanla birlikte yürümeye başladı. Böylece ikisi arasındaki üstünlük mücadelesi her zaman için karara bağlanmış oldu. Çabucak dar vadiye vardılar. Sağlarında büyük Sanderan köyü uzanıyordu. Tanrı'ya şükür ki tek ışık yanmıyordu. Sadece biri, genizden gelen bir sesle kalıplı bir şeyler söylemekteydi. Ölüme gebe bir bölgeden gizlice geçmek tüyler ürpertici duygular uyandırıyordu. Ne var ki Sanderan'ın vahşi köpekleri aldanmamış, iki Ermeni çocuğunu köy çıkışına kadar izlemişlerdi. Haik, kendinden son derece emin dağın kuzeydoğusuna çıkan yeni patikayı bulmuştu. Ay ışığına batıp çıkan seyrek yapraklı ağaçların

oluşturduğu ormandan geçerlerken Stepan, gecenin sarhoş eden serüvenci canlılığına kapıldı. Her şeyi unutmuştu. Şarkı söyleyip sevinç narala-rı atmak geliyordu içinden. Yorgunluk? Böyle bir şey var mıydı? Birçok kez mola vermelerine rağmen, güneş doğduktan sonra on milden fazla yol katetmiş ve dağın, kuzeye doğru, geniş ormanlık taraçalar biçiminde alçaldığı noktaya ulaşmışlardı. Stepan haritasıyla birlikte kala-kalmıştı, fakat Haik belli bir yöne işaret etti sertçe:

"Oraya gideceğiz, Belen'e!"

Sadece bir kez annesiyle birlikte Belen ve İskenderun'a, hem de çok çok farklı bir yoldan, kıyı yolundan, eşek sırtında yolculuk yapmış olmasına rağmen, her şeyi içinde duyuyordu. Haik, nihayet huzurla uyuyacakları bir yer arayabileceklerini, yemek yiyebileceklerini ve öğleye kadar dinlenebileceklerini bildirdi. Kısa uykuyla yetinmek zorundaydılar, başka türlüsü mümkün değildi. Sadece çimenli ve gölgelik bir yer değil, aynı zamanda bir pınar bulmak için Haik'ın uzun süre aranması gerekmedi. Zaten pınar bulmak, suyu bol Musa Dağ çevresinde mucize değildi. Her toprak parçasının gizli özelliklerine, en fark edilmez sıcaklık farklarına, bitki örtüsü değişikliğine, hayvan besinlerine, derisiyle yanılmaz biçimde tepki veren Haik için, su bulmak komik denecek kadar önemsiz bir şeydi. Çocuklar bu noktada, tam istedikleri gibi bir su birikintisi oluşturmuş pınar yatağına kamp kurmuşlardı. Önce susuzluklarını giderdiler. Fakat sonra medenî çocuk, Haik'ı şaşkınlığa uğratarak bir parça sabun çıkarıp temizlenmeye başladı. Bu gereksiz faaliyeti kınayıcı bir ciddiyetle izleyen Haik, Stepan'ın işi bitince ayaklarını su birikintisine soktu keyifle, çünkü ayaklar çok önemliydi. Sonra, oğlan çocuklarına özgü neşeyle yiyeceklerini takas ettiler. Dul Şuşik oğlu için koyun kıyması, yağ ve soğan parçacıklarından üç büyük sucuk hazırlamış, ayrıca nereden bulduğunu sadece Tanrı'nın bildiği taş gibi sert bir de ekmek koymuştu. Damlacık'ta ekmek, hamur işi ve tarım ürünlerini saklamak büyük suçtu; bu suçu işleyenler bir süre günlük yiyecek dağıtımının dışında bırakılıyorlardı. Fakat yine de kulübelerde, nereden bulundukları çözülemez bir bilmece olan bu tür hazineler ortaya çıkıyordu gizlice. Hep aynı hikâye. En fazla zor içeren yasal tayına bağlama usulü bile, hiçlikten inanılamaz olanı çekip çıkaran yaratıcı yaşam akımını tamamen engelleyemez.

Stepan'ın koyun sucuğu ve bazlama karşılığında verebileceği Fransız kutu sardalyası ve İsviçre çikolatası -Haik bu yabancı leziz yiyeceklerin isimlerini bile bilmiyordu- neredeyse sembolik bir şey sayılabilir. Çocuklar kendilerinden geçmiş, bir sonraki günü düşünmeden,

stoklarından bolca tüketiyorlardı. Ne var ki Haik birden kendine geldi, kendi yiyeceklerini hemen kaldırarak Stepan'a da aynı şeyi öğütledi:

"Bolca su iç, yiyeceklerini idareli kullan!"

Çocuk söyleneni yaptı. Termosun aliminyum bardağıyla, Stepan'ın biraz da şarap karıştırdığı pınar suyundan çokça içtiler. Sanki, bir başka Ermeni çocukla birlikte, acımasız büyük kentin tam ortasına giden ölümcül tehlikeli yolculukta değil de -oysa bu yolculuk onun ne hakkı ne de göreviydi- neşeli bir tatil yürüyüşündeymiş gibi iyi hissediyordu kendisini. Acı veren her şey kesinlikle Damlacık'ta kalmıştı sanki. Uzun gece yürüyüşünden sonra, bu zararsız iyicil sabah dünyasında yaşamak insanın içini nasıl da hareketlendiriyordu. Stepan kattanmış örtüyü başının altına koydu. Şafak giderek daha sıcak akın ediyordu üzerlerine. Bir kez daha doğrulup çocukça kekeledi:

"Vahşi hayvanlar gelmez mi?"

Haik, geniş sustalı bıçağını önemseyerek yanına koymuştu:

"Korkmana gerek yok. Uyusam da her şeyi görürüm."

Stepan korkmuyordu. Haik amma da iyi bir nöbetçiydi, uyuduğu zaman bile! Hep hayranlığını kazanmak istediği bu kaba oğlana karşı duyduğu sokulgan güveni, hiçbir zaman bir insana karşı duymamıştı. Artık kendisini tamamen Haik'ın liderliğine bırakmıştı. Uykudayken bile eli arkadaşını aramaktaydı.

"Şimdi kendimize sarık yapmalıyız" dedi Haik, "herhangi birine rastladığımızda dikkat çekmemek için".

Beline sardığı kuşağı açıp keçe külâhına beceriyle doladı. Stepan ise, kuşağını başına sarma işinde pek başarılı olamadığından, peygamberin başörtüsünü doğru sarması için yardım etti ona. Bu arada bilgisiz çocuğa gerekli şeyleri açıklıyordu:

"Gerektiği zaman beni taklit et. Ama en iyisi ağzını hiç açmaman."

Öğleden sonra geç saatlerdi, meşe ve kayın ağaçlarının tepelerinden, süzülen yırtıcı kuşlarla dolu altın rengine batmış gökyüzü görünüyordu. Oğlanlar arkalarında altı saatlik yol bırakmışlardı. Yol sözcüğü burada sevecen bir abartma olarak anlaşılmalı. Ortalıkta tek bir patika bile görünmediği için vadiye çıkması gereken su yollarından zorla ilerliyorlardı. Zorla ilerlemek kavramı çok isabetliydi, çünkü sık ve inatçı çalılar, sarmaşıklar, sert ve lâstik gibi esnek, ama dikenli tel gibi batan dikenlerle dolu fundalıklar her adımı engelliyordu. Öyle çok dağ taraçası, öyle çok kayalık bayır aşmak zorunda kalmışlardı ki, dağ, sona ermemek için her defasında bir başka bahane bulur gibiydi. Stepan hiçbir şey hissetmiyordu artık. Elleri, dizleri, bacakları yara bereyle

doluydu. Saatlerdir tek sözcük etmemiş, ama şikâyette de bulunmamıştı. Şimdi çıplak tepelerden birine oturmuşlar, altlarından geçen Belen'in kireç beyazı geçit yoluna bakıyorlardı. Yolun yeni yapıldığı görülüyordu. Her yerde rastlanan çakıl öbeği insanların burada kısa süre önce çalıştığına ilişkin ipucu veriyordu. Gerçekten de, İskenderun limanını Halep ovasına, böylece Akdeniz'i bütün Asya'ya bağlayan bu geçit yolu, Suriye diktatörü Cemal Paşa'nın sınırsız iktidarını ve enerjisini göstermekteydi. Acımasız general, temelsiz ve çürük bu yolun, bir ay içinde, kusursuz düzlükte, sağlam temelli mükemmel bir yola dönüştürülmesini emretmişti; bu emir yerine getirildi, öyle ki Türkler bile, içlerinde saklı, uyandırılmamış enerjiye şaşırıp kaldılar. Yol bu noktada doğuya doğru kavis çiziyordu. Haik ve Stepan o nedenle yolun küçük bir bölümünü görebiliyorlardı. Görebildikleri mesafede ne tek insan, ne de tek taşıt, eşek, at vardı. Sadece zaman zaman bir tavşanın ya da sincabın beyaz şeride atlayıp karşı tarafa sıçradıkları görülüyordu. Stepan, aşağıdaki düzgün yol olanağına hasretle bakıyordu. Haik da gevşemiş, bu imrenilecek şeye dayanamıyor gibiydi. Stepan'la giriştiği gözüpek dikkatsizlik üzerine konuşmadan ayağa fırlayıp bayırı inmeye başladı. Dümdüz yolu ayaklarının altında hissettiklerinde, susuz kalmış bir insanın kana kana su içtikten sonra içine düştüğü keyif sarmıştı ikisini de. Stepan'ın *içinde yeni bir hırs, yeni bir güç artmıştı. Haik'la aynı hızda yürüyordu.* İki yanda dik tepeler başlamış, yol bir dar geçite dönüşmüştü. Tuhaftır ama güvenlikte olma duygusuyla birlikte dikkatsizlik de artmıştı. Bir süre sonra, iki yandaki dağlar, biraz birbirinden ayrıldı, yol yokuş aşağı eğim kazanmıştı. Bir dönemeç, sonra ova çıkacaktı karşılarına. Yol akışına dayanılmaz biçimde kapılmış olarak yok olmaya doğru yürüyorlardı şimdi. Zira köşeyi döndüklerinde karşılarına ova değil, çatısında hilalin dalgalandığı bir Osmanlı karakolu çıkmıştı. Binanın önünde dört iğrenç zaptiye aylak aylak duruyordu. Yol kenarlarında ise kürek, krampon ve taş baltalarla İnşaat Taburu çalışmaktaydı. Bitkin düşmüş yürüyüşçüler taslih ve teçhiz askerlerinin gürültülerini, genizden gelen hüzünlü sesle söyledikleri şarkıları duymamışlardı. Korku ve şaşkınlık öylesine yoğundu ki Haik bile neredeyse yarım dakika yerinden kıpırdayamamıştı. Ama sonra hemen Stepan'ın elini tutup kendisiyle birlikte çekti. Dönemecin arkasındaki çalılıkların içine yuvarlandılar. Şanslarına tam da bu noktada siper alabilecekleri kaya kütleleri ve fundalıklar değil, dar kayın ağaçları vardı. Dağ yumuşak biçimde tırmanıyordu yukarı doğru. Nereye? Haik'ın içindeki gözler zaptiyelerden birinin öne doğru eğilip elini gözlerine siper ederek ortalığa göz gezdirdiğini, sonra

boğazı yırtılırcasına bağırarak bütün takımla birlikte peşlerine düştüğünü görür gibiydi. Bu sadece bir kâbus değildi. Sesler! Türklerin adımları altında yapraklar hışırdıyordu. Stepan gözlerini kapayıp iyice Haik'a sokulmuş, Haik ise Stepan'a sol koluyla sarılmıştı; sağ elinde açılmış bıçağını tutuyordu. Ölüme hazır olmak. Fakat kulaklarına fısıltı halinde ulaşan ses Türkçe değildi:

"Çocuklar, çocuklar! Neredesiniz? Korkmayın!"

Ermeni heceleri hayal gibiydi. Stepan gözlerini açınca, ağaçlar arasından üstü başı lime lime, soluğu kesilmiş bir Ermeni askerinin ortaya çıktığını gördü. Saçları karmakarışık iri gözlü bir kurukafaydı bu. Feryat eden gözlerine kadar hemen hemen Sarkis Kilikyan'ın kopyasıydı. Haik kendini toparlayıp bıçağını yerine koydu. Yol işçisinin sesi heyecandan titriyordu:

"Sen, Yoğunoluk yolu üzerinde oturan büyük Şuşik'in oğlu değil misin? Beni tanımadın mı?"

Haik, giysileri üzerinden dökülen, üstelik yalınayak olan bu iskelete doğru gözlerine inanamadan yürüdü. Bakışları yukarıdan aşağıya süzdü adamı: "Vahan Melikentz, Azir'den" dedi çekimser; sanki torbadan gelişigüzel bir isim çekiyormuş gibiydi. İş askerî hararetle salladı başını, sakalından aşağı gözyaşları yuvarlanıyordu, genç memleketlileriyle karşılaşmak çok etkilemişti adamı. Haik'ın adını tahminen söylediği bu zavallı insanın, her gün karşılaştığı yakışıklı, gösterişli ipek böceği yetiştiricisi gerçek Melikentz'le ne ilgisi vardı? Melikentz umutsuzca kaldırmıştı ellerini:

"Çıldırdınız mı siz? Ne arıyorsunuz burada? Kurtarıcı İsa'ya şükredin ki, sizi onbaşı görmedi. Daha dün aşağıda, dönemeçte, İskenderun'a gitmek isteyen beş kişilik bir Ermeni ailesini kurşuna dizdiler."

Artık tamamen kendisine hakim olan Haik, ipek böceği yetiştiricisine, ölçülü bir vakarla, Musa Dağ'daki Önderler Konseyi'nin verdiği görevi anlattı. Melikentz dehşete düşmüştü:

"Yol, Hammam'a kadar inşaat taburlarıyla dolu. Hammam'a ise daha dün, Damlacık'a gönderilmek üzere iki bölük geldi. Sadece gece vakti Akdeniz'in bataklıklarından geçebilirsiniz, ama o zaman da bataklıklara düşersiniz."

"Düşmeyeceğiz Melikentz" diye güvence verdi Haik, sonra oraya giden en kısa yolu göstermesini istedi. Vahan Melikentz sızlanıyordu:

"'Yokluğumu fark ederlerse, geç gidersem üçüncü derece falaka yerim. Belki de beni vururlar... Vururlarsa vursunlar! Hiç de umrumda değil çocuklar. Ah keşke, Papaz Nohutyan'la gideceğime sizinkilerle

Musa Dağ'a çıksaydım! Sizinkiler akıllıydı. İsa yardımcı olsun! Bize yardım etmedi."

Vahan Melikentz gerçekten de çocuklara yolu göstermek için ölümü göze almıştı. Aslında izleyecekleri yol son derece kısa ve oldukça rahat bir orman yoluydu. Zavallı ipek böceği yetiştiricisi, yitirilmiş bütün bir sözcük dağarcığını telâfi etmek ya da sonu gelmeden önce harcamak ister gibi, durmaksızın konuşuyordu. Musa Dağ'da olanlarla ilgilenmekten çok, kendi kaderini anlatma dürtüsü duyuyordu sanki. Böylece Haik'la Stepan, Nohutyan'la giden grubun başına gelenlerin bir bölümünü öğrenebildi. Antakya'da bütün güçlü erkekler kafileden ayrılıp yol yapımı için Hammam'a gönderilmişler, kadınlar, çocuklar, yaşlı ve hastalar, Fırat boyunca yürümek zorunda kalmışlardı. Papaz Nohutyan kaymakam nezdinde en ufak bir başarı bile sağlayamamıştı. Ermenilerden oluşan İnşaat Taburu ise apayrı bir meseleydi. Her müfrezeye birbiri ardından bitirilecek bir parça yol veriliyordu. Onbaşı görevin yerine getirildiğini bildirince, müfreze hemen bir araya toplanıyor, en yakın ormana götürülerek, bu sanatta artık iyice tecrübe kazanmış, kendi içlerinden bir birlik tarafından seri ateşle öldürülüyordu. "Bize verilen yol parçası" diye hesapladı Melikentz soğukkanlı tavırla, "Top Boghoni'ye kadar uzanıyor, bu kırk bin adım demektir. Eğer becerikli olursak altı ya da yedi günümüz var. Sonra sıra bize gelecek. Eğer beni hemen bugün vururlarsa, sadece altı, en fazla yedi gün yitireceğim."

Fakat bu basit sonuca rağmen, çocukları doğru yöne getiren Vahan Melikentz, soluk soluğa sıçrayarak uzaklaşmıştı hemen. Altı gün korkunç biçimde yaşamak, her şeye rağmen altı gün yaşamaktı. Veda ederken Haik'ın avcuna kendisine acıyan bir Müslümanın verdiği bir topak Türk balı bırakmıştı.

Dağın en alt basamağına geldiklerinde, ortalığı gri pembe akşam alacakaranlığı basmıştı. Önlerinde ova ufuk çizgisine kadar uzanıyordu. Ayaklarının altında, sütümsü sakin yüzeyinde yavan renkli akşamın serilip yattığı büyük bir göl vardı. Bu, çok uzaktan, Damlacık'taki belirli gözcü noktalarından da görülebilen Antakya gölüydü. Burada Akdeniz elle tutulacak kadar yakındı. Gölün güney tarafı, içinde gizemli bir yaşamın egemen olduğu geniş sazlıklarla kaplıydı. Sazlıklardan gümüşî ve erguvan renklerde balıkçıl kuşlar beceriksiz kanat çırpışlarıyla havalanıyorlardı döne döne; yüzeyin çok üzerinde uçuyorlar, zaten oldukça eğik olan bacaklarını uçuş yönüne doğru çekiyorlardı. Sonra, yeniden yumurtlama yerlerine iniyorlardı yavaş yavaş. Bir yaban ördeği sürüsü, torpido hızıyla, gürültü çıkararak çamurumsu suyun üzerinde

uçup konabileceği bir sazlık ada aradı. Çil ardıçlarının kavgaları ve on binlerce kabarmış dev kurbağanın insan sesini andıran neredeyse politik bağrışması, çocukların kulaklarına kadar ulaşıyordu. Akdeniz'in sazlık yakası giderek düzlükte yitmekteydi. Çok ötelerde yüksek tepeler, aynı zamanda, hep beyaz rengin titreştiği âma gözler gibi küçük göller görülüyordu. Boş bozkırla karşılaştırıldığında, göl çevresinde toplanmış yaşam neredeyse abartılmış izlenimi bırakmaktaydı. Rengarenk leş kuşlarının parça parça ettiği masalımsı bir hayvan ölüsüydü sanki. Stepan sadece gölü görürken, Haik'ın keskin bakışları, doğuya doğru dağılmış bedevi çadırlarını ve tütüp duran hiçlik içinde, başları önde otlayan birkaç atı fark etmişti hemen. Hedefinin bilincinde eliyle işaret etti:

"Yolumuz orada. Yolla bataklık arasında. Ay çıktığı gibi gideceğiz. Şişeni ver! Su getireceğim. Burada su henüz iyi. Çok su içmeliyiz. Bu arada sen uyuyabilirsin."

Ne var ki Stepan uyumamış, yol arkadaşı iki şişeyle birlikte gelesiye kadar beklemişti. Söz dinleyerek içebildiği kadar içti. Yemek yemeyi ikisi de düşünmüyordu. Haik içine girmek için örtüsünü yaydı, aniden Stepan da yanına sokuluvermişti. Sabah serinliğinde yan yana uyumaları artık yetmiyordu ona. Sevgi ve dostluğa duyduğu korku dolu ihtiyacı engelleyemiyordu. Fakat şu işe bak: Haik anlamıştı çocuğu; artık soğuk ve kapalı değildi. Stepan'ı geri itmedi. Hatta Bagratyan'ın oğlunun hoş yakınlığından memnun görünüyordu. Bir ağabey gibi çocuğu kendine çekip üstünü örttü. İki çocuk birbirlerine sarılmış olarak uyudular.

* * *

Stepan ile Haik ovaya varmışlardı. Her türlü beklentinin aksine, uçurumlarla dolu inatçı Musa Dağ'ın, El Amk'tan, yani çukur demek olan bu geniş ovadan daha rahat bir yürüyüş bölgesi olduğu ortaya çıkmıştı. Sinsice salınan yeşil kahverengi kabuklu bu zemin, artık düşman bir toprak, Hıristiyan olmayan bir topraktı.

Bu yolu, hem de gece vakti göze alabilmek için Haik'ın bütün aklını kullanmasının yanı sıra, doğaya insanüstü biçimde yakın durmak gerekiyordu. El Amk bir gölden, on kilometre uzunluğunda bataklıktan başka bir şey değildi. Çocuklar yürürken mutlaka kıyısında kalmak zorundaydılar. Karasu Köprüsü'ne kadarki uzun yoldan değil de, bu kısa yoldan gitmeye cesaret edebilen çoban, köylü ve bedevi sayısı azdı. Fakat Melikentz'in anlattığı gibi, bütün yol boyunca askerler, zaptiyeler, inşaat taburları olduğuna göre, çocuklar için başka çare yoktu. Haik, çıplak

ayakla, "toprağın tadına daha iyi varacağı" için ayakkabılarını çıkarmış, Stepan da ona uymuştu. Bilindiği gibi, çoktandır bir şeyler kanıtlayarak üstünlük sağlama gayretinden vazgeçmişti. Çok ince, çok sıcak bir ekmek kabuğunun üzerinde yürüyor gibiydiler. Her yerinden çatlamış bu kabuğun yarıklarından, kalın kükürtümsü bir duman yükseliyordu. Stepan, *belirlenmiş hareketler yapmak zorunda olan dansçılar gibi gergin* bir dikkatle yere basan Haik'ın ayak izlerine basarak yürüyecek kadar akıllıydı. Bu dans esnasında karışık düşünceler beynini kemiriyor, tırmalıyordu:

"Bütün insanlar yolda yürüyor. Neden biz yürümeyelim?.. Neden Ermeni'yiz?"

Haik öfkeyle susturdu çocuğu:

"Aptalca sorular sorma! Dikkat et! Yeşil olan yerlere basma! Anladın mı?"

Stepan, bedensel zorlukları taşımaya yararlı olan o hoş budalalığına çekilmeye, çalıştı yine. Tehlikeli kabuk üzerinde tuhaf zıkzaklarla dolu bir yol izleyen Haik'ın peşinden, dans ederek geliyordu o da. Ayın bazen iyicillikle çıktığı, bazen de kötücüllükle kaybolduğu bir saat, iki saat geçmişti. Fakat arkalarında bıraktıkları muazzam yola rağmen, Stepan'ın yorgunluğu, ilerleyen geceyle birlikte giderek hafiflemekteydi. Birikmiş yeraltı suları gibi, yarı düşünerek, yarı duyarak kendini toparlamaya başlamıştı. Aklına gelenleri engelleyemiyordu. Haik'tan artık çok korkmasına rağmen konuşmak zorundaydı:

"Peki, artık insanlarımızı (daha fazla yakınlık ifade eden sözcüklerden kaçınmıştı) hiç göremeyeceğimiz doğru mu?"

Haik, adeta dans ederek yürümeyi kesmedi. Daha iyi bir zemine basmayı beklediğinden yanıt vermesi uzun sürmüştü. Ne var ki Hıristiyanlara özgü güvene rağmen, bu, ellerin kavuşmasından çok yumruk sıkmaya benziyordu:

"Ben annemi mutlaka yeniden göreceğim!"

Stepan'ın onu tanıdığından beri Haik'tan duyduğu ilk içsel inançtı bu. Fakat Paris lisesinde okumuş çocuk, kaba, dağlı Ermeni çocuğun inanç sağlamlığına sahip olmadığı için süklüm püklüm olmuş ve şaşırmıştı:

"Fakat artık Damlacık'a geri gelemeyiz..."

Haik'ın taşmaya hazır homurdanmasından bu konuşmaya içtenlikle direndiği fark ediliyordu:

"Damlacık arkamızda kaldı. İsa isterse Halep'e sağ salim varırız. Orada bizi Jackson konsoloslukta saklayacak. Mektupta böyle yazıyor..." Ve yaralayıcı bir vurguyla, "Elbette mektupta senden hiç söz yok" dedi.

Oysa Stepan şu an kendisiyle değil, akılsızca terk ettiği anne ve babasıyla meşguldü. Onları neden terk ettiğini şu an kendisi bile bilmiyordu. Bütün yaşam tuhaf biçimde yer değiştirmişti. Damlacık ıssız bir fanteziye dönüşmüş, daha önceki süreçlerin tümü ise sahici, temiz ve düzenli gerçeklik olmuştu. Jackson, bu saçmalığı düzeltmek için her şeyi yapmalıydı. Stepan Bagratyan gibi birinin anne-babasını bir daha göremeyeceği bir duruma düşmesi olmazdı herhalde. Şimdiden konsolosun neler yapacağına ilişkin birçok düşünce yürütüyordu:

"Jackson telgraf çeker. Çünkü Amerika'ya telgraf çekilir. Amerikalılar bizimkileri almak için gemi yollar mı sence?"

"Ben nereden bileyim, koyun?!"

Haik'ın hızlanması öfkelendiğini gösteriyordu. Gözü korkan Stepan, liderin arkasında kalmamak için, ruhsal acılarını bastırarak acele etmek zorundaydı. Rüzgâr olmadığı halde, sanki göğsüne hava kasırgası çarpıyor ve ilerlemesine engel oluyordu. Olup bitenler konusunda kendi kendisiyle anlaşamıyordu bir türlü. Başı sallanmaya başladı. Ay ışığının güçlü soluğu doldurmuştu yeryüzünü. Zümrüt yeşili bir şerit Stepan'a doğru yüzdü. Çocuk bir an için tehlike bilincini yitirmişti.

Tüyler ürpertici bir feryatla donup kaldı Haik. Ne olduğunu hemen anlamıştı. Stepan'ın gölgesi çırpınıyordu. Bagratyan'ın oğlu bataklığa dizlerine kadar gömülmüştü. Haik fısıldadı:

"Sessiz ol! Bağırmasana!"

Fakat akıl ermez bu dehşet, çocuğun direnemeyerek sürekli feryat etmesini zorunlu kılıyordu. Kendisini, yavaş yavaş emip çiğneyen korkunç bir canavarın köpek balıklarınkine benzer dişleri arasına düştüğüne inanıyordu. Kabarık yumuşak kütle dizlerinin üzerine çıkmıştı bile. Her şeye rağmen, direndiği saniyeler içinde tuhaf hoş bir duygu kaplamıştı içini. Haik talimat veriyordu:

"Önce tek ayak! Sağ! sağ ayağın!"

Stepan, küçük, korkak nidalarıyla beceriksiz hareketler yapıyordu. Bacaklarında artık güç kalmamıştı. Haik yeni bir talimat verdi:

"Karnının üstüne yat!"

Söyleneni dinleyerek öne eğildi; öyle ki parmak ucuyla kuru toprağa değebiliyordu. Haik, Stepan'ın bataklıktan kurtulmak için yeterli enerjiye sahip olmadığını görünce, kendisi de karnının üzerine yatarak, bataklık yere kadar sürüldü. Ne var ki batan çocuğun ucundan kavradığı sopa da ona güç vermiyordu. Nihayet Haik, başının çevresine sardığı bez kuşağı çözüp, göğsüne bağlaması için Stepan'a attı. Öteki ucunu kendisi demir gibi tutuyordu. Bir tür kurtarma ipi işlevi görecekti

kuşak. Birçok denemeden sonra Stepan, çok derine batmamış olan sağ ayağını kurtarmıştı. Haik'ın boğulmuş biri gibi onu kıyıya çekmesi yarım saat sürdü. Çocuğun kendisine gelerek Haik'ın elinden tutup, toprağın üstünde sendeleyerek yürüyebilmesi için de bir yarım saat geçmesi gerekmişti. Göğsüne kadar çamur içindeydi çocuk; hemen kuruyan çamurun oluşturduğu sert kabuk, bacak ve kol derisini büzüştürmüştü. Stepan'ın ayakkabılarını sırt çantasına koyup, bataklıkta boğuşurken karaya fırlatması da şans olmuştu. Haik yarı bilinçli çocuğu sıkıca elinden kavrayarak yürütüyordu. Ona dikkatsizliği nedeniyle kızmıyor, yalvarırcasına şu cümleyi tekrarlayıp duruyordu:

"Hava aydınlanmadan köprüde olmak zorundayız. Belki de zaptiyeler vardır..."

Bagratyan'ın oğlunun içinde bir kez daha gurur ve hırs yükselmişti:

"Artık... daha iyi yürüyebilirim..."

Kuzeye yöneldiklerinde altlarındaki zemin daha güvenli olmuş, toprağın döşek gibi sallanması durmuştu. Stepan Haik'ın elini bırakmış, ayaklarını sahte bir gayretle hızla atarak yürüyordu. Çok uzaklardan esinti ve parıltılar geliyordu. Haik'ın duyguları Karas Nehri'ni algılamıştı. Kısa süre sonra, engeli aşıp, geceyi geniş bir ışık şeridi gibi aydınlatan yola çıktılar. Köprüdeki nöbetçi kulübesi boştu. Çocuklar bu en büyük tehlikeyi -şanslarına şu an tehlike oluşturmuyordu- arkalarından şeytan kovalıyormuşçasına koşarak geçtiler. Fakat şimdi düz, ordu yolu, Stepan'ı, öğleden sonrakinden farklı etkilemişti. Medeniyetin düzleştirilmiş toprağı, organlarının gücünü tüketmekteydi. Köprünün arkasına geçtiklerinde adımları giderek tutuklaşmış, zikzak çizerek sallanmaya başlamış ve aniden yolun ortasına yatmıştı. Haik gözlerini dikerek baktı çocuğa. İlk kez umutsuzluğa düşmüştü:

"Zaman kaybediyorum..."

Köprünün yaklaşık bir saat ötesinde yol yüksek taş bir set üzerinden El Amk'ın son büyük bataklığını geçer. Cizir Murat Paşa adıyla anılan bu set, Halep ve Fırat üzerinden ta Mezopotamya'ya kadar uzanan yüzlerce millik bozkıra açılır. Seddin yakınlarında, yolun kuzey tarafında, ölüm ve donmuşluktan önceki son yeşil içtenlik gibi, çok harika bir tepelik araziyle karşılaşılır. Bu tepeler diyarının eteğinde Ayn El Beda, yani Berrak Kaynak adında büyük bir Türkmen köyü vardır. Henüz tek tek yerleşimler bu köyde toplanmadan çok önce yol, dikkat çekecek kadar temiz pak çiftliklerle, tahta ve taştan yapılmış evlere rastlar. Buraya, elli yıl önce, Abdülhamid hükümeti, Türkmen oymaklarından birini yerleştirmişti. Hiç kimse, yerleşikliğe geçmiş bir bedeviden daha iyi ve

katı köylü olamaz. Bu yumuşak çevrede böylesine sağlam yapılmış ve içleri iyi döşenmiş evler bunu kanıtlamaktadır.

İlk çiftlik yola çok yakındı. Güneş doğduktan bir saat sonra, evden çıkan ev sahibi, rüzgârı, havayı ve yönleri gözden geçirmiş ve küçük seccadesini Mekke'ye doğru yayarak beş vakit namazın ilkini kılmaya başlamıştı. Dindar adam çocukları gördüğünde, onlar da, evin çok yakınında, örtülerinin üzerinde aynı kendisi gibi dinî hareketleri eksiksiz yapıyorlardı. Sabahın bu erken saatinde gençliğin yakarışı Türkmen'in hoşuna gitmişti, ama uzun süren ibadetini herhangi bir dünyevî soruyla bölmek istememişti.

Haik, birçok kez dinlenerek, Stepan'ı, Cizir Murat Paşa Seddi'nin üzerinden bu tepelik bölgenin sınırına kadar sürüklemeyi başarmıştı. Köy evini gördüklerinde, kendisini taklit etmesi, sadece birkaç Türkçe sözcük bildiği, bunları da berbat biçimde telâffuz ettiği için ağzını mümkün olduğunca açmaması gerektiği konusunda Stepan'ı iyice tembihlemişti. Müslüman ibadetine gelince, o arada dikkatlice Babamız duasını peş peşe mırıldanması günah olmazdı. Ne var ki Stepan sonuncusunu yapamamıştı. Tahta kuklaların cansız katılığında, olağanüstü güç sarf ederek Haik'ın dinî hareketlerini taklit ediyordu. Sonra, camlaşmış gözleri serin sabahın gökyüzüne dikilmiş olarak örtünün üzerine yığıldı. Epeyce yaşlı bir adam olan Türkmen kuşkulu çocuklara yönelmişti salınarak:

"Hey dazlaklar! Bu kadar erken yola çıktınız, ha? Ne var? Ne arıyorsunuz?"

Ne mutlu ki adam da Türkçe'yi belli bir şiveyle konuşuyordu, böylece Haik'ın Ermeni şivesi özellikle dikkatini çekmemişti. Ayrıca, halkların birbirine karıştığı büyük bir kazan olan Suriye'de bütün diller iç içe girmişti. O nedenle Haik'in şivesi Türkmen'i kuşkulandırmadı:

"Sabahlar hayır olsun, baba! Antakya'dan geliyoruz. Yolda ailemizi yitirdik. Onlar arabayla Hammam'a gidiyorlar. Biraz yürümek istedik, ama yolumuzu şaşırdık. Bu Hüseyin az daha boğuluyordu bataklıklarda. Şunun haline bir bak! Şimdi de hastalandı. Biraz uyuyabilmemiz için bir yer gösteremez misin bize?"

Bilgece bir hareketle kır sakalını sıvazlayan Türkmen, çocukların tarafını tutarak şu doğru yargıya varmıştı:

"Bunlar nasıl anne baba ki çocuklarını bataklığın ortasında yitirip yollarına devam edebiliyorlar?.. Bu kardeşin mi?"

"Hayır, sadece akrabam. O da Antakya'dan. Benim adım Esad..."

"Neyse, şu senin Hüseyin gerçekten hasta olsa gerek. Acaba bataklık suyu mu yuttu?"

Haik, dindar bir sözcükle karşılık vermek için bekledi, sonra başını yere eğdi:

"... Bize yiyecek ve yatacak yer ver, baba!"

Bütün bu numaralar aslında gereksizdi, çünkü Türkmen'in kalbi iyilikle doluydu. Aylardan bu yana evinin önünden sürgün kafileleri geçip duruyordu. Yol üstünde yığılıp kalan birçok hasta ya da hamile Ermeni'ye yiyecek, içecek, giysi ve ayakkabı vererek sessiz yardımlarda bulunmuş, bunu yaparken servetini ve öteki dünyada alacağı ödülü sıkça düşünmemişti. Ne var ki, bu hayırlı işi yaparken, zaptiyeler nedeniyle çok dikkatli olmak gerekiyordu. Ermenilere acıma suçu, yeni yasaya göre, falaka, hapis ve daha ağır durumlarda ölümle cezalandırılmaktaydı. Sürgünlerin insanlık dışı sefaletlerine yüreği dayanmayan ülkenin her yanında yaşayan yüzlerce Türk, bunun ne demek olduğunu çok iyi biliyordu. Köylü iki gezginciyi daha yakından gözden geçirince, yol üstünde ondan bir şeyler dilenen binlerce Ermeni gözünü hatırlamıştı. Sonuç, özellikle hasta çocukla ilgili olarak son derece açıktı. Oysa, tam da bu Hüseyin denen çocuk, kendisine Esad diyen çocuktan daha çok merhamet uyandırmıştı Türkmen'de, çünkü Esad hem sağlıklıydı, hem de umutla dolu olduğu görülüyordu.

Ev sahibi bağırarak kısa bir şeyler söyledi ve hemen biri yaşlı biri genç iki kadın belirdi kapıda; yabancıları gördükleri gibi peçelerini indirmişlerdi. Türkmen'in verdiği sert buyrukları dinledikten sonra, yine hızlı adımlarla kayboldular içeride. Türkmen, Haik'la Stepan'ı eve götürdü. Zor soluk alınabilen, dumanla dolu odanın yanında, küçük, boş, sadece bir yarıktan ışık alan zindana benzer bir oda vardı. Gençler tek basamaklı merdivenden sendeleyerek aşağıya inip, karanlık deliğe girdiler. O esnada kadınlar, yatak ve örtüleri getirmişler, balçıklı toprak zemine yaymışlardı. Stepan'ın kol ve bacaklarının hâlâ donmuş çamur kabuklarıyla kaplı olduğunu görünce sıcak su dolu bir kapla tuhaf bir fırça getirip, annelerin kararlılığıyla Ermeni çocuğun kol ve bacaklarından kurumuş çamuru çıkarmaya başladılar. Bu zor işi yaparken yaşlı olanı peçesini bile aralamıştı, nasılsa bunlar buluğa bile ermemiş çocuklardı. Köylü kadınların eli altında, donup kalmış şeyler, Stepan'ın sadece vücudunda değil, ruhunda da çözülmüştü. İçinde bastırılmış yurt özlemi sel gibi taşıyordu. Gözlerini kendini elé vererek kırpıştırırken, dudaklarını sıkı sıkıya kapatmıştı. Bu çocuksu acıdan etkilenen Türkmen kadınları, teselli edici sözler de söylemişlerdi; sözcükler yabancı, melodikti. Daha sonra yaşlı köylü kadın, bir kâse dolusu arpalı keçi sütüyle pide ekmeği ve iki tahta kaşık getirdi. Çocuklar yerken kalabalık Türkmen

ailesi, bir kısmı zindan gibi odada, bir kısmı ise kapıda, kendi konukseverliklerinin zevkini çıkarmak için toplanmış, teşvik edici zorlamalarla çocukların yemesini sağlıyorlardı. Ev sahiplerinin zorlamalarına ve sıcak yemeğe rağmen, Stepan beş kaşıktan fazla yiyemedi, zira boğazı şişmiş ve daralmıştı. Haik ise, ağır işçilerin yemek yerkenki ciddi dalgınlığı içinde bitirmişti önündekini.

Meraklı aile tarafından yalnız bırakıldıklarında, aklı başında Haik, bundan sonraki yol için hemen yürüyüş planı yaparken, Stepan hemen uyumuştu. Akşama kadar Stepan'ın da yeniden gücünü toparlayacağını, böylece ay çıkınca yola koyulabileceklerini umuyordu. Gece vakti Hammam'a giden yol kolayca katedilebilirdi. Yolun boş olması çok iyi olacaktı, ama boş değilse, tepelerin eteğinden biraz ötede yürüyeceklerdi. Ertesi gün, Hammam'a giden yolun büyük kavisli bölümünü geçmek zorunda oldukları noktada, bu tepeler, iyi birer barınak oluştururdu. Bütün aksiliklere rağmen Haik, şimdiye kadar başarılmış olandan memnundu. En büyük tehlikeler hâlâ önlerindeydi, ama en yorucu kısmı da arkalarında bırakmışlardı. Ne yazık ki çocuk, Stepan'ın gücü konusunda yanılıyordu. Bu güvenli odada kaygısızca kendisini verdiği yorgunluk uykusundan inilti ve sızlanmalarla uyandı. Stepan çektiği acılardan iki büklüm olmuş yatağında oturuyordu. Korkunç bağırsak sancıları vücudunu parçalıyordu sanki. El Amk bataklıklarında yaşadığı serüvenin sonucuydu bu. Derisinin sivrisineklerce delik deşik edildiği de ancak şimdi belli oluyordu. Artık sessiz olmak düşünülemezdi. Ev halkı sevecen ve merhametli tavırlarını sürdürüyordu. Kadınlar kızdırdıkları yuvarlak taşları çocuğun karnına koymuşlar, belki iyileştirici etkisi olan, ama tadı berbat bir çay hazırlamışlardı; çayı hemen çıkarmak zorunda kalmıştı Stepan. Zavallı çocuğu sayısız kez evin arkasına sendeleyerek gitmeye zorlayan hastalık nihayet akşama doğru biraz geçer gibi oldu. Stepan hayalete dönmüştü. Zor elde edilmiş uykusundan olan Haik'ın yüzü de yemyeşil kesilmiş, üstelik dermansız görünüyordu.

Köylü, "Esad"la "Hüseyin"in gece evin çatısında kalmalarına izin vermişti. Haftalardan bu yana açık havada yaşayan çocuklar, duman, böcek ve ağırlaşmış yağ kokan havasız delikte kalamamışlardı. Şu an, mısır koçanlarının oluşturduğu piramitlerin, kamış demetleri ve meyankökü yığınlarının arasına serdikleri döşeklerinde oturuyorlardı. Stepan örtüsüne sarınmış durumda ateşten titreyerek durmadan batıya bakıyordu. Akşamın bu ilk saatlerinde karşı kıyıdaki dağlar olduklarından daha yüksek görünürlerdi; birbiri üstüne yığılarak büyüyen katmanlar, safir mavisinden gümüş hareli griye kadar en zengin renkler.

Ve dağlar inanılmaz yakınlıktaydı. Gerçekten de şu bir iki adım için mi Haik'la Stepan iki tam gece ve bir yarım gün yürümek zorunda kalmışlardı? Şurada, güneyde aniden kırılan son dağ Damlacık olmalı. Avcılardan kaçan bir av hayvanı gibi gerilmiş koşarken donmuştu sanki. Uzun sırtı kuzeye doğru iniyordu. Başını, önündeki iki tepenin arasına sokmuştu. Ne var ki pençeleri, geniş Orontes boşluğunun denizi hissettirdiği arka tarafını vahşice dövmekteydi. Stepan'ın gördüğü tek şey Damlacık'tı. Güney Kalesi'ni, yuvarlak dağ tepelerini, Palamut Meşesi Geçidi'nin yarığını, Kuzey Geçidi'ni, sonsuz zamanlar önce, veda etmeksizin veda ettiği bütün bu yerleri görüyor gibiydi. Neden gerçekten? Hatırlamıyordu. Damlacık sertçe soluk alıyor, Halep yolunun, Türkmen tepesindeki köylü evinin, Stepan Bagratyan'ın üzerine daha yakından süzülüp geliyordu. Haik her şeyi anlamıştı. İçinde, yenilmiş birinin karşısında isteyerek güçsüzleşen gerçek güçlülerin merhametli uyanmıştı:

"Korkma! Yeniden yürüyebilecek duruma gelene kadar kalırız."

Ateşler içinde yanan çocuk hâlâ hiçbir şey anlamadan bakıyordu kıyıya doğru:

"Çok yakın... Onlar çok yakın... Yani dağlar..."

Sonra aceleyle, sanki bir yere geç kalmış gibi ayağa kalkmaya yeltendi. Haik'ın tehdit edici sözleri kulağında çınlıyordu. Birbirine vuran dişleriyle tekrarladı:

"Önemli olan ne benim ne de sensin, önemli olan Jackson'a verilecek mektup..."

Haik onaylayarak, ama suçlamadan başını salladı: "Keşke Hagop ihbar etseydi seni..."

Stepan'ın büzüşmüş suratı artık karşı çıkmıyordu, sükûnetle gülümsemeye çalıştı:

"Önemi yok... Benim yüzümden zaman yitirmeyeceksin... Geri dönüyorum... Yarın..."

Haik aniden sinmişti, Stepan'a da aynı şeyi yapması için sertçe işaret ediyordu. Gün boyunca özel bir hareketliliğin yaşanmadığı yakınlarından geçen yolda tuhaf bir kalabalık, kekeme sızlanmalarla yürüyordu. Birkaç zaptiye tarafından Hammam'a doğru götürülen küçük bir Ermeni kafilesiydi bu. Kafile sözcüğü, kim bilir hangi ücra köyden toplanmış yaşlı ve çocuklardan oluşan bu kılıçartıkları için abartılı bir kavramdı. Gece yarısından önce Hammam'a varmak isteyen zaptiyeler, zavallı hayaletleri küfür ederek dürtüklüyorlardı, öyle ki kalabalık çok çabuk öteki köşeyi dönüp gözden kayboldu. Bu anlamlı olay Haik'ın düşüncesini kesinleştirmişti:

"Evet, en iyisi geri dönmen. Ama nasıl? Bataklıklardan kendi başına geçemezsin..."

Stepan'ın dağları çok yakında duyan ruhunda bütün ölçüler karışmıştı:

"Neden olmasın? Yol uzun değil..."

Ne var ki Haik kararlılıkla başını salladı:

"Hayır, hayır, bataklıklardan tek başına geçemezsin. Antakya üzerinden gitmen daha iyi. Orada, görüyor musun? Bu daha kolay... Fakat yollarda seni yine yakalarlar. Türkçe bilmiyorsun, onlar gibi dua edemezsin ve genel olarak hemen zıvanadan çıkmalarına neden olan bir görünüşün var..."

Stepan düş görüyormuş gibi örtüsüne kapandı:

"Sadece geceleri yürürüm... Belki o zaman beni yakalayamazlar..."

"Ah sen de" diye homurdandı acıyarak ve küçümseyerek. Bu arada, büyük görevi için bir günden fazla zaman yitirmeden Stepan'a nereye kadar eşlik edeceğini düşünüyordu. Ateş nöbetinin verdiği rehavet içinde, Bagratyan'ın oğluna her şey kolay ve basit geliyor, kendi kendine kekeleyip duruyordu:

"Belki İsa bana yardım eder..."

Elbette bu yardım, Haik'a, mevcut koşullar altında tek pratik şey olarak görünüyordu. Stepan'ın Musa Dağ'a sağ salim geri dönüşü için tanrısal umuttan başka bir umudu yoktu Haik'ın. Gerçekten de şu an Stepan için yüce güçler müdahale etmek istiyordu sanki. Ev sahibi Türkmen merdiven dayayarak çatıya çıkmış, kamış demetleriyle meyan köklerini aşağı atmaya başlamıştı. Hemen ayağa fırlayan Haik yardım etmeye koyuldu. İşleri bitince köylünün sürpriz bir fikri olduğu anlaşıldı. Stepan'a göz kırparak girdi söze:

"Gelmek ister misiniz çocuklar? Yarın sabah Antakya'ya, pazara gideceğim. Antakyalı olduğunuza göre sizi evinize götürmek isterim. Aynı günün akşamı orada oluruz..."

Gururlu bir özgüvenle evin arkasındaki büyük ahıra işaret etti:

"Öküz arabasıyla değil, bunu bilesiniz, at ve gerçek bir tekerlekli arabayla gidiyorum."

Haik, dul Şuşik'in, yola çıkmadan önce kazıdığı başını düşünüyormuş gibi kaşımak için sahte sarığı hafifçe yana kaydırdı:

"Antakya'ya yeğen Hüseyin'i götür, baba! Onunkiler orada oturuyor. Benimkiler ise Hammam'dalar. Arabanla Hammam'a gitmemen ne kötü! Ne yapalım, ben de yürürüm..."

Türkmen kurnaz çocuğun bakışlarına daldı dikkatle:

"Ailen Hammam'da öyle mi? Allah kerimdir, oğlum! Hammam'da tanımadığım yoktur. Ne iş yaparlar?"

Haik köylünün araştırıcı bakışlarını incinmiş hoşgörüyle karşıladı:

"Ama baba, sana oraya daha dün gittiklerini söyledim ya. Hacı ömer Ağa'da oturuyorlar..."

"Güle güle otursunlar! Ama Hacı ömer Ağa'da karargâh var. Musa Dağ'daki hain Ermenilere karşı gönderilen askerler kalıyor orada..."

"Ne diyorsun? Karargâh mı? Benimkilerin haberi yoktu bundan. Belki de askerler gitmiştir. Neyse, Hammam büyük, kalınabilecek başka yerleri de vardır."

Buna karşı söylenecek şey yoktu gerçekten. Esad'ın yalanını çıkaramayan Türkmen, zorlu düşüncelere dalmış, birkaç kez sessizce dudaklarını kıpırdatmış, sonra çekip gitmişti.

Gece yarısından önce yola çıkmaya hazırdı Haik. Ama daha önce elinden geldiğince Stepan'la ilgilendi. Sucuklarından bir tanesini çocuğun sırt çantasına koydu. Tanrı bilir ya, beceriksiz çocuk, belki de yolunu şaşırır, yiyeceği de tükenirdi. Oysa Haik, kendisinin Halep ovasının her yerinde yiyecek içecek bir şeyler bulabileceğine güveniyordu. Sonra evin önünden akan pınardan Stepan'ın termosuna su doldurup, elbiselerini kurumuş çamurdan temizledi, neredeyse öfkeli bir kaygıyla arkadaşıyla ilgilenirken, nasıl davranması gerektiğine ilişkin bilgileri tekrarlıyordu:

"Adam bunları pazara götürüyor. Aralarına güzelce saklanabilirsin. En iyisi tek sözcük etmemen. Zaten hastasın, öyle değil mi? Kent göründüğü gibi arabadan atlarsın, anladın mı? Hemen bir çukura, bir deliğe gir. Karanlık basıncaya kadar bekle. Anlıyor musun?"

Stepan şiltenin üzerinde eğilmiş vaziyette oturuyordu. Yeniden hissetmeye başladığı bağırsak sancılarından korkuyordu. Ama daha çok yalnızlıktı korktuğu. Bu gece gökyüzü dünkü gibi bulutlu değil, son derece berraktı. Türkmen'in evinin çatısının üstünde samanyolunun oluşturduğu muazzam kuşak son derece yoğun ve aydınlık durmaktaydı. Stepan bir an Haik'ın elini elinde hissetti. Hepsi bu kadar. Tekrar duyduğu arkadaşının sesi, eskiden olduğu gibi kibirli ve kabaydı:

"Şansın iyi olsun, tamam mı. Jackson'ın mektubunu da yırt!"

Haik bir ayağını merdivene atmıştı ki bir kez daha döndü Stepan'ın yanına; hiç konuşmadan alnında ve göğsünde haç çıkardı çabucak ve ürkek. Ölüm tehlikesinin gündemde olduğu zamanlar, Ermeniler birbirlerinin papazı ve babası olmalıdır. Bunu, Ter Haykazun, ölüm tehlikesiyle karşı karşıya bulunulduğunu kimsenin bilmediği günlerde, Yoğunoluk'ta verdiği din derslerinde öğretmişti.

Ain El Beda köyünden hemen önce kağnı yolu kavis çizmekteydi. Türkmen, atını ıssız sabaha doğru sürdü. Yüklü araba, derin, donmuş tekerlek izleri üzerinden korkunç biçimde sallanarak geçiyordu. Stepan acı veren sallantıyı hemen hemen hiç duymuyordu. Kamış demetleri arasına serdiği örtünün üzerinde yatmış, ateşler içinde yanıyordu. Ateşlenmesi Tanrı'nın bir lütfuydu. Bu sayede, içinde zaman ve mekân duygusu uyuşmuştu. Beyni oldukça hoş görüntülerle karışmış, bitkin bir halde nereye götürüldüğünü ve onu nelerin beklediğini düşünmüyordu. Aynı zamanda, ateş, yanık derisini tamamen soldurmuştu, böylece rol yapmasına yardımcı oluyordu. Köylü atını dinlendirdiği zamanlarda, yerinden atlayıp çocuğa göz atıyor, böyle zamanlarda Stepan yüksek sesle inleyerek gözlerini kapatıyordu. Böylece iyi kalpli Türkmen'in sohbet girişimleri başarılı olmamıştı. Çocuğun ağzından sadece tek heceli acı nidalarıyla, zaman zaman arabayı durdurmasını yalvarırcasına rica eden bir iki söz duyuluyordu. Bu durumlar için Haik, gerekli cümleyi öğretmişti: "Ben biraz hastayım." Ve Stepan ölümü göze almışlığı ifade eden bir içtenlikle bu sözleri her fırsatta tekrarlıyordu. Hasta oluşu ibadet etmekten de kurtarıyordu onu, çünkü İslâm'da hastalar ve sakatlar vücudu yoran ibadetlerden muaf tutulmuşlardır. Küçük nehir Afrin'i tahta bir köprüyle geçtikten sonra köylü öğle yemeği yemek için durmuştu. Atının koşumunu çıkarıp yem torbasını astı boynuna. Stepan da aşağı inip, yolun kenarındaki yanmış bozkırda yaşlı adamla birlikte kamp kurmak zorunda kalmıştı. Kağnı yolu neredeyse hiç işlek değildi. Şimdiye kadar, karşılarından gelen sadece iki öküz arabasına rastlamışlardı. Civar köylüler, Hammam'dan Antakya'ya giden büyük yolu kullanıyorlardı genellikle. Türkmen pide ekmeğiyle keçi peynirini çıkarıp bir parçasını Stepan'ın önüne itti:

"Bundan ye oğul! Yemek her acıyı yok eder."

Stepan adamı incitmek istemiyordu, bitkin dişleriyle peyniri ısırdı. Bir türlü yutamadan çiğneyip durdu ağzında. İyi yürekli adam kaygıyla bakıyordu çocuğa:

"Belki de sahip olduğundan daha çok ihtiyacın olacak, oğulcuğum..." Gırtlaktan gelen sözcükleri anlamamıştı Stepan, ama adamın bunu fark etmemesi gerekiyordu. O nedenle elini kalbine koyup, uygun mu değil mi düşünmeden hastalığının evrensel cümlesini tekrarladı ustalıkla:

"Ben biraz hastayım."

Türkmen uzun süre susmuştu. Güçlü elmacık kemikleri lokmaları ağır ağır öğütürken, sanki bir şeyi ikiye bölmek istermiş gibi elindeki

bıçakla ani bir hareket yaptı. Stepan iliğine kadar korkmuştu. Zira Ermenice konuşmaya başlamıştı adam:

"Senin adın Hüseyin değil. Bırak bu hikâyeleri! Gerçekten Antakya'ya mı gitmek istiyorsun? Sana inanmıyorum."

Stepan bu darbeyle neredeyse aklını yitirecekti. Ateşine rağmen soğuk terler yuvarlanıyordu alnından. Türkmen'in derine kaçmış küçük gözleri hüzünlendi:

"Korkma, adın neyse ve Tanrı'ya inan! Yanımda kaldığın sürece sana bir şey olmayacak."

Stepan bütün bildiklerini toplayıp birkaç Türkçe sözcük kekelemeye çalıştı. Yaşlı köylü elinde hâlâ bıçak olduğu halde susturdu çocuğu. Sözcüklere ihtiyacı yoktu artık. Gece gündüz evinin önünden geçen, zaptiyelerin ileriye doğru sürdüğü sefalet içindeki kalabalıkları hatırla:

"Nerelisin oğul? Kuzeyden mi geliyorsun? Kaçtın mı onlardan? Sürgün kafilelerinin birinden, öyle mi?"

Stepan güvenmek zorundaydı. İnkâr etmenin yararı olmazdı artık. Hızlı, bölük pörçük bir Ermeniceyle konuştu, böylece kendisini, düşmanca dinleyen dünya değil, sadece bu adam duyabilecekti:

"Buralıyım. Musa Dağ'dan, Yoğunoluk'tan. Eve gitmek istiyorum. Anne babama dönmek istiyorum."

"Eve mi?" Kaba köylü eli, bilgece kırlaşmış sakalını sıvazlıyordu: "Demek ki dağa çıkıp ordumuza karşı savaşanlardansın. Bak hele..." İyi yürekli adamın sesi kararmıştı. Stepan şu an da her şeyin bittiğine inanıyordu. Yana büzülüp, kaderine boyun eğmiş halde, toprağın ince, kahverengi tabakasına bastırdı yüzünü. Türkmen'in büyük bıçağı hâlâ elindeydi. Sadece bir hareket yeterdi. Ne zaman yapacaktı bunu?

Ancak kulağına gelen sadece yaşlı adamın bıyık altından gülen sesiydi:

"Peki öteki, yeğenin olacak şu Esad'ın gerçek adı ne? Çok kurnaz biri. Onu ele geçirmek bu kadar kolay değil, oğul..."

Stepan yanıt vermedi. Her şeye hazır bekliyordu. Fakat bir süre sonra taş gibi sert, ama merhametli eller tarafından kaldırıldığını hissetti:

"Yetişkinler ve işledikleri suç seni ne ilgilendirir ki? Tanrı oraya gitmene yardımcı olsun. Ne sana ne onlara yararı olacak bunun. Şimdi gel! Neler yapabileceğimize bakalım."

Stepan yeniden arabaya, kamış demetleri arasına yattı. Artık Türkmen'in sabırsızlandığı görülüyor, arkasında millerce yol bırakmış, kalın tüyleri terden parlayan atını dürtüp duruyordu. At, uzun adımlarla süratli ya da kısa adımlarla dörtnala koşarken köylü kendi kendisiyle tuhaf

konuşmalar yapıyor ya da ata bağırıp çağırıyordu. Stepan ne kadar sarsılırsa sarsılsın, sallanıp duran yatağında, kendisini her geçen an daha çok Tanrı'nın koruması altında hissediyordu. Annesini düşünmeye çalıştı. Gerçekten hasta mıydı? Ah, hayır, hiçbir şey olmamıştı, hiçbir şey. Sato'nun, bu köpeğin söyledikleri pislik ve yalandan ibaretti. Stepan geri döndüğünde, onu, Avakyan, Kuzey Geçidi'nin uzun siperi önünde dikilirken görünce, çıldırmış gibi babasına haber vermeye fırlayacak, sonra koşup gelen annesiyle babası, kurtulan oğulları için sevinçten ağlayacaklar, oğullarına ve eskiden olduğu gibi birbirlerine sarılacaklardı. Bütün bu ağır kuruntulara rağmen, annesinin net görüntüsünü pek seyrek yakalayabiliyor, çoğu kez İskuhi'nin görüntüsüyle karıştığını acıyla fark ediyordu. Bu karışık görüntü çocuğu tuhaf biçimde utandırmasına rağmen elinden bir şey gelmiyordu. Fakat sonra Haik'ın sesi, zamanı düşüncesizce sarf etmemesi için uyarmıştı Stepan'ı. Şimdi gündüzdü, şimdi geceki yolculuk için güç toplamak amacıyla uyumak gerekiyordu. Arkadaşını dinleyerek gözlerini kapadı. Ne var ki, çocuk bedeni uykuya karşı öyle ağır günah işlemişti ki, artık uyku onun hakkında hiçbir şey duymak istemiyordu; kendisi gelmemiş, yerine, bayginlık, ateş ve uyku halinin karışımından oluşmuş bir şeyi, organları canlandıracağına hareketsiz kılan bir canavarı yollamıştı. Stepan uyumuş, gün ışığı giderek daha çok altın rengini almaya, yorulmuş at mecalsiz adımlarla ağır ağır yürümeye, araba yolu ise yukarı doğru çıkmaya başladığında da uyanmamıştı. Arabayı durduran köylü, çocuğa inmesini söyledi. Binbir çabayla içinde bulunduğu durumdan kurtulan Stepan, arabadan aşağı sürünerek indi. Pek uzak olmayan bir mesafede, ayaklarının dibinde zar biçiminde evlerin bulunduğu, istihkam duvarlarıyla çevrilmiş çıplak bir tepe görmüştü. Türkmen kırbacını bu görüntüye doğru salladı:

"Habib ül Neccar, kale! Antakya! Artık daha iyi gizlenmelisin, oğlum!"

Gerçekten de eğri büğrü yol, yine Cemal Paşa'nın yeni yaptırdığı Hammam çevre yoluna ulaşacaktı birkaç yüz metre sonra. Bu yeni yol beklenmedik biçimde canlıydı. Türkmen kamış demetlerinin arasında derin bir çukur açmıştı:

"Gir buraya! Seni kentten çıkarıp demir köprüden de geçiririm. Ama daha fazlası mümkün değil. Şimdi sessiz ol!"

Stepan gösterilen yere girdi, köylü, hava alabileceği ve yükün altında fazla ezilmeyeceği gibi örtmüştü üstünü demetlerle. Bu çukur içinde Bagratyan'ın oğlunun ruhu bütün düşüncelerden, görüntülerden sıyrılıyordu. Korkusuz ve cesaretsiz, bir parça ağırlık olarak yatmaktaydı orada.

Araba artık caddede dümdüz ve rahatça yol alıyordu. Her yandan sesler, kahkahalar duyuluyordu. Stepan bu sesleri kayıtsızlıkla dinliyordu. Bu arada araba aniden ürküntüyle durdu. Birtakım adamlar arabanın çevresini sarmışlardı. Hiç kuşkusuz bunlar askerler, zaptiyeler ve polislerdi, köylüyle aralarında geçen konuşma Stepan'ın kulağına boğuk, ama yine de borudan çıkarmış gibi ulaşıyordu:

"Nereye köylü?"

"Kente, pazara! Başka nereye olabilir?"

"Kâğıtların tamam mı? Göster bakalım! Ne taşıyorsun?"

"Pazara mal! Ne olduğunu kendiniz görün. Biraz kamış, birkaç okka da meyankökü..."

"Yasak olan bir şey yok ha? Yeni yasayı biliyor musun? Buğday, mısır, patates, pirinç ve yağ makamlara teslim edilecek."

"Mısırımı Hammam'da teslim ettim çoktan."

Birkaç çift el arabadaki yükün üst tabakalarını karıştırmaya başlamıştı. Stepan korkusuz ve cesaretsiz hissediyordu bunu. Sonra yorgun at yeniden yola koyuldu, çok uyuşuk adımlarla yürüyen gürültülü bir insan tünelinden geçiyorlardı. Stepan'a ışık giderek daha güçsüz sızmaktaydı. İkinci bir ses duyduklarında artık karanlık basmıştı. Bu kez durmadı Türkmen. Tiz ses arabanın arkasından söylenip duruyordu: "Yeni âdet mi çıkardınız? Bundan sonra gündüz yolculuk edeceksin. Anlaşıldı mı? Bu kalas herifler ne zaman kavrayacaklar savaşta olduğumuzu!"

Unutulmuş bir nedenden dolayı "demir köprü" diye adlandırılan haçlı köprüsünün devasa taşları üzerinde tıkırdıyordu atın nalları. Köprüyü geçince Türkmen, ateşli çocuğu üstündeki yüklerden kurtardı. Stepan artık örtüsüne sarınarak kamış demetleri arasında yatabilirdi. Köylü çok memnundu:

"Sevin oğul! En kötüsünü atlattın. Tanrı senin için iyi şeyler düşünüyor. O nedenle seni, yakınlarımın oturduğu Mengulye'ye kadar götüreceğim.. Ben de atımı dinlendirip gecelerim."

Stepan'ın yaşam fitili iyice kısılmış olmasına rağmen, olaydan sonra öyle gevşemişti ki hemen derin bir uykuya daldı. Türkmen, koruması altına aldığı çocukla birlikte, mümkün olduğunca çabuk Mengulye köyüne varmak için, zavallı atını bir kez daha haydaladı. Stepan'ın, Mengulye'den köylerin bulunduğu vadiye giden yol ayrımına kadar en az bir on mil daha yürümesi gerekecekti. Ne var ki, köylünün basit düşüncesi Ermeni kaderinin yaratıcılığını kesinlikle küçümsemişti. Stepan, yüzünde karpid lambalarıyla el fenerleri gezdirilirken uyandı. Üniformalı yüzler ona doğru eğiliyordu, bıyıklar, kuzu pöstekisinden yapılmış başlıklar.

Araba, valinin, Antakya kaymakamına yardım için Kilis'ten yolladığı bölüğün kurduğu kampın tam ortasına düşmüştü. Askerler çadırlarını yolun iki yanına açmışlardı, sadece subaylar Mengulye'de kalıyorlardı. Türkmen soğukkanlılıkla arabanın yanında duruyor, belki de şaşkınlığını gizlemek için atını okşuyordu. Onbaşılardan biri sorguya çekmeye başladı adamı:

"Nereye gidiyorsunuz? Bu küçük oğlan kim? Senin oğlun mu?"

Köylü dalgın başını salladı:

"Hayır, hayır! Benim oğlum değil."

Bir şeyler düşünebilmek için zaman kazanmaya çalışıyordu. Onbaşı doğru dürüst yanıt vermesi için öfkeyle bağırdı. Neyse ki yaşlı adam, her hafta gittiği değişik pazarlardan çevredeki köyleri biliyordu. Başını sağa sola sallayarak sızlandı:

"Seris'e gidiyoruz. Dağların eteğindeki Seris'e..."

Bu sözcükleri neredeyse masum bir şarkı gibi söylemişti. Onbaşı Stepan'a iyice yaklaşıp yüzünü aydınlattı. Türkmen'in sesi ağlamaklıydı:

"Evet, şu çocuğa bir bak! Onu eve, ailesine. Seris'e götürmek zorundayım..."

Bu arada arabanın çevresinde bir sürü astsubay ve asker toplanmıştı. Yaşlı adam aniden telâşla bağırdı:

"Ah, fazla yaklaşmayın, fazla yaklaşmayın, kendinizi sakının..."

Onbaşı gerçekten de uyarıdan ürkmüş, parmağıyla Stepan'ın yüzünü işaret eden köylüye dikmişti gözlerini;

"Görüyorsun ya! Bu çocuk ateşli ve kendinde değil. Hey, ordan çekilin, hastalık size de bulaşmasın! Doktor çocuğu Antakya'dan çıkardı..." Nihayet marifetli köylü, "Tifüs" sözcüğünü, neredeyse onbaşının kalbine saplar gibi ifade etli. O günlerde Suriye'de "veba" ve "kolera" sözcüğü bile "tifüs" kadar dehşet yaratmıyordu. Askerler hemen geriye sıçramışlar, öfkeli onbaşı bile üç adım geriye çekilmişti. Ayn El Beda'lı iyi adam, kâğıtlarını cebinden çıkarıp denetlenmesini isteyerek ısrarla burnuna soktu astsubayın. Astsubay kâğıtlara bakmaktan vazgeçmişti, bu arada da görevine bol bol lânet okuyordu. On dakika sonra araba gözden kaybolmuştu. Çektiği numaranın başarılı olmasından dolayı gurur ve keyifle dolu olan Türkmen bitkin hayvancağızı kendi haline bırakmış. Stepan'ın yanında kıs kıs gülerek yürüyordu:

"Görmüyor musun oğul, Tanrı ne kadar iyi şeyler düşünüyor hakkında. Seni bana yollaması iyi olmadı mı? Beni bulduğuna sevin! Sevin. Zira şimdi seninle yarım saat daha yürümeliyim ki, başka bir yerde geceleyebileyim."

Oysa, yaşadığı büyük korku Stepan'ı öyle kötürümleştirmişti ki köylünün söylediklerinden pek bir şey anlamadı. Daha sonra kurtarıcısı onu sarsıp kendine getirdiğinde de hareketsizdi. Bunun üzerine yaşlı Türkmen, onu, küçük bir çocuk gibi kucağına alıp Orontes yatağı boyunca Süveydiye'ye giden caddeye bıraktı.

"Burada, görünürde tek insan yok oğul! İyi yürürsen, hava aydınlanmadan önce dağda olursun. Tanrı sana, başkalarına ettiğinden daha fazla yardım ediyor."

Köylü Stepan'a ekmeğiyle peynirden bir parça vermiş, Antakya'da doldurduğu su şişesini de bırakmıştı. Sonra barışçıl bir dilekle biten cesaret verici dinî bir sözle uğurladı çocuğu: "Selâm Aleyküm!" Kulakları korkunç biçimde uğuldadığından hiçbir şey duymamış, sadece açık renk sarıkla kırlaşmış sakalın ritmik bir şekilde hareket ettiğini ve giderek daha canlı ışık saçarak karanlıkta kaybolduklarını görmüştü. Tökezleyen nal seslerinin artık uzaklaştığı şu anda, bu yumuşak ışık kaynakları için çok üzülüyordu. Gözden yiten arabanın feneri yoktu, ay ise henüz Amanos'un geçitlerinden gökyüzüne yükselmemişti.

* * *

Ter Haykazun, görev yaptığından bu yana ilk kez mezarlık halkına mesaj yollamıştı. Bu mesajda, Nunik ve arkadaşlarından, Bagratyan'ın kaybolan oğlunun izini bulabilmek için, Musa Dağ çevresini aramalarını istiyordu. Önemli bulgular elde ederlerse ya da çocuğun kendisini bulurlarsa yüksek bir ödül alacaklar, ayrıca, kent çukurunun uzağında bir yerde kamp kurmalarına izin verilecekti. Ter Haykazun'un Stepan'ın bulunmasına karşılık böyle bir ödül koyması akıllıcaydı. Gabriel, Damlacık'taki en önemli insandı. Gelecekleri, başkomutanın ruhsal ve düşünsel durumuna bağlıydı. Juliette sayesinde ilk darbeyi yiyen Gabriel'in içsel gücünün, Stepan'ın kayboluşuyla tamamen çökmemesi için her şey yapılmalıydı. Halkın posasını oluşturan bu insanlara göz kırpan ödül muazzamdı. Ne var ki Nunik bu ödülü kazanabileceklerini hiç ummuyordu. Ermeni oğullarının son zaferinden sonra, vadide kalanların durumu korkunç derecede zorlaşmıştı. Neredeyse her gün köylere yeni zaptiyeler, yeni birlikler, yeni gönüllüler geliyordu. Damlacık'ın şiddetle kuşatılması için bütün önlemler alınmış, kaymakamın vekili olarak çilli müdür, Bagratyan köşküne hükümet karargâhını kurmuştu. Yaralı yüzbaşı da iki gündür iyileşme yolundaydı. Müdür, bütün çevre köylere emir göndererek, her Müslümanı, gördüğü her Ermeni'yi, ister dilenci,

kör, hasta, deli, sakat, yaşlı ya da çocuk olsun, hemen tutuklamakla yükümlü kılmıştı. Bu iyi düşünülmüş emir, vadide, dağdakiler yararına yapılabilecek her türlü casusluğu olanaksız kılmayı amaçlamaktaydı. Duyuru kilise duvarına asılalı henüz iki gün olmuştu ki, yedi köyün yaklaşık yetmişi bulan mezarlık halkının sayısı kırkın altına düştü. Buna göre geride kalanlar, eğer bir müddet daha yaşamak istiyorlarsa, ulaşılmaz yerlere gizlenmeliydiler. Neyse ki, İsa'ya şükür, böyle yerler vardı. Eski mekânlarında neler olup bittiğini görmek ve yiyecek bir şeyler bulmak, yani hayatını tehlikeye atarak birkaç kuzu, keçi ve tavuk çalmak için gizlendikleri yeri sadece serseri Nunik gibi en cesur ve güçlüler terk edebiliyor, gece yarısından sonra sabaha kadar dışarıda kalabiliyorlardı. İşte Stepan'ın yolu bu gizli barınaktan geçmekteydi.

Ayn Jerap köyünden bir mil önce, eski Antakya'nın harabeleri, koca bir kent gibi bir araya toplanmıştı. Romalılardan kalma su tesisatının korkunç devasa kemerleri ve ayakları her şeye egemendir. Şimdiye kadar çok rahat olan anayol, burada, bir zamanlar insanların yaptığı bu taş karmaşıklığının tam ortasından geçerek, derin biçimde kayalıkların içine kazınmış dere yatağı boyunca giden belirsiz patikaya dönüşür. Yer yer, yapı taşları, sütun parçaları, şurdan burdan kopmuş parçalar yolu öyle engellemektedir ki, neredeyse geçmek mümkün olmaz. Tehlikeli kalıntılar arasında, ateşin yol açtığı kendinden geçmişlik içinde her an tökezliyor, sarmaşık bitkilere dolanıyor, düşüp dizini yaralıyor, ayağa kalkıp yürümeye devam ediyordu sendeleyerek. Harabeler yığını arasında derine dalmış olan sağ eli, bazen güçsüz bir ışık çakıyordu. Eğer Haik, Stepan'ın yanında olsaydı, ışığın yardımı olmadan da, bu sefil ama aynı ırktan insanların yakında bulunduğunu millerce uzaktan hissederdi. Bilincin ötesinde ayakları bulurdu doğru yolu. Ancak Haik, bu saatte kim bilir neredeydi? Stepan'ın kurtuluşu, kendisini, caddeden otuz adım ötede bekliyordu; uyarmak için de bir ateş yakılmıştı. Nunik, Vartuk, Manuşak, Stepan'ı çok iyi saklar, bir gün bir gece bakar, sonra büyük ödülü almak için, güvenlikli bir yoldan Damlacık'a getirirlerdi. Ne var ki kentli çocuk gördüğü ateşten korkmuştu. Arkasından kovalıyorlarmış gibi yukarı çıkan yolu koşmaya başladı. Yukarıda durup şişedeki bayat sıcak suyu içti bir dikişte. Musa Dağ önünde duruyordu. Dağın bağrından yükselen dumanların oluşturduğu kalın siyah bulut, ayı ışığında belirgin biçimde görünmekteydi hâlâ. Ancak, rüzgâr hayal katmadığı için, alevler küçülmüş gibiydi. Ara sıra gizemli bir ateş parıldıyor, sonra kaybolup gidiyordu.

Bagratyan'ın oğlu için bir şans daha belirmişti. Nunik bir şeyler

hissediyordu. Ateşten uzaklaşan, ama adam gölgesine benzemeyen bir gölge fark etmişti. Bu sefiller arasında birkaç "sahipsiz çocuk" da vardı. Bu çocuklardan biri, henüz sekiz yaşında bir çocuk gölgenin kim olduğunu araştırmaya gönderilmişti. Fakat Stepan, arkasında ayak sesleri ve hışırtılar duyunca ne olduğuna dönüp bakmamış, çılgınlar gibi koşmaya başlamıştı. Umutsuz bir hareket yaparmış gibi bütün varlığı gerilmişti koşarken. Kulaklarında çın çın ötüyordu sesler. Babasının sesi miydi? Haik mı fısıldıyordu "ileri" sözcüğünü? Sanki peşindeki küçük bir çocuk değil de, akşam ellerinden kurtulduğu bölükmüş gibi koşuyordu. Su kemeri harabeleri burada tamamen son bulmakta, yol genişlemekteydi. Siyah tepeler anayola doğru inmişti. Stepan can havliyle koşuyordu. Korkunç bir yanılışlık çocuğu yedi köyün vadisi sandığı çapraz vadiye yöneltti. Ağırlıksız kaçış ruhu, onu kendisinin üzerine çıkarmıştı; sanki kanatlı bir varlık gibi taşla dolu bayırı uçtuğunu sanmaktaydı. Stepan avazı çıktığı kadar bağırdığını fark etmeden vadiye saptı. Ne var ki fazla yol alamamıştı. Önüne çıkan ilk büyük engelde, çapraz yatmış bir ağaç kütüğüne ayağı takılarak düştü ve yatıp kaldı.

* * *

Yarı yarıya kendisine geldiğinde, erken saatlerin buğulu aydınlığıyla gelmişti sabah. Ancak Stepan, o günün El Amk bataklığının ötesindeki yolda, o iyicil tepelik arazide bulunan Türkmen'in evine geldikleri evvelsi gün olduğundan çok emindi. Ondan sonraki her şeyi unutmuş ya da sadece donuk düşsel duyumlar olarak tutmuştu belleğinde. Çocuğa bugünün evvelsi gün olduğunu düşündürten zaman kayması, önünde bir evin -elbette beyaz kireç taşından değil, girintili çıkıntılı balçıktan, penceresiz ve itici bir yapı- belirmesiyle daha da beslenmişti. Bu evden de aynı şekilde sarıklı ve kır sakallı bir adam çıkıyordu işte. Gerçi, çocuğun koruyucu meleği Türkmen köylüsü değildi, bu ama yine de yaşlı bir adamdı. Ve şu işe bak, bu adam da rüzgârı, havayı ve yönleri gözden geçirip seccadeyi yere atarak sabah namazını kılmaya başlamıştı.

Stepan'ın beyninden Haik'ın talimatı geçti şimşek hızıyla: Her şeyi taklit et! Gece düşüp kaldığı yerde, adamın hareketlerini taklit etmeye başladı. Fakat bitkin bir sallanma ve iniltiden başka bir şey çıkmamıştı ortaya. Çocuk adamın dikkatini çekmişti. Görünüşe bakılırsa adam, Türkmen köylüden daha az sofuydu, çünkü ibadetini yarıda kesip ayağa kalktı ve Stepan'a yaklaştı:

"Sen kimsin? Nereden geliyorsun? Ne istiyorsun?"

Stepan vücudunu zorlayarak dizlerinin üstünde durmaya çalıştı, eğildi ve elini kalbine götürdü:

"Ben biraz hastayım efendi."

Bu öğrenilmiş sözcüklerden sonra su içmek istediğini belirten bir işaret yaptı. Kır sakallı önce tereddüt etmişti. Fakat sonra çeşmeye gidip çocuğa bir testi su getirdi. Stepan hiç doymayacakmış gibi içmekteydi, oysa su, sancılarını başlatmıştı yine. Evden biri daha çıktı. Ama Stepan'ın beklediği gibi yardımsever kadınlar değil, kara sakallı, canı sıkkın biriydi bu. Kır sakallı adamın sorularını tekrarladı o da:

"Kimsin? Nereden geliyorsun? Ne istiyorsun."

Kayıp çocuk belirsiz yönlere doğru iki hareket yaptı; hem Antakya hem de Süveydiye tarafını gösteriyordu. Kara sakallı kızmaya başlamıştı:

"Konuşamıyor musun? Dilsiz misin sen?"

Stepan üç yaşındaki bir çocuğun çaresizliği içinde kocaman gözleriyle gülümsüyordu adamlara. Hâlâ iki adamın önünde diz çökmüş vaziyetteydi. Kır sakallı, başarılmış bir işi uzman ciddiyetiyle gözden geçirirmiş gibi iki kez dolanmıştı çocuğun etrafında. Sonra çenesinden tutup ışığa çevirdi başını. Siyah sakallı da bu kontrole katılıyordu. Sonra, Stepan'dan gözlerini ayırmaksızın bir iki adım yana çekilip bir şeyler tartışmaya başladılar. Tartışma bittiğinde, yüzlerinde önemli görev yüklenmiş insanların ifadesi belirmişti. Siyah sakallı sorguya başladı:

"Sünnetli misin, sünnetsiz misin çocuk?"

Stepan anlamıyordu. Güvenli gülümsemesi, ancak şimdi soru soran korkulu bir bakışa dönüşmüştü. Çocuğun suskunluğu iki Müslümanı öfkelendiriyordu. Sert sözcükler yağıyordu üzerine. Bütün bağırmalara, el kol hareketlerine rağmen kendisinden ne istediklerini bilemiyordu. Bu arada siyah sakallı sabrının sonuna gelmişti. Diz çökmüş çocuğu koltuk altlarından tutup havaya kaldırdı, kır sakallı ise pantolonunu indirip bakmak istediği yere baktı. Artık durum netleşmişti. Dilsiz ve sağır rolü oynayan kurnaz Ermeni genci, dağdaki savaşçıların yolladığı küstah bir casustu. Hiç zaman kaybedilmemeliydi. Sendeleyerek yürüyen Stepan'ı önlerine katıp, Ayn Jerab'ın dar yolundan aşağı, anayola kadar indiler. Antakya civarından gelip Süveydiye'ye doğru giden ilk boş öküz arabası gelinceye kadar orada tuttular çocuğu. Arabacı, kamu hizmeti uğruna gideceği yeri değiştirmek zorunda kalmıştı elbette. Adamlar tutsağı arabaya bindirdiler. Kara sakallı çocuğun yanına oturmuş, kır sakallısı ise, arabanın yanında yürürken, araba sahibini şu an engellediği tehlike üzerine bilgilendirmekteydi.

Artık Stepan'ın kaderi belirlenmiş olduğu için yumuşak ilâhi bir güç çocuğun bilincini, yaşadığı andan alıp götürmüştü. Başı can düşmanının, o kara sakallı adamın kucağına düştü. Ne tuhaf! Öfkeli adam da kurbanının başını atmamıştı kucağından. Dimdik oturuyor, sanki çocuğa acı vermemek için kıpırdayamıyordu. Kucağında alev alev yanan yüz, ona bakan ama yine de görmeyen açık gözler, kan kırmızı dudakları şişirmiş olan ateşli soluk, bütün çocuksu terk edişin yakınlığı, kara sakallı adamın ufacık iç dünyasını şiddetli bir acıyla karmakarışık etmişti. İşte dünya böyleydi, başka türlü değil. İnsan böyle bir dünyada yaşamak zorundaydı.

Stepan, Musa Dağ'dan bihaberdi artık. Ele geçirdiği obüslerden, beş usta kurşunla yere serdiği beş uyku sersemi insandan bihaberdi. Haik sadece bir isimdi şimdi, İskuhi ise bir esinti. Stepan'ın üzerinde, alıştığı kolej giysileri, yarasız ve tertemiz ayaklarına çok güzel oturan bağcıklı çizmeleri vardı. Büyük kentin son derece güzel caddelerinde ve rıhtım boyunda dolaşıyor, annesiyle Montrö otelinde kalıyorlardı. Bembeyaz örtülü masalarda yemek yiyor, parke yollarda oynuyor, kendisi gibi bakımlı başka çocuklarla birlikte beyaz badanalı sınıflarda oturuyordu. Bazen büyüyor, bazen küçülüyordu, fakat her zaman güvenlikte ve barış içindeydi. Annesi kırmızı bir şemsiye taşıyordu; şemsiyenin altında yüzü alev alev yanıyordu, öyle ki onu zaman zaman tanıyamıyordu.

Bütün bunlar olay zenginliği içermiyordu, ama öylesine sakin bir güzellikteydi ki, Stepan, Vakıf'a varmadan kendilerine katılan zaptiye devriyesini fark etmedi. İki jandarmadan biri takviye güç olarak arabaya kara sakallının yanına oturmuş tutsağın bacaklarını tutmuştu sıkıca. Vakıf'ta kafileye daha büyük bir zaptiye birliği eklendi. Köyler vadisinde ilerledikçe eskort daha büyük heyecan uyandırıyordu. Yeni ev ve toprak sahiplerinin çoğunluğu, erkekler, kadınlar, çocuklar, izlemekteydi eskortu.

Öğleye varmadan kafile, Yoğunoluk kilise meydanına ulaştı. Aralarında artık köylerde kalan yeni ve eski askerler de bulunan bin kişilik kalabalık toplanmıştı meydanda. Bagratyan köşkünde kalan kızıl saçlı müdürü çağırdılar hemen. Zaptiyeler, Stepan'ı arabadan iterek indirmişlerdi. Memurların emri üzerine tamamen soyunmak zorunda kalmıştı çocuk, zira çıplak bedeninde herhangi bir yazı taşıyor olabilirdi. Bagratyan'ın oğlu hiç ses çıkarmadan, soğukkanlı kayıtsızlık içinde söyleneni yapıyordu; bu tavır, çocuğun son derece inatçı olduğu izlenimini yaratarak kalabalığı öfkelendirmişti. Daha tam soyunmadan başının arkasına nereden geldiği belirsiz bir darbe yedi. Bu darbe hayırlı

olmuştu, çünkü Stepan'ı tamamen kendinden geçirmemiş, ama şu an içinde medenî bir insan gibi yaşadığı o güzel dünyaya daha derin dalmasına yol açmıştı.

Bu arada zaptiyeler sırt çantasından Kodak marka fotoğraf makinesiyle Jackson'a yazılmış mektubu çıkarmışlardı. Müdür fotoğraf makinesini yukarı kaldırıp çoğunluk için yabancı ve kuşkulu olan masum Noel hediyesini salladı:

"Bu, bütün casusları ele veren bir araçtır!"

Sonra, bütün halkın önünde, muzaffer ses tonuyla, Amerikan konsolosluğuna yazılmış vatana ihanet mektubunu okuyup tercüme etti. Mektup sona erdiğinde kalabalıktan nefret uğultusu yükselmişti. Stepan'a iyice yaklaşan müdür, mükemmel manikürlü sağ eliyle çocuğun *çenesinden tuttu, sanki cesaret vermek ister gibiydi:*

"Hadi artık adını söyle bize çocuk!"

Stepan gülümsüyor ve susuyordu. Gerçeklik denizi sonsuz uzaklıklardan çarpıyordu kıyılarına. Aynı anda, kızıl saçlı adamın gözünün önüne, köşkün selâmlığında gördüğü bir oğlan çocuğu fotoğrafı gelmişti. Kalabalığa törensellikle döndü:

"O söylemek istemiyorsa, ben söyleyeceğim size. Bu çocuk Bagratyan'ın oğlu..."

O sırada ilk bıçak darbesi inmişti Stepan'ın sırtına, ama çocuk hiçbir şey hissetmedi. Çünkü tam da şu anda Paris'ten İsviçre'ye gelen babasını karşılıyorlardı istasyonda. Annesinin elinde hâlâ kırmızı güneş şemsiyesi vardı. Babası çok yüksek bir kapıdan tek başına çıkmıştı. Kar beyaz giysiler vardı üzerinde ve şapkasızdı. Annesi el sallıyordu. Bagratyan ise, küçük oğlunu görünce ölçülemez bir sevgiyle açmıştı kollarını. Stepan çok küçük olduğu için, kalbinin üzerine kaldırıp parıldayan yüzüne yaklaştırdı, sonra çocuğu başından yükseklere aşırdı, daha yükseğe, daha yükseğe...

Delik deşik edilen cesedi gece bastıktan sonra ilk bulan Nunik olmuştu. Zaptiyeler katlettikten sonra olduğu gibi çıplak Yoğunoluk mezarlığına atmışlardı. Nunik, vahşi köpeklerin saldırısından son anda kurtarmıştı cesedi. Kimsesiz çocuklardan birini harabelerdeki gizli kampa gönderip bütün grubun gelmesi için talimat verdi. Muazzam bir şey olmuştu, bugün korkunun kendilerini yönetmesine izin vermemeliydiler. Hayırsever Avedis Bagratyan'ın soyu sonsuza dek tükenmişti. Bugün Ter Haykazun'un isteğini yerine getirip Bagratyan'ın oğlunu dağa götürme zamanı gelmişti. Ödülü vermezlik edemezlerdi, artık güvenlik içinde sürdürebilecekleri bir yaşam göz kırpıyordu kendilerine.

Ürkek topluluk küçük gruplar halinde gelmişti mezarlığa. Kadınlar hemen işe girişip, güzel çocuğun parçalanmış vücudunu kan ve kirden temizlediler. Cömert Nunik, Bagratyan ailesi için başka bir şey daha yaptı. Anlatılması mümkün olmayan stok torbasından beyaz uzun bir gömlek çıkarıp Stepan'a giydirdi. Bu esnada kâhin saçlı bir kör kendi kendine mırıldanıyordu:

"Kuzunun kanı evlerine aktı."

İşlerini bitirdikten sonra Nunik, Vartuk, Manuşak ve diğerleri yükü omuzlarına aldılar. Yükün altında iyice eğilmiş olarak yürüyorlardı. Yeni günün ikinci saatinde, yarım aya rağmen, neredeyse hiç görünmeyen kafile, son derece sessiz Damlacık'a doğru yola çıkmıştı; orman yangınının zarar vermediği gizli yollardan kent çukuruna ulaşacaklardı. Uzun sopasıyla Nunik en başta yürümekteydi. Ormana girip güvenliğe kavuştuklarında, yaktıkları iki meşaleyi sedyenin iki yanında taşımaya başladılar; böylece ölüye ışık ve saygı sunuluyordu.

3

Acı

Gabriel, gecelerini, yine alıştığı Kuzey Mevzii'nde geçirmekteydi. Disiplinin görünür biçimde gevşemiş olmasından huzursuzluk duyan Ter Haykazun'un ısrarlı ricası üzerine, Stepan kaybolduktan sonraki ilk akşam, yeniden başkomutayı almıştı. Böylece, özdisipline ve güçlü sinirlere sahip olduğunu, geçirdikleri üç çatışmada olduğundan daha fazla kanıtlamıştı. Bagratyan'ın bu günlerde elleri titriyor, tek lokma yiyemiyor, hiç uyuyamıyordu. Sadece Stepan'ın kaderinin belirsizliği değil, aynı zamanda onu bulmanın, kurtarmanın imkânsızlığıydı korkunç olan. İlk umutsuzluk anlarında sefere çıkma fikriyle oynamıştı. "Hareketli Muhafız Alayı"nı yeniden düzenleyip Halep yoluna kadar baskın ve devriye hareketine girişmeyi göze alamaz mıydı? Belki de, gece yapılacak olan bu kan ve yangın seferiyle, bütün çevreyi dehşete düşürerek Stepan ile Haik'a yetişebilirdi ama bu romantik planı hemen gündem dışı bıraktı. Kendi çocuğu uğruna girişeceği çılgın bir serüven için yüzlerce direnişçinin hayatını tehlikeye atabilir miydi? Nihayetinde, Haik'ın, halkın verdiği görev gereği yaptığıyla Stepan'ın başına buyruk yaptığı ayrı şeydi. O nedenle, yeri göğü birbirine katmak için hiçbir neden yoktu.

Boğulan birinin gücüyle yeni işlere dalmıştı Gabriel Bagratyan. Mangalar arasında yiyecek sıkıntısının teşvik ettiği güçsüzlük ve kayıtsızlık baş göstermişti. Gerek cephede, gerekse İhtiyat Birliği'nde, artık, ölümü kazman mideleriyle ama tembel tembel bekleyeceklerine inananlar aniden başka bir şeyle karşılaştılar. Disiplin acı verecek biçimde sertleşmişti. Nurhan Çavuş verilen emre göre, mangalara her gün atış talimi yaptıracaktı. İlk günlerdeki gibiydi. Hiç kimse, boş saatlerinde bile, yerini terk etmeyecekti. Kent çukuruna gitme izni sadece çok acil durumlarda veriliyordu. İhtiyat Birliği'ne de ağır görevler düşmüştü. Osmanlı'nın bundan sonra girişeceği büyük saldırı için mevziler sadece

onarılmakla kalmıyor, düşmanı şaşırtmak için, bir kısmının yerleri değiştiriliyor, bir kısmı ise muazzam taş siperlerle ele geçirilemez hale getiriliyordu. Gabriel, Avakyan, öğretmen Şatakyan, saatler boyu yeni planlar çiziyorlar ve hemen bunların yapımına başlanıyordu. Bu günlerde her şey sonsuz bir hareketlilik içindeydi. Fakat teşvik edici huzursuzluğu -çok ilginçtir- kışkırtıcı ve nefret uyandırıcı etkiler yapmamış, tersine gevşeyen ruhsal gücü, taze güven duygusu ve yeni savaş cesaretiyle canlandırmıştı. Direnişçilerin yaşamı, bir gevşeme arasından sonra yeniden amaç ve içerik kazanmış bulunuyordu.

Gabriel Bagratyan aslında kendisine karşı direniş hissetmiyordu, hissettiği yalnızlığının daha da yoğunlaşmasıydı. Daha önce de, ne diğer önderlerle, ne de sıradan insanlarla arasında bırakın arkadaşlığı, ufak bir samimiyet bile gelişmediği doğrudur. Komutan olarak itaat ediyorlar, saygı gösteriyorlar, hatta minnet bile duyuyorlardı, ama o ve Musa Dağ halkı çok farklıydı. Ama şimdi herkes, her fırsatta sohbet etmek isteyen papaz Tomasyan bile, ondan kaçıyordu. Kuzey Mevzii'nde yattığı yerdeki komşularının kendisinden uzaklaştığını fark ediyordu. Yüzeysel ele alındığında, her gün en az bir saatini hasta karısının baş ucunda geçiren bu adamdan hastalık bulaşabileceği korkusuydu insanları uzaklaştıran. Fakat bu dışsal nedenin ötesinde daha karmaşık şeyler vardı. Gabriel Bagratyan felâkete uğramış bir adamdı ve insanlar daha ağır bir başka felâketle karşılaşacağını hissediyorlardı. Felâkete uğrayacak birinden duyulan insanî korku, Gabriel'in çevresine yalnızlaştırıcı bir afaroz dairesi çizmekteydi.

Kamptaki hastalığa gelince, büyük ölçüde havanın elverişliliği, biraz da Doktor Bedros sayesinde, sürüyor olmasına rağmen, yaygınlaşmamıştı. Yüz üç hastadan şimdiye kadar yirmi dördü ölmüştü. Önderler Konseyi, doktora yardımcı olmak üzere bir sağlık komisyonu kurmuş, bu komisyona papaz Aram da katılmıştı. Komisyon her gün bir kez, kent çukurunu, kulübe kulübe dezenfekte etmekteydi. Hafifçe ateşlenip kendisini iyi hissetmemeye başlayan herkes, yastığı yorganıyla hemen bulaşıcı hastalığa yakalananların bulunduğu küçük ormana götürülüyordu. Bu gölgelik ormanda hayat, hastalar için, rahat ve hoştu. Yağmur yağsaydı her şey berbat olurdu, ama ilk gün görülen kötü hava, Tanrı'ya şükürler olsun, bir daha tekrarlanmamıştı. Suriye'nin ağustosları göz önüne alındığında bu hayırlı bir durum olarak görülebilir, ama kesinlikle mucize değildir.

Bedros Altuni, hayvan sırtında, günde iki kez geliyordu Juliette Bagratyan'a. Hastalığın alışılmış seyrini izlememesi şaşırtıcıydı. Kriz bir

türlü gelmek bilmiyordu. İlk nöbetten sonra ateşi biraz düşmüş, ama hasta hâlâ kendisine gelememişti. Ancak öteki hastalar gibi derin bir baygınlık içinde yatmıyor ya da sayıklamıyordu; bir tür derin, kurşun ağırlığında uykuydu bu. Uyurken başını döndürüyor, ağzını açıp İskuhi'nin içirdiği sütü yutuyordu. Bazen de başka bir dünyadan birkaç sözcük kekeliyordu.

İşi başından aşkın Mayrik Antaram hastanın yanında her zaman kalamadığı için, ilk günlerde İskuhi Tomasyan hastanın çadırından neredeyse hiç çıkmamıştı. Yatağını çadıra taşıtan genç kız, Juliette'in yanında yatıyordu. Hovsannah'ı ve çocuğu artık hiç görmüyordu, zaten mümkün de değildi. Güçsüzlüğüne rağmen, hastaya beceriyle bakıyordu. Daha ikinci günü, kadının hastalığına iltihaplı anjin eklendiği için, çoğu kez, İskuhi'nin ağzına akıttığı sütü yutamıyor ya da kusuyordu. Böyle durumlarda kız, başka işlerin yanı sıra, bir de yatak çarşaflarını değiştirip yıkamak zorunda kalıyordu. Juliette'in hizmetçileri İskuhi'ye hiç karışmıyorlar, hastalık kapacaklarından korktukları için hastaya ve eşyalarına zorakî dokunuyorlardı. Bazen sabahları, bazen de akşama doğru çadırdan içeri bir göz atıp gidiyorlardı. Nihayetinde böylesine kötü bir üne sahip bu yabancıyla neden uğraşsınlardı? Şimdilik bütün yük İskuhi'nin üzerindeydi. Kendinde olmayan kadına gece gündüz hayırseverlikle hizmet ediyor, ama kalbi bu Fransız kadına biraz olsun yaklaşmıyordu. Doktorun karısı nöbeti devralmak için geldiğinde, genç Tomasyan'ı, hiç olmazsa birkaç saat dinlenebilmesi için, zorla çıkarıyordu çadırdan. Ancak İskuhi, bu kez de çadırın önüne oturup yerinden ayrılmıyordu. Ayak sesi duyunca, birini görünce çok ürküyor, saklanmaya çalışıyordu. Ağabeyi ya da babasıyla karşılaşma düşüncesi telâştandırıyordu kızı. En çok, şimdiki gibi, Gabriel'i beklemek için çadırın önünde oturduğu, geceyle gündüzün sınırı olan saatleri seviyordu. Dünyanın bu en ıssız saatlerinde gelirdi Bagratyan; Kuzey Mevzii'nde bütün gece boyunca kalamıyordu. Gabriel, peşinde İskuhi olduğu halde çadıra girip Juliette'in yatağına yaklaştı. Küçük aynalı masanın üzerindeki lamba, kadının yüzüne çevrilmişti. Altuni, kendisine gelmesi ya da kalbin zayıflaması durumunda hemen müdahale edebilmek için hastanın her zaman gözaltında tutulmasını istemişti. Gabriel Bagratyan karısının üzerine eğilip göz kapaklarını açtı, sızan ışığın etkisiyle bilincini geri çağırmak istiyordu sanki. Juliette hemen huzursuzlaşmış, kasılmaya, yüksek sesle solumaya başlamıştı, ama hâlâ kendinde değildi. İskuhi'nin sesi anlatılmaya değer gündüzki olayları aktarıyordu adama. Çadırda sadece konuyla ilgiliydi konuştukları. Ne var ki çadırın önünde de

rahat değillerdi. Daha birkaç gün önce, aynı saatlerde, kol kola Üç Çadır Mevkii'nde dolaşırlarken, İskuhi, Hovsannah'ın giriş perdesinin hareket ettiğini ve arkasından gizlenmiş gözlerin baktığını hissetmişti. O nedenle bugün, hasta çadırını parmak uçlarında terk ederek, Juliette'in eski zamanlarda hayranlarını kabul ettiği "bahçe salon"a, mersin ağaçlarıyla çevrelenmiş yere gittiler. Yalnız olmalarına rağmen birbirlerine *dokunmuyor, fısıltıyla konuşuyorlardı:*

"Biliyor musun İskuhi, biraz önce aklımı yitiriyorum sandım. Fakat senin yakınlığını duyduğum anda bu dehşet verici kuruntuların hepsi geçti. Şimdi yine özgürüm. Sus! Bu çok güzel. Çok uzun sürmeyecek ne yazık ki."

Arkasına yaslandı. Nihayet acısını dindiren bir pozisyon bulmuş ve bunu yitirmek istemeyen, acı çeken biri gibiydi:

"Juliette'i sevdim, belki de hâlâ seviyorum. En azından anılarımda. Ama ikimizin arasında gelişen şey ne İskuhi? Hayatımın sonunda bulacaktım seni, buraya geldiğim gibi, tesadüf değil, tersine,... Ama bunu *kim* söyleyebilir ki? *Hayatım boyunca hep yabancı olanı aradım.* Bu arayış beni baştan çıkardı, ama hiçbir zaman mutlu etmedi. Ben de yabancı olanı baştan çıkardım ama mutlu etmedim. Bir kadınla yaşarken İskuhi, sahip olabileceğin tek gerçek kız kardeşle karşılaşıveriyorsun. Ama artık çok geç..."

İskuhi ağır ağır hareket eden çalılıklara bakıyordu:

"Eğer dışarıdaki dünyada karşılaşsaydık, herhangi bir yerde, içimdeki kız kardeşi o zaman da fark eder miydin?.."

"Bunu sadece Tanrı bilir. Belki de fark etmezdim..."

Kızın sesi gölgelenmişti:

"Oysa ben daha o zaman, Zeytun'dan geldiğimizde, seni kilisede gördüğüm an anlamıştım benim için ne demek olduğunu..."

"O zaman mı? Bir insanın bir başka insan olacağına inanmadım hiç, *İskuhi. İnsanın öğrenebileceğini, gelişebileceğini düşünüyordum... Oysa* bunun tersi oluyor. İnsan eriyor. Sen, ben, bütün halkımız şimdi böyle bir erime süreci yaşıyoruz. Gereksiz şeyler, yapıştırılmış şeyler siliniip gidiyor, bir süre sonra bir parça metal olacağım, bunu hissediyorum. Görüyor musun, aynı duygu nedeniyle Stepan kayboldu..."

İskuhi adamın elini kavradı.

"Neden böyle söylüyorsun? Neden kaybolmuş olsun Stepan? O güçlü bir çocuk. Haik Halep'e kesinlikle ulaşır, o neden ulaşamasın?"

"Halep'e ulaşamayacak... Olanları düşünsene. Ve bütün bunları içinde taşıyor..."

"Böyle şeyler söylememelisin, Gabriel. Böyle yaparsan ona zarar verirsin. Stepan için umutluyum ben..."

İskuhi birden başını hasta çadırına çevirdi. Bu anda Gabriel'in içinde nedenini kendisinin de bilmediği bir düşünce çakmıştı. İskuhi, Juliette'in ölmesini istiyor, bunu istemek zorundal İskuhi ayağa fırladı:

"Duymuyor musun, sanırım Juliette sesleniyor!"

Gabriel bir şey duymamıştı, ama çadıra koşan İskuhi'yi izledi. Juliette, yatağın içinde, sanki bağlarından kurtulmak istermiş gibi direnmekteydi. Ne tam kendinden geçmişti, ne de tam kendindeydi. Isırılmış dudaklarını beyazımsı bir kabuk kaplamıştı. Alev gibi yanan yanaklarından, ateşinin, son dakikalarda son sınıra kadar çıktığı anlaşılıyordu. Gabriel'i tanımıştı sanki. Çılgın elleriyle ceketine yapıştı. Boğuk sesle kekelediği soruyu güçlükle anlayabilmişti adam:

"Bütün bunlar gerçek mi?.. Bütün bunlar gerçek mi?.."

Soruyla adamın yanıtı arasında buz kesmiş rüzgâr dinginliğinden oluşmuş bir ara vardı. Fakat sonra, adam kadına eğilerek, hipnoz görevini yerine getiren bir hipnotizmacı gibi vurguladı her heceyi:

"Hayır, Juliette, bütün bunlar gerçek değil... Bunlar gerçek değil..."

Sarsıcı bir inilti:

"Tanrı'ya şükür... Gerçek değil..."

Nöbeti gevşemişti. Ateşin rahmine bütün masumiyetiyle girmek için, dizlerini çenesine doğru çekti. Gabriel nabzına baktı. Şiddetli ama neredeyse hiç duyulmayan kuş gagalaması gibiydi. Juliette'in sabaha çıkıp çıkmayacağı kuşkuluydu. Hemen kalp ilacı! İskuhi ilaç dolu kaşığı kadının dişlerinin arasına itti. Bu arada hasta bir kez daha kendine gelir gibi olmuştu, doğrulmaya çalışarak inledi:

"Stepan'da... süt... unutmayın..."

* * *

Papaz Aram için kötü bir gün başlamıştı. Feneri kemerine takıp, kurduğu balıkhanenin elde ettiği ilk sonuçları görmek için deniz kıyısına inmek üzere, sabah olmadan yola koyulmuştu. Sal bitmiş ve gençler bu rüzgârsız gecede sürütme ağı ve küçük fenerlerle alışılmış kıyı balıkçılığına başlamak üzere açılmayı göze almışlardı. Tomasyan için balıkçılık sabit fikir olmuştu artık. Bu yolla, sadece beslenme konusunda değişiklik ve yeterli stok sağlanmakla kalmayacak, aynı zamanda, yaklaşan açlık tehlikesinden de kurtulacaklardı. Gerekli çaba gösterilirse denizden günde iki-üç yüz okka balık çıkarmak mümkün olmaz mıydı?

Ne kadar cimri davranırlarsa davransınlar, altı hafta içinde son koyun da tükenmiş olacaktı, ki bu bile çok iyimser bir hesaptı. Ama eğer Aram Tomasyan balıkhaneyi geliştirebilirse, yeni cesaret ve direnme gücü yükselecekti denizden. Yaşam kaynaklarının tükenmezliğine duyulan inanç bile mucizeler yaratacaktı.

Genç papaz sabahın yeşilimsi erkenliğinde, Önderler Konseyi'nin emri üzerine yeni düzenlenen yolu uzun adımlarla aşağı doğru inerken, ne koyunları, ne sütü hatta ne de balıklarını düşünüyordu; yüreği çok başka sıkıntılarla, ailevî sıkıntılarla doluydu. Bu telâş ve endişeler ne kadar yararsız Aram Tomasyan. Sanki küçük çocuğun, o zavallı kurtçuk, büyüyüp adam olabilecekmiş de, geleceği için çaba sarf etmek zorundaymışsın gibi davranıyorsun. Bütün bunların ne yararı var ki? Ama Tanrı'nın lütfuyla insan, tam ortasında yaşıyor olsa da, kendi yok oluşundan başka her şeye daha çabuk inanır.

Tomasyan'ın oğlu on altı günlük olmuştu. Çocuk iri Ermeni gözlerine sahipti, ama bakışları hiçbir şeyi algılamıyordu. Şimdiye kadar da daha hiç bağırmamıştı. Sesi çıktığı zamanlarda ise sadece hafif bir inliltiydi duyulan. Umutları günden güne daha acımasız bir yanılgıda küçülüp yok olmaktaydı. Kör ve sağır mı doğmuştu çocuk? Ama Musa Dağ'ın ilk çocuğunun göğsüne görünmez bir mühürle vurduğu ben giderek büyümekteydi. Uğradıkları felâket hakkında Tomasyanlar kimlere danışmamışlardı ki? Resmî tıbbın sözcüleri Bedros Altuni ve Mayrik'ten başka, kampta bulunan birçok ebeye, bilgili kadına başvurmuşlardı. Söylenen hep aynıydı; çaresi olmayan felâketin kesin ve basit açıklamasıydı bunlar: Hovsannah'ın Zeytun'da yaşadığı ağır koşullar, sürgün, Yoğunoluk'a yapılan zorlu yolculuk ve sonra yine heyecan ve kaçış, bütün bu korkunçluklar ana rahmindeki çocuğa zarar vermişti. Fakat bu teselliler ne işe yarayacaktı? Herhangi bir çare bulunamadığından Hovsannah, Nunik gibi birinin becerisine de güvenebilirdi. Ama vadideki Türk işgalinden bu yana, ölümün ve doğumun ebeleri olan bu kadınlar Damlacık'ta görünmemişlerdi.

Çocuğun korkunç kaderini son derece mantıklı biçimde açıklayan akla uygun nedenler Hovsannah'a hiçbir biçimde yetmiyor, kendisinin Tanrı'nın gazabına uğradığını hissediyordu. Boşuna sofu baba evinde yetişmemişti. Çocuk, Tanrı'nın lütfuydu; oysa ona verdiği tam bir cezaydı. Tanrı, cezasını, işlenmiş bir günahın karşılığında gönderirdi insanlara. Ne var ki Hovsannah hiç günah işlememişti. Vicdanının en gizli köşelerini gözden geçirdiğinde bile Aram'ın günahkâr olduğunu iddia edemezdi. Öte yandan, günah kesinlikle mevcut olduğuna göre, başka bir

çevrede, kesinlikle de yakın çevrede işlenmişti. Aram her türlü kuşkunun dışındaydı. Kendisi ise evliliğinde hiçbir kusur bulmayan fanatik bir eşti. Öyleyse, gölgesi masum bir çocuğun üzerine düşen günah neredeydi? Üzerlerindeki lânetin ilk nedeni Juliette Bagratyan'dı elbette. Hovsannah, sonuçları, kanser gibi kemirerek çevreye yayılan günahı, bu zinacı, şıklık budalası, tanrısız ve yabancı kadının işlediğini düşünüyordu. Kendileri de utanmadan onun çevresinde yaşamışlar, onun çadırında kalmışlar, yataklarında uyumuşlar, onun tabaklarında, onun yemeklerini yemişlerdi, çünkü ikiyüzlü gösterişçiliğe bağlıydılar, çünkü bu rahatlıklardan vazgeçmek istemiyorlardı. Tanrı'nın dileği olan yoksulluğu öteki aileler gibi yaşama iffetliliğini gösterememişlerdi. Fakat Hovsannah'ın düşünceleri burada kalmıyordu. Gerçek, yavaş yavaş, onu hırsla kavrayan kalbe doğru yükselmekteydi: İskuhi. Hiç kuşku yok! Hovsannah genç görümcesinin durumunu biliyordu. O da zina yapıyordu; o da edepsiz, inançsız, günah işlemeye kesinlikle kararlı biriydi! Her zaman dediği dedik, bencil ve keyif düşkünü değil miydi zaten; daha Zeytun'da yaşarlarken, Aram karısına, böyle birliyle aynı evde oturma gibi ağır bir talep ileri sürdüğünde de, böyle değil miydi? Ama Aram hiçbir zaman gerçeği görmek istememiş, sevgili kız kardeşi İskuhi üzerine açıkça konuşmak bir türlü mümkün olmamıştı. Zavallı çocuğunun vaftiz töreni sırasında ağlayarak kaçtığında, herhangi bir şey bilmeksizin, olaylar arasındaki bağlantıyı belirsiz bir hayal olarak hissetmişti Hovsannah. Fakat artık her şeyi biliyordu; çocuğunun Tanrı'nın lânetine uğradığını biliyordu. Artık ağlamıyordu. Yumruklarını sıkmış, hücreye kapatılmış bir çılgın gibi, beş adımlık çadırı arşınlıyordu durmadan. Hovsannah artık susmayarak bu gece Aram'la konuşmuş, sabah olur olmaz kendisini baba Tomasyan'ın çadırına götürmesini istemişti. Çocuk, Bagratyanların günah bataklığında Tanrı'nın verdiği cezadan hiçbir zaman kurtulamayacaktı. Karısının ruhsal dağılmışlığından acı duyan papaz, anlamadan baktı: "Bayan Bagratyan günahkâr olsa bile, bunun Tanrı'nın verdiği cezayla, bizim çocuğumuzla ne ilgisi var?" Hovsannah bebeği göğsünden çekti. Yükselen öfkesinin sütünü nasıl zehirlediğini hissediyordu: "Demek sen de görmek istemiyorsun papaz?" Adam karısına, kuruntularının ne kadar anlamsız olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Fakat bu anda mantıktan daha kötü bir mücadele aracı seçilemezdi. Hovsannah, papazın yüzüne karşı İskuhi'nin namussuz olduğunu bağırmıştı. Öfkeden köpüren Tomasyan karısını azarladı. İskuhi, biraz dostluk gördüğü bir yabancı için hayatını tehlikeye atarak özveride bulunuyordu. Kendisi de hasta ve güçsüz olmasına rağmen, hastanın bütün

bakımı gece gündüz onun omuzlarındaydı. *Kız kardeşinin iyi yürekli* ve Hıristiyanca davranışı nedeniyle böylesine kötü şeyler söylenebiliyordu demek, hem de kendi yengesi tarafından! Ama o, Aram, Hovsannah'ın içinde bulunduğu durumu anladığı için hiçbir şey duymadığını farz ederek karısını affedecekti. Hovsannah alay edercesine güldü: "İyi yürekli İskuhi'nin hastaya nasıl baktığını kendi gözlerinle görebilirsin papaz. Çadırdan içeri bir göz atman yeter! İskuhi'yle adamı bir arada göreceksin. Hatta bazen dışarıya çıkıp küstahça birlikte dolaşıyorlar..."

Hovsannah'ın gülüşüyle sözleri, deniz kıyısına inerken papazın kulaklarında çınlıyordu sürekli. Mevcut durumda balıkçılık işi her şeyden daha ciddi bir sorun olmasına rağmen, şu an, bundan başka hiçbir şeyi düşünemiyordu. Gerçek, giderek daha katı kavrıyordu yüreğini. Hovsannah'ın anlaşılmaz nefreti her şeyi çarpıtmaktaydı. Oysa Tanrı, Maraş'ta yetimlere ihanet ederek işlediği günah nedeniyle onu cezalandırmıştı. Asıl günahkâr kendisiydi, İskuhi değil. Aşağıya inip kıyıya varınca, büyük projenin şu ana kadar son derece sınırlı sonuçlar verdiğini öğrendi. Deniz sakin olmasına rağmen, kısa yolculuk esnasında sal parçalanmış, üç balıkçı ve denizci genç zor kurtulmuşlardı. Bu tehlikeyle karşılaştırıldığında ganimet çok azdı: İki sepet dolusu küçük som balığı *ve şekilsiz deniz canlıları. Söz konusu miktarla ancak büyük bir kazan çorba pişirilebilirdi.* Aram, denizcilerle biraz alay ettikten sonra yeni talimatlar verdi. Bu ilk girişim cesaretlerini kırmamalıydı. Tuz elde etme işi ise balıkçılıktan daha iyi sonuçlar vermişti. Kent çukuruna oldukça çok miktarda tuz götürebileceklerdi.

Aram Tomasyan kıyıda on beş dakika kaldıktan sonra, sıkıntılı yüreğinin itmesiyle geriye dönüyordu. İskuhi'yi kurtarmak için ne yapması gerektiği konusunda açık değildi kafası. Daha çocukken bile kız kardeşine karşı hep ihtiyatlı ve saygılı davranmamış mıydı? İskuhi'yle başka türlü ilişki kurmak da mümkün değildi zaten. Suskunluğu ve sevecen itaatkârlığına rağmen, kristal kadar sert kişiliği her türlü müdahaleyi yasaklıyordu. İki kardeş arasında eskiden beri, karşılıklı ilginin sınırlarının aşılmasına engel olan, ince, edepli bir ilişki vardı. Ve şimdi, *İskuhi'nin ruhunda her zaman kutsal olan o, açık konuşmanın kabalık*larıyla yaralayacak mıydı kardeşini? Anlayışlı insan, şefkatli ağabey, birdenbire kaba saba bir Tanrı adamı mı olacaktı? Hem zaten Hovsannah'ın söyledikleri, hiç kuşkusuz, iç huzursuzluğundan kaynaklanan kuruntulardı.

Gerek Zeytun'da, gerekse Musa Dağ'da cesaretini her zaman kanıtlamış Aram Tomasyan, şu an, kayalığın bol çalılıklı bitiş yerine

ulaştığında, cesaretsiz ve kararsızdı. En dürüst çözüm Bagratyan'la bizzat konuşmak olmaz mıydı? Ama nasıl? Öyle bir mevkide, saygı uyandıran öyle bir konumda bulunan bir insanı bu çirkin iddiayla suçlamak mümkün müydü? Korkunç bir felâkete uğramış, şu günlerde ise tek oğlunun hayatı için titreyen, umutsuzluğa düşmüş birine yapılabilir miydi bu? Tomasyan çıkış yolu bulamıyordu. Şimdilik meseleye dokunmama kararı almış gibiydi. Babasıyla konuşmak için, kent çukuruna sapmadan önce Hovsannah'a bir göz atmak istedi. Her şey farklı gelişecekti şimdi. Juliette'in çadırı önünde oturan İskuhi, kısa süre önce gözden kaybolan Gabriel'in gittiği yöne doğru, boşluğa bakıyordu. Ağabeyini son anda fark etti. Aram kızın karşısına, toprağın üzerine oturdu ve son derece mahcup, söyleyeceği sözleri aradı:

"Uzun süreden bu yana konuşmadık, İskuhi.."

Kız, sanki insan belleği geçmiş zamanla şimdiki zaman arasındaki uçurumu ölçemezmiş gibi önemsemez bir hareket yaptı. Aram'ın sözcükleri el yordamıyla yaklaşıyordu genç kıza:

"Hovsannah seni çok arıyor. Sana ve yardımına çok alışmıştı... Hele şimdi zavallı çocuk da var, işi çok fazla..."

İskuhi sabırsızlanarak sözünü kesti:

"Ama biliyorsun Aram, tam da şimdi, çocuk olduğu için gelmemem gerekir..."

"İyi, burada hastaya bakıyorsun. Çok güzel bir davranış bu... Ama belki de şimdi sana kendi ailenin daha çok ihtiyacı var..."

İskuhi şaşırmış görünüyordu:

"İçerdeki hanımın kimsesi yok... Oysa Hovsannah yeniden sağlığına kavuştu, istediği kadar da yardımcısı var..."

Papaz boğazı ağrıyormuş gibi yutkunuyordu:

"Beni tanıyorsun İskuhi. Lâfı dolandırmayı sevmem... Benimle açık konuşmak ister misin? İçinde bulunduğumuz durumda başka türlüsü de gülünç olur zaten..."

Hafif bir düşmanlıkla ağabeyine bakıyordu İskuhi:

"Açık konuşuyorum."

Şu an papaz, kızın suçsuzluğuna inanmak istiyordu. Eğer söz konusu olan sadece iyilik, dostluk, sempati gibi ölümcül ciddiyetle olmayan bir şeyse, kız kardeşinin, söylediklerini sert biçimde reddetmesini ve yengesinin şüphesini, öfkeyle, yalan olarak değerlendirmesini çok arzu ediyordu: Hovsannah senin için çok korkuyor, İskuhi. Bazı şeyleri fark ettiğini söyledi. Gece yarısına kadar tartıştık. O nedenle soruyorum, bağışla! Bagratyan'la aranda herhangi bir şey geçti mi?"

İskuhi kızarmamış, en ufak bir şaşkınlık belirtisi göstermemişti. Sesi sakin ve kararlıydı:

"Aramızda bir şey geçmedi... Ama onu seviyorum, sonuna kadar yanında kalacağım!"

Aram Tomasyan dehşetle ayağa fırlamıştı. Kıskanç bir ağabey olarak, kız kardeşinin herhangi birini sevdiğini açıklaması hiç hoşuna gitmezdi, ama kızın küstah bir sükûnetle indirdiği bu darbe daha şiddetli etki yapmıştı:

"Ve bunu böyle yüzüme bakarak kolayca söyleyebiliyorsun, yüzüme bakarak?"

"Bunu sen istedin Aram..."

"Bu sen misin İskuhi, sen misin? Aklım duracak. Peki şerefin, ailen? İsa aşkına, onun evli bir erkek olduğunu düşünmüyor musun?"

"On dokuz yaşındayım, yirmi olmayacağım!"

Tomasyan'ın papazlara özgü sesi gürledi:

"Tanrı katında yaşlanacaksın, çünkü Tanrı katında ruhun ölümsüz ve sorumludur!"

Aram bağırdıkça İskuhi sessizleşiyordu:

"Tanrı'dan korkmuyorum..."

Papaz eliyle alnına vurdu. Tanrı'dan korkmuyorum. Yüce bir inanmışlığın ifadesi olan bu sözleri, inatçı bir küstahlık olarak algılamıştı Aram:

"Ne yaptığını biliyor musun? İçinde yaşadığın bataklığın nasıl bir şey olduğunu hissetmiyor musun? İçerde, bilinçsiz, ölüm derecesinde hasta yatan kadın, utanmazca kocasını aldattı! Fakat siz, onu yüz kat daha utanmazca aldatıyorsunuz. En ilkel Müslümanlardan daha aşağılık bir yaşam sizinki! Ah, Müslümanlara haksızlık ediyorum..."

İskuhi aniden sağ eliyle çadır ipini kavramıştı sıkıca. Gözleri kocaman kocaman açılmıştı. Tomasyan kızdaki değişikliği sözlerinin yarattığı etkiye bağlıyordu. Tanrı'ya şükür, kardeşinin üzerinde etkisini yitirmemişti henüz. O nedenle üslûbunu yumuşattı:

"Mantıklı olalım, İskuhi! Sonuçlarını düşün; sadece senin, bizim için değil, Bagratyan ve hatta bütün kamp için! Bu iflah olmaz karışıklığa son vermek gerekiyor! Hemen! Babamız seni alıp eve götürecek..."

İskuhi'nin göğsünden soluksuz bir ses çıktı. Arkasına yaslanmıştı. Papaz Tomasyan, ancak şimdi, kızın acısının, biraz önceki ahlâkî söylevinden kaynaklanmadığını, arkasında, İskuhi'yi dehşete düşüren birinin varlığını anlamıştı. Arkasını dönünce soluk soluğa patronunu arayan Samuel Avakyan'ı gördü. Genç öğrenci ayakta zor duruyordu.

Yüzü allak bullak olmuş, sessizce ağlıyordu. İskuhi yavaşça Kuzey Geçidi'ne işaret etti, Bagratyan oradaydı. Sonra Aram'la ilgilenmeksizin kendi içine daldı. Her şeyi anlamıştı.

* * *

Hep aynı yerde yatmaması -ya da çok seyrek aynı yerde yatması- Sato'nun özelliklerindendi. İnsanın duyduğu, geceleri sürekli aynı yerde kalma ihtiyacı, dünyadaki yaşamının karanlık bölümünde güvenli bir yer bulma ihtiyacı, vatandaşlık ihtiyacı uykuda da yoktu Sato'da. Aynı yerde iki gece geçirmekten kaçınıyor, hatta çoğu kez yattığı yeri aynı gece değiştiriyordu. Hiçbir hazırlık yapmaksızın, "Riviera"nın çalılıklarının dibine, bir koruluğa, hatta bazen sunak meydanına kıvrılıp yattığı için, Sato açısından bu kolaydı elbette. Bagratyanların hizmetçilerinden şimdiye kadar iki kez dilenip almış olmasına rağmen yastıksız, örtüsüz öylece kendi içine büzülüp yatıyordu. Fakat Sato'ya haksızlık etmemek için bu güzel yatak takımlarını, akrabalık duygularıyla içten bağlandığı mezarlık halkına armağan ettiği söylenmelidir. Hafif gece uykusu bu tür rahatlıkları gerektirmiyordu. Derin uykuda bile kendisini koruyabilmek açısından Haik'la Sato arasında benzerlik vardı. Ne var ki Haik'ın keskin sezgileri, uyuyan sahibi korumak, iyi nöbetçiler gibi gerçekliği elden bırakmamak için nöbetteyken, Sato'nun duyuları, dur durak bilmeden dolaşıp duruyor, yeraltından bir şeyler çıkarıyordu sürekli. Birbiri üstüne yığılmış fotoğraflar gibi olsa da, düşleri, her zaman bütünüyle hayal değildi. Ara sıra tuhaf, dikkat çekici belirtiler duyuyor ve o an yakın ve uzak çevresinde olanları öğreniyordu. Şimdi de benzer bir şey yaşamıştı. Gonzague ile Juliette'in kucaklaşmalarını gözetlediği mersin ağacı ve arbutus çalılıkları altında uyurken bir şey olmuş, uzun bir kafilenin en başında yürüyen Nunik'in yaklaşmakta olduğunu hissetmişti.

Hangi yöne gideceğini gösteren içinden gelen sese uyarak uzun sıçrayışlarla koşuyordu. Değişken Damlacık yaylasını arkasında bırakıp, yanan ormanların güneyine doğru dağı geçtiğinde, hâlâ geceydi. Bu noktada dağ sırtı, kırmızı taneli çalılıklar ve tek tek ağaç grupları bir yana bırakılırsa, giderek çıplak ve taşlık bir hal alıyordu. Ateş, buraya kadar açmıştı kanatlarını. Kömür haline gelmiş ağaçlar ve orada burada görülen kararmış bitki adacıkları büyük yangının tanığıydılar. Yangın artık ileri karakollarını ve bayraklarını başladığı merkeze, Palamut Meşesi Geçidi'ne çekmişti, ama alevler kendi çevrelerinde hâlâ güçlüydü; gecenin sessizliğinde uzun duman solukları, çatırtı ve cızırtılar

duyuluyordu. Damlacık, Bitias'tan Habipli'ye kadar geniş bir hat üzerinde, alevlerin oluşturduğu zırh tarafından her türlü saldırıya karşı korunuyordu. Tepeler, yarıklar, geçitler, küçük vadiler, ta bağ ve meyve bahçelerinin orada yitip giden yangın istihkamı içinde kalmıştı. Alevlerin yaşamı giderek sönüyordu, ama arkasında kızıl kor halinde yanan hevenklerin, alevli kömür kütlelerinin, tüten külleşmiş kıvrımlı duman perdelerinin oluşturduğu aşılmaz bir sahipsiz arazi bırakmıştı. Vadiye akan dere ve pınarlar kurumamış, kendilerine yeni yollar açarak yangın alanının sınırında ılıca kaynakları gibi tüterek ortaya çıkmışlardı.

Sato, Stepan'ın ölüsünü getirenlerle, güneydeki sondan ikinci savunma mevzisine çıkan küçük geçitte karşılaştı. Nunik ve yanındakilerin bu kadar yavaş ilerlemelerinin nedeni, sadece, orman yangını nedeniyle yolu uzatmaları değildi. Kafilenin yaşlı ve sakat oluşu başlı başına engelleyici bir faktör oluşturuyordu. Zira bu kez, sinirleri güçlü ağıtçı kadınlara, vadide Ermeni ırkının son acı tortuları olan, bir yerlerde gizlenmiş bütün hastalıklı insanlar katılmıştı. Mezarlık halkı tarafından hor görüldüklerinden, deli kadınlar bile, belli bir mesafe koyarak izliyorlardı kafileyi. İnsanlığın akıl almaz ölçüde aşağı bir sınıfının bile, her zaman, "ilişkiye geçmeyi" gururuna yediremediği daha aşağı bir özne bulabildiği görülmektedir. Deliler ne kadar sakin olduklarını kendilerini hor görenlere hissettirmek için usandırıcı bir konuşma tutturmuşlardı. Kafilenin yürüyüşü, cesedin bulunduğu tabutu kâhinler gibi dimdik saçlı kör dilenciler taşıdığı için hızlanmıyordu bir türlü. Kol ve bacaklarında hâlâ bir parça güç bulunan erkekler olarak tabutu onların taşımasını istemişti Nunik. Kendisi önde yürüyor, Vartuk'la Manuşak ise, uzun çoban sopalarıyla körleri, ağaç kütükleri, çalılıklar, taş kütleleri arasından geçiriyorlardı; başı önde gevşek gevşek yürüyen bir boğayı sürüyor gibiydiler. Bagratyan'ın oğlunun beyazlar giydirilmiş cesedi, Yoğunoluk kilisesi ve mezarlığında hâlâ bir düzine bulunabilen eskiden kalma bol işlemeli bir tabutta yatmaktaydı. O bereketli barış yıllarında, çevrede haftalar boyu kimse ölmeyince gelirleri düşmeye başlayan zanaatkârlar gece gizlice kiliseye girip, kalın değnekle eski tabutlara vururlardı. Bu arada, yorgun ölümü çağırmak için, ustalarından öğrendikleri, denenmiş sözleri fısıldarlardı: "Tahta uyan ve bana ekmek ver!"

Sato, cenaze alayının etrafında, yolu üç-dört kat uzatmaktan korkmayan genç bir köpek gibi dolanıp duruyor, körlerin beceriksiz adımlarıyla sallanan tabuta yaklaşıyordu sık sık. Acımasız meraklı gözleri, örtünün altında gizlenen çocuksu bedeni yokluyordu ikide bir. Stepan'ın ölümde nasıl yaşadığını görmek için yüzündeki örtüyü kaldırmayı çok

isterdi. Tepeye yaklaşıldığında kafileden ayrılıp kampa doğru koşmaya başladı. Avakyan'la Kristofor'u ilk kaldıran, halka, Bagratyan'ın oğlunun öldüğünü ilk bildiren kendisi olmalıydı. Ölü ve ayak sürüyerek yürüyen kafile büyük meydana vardığında, güneş doğalı kısa bir süre olmuştu. Tabutu sunağın dibine koyup etrafına oturdular. Nunik çocuğun yüzünü açmıştı. Ter Haykazun'un verdiği görevi elinden geldiğince yerine getirmişti işte. Ödül geçerliydi, vermezlik edemezlerdi. Kadınlar, zor duyulur titrek sesleriyle ağıda başlamışlardı bile.

Yerli giysileri ilk kez giydiğinde, annesinin ürküntüyle benzettiği doğulu prensler gibiydi şimdi Stepan. Nunik çocuğun vücudunda bıçak, kılıç darbeleri ve berelerden oluşan tam kırk yara saymıştı. Ayrıca, omurgası kırılmış, boğazı korkunç biçimde kesilmiş olmasına rağmen, yüzünde hiçbir değişiklik yoktu. Bir daha hiç açılmamak üzere kapanmış göz kapaklarının arkasında, hâlâ, çok özlediği babasını istasyonun yüksek kapısından çıkarken görüyor gibiydi. Babasının kollarında olmanın verdiği mutluluk gülümsemesini, kırk kez gelen ölüm çekip alamamıştı yüzünden. Ölürken öldüğü mekânda değildi Stepan. Tanrı'nın lütfu sayesinde, işkence yapılarak canice öldürülmesi, uzak bir rivayet gibi değip geçmişti çocuğa. Sabırsız prens ancak şimdi kendisiyle tamamen aynılaşmış görünüyordu.

Sunak meydanına ilk gelen ve sunağın etrafının kalabalık oluşuna şaşıran eczacı Krikor'du.

Sarkis Kilikyan bir akşam önce bizzat Ter Haykazun tarafından serbest bırakılmış ve Güney Kalesi'ndeki eski birliğine gönderilmişti. Barakasını birkaç gün ve gece bir mahkûmla paylaşan Krikor, Rus'un ayrılışını hoşnutsuzlukla izlemişti. Hasta adam çoktandır yalnızlık çekiyordu. Çömezleri olan öğretmenler, sadece görevlerinden vakit bulamadıkları için değil, yeni eylem adamları olarak romantik geçmişlerini küçümsedikleri için artık gelmiyorlardı. Konuşmaktan hoşlandığı Gonzague ise kaçmıştı. Kendisi de iyice güçsüzleşmişti; eski dostu doktor Bedros ise, zaman zaman Krikor'un barınağına geliyor, aynı hüzünlü ve çaresiz baş sallamasıyla hastanın şekilsizleşmiş organlarını, eklem yerlerini gözden geçiriyordu. Krikor zaman açısından yalnızlığı iki kat yaşıyordu, çünkü yirmi dört saat içinde bir ya da iki saat, hem de her zaman öğleye doğru uyurdu. Buna karşılık geceleri birçok bilge ve büyük düşünürde olduğu gibi yaşamının en aydınlık, en hareketli zamanıydı. Sarkis Kilikyan'ın mahkûmiyetinin ilk iki gecesinde, yaşlı adam, kapalı bir mekânda bir başka insanın varlığını dayanılmaz bulmuştu. Üçüncü gece bu rahatsızlık veren duygu, tutsağı görme ve onunla konuşma gibi tuhaf bir ihtiyaca

dönüştü. Kendisinin de içinde bulunduğu Önderler Konseyi'nin otoritesini dikkate aldığı için Kilikyan'a gidemiyordu. Fakat dördüncü gece, derin ıssızlık içinde, bu ihtiyaç öylesine güçlenmişti ki, Krikor engel olamamıştı isteğine. Büyük ağrılar çekerek yatağından kalktı, hücreye açılan kapıya yürüdü, gizlendiği yerden anahtarı alarak şişmiş ve şekilsizleşmiş elleriyle zar zor açtı kapıyı. Sarkis Kilikyan şiltenin üzerinde, gözleri açık yatıyordu. Eczacının hücreye girişi adamı ne uyandırmış, ne de şaşırtmıştı. Rus'un elleri ve ayakları, rahat hareket edebileceği gevşeklikte bağlanmıştı. Gaz lambasını yere koyan Krikor, yanına oturdu. Kilikyan'ın bağlı oluşu ruhunu utandırıyordu. Eşit olduklarını göstermek ister gibi zavallı ellerini uzattı:

"İkimiz de bağlıyız, Sarkis Kilikyan. Ama benim bağlarım seninkinden daha çok acı veriyor, üstelik onları yarın da taşıyacağım. Yakınma."

Kilikyan kayıtsız gözleriyle baktı Krikor'a:

"Yakınmıyorum."

"Belki de yakınman daha iyi olurdu..."

Eczacının uzattığı rakı şişesinden, son derece dalgın, bir yudum aldı. Yaşlı adam da olanca dikkatiyle içiyor, bu arada Rus'u süzüyordu:

"Öğrenim gördüğünü biliyorum... Belki de bu günlerde kitap okumak isterdin?"

"Önerin geç kaldı eczacı."

"Hangi dillerde okuyorsun Kilikyan?"

Rus, sanki bunu açıklamak hiç hoşuna gitmiyormuş gibi homurdandı:

"Gerektiğinde Fransızca ve Rusça."

Krikor, sivri sakallı dümdüz mandalin başını hüzünle salladı:

"Nasıl bir insan olduğunu görmüyor musun Kilikyan?"

Asker kaçağı, çadır kurma tatbikatı yaptıkları o gece, Bagratyan'ı dehşete düşürmüş olan nedensiz, ağır gülüşüyle kıkırdadı. Ancak Krikor bildiğinden şaşmıyordu:

"Mutsuz bir yaşamın olmuş, biliyorum... Ama neden? Edschmiadsin'e göndermediler mi seni? Dünyanın en mükemmel kütüphanesinin yanı başında kalmadın mı? Ben sadece bir gün kalabilmiştim orada, ama ölünceye kadar o kitapların arasında yaşamak isterdim.. Oysa sen kaçtın..."

Sarkis Kilikyan yarı doğruldu:

"Baksana eczacı, eskiden sigara içiyordun... Beş gündür doğru dürüst bir nefes çekmedim."

Krikor kötürümleşmiş kemiklerini toparlayıp inleyerek gitmiş, elinde kalan son tütünle birlikte çubuğunu mahkûma getirmişti:

"Al işte Kilikyan! Pipoyu tutamadığım için bu keyiften de vazgeçmek zorunda kaldım."

Sarkis Kilikyan kendini, içine duman çekmeye öyle vermişti ki Krikor'un söylediklerini dinleyip dinlemediği, anlayıp anlamadığı belli olmuyordu.

"Sana bir şey söyleyeyim, dostum Sarkis... İki tür insan vardır. Birincisi, insan-hayvanlardır, sayıları milyarlara varır bunların! Ötekilerinin, insan-meleklerin sayısı ise bin, en iyi ihtimalle on bindir. Dünyadaki büyükler, krallar, politikacılar bakanlar, generaller, paşalar gibi, köylüler, zanaatçılar ve işçiler de insan-hayvanlara dahildir. Muhtar Kebusyan'a bak! Hepsi ona benzer. Bunlar binlerce değişik biçimde tek bir şeyle uğraşırlar: Çamur üretmek. Zira politika, endüstri, tarım, savaş sanatı, bütün bunlar gerekli olsa bile, çamur üretmekten başka ne ki? İnsan-hayvanların elinden çamuru çekip alırsan, ruhunda geriye çok korkunç bir şey kalır: Can sıkıntısı. Bu durumda olan kendisine bile tahammül edemez. Bütün kötülükler, politik nefret ve kitle katliamları bu can sıkıntısından kaynaklanır. Oysa, insan-meleklerin içinde coşku yaşar! Yoksa sen Kilikyan, yıldızları gördüğünde coşkuya kapılmıyor musun? İnsan-meleklerin içindeki coşku, büyük Agathangelos'un söylediğine göre, evrende en yüce ve aktif faaliyet olan gerçek meleklerin söylediği ilâhînin aynısıdır... Nerden geldim buraya? Kendilerini ele veren, kendiliklerinden düşen insan-meleklerin varlığından söz etmek istiyordum. Bunlar için merhamet ve lütuf yoktur. Yaşadıkları her an öç alır kendilerinden..."

Soluk almadan konuşan Yoğunoluklu Krikor, ipin ucunu kaçırmış, susmuştu. Sarkis Kilikyan hiçbir şey anlamamış görünüyordu, ama aniden piposunu yana bıraktı:

"Çeşit çeşit ruh var" dedi, "bazıları çocukken yok ediliyor, bunların nasıl ruhlar olduğunu soran yok..."

Bağlı elleriyle cebinden bir ustura bıçağı çıkarıp açtı:

"Buraya bak eczacı! Bununla ipleri kesebileceğime inanmıyor musun? Bu hücreyi birkaç tekmeyle yıkıp geçebileceğime inanmıyor musun? Ama yine de yapmıyorum."

Krikor'un sesi, eskiden olduğu gibi boğuk ve kayıtsızdı:

"Hepimizin bıçağı var, Kilikyan. Ama sana ne yararı olabilir ki? Kurtulsan bile kampın sınırları dışına çıkamazsın nasılsa. O nedenle bizler sadece içsel tutsaklığımızı parçalayabiliriz."

Asker kaçağı tek söz etmeden, sessizce yatıyordu. Kitaplardan oluşan duvardan bir kitap çeken Krikor, nikel çerçeveli gözlüğü burnunun üstünde olduğu halde, mahmur sesiyle okumaya başladı. Kilikyan, hareketsiz akik gözlerini dikmiş, gök cisimlerinden ve etkilerinden anlaşılmaz biçimde söz eden uzun bölümü dinlemekteydi. Yoğunoluklu eczacının genç birine, zenginliğini açabildiği son fırsattı bu. Anlaşılmaz nedenlerden ötürü, kaçak papaz okulu öğrencisinden yeni bir genç yaratmayı uğraşa değer buluyordu. Boşuna! Bir gece sonra, insan kurtarıcısı her zamankinden daha yalnızdı.

Krikor iki değneğine dayanarak yavaşça tabuta yaklaştı, sarı yüzü, Bagratyan'ın ölmüş oğlu üzerine eğilmiş olarak sessizce kaldı uzun süre. Sonra sivri kel başını sallamaya başladı, dakikalarca sürdü bu. Ama hastalığından bu yana sıkça kendisine musallat olan her zamanki baş titremesi değildi. Düşünmekle yükümlü varlığın, kavramların, formül ve dizelerin zevkine varacak yerde, fanatikçe kelle kesmeyle uğraştığı bir dünyayı anlayamadığını ifade ediyordu. Ne kadar az insan-melek vardı dünyada. Bunlar da melekliklerini ele veriyor ve düşünüyorlardı. Kendisine ait alıntı hazinesinden teselli bulamayacak kadar kederliydi. Kötürümleşmiş organlarını sürüyerek, iki büklüm, topallaya topallaya barakasına döndü. İspirto ruhları arasında, ağzı, bir damla mühür mumuyla kapatılmış, ince camdan küçücük bir küreyi saklamaktaydı uzun süredir. Yıllar önce, ortaçağda yaşamış İranlı bir mutasavvıfın reçetesine göre, dünyanın çoktan unuttuğu, krallara layık, gerçek gülyağı üretmeye çalışmıştı. İşte bu cam kürenin içinde, günlerce süren uğraşlar sonucu elde ettiği esanstan bir damla dinlenmekteydi. Binbir zorlukla bir kez daha tabutun başına gelen Krikor, ince küreyi ölünün alnında kırmıştı. Aynı anda güçlü bir koku sardı ortalığı ve katledilenin başı üzerinde geniş kanatlarını açarak dolanmaya başladı. Gerçekten de koku, Krikor'un güvendiği İranlının söylediğine göre otuz üç bin gül goncasının özünden yaratılmış o görünmez ruha benziyordu.

Bu arada Ter Haykazun'la hekim Bedros da gelmişlerdi. Papaz tabutun baş ucunda, gözleri yarı kapalı, elleri üşürmüş gibi kisvesinin kollarına sokulmuş, dimdik duruyordu. Doktorun dalgın kemikli parmakları, kaskatı kesilmiş çocuğun bedenindeki yaraları gizleyen örtüyü bir an açıp, sonra hemen şefkatle usulca kapadı. Gün ilerliyordu. Kulübelerden, yakın mevzilerden akın akın gelen insanlar sunak meydanını dolduruyordu. Üç günlük savaşlarda çok ölü görmüşler, yakınmışlardı. Fakat bu ölü onlarla karşılaştırılamazdı. Birçoğu, bu kurbanın, daha fazla

bir şey ifade ettiğini biliyordu. Yoğun sessizlik! Stepan'ın güçlenme çabasında hayranlıklarını kazanmak için böylesine akılsızca davrandığı her zaman gürültücü çocuklar bile, gözlerini ürküntü ve saygıyla kırpıştırarak, ölünün fildişi yumuşaklığındaki yüzüne bakıyorlardı. Ancak şimdi üstünlük sağlayabilmişti çocuklar karşısında. Tek bacaklı Hagop ise evdeydi, örtüsünün altına sığınmıştı. Sessizliği sadece dul Şuşik, uzun çirkin feryatlarıyla parçalıyordu. Haik'ın annesi, daha Bagratyan'ın oğlunun cesedini görmeden, öfke dolu vahşi bir hayvan gibi bağırmaya başlamıştı. Ruhunda Stepan'la Haik'ın kaderi aynıydı; tabutta oğlunun cesedinin bulunmadığından emin olduktan sonra da değişmemişti duyguları. Eğer biri yakalanıp öldürüldüyse, öteki de mutlaka katledilmişti. Ama Nunik, Vartuk, Manuşak, kimsenin önemsemediği sıradan bir köylü olduğu için oğlunun cesedini köpeklere bırakmışlardı. Şuşik acı çeken bir anne gibi değil, feryatlarıyla kendi yaşamını kusan yaralı bir hayvan gibi bağırıyordu. Bazı kadınlar Şuşik'i aralarına almışlardı. Damlacık'ta yapayalnız yaşayan, eskiden beri komşularıyla hiçbir ilişki kurmayan kadına her taraftan teselli sözcükleri fısıldanıyordu. Cesaretini yitirmemeliydi. Olup bitenler Haik'ın kurtulduğunu, bugün ya da yarın Jackson'ın koruması altında olacağını gösteriyordu. Eğer katledilseydi o da burada yatıyor olurdu şimdi. Genç Bagratyan, elbette, kurtarıcının yardımıyla sağ salim hedefe varacak Haik'ın gücüne ve becerisine sahip olamazdı. Şuşik teselli sözlerini duymuyordu. Öne eğilmiş, ellerini göğsüne bastırmış, boğuk sesiyle bağırıyordu toprağa doğru. Nunik'i tanık olarak çağırdılar. Yaşlı kadın kemirilmiş yüzünü örten örtüyü kaldırmıştı. Vadideki ölüm endişesiyle dolu yaşamına rağmen, gizli haber kaynakları kurumamıştı henüz. Bagratyan'ın oğlunun, Ayn Jerab köyü yakınlarında, bölgeye yeni yerleşen iki köylü tarafından tek başına yakalandığına ve Yoğunoluk'a, müdürün yanına götürüldüğüne yemin etti. Ne var ki gerçeğin de yararı olmamıştı. Şuşik inanmıyordu. Bu arada, Ter Haykazun'un işareti üzerine kadınlar, Şuşik'i tabuttan uzaklaştırıp kulübelere giden ana yola doğru sürüklemeye başladılar. Bu arada, organlarının gücü efsanevî bir ürküntü yaratan dev kadına dokunmamaya çalışıyorlardı. Ancak dul Şuşik hiç direnmiyordu. Kadınlar teselli sözlerini çoğaltmışlardı. Gerçekten de, Haik'ın annesi, ölüden uzaklaştıkça sakinleşmiş, yeniden umuda kavuşmuş gibiydi. Sağ omzuna güçsüzce düşen başı, zayıf narin Ermeni kadınlarına eğilmiş olağanüstü iri bedeni, insanî sıcaklığa duyduğu büyük özlemi dile getiriyordu. Kolları iki kadının omuzlarında meydandan uzaklaştırılırken hiç direnmemişti.

Gabriel Bagratyan, arkasında gözyaşlarına boğulmuş Avakyan olduğu halde sunak meydanında göründüğünde adamın yanına hiç kimse yaklaşmadı. Tam tersine. Kalabalık, sunakla adamın arasında boş bir alan kalacak kadar geri çekilmiş, ağıtçı kadınlarla dilenciler bile yerlerinden kalkıp halkın arasına karışmışlardı. Sadece Ter Haykazun'la Bedros Altuni kıpırdamamıştı yerinden. Gabriel koşmuyor, tersine son derece ağır adımlarla yürüyordu. Beş gün, beş gece boyunca, her türlü olasılığı göz önüne alıp tüyleri ürpererek düşündüğü şey olmuştu işte. *Gerçekliği kavrayacak gücü kalmamıştı artık. Oğluyla arasındaki* mesafeyi, kararsız adımlarla yürüyordu, böylece idrak etmenin bu son saniyesini geciktirmek ister gibiydi. Vücudu tamamen kuruyordu sanki. Önce gözlerinde fark etti; kuruluktan öyle yanıyorlardı ki kırpıştırmasına engel olamıyordu. Sonra ağzına geldi sıra. Sertleşmiş damağında dili, kalın, buruşmuş bir kösele parçası gibiydi. Gabriel tükürüklerini toplayıp yutmaya çalıştı. Ancak ateş gibi yanan boğazında iğrenç hava kabarcıkları patlıyordu sadece. En korkuncu ise, kendisini toparlamak için gösterdiği bütün çabanın sonuçsuz kalmasıydı. İçindeki her şey, *benliğinin tam ortasında, boş bir çukur gibi açılan acıdan uzaklaşıyor*du. Fakat Gabriel gerçek acının bu boşluk, bu hiçlik, bu ıssızlık olduğunu bilmiyordu. İçten içe tarttı kendisini: Nasıl olabilir bu? Neden artık acı çekmiyorum? Neden haykırmıyorum? Neden gözyaşı dökmüyorum hiç? Stepan'a karşı duyduğu kırgınlık bile henüz hafiflememişti. Sevgili oğlu burada yatıyordu şimdi, ama Gabriel ölünün yüzünü içinde tutma becerisini gösteremiyordu bir türlü. Kurumuş gözlerinin gördüğü, büyük beyaz bir parçayla küçük sarımsı bir parçaydı. Düşüncelerini belli eden konulara, kendisini itham ettiği suça yöneltmek istiyordu. Oğlunu ihmal etmiş, küçümseyici sözler sarf ederek kaçmasına neden olmuştu. Son günlerde varmıştı suçunun bilincine. Fazla düşünemiyordu, çünkü ıssız çukurdan, çoğu kez Stepan'la hiç ilgisi olmayan ilgisiz görüntüler, ayrıntılar kesiyordu yolunu. Aynı çukurdan, şeytanın gönderdiği, yendiğine inandığı bir iç zorlama yükselmişti: Sigara içmek. Eğer yanında sigarası olsaydı, bütün halkı dehşete düşürerek dudaklarına yerleştirirdi belki de. Bilinçsizce ceplerini yokluyordu parmakları. Şu an oğlu için acı çekmekteydi, çünkü şu anda da onu bırakmıştı. Neden Stepan yüzünü bile göremeyeceği kadar uzaklardaydı? Bir zamanlar, Yoğunoluk'taki köşkte masanın üstünde beceriksizce çizilmiş Damlacık krokisi vardı. Yatağının kenarına oturup uyurken seyretmişti oğlunu. Şimdi bir kez daha, onun olan her şeyi, her zaman için beraberinde götüren oğluyla bütünleşmeliydi. Ve Gabriel, körleşmiş gözlerinin,

sabırsızlıkla bir şeyler bekleyen küçük yüzü son kez içine alabilmesi için, ölünün yanına diz çöktü.

Ter Haykazun, Altuni ve diğerleri, askerî önderin, her zamanki gibi, dar avcı elbisesi ve kolonyal şapkasıyla geldiğini gördüler. Yavaşça, hafif sendeleyerek tabuta yaklaştığını, zor soluk alıyormuş gibi ağzını açıp kapadığını, elleriyle anlamsız hareketler yaptığını gördüler. Oğlunun cesedine bakmaya dayanamayıp, başını yana çevirdiğini gördüler. Nihayet, tek söz etmeden tabutun yanına diz çöktüğünde, binlerce suskun insanın yüreğinde geçen zaman sonsuzluk kadar uzundu. Gabriel yüzünü oğlunun yüzüne dayamıştı. Uyuduğunu ya da bu pozisyonda öldüğünü sanabilirdi insan. Kolonyal şapka başından düşmüştü. Gözyaşları göz kapaklarından dışarı sızmıyordu. Oysa bütün kadınlar ve erkeklerin çoğu ağlamaktaydı. Stepan'ın ölümü, insanları bu yabancı adama yaklaştırmıştı. Kalabalığın yüreğinde yeniden sonsuz uzunlukta bir zaman geçtikten sonra, Ter Haykazun'la Bedros Altuni, yere diz çökmüş adamı kollarından tutup ayağa kaldırdı. Hiçbir şey söylemeksizin, kendisini onların ellerine bırakmıştı Gabriel. Kent çukurunu epeyce arkada bıraktıktan sonra Üç Çadır Mevkii görününce Gabriel'in sağında yürüyen Ter Haykazun kısaca konuştu:

"Gabriel Bagratyan, oğlum, senden sadece önemsiz birkaç gün önce öldüğünü düşün!"

Solunda yürüyen Bedros Altuni ise, karşıt düşüncesini, içinden acı ve yorgunlukla çıkarıp dile getirdi:

"Gabriel Bagratyan, evlâdım, gelecek günlerin önemsiz değil, çok şeytanca olduğunu düşün ve geceyi kutsa!"

Bagratyan hiç konuşmuyordu. Durup, iki adamın kendisine eşlik etmelerini engellemek istermiş gibi kollarını uzattı. Adamlar anlamışlar, geri dönüp onu yalnız bırakmışlardı.

* * *

Juliette'in hâlâ ateşi düşmemişti. Bilinç yitimi en derin noktasına ulaşmış görünüyordu. Vücudunun huzursuzluğu, kasılma, tıkanma, hırıldama ve sayıklamalar azalmış gibiydi. Kabuk bağlamış dudaklarını yalayıp geçen kısa ve düz soluk alarak, hareket etmeden upuzun yatıyordu. Bulaşıcı hastalığın yasasına göre, yaşayıp yaşamayacağını belirleyecek kriz gelmiş miydi yoksa.

İskuhi, Juliette'le ilgilenmiyordu. İster ölsün, ister yaşasındı. Ağabeyi Aram'ın, öğle saatlerine kadar Bagratyanları terk etmediği takdirde

bütün ilişkilerini keseceği yönündeki ağır tehdidini de düşünmüyordu. Bagratyan, çadırın içinde, başı tavana değecek kadar dik duruyordu. Hasta kadından daha fazla kendinden geçmiş görünüyor, İskuhi'yi fark etmiyordu bile. Kız, adamın bedeninden aşağı kayıp başını dizlerine bastırdı. Şu anda İskuhi'yi etkileyen, Stepan'ın ölümünden çok, Gabriel'in sabrıydı. Sadece kendisi, Gabriel'in ruhunun ne kadar ürkek, ne kadar muhtaç olduğunu biliyordu. Fakat buna rağmen, yanan bir dünyayı, bütün Damlacık'ı yaralı sırtına almaya karar vermişti. Şimdi ise, en yakınları, önce Juliette sonra ölen oğlu tarafından yıkılmıştı direkleri. Buna rağmen Gabriel hâlâ ayaktaydı. Bu adamla karşılaştırıldığında kendisi, Aram ve diğerleri önemsiz küçük sineklerdi sadece. Yanlarına, aşağıya inenin kim olduğunu anlamayan, beyinlerinde düşünce, yüreklerinde duygu taşımayan kaba, pis köylüler. İskuhi, kendisini yere yıkanın kendi zayıflığı, değersizliği olduğunu hissediyordu. Gabriel'e lâyık olabilmek için ne yapabilir, nasıl bir özveride bulunabilirdi? Hiçbir şey! Elini açıp uzattı; dileniyor gibiydi. Gabriel'den acısının ve yükünün bir parçasını dileniyordu. Hâlâ varlığının farkına varmamış adamın önünde diz çökmüş vaziyette olduğu için, yüzünde, dindarlık ve acı çekerek hizmet etme isteği alevlenmiş görünüyordu. Hararetli, anlamsız bir şeyler fısıldamaya başladığını kendisi fark etmiş, ürkmüş, utanmıştı. Yardım edecek gücü olmadığı için zavallı, hem de çok zavallıydı. En sonunda, çaresizliğinden kaynaklanan, ama bilincinde olmadığı annelik içgüdüsü egemen oldu içinde: Acı çekerken ayakta durmak iyi değil. İnsan acı çekerken yatmalı. Uyumalı. Uyumak zorunda. Ona ben yardım edemem, uyku yardım edebilir. Tozluklarını çekiştiriyor, bağcıklarını çözmeye çalışıyor, yanına oturtmaya zorluyor, bu arada insanüstü bir gayretle sakat kolunu da kullanıyordu. Çok zordu, neyse ki Gabriel, mekanik olarak soyunmaya başladığı için sonuç vermişti. İskuhi adamın üstünü örttüğünde yorgunluktan soluk soluğaydı. Kız son olarak, herhangi bir şey anlatmayan belli belirsiz bir bakış hissetmişti üzerinde.

Yattığım yer yumuşak. Başka bir şeyin ayrımında değildi Gabriel. Haftalardan bu yana, Kuzey Mevzii'nde çıplak toprakta yatmıştı. Dişleri birbirine vurmaya başladı. Acı ve rahatlık karışımı bir titreme nöbeti gibiydi. İskuhi, adam kendisine ihtiyaç duyasıya kadar, hissedilmemek için bir köşeye büzülmüştü. İçinden, ağır bir uykuya dalıp kurtulması için dua ediyordu. Fakat adamın göğsünden gelen ses uyku soluması değil, ölü ağıdını andıran hafif bir vızıltıyla, tekdüze bir inlemeydi. Hâlâ acısının ıssız çukurunda Stepan'ı arıyor, ama bulamıyordu. İnlemek yüreğini hafifletiyor olmalı ki, ağustos güneşinin uzun ışıklarını perdenin

aralığından içeri gönderdiği saatlere kadar aralıklarla sürmüştü. Genişleyen güneş ışığı şimdi Juliette'in yüzünü aydınlatıyordu. İskuhi birden hastanın durumunun değiştiğini fark etti. Alnında ter damlacıkları birikmiş, gözlerini açmış, başını bir şey duymak istermiş gibi çevirmişti. Derin bir coşkunluk içindeydi. Ne var ki şiş ve yaralı dili anlaşılır konuşmasını engelliyordu hâlâ:

"Çanlar... Gabriel... Duyuyor musun?.. Yüzlerce çan... Öyle değil mi?.."

Öteki yataktaki inleme aniden kesilmişti. Juliette heyecanla doğrulmaya çalışıp, güçsüz sesiyle zafer kazanmışcasına bağırdı:

"... Artık bütün dünya Fransız..."

Zaferle donanmış yurtsever düşünün çan denizinde yaşayan Juliette'in bu sözleri, kendisinin de bilmediği bir gerçeği içermekteydi. Stepan'ın akan kanıyla, Ermeni halkına armağan ettiği tek oğlunun ölümüyle, onun için bütün dünya yeniden Fransız olmuştu.

4

Dağılış ve Şeytana Uyma

Musa Dağ'a çıktıklarının otuz birinci gününde Stepan gömülmüş, otuz ikinci gününde ise büyük felâketle karşılaşmışlardı.

Bugüne kadar kadar yedi köyün cemaatinin hoşnutsuzluk için herhangi bir nedeni yoktu. Bu süre içerisinde, Halep'le Der es Zor arasında, dar boğazlarda, Fırat kıyılarında, Mezopotamya'nın bozkır ve çöllerinde yüzbinlerce Ermeni çürürken -neredeyse sürgün edilenlerin yarısı- Musa Dağ'da, kent çukurunda, mevzilerde, hastane barakasında ve bulaşıcı hastalık ormanında iki yüz seksenden az insan ölmüştü. Kanlı çarpışmalar, yetersiz beslenme, bulaşıcı hastalık, yorgunluklar, uykusuzluk ve her türden yoksunluk göze alındığında, ölüm oranının bu kadar düşük olması, sadece dağ çocuklarının korkunç direncini değil, Tanrı'nın yardımını da kanıtlıyordu. Çok tuhaftır; Ermenilerin Enver'le Talat'a karşı ayaklandıkları her yerde, kurtarıcı bir güç olanca titizliğiyle müdahale ediyor ve durumun cesurlar yararına sonuçlanmasını sağlıyordu. Elbette Musa Dağ'daki insanlar, Doğu Anadolu'nun Bitlis ve Van yöresindeki isyancılar gibi, Ermenilerin can düşmanı Cevdet Paşa'yı önüne katmış kovalayan Rusların ilerlemesine güvenemezlerdi. İslâm'ın uçsuz bucaksız bozkır ve dağ ülkesi, insanlara, denizden daha acımasız vuruyordu darbelerini. Ya arkalarını verdikleri deniz? Anlaşılmaz biçimde hâlâ ölüydü. Artık çocuklar bile, herhangi bir savaş gemisinin Suriye kıyılarından geçeceğine inanmıyorlardı. Bütün akıl yürütmelere rağmen, inanılmaz mucize sonunda gerçekleşip ufukta bir gemi görülse bile, kimse, gemi nöbetçisinin, kayalık taraçadan aşağıya sarkıtılmış gülünç bezi göreceğine inanacak kadar aptal değildi. Bir hafta geçmiş, İskenderun'a giden yüzücüler de hâlâ dönmemişti. Herkes yitirilmiş gözüyle bakıyordu gençlere. Sadece birkaç iflah olmaz hayalperst, gecikmenin hayra işaret olduğuna inanmaya çalışıyordu.

Ama ne olursa olsun hâlâ yaşıyordu insanlar. Yedi ya da sekiz savunma bölgesi, yangının geride bıraktığı korlar nedeniyle saldırılamaz hale gelmiş, diğerlerini de Gabriel, iyi düşünülmüş plan çerçevesinde değiştirip güçlendirmişti. Görünüşe bakılırsa İttihatçıların yeni bir serüvene atılmaya hiç niyeti yoktu. Orontes ovasıyla köylerin bulunduğu vadi, günleri bomboş geçiren yeni birlikler, yeni zaptiyelerle kaynıyordu. Düşman komutanlığı gevşek bir kuşatma için bile kollarını sıvamamıştı şimdiye kadar. Belki, komitacı tehlikesi nedeniyle dağı kuşatmayı göze alamıyor, belki de topçunun gelmesini bekliyordu. Sefalet düzeydeki beslenmeye de belli ölçülerde alışmıştı kamp. Ekmeğin yokluğu korkunçtu. Ne var ki kadınlar, onun yerini tutacak bazı maddelerle ya da başka katı ürünleriyle denemeler yapıyorlardı. İlk günlerdeki gibi kimse eti sade yemiyordu artık. Birkaç lokma et mideyi doldurmaya yetmediği için küçük parçalar halinde doğrayıp içine pırasa ve sebzeye benzer otlar katarak çorbalar çoğaltılıyordu. Ağır bir felâket bütün bunlara aniden son vermeseydi, zorluklarla bir süre daha başa çıkabileceklerdi.

Suç kimdeydi? Hiçbir zaman tam olarak ortaya çıkarılamadı bu. Sorumlu muhtarlar suçu birbirlerine attılar. Açık olan, Önderler Konseyi'nin ilk ve en ciddi kararlarından biri, canice bir düşüncesizlikle, halkın felâketine yol açacak biçimde, ihlal edilmişti. Muhtarlar "yeni uygulama"yı sadece engellemekle kalmamışlar, şu an istediklerini söyleseler de, savunma sınırları içinde otlakların tükendiğinden yakınıp, yeni otlaklar bulma zorunluluğuna işaret etseler de, isteyerek göz yummuşlardı. Elbette! Yeni otlaklar Kuzey Geçidi'nden çok uzakta değildi, ayrıca Musa Dağ'ın kayalık bölgesine çok iyi sıkışmış, yabancıların neredeyse hiç göremeyecekleri, ulaşamayacakları bir yerdeydi. Fakat dünyanın her yerinde aynı olan çobanlara, yani hayalperest yaşlılarla çocuklara ne kadar güvenilebilirdi? Koyun niteliğini almış bu uyuşuk topluluk hâlâ barış içinde yaşandığına inanıyordu. Kısaca söylendiğinde, muhtarlar görevlerini yerine getirme konusunda son derece ihmalkâr davranarak, her sabah belli sayıda kesim hayvanının (yeni uygulamadan sonra kiloları görünür biçimde artmıştı) kesim masalarında bulunmasıyla yetiniyor, Önderler Konseyi üyeleri olarak başka bir şey bilmek istemiyorlardı. Göz yumdukları ikinci ihmal daha sorumsuz ve caniceydi. Meclis bu konuyu öyle önemsemişti ki, yazılı olarak hazırlanan karar Ter Haykazun tarafından da imzalanmıştı. Halkın en değerli malı olan bu sürüler, hiçbir zaman, kamp içindeki otlaklar, iki tepe ya da deniz tarafındaki çayırlıklar da dahil olmak üzere, silâhlı koruma olmaksızın otlatılmayacaktı. Ancak bu konsey kararını değişen koşullarda da gerçekleştirebilmek

için, yeni " uygulamayı açıklamak zorundaydılar ki bu hemen engellenmesi anlamına gelirdi. Bu nedenle korumaya dönük hiçbir önlem alınmamıştı. Muhtarlar, Tanrı'ya, çok iyi gizlenmiş otlaklara, Osmanlı'nın uyuşukluğuna güveniyor, bunun ötesinde ne birbirleriyle ne de öteki önderlerle, saklı uygulanan bu yasadışılığı konuşuyorlardı. Keşifçileri sayesinde Osmanlı ucuz ve kârlı bir zafer kazanmıştı.

İki piyade takımıyla bir zaptiye birliği Musa Dağ'a Bitias geçidinden gece çıkma emri almıştı. Gerek subayları, gerekse de askerleri sessiz ve tedbirli olmaları için uyarmak gerçekten de gereksizdi. Bu kez, aysız geceye rağmen, taktik eğitim kitabının emrettiği gibi, öncü keşif kolu, ileri-kanat ve artçı güçlerle her adımı korkuyla tartarak ilerliyordu askerler. Bu korkulu dikkat, Bagratyan ve mangalarının Osmanlı'nın yüreğinde yarattığı, bedeli olmayan bir sermayeydi. Bölüğün yarısı fenerlerinin ışığını kısarak uyuyan çobanlarla koyunlara sokulmuştu. Son ana kadar savaşmak zorunda kalacağını sanıyordu subay. Oysa karşılarında sessiz sedasız kendilerini öldürten beyaz kaputlu birkaç yaşlı bulunca çok şaşırdılar. Sonra, sürüleri, güneş doğmadan önce, sanki ele geçirdikleri ganimet tehlikedeymiş gibi, aceleyle vadiye sürdüler. Böylece Damlacık halkının kan damarı kesilmiş bulunuyordu. Çalınan sürünün içinde, topluluğun bütün koyunları, kuzuları, keçilerin büyük bölümü, o sırada *direnişçilerin binek ve yük hayvanı olarak kullandıkları eşeklerin* dışında bütün eşekler vardı. Kampta kalan hayvanlar, tek tek cömertçe hesap edildiğinde bile, olağanüstü tasarruf koşullarında üç ya da dört günlük yiyecekleri var demekti, sonra halk, kaçınılmaz olarak açlıkla *karşı karşıya kalacaktı.*

Sabah erkenden felâket haberini alan Ter Haykazun, hemen Önderler Konseyi'ni toplantıya çağırmıştı. Bu olayın halkta yaratacağı ruhsal etkiyi çok iyi biliyordu. Juliette Bagratyan'a karşı patlayan öfke selinden bu yana, kent çukurunda, *nedeni ve hedefi belirsiz öfke kol gezmekte*, ilk fırsatta su yüzüne çıkmayı beklemekteydi. Ter Haykazun şu an, felâketi gizlemeyi ya da önderliğin suç ve sorumluluğunu tartışma dışı bırakan bir yorum getirmeyi öyle çok istiyordu ki. Fakat bu ne yazık ki olanaksızdı. *Seçilmiş adamlar, karakterlerine ve vicdanî durumlarına* göre hükümet barakasına hızla giriyor ya da yavaşça içeri süzülüyorlardı. Herkes, halk, sunak meydanında belli kalabalıklar oluşturmadan önce, toplantı salonuna ulaşma çabası içindeydi. Adamlar *kısmen umutsuz, kısmen şaşkın, kısmen de güvensiz bir boşvermişlik* içinde görünüyorlardı. Ter Haykazun güvenlik olarak, kent polisinden on iki kişiyi yönetim binasının korunmasıyla görevlendirmişti. Verilen

emir gereği Nurhan Çavuş, kamp sınırları içinde, huzur ve düzeni en sert biçimde sağlayacaktı.

Önderler Konseyi şimdiye kadar pek seyrek olarak bütün üyeleriyle toplanmıştı. Gerçekte her şeyi üçlü heyet yönetiyordu, Gabriel Bagratyan savaşla, Aram Tomasyan içişleriyle ilgileniyor, Ter Haykazun ise, halkın başkanı olarak, bütün meselelerde son kararı veriyordu. Fakat bugün, bu kritik anda, Stepan'ın gömülmesinden bu yana henüz Üç Çadır Mevkii'nden çıkmamış olan Gabriel Bagratyan'ın dışında bütün önderler toplantıya gelmişti. Papaz Aram, Gabriel'le bugün karşılaşmak zorunda kalmadığı için memnundu. Anlatılamaz bir felâketle karşılaşmış adamdan, felâketinden bu kadar kısa süre sonra hesap soracak kadar katı hissetmiyordu kendisini. Zaten meseleler de çözülemez biçimde karışmıştı.

Tomasyan, Hovsannah'ın ısrarlı isteğine boyun eğip, kaldıkları çadırı eşyalarıyla birlikte kâhya Kristofor'a teslim ederek, şimdiye kadarki ikametgâhlarının "Babil"ini terk etme, karısı ve oğluyla babasının dar kulübesine taşınma kararı almıştı. Bu kötü değişim için içinden Hovsannah'a acıyordu, ama kaldığı yerlerin güzel olmasına her zaman önem veren karısının içinde, yoksulluğa, muhtaçlığa, zorluğa karşı hırçın, evet hatta hastalıklı bir düşkünlük uyanmıştı. Aram'ın vicdanı en çok İskuhi için rahatsızdı. Kızı zorlamaktan vazgeçmişti. Bunun nedeni, ahlâkî açıdan olayı sineye çekmesi değil, korku yaratan hastalığı bulaştırma tehlikesi taşıyan İskuhi'nin kalabileceği başka yer bulunmamasıydı. Sağlık Komisyonu'nun talimatına göre, kent çukurundaki kulübelerden birinde kalmasına izin verilemezdi. Ne var ki kendisi, Üç Çadır Mevkii'nden kaçarak kardeşini Gabriel ve ölüm hastası biriyle, son derece zorlu üçlü bir yaşama mahkûm ediyordu. Şimdiye kadar kimsenin garibine gitmemişti durum, ama papaz dikkat çekici taşınmasıyla insanların tehlikeli gerçeği anlamasına yardımcı oluyordu. Çok sevdiği kardeşinin aşağılanmasından kendisi sorumluydu.

Bagratyan'ın dışında, burada olmasına rağmen, bu kritik toplantıya katılmayan bir konsey üyesi daha vardı. Eczacı Krikor, geçen sabahtan bu yana yatağından çıkamamıştı. Şekilsiz külçe gibi organlarıyla serilmiş yatıyor, parmağını bile oynatamıyordu. Hekim Bedros "Pratisyen Doktorlar İçin Tıp El Kitabı"na çaresizlik içinde bakmış, ama bir sürü Latince hastalık adından hiçbir şey anlamamıştı. Bu kez her zamanki teselli yetmiyordu: Sanki adlarını anlasam daha çok şey mi bilmiş olacağım? Her şey yolundaymış gibi bıraktı kitabı elinden. Öfkeli yüz ifadesi, cesaretinin umutsuzca kırıldığını hastaya fark ettirmemişti; sadece bu

bile iyi bir doktor olduğunu gösteriyordu. Sonra sıcak ve sessizlik tavsiye etti, ilaç olarak da eczacının kendi karışımlarından birini seçmesini söylemişti. Ama Krikor'a ne sıcak, ne de ilaç iyi geliyordu. Onun tek istediği sessizlikti, acı vermeyen sessizlik. Ancak kaldığı yer meclis olduğu için ihtiyacı olan sessizliği kimse bağışlamıyordu ona. Ağrı çekerek yattığı yatakla dünya işleri arasına heybetli bir duvar inşa etmişti. Kitaplarından oluşturduğu duvarın arkasında yalnız kalabileceğini, gürültüden kaçabileceğini umuyordu. Ne var ki şiirin, bilgeliğin, bilimin düşünsel coşkusunun politikanın bayağı gürültüsüne engel olacak kadar aşılmaz olmadığı bir kez daha görülmüştü. Bugünkü gürültü ise baştan beri korkutucuydu. Özellikle muhtarlar bir türlü tatmin olmuyor, öfkeli bağırtılarla kendi suçlarını örtmek istiyorlardı. Nihayet salonun ortasına yürüyen Ter Haykazun herkesin oturmasını emretti. Sesini yumuşatmayı başaramamıştı:

"Eğer savaş halinde olan birliklerin birinde" diye başladı, "böyle bir suç işlenseydi, sorumlular acımasızca kurşuna dizilirdi. Ne var ki biz, herhangi bir askerî birlik değil, zavallı bir halkız. Kendimizi, gücü gücümüze eş düşmana karşı değil, yok edilmeye karşı, bizden yüz bin kat daha güçlü bir güce karşı savunuyoruz. Bu koşullarda düşüncesizliğinizin, yalancılığınızın ne büyük bir suç olduğunu bir düşünün! Sizin gibi aşağılık muhtarları sadece kurşuna dizdirmekle yetinmeyip, bütün organlarını ayrı ayrı öldürmeliydim. Eğer en ufak bir faydası olsaydı, yemin ederim ki, Tanrı'nın vereceği cezadan korkmadan sevinçle yapardım bunu. Ne var ki önderliğin otoritesini yok etmemek için birlik görüntüsünü korumak zorundayım. Görevlerini tamamen unutmuş sizleri, buna rağmen görevde bırakmak zorundayım, çünkü her türlü personel değişimi düzeni tehlikeye atabilir. Ve suçu da üzerime alarak, konseyi, halkın duyacağı haklı tepkiye karşı, şüpheli gerekçeler ve aşağılık bahanelerle savunmak zorundayım. Valinin, kaymakamın, binbaşının, yüzbaşının yapamadığını, önderler ve sorumlular olarak sizler başardınız: Bittik!"

Muhtarlar süklüm püklüm olmuşlardı. Sadece karun kadar zengin Tomas Kebusyan kendini kolayca ezdirmeme niyetindeydi. Evlerinde ağızlarını açamayan kılıbıklar, bilindiği gibi, bunun acısını erkekler arasında çıkarırlar. Kebusyan'ın gözleri daha da şaşılaşmış, başı hızla sallanmaya başlamıştı. Hayvancılıktan bihaber insanların kolayca böbürlenebileceklerini söylüyordu alay ederek. O, Tomas Kebusyan, hiçbir zaman sorumsuz davranmamıştı. Lânet olası yerel yönetim yükünü sırtına aldıktan sonra, yıl be yıl, gece gündüz kendisini nasıl harcadığını

herkes biliyordu. Konsey kararıyla kararın uygulanması iki ayrı şeydi. Yeni otlaklar bulunmasına göz yummasaydı, hayvanlar on dört gün önce tükenecek, böylece herkes çoktan açlıktan ölmüş olacağı için, şimdi kimse açlık çekmeyecekti. Yeni otlakların silâhlı birliklerce korunmamış olması ise onu hiç ilgilendirmezdi, çünkü savunma konusunda sorumlu ve yetkili olan kendisi değildi. Ama ayrıca zaten kesin bir şey bilmediğinden hiçbir şeye göz yummuş olamazdı. Ve Tomas Kebusyan şu gururlu ama mantıksız açıklamayla bitirdi konuşmasını:

"Benden istediğiniz ne? Sürülerin yarısı benim malım, benim emeğimdi. Öyle değil mi? Siz çok az şey yitirdiniz, oysa ben her şeyimi yitirdim."

Yoğunoluk'un zengin muhtarının cüretkâr kibiri, meslektaşlarından geri kalmak istemeyen öteki muhtarlara cesaret vermişti. Azir muhtarı, Ter Haykazun'un nankörlüğünü teşhir etmek için, kendisinin daha geçen sene, on ikinci torununun doğumu nedeniyle Yoğunoluk kilisesine yüz kuruş bağışladığını papazın başına kakmıştı; bu dindar davranış unutulmuş muydu yoksa? Konu muhtarların işine geliyordu. Çılgınlar gibi övünmeye başladılar. Çok uzun zamanlar önce yaptıkları bir fedakârlığı, hayır işini, bağışı öne sürüyorlar, verdikleri sadakaların, doyurdukları açların, armağan ettikleri koyun ve keçilerin, yoksul yurttaşlar için ödedikleri bedellerin, Hıristiyan yaşam biçiminin bu kanıtlarının miktarları, gözyaşlarıyla karışık uçuşuyordu havada. Acı gerçeklikten kaçmanın bu aptalca yolu, insanları iyi tanıyan hekim Bedros'u keyifle güldürmekteydi.

Ter Haykazun gözleriyle Aram Tomasyan'a konuşmasını işaret etti. Papaz hiç iyi hissetmiyordu kendisini. Sürülerle doğrudan ilgisi olmasa da, kampın en yüksek yöneticisi olarak, beslenmeyle ilgili her şeyden sorumluydu. Genç papazın zayıf yüzü son derece solgundu. Uzun sivri parmakları, şu an kendisine fazla gelen siyah sakallarıyla oynamaktaydı. Şimdi, gregoryen papazıyla, Protestan rahibi arasında -başka zamanlar hiç gündeme gelmeyen- sessiz bir karşıtlık titreşmekteydi. Aram Tomasyan ayağa kalktı:

"Benim düşünceme göre, işlenen suç üzerine daha fazla konuşmasak iyi olur. Zaten konuşmak neye yarar ki? Olan oldu! Birlik içinde olduğumuzu göstermemiz gerektiğini Ter Haykazun da söyledi. Geriye değil, ileriye bakmalı, sürülerin yerine ne koyabileceğimizi düşünmeliyiz."

Anlaşılır, ama güvensiz bir konuşmaydı. Ter Haykazun yumruğunu vurarak kesti konuşmayı:

"Yerine konacak hiçbir şey yok!"

Muhtarlar hiç beklemedikleri, sinsi bir müttefik kazanmışlardı birdenbire. Eskiden Juliette sayesinde her gün traş olan -sabun kıtlığında sessiz ama büyük bir kahramanlıktı- Hrant Oskanyan, artık çok bakımsız görünüyordu. Sakalı burun kanatlarına kadar yayılmış, dağınık diken gibi saçları dar alnını çevrelemişti. Öne çıkmış sivri tavuk göğsü, uzun, aşağıya sarkık kollarıyla esmer öğretmen, gerçekten de tipik bir maymun izlenimi bırakmaktaydı. Belki söylediklerine kendisi de çok inanmıştı, belki de Juliette, Gabriel, Ter Haykazun ve diğerlerinden öç almak için uygun fırsatı yakaladığını düşünüyordu. Her neyse de, eski terane, vahşi hece patlamalarıyla fışkırmıştı ağzından:

"Gerçeği hâlâ görmek istemiyor musunuz? Sizleri inandırmak için yedi gündür anlatıyorum, dilimde tüy bitti. İşte nihayet kanıt ortada! Siz ise hâlâ kimin suç işlediğini tartışıyorsunuz. Ter Haykazun, işlenen suç nedeniyle yurttaşlarımızı kurşuna dizdirmek istiyor! Papaza, Önderler Konseyi'nin gerçeği görmemesi için neden çaba sarf ettiğini soruyorum. Neden ihanete uğradığımızı inkâr ediyor? Kimi korumak niyetinde? Eğer ihanete uğramamış olsaydık, Osmanlı yeni otlakları bilebilir miydi? Kesinlikle hayır! Yeni otlaklar tamamen yalıtılmış, kayalar arasına gizlenmiş durumda. Bölgeyi tanımayan birinin bulabilmesi imkânsız. Ama Gonzague, her tarafa burnunu soktu. Bu daha başlangıç. Bundan sonra Osmanlı kampın tam ortasına kadar gelecek. Yunanlı, onları, kayalık dik yoldan korunmasız dağa getirecek."

Muhtarlar hemen üstüne atladılar bunun. Bu yeni yorum, kendileri bir an bile inanmasalar da, yeniden saygınlıklarını kazandırıyordu. Tomas Kebusyan kaygıyla çevresine baktı. Genç adamı yakından tanımıyordu -diplomatik bir giriş yapmıştı- ancak Bagratyan ailesi tarafından kabul edilmesi şerefli bir insan olduğunun göstergesiydi. Fakat bütün olanlardan sonra, elbette öğretmen Oskanyan'ın, Maris'in büyük ihtimalle hain, hatta İttihatçılar tarafından tutulmuş bir ajan olduğu düşüncesine katılmak zorundaydı. Felâket başka türlü açıklanamazdı, muhtarlar korosunun boğuk sesi egemen olmuştu salona. Hükümet barakasından daha büyük bir alanda bile yedi kişinin korkunç bir homurtu çıkarabileceği görülüyordu. Hrant Oskanyan, ses bulamacını, ara sıra takırdayan kısık bir sesle karıştırıyordu. Sabit fikirli biri, fikrini başkalarına, hatta büyük kalabalıklara bile aşılama yeteneğini gösterir. Sınırlı boş lâf hazinesiyle şeytanî etkiler taşıyan sesten başka bir şeye sahip olmayan politik propagandacıların temel etkisi buna dayanır. Muhtarların dışında başkaları da, kendi çıkarları bunu gerektirdiği

için Oskanyan'ın yarattığı heyecana gönüllü olarak katılmışlardı. Öğretmen Şatakyan'ın sesi duyulmuyordu. Sekiz yıldan bu yana dayandığı eski rakibine karşı öfkeden köpürmüştü:

"Oskanyan" diye bağırdı, "seni tanıyorum! Sen dolandırıcının, hilebazın tekisin! Küstahça sürdürdüğün hayatının her saatinde böyleydin! Tek isteğin masum insanları karalamak, kirletmek. Gonzague Maris'i, pis bir köyde doğup hayatı boyunca orada yaşamaya mahkûm olmayan, okumuş kültürlü bir insan, neredeyse bir Fransız olduğu için karalıyorsun. Ben hiç olmazsa Gabriel Bagratyan'ın ağabeyinin iyiliği sayesinde bir süre İsviçre'de okudum, oysa sen buna layık olmadığın için ancak Maraş'a kadar uzatabildin burnunu. Kötü dilinin, hepimizin çok şey borçlu olduğu Bagratyan ailesini çekiştirmesine izin vermeyeceğim. Sana gelince Oskanyan: sadece Yunanlı'yı değil, seni cüce soytarı, o azametli oturuşun, şiirlerin ve el yazmalarınla seni son derece gülünç bulduğu için Madam Juliette'i de karalıyorsun..."

Bu haksızlıktı. Oskanyan arzularını hiçbir zaman Juliette kadar yükseltmemişti. Kadının göz kamaştırıcı yüceliğine duyduğu hayranlık, onun yanındayken aczi, boyun eğişi, kibirli, doyumsuz yaşamının, kendi doğasına karşı yükselttiği kutsal bir duygu olmuştu hep. Ve bu tertemiz aşıkâne ve kutsal hizmette, neredeyse düzenli bir hileyle ölümcül yara almıştı. Artık bağırmıyordu, can sıkıcı bir gururla karşılık verdi:

"Senin Fransız'ının göstereceği saygıya ihtiyacım yok benim. Daha çok onun benim saygıma ihtiyacı var. Nasıl insanlar olduklarını kendi gözlerimizle görmek zorunda kalmadık mı, Tanrı biliyor..."

Ve mükemmel bir demagojiyle muhtarlara döndü cüce:

"Böylesine kibirli bir Avrupalı, bizim annelerimizin, bizim kadın ve kızlarımızın önünde diz çökmeli, onları kutsuyorum."

Bu iyi hedeflenmiş parola onay bulmuştu. Hrant artık düşmanına karşı tam saldırıya geçti.

"Oysa sen, aptal Şatakyan, 'accent'in (aksan), 'couserie'n (konuşma), 'conversation'unla (sohbet) attığın çalımlarla yüz kat daha gülünçtün..." Herhangi bir şey konuşmaksızın, genizden gelen bir sesle, sesli ve sessiz harfleri Şatakyan'ın kibirli Fransızca'sına benzeterek taklit etmeye başladı. Böylece kendilerini bekleyen açlık tehlikesinin görüşüleceği toplantı iğrenç, kaba bir komediye dönüşmüştü. İnsan türünün giderilemez çocukluğu, toplantıda bulunanların bir kısmının, Oskanyan'ın taklit yeteneğine gülmekten kırılmasına yol açmıştı. Bugün toplantıyı panter gibi açan Ter Haykazun, hiç müdahale etmiyordu, inanılır gibi değildi. Suskun, içine kapanmış oturuşuyla belli bir amaç güdüyor, bütün

gücünü, bütün düşüncesini topluyor gibiydi. Belki de sadece, artık kurtuluş olmadığı için, içini yorgun bir kayıtsızlık ve tiksinti doldurmuştu. Hekim Bedros bastonunun üzerinde doğruldu homurdanarak:

"Sanıyorum Ter Haykazun bizi felâket hakkında görüşmemiz için toplantıya çağırdı. Gösterini izlemek için hiç keyfim yok Oskanyan. Uzun süredir okulu astığınızın farkındayım; sizin gibi kaytarmacı öğretmenlerden çok daha fazla işim var benim. Öğrencileriniz de elbette buna göre. Doktor olarak senin zavallı bir çılgın olduğunu söylemeliyim Oskanyan. O genç adam mart ayında geldi, elinde Krikor'a yazılmış bir tavsiye mektubu vardı. Bu tarihte Halep Valisi bile, sürgün konusunda bir şey bilmiyordu. Acaba Yunanlı, daha o zaman, yeni otlaklarımızı Osmanlı'ya ihbar etmek için mi gelmişti yanımıza, ha? Maraş öğretmen okulunda ne kadar mantıklı kafalar yetiştirildiği görülüyor işte!"

Bugün ortaya çıktığı gibi, politik bir umut olan Hrant Oskanyan, bir mantık hatasının davasına zarar vermeyeceğini biliyordu. Mantıklı düşünce çaba gerektirir, oysa kimse çaba sarf etmek istemiyordu. Ne var ki *hasmını küçük düşürmek insan kalabalıklarında hoşnut edici sevinç* duyguları yaratır, önemli olan da bu duygulardır işte:

"Elli altmış yıl önce" diye karşılık verdi sertçe, "tıp eğitimi görmüş olabilirsin doktor, ama bugün kim denetleyecek bu bilgini. Bazen eski kitabının içinde kurtçuklar gördüğün oluyor, Eczacıdan farkın yok. O da bizi yıllarca kitaplarıyla aldatıp durdu. İstediğiniz her şeye bahse girerim ki, kitaplarının yarısı güzelce kaplanmış boş kâğıtlardan oluşuyor. Siz yaşlılar hayata karşı hep aynısınız, yoksa hükümetin, savaş başladığında, Ermeni bölgelerine ajanlar, hem de dikkat çekmemesi için Hıristiyan ajanlar yolladığını bilirdiniz..."

Ve son olarak muhtarlara yönelik kozunu oynadı:

"Bütün bunların nedeni, bu yaşlı beylerin, Şatakyan gibi insancıkları tefecilikten kazanılmış paralarla Avrupa'ya yollayan Bagratyan ailesine bağlı olmalarıdır. Başımıza gelen felâketlerden bu zengin aile sorumlu değil mi? Onlar kirli işlere giriştikleri için Ermeni halkı yok oluyor!"

Böylece köylü ruhta anlamlı bir tele dokunmuştu. Uzak anılara kapılmış Tomas Kebusyan'ın gözleri söylediklerine güç katarmışçasına şaşılaşmıştı:

"Yaşlı Avedis de böyleydi. Durmadan işleri olurdu Halep'te, İstanbul'da, Avrupa'da. Burada yılda iki ay bile kalmazdı. Ama ben hiç ayrılmadım memleketimden. Ben de aynı şeyi yapamaz mıydım? Ama benim işim bana yetiyordu..."

Yurt sevgisiyle Yoğunoluk vadisine zamanının çok ötesinde refah ve bolluk armağan etmiş, kilisenin, okulun kurucusunun bütün yaptıklarını unutuluvermişti.

Bu sırada kitap yığını arkasında kıpırdanma olmuş, kitap kalesinin dar girişinden beyazlar giyinmiş, iki büklüm biri çıkmıştı inleyerek. Bekâr olan Yoğunoluklu Krikor, dünden bu yana kefenini giymişti. Öldükten sonra yeniden doğuş giysisini, Nunik gibi birinin ya da ölü gömücülerin giydirmesini istemediği için, çok uğraşarak da olsa, kendisine karşı bu son görevi yerine getirmişti, zira Damlacık'ın Osmanlı tarafından ele geçirilmesini artık göremeyeceğini biliyordu. Sarı yanakları içlerine beş kuruş sığacak kadar çukurlaşmış, omuzlarını kulaklarına kadar yukarı kaldırmıştı. Kol ve bacakları şişmiş, eklemsiz kütüklere benziyordu. Kitap duvarları arasında nihayet sağlam durabildiğinde, sesine her zamanki soğuk, bilge kayıtsızlığını vermeye çalıştı. Fakat artık başaramıyordu, ağzından bölük pörçük döküldü sözcükler:

"Şuradaki öğretmeni... durmaksızın eğitmeye çalıştım... yıllarca... Bir bilginin, bir şairin kanını... aşıladım... Günün birinde, yetenekli olduğu için, insan-meleğe dönüşeceğini sandım... Ama bu yanılgıydı... Kimse olduğundan başka bir şey olamaz... Aklında sürekli pislik olmadığına inanmıştım... Ama bu öğretmen hep pislik düşünen zavallılardan daha aşağılık... Onun hakkında bu kadar yeter... Konuk dostuma gelince... şimdiye kadar söylemedim... Maris ayrılırken bana söz verdi... Beyrut'ta konsoloslukta bizim için her şeyi yapacak..."

Krikor güçsüzlükten fazla konuşamamıştı. Oskanyan girdi söze:

"Peki, pasaportları nereden buldu?.. Apaçık gerçeklere değil, boş sözlere inanıyorsunuz."

Muhtarların kafasında şimşek çakmıştı. Evet, pasaportlarını nereden almıştı? Papaz Aram ayağa fırladı:

"Artık yeter, Oskanyan! Soytarılıklarınız dayanılır gibi değil! Bir saat geçmesine rağmen henüz aklı başında tek sözcük edilmedi. Oysa üç gün sonra yiyeceğimiz bitiyor..."

Esmer öğretmen, kendi kötülüğüne düşüncesizce kapılmış sürükleniyordu:

"İşte bay papazı da görüyorsunuz! Kız kardeşi sayesinde Bagratyan'la akraba olduğundan bu yana başka türlü davranamaz tabiî."

Oskanyan'ın üzerine atılmak isteyen Aram'ı güçlü kollar engellemişti. Kıpkırmızı kesilen yaşlı Tomasyan ise bağırarak bastonunu sallamaktaydı. Tomasyanlardan daha çabuk davranan Ter Haykazun, öğretmenin yakasız gömleğini kavramıştı:

"Neyi kanıtlayabileceksen kanıtlaman için sana yeterli zaman tanıdım, Oskanyan. Artık hepimiz bütün pisliğin nereden geldiğini, uzun süreden bu yana hissettiğim zehiri halkın ruhuna kimin serptiğini öğrendik. Halk seni öğretmen olduğun için önderler arasına seçti. Seni geldiğin yere gönderiyorum, bu arada insanları senin hakkında bilgilendireceğimi de belirteyim. Şimdi kulaklarını aç! Toplantılarımıza alınmayacaksın artık, hiçbir zaman!"

Hrant Oskanyan ihraç kararını tanımadığını, çünkü buraya, bugün ya da yarın halkın darmadağın ederek lâyık olduğu yanıtı vereceği, lâf üretmekten başka bir işe yaramayan bu yaşlılar birliğinden ayrılmak için geldiğini bağırıyordu. Şiddetli bir hızla konuşmasına rağmen, bir zamanların suskun adamı, lâfını bitirememişti, zira Ter Haykazun, birkaç saniye içinde öğretmeni güçlü bir tekmeyle dışarı atıp kapıyı kapadı. Geride kalan olumsuz sessizlik içinde muhtarlar birbirleriyle bakıştılar. Başkanın bu diktatörce davranışının, bundan sonra, içlerinden herhangi birine yönelme tehlikesi vardı. Seçilmiş biri, sadece genel halk toplantısı tarafından görevden alınabilirdi; yöneticilerin, başkan da dahil, görevden alma yetkisi yoktu. Ve umutsuz açlık hayaleti, her geçen saniye dev adımlarla kent çukuruna yaklaşırken hafifçe öksürüp boğazını temizleyen Tomas Kebusyan, kel kafasını sallayarak, Önderler Konseyi'nin seçilmiş bir üyesinin maruz kaldığı harekete karşı, belli ölçüde anayasal bir itirazda bulundu. Gerçi Ter Haykazun'un karar verme yetkisi vardı, ama herhangi bir öneri geldiği zaman kullanabilirdi yetkisini. Muhalefet ilk kez iyice belli ediyordu kendisini. Muhaliflerin içinde muhtarlardan başka birkaç genç öğretmenle Ter Haykazun'a kinlenmiş bir köy papazı da bulunuyordu. Baba oğul Tomasyanlar hâlâ öfke ve utançtan terleyerek, güvenleri sarsılmış halde oturmaktaydılar. Muhaliflerin dışında herkes, başta Ter Haykazun olmak üzere, bilmeden, istemeden, büyük felâketin görüşüleceği toplantının ana konusu olan Bagratyan -kendisi toplantıda değildi- yanlısı olmuştu. Ter Haykazun bütün konuşmaları kabaca kesip, nihayet hayatî meseleye geldiğinde artık çok geçti. Sunak meydanından gelen şüpheli gürültü önderliğin hemen müdahalesini gerektiriyordu.

Hrant Oskanyan güçsüz biriydi. Avrupa ülkelerinden birinde o tam anlamıyla bir "entellektüel" olarak, yani kol gücüyle geçinmeyen ve kaba güçlerin mücadelesinde yer alamayacak sallantılı bir ruh, her yerde geride kalmış, güç ve itibar için büyük bir açlıkla kendini paralayan ortalama eğitim görmüş biri olarak değerlendirilirdi. Buna göre Oskanyan'ın durumu, başka koşullar altında, bütün çılgınlıklarına rağmen, zararsız

görülebilirdi. Fakat burada, Damlacık'ta vahim sonuçlara yol açmaktaydı. Hrant Oskanyan yapayalnızdı. Ama bugün bir parça kendini gösteren karanlık, aynı zamanda da meçhul bir dünyayla ilişki halindeydi. Bir anlamda, bu dünyayı denetlemek üzere, hükümet komiseri olarak gönderilmişti. "Entelektüel" olarak bu rolde başarısız kalmaya mahkûmdu. Başarısızlığı sadece Sarkis Kilikyan'la ilgili değildi. Asker kaçaklarının taçsız prensi olmasına rağmen Rus, sessiz bir yalnızlıkta yaşıyordu. Her zaman olayların merkezinde bulunsa da, kişisel olarak eski Hıristiyan keşişleri gibi, hareketsiz ve öteki dünyadan gelmiş bir ruh kadar ilgisizdi. Güzel ve hüzünlü sözcük "yapayalnızlık" ona en katı anlamıyla uyuyordu. Fakat bu otuz iki gün içinde Güney Kalesi'nde, Kilikyan'dan başka seksenden fazla asker kaçağı toplanmıştı. Birçok durumda "asker kaçağı" kavramının daha az şerefli başka suçları gizlemek için kullanıldığı da bilinir. Bu insanların giderek çoğalması Ter Haykazun'la Gabriel Bagratyan arasında anlaşmazlığa bile neden olmuştu. Gabriel, genç ve askerî eğitim almış hiç kimseyi gözden çıkarmamak gerektiğini düşünüyor, Haykazun ise, bu kişilerin büyük çoğunluğunun işe yararlılığından, bunun da ötesinde gerçekten Ermeni olup olmadıklarından kuşku duyuyordu. "Aralarında birkaç haydut da olsa" diye sakinleştiriyordu papazı Gabriel, "savaşta mükemmeller". Aklında hareketli Muhafız Alayı'nda tanıdığı bazı asker kaçakları vardı. Bu zor topluluğu tamamen denetim altına alabilmek için, Bagratyan'ın mutlaka bir süre onlarla birlikte kalması zorunluydu. Fakat o, sevgili seçme mangalarında kalmayı sürdürüyordu. Aslında Stepan'ın ölümünden bu yana Kuzey Geçidi'nde de göründüğü yoktu. Hıdır Beyli beceriksiz adam, birkaç gün önce, ağır ateşle bulaşıcı hastalık ormanına taşındığından beri, Güney'de düzenin tek temsilcisi olarak Hrant Oskanyan kalmıştı. Gabriel'i taklit ederek asker kaçakları arasında uyuyor, bütün yaşamlarını paylaşmaya çalışıyordu. Fakat bu hiç de kolay değildi. Dayanıksız cüce, kendisini, başka şekle girmeye, feleğin çemberinden geçmiş bu adamlara uyum sağlamaya, onlarla yakınlık kurmaya zorluyordu. Her gün lânet herifi oynamak, bedensel güçlerini ve cesaretlerini aşan biçimde yaşamak zorundaydı. Önderler Konseyi'nde "devrimci" tavrının ilk provasını gözler önüne seren kısa boylu öğretmenin tuhaf gelişiminin temel nedeni, Juliette Bagratyan'ın açtığı yaradan sonra, bu ilişkiydi işti. Toplantıda çıkardığı kavgadan son derece gurur duyan Oskanyan, artık kendisini "devrimci" diye tanımlıyordu.

Güney Kalesi sunak meydanından, dolayısıyla düzen ve önderlik ruhundan çok uzaklarda, tek başına bir kesimdi. Halk bu kesimden gö-

rünür biçimde korkmaktaydı. Kent çukuruyla Kuzey Geçidi arasında canlı bir hareket varken, Güney Kalesi'nin kayalıklarında sadece birkaç meraklı görünürdü. Bu durum ne uzaklıkla, ne de asker kaçaklarının aile bağları olmamasıyla açıklanabilirdi. Zaman zaman Gabriel'in gönderdiği denetçiler, herhangi bir dikkat çekici gözlemde bulunmuyorlar, bu da Gabriel'i memnun ediyordu. Apaçıktı: Asker kaçakları halkın içine kabul edilmelerinden ve şimdiye kadar sürdürdükleri sefil yaşam yerine hiç olmazsa düzenli yemek yiyebilmelerinden hoşnutlardı. Ama halka gerçekten ne kadar bağlı olduklarını, halk için ne kadar özveride bulunabileceklerini kimse bilmiyor, kimse de bu konuyu düşünmüyordu. Güney Kalesi kendine özgü bir dünyaydı. Buradaki birliğin başkaları tarafından araştırılmayan bir yaşamı vardı. Düzenli yemek karşılığında Güney kesiminin savunmasını üzerlerine almışlardı, hepsi bu. Bu konuşulmamış anlaşmaya uygun olarak asker kaçakları da, şimdiye kadar, kent çukuru, sunak meydanı ve Önderler Konseyi'yle pek az ilgilenmişler, ortak yaşam mekanlarına pek seyrek gitmişlerdi. Fakat bugün, büyük felâket sabahında, belki de ilk kez, büyük kalabalıklar halinde kampa geliyorlardı. Gelişlerinin en ufak bir amacı yoktu. "Bir şeyler oluyor"u hissetmeleri, bu tür insanların karışıklık ve dağınıklığa, aynı zamanda bir yenilik olan hiçliğe duydukları büyük istek buraya sürmüştü onları.

Sunak meydanında günlük yaşamın herhangi bir meselesinin heyecanla görüşüldüğü sayısız toplantılar olmuştu. Toplantılar özellikle Ter Haykazun'un davalara baktığı cuma günleri yapılır, taraflar, dışarıda, seyircilerin önünde tartışmaya devam ederlerdi. Ancak bugün, şimdiye kadarki en büyük kalabalıklardan daha farklı görünüyordu. Gerçi hâlâ kadınlar çoğunluktaydı, ama sabahın çok erken saatleri olmasına rağmen, korkunç haberi alır almaz cepheden koşup gelen birçok savaşçı görünüyordu. Bir başka yeni görüntü de, Ter Haykazun'ta başka pazarlık yapmadan kalma hakkını kullanarak yeni mezarlık yakınlarında kamp kuran Nunik'in sarsak tayfasıydı. Kent çukurunda halk kaşık düşmanlarının çoğalmasına çok kızıyordu, ama hiç yararı yoktu. Kurtulmak için bu çeteyi öldürmek gerekirdi. Şu an kalabalığa dilenciler de iç karartıcı renklerini katmışlardı. Son savaştan bu yana tamamen denetimsiz kalan, serçeler gibi zayıf, kurtlar gibi vahşi okul çocukları da, havaya yükselen keskin gürültü bulutuyla yerini almıştı meydanda.

Genel dehşetli karmaşayı halkın en alt sınıfı, yoksul köylüler, hizmetçiler, çıraklar değil, "küçük mülk sahipleri" denebilecek belli bir orta sınıf belirliyordu. Kudurmuş gibi davranıyor, kasketlerini yere çalıp saçlarını,

başlarını yoluyor, umutsuzluk içinde çırpınıp duruyorlardı. Umutsuzluğa düşmelerinin nedeni kendilerini bekleyen açlık tehlikesi değil, zarara uğradıkları kuruntusuydu. Önderleri mallarını, ellerinde kalan son şeylerini yitirmelerine neden olmakla suçlayıp bağırmaktaydılar. Eğer sızlanmalarına inanılacak olsaydı, Osmanlı'nın yüzbinlerce koyun ele geçirdiği düşünülebilirdi. Küçük mülk sahiplerinin her biri kaybını fantastik rakamlarla açıklıyordu. Çalınan sürülerin çoktan bu yana ortak mülk olduğunu o nedenle tek tek kişilerin bir şey yitirmediğini köylerin zengin sürülerinin giderek azalarak son derece sınırlı miktarlara düştüğünü ve nihayet bütün bu feryatların tamamen yararsız ve çılgınca olduğunu düşünmüyorlar, düşünmek istemiyorlardı. Sızlanmalarında, korku, gösteriş ve hezeyandan oluşan hastalıklı bir karışım vardı. Oskanyan'ın ihanet kuruntusu gibi bu da çöküş belirtisiydi. Saçma olan giderek daha sinsice egemen oluyordu ruhlara.

Darbenin uyuşturduğu daha dingin halk, önce hantal bir suskunluk içindeydi. Korkulu sorularla yetkililerin düşüncelerini öğrenmeye çalışıyordu. Kendi telâşlarını kalabalıklara taşıyan küçük mülk sahipleri oldu. Muhtarlar şimdi onlarla mücadele etmek zorundaydılar. Ter Haykazun, pirincin taşını ayıklamaları için muhtarları önden yollamıştı. Önderler Konseyi'nin Yürütme Komitesi olarak halkla ilişki kurmak onların görevi̇ydi. Fakat muhtarlar pirinçten tek taş bile ayıklayamamışlardı. Kalabalık grupların arasında sıkışmış olarak her biri, meydanda oradan oraya itiliyor, savunmama çabaları ise öfkeli gürültü arasında yitip gidiyordu; "Tek suçlu sizsiniz, sizsiniz!" Masum bir yalan belki de o an için kolaylık sağlayacaktı. Örneğin, uğradıkları felâkete rağmen, ellerinde hâlâ bir yere gizlenmiş halde yeterli yiyeceğin bulunduğunun ima edilmesi, halktaki eski kayıtsızlığı yeniden canlandırabilirdi; zira birkaç gün Musa Dağ için sonsuz bir zamandı. Yaşlılardan hiçbiri, halkı, hiç olmazsa bu an sükuneti sağlayacak, kurtuluş demek olan ümitsiz bir beklenti içine sokmayı akıl edememişti. Başka zamanlar zeki bir adam olan Tomas Kebusyan tamamen kendini kaybetmişti; öğretmen Oskanyan'ın etkisi altında, öfkeyi başka hedefe yönlendirmek amacıyla en kötü, en tehlikeli çareye başvurdu. Kalabalık arasına ihanet sözcüğünü attı. Halk, iyi zamanlarında, insanların ve sözcüklerin ne ölçüde inanılır olduğunu pek iyi değerlendirebiliyor, sağlıklı bir eleştiriye tâbi tutulabiliyordu. Öğretmen Oskanyan'ı kimse pek ciddiye almazdı, ama şimdi muhtarların yardımı sayesinde başarılı olmuştu. Olağan zamanlarda büyük lâflara karşı eleştirel tavır alarak, boşa çıkaran kitle, felâket anlarında bu lâfların kurbanı olur her zaman. Böyle zamanlarda belirsiz,

muğlak kavramlar hoşa gider. "İhanet" kavramı da böyle bir kavramdı. Bu kavramla gerçek bir olay arasında bağlantı kuran pek az insan vardı. Ama her şeye rağmen ihanet sözcüğü bütün düşmanca içgüdüleri açığa çıkarmış ve yönlendirmişti; elbette muhtarların istediği yönde değil. Önderler, ileri gelenler ve kodamanların, sadece kendilerini kurtarmak amacıyla, halkı kurban etmek için anlaştıklarını söylüyordu halk. Musa Dağ'a çıkmalarının, böylece de kesin yok oluşu kabul etmelerinin sorumlusu onlardı. Halkın tek gerçek dostu Harutyun Nohutyan'dı. O ve cemaati, doğuda, yoksul insanlar olarak, ama huzur içinde yaşıyorlardı şimdi. Önderler Konseyi'ne karşı yuh sesleri giderek daha da yoğunlaşmaktaydı. Halkın arasına karışan Güney Kalesi'nden gelenler, bütün bu karışıklığı, kendilerini ilgilendirmeyen, ama neşelendiren bir eğlence olarak görüyor gibiydiler. Fakat görüldükleri her yerde galeyan, asitli bir içkideki hava kabarcıkları gibi fışkırıyordu.

Nihayet müdahale eden Aram Tomasyan'ın yatıştırma çabaları da başarısız olmuştu. Sonuçları son derece cılız olan balık avcılığı, papazın kendi "kuruntu"su ve "sabit fikri"ydi. Geleceği nasıl görünürse görünsün, teknik ayrıntılarla dolu uzun bir konuşmayla balık mucizesine duyduğu inancı ayaklanmış kalabalığa anlatmaya çalışmak, durumu tamamen yanlış değerlendirmek demekti. Bu işin sonucu herkesin malumuydu. Tomasyan'ın açıklamalarına önce güldüler, sonra alay etmeye başladılar, en sonunda da, papaz bir türlü vazgeçemediği için, konuşmasını engellediler. Grup ve kümeler halinde sallanıp duran kalabalık, bir yerlerden dürtülmüş olacak ki, toplanıp hükümet barakasına doğru yürümeye başladı. Sadece sallanan yumruklar değildi görünen, orda burda yaba ve kürekler de ortaya çıkmıştı. Muhafızlar, bet beniz atmış halde, namlularında Osmanlı'dan ele geçirilen süngüler takılı tüfeklerini kararsızlık içinde doğrultmuşlardı.

Barakanın içinde ise hasta eczacıdan başka sadece hekim Bedros, Nurhan Çavuş ve papaz Ter Haykazun vardı. Muhtarlarla Aram Tomasyan'ın yenilgisinden sonra, kendisinin yeniden kuramaması halinde bütün otoritenin yok olacağını bilen Ter Haykazun, bunu başaracağından bir saniye bile kuşku duymamıştı. Gözlemci bir çekingenlikle soğuk kararlılığın tuhaf karışımını ifade eden gözleri kararmıştı. Eşiğe çıkıp, nöbetçileri kenara iterek, sanki kalabalığı görmüyormuş, sanki bunca insan havaymış gibi, kitlenin ortasına daldı. Davranışında herhangi bir gerginlik, herhangi bir zorlama yoktu. Her zamanki gibi başı biraz öne eğik, elleri kisvenin kollarına gizlenmiş, kapalı ve hafif üşürmüş gibiydi. Kalabalığın ilk katmanı çeşitli insan tiplerinden oluşuyordu: Çoğunlukla

kadınlar, mızmızlanan birkaç mülk sahibi, birkaç asker kaçağı bozuntusu ve karışıklığın baş kışkırtıcıları, durumdan en çok zevk duyan gençler. Ter Haykazun'un kayıtsız adımları karşısında hepsi yana çekiliyordu şimdi. Özellikle kadınlar, papazın çevresine yaydığı büyüleyici saygınlık duygusunu engelleyemiyorlardı. Arslan Nurhan silâhlı adamlarıyla birlikte insanların açtığı yolun papazın arkasından kapanmaması için ileri çıkmıştı hemen. Ne var ki bu desteğe gerek yoktu. Sessiz Ter Haykazun'un her adımı yeni yollar açıyordu kendisine. Şaşkınlık yarattığı ve bütün gözlerde, ne istiyor acaba, ne yapacak sorusunu gündeme getirerek, merak sayesinde her türlü fanatik davranışı engellediği açıktı. Papaz, ölçülü hızla sunağa varmış, ilk basamakta durup kalabalığa yüzünü dönmüştü; hızla değil, neredeyse rahat bir tavırla. Kitle -hepsi Tanrı korkusuyla dolu Ermeni kadın ve erkekleri- bakışlarını gümüşten yapılma çarmıha gerilmiş İsa heykelinin, kutsal eşyaların durduğu yerin, ayaklı kupanın, örtüler ve birçok şamdanın parıldayıp durduğu kutsal yapıya çevirmişlerdi. Güneş ışıkları, sunağın arkasında, kayın ağacı yapraklarının oluşturduğu yüksek duvar boyunca parmak şeklinde yansıyıp duruyordu. Gölgede duran Ter Haykazun'un iki yanında ışık nöbet tutuyordu sanki. Papaz, sadece halk seçiminin verdiği otoriteye değil, tanrısal yüce bir otoriteye dayanıyordu. Sesini yükseltmesi bile gerekmedi, çünkü merak aniden sessizleştirdi ortalığı.

"Büyük bir felâket oldu" -bunu acıklı bir törensellikle değil, neredeyse kayıtsız söylemişti- "ve sizler felâkete karşı isyan edip, sanki en ufak bir yararı olabilirmiş gibi suçlu arıyorsunuz. Musa Dağ'a gelmeden önce, otuz bir günden bu yana, bir gece bile doğru dürüst uyumadan sizler için çabalayan o adamları seçtiniz. Benim gibi sizler de, aranızda onlar kadar uygun kimsenin bulunmadığını biliyorsunuz. Yaşamınızdan hoşnut olmamanızı anlıyorum. Ben de değilim. Ancak, kimse tarafından zorlanmadan, gönüllü olarak, Nohutyan'la sürgüne değil Damlacık'a çıkma kararı aldınız! Ama şimdi bu karardan pişmanlık duyuyorsanız -beni iyi dinleyin- nasıl karar verdiyseniz yine öyle gönüllü olarak değiştirebilirsiniz. Bir çare var..."

Konuşmasına bu noktada ara verip, ses tonunu değiştirmeden devam etti:

"Bir çaremiz var. Sizler, şu an meydanda toplanan sizler, çoğunluksunuz, ama siperlerdekileri de çağırtacağım... Osmanlı'ya teslim olalım! Görev verirseniz, sizin adınıza, hemen bugün Yoğunoluk'a inmeye hazırım. Bunu isteyen kolunu kaldırsın!"

Küçümseyici bir kayıtsızlık içinde iki dakika bekledi. Sessizlik hiç bozulmamış, tek bir el bile hareket etmemişti. Bunun üzerine sunağın en üst basamağına çıkan papazın sesi meydanda gürlemeye başladı:

"Görüyorum ki bir tek kişi bile teslim olmak istemiyor... Öyleyse disiplin ve düzene karşı gelinmemesi gerektiğini kafanıza koymalısınız! Sükûnet içinde olmalıyız, duydunuz mu, sükûnet, tırnaklarımızdan başka yiyecek bir şeyimiz olmasa bile. Bizim açımızdan sadece bir tek ihanet vardır, düzensizlik ve disiplinsizlik! Bu ihaneti işleyen, cezasını çekecek, buna emin olabilirsiniz, yemin ederim ki çekecek. Evet, şimdi yeniden işinizin başına dönme zamanı geldi! Biz gerekeni yapacağız. Şimdilik her şey eskisi gibi kalacak."

Yaramaz çocukların terbiye edilmesine benziyordu, fakat şu anda bundan başka doğru yoktu. Ter Haykazun'un konuşmasıyla hiçbir şey değişmemiş olmasına rağmen, hiçbir ses, hiçbir sataşma, hiçbir suçlama duyulmadı. Şamatacılar, fesatçılar bile şaşırmış sus pus kesilmişlerdi. Zincirlerinden boşanmış duygularla düzen ve teslimiyet soğuk duş etkisi yaptı. Ter Haykazun'un sözlerine rağmen kitle henüz sunak meydanından ayrılmayı düşünmüyor gibiydi. Papazın işareti üzerine Nurhan Çavuş, takımıyla zincir oluşturarak kalabalığı bazen iyilikle ikna edip, bazen kaba şakalarla, bazen de en kaba dürtüklemelerle geriye itmiş, kulübelere giden yola sokmuştu. Bu arada gönüllü yardımcılar da polise katılmıştı. Haykazun'un konuşması yoğun heyecanı yok ettiği için meydanın boşaltılması kolay oldu. Halk, bağırıp çağıran gruplar halinde işinin başına dönüyordu. Günlük hayat, yaşanan dehşete rağmen alışılmış seyrini almaya başlamıştı. Nöbetçiler, nihayet her türlü çatışmadan uzak, acımasız gerçekliği ele alacak toplantının yeni gösterilerle rahatsız edilmemesi ve her türlü çatışmadan uzak tutulması için sokak başlarını tutmuşlardı.

Ter Haykazun hâlâ sunaktan boş meydana bakmaktaydı. En küçük bir huzursuzlukta kanlı cezalandırmalarla müdahale edecek çok güçlü bir iç ordu kurmak doğru olmaz mıydı acaba? Bir el hareketiyle reddetti kendi düşüncesini. Korku yaymanın ne faydası vardı ki. Kendiliğinden çözülme gerçek açlıkla birlikte günden güne engellenemez biçimde ilerleyecekti nasılsa. Ermenilerin işini bitirmek için Türklerin yeniden saldırmaları gerekmezdi. Şu korkunç soru da yersizdi artık: Daha ne kadar sürecek? Yanıtlar bir elin parmağıyla sayılabilirdi. Bu durumda umut edilecek tek şey Tanrı'nın yardımıydı. İsrailoğullarının kırk yıl çölde dolaşmaları gibi. Fakat Tanrı da seçilmiş halka karşı pek eli açık olmamıştı.

Ancak daha aynı gün, acı veren umut-umutsuzluk gelgiti içinde insanları biraz cesaretlendiren beklenmedik bir olay yaşandı. Sonucu başarısız da olsa bu olayı mucize olarak adlandırmak pek isabetsiz olmaz.

* * *

Stepan'ın ölümünden hemen sonra doktor karısını Juliette'in bakımını tamamen üstlenmesi için, öteki görevlerinden azad ederek hasta çadırına göndermişti. Yorulmak nedir bilmeyen Antaram, hem hastane barakasında hem de bulaşıcı hastalık ormanında bütün işleri gördüğü için, Bedros Altuni büyük özveride bulunmuş oluyordu. Bu özverinin nedeni İskuhi'ydi. Uzun süren hasta bakımı nedeniyle -sadece bu değil- gölgenin gölgesi haline gelmişti. Böylesine zayıf birinin her zaman hareketli olması, durup dinlenmeden çalışması şaşırtıcıydı. Her an çok yakınında bulunmasına rağmen hastalığı hâlâ kapmamış -en azından şimdilik- olması, İskuhi'nin ne kadar dirençli olduğunu kanıtlıyordu. Mayrik Antaram'ın hasta çadırına gönderilmesinin ikinci nedeni ise ahlâkîydi. Üçlünün yakışıksız yaşamı herkesin uygun göreceği dörtlü yaşama dönüştürülmeliydi. Hastanın çadırında artık yeni bakıcı kalıyordu, İskuhi, Hovsannah'ın terk ettiği çadıra taşınmıştı.

Juliette, kalbi hastalığa dayanan hastalardandı. Karısının durumunun yavaş yavaş hayata dönme eğilimi gösterdiğine emin olduktan sonra Gabriel, ona derinden acımaya başlamıştı. Fransa'nın zafer çanlarının çaldığı düşleri görürken ölseydi, iyileşmenin getireceği acılara dayanmak zorunda kalmasaydı, ne kadar mutlu olacaktı kadın. Bunun ötesinde, Juliette'in kendine gelişi özel bir durum gösteriyordu. Kritik saatlerden sonra yeniden kendinden geçmiş, daha doğrusu tamamen uyuşuk bir güçsüzlük kendini göstermişti. Ateşi yüksekken durmadan beslenen Juliette, şimdi direniyor, daha doğrusu katı, cansız vücudu, her türlü beslenme çabasına karşı çıkıyordu. Ancak enerjik ve güçlü Antaram vazgeçmiyor, zavallı kadını, süt ve elde kalan başka malzemelerle hazırladığı yiyecekleri yutmaya zorluyor, bunun dışında vücudunun çeşitli yerlerine soğuk havlular sararak, masaj yaparak hastayı "uyandırma"ya çalışıyordu. Çabası yavaş yavaş sonuç vermekteydi. Juliette'in hareketsiz gözlerini gerçek dünyaya yeniden açacağı o gün de gelecekti. Ama henüz hiç konuşmuyor, hiçbir şey sormuyor, hiçbir şey istemiyordu. Büyük ihtimalle istemeyerek terk ettiği tam bilinçsizliğin o menekşe rengi okyanusunu özlüyordu. Mayrik Antaram durmadan konuşarak kadını tahrik ediyor, yaşama geri döndürmeye çalışıyordu.

Juliette'in ruhu gerçekten zarar görmüştü ya da bu çabaların karşısına, kendisine dokunabilecek her şeyden korkuyla kaçınan ince bir anlamazlık zırhı koyuyordu. Gabriel'i ilk gördüğünde tanıdığını çok belirgin biçimde göstermiş olmasına rağmen, şimdi adam yanına geldiğinde yüz ifadesi hiç değişmemişti. Yüksek ateşten kaynaklanan canlı allık çekildikten sonra bu güzel yüze ne olmuştu böyle? Kül gibi renksiz, kurumuş, salkım saçak saçları solmuş muydu, kırlaşmış mıydı anlaşılamıyordu. Öne çıkmış alnının iki yanında şakakları iki derin çukur oluşturmuştu. Derisi iltihaplanarak kırmızılaşmış, kaba bir burnun son derece çirkin öne fırladığı zavallı kuru kafayı elmacık kemikleri ikiye ayırmıştı. Gabriel'in avcunun içindeki küçücük eli kemikten değil, bükülebilir kıkırdaktan yapılmıştı sanki. Juliette'in eli miydi bu; o büyük, sıcak, sert el? Yabancı bulduğu bu yeni insan karşısında tutuklaşmıştı:

"Nihayet atlattın, *chérie*, birkaç gün daha, sonra her şey düzelecek..."

Tüylerini ürpertmişti sözcükler. Kadın gözlerini dikmiş, hiçbir şey söylemeden bakıyordu. Cılız, çirkin bu hasta kadında Juliette'e benzeyen tek yan yoktu. Geçmiş tamamen silinip gitmişti yaşamından. Yüreklendirmek istercesine gülümsemeye çalıştı:

"Çok zor ama, umarım seni yeterince besleyebiliriz..."

Gözlerinde hiçlik hâlâ belirgin ve uyanıktı. Bu hiçliğin arkasında ise, adamın sözlerinin, dünya yıkılmadan önce kendisini koruyan kabuğu kırabileceği korkusu gizlenmişti. Juliette hiçbir şey duymuyor gibiydi. Gabriel dışarıya çıktı.

Artık zamanın büyük kısmını şeyh çadırında geçiriyordu. İnsanların bakışlarına tahammül edemediği için, komutanlık görevlerini de ihmal etmekteydi. Avakyan günde üç kez durumu rapor etmek için geliyor, komutan, en ufak bir ilgi belirtisi göstermeden sessizce dinliyordu. Artık neredeyse hiç çadırdan çıkmıyordu. Sadece kapalı mekânlarda, karanlıkta ya da en azından loş ortamlarda taşıyabiliyordu yaşamı. Gün ortalarına kadar bir aşağı bir yukarı yürüyor ya da Stepan'ın yatağına uzanıp bir saat bile uyumadan yatıyordu. Oğlunun cesedi henüz toprağın üzerinde beklerken görüntüsünü yakalamaya çalışmış ama bir türlü başaramamıştı. Fakat şimdi Damlacık'ın ince toprak tabakası altında bir gece bir gündür yattığı şu anda, çocuk, çağrılmadan her an gözünün önüne geliyordu. Adam, hareket etmeden, sırtüstü yatmış halde karşılıyordu oğlunu. Ölümün bu safhasında Stepan nurlu bir görüntü içinde değildi, tersine her defasında kanlı bedenini getiriyordu beraberinde. Babasını teselli etmeye, hatta çok fazla acı çekmeden, onun

kollarında öldüğünü söylemeye hiç niyeti yoktu. Bagratyan'a, kırk yarasından her birini, sırtındaki geniş süngü ve bıçak yaralarını, boynunu parçalayan dipçik darbesini, en korkuncu da kesilen boynunu gösteriyordu. Sanki babasından aldığı kanı, Yoğunoluk kilise meydanında akıtmakla değil, soyunu sonsuzluğa kadar sürdürmekle görevli, alçakça işkence edilmiş çocuk bedenini unutmadan önce hesaplaşmak istiyormuş gibi bir türlü vazgeçmiyordu kanlı gelişlerinden. Gabriel kırk yaranın her birini sonuna kadar hissetmek istiyor, birini unutunca kendinden nefret ediyordu. Etine giren, derisini, sinirlerini, kaslarını yakarak kesip kemiğe dayanan çeliği hissediyordu içinde. Dipçiğin ince çocuk ensesini ezmesini yaşıyordu kendi ensesinde. Kendi gerçeklikleri içinde suçluluk duygusunun sisli saldırılarından daha hayırlı olan bu acılı deneyleri sürekli tekrarlıyordu. Her köşe bucağı parmaklarıyla dokunarak yanılmadan bulan bir kör, evinde kendisini nasıl hissediyorsa, Bagratyan da acısının içinde öyle evinde hissediyordu kendisini. Stepan'ın geldiği zamanlar İskuhi'yi de istemiyordu yanında. Ama ölmüş çocuğun olmadığı saatlerde kızın yanında olmasını, elini çıplak kalbinin üzerine koymasını seviyordu. Böyle durumlarda birkaç dakika uyuduğu bile oluyordu. Adamın gözleri kapalıydı, ama İskuhi elinin altında boğuk kalp atışlarının nasıl ürkekleştiğini hissetmişti. Sesi çok uzaklardan gelir gibiydi:

"İskuhi, bunu hak etmek için ne yaptın? Kurtulup Paris'te ya da başka yerde yaşayan birçok kişi var..."

İskuhi adamın kalbinin üzerinde duran eline yaklaştırdı başını:

"Ben mi? Ben iyiyim. Bütün kötülükler seni buldu. Mutluyum ve şu an mutlu olduğum için kendimden nefret ediyorum..."

Kızın, iri gözlerinin gölgelediği bir damlacık kalmış beyaz yüzüne baktı. Dudakları olağanüstü kırmızıydı. İskuhi'nin görüntüsü Stepan'ınkiyle karışmaya başlayınca gözlerini kapadı. İskuhi adamın kalbinden elini yavaşça çekmişti:

"Ne olacak şimdi? Ona söyleyecek misin?.. Ne zaman?.." Önce bu zor soruyu yanıtlamak istemiyormuş gibiydi, sonra birden doğruldu:

"Bu benim gücüme bağlı."

Gabriel gücünü göstermek için hemen fırsat bulmuştu. Mayrik Antaram onu ve İskuhi'yi çağırıyordu. Juliette ilk kez oturmaya çalışmış, bir de tarak istemişti. Hasta kadının gözleri Gabriel'i tanıyınca korkuyla titredi. Ellerini hem onu kavramak, hem de reddetmek istermiş gibi kaldırmıştı. Şişmiş boğazından gelen sesine henüz egemen değildi:

"Birlikte yaşadık biz... sen... çok uzun..."

Adam dikkatle saçlarını okşuyordu. Sanki gerçeği uyandırmak istemiyormuş gibi çok yavaş konuşuyordu Juliette:

"Ya Stepan... Stepan nerede?.."

"Sakin ol Juliette..."

"Onu yakında göremeyecek miyim..?"

"Yakında görebileceğini umuyorum."

"Peki neden... şimdi göremiyorum... Sadece perdenin arkasından..."

"Şimdi göremezsin Juliette... Daha çok erken."

"Çok erken... Ne zaman hepimiz bir arada olacağız, ne zaman buradan gideceğiz?.."

"Belki önümüzdeki günlerde... Biraz daha beklemek zorundasın Juliette."

Kadın geriye kayıp yana döndü. Bir an ağlama nöbeti geçirmişti sanki. Bedeni iki kez uzun bir kasılmayla sarsıldı. Sonra, gözlerine, bugün hayata döndüğünde görülen o boş ve hoşnut ifade yerleşti.

Dışarda, çadırın önünde, Gabriel'in gözlerinin keskin güneşten kamaştığı sanılabilirdi. İskuhi, sağlam eliyle destek verdi adama. Fakat ayağı takılarak tökezleyen adam, düşerken kızı da yıkmıştı yere. Sanki artık bu dünyada ayağa kalkmanın hiçbir anlamı yokmuş gibi, düştüğü yerde tek söz etmeden yatıyordu. İskuhi, hızla yaklaşan ayak seslerini duyunca fırladı ayağa. Korkudan ölecekti. Gelen ağabeyi miydi yoksa babası mı? Aralarında geçen kavgaları anlatmadığı için Gabriel bilmiyordu. Hekim Bedros'u babasına yollayıp Mayrik Antaram'ın kendisine ihtiyaç duyduğunu söyletmiş olmasına rağmen, her an baskın yapmalarını bekliyordu. Ama kız boşuna korkmuştu. Gelenler Tomasyanlar değil, Kuzey Geçidi'nden gönderilen soluk soluğa iki habercidiydi. Uzun yolu çok hızlı yürüyerek aldıkları için yanaklarından ince bir ter tabakası sızıyordu. Heyecan içinde karmakarışık ve zor soluk alarak anlattılar:

"Gabriel Bagratyan... Askerler... Askerler geldi... Altı ya da yedi kişi... Beyaz ve yeşil bayraklar var ellerinde... Müzakereciler... Asker değil... Başlarında yaşlı biri var... Karşıdan bizim tarafa, başkasıyla değil sadece Bagratyan efendiyle görüşmek istediklerini bağırdılar..."

Osmanlı'nın büyük yenilgisinin üzerinden bir hafta geçmiş, yaralı yüzbaşı kolu sarılı olarak yeniden askerler arasında görünmeye başlamıştı. Musa Dağ çevresine yerleşen asker ve zaptiye sayısı şimdiye kadar hiç böylesine büyük sayılara ulaşmamıştı; ama hiçbir şey olduğu da yoklu, önümüzdeki günlerde olacağı yönünde de hiçbir işaret

görünmüyordu. Damlacık'takiler, aşağıda vadide sürdürülen kayıtsız faaliyeti izliyor, askerlerin göz yıldırıcı biçimde artmasına rağmen kendilerini neden rahat bıraktıklarına anlam veremiyorlardı. Nedenini bilemezlerdi elbette. "Tasfiye" harekâtının en üst yöneticisi olan Antakya kaymakamı yolculuğa çıkmıştı.

Zira Cemal Paşa, Suriye vilâyetlerinin bütün valileri, mutasarrıfları ve kaymakamlarını ana karargâhın bulunduğu Kudüs'e çağırmıştı. Beklenmedik öyle doğa olayları meydana gelmişti ki, eğer savaş yönetiminin, hatta en önemli menzil olan Suriye'nin bütün yaşamının felç olması istenmiyorsa acil önlemler almak zorunluydu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz vilâyetleri çok ağır sıkıntılar içindeydi. Basit muhakeme usulleri kanunundan hoşlanmayan tanrısal adaletin hemen yerine gelmesine pek sık rastlanmaz. İnsanların adaletinin âdetlerine karşı tanrısal adalet, suçun cezasını kesinlikle hemen vermez. Tanrısal adalet evrensel mantığın içinde denizdeki tuz gibi erimiştir. Ne var ki bu mevsimde, bu paralelde olanlar karşısında, ebedî tarafsız sükuneti bile yargıç nesnelliğinden sapmış gibi, dikkat çekici bir aceleyle tecelli etmek istiyordu. Kısaca, Tanrı'nın değirmenleri bu kez çabuk öğütmüşlerdi unu.

Mısır kaynaklı iki felâket, yanlarında başka felâketler taşıyarak kuzeyden ve doğudan girmişti ülkeye. Kuşatıcı bir salgın hastalık olarak Halep üzerinden Antakya, İskenderun ve kıyı bölgesine ilerleyen doğudan gelen felâket o evrensel mantığın tüyler ürpertici kanıtıydı. Damlacık'ta hastalık temiz hava, iyi su, hastaların titizlikle yalıtılması ve başka bilinmez koşullar sayesinde sınırlı ölçüde yayılır ve yumuşak seyrederken buralarda olağanüstü şiddetliydi. Mezopotamya tifüsü çoğu kez yüz kişiden seksenini öldürüyordu. Salgın hastalık, Fırat bozkırlarının üzerinde dolaşan leş bulutlarından kaynaklanmıştı. Bu kutsal olmayan toprakta, ölümün bu tanrısız ölüm çukurunda, mayıs ve hazirandan bu yana, yüzbinlerce Ermeni'nin cesedi çürümekteydi. Kokudan hayvanlar bile kaçıyordu. Ama zavallı askerler, sözcüklerle ifade edilemez bu insanlık çirkefinden geçmek zorundaydılar. Nakliye kollarının bitmez tükenmez araba ve deve kafileleri eşliğinde Makedonya, Anadolu ve Arap piyade kıtaları, günlerce süren yürüyüşle buradan geçerek Bağdat'a sürükleniyordu. Bunların arasında Bedevi süvarilerinin nal sesleri duyulmaktaydı. Ne var ki sefer esnasında bu çöl çocuklarının da -atlarını sonuna kadar zorluyorlardı- yanlarında yiyecek bulundurmalarına izin verilmiyordu. Ölü Ermeniler, "Hiçliğin Sürgün Yeri"nden batıya doğru, pek azı suçlu, ama çoğu suçsuz insanların üzerine minnet ifadesi olarak bu esintiyi yolluyorlardı işte. Talat Bey'in bakanlık sarayında, o akıllı kafasını, bir haiku

hiçliğe yollamanın ne tür sonuçlar doğuracağı üzerine çalıştırması gerekirdi. Oysa ne Enver'in ne de Talat'ın kafası bununla meşguldü, çünkü dünya kurulalı beri şiddetle ruhun körlüğü ve küstahlığı birbirine bağlıdır.

Kuzeyden gelen ikinci felâket, birincisinden daha az mantıklı, ama etkisi itibariyle belki daha tehlikeliydi. Gerçekten de İncil'le ilgili bir cezanın tekrarı gibiydi bu. Halep ovası, böylece bütün Suriye, Toroslardan inen çekirgelerin saldırısına uğramıştı. Engellenemez biçimde ülkeye yağan bu yedi canlı göçebeler, dağın yamaçları, boğazları ve geçitlerinde yaşamaktaydılar. Engelli sıçramalar yapan binicisiyle bütünleşmiş atlara benzeyen, sert, kuru, Hunları andıran büyük çekirgelerdi bunlar. Sayısız büyük kütleler halinde, yüzlerce kilometrekareyi kaplamışlardı, öyle ki bir parça toprak bile görünmüyordu. Düzenli ilerleyişlerinden, hedefe yoğunlaşmalarından, hiddetlerinin altında kör bir güdü değil, belli bir görev, plan ve yönlendirme olduğu, yani bütün çekirgelerin kollektif düşüncesine dayandığı sanılabilirdi. Bu saldırı kollarından birinin, karaağaç, çınar, porsuk ağacı, hatta sert yapraklı firavun inciri gibi herhangi bir ağaca konmasını görmek korkunç bir manzaraydı. Ağaç birkaç saniye içinde kılıf geçirilmiş, koyu renk çuhadan trençkot giymiş gibi görünüyordu. Ağaçtaki bütün yeşillikler, izleyenin gözü önünde, görünmez alevlerce tüketilmiş gibi eriyip gidiyordu. Hatta ağaç gövdesinin bile yüksek tozluklar giydiği söylenebilirdi. Bu kütlesel yığının tek tek çekirgelerden oluştuğunu anlamak zordu. Kütleden tek bir çekirge çekilip alındığında, içinde dünyadaki bütün canlıların yaşamının bütünleştiği bu hareketli ve obur mekanizmaya hayranlık duymak mümkündü. Ama insan avcunda tek başına kalmış çekirge, öteki böcekler gibi, korkak ve zavallıydı; tek yaptığı uçmaya çalışmaktı. Sürüye bağlı olan bu hayvan, hırsla yürüttüğü faaliyeti, büyük bir davaya hizmet gibi görmekteydi.

Ağustos ayına gelindiğinde, Suriye'nin kıyı dağlarının doğusundan Fırat vadisine kadar tek yeşil ağaç kalmamıştı. Cemal Paşa'yı rahatsız eden ağaçların kaderi değildi elbette. Kuzey Suriye'de hasat mevsimi hiçbir zaman temmuz ortalarından önce başlamaz ve haftalarca sürer, çünkü buğday, çavdar ve arpanın biçilmesi, mısırın biçilmesiyle aynı zamanda olmaz. Ayrıca, Türk köylüsüyle Arap fellahı, kanında taşıdığı tehlike bilinciyle kışlık erzağını mümkün olduğunca çabuk depolayan, ürünü biçtikten hemen sonra evine taşıyan Ermeniler gibi değildir.

Müslümanlar hava olumsuzluklarından pek az korktukları için, biçtikleri ekin yığınlarını günlerce, hatta haftalarca tarlada bırakırlar. Haziran ayında çekirgeler saldırıya geçtiklerinde, ürünleri ya yüksek tepeler ya

da gevşek demetler halinde tarlada bulmuştu. Böylece Suriye'nin bütün ürününü kendi yöntemleriyle kısa sürede kaldırmışlardı, öyle ki ay ortalarında çırılçıplak kalmış tarlalardan bir tek başak bile almak mümkün olmamıştı. Oysa Cemal Paşa sabırsızlıkla bu ürünü beklemekteydi. Çünkü, eski stoklar tükenmişti ve Suriye'den kaldırılacak ekinle sadece Dördüncü Ordu'nun tamamı değil, aynı zamanda Filistin ve Lübnan halkıyla Doğu Ürdün'de yaşayan ve imparatorluk tarafına çekilmeleri gereken kararsız Arap kabileleri doyurulacaktı. Çekirge baskını önümüzdeki yılın bütün iaşe planını yerle bir etmişti. Ekmek fiyatları aniden fırladı. Cemal hemen bir tefecilik kararnamesi çıkarmış, ama bu, köylülerle satıcıların kâğıt parayla alışveriş yapmayı tamamen reddetmelerinden başka bir etki yaratmamıştı. Zaten düşük olan Osmanlı lirası, en sert tedbirlere rağmen bu kez değerinin çok altına düşmüştü. Musa Dağ'ın, başarıyla direndiği ağustosun ilk günlerinde, Lübnan bölgesinde açlığın ilk kurbanları görülmeye başlandı.

Cemal Paşa'nın ana karargâhında, Suriye yöneticilerinin konferansı toplandığında durum böyleydi. Bu kibar çevrede de tartışma, Musa Dağ'da Önderler Konseyi toplantılarında yaşanandan daha sakin değildi. Çünkü muhtarların istenilen koyun ve kuzuları toplayamadıkları gibi vali ve mutasarrıflar da vagonlar dolusu tahılı temin edememişlerdi. Ne var ki diktatörün sözleri kısa ve tavizsizdi. Şu güne kadar, Halep vilâyeti şu kadar buğdayı, Ordu Levazım Dairesine teslim edecekti, o kadarl Memurlar, sadece kendilerinden bunca şey istenmesine değil, paşanın konuşma biçimine duydukları öfkeden bembeyaz kesilmişlerdi. Sadece biri boyun eğmeye hazır ve emre amadeydi. Musa Dağ'daki yenilgi göz önüne alındığında Antakya kaymakamının böyle davranması için yeterince neden vardı elbette. Şişmiş esmerimsi yüzü hayranlıkla Cemal Paşa'nın ağzına bakıyordu. Öteki yöneticiler sızlanıp pazarlık yaparlarken, o imkânsız olanı yerine getirmeye söz vermişti: Vilâyetin en büyük kazası olan Antakya, çekirge felâketinden olağanüstü boyutlarda etkilenmemişti. Buğday olmasa bile istenilen miktarda mısır gönderebilirdi. O, savaş sıkıntılarını önceden tahmin ederek bölgesindeki devlet depolarını, yıllardan bu yana erzakla doldurmuştu. Sadece gerekli nakil araçlarının gönderilmesini rica ediyordu saygılarıyla. Cemal Paşa görüşmelerden birinde, Antakya kaymakamını diğerlerine parlak bir örnek olarak göstermişti. Kaymakam, aklını kullanarak adım adım ulaşmak istediği uygun fırsatın nihayet geldiğini anlayıp toplantıdan sonra kısa bir görüşme rica etti paşadan. Kaymakam bu isteğiyle hiyerarşik kuralları ihlâl ediyordu, çünkü onun amiri Halep Valisiydi. Ama bu

atak hareketle diktatör eğilimli generali yanına çekmeyi amaçlamaktaydı. Cemal'in odasında kaymakamın dışında, özel muhafız alayının barbar kılıklı binbaşısı Osman vardı. Antakya kaymakamı sunulan sigarayı abartılı biçimde eğilerek aldı:

"Ekselanslarının ne kadar yüce gönüllü olduğunu bildiğim için doğrudan ekselanslarına başvurdum... Ekselansları nedenini tahmin etmiş olmalılar..."

Yamuk omuzlu, kaba yapılı Cemal, iyice yanına gelerek kaymakamın ağır, gevşek bedenini aşağıdan yukarıya süzüyordu. Generalin siyah çember sakalından kalın Asyalı dudakları iğrenç biçimde öne fırlamıştı:

"Rezalet" diye tısladı, "korkunç bir rezalet!"

Kaymakam utanmış bir edayla başını eğdi:

"Ekselanslarına tamamen katılma cesaretini göstermek zorundayım! Bir rezalet! Ne var ki ben, bu rezaletin benim kazamda yaşanmasının suçunu değil talihsizliğini taşıyorum."

"Suçunu değil mi? Bu rezil Ermeni hikâyesi nedeniyle savaşı kaybedersek, hatta belki de tamamen çökersek suçlusu siz sivillersiniz!"

Bu kehanet kaymakamı derinden sarsmış görünüyordu:

"İstanbul'da politikayı ekselanslarının yönlendirmemesi ne büyük talihsizlik!"

"Evet, talihsizlik, buna emin olabilirsiniz!"

"Fakat ben sadece memurum. Görevim ise hükümetin emirlerini itaatkârlıkla kabul etmek."

"Kabul etmek mi? Uygulamak azizim, uygulamak! Bu skandal kaç haftadır sürüyor? Bir avuç sefil, aç dilenciyle başa çıkamadınız... Harbiye Nazırının başarısı, hah hah ve Dahiliye Nazırının!"

Kısa boylu Cemal iri Osman'a yaklaşıp, avcuyla göğsüne vurdu; silâh müzesi gibi adamın bedeninden sesler duyuldu:

"Benim adamlarım yarım saatte halledeler... Değil mi?"

Osman sırıttı. Kaymakam da mayhoş gülümsüyordu:

"Ekselansları Süveyş Kanalı seferiyle tarihimizin en büyük savaş hareketini başardılar... Bir sivil olarak değerlendirme yapma hakkını kendimde gördüğüm için affedin... Bu seferin en büyük yanı ekselanslarının son derece az kayıp vermesiydi."

Cemal Paşa acı acı güldü:

"Doğru kaymakam! Ben Enver gibi cömert değilim."

Şimdi en ustalık gerektiren manevraya gelmişti sıra:

"Yedi köyün isyancıları çok iyi silâhlanmış durumda. Geçit vermez Damlacık'a siperlendiler. Ben subay değilim ekselans, bu meseleden

hiç anlamam. Ama zaptiyelerle yardımcı birlikler ellerinden gelen her şeyi yaptılar. Operasyonların yöneticisi ve tanığı olarak, subay ve askerlerin karalanmasını kesinlikle kabul edemem. Ben bu koşullar altında, tek bir insanın bile hayatını tehlikeye atmayı artık reddediyorum. En büyük generalimiz olarak siz, dağdaki tahkimatın dağ topu ve makineli tüfek olmaksızın tasfiye edilemeyeceğini bilirsiniz. Lânet olası Ermeniler kazanırlarsa kazansınlar! Ben elimden geleni yaptım!"

Öfkeli doğası nedeniyle sürekli kendini zorlayarak sakin olmaya çalışan Cemal Paşa şu an sesine söz geçirememişti:

"Harbiye Nazırına başvurun" diye bağırdı. "Benim elimde ne dağ topu ne de makineli tüfek var. Benim bütün gücüm lâfta. Gerçekte imparatorluğun en yoksun generaliyim. İstanbul'daki beyler, son kurşuna kadar her şeyimi aldılar... Zaten bütün bu olanlar da beni hiç ilgilendirmiyor."

Çok ciddileşen kaymakam kollarını selâm verir gibi göğsünde kavuşturmuştu:

"Ekselansları itirazda bulunduğum için bağışlasınlar. Ama bu mesele ekselanslarını biraz ilgilendiriyor... Yenilgi dünyanın önünde sadece politik makamları gülünç duruma düşürmüyor, aynı zamanda ekselanslarının ünlü adını taşıyan Dördüncü Ordu'yu da etkiliyor."

"Beni ne sanıyorsunuz?" diye alay etti Cemal, "böyle kolay oltaya gelmem ben."

Dev yapılı Osman'ın önünden geçerek, görünürde son derece müteessir, ama içinden hâlâ umut besleyerek çıktı paşanın odasından. Umut yanıltmamıştı. Gece yarısından sonra kaldığı yere gelen Osman, Cemal Paşa'nın hemen görüşmek istediğini bildirmişti. Suriye diktatörü, en olmadık saatlerde böyle sürpriz çağrılar yaparak, kendi kendisine gücünü, başkalarına ise ilginçliğini kanıtlamaktan hoşlanırdı. Gece konuğunu üniformasıyla değil, kusursuz olmayan vücuduna muhteşem bir bedevi şeyhinin görüntüsünü veren fantastik bir ihramla karşılamıştı:

"Kaymakam, meseleyi iyice düşünüp bazı kararlar aldım..."

Kırmızı kaba ellerinin içiyle masaya vurdu:

"İmparatorluk, çılgın ve yeteneksiz ikbalperestlerin kurbanı oluyor..."

Kaymakam merak içinde onaylayarak bekliyordu. Osman törendeymiş gibi dikiliyordu kapıda. Bu herif ne zaman uyuyor acaba diye geçirdi aklından Antakya yöneticisi. Cemal Paşa bir aşağı bir yukarı yürüyordu:

"*Haklısınız kaymakam, bu mesele beni de ilgilendiriyor. Ortadan kaldırılmalı, hiç olmamış gibi, anlaşıldı mı?*"

Kaymakam hâlâ sessizdi, kısa boylu general nefretten çarpılmış sakallı yüzünü adama doğru uzatmıştı:

"On gün zamanınız var, sonra bu hikâye bitmiş, unutulmuş olmalı... Size en iyi adamlarımdan birini ve gereken her şeyi göndereceğim... Ne var ki sizi sorumlu tutuyorum... Artık hiçbir şey duymak istemiyorum..."

Kaymakam ses çıkarmayacak kadar akıllıydı. Cemal Paşa iki adım geriledi. Şimdi gerçekten kambur görünüyordu:

"Artık bu meseleye ilişkin hiçbir şey duymak istemiyorum... Ama herhangi bir şey duyarsam, her şey pürüzsüz gitmezse, bütün sorumluları kurşuna dizdiririm... Ve siz de kaymakam, mahvolursunuz..."

* * *

Bagratyan köşkünde kalan çilli müdürü bugün iki kez keyif uykusundan kaldırmışlardı. İlk önce geleceğini haber veren kaymakamın telgrafı nedeniyle uyanmıştı. Fakat zaptiye başçavuşu yeniden karşısına çıkıp, şüpheli bir olay nedeniyle, onu, serin köşkten dayanılmaz öğle sıcağına çıkarmak için geldiğinde, can sıkıcı adamın üzerine lânet okuyarak yürüdü; başçavuşu bir güzel pataklamak geçmişti içinden. Ne var ki Yoğunoluk kilise meydanına geldiğinde hızlandı, zira manzara gerçekten de tuhaftı. Kilisenin önünde atların değil eşeklerin çektiği bir yaylı duruyordu. Aslında bu yaylı değil, büyük tekerlekli eski bir saltanat arabasıydı. İçinde tavırlarıyla, giysileriyle arabaya çok uyan yaşlı bir bey oturuyordu. Koyu mavi ipek paltosu, yumuşak keçi derisinden ayakkabılarına değecek uzunluktaydı. Eşraftan olan adam fesinin çevresine sofuların kullandığı türden sarık sarmıştı. Yaşlı kadınlarınkine benzeyen narin parmakları, kehribar tesbihinin tanelerini çekiyordu aralıksız. Müdür, karşısındaki adamın, devrime rağmen gücünü hâlâ tamamen yitirmemiş karşıt kamp yanlısı eşraftan bir eski Osmanlı olduğunu hemen anlamıştı. Bu adamı iki üç kez Antakya'da gördüğünü, halkın onu saygıyla selâmladığını hatırladı. Yaylı yalnız değildi. Arkasında yeri eşeleyip tırmalayan çok yüklü eşekler vardı. Eşek sürücülerinden başka iki yaşlıca Türk daha görmüştü müdür; birinin yüzü yumuşak, neredeyse nurluydu, diğeri ise, arabanın kapısına yaslanmış duran, çok zayıf, yüzü örtülü biriydi. Selânikli genç adam, yaşlı Osmanlı'yı nezaketle selâmlamak için elini alnına götürdü. Rıfat Bereket Ağa, müdüre, yaklaşmasını işaret etti. Geleneksel düşman İttihatçı, yaşlı adamın söyleyeceklerini dinlemek için ihtiyatla yaklaştı arabaya:

"Ermeni kampına gidiyoruz. Yanımıza yol gösterecek birini ver müdür!"

Kendisine böyle yukarıdan davranılması nedeniyle donup kalan müdür:

"Ermeni kampına mı? Aklınızı mı kaçırdınız siz?"

Rıfat Bereket bu nazik soruyla ilgilenmedi. Arabanın arka koltuğunda sarı sığır derisinden, son derece modern, yepyeni bir evrak çantası duruyordu; bu çanta genel olarak rahat giysilerle tam karşıtlık içindeydi. Narin beyaz parmaklar kilidi açtı:

"Ermenilerle ilgili özel bir görevim var."

Ağanın uzattığı belgeyi incelemeye başlamıştı adam. Gerekeni bulamadığını görünce sabırla işaret etti Bereket:

"Damganın üzerindeki yazıyı oku."

Gerçekten de müdür söyleneni yerine getirmekte öyle istekli davrandı ki, söz konusu yazıyı yüksek sesle okudu:

"Bu pasaportun sahibi bütün Ermeni sürgün kamplarına girebilir. Politik ve askerî hiçbir makam tarafından engellenmemelidir."

Genç adam son derece bakımlı elleriyle belgeyi geri uzattı:

"Burada söz konusu olan sürgün kampı değil, dağa siperlenip Osmanlı kanı dökmüş asi ve hainlerdir."

"Benim görevim bütün Ermenilere yöneliktir" diye açıkladı Ağa sükûnetle. Belgeyi becerikli bir tüccarın çantasına benzeyen evrak çantasına dikkatle yerleştirip, daha güçlü bir muska olduğu görüntüsünden belli bir başka belgeyi çıkardı. Büyük beceriyle katlanmış, karmaşık mühürlü bir kâğıttı bu. Şeyh-ül-İslam'ın imzasını ayırdetmeden ve içeriğini okumadan önce müdürün gözlerinin Arap hadleriyle süslü püslü yazılmış yazıya alışması gerekmişti. Osmanlı devletinin dinî lideri Şeyh-ül-İslâm, bütün Müslümanlara, bu kâğıdın meşru sahibine, yaptığı her işte yardımcı ve itaatkâr olmalarını emrediyordu. Müdür bir an eski dünyanın hâlâ ne büyük etkiye sahip olduğunu düşündü. Enver ve Talat'a rağmen Şeyh-ül-İslamlık hâlâ en güçlü devlet makamlarından biriydi. Bu ortaçağdan kalma saçmalık resmî bir emirdi; yerine getirilmemesi ona pahalıya mal olabilirdi. Bakışları büyük un çuvallarıyla yüklü hayvanlara kaydı:

"Peki bu çuvalların amacı ne?"

Rıfat Bereket, her zaman yaptığı gibi vakur bir belirsizlikle yanıtladı:

"Benim amacım neyse onların da o."

Müdür, yaşlı Türk'ün, sanki kendisi bugünkü hükümetin görevlisi değil de eski rejimin bir görevlisiymiş gibi, karşısında kımıldamadan oturmasına kızıyor olmasına rağmen, etraflı açıklamalarda bulunmaya başladı:

"Gerçekleri tam olarak bilip bilmediğinden emin değilim, efendi. Bu bölgedeki Ermeniler hükümetin emirlerine karşı gelerek Musa Dağ'a siperlendiler. Orduya karşı gelmeyi, silâhlanıp Osmanlı askerlerini öldürmeyi göze aldılar. Bu canileri günlerden bu yana kuşatma altında tutuyoruz. Şimdi açlıktan ölmelerini bekliyoruz artık. Birkaç gün sonra direnişleri kırılacak. Ve sen Ağa, görevin ve erzaklarınla gelip, bu vatan hainlerine, devlet ve padişah düşmanlarına meşru makamlara daha uzun süre direnebilsinler diye, yardım getiriyorsun, öyle mi?"

Rıfat Bereket bu uzun konuşmayı yorulmuş gibi başı önde dinlemişti. Sonra müdürü kırışmış gözlerinin soğuk bakışlarıyla sıyırıp geçti:

"Sizler padişaha Ermenilerden daha fazla düşman değil miydiniz? Padişahın askerine karşı elde silâh direnmediniz mi? Hem de o zaman saldıran sizdiniz. Devrimcilerin meşruluk tezine sarılmaya hakları yoktur."

Konuşurken elini üçüncü kez mucizeler çantasına soktu, en büyük tılsımı çekip çıkardı: Rulo halinde bir parşömen kâğıdıydı bu; en üstte işaret olarak sultanın elmasla süslenmiş kavuğu vardı. Padişah, halife, 5. Muhammet bu iradesinde, bütün kullarını, özellikle de sivil ve askerî makamları, Antakyalı Rıfat Bereket Ağa'ya bütün girişimlerinde seve seve yardım etmelerini, onu hiçbir şekilde engellememelerini emrediyordu. Etkilenen kızıl saçlı müdür bakakalmıştı yazıya. Şu an eski dünyanın bütün mevcuduyla karşısına çıktığını söylemek zorundaydı. Padişahın imzasını işlemeyerek kalbine, dudağına ve alnına şöylesine değdirdi. Bu, üzerine tam oturmuş yazlık giysisine, kıpkırmızı kravatına ve kanarya sarısı ayakkabılarına hiç uygun olmayan bir davranıştı. Ne yapılabilirdi? Her bürokratik devlette memurlar, seline kolayca kapılabilecekleri iki büyük akımı her zaman göz önüne almalıdırlar. Biri, sinsi girdaplarıyla "hizmet yolu", daha tehlikeli olan diğeri ise, güçler, yetkiler ve şahsiyetler arasında sallanıp duran hassas ilişkilerdi. O nedenle en iyisi, herhangi bir karar vermekten kaçınmak ve elini yakmayı amire bırakmaktı. Ama bu durumda amir yoktu; genç müdür kendi kendisinin amiri olduğu için kararı bizzat kendisi verecekti. İsyancılara erzak götürülmesine izin vermek gibi, ekselansları Sultanın tavsiye ettiği birini geri çevirmek de olanaksızdı. Selânikli çok bilmiş, uzun mücadeleler sonucunda, çaresizlikten kaynaklanan şiddetli çıkışlardan sonra, nihayet iyi olduğuna inandığı bir uzlaşma bulmuştu. Ağa, askerî kuşatma çemberini geçebilecek, ama un çuvalları vadide kalacaktı. Bu konuda Rıfat Bereket'in bütün girişimleri başarısız kalmıştı. Yeni yasayı bilmiyor muydu yoksa? Suriye'de açlık çekilmekteydi. Unların ne olacağına Antakya kaymakamı karar verecekti. Buna karşın keyif verici maddeler konusunda müdürle

konuşmak mümkün olabilmişti. Erzakların arasında bulunan birkaç küçük çuval kahve ve şekerle birkaç tütün balyası önemli değildi, çünkü Damlacık'taki beslenme durumunu değiştirmezdi. Bu noktada müdür nihayet taviz verdi, ama durmadan yaptığının aslında haksızlık olduğunu vurguluyordu. Son olarak Ağa'nın yanındakileri soruşturmaya girişti:

"Bunlar benim hizmetçilerim ve yardımcılarım. İşte belgeleri. Kontrol et! Her şey yolunda!"

"Peki şu? Neden kadın gibi peçeyle dolaşıyor?"

"Yüzünde çirkin bir hastalık var, rüzgârdan korunmak zorunda. Açsın mı örtüsünü?"

Müdür ağzını buruşturup eliyle hayır işareti yaptı. Yaylı Bitias yönüne doğru uzaklaşasıya kadar bir saatten fazla zaman geçmişti. Başlarındaki subayla bir piyade takımı arabanın yanında yürümekteydi. Kahve, şeker ve tütün taşıyan iki yük eşeğiyle, Ağa ve iki yardımcısı için üç binek hayvanı izlemekteydi arabayı Ağa, artık yolun yitirilmesinin mümkün olmadığı bir noktada arabayı bırakıp, Ermenilerin geliş amaçlarını yanlış anlayarak çatışmamaları için, subaya, adamlarıyla birlikte burada kalmasını rica etmişti. Bu öneriden memnun kalan subay, bütün önlemleri aldıktan sonra, askerleriyle birlikte ormanda kamp kurdu. Üç yaşlı adam eşeklerine yan oturmuş olarak yola devam ederken, iki yük hayvanı da arkalarından geliyordu. Yüzü peçeli adam eşeklerin yanında yürümekteydi. Sağ elinde Muhammedin yeşil bayrağını, sol elinde ise barışın beyaz bayrağını taşımaktaydı.

***

Şeyh çadırında karşı karşıya oturuyorlardı. Ağa, Bagratyan'la yalnız konuşmak istemişti. Müzakerecilere yapıldığı gibi, Osmanlı'nın elindeki Kuzey Geçidi'nden Üç Çadır Mevkii'ne gözleri bağlanarak götürülmüşlerdi. Ağanın refakatçileri, sürücülerin sırtlarından çuvalları indirdikleri yük hayvanlarının yanında oturmuşlardı. Grubun çevresinde kalabalık her geçen an artıyordu. Ne var ki Ermenilerin, yüreklerinin derinliklerinde duydukları ürküntü nedeniyle Osmanlı'ya pek yaklaşmadıkları görülüyordu. Bütün kalpler duracakmış gibi atmaktaydı. Elçi gelmesinin anlamı neydi? Kurtuluş mu? Yaşamak mı?

Rıfat Bereket Ağa ağırbaşlı asaleti ve hiç acele etmeyen tavrıyla sanki selâmlığının yumuşak gündüz loşluğunda oturuyormuş gibiydi. Kehribar tespihinin taneleri zaman gibi, sonsuzca yuvarlanıyordu parmaklarının arasında:

"Büyükbabanın, babanın, ağabeyinin dostu olarak geldim Gabriel Bagratyan, Ermeni milletinin dostu olarak geldim. Çalışmalarımı halklarımız arasında her zaman için bozulan barışa adadığımı biliyorsun..."

Vaazı andıran sözlerini kesti. Bakışları, bir zamanlar son derece genç, bakımlı bu Avrupalının üzerinde takılıp kalmıştı. Başka yerde görseydi dağınık sakallı, çizgileri birbirine karışmış bu vahşi yüzü tanıyamazdı. Bir süre kendi içine daldıktan sonra konuşmaya başladı:

"Suç şurda, burda... Bunu, bütün olanlara rağmen düşüncelerinin değişmemesi, yüreğinin katılaşmaması için söylüyorum."

Gabriel'in yüzü küçülmüş, hüzünlenmişti:

"Benim bulunduğum noktaya gelmiş biri suç hakkında hiçbir şey bilmez. Suç, adalet, intikam artık beni ilgilendirmiyor..."

Rıfat'ın elleri sakindi:

"Oğlunu yitirdin..."

Bagratyan elini tesadüfen cebine sokmuştu. Bu arada, muska niyetine hep yanında taşıdığı Yunan sikkesini fark etti; "İçimizde ve Üzerimizde Anlatılamaz Olana". Sikkeyi yukarı kaldırdı: "Armağanın bana şans getirmedi Ağa. Kral kafası basılı sikkeyi oğlumu yitirdiğim gün yitirdim. Öteki ise..."

"Henüz son gününün nasıl olacağını bilmiyorsun."

"Çok yakın. Yine de zaman çok yavaş geçiyormuş gibi geliyor bana. Nihayet, nihayet her şeyin son bulması için aşağıya, sizinkilere inmek istiyorum bazen."

Ağa aydınlık ellerine kaydırdı bakışlarını:

"Yaşamını alçaltmayacak, yükselteceksin. Siz Bagratyanlar, öteki insanlardan daha güçlüsünüz... Fakat her şey Allaha bağlıdır."

Rıfat Bereket'in bağdaş kurmuş ayaklarının yanında duran sarı evrak çantasının üzerinde, papaz Harutyun Nohutyan'ın Tər Haykazun'a yazdığı mektup vardı:

"Aylardan beri sizler için bir şeyler yapabilmek amacıyla yollarda olduğumu biliyorsun Bagratyan. Yaşlılığımın huzurunu feda ettim. Tanrı'nın yardımıyla daha Der es Zor'a da gideceğim. Suriye'de ilk sana geldim. Ülke içinde ve dışında dostlarınız var. Bir Alman papaz sizler için çok miktarda para topladı, bu papazla ilişki halindeyim. Elli çuval buğday temin etmiştim. Kolay olmadı. Ama buraya getirmeme izin vermediler. Fark etmez diye düşünüyorum. Kaymakam nasılsa el koymayı başaramaz. Kamptaki kardeşlerinizin işine yarayacak... Fakat Musa Dağ'a çıkmayı üstlenmemin nedeni bu çuvallar değildi..."

Gabriel'e Nohutyan'ın mektubunu verdi:

"Hemşerilerinizin kaderini bu mektuptan öğreneceksiniz; başka hiçbir biçimde bilemeyecektiniz onlara ne olduğunu. Aynı zamanda bizim halkımızın sadece İttihat, Talat, Enver ve onların uşaklarından oluşmadığını bilmeliydiniz. Zira birçoğu benim gibi, yerlerini yurtlarını bırakıp açlık çekenlere yardım edebilmek için doğuya gidiyorlar..."

Kuşkusuz Rıfat Bereket Ağa, Gabriel Bagratyan'ın, halkı adına önünde diz çökeceği mükemmel, saygın bir insandı. Ne var ki ayrıntılarla anlatılan hayır işleri, girişilen çabalar adamın ruhundaki acıyı çözememişti. Ne kadar büyük olursa olsun fedakârlıkların anlatılması sabırsızlandırmıştı Gabriel'i:

"Belki sürgün edilenlere yardım edebilirsiniz, bize değil..."

Yaşlı adam sükûnetini bozmamıştı:

"Sana pekâla yardım edebilirim. Burada, bu çadırda oturmamın en önemli nedeni de bu."

Ve Ağa'nın dudaklarından, Gabriel'in kalbini durduracak bir kurtuluş planı uygun adım dökülmeye başladı. Bagratyan, kendisine eşlik eden, şu an dışarda bekleyen beş kişiyi görmüştü mutlaka, söze böyle girmişti Rıfat Bereket. İki yaşlı adam, kendisi gibi aynı amaca hizmet eden dindar kardeşliğin üyesiydi. İki eşek sürücüsü ise, Antakya'daki evinde uzun yıllar çalışan hizmetçileriydi. Ancak beşinci adamla ilgili mesele biraz daha karışıktı. Birçok Ermeni'nin kanına girmiş olan bu adam, İstanbul'da "Kalp Hırsızları" şeyhi Ahmet tarafından eğitilmiş, doğru yolu bulmuş, aşağılık ruhunun günahını çekmek ve nefretinin Ermenilere yaptıklarının bedelini ödemek için yemin etmişti. Yani bu adam, Gabriel Bagratyan'la giysilerini değiştirip ortadan kaybolmaya hazırdı. Kilise meydanında müdür, herkesin belgelerini iyice gözden geçirmiş ve isimleri listesinde işaretlemişti. Geri dönerken kimse belge talep etmezdi artık. Beklenenin aksine, yine de zorluk çıkarırlarsa, yüzü örtülü Bagratyan dublörünün pasaportunu gösterebilecekti. Subayla askerler de -altı kişiye eşlik etmişlerdi, yine altı kişi teslim alacaklardı- bu kişilerden birinin değiştirildiği yönünde en ufak kuşku duymazdı. Dürüst bir adam olan Rıfat Bereket Ağa'ya polis karşıtı yasadışılıklar ters gelmekteydi, ama şimdi söz konusu olan, Bagratyan ailesinin son ferdini, Antakya'daki evinde güvenlik altına alabilmekti. Ağa, bunu, genç bir delikanlıyken, kendisine dostluğunun sayısız kanıtını gösteren ebedîleşmiş Avedis'in huzur içinde yatması ve onun anısına duyduğu saygı nedeniyle yapıyordu.

Gabriel boğulacak gibi olmuştu. Yaşam, yelkenini, göğsünde öyle büyük bir güçle şişirmişti ki, hava alabilmek için çadırdan çıktı. Refakatçiler

sessizce yere oturmuşlardı. Artık yüzündeki örtüyü açmış yeminli adamı gördü. Adamın yüzünden, ne işlediği Ermeni cinayetleri, ne de bedel ödemeye karar verdiği belli oluyordu; donuk, sıradan bir yüzdü bu. Dehşetli bir merakla sarsıldığı anlaşılan çember olmuş halk kalabalığını gördü. İskuhi hasta çadırının önünde duruyordu. Her şey gibi o da uzak ve gerçek dışıydı şu an. Gerçek olan tek şey yaşamak düşüncesiydi: Rıfat'ın evinde karanlık bir oda. Çeşmeli avluya bakan pencerelerin tahta pancurları kapatılmış. Burada, her şeyi unutarak, hiçbir şey bilmeyerek yeniden doğuşu beklemek... Birkaç dakika sonra sakinleşip *yeniden şeyh çadırına giren Gabriel, yaşlı adamın elini öptü:*

"Henüz aşağıda, köşkte yaşarken, her şeyin daha kolay olduğu o günlerde neden gelmedin, baba?"

"Hep sizin kurtulabileceğinizi umdum. Ama senin için hâlâ kurtuluş var."

"Hayır, artık benim için de kurtuluş yok."

"Korkuyor musun?.. Geceyi bekleriz. En ufak bir tehlike yok."

"Gündüz ya da gece. Mesele bu değil Ağa." Kısa, mahcup bir ara verdi konuşmasına: "Karım daha bugün ölümden döndü."

"Karın mı? Başka kadınlar bulursun."

"Oğlum burada, yukarıda yatıyor..."

"Soyuna yeni bir oğul, nesli sürdürecek birini vermek senin görevin."

Yaşlı adamın ağır gözleri hareketsizdi. Gabriel öyle yavaş yanıt vermişti ki adam pek anlamadı:

"Benim bulunduğum noktada olan biri baştan başlayamaz."

Ağa canlı ellerini, zamanın yağmurunu yakalamak ister gibi çanak biçiminde tutmuştu:

"Neden geleceği düşünüyorsun, sadece önümüzdeki saatleri düşün!"

Öğle sonrasının güneşi veda edermişçesine doldurmuştu çadırı. Gabriel Bagratyan hiç de nazik olmayan bir tavırla kalktı ayağa:

"Yedi cemaate Musa Dağ'a çıkma fikrini ben verdim. Bütün direnişi ben örgütledim. Ordunuza karşı, hâlâ burada bulunmamızı olanaklı kılan çatışmaların başını ben çektim. Sizinkiler birkaç güne kadar, bu kamptaki herkese, hatta hastalara ve bebeklere bile öldüresiye kadar işkence ederlerse, bunun sorumlusu ve suçlusu ben olacağım. Ne dersin Ağa? Böyle bir durumda bırakıp gidebilir miyim."

Rıfat Bereket Ağa hiçbir şey söylemedi.

* * *

Gabriel Bagratyan, Önderler Konseyi'nin hemen dağıtabilmesi için, Ağa'nın armağanlarını sunak meydanına taşıttı. Şeker, kahve, biraz da tütündü söz konusu olan. İki çuval pirinç kaçırmayı da başarmışlardı. Bunların binden fazla aileye dağıtıldığı düşünüldüğünde miktarın ne kadar az olduğu tahmin edilebilir. Ne olursa olsun! Sıcak kahveyi yeniden yudumlayabilmek, bütün sinirlerin soluk almaya, gülümsemeye başlaması demektil Diyaframa kadar çekilen "kokuların kralı"nın dumanını yavaşça burun ve ağızdan çıkararak dertsiz tasasız, yarını düşünmeden yükselen dumana gözlerini dikip bakmak. Bu armağanların gerçek değeri, sürülerin başına gelen felâketten sonra psikolojik bir canlanma ve cesaret yaratmasından çok daha azdı. Türkler iki yük eşeğiyle iki binek hayvanını da bırakmışlardı dağda. Sadece yaşlı ağa vadiye yine hayvan sırtında inecekti.

Ağayla yanındaki beş Türk, bu kez Kuzey Geçidi'ne gözleri bağlanmadan götürüldüler. En önde, bir elinde yeşil, öteki elinde beyaz bayrak taşıyan yeminli adam yürüyordu. Planladığı hayırlı işi yerine getirememesinden ne sevinç duymuş, ne de canı sıkılmış gibiydi. Yabancılara, muhafız kıtası olarak Gabriel Bagratyan'ın dışında, Ter Haykazun, hekim Bedros ve iki muhtar eşlik ediyordu. Arkalarından büyülenmiş bir kalabalık yuvarlanıp geliyordu. Hiç kimsenin içeriğini bilmediği şeyh çadırında yapılan görüşme, fantastik beklentilere kaynak olmuştu. Ağa, kutsama dilekleri, yardım çağrıları, gözü yaşlı yalvarmalar ve umut sorularının oluşturduğu bir duman perdesini yararak yürüyordu. Zor ilerleyebiliyordu. Rıfat Bereket hiçbir yerde, sürgün kamplarında bile, burada, Damlacıkta'kilere benzer yüzler görmemişti. Erkekler hummalı bir vahşilik içinde hırsla kolluyorlardı Ağa'yı. Yırtık elbiselerinden çıkan çıta gibi kollarıyla kadınlar, küçük çocukları, dilenirmişçesine Ağa'nın önüne tutuyorlardı. Çocukların hemen hepsinin boyunları incecik, kafaları büyüktü. İri gözlerinden insanoğluna yasak edilmiş bir şeyi bildikleri anlaşılıyordu. Ağa, en tüyler ürpertici sürgün yürüyüşünün bile bu tecrit olmuşluk ve kusulmuşluk kadar insanlıktan çıkarıcı etki yapmadığını fark etmişti. Ruhsal güçlere yönelmiş çökertme eyleminin, öldürme eyleminden daha beter olduğunu anladığına inanıyordu. Korkunç olan, bütün bir halkın yok edilmesi değil, o halkın içindeki kulluğun yok edilmesiydi. Enver'in kılıcı Ermenilere isabet ettiğinde, bizzat Tanrı'yı da vurmuştu. Çünkü bütün insanlarda olduğu gibi, kâfir olmalarına rağmen Ermenilerin içinde de Tanrı vardı. Tanrı'nın kullarının onurunu yok

eden, içlerindeki yaradanı da yok eder. İşte bu Tanrı'nın katledilmesidir; hiçbir zaman affedilmeyecek bir günah. Yaptığı meditasyon ve tarikat ibadetleri esnasında, öteki dünyayla ölmüş ruhlara birçok kez yaklaşmış olan sofu derviş Rıfat Bereket'in beyninden tüyler ürpertici manzaralar geçiyordu. Öbür dünyada da, içeri girmelerine izin verilmediği için, kabul kapısının, ebedî uyum kapısının önünden büyük kalabalıklar geçiyordu sürünerek. Uzun süren işkenceler ve tecritler nedeniyle, uçma gücünü yitirmiş olduğu için yükselemeyen ruhların sıkıştırdığı sürgün kampları. Çaresiz sığınma yuvası, burada Musa Dağ'da olduğu gibi, orada, öbür dünyada da. Öbür dünyada bile, gökse dilenciliğe ve ışık korkağı sinmişliğe mahkûm edilmiş izdiham yangını aç bakışlar. Yaşlı adama öyle geliyordu ki, sanki dağılması imkânsız sis yoğunluğuyla her iki dünya arasına yerleşen bir kül bulutunun içinden, Ermeni halkının ölüm bulutlarının içinden geçiyordu. (Farkına varmadan, esen meltemle birlikte, can sıkıcı sis halinde batıya çekilen orman yangınının son izleri olan gerçek külü solumaktaydı.) Ermeni kaderinden geçen bu yolun sonu yok muydu? Ağa, giderek daha yaşlanmış, daha iki büklüm halde bastonuna yaslanmış yürümekteydi. Artık sadece bütün bunları doğuran ve taşıyan toprağa bakıyordu. Yumuşak ayakkabılarının içinde yürümeye alışkın olmayan küçük ayaklarıyla yavaş yavaş yürüyordu. Ak sakalını sıkıca göğsüne bastırmış, son gücünü kullanan bir kaçak gibi yol alıyordu hızla. Artık kulakları, yalvararak bir şeyler isteyen çevresindeki acılı sesleri duymuyordu. Bir an önce gitmek! Ne var ki Rıfat'ın gücü sadece Kuzey Mevzii'nin ilk siperlerine kadar yetebilmişti. Şaşkın şaşkın bakan mangaların gözü önünde kendinden geçerek yığıldı yere. Eşekleri süren iki hizmetçi korkuyla adamın yanına koştu. Ağa zaten hastaydı. İstanbul'daki Frenk doktor çok yorulmamasını salık vermişti. Hizmetçilerden daha kelli felli olanı, her zaman Ağa'nın arkasında taşıdığı kadife torbadan terahlatıcı bir kokuyla, kalbi canlandıran meyankökünün bulunduğu bir tabaka çıkardı. Ağa kısa sürede kendine gelmişti. Üzerine eğilmiş Ter Haykazun'la Bagratyan'a gülümseyerek baktı:

"Bir şey yok... yaşlıyım... hızlı yürüdüm... ve sonra... beni fazla yüklüyorsunuz..."

Refakatçilerin yardımıyla ayağa kalktığında, görevini yerine getiremeyeceği, Der Zor'a gidemeyeceği gibi bir duygu vardı içinde.

Rıfat Bereket, Antakya'daki evine, yaylı arabasıyla gece yarısına doğru dönebilmişti. Organları yorgunluktan neredeyse felç olmuş durumdaydı. Buna rağmen güzel, süslü yazısıyla Hıristiyan papaz Lepsius'a

iletilmek üzere, ilk girişimi hakkında bilgi ve hesap verdiği bir mektup yazdı Nesimi Bey'e.

* * *

Rıfat Bereket Ağa'nın Lepsius'a mektup yazdığı sıralarda Yoğunoluklu Krikor'un ruhu acı çekmiş bedeninden ayrılmaktaydı. Öte yandan öğretmen Hapeth Şatakyan, eczacıya ilişkin vicdan azabı duyduğu içini uyuyamamıştı.. Önderler Konseyi'nin sabah erkenden yapılan heyecanlı toplantısından sonra, kör gibi oradan ayrılmış, bütün bu korkunç gün boyunca, hastalığına rağmen tek başına kalan eski ustasının hatırını sormamıştı. Gecenin ikinci saatinde genç öğretmen, yavaşça hükümet barakasına girip, parmak uçlarında, Krikor'un az aydınlatılmış küçük hücresine yaklaştı; kitap duvarının üzerinden bakarak, eğer uyuyorsa hastayı uyandırmamak için alçak sesle fısıldadı:

"Eczacı hey nasılsın?"

Krikor sırtüstü yatmıştı. Zor soluk alıyordu ama derin bir dinginliğin fark edildiği açık gözleri, aptalca sözleri nedeniyle öğretmeni paylamıştı. Şatakyan kitapların önünden geçip hastanın yatağına yaklaştı. Elini, bir şey kontrol etmek istermiş gibi, Krikor'un şekli bozulmuş bileğine koymuştu:

"Çok ağrın var mı?"

Eczacı sözcüklerine çift anlam yüklemiş gibiydi:

"Bana dokunduğunda ağrılarım çoğalıyor."

Öğretmen hastanın yanına çömeldi:

"Bu gece yanında kalacağım. Böylesi daha iyi... Belki bir şeye ihtiyacın olur..."

Ancak Krikor'un gece için kimseyi yanında istemediği görülüyordu:

"Hiçbir şeye ihtiyacım yok... Şimdiye kadar çok iyi gitti... Bugün de olur... Gidip uyuyabilirsin öğretmen..."

"Ama ben, eğer seni yormayacaksa, biraz daha kalmak istiyorum..."

Krikor hiçbir şey söylememişti. Soluk almakla meşguldü şimdi. Öğretmen hüzünlenmişti:

"O güzel günleri düşünüyorum, eczacı, gezintilerimizi, konuşmalarını..."

Koyu sarı mandalin suratında tek kıpırtı fark edilmeyen Krikor, boğuk, ince sesiyle yanıtlarken, keçi sakalı bile oynamıyordu:

"Bütün bunların fazlaca bir değeri yoktu..."

Bu karşı çıkış Şatakyan'ın duygusallığının iyice zincirlerinden boşanmasına yol açmıştı:

"Çok değerliydi... Benim için, bizim için... Avrupa'da yaşadığımı biliyorsun eczacı. Fransız kültürünün kanıma işlediğini söyleyebilirim... Orada insan binlerce şey görüyor, duyuyor, öğreniyor; konferanslar, konserler, tiyatro, resim, sinema... İşte sen Yoğunoluk'ta bizim için bütün bunların yerini dolduruyordun, bunlardan da öteydin... Bütün dünyayı getirdin bize, açıkladın... Ah eczacı, Avrupa'da olsaydın kim bilir ne olurdu senden!"

Bu açıklama Krikor'u görünür biçimde hiddetlendirmişti. Kibirli boğuk sesiyle konuştu:

"Ben çok memnunum... olandan..."

Öğretmen Şatakyan birden cesaretini yitirmişti. Dakikalar boyunca konuşacak başka konu bulamadı. Fakat sonra, akıbetlerini onlardan gizlemek için, ölüm döşeğindeki insanlara yapılan o çocuksu şakalardan birinde karar kıldı:

"Gece giysin ne kadar törensel eczacı! Birkaç gün sonra çıkardığında kirlenmiş ve buruşmuş olacak. Bu durumda sana bir tane daha armağan etmeleri gerekecek, çünkü böyle bir şey yıkamaya verilmez..."

"Buruşmuş ve kirlenmiş olmayacak" dedi eczacı. Şatakyan, Krikor'un bedeninin, her zaman, ne kadar cismanilikten uzak olduğunu anımsadı. Hastanın uyumasını istiyordu artık, çünkü bu ruhun uyanık kalışı onu huzursuz etmekteydi. Ve gerçekten de Krikor, gözleri açık olmasına rağmen, ona bu iyiliği yapmıştı sanki. O tuhaf ince sesiyle yeniden konuşmaya başlayıncaya kadar neredeyse yarım saat geçti:

"Öğretmen! Böyle aptalca şeyler konuşacağına daha akıllıca bir şey yapabilirsin... İlaçların durduğu rafa git... Oradaki yuvarlak siyah şişeyi görüyor musun? Yanında bir bardak var... İyice doldur!"

Kendisine gerçek bir görev verilmesinden son derece mutlu olan Şatakyan söyleneni yapmış, ağzına kadar doldurulmuş, kokusundan dut rakısı olduğu anlaşılan büyük bardağı getirmişti eczacıya:

"Kendine en doğru ilacı vermişsin eczacı."

Kolunu Krikor'un başının altına koyup kaldırdı ve bardağı ağzına verdi. Yoğunoluklu bilge, su içermiş gibi, bir dikişte bitirmişti içkiyi. Soluk soluğa geriye bıraktı kendisini. Bir süre sonra yüzüne renk gelmiş, gözlerine alaycı bir neşe oturmuştu:

"Bu... ağrılara karşı... Ama şimdi yalnız kalmalıyım... Git uyu Şatakyan..."

Hastanın yüz ifadesi ve canlanan sesi öğretmeni sakinleştirmişti:

"Yarın geleceğim eczacı, sabah çok erken..."

"Evet, yarın gel... ne kadar erken istersen o kadar erken gel. Şimdi lambayı söndürebilirsin... Gaz yağının sonu... Küçük mumum orada... yak onu. Kitapların üzerine koy... evet... hepsi bu... git uyu Şatakyan."

Öğretmen kitap duvarının arkasına geçtiğinde kararsızlık içinde bir kez daha dönüp ustasına baktı:

"Yerinde olsam Oskanyan nedeniyle incinmezdim, eczacı, onun nasıl biri olduğunu çoktandır biliyoruz..."

Şatakyan'ın son öğüdü tamamen gereksizdi. Eczacı artık, Oskanyan gibi gülünç figürlere yer olmayan derin sükûnet içindeki bir dünyada yaşamaktaydı. Hareketsiz gözleriyle önüne bakıyor, acı çekmemenin keyfini çıkarıyordu. Yüreği sonsuz bir neşe içindeydi. Manevî zenginliklerini saydı. Yükü ne kadar hafif, kendisi ne kadar mutluydu. O, hiçbir insanı yitirmemiş, onu yitiren insan da olmamıştı. İnsanî olan her şey ölçülemeyecek kadar gerilerde kalmıştı artık, hatta belki de hiç olmamıştı. Krikor elbette hep Krikor'du; başkalarına benzemeyen bir adam. Halk, böyle anlarda, yalnız kalan insanlara acıyordu. Eczacı anlamıyordu bunu. Bu yalnızlıktan daha içten bir şey olabilir miydi? Baştan ayağa saf bir temizlik duygusu, hiçbir yükümlülük altında olmama, her şey yolunda duygusu. Böylece, saf Ben'in soluk alan suları yabancı katkılarla bulandırılmaz; bu suların kanı giderek daha çok hareketlenir. Harikulâde bir sıcaklık yükseliyordu. Krikor organlarının yeniden hareketlendiğini, eklem yerlerindeki tutukluğun geçtiğini fark etti. Ağrı vermeyen bir hareketle ışığa doğru döndü. Alevin çevresinde küçük beyaz pervaneler, koyu renk, büyük gece kelebekleri dans ediyordu. Krikor aklından geçirdi: Böyle giderse iyileşeceğim. Onun için önemli de değildi zaten. Kelebek dansını düşünüyordu. Krikor'un hakim olamadığı büyük ve kibirli sözcükler, hava kabarcıkları gibi yükseliyordu: "Polyodorus'un merkez güneşi." Böyle bir şey var mıydı, yok muydu? Fark etmez! Polyodorus'un merkez güneşi çevresinde, ince dumanlı süreyyalar, materyalleri, Arap astronomu İbni Saadi'nin kanıtladığı gibi, yanmış dünyaların küllerinden oluşmuş kelebek biçimli yıldız kümeleri dans etmekteydi. Avrupa'da olsaydı kimbilir ne olurdu kendisinden. Eşek Şatakyan! Yoğunoluklu Krikor renksiz dünyaların merkez güneşin etrafında döndüğünü gördüğü için gurur duyuyordu. Öyle gururluydu ki, kendinden geçip uykuya daldı. Fakat uyanması korkunçtu. Hücresi anlaşılmaz biçimde daralmıştı. Neredeyse hiçbir şey görmüyordu; binlerce gece kelebeği kötü mum ışığını tamamen örtmüştü. Soluk alamayan hasta, ağrılarına aldırmaksızın kıvrandı, gırtlağından hırıltılar çıkıyordu.

Dıştan bakıldığında boğulma krizi gibi görünüyordu, ama içsel olarak çok daha dehşet vericiydi. Bu, dayanamama duygusuydu; süreyle ilgili bir şey değil, sonsuzlukta sonsuzlaşmış dayanamama duygusuydu. *Eğer cehennem varsa, en büyük cezası bu olmalıydı. Ve bu sonsuzlaşmış* dayanamamanın belli bir içeriği vardı. Bu yarım bırakılmışlık, bilgi edinmeye başlangıç, çabucak eriyen düşünceler, kavranamamış öğretiler, iyice yedirilmiş yanlışlıklar denizinin içinde bilen bilgisizlik ya da bilgisiz bilmek zayıf bir niteleme olur. En küçük şeyle bile başa çıkamamak! *Her ot sapında paramparça olan düşüncenin o korkunç acizliği.* Bu iğrenç yıkıntı denizinde boğulduğunu sanıyordu Krikor; kaçmak, kurtulmak istiyordu. Hırıldayarak sürünüp, el yordamıyla kalktı ayağa; kitap duvarına sımsıkı tutundu. Güçsüzlüğü nedeniyle dengesini kaybedip sırtüstü yatağa düşerken, kitap duvarının üst bölümüyle, sönmeye yüz tutmuş mumu da devirmişti. Kitaplar sanki sahiplerini kucaklayıp kolları arasında tutmak isterlermiş gibi gürültüyle Krikor'un üzerine düştü. Hasta adam yeniden soluk alabildiği ve bilmezliğin boğucu krizinden kurtulduğu için memnun, düştüğü yerde uzun süre yatıp kaldı. Şimdi ağrılar dalgalar halinde geliyordu yine. Bütün parmakları, biraz önce ateşten çekmiş gibi, yanıyordu. Tam bu sırada kitaplar, okunan, okunmayan, sadece şöyle bir karıştırılan sevgili kitaplar, Krikor'a büyük bir hizmette daha bulunuyordu. Yanan ellerini sayfaların arasına soktu; su gibi serindi içleri. Bundan da öte, kitapların ruhsal kanından eczacının kanına yeni, demir gibi bir huzur aktı. Sağır ve kör parmaklarıyla bile hepsini ayrı ayrı tanıyordu. Son, sessiz bir heves; Bu sevince yazık. Yanma yavaş yavaş çekilirken, son ağrı bir kez daha baktı çevresine. Yumuşak duyarsızlık giderek yükseliyordu. Çatı aralığında şafağın kurşunî renkleri titreşiyordu. Ama Krikor farkında değildi hiçbir şeyin; içinde büyük bir şeyler olmaktaydı. Sessiz bir bilinç dolmuştu içine, öyle ki yavaş atan nabzının her vuruşu şöyle diyordu sanki: Birinci şahıs benim, birinci şahıs benim. Yoğunoluklu Krikor büyümeye başlamıştı. Fakat artık bir yanılgıydı bu. Zamana ve mekâna ilişkin sözcükler ifade etmiyordu olup biteni. Belki de Yoğunoluklu Krikor büyümüyor, dünya büzülüyordu; baraka, kent çukuru, Musa Dağ, aşağıdaki yurt ve çevresi. Başka türlü olamazdı. Yanmış yıldızların küllerinden oluştuğu için yoğunluğu yoktu. Orada sadece Yoğunoluklu Krikor kalmıştı. O evrendi, hayır evrenden daha fazla bir şeydi o; çünkü dünyaların gece kelebekleri -Krikor farkında değildi- başının etrafında dans ediyorlardı.

5

Sunak Alevi

Ter Haykazun, papaz Aram ve Altuni ile yaptığı uzun görüşmeden sonra, mevcut yiyeceklerin artık kısıtlanmaması kararını almıştı. Yaşamı uzatarak acıları da uzatmak çok anlamsız değil miydi? Daha gerçek açlık başlamadan, şimdi bile birçoğu güçten düşmüştü; kadınlar, çocuklar, yaşlılar düşüp kalıyorlardı. Bu yavaş yavaş yok oluş, çöküşün en kötü biçimi olarak kendini göstermişti. Papaz süreci kısaltmak istiyordu. Birkaç gün tıka basa yedikten sonra, yoklukla karşı karşıya kalmak, yokluğu, sürekli yanan mideler pahasına gülünç denecek kadar kısa bir süre için ertelemekten iyiydi. Bundan dolayı eylülün ilk günlerinde Bagratyanların iki cılız ineğiyle, dişi ve erkek keçiler, verdikleri az ve kötü süt dikkate alınmadan kesilmişti. Sonra, kayış gibi etleri bir türlü pişmeyen eşek ve katırlara geldi sıra. Büyükbaş hayvanların kuyruk, deri, tırnak, sakatat ve kemikleri değerlendirildiği için düşen pay fazla oluyor, mideler doluyor, ama aynı zamanda yıpranıyordu da. Ayrıca Rıfat Bereket'in getirdiği şeker ve kahveden her aileye yaklaşık yüz yirmi beş gram dağıtılmıştı. Kahve yeniden yeniden kaynatılıyordu, öyle ki Protestanların yağdanlıklarına benzeyen kahve kapları hiç boş kalmıyordu. Kahve neşe ve güven vermiyorsa da, o anı hoş bir tevekkül içinde yaşamalarını sağlıyordu. Tütünün de neredeyse aynı önemde olduğu görülmüştü. Muhtarların karşı çıkışına rağmen Ter Haykazun, büyük bilgeliğiyle, arslan payının, yani dört balyanın Güney Kalesi'ndeki yaramaz adamlara, sağlam pabuç olarak görmediği insanlara dağıtılmasını kabul ettirmişti. En iyi zamanlarında bile bu kadar duman sefası yapamamıştı hiçbiri. Bu keyfin adamların sakıncalı şeyler düşünmelerini engelleyeceği umuluyordu. Sarkis Kilikyan da, tütünün verdiği keyif içinde sırtüstü yatmış, şu an dünyanın düzenine karşı herhangi bir muhalefeti yokmuş gibi görünüyordu. Öğretmen Hrant Oskanyan ise elbette

tütün içicisi değildi. Bu hafif ama yaşam verici önlemlerin karşısında, iyi düşünülmüş ve birbirini izleyen iki önlem vardı. Ter Haykazun, uzun ikili bir görüşme sonucunda, doktor Altuni'den zorla koparmıştı bunları. Kuru yapraklar gibi buruşuk yüzlü doktorun yüzü konuşurken daha da kurumuş ve kararmıştı. Derinliklerinde yaşadığı huzursuzluğu gizleyen bir öksürük zayıf göğüs kafesini sarsmaktaydı. Hekim Bedros, yaşamı ne kadar az önemsese de, burada, yukarıda onu korumak için var gücüyle mücadele ediyordu. Fakat şu anda Ter Haykazun'un haklı olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştı. Koşullar iki adamın rollerini değiştirmişti, bu meselede papaz doktordan daha dinsiz davranmaktaydı.

Sürgün yaşantısının otuz dördüncü gününde, Krikor'un ölümünden yirmi dört saat sonra salgın hastalık ormanında iki yüz hasta, hastane barakasının içinde ve çevresinde ise ağır yaralıların dışında, çalışırken ya da yolda düşüp kalan güçsüzlerden oluşan yüzden fazla insan vardı. Sayısı beş bine ulaşan bir topluluk göze alındığında, yaralıların da dahil olduğu bu hasta sayısı hiç de korkutucu değildi. Ama bugün ölüm oranı aniden, hiçbir neden yokken, şiddetle yükselmişti. Akşama kadar kırk üç kişi hayatını yitirmişti; bunları başkalarının izleyeceği beklenmeliydi. Mezarlık bunca ölüyü almazdı. Nispeten derin toprak tabakasının sınırına gelinmiş, artık kürekler Damlacık'ın kireçten kemiklerinin dört ayak derinine inmeye başlamıştı. Buna göre ebedî istirahat yeri olarak, olasılıklar çevresinde yeni bir yer aramak zorunluydu, ama bulunması pek mümkün değildi. Ayrıca, tükenmiş işgücünü dikkatli kullanmak ve ölüm için harcamamak gerekiyordu. Ter Haykazun'un ölenlerin yanına koyduğu, vadideki yurtlarından getirdikleri topraktan bir nebze bile kalmadığından ölüler mahşer günü, onların nereye ait olduklarını fark edecek Tanrı'nın her şeyi bilirliğine bırakılmışlardı. Böylece ölülerin Musa Dağ'daki günlerin ardından nerede ve nasıl uyanacakları önemini yitirmişti artık. Bütün yaşananlardan sonra uykuları nasılsa derin ve ağır olacaktı.

O nedenle Ter Haykazun, halka ayrıntılı açıklama yapmadan, cesetlerin gömülmesinde yeni bir yöntem uygulamıştı. Aysız gecenin geç saatlerinde ölüler toplanıp, devasa bir gemi burnu gibi denize uzanan kayalık taraçaya taşındılar. Bakıcılar, mezarlık halkı, kamptaki gece yaşantısıyla ilgili herkes, yardım etmek zorundaydı. Dört kez gidip geldikten sonra, kefenlerine sarılmış ölüler çıplak kayanın üzerinde yan yana yatırılmıştı.

Yeni ay çıkalı beri hava değişmişti. Gerçi yağmur yağmıyordu, ama Musa Dağ'ın tepelerinde durmadan değişen şiddetli, azgın rüzgârlar

esmekteydi; bazen soluk kesici bozkır rüzgârı, bazen de denizden gelen köpüklü bir samyeli oluyordu, ama hep bağlı unsurlarla, toprak ve suyla, eğlenirmiş gibi dönüp durmaktaydı. Eğer Gabriel Bagratyan kent çukuru için uygun yeri seçmemiş olsaydı tek kulübe bile ayakta kalmazdı şimdi. Fırtına bu kayalık taraçada yuvalanmış gibiydi. Kayalara saldırdığında neredeyse yere yıkıyordu insanları. Cenaze alayının taşıdığı meşale ve mumlar hemen sönmüştü. Sadece diyakozun papaza doğru tuttuğu gümüş buhurdanlık hafif ışık saçıyordu. Ter Haykazun küçük adımlarla, bir ölüden ötekine kutsayarak yürüdü. Bu yeni gömme töreni Nunik, Vartuk ve Manuşak'ı çok öfkelendirmişti, fakat Damlacık'ta varlıklarına göz yumulduğu için herhangi bir eleştiri yapamıyorlardı. Yardıma ihtiyacı olan ruhlara karşı papazın işlediği hatayı düzeltmek için, kutsal ağıtlarına her zamankinden daha hararetle başladılar. Öfkelenen rüzgâr da küstahça kabul etmişti yarışı. Öyle bir uğultu koptu ki, aşağı çeken cehennem güçlerine karşı mücadelede hiç kimseye yardım edilemezdi. İki adam ilk ölüyü omuz ve ayaklarından tutarak, kayalık burnun kenarına taşıdılar. Tam o noktada Kevork, bacaklarını açmış, şiddetli rüzgâra karşı kılı kıpırdamadan duruyordu; elleri dağınık marul yaprakları gibi hazırdı. Güne bakan çiçekli öbleh dansçı Kevork'a görevini binbir zorlukla anlatabilmişlerdi. Nihayet kavradığında sevinçle başını salladı: "Ah evet, aynı gemilerdeki gibi..." Kevork'un gençken Akdeniz'de bir kömür kotrasında gemici olarak çalıştığını ilk kez duyuyorlardı. Bir şeyler yapmak isteyen bu kıt akıllı, adamı, yararlı olmak, görev üstlenmek kadar hiçbir şey mutlu edemezdi. İşin türü hiç önemli değildi onun için. Oysa herkes bu konuda çok seçiciydi. Yüksek savaşçılar kastının üyeleri için, cephedeki mangalar için, savunmayla doğrudan ilgisi olmayan her türlü iş aşağılayıcıydı. Öte yandan İhtiyat Birliğindekiler de kasapları, ateş yakıcıları, hasta bakıcıları kendilerinden daha aşağıda görüyorlardı. Bunlar ise, ölü gömücülere, küçümseyerek yukarıdan bakmaktaydılar. Yok edilmesi imkânsız bu insanlık yasası gereği, nedenleri her yerde olduğu gibi burada da belirsiz bir hiyerarşi olmuştu. Ne var ki dansçı Kevork, Sato, bazı dilenciler, sakatlar ve delilerle birlikte bu dizilişin dışındaydı. Ona iş verilmesi, sınıf atlaması, bir anlamda proleter olarak asalet payesi alması demekti. Böyle zamanlarda kendisini istenen, ihtiyaç duyulan, mutlu edilen biri olarak hissediyordu. Şimdi de böyle olmuştu. Kevork, saygınlığının en küçük parçasını bile başkasına vermek istemiyordu. Cesetleri alıp, yardım etmek isteyen iki adamı dirsekleriyle itti. Deniz, geçen aydınlık gecelerin bıraktığı yıldız izlerini korumuştu. Ötedeki beyaz sırtlardan bir ışık esintisi dansçıyı

iyice belirginleştirmekteydi. Birkaç fener, kayalığın tehlikeli sınırını gösteriyordu; ama buna rağmen Kevork'un görevi korkunç tehlikeliydi. Zira kayalık taraça, tamamen dikey olarak dört yüz metre derine düşen Yüksek Duvar'ın üzerindeydi. Aşağıda deniz, Yüksek Duvar denilen bu yerin altına öylesine girmişti ki, gerçekten de bu kayalık düzlük uzatılmış bir el gibi boşlukta duruyor, yukarıdan bakıldığında kıyıya çarpan dalgalar görünmüyordu. Bu muazzam gemi burnunda atılan yanlış bir adım çabuk ve kesin ölüm demekti. Ama bu gece yarısında dansçı hiç korkmuyor, en ufak bir baş dönmesi hissetmiyordu, oysa öteki adamlar hemen uzaklaşmışlardı oradan. Dar, az ışıklandırılmış kayalığın kenarında Kevork gerçekten dans ediyor, dev bir süt nine gibi ölüler kollarında salınıyordu. Elleri, ruhu uçup gitmiş, üç kez düğümlenmiş kefene sarılı, taşla ağırlaştırılmış bedeni sallıyor, sonra inanılmaz bir hamleyle ileriye fırlatıyordu. Günlerdir az beslenmesine rağmen gücünden hiçbir şey yitirmemişti. Yaklaşık bir saat sonra, iki yana açılmış bacaklarının üzerinde kendisini ritmik biçimde tartarak kırk üçüncü ölüyü hafif bir hamleyle sonsuzluğa gönderdiğinde, ellerinin boş kalmasına, işinin bitmiş olmasına çok üzüldüğü görülmekteydi. Dört yüz bin, hatta belki daha fazla ölüyü böyle şerefle sallayarak huzura kavuşturmayı çok isterdi. Dışarıdan bakan bir tanık, defin işinin nasıl bu kadar gelişigüzel uzak, evet hatta güzel yapılabildiğine şaşırırdı mutlaka.

Ne var ki Ter Haykazun'un hekim Bedros'la konuşması bu konuyla ilgili değildi, çünkü o ölüler adına değil, hâlâ yaşayanlar adına mücadele ediyordu. Kendi durumunda biri için oldukça yürekliydi düşündükleri: artık umut kesilmiş hastaların, özellikle bilincini yitirmiş ya da yarı bilinçli olanların, sınırın öte yanına geçmelerine müdahale edilmemesi gerekirdi. Doktor, bu durumdaki hastaların yemek talep etmemekle kalmadıklarını, aynı zamanda, yememek için, paylarına düşen az miktarda süt ve çorbayı getiren bakıcılara direndiklerini kabul etmişti. Bu hastaların *hayal görmelerinin engellenmemesi, hayal ederek ölmeleri onlara* acı vermeyecekti. Ter Haykazun düşüncesini savunurken, bu yolla, sağlıklı çocukların beslenmesi için kazanacaklarını pek önemsemiyordu, kendilerinde hâlâ yaşama gücü bulanların ölüme mahkûm edilenlerin yükünden kurtulmalarıyla da ilgili değildi. O daha çok, Tanrı'nın lütfuyla güzel bir ölümü hak eden insanları, Türklerin eline geçsin diye hayatlarını koruyarak bu armağandan mahrum etmemek gerektiğini düşünüyordu. Doktorla papaz hastaların bulunduğu iki yeri dolaşmışlardı. Altuni her hasta için yaşam ya da ölüm hükmü vermek zorundaydı. Sadece çok açık olan umutsuz durumlarda hemen ifade edebiliyordu

kararını. Burada söz konusu olan, insanın acı çekmesini sadece bir ya da iki gün kısaltmaktı. Fakat herhangi bir yüzde, herhangi bir nabız atışında geleceğe ilişkin en ufak bir iz gördüğünde -özellikle bu genç biriyse- hasta için mücadeleye girişiyordu. Papazın bu konuda doktordan daha az merhametli olduğu açıktı. Papaza göre, insanın dünyadaki hayatından başka bir de ebedî hayatı vardı. Yaşadığı sürece dünyadaki hayatı ötekinden daha önemsiz değildi. Fakat hayatını doğal biçimde yitiren, fazla bir şey yitirmiş sayılmazdı, hatta şeytanî bir öldürülme korkusuyla ebedî ruhu zarar görmediği için, buna şükretmeliydi. Yüreğinin derinliklerinde böyle düşünüyordu papaz. Doktor ise öteki dünyadakine değil, sadece bu dünyadaki yaşama inanıyordu. Ona göre dünyadaki yaşamı yitiren sadece fazla bir şey yitirmiş olmamakla kalmıyordu; yitirdiği aslında Hiç'ti. Ama öte yandan bu Hiç her şey'di. Hiç kimsenin bu Hiç ve Her şey'den başka kaybedecek bir şeyi yoktu. Doktora göre bütün mesele buydu işte. Ne var ki hekim Bedros, ayaklarının dibinde yatan, parlak ve hıncahınç dolu gözleriyle kendisine bakan bu genç kadının örneğin, kendi yaşamını nasıl değerlendirdiğini bilmiyordu. Belki de, hiç zevk almamış da olsa, bir kez daha beş dakika için herhangi bir dünyevî zevki tatmak isterdi. Yaşamı küçümseyen doktor o nedenle kararsızdı. Oysa Ter Haykazun için, bu kadının beş dakikalık mutluluğu, sonsuzluğa tam bir kabul ediliş karşısında hiçbir şey demekti. Doktorun net biçimde evet ya da hayır diyemediği durumlarda, papaz sessizce yoluna devam ediyordu. Ancak iki adamı izleyen diyakozlardan biri, toprağa, hastanın başının sol yanına küçük bir sopa saplıyordu. Bu, ölüm halindeki hasta, yemek istemezse zorlanmaması için bakıcılara işaretti. Bazen Altuni belli etmeden dönüp sopayı topraktan çıkarıyordu. Ne tuhaf! Yok oluşu kesinlikle bekleyen papaz, buna rağmen bir mucize olacağına inanıyordu. Doktor ise yok oluşa bütün kalbiyle inanıyor, buna rağmen ölümü engelleyecek müthiş bir rastlantı bekliyordu. Bu iki duygu benziyor görünse de birbirinden çok farklıydı. Ter Haykazun ve hekim Bedros bundan hiç söz etmiyorlardı.

Bu arada dansçı Kevork'a oldukça fazla iş düşmekteydi.

* * *

İskenderun'a giden yüzücüler, hiç beklenmedik bir zamanda geri döndüler.

İki delikanlı sabahın erken saatlerinde Kuzey Mevzii'ne ulaşmışlardı. İki günden beri zaptiye ve askerlerin oluşturduğu, Kebussiye'den

kuzeydeki kıyı köyü Arsus'a kadar, Musa Dağ'ın bütün tepelerini içine alan geniş devriye zincirinden başarıyla geçmişlerdi. Görünüşleri on günlük serüvenlerinin süresi ve yıpratıcılığına hiç uygun değildi. Gerçi ikisi de iskelet gibi zayıfladı, ama güneş ve tuz yanığı, adaleli ve esnek bir iskeletti bu. Giysileri de çok tuhaftı. Delikanlılardan biri, kahverengi yünden, bir zamanlar şık olduğu anlaşılan eprimiş bir röbdaşambr giymişti; ötekinin üzerinde ise beyaz flanel pantolonla, efsanevî eski zamanlardan kalma bir smokin kalıntısı vardı. Her ikisi de sırtlarında içi ordu peksimetiyle dolu ağır birer çuval taşıyordu. Damlacık'la İskenderun arasında otuz beş İngiliz mili olduğu düşünüldüğünde, bunun kahramanca bir halk hizmeti olduğu anlaşılır.

Yüzücülerin geri dönüşü, hemen toplanan kalabalığı sevince boğmuş, ama verdikleri haber son umut ışıklarının da sönmesine yol açmıştı. İskenderun'da kaldıkları altı gün içinde herhangi bir savaş gemisinin izine bile rastlamamışlardı. Liman ağzında Türklere ait bir sürü eski tekne, mavna ve büyük balıkçı kayıklarıyla, kendisini aniden savaşın içinde bulan bir Rus ticaret gemisi vardı. Ancak, Asya ile Küçük Asya arasında sağ köşeyi oluşturan büyük körfez, Musa Dağ'ın arkasındaki kıyı gibi bomboştu. Aylardan bu yana İskenderun'da hiç kimse, çok uzaklarda bile, herhangi bir savaş gemisi görmemişti.

Delikanlıların, girişimlerinin boşa çıkmasından çok yaptıklarının renkliliği ve atlattıkları tehlikeyle dolu olmalarını anlamak mümkün. Karmakarışık konuşuyorlardı. Birbirlerinin ağzından kıskançlıkla kapıyorlardı sözleri. Söz konusu seferi, en ince ayrıntılarına girerek, gecesi gündüzüyle anlatıyorlardı. Birinin önemsiz bir ayrıntıyı unutması ötekinin sabırsızlanmasına yol açıyordu. İçinde bulunduğu durumu unutmuş görünen kalabalık ise bu ayrıntıları dinlemeye doyamıyordu bir türlü. Bazı veriler, yüzücülerin, kaldıkları uzun süre boyunca, kısa süreliğine de olsa, artık Damlacık'takilerin tasavvur bile edemedikleri kent rahatlığı içinde yaşadıklarına işaret etmekteydi.

Yürüyüşlerinin ilk gecesinde, hep dağın sırtında kalarak Ras el Chansir'i kısa yoldan kesmiş, Arsus'tan liman kentine giden sahil yoluna çıkmışlardı kimseye görünmeden. Sonra tam bir gün boyunca İskenderun yakınlarındaki bir tepede beklemişler, sık mersin ağaçlarının oluşturduğu güvenli siperlerin ardında gizlenerek sürekli dış limanı gözetlemişlerdi. Öğleden sonra dört sularında, ince gri bir görüntü belirmişti uzaklarda: köpüklü bir hat çizerek kıyıya doğru yaklaşmaktaydı. Bunun üzerine, her türlü güvenlik önlemini unutarak, kıyıya koşup kendilerini suya atmışlar, tahta iskeleyi geçip açık limana doğru yüzmeye

başlamışlardı. Fransız ya da İngiliz torpidobotu olduğunu sandıkları deniz aracına doğru, görevleri gereği büyük bir kavis çizerek yaklaştıklarında, artık daha iyi seçebildikleri botun kıç tarafında hilalli bayrağı görerek dehşete düşmüşlerdi. Bottakiler de yüzücüleri fark etmişti. Yankılanan haykırışlar! Yanıt gelmeyince delikanlıları yanıltan Türk Liman Komutanlığı'nın devriye botundan bir düzine tüfek atışı yapılmıştı. Hemen suya dalan gençler, epeyce uzun bir yolu su altında ustaca yüzerek katetmiş, daha sonra da, üzerinde iskelenin inşa edildiği kavisli kayalar arasına gizlenmişlerdi. Neyse ki bir süre sonra akşam olmuş limandan el ayak çekilmişti, ama yine de iskelenin çürük kalaslarının üzerinde nöbetçi devriyelerin yankılanan adımlarını duyuyorlardı. Çırılçıplak, iliklerine kadar ıslanmış halde oturuyorlardı kayaların arasında. Giysilerini ve erzaklarını yitirmişlerdi. Üstelik, işaret fenerlerinin ışığı da, her yarım dakikada bir bedenlerini sıyırıp geçiyordu. Mümkün olduğunca büzülüp saklandılar. Nihayet, gece iyice bastırdıktan sonra, uzun sahil yolundan sakınarak karaya çıkmayı göze alabilmişlerdi. Başka seçenekleri yoktu; ya tepede korkakça öleceklerdi ya da cesaretlerini toplayıp kente gideceklerdi. O an bir orta yol daha görünmüştü. Malaryadan korunmak amacıyla, parka benzer bir tümsekte, zenginlere ait olduğu anlaşılan çok sayıda villa görmüşlerdi. İskenderun hakkında duyduklarına göre, bunlardan hiç olmazsa birinin bir Ermeniye ait olduğundan kesinlikle eminlerdi. Ay ışığında okudukları ilk bahçe kapısındaki isim levhası yanılmadıklarını göstermişti. Ne var ki ev sıkı sıkı kilitlenmiş ve karanlıktı; pancurlar da iyice kapatılmıştı. Yılmadılar. Kalabilecekleri bir yer bulabilmek için kapıyı kırıp girmeyi göze almışlardı. Bahçe duvarına dayalı buldukları kürek ve kazmayla kapıya vurup, umutsuzca açmaya çalışıyorlardı. Bu arada, gürültülerinin can düşmanlarını da uyandıracağı hiç akıllarına gelmemişti. Bir kaç saniye sonra sürgü takırdadı. Kapı açılmıştı. Titrek bir ışık, titrek bir adam:

"Kim o?"

"Ermeniler! Yiyecek bir şeyler verin ve bizi saklayın, İsa adını!"

"Hiç kimseyi saklayamam. Her gün, her yeri kontrol ediyor zaptiyeler. Oturma iznimiz her defasında sadece bir hafta uzatılıyor, bedeli de yüz lira. Sizi burada bulurlarsa bizi de sürerler."

"Denizden geliyoruz. Çıplağız."

El fenerinin yaydığı ışık dairesi üşüyen bedenlerin üzerinde titredi:

"Merhametli Tanrım! Sizi içeri alamam. Bu hepimizin sonu olur. Ama bekleyin!"

Dakikalar bir türlü geçmek bilmiyordu. Sonra kapı aralığından iki mintanla iki örtü, ayrıca çok miktarda ekmekle soğuk et ve ikişer lira uzatılmıştı. Zangır zangır titreyen Ermeni fısıldıyordu:

"Kurtarıcının aşkına burada fazla kalmayın! Belki de sizi gördüler bile. Alman viskonsolosuna gidin! Size yardım edebilecek tek kişi odur. Sizinle birlikte yaşlı bir kadın gönderiyorum, bir Türk. Onu izleyin! Ama fazla yaklaşmayın! Ve konuşmayın!"

Ne mutlu ki Bay Hoffmann'ın evi aynı mahalledeydi. Alman viskonsolosu, görev bölgesindeki Ermeniler için, yapabileceklerinden, gücünün elverdiğinden daha fazlasını yapmaya çalışan iyi yürekli bir adam olduğunu göstermişti. Hoffmann, en başından bu yana, sürgün edilenleri korkusuzca kabul eden, İttihata, devlet gücüne karşı muazzam bir insanlık mücadelesi, iftiralara karşı da kendi onurunu ayakta tutma mücadelesi veren Halep'teki Başkonsolos Rössler'in mesai arkadaşıydı. Yüzücüleri seve seve kabul etmiş, onlarla ilgilenmiş, oda vermiş, günde üç öğün inanılmaz yiyeceklerle beslenmelerini sağlamıştı. Viskonsolosun verdiği söze göre, bu mükemmel sürgün yerinde, durum normale dönesiye kadar kalabileceklerdi. Ne var ki aylak ve lüks yaşantılarının daha üçüncü gününde, Ermeni oğulları, Bay Hoffmann'a, Musa Dağ'a, yakınlarının yanına, mümkün olduğunca çabuk gitme zamanının geldiğini bildirdiler. İyi yürekli ev sahiplerine bu açıklamayı yaptıkları saatte takdiri ilâhi Başkonsolos Rössler'in de İskenderun'a gelmesini istemişti; hem de yeni açılan Bağdat demiryolu şube hattının Toprakkale ile sahil kenti arasında işleyen ilk treniyle. Rössler, iki delikanlıya, kurtuldukları için Tanrı'ya şükretmelerini ve güvenlikli sığınaklarını terk etmemelerini ısrarla tavsiye etmişti. Kendilerini kurtaracak savaş gemilerinin gelmesini beklemek, çektikleri acılar nedeniyle çıldırmış insanların kuruntularından başka bir şey değildi. Birinci olarak, Akdeniz'in kuzeydoğusunda tek bir Fransız kruvazörü bile yoktu. Gerçi Kıbrıs limanında İngiliz donanması üslenmişti, ama görevi Süveyş Kanalı'yla Mısır'ı korumaktı; daha kuzeye kesinlikle çıkmazdı. Bunu neden yapsındı ki? Suriye kıyılarına birlik çıkarma olanağı hiç yoktu. İkinci olarak, kaçak Ermenilerin bir konsolos evine kabul edilmeleri, açıktı ki, pek seyrek karşılaşılan kullanmaya değer bir şanstı. Elbette, ne kendisi, ne de Halep'teki Amerikalı meslektaşı Jackson, gerçekten yardım edebiliyordu. Bu arada Başkonsolos, büyük bir hoşnutluk içinde, Jackson'ın birkaç gün önce Musa Dağ'daki kamptan kaçan bir Ermeni gencini kurtarmayı başardığını anlatmıştı. Halk'ın şansına yürekten sevinen yüzücüler, Bay Rössler'le Hoffmann'ın iyicil öğütlerine teşekkür edip, her şeye

rağmen, en kısa zamanda, sefalete giden tehlike dolu yola koyulmak istediklerini bildirmişlerdi. Tekrarlanan uyarılar ve hatta yalvarmaları kıt sözcüklerle, biraz mahçup yanıtlamışlardı delikanlılar; genç ve güçlü adamların duygulandıkları açıktı:

"Yukarıda... annelerimiz babalarımız var... ve sevgililerimiz... Dayanamayız... Orada felâket yaşanırken burada kalırsak... hayatta... bu güzel evde..."

Viskonsolos, bütün ikna çabaları boşa çıktıktan sonra yeni ayın ikinci gününde yüzücülerin yola çıkmasına izin verdi. Delikanlılardan Damlacık'ta ekmek sıkıntısını öğrenmişti. Osmanlı İmparatorluğu levazımından pek de meşru olmayan yollarla iki çuval peksimet temin etmiş ve dağa götürmeleri için delikanlılara vermişti. Viskonsolosun yaptığı en yararlı iş, konsolosluk arabasını hazırlatmak olmuştu. Arabanın arka koltuğuna yüzücüler iki yanında olmak üzere oturmuştu. Arabacının yanında ise yüksek kürk kalpağıyla, göz kamaştıran üniformalı kavas vardı; Alman İmparatorluğu'nun küçük bayrağını yavaşça ama sürekli sallamaktaydı. Liman kentinin giriş çıkışını kontrol altında tutan nöbetçi zaptiyelerin önünden gururla geçmişlerdi. Jandarmalar hazır ola duruyor, Alman İmparatorluğu'nun temsilcisini, bayrağı ve temsilcinin kim olduğu belirsiz iki gözdesini saygıyla selâmlıyorlardı. Bay Hoffmann delikanlıları Arsus'taki ikinci nöbetçi karakolundan da geçirmişti. Yüzücüler burada arabadan inip, gözyaşları içinde iyi kalpli koruyucularına veda etmişlerdi.

Bu anlatı, insanların ikide bir lâfa girmeleri, sorular sormaları, konuyu dağıtmaları ve anlatıcıların birbirlerinin sözünü kesmeleri sayesinde bir saatten fazla sürmüştü. Anlatılanların asıl içeriği ve sonucunun yıkıcı etki yapması gerekirken, bu bir saat herkese çok iyi gelmişti. Sefer sonuçsuzdu. Böylece denizden gelecek kurtuluş umudunun timarhanelik bir fantezi olduğu açığa çıkmasına rağmen, yine de, kahramanların çevresinde geniş bir daire oluşturarak sıkış tepiş oturmuş insanlar üzerinde yumuşak bir umut ışığı titremekteydi. Yüzücüler, yere, toprağın üzerine oturmuş, yakınları ise, onların üzerindeki haklarını gösterircesine ne yanlarına iyice sokulmuşlardı. Babaların yüzündeki ciddi ifade şöyle diyor gibiydi: Fena değil! Biz olsaydık da yaklaşık aynı şeyi yapardık ya da belki biraz daha akıllı davranırdık. Anneler fanatik bir gururla bakıyorlardı çevrelerine. Delikanlıların sevgilileri ya da nişanlıları ise -bütün geleneklere aykırı olarak aileye dahil olduklarını bir kez daha açıkça gösteriyorlardı- oğlanların tuhaf giysilerini yokluyor, ele verici bazı sözlerin duyulduğu mahcup, asabi bir fısıltıyla, aceleyle konuşuyorlardı.

Fakat bütün bunlar Şuşik'in galeyanıyla karşılaştırıldığında sıradan kalırdı. Biri kadın kulübesinden çıkarıp getirmişti buraya. Halk'ın emniyette olduğunu duymuş, ama önce hiçbir şey anlamamıştı. Cansız gibi öne eğilmiş, toprağa dikmişti gözlerini. Stepan'ın ölümünden bu yana bakışlarını topraktan neredeyse hiç ayırmamıştı. Kemikleri daha da irileşmiş gibiydi, ama kaba erkeksi yumrukları son derece gevşek sarkıyordu aşağıya. Payına düşen yiyeceği almaya da pek seyrek geliyordu artık. Kendisine lâf atanlara eskisinden daha kaba, daha hırçın davranıyordu. Kalabalığın fısıltısı iri sırtına çarpmaktaydı:

"Şuşik, dinlesene! Haik yaşıyor... Haik yaşıyor..."

Fısıltıların kadının içine sızması, benliğini doldurması ve iri sırtının giderek kadınsı bir yumuşaklığa kavuşması uzun sürmüştü. Çevresine önce sinmiş bir halde, sonra da acımasız olmamaları için yalvararak baktı. Tam o sırada yüzücülerden biri, usta serüven anlatıcılarının yaptığı gibi, mutluluğa omuz vererek biraz yüksekten atmıştı:

"Rössler'le Jackson her gün beraberler. Haik'i gördüğünü, çocuğun çok iyi olduğunu bizzat Alman söyledi bana."

Böylece haberin kesinliği Şuşik'in benliğinin en ücra noktasına da nüfuz etmişti artık. İki uzun, iniltili soluk alış. Tökezleyerek öne doğru ilerledi. Adımları on beş yıllık yalnızlığının tam ortasından, yüzücülerle ailelerinin çevresinde oluşmuş boş alana çekmişti Şuşik'i. Bir kez daha tökezleyerek yere düştü. Ama dev iriliğindeki kadın, hemen doğrulup diz çökmüştü, ne rengini ne de yaşını ele veren yüzünde şaşırtıcı bir şey doğmuştu aniden; anlatılmaz bir insan sevgisi güneşiydi bu. Hayatı boyunca hep sinmiş bu nobran kadın hantal kollarını kavuşturanlara güçsüzlük ve özlemle uzattı; kolları yalvarıyordu: Beni kabul edin! Paylaşmama izin verin! Artık sizden biriyim...

Henüz karanlığın dışına itilmemişti. Çıkış hâlâ uzaktaydı; tünelin sonu gibi yuvarlak küçük bir ışık levhası. Büyük bir halsizlik içinde evinde, artık yanıp tütmeyen, tersine boğucu bir serinlikle onu kuşatan o iyicil labirentteydi. Çoğu kez, hareket halinde bazı yüzeyler görüyordu. Eğer çaba sarf etse ne olduklarını çözebilirdi, ama Juliette bununla uğraşmayacak kadar akıllıydı. Bütün sözcükler, bütün gürültüler ses geçirmez duvarları olan bir odadaymış gibi bomboş çarpıyordu kulağına. Şimdi gerçekten Champs-Élysées'in aşağı ucunda telefon kulübesine girmiş, Gabriel'i, Ermeni kulübünden arıyordu, çünkü Trocadeno'da görmek istediği yeni bir komedi oynamaktaydı. Ama dingin, belirsiz yaşam böyle kesin biçimde yoğunlaştığında hemen sinirleri bozuluyor ve kaçıyordu. Keyifle kendisini verdiği, sadece düzensiz olmakla kalmayıp

çok gelişmiş olan çok şiddetli tek duygusu vardı: Koku almak. Dünyaların kokusunu çekiyordu içine; onu hiçbir şeye yükümlemeyen dünyalar. Menekşe rengi yonca tarlaları, rengârenk cam kürelerin caddelere yansıdığı kuzeydeki o evin bahçesinde bir ilkyaz öncesi. Ama Tanrı aşkına gül olmasın! Güneş tozu, öğle gürültüsü, benzin, soğuk buhur ve kiler kokusu, katedrale giden tahta kerevetteki yan kapı açılınca bin kat daha çoğalıyor. Bir kez daha günah çıkarma ve komünyon! Zaten yeterince seyrek yapılıyor, eğer herhangi bir yararı olabilecekse şimdi zamanıdır. Fakat belli bir adı anımsayamıyordu. Gerçekten yaşanmamış, büyük ihtimalle hastalıkla ilgili bir şey için günah çıkarmak gerekir mi? Ve işte yine mersin ağaçlarının o korkunç kokusu. Bu koku olmasın, İsa, Meryem! Mersin ağaçları daha güçlü bir tılsımla defediliyor: Saç yıkamak. Fauchardiere, rue Madama 12'de, dar nemli sıcak kabinde, kuaför koltuğuna iyice yaslanmış, beyaz bir örtü var üzerinde. Parfüm kokusu değil, papatyaların kekremsi kırsal kokusu. (Pazar ayinine giden köylü kadınlar.) Juliette'in başı papatya köpüğünden bulutların içinde sallanıyor. Şimdi saçları sivri kemikli kız öğrenciler gibi dümdüz, çok seyrek, karışık. Fakat saç kurutma makinesinin sıcaklığı, küçük kızın sarı saçları üzerinde dolaşarak kadınsı biçimde kabarttıyor. Duyarlı parmaklar işbaşında. Alnı, yanakları, çenesi üzerinde beyaz bir serinlik hissediyor. Yakında otuz dört yaşında olacak; belli bir zamanda ağız ve göz çevresindeki deri yorulur. Hep akşam olmalı, güneş yerine de yapay ışık. Ah, yeniden kendini sevebilse! Başkaları için yaşamasa! Son derece bakımlı olan bedenine dalmak, bütün güvensizliklere rağmen, sanki erkekler hiç yokmuş gibi, kendi bedeninin cazibesinden mutlu olmak...

Bilincinin gidip gelmesine rağmen Juliette bazı şeyleri çok iyi gözleyebilmişti. (Ayrıca, hastalığının en ağır anlarında bile vücudunun mahremiyetini ve temizliğini yitirmemişti.) Şimdi Mayrik Antaram'ın büyük ihtimamla iyileşmesi için çaba sarf ettiğini görüyor, doktorun karısının İskuhi'yle kendisi için hazırlanacak yemekleri konuştuğunu duyuyordu. Düşünceleri ne kadar körleşmiş de olsa, bir şeyler arayan ellerin erzak sandığından hâlâ bir parça çikolata, bir avuç irmik, bir kutu kraker çıkarmasına şaşırıyordu. Bunlar çoktandır bitmiş olmalıydı. Kaç kişiyi geçindirmişti çünkü: Stepan. Evet, Stepan için stoklar çok dikkatli kullanılmalıydı. Sonra Gabriel, Avakyan, İskuhi, Tomasyanlar, Kristofor, Missak, Hovsannah'ın çocuğu ve... Adı bir türlü anımsayamıyordu. Beyni hemen karışmış, kafasının içinde hızla dönmeye başlamıştı, saymasını pek beceremiyordu, zaman duygusu da çok kötüydü. Önce ve sonranın anlamı, biraz önce olanla çok önce olan birbirine karışmıştı.

Bu geri dönüş günlerinde Juliette birçok şeyi oldukça belirsiz algılasa da, birçok şeyi hatırlamasa da, gizli kalan şeyler iki kat şiddetle açığa çıkıyordu. Çadırda yalnızdı. Mayrik Antaram hastane barakasına gittiği için iki saat yalnız bırakmıştı kadını. Bu arada çadıra İskuhi girmiş, yatağın karşısında her zamanki yerine oturmuştu; alışkanlığı olduğu üzere sakat kolu bir şalla örtülüydü. Juliette incelmiş göz kapaklarının altından, İskuhi'nin, kendisinin uyuduğundan kuşku duymadığını, o nedenle de hareket ve düşüncelerini dizginlemediğini fark etmişti. Fark ettiği başka şeyler de vardı. Gabriel kızın yanından şimdi ayrılmıştı, o nedenle çadıra gelmişti İskuhi; Juliette bunu biliyordu. Ve Gabriel yeniden gelesiye kadar da burada kalacaktı. Bulanık bir görüntü olmasına rağmen kızın yüzünde acı bir sitem de fark etmişti. Bu uygun fırsatı kullanıp ölmediği için suçluyordu onu. Bu kindar, çirkin yosma aslında haklıydı. *Zira, sorumsuz ara imparatorlukta daha ne kadar kalabilirdi ki?* Gabriel yanındayken daha ne kadar uyuyabilecek ya da susabilecekti? Juliette, İskuhi'nin sitemlerinin, suçlamalarının, düşmanlığının keskin *şimşekler gibi yüzünde çaktığını hissediyordu. Karşısında oturmuş*, sessiz ölüm beddualarını ederek yüzüne bakan sıradan bir düşman değildi; bu düşman, büyük yabancılığın ta kendisiydi, Juliette'in kurbanı *olduğu üstesinden gelinemez Ermenilikti bu.*

Oysa Juliette her zaman kendisinin katı, bu Asyalı kızın ise yumuşak olduğuna inanmıştı. Şimdi yumuşak olan katı olanı eziyordu işte. Uyur gibi yaparken bir şeylerin şiddetle *farkına varmıştı*. Nasıldı? Gabriel üzerinde öncelikli hakka sahip olan o, Juliette değil, İskuhi'ydi; eskiden kalma hak talebiyle kendisinin olanı geri almasına kimse engel olamazdı. Yoğun bir kendine acımayla sarsılıyordu Juliette. Bin kat daha üstün olan o, bu Asyalının sevgisini kazanmak için her şeyi yapmamış mıydı? Bu cahil kadını giydirmemiş, kendi eşyalarıyla süslememiş, yüz ve el bakımının nasıl yapılacağını öğretmemiş miydi? (Ah, İskuhi çıplakken, küçük göğüsleri harika olsa da, vücudu sıçan tüyü renginde*ydi* ve bu konuda ona kimse yardım edemezdi. Sağ kolu ise sakattı. Gabriel gibi zor beğenen birinin hoşuna gider miydi bu?) Juliette yaşamı algılamaya başladığından bu yana, eski düşmanının, kendisine ya fincanla bir şeyler içirdiğini ya da kaşıkla ağzına bir şeyler verdiğini, bu işi sakat koluna rağmen dikkatle yaptığını anımsadı şaşkınlıkla. Ağzına verdiği kaşıkta zehir de olabilirdi. Evet, bunu yapmak zorundaydı İskuhi; göreviydi bu. Juliette göz kapaklarının arasından düşmanına baktı. Gerçekten! Ayağa kalkan İskuhi, her zaman yaptığı gibi, termosu sol kolunun altına sıkıştırıp, bardak olarak kullanılan kapağını açmıştı.

Sonra, bardağı aynalı küçük masanın üzerine koyarak dikkatle doldurup hastaya yaklaştı. Demek doğru! Boşuna kuşkulanmamıştı demek ki. Katil elinde zehirle geliyordu. Juliette gözlerini, dudaklarını sıkı sıkı kapattı. Katil bu arada cam gibi sesiyle yavaşça şarkı söylüyor ya da en azından mırıldanıyor gibi gelmişti Juliette'e. Yüzüne konan sivrisineklerin vızıltısını andırıyordu. Gergin bir dikkatle kulak kesilmişti kadın. İskuhi eğildi:

"Beş saatten bu yana hiçbir şey içmedin Juliette. Çay daha sıcak."

Hasta gözlerini etrafını kollayarak açtı. Genç kız hiçbir şeyin farkına varmamıştı. Bardağı yeniden masaya koyup, yaslanması için Juliette'in başının altına bir yastık daha yerleştirdi. Sonra çayı kadının dudaklarına götürdü. Kadın can düşmanının kuşkulanmaması için bekliyor, gerçekten içmek istermiş gibi görünüyordu. Nihayet planlanmış bir sinsilikle İskuhi'nin eline vurup bardağı yere düşürdü. Çay örtülerin üzerine dökülmüştü. Yattığı yerden doğrulan Juliette soluk soluğaydı:

"Git! Sen git! Gitsene!.."

Akşama doğru Gabriel yatağına geldiğinde kadının acısı daha da ağırlaşmıştı. Şimdi hemen kaçmalı, hemen labirentine dalmalıydı. Oysa karanlık koridorlar aniden yıkılmıştı; ara imparatorluk artık sadece gülünç denecek kadar dar bir odadan ibaretti. Gabriel her zamanki gibi araştırarak kadının elini avuçlarına aldı. Bilinçli yürek çarpıntısı: Konuşacak mı? Bugün her şeyi öğrenmek, her şeyi bilmek zorunda mı kalacağım? Artık gizlenemeyecek miyim? Derin ve düzenli soluk almaya çalıştı, şu an uyurgezerliği saf ve gerçek değil, belli niyetlerle bulanıklaştırılmıştı. Gabriel de konuşmuyordu. Bir süre sonra küçük aynalı masanın üzerindeki mumları yakıp -artık gazyağı kullanılmıyordu- gitti. Juliette rahat nefes almıştı. İki dakika sonra yeniden gelen adam, bu kez Stepan'ın büyük fotoğrafını getirip Juliette'in yatağına koymuştu; geçen sene çektirilmiş olan bu resim gerek Paris'te gerekse de Yoğunoluk'ta hep kendi çalışma masasında dururdu.

Bu Stepan'ın resmi değil ki dedi Juliette kendi kendine, başka bir şey, belki iyileşince okumam gereken bir mektup. Artık daha fazla hayatla karşı karşıya kalmamalıydı. Bana iyi gelmiyor. Ortadan kaybolmaya gerçekten de hakkım var daha. Yatağın içine büzülüp, örtüyü ağzına kadar çekti. Bu arada yere düşen fotoğrafta çocuk, başı yataktan aşağı sarkmış Juliette'e bakıyordu dik dik. Aynanın yoğunluk kazandırdığı mum ışığı, fotoğrafın tam ortasını aydınlatmaktaydı. İşte olmuştu. Artık geri dönüş yoktu. Stepan fotoğraftan çıkıp gelmemişti. Gençlik Birliği'nden, Haik çetesinden, emirberlik görevinden ya da herhangi bir

oyundan, sütünü gönülsüz ama hızla midesine yuvarlamak için, soluk soluğa, şu an gelmiş gibi, yatağın baş ucundaydı çocuğun hayali:

"Beni mi arıyorsun, anne?"

"Bugün değil Stepan" diye yalvardı Juliette, "bugün gelmel Çok güçsüzüm. Yarın gel! Bugün de hasta olmama izin ver! Babana gitmen daha iyi olur..."

"Zaten hep babamın yanındayım..."

"Beni sevmediğini biliyorum Stepan..."

"Peki sen, anne?.."

"Eğer iyi bir çocuk olursan, severim elbette. Mavi giysilerini giymelisin yine. Yoksa tam bir Ermeni gibi oluyorsun..."

Bu sözcükler Stepan'ın hiç hoşuna gitmemişti. Eski giysilerini giymek istemediği görülüyor, suskunluğu direnişini kanıtlıyordu. Juliette hararetle yalvarmaktaydı:

"Bugün değil Stepan! Yarın gel! Bu gece de izin ver..."

"Yarın sabah?"

Bu verilmiş bir söz değil, sabırsız, dağınık, gitmeye hazır, gözü arkadaşlarında sorduğu boş bir soruydu. Juliette yalvarmalarının gerçekleştiğini hissettiğinde yataktan çıktı. Sesi giderek boğuklaşarak boğazında yitip gidiyordu:

"Stepan... burada kal... gitme... burada kal... Stepan..."

Mayrik Antaram hastanın gece bakımı için Üç Çadır Mevkii'ne doğru yola çıkmıştı. Şuşik de yanındaydı. Haik'ın yaşadığını öğrendiğinden beri, ürkek bir beraberlik ve yardımlaşma dürtüsüyle yanıp tutuşuyordu. Bu konuda ona Mayrik Antaram'dan başka kim yol gösterebilirdi? Kadınlar, hanımı, çadırdan yaklaşık iki yüz metre ötede kendinden geçmiş halde bulduiar. Üzerinde sadece gecelik vardı; güçsüz bacaklarını çenesine çekerek bir çalılığın dibine büzülmüştü. Alnında hâlâ ölüm terinin parlak damlacıkları vardı, açık gözleri yine çok uzak ve donuktu.

* * *

Balta sesleri Musa Dağ'ın kuzey tepelerinden geçite kadar geliyordu; Türkler, dağdaki palamut meşelerini kesiyorlardı. Top mevzisi mi inşa ediyorlardı acaba? Yoksa, şimdiye kadar olduğu gibi, gece basınca tepeleri terk etmek ya da Ermeni baskınıyla karşılaşmamak amacıyla, yeni girişecekleri saldırının geri çekilme noktası olacak istihkam edilmiş bir kamp mıydı kurdukları? Kuzey Geçidi'nin ötesindeki dağ sırtında, neler olup bittiğini öğrenebilmek için gözcü grubundan en yetenekli dört

genci keşif için göndermişler, ama gidenler geri dönmemişti. Birkaç gün önceye kadar, bir yandan Sanderan, öte yandan Ras el Chansir'e kadar serbest çıkış sunan geniş düzlük artık tamamen kapanmıştı. Derin şaşkınlık! Bu kez usta casus Sato'yu yolladılar. Onun dönmemesi kayıp sayılmazdı. Kız geri gelmişti, ama işe yarar hiçbir bilgi vermiyordu. "Binlerce asker!" Sato'nun hiç güvenilir olmayan sayı kavramı, sadece en az ve en çok'la sınırlıydı, "binlerce" askerin faaliyetine ilişkin söyledikleri de belirsizdi: "Ağaç yuvarlıyorlar" ya da "yemek pişiriyorlar." Verilen görevle pek ilgili görünmüyordu. Buna karşılık kendisi için ganimet elde etmişti: Taptaze bir büyük dilim yuvarlak ekmek. Bu dilimi hâlâ, iticı çıplaklığını, paçavraya dönmüş, lime lime parçalarla kapatan o askılı elbisenin içindeki kuş gibi bedenine sımsıkı bastırmıştı. İki ya da üç yerinden değil, on yerinden ısırılmış -insan ısırığına benzemiyordu- ekmeği Sato, çepeçevre kemirmişti. Kendisini sorgulayan Arslan Nurhan ve diğerlerini oracıkta bırakıp derhal kimsenin bulamayacağı biçimde ortadan kaybolmuştu. Ganimetinden kimseye, ne Gençlik Birliği'ndekilere ne de İskuhi'ye, tek lokma vermeyecekti. Sato, öğretmen Oskanyan'ın Juliette'e karşı hissettiklerini hissediyordu İskuhi'ye karşı. Bir zamanların küçük hanımını, şimdi elinden gelse kuduz zehiri saçan dişleriyle on yerinden ısırırdı. Ama Nunik'i kandırmak, ondan saklanmak mümkün olmadığı için ekmeğin sadece çeyreğini yiyebilmişti. Nunik her şeyi bilirdi; daha da kötüsü orada bulunmamasına rağmen hakkını istemekteydi. Sato ister istemez dostlarının kuytu kampına gitmek zorundaydı. Her şeyi bilen kadın onu bekliyordu. Kaskatı giysisini savuran rüzgâra karşı dikilmiş, ellerini Sato'nun ganimetine uzatmıştı.

Eylülün dördü, kamp yaşamının ise otuz altıncı günüydü. Sabahleyin her aileye belirlenmiş miktarda eşek eti dağıtılmıştı. Ama hiç kimse bunun son olduğunu bilmiyordu. Bu sırada bütün gözcü noktalarından vadi ve köylerin şimdiye kadar görülmedik bir hareketlilik içinde olduğu haberi gelmişti aynı anda. Aşağıda, sadece yeni zaptiyeler değil, çok miktarda da meraklı ayak takımı toplanmıştı yine. Merakın nedeni çok geçmeden anlaşıldı. Gözcüler, durumu açıklığa kavuşturmak üzere, Gabriel Bagratyan'ın dürbününü alıp yüksek tepeye çıkan Avakyan'a doğru koştular. Çok yeni bir şey olmuştu. Köylülerin çoğu ilk kez karşılaşıyordu. Avakyan, Ayn El Jerab'ta, dar boğazları ölümü hiçe sayarak aşmış olması gereken küçük, boz renkli bir askerî otomobilin, Suedya yolu üzerinde Ledidige köyünün girişinde, küçük bir süvari birliğinin kendisini beklediği yerde durduğunu gözlemişti. Arabadan inen üç subay hazırlanmış atlara bindikten sonra, küçük süvari birliği hemen köyler

vadisine saptı. Önde subaylar arkada süvariler olduğu halde yol alan birlik, birkaç dakika içinde Vakıf'a ulaşmış olacaktı. Astragan şapkalar giymiş olan yandaki iki subaydan bir at boyu önde giden ortadaki subayın başlığı yeşile çalan gri renkteydi; süvari pantolonunun iki yanındaki kırmızı general şeritlerini net biçimde görmüştü Avakyan. Atlı alayı köylerden hiç durmadan geçiyordu. Bir saatten az bir zamanda vardıkları Yoğunoluk kilise meydanında, generalle maiyetini bazı beyler beklemekteydi. Çevresinde müdür ve bazı memurlar olduğu halde, generalle yanındakileri Bagratyan köşküne buyur eden kuşkusuz Antakya kaymakamıydı. Bu önemli olay hemen başkomutana bildirildi. Samuel Avakyan sorumluluğu üzerine alarak, Gabriel'in daha sonra onayladığı büyük alarmı verdirmişti. Başkomutan bu önlemi, herhangi bir şey olsa da olmasa da, şu andan itibaren kampın sürekli alarmda olduğunu ilân ederek arttırmış, oysa Avakyan'a, askerlerin daha uzun süre hazırlıklarını tamamlayamayacaklarını, ne bugün, ne yarın, büyük ihtimalle, ne *de önümüzdeki günlerde bir şey olmayacağı yönündeki düşüncesini* söylemişti. Bazı şeyler haklı olduğunu gösteriyordu. Yabancı subaylar, Bagratyan köşkünde iki saat kaldıktan sonra, geldiklerinden daha hızlı Cedidiye'ye dönmüşlerdi. Umutsuzca takırdayan küçük otomobil, Antakya'ya doğru yol aldığında, savaş alanında yarım gün bile geçmemişti henüz. Beylere, eyalet başkentine geri dönerken, kaymakam da eşlik etmekteydi.

Aynı gün Gabriel oğlunun acısını aşarak kendisini toparladı. Sürgün emrinin uyandırdığı kişiliğindeki savaşçı yan, bir kez daha üstün geliyordu. Son geceyi de Kuzey Geçidi'nde geçirmiş ama Üç Çadır Mevkii'ne karşı halkın pek dostça olmayan duygularını göz önüne alarak, kadınların yalnız kalmaması, çadırların güvenliğinin sağlanması için Missak'la Kristofor'a gece izin vermişti. Ayrıca Mayrik Antaram, dul Şuşik'i hasta bakımına yardım etmesi amacıyla getirmiş, böylece erkek gücüne sahip iki koruyucu kol daha kazanılmıştı.

Gabriel bir saatten ötekine iç yaşamını tasfiye etmeyi başarmıştı. *Acı hâlâ içindeydi, ama bu, insanın vücudundaki bir yara yerinin iğneyle* uyuşturulması gibi, uzak, bilinçsiz bir histi. Adam bir kez daha şiddetli tutkularla dalmıştı işine. Aniden verdiği iradî kararla tamamen kendini toparlamış ve hatta eskisinden daha sert ve eğilmez olmuş gibiydi. Yaverinin, daha doğrusu kurmay başkanı Avakyan'ın yardımının ne kadar değerli olduğunu ancak şimdi anlayabiliyordu. Bu yorulmak nedir bilmeyen, tuhaf soğuk kişilik -bilgi ve zekâ yönünden çoğu liderden üstün olmasına rağmen- tek bir an bile kendisine liderlik rolünü uygun

görmeyen bu adam, çelik gibi güçlü olduğunu kanıtlamıştı. Cephe düzeni ve disiplin, şimdiye kadar ciddi zararlar görmediyse, bu, Nurhan Çavuş'tan çok Avakyan'ın sayesinde olmuştu. Gerçi bazıları gözlüklü, beceriksiz "kitap kurdu" hakkında ileri geri konuşuyordu, ama nerede silâh varsa, orada akla karşı alaycı bir küçümseme de ortaya çıkar. Buna rağmen Avakyan mevzilerde göründüğü zaman, çevrede hoş bir gayretlilik, önderliğe güven adı verilen o değerli askerî ruh hali yaygınlaşıyordu. Bunun nedeni yaverin, komutanın yokluğunda bile. Bagratyan'ın üstünlüğünü bir ışık gibi yansıtmasıydı. Stepan'ın ölümünden bu yana Avakyan da uyuyamıyor, ruhu acı ve suçluluk duygusuyla kıvranıyordu. Bagratyanların evinde dört yıl yaşamış, Stepan'ı küçük kardeşiymiş gibi sevmişti. Dişlerini sıktı, kan beynine sıçramıştı. Felâketi önlemek olanaksız mıydı gerçekten? Neden o korkunç günde çocuğun içinde olup bitenleri hissetmemişti? Bu sorumsuzluk nedeniyle kendisini hiçbir zaman affetmeyecekti. Hiçbir zaman mı? Ah, bu Hiç'in sadece birkaç gün anlamına gelmesi, böylece her şeyin daha hafiflemesi tek tesellisiydi. Samuel Avakyan hiçbir şey belli etmiyor, Gabriel'le ilişkisinde Stepan'ın adını hiç anmıyordu. Zaten çocuğun adını babası da ağzına neredeyse hiç almıyordu. Hal böyle iken ya da tam bu nedenle, Avakyan gücünü son damlasına kadar Gabriel'e hizmet etmek için harcıyordu. Başka şeylerin yanı sıra, mangaların yeni bir listesini çıkarmıştı. Böylece Bagratyan savaşçıların sayısının yedi yüze düştüğünü öğrendi. Ama ölümün koparıp alarak yol açtığı bu büyük boşluk savaş gücünde önemli bir düşüş anlamına gelmiyordu. Ölenlerin tüfekleriyle İhtiyat Birliği'ndeki en iyi adamlar silâhlandırılabilirdi. Ya sonra! Savunma cephesi, orman yangını sayesinde belli bölümlerle sınırlanmıştı artık. Palamut Meşesi Geçidi hâlâ korlaşmış kömürlerle dolu kocaman bir ocaktı. Yaydığı ısı, kent çukurunda, genellikle akşama doğru duyguları tahrik ettiğinde hissediliyordu. Dolayısıyla, savunma hattının en zayıf noktası, artık her zaman için emniyetteydi. Sadece Damlacık'ın bu en büyük kesiminde değil, geniş çevresindeki bayırlarda, tümseklerde, tepelerde, devrilmiş ağaç gövdelerinin altında hâlâ tütüp durmaktaydı yangın. Lütufkâr bir el her şeyi Ermenilerin yararına yönlendiriyordu sanki. Bagratyan artık gereksizleşmiş kesimlerdeki birlikleri nihaî olarak dağıtmış, dağ eteğini ani baskınlardan ve Osmanlı gözcülerinden korumakla görevli güçlü bir nöbetçi zinciri kurmuştu. Mevcut olanaklar ve belirtilere göre, Osmanlılar, yıpranmış Ermeni oğullarını ezecek saldırıyı, büyük ihtimalle topçu tarafından da desteklenen on kat üstün güçle kuzeyden başlatacaktı. Balta sesleri aralıksız sürüyordu. Bu açık

hazırlıklara rağmen, Bagratyan, güney kesimine de bir gözcü grubu çıkaracak kadar dikkatliydi. Bu cesur gençler, akşam karanlığında Süveydiye'ye kadar ilerlemeyi göze almışlardı. Dönüşlerinde Orontes ovasında son derece az asker gördüklerini, zaptiyelerin ise yok denecek kadar az olduğunu bildirmişlerdi. Bütün birlikler köyler vadisinde toplanmıştı. Kayalık kule ve yine bir taş sağanağıyla karşılaşma fikrinin, generale rağmen, Osmanlı'ya hâlâ iflah olmaz bir korku verdiği anlaşılıyordu. Yine de Gabriel Bagratyan, yarın sabah Güney Kalesi'ni denetleme kararı aldı.

Akşam saatlerinde, yattığı yerde, karşısında yükselen tepelerdeki ağaçlara dikmişti gözünü; Stepan bunların arasından kaybolup gitmiş ve buna kendisi engel olamamıştı. Hâlâ komşuları yaklaşmıyordu. Bagratyan'ı gördüklerinde konuşmalarını kesip ayağa kalkıyor, önderlerini selâmlıyorlardı. Hepsi bu. İçlerinden biri bile Stepan'a ilişkin tek söz etmemişti. Belki cesaretleri yoktu. Herkes tuhaf, üzgün, araştıran bakışlarla süzüyordu adamı. Sadece Nurhan Çavuş, sanki söylemek istediği bir şey varmış da uygun anı bekliyormuş gibi sürekli arkasında dolanıyordu. Şimdi çoktan hak ettiği uykuya dalmıştı Çavuş, çünkü en gençler bile, yaşlı adama ve onun yorulmak bilmezliğine yetişemiyordu. Gabriel Bagratyan yirmi dört saattir ne Julietle'i, ne de İskuhi'yi görmüştü. Onun için bu daha iyiydi. Bütün bağları kopmuştu. Zaaf göstermemeliydi artık. Son çarpışma için sert ve özgür hissediyordu kendisini şu an. Dağın tepesinde, eylül akşamları artık epeyce serindi. Bazı yerlerde ara vermiş de olsa dönüp duran rüzgâr dinmemişti henüz. Bilincine henüz Stepan'ın tüyler ürpertici biçimde kırk kez katledilmesi yerleşmemişken yaşadığı o güzel mehtaplı geceler nereye gitmişti? Gabriel hâlâ karşısındaki siyah duvara bakıyor, zaman zaman ağaçların tepesinde rüzgârın uğultusunu duyuyordu. Düşmanlar ne kadar korkaktı! Böyle bir gecede, engelle karşılaşmaksızın, geçidin orada siper kazabilirlerdi. Aman canım, eğer topları varsa böyle numaralara hiç ihtiyaç duymayacaklardı. Bu durumda her şey çabucak son bulurdu. Ama belki de bu sonu beklememek, onlardan önce davranmak, bir kez daha plan yapmak gerekirdi. O, Gabriel Bagratyan, bugüne kadar yenilmemelerini sağlayan kurtuluş planlarının mimarı değil miydi? Önce savunma planını, bütün sistemi kurmuştu, sonra komitacılar, seyyar muhafız alayı, orman yangını... Önce davranmak?! Yeni bir fikir! Ama ne? Ama nasıl? Beyni bomboştu.

* * *

Gabriel Bagratyan ertesi gün planladığı gibi Güney Kalesi'ni denetliyordu. Ama daha önce obüslerin bırakıldığı yerde durdu; top namluları, biri kuzey tepesine, öteki ise Süveydiye'ye olmak üzere karşıt yönlere çevrilmişti. Gabriel, Stepan'ın ölümünden önce, elemanları haritasına göre saptamış bulunuyordu. Her şeye rağmen düşmanın saldırısına engel olmak ve durdurmak mümkündü. Cephane sandığında hâlâ dört şarapnalle on beş top mermisi vardı. Topların bakımı ve kullanımı için sekiz kişi Nurhan Çavuş tarafından güç bela eğitilmişti; bu adamlara Çavuş topçulukla ilgili en basit bilgileri vermişti.

Nurhan Çavuş, Avakyan ve bazı kısım komutanları, Gabriel'e teftiş gezisinde eşlik ediyorlardı. Güney Kalesi bölgesinde edindikleri ilk izlenimler hiç kuşku verici değildi. Sarkis Kilikyan serbest bırakıldıktan sonra, duvar yıkma mekanizmasını daha da iyileştirmeye vermişti kendisini. Levhalar yelpaze biçiminde kenara kadar uzanan dümenlerle büyütülmüştü. Böylece gevşek duvarın daha geniş bir yüzeyine çarpacaklardı. Ayrıca iki katına çıkarılmış bu levhalar, bol demir donanımı ve güçlü mandallarla sağlamlaştırılmıştı. Israrlı görünüşe inanılabilirse, bu mancınıklar, ağır taş kütlelerini Seleukos harabelerine kadar fırlatabilirdi. Bu tehlikeli oyuncaktan başka hiçbir şeyle ilgilenmeyen Kilikyan'ın aletin üzerinde çalışırken gösterdiği ısrarlı gayrette çocuksu bir şeyler vardı. Rus'un gayreti, posası çıkmış, tahrip edilmiş kişiliğiyle tam bir karşıtlık içindeydi. Gabriel, ilk andan itibaren, korkunç bir yaşamın kurbanı olmuş bu adamda yıkıntıya uğramış bir kaynağın varlığını hissetmişti. Kilikyan'la ilişkisi çözülemeyen gerginliklerle doluydu. İyi yetişmiş büyük kentlinin, bu kibar yurttaşın içinde bir şey, asker kaçağının özünde varolan radikal Hiç'likten korkuyordu. Sadece bir kez çatışmışlar, bu mücadeleden de Kilikyan utanılacak bir yenilgiyle çıkmıştı. Fakat galip Bagratyan, ne o zaman kendisini iyi hissetmişti, ne de bugün bile Kilikyan'la her karşılaştığında hissettiği güvensizliği yenebilmişti. Bu, açıklanması pek mümkün olmayan bir zaafıydı Bagratyan'ın. Kilikyan'ın onda yarattığı, ama herhangi bir özellik ya da hizmetle kazanılmamış saygıdan kurtulamıyordu bir türlü. Ne zaman karşılaşsalar, birkaç dostça söz ederek ya da hal hatır sorarak ilişkiye geçme girişiminde bulunuyor, ama her defasında alçakgönüllü girişim, hiç hoş olmayan biçimde başarısızlığa uğruyordu. Gabriel Bagratyan'ın Musa Dağ'da nasıl konuşacağını bilmediği tek insan Kilikyan'dı. Ya fazla yukarıdan konuşuyor ya da fazla eşit davranıyordu. Rus ise, her zaman, Bagratyan'ı reddetmenin bir yolunu buluyordu.. Örneğin şimdi, başkomutan, mekanizmaya yaptığı katkıları bir kez daha överken sırtüstü yatmaya devam

etmişti; bu, sadece küstahlık değil, hemen cezalandırılması gereken disiplin ihlâli anlamına geliyordu. Ama komutan bakışlarıyla öğretmen Oskanyan'ı arayarak yüzünü çevirmişti Kilikyan'dan. Öte yandan. Bagratyan'ın geldiğini duyan Oskanyan isterik bir korkuya kapılarak ortadan kaybolmuştu. Bagratyanlara karşı zehir saçtığı o iğrenç toplantıdan, başkomutana, ne Ter Haykazun'un ne hekim Bedros'un ne de Şatakyan'ın söz ettiğini bilemezdi elbette. Önderler Konseyi'nden ihraç edildiğinden bu yana Oskanyan'ın aklının iyice karıştığı anlaşılıyordu. Büyük ihtimalle bir Oskanyan Partisi kurmaya çalışıyordu. Güney Kalesi'nde kalmayan ama kendisini ziyarete gelmiş insanlara, günlerden bu yana, ağzı köpürerek bir şeyler anlatıyordu. "Fikir" dediği şey beyninde giderek daha netleşmişti. Ama bu fikir kendisinin değildi; yıllar önce, usta Krikor, felsefe konuşarak yaptıkları bir gezinti esnasında intihardan söz ederken, parıltılı bir anlatımla, "yaşama görevi"yle "Ölme hakkı"nı, tanınmamış ama isimleri kulağa hoş gelen yazarların yardımıyla birbiriyle kıyaslamıştı.

Güney Kalesi mevziinde denetçiler, kaba ihmalkârlıklara rastlamamışlardı. İşler manga düzeni kurallarına göre düzenlenmiş, nöbetçiler yerlerine yerleşmişti; ileri karakollar ise taşlı bayırın kenarında başlıyordu. Silâhların durumu da fevkaladeydi. Fakat görünürdeki düzene rağmen adamlar, Nurhan Çavuş'un hoşnutsuzluğuna yol açan biraz belirsiz, gevşek, kuşku yaratan tavırlar içerisindeydiler. On bir mangadan oluşan Güney Kalesi Birliği'nde asker kaçakları seksen beş kişiydi. Elbette bunların tümü güvenilmez tipler değildi, tersine çoğu, eziyet, falaka ve yol çalışmalarından kaçan masum askerlerdi. Suçun nedeni ne olursa olsun -içinde yaşadıkları sefalet, ruhsal çöküntü, kötü örnek- hepsi, kendilerine uygun en iyi davranış buymuş gibi, Sarkis Kilikyan'ın alaycı kayıtsızlığını benimsemişlerdi. Salına salına yürüyor, her şeyi alaya alarak avare avare dolaşıyor, küstahça sırtüstü yatıp maça beyi gibi kuruluyor, meydan okuyucu naralar atıp ıslık çalıyorlardı. Beklenen çarpışma dikkate alındığında böyle davranışlar umut verici değildi elbette. İnsan bunları bir birliğe dahil savaşçılar değil -hatta gerçek suçlular çetesi bile değil- ancak ıssız bir köşede bir araya toplanmış sefil ve itaatsiz serseriler sanabilirdi. Ne var ki Bagratyan meseleyi fazlaca önemsemiyordu. Bu adamlardan çoğu savaşta denenmişti; önemli olan da buydu. Ama Güney Kalesi kesiminde, seçme birliklere uygulananlardan daha farklı bir çizgi uygulanması mutlaka gerekiyordu.

Ancak asker kaçakları ateş yakarak fazla ileri gitmişlerdi. Güney Kalesi, batıda, Damlacık'ın denize eğim çizdiği noktada, kanat emniyeti

için yapılmış üç sipere sahipti. Siperler, ormanlarla kaplı taraçalar biçiminde Habaste'ye doğru inen dağın bitimindeki dik yamaca bütünüyle egemendi ve her türlü kuşatmayı olanaksız kılıyordu. Tam burada, yine duvarlarla güçlendirilmiş siperlerin elli metre aşağısında, açık ileri arazide, büyük eğlenceli bir ateş, askerleri dostça davet edermişcesine yanmaktaydı. Oysa önderlik tarafından bizzat izin verilmediği takdirde, açıkta ateş yakmak kesinlikle yasaktı. Ama bununla da kalmamışlardı. Ateşin etrafında, en aşağılık asker kaçaklarından başka, kent çukurundan bu dünyaya geçmiş iki kadın da vardı. Kadınlar, uzun bir sırığa geçirdikleri harikulâde keçi etlerini ateşin üzerinde kızartıyorlardı. Nurhan ve diğerleri kudurmuş gibi saldırdılar topluluğa. Gabriel ise, arkadan ağır adımlarla geliyordu. Çavuş asker kaçaklarından birini kirli gömleğinin yakasından tutup ayağa kaldırdı. Esmerimsi tenli uzun saçlı bu adamın küçük ve hareketli gözlerinin Ermeni gözleriyle en küçük bir benzerliği yoktu. Nurhan'ın kırlaşmış uzun başçavuş bıyığı öfkeden titriyordu:

"Seni bit yuvası! Bu keçileri nereden buldunuz?"

Uzun saçlı adam kurtulmaya çalıştı. Çavuş'u tanımamış gibi davranıyordu:

"Sana ne bundan? Sen de kimsin?"

"Al işte kim olduğumu öğren!"

Savurduğu yumruk herifi öyle şiddetle yıkmıştı ki neredeyse ateşin içine yuvarlanacaktı. İncinmiş gibi, yaltaklanarak kalktı ayağa:

"Neden vuruyorsun? Ne yaptım ben sana? Keçileri dün gece Habaste'den aldık..."

"Habaste'den öyle mi, lağım çukuru! Kamptan aldınız korkak caniler! Aç insanların son yiyeceğini çaldınız... Şimdi mesele anlaşıldı."

Uzun saçlı adamın bakışları, biraz ötede durmuş, bu nahoş durumu halletmeyi askomutanlarına bırakan Gabriel'i arıyordu:

"Efendi" diye yakındı tertemiz elebaşı, "biz insan değil miyiz, ötekilerden daha mı az açlık çekiyoruz? Ve bir de bizden iş bekliyorsunuz, gece gündüz çalışmak zorundayız, herhangi bir kışladan daha kötü..."

Bagratyan yanıtlamadı; ateşi söndürmeleri ve ete el koymaları için işaret verdi adamlarına. Nurhan Çavuş ise, kızarmış keçi butlarından birini sallayarak tehdit savurdu: "Şimdikinden daha kötü açlık çekeceksiniz! Birbirinizi yiyin!"

Uzun saçlı kollarını göğsünde kavuşturarak alçakgönüllülükle yaklaşmıştı Bagratyan'a:

"Efendi! Bize cephane verin! Sadece birer şarjörümüz var, bundan başka her şeyi elimizden aldınız. Cephanemiz olursa, karnımızı do-

yurmak için ava çıkar tavşan ya da tilki vurabiliriz. Kurşunumuzun bu kadar az olması hiç iyi değil. Osmanlılar gece gelebilir..."

Gabriel, asker kaçağını öylece bırakarak, arkasını döndü. Geri dönerlerken Arslan Nurhan hâlâ yatışmamıştı:

"Güney Kalesi'ne çeki düzen vermeli. İçlerinden en berbat yirmi kişiyi kovalamak iyi olur."

Gabriel Bagratyan'ın düşünceleri çoktan bu nahoş olaydan daha önemli başka şeylere kaymıştı:

"Olanaksız", diye yanıtladı dağınık bir halde, "Ermeni vatandaşlarını ölüme süremeyiz."

"Ermeni vatandaşları mı?"

Nurhan Çavuş alay edercesine kavis çizerek tükürdü yere. Gabriel'in gözünün önüne uzun saçlı adamın yüzü gelmişti:

"Beş bin insan arasında ayaktakımı da olur. Her yerde böyledir."

Nurhan Çavuş Gabriel'e kuşkuyla baktı:

"Bu tür suçlara göz yummak iyi değil..."

Bagratyan durdu, çavuşun tüfeğini kapıp dipçiğini sertçe yere vurdu:

"Bizim verebileceğimiz sadece bir ceza var, Nurhan Çavuş, işte bul Bunun dışında her şey gülünç olur! Kilikyan'ı, zavallı Krikor'a komşu olduğu o barakaya hapsetmek gülünç değil miydi? Ateşin çevresindeki çeteyi cezalandırmak için hepsini kurşuna dizmemiz gerekir."

"Bunu yapmalıydık!.. Fakat şimdi yeni bir düzenleme yapmalıyız efendi..."

Gabriel Bagratyan durdu:

"Yeni düzenleme yapacağım Nurhan Çavuş, yepyeni bir şey..."

Daha fazla konuşmadı, zira bu yeni şey hakkında kafası hâlâ net değildi.

Altı eylül sabahı kadınlar, ailelere düşen günlük miktarı almak için et masalarına geldiklerinde, bir çoğuna üstünde biraz sinir bulunan kemik düşmüştü. Her zamanki gibi köylere göre ayrılmış masaların başında dağıtım yapan muhtarların üzerine yürüdüler umutsuzluk içinde. Muhtarlar suçlular gibi küle kesmiş suratlarla teslim olmuşlardı. Dilleri dolanarak anlatmaya başladılar. Önderler Konseyi'nin talimatı gereğince, etin en iyi parçaları siperlere gönderilmişti, çünkü savaşçıların beklenilen savaşta güçlü olmaları gerekiyordu. Son kalan keçi ve eşekler ise - keçiler bebeklerin süt ihtiyacı için, dört eşek ise savaşta gerekeceklerinden- yine konsey kararıyla kesilmemişlerdi. Önümüzdeki günlerde, kadınların yiyecek bir şeyler bulmaya çalışmalarından başka çare yoktu.

Artık her türlü bitkiden, arbus taneleri, palamut, frenk inciri, yabanî üzüm taneleri gibi şeylerden, kök ve yapraklardan bir şeyler kaynatmak zorundaydılar. Böyle umutsuz öğütler veren muhtarlar bu esnada öfkeli kadınlar tarafından boğulup paralanacaklarını beklediklerinden büzülmüş, ellerini yüzlerine siper etmişlerdi. Fakat bambaşka bir şey oldu. Başlarını eğmiş ve öylece donup kalmışlardı. Gözlerindeki hummalı huzursuzluk, sürgün emrinin yıldırım gibi köylere düştüğü o zamanki paralize olmuş ifadeye dönüşmüştü. Muhtarlar rahat nefes aldılar; artık korkulacak bir şey yoktu. Kadın kalabalığı dağılmaya başlamıştı; yaşlı, genç, güzel, çirkin, ama hepsi de acınacak durumda güçten düşmüş, çökmüş yüzlerce kadın. En sağlamlarını bile rüzgâr savurabilirdi. Boş dağıtım masalarına arkalarını dönmüş gidiyorlardı. Sayısız ayak, sanki çıplak tabanlarında ya da eskimiş pabuçlarının topuklarında Damlacık'ın taşlı zavallı toprağını beraberlerinde sürüklemekle yükümlüymüş gibi, ağır ağır harekete geçti.

Kısa bir süre sonra bütün kalabalık, yelpaze biçiminde dağ platosuna akmış, dik yamacın kayalıkları arasında dağılarak, büyük yangının atladığı vadi tarafının yeşil boşluklarına kadar gitmeyi göze almıştı. Kalabalığın içinde, annelerinin bacaklarının arasında dolaşıp işlerine engel olan üç dört yaşındakiler de dahil çocuklar da vardı. Eskisi gibi Kuzey Geçidi'nin ötesine gidilebilseydi yiyecek bir şeyler bulma umudu olabilirdi belki. Fakat savunma sınırları içinde kalan bölge, vahşi bir köpekten kalmış kemik parçası gibi, kurumuş ve tamtakırdı. Kadınların bir kısmı, daha önceki seferlerden geriye kalanları çalılardan koparmak için arbutus ve yaban mersini yetişen yerleri yüzüncü kez gözden geçiriyorlar, başkaları, büyük ve etli meyveleri son derece leziz olan frenk incirinin yetiştiği yerlere ulaşmak için kayalık duvarları tırmanıyordu. Fakat neye yarardı ki? Düşünceler yağ, un, bir parça koyun tereyağı, biraz peynir peşindeydi. Yenilen herhangi bir şey, o an yağ ve ekmeğe duyulan kurgulanmış beklentiyi değil, sadece mideyi uyuşturuyordu. Son günlerde, herkese bir parça tadımlık dağıtılan Ağa'nın kahve ve şekeriyle katı, kupkuru ve kayış gibi eşek eti -yüzücülerin getirdiği peksimetler kayda değmezdi- mutlak açlık karşısında duyulan o hastalıklı azınlığı yükselen nedenlerin çoğalmasını sağlamaktan başka bir işe yaramamıştı.

Papaz Aram'ın balıkçılık işi de rast gitmemişti. Doğru dürüst araç gereç olmadığı için, kıyıya çarpan dalgalara dayanıklı bir sal yapılmamış, ağların da işe yaramadığı görülmüştü. Öte yandan, kuş çatalı ve kapanlar gereği gibi olmasına rağmen şans, kuş avcılarının da yüzüne

gülmemişti. Kuzeydeki sayfiye yerlerini henüz terk etmemiş olan kuşlar ortalıkta yoktu; bıldırcın, çulluk, yaban güvercini ise, böyle çocukça numaraların tuzağına düşmüyorlardı. Sadece Nunik, Vartuk, Manuşak gibilerinin şansı vardı. Çok eski zamanlardan bu yana ne bulurlarsa *onu yemeye alışmış bu insanlara, aşağıda vadide de, burada Damlacık'ta da*, otuz yedi günden bu yana, çöp bile düşmüyordu. Nunik, zavallı kadınlara acımıştı. Her zaman topluluğun dışında yaşamış mezarlık halkı, dışlanmışlığını doğal karşılamaktaydı. Ağıtçı kadınların, dilencilerin, körlerin, sakatların, hastaların, delilerin, normal insanlar arasında bulunmamaları gerektiği konusunda hiçbiri kuşku duymuyordu, o nedenle de, parıltılı varlıklarının bedelini ağır çalışarak ödemek zorunda olan yurttaşlarına karşı kinci bir nefret beslemiyorlardı. Hele ölüleri ağlayarak uğurlayan, yeni doğanları kötü ruhlardan koruyan ağıtçı kadınlar, kendilerini, her şeye rağmen, değer verilen, saygınlıkları tartışılmaz kişilikler olarak hissediyorlardı. Dünyaya gelişlerinde ve dünyadan *gidişlerinde kuşaklara yardım eden onlardı. Gerek kilisenin, gerekse de* Ter Haykazun'un kullanması yasak olan ruhsal selâmetin önemli gizli çarelerini, belli ölçüde, büyü uygulamasıyla idare ediyorlardı. Ne var ki Nunik bile, ekmek ve yağı yoktan var edemezdi, ama kendi beslenme kaynaklarından birini feda ederek yardımda bulundu. Yüz yaşında olduğundan kuşku duyulmayan bu yaşlı kadının, kayalıklardan birine kolayca kendisini bırakarak bastığı yeri zayıf esmer ayaklarıyla kontrol edip sağlam durmaya çalışması, kısa süre sonra kaya yarıklarından birinin içinde kaybolmak üzere, kendinden emin, jimnastik yaparmış gibi aşağı inmesi, inanılmaz bir manzaraydı. Nunik'i izlemeyi sadece üç kız göze almış, öteki kadınlar ise şaşkınlık içinde bakakalmışlardı. Yaşlı *kadının peşinden giden genç kızlar yerlerinden zor kıpırdıyorlardı: ka*yaların üzerinde biten otlara sıkıca tutunmuşlardı, ayakları her adımda titriyor, madenî takıları korkuyla şıngırdıyordu. Ama sarf edilen cesarete değmişti. Nunik kaya yarıklarından birinde martı ve öteki deniz kuşlarının yumurta bıraktıkları bir yeri keşfetmiş, kadınlara da göstermişti. Birkaç sepet dolusu küçük martı yumurtası götürebileceklerdi kampa. Ama bu yumurtaların bin aileye dağıtıldığı düşünüldüğünde, yokluğa önemli bir katkı sağlamıyordu elbette.

* * *

Kadınların umutsuz seferi sürerken Önderler Konseyi toplanmıştı. Kimse, hükümet barakasında son kez bir araya geldiklerini bilmiyordu.

Yoğunoluklu Krikor'un öldüğü yatağın önünde kendisiyle dünyanın arasına koyduğu kitap duvarı hâlâ öylece durmaktaydı. Kitaplar sahiplerinin arkasından ölmüşlerdi sanki; kaskatı donmuşlar, ceset katılaşmasından koruyucu kesme taşlara dönüşmüşlerdi. Fakat ölümün dokunduğu sadece kitaplar değildi. Ter Haykazun'un balmumu rengindeki yüzü, ölü maskesi gibiydi. Çekingen ve ulaşılmaz papaz gözleriyle toplananları saydı. Ter Haykazun'un yasağına rağmen gelmeyi göze alamayan Hrant Oskanyan'ın dışında herkes oradaydı. Oskanyan'ın arkadaşı, Ter Haykazun'dan eskiden beri nefret eden olağanüstü zayıf Asayan da gelmişti. Suskun adam, kilise ilâhicisini, toplantıya yarım saat kalasıya kadar, kendi öcünü alması, önderler arasında karışıklık yaratması, karşıtlıkları durmaksızın keskinleştirmesi için hırçın ısrarlarıyla işlemişti. Asayan, kilise ve okuldaki eski baş belasına bugün de her türlü zorluğu çıkarmaya hazırdı. Toplantıya en son hekim Bedros geldi. Her geçen gün daha çarpıklaşan çürümüş bacakları üzerinde kitaplara doğru sallanarak yürüdü, boş hücreye uzun uzun baktıktan sonra toplantıya döndü:

"Eczacıyı analım! O deli bir herifti, Tanrı biliyor, ama Krikor gibisi bir daha dünyaya gelmez..."

Ölünün arkasından yapılan bu konuşma oldukça kabaydı, ama konuşmacıyı çok etkilemişti; aniden derin bir iç geçirdiği duyuldu. Ter Haykazun ellerini kavuşturmuştu:

"Doktor haklı. Krikor'u bir dakika süreyle analım. O sonu beklemedi. Tanrı rahmet eylesin."

Diğerleri de ellerini kavuşturup içlerine daldılar. Bir çoğu açısından bu sadece bir formaliteydi. Oysa Gabriel Bagratyan yüzünü göstermemek için -yüzünün gerilmesinin nedeni Krikor değildi elbette- başını iyice eğmişti. Bu alelacele anmadan sonra Ter Haykazun, sözü hemen papaz Aram'a verdi. Bugünkü görüşmelerin ve toplantının talihsiz sonu Aram Tomasyan'la Gabriel Bagratyan arasındaki gerginlik tarafından önceden belirlenmişti. Papaz Gabriel'le hâlâ konuşmamıştı. Kendi vicdanı önünde kararsızlığını haklı göstermek için bir dizi neden ileri sürüyordu. Birkaç gündür, balık avında talihlerinin yaver gitmesini boşuna bekleyerek, sürekli aşağıda kıyıda kalmaktaydı. Kampa çok seyrek, Ter Haykazun çağırırsa gidiyordu. Kendi kendisine bulduğu en uç bahane buydu. Ayrıca hekim Bedros, hastaya sürekli bakması için karısını gönderince en büyük rezaletin önüne geçilmişti. Bagratyan da artık Kuzey Mevzii'nde yaşıyor, tanıkların belirttiğine göre de, Üç Çadır Mevkii'ne hiç gitmiyordu. Daha da çoğaltılabilecek benzer saptamalarla papaz ruhunu yüzeysel olarak sakinleştirmekteydi. Fakat temelde, duygularına

ilişkin gerçeği çok iyi biliyordu. Konuyu Bagratyan'la konuşmaktan aşamadığı bir ürkeklik duymaktaydı. İffet, saygı ve isteksizliğin acı veren karışımından oluşan bir duyguydu bu. Ve sonra Aram İskuhi'yi seviyordu; karşılaşmak istemediği, karısı Hovsannah'ın ona karşı dizginsiz suçlamalarda bulunduğu şu anda, daha çok seviyordu. Kulaklarında sürekli kız kardeşinin sözleri çınlamaktaydı: "On dokuz yaşındayım ve yirmi yaşında olmayacağım." Tomasyan anlaşmazlığı keskinleştirmek istemiyordu. İskuhi'nin aileyle ilişkisini tamamen kesmek de dahil her şeye kararlı olduğunu biliyordu; Üç Çadır Mevkii'ni terk etmesi için yalvarmaya giden babasına açıkça söylemişti bunu. Neden daha fazla acı çekmeli, diye düşünüyordu Tomasyan. Günler ağır ağır geçiyordu, bir sonraki, son olabilirdi. Bir şey daha: İskuhi hiç yalan söylemezdi, konuya ilişkin söylediği mutlaka doğruydu: "Bagratyan'la aramda bir şey olmadı." Demek ki büyük günah işlenmemişti. Belki de Tanrı her şeyi değiştirecek yepyeni, hiç beklenmedik bir yol gösterecekti. Papaz Aram bu yolun ya da çarenin bulunması için her gün dua ediyordu, bu yolun, çarenin izini bulduğuna da inanmıştı.

Gabriel Bagratyan'la ilk karşılaşması Aram'ı çekingenlik ve öfkeyle doldurdu. Stepan'ın ölümünden bu yana ilk kez görüyor olmasına rağmen tek taziye sözcüğü çıkaramamıştı ağzından. Doğrudan konuşma esnasında da ona bakmaktan kaçınması, herkesin dikkatini çekmiş olmalıydı. Toplantı, Tomasyan'ın umutsuz durum üzerine verdiği raporla başladı:

"Karar uygulandı. Bütün eti dağıttık. Sadece son parçayı mangalar için gizlice bir kenara ayırdık. Fakat bu da en çok iki gün yeter. Eğer daha önceki günlerde dağıtılan yiyecek perhiz olarak değerlendirilmezse kadın ve çocuklar ilk perhiz günlerini yaşıyorlar."

Muhtar Kebusyan, son kez kendisinden yana çıkanların hazır olduklarını şaşı bakışlarıyla güvence altına aldıktan sonra, elini kaldırdı:

"Mangalara yiyecek verirken kadın ve çocuklara oruç tutturmanın nedenini anlayamıyorum. Oysa genç ve güçlü adamlar bunu daha kolay taşıyabilirler."

Bu noktada tartışmaya hemen Gabriel Bagratyan müdahale etti:

"Bunu anlamak çok kolay muhtar Kebusyan. Savaşçılar şimdi her zamankinden daha güçlü olmak zorundalar."

Savunma komutanını desteklemek için Ter Haykazun beslenme sorununda kaydırmıştı tartışmayı:

"Gabriel Bagratyan bize mangaların genel güçleri hakkında düşüncelerini açıklayabilir mi?"

Gabriel, Nurhan Çavuş'a doğru bir el işareti yaptı:

"Mangaların durumu son savaşta olduğundan daha kötü değil. Şaşırtıcı, ama böyle; Nurhan Çavuş bana hak verecek. Öte yandan, savunma mevzilerimiz, o zamana göre daha güçlü, daha iyi. Osmanlı'nın saldırı olanakları ise son derece azalmış durumda. Genel olarak, sadece kuzeyden saldırabilirler, hazırlıklar da bunu kanıtlıyor zaten. Kaleye, generale rağmen, saldırmayı göze alamazlar; bu kesin gibi. Herkesin bildiği gibi Güney Kalesi'ndeki adamlar yüzümüzü ağartacak durumda değiller. Ama, orayı düzene sokması için, Nurhan Çavuş'u birkaç günlüğüne yollamak niyetindeyim. Osmanlı'nın kuzeyden yapacağı saldırı şimdiye kadarkinden çok korkunç olacak. Kaç topları olduğu çok önemli. Henüz bunu öğrenemedik. Her şey buna bağlı. Yani yeni bir çare bulamazsak... Neyse bu konu hakkında daha sonra konuşacağım..."

Her zaman yaptığı gibi, başı önde, üşüyormuş gibi dinleyen Ter Haykazun, şu önemli soruyu sormadan edememişti: "Pekâlâ, ya sonra?"

Toplantının bitmesine ve serbest kalmaya yakıcı bir istek duyan Gabriel Bagratyan, bu boğucu mekân için fazla gür olan sesini yükseltti:

"Düşünelim bir kere! Şu an dünyada milyonlarca erkek siperlerde; aynı bizim gibi. Ya savaşmayı bekliyor ya savaşıyor, kan akıtıyor, ölüyorlar; aynı bizim gibi. Beni huzura kavuşturan, teselli eden tek düşünce bu. Bunu düşününce, o milyonlardan birinden daha kötü, daha şerefsiz olmadığımı hissediyorum. Benim gibi sizler de! Savaşırsak Fırat kıyılarında çürüyen pislik olmayacağız. Savaşırsak onurumuzu, saygınlığımızı koruyacağız. O nedenle savaştan başka hiçbir şey görmemeli, istememeliyiz."

Fakat durumun böyle kahramanca yorumlanmasını pek az insanın paylaştığı görülmekteydi. Haykazun'un "ya sonra?" sözü konsey üyeleri arasında yayılmıştı. Gabriel şaşırmışçasına bakıyordu çevresine:

"Ya sonra? Bu konuda hepimizin hemfikir olduğunu sanıyordum. Ya sonra? Umarım sonrası yoktur!"

Arkadaşına yardımcı olmak için uygun fırsatı yakalamıştı Asayan. Esmer öğretmen, güvensizlik yaratacak hiçbir şeyi kaçırmamasını, yani uygun olduğu her yerde "hain" Gonzague Maris ve Ağa'nın gizemli ziyaretine işaret etmesini yalvararak istemişti, Kilise ilâhicisi yapmacık bir tavırla öksürerek söze girdi:

"Kahramanca ölüm, efendi, bütünüyle kişisel yararların dışında bir şey değil. Ben de başka bir şey istemiyorum. Değerli eşiniz hakkında herhangi bir yargıya varmak niyetinde değilim. Ama birkaç gün önce ziyaretinize gelen Osmanlı paşasıyla, belki de eşiniz için bazı anlaşmalar

yaptınız. Kim bilebilir. Fakat sorabilir miyim bizim kadınlarımız, kız kardeşlerimiz, kızlarımız ne olacak?"

Karakteri gereği Gabriel Bagratyan, kötülük ve seviyesizliğin zehirli oklarına karşı her zaman tetikte değildi. Söylenenlerin gerçek anlamını kavraması için bir süre geçmesi gerekiyordu. Şimdi de hiçbir şey anlamadan Asayan'a bakıyordu şaşkınlıkla. Ancak artık Bagratyan'ı iyice tanımış olan Ter Haykazun, hemen yardımına koştu:

"Şarkıcı ağzını kapa, seni uyarıyorum! Ama eğer Antakyalı Rıfat Bereket Ağa'nın Efendi'yi neden ziyaret ettiğini öğrenmek istiyorsan, bunu sana söyleyebilirim. Gabriel Bagratyan, şu an çoktan Ağa'nın güvenlikli evinde oturuyor, huzur içinde ekmek ve pilavını yiyor olabilirdi, *çünkü yaşlı Türk, Gabriel'e onu kurtarmayı önermek, gerekli olanakları* sunmak için geldi. Fakat dava arkadaşımız Bagratyan, bize sadık kalmayı, son ana kadar görevini yerine getirmeyi tercih etti."

Bu açıklama uzun, belli ölçülerde şaşkın bir sessizliğe yol açmıştı. Aslında Ter Haykazun'un yaptığı, zorunlu olarak, Bagratyan'ın güvenini kötüye kullanmaktı, çünkü onun dışında bir de hekim Bedros biliyordu gerçeği. Ağa'nın gelişini, halka, Bagratyan'ı dostça ziyaret ettiğini söyleyerek açıklama konusunda üçü de hemfikir olmuşlardı. Sessizlik sürüyordu. Bu sessizliğin, toplantıya katılanların tümünün, Gabriel'in soylu davranışına duydukları saygıyı ifade ettiğine inanmak yanlış olur. Örneğin muhtarlar hiç de böyle hissetmemişlerdi. Her şeyin en iyisini bilen bu halk adamlarından her biri, içinden, aynı durumda kendisinin nasıl davranacağı sorusunu sormuş ve her biri, yine kendi kendilerine, yaşlı ve kurnaz Avedis'in Avrupa'dan gelmiş torununun, densiz bir soytarı ve budala gibi davrandığı konusunda ortak fikre varmışlardı.

Şaşkın sessizliği ilk bozan Aram Tomasyan oldu:

"Gabriel Bagratyan'ın" diye başladı konuşmasına, ama hasmına bakmıyordu, "duyguları bir militarist, bir subay olarak şekillenmiş. Beni de kimse savaşmaktan kaçmakla suçlayamaz, ama ben bir militarist gibi hissetmiyorum. Benim duygularım başka. Hepimizin hissettiği Bagratyan'dan farklı; bunu reddetmek mümkün değil. En fazla üç gün sonra, rahatsız edilmeden açlıktan ölmek için, yeniden eşitsiz bir savaşa girişip kan akıtmanın anlamı var mı? Açlıktan ölmek bile hayal edemeyeceğimiz bir şanstır bizim için. Böylece ne yapmış olacağız?"

Bu ana kadar Aram'ın düşündüğü "çare" doğru dürüst gerçekliği olmayan belirsiz bir düşünce oyunuydu. Fakat Gabriel'e karşı çıkma konusunda açığa çıkan öfkeli dürtü, belirsiz plana aniden belli bir biçim vermiş, inceden inceye düşünüldüğü izlenimini yaratmıştı:

"Ter Haykazun da dahil hepiniz, burada Damlacık'ta yapılabilecek hiçbir şey kalmadığını ve Osmanlı'yı ya da açlığı bekleyeceğimize, önce kadınlarımızı, sonra kendimizi öldürmemizin daha iyi olacağını kabul etmek zorundasınız. O nedenle, yarın, öbür gün, olabildiğince çabuk, dağı terk etmeyi öneriyorum. Bunun ne biçimde gerçekleştirileceğini ayrıntısıyla konuşuruz. Kuzeye giden yolu seçebileceğimizi düşünüyorum; elbette tepelerden değil -çünkü bu yol Türkler tarafından kesildi- sahilden yürüyeceğiz. İlkin hedef olarak Ras el Chansir'in bayırları düşünülebilir. O bölgedeki küçük koylar oldukça korunaklı, ayrıca burada olduğundan mutlaka daha çok balık vardır, sala ihtiyacımız olmaz, ağlar yeter. Bu konuda söz veriyorum size..."

Aram'ın söyledikleri belki de olduğundan daha az fantastik duyuluyordu. Konuşma öncelikle eylemlilik önermiş, böylece de belirsiz de olsa, Damlacık'taki ölüm kozasını parçalamak için coşkulu bir umut yaratmıştı. O ana kadar kıpırdamadan duran başlar, şimdi hafif bir rüzgâr tarafından harekete geçirilmiş gibi yavaş yavaş sallanıyordu, yüzlere renk gelmişti. Sadece, söz istemek amacıyla elini kaldıran Bagratyan' da herhangi bir değişiklik yoktu:

"Papaz Aram güzel şeyler hayal etmiş. Daha önce benim de benzer hayallere kapıldığımı itiraf etmeliyim. Fakat düşünceleri, uygulanabilirlilikleri ile doğrulamak zorundayız. Pekâlâ -sorumlu komutan olarak yapmamam gerekeni yapıp- en iyi ihtimalle gece vakti, askerlerin arasından geçip Ras el Chansir'e ulaştığımızı varsayıyorum. Sorumsuzluğumu daha ileriletip, zaptiye ve askerlerin, aydınlık kayalık sahilde -ikinci dördün olduğunu anımsatırım- dört-beş bin insandan oluşan dağınık kafileyi görmeyeceklerini varsayıyorum. Pekâlâ! Herhangi bir engelle karşılaşmadan burnun kayalık yamaçlarına vardık diyelim. O noktada, önce büyük bir çıkıntıyı dolaşmak zorunda kalacağız, çünkü küçük koylar kayalıklarla burnun ötesinde kesişiyor... Sözümü kesmeyin papaz, söylediklerime güvenebilirsiniz harita tamamiyle aklımda... Bu koylar sadece çıplak yarıklardan mı oluşuyor, yoksa yaşanabilecek yerler var mı bilmiyorum. Fakat ben bir kez daha Tomasyan'ın yararına en iyi ihtimali göz önüne alıyorum. Yani yeterli bir kamp yeri buluyoruz. Askerlerin yerimizi altı gün -hadi sekiz diyelim- içinde keşfedecek kadar kör olduklarını da düşünelim. Fakat şimdi kendi kendime en önemli soruyu sormak zorundayım: Ne kazanmış olduk? Yanıt? Bildiğimizi bilmediğimizle değiştirmiş olduk sadece. Kadın ve çocukların aç, bitkin bedenlerini, belki de aşmaları mümkün olmayan yolsuz kayaların üzerinde tırmanmak zorunda bıraktık. Alıştığımız kampın yerine, güçsüz, araç gereçsiz yeni bir yerleşim

kurmak zorundayız şimdi. Bunu herkes kabul eder sanırım! Yük hayvanlarımız yok, o nedenle bütün yatak ve örtülerimiz, bütün mutfak malzemelerimiz ve aletlerimiz elbette Damlacık'ta kalacak. Oysa eşyalarımız olmadan yeni bir yaşama başlayamayız; ekmek ağaçlarıyla dolu cennete gitsek bile böyle. Bunu papaz da inkâr edemez. Osmanlı'nın çok çekindiği, denenmiş, güçlü bir istihkamı bırakıyoruz. Her yere egemen olan yüksekteki yerimizi, hiçbir siper olanağı bulunmayan aşağıda, umutsuz bir yerle değiştiriyoruz. Bir saat içinde yakalanırız Tomasyan. Ama büyük bir avantajımız olur tabiî. Aşağıda kendimizi denize atmamız, buradan, kayalık taraçadan atlamaktan daha kolay olur. Her neyse de, korkarım ki balık avlayacağımıza balıklara iyi bir ziyafet çekeceğiz."

Aram Tomasyan, Gabriel Bagratyan'ın bu açık anlatımını hırçın sözlerle durmadan kesmişti. Belirleyici olan bu anda, kör duygulara yenilmemesi gerektiği yönünde kendisini uyaran aklının sesi giderek gücünü yitiriyordu. Neredeyse hiç egemen olamadığı sert ses tonuyla Bagratyan'a saldırırken, hâlâ yüzüne bakmıyordu:

"Gabriel Bagratyan görüşlerini her zaman aynı egemen tavrıyla savunur. Bizim de kendi aklımız olabileceğini hiç kabul etmez. Biz zavallı köylüleriz, o bizim çok üstümüzde. Neyse, bunu inkâr etmek niyetinde değilim. Biz onun ayarında olmayan basit köylüler, basit zanaatçılarız. Fakat bize bunca çok soru sorduğuna göre, ben de kendisine birkaç soru sormak istiyorum. Eğitim görmüş bir subay olarak Damlacık'ta iyi bir istihkam kurdu, kabul! Fakat bugün bize bu istihkamın ve Damlacık'ın ne yararı var? Hiç! Tam tersine kurtuluş için son yolu denememizi engelliyor. Eğer Osmanlı'nın biraz aklı varsa yeni bir çatışmaya girmez, çünkü birkaç gün içinde, nasılsa hiç kayıp vermeden ulaşacaklar hedeflerine. Çarpışma olsa da olmasa da, ölümden kurtulmak için yeni fikir, yeni girişim nerede? Burada alışılmış koşullarda yok olmak daha kolay elbette. Hiç olmazsa yorulmamış olur insanlar. Oysa ben, bu tembel kabul edişi, bu çaba sarf etmeden mahvoluşu aşağılayıcı buluyorum. Ve en önemli soru: Gabriel Bagratyan, açlığa karşı ne gibi önerilerde bulunuyor? Balık avı girişimimi alaya alması yeterli mi? Ne yazık ki bu yapılan tek şeydir. Eğer bütün güçlü adamlara durmadan silâh talimi yaptırılacağına, balık avı konusunda destek verilseydi başarılı da olurduk..."

Şimdiye kadar hiç olmazsa görünüşte sükûnetini korumuş olan papaz, ayağa coşkuyla fırlayıp bağırmaya başlamıştı:

"Ter Haykazun, ciddi bir öneri sunuyorum. Elimizdeki bütün hayvanlar kesilsin, kızartılsın ve dağıtılsın. Önümüzdeki gece, en geç ertesi gece yola çıkalım. Balığın bol olduğu bir koyda kamp kuralım!"

Bu önerinin hızı ve sert üslûbu kıt anlayışlı kafaları karıştırmıştı. Muhtarlar oturdukları sıralarda, dua eden Müslümanlar gibi, huzursuzca ileri geri sallanıyor, Aram'ın babası yaşlı Tomasyan ise korkuyla gözlerini kırpıştırıyordu. Terleyen kelini silen Kebusyan'ın ağzından aniden şu sözler dökülmüştü:.

"Keşke sürgüne gitseydik... Canlı ya da ölü... Daha iyi olurdu..."

Tam bu sırada Ter Haykazun, kisvesinin kolundan buruşuk bir pusula çıkardı. Sadece derin derin iç çeken Kebusyan'ı yanıtlamak için değil, Damlacık'ı, Aram'a karşı savunmak için de iyi bir fırsat doğmuştu. Kader pusulasını oldukça yavaş bir sesle, neredeyse ifadesiz okudu:

"Harutyun Nohutyan, Bitias Papazı. Süveydiye sahilindeki Yoğunoluk başpapazı Ter Haykazun'a. Önce sana din kardeşim Ter Haykazun ve Musa Dağ'da ya da şimdi başka yerde -ama inşallah hâlâ dağdasınızdır- bulunan sevgili hemşerilerime, barış ve uzun ömürler diliyorum. Bu mektup Tanrı isterse sana ulaşacaktır; iletmesi için iyi yürekli bir Osmanlı subayına veriyorum. Tanrı'ya inancımız korkunç bir sınavdan geçirildi, eğer inancımızı kaybetseydik, Tanrı bizi mutlaka affederdi. Sana yazarken, melekler kadar iyi, yiğit, zavallı eşimin cesedi yanımda yatıyor. Hatırlayacağın gibi o hep benim yaşamım için kaygılanır, sağlığımın bozuk olması nedeniyle yorulmama, dışarıya başım açık çıkmama, günahkâr bir zaafım olan keyif verici içkileri fazla içmeme izin vermezdi. Şimdi her şey değişti. Onun duaları kabul oldu ve benden önce açlıktan öldü, kötü kadın! Son işi, bozkırın sabah soğuğunda kendi atkısını bana zorla vermek oldu. Tanrı beni Eyüp gibi cezalandırıyor. Güçsüz, hasta, öksüren, zavallı ben, binlerce kez lânet okuduğum bir türlü tükenmeyen güce sahibim. Oysa bu dünyadaki koruyucum öldü, ben herkesten sonra öleceğim. Cemaatimden genç erkekler Antakya'da bizden ayrıldılar, onlara ne olduğunu bilmiyoruz, ötekiler ise -yirmi yedi kişinin dışında- hepsi öldüler. Ve ben yeterince güçlü ve değer olmayan ben korkarım ki en son öleceğim. Bazı komisyonlar geldiği için şimdi bize her gün biraz ekmekle bulgur veriyorlar, ama bu çektiğimiz eziyeti sadece uzatıyor. Belki bu günlerde çok sayıda cesedi gömmek için İnşaat Taburu da gelir. Böylece eşimi de almış olacaklar elimden ve buna minnettar olmak zorundayım. Kâğıt bitti. Hoşçakal Ter Haykazun. Ne zaman birleşeceğiz..."

Papaz, son satırları da resmî bir açıklamaymış gibi, tekdüze ses tonuyla okumuştu. Buna rağmen, erkeklerin sakallı başlarına denk bir ağırlıkla asılan her hece başları aşağı çekiyordu. Hekim Bedros, bıçak gibi çentikli ve paslanmış sesini yükseltti:

"Bundan sonra Tomas Kebusyan, sürgünün nimetlerine özlem duymaz herhalde. Burada, yukarıda, otuz sekiz gün kendi hayatımızı yaşadık, zordu, ama son derece şerefliydi bana göre. Hiçbirimizin daha sonra onur duyma olanağına sahip olmamamız çok yazık. Ayrıca Ter Haykazun'un Nohutyan'ın mektubunu sunak meydanında halka okumasını öneriyorum."

Öneri hararetle onaylandı. Çünkü kent çukurunda, mızmız Kebusyan'ın "keşke sürgüne gitseydik" lâfı çoktandır dolanıp duruyordu. Gabriel uzunca süre, kendi düşüncelerine dalmış halde öylece oturmuştu. Zaten ufak tefek papazın mektubundan daha önce haberdardı. Kafası, toplantı esnasında papaz Aram'ın kendisine karşı düşmanlık dolu öfke patlamasıyla meşguldü. Gabriel nedenin İskuhi olduğunu biliyordu. Ve tam da bunun için, Aram'ın yaralayıcı üslûbuna karşılık vermek istemedi. Büyük bir şey önerecekti. O nedenle sözcüklerinde çok yumuşak ve uzlaşmacı olmaya çalışıyordu:

"Papazın plan ve eylemlerini alaya almak aklımdan bile geçmez. Baştan beri balık avı planının iyi olduğunu söylüyorum. Eğer başarı elde edilemediyse bunun nedeni düşüncenin olumsuzluğu değil, elimizdeki kötü araç gereçtir. Yeni kamp kurma fikrine gelince, görevim gereği, bunun sadece uygulanamaz olduğunu değil, sonumuzu hızlandırıp daha da kötüleştireceğini anlatmak zorundaydım. Buna karşılık papaz Aram, çok haklı olarak benim açlığa karşı ne yapmayı düşündüğümü sordu. İyi dinleyin! Şimdi bütün sorulara yanıt vermiş olacağım."

Gabriel Bagratyan da, bir anlamda, papaz Aram gibi doğaçlama yapıyordu. O da, şu anda şiddetle geliştirdiği düşünceyi, gece, başka düşüncelerle birlikte, çok da ciddiye almaksızın, evirip çevirmişti. Ama böyledir: Bir düşünce ya da amaç, söze dökülünce gerçekliğin ilk aşamasına ulaşır ve kendine özgü bir ağırlık kazanır. Arslan Nurhan, Şatakyan ve destek beklediği öteki insanlara döndü:

"Kuşatma altında bulunanların eskiden beri kullandıkları bir yol var... Askerler kamplarını Musa Dağ'a taşıdılar. Altı ya da sekiz bölüğe, Tanrı bilir ne kadar zaptiyeye sahip olsalar bile, birliklerin çok büyük bölümünü dağı kontrol altına almak için kullanmak zorundalar. Kebusiye'den Arsus'a kadar mesafenin ne kadar uzun olduğunu düşünün. Açlıktan ölmemizi istedikleri için, saldırıya geçmeden birkaç gün daha bekleyecekleri açık. Hareketi yönetecek generalin gitmesi de kanıtlıyor bunu. Onlar için ne kadar önemliyiz!.. Generalin, subay, kaymakam ve belki de başka önemli kişilerle en kısa zamanda geri döneceğini ve evime yerleşeceğini düşünüyorum... Baskın yapmak istiyorum, anlıyor musun

Ter Haykazun? Şöyle! En iyi mangalardan baskın grubu kuracağız. Sayısı dört yüz mü olur beş yüz mü olur, henüz bilmiyorum. Akşama kadar hareketin bütün ayrıntılarını düşünüp hesaplamış olacağım. Yangın yerleri arasında vadiye inebileceğimiz yeterli yollar var. Bunlar iyice araştırılacak. Bildiğim kadarıyla, Osmanlı aşağıda, geceleri vadiyi ve etekleri denetleyen devriyeler çıkarıyor. İki devriye arasındaki arayı yakalamak gerekiyor ki bu pek zor değil. Gece yarısından sonra saat iki ya da üçte baskın yapacağız... Nasıl?... Hayır Yoğunoluk'a değil, o kadar ilerleyemeyiz, bütün gücümüzle benim evimi basacağız. Evi koruyan muhafız birliğinin sayısını daha önce öğrenmek gerekir elbette. Subayların hizmetini gören erlerin dışında, en fazla bir zaptiye ya da piyade takımı olduğunu sanıyorum. Kapı nöbetçileri öldürülüp bahçe ve binalar işgal edilecek. Bunun dışındaki ayrıntıların burada konuşulması gerekmez. Bu benim ve Nurhan Çavuş'un işi. Tanrı'nın yardımıyla generali, kaymakamı, müdürü, yüzbaşıyı ve öteki subayları esir alacağız. Eğer baskın başarılırsa, iki saat içinde, bu nüfuzlu beylerle birlikte birçok yük hayvanı, belki de un ve ekmek bile kent çukurunda olacak."

"Şimdi de Bagratyan hayal kuruyor" diye gakladı Oskanyan'ın elçisi olan kilise ilâhicisi. Oysa iyi huylu Şatakyan coşkuyla fırlamıştı ayağa:

"Bence Bagratyan her zamanki gibi tek cesur düşünceye sahip. Bu düşünce öncekilerden daha mükemmel. Gerçekten de köşkü ele geçirebilir, generali, kaymakamı, yüzbaşıyı esir alabiliriz, evet bu durumda sonucun ne olacağı şimdiden tahmin edilemez..."

"Bütünüyle tahmin edilebilir öğretmen" diye sözünü kesti Aram Tomasyan kibirli bir küçümsemeyle. "En yüksek rütbeli subayla önemli bir memuru esir alırsak, Türkler için bu işin şakaya gelir yanı kalmaz. Bu durumda alay ve tugaylarla gelirler üstümüze. Eğer Gabriel, ordunun, rehinelerin yaşamı için pazarlık yapıp taviz vereceğini sanıyorsa yanılıyor. Bir generalin, kaymakamın, isyancı Ermenilerce öldürülmesi işlerine gelir. Ermeni sürgününü haklı çıkartacak, yurtiçi ve yurtdışına sunacakları güçlü bir bahane verilmiş olur ellerine. Böyle hikâyeler Türklerin ekmeğine yağ sürmüş olur. Siz Yoğunoluklular ne biliyorsunuz ki? Oysa ben Zeytun'u yaşadım."

"Gabriel Bagratyan değil, Zeytun'u yaşamış olsan da, asıl yanılan sensin papaz!" Şatakyan öfkeden köpürüyordu. "Sadece Yoğunoluk'ta yaşamış olsam da, İttihat'ı, Jöntürkler'i tanırım, birbirlerini tutarlar. Kendilerinden birini gözden çıkaramazlar. Hiçbir koşul altında yapamazlar

bunu. Point d'honneur! Bir generalle bir kaymakamın yüz kızartıcı ölümü, onlar için, halkın nezdinde hiçbir zaman savunamayacakları korkunç bir yenilgi anlamına gelir. Tam tersine, rehinelerin yaşamına karşılık bize un, yağ, et, hatta özgürlük bile vereceklerdir..."

Öğretmen Şatakyan'ın taşkın iyimserliği kuşkucuların öfkesini daha da arttırmıştı. Son toplantıda olduğu gibi, hiçbir görüşün netlikle açıklanamadığı boş ve öfkeli bir tartışma başlamıştı yine. Sadece bu kez tehditkâr halk yoktu işin içinde. Gerçi sunak meydanında yoğun gruplaşmalar görülüyordu, ama insanlar öyle cansız, öyle güçsüzlerdi ki, ne bir şey talep edebilecek ne de ayaklanabilecek halleri vardı. Kent polisi, kısmen yarı baygın halde, kısmen uyuyarak duruyordu barakanın önünde: Toplantı salonunda ise Asayan tartışmanın gevşememesi için elinden geleni yapıyordu. Hatta bolluğunun, hâlâ gözüpek hayallere yol açtığı Bagratyanların erzak stoklarını ima etme cesareti bile göstermişti. Ne ki imalar boşta kalmıştı, çünkü Gabriel birkaç gün önce, bütün konserveleri, mangalara dağıtılmak üzere Kuzey Mevzii'ne getirtmişti. Güçlü uzatmalı Nurhan Çavuş çıta gibi zayıf kilise ilâhicisine azametle yaklaşıp kösele gibi parmaklarını adamın boğazına geçirdi ve bundan sonraki ilk alçaklığında boğacağına dair söz verdi. Alışkanlığı olduğu üzere gürültüye bir süre sabreden Ter Haykazun, kuru ses tonuyla sessizliği sağlamaya çalışıyor, general ve kaymakamın ne kadar işe yarayacağı konusundaki anlaşmazlığın, esir alınmalarından sonraya bırakılmasını söylüyordu. Bu arada, tamamen kötü şeytanın etkisine giren Aram Tomasyan, nedensiz olduğu kadar ahmakça bir dikkatsizlikle ortodoks papaza bağırmaya başladı:

"Ter Haykazun! Sen başkan ve sorumlusun! Seni kararsızlıkla itham ediyorum. Her şeyi oluruna bırakıyorsun. Hiç kimseyle aranın bozulmasını istemiyorsun. Senin bu -nasıl desem- kayıtsızlığınla bugüne kadar gelebilmemiz mucize..."

En yüksek otoriteye karşı gelmesi -şimdiye kadar görülmemiş, ilk defa gerçekleşen bir olay- hür fikirli Altuni'yi öyle öfkelendirmişti ki, Protestan papaza karşı ortodoks paşpapazı savunmaya geçti bağırarak:

"Senin itham etmeye ne hakkın var delikanlı? Bir bu eksikti! Ne bizim hakkımızda, ne de hayatımız hakkında hiçbir şey bilmiyorsun, çünkü baban seni daha küçücük bir çocukken Maraş'a gönderdi. Hakkın olandan daha fazlasına uzatma elini!"

Aptal bir oğlan çocuğu gibi haddi bildirilmiş, kendi densizliğiyle kanayan Aram'ın sesi ve görüntüsü dikleşmişti:

"Yabancı olabilirim, sizi anlayamamam da mümkün. Ne ki sizler

aranızdaki gerçek yabancıları çok iyi anlıyorsunuz. Ama önerimde ısrarlıyım. Bundan da öte! Kendim ve ailem için doğru gördüğüm şeyi yapmakta kararlıyım. Ayrıca, hepimizin sonuna kadar birlikte yaşaması zorunluluğu nerede yazıyor? En akıllıca iş kampı dağıtmak. Her aile kendini kurtarmaya çalışsın. Bir yerde toplanmış kalabalığı ele geçirmek daha kolay. Eğer bütün sahile dağınık biçimde yayılırsak, hiç olmazsa bir kısmımız, herhangi bir biçimde hayatta kalabiliriz. Ben ailemi, bütün ailemi toplayıp bir yol bulmak niyetindeyim. Bütün ailemi dedim Gabriel Bagratyan..."

Son derece heyecanlı geçen sayısız konsey toplantısında Ter Haykazun, hiçbir zaman soğukkanlılığını kaybetmemişti. Tam altı gün önce Hrant Oskanyan'ı tekmeyle dışarıya altığında bile soğukkanlılığını yitirmeyecek kadar hakimdi kendisine. Şimdi de beti benzi uçmuş halde ayağa kalkıp, neredeyse törensel üslûbuyla konuşurken öfkelendiği belli olmuyordu.

"Yeter! Artık toplantılarımızın bir anlamı yok. Halk bize önderlik görevi vermişti. Burada bugün, görevimizin otuz sekizinci gününde, karar alabilmek için manevî güce ve birliğe sahip olmadığımızdan konseyi feshettiğimi açıklıyorum. Düzen ve huzurdan sorumlu Aram Tomasyan gibi birinin topluluğumuzu dağıtmaya çalışması mümkün olabiliyorsa, artık başkasından da itaat, bağlılık talep edilemez. Yani şu an, köylerde Önderler Konseyi seçilmeden önceki durum geçerli. Muhtarlar kendi cemaatlerinden sorumlular. Ben de bölgenin başpapazı olarak, yönetimi tek başıma üzerime alıyorum. Bu sıfatla Gabriel Bagratyan'dan, bugüne kadar olduğu gibi, savunma komutanlığını yürütmesini talep ediyorum. Emirlerinde bağımsız olacak. Baskın kararı mı verir, yoksa başka bir savunma önlemi mi alır onun bileceği iş, kimse karışamaz. Ayrıca papaz sıfatıyla zamanını daha sonra bildireceğim bir ayin yapılacağını ilân ediyorum. Kurtuluş için herhangi bir olasılığı reddetmeye hakkım yok. O nedenle, papaz Aram Tomasyan ayinden sonra, halk önünde önerisini tekrar etme ve açıklama olanağı bulacak. Halkın çoğunluğu, dağı terk etmemizi mi, yoksa savaşçılarımızın cesaretine, komutanlarının planlarına güvenmemizin mi doğru olacağı konusunda karar verecek. Fakat halk herhangi bir karar aldıktan sonra, gerek sözle gerekse de eylemle bu kesinleşmiş kararlara karşı gelen herkesin hemen kurşuna dizilmesi de kararlaştırılmalı. Evet! Söylenecek başka bir şey var mı?"

"On kez kabul! Hiç olmazsa nihayet bu boş gevezelik son bulur" diye homurdandı hekim Bedros; çoktan Krikor'un mirasçısı olmayan

kitap kulesinin oraya gidip, eski bir *Brockhaus* Ansiklopedisi'nin renkli resimlerine hayran hayran bakmaya başlamıştı. Önderlerin çoğu da durumdan pek rahatsız değildi. Ter Haykazun'un diktatörlük açıklaması başkalarının işine geliyordu. İyi günlerde liderlik rolü çok heyecan vericiydi, ama yok oluştan bir adım önce kalabalıklar arasına dalmak daha iyi olurdu. Artık muhtarlar da sıradan birer köy yöneticisinden başka bir şey değildi. Bagratyan köşkünün bahçesinde, büyük bir toplantıyla kurulan Önderler Konseyi itirazsız, sessiz sedasız dağılmıştı. Ter Haykazun akıllıca bir manevra yapmış, ama aynı zamanda, korkunç özveride bulunmuştu. Önderlik artık güvenilmez unsurlardan, huzursuzluk çıkaranlardan temizlenmişti. Ama o, bu son anda halkını ölümden geçirerek Tanrı'ya doğru götürmek zorundaydı; tek başına. Adamlar hükümet barakasını sessizce terk etmişlerdi.

Papaz Aram, Ter Haykazun'dan, Gabriel Bagratyan'dan nefret ediyordu, ama en çok da kendisinden Babasına, umutsuz sorularına yanıt vermeden, aceleyle veda etti. Zeytun'dan sürgün günlerini acıyla anımsıyordu. O zaman da Protestanlığın yüzkarası olarak sürüsünü, çocuklardan oluşan sürüsünü, üçüncü günde terk etmemiş miydi? Ve meslektaşı Nohutyan'ın, bu Tanrı şehidinin, hiçbir zaman bocalamayan bu yaşlı adamın gitmesine izin vermesiyle, görevini ihmal ederek kaçmış olmuyor muydu? Papaz, insanların hep aynı günahın tuzağına düştüğünü fark etti acıyla. Bugünkü sınavda da çok kötü, aşağılık, şaşkın ve bencil davranarak başarısız olmuştu. Bir süre Damlacık'ta şaşkın şaşkın dolaştıktan sonra balık avının çözümsüz sorunlarıyla ilgilenmek için, dik kayalıklardan sahile indi. Hiçbir yürek karası hissetmiyordu; saatler geçtikçe içi katılaşmıştı. En iyisi, halkın vereceği kararı beklemeden, öneriyi sunmadan, Hovsannah ve çocuğu alıp gitmekti. Hizmetçi olarak Kevork yeter. Elbette babasını bırakmak zorunda kalacak, çünkü o kaçmak istemez. Yüzücüler Arsus üzerinden İskenderun'a kolayca gidebilmişler. Küçük bir aile, sahil boyunca üç gün yürüyerek neden İskenderun'a ulaşamasın? Yüzücüleri barındıran Hoffmann, bir Protestan olarak, Protestan papazını kapısından kovamaz. Böyle yüz kızartıcı bir başarısızlıktan sonra, elbette papazlık görevi de son bulacaktı. Tomasyan cüzdanını yokladı. Elli lirası vardı, çok para. Sonra yüzü hoşnutlukla kasılmış halde, ayağının altındaki, kayalara vurarak parçalanan dalgalara dikti gözünü. Peki İskuhi?

* * *

Fakat ne Gabriel, ne de Aram planlarını yerine getiremeyecek, halk oylaması da yapılamayacaktı. Baraj her zaman taşmaya fırsat bulmadan yıkılır; ve hep de en beklenmedik yerden.

Güney Kalesi çevresinde, deniz tarafında, geniş kurumuş otlaklarla kaplı bir düzlük vardı. Sarkis Kilikyan'la bu savunma kesiminin ihtiyatlı komutanı Hrant Oskanyan buraya oturmuşlardı. Birkaç adım ötelerinde uzun saçlı adam, karanlık geçmişli iki asker kaçağıyla birlikte, Suriye'de konuşulan bütün dillerin melodik nidalarının eşlik ettiği, midye kabuklarıyla oynanan bir oyuna dalmıştı. Öğretmen, ettiği büyük lâflarla sadece Rus'u etkilemek niyetinde değildi, aynı zamanda sefih oyuncuların da düşüncelerinden bir kısmını duyabilmeleri için yüksek sesle ve şevkle konuşmaktaydı. Fakat kısa boylu adam ne kadar heyecanlıysa, ağzında Krikor'un ateşsiz piposu upuzun yatmış Kilikyan, o kadar sağır ve dilsizdi:

"Sen eğitim görmüş kültürlü birisin Kilikyan" diye üsteledi dik saçlı öğretmen, "beni anlayacaksın mutlaka. Hep sustum, biliyor musun, düşüncelerim bana fazla iyiydi. Görüş ve düşüncelerimin çoğunu almış olan Krikor'la bile konuşmadım. Yaşamı tanıyorsun Kilikyan, oradan oraya attı seni, herkesten çok. Bak, beni de öyle, inanır mısın, Hrant Oskanyan hayatı boyunca pis bir köyde gülünç bir öğretmenden başka bir şey değildi. Onun hakkında hiçbir şey bilmiyorsun, oysa Oskanyan'ın düşündüğü bir şey var. Duymak ister misin? Son vermek anlıyor musun, son vermek! Bütün bunların anlamı var mı?"

Sarkis Kilikyan doğrulup, kendisine armağan edilen tütünün son parçasını eliyle ufaladı. Ötekiler, saf sarı tütünü kuru yapraklarla karıştırırken, o, payının daha çabuk biteceğine aldırmadan saf haliyle içiyordu. Suskun adam, Kilikyan'ın kişiliğinde ustasını bulmuştu. Rus, suskunluğuyla bir ağacın yapraklarını dökebilirdi; oysa öğretmeni, Krikor'dan kaptığı özümsenmemiş, onun ağzında saygınlığı kalmamış düşünce kırıntılarının yüzdüğü lâf deryasına sevk etmişti:

"Ben seni anladığım gibi sen de beni anlıyorsun değil mi Kilikyan; konuşman gerekmez. Ben de senin gibi Tanrı'ya inanmıyorum. Böyle bir saçmalık neden olsun ki? Dünya uçup duran pis bir kütle, kimya ve astronomiden başka bir şey değil. Krikor'un yıldızlarla ilgili bir kitabı var, sana gösteririm. Her şeyi resimlerle göreceksin, doğadan başka bir şey yok. Eğe dünyayı biri yarattıysa, bu mutlaka şeytandır. Bir domuz, pis bir domuz. Fakat elimizdeki son şeyi bizden alamaz Kilikyan, anlıyor musun beni. Yüzüne tükürebilirsin, rezil edebilirsin, kimin güçlü olduğunu gösterebilirsin, dışına çıkabilirsin onun. Bak, benim düşüncem bu işte!

Önemsiz biri olan Hrant Oskanyan, doğaya, şeytana, Tanrı'ya haddini *bildireceğim, onları cezalandırıp, kızdıracağım. Egemenler karşısında* güçsüz kaldıkları öğretmen Hrant Oskanyan'a öfkelenecekler, anlıyorsun değil mi? Düşüncemi benimseyen insanlar bile buldum. Geceleri kulübeleri ziyaret ediyorum, hah hah, buna karşı Ter Haykazun hiçbir şey yapamaz... Aptal Kevork'un ölüleri kayadan denize atışını gördün mü? Beyaz kuşlar gibi uçuyorlar. Böyle düşünüyorum. İstemeden gebermeden önce, sen, ben ve başkaları böyle ölelim. Küçük bir adım ve henüz denize değmeden hiçbir şey duymamaya başlıyorsun. Anlıyor musun beni? Sonra denizde eriyeceğiz. Böyle olmasını kendimiz istedik; doğa, şeytan ve bütün alçaklar, derslerini verdiğimiz için, çaresiz kaldıkları için öfkeden patlayacaklar. Beni anlıyorsun Kilikyan?"

Sarkis Kilikyan, çoktan, yine sırtüstü yatmıştı. Kayıtsız kuru kafası, gökyüzünde hızla geçen bulutlara çevrilmişti. Oskanyan'ın intihar söylevini dinlediğine ilişkin tek ipucu yoktu. Buna karşın oyuna ara veren uzun saçlı, doğayı kurnazlıkla mağlup edecek adama bakıyordu dikkatle, sanki "düşünce"yi anlamış ve hiç fena bulmamıştı. Biraz yaklaştı:

"Üç Çadır Mevkii'ndekilerin sandıkları çok mu?"

*Öğretmen şaşkınlıkla ara vermişti konuşmasına. Onur kırıcı biçim*de boşa konuşmuştu demek ki. Ne zaman Üç Çadır Mevkii'nden konuşulsa yüreği acıyla dolardı. Öte yandan, bütün bu kendini beğenmiş if*lah olmaz adamlara kim olduğunu, karşılarında ileri gelenlerden biri,* yüksek dünyanın kültürlü bir üyesi, seçilmiş bir halk önderi olduğunu gösterme fırsatı doğduğu için sesi küçümsemeyle, övünme arasıydı:

"Sadece sandık mı? İstemediğin kadar çok sandık var! Büyük dolaplar, dolap-bavullar. Bunların içinde, en zengin paşanın bile düşünde göremeyeceği kadar çok kadın giysisi asılı. Hepsi değişik. Çünkü o her gün değil, günde üç kez elbise değiştirir. Sabahları pembe ya da gök mavisi bol giysiler giyer, peçesiz çarşaflara benzeyen elbiseler. Öğle giysileri kısadır, ayaklarını açıkta bırakır; ayakkabılarını ise günde üç kez değil, altı kez değiştirir. Fakat bütün bunlar akşamları giydiği elbiselerle karşılaştırıldığında hiç kalır..."

Uzun saçlı, Oskanyan'ın şiir yeteneğinin kendi coşkun hüznü içinde yolunu yitirdiği bu ayrıntıları esneyerek dinlemişti:

"Giysilerden bana ne! Oradaki yiyecek stoklarını bilmek istiyorum."

*Oskanyan başını geriye attı; karmakarışık sakalıyla dik saçları bir*leştiği için iyice küçülüp sararmış yüzü dikkatle bakıyordu:

"Size hepsini söyleyebilirim. Hiç kimse benden iyi bilemez bunu. *Çünkü, aşağıda köşkte bunlar seçilip paketlenirken, yardım etmem için*

hanım beni çağırmıştı. Madenî kutular içinde bir sürü sardalye balığı, tatlı ekmek, hamur işleri, çikolata, testiler dolusu şarap, Amerikan malı tütsülenmiş et, sonra kovalar dolusu irmik ve yulaf..."

Oskanyan yulaf sözcüğünde durdu. Aniden içini iğrenç bir duygu sarmıştı. Bu, sevgisinde düş kırıklığına uğradığından bu yana ele avuca sığmaz biçimde ısrarla yaptığı alçaklıkların bilincine vardığı ender anlardan biriydi. Dar alnı terlemeye başlamıştı. Ürküntüyle yere diz çöktü:

"Son verelim... Son verelim..."

Sarkis Kilikyan'ın yanıtı kısa ve son derece aksiydi:

"Vereceğiz... Yarın akşam..."

Bu ruhsuz sözcükler, kısa boylu öğretmenin ellerinin buza kesmesine yol açmıştı. Kilikyan amacını dört ilgisiz sözcükle anlattığında da kesinlikle ısınmadılar. Yuvarlak gözleri Rus'un yüzünde donup kalmıştı adeta, sanki Güney Kalesi'nde çoktandır örgütlenen bu şeyi, sadece kulaklarıyla algılamakla yetinmek istemiyordu. Sarkis Kilikyan, asker kaçakları, bir de etki altına aldıkları bazı kişiler, Damlacık'tan bıkmışlar, yarın sabahın ilk saatlerinde kaçacaklardı. Alçakça bir ihanet! Belki de bunu içinde biraz hisseden sadece Kilikyan'dı. Aylardan beri yaşadıkları kurt hayatı vicdan azabınca beslenen idealizmi tüketmişti. Musa Dağ'ın sınırları içindeki bölgeyi, bağlılık içinde dayanmakla yükümlü oldukları ağır bir savaş kampı olarak değil, kirasını, neredeyse kırk günlük askerlik hizmetiyle ödedikleri bir barınak olarak görüyorlardı. Şimdi açlık, -Güney Kalesi'ne günlerden bu yana iğrenç kemik yığınının dışında hiçbir şey verilmemişti- bir anlamda anlaşmayı ortadan kaldırıyordu. Türklerin eline geçmek için mi açlık çekeceklerdi? Yedi köyün halkından onlara neydi? İçlerinden pek azı buralıydı. Musa Dağ'ın, Ter Haykazun'la Gabriel Bagratyan tarafından ele geçirilmesinden önce de ülkenin dağlarında yaşayabilmiş, karınlarını elden geldiğince doyurabilmişlerdi. Hiçbiri beş bin kişinin kaderini paylaşmak niyetinde değildi. Neden paylaşsınlardı? Kendilerini kolayca kurtarabilirlerdi. Onlar açısından yine kırk gün önceki durum söz konusu olacaktı. Orontes'in ötesinde, güneyde, çıplak, dağınık Cebel el Akra, Latakiye'ye kadar uzanıyordu. Cebel el Akra Musa Dağ gibi, su kaynakları ve yeşilliği bol olmayan çıplak, dağınık, yolsuz, dolayısıyla da asker kaçakları için ideal bir barınaktı. Plan basitti: Gece, yaklaşık yüz kişi. Habeste ve harabelerden geçerek Orontes ovasına gireceklerdi. Bütün ordu dağ vadisinde ve kuzey tepelerinde yoğunlaştığı için, aşağıda, büyük ihtimalle, geceleri dağ eteğini ve El Eskel'de Orontes köprüsünü denetleyen birkaç

zaptiye devriyesi vardı. Tehlikeli bir direniş beklenmiyordu. Çatışma olsa da olmasa da, yüz kişi, hiç kuşkusuz dar ovayı hızla geçip güneş doğarken dağa ulaşacaktı. Gizli görüşmeler esnasında bazı dürüst unsurlar, kamp yönetimini burdan gitme kararlarından haberdar etmenin mümkün olup olmadığını sormuşlardı. Ama az daha dayak yiyeceklerdi. Böyle aptalca bir açıklamanın sonucu ne olurdu? Bagratyan'la Nurhan Çavuş, onları cehenneme kadar yollarlardı, ama önce silâhları, kuzey mangalarınca toplanırdı. Buna göre dürüstlük, dünyada çoğunlukla olduğu gibi, insani olanakların çok dışındaydı. Bunun ötesinde, radikal kanat muazzam bir grup oluştururken, daha iyi unsurlar çok azdı. Cani asker kaçakları sessizce ortadan kaybolmakla yetinmek niyetinde değillerdi. Planladıkları girişimin kendileri açısından akla uygun nedenleri vardı. Önce cephane sorunu önemliydi. Vahşi bir yaşantı süren, çalıp çırpmayla yaşayan çetenin yaşamı ve geleceği buna bağlıydı. Yasak ateşin yanında Bagratyan'a yaklaşıp, savaşçı küstahlığıyla cephane isteyen uzun saçlı, bu düşünceyle davranmıştı. Nurhan Çavuş cephaneyi çok idareli kullanıyordu. Sadece çatışma beklendiği zamanlar mevzilere getirilen cephane sandıkları, burada önderliğin güvendiği biri tarafından son derece titiz bir şekilde dağıtılmaktaydı. Şimdilik asker kaçaklarının elinde her tüfek için yaklaşık beş kurşun vardı. Olanaksız bir durum! Ne var ki hükümet barakasında cephane sandıkları üst üste yığılmış duruyor, ayrıca kutular dolusu da fişek bulunuyordu. Zira Nurhan'ın imalathanesi sürekli çalışarak, sadece boş kovanları doldurmakla kalmamış, aynı zamanda yeni fişekler üretmişti. Asker kaçakları, cephane ihtiyaçlarını genel stoktan tamamlamanın reddedilmez bir zorunluluk olduğunu görüyorlardı. Bu amaçla hükümet barakasını ziyaret etmeleri gerekirdi, ama ne zaman ve nasıl, bu henüz belli değildi. Bu arada alınabilecek bir şey olup olmadığını anlamak için de kent çukuruna göz atabilirlerdi. Kaderleri kesinleşmiş olan Damlacık halkının artık gereksinim duymayacağı belli eşyalar, Cebel el Akra'da kendilerine gerekecekti. Kent çukurunu düşününce Ter Haykazun gibi bazı sevimsiz kişileri dikkate almalıydılar. Papaz, asker kaçaklarına duyduğu kini hiçbir zaman gizlememiş, gerek malzemelerde, gerekse de ortaya çıkan her fırsatta, kamp yasalarının sertliğini hissettirmişti. Bütün Güney Kalesi beş gündür oruç tutmaya mahkûm edilmişti. Sadece bu kadar da değil! Ter Haykazun, şu ya da bu asker kaçağını gerektiğinde falaka cezasına çarptırmaktan çekinmiyordu. Küçük bir hesaplaşma zararlı olmazdı. Bütün bu nedenlerden ötürü kaçış planıyla ikinci bir plan, darbe planı birbirine karışmıştı; durum en iyi böyle anlatılabilir. Bu canice girişimde

Sarkis Kilikyan'ın ne kadar rolü olduğu, Prens Galitzin'e karşı suikastta gerçek payı gibi, artık hiçbir zaman saptanamayacaktır. Hâlâ sırtüstü yatıyor, ne Oskanyan'la ne de uzun saçlının tertemiz niyetleriyle ilgili görünüyordu. Eğer bir ölümlü şu an içine bakabilseydi, sabırsızlıktan başka bir şey bulamazdı. Başının üstünden hızla geçip giden bulutların sabırsızlığıydı bu. Yüzündeki eriyip tükenmiş o maskenin altında kaçmak, bir tutsaklıktan ötekine kaçmak özlemi çöreklenmişti.

Öğretmen, zavallı bacaklarının üstüne kalkalı çok oluyordu. Kabarttığı tavuk göğsüyle, o, intihar övücüsü, en gözüpek suçtan bile çekinmediğini kanıtlamak ister gibiydi. Oysa cesaretini asıl asker kaçaklarının yanından hızla uzaklaşarak kanıtlayabilirdi, fakat kampı haberdar etmek için yerinden bile kıpırdamadı. Dudağını sivriltmiş ayakta duruyor, başını sallıyordu. Kilikyan'la diğerlerinin bunu bir hayranlık belirtisi olarak algılamaları mümkündü. Öğretmenin beyninde kampı haberdar etme düşüncesi, kapana kısılmış bir kuşun kanat çırpması gibiydi. Ama Kilikyan'la ötekilerin, kendisini lânet herifler arasında bir lânet herif olarak değil, korkak biri olarak değerlendireceği korkusu engel oluyordu buna. Dudaklarından, istemeden, belirsiz fakat son derece aşağılık ihanet sözcükleri döküldü:

"Ter Haykazun öğleden sonra olağanüstü ayin yapma kararı aldı. Fakat mangalar mevzilerde kalacak..."

Bu arada asker kaçaklarına yılışık ve dalkavukça göz kırpmıştı. Bakışlarında artık itici gururunun içindeki o tuhaf adam bile değil, sadece hastalıklı bir korkaklık yaşıyordu. Çete üyelerinden biri, Oskanyan'ın kendi kendisini aşağılamasına gereken yanıtı verdi:

"Ağzını tutman için öğretmen, bugün ve yarın buradan bir yere ayrılmayacaksın."

Asker kaçakları hükümet komiserini önlerine katmış ite kaka götürüyorlardı. Aslında buna hiç gerek yoktu, çünkü gönüllü tutsak olarak kaçmayı hiç düşünmeden yürüyordu. Adamlar gözlerini bir an bile üstünden ayırmıyorlardı. Gözcü noktalarından birine oturmuş kara kara düşünerek, Antakya'dan Süveydiye'ye giden dar yol şeridine bakıyordu. Korkuyla dolu yüreğinde Gabriel, Juliette ve Ter Haykazun'a duyduğu nefret alevi aniden azalmıştı. Şu an Türklerin saldırmasından başka bir şey istemiyordu, ama onların da açık taşlık bayırda bir kez daha kan dökmeyi düşünmedikleri anlaşılmaktaydı. Orontes ovasındaki yol üzerinde sakin bir hareketlilik vardı. Ortalıkta ne bir asker, ne de zaptiye birliği görülüyordu. Öküz arabaları, yük eşekleri, hatta birkaç deve, sanki Musa Dağ'da artık tek bir Ermeni yaşamıyormuş gibi, Süveydiye pazarına

doğru yol almaktaydı. Bu arada Cedidiye'de, tepenin eteklerinde, aniden bir toz bulutu yükseldi; küçük, boz renkli bir askerî otomobildi bu.

Ve nihayet Musa Dağ'da kırkıncı gün. Eylülün sekizi, tam açlığın ise üçüncü günüydü. Kadınlar bugün, tadı berbat bir şeyler kaynatabilmek için boşu boşuna yeşillik aramaktan vazgeçmişlerdi. Nasılsa tertemiz kaynak suyu aynı işlevi görüyordu. Kalın, yeşil bir kamış ya da soyulmuş bir kökü kemirerek de dişlerini meşgul edebilirlerdi. Hâlâ ayakta durabilen herkes, yaşlı erkekler, anneler, kızlar, çocuklar pınar kenarlarına yerleşmişlerdi. Ölü gibi solgun yüzlerin suya eğilmesi ve avuçlarına su doldurup susamış olmamalarına rağmen, sanki son derece önemli bir görevi yerine getirirmişçesine içmeleri çok garip bir tabloydu. Toprağın içinden gelen bu beslenme kaynaklarının, yağmursuz geçen bunca haftadan, üstelik binlerce insanın kullanımından sonra, hâlâ tükenmemiş olması yeterince şaşırtıcıydı. Artık insanlar kendilerini bu kaynaklara kadar sürükleyip -kova ve testilerle evlere taşımadan- yaşamı el ve ağızlarıyla yakalıyorlardı. Ama aç insanların orucun üçüncü gününde kendilerini önceki günlerden daha iyi hissettikleri inkâr edilemez. Bağırsak kramplan, diyaframda hissedilen baskı hafifliğe dönüşmüştü. Bazıları derin soluk alarak yatıyor, havada donup kalan kendi benliklerini delikli bir alçı gibi hissediyorlardı. Başkaları ise mutlulukla hayal kurmaktaydılar. Sanki vücutları kanatlanmıştı; isteseler ilk mutlu uçma denemesini hemen gerçekleştirebilirlerdi. Uygunsuz bir keyif içinde eski yaşamlarından öyküler anlatanlar da az değildi; evlerine, işlerine ilişkin boş anılardı bunlar. Arılar ve ipek böcekleri, asma çubukları ve ağaçlar üzerine gülüyorlardı. Fakat hepsinin üzerine yumuşacık bir yavaşlık tülü örtülmüştü. Küçük çocuklar uyuyor, daha büyükleri gürültü yapmıyordu. Gençlik Birliği bile -görevde olmadığı zamanlar- ürkütücü bir hareketsizlik içindeydi. Öğleye kadar üç yaşlıyla bir bebek ölmüştü. Anneler, zavallı yaratıkları, iyice soğuyup kaskatı kesilesiye kadar boş göğüslerine sıkıca bastırarak kucaklarında tutuyorlardı.

Son günlerin değişken rüzgârı, bugün, nihayet karar kılmıştı; kısa darbeler halinde güneydoğudan esmekteydi, yerleştikleri yer, rüzgârın vurduğu kum örtüsünden korunacak kadar çukurda değildi. Rüzgâr, hâlâ Damlacık'ın bağrını kaplayan devasa kor yığınlarını yeniden alevlendirmek istermiş gibi esiyordu sık sık. Arıden katil bir bozkır sıcağının saldırısına uğramışlardı; sıcak boğuyordu. Meşe ağaçlarının yaprakları çoktan kurumuş, çalı ve pıtrakların her zaman sert ve yeşil yaprakları bile kırışmış eller gibi büzülmüştü. Oysa insanlar, o hoş uyuşukluk içinde havadan pek etkilenmiyorlardı. Sahil tozunun kristal sertliğindeki

tanelerinin, ağız boşluğu, damak, dil ve boğazların iltihaplanmasına yol açtığını fark etmemişlerdi.

Kamp halkına karşılık, mevzilerdeki adamlar hâlâ yaşam ve hareket gücüne sahiplerdi. Oysa onlar da açtı. Paylarına düşen etle Bagratyan'ın dağıttırdığı konserveler açlıklarını biraz olsun bastırmaya yetmemişti. Fakat bu yoksunluk direnişçileri tuhaf biçimde heyecanlandırıyor, savaşmaya, her şeyin bir an önce sonuçlanmasına yönelik sarhoş edici bir beklenti yaratıyordu. Yeni düzenleme, Gabriel Bagratyan'a, halkın Damlacık'ı terk etme kararı alıp almamasıyla ilgilenmeden gece baskınını hazırlama olanağını verdiği için, iyi olmuştu. Adamlarından emindi. Planladığı darbeyi bu gece indirmek niyetindeydi. Baskın en ince ayrıntısına kadar örgütlenmiş, hiçbir şey unutulmamıştı. Her adım, her dakika hesaplanıp gerektiği gibi düzenlenmişti. Gabriel'in teorik olana eğilimi, hiçbir şeyi şansa bırakmıyor, durmadan yeni itiraz noktaları keşfedip, durmadan bir olanağı ötekiyle karşılaştırıyordu. Baskın grubunun geri çekilmesi, kılı kırk yaran titiz bir sistemle, komitacılar tarafından sağlanacak, komitacılar yerlerine hareket başlamadan üç saat önce yerleşeceklerdi. Ancak bununla da yetinilmemiştil Gabriel Bagratyan Osmanlı'yı, kuzey tepelerinde sahte saldırılar ve ateş baskınlarıyla huzursuz ederek, vadiden mümkün olduğunca çok asker çekmelerini sağlamak kararındaydı. Osmanlı, hiç beklemediği anda taktik isteklerine uygun davranıyordu. Hazırlıklarından yirmi dört saat içinde her şeyin sonuçlanması gerektiğini anlamak zor değildi. Geçitin öte tarafındaki tepelerde, mevzilerde yaşanan saldırı öncesi durum hüküm sürüyordu. Ermeni oğulları, karşıda ağaç ve çalılıklar arasında, omuzlarında kalın, yapraksız ağaç kütükleri taşıyıp tepe yamaçlarında gürültüyle yere bırakan, korkarak, kararsız adımlarla ilerleyen piyade safları görmüşlerdi. Taşıdıkları çıplak büyük kütükler, avcı hattı sürünerek saldırıya geçtiğinde, kuşkusuz siper olarak hizmet edecekti. Bagratyan'la Nurhan Çavuş, en öndeki siperde tek tek bütün adamları dolaşıp nişancıların doğru mesafeye ayarlanıp ayarlanmadığını denetliyorlar, karşı taraftan, askerlerden biri ağaçlar arasında fazlaca ilerlemeyi göze aldığında ise, tek tük ateş emri veriyorlardı, bu yolla öğleye kadar bazı düşman askerleri öldürülmüştü. Her öldürücü kurşuna karşılık, karşıdan, her defasında, vahşi düzensiz ateş yanıtı geliyor, kurşunlar direnişçilerin başı üzerinden geçiyor ya da siperlerin taş yığınları içinde sıkışıp kalıyordu. Savaşçılar, yeni siperlerinin sadece topçu ateşiyle tahrip edilebilecek kadar güçlü olduğunu gururla görmüşlerdi. Fakat Osmanlı'nın elinde top olup olmadığı konusunda hâlâ bir belirti yoktu. Açlığın tuhaf sarhoşluğu,

Ermeni oğlulları arasında azgınlık patlamalarına yol açmaktaydı. Her çareye başvurarak Osmanlı'yı tahrik etmek istiyor, siperlerden çıkıp üzerlerinde dans ediyorlardı. İleriye, engelli alana kadar gitmeyi göze alanlar bile vardı. Nurhan Çavuş'la öteki komutanlar, kudurmuş direnişçilerin tehlikeli çılgınlıklar yapmalarını engellemek için epeyce uğraşıyorlardı. Ama Osmanlı bir türlü provokasyona gelmiyordu. Açlıktan yarı ölmüş ya da tükenmiş oldukları söylenenlerin sergiledikleri canlı saldırganlıklardan çok etkilenmişlerdi. Kayalık bölgeye mevzilenmiş mangalardan bir kısmı, kendi insiyatifleriyle bir Osmanlı devriyesini yere serince, hükümet birliklerinin gözünde, bu lânetlenmiş ırkta tuhaf bir şeyler olduğu bir kez daha kanıtlanmıştı.

Ter Haykazun direnişçileri öğle saatlerinde ziyaret etmiş ve Gabriel Bagratyan'ın, mangalar bugün ayine katılmayacaklarından, onlara şimdi dua okuması yönündeki isteğini yerine getirmişti. Ayrıca komutan, halk oylamasına savaşçıların katılmasının gereksiz olduğunu, çünkü Nurhan Çavuş kanalıyla, her yerde her zaman kendisiyle birlikte davranacaklarını açıkladıklarını bildirmişti. Ter Haykazun, eylem coşkusuyla alev alev yanan Gabriel'e hayranlıkla baktı. Daha birkaç gün önce, adamın ruhunun, oğlunun işkence edilerek öldürülmesinin üstesinden gelecek kadar güçlü olmadığına inanıyordu. Fakat kent çukuruna dönerken, Gabriel'in ruhunun, kendisinden başka hiçbir şeyin üstesinden gelemediğini biliyordu. Bu da belki, güçlü olmak zorunda kaldığı birkaç saat içindi.

Ali Rıza Bey, Osmanlı ordusunun en genç tuğgeneralerindendi, kırk yaşında bile değildi henüz.

Libya ve Balkan savaşında cephe subayı olarak dikkat çekmiş, şimdi ise Cemal'in en yakın kurmaylarından biri olmuştu. Oysa hem fizik, hem ruh olarak şefinden, Suriye'nin pitorest diktatörü Cemal'den çok farklıydı. Bir anlamda, en modern ve en batı yanlısı asker tipini temsil ediyordu. Şu anda, Bagratyan köşkünün selâmlığında, çevresindeki süklüm püklüm ve cansız subay grubu kendisini izlerken küçük adımlarla bir aşağı, bir yukarı yürümesi görülmeye değerdi. Genç general, yönetmeliğe uygun duruşta, kendisiyle konuşmasını bekleyen, kolu hâlâ askıda yüzbaşıdan çok farklıydı. Sigara lekesi parmakları ve cansız yüz ifadesiyle, binbaşı Ali Rıza Bey'le kıyaslandığında yüzbaşıda puslu, hatta kirli denebilecek bir şeyler vardı. General, şu anda, subayların ürettiği yoğun sigara dumanından kurtulmak için salonun penceresini sıkıntıyla itti. Sigara, içki içmiyor, ne kadınlara ne erkeklere eğilim duyuyordu; söylentiye göre, midesi hasta olduğu için sadece çiğ keçi sütüyle

beslenmekteydi. Kısaca, Ali Rıza Bey tam bir savaş çilekeşiydi. Bu arada içeriye giren onbaşı generale bir kâğıt uzattı. Kâğıda göz atan generalin ince, solgun dudakları gerilmişti:

"Kuzeyde Ermenilerin saldırısına uğrayıp kayıp vermişiz... Bölük komutanından bunun hesabını soracağım... Beyler hepiniz şunu kavramalısınız... Ekselanslarına hareket boyunca tek kayıp bile vermeyeceğimize söz verdim... Bir suçlular kampını tasfiye edeceğiz, bunun dışında her şey sonu kestirilemez bir rezalet olacaktır... Bu noktaya gelmesi bile kepazelik."

Bakışları yaverini aradı:

"İki bataryadan hâlâ haber yok mu?"

Yaver kısaca hayır cevabını verdi. İki günden bu yana, Halep'te indirilen iki dağ topunun gelmesini sabırsızlıkla bekliyorlardı. Fakat nakil, Antakya üzerinden değil Belen ve dağlık arazi üzerinden yapıldığı için bu kadar gecikmiş, o nedenle general, ana darbeyi bugünden yarına ertelemek zorunda kalmıştı. Genç subaylardan birinin önünde durdu:

"Bölüklerde ne kadar telefon teli var?"

Subay bembeyaz kesilmiş, bellirsiz bir şeyler kekelemeye başlamıştı. Ne var ki Ali Rıza Bey kulak bile asmadı:

"Beni ilgilendirmez! Akşama doğru, güneş batımından tam bir saat önce, burada evde, dağın hem kuzeyi hem güneyiyle iletişimi sağlayacak telefon hattı kurulmasıyla sizi görevlendiriyorum. Bunu nasıl yapacağınız size kalmış. Yarınki harekat üzerine yüzbaşıdan telefonla rapor isteyeceğim. Şimdi gidebilirsiniz..."

Bölüklerin elinde ne kadar telefon teli olduğunu bilmeyen ve kendisine verilen görevin gerçekleşemeyeceğine inanan talihsiz subay, kendisini umutsuzca dışarıya atmıştı. General sesini sertçe yükseltti:

"Yüzbaşı... Buyrun..."

Yaralı yüzbaşı kendisini toparladı. İki adam yalnız olabilecekleri bir odaya girdiler. Ali Rıza, yüzbaşının yaralı koluna kaçamak bir bakış fırlattı:

"Yüzbaşı! Bugün size ağır yenilginizi düzeltmek için fırsat veriyorum... Fakat bu, hiç kayıp vermediğiniz koşullarda geçerli olacaktır. Bana yaralanan her asker için hesap vereceksiniz. Bu emre uymanızı rica ediyorum... Asker kaçakları meselesi iyice açıklık kazandı mı?"

Yüzbaşı yaralı koluyla verilen görevden daha fazlasını yaptığını anlatmak ister gibi ısrarlı bir işaret yapmıştı:

"Dün generalim, Habeste üzerindeki kanat mevzilerin çok yakınına

kadar bizzat gittim. Bomboştu. Çete siperlerde değil artık. Güneş batımından bir saat önceydi..."

"İyi! Peki dört bölüğünüz?"

"Gece yapılan gizli yürüyüş tamamen başarıldı sanırım. Tek bir fener bile yakılmadı. Birlikler dün, gün boyunca Habeste'den kıpırdamadılar. Şu an, kayalıkların altında tamamen gizli bir yere yerleşmiş durumdalar. Üç makineli tüfek de öyle."

"Akşama telefona bizzat siz geleceksiniz. Tepeyi ele geçirdikten sonra, daha ileriye gitmenizi istemiyorum..."

Böylece konuşma bitmiş, Ali Rıza Bey sırtını dönmüştü bile.

Fakat yüzbaşının sesiyle durakladı:

"İznînizle bir şey arz etmek istiyorum... Şöyle bir mesele var... Asker kaçakları, öğrendim ki, Ermeni değiller... Bunun dışında, eskiden Ermeni olan -şimdi artık hak dinini kabul etmiş- doktor Heklmyan adında biri... Bu adam, mevzileri kendilikllerinden boşaltan kişilerle konuşmaya hazır... Belki bazı tavizler gerektirebilecek, ama işin kansız sonuçlanması da garanti altına alınmış olur..."

Buraya kadar sessizce dinleyen general, yüzbaşının sözünü aniden kesti:

"Olanaksız yüzbaşı! Arkamızdan, Ermeni şeytanlarıyla, ancak bir Ermeni haini sayesinde başa çıkabildiğimizi söylemelerine izin veremeyiz. Düşman basının, ekselansları ve Dördüncü Ordu'yu hedef alacak alaylarını düşünün bir kez."

Koridorun taş döşemesini döven ağır adımlar duyulmuştu. İri gevşek vücuduyla kaymakam, arkasında çilli müdür olduğu halde odaya girip, kayıtsızca elini fesine götürdü:

"Nihayet beyler! Bataryalarınız general, bir saat içinde Sanderan'da olacak. Sizde işler, bizdekinden daha kötü yürüyor..."

Ali Rıza Bey'in aydınlık, çilekeş asker yüzü, kötü salgılarla başı dertle olan şişman kaymakamı öfkelendirmişti. Askerleri kızdırmaya karar verdi. Elini kapı tokmağına atmış tam kapıdan çıkarken, büyüklenerek bir kez daha döndü:

"Umarım ordumuz beni dördüncü kez düş kırıklığına uğratmaz."

* * *

Kristofor'la Missak, Üç Çadır Mevkii'nde sadece gece koruma görevi yaptığı için, şimdi, öğleden sonra dört sularında, kadınlar yalnızdı. Haik'ın annesi dul Şuşik, Juliette'e acıklı olduğu kadar kaba saba biçimde

hizmet etmekteydi. Bu yardım çok gerekliydi, çünkü yine hastane barakasının idaresini ele almış olan Mayrik Antaram, hastanın yanında sürekli kalamıyordu artık. İskuhi ise ayrı bir meseleydi. Juliette, en küçük bir adım attığında bile yere çökecek kadar tükenmiş ve güçsüz de olsa artık iyileşmekteydi. Yüzü, geçirdiği korkunç hastalıktan sonra, çevresindeki güneş yanığı koyuluktan kendisini daha çok ayırdetmek istiyormuşçasına mavi-beyaz bir renk almış, daha doğrusu renksizleşmişti. Her gün bir ya da iki saatini yatağın dışında geçiriyordu. Böyle zamanlarda, küçük aynalı masanın önüne oturuyor, başını ellerinin üstüne koyarak hiç hareket etmeden öylece kalıyordu. Bazen, önceden yaptığı gibi, umutsuzluk içinde, yatağın önünde diz çöküyor, dantelli küçük baş yastığını son yurduymuş gibi yüzüne bastırıyordu. İçinde bulunduğu ruhsal çöküntünün en vahim belirtisi ise, kadının içindeki güzel ve temiz olma dürtüsünün tamamen sönmüş olmasıydı. Çamaşır bavulu kapalı olarak duruyordu çadırda. Ne bavulun içine el atıyor, ne de Mayrik Antaram'ın son ateş nöbetinden sonra giydirdiği gecelik buruş buruş olmasına rağmen, temiz bir şeyler giymek istiyordu. Yumuşak patiska geceliğinin sağ omzunun yırtıldığının ve bir deri bir kemik kalmış göğsünün açıkta kaldığının farkında değildi. İçini dolduran isteklerin aksine, kurumuş derisini canlandırmayı bekleyen, içinde hâlâ bir miktar kalmış *Eau de printemps* şişesine dokunmuyordu. Yatağının hemen altında duran terliklerini bile giymiyor, varolan gücüyle atabildiği birkaç adımı, yalınayak, sendeleyerek yürüyordu. Gözlerinde yaşayan, ne acı ne de korkuydu; sadece, onu hayata çekmek isteyen herkese karşı sinmiş bekleyen inatçı bir tetikte oluştu bu.

Şuşik, Juliette'in kişiliğinde, tek çocuğunun korkunç ölümü nedeniyle aklını yitirmiş bir anneyi görüyordu. Bu kadının kaderinde, Tanrı'nın çok büyük, hak edilmemiş bir lütfuyla kendisinden uzaklaştırılan kendi kaderini görmekteydi. Haik yaşıyordu. Bu kadar da değil. Yaşamı, Jackson'ın ve Amerika'nın koruması altında olduğu için, artık sonsuza kadar güvencedeydi. Jackson ve Amerika sözcükleri, Şuşik'in yüreğinde, doğaüstü güçlerle eş anlama sahipti. Jackson insan değil, büyük ihtimalle, ateşten kılıcını sallayan baş melekti. Böylece ona, Musa Dağ'da hiçbir anneye nasip olmayan bir ödül vermişti Tanrı. Hem de, papazın sürekli söylediği gibi, günah ve öfke dolu bir yaşam sürmüş olmasına rağmen. Şimdi o, gece gündüz hizmet edip şükretmek, şükredip hizmet etmek için yaşamak zorunda değil miydi? Öyleyse lânetin vurduğu bir anneye değil de kime hizmet edecek, kime şükredecekti? Juliette zengin, kibar, yabancı bir hanımdı. Şuşik'le arasında ne büyük bir uzaklık

vardı! Fakat uzun boylu Kafkasyalı kadın, kurtulan anneyle yitip giden anne arasındaki yolun çok uzak olamayacağını hissediyordu. İçinden, yıllardan bu yana paslanmış sesini çıkarmış, hafifletmiş, yumuşatmıştı; teselli edici sözleri, şarkı söylermişçesine çıkıyordu ağzından. Her şey çok basitti. Bu dünya bu dünyaydı, ama öteki dünyada, kurtarıcı İsa, her şeyi öyle akıllıca düzenlemişti ki insanlar yine sevdikleriyle bir arada olabileceklerdi. Bunu, ne Nunik'ten ne de başka bir ölü yıkayıcısından öğrenmişti. Annesi, Van Gölü'nde bulunan manastır adası Akdamar'da yaşayan bir başpapazdan duymuştu bunları. Yukarıda, cennette, anneler, çocuklarını dünyadan ayrıldıkları yaşlarda değil, bir zamanlar oldukları gibi iki ile beş yaş arasında küçük çocuklar olarak görecekler, iyi annelere çocuklarını yine kucaklarında taşıma izni verilecekti.

İri kıyım kadın, bu ihtimalden son derece mutlu olmuş halde kollarında küçük, görünmez bir Haik sallamaya başlamıştı. Kadın bu hikâyeleri anlatırken, Juliette'in gözleri, giderek daha çok karşı koyarak uzaklara gitmiş gibiydi. Şuşik, yabancı kadının dilini anlamadığını sanmıştı. Hanımın yanına yere çömelmiş, nasıl teselli edebileceğini, nasıl yardım edebileceğini düşünüyordu. Juliette'in üşümüş ayaklarına dokundu. Acıyan, hafif bir sesle, kadının ayaklarını göğsüne bastırarak, kösele gibi sert köylü elleriyle hafif hafif okşamaya, sonra da ısıtmak için ovmaya başladı. Juliette gözlerini kapatıp geriye kaykılmıştı. Şuşik'in, talihsiz kadının delirdiğinden hiç kuşkusu yoktu. Bu deliliği çok iyi anlıyordu dul kadın, çünkü kendisi de, kurtarıcı haber onu yaşama döndüresiye kadar aynı yolda epeyce ilerlemişti. İnce ayrıntıları düşünemediği için, bu durumun gerçek delilik değil, hanımın açık bir bilinçten korkarak arkasına gizlendiği, bedensel güçsüzlük, yüksek ateş etkisi, dehşet, hayallere kaçış ve gerçek korkusunun oluşturduğu bir siper olduğunu bilemezdi. Ayrıca hekim Bedros da, Şuşik'in düşüncelerini paylaşıyor ve Juliette'in tifüsün yol açtığı bir akıl hastalığına yakalandığını sanıyordu. Dağa çıkışlarının kırkıncı günü olan bu sabah, viziteye çıktığında meydana gelen beklenmedik bir olay, böyle düşünmesi için yeterli ipucu vermekteydi. Yaşlı adam, hastanın yatağının kenarına oturmuş, becerebildiği en iyi Fransızca'yla, kaskatı kesilmiş bu ruha umut ve ışık vermeye çalışıyordu. Her şey çok iyi gelişmekteydi. Savaş mutlaka birkaç hafta sonra bitecek ve dünyada barış kurulacaktı. Madam, elbette, Antakyalı Ağa'nın ziyaretinden habersizdi. İşte bu nüfuz sahibi yaşlı adam, Bagratyan'ın, madamla birlikte en kısa zamanda Fransa'ya gidebileceğini sezdirmişti. Birkaç gün sonra, böylesine genç ve mükemmel iki insan için yeni ve daha güzel bir yaşam başlayacaktı. İyi yüreği, her şeyi

olumsuzlayan bu huysuz adamı yaratıcı bir masal anlatıcısına dönüştürmüştü. Küçümseyici pürüzlü sesi bile koruyucu duyuluyordu şimdi. Bu hoş masal sürerken, çadıra birden İskuhi girdi. Deminden beri doktorun uydurduklarını dalgın, hoşnut gözlerle dinliyor görünen Juliette, İskuhi'yi görür görmez korkuyla doğrulmuş, dizlerini yukarıya çekip bağırmaya başlamıştı:

"O değil... O değil... O gitsin... Onun elinden hiçbir şey almam... Beni öldürmek istiyor..."

Fakat daha da tuhafı, İskuhi'nin bu çılgınlık krizi sırasında yerinden hiç kıpırdamaması ve küçücük yüzünün, sanki şimdi o da bağırmaya başlayacakmış gibi, çılgın bir görüntü almasıydı. Hekim Bedros, kadınları şaşkınlıkla izliyordu. Korkunç bir şeyler öğrenmişti. İskuhi çadırdan gittikten çok sonra bile, zayıf kalbi çıkacak gibi çarpan Juliette, uzun süre sakinleşememişti.

* * *

İskuhi'ye ne olmuştu?

Beş gündür Gabriel'i görmüyordu. İki gündür de ağzına tek lokma koymamıştı. Konservelerin hepsini Kuzey Mevzii'ne götüren Kristofor, çikolata ve bisküvi türünden ne varsa kadınlara bıraktığı için, aç kalmak zorunda değildi genç kız, ama açlık çekmek istiyordu. Nedeni de sadece bütün halkın aç olması değildi elbette. Gabriel'i beş gündür görmemişti. Bu süre içerisinde ağabeyi Aram iki kez çadırına gelmiş ama o saklanıp kapıyı açmamıştı. Bu beş günün her birinin yirmi dört saati, yıl gibi dayanılmaz uzunlukta geçmişti. Gabriel neden gelmiyordu? Gece gündüz demeden her an yoluna bakmasına rağmen, tükenmiş vücudunda güç bulabilseydi bile, şu an sevdiği adamın peşinden mevziye gitmezdi. Her geçen saatle bunu daha az yapabileceğini hissediyordu. Tomasyanların eski çadırında soluk almadan yatıyor, parmağını bile kıpırdatamıyordu. Kıyıya çarpan dalgalar gibi muazzam bir kulak uğultusu, neredeyse başını çatlatacaktı, ama gerçeğin sesini bastıracak kadar güçlü değildi. Ölüm döşeğinde biri son dakikalarını nasıl sakınarak yaşarsa, beraber oldukları dakikaları öyle sakınarak yaşamıştı. Doğru değil miydi yoksa? Damlacık'ta insanın harcayacak kaç dakikası vardı ki? Ama Gabriel, sadece geri getirilemez anları değil, kısa sürecek sevgisinin sonsuz günlerini de boş yere harcıyordu. Boşuna harcamak? Sevgi? İskuhi bütün yaşadıklarını acımasızca çekip çıkarıyordu içinden. Evet Gabriel ona şefkatli davranıyor, yani okşuyor, bazen elini

çıplak kalbinin üzerine koymasına ve kendisiyle birlikte ağlamasına izin veriyordu. Ama Gabriel, Stepan için ağlamaktaydı. Ve yüreğini açtığı zaman dile gelen, kendisini aldatan kadına duyduğu acıma, ona karşı duyduğu hüzündü. Ne kadar ağır ihanete uğramış da olsa "yabancı"ya çok bağlıydı. İskuhi'ye "küçük kız kardeşim" ve "yurda dönüş" demesinin ne yararı vardı ki? *Bu sözcükler genç kız için, artık sevgi sözcükleri* değil, denizin kayalara vuran dalgalarıydı. Stepan ölmeden önce sabırsızlıkla sorduğu tuzak soruya, Gabriel'in verdiği kararsız yanıt geliyordu aklına: "Eğer dışarıdaki dünyada karşılaşsaydık bendeki kız kardeşi fark eder miydin?" Gabriel hiç olmazsa açık davranmıştı. Sanki bütün düşüncesiyle şöyle dermiş gibiydi: Sen solgun, cahil, küçük birisin. Olaylar böyle dehşetli biçimde gelişmeseydi sana dönüp bakmazdım bile Küçük kız kardeşim, acımı paylaşmaya çalıştığın için soğuk ellerim, uzak, kardeş öpücüklerimle teşekkür ediyorum sana. Ama sen, Yoğunoluklu zavallı Ermeni çocuğu, bunu nasıl başarabilirsin? Her şeye rağmen, her zaman o yabancıya, o Fransız'a aitim ben. İskuhi'yle değil Juliette'le birlikte öleceğim. Bana ihanet etmiş de olsa Juliette'in önünde eğiliyorum, ancak İskuhi'ye tepeden bakarak eğilebilirim.

Acı, sadece bunları algılamakla da kalmamıştı, Giderek daha büyük bir şiddetle araştırıyordu gerçeği. Hizmetine karşılık Gabriel'in ona verdiği, soğukkanlı bir lütuftan başka bir şey değildi. Eğer Juliette hastalığı yenemeseydi -içten içe bunu yüzlerce kez istemişti- farklı mı olurdu diye sordu İskuhi? Biliyordu: Hayır! O zaman Gabriel onu şimdikinden daha az severdi. Ah, bu hasta kadın, en gizlisindeki şeyi nasıl hissetmişti. Juliette'in çadırına bir daha hiç girmeyecekti, artık onu görmek istemiyordu. Oysa suç Juliette'te değil, sadece ve sadece kendisindeydi. Sevilmeye değer bulunmamasının nedeni neydi acaba? Avrupalı değil bir Ermeni dülgerin kızı, Yoğunoluklu bir köylüydü. Derinde yatan neden bu olabilir miydi? Peki Gabriel Avrupalı mıydı? Aynı Ermeni köyünden değil miydi o da? Tek fark, kendisinin Lozan'da iki yıl, onun ise Paris'te yirmi üç yıl yaşamış olmasıydı. Neden bu olamazdı. Gabriel yüzüne baktığı zamanlar güzel olduğunu da söylüyordu. Dur! Evet buydu. Neden kendisine bazen öyle tuhaf, öyle uzak bakıyordu? Onda bir şey vardı adamı rahatsız eden, soğutan. Güçsüzlüğünü yenip, küçük masada duran aynaya koştu, ama her şeyi bildiği için bakması gerekmemişti. Sakattı, öyle doğmamış da olsa, sakat bırakılmıştı. Zeytun'dan sürgün edildiklerinden bu yana, altı ay içinde sol kolu giderek kötüleşmişti. Askıda olmadığı zamanlar zayıf, dumura uğramış halde sarkıyordu aşağıya. Sürekli gizlemeye çalışmasına rağmen, Gabriel bu

görüntünün üstesinden gelemiyordu bir türlü. Evet, bu İskuhi için kesindi. Bir kez sakat kolunu hafifçe öpmüştü adam. Şu an bile, bu öpücüğü adamın kendisini aşmasına yardım edecek merhamet öpücüğün olduğunu zannediyordu. Yeniden yatağa attı kendisini. Kulaklarındaki uğultu her şeyi yutan bir fırtınaydı sanki. Gabriel'in gelmemesini şiddetle gerekçelendirmeye çalıştı: Bu günlerde açlık mevzilerde mutlaka her şeyi alt üst etmiş, Bagratyan her şeyi yeniden örgütlemek zorunda kalmıştı. Ayrıca çatışmalar da sürüyordu. Fakat bu açıklamalar, içinde, hiçbir biçimde etkili olamıyordu. Kendi sesini, kulaklarındaki uğultu nedeniyle, tanıyamaz olmuştu. Bagratyanların köşkünde, Juliette'in isteği üzerine söylediği "*chanson d'amour*"u duyuyordu şimdi. O gün şarkı söylerken Stepan yanındaydı, Gabriel ise daha sonra gelmişti. Bu eski halk şarkısının ilk dizeleri beyninde dönüp duruyor, çıldıracak gibi oluyordu:

"Bahçeden geliyordu
İki nar vardı elinde
Göğsüne yapıştırmıştı iyice
İki büyük parlak nar
Bana verdi almadım"

Öteki dizeleri yoktu. Aynı anda, ne zamandır kendisini rahatsız etmeyen o korkunç şey geldi yine. Maraş karayolunda, kaleydoskop başlı, sakallı yüzlü katil sıkıştırıyordu onu. Ve sonra aniden sanki değiştirme aleti bozulmuş gibi, iğrenç suratta takıldı. Ama takılıp kalan yüz, bu kez ne hikmetse, Gabriel'in yüzüne dönüşmüştü; ötekinden daha düşmanca, daha caniceydi bu yüz. İskuhi'nin korku ve mutsuzluktan soluğu kesilmişti. İçinden yalvardı: Aram!

Bu dakikada Aram Tomasyan gerçekten de kız kardeşinin çadırından fazla uzakta değildi. Zavallı çocuğu kucağında taşıyan Hovsannah'la birlikte gelmişti. Kabaca seslendi, kimse ses vermiyordu. Bıçağını çıkarıp çadır girişini içten bağlayan ipi kesti. Omzunda taşıdığı büyük çuvalı yere bırakmıştı. Kundak içindeki neredeyse cansız bedeni taşıyan kadın birkaç adım arkasındaydı. Görünüşe bakılırsa bu şaşkın insanlar, ayini ve halk oylamasını beklemeden gerçekten de şu an Damlacık'ı terk etmek niyetindeydiler. Tomasyan, ailesiyle güvenlik içindeki Hiçliğe yolculuk için, Kevork'u arıyor gibiydi.

Eğer papaz Aram şu an kendisi olabilseydi; Zeytun'daki yumuşak, Protestan, sevecen, güçlü, neşeli ağabey olabilseydi, belki de İskuhi

fazla direnmezdi. Bu terkedilmiş çadırda neden kalsındı ki? Ayaklarının onu fazla uzağa taşımayacağını biliyordu. Nasılsa son, herhangi bir yerde usulca bulacaktı kendisini; kulak uğultusu, Gabriel ve o, son bulacaklardı artık. Fakat çadırın içinde, Zeytun'daki sevecen ağabey yerine, elindeki sopayı sallayıp duran tanımadığı bir zorba duruyordu:

"Ayağa kalk! Hazırlan! Benimle geliyorsun!"

Bu kötü sözler, İskuhi'nin üstüne kaya parçaları gibi düştü. Kaskatı kesilmiş yatarken, gözlerini hiç tanımadığı Aram'a dikmişti. Dediğini yapacak olsa da hareket edemezdi artık. Tomasyan sopayı daha sıkı kavradı:

"Duymuyor musun? Hemen ayağa kalkıp hazırlanmanı emrediyorum. Ağabeyin ve dinî büyüğün olarak emrediyorum sana. Anladın mı? Seni günahtan çekip çıkaramaz mıyım göreceğiz!"

"Günah" sözcüğüne kadar hiçbir şey olmadı. Fakat "günah" İskuhi'nin içinde yüzlerce öfkeli direnç kaynağını uyandırmıştı. Artık güçsüz değildi. Yatağın kenarından geriye çekilerek, kendisini savunmak ister gibi, sağ yumruğunu sıktı. O sırada yeni bir düşman daha ortaya çıktı; Hovsannah:

"Bırak onu papaz, vazgeç! Yitmiş biri o. Yalvarıyorum yaklaşma; hastalık kapacaksın. Bırak! Eğer bizimle gelirse Tanrı'nın cezasına daha çok hedef oluruz. Hiçbir anlamı yok. Gel papaz. Onun nasıl biri olduğunu hep biliyordum, ama sen deli divaneydin. Daha Zeytun'da okuldayken genç öğretmenlere sürtünürdü, erkek delisi! Bırak onu, lütfen gel!"

İskuhi'nin gözleri şaşkınlıktan büyümüştü. Juliette'in hastalığından bu yana Hovsannah'ı görmediği için, kadının geçen zaman içinde nasıl takıntılı biri olduğunu bilmiyordu. Papazın genç karısı korkunç değişmişti. Kurban verip Tanrı'yla barışmak için o güzelim saçlarını kısacık kırpmıştı. Şimdi küçücük kalmış başı cadı gibi kötücül görünüyordu. Bütün vücudu erimiş, buruş buruş olmuştu, sadece doğumun hastalıklı sonucu olarak karnı şişti. Hovsannah kundaktaki çocuğu, anlatılması mümkün olmayan suçlayıcı bir tavırla görümcesine doğru uzatıp bağırdı:

"Şuna bak! Bu felâketin sorumlusu sadece sensin!"

İskuhi ilk kez konuştu: "Aman Tanrım!" Başı göğsüne düştü. Sırtıyla Hovsannah'a destek verdiği o zor doğum anını düşündü. Bu azgın insanlar ondan ne istiyorlardı? Hayatının en son saatlerinde neden rahat bırakmıyorlardı? Bu arada, kaba gümüş saatini çıkaran papaz, zincirinden tutup sallamaya başlamıştı:

"Hazırlanman için on dakika veriyorum sana:

Sonra, Hovsannah'a döndü:

"Hayır! Bizimle gelecek. Onu bırakmam! Tanrı onu benden soracak..."

İskuhi hâlâ kıpırdamadan yatağın arkasında duruyordu. Fakat, Aram Tomasyan verdiği süreyi beklemeden dışarıya çıktı. Kaba saat hâlâ elinde sallanmaktaydı. Tam o sırada dışarda, Üç Çadır Mevkii'nde tuhaf gürültüler duyuldu. Yirmi üç adam kedi sessizliğiyle ortaya çıkmış, şeyh çadırıyla hastanın yattığı çadır arasında dolanıp duruyorlardı. Davranışlarına bakılırsa, başı çeken, uzun saçlı asker kaçağıydı. Bu güvenilmez adam, beklenmedik konukların ne kadar lideriyse, Sato da hiç kuşkusuz o kadar çetenin yirmi dördüncü üyesi rolünü üstlenmişti. Çocuk olması nedeniyle, bu habersiz girişimin amacını bilmediği, anlamadığı izlenimi uyandırmak istercesine son derece masum, koluyla burnunu ovuşturup duruyordu. Büyük ihtimalle görevli olarak gelmişlerdi. Fakat yanlarında ne Kilikyan, ne de yaman komiser vardı. Her yere, suç öncesi görülen sinsilik dolu sıkıcı bir hava egemendi. Başlangıçta, asker kaçakları -tüfeklerine askerlerden ele geçirdikleri süngüleri takmış birkaçı hariç- hiç dikkat çekmedi. Nöbet değişimi için mevzilere giden ya da mevzilerden dönen mangaları görmeye alışıktı halk. Kuzeyde silâh seslerinin bir türlü susmak bilmediği özellikle bugün, silâhlı bir grup dikkat çekmiyordu. Aram Tomasyan İskuhi'nın çadırının önüne çıktığında olay gelişmeye başlamıştı çoktan. Buna rağmen, uzun süre büyük bir kayıtsızlık içinde olanları izledi. Kendi affedilmez girişiminin pustandırdığı düşüncesi, savaşçıların, Bagratyan'ın verdiği herhangi bir emri yerine getirdikleri yargısına varmıştı. Artık halkın içinde olmadığına göre, Damlacık'ın savunması onu ne ilgilendirirdi.

Dul Şuşik'in ise gözleri çok keskindi. İri gövdesiyle çadır girişini tamamen kapayan kadın, sürekli olarak hanımın çadırına işaret eden Sato'nun davranışlarının, belirsiz işaretlerinin arkasında yatanı hemen anlamıştı. Bacaklarını ve kollarını açmış, sanki kötülüğe vücudunu kalkan etmek ister gibiydi. Uzun saçlı kalabalıktan ayrıldı:

"Bilmek zorundasın. Madenî balık kutularından söz ediyorum, yağlı balıklardan, şarap testilerinden ve yulaf ezmesinden."

"Ne şarap, ne yulaf ezmesinden haberim var. Seni kim gönderdi?"

"Sana ne? Komutan!"

"Komutan kendisi gelsin."

"Hadi çekil şuradan! Seni son kez uyarıyorum, aptal karılı O zıkkımlarınızın üzerinde daha fazla oturamayacaksınız. Onlar bizim hakkımız!"

Şuşik artık hiç konuşmuyor, bir boksör gibi gözleri ve elleriyle, tüfeğini atmış uygun bir anı kollayan uzun saçlının hareketlerini izliyordu. Adam, sol yandan Şuşik'e saldırdığında, kalçalarından yakalamış, demir gibi elleriyle havaya kaldırıp kalabalığın ortasına öyle bir fırlatmıştı ki, alçak herif düşerken kendisiyle birlikte iki adamı daha yere yıktı. Kadın hâlâ son derece sakin duruyordu kapıda, soluğu bile sıklaşmamıştı. Bir sonraki konuğu karşılamaya hazır, kolları iki yana açık sabırsızlıkla bekliyordu. Ne var ki, Şuşik öleceğini sezmeden olup bitti her şey. Yan taraftan gelen sinsi bir dipçik darbesi beynini parçalamıştı. Mutluluğun doruğundayken hemen ölmüştü. Zira adamla boğuşurken bile, benliği, tek bir düşünceyle doluydu: Haik yaşayacak. Yere yığılarak Stepan'ın talihsiz annesine giden yolu kapamıştı. Papaz Aram ancak şimdi neler olduğunu anlayabilmişti. Sopasını kaldırıp haykırarak, kadının öldürülmesinin yarattığı bir anlık soğuklukla ürken kalabalığın üstüne atladı. Bütün kişisel gücünü kullanmak zorundaydı. Hem papaz, hem en yüksek liderlerden biriydi. Kalabalığa iki kısa emir. Sonra hızlı bir hareketle uzun saçlının tüfeğini yerden kaptı. Bu otoritenin kendilerini engelleyip engellemeyeceğini merakla bekleyenler az değildi. Ne var ki manevî gücüne çoktan bu yana egemen olamayan Aram'ın seçtiği yol yanlıştı. Gülünç sopasını kör gibi sağa sola vurarak kalabalığın ortasına daldı. Ve yanıt hemen geldi: Arkasından sağ omzuna saplanan bir süngü darbesi.

Bu da ne diye düşündü, bütün bunlarla ne ilgim var benim? Ben Tanrı adamıyım, benim görevim sözle, başka bir şey değil, bu yabancıları kendi kendileriyle bırakalım. Sopası elinden düşmüştü. Manevî saygınlığının bilincinde olarak hemen doğruldu, geriye dönüp dik adımlarla yürümeye başladı. Ah ordaki kadınlar! Şimdi? İskuhi nihayet söz dinlemeye karar vermiş miydi? Ama neden beyazlar giyinmiş? Evet, Zeytun'daki gibi yine dostça birlikte yaşayacaklar. Hovsannah bunu görmek zorunda. Üçüncü çadıra giden yol çok uzamıştı. Papaz karısına cesaret verircesine gülümsedi. Oysa karısı korku dolu gözlerle çok ötelere bakıyor gibiydi. Aram, Hovsannah'ın üç adım ötesinde yere yığıldı, otlar kan içinde kalmıştı. Yarası çok ağır olmamasına rağmen kendinde değildi. Hovsannah, kollarında çocuk, çaresiz, şaşkın kocasının yanına çömelmişti. Bu arada kanı gören İskuhi bağırarak çadıra koştu, temiz bezle makas getirip, ağabeyinin yanına diz çöktü. Hovsannah ancak şimdi kendisini toparlamış, çocuğu yere otların üzerine bırakmıştı. Aram'ın ceketini kestiler. İskuhi temiz bezleri bütün gücüyle yaranın üzerine bastırıyordu. Sağ eli, kendisine son derece yabancılaşmış ağabeyinin kanına bulanmıştı.

Uzun saçlı adam, Sato ve birkaç asker kaçağı, Şuşik'in üzerinden atlayıp hanımın çadırına girdiler. Kurşun ağırlığındaki uykusundan yeni uyanmış Juliette, konuşmaları, gürültüleri, feryatları duymuştu. Ateşleniyorum, Tanrı'ya şükür, yine ateşleniyorum, diye düşündü; ama yanılıyordu. Bazı insanlarla belli bir koku çadırı doldurduğunda uyuşuk teslimiyet ruhu hâlâ korkmamıştı. Eğer yeniden ateşim yükseliyorsa, memnun olurum. Ama gelenler Osmanlı'ysa, en iyisi şimdi olması, iki uyku arası. Hiç kimse hanıma zarar vermek isteniyordu. Hastaya dikkat bile etmediler. Sadece, kıskanç söylentilere konu olan leziz yiyeceklerle ilgiliydiler. Büyük elbise dolabı, öteki bavullar, her şey dışarı taşındı. Bu arada, şeyh çadırından da, bavul çanta ne varsa çadırın önüne yığılmıştı. Sato ile uzun saçlı adam, Juliette'in odasında biraz daha uzun kaldılar; adam, kendisi için herhangi bir şey bulma umudundaydı. Sato'yu iten ise sadece merak ve kötülüktü. Aklına daha kötü bir şey gelmediğinden, Juliette'in üzerindeki örtüyü çekip almıştı. Adam, yabancı kadının çıplaklığını görmeliydi! Oysa, uzun, yapış yapış saçlarını göz önüne alan asker kaçağı, anı niyetine büyük bir bağa tarak seçmişti. Bu ganimetle meşgul olurken kadına dokunmadan çadırdan defolup gitti. Dışarıya taşınan eşyalar çete tarafından tamamen talan edilmişti. Yoğunoluk'ta köşke zaptiyelerin ilk geldiği zaman o aşağılayıcı darmadağın ediş gibi Juliette'in elbiseleri, çamaşırları bir kez daha saçılmıştı ortalığa. Rugan, karamandola, yaldızlı ayakkabılar, incecik çizmelerin her biri bir yerdeydi. Ama haydutların elde ettikleri son derece komikti: İki sardalye kutusu, bir kutu süttozu, üç çikolata, bir teneke kutu bisküvi kırıntısı. Hepsi bu kadar olamazdı. Hemen üçüncü çadıra. Sato göstermişti. Tam bu anda, sunak meydanındaki küçük çan, ayine çağırmak için çalmaya başladı. Asıl haydut grubuyla anlaştıkları üzere, bu işaret, adamları günün ikinci işine davet etmekteydi. Zamanında yetişmek istiyorlarsa acele etmeliydiler. Boş dönmemek için herkes yerden ne buluyorsa alıyordu: Kaşık, bıçak, çanak, sürahi, hatta bir çift kadın eldiveni.

İskuhi ile Hovsannah papazın kanamasını durdurmuşlardı. Papaz kendine gelmişti, ama hayretler içindeydi. İçinde öldürülenin ne kadar şaşırmış bir adam olduğunu anlayamıyordu. Artık toplulukla kalabilirdi. Artık, inadı nedeniyle, topluluktan ayrılmanın büyük günahını yeniden işlemek zorunda kalmayacaktı. Akıtılmış kan! Ve akıttığı kan, onu verilememiş sınavdan esirgeyen bir lütuftu. Hovsannah'ı gördü. Çocuğun kundağının kirlenmemesi için elindeki kanı otlarla temizliyordu. Aram Tomasyan başının altında, bir sürü örtü ve yastık olmasına şaştı; öyle ki, neredeyse oturur gibiydi. İskuhi hâlâ sağ eliyle yarasına kompres

yapıyor, aynı zamanda da sırt üstü yatmasını engelliyordu. Çökmüş yüzü ölçüsüz yorgunluktan iyice bozulmuştu. Aram başını çevirip, "İskuhi" dedi, beş kez, altı kez inleyerek tekrarladı bunu: "İskuhi." Kızın adını söylerken şefkatle "bağışla beni" diyor gibiydi.

* * *

Zangoç, sunağın yanındaki direkte asılı duran çanı çılgınlar gibi çalıyordu. Bu uyarıcı çana aslında hiç gerek yoktu, zira yaşlı, kadın ve çocuklardan oluşan topluluk çoktan meydanda birikmişti. Ama çan, zangocun fanatik sağ elinde, şu anda, Hıristiyan bir halkın ölüm saatinin çaldığını, sadece Osmanlı bölüklerinin değil, aynı zamanda toprak ve denizin de duymasını istermiş gibi, sızlanmaktaydı. Sol elinde ise yine son derece hızla salladığı buhurdanlık vardı. Dünyevî herhangi bir besin maddesinin kalmadığı Damlacık'ta, daha aylarca yetecek kadar günlük bulunuyordu. Ayin saatinde -aslında epey gecikmişti- güneydoğu rüzgârı hâlâ son hızla esiyordu. Rüzgâr darbeleri, dinî taciz etmek isteyen bir tanrısız gibi, meydanda esip savuruyor, çan seslerini yutuyor, iyice sağlamlaştırılmış örtüsüyle sunağı sallıyordu. Kutsal yerin arkasındaki dört metrelik güçlü yaprak duvarı rüzgâra terkedilmişti. Fırtına darbeleri altında sallanıyor, kurumuş yapraklar havaya uçuşuyor ve bütün yapı yıkılacakmış gibi titriyordu. Sunak masasının önünde, en üst basamağın sağ ve solunda arasına ip gerilmiş iki direk vardı; buraya perde takılmıştı. Ermeni geleneğine göre kurban sırasında papazın cemaate görünmesi gerekiyordu. Kalın kumaştan yapılmış perde, sürekli kutsal masaya çarptığı için, kutsal eşyaların sunaktan aşağı düşmemesini sağlamak amacıyla perdeyi iyice bağladılar. Birkaç dindarın gözü bu kutsal eşyalardan bir an bile ayrılmıyordu, özellikle, cam abajurların koruduğu gemici lambalarının yandığı gümüş yüksek şamdanlara bakıyorlardı sürekli. İki rüzgâr darbesi arasında uzayan sıkıcı sessizlik, ara sıra kuzey geçidinden gelen silâh seslerinin duyulmasını sağlıyordu.

Ter Haykazun, hükümet barakasının yanında bulunan papaz kulübesinde çoktan ayin giysilerini giymişti. Ayin sırasında kendisine yardım edecek ilâhiciler ve papaz yardımcıları bir süredir kapıda bekliyordu. Fakat derin bir sıkıntı dışarıya çıkıp sunağa gitmesini engelliyordu. Neydi bu? Hiçbir zaman dengesini yitirmeyen kalbi, papaz giysisinin altından kuvvetle çarpıyordu. Bilinmeyen karşısında duyulan korku muydu bu? En tehlikeli anda halka başvurmakta doğru mu davranmıştı? Sinsi bir zaaf sonucunda, karar verme görevini, bu görevin üstesinden

gelemeyecek, bu yetenekte olmayan insanlara bırakmamışlar mıydı? Evet, savaşçıların tümü Bagratyan'dan yanaydı ve Ter Haykazun, Aram Tomasyan'ın önerisini kimsenin desteklemeyeceğine inanıyordu. Yine de! Ayinden hemen sonra, Tomasyan'ın önerisi, aç kalabalık arasında şaşkınlık, kavga, dağınıklık yaratmayacak mıydı? Belki de şu anda papaz, onurlandırıldığı ve lânetlendiği bu görevin ezici ciddiyetini hissetmekteydi. Sıcak esen rüzgâra rağmen üşüyordu. Başı, şişirilmiş bir balon gibi giderek büyümekte, incelmekteydi. O da iki gündür neredeyse hiçbir şey yememişti. Yatak olarak kullandığı minderde, dizlerinin üzerinde sayfaları açık kilise defteri olduğu halde, oturuyordu. Bütün öğleden sonra bir şeyler kaybetmiş ve kırk günün dökümünü yapmıştı. Yaşam ve ölümün kaydedildiği defter, elinden geldiğince düzenlenmiş, hesap kapatılmıştı. Görevini yerine getirmişti. Kilise defterini teslim edebilirdi artık. Kime? Ter Haykazun başını salladı. Yaşayanların ve ölenlerin isim isim yazılmış olmasından, mükemmel-insanî düzenin kendisi tarafından şu ana kadar muhafaza edilmesinden hoşnuttu. Ebediyete göçmüş herkesin, doğum ve ölüm tarihi, anne-baba adı, menşei buraya açıkça yazılmıştı. Öbür dünyaya göçmüş biri, böylece, Tanrı'nın merhametine daha kolay ulaşacak, adsız bir köpek gibi cehennemin kapılarında dolaşıp durmayacaktı. Ter Haykazun kutsal vaftizin devamı olan ad verme ve kaydetmenin kutsallığına mutlak bir inanç besliyordu. Solmuş parmakları defterin son sayfalarını bir kez daha çevirdi. Musa Dağ'da doğan on yedi çocuğu vaftiz etmişti. Buna karşılık öteki dünyaya kutsayarak gönderdiği yirmi dört kişi vardı. Büyük bir rakam. Ancak, Osmanlı ordusuna ve açlığa rağmen, dört bin beş yüz insanın hayatta kalması mucize değil miydi? Belki de üstün güçteki Osmanlıları bir kez daha geri püskürtecek, siperlere mevzilenmiş yedi yüzden fazla deney sahibi cesur savaşçı, bunların arasındaydı. Gabriel Bagratyan'ın Yoğunoluk'a gelmesi Tanrı'nın lütfuydu. Göz kapakları kurşun gibi ağırlaşmış kapanıyordu. Dört bin beş yüz kişi yaşamıyordu artık. Kaskatı kilise giysileri içinde ölülerin arasındaydı. Ne kadar korkunç da olsa, en sona kendisinin kalacağından hiçbir zaman kuşku duymamıştı. Kalbi yine sakinleşmişti. Ama içini, şimdiye kadar, direnişçilerin en zor durumda kaldıklarında bile hissetmediği, tarif edilemez bir ölüm beklentisi doldurmuştu. Nedenini bilmeden, kalın kırmızı kalemiyle kilise defterine kaydedilen son ölünün altına, büyük bir haç çizdi.

Yardımcı papazlardan biri, sık sık başını kulübeden içeri uzatıp uyarıyordu. Ayinin saati çoktan geçmişti, arkasından yapılacak oylama, bu durumda geceye sarkma tehlikesi gösteriyordu. Oysa başpapaz hâlâ

yerinden kıpırdamamıştı. Sanki olağanüstü ayini engellemeye çalışan manevî bir güç tutuyordu onu. Başı döndüğü, kendisini çok güçsüz hissettiği için yatmak istiyordu. Hastaydı. açtı. Ayini ertelese ya da yerine başkasını mı gönderseydi? Ter Haykazun, durumunun güçsüzlük değil, bugün yerine getirmek zorunda olduğu görevin üstesinden gelememe korkusu olduğunu anlamıştı. Belirsiz bir şey daha vardı, nihayet ayağa kalkıp işaret verdi. Genç zangoç, uzun haçı alıp alayın önüne geçti. Ter Haykazun *ellerini kavuşturmuş, bakışlarını yerden kaldırmadan* ilâhicilerle papaz yardımcılarını izliyordu. Kalabalığın arasından, sanki çalılıkların arasından geçiyormuş gibi geçen kayıtsız, kendi içine dönmüş papaz bakışları, yine de her şeyi olağanüstü bir dikkatle izlemekteydi. Sunağa doğru daha elli adım bile yürümemişti. Attığı her adımda, çevresindeki halkın manevî durumu acıtarak işliyordu içine. Sabahki kayıtsızlık heyecanlı bir hareketliliğe dönüşmüştü. İnsan doğası, bu an için son gücünü toplamıştı ya da sadece böyle görünüyordu. Özellikle küçük çocuklar çok huysuzlanıyor, boğazları yırtılırcasına bağırıp, tepiniyor, kendilerini yerden yere atıyorlardı. Belki de açlıktan küçük, şişmiş karınları ağrıyordu. Fakat öfkeli anneler, başka sakinleştirici bir çare olmadığı için, çocukları sarsıyor, dövüyorlardı. Çığlıklar ve gürültü giderek yükselmişti; öyle görünüyordu ki kutsal eylem sükûnet içinde yerine getirilemeyecek, yücelme ve yoğunlaşma sağlanamayacaktı. Ama huzursuz olan sadece çocuklar değildi. Örneğin bazı yaşlı adamlar -özellikle o tanıdık "küçük mülk sahipleri"- başka zamanların aksine, papaz önlerinden geçip sunağa giderken, susmuyor, bölük pörçük konuşmalarla böbürleniyorlardı. Ter Haykazun, manevî çöküntünün açlıkla atbaşı gittiğini anlamıştı. Mangaların toplantıya gelmemeleri *iyi oldu, diye düşündü. Onlar sağlam durduğu müddetçe her şey yi*tirilmiş sayılmaz. Aklından bu sakinleştirici düşünce geçtiği anda, gözleri bir saniye süreyle bir yere takılı kaldı. Bunun anlamı neydi? Ortalıkta silâhlı adamlar vardı. Gerçi, ya tek tek duruyorlar ya da gevşek gruplaşmalar oluşturuyorlardı, ama ne olursa olsun, kendisi ve Gabriel Bagratyan'ın ısrarlı emrine rağmen, gelmişlerdi. Kim yollamıştı acaba? Sabahın mahmurluğundan sıyrılmış kadınlar, ayin için tören giysilerini giyip, renkli başörtüler örttükleri, takılar taktıkları için, savaşçıların oluşturduğu koyu lekeler, bu genel renklilik içinde kayboluyordu. Fakat Ter Haykazun bir sonraki bakışta, bunların, yakındaki mevzilerin değerli savaşçıları değil, uzaktaki Güney Kalesi'nin asker kaçakları, şükür ki kampa çok az gelen, ayinlere ise hiç katılmayan, kilise defterine kaydedilmemiş, toplum dışı, o yabancı herifler olduğunu anladı.

Birden bire dindar mı kesilmişlerdi? Başını, belli belirsiz hükümet barakasına çevirdi. Nöbetçiler neredeydi? Ah evet, Bagratyan hepsini, İhtiyat Birliği'nin bir kısmı da dahil, mevzilere çekmişti. Yıldırım hızıyla düşünüyordu: Herhangi bir bahane göstererek geri dönmeli! Ayini ertelemeli! Gabriel Bagratyan'a haber yollamalı! Muhtarları toplamalı! Güvenlik önlemleri almalı! Bu düşüncelere rağmen yürümeye devam ediyordu, ama adımları yavaşlamış, kararsızlaşmıştı. Sunağın yakınında, eski seçkin ailelerin üyeleri, karı ve kızlarıyla muhtarlar, saygıdeğer ihtiyarlar, her zamanki düzen içinde -vadideki kilisede de aynı düzen olurdu- sıralanmışlardı. Önderler Konseyi'nden pek az insan gelmişti. Serbest fikirlerini hiçbir zaman açıktan göstermeyen hekim Bedros, hastane barakasını bırakamamıştı. Ter Haykazun'un gözleri kalabalığın içinde Aram Tomasyan'ı aradı boş yere. Şatakyan ise, emirberlerin komutanı olarak Kuzey Mevzii'nde kalmak zorunda olduğundan, mazaretliydi. Gabriel Bagratyan'a gelince, gerçi ayine zamanında gelmeye söz vermişti, ama herhangi bir durum nedeniyle engellendiği anlaşılıyordu. İhtiyarlar, dinî alaya yol açmak için kenara çekildiğinde papazın düşüncesi bir kez daha uyardı. Hrant Oskanyan, Sarkis Kilikyan'la tanımadığı birinin arasında, tutsakmış gibi kıskaca alınmışçasına duruyor, esmer, arsız yüzünde uğursuz bir ifade okunan cüce, papaza sürekli göz kırpıyor, çaresizlik içindeki ağzını, karaya vurmuş bir balık gibi açıp kapatıyordu. Ter Haykazun, aniden durup, toplum dışı insanlara dönerek sormayı bir kez daha düşündü: Ne oluyor? Bana söylemek istediğin ne Oskanyan? Ama bakışlarını neredeyse hiç kaldırmadan, Damlacık'a çıktıklarından bu yana, güçlü iradesini ilk kez elinden alan o bilmediği bir güç ya da güçsüzlük tarafından sürüklenerek yürümeye devam ediyordu.

Sunağın ilk merdivenini çıktığında, Nohutyan'ın mektubunu kulübede unuttuğunu fark etti. Bundan olağanüstü çok etkilenmişti, çünkü ayinden hemen sonra, Bitlislıların sonunu bildiren mektubu okuyarak, kaçma eğilimine sahip bütün akımları silâhsızlandırmak düşüncesi böylece boşa çıkmış oluyordu. Unuttuğu kâğıt ve uğursuz belirti, papazı, sunağın merdivenlerini çıkmadan önce, uzunca bir süre öylece kalacak kadar etkilemişti. Arkasındaki halk, papazın güçsüzlüğünü, dalgınlığını fark etmiş olacak ki, çocuk bağırtıları, huzursuz hareketlilik ve bıktırıcı konuşmalar giderek arsızlaşmıştı. Tanrı'ya yalvararak mucize göstermesini istemek için yoğunlaşma, bu boşalmış yüreklerde mi gerçekleşecekti? Kalabalığa acı içinde döndü yüzünü. Tam bu anda, Gabriel Bagratyan soluk soluğa gelip ilk sıraya durmuştu. Ter Haykazun bir an

kendisini hafiflemiş hissetti. İlâhiciler ilâhiye başlamışlardı bile. Bir dakika zamanı vardı, toparlanmak için gözlerini kapadı. Açık havada sesler boğuk ve zayıf duyuluyordu:

"Yaratıcı kollarını yıldızlara uzatan sen
Kollarıma güç ver
Ki sana ulaşabilsinler!

Aklın tacıyla ruhu taçlandır
Duyuları Orarion ile süsle
Çiçek açmış altın giysisiyle.

Dinsel, muhteşem melekler gibi
Koruyucu sevginle giyindik
O sırra, kutsal olana hizmet etmek için."

Koro susmuştu. Ter Haykazun, önünde, diyakozun uzattığı küçük leğeni gördü. Leğene parmağını soktu, diyakoz şaşkın gözlerle çekip alıncaya kadar öylece kaldı. Nihayet topluluğa yan dönüp üç kez haç çıkardı. Sonra sunağa dönerek ellerini kaldırdı. Bu anda Ter Haykazun'un kişiliği parçalanmıştı. Bir parçası, eski kurallara göre bu olağanüstü ayini yöneten, karşılıklı söylenen ilâhinin tek sesini kaçırmayan papazdı. Birkaç katmandan oluşan kişiliğinin ikinci parçası ise, papazın görevini yerine getirebilmesi için insanüstü güç harcayan, ölecek kadar bitkin bir savaşçıydı. İkinci Ter Haykazun, öncelikle kendi bedenine karşı mücadele vermekteydi. Liturya'nın her sözcüğünde şöyle diyordu bedeni: Buraya kadar, daha fazla değil! Beynimde tek damla kan kalmadığını fark etmiyor musun? Bir iki dakika sonra, burada, sunağın üstünde yere yığılıp seni rezil edeceğim. Kişiliğinin bu parçası, sadece bedeniyle mücadele ediyor olsaydı, belki başa çıkabilirdi. Fakat, bedenin ardında birçok sinsi düşman vardı. Bunlardan biri, önündeki eşyaları göz önünde değişime uğratan bir hokkabazdı. Büyük, gümüş *şamdanlar aniden süngülere dönüşmüşlerdi. Son derece güzel dua* kitabının sayfalarından kilise defterindeki ölü adları fırlıyor ve her yerden kırmızı kalemle çizilmiş haç çıkıyordu. Zaman zaman esen rüzgâr sunak duvarının yapraklarını hışırdatıyor, kurumuş yapraklar havada dans edip kutsal eşyaların bulunduğu masaya, kapağında altın renkli haç basılı İncil'e saygı göstermeksizin, konuyorlardı. Bu kurumuş kahverengi yapraklar, tek tek ve yığınlar halinde her yere yayılmıştı. Sıra,

töreni yöneten Ter Haykazun'un okuyacağı ilâhiye gelmişti. Kendisinden tamamen bağımsızlaşmış sesiyle başladı:

"Bana adalet ihsan et, ey Tanrım ve hükmünü mahşer günü ver!"

Diyakoz vızıltılı ses tonuyla karşıladı:

"Beni masum olmayanlardan, kötü niyetli günahkârlardan koru."

"Beni neden unuttun? Düşmanlarım bana eziyet ederken neden acıyla iki büklümüm?"

"Tanrı'nın huzuruna varmak istiyorum, gençliğimi mutlu eden Tanrı'nın."

Ter Haykazun, diyakozla birlikte söyledikleri bu uzun ilâhiyi, hata yapmadan sonuna getirirken, öteki Ter Haykazun'un gözlerine dayanılmaz şeyler görünüyordu. Her tarafa yayılmış kuru yapraklar yaprak değil kir, çamur, anlatılması mümkün olmayan pislikti ve Tanrı'nın düşmanları tarafından, caniler tarafından sunağın üstüne atılmıştı. Başka bir açıklaması yoktu bunun, bu pislik gökten yağmış olamazdı. Ter Haykazun kutsallığın korkunç biçimde kirletilişini görmemek için dua kitabına dikmişti gözlerini. Peki halk görmüyor muydu bunları? Metindeki ilk aksaklık bu anda oldu. Diyakoz ilâhide şöyle diyordu: "Her şeye kadir Tanrım, Tanrımız, bizi koru ve merhametini eksik etme!"

Tam burada ilâhiye girecekti. Ama Ter Haykazun susuyordu. Diyakoz gözlerini faltaşı gibi açarak önce koroya döndü, papaz hâlâ sustuğu için, bir adım yaklaşıp fısıldadı:

"Kutsallığın yurdunda..."

Papaz hiçbir şey duymamış gibiydi.

Diyakoz çaresizlik içinde, bu kez daha yüksek sesle fısıldadı:

"Kutsallığın yurdunda ve..."

Ter Haykazun uyanmıştı:

"Kutsallığın yurdunda ve övgü yerinde ve meleklerin evinde ve insanların barış yerinde, Tanrı'nın huzurunda, huzur ve ışık dolu bu işaretin önünde, huşu içinde eğiliyor ve dua ediyoruz..."

Ter Haykazun zor soluk alıyor, tacın altında alnı ve ensesine ter tanecikleri yuvarlanıyor, ama terini silmeye cesaret edemiyordu. Arkasında, baş ilâhici Asayan'ın genizden gelen sesi duyuldu: "Mabedin bu kutsal yerinde ibadet için toplanıldı..."

Asayan'ın kendini beğenmiş kibirli sesi papazı her zamankinden daha çok öfkelendirmişti. Bu adamdan ne zaman kurtulacağım diye düşündü. Bu arada şakaklarındaki baskı bir parça hafiflemişti. Belki atlatırım, yardım et Tanrım! Ter Haykazun korku dolu bakışlarla, sunak masasında duran çarmıha gerilmiş İsa resmine dikmişti gözlerini. Kişiliğinin

parçalarından biri uyardı: Sakın karşıya bakma! Ama tam da uyarıldığı için, oraya, sunağın son bulduğu ağaç dallarından yapılmış duvara baktı. Kenardaki direklerden birine, kollarını kavuşturarak hafifçe yaslanmış, ağzında sigara olan biri duruyordu. Korkunç bir küstahlık! Ter Haykazun bağırmamak için yutkundu. Fakat ikinci kez baktığında bu adam, nefret ettiği, elini kolunu bağlattığı Sarkis Kilikyan değildi artık. Bu biri giderek hiç kimseye dönüştü. Duvar bomboştu. Sonra Rus yeniden ortaya çıkmış, çeşitli insanlara dönüşmeye başlamış, hatta bir keresinde Krikor bile olmuştu. Sonunda da ayin giysileri giymiş bir papaz duruyordu duvarda. Ter Haykazun'a, karşıdaki papazın kendisi olabileceği komik gelmişti. Zaten o değildi, çünkü başında kuzu pöstekisinden yapılmış askerî başlık değil, altın işlemeli taç vardı:

"Tanrı'ya, oğluna ve kutsal ruha hamdolsun..."

Daha fazla konuşamadı. Duvardaki görüntülerle arasında dalgalanan kendi sesi kulağını deliyordu: "Gündüz gözü ne soytarılık ediyorsun? Bu ayinin nedeni ne?"

Ter Haykazun bakışlarıyla yükselen günlük dumanlarını aradı. Fakat ses ve görüntü yakasını bırakmıyordu:

"Tanrı nasıl bir şeytan olmalı ki, dindar Ermeni halkına bunları reva görsün..."

Ter Haykazun kurallara göre ikindi ilâhisini okumaya başladı:

"Kutsal ve ölümsüz Tanrım bize merhamet et! Bizi günahtan ve onun bütün oklarından koru!"

Şimdi yanıt Kilikyan'dan değil kendi içinden geliyor gibiydi:

"İnanmıyorsun, mucizeye inanmıyorsun. Yarın dört bin beş yüz Ermeni cesedinin Damlacık'ı kaplayacağından eminsin."

Diyakoz, geleneklere göre, halkı kutsaması için buhurdanlığı uzatmıştı. Papaz anlamsız bir susuzlukla sarsılıyordu.

Artık karşıda duvara yaslanan kimse yoktu. Fakat ses eskisi gibi yakındı: "Beni öldürmek istiyorsun. Cesaretin varsa öldür."

Buhurdanlık papazın elinden kayıp yere düştü. Bu anda çok farklı bir Ter Haykazun vardı artık. Ağır gümüş şamdanlardan birini kapıp, barbarlar gibi nara atarak saldırdı, fakat düşmanını bulabileceği ağaç dallarından yapılmış duvara değil, hayır, kalabalığa.

Ter Haykazun, açlıktan kaynaklanan o hayalleri görmeseydi ve kriz geçirmeseydi, "darbe" büyük ihtimalle gerçekleşmezdi. Asker kaçakları da, büyük çoğunlukla, sunaktan çekinen, ona saygı duyan Ermeni oğullarıydı. Uzun saçlı, asker kaçağı grubunu hükümet barakasının yanında toplamıştı. Sunak meydanında karışıklık baş gösterince beklenen

anın geldiğini düşündü. Adamların arasından yaklaşık on kişi, gerekli kaosu yaratmak için havaya ateş açmaya başlamışlardı. Diğerleri kapıyı itip hükümet barakasına girdiler. Cephane sandıkları birkaç dakika içinde dışarıya sürüklenmişti. Sunak meydanındaki olay öylesine düş gibi çabuk gerçekleşmişti ki, ne muhtarlar, ne de Bagratyan ne olduğunu anlayabilmişti. Buna rağmen düşsel olan çabukluktan daha önemliydi, zira bütün olay iki dakikadan biraz fazla sürmüştü. Elbette bu iki dakika, zamanın bilinmedik bir yan yolundan çok hızla geçen iki dakikaydı. Ter Haykazun şamdanı kapıp ayin kalabalığının üstüne yürüdüğünde kalabalık hemen dağıldı. Gabriel Bagratyan papazın bir grup asker kaçağına doğru gitmeye çalıştığını gördü. Komutan da bu adamları ayine kimin çağırdığını anlamamıştı. Ter Haykazun kalabalık içinde belli birini arıyor gibiydi. Silâhlı adamlar hemen etrafını sardılar, elindeki şamdanı çekip almış, naralar atarak oradan oraya itekleyip duruyorlardı, nihayet yere düşürdüler. O sırada kalabalığın arkasında silâh sesleri duyulmuştu. Çılgın bir korku çığlığı kalabalığı paramparça etti. Muhtarlar, karılarıyla birlikte, feryat figan kaçmaya çalışıyorlardı. Silâhını çekmiş, Ter Haykazun'u kurtarmak için kalabalığa dalan Bagratyan, kendisini izleyen asker kaçaklarından birinin savurduğu şiddetli bir dipçik darbesiyle yere yığılmıştı. Eğer darbe başındaki kolonyal şapkayı fırlatsaydı bu sonu olurdu. Ama darbe dirençli şapkayı adamın yüzüne doğru kaydırmış, böylece öldürücü şiddeti engellemişti. Bagratyan gerçekten yaralanmaksızın kendinden geçti. Bu arada bir grup, papazı sunağın direklerinden birine bağlamıştı. Papaz sessizce, ama şaşırtıcı bir güçle direniyordu. Eğer şu an yanında, her zaman günlük papaz kisvesinde taşıdığı sustalı bıçağı olsaydı, asker kaçaklarından hiç olmazsa biri yaptıklarını hayatıyla öderdi. Muhtarlar epeyce uzakta durmuş zangır zangır titriyorlardı. Açlıktan büzülmüş kaslarıyla yaşlanmış görünen bu adamlar Ter Haykazun'a yardım edemezlerdi, zira kendilerini kurtaracak güçleri bile yoktu. Kadın ve kızları insanlık dışı feryatlarla geriye sürüklemeye çalışıyorlardı. Kalabalık hâlâ ne olduğunu anlamamıştı. Silâh seslerini duyunca çıldırmış gibi sunağa yaklaştı, ama aynı anda ön sıralardakiler geriye kaçmak istedikleri için, insanların iç içe geçtiği, korku ve acı feryatların birbirine karıştığı vaveyla koptu. Çetenin en kötüleri aylardan bu yana kadına dokunmamışlardı; kirli elleriyle, kalabalığın içinden, deniz avcılığı gibi, bazen bir kadını, bazen bir kızı çekiştiriyor, çığlıklar atan kurbanların tören giysilerini ve takılarını hemen oracıkta çekip almaya çalışıyorlardı. Daha akıllı bir başka grup yoksulluğu talan etmek için kulübelere yöneldi. Olup bitenler öyle tüyler ürperticiydi ki, insan

ruhu soluk alabilmek, bu alçaklığı, bir kudurganlık, ırkçı bir hezeyan tarafından bütün sinirleri tek tek kesilmiş bir halk kesiminin can çekişmesi olarak düşünmek istiyordu. Yine de asker kaçaklarının hepsinin olaya aktif katılmaması, büyük çoğunluğun sadece kalabalık oluşturması, figüran rolü oynaması teselli ediciydi.

Bir süre sonra direnişin ilk belirtileri görüldü. Hâlâ biraz güce sahip kamp halkından bazıları, ellerine geçirdikleri asker kaçaklarını iyice benzetiyor, silâhlarını alıyor, yere yıkıp neredeyse parçalıyorlardı. Daha kararlı olanlar Ter Haykazun'u kurtarmaya yönelmişlerdi. Sayıca üstün kamp halkı tarafından sıkıştırılan asker kaçakları, az daha katliam yapacaktı; silâhlarını doğrultmuşlardı bile. Fakat kudurmuş kader, kendisini, bir kez daha abartıyordu. Son günlerde sıkça olduğu gibi, rüzgâr değişmiş, sunak meydanında sert bir fırtına dolanmaya başlamıştı. Sunağa kimse dikkat etmediği için iki tahta mumlukla bir vazo devrilip kutsal masadan aşağı düştü. Ter Haykazun hâlâ kendisini direğe bağlayan kalın iplerle boğuşmaktaydı; zaman zaman güç toplamak için ara veriyordu mücadeleye. İplerden kurtulmaya çalışırken sunağı da şiddetle sallıyordu. Kan çanağına dönmüş gözleri, yardımcı papazları, ilâhicileri, Asayan'ı ve zangoçu aradı. Hepsi kaybolmuştu ya da cephanenin, hükümet binasından rahatça taşınması için, bir grup asker kaçağının beklediği papaza yaklaşmayı göze alamıyorlardı. Sunağın çevresindeki asker kaçaklarının yanında Sarkis Kilikyan da vardı. Ter Haykazun'a ve kurtulma çabalarına, sanki olanlarda, bu kaderde onun hiç payı yokmuş gibi, sadece meraktan buradaymış gibi, ilgiyle bakıyordu. Bir süre sonra salınarak olay yerini terk etti. Sıkıntılı sırtı şöyle der gibiydi: Artık sıkıldım. Zaman da geldi. Korkunç olay Kilikyan uzaklaştıktan hemen sonra gerçekleşti. Ortadan kaybolmasıyla yangının çıkması dikkat çekici biçimde zamandaş olduğundan, Ter Haykazun daha sonra, yangınla Kilikyan'ı ilişkilendirmişti. Oysa Rus, basamakların önünden geçmiş ama sunağın üç adım ötesinde yükselen yaprak duvara hiç dokunmamıştı. Kuru odun ve yapraklar önceleri yavaş ve tehlikesiz çatırdamaya başladı. ama bir süre sonra alevler duvardan neredeyse iki kat yükseğe çıkmıştı. Denizden gelen rüzgârı bu alevleri hemen kırıp sağa döndürdü. Kanatlanan ateş dilleri ve küçük alev flamaları yangından kopup yandaki barakanın damına sıçramışlardı. Bu bina, Tomas Kebusyan'ın, başka şeylerin yanı sıra, "muhtarlık" yazısıyla da diğer kulübelerden ayrılmış mükemmel barınağıydı. Yangın, önüne gelen bu ilk fırsatta, sanki hâlâ vicdan azabını aşması gerekiyormuşçasına biraz mahcuptu. Fakat barakanın çalı çırpıdan yapılmış damı, bir

dakika içinde korkunç bir patlamayla alevlendiğinde, artık önünde hiçbir engel kalmamıştı. Büyük kent bulvarında lambalar nasıl sıra sıra parlarsa, yangın da meydanın çevresinde öyle dolanıyordu; alevler bütün kulübelerden yaklaşık aynı zamanda yükselmişti. Belki alçak herifler, izlenmelerini olanaksız kılmak için dev bir yangın çıkarmışlardı. Artık hükümet barakasının alevlerinin de gökyüzüne yükseldiği görülüyordu. Uğursuz ziyaretçilerin yangın başladığı gibi kent çukurundan çekildikleri ise kesindi.

Sunağın arkasındaki yaprak duvar aniden alevlenince kalabalık arasında sanki bomba patlamıştı. Artık kimse canilerle, sunakla, sunağa bağlanmış papazla ilgilenmiyor, kendilerinin olmayan, kişnemeye benzeyen acı feryatlarıyla kulübelerine koşuyorlardı. Her şey bitti! Yangını söndürecek hiçbir şey yok. Yangını muskayla defetmeyi kim başarabilir? Ne kurtarabilirlerse kurtarmalılar! Yastıklar, örtüler, yataklar! En gerekli eşyalar! Belki bir de el aletleri. Vadideki yurtlarından getirdikleri, ölesiye kadar yanlarında olmasını istedikleri her şey, her şey anı olmuştu artık. Bu anda bile mülkiyet dürtüsü yaşam dürtüsüyle öyle iç içe geçmişti ki, halk arasında, eşya kurtarma güdüsüne kapılmamış tek kişi yoktu. Sanki hiç kimsenin aklına şu basit soru gelmiyordu:

Bu kadar çaba niye? Bu eski püskü şeyler kurtarılsa ne olur, kurtarılmasa ne olur? En iyisi sessizce oturup ateşi seyretmek! Muhtarlarla köyün zenginleri -korkunun yere çivilediği, Ter Haykazun'a yardım edemeyen o sarsak ihtiyarlar- aniden hareketlenmişti, paraları yanıyordu. Kulübelerinin köşe bucağında, yatakların altında, deste deste kâğıt paralar, çaresizce kurtarıcılarını beklemekteydi. Binbir güçlükle kazanılmış, titizlikle korunmuş, şimdiki hayatlarında görünür bir amacı olmasa da, para paraydı. Peşlerinde karı ve kızları yaşlı adamlar, evlerine doğru sıçrayarak koşuyorlardı. Kebusyan'lar "Muhtarlık"ı çoktan cesaretle kuşatmışlardı. Ya Ter Haykazun? Ah, birileri mutlaka kurtarmıştır.

Bir kez daha çabalayıp teslim oldu. Kaba kenevir ipi ayin giysisinin katı ipeği üzerinden bile kol ve göğüs derisini sıyırmıştı. Sırtından buz gibi ter akıyordu. Yanan duvardan, yer yer tutuşmaya başlamış sunağın üzerine sürekli ateş çelenkleri düşüyordu. Bu ateş parçacıklarından bazıları, direğe bağlanmış adama rastlamaktaydı; saçları ve sakalı şimdiden hafifçe yanmıştı. Ağır sunak perdesi de tutuşmuş, ama ipi hemen koptuğu için, merdivenlerin üstünde devasa bir alev yığını olarak yanmaktaydı. Ne olursa olsun! Meydan bomboştu. Sadece aileler kulübelerinin çevresinde bağırıp çağırarak sıçrayıp duruyorlardı. Yardım istemeyecek! Sunağa bağlanarak işkenceyle ölen bir papazın öteki

dünyada bütün günahları mutlaka bağışlanacaktır. Bir alev kırbacı daha papazı sıyırıp geçti. Keşke Türkler tarafından öldürülseydi! Ama Ermeni oğulları, kendi halkı!? Köpekler, vahşi köpekler! Köpekler! Patlattığı öfke narası az daha beynini parçalayacaktı. Bacaklarını mümkün olduğunca açıp, ağır yüklü bir arabayı çeken koşum hayvanı gibi çaba sarf etmekteydi. Kulübelerin önünde çaresiz insan sesleri bağırıp çağırıyordu. Ne var ki Ter Haykazun'un, "köpekler, köpekler!" diye bağıran çılgın sesi meydanda çınlayınca, kendi dertlerine dalmış insanlar ürküp, başpapazı kurtarmak için sunağa koştular. İlk kurtarıcı papaza ulaştığında, gevşemiş direk daha fazla dayanamayarak yıkılmış, sunak parçalanmış, tahtalar alev almış, papaz da yere yuvarlanmıştı. Yetişenler papazı kaldırıp hemen iplerini kestiler. Birkaç adım atan Ter Haykazun, fazla yürüyememiş, yere uzanmıştı.

Birkaç yaşlı kadın ve erkeğin bayılan Bagratyan'a acıyarak başına geldiklerinde Hekim Bedros yetişmişti. Hemen, daha nabzına bakmadan, ölmediğini anladı. İnleyerek yere oturup, adamın başını kucağına aldı. Dipçik darbesinin gözlerini örtecek kadar yüzüne ittiği kolonyal şapkayı dikkatle gevşettiği gibi, Gabriel gözlerini açmıştı. Önce uyuduğunu sandı. Her şey, inanılmayacak kadar kısa bir zamanda, sanki zamanın dışında bir zamanda gerçekleşmişti. Beyninin yakıcı ağırlığını ancak hissetmişti. Doktor elini yavaşça adamın başında gezdirdi. Kan yok. Sadece büyük bir şiş. Ama belki de darbe iç yaralanmaya yol açtı; beyin damarlarından biri patlamış olabilir. Hekim Bedros yavaşça adamın adını söyledi. Gabriel, gördüklerine inanamıyormuş gibi çevresine bakıyor, bu arada gülümsüyordu. Hiçbir şey anlamamıştı. Çepeçevre kulübeler yanıyor, hükümet binası alevler içinde. Evet, eczacının kütüphanesi yeterince malzeme veriyor yangına. Arkalarından yatak ve örtülerini sürükleyen iki gözü iki çeşme insanlar, ne tarafa gideceklerini bilemeden, karmakarışık halde yürüyorlardı. Ayin giysileri içinde köy papazları, ilâhiciler yıkılan sunağa koşmuş, alevlerin içinden kutsal eşyaları, İncil ve dua kitabını kurtarmaya çalışıyorlardı. Gabriel küçük bir çocukken de yattığı doktorun kucağında yatıyordu. Hoş bir duyguydu. Peki bunun anlamı neydi? Birkaç adım ötede de Ter Haykazun yere uzanmış, Yoğunoluk köy kâtibinin verdiği suyu içiyordu. Papazın çıplak göğsünü, yaşlı bir kadın ıslak bezlerle tedavi etmekteydi. Gabriel, yaşlı adama büyük bir şaşkınlık içinde baktı:

"Burada neler oldu?"

Hekim Bedros gülümsedi:

"Ben de bilmiyorum oğlum..."

Sonra kendine gelen adamın yanaklarını koyu, buruşuk ellerinin içine aldı:

"Neyse ki sana bir şey olmadı. Artık bundan eminim."

Gabriel ayağa fırladı. Yavaş yavaş anımsamaya başlamış, sanki derin bir sarhoşluktan ayılmış gibiydi:

"Baskın ne oldu? Yaptık mı? Tanrım, Güney Kalesi.... Artık her şey yitti..."

Ter Haykazun da destek alarak doğrulmuştu. Onun sesi de bir başka sarhoşluk zamanından, daha açık, bilinçli sarhoşluk zamanından geliyordu: "Artık olmaz..."

Bagratyan duymamıştı. Yangının çıtırtı ve uğultusu öyle çoktu ki, kimse sesini duyuramıyordu. Yangın kulübeleri adım adım yutmaktaydı. Kent çukurunun sınırındaki bazı ağaçlar da alev almıştı. Giderek daha çok aile, kurtarabildikleri eşyalarla kendilerine bir yön, bir hedef gösterecek emri bekleyerek sunak meydanında toplanıyordu. Son güçleriyle dikiş makinelerini kurtarıp, buraya, güvenliğe getiren kadınlar bile vardı. Bütün gözler bir lider arıyordu, fakat ortalıkta tek lider bile yoktu. Gerek Ter Haykazun, gerekse Gabriel Bagratyan yarı uykudaymış gibi önlerine bakıp duruyorlardı. Hekim Bedros sayılmazdı. Ne öğretmenlerden, ne de muhtarlardan tek kişi görmek mümkündü; şu an hepsi mallarını kurtarmakla meşgullerdi. Böylesine umutsuz bir zamanda bile Kuzey Mevzii'nden yardım gelmemişti. Avakyan'ın on mangayla birlikte ancak şimdi, her şey bittikten sonra gelmesi, Ter Haykazun'un kriz geçirdiği anla şu an arasındaki zamanın ne kadar kısa olduğunu gösteriyordu. Nurhan Çavuş, Avakyan'la mangaları asker kaçaklarının silâh sesleri duyulduğu gibi yollamıştı. Avakyan, Gabriel'e koştu:

"Yaralı mısınız efendi?.. Tanrım ne kadar kötü görünüyorsunuz... Bir şeyler söylesenize..."

Gabriel Bagratyan konuşmuyordu. Hızlı adımlarla alevler içindeki sunağın önünden geçip meydanı, kent çukurunu terk etmiş, sonra koşmaya başlamış ve ancak küçük bir tepeye geldiğinde durmuştu. Avakyan adamı tek söz etmeden izliyordu. Yorgun yüz ifadesiyle başını öne uzatan Bagratyan, yangın uğultusu arasından geçip kulaklarına gelen bir şeyleri dikkatle dinlemekteydi. Güneyden gelen uzun takırtılar. Makineli tüfek seslerine benziyor. İşte şimdi yine. Ama belki de yanılıyor, çünkü beyninin içinde ağrılar kıyamet koparmaya başladı.

6

Sisteki Yazı

Genç subay hünerini göstermiş, sahra telefon hattını çekmişti. Bu hat elbette Bagratyan köşküne kadar uzanmıyordu, çünkü o kadar çok kablo bütün Dördüncü Ordu'da bile yoktu. Ancak Habaste köyünden Güney Kalesi'nin yaklaşık dört yüz ayak aşağısına kadar ulaşıyordu. Kayalık arazi ve birliğin eğitimsizliğinin yol açtığı zorluklar göz önüne alındığında, önemli bir başarıydı bu. General Ali Rıza Bey, Damlacık'taki gözcülerin kim olduğunu anlamamaları için sivil giyinerek keşif amacıyla Habeste'ye gelmişti. Masanın üzerinde, önünde duran kaba telefon çalmaya başladığında, güneş henüz batmıştı. Karşı tarafta yüzbaşının sesinin netleşmesi çok uzun sürdü; bu arada birçok teknik sorunun çözümlenmesi gerekmişti. Fakat sonra yetersiz elektrik iletimine rağmen, gururlu bir hoşnutluk içinde olduğu anlaşılan pürüzsüz bir ses duyuldu:

"Generalim dağı ele geçirdiğimizi bildiririm."

Ali Rıza Bey sigara ve içki içmeyenlerin temiz yüzüyle, ahize kulağında olduğu halde, açılır kapanır sandalyesinde hafifçe geriye kaykıldı:

"Ne demek dağ yüzbaşı? Dağın güney ucunu kastediyorsunuz sanırım."

"Evet efendim dağın güney ucu."

"Teşekkür ediyorum. Kaybımız var mı?"

"Hiç kayıp yok, tek kişi bile!"

"Peki yüzbaşı, kaç tutsak aldınız?"

Araya yine arıza girmiş gibiydi. General telefon subayına dik dik baktı. Yüzbaşının sesi, biraz kararsız da olsa yine duyulmuştu:

"Tutsak almadım. Düşman mevzileri boştu. Bunu hesaba katmıştık zaten. Hemen hemen boştu. Mevzilerde sadece on kişi kadar vardı. bunlardan dördü de büyük ihtimalle çocuktu..."

"Peki bunlara ne oldu?"

"Bizimkiler öldürdü..."

"Direndikleri için mi?"

"...Direnme yoktu..."

"Bu başarınızı önemli ölçüde azaltıyor, yüzbaşı. Tutsaklar bizi bir sürü zahmetten kurtarırdı."

Sahra telefonunun kaba kulaklığından bile yüzbaşının öfkesi hissedilebiliyordu:

"Emri ben vermedim."

Generalin coşkusuz soğukluğunda değişiklik olmamıştı:

"Peki asker kaçakları neredeler?"

"Eski püskü eşyaları bulundu sadece, başka bir şey yok."

"Demek öyle? Söyleyeceğiniz başka bir şey var mı yüzbaşı?"

"Ermeniler kampı ateşe vermişler. Yangın büyük..."

"Peki bu konuda ne düşünüyorsunuz yüzbaşı? Neden yapmışlardır bunu?"

Yüzbaşının sesi kindar ve hırçındı:

"Bunu değerlendirmek bana düşmez. Generalim daha doğru karar vereceklerdir. Belki de herifler dağı terk ediyordur... gece..."

Ali Rıza Bey görüşünü açıklamadan önce, soluk mavi gözleriyle iki saniye uzaklara baktı:

"Olabilir... Ama bunun altında numara yatması da mümkün pekâlâ... Elebaşıları subaylarımızı daha önce de defalarca atlattı... Bir saldırı planlanmış olabilir..."

Ve şimdi çevresindeki beylere döndü:

"Bu gece vadideki nöbetçiler fevkalade arttırılsın."

Yüzbaşı sabırsız olmayan bir sesle konuşuyordu:

"Generalim, emirlerinizin devamını arz ediyorum."

"Bölükleriniz ne kadar ilerledi?"

"Üçüncü bölük ve iki makineli tüfek birliği diğer tepeyi tutuyor, bulunduğum yerden yaklaşık beş yüz adım ötede."

"Burada makineli tüfek atışı duyduk. Bunun anlamı nedir?"

"Yalnızca küçük bir gösteri..."

"Son derece gereksiz, ayrıca da zararlı. Birlikler yerlerinde kalacak ve çok iyi korunacak."

Diğer uçtaki ses şimdi son derece sinsiydi:

"Birlikler yerlerinde kalacak. Bu emrin yazılı verilmesini arz edeceğim efendim!.. Peki ya yarın?"

"Gün doğmadan yarım saat önce topçu kuzeyde kuşatmaya başlayacak. Saatinizi benimkine göre ayarlayın yüzbaşı!.. Evet... Gün

doğumundan hemen sonra yukarıda sizin yanınızda olacağım ve hareketi güneyden yöneteceğim. Hepsi bu kadar!.."

Dağdaki yüzbaşı dişlerini göstererek ahizeyi attı yere:

"Eğlencenin sonuna geliyor bu süt kuzusu. Ondan sonra da Musa *Dağ fatihi olacak!*"

* * *

Gabriel Bagratyan, sessizce sunak meydanına döndü. Kısa yol boyunca, Avakyan'ın elini sıkı sıkı tutmuştu. Yangın sokaklara gittikçe daha çok yayılıyordu . Güneş batalı henüz çok olmamıştı. Çepeçevre alevlere rağmen -dallardan oluşan sunak duvarı bitmek tükenmek bilmeden yanıyordu- Gabriel'in çevresi giderek kararmaktaydı. Alanda acınası kılık kıyafetler içinde karanlık adamlar, sızlanan karanlık sesleriyle sallanarak anlamsız danslar ediyordu. Gabriel'in yaşam terazisi sallanmaktaydı. Bir kez daha yere düşmeye, ama bu kez ebedîyen, hiçbir şey bilmemecesine düşmeye hakkı yok muydu? Stepan ölmüştü. Neden baştan başlasındı artık? Ama buna rağmen beyni, bu acı deposu, saniyeler geçtikçe daha net ve enerjik düşüncelerle dolmuştu.

Ter Haykazun da dinlenmiş ve kendine gelmişti. Yaptığı ilk iş, yırtılmış papaz kisvesini, omuz atkısını ve kutsal görevin gerektirdiği diğer giysileri özenle bir araya toplamak oldu. Çıplaklığını birisinin ona verdiği ödünç bir örtüyle gizlemişti. Ter Haykazun'un sakalının bir tutamı da yanmıştı, yanağında kırmızı bir yanık yarası görülmekteydi. Yüzü tümüyle değişmişti. Çökmüş yanaklarının sarımtırak sedef rengi, yerini koyu bir ateş ya da öfke kırmızısına bırakmıştı. Bagratyan'ı gördüğünde sessizce sözcük bulmaya çabaladı. Bu arada muhtarlar da görevlerini anımsamış, koşarak gelmişlerdi. Dolu para çantalarını ateş ve *dumandan kurtarıp kurtarmadıkları bilinmiyor, ama başta Kebusyan olmak* üzere hepsi paralarını kurtardıklarını reddediyorlardı. Sonun kesinleştiği bu ana, mal-mülk kayıpları üzerine yakınmalarını katmışlardı. Gittikçe daha çok insan -genellikle yaşlılar- onlara katılıyor ciyak ciyak feryat ederek gürültüyü arttırıyorlardı. Halk ateşle mücadeleden vazgeçmişti. İnsanların irade gücü artık sadece, yavaş yavaş donup kalmaya yüz tutan şaşkın bir velveleye yetiyordu. Nurhan Çavuş'un yardım için yolladığı mangaların da artık hiçbir şey kurtarması mümkün değildi. Kulübeleri dıştan sarmış gibi değil de, sanki hep bu fırsatı beklermişçesine içlerinden çıkmış izlenimi veren yangını avare avare seyrediyorlardı. Çatırdayan kulübe damları havaya fırlıyor, hava akımı içinde paçavralar

uçuşuyordu. Az sonra herkes, kadınlar, çocuklar, yaşlılar büyük alanda birbirlerine sokularak oturdu. Bu aç insanlar artık kıpırdamıyordu, toprağa kesmiş yüzlerinde, gözlerinin artık algılamadığı yangının ışığı titreşiyordu. Tavırlardan sadece tek bir istek okunuyordu: Sakın liderler kendilerinden bir adım atmalarını, bir el hareketi yapmalarını, yeni en küçük bir hareket istemeye kalkmasınlardı. Tek istedikleri böylece oturmak, sonuna kadar hiçbir direniş göstermemekti. Yok oluşun zevki denebilecek o noktaya ulaşılmıştı artık.

Ama kavrulmuş bedenler ve ruhlar, ölümle yaptıkları o hoş anlaşmadan bir kez daha koparılıp çıkarıldı. Kapalı göz kapaklarının ardında Bagratyan'ın ruhu toplanmıştı. Bu neredeyse onun isteğine rağmen oldu. Hatta başlangıçta yoğunlaşmanın yol açtığı çabadan kaçmaya çalıştı. Sonra öyle oldu ki, sanki seslerin yankılandığı beynindeki maden ocağında, o, Gabriel Bagratyan değil, bir zamanlar vadide üstlendiği görev, savunmayı son olanağa dek gerçekleştirme görevi, ondan bağımsız düşünüyordu. Kendi Ben'inin bilinci neredeyse tümüyle silinmişken, içinde, satın alınamaz bir güç, düzenlemeler yaptıyordu: Son olanak da yitirildi mi? Hayır! Osmanlı büyük ihtimalle Güney Kalesi'ni işgal etti. Makineli tüfekleri var. Kamp yanıyor. Ne yapmalı? Osmanlı'nın yolunu kesecek, olabildiğince iyi yeni bir savunma hattı kurmak! Ama öncelikle kamp sakinleri dağın sırtından çekilmeli, aşağıya denize doğru indirilmeli. Sonra topların yanına!

Yanına yaklaşan Avakyan'a bağırdı:

"Burada ne arıyorsunuz hâlâ? Hemen Nurhan'a gidin! Yerinden kıpırdamasın. Baskın için oluşturduğum tüm mangalar hemen bana gelecek, emirberlerle, gözcülerin yarısı da! Hızla yeni bir hat oluşturmalıyız, en azından baş siperleri kazılmalı."

Avakyan duraksamıştı; bir şeyler sormak istiyor gibiydi, fakat Gabriel, genç adamı itip donup kalmış halkın ortasına yürüdü:

"Kardeşler neden umutsuzsunuz? Umutsuz olmanız için neden yok. Hâlâ yedi yüz savaşçıya, iki topa sahibiz. Sakin olun! Halkın bu geceyi aşağıda sahilde geçirmesi, savunma için daha iyi olur. Fakat İhtiyat Birliği'nin üyeleri burada kalacak!"

Artık muhtarlar da toparlanmıştı. Ter Haykazun, muhtarlara, tek tek köyleri bir araya toplayıp dik patikadan toplu halde aşağı götürme emri verdi. Kendisi en iyi kamp yerlerini saptamak için önden gidecekti. Ateşi yükseldiği kesindi; yaşama ve görevlerine dönmek için olağanüstü çaba sarf ediyordu. Şu an Gabriel'e döndüğünde birazı yanmış sakalıyla yüzü çok küçük ve karanlıktı:

"Her şeyden önemlisi cezadır. Suçluları öldürmelisin Bagratyan!"

Gabriel sessizce baktı. Kilikyan'ı bulmayacağım diye düşündü. Yıkılmış insanlar yavaş yavaş yeniden doğrulmuşlardı. Şimdi ölüm sarhoşu bir karışıklık baş göstermişti. Muhtarlar, köy papazları, öğretmenlerden ikisi, cemaatleri ile kaka bir araya toplıyorlardı. Herkes her şeye boyun eğiyor, çocuklar bile artık bağırmıyordu. Hekim Bedros, iki hastanedeki hastalardan hiç olmazsa hareket edebilenlerin güvenliğini sağlamak üzere gizlice oradan uzaklaştı. Felâket, güçten düşmüş bu yaşlı insan enkazına büyük güç sağlıyordu.

Gabriel kampın toplanmasını Ter Haykazun'a bırakmıştı. Artık tek bir saniye boş geçirilmemeliydi. Osmanlı'nın geceye rağmen ne kadar ilerlemeye cesaret edebildiğini kimse bilemezdi. Toplar tehlikedeydi. O soysuz asker kaçakları da büyük bir soru işareti oluşturuyordu. İleri! Şimdi durumu tam olarak baştan sona düşünmek değil, kör ve kararlı biçimde harekete geçmek söz konusuydu. Gabriel, çevresinde toplanan silâhlı, yarı silâhlı genç ve yaşlı herkesi bir araya toplamıştı. Küçük oğlanlar bile yanlarındaydı. Rüzgâr durmuştu. Odun dumanı insanların üstüne inip, *yanık kumaş kokusuyla karışıyor, soluk almak zorlaşıyor, gözler yaşarı*yordu. Gabriel yola çıkma emrini verdi. O ve bu arada gelmiş olan Şatakyan, geniş av zinciri düzeninde en önde gidiyorlardı. Arkalarında, sayıları yüz elliyi bulan yorgun erkekler yol almaktaydı; bunlardan üçte biri altmış yaşındaydı. Bu sefil, aç topluluk, bir binbaşı, dört yüzbaşı, sekiz üsteğmen, on altı teğmenin komutasındaki, makineli tüfeklere ve savaş yeteneğine sahip dört bölüğü geri mi püskürtecekti? Bagratyan'ın, düşmanın gücünü bilmemesi iyiydi. Bilse de başka türlü davranamazdı. *Beyni gittikçe büyüyor ve duyarlılaşıyordu. Buna karşılık bacakları her* türlü duyguyu yitirmişti; sanki kendi kendisinin yanında yürüyordu.

Topların bulunduğu tepeye giderken, kalabalık, büyük mezarlığın yanından geçiyordu. Mezarlık halkı, eski âdete uygun olarak, eşyalarını ölülerin yanına yığmıştı. Şimdi Nunik, Vartuk, Manuşak ve diğerleri, hırpanî eski eşyalarla dolu torbaları sırtlanmak için gayrete düştüler. Sato onlara yardım ediyordu. Başka bir yere taşınmak bu halkın itidalini bundan fazla bozmuyor gibiydi. Son iki mezar Krikor'la Gabriel'in oğluna aitti. *Krikor'un mezarına, isteğine uyularak hiçbir işaret konulmamıştı.* Stepan'ın mezarı olan toprak yığınına ise, kaba bir tahta haç dikilmişti. Babası bir kez bile dönüp bakmaksızın kaskatı geçti mezarın yanından. Artık gece iyice bastırmıştı. Fakat yangın ışığı, Damlacık'ın üzerinde kızıl bir kubbe gibi dalgalanıyordu. Sanki yanan, birkaç yüz çalı çırpıdan yapılmış kulübeyle bir kaç ağaç grubu değil de büyük bir kentti.

Fakat topların durduğu çimli tepenin yükselmeye başladığı yerde, hiç beklenmedik bir şey oldu. Gabriel'le Şatakyan birden durmuşlardı. Onların arkasından dermansızca ayak sürüyen kalabalık kendini yere attı. Silâhlı bir kol tepeden aşağıya iniyordu. Gelenlere karşı ellerindeki tüfeklerle heyecanlı işaretler yapan silüetler görülüyordu sadece. Türkler?! Çoğunluk karanlıkta herhangi bir siper aradı. Yangın göğünden titreyerek yükselen gölgeler kararsızlık içinde yaklaşıyordu. Yaklaşık otuz kişiydiler. Gabriel bağlanmış birini önleri sıra itekliediklerini fark etti. Gelenleri karşılamak için yürüdü. Adamların elinde fenerler vardı. Beş adım kala bağlı adamın Sarkis Kilikyan olduğunu gördü. Asker kaçaklarının bir bölümü Bagratyan'ın ayaklarına kapanmışlardı; alınları toprağa değiyordu. Suçluluk ve nedamet işaretiydi bu. Artık konuşacak ve haklı gösterilecek ne olabilirdi ki? Çıkış yolları kesilmişti. Kilikyan'ın bağlanmış olduğu ip, yaptıkları o korkunç şeyden pişmanlık duyduklarını, bir günah keçisi getirdiklerini ve her türlü cezaya razı olduklarını kanıtlıyordu. Bazıları neredeyse çocukça bir telâşla, ganimetleri Gabriel'in ayakları dibine yığıyordu. Çalınmış eşyalar arasında cephane sandıkları ve çadırlardan alınmış şeyler vardı. Fakat Gabriel sadece Kilikyan'ı görüyordu. Eli kolu bağlanmış, kendi adamları tarafından diz üstü çöktürülmüş, başı ensesine düşmüştü. Ateşin zayıf alacakaranlığında hatları iyice seçiliyordu. Kilikyan'ın sakin gözlerinden ne yaşama, ne ölme isteği okunuyordu; sadece yargıçlarına son derece heyecansız bakmaktaydı. Bagratyan, ürkütücü bir sükûnet içinde bulunan bu yüze daha çok eğildi. Bu anda da Rus'un karşısında her zaman duyduğu saygılı yakınlık esintisini yine bastıramamıştı. Gerçek suçlu Kilikyan, hayaletleri andıran bu seyirci miydi? Ne önemi var? Gabriel Bagratyan, cebindeki ordu tabancasının emniyetini açıp hızla Rus'un alnına dayadı, tetiği çekti. Silâh tutukluk yapmıştı. Kilikyan'ın gözleri açıktı, burun kanatları ve ağzı titriyordu. Yüz ifadesi, zorla bastırılan bir gülümsemeyi andırıyordu. Bagratyan başarısız ilk atışın kendisini vurduğunu hissetti. İkinci kez tetiğe bastığında yüzünü çevirmek zorunda kalacak kadar güçsüzdü. Böylece Sarkis Kilikyan, hapishane duvarları arasında inanılmaz bir yaşamdan sonra küçük bir çocukken Osmanlı kıyımından, yetişkin erkek olarak ise Osmanlı idam mangasından kurtulduktan sonra kendi halkından birinin kurşunuyla öldü.

Gabriel Bagratyan diğer asker kaçaklarına kalabalığa katılmaları için belli belirsiz bir işaret yaptı.

* * *

Pişmanlık içinde olan aşağılık adamlardan ikisi, Osmanlı birliklerinin yerini araştırmayı üstlenmişti. Kötü gerçeği daha da abartan bir raporla geri döndüler. Belki cezalarını bekleyen adamların berbat ruh hali, gerçekleri abartıyordu, belki de düşmanın gücünü abartarak kendi suçlarını hafifletmek istiyorlardı. Çünkü o büyük suçu işlememiş de olsalar asker kaçaklarından oluşan az sayıdaki manga, Osmanlı ordusunun kurnazca kuşatmasına nasıl dayanabilirdi? Bagratyan habercilerin yüzüne bakmıyor, tek kelime söylemiyordu. Suçun büyük bölümünün kendisinde olduğunu biliyordu. İkazları dinlememiş, suçlular güruhunu yeniden düzenlemeyi ihmal etmişti.

Samuel Avakyan, baskın ekipleriyle çoktan Gabriel'in yanına gelmişti. Bir saat sonra seyrek avcı zinciri, çift sıra halinde, tepe ve kıvrımı bol dağ yüzeyinden boydan boya çalılık bölgeye ve kayalıklara kadar yayılıyordu. Kuzey Mevzii'nin yürekli erkekleri de güçlerinin sonuna varmışlardı. Bu durumda yedeklerden ne beklenebilirdi? Bir yana atılmış çürük odunlar gibi, emredilen yerlere, nöbet tutmaksızın, uyumaksızın uzanmışlardı hepsi. Taş ve topraktan baş siperi hazırlama emrine neredeyse hiç uyulmuyordu. Gabriel, uzun umutsuzluk cephesini tek tek dolaştıktan ve bu cephenin önüne bir de gevşek nöbetçi zinciri kurduktan sonra topların yanına gitti. Damlacık'ın her noktası, her mesafe ve yerin bütün özellikleri aklındaydı. Bu nedenle Güney Kalesi alanı için atış unsurlarını tam olarak belirleyebiliyordu.

Çöl sıcağının yaşandığı günlerden sonra, ani serinliğin egemen olduğu ilk sonbahar gecesiydi. Gabriel, görevlilerini uyumaya gönderdiği topun yanında tek başına oturuyordu. Avakyan'ın bir yerlerden bulduğu örtüyü üzerine almamıştı, çünkü bedeni yanıyordu, başı ise tüy gibi hafiflemiş, uçup gidecekti neredeyse. Gabriel boylu boyunca uzandı, ne nöbet tutuyor, ne de uyuyordu. Gözleri gökyüzündeki kızıl denize dalmıştı. Yangının yansıması sanki giderek daha büyüyor, derinleşiyordu. Allak bullak olmuş beynine melodik bir soru yerleşmişti: Sunak ne zamandır yanıyor? Sonra uzun süre kendinden geçmiş olmalı ki yakınında hissettiği bir şeyle uyandı. Bir dokunuş, bir ses değil sadece bir yakınlıktı onu uyandıran. Fakat tam da uyandırıldığı anda, derin yaşanmışlıklarla dolu masalsı bu anda, o kadar anaç bir iyilik hissetmişti ki, iyice uyanmamak için direniyordu. Bitkin adamın, yanında hissettiği o yakınlıkla bütünleşmesi çok yoğun olduğu için, İskuhi'nin gerçekliği neredeyse hayal kırıklığına uğratmıştı Gabriel'i; çünkü bu kaçınılmaz olanın bilincine ermeyi getiriyordu beraberinde. Genç kıza bakarken derin bir korkuyla Juliette'i anımsadı. Karısını çok uzun zamandan

beri görmemiş, onu neredeyse hiç düşünmemişti. Korku dolu ilk soruyu sordu: "Ya Juliette? Juliette'e ne oldu?"

İskuhi bedensel gücünü sonuna kadar kullanarak kendisini buraya kadar sürüklemişti. Bütün olaylar sis içinde kaybolup gitmişti onun için. İçinde hiç durmadan yanan tek bir şey vardı şimdi: Neden gelmiyor? Beni neden terk etti? Son anda neden beni çağırmıyor? Fakat Gabriel'in Juliette'i sorması genç kızın sorularını duygusuzluk içinde boğmuştu. İskuhi susuyordu. Tekrar kendine gelerek, bölük pörçük cümlelerle, Üç Çadır Mevkii'nde olanları; baskını, Şuşik'in öldüğünü, Aram'ın yaralandığını anlatması epey uzun sürdü. Hekim Bedros, Juliette'i, Kevork'un kendisini denize kadar taşımasına izin vermesi için boş yere ikna etmeye çalışmıştı. Juliette söylenenleri reddediyor, çadırından bir yere kıpırdamayacağını haykırıyordu. Yaralı Aram da hâlâ çadırdaydı... Gabriel henüz rengini yitirmeyen kızıl gökyüzüne dikmişti gözlerini:

"Böylesi daha iyi... Sabaha kadar hiçbir şey olmaz... Zaman yeterli... Gece açık havada kalmak Juliette'i öldürebilirdi..."

Bu sözlerdeki bir şey Gabriel'e acı vermişti. El fenerinin düğmesine bastı. Fakat, epeyce kullanılmış son pilin verdiği ışık ateş böceğininkinden fazla değildi. Gökyüzünün trajik kızıllığına ve kent çukurundan yükseklere sıçrayan alevlere rağmen, bu gece Gabriel'e, daha önceki gecelerden daha karanlık görünüyordu. Yanındaki İskuhi'yi neredeyse algılayamıyordu. Yüzüne, bedenine hafifçe dokundu; kızın yanaklarıyla ellerinin buz gibi ve yıpranmış oluşundan ürkmüştü. İçi şefkatle dalgalandı. Örtüyü alıp kızı sardı:

"Ne zamandan beri bir şey yemedin İskuhi?"

"Az önce Mayrik Antaram bize bir şeyler getirdi" diye yalan söyledi, "ben yeterince..."

Gabriel, yakınlığının rahatlatıcı duygusunu yeniden arayarak İskuhi'yi sıkıca göğsüne bastırdı:

"Demin yanında uyanışım tuhaf bir güzellikteydi... Ne kadar uzun süredir yanımda değilsin, İskuhi, kardeşim... geldiğin için çok mutluyum... Şu an mutluyum İskuhi..."

Kızın yüzü yavaşça, sanki başını taşıyacak kadar gücü yokmuşcasına, adamın yüzüne doğru düştü:

"Sen gelmedin. O nedenle geldim. Artık zamanı geldi öyle değil mi?"

Gabriel'in sesi uykudaymış gibi belirsiz duyuluyordu:

"Evet. Sanıyorum artık zamanı geldi..."

İskuhi'nin sözlerinde yorgun, ama yine de hakkı olan bir şeyde inatla ısrar tavrı vardı:

"Ne konuşmuş olduğumuzu biliyorsun... Bana verdiğin sözü... Gabriel?"

Gabriel genç kızı uzak bir yitmişlikten geri aldı:

"Belki önümüzde uzun bir gün daha vardır..."

Derin nefes alarak, sanki kendisine verilen armağanmış gibi bu sözleri yineledi kız:

"Uzun bir gün daha..."

Gabriel'in kolunu gittikçe daha sıcak sarıyordu:

"Senden büyük bir ricam var, İskuhi... Bu konu üzerine çok konuştuk... Juliette ikimizden de zavallı ve mutsuz..."

Kız yanağını erkeğin yüzünden çekmişti, ama Gabriel İskuhi'nin sakat elini avcuna almış tekrar tekrar öpüyordu:

"Eğer beni seviyorsan İskuhi, Juliette o kadar yalnız ki. Çok yalnız."

"Juliette benden nefret ediyor... bana tahammül edemiyor. Onu tekrar görmek istemiyorum..."

"Eğer beni seviyorsan İskuhi... Senden rica ediyorum, Juliette'in yanında kal... Gündoğumunda çadırları terk etmek zorundasınız... Böyle daha rahat olurum... Juliette çıldırmak üzere, oysa sen sağlıklısın... Yine görüşeceğiz... İskuhi..."

Kızın başı öne düştü. Sessizce ağlıyordu. Gabriel fısıldadı:

"Seni seviyorum İskuhi... Birlikte olacağız..."

İskuhi bir süre sonra kalkmaya yeltenmişti:

"Gideyim..."

Gabriel sıkıca tuttu kızı:

"Henüz gitme İskuhi! Yanımda biraz daha kal. Sana ihtiyacım var!"

Uzun suskunluk. Gabriel ağzının içinde dilini ağır ve hareketsiz hissediyordu. Şiddetli ağrı başına çekiçle vuruluyormuş gibi giderek yoğunlaşıyordu. Uçacak kadar hafif kafatası dev bir kurşun topa dönüşmüştü şimdi. Dipçik darbesiyle düşürülmüş gibi kendi içine çökmüştü Gabriel. Sarkis Kilikyan'ın körelmiş gözleri, kayıtsız ciddiyetiyle ona bakıyordu. Kendi kendisinden korktu. Rus nerede yatıyordu? Cesedin kaldırılması emrini vermiş miydi? Şu son saatlerde olan her şey ona tamamen yabancı, kendisinin olmayan bir şey, çılgın bir söylentiydi. Hantal, belirsiz kuruntulara kapılmıştı; bu arada kendisi, dağılıp parçalanmasına yol açan dalga dalga bir baş ağrısının odağıydı. Gabriel korkuyla sıçradığında, İskuhi artık doğrulmuştu. Dehşetle saatini yokladı:

"Saat kaç?.. İsa aşkına.. Hayır, zaman, zaman!!.. Örtüyü neden bana verdin?.. Soğuktan titriyorsun... Haklısın, artık gitsen iyi olur, İskuhi... Juliette'e gidiyorsun... Önümüzde daha beş-altı saat var...

Avakyan'ı zamanında göndereceğim... İyi geceler İskuhi... Bana bir iyilik yap, örtüyü sırtına al... Benim ihtiyacım yok..."

Gabriel bir kez daha kollarına aldı kızı. Fakat İskuhi bir an önce gitmek ister gibiydi; sanki bir hayal gibi cansızdı. Adam bunu fark edince bir kez daha söz verdi:

"Bu veda değil. Birlikte olacağız..."

İskuhi gideli epey olmuştu. Yeniden uzanmak istediğinde kızı anımsaması birden yüreğini daralttı. Güçsüzlükten zor yürüdüğü geldi gözünün önüne; uzuvları kaskatı kesilmiş, halsiz bedeni gölgeye dönüşmüştü. O da hasta ve dermansızdı. Oysa Juliette'e gitmesini istemişti ondan. Karanlık, sinsi yolun hiç olmazsa bir bölümünde kıza eşlik etmediği için, kendisini suçluyordu. Tepenin yarısına kadar hızla koşup bağırdı:

"İskuhi! Neredesin? Beni bekle!"

Yanıt yok. Sesini duyamayacak kadar uzaklaşmış olmalıydı. Kufübe yangınının sesi buraya kadar geliyordu hâlâ. Ateşin, gecenin derinliklerine kadar, gürültü etmek, gevezeliğini sürdürmek için gerekli gıdayı nereden aldığını Tanrı bilirdi. Bu arada, kampın yakınlarında yetişen ağaç ve çalılıklara daha fazla yayılmıştı. Osmanlı yarın yeni bir dağ yangınıyla karşı karşıya kalacaktı belki de. Gabriel, Üç Çadır Mevkii'ne doğru biraz yürüdü. Ama İskuhi'ye yetişemeyeceği, sesini duyuramayacağı için, ağır ağır topların yanına döndü.

Dağın dışındaki bütün insanlarla tek bağı olduğu için her zaman ve düzenli kurduğu saatine göre, henüz bir olmamıştı. Ama artık uyuması mümkün değildi.

***

Sabaha karşı üç sıralarında kent çukurundaki yangın sönmüştü. Sadece duman, sıcaklık ve ara sıra yükselen bir alev, yaşananlara işaret ediyordu. Elbette ağaçlar da içten içe yanmaktaydı, ama burada da artık ateşin sonu görünmüştü. Ne var ki ateşin gökyüzüne yansıması asıl yangından daha uzun sürüyordu. Yanık kokan o leke bir türlü kaybolmuyordu. Sis, herhalde ateş yansımasını emerek onu gerçek bir maddeymiş gibi tutmuştu. Bu arada, Gabriel, Avakyan'ı uyandırdı. Öğrenci de topların yakınında bir yere uzanmıştı. O kadar ağır uyuyordu ki, Bagratyan uzun süre boş yere sarsmak zorunda kaldı. Bir insanın iyiliği, uykudan uyandırıldığında sergilediği davranıştan anlaşılır. Avakyan birkaç savuşturucu hareket yaptıktan sonra, şaşkınlıkla başını kaldırmıştı ki patronunu fark etti, hemen yerinden fırlayıp derin uyuduğu

için, sanki özür dilemesi gerekiyormuş gibi, karanlığa korkuyla gülümsedi. Ancak iyi niyeti uyanmışlığından daha baskındı. Gabriel, içinde hâlâ biraz konyağın bulunduğu şişeyi uzattı:

"Alın, için Avakyan!.. Cesaret! Şimdi size ihtiyacım var. Daha sonra konuşmaya zaman bulamayacağız..."

Yeni savunma hattının nöbetçilerini pek belli olmadan gözetleyebilecekleri biçimde, sırtlarını kent çukuruna dönerek oturdular. Bazı nöbetçilerin elinde kısık ışıklı fenerler vardı. Bu ışık bilmeceleri tembel tembel oraya buraya hareket ediyordu. Rüzgârın dinginliği değişmemişti:

"Bir an bile uyumadım" diye itiraf etti Gabriel, "düşünmek zorunda olduğum çok şey var, kafam davul gibi olmasına rağmen düşünmem gerekiyor".

"Yazık! Uyumalıydınız efendi..."

"Neden? Epeyce uzun süre ertelediğimiz gün geldi. Evet Avakyan, halkın, bu kadar uzun dayanabilmemizi size de borçlu olduğunu söylemek istiyordum. Birlikte çok güzel çalıştık. Siz tanıdığım en güvenilir insansınız. Bu aptalca sözcük için kusura bakmayın. Elbette siz bundan da fazlasınız..."

Avakyan mahcup olduğunu gösteren bir hareket yapmıştı. Gabriel elini genç adamın dizine koydu:

"*İnsanlar hiç olmazsa bir kez birbirlerine açık olmalılar. Şimdi değilse ne zaman?*"

"Köpekler her şeyi mahvetti" diye yakındı öğrenci, esas olarak utandığı için, ama Bagratyan geçmişi bir türlü uzaklaştıramıyordu kendisinden:

"Artık bunu düşünmemeliyiz. Nasılsa bir gün olacaktı... Ve bu dünyada beklenen şey, çoğunlukla beklenmedik biçimde gelir... Ama bu konu üzerine konuşmayı istemiyorum aslında, tersine... Dinleyin Avakyan, az önce, sizin açınızdan her şeyin iyi sonuçlanacağını kesinlikle hissettim. Nedeni ne, ben de bilmiyorum. Muhtemelen bir saçmalıktır sadece, ama sizin Paris'te olduğunuzu gördüm, Avakyan. Oraya nasıl gittiğinizi, daha doğrusu nasıl gideceğinizi şeytan bilir..."

Özel öğretmenin solgun, geriye çekik alnı karanlıkta parlıyordu:

"Kesinlikle saçmalıktır, bağışlayın Gabriel Bagratyan. Sizin için nasıl sonuçlanacaksa, benim için de öyle sonuçlanacak, başka türlüsü mümkün değil..."

"Neden olmasın?.. Mantıksal olarak elbette haklısınız, başka türlüsü imkânsız. Ama saçma olanı varsayalım bir kez, varsayalım ki, herhangi bir biçimde kurtuluyorsunuz..."

Gabriel Bagratyan, sözünü kesip sanki karşısında Avakyan'ın mutlu geleceğini oldukça iyi görebiliyormuş gibi, merakla boşluğa baktı. Sonra portföyünü çıkarıp yanına koydu:

"Sizi burada tutmak niyetinde değildim, yine Kuzey Mevzii'ne göndermek istiyordum. Nurhan'ın yanında olursanız rahatlayacaktım. Ama bütün bunlar artık bana çok önemsiz görünüyor. Benim için önemli bir şey yapmalısınız, Avakyan. Kadınların yanında kalın, yani karımla Bayan Tomasyan'ın. Bu, size ilişkin olumlu önsezilerimle bağlantılı bir şey. Belki de siz uğur getirirsiniz. Elinizden geleni yapın! Her şeyden önce çadırların zamanında, hemen gün doğduktan sonra toplanmasını sağlayın lütfen! Madamın dik yoldan olabildiğince dikkatli indirilmesini sağlayın. Kevork'tan başka birini bulun! Onun ellerini düşünmek istemiyorum. Kristofor ve Missak'ı da alın..."

Samuel Avakyan karşı çıktı. Yarınki son mücadelede kendisi her zamankinden daha önemliydi. Daha önemli sorunları çözmeleri gerekiyordu. Titiz yaver, kendisini bekleyen yüzlerce göreve aceleyle dikkat çekmeye başladı. Fakat komutan bunlarla ilgilenmeyi sabırsızlıkla reddediyordu:

"Hayır, hayır! Artık hiçbir şey hazırlanamaz. Her şeyi bana bırakın. Burada artık size ihtiyacım yok. Göreviniz böylece sona ermiştir, Avakyan. Ricamda, isteğimde ısrarlıyım."

Avakyan'a mühürlenmiş bir mektup uzattı:

"Size vasiyetimi veriyorum, dostum. Madam yeniden sağlığına kavuşuncaya kadar sizde kalacak, beni anlıyorsunuz. Hep size ilişkin önsezilerimle ilgili saçmalığın gerçekliğini varsayıyorum. Öyle değil mi? Ve burada bir de *Crédit Lyonnais*'dan bir çek var. Size ne kadar borçlu olduğumu unuttum... Beni deli sanmakta haklısınız elbette. İçinde bulunduğumuz durumda böylesi bir hesaplaşma son derece saçma. Ne var ki ben kılı kırk yaran biriyim. Belki de bütün bunlar batıl inançlarla ilgilidir. Ben büyücülük yapıyorum, anlıyor musunuz, birazcık büyücülük yapıyorum."

Bagratyan gülerek ayağa fırladı. Şu an dinç ve güvenilir bir etki yaratmaktaydı:

"Sizden daha uzun yaşarsam vasiyetname de, çek de geçerli değil elbette... Hadi toplayın kendinizi..."

Zorlama gülüşü duyuluyordu. Kâğıtları kendinden epeyce uzakta tutan Avakyan, bir kez daha karşı çıktı. Fakat bu kez Gabriel öfkeyle bağırmıştı:

"Şimdi gidin, rica ediyorum. Böylesi benim için daha kolay olacak!"

Sabahtan önceki son saatler dayanılmaz biçimde geçmek bilmiyordu. Bagratyan dişlerini sıkmış, dağılan karanlığı gözetlemekteydi. Şafak sökmeye başlayınca, topları Güney Kalesi'ne yerleştirdi. Rüzgârsız günün sabah sisi kolay kolay dağılmıyordu. Kızgın, kızıl bir güneş çıkmıştı aniden. Gabriel ilk topun sağına gerektiği gibi diz çöküp gayretle ateşleme fitilini çekti. Korkunç bir patlama, hızla geriye tepen kundak, ateş ve duman, havadaki uğultu, top mermisinin hedefi vuruşuna kadar geçen kristal sertliğindeki saniyeler, bütün bunlar, kurtuluştu. Top atışıyla birlikte, fişekçinin ruhundaki ölçülmesi mümkün olmayan gerilim de boşalmıştı. Damlacık'ın ihtiyatlı başkomutanı, çok değerli toplarını *neden Osmanlı saldırısı başlamadan önce kullanmıştı? Düşmanı uyandırmak mı, yoksa korkutmak mı istiyordu?* Amacı, adamlarına cesaret vermek miydi? Bu ateşle, Osmanlı bölükleri arasında onları saldırıdan alıkoyacak bir çöküşe yol açacağını mı umuyordu? Hayır, bunların hiçbiri değildi söz konusu olan. Gabriel Bagratyan ilk atışı, taktik bir sorun nedeniyle değil, beklemeye daha fazla dayanamadığı için yapmıştı. Acı ve teselli haykırışıydı bu; gece sona erdiği için biraz yardım, biraz trajik bir sevinç narasıydı. Fakat sadece Bagratyan değil, bütün o güçten düşmüş, soğuktan donarak yamulmuş erkekler, aynı şeyi hissediyorlardı. Gerilmiş yüzlerle şimdi gelmesi gereken yanıtı dinlediler. İleri gönderilen gözcüler, daha geniş bir açıya sahip olmak için diğer tepeye tırmanmışlardı. Ancak, yüksek düzlüğün kıvrımlarını gözleyebildikleri kadarıyla, önlerinde Damlacık ölü gibi yatmaktaydı. Osmanlı henüz ana mevzilerini terk etmemiş görünüyordu; kuzeyde de böyleydi. Ve beklenen yanıt geldi. Aradan biraz zaman geçmiş, bu arada Bagratyan iki atış daha yapmıştı. Sonra derinden korkunç bir gök gürültüsü patladı. Hiç kimse ne olduğunu anlayamamıştı. Çok yüksekte, Amanos'tan El Akra'ya dek bütün dağları dolduruyormuşçasına demirden bir ses yükselmişti. Uzaklarda bir yerin isabet aldığı anlaşılıyordu. Atış, Orontes ovasından yapılıyor olmalıydı. Oysa şiddetli gök gürültüsü denizden gelmişti.

* * *

Daha gece sona ermeden -bu arada cemaatler dağın dik tarafındaki kayalık ve taşlıklar arasında düzensiz biçimde yerleşmişlerdi- Ter Haykazun, muhtarlara, öğretmen Hrant Oskanyan'ı ölü ya da diri getirmeleri emrini verdi. Papazın ruhu bir tek yakıcı istekle, sorumlulardan, çiğnenen yasanın, canice ihanete uğrayan cemaatin öcünü almak is-

teğiyle doluydu. Ter Haykazun'a göre sorumlu "komiser" olan öğretmendi; belki de Sarkis Kilikyan'dan daha çok. Papaz, o kara bacaksızın canını kendi elleriyle parça parça almaya tutkuyla hazırdı. Sakin Ter Haykazun'u hiç kimse bu durumda görmemişti. Kavisli yol boyunca, çimen ve ağaçlarla kaplı yerlere yayılmış Yoğunoluk ailelerinin arasındaydı. Başını dizlerine düşürmüş, kimseye yanıt vermeden oturuyor, ara sıra dikleşiyor, havayı yumrukluyor ve hummalı bir kızıllık içindeki yüzünden öfke gözyaşları dökülürken, korkunç küfürler yağdırıyordu. Tomas Kebusyan nasılsa kurtarabildiği bir örtünün üzerine oturmuş kel kafasını sallıyordu. Yanında karısı ince çirkin sesiyle söylenip durmaktaydı. Bütün olanlardan Kebusyan'ın kendisi sorumluydu. Zamanında Antakya'daki hükümete başvurmuş olsaydı, kaymakam, fevkalâde zengin ve saygıdeğer Kebusyan ailesine, elbette ki en nazik ayrıcalıkları tanırdı. Dolayısıyla da şu an kentte rahat bir evde, sarmaşıklarla dolu bir tahta verandada sakin sakin oturuyor olacaklardı. Kebusyan ne karısının suçlamalarını, ne de ateşi yükselen papazın verdiği emri algılıyordu. Zaten öğretmeni tutuklatmak için kimi gönderebilirdi ki? Kent çukurundaki nöbetçilerle biraz hareket edebilen herkes Gabriel Bagratyan'ın arkasından gitmişti.

Öğretmen Hrant Oskanyan kayalık taraçanın yakınlarında gizlenmekteydi. Yalnız değildi. Kurduğu intihar dininin taraftarları vardı yanında. (Bu hafta ve aylarda, Ermeni ulusu içinde, Oskanyan gibi bazı intihar peygamberleri ve binlerce intiharcı türemiş, bütün bir halkın yapısı, katillerin elinde değişmişti. Güvenlik içinde bulunanlardan da ölümün ele geçirdikleri vardı. Sadece çok sayıda kadın Fırat'ın azgın sularında kendini kurban etmiyordu, Avrupa'nın büyük kentlerinde de esrarlı bir bağlılıkla yaşamlarını sona erdiren çok sayıda Ermeni vardı.) Ama Musa Dağ'da şimdiye kadar tek bir intihar olayı olmamıştı. Mahvedilmiş hayatlar, her gün karşılaşılan ölüm tehlikesi, kaçınılmaz son, beş bin insanın yavaş yavaş açlıktan ölmesi düşünüldüğünde, bu harikaydı. Bu gece bile, Oskanyan'ın düşüncesini onaylayıp izleyenler, biri erkek üçü kadın olmak üzere dört niteliksiz müritti. Hıdır Beyli bir ipek dokumacısı olan erkek elli yaşında olmasına rağmen, çok yaşlı görünüyordu. Ermeni vadisinin zanaatkârları arasında ipek şal dokumacıları, bedensel güçsüzlükleri nedeniyle, ne askerlik hizmeti, ne de yedeklerin ağır çalışması için doğru dürüst işe yarayan özel bir sınıf oluşturmaktaydı. Umduğunu bulamayan bütün insanlar gibi, bunlar da dinsel ve siyasal her acayip fikre çabucak kapılırlar. Margos Arzruni'nin -adı buydu ipek dokumacısının- kulağı Oskanyan'ın intihar vaazını algılamaya hazırdı.

Üç kadın içinde en yaşlısı, bütün ailesini yitirmiş biriydi; ikincisinin çocuğu bir gün önce kucağında açlıktan ölmüştü; Yoğunoluk'un varlıklı ailelerinden olan üçüncüsü ise, biraz melankolik, zihni bir parça karışık biriydi.

Oskanyan daha darbe esnasında korkuyla kırbaçlanmış olarak bu gizli yere kaçmıştı. Fakat peygamberin havarisi Margos Arzruni yerini bulmuş, söyleneni gerçekleştirmeye hazır bu üç inançlı kadını peygambere getirmişti. Beraber ölmek tek başına ölmekten daha kolaydı. İpek dokumacısı, peygamberin biraz gevşemesine izin vermeyen amansız bir havariydi. Günlerdir, yeni öğretiyi iyice özümseyebilmek için, öğretmeni, Güney Mevzisi'nde düzenli ziyaret etmişti.

Boşi, kayalık taraçaya giden yolu kapayan büyük kaya bloklarından birinin altında oturmuşlar, üşüdükleri için birbirlerine iyice sokulmuşlardı. Hrant Oskanyan ölüm ve yaşam hakkındaki görüşlerini bir kez daha özetledi. Ama bugün garip biçimde ezberlenmiş ve eskimiş geliyordu. Suskun adamın esrik sesi keskinliğini yitirmişti. Bazen kendisini konuşmaya, sadece havarisini düş kırıklığına uğratmamak için kaptırmış izlenimi yaratıyordu. Oskanyan oldukça güzel olan melankolik kızın yanında oturuyordu. İntihar vaizi, bir insanın verebileceği en zor karara üç saniye kala, yumuşak bir kadın bedeninin ne kadar hoş, canlandırıcı etki yapabileceğine şaşmıştı. Bu duyguyu dikkate almaksızın, bu işin öğrenimini görmüş olması gereken öğretmenden girişiminin öbür dünyadaki endişe verici sonuçları hakkında bilgi alan yaşlı kadının söylediklerini yanıtladı:

"Bu kesinlikle büyük bir günah, öğretmen. Sadece benimkileri tekrar görmek için, hemen görmek için yapıyorum bunu. Ama yaptığım mutlaka büyük bir günah olduğu için belki de onları hiç göremem, her zaman için cehennemde kalırım..."

Oskanyan karanlıkta ışıldayan sivri burnunu havaya kaldırmıştı:

"Sadece doğanın sana verdiğini doğaya geri veriyorsun."

Bu anlamlı cümle ipek dokumacısı Arzruni'ye müthiş bir keyif vermiş gibiydi. Ellerini oğuşturup, güçsüz göğsünün bütün gücüyle çatlak, zurna gibi bir ses çıkardı:

"İşte aldın yanıtını ihtiyar... Seninkileri tekrar görmek istiyorsan, yarına kadar bekleyebilirsin. Türklerin gözünden kaçmazsın. Artık kimse haremine de almak istemez seni. Ama ben beklemek istemiyorum, bıktım!"

Yaşlı kadın iki elini göğsünün üstünde çaprazlayarak öne doğru eğildi:

"İsa beni affetsin... Tanrı her şeyi bilir..."

Böylece öğretmenin eline mükemmel bir parola geçmiş oluyordu:

"Tanrı her şeyi bilir" diye bağırdı," dünya için tek mazareti bir şey bilmemesi, ama hiçbir şey bilmemesi olabilirdi ancak... Bitlerle ne kadar ilgileniyorsa bizimle de o kadar ilgileniyor. Anlaşıldı mı? Aksi halde yapacağı çok şey olurdu..."

Havari Arzruni alaycı bir heyecanla tekrarladı:

"Yapacağı çok şey olurdu... Çok açık... Bitler gibi..."

Peygamber kendi keskin zekâsından tamamen yorulmuş halde günahtan korkan yaşlı kadına yöneldi:

"Kafanda ürettiğin sadece saçmalıktan başka bir şey değilken nasıl ilgilensin seninle..."

İpek dokumacısı bir an zorlanarak gözlerini kırpıştırdı, sonra hayranlıkla bağırıp kalçasına vurdu elini ve dua eden Müslümanlar gibi bir o yana bir bu yana sallanmaya başladı:

"Bütün saçmalık sadece senin kafanda, ihtiyar... Anlıyor musun bunu? Sadece senin kafanda... Hadi tükür onu, o saçmalığı tükür at!"

Bu küfürler ve Arzruni'nin gülüşü, genç annede çılgın bir acı krizine yol açmıştı. Birisinin çocuğun katılaşmış cesedini uzun mücadeleden sonra kollarından koparırmışçasına aldığını anımsadı. Adam -hastabakıcılardan biri- üç yaşındaki oğulcuğunu herhangi bir yere almak için, hızla oradan uzaklaşmıştı. Cesedi saatlerce aramıştı kadın. Ah, keşke denize atılmış olsaydı. Çocuğuyla birlikte denizde olmak istiyordu. Feryat ederek ayağa fırladı:

"Neden saatlerce konuşuyorsunuz? Hadi gelin artık!"

Öğretmen uyardı:

"Sırayla yapılmalı."

Sırayı saptamaya koyulduklarında gece yarısını çoktan geçmişti. Arzruni kura çekmeyi önerdi. Ne var ki Oskanyan, başlangıcı her halükarda kadınların yapması gerektiğini söylemişti; âdet böyleydi. Yaş sırasına göre olabilirdi. Kadınlar karşı çıkmadığından kararı daha ayrıntılı gerekçelendirmesi gerekmiyordu. Sonunda, kendisiyle havari arasında kura çekmeyi kabul etti. Kader ona karşı -ya da ondan yana denebilir- karar vermiş, ipek dokumacısına değil ona öncelik tanımıştı. Hava tamamen rüzgârsızdı, fakat çok aşağılarda hareketli deniz homurdanmaktaydı, yakıcı bir karanlık vardı. Öğretmen, elinde fener olduğu halde çok dikkat ederek kayalığın sınırına kadar sürünüp titreyen elleriyle feneri yerleştirdi. Işık, tuhaf bir sükûnet içinde, burasıyla orası arasındaki sınıra işaret ediyordu. Oskanyan hemen geri çekildi, sonra,

uçurum rehberi ve protokol görevlisiymiş gibi fenere doğru saygıyla davet eden bir el hareketi yaptı.

Yaşlı kadın birkaç dakika süreyle diz çöküp sürekli haç çıkardıktan sonra, küçük adımlarla hızla ilerleyip bağırmaksızın kaybolup gitti. Onu hemen genç anne izledi. Hız aldı. Kısa keskin bir çığlık... Melankolik kız daha kararsızdı. Son anda öğretmenden kendisini itmesini istemiş, fakat Oskanyan bu hizmeti şiddetle reddetmişti. Dört ayak üzerinde kıyıya kadar geldi, kararını bir kez daha düşünmek istermiş gibiydi. Elini gene de uzattı, fener devrilip boşluğa yuvarlanmıştı, hareketsiz kalmak ya da geri sürünmek yerine, ellerini fenerin ardından uzattı kız, öne eğildi, dengesini yitirmişti, tüyler ürpertici uzun bir çığlık duyuldu. Talihsiz kız hızla aşağı düşmeden önce, iki dakika bir kaya çıkıntısına takılı kalmıştı... Oskanyan ve Arzruni sessizce dikiliyorlardı karanlıkta. Uzun, çok uzun bir süre geçmişti. Melankolik kızın ölüm çığlığı öğretmenin beynini parçalıyordu hâlâ. Sonunda havari peygamberi uyardı:

"Evet öğretmen sıra sende..."

Hrant Oskanyan durumu derin derin düşünüyor gibi görünüyordu. Sonra kendinden pek emin olmayan sesiyle konuştu:

"Fener gitti. Bunu karanlıkta yapmayı sevmem. Hava aydınlanana kadar bekleyelim. Nasılsa uzun sürmez..."

Dokumacı itirazında haklıydı:

"Karanlıkta çok daha kolaydır öğretmen!"

"Senin için belki, benim için değil" diye yanıtladı peygamber adamı, "bana ışık gerekli!"

Margos Arzruni çok yüceymiş gibi gelen bu gerekçelendirmeyi kabul etmiş görünüyordu, ama Oskanyan'ın yanından bir an bile ayrılmıyordu. Yanına uzandığı öğretmen en ufak bir hareket yapsa, eteğinin ucunu yakalıyordu hemen. (Oskanyan'ın üzerinde, bir zamanlar, Juliette'in gözünde Gonzague'i alttetmek için yaptırdığı, o arkası kuyruklu muhteşem elbisenin kirli ve yırtık kalıntısı vardı.) Arzruni'nin peygamberini tutuşu, korku, bağlılık ve güvensizlik ifade etmekteydi. Hrant Oskanyan böylece kendi öğretisinin tutsağı olmuştu. Bir kez aniden yerinden fırlamış, fakat ipek dokumacısı da anında dikilmişti ayağa. Oskanyan'ın havariden kurtulma şansı yoktu hiç. Uzun süre sonra, kayalığın kıyısı, sabahın ilk sisli alacakaranlığı içinde göründüğünde, Arzruni ayağa kalkıp gömleğini çıkardı:

"Hadi öğretmen! Karanlık kalktı..."

Oskanyan, gerine gerine, danalar gibi uzanıp sanki canlandırıcı bir uykudan uyanmışcasına esneyerek, ağır ağır kalktı. Gerekli adımları

atmadan önce, burnunu defalarca kuvvetle sümkürdü; havari nöbetçi tarafından sürekli izleniyordu. Keskin kıyıya varmadan önce döndü:

"Senin başlaman daha iyi olacak dokumacı!"

Kirli gömleği içinde buruşmuş Arzruni, başını dikkatle Oskanyan'ın yüzüne yaklaştırmıştı:

"Neden ben öğretmen!? Kura çektik, kurada sen çıktın. Üç kadın bizden önce gitti..."

Oskanyan'ın yüzü bembeyazdı:

"Neden sen? Ben sonuncu olmak istediğim için! Sonradan kaçıp alay etmeni istemediğim için!"

İlk başta ipek dokumacısının Oskanyan'ın söylediklerini derin derin düşündüğü sanılabilirdi. Ama sonra aniden peygamberin üstüne atıldı. Saldırıyı önceden sezen peygamber, ufak tefek olmasına rağmen, güçten düşmüş Arzruni'den daha güçlü olduğunu kısa sürede anlamıştı. Buna rağmen, inancına ihanet edildiğini gören dokumacı tehlike yaratabilirdi. Oskanyan adamın kendisini kayanın dibine bir parça sürüklemesine izin verdi. Çılgın adam hiç kuşkusuz onu da aşağıya çekmek istiyordu. Sonra aniden kendisini yere atıp, bir eliyle çalılıklara sımsıkı tutunarak diğeriyle dokumacının sağ bacağını yakaladı ve adamı yere yıktı. Demir tel gibi sağlam çalılığa tutunmuş, düşen adamın yüzünü ve bedenini canice tekmeliyordu. Nasıl olduğunu kendisi de anlamadı, bir süre sonra artık, ayakları boşluğu dövmekteydi. İpek dokumacısı Arzruni kayalıktan sisin içine düşmüştü. Oskanyan kaskatı kesilmiş oturuyordu: vaziyetini hiç bozmadan geriye doğru çekilmeye başladı, daha fazla, daha fazla. Artık kurtulduğunu hissediyordu. Ama sadece çok kısa bir an sürdü bu. Kazandığı zaferin de artık kendisine yararı olamayacağını anlamıştı. Dürüst ve namuslu insanların arasına artık hiçbir zaman dönemeyecekti; kaçamazdı da. Kısa boylu öğretmen, ayağa fırlayıp kısa adımlarla bir aşağı bir yukarı yürümeye başladı. Mücadele esnasında ipek dokumacısı ceketinin kuyruğundan bir parça koparmıştı. Sivri göğsü, zavallı kişiliğine önem kazandırmak zorunda olduğu zor anlarda hep yaptığı gibi öne doğru çıkmıştı. Ama bazen çöküyor, sisin içinde kanadı yaralı bir kuş gibi sıçrıyordu. Şu an bulduğu şiirsel bir sözle kendi kendisini teselli etmeye ve toparlanmaya çalıştı. Yirmi kez tekrarlamıştı bu sözü:

"Alacakaranlıkta değil, güneş ışığında."

Bu gidiş geliş sırasında Oskanyan, bir sopaya çarpmıştı. Rüzgârın çoktan devirip sürüklediği, üzerinde "Hıristiyanlar Tehlikede" yazısının bulunduğu yardım bayrağıydı bu. Kayalık taraça gerek gözcü noktası,

gerekse ölülerin gömüldüğü yer olarak günlerden bu yana terkedilmişti. Oldukça ağır bayrak sopasını yerden kaldırıp, ne yaptığını bilmeksizin omuzlayan Oskanyan, gittikçe daha hızlanan sert adımlarla tuhaf bir sancaktar gibi dolaşmaya başlamıştı. Şu an güneşi Amanos dağlarının ardına hapsetmeyi ne kadar çok isterdi. Ama kızıl ve kızgın güneş buradaydı işte. Umutsuzca titreşen bir düşünce daha: Bu lânet olası kayalıklardan uzaklaşmak! Gizlenecek bir yer aramalı! En iyisi yavaş yavaş açlıktan ölmek! Ama Oskanyan artık geri dönemezdi. Güneş ışığında demişti, sözünü tutmak zorundaydı. Kadınlar ve dokumacı bekliyordu. Bayrağı önünde taşıyarak kıyıya kararsız adımlarla yaklaştı. Altında sis dağılmaya başlamıştı. Geniş direkler, ekin demetleri, kayalar birbirinin içine geçmiş halde, birbirlerinin çevresinde dans ediyor, şurda burda, koyu gri bir örtü gibi, düzgün ve donuk deniz görünüyordu. Örtünün bir yerinde parıldayan bir şey fark etti. Hrant Oskanyan gözlerini kapadı. İşte şimdi her zaman korktuğu şey olmuş, gerçekten delirmişti. Gözlerini kırpıştırdı. Bu arada sis yok olmuş, ama geniş örtünün üzerinde yapıştırılmış gibi duran parlak şey hâlâ oradaydı. Aslında pek öyle parladığı yoktu; yukarıdan bakıldığında oldukça küçük ve önemsiz gibi görünen dört bacalı, mavi-gri bir gemiydi bu. Çevresinde hâlâ sis parçacıkları dolanıyordu. Öğretmenin keskin gözleri, yeni doğan güneşin saldırgan ışıkları altında, geminin baş tarafında büyük siyah harflerle yazılmış "*Guichen*" yazısını kolayca görebilmişti.

Oskanyan'ın ağzından birkaç sızlanma sözcüğü duyuldu. "*Guichen*". Mucize gerçekleşmişti. Ama onun için değil. Herkes kurtulabilirdi, o hariç. Aniden, tamamen açılmış bayrağı sallamaya başladı: "Hıristiyanlar Tehlikede!" Ağır sancak direğini çılgınlar gibi gittikçe daha hızlı sallıyordu öğretmen; yorulmaksızın dakikalarca sürdü bu. Zırhlı kruvazörün kumanda köprüsünden bir Fransız işaret bayrağıyla yanıt verilmişti. Oskanyan bunu görmedi. Kendinde değildi artık. Beyaz keten bezi büyük daireler çizerek durmaksızın sallıyor, yorgunluktan inliyordu. Gücü tükenesiye kadar yaşayabilirdi, çok yukarılarda Bagratyan'ın topları gümbürdedi. Ermeni bayrağının çizdiği yarım daireler gittikçe daha kısa ve düzensiz olmaya başlamıştı. Belki de gemiye gizlice girip kurtulabilirim, diye geçirdi içinden Oskanyan. Tam o sırada, böyle istediği için değil, bayrağın ağırlığı tarafından öne çekilerek, vahşi bir korku çığlığıyla boşluğa düştü.

Bu anda "*Guichen*"in yirmi dört santimlik topu, Süveydiye'ye doğru Osmanlı'yı durduracak o muazzam atışı yapmıştı.

* * *

Top atışıyla verilen dur emri, binbaşının, kaymakamın, yüzbaşının yüreğini parçaladı. Beyler birkaç dakika önce binbaşının karargahında toplanmışlardı; erkenden kalkıp dağa tırmanması olağanüstü fedakârlık anlamına gelen şişman, ciğer hastası kaymakam da aralarındaydı. Dört bölük komutam, ilerleme emrini bizzat almak için, yüzbaşının çevresine toplanmışlardı. Gece boyunca mükemmel çalışan gözcüler, kamp halkının dik kayalıklarla kaplı sahildeki barınaklarını tamamen keşfetmişlerdi. Damlacık'ın güneyden gelecek bir saldırıya karşı, son derece seyrek, kötü korunan iki avcı hattıyla kontrol altına alındığını da biliyorlardı. O nedenle, Ali Rıza'nın emri gereği, bu zayıf hatta karşı sadece iki makineli tüfek bölüğü kullanılacaktı. Dağ topçusu kuzeyde Ermeni siperlerini dövmeye başladığı anda saldırıya geçeceklerdi. Kaymakamla yüzbaşı direnişin yaklaşık bir saat içinde kırılacağından eminlerdi. Sonra da, deniz kıyısındaki kampı birlikte tasfiye etmek için kuzey ve güney grubu birleşecekti.

Ama kurtuluş yoktu. Gabriel Bagratyan'ın ilk obüs mermisi kayalık kulenin altındaki taş bayıra isabet etmiş, ikincisi daha öteye fırlamış, ama üçüncüsü subay grubunun oldukça yakınına düşmüştü. Top mermisi parçaları ve taş kırıntıları parçalamıştı havayı. İki piyade eri inleyerek yerde yatıyordu. Yüzbaşı ağır hareketlerle sigarasını yaktı:

"Kaybımız var generalim..."

Ali Rıza'nın genç saydam yüzü kıpkırmızı olmuş, dudakları her zamankinden daha incelmişti:

"Yüzbaşı, bu Bagratyan'ın öldürülmemesini, bizzat benim önüme çıkarılmasını emrediyorum."

Sözünü yeni bitirmişti ki, askerlere dur emri veren muazzam patlama duyuldu. Subaylar, denizin bütünüyle göründüğü batıdaki istihkam siperlerine koştular. Dört bacasıyla "*Guichen*", kurşunî dalgaların üzerinde donup kalmış gibi maviye çalan gri rengiyle duruyordu. Bacalarının üstünde duman bulutları vardı. Topun ağzındaki duman ise dağılmıştı. Öyle görünüyordu ki komutan, Orontes ovasına sadece bir taciz atışı yapmıştı. İlk konuşan kaymakam oldu. Heyecandan sesi titriyordu:

"Bir anlaşmazlık olmasın general! Siz sadece askerî komutaya sahipsiniz. Karar verme yetkisi bende."

Ali Rıza yanıt vermeksizin dürbünüyle "*Guichen*'i inceliyordu. Başka zamanlar, genellikle ihtiyatlı bir gevşeklik içinde davranan kaymakam, bu kez sükûnetini yitirmişti:

"General sizi operasyona hemen başlamaya davet ediyorum. Oradaki şu gemi bizi durduramaz..."

Dürbünü indiren Ali Rıza emir subayına döndü:

"Habeste'ye telefon edin. Emrim en hızlı biçimde kuzeydeki topçu mevzilerine iletilsin: Topçu ateşi açılmayacak!"

"Topçu ateşi açılmayacak" diye yineleyen emir subayı koşarak gitti. Kaymakam gevşek ama heybetli vücuduyla doğrulmuştu yerinden:

"Bu emir ne anlama geliyor? Açıklama istiyorum, efendi!"

Kaymakamı hiç dikkate almayan binbaşı, gri mavi gözlerini yüzbaşıya çevirdi:

"İlerlemiş bölükleri geri çekin. Bütün birlikler dağdan çekilip aşağıda vadide toplanacak. Hemen harekete geçilsin!"

"Açıklama istiyorum" diye bağırdı kaymakam kendinden geçmiş halde; gözlerinin altındaki torbacıklar koyu mavi bir renk almıştı: "Korkaklık bu. Ben ekselanslarına karşı sorumluyum. Operasyonu kesmek için ortada hiçbir neden yok!"

Genç generalin uzun, soğuk bakışlarını hissetti üzerinde:

"Neden yok mu? Müttefik filosuna açık sahili bombalama fırsatı mı vermek istiyorsunuz? Uzun menzilli toplar Antakya'ya kadar ulaşabilir. Yoksa, kruvazörün orada yalnız kalacağını mı zannediyorsunuz kaymakam? Fransızlarla İngilizlerin kıyıya asker çıkarması ve böylece savunmasız Suriye'nin ortasında yeni bir savaş alanı oluşması uygun mu sizce? Ne dersiniz kaymakam?"

Sarıya çalan kahverengi yüzlü kaymakamın öfkeden ağzı köpürüyordu;

"Beni ilgilendirmez. Ben, sorumlu olarak size emrediyorum..."

Daha fazla devam edemedi. Generalin emrinin, bu kadar kısa sürede, Osmanlı topçu mevzilerine ulaşması elbette mümkün değildi. İlk top mermileri Kuzey Geçidi'ndeki yarığa gürültüyle düştü, "*Guichen*'in zırhlı kulesindeki uzun şık top namluları dönmeye başlamıştı. Henüz üç saniye geçmeden, ağır top atışı, Süveydiye, El Eskel, Cedidiye üzerine ateş yağdırıyordu. İspirto fabrikasının yüksek bacasına hızla Amerikan bayrağı çekildiği görüldü. Bazı ahşap Osmanlı evleri yanıyordu. Ali Rıza yüzbaşıyı azarladı:

"Telefon edin, ateşi durdursunlar. Allah kahretsin! Zaptiyeler halkı tahliye etmeye başlasın. Herkes vadiye!"

Şimdiye kadar alt rütbeli olduğu için susan Selânikli çilli müdür de, öfke nöbetine kapılmıştı. Top gürültüsüne rağmen, sesini "*Guichen*"e duyurmak istiyormuş gibi elini boru yapmış bağırıyordu:

"Devletler hukukunun ihlâlidir bu... Açık sahil... İç politikaya müdahale..."

Tuğgeneral Ali Rıza bastonunu yerden kaldırmış gitmeye hazırlanmıştı. Çevresinde subaylar olduğu halde, bir kez daha döndü:

"Neden bağırıyorsunuz müdür? İttihat'a teşekkür edin..."

Sağlık durumuna göre bugün kendisini çok fazla zorlamış olan kaymakam, "fenalaşıyorum" diye inledi. Ağır bedeni yere yığılmıştı. Kendinden geçmemek için var gücüyle mücadele ettiği görülüyordu. Morarmış dudakları arasından hep aynı sözcükler dökülüyordu:

"Sonumuz geldi... Sonumuz geldi..."

Müdür, hasta amirini dört zaptiyeyle aşağıya taşımak zorunda kalmıştı.

* * *

Mucizenin bilincine tümüyle vardıktan sonra, Bagratyan'ın da, kurtuluşun şiddetiyle yere yığılmış olabileceği var sayılabilir. Ama adamda hiçbir değişiklik olmamıştı; duyguları artık hiçbir şeye yanıt veremiyordu. Şu anda içinde olup bitenleri, gerçeğe uygun anlamak için, binbir dikkatle seçilmiş sözcükler bile yeterli değildi. Hayır, hayal kırıklığı değil; bu, çok kaba olurdu. Daha çok, ölüm derecesinde yorgun bir organizmanın, kendisini yeniden ayarlamak için gösterdiği isteksiz çabaydı. İnsan gözü, karanlıktan parlak ışığa kendisini alıştırmadan çıktığında, ruhu ışığın hasretini çekmiş de olsa, bu ani değişikliğe direnir. Bagratyan'ın ilk tepkisi, boydan boya bütün savunma hattına ulaştırdığı emirdi:

"Kimse yerinden kıpırdayamayacak! Herkes olduğu yerde kalacak!"

Emir son derece önemliydi. Çünkü birincisi, Gabriel Osmanlı'nın niyetini bilmiyordu; ikincisi, savaş gemisinin Fransız bayrağını henüz kendi gözleriyle görmemişti. Ayrıca bu geminin dört bin beş yüz kişiyi alması, almak istemesi de, zayıf bir ihtimaldi. Ölüm beklentisiyle geçen son geceden sonra, uzun avcı hatlarında felç olmuş gibi yatan direnişçiler üzerinde de mucizenin yarattığı etki daha az garip değildi. Haberi, hafifçe çığlık atan soluk soluğa bir delikanlı getirmişti. Duyduklarını çığlıklarla karşılamayan insanlar, bir süre donup kalmışlardı yerlerinde. Sonra aniden bölümler dağılıvermişti. Mucize haberi duyanlar yanında bulunan komutana doğru tepeyi tırmanıyorlardı. Fakat asıl garip olan bu değil, kalın ve sert erkek seslerinin aniden değişmesiydi. İnsanlar birdenbire tiz seslerle konuşmaya başlamışlardı. Gabriel'in üstüne her

yandan yüksek ve tiz sesler yığılıyordu. Kadınların öfkelendiklerinde çıkardıkları sese benzeyen titrek çirkin bir bağırtı ya da delilerin korku krizini andırıyordu bu. Kurtuluş duygusu ruhlara egemen olmadan önce, böylesine bulaşıcı çatlak ses kramplarına yol açmıştı. Erkekler verilen emre hemen uydu. Sanki sarsıcı hiçbir şey olmamış gibi, yeniden siperlere girerek tüfeklerini önlerine almışlardı. Öğretmen Şatakyan, komutandan, *kendisini komiser olarak kıyıya göndermesini istedi; Fransız dili* ve telaffuzuna ustaca egemen oluşu sayesinde, görüşmeleri sürdürecek yetkili hiç kuşkusuz o alacaktı. Öğretmenin yüzü sevinçten ışıldıyordu. Herhangi bir Osmanlı saldırısı tehlikesi kalmayasıya kadar, mangaları, bizzat kendisini örnek almalarını sağlayarak, bir arada tutmak isteyen Gabriel Bagratyan, Şatakyan'ı kıyıya şu görevlerle göndermişti: Her koşul altında, kıyıdaki kamp halkıyla dağdaki savaşçılar *arasındaki bağ sürekli korunmalıydı. Şatakyan'la birlikte Ter Haykazun* ve Bedros Altuni de görüşmek için Fransız gemisine gideceklerdi. Kruvazörün komutanı, halk arasında ağır hasta Fransız bir kadının bulunduğundan hemen haberdar edilmeliydi.

Kuzey Geçidi'ne karşı başlayan topçu ateşi Bagratyan'ın kuşkularını doğruluyordu. Osmanlı kesin gözüyle baktıkları bu ganimeti kolayca gözden çıkarmayı akıllarından geçirmiyordu. Nurhan Çavuş'a hemen *bir haberci gönderildi:*

"Kuzey Mevzii son adam düşesiye kadar savunulacaktır." Bagratyan'dan ilgili emir gelene kadar mangalar, siperlerini ya da top ateşi esnasında korunmak için girdikleri kayalık barikatları, hiçbir koşul altında terk etmeyeceklerdi. Ateş kısa süre sonra kesildi; oysa dev geminin topları Müslüman yerleşim yerlerini hâlâ dövmekteydi. Orontes ovasında sanki kıyamet kopuyordu. Gabriel gözcü yerine çıktığında, artık *Süveydiye, El Eskel, Cedidiye ve en uzaktaki Ayn bile ateş ve duman için*deydi. Halk, at, eşek, öküz arabası gibi bulabildiği her şeyle yığınlar halinde Ermeni vadisine kaçmaklaydı. Bir süre sonra Bagratyan yeniden topların başına döndü. Topların mahmuzları ardında hazırlanmış mermiler duruyordu, Osmanlı saldırısına ateşle karşılık verme zamanı gelince, topları kuzeye çevirecekti. Ama tehlikenin hâlâ geçmediğine inanmasına rağmen bundan vazgeçti. Topların yanına oturdu. Uzaklara, aynı *zamanda da kendi içine bakıyordu: Belki birkaç hafta içinde* yeniden Paris'te olacağım. Avenue Kleber'deki eve taşınıp, eski hayatımıza başlayacağız. Ne var ki bu düşünce -daha bir saat önce ancak bir tımarhane kaçkınının hayali olabilirdi- içini dolduran şaşırtıcı boşluğu gidermemişti. Ne diz çökmüş sevinç taşkınlığından, ne de akıl almaz

bir mucizeyle kendi gösteren Tanrı'ya coşkuyla tapınan şükrandan iz vardı. Gabriel Paris'i, evi, kültürlü insanlarla ilişkiyi, konforu ve hatta karının doymasını, yatağı ve temizliği bile özlemiyordu. İçinde duyabildiği tek kıpırtı, giderek artan yakıcı bir yalnızlık gereksinimiydi. Ama var olmayan bir yalnızlık olmalıydı bu. İnsansız bir dünya. Hiçbir ihtiyacın, hiçbir hareketin olmadığı bir gezegen. Kozmik bir inziva yeri ve oradan sükûnetle etrafını seyreden geçmişsiz, şimdiki zamansız ve geleceksiz tek yaratık olarak kendisi...

Cemaatlerin kamp kurdukları yerler birbirinden epey uzaktı. Yoğunoluk ve Habibli oldukça yükseğe yerleşmişti. Buna karşılık Bitias, Azir ve Kebusiye, geriye yaslanmış dik duvarların sert çalılıklarla kaplı engebeli boşluklar bıraktığı seyrek kıyı kesimlerini seçmişlerdi.

Öğretmen Oskanyan yardım bayrağını sallarken henüz her şey uykudaydı. İnsan uykusu değil, kaya ya da toprak yığını gibi cansız bir maddenin uykusuydu bu. Gemi topunun gümbürtüsüyle uykuları parçalanan yaklaşık dört bin kadın, çocuk ve ihtiyar, aç geçirecekleri dördüncü güne gözlerini açmışlardı. Ve denizin üstünde kıpırtısız duran bir şey gördüler, açlığın neden olduğu inanılmaz bir hayaldi bu. Bazıları bu hayali yok etmek için doğrulmaya çalıştılar. Diğerleri ise, etsiz kemiklerini örten incecik derilerini yüzen sert kayaların üstünde yatmaya devam etliler. Öte yanlarına bile dönmemişlerdi. Fakat birden yetişkinler arasında, ağır hasta çocukların güçsüz feryatları gibi, her tarafa yayılan soluk soluğa öksürüklü bir ağlama sesi yükseldi. Artık tembel gölgeler bile ayağa fırlamışlardı. Hâlâ en fazla güce sahip olan oğlan çocukları, çıplak kayalıklara tırmandılar. Herkes denize doğru bakıyordu.

Büyük kruvazör "*Guichen*" sahilden yaklaşık bir deniz mili öteye demir atmıştı. Subay ve tayfaların önünde sarsıcı bir tablo vardı. Sadaka istiyormuş gibi kendilerine uzanan çıplak, iskeleti çıkmış yüzlerce zavallıyı gördüler. Bu zavallıların bedenleri, hele de yüzleri, dürbünle bakıldığında bile, hayaletleri andırıyordu. Bu görüntüye bir de ağustos böceğinin ölüşüne benzeyen ve gerçekte olduğundan çok daha uzaktan geliyor gibi duyulan çok tiz bir ses karmaşası eklenmişti. Dik duvarların aralarından insana benzeyen bu cırcır böceklerinden gittikçe daha fazlası akın ediyor, yalvararak uzanan kollar çoğalıyordu. "*Guichen*"in komutanı herhangi bir karar vermeden önce, çıplak kayalıklardan iki küçük beden suya atladı. Gemiye ulaşmak için çabalayan bu iki oğlan çocuğunun gücü hedeflerine yaklaşık üç yüz metre yaklaştıklarında artık tükenmiş görünüyordu. Ama komutanın önlem olarak gönderdiği bot

çocukları kurtardı. Başka bir bot da, bu tuhaf "Hıristiyanlar Tehlikede"nin temsilcilerini gemiye getirmek için kıyıya doğru hareket etmişti. Ne var ki, az sonra Tanrı tarafından gönderilen mucizenin, gerçeğin yüzlerce hilesiyle zayıflayabildiği görüldü. Kayalar o kadar sarp, dalga kırılması o kadar güçlüydü ki "*Guichen*"in usta mürettabatını taşıyan bot bile yanaşamıyordu. Bu durum, Aram'ın balık avı girişiminin başarısızlıkla sonuçlanmasını mazur göstermekteydi. Ter Haykazun, Altuni ve Hapeth Şatakyan bota alınana kadar, bir saate yakın yanaşmak için uğraşılmıştı. Aynı saatlerde Osmanlı'nın Musa Dağ'a karşı meydan okuyucu topçu ateşinin tahrik ettiği "*Guichen*", Müslüman ovasına yüz yirmi ağır top mermisi atmaktaydı.

Gemiden açılan topçu ateşi durduktan sonra elçileri kabul eden fırkateyn kaptanı Brisson, bedenleri eriyip bitmiş, paçavralar içindeki yüksek alınlı kocaman gözlü üç adamı görünce, dehşete düştüğünü gizlemedi. En korkunç görünen Ter Haykazun'du. Sakalının yarısı yanmış, sağ yanağında da kıpkırmızı bir yanık yarası vardı. Papaz kisvesi kilise kulübesinde yandığı için, omuzlarında hâlâ ödünç aldığı o örtüyü taşıyordu. Fırkateyn komutanı adamlara elini uzattı:

"Papaz... Öğretmen?.." diye sordu. Ne var ki Şatakyan soruşturmaya devam etmesine izin vermemiş, tüm gücünü toplayıp öne eğilerek, kıyıya inerken kıvrımlı yolda, sonra da botta gelirken, içinden tasarlayıp durduğu konuşmaya, sesini yükselterek başlamıştı. Konuşmasına "*Mon général*" sözcükleriyle girmesi isabetli olmamıştı elbette. Ama bu hatanın nedeni sadece şaşkınlık olabilirdi. Ayrıca, Yoğunoluklu Ermeni ilkokul öğretmeninden, Fransız deniz kuvvetlerinin rütbelerini iyi bilmesini kim bekleyebilirdi? Hele bu öğretmenin Sokratçı ustasının savaş bilimine en ufak ağırlık vermediği göz önüne alınırsa. Albay Brisson, şarklılara özgü bu dağınık konuşmadan gerekli olanları -bu arada olmayanları da- öğrendikten sonra, kendisini mutlu eden konuşmacı, böylesine yüce bir ağızdan kusursuz aksanı için birkaç övgü sözcüğünün çıkmasını ummaktaydı. Ancak fırkateyn komutanı, bakışlarını, üçünün üzerinde gezdirerek Madam Bagratyan'ın kızlık soyadını sordu. Hapeth Şatakyan, bu konuda da yardımcı olabileceği, böylece sapına kadar Fransız şahsiyetlerle yakınlığını kanıtlayabileceği için son derece memnundu. Fakat artık sözü Ter Haykazun almıştı. Öğretmeni şaşkınlığa düşüren, evet hatta canını sıkan akıcı bir Fransızca'yla konuşuyordu; bunca yıldır okulda hemen hemen hiç kullanmamıştı Fransızcasını. Öncelikle halkın aç ve güçsüz olduğuna dikkat çekip acilen yardım edilmesini istedi, aksi halde kadın ve çocuklardan bazıları önümüzdeki saatlere sağ

çıkamayacaklardı. Ter Haykazun konuşurken fenalaşan hekim Bedros, neredeyse sandalyeden düşüyordu. Brisson, hemen kahve ve konyak getirtip zengin bir yemek hazırlattı. Ama sadece yaşlı doktor değil, diğer ikisi de pek bir şey yiyemiyorlardı. Gemi komutanı, iaşe subayını çağırtıp eldeki tüm gıda maddelerinin botlarla hemen karaya götürülmesini emretti. Doktor, sağlık personeli ve silâhlı bir birlik de karaya çıkacaktı.

Brisson'ın açıkladığına göre, zırhlı kruvazör bağımsız bir birim değil, Anadolu kıyılarını kuzeybatı yönünde denetlemekle görevli bir İngiliz-Fransız filosunun öncüsüydü. "*Guichen*", Kıbrıs limanı Magosa'dan dün akşam, ana güçten üç saat önce açılmıştı denize. Filonun başkomutanı tuğamiral, savaş ve amiral gemisi "*Jeanne d'Arc*"da bulunuyordu, kararı o verecekti. Durumu bir saat önce telsizle bildirmişlerdi. Fakat elçiler korkmamalıydı, çünkü bir Fransız tuğamiralin, kötü muamele görmüş Hıristiyan Ermeni halkının böylesine yürekli bir kesimini kendi kaderine terk etmeyeceği kuşkusuzdu. Ter Haykazun yanmış sakalıyla başını eğdi:

"Bir soru sormak istiyorum albay. Söylediğiniz gibi geminiz bağımsız değilse, bir başkasının komutasına tâbiyseniz, kuzeybatıya doğru gideceğinize neden bizim kıyılarımıza geldiniz?"

"Beyler, uzun süredir sigara içmiyorsunuzdur mutlaka, bu paketi size vermek istiyorum...?"

Brisson, öğretmene büyük bir sigara paketi uzattı ve sonra gri bahriyeli başını Ter Haykazun'a çevirdi; gözleri dalmıştı:

"Sorunuz beni ilgilendiriyor *mon père*, çünkü gerçekten de emirlere aykırı davranıp rotamızdan önemli ölçüde ayrıldım. Neden? Saat onda kuzey burnunu geçtik. Ama gece yarısından bir saat sonra, Suriye sahilinde büyük bir ateş görüldüğü bildirildi, sanki orta büyüklükte bir kent yanıyordu. Gökyüzünün büyük bölümü kıpkırmızı kesilmiştil Açık denizdeydik, en azından karadan otuz mil uzakta. Oysa duyuyorum ki, sadece çalı çırpıdan yapılmış birkaç kulübe yakmışsınız. Elbette, sis genellikle optik bir büyüteç etkisi yapar. Böyle şeyler olabilir. Gökyüzünün yarısı kırmızıydı gerçekten. Meraktan -herhalde meraktı- rotayı değiştirdim..."

Ter Haykazun sandalyesinden kalktı. Sanki çok önemli bir şey ifade edecekmiş gibi görünüyordu. Dudakları kıpırdamaktaydı. Ama birden bire, kabin duvarına doğru güvensiz birkaç adım atıp, yüzünü lombar deliklerinden birine bastırdı. Firkateyn kaptanı, az önceki yaşlı doktor gibi, şimdi de papazın fenalık geçirdiğini sanmıştı. Ama Ter Haykazun

yüzünü döndü. Subayların yemek yediği basık salona güneş dolmuştu. Papazın yüzü gün ışığının ortasında ambardan oyulmuş gibi parlıyordu:

"Kötülük... Sadece Tanrı'nın lütfu mümkün olabilsin diye gerçekleşti..."

Sanki çekilen bütün acılar, onun için anlamlı biçimde geride kalmışçasına ellerini hafifçe kaldırdı. Fransız bir şey anlamamıştı. Hekim Bedros'un başı masaya düşmüş, uyumaktaydı. Hapeth Şatakyan'ın düşündüğü ise, Tanrı'nın hedef alındığı sunak aleviyle başlayan ve kurtuluşla sona eren kent çukuru yangını değildi.

* * *

İki saat sonra muazzam "*Jeanne d'Arc*", arkasında bir İngiliz ve iki Fransız kruvazörü olduğu halde, ufukta görünmüştü, büyük nakliye gemisi ise ancak öğleye doğru geldi. Mavi, gri top kuleleriyle donatılmış zırhlılar, geniş, güzel bir sıra halinde, arkalarından uzun paralel köpük çizgileri çekerek, karaya yaklaşıyorlardı. Filo komutanı, firkateyn kaptanı Brisson'a planlanan yolculuğu sadece Ermeni kaçakları kurtarmak için yarıda kesmekle kalmayacağını, Hıristiyan uluslardan birinin bir parçasının, kırk gün boyunca, üstün bir güç karşısında kendisini savunduğu kahramanlık mücadelesinin geçtiği yeri de bizzat görmek istediğini telsizle bildirmişti. Tuğamiral katı ve hatta ünlü bir Katolikti. O nedenle Ermenilerin haç dinî uğruna verdikleri mücadeleden etkilenmişti.

Filo örnek bir simetri içinde demir attıktan sonra, ayna gibi denizin üzerinde şaşaalı bir hareketlilik başladı. Boru işaretleri birbiriyle yarışıyor, zincirler, vinçler inildeyip duruyor, büyük botlar yavaş yavaş aşağıya indiriliyordu. Bu arada, "*Guichen*"in tayfaları, çıplak kayalar arasında en elverişli yere bir tür çıkartma köprüsü yapmışlardı. Aram'ın balık avı için düşündüğü sal da, beklenmedik bir onura erişti. Dar kayaların üstünde yatan, oturan, çömelmiş duran kurtulanlar, bu gösteriyi, sanki kendileriyle hiç ilgili değilmiş gibi, izliyorlardı. "*Guichen*"in şef doktoru, yardımcıları ve sıhhiyecilerle birlikte, hastalarla, güçten düşmüş insanlarla uğraşıyordu. Daha dün, yaşamın son anında bulaşıcı hastalığa yakalanmış olanlar ya da yakalandıklarından şüphe duyulanların barındırıldığı, tecrit edilmiş bir kamp oluşturduğu için, Bedros Altuni'yi övmüştü. Derin derin iç geçiren Altuni, çoğu iyi bakımla kurtarılabilecek olmasına rağmen, bu zavallılardan birçoğunun yukarıda Damlacık'ta ölüme terk edildiğini açıkladı. Şef doktor yüzünü buruşturdu. Bulaşıcı hastalık taşıyanların gemiye alınması ağır bir sorumluluktu. Ama ne yapmalı?

Bu Hıristiyanları Osmanlı'nın intikamına terk edemezlerdi ya. İnsancıl bir adam olan şef doktor, Ermeni meslektaşını uyardı: "Bu mesele hakkında fazla konuşmayın!" Askerî nakil gemisi neredeyse bomboştu ve iyi donatılmış revirleri de vardı. Yaşlı adama kaygılanmamasını söyleyerek göz kırptı. Sağlamlara -ne kadar sağlamlarsa- çok miktarda ekmek ve konserve dağıtılmıştı. Gemi aşçıları, büyük kazanlarda patates çorbası pişirmişler, iyi yürekli Fransız tayfalar da kap-kacaklarını kamp halkına ödünç vermişlerdi. Ermeniler olup bitenleri, sanki bütün bunlar gerçek değilmiş, şu an yedikleri, karınlarını doyurmayacak hayalî bir ekmek, hayalî bir çorbaymış gibi davranıyorlardı. Ama herkes payına düşeni, neredeyse hiç çiğnemeden ve tadını almadan yuttuktan sonra, cemaatleri yeni bir ruh hali sardı. Gerçi hâlâ ölecek kadar güçsüz ve cansızlardı, ama buna rağmen kırk gün, yarı unutulmuş bir efsane gibi çok gerilerde kalmıştı. Vücut ne zamandır unuttuğu yiyeceklere (ah, binlerce kez özlenen ekmek) karşı direniyordu, ama ruh için sanki bunun dışında bir şey yaşanmamış, sanki Tanrı'nın lütfu şeylerin doğal gelişiminden başka bir şey değilmiş gibi, her şey yine doğaldı.

Tuğamiral, çevresinde kalabalık karargâh erkanıyla sallanan köprüye çıktı. Komutanın motorlu botunun arkasından bir sürü başka botlar geliyordu. Filo komutanını korumak için tüm gemilerden makineli tüfekli donanma piyadeleri de karaya çıkıyordu. Botlardan inen askerler, kayaların üzerini doldurup büyük bir kalabalık yarattıklarından komutan, Fransız üniformaları dışında, merak ettiği şeyleri pek görememişti. Bir süre sonra köylülerin arasında yavaş yavaş dolaşırken direniş mücadelesinin başlangıcı ve gidişatı hakkında tam olarak bilgilendirilmeyi istedi. Ve öğretmen Şatakyan, yüce bir Fransız'ı sözcük dağarcığının zenginliğiyle şaşırtma mutluluğuna ikinci kez ve daha büyük ölçüde ermişti. Tuğamiral, sert, askerî hatlara sahip, kısa boylu, narin yapılı yaşlıca bir adamdı. Denizcilerin çoğu gibi derisi kızıl kahverengiydi, üst dudağının üstünde kar beyazı fırça bıyık asılıydı. Uzaktan bakıldığında yumuşak görünen gözleri çok sertti. Yaşlı adamın zarif bedeninde tam anlamıyla askerî üniforma değil, göğsünde rütbesini belli eden dar şeritlerle askerî özellik kazanmış rahat, beyaz keten elbise vardı. Tuğamiral, Osmanlı silâhlı kuvvetleri hakkında çeşitli sorular sorduktan sonra, ince bambu kamışıyla kayalık duvarları işaret edip, yukarıdaki savaş yerini görmek istediğini bildirdi çevresindekilere. Adamlardan biri, bunun için birkaç yüz metre tırmanmak gerektiğine, komutan için pek kolay olmayabileceğine dikkat çekme cesareti göstermişti. Ayrıca tırmanmaya kalkarlarsa, kahvaltı için gemiye yetişemeyeceklerdi. Bu yürekli

adamı yanıtlamayan tuğamiral, yola çıkmaları için işaret verdi. Emir subayı, ekselanslarından önce, Damlacık'ta mevzilenmek üzere, deniz piyadelerinin hızla yukarıya çıkmasını sağlamak zorundaydı. Düşman topraklarına yapılan bu gezi cesaret işiydi. Dağın, Osmanlı birlikleri ve topçusu tarafından kuşatılmış olduğu görülüyordu. O nedenle hoş olmayan sürprizler yaşanabilirdi. Ama ekselansın inatçı karakteri karşısında yapılacak itirazların hiç şansı yoktu. En sonunda, gezi esnasında, kıyıdaki yerleşim yerlerine birkaç bomba fırlatarak Osmanlı'yı belli uzaklıkta tutma kararı alındı. Emir subayı, ayrıca, kahvaltıyla da ilgilenmek zorundaydı, çünkü dağa tırmanma yaşlı bir denizci için epeyce önemliydi. Oysa amiral, maiyetindeki subaylara kalbinin, ciğerlerinin ve diğer organlarının üstünlüğünü kanıtlamak hırsıyla doluydu. Dik dağ yolunu herkesten önce uçarmışçasına çıkıyordu. Kılavuz Sato'ydu. Açlık gücünü hiç etkilememişti. En önde koşuyor, geri dönüyor, yine öne geçip yürüyordu; küçük bir köpek gibi yolu üç kez gidip geliyordu. Zeytunlu öksüz yaşamı boyunca böyle göz kamaştırıcı insanlar görmemişti. Üniformaları, altın rengi kordonlar ve savaş madalyalarını ihtiraslı, saksağan gözleriyle yiyordu adeta. Bu arada da, kuyruk yağı konservesinin son kalıntılarını eliyle sıyırmaktaydı. Tayfaların armağan ettiği konyak nedeniyle coşmuştu. Göz kamaştırıcı tanrıların önünde ifade edilemez paçavraya dönüşen eski kelebek elbisesinin içindeki kalçalarını bir o yana bir bu yana sallıyor, ara sıra, kirli, koyu pençelerini subaylara uzatıyor, ülkede çok alışılmış bir sözcük dökülüyordu dudaklarından: "*Bahşiş!*"

Generalin maiyetindeki adamlar, sık sık duruyor, çevrelerine bakarak, bol ağaçlı, bol kaynaklı Musa Dağ'ın güzelliğini övüyorlardı. Birçoğu Gonzague Maris'in buraya taktığı ismi tekrarlamıştı: Riviera. Birçoğu da, el değmemişliğini göz önüne alarak, Musa isminin daha uygun olduğuna karar kıldı. Grubun en arkasında iki genç deniz subayı yürüyordu. Şimdiye kadar ne tek sözcük konuşmuşlar, ne de çevreyi övmüşlerdi. Biri -İngilizdi- durdu, denize doğru dönmemiş, gözünü kayalıklara dikmiş dümdüz bakıyordu:

"Dinleyin arkadaşım, bu Ermeniler! Sanki gördüklerim insan değil, sadece gözdü."

* * *

Gabriel Bagratyan savunma hatlarını hâlâ dağıtmamıştı. Osmanlı birliklerinin hem kuzeyden, hem güneyden çekildiği haberini almış

olmasına rağmen, barışa yine de güvenmiyor gibiydi. Belki bu halkın kaderi güvenceye alınmadan, savaşçıların savaş alanını terk etmesine izin vermeyen, doğal savaş ahlâkıydı. Belki de katılığının nedeni çok daha derinlerdeydi. Yeni Gabriel, hızla eski Gabriel'e dönüşemeyecek kadar çok ilerlemişti bilmediği bir yolda. Kırk gün içinde, şimdi onu bulunduğu yere bağlayan bir değişim gerçekleşmişti. Kimi sert erkekler de aynı durumdaydı. Hatta hiç kimse -özellikle savaşarak hizmet etmek isteğiyle dolup taşan suçluluk duygusu içindeki asker kaçakları- Bagratyan'ın bu inatçılığı karşısında yakınmıyor, isyan etmiyordu. Gabriel mangalara kısa bir konuşma yapmıştı: Bütün kadınlar ve çocuklar gemiye binmeden önce, kimse kurtuluştan söz edemezdi. Böylesi bir kararlılıkla, Fransızlara, Ermeni ulusunun onuru kanıtlanmalıydı. Yenilmemiş savaşçılar olarak, eski yurtlarını, ellerinde tüfekleri, disiplin içinde terk etmeliydiler. Halkın oğluna borçlu olduğu topları da, Osmanlı'nın hemen bu akşam ele geçirmesi için Damlacık'ta bırakmayı düşünmüyordu elbette. Niyeti, bu zafer ganimetlerini Fransızlara teslim etmekti. Her şeyden daha önemlisi, Ter Haykazun'un dağa yeterli miktarda ekmek, marmelat, şarap ve konserveyle tütün göndermiş olmasıydı. Adamlar hoş bir şuur bulanıklığı içinde serilmiş yatıyor, en ufak bir hareket yapmadan, sürekli sükûnet içinde kalmayı yeğliyorlardı.

Ancak, donanma piyadesi görünüp geniş bir hat içinde dosdoğru topa yaklaştığında, sükûnet sona erdi. Mangalar yerlerinden fırlayıp, Musa Dağ'ın, savaş yorgunu, aç ve sefil görüntüleriyle, pırıl pırıl üniformaları içinde göz kamaştırıcı bir karşıtlık oluşturan Fransızların üstüne, naralar atarak, sevinçle çullandılar. Direnişçiler olağanüstü zaferin bilincine ancak şimdi varmışlardı. Gösterişli subay grubu mangalara yaklaşırken, Gabriel ağır adımlarla yürüdü gelenlere doğru. Tavrı, sanki her türlü askerce davranıştan utanarak kaçınıyormuş gibi, çok kayıtsızdı. Tüfeğini yerinde bırakmıştı. Şu an herhangi bir avcıya ya da kazı mühendisine benziyordu. Yıpranmış kolonyal şapkasını çıkarıp, kendisini tuğamirale tanıttı. Yaşlı adam, Gabriel'i birkaç saniye delici gözlerle inceledikten sonra uzatmıştı elini:

"Komutan siz miydiniz?"

Gabriel, sanki kurtarıcılara, orada bomboş durmadığını göstermek kendisi için son derece önemliymiş gibi, hemen toplara dikkat çekti:

"Sayın Amiral! Size ve dolayısıyla Fransız ulusuna, Osmanlı'nın elinden aldığımız bu iki topu teslim ediyorum."

Törenselliğe çok eğilimli olan tuğamiral, hemen uygun vaziyeti aldı. Diğer subaylar da hazırola geçmişlerdi:

"Komutan, Osmanlı'dan elde ettiğiniz bu zafer ganimetini koruma altına alan Fransız ulusu adına size teşekkür ediyorum."

Bagratyan'a bir kez daha elini uzattı:

"Bu obüsleri bizzat siz mi ele geçirdiniz?"

"Öldürülen genç oğlumun başarısı."

Bu itirafı uzun, genel bir sessizlik izledi. Tuğamiral bambu kamışıyla bir taşı yana itti. Sonra çevresindekilere yöneldi:

"Topları dağdan aşağıya indirip gemiye götürmek mümkün mü?"

Sorunun muhatabı uzmanın yüzü düşünceliydi. Bütün bir gün, gerekli yardımcı araçlarla uğraşılırsa, büyük zorluklarla mümkün olabilirdi. Ekselans kısaca düşündükten sonra kararını açıkladı:

"Obüsler kullanılmaz hale getirilsin. En iyisi havaya uçurmak, ama lütfen dikkatli olun!"

Daha iyi, diye düşündü Gabriel, dünyada iki top daha azalacak. Ama yine de Stepan nedeniyle üzüntü duymuştu. Amiral'in tesellisi hazırdı:

"Bu toplar imha edilse de, davaya büyük bir hizmette bulundunuz komutan."

Bu sözcüklerle törensel olandan pratik olana geçilmişti. Tuğamiral, direniş muharebelerinin anlatılmasını istiyordu. Gabriel Bagratyan, eserini çok az sözcüklerle özetlerken, içini derin bir sabırsızlık kaplamıştı, kusursuz üniformalar içindeki temiz yıkanmış, güzel kokan bu adamlar, kırk günün yürek durduran gerçekliğini, acemiler tarafından gerçekleştirilmiş bir savaş oyununa bakar gibi tepeden bakarak değerlendiriyorlardı. Üç çarpışma? Hiç önemli değildi aslında. Bu şık beyler, Ermeni kaderi hakkında, burada, yukarıda her bireyin yok oluşu hakkında ne biliyorlardı ki? Sabırsızlık tiksintiye dönüştü. Arkasını dönüp gidemez miydi acaba? Şimdi artık herhangi bir resmî görevi yoktu, iyi yerleşmeleri için Juliette ve İskuhi ile ilgilenmeliydi. İsa aşkına, hayır, mucizevî kurtarıcı Fransızlar, unutulmaz teşekkürü hak ediyorlardı. Titiz tuğamiral son olarak, kuzey geçidindeki temel savaş alanını da görme isteğini belirtti. Yanındaki beylere yavaş sesle, bütün anlatılanları not etme görevi vermişti. Kuşkusuz Donanma Bakanlığı'na eksiksiz bir rapor yazmayı planlıyordu. Yedi Ermeni cemaatinin kurtarılması, nihayetinde sadece önemli değil, aynı zamanda son derece dekoratif bir olguydu. Gabriel Bagratyan ekselansın isteğini yerine getirmekten başka bir şey yapamazdı elbette. Arslan Nurhan Çavuş'a haber gönderdi. Aynı anda, verilen talimat gereği, donanma piyadelerinin bir bölümü, filo komutanının güvenliğini sağlamak için, bir makineli tüfekle yola koyulmuştu. Yarım

saat sonra Gabriel, beraberindekilerle geçite vardığında, Nurhan Çavuş, Fransızları askerce karşılamak amacıyla mangaları oldukça iyi bir düzende toplamıştı. Gabriel, Amiral'i dikkate almadan, bitkin uzatmalıya yaklaşıp kucakladı:

"Nurhan Çavuş! Artık her şey bitti! Teşekkür ediyorum sana! Ve hepinize teşekkür ediyorum!"

Bu anda, sakallı Ermeni oğulları, düzenlerini bozup, Gabriel Bagratyan'ı her taraftan sıkıştırmaya başladılar; bazıları öpmek için elini yakalamaya çalışıyordu. Lidere bu bağlılıkta, göz kamaştırıcı konuklara duyulan güvensizlik ve reddediş de vardı. Subaylar askerce değil, ama erkekçe olan bu sahneyi şaşkın bir heyecanla izliyorlardı. Tuğamiral, siperlere ve kaya barikatlarına kısaca göz gezdirdikten sonra, Gabriel Bagratyan'la savaş birliğini bir konuşmayla ödüllendirmeyi görev saymıştı.

Bir hatip gibi, ama yine de mesleği ve inancının soğuk ihtiyatlılığıyla konuşuyordu:

"Komutan", diye başladı, "günümüzde bütün ülkelerde, dünyanın bütün denizlerinde kahramanlıklar gerçekleştiriyor. Ama karşı karşıya gelenler, mücadele deneyimine sahip askerlerdir. Burada, Musa Dağ'da, durum farklı. Sizin elinizde mücadele deneyimine sahip askerler değil, sadece sıradan, barışçı köylüler ve zanaatkârlar vardı. Ve buna rağmen, bu bir avuç kötü silâhlanmış köylü, sizin yönetiminiz altında, sadece binlerce kat üstün düşmana karşı cesaretle savaşmakla kalmayıp, aynı zamanda, sadece yaşamak için verdiği umutsuz mücadeleden de muzaffer olarak çıktı. Bu, unutulmamayı hak ediyor. Bu sadece Tanrı'nın yardımıyla mümkün olabilirdi. Tanrı size sadece kendiniz için değil, kutsal haç uğrunda mücadele ettiğiniz için de yardımcı oldu. Böylece en büyük kahramanlığı kanıtladınız, zira ev ve ocaktan daha yüce bir şeyi savunan Hıristiyan kahramanlığı vardır. Sizlere yardımcı olmaktan gurur duyan Fransız ulusu adına teşekkür ediyorum. Hepinizi güvenlik altına alabildiğim için mutluyum. Filom sizleri bir Mısır limanına, Port Said veya İskenderiye'ye götürecek..."

Gabriel, dürüst duygularla dolu bu konuşma karşısında minnettarlıkla eğilip, ekselansın küçük elini içtenlikle kavrarken kafasından şunlar geçiyordu: Port Said, İskenderiye, ben? Orada ne işim var? Belki de bir toplama kampında? Ama yaşlı amiralin dinç ve sert gözlerine şimdi sempatik, hatta babacan bir ifade yerleşmişti:

"Mösyö Bagratyan, yolculuk esnasında *'Jeanne d'Arc*'da konuğum olmaya davet ediyorum sizi..."

Teşekkür edilmesini beklemeden, deri torbacık içinden kaba, filister bir altın saat çıkarıp kadranına huzursuz bir bakış fırlattı:

"Ve şimdi, Madam Bagratyan'la tanışma onuruna ermeyi rica ediyo rum. Eskiden babasını iyi tanırdım..."

* * *

Juliette gece çadırının girişini, bulabildiği bütün kayış ve iplerle sıkıca bağlamıştı. Güçsüz elleri için bu çok ağır bir iş olmuş, daha sonra kendisini yatağına zor sürüklemişti. Yeni bir saldırıdan korktuğu için yapmamıştı bunu. Uzun saçlı soytarının içeriye dalışı, Sato'nun üstündeki örtüyü çekip alışı, Juliette'in ruhundan, herhangi önemsiz bir hayalden daha az iz bırakarak geçip gitmişti. Juliette, bir daha ortalığın aydınlanmaması, günün hiç başlamaması, başı, artık hiç üstünden kalkmak istemediği dantelli küçük yastığında olduğu halde yatağında yalnız kalabilmesi için, kendisini içeriye kapamıştı. Canlı canlı duvar içine gömülmek istiyordu. Kozalaşmış Ben'inin etrafı tamamen karanlık ve rahat olduğunda, kendisini iyi hissediyordu; o zaman Musa Dağ'da yaşaması, çocuğunu yitirmesi ve onları öldürmek için ilerleyenler, gerçeklik olmaktan çıkıyordu. Çadırın içi, sihirli bir biçimde, Juliette'in benliğinin içi olmuştu, bunun dışında, sadece tehlikeli bir dış dünyanın belirsiz söylentisi vardı. Benliği düşünülemeyecek ölçüde kendindeyken, mantığı öyle değildi.

Sabaha karşı çadırın girişindeki çan deli gibi çalmaya başlamıştı. Juliette kıpırdamadı. Avakyan'ın yalvaran, rica eden sesini tanıdığında da yanıt vermedi. Sonra topların gümbürdemesi. Hâlâ geceydi ve mezarında kendisini hiçbir şeyin rahatsız etmemesi için, örtünün altına daha fazla sokuldu. Ördüğü karanlık duvarın yıkılmasından duyduğu korku, her türlü korku içgüdüsünden daha güçlüydü. Hasta belleği, ürkütücü gümbürdemeleri hemen unutmuştu. Sesleri duymamak için, kendisini gittikçe daha derinlere gömüyordu. Ama sesler kaçınılmaz olarak geliyordu kulağına. Ve şimdi de çadır duvarları çılgınca dalgalanmaktaydı. Askerler mi gelmişti? Avakyan'ın yanı sıra Kristofor'un sesi duyuldu:

"Madam, lütfen açın! Hemen açın, madam!"

Çadır duvarları gittikçe daha heyecanla dalgalanmaktaydı. Juliette başını bile kaldırmadı. Şimdi Mayrik Antaram'ın sesini de tanımıştı: "Yanıt ver, canım, İsa aşkına! Çok büyük, büyük bir mutluluk gerçekleşti..."

Juliette yana döndü. Bu Ermeniler neye mutluluk diyorlar? Gabriel kendisi gelsin, ben kendimde kalacağım, kendimin dışına çıkaramazlar beni. Ayrıca Gabriel Bagratyan da kim? Yoksa benim adım da mı Bagratyan? Sonunda dışardan biri ipleri kesip ince mezarı telâşla açtı. Ama Juliette, istediği zaman kendi dünyasında yalnız olabileceğini kanıtlamak için, gelenlere sırtını dönmüştü. Avakyan ve Antaram Aituni, kadına yabancı gelen seslerle, "*Guichen*" adlı bir Fransız savaş gemisine ilişkin bir şeyler anlatıyorlardı. Juliette kendinde değilmiş gibi davranıyordu, ama bu arada söylenenleri dikkatle dinliyordu. Bütün dengesizlerin kuşkuculuğuyla hemen kararını verdi: Bir tuzaklı Doktor Aituni, daha dün akşam onu, kendine en fazla ait olan bu yerden, sevgili çadırından çıkıp, korktuğu ve kendisinden nefret eden o pis hayvanların yanında oturması için zorlamaya kalkmamış mıydı? Bu kaba hileyi Gabriel'le İskuhi'nin ortak tasarladıkları kesindi. Kaçacak yeri olmaksızın tamamen ellerine düşmesi için, Fransızlar kandırmacasını kullanıyorlardı. Ama Juliette bu kadar kolay oyuna gelmezdi. Ve düşmanları, hiçbir gerçeği bilmek zorunda olmadığı bu melekler kadar iyi korunağından, bu tatlı korunağından koparamayacaklardı onu. Avakyan, Antaram ve Kristofor yalvarıp yakarıyorlardı, ama bilinci yine yerinde değildi kadının. Bütün çabaların boşa gittiği anlaşılınca, yaşlı kadın işaret etti:

"Bırakın onu! Daha yeterince zamanımız var." Avakyan'la Kristofor hırpalanmış eşyaları sadakatle çadırın önüne taşıyıp, çalınmamış, parçalanmamış ve tahrip edilmemiş her şeyi aceleyle toplamaya başlamışlardı. Tam bu çalışmanın ortasında Gabriel tarafından çağrıldılar.

Ve henüz öğleden önce çadır perdesi yine açılmış, Mayrik Antaram'ın yol gösterdiği, parlak düğmeli ve sol kollarında Kızıl Haç işareti bulunan mavi üniformalı iki delikanlı içeri girmişti. Kaskatı kesilmiş, sırtüstü yatan Juliette, taze, neşeli gözlerle süt gibi beyaz iki yüz gördü. Bu anlatılmaz akrabalık karşısında, tatlı bir ürküntüye kapılmıştı. Delikanlıların kısa boylusu, doğrudan selâm vermiş, kardeşçe sesi, yitirilmiş dünyadan geliyormuş gibi duyulmuştu:

"Rahatsız ettiğim için özür dilerim, madam! Biz '*Guichen*'in sağlık yardımcılarıyız. Şef doktor, madamın da aşağıya taşınmasını emretti. Sonra tekrar geleceğiz. Bu süre içinde madam lütfedip hazırlansınlar."

Kısa boylusu hazırola geçip, elini denizci şapkasına götürdü, diğeri ise ağır, utangaç adımlarla çadırın içine doğru yürüyüp, aynalı masanın üzerine, bir termos, bir kalıp tereyağı ve iki küçük beyaz fırıncala bıraktı:

"Bay şef doktorun emri üzerine, madam için çay, ekmek ve tereyağı, şimdilik..."

Bunu askerî bir rapor veriyormuş gibi, topuklarını birbirine vurarak ve ucu kalkık burunlu çocuk profilini kadına bakmaksızın yatağa doğru çevirerek söylemişti. Tavrı dokunaklı ve beceriksizce utangaçtı. Juliette iniltiyle içini çektiği için, hastayı rahatsız ettikleri duygusuna kapılan iki sağlıkçı, parmak uçlarında çadırı terk ettiler. Mayrik Antaram'ın ardından yangının hasar vermediği hastane barakasına gitmişlerdi. Yaralıları ve hastaları sahile götürmek için, zırhlı kruvazörün bütün sağlık personeli burada toplanmış bulunuyordu. Kollarını özlemle vatandaşlarının arkasından uzatan Juliette, sonra örtüyü atıp, yatağın kenarına oturdu. Kozası kesin olarak kırılmıştı. İki eliyle yüzünü kapatarak, darmadağınık saçlarına dokundu. Kendi kendine dehşet içinde fısıldadı:

"Fransızlar, Fransızlar! Nasıl görünüyorum! Fransızlar!"

Birden bire sanki kurumuş bedeninde eski enerjinin ateşi parlamıştı. Aynalı masanın önüne oturdu. Katılaşmış, güvensiz parmakları, güzellik malzemelerinden geriye kalmış olanları birbirine karıştırdı. Yanaklarına allık sıvadı, ama boyayı dağıtmadığı için, yüzü daha hastalıklı, daha solgun görünüyordu. Sonra, durmadan, "Nasıl görünüyorum?" diye mırıldanarak, tarak ve fırçayla saçını taramaya başladı. Ancak güçsüz olduğundan, inatçı saçlarını zaptetmeyi başaramamıştı. Başını kollarına dayayıp, şaşkınlık içinde hıçkırarak ağlamaya başladı. Her zamanki gibi, kendi kendine acımak öylesine iyi gelmişti ki, saçlarını tamamen unutup açık bıraktı. Yeni şiddetli bir korku daha. Fransızlar, Fransızlar! Ne giyeceğim? Eşyalarını, giysi bavulunu, diğer valizlerini arıyordu. Hiçbir şey yok! Çadır boştu. Juliette, birkaç adımlık kareyi, oradan oraya deli gibi dolaşıyordu. Yine o, göz kamaştırıcı bir topluluğun önüne yalınayak ve gecelikle çıkmak zorunda kalma kâbusları görüyordu. Uzun süre boşuna aradıktan sonra, nihayet çadırın önüne çıkmaya cesaret etti. Altın parlaklığındaki bu eylül günü, onu neredeyse çadıra geri itecekti. Bir dakika sonra gardrop bavulunun önünde diz çökmüştü. Bu alçaklığı kim yapmıştı? İskuhi! Her şey deşilmiş, birbirine karıştırılmış, parçalanmıştı. Bu mahvolmuş eski paçavralardan doğru dürüst tek bir giysi çıkmazdı. Giyecek hiçbir şeyi yoktu, oysa güzel olmalıydı, çünkü Fransızlar gelmişti. Mayrik Antaram kadını haydutlardan geriye kalan olan gömlek, çorap, elbise ve ayakkabı yığınının ortasında yerde otururken buldu. Yorgunluktan hareket edecek gücü yoktu, ama hırsla ve ısrarla sızlanıyordu:

"Fransızlar geldi, Fransızlar geldi... Ne giyeceğim?"

Mayrik Antaram, kulaklarına inanamamışçasına hastaya bakıyordu. Yaşama döndükten sonra hemen hemen tek kelime konuşmamış, anlamanın korkuçluğuna karşı tüm gücüyle direnen bu kadının, şimdi giysi düşünebilmesi mümkün müydü? Ne var ki giderek Juliette'in içinde neler olup bittiğini kavradı. Kendini beğenmişlik değildi bu. Kardeşleri gelmişti. Juliette utanıyor, kardeşlerine güzel görünmek istiyordu. Juliette'in yanına diz çöküp karışık yığını elden geçirmeye başladı. Ama neyi çekip çıkarsa Juliette öfkeleniyordu. Hastanın garip bir biçimde kaderiyle inatlaştığı, Mayrik Antaram'ın ise göksel bir sabır sergilediği uzun bir süre sonra, nihayet herhangi bir giysiye teveccüh buyuruldu. Yaka kesimi dantelli, resmî ve törensel bir giysiydi bu elbette. Bu tür işlerde gerçekten pek becerikli olmayan yaşlı kadın, hiç hareketsiz duran Juliette'e bu elbiseyi güçlükle giydirmeye çalışırken, Juliette inliyordu:

"Bu olmaz..."

Ama, kırılmış bir yaşamı kurtaramayacak kardeş kurtarıcıları karşılamak için, hangi elbise uygun olurdu ki?

Gabriel karısını ziyarete hazırlamak amacıyla tuğamiralden önce gelmişti. İçeri girdiğinde Juliette'i yatağın kenarında oturur buldu. Mayrik Antaram elindeki fincanı Juliette'in ağzına tutmuş, inatçı kadına, yaramaz bir çocukmuş gibi, zorla çay içirmeye çalışıyordu:

"Eğer Fransızlar için güzel olmak istiyorsan güçlenmelisin, yoksa bütün bu giysilerin sana bir yararı olmaz..."

Juliette sanki ardından gitmesi gereken yabancı birisi içeriye girmiş gibi, resmî bir biçimde kalkmıştı ayağa. Mayrik Antaram, iki insana göz attıktan sonra çadırdan çıktı. Ekmeklerden birini yanına almıştı, kendisi de açlıktan ölmek üzereydi. Gabriel, berrak bir bilinçle, eski yaşamını ve kendisiyle karısı arasındaki aşılmazlığı gördü. Bu eski yaşam, her hareketi geçmişten seslerle yüklü taftadan ağır bir elbise taşıyordu. Fakat eski yaşam yanakları rengini ve dolgunluğunu yitirmiş, ayakta tek başına zor duruyor, insanda acıma duygusu uyandırıyordu. Boğazı daraldı. Juliette hastalığı sırasında bile daha yakındı. Şimdi kadını törensel ipekler içinde gördüğünde, kırk günün yarattığı uçurumu tam olarak ölçebiliyordu, konuşurken kendisini büyük çabayla toparlaması gerekmişti:

"Şimdi yine eskisi gibisin, *chérie*, Tanrı'ya şükür..."

Fransız filosunun tuğamiralini karşılamak için birkaç adım atacak gücü olup olmadığını sordu. Herhalde bu karanlık hasta çadırında onu kabul etmek istemezdi. Juliette, daha birkaç saat önce mezarı olarak seçtiği yere göz gezdirdi. Sonra küçük baş yastığına doğru belli belirsiz, ama yine de özlem dolu bir hareket yaptı. Gabriel kolundan tutmuştu:

"Akşama her şeyin yanında olacak Juliette. Hiçbir şey unutulmayacak..."

Bu teselliye rağmen Juliette çadır girişinde, Eurydike'nin Hades'e döndüğü gibi, karanlığa doğru bir kez daha döndü.

Tuğamiral, yanında yalnızca emir subayıyla genç bir subay daha olduğu halde gelmişti. Amirali daha önce nekahat dönemindeki hastaya fazla yaklaşmaması için uyarmışlardı. Musa Dağ'daki ateşli hastalık son derece kuşkulu görünmekteydi. Ama filo komutanı, uyarıların çoğunlukla aksi etki uyandırdığı cesur bir adamdı. Gençliğini abartan sert yürüyüşüyle Juliette'e yaklaşıp elini öptü:

"Siz de Madam, bir Fransız olarak, bir yabancı olarak, bu dağda çekilen acılarda ve başarılan işlerde büyük bir paya sahipsiniz. Mutlu son için sizi kutlamama izin verin."

Juliette'in güçten düşmüş yüzünde bir özlem gölgesi gelip geçmişti:

"Ya Fransa, bayım..."

"Fransa korkunç bir dönemden geçiyor, Tanrı'nın merhametini ummak zorunda."

Juliette'in durumu yaşlı adamı çok etkilemiş görünüyordu. Buruşmuş ellerini ellerinin arasına aldı:

"Biliyor musunuz çocuğum, sizi ilk kez burada görmüyorum... O zamanlar, yeni evlenmiş anne babanızın yanında bir gün geçirdiğimde, siz elbette henüz çok küçük bir yaratıktınız... Babanızla çok yakın arkadaş olmasam da, gençliğimizde hemen hemen aynı çevreyle ilişki halindeydik..."

İç geçiren Juliette ağlamıyor, sadece bölük pörçük konuşuyordu:

"Tabiî... Ev babamın ölümünden sonra satıldı... Ama annem... Annemin şimdi oturduğu yer... Ah, caddeyi unuttum.. Onun hakkında bir şey bilmiyor musunuz, Bayım... Ama enişteni tanıyorsunuzdur... Donanma Bakanlığında çalışanı kastediyorum. . Yüksek bir memur... Adı neydi?.. Başım... Coulomb, tabiî, Jacques Coulomb... Onu tanıyorsunuz... Kız kardeşlerimi çok ender görüyorum... Ama Paris'e gidince bütün arkadaşlarımı göreceğim, öyle değil mi?.. Beni Paris'e götüreceksiniz, değil mi?.."

Juliette sendeliyordu. Amiral kadını tuttu. Şimdi hasta Gabriel'in çadıra koşup getirdiği sandalyede oturuyordu. Güçsüzlüğüne rağmen gevezeliği elden bırakmıyordu bir türlü. Herhalde konuşmak zorunda hissediyordu kendisini. Boş lâfları gittikçe katılaşmış, ezberlenmiş gibi duyuluyordu.. Durmadan varsaydığı ortak tanıdıkların isimlerini söylüyor, bağlantısız sözlerle ordan oraya aceleyle atlıyordu. Tuğamiral

gözle görünür biçimde rahatsızlık duymuştu. Sonunda genç subayı yanına çağırdı:

"Her şeyle ilgileneceksiniz dostum ve madama refakat edeceksiniz... 'Jeanne d'Arc' bir savaş gemisidir, savaş gemisinde pek konfor bulunmaz. Ama yolculuğu rahat geçirmeniz için her şeyi yapacağız, sevgili çocuğum..."

Gabriel'in bir süre eşlik ettiği tuğamiral gittikten sonra da Juliette'in papağanımsı gevezeliği bütün şiddetiyle sürüyordu. Komutanın, koruma -refakatçi olarak bıraktığı genç subay- zavallı kadının durmaksızın yanıtlayamayacağı sorular dökülen bu renksiz dudaklarını gerginlikle izliyordu ve Juliette'in boynundaki atardamar gözle görünür biçimde hızlı atıyordu. Gözlerinin altındaki gölgeler de gittikçe derinleşmişti. Bagratyan'ın geri dönmesi, bir süre sonra da sıhhiyecilerin sedyeyle gelmesi subayı çok sevindirdi. Juliette önce direndi:

"Ben buna yatmam... Rezalet... Yürürüm daha iyi..."

Gabriel elini okşadı kadının:

"Bunu yapamazsın Juliette. Mantıklı ol ve uzanl İnan bana, ben de kendimi aşağıya taşıtmak isterdim."

İki süt yüzlü, teşvik edercesine, neşeyle gülüyorlardı.

"Kaygılanmayın madam, sizi cam gibi dikkatli taşıyacağız. Hiçbir şey hissetmeyeceksiniz."

Juliette teslim oldu. Sedyeye uzandığı gibi sessizleşmişti. Üzerini örten Gabriel, sevgili yastığını da başının altına koydu, el çantasını ise subaya verdi. Sonra karısının saçını bir kez daha okşadı: "Sakin ol... Önemli hiçbir şey geride kalmayacak..."

Birden sözünü yarıda kesmişti. Subay soran gözlerle bakıyordu. Gabriel başını salladı. Taşıyıcılar sedyeyi kaldırıp yürümeye başladılar. Sato biraz ötede, bu nakil işinin klavuzu olmak için heyecanla beklemekteydi.

"Size hemen yetişirim," diye seslendi Bagratyan karısının ardından. Ama Juliette, öyle şiddetli bir hareket yaptı ki taşıyıcılar durup sedyeyi yere bıraktılar. Parçalanmış çılgınca yüzüyle Gabriel'e yaklaştı ve daha önce hiç duymadığı bir ses çınladı kulaklarında:

"Duyuyor musun?.. Stepan... Stepan'la ilgilen!"

* * *

Kurtulduktan sonra da acı son bulmamıştı. Bu anda Tomasyan'ın çadırından seslenildiğini duydu:

"Gabriel Bagratyan, gelsenize!"

Gabriel İskuhi'nin yaralı ağabeyinin yanında olacağını sanmıştı. Ortalıkta görünmüyordu. Olanlar saçma bir kayıtsızlık içinde yitip gitmişti. Papazı hararetli bir heyecan içinde buldu:

"İskuhi nerede, Gabriel Bagratyan? İsa aşkına İskuhi'yi nerede bıraktınız?"

"İskuhi? Gece yarısından sonra bir süre topların olduğu tepede benim yanımdaydı. Ondan sonra, karımın yanına gitmesini rica ettim..."

"İşte sorun bu ya", diye bağırdı papaz, "Daha sabahleyin, onun sizin yanınızda mevzide olduğundan kesinlikle emindim... Geri gelmedi, kayboldu... İnsanları gönderdim... Saatlerdir arıyorlar... Fransız sıhhiyeciler beni çoktan aşağı götüreceklerdi... Ama İskuhi'siz dağı terk etmem... Eğer ona bir şey olduysa... Dağı terk etmem..."

Gabriel'in koluna sıkıca tutunup yarasına rağmen ayağa kalktı:

"Suçlu benim Bagratyan... Bunu size şimdi açıklayabilirim... Ben suçluyum... Tanrı hepimize lütufta bulunurken, beni çocuğumla ve kız kardeşimle bizzat cezalandırıyorsa, haklıdır... Karım da yalnızca bu sınavın bir aracıydı..."

"Peki karınız nerede?" diye sordu sükûnetle Gabriel.

"Aşağıya koştu. Çocukla birlikte. Aşağıda süt olduğunu söylediler. Ondan sonra tutulacak gibi değildi..."

Heyecan yaralı adamı sarmıştı. Ayağa kalkmaya çalıştı, ama hemen düştü.

"Lânet olsun, hiçbir şey yapamıyorum, hareket edemiyorum... Birşey yapın Bagratyan. İskuhi konusunda siz de suçlusunuz... Siz de..."

"Bekleyin, papaz... Gidiyorum..."

Gabriel bu sözleri zor söylemişti. Sonra Üç Çadır Mevkii'nden ileriye yürümeye başladı. Ama pek uzağa gitmemiş, bir yere oturup, gözünü maviliğe dikmişti. Donuk aklından hep aynı düşünce geçiyordu: Demek kurtuluş bu! İskuhi'yle gece yaptığı konuşmayı anımsamaya çalıştı. Ama ayrıntı değil, yalnızca hayalî bir tevekkül esintisi kalmıştı geriye. Verilen sözü anımsatmak, son karar anında yanında olmak için gelmişti. Oysa o İskuhi'yi kendinden uzaklaştırmış, Juliette'e göndermişti. Bu çok doğaldı; şimdi dönüp baktığında, dünkü felâketten sonra bile, kurtuluşa olan inancını hâlâ yitirmediğini anlıyordu. İskuhi güvenlikte olmalıydı. Düşüncesi bu değil miydi? Ama İskuhi, veremeyeceği bir şeyi istiyordu ondan. Yok oluşa kararlı kutsal bir inanç. Bu inançta da onu hayal kırıklığına uğratmak zorunda kalmıştı. İskuhi neredeydi şimdi? Gabriel, nedenini bilmiyordu, ama ruhu, İskuhi'nin artık yaşamadığı,

daha o gece ölmek istediği, Damlacık'ta kaybolan kızın bütün aramalara rağmen bulunamayacağı inancıyla doluydu. Buna rağmen gerekli talimatları vermek için donmuş umutsuzluğundan sıyrıldı.

Gabriel Bagratyan yanılmıştı. İskuhi yaşıyordu. Adam yardım edecek birilerini çağırmak için düdüğünü dudağına götürdüğünde, dansçı Kevork kızı bulmuştu. Yeterince geç! Bu ancak, İskuhi'nin o gece yolunu yitirip küçük bir uçuruma ya da daha doğrusu, hafif, yabanî otların yetiştiği bir çukura düşmüş olmasıyla açıklanabiliyordu. Bu çukur elbette alışılmış yolların uzağında, kayalık taraçaya çıkan engebeli arazideydi. Bu uğursuz bölgede sabaha karşı ne aramış olduğuna, hiç kimse bir yanıt alamamıştı. Kollarında ve bacaklarında birkaç çizik dışında kıza hiçbir şey olmamıştı. Yara, kemik kırılması, sarsıntı, evet burkulma bile yoktu. Ama yine de karanlıkta düşüşü, İskuhi'nin günlerdir hem direndiği, hem de teşvik ettiği ölümcül zaafiyet durumunu nihayet ortaya çıkarmıştı. Kevork, genç kızı, bambaşka yüklere alışkın kollarında taşırken, bilinci tümüyle yerindeydi, gözleri kocaman, neredeyse neşeliydi, ama konuşamıyordu. Son hastaları taşımakla görevli sıhhiyeciler arasında, iyi ki, "*Guichen*"den genç bir yardımcı doktor kalmıştı. İskuhi'ye güçlü bir kalp ilacı verdi, ama daha kötü bir şey olmaması için, güçten düşmüş kızın olabildiğince çabuk gemiye götürülmesinde ısrar ediyordu. Gecikmeksizin ve fazla konuşmadan Papaz Tomasyan'la İskuhi sedyelere bağlandılar. Gabriel, Kristofor'a, eşyalar taşınır taşınmaz Üç Çadırı da içindeki bütün eşyalarla hemen yakma görevini ancak verebilmişti.

Gabriel mümkün olduğunca İskuhi'nin yakınında olmaya çalışmaktaydı. Ama dik yokuşa bir adam zor sığıyor, çıplak kaya duvarlarının sağ tarafa açıldığı yerlerde, taşıyıcılar yükleriyle sağ salim geçmede epey zorlanıyorlardı. Önde yaralı papazın bulunduğu sedye sallanarak yol alıyor, arkadan, yanında yardımcı doktorun yürüdüğü İskuhi'nin sedyesi geliyordu. Ama kafile bununla tamamlanmış olmuyordu, çünkü arkada, yirmi üç ağustos çarpışmasında ayaklarından yaralanmış üç kişi, bir de loğusa kadın daha taşınmaktaydı. Bunun dışında, yanmış kulübelerden geriye kalmış mal varlıklarını toplamış olan bir savaşçı kalabalığı da kafileye eşlik etmekteydi. Taşıyıcılar dağ basamaklarında üç dört kez mola verdiler. Bu molalarda Gabriel, İskuhi'ye eğiliyor, ama o da konuşamıyordu bir türlü. Çünkü iki adım önlerinde Aram Tomasyan'ın sedyesi vardı. Ayrıca doktor, kıza bir yudum süt içirmek ve nabzını ölçmek için ikide bir geliyordu yanlarına. Gabriel yavaş sesle yarım cümleler söyleyebilmişti ancak: "Nereye gitmek istiyordun, İskuhi?.. Niyetin neydi?.. Orada..."

Kızın gözleri yanıtlamıştı:

'Neden bana bilmediğim bir şeyi soruyorsun?.. Bir dalgalanmaydı... Artık çok az zamanımız var, gecekinden çok az.."

Gabriel kızın yanına diz çöktü, elini, sanki konuşmasını sağlamak istiyormuş gibi başının altına koymuştu. Oysa kendi sözcükleri de çok az duyuluyordu:

"Ağrın var mı?"

Gözleri hemen anladı ve yanıtladı:

"Hayır! Bedenimi hiç hissetmiyorum. Ama her şey böyle sonuçlandığı için çok acı duyuyorum. Bu gemiler gelmeseydi daha iyi olmaz mıydı? Şimdi bir son gerçekleşti, ama bizimki değil, Gabriel..."

Gabriel'in gözleri, ne İskuhi'ninkiler kadar iyi konuşabiliyordu, ne de okuyabiliyordu. O nedenle tümüyle yanlış bir şey söyledi:

"Bu yalnızca küçük bir kolapsüs İskuhi... Açlık..." ve yardımcı doktora dönerek Fransızca devam etti:

"Doktor da aynı düşüncede. Üç gün içinde Port Said'e vardığımızda tümüyle dinlenmiş olacaksın... Daha çok gençsin, çok genç İskuhi..."

Kızın gözleri kararmıştı, sertçe yanıtladı:

"Bu anda böyle banal sözcükler söylememeliydin Gabriel. Yaşamam ya da ölmem beni hiç ilgilendirmiyor. Eğer ölümü özlediğimi düşünüyorsan yanılıyorsun. Belki yaşayacağım. Ama gemiye çıktıktan sonra, her şeyin başka olacağını bilmiyor musun, sen de ben de başka olacağız. Sadece Musa Dağ'ın toprağına bastığımız sürece birbirimize aitiz, sen benim aşkım, ben senin kız kardeşin olarak."

Gabriel her şeyi olmasa da bazı şeyleri anlamış görünüyordu. Ağzından yavaşça dökülen, kızın gözlerinden gelen sözcüklerin yansıması gibiydi:

"Evet, nerede olacağız?.. Sen ve ben... Kız kardeşim?"

İskuhi'nin ağzı, daha öncekilerin hepsiyle çelişen iki sözcük söylemek için ilk kez açıldı:

"Senin yanında..."

Sonra sıhhiyeciler sedyeleri kaldırıp geri kalan zahmetsiz yola devam ettiler. Artık sesler kargaşası duyulmaya başlamıştı. Aşağıda sahilde, dar kayaların üzerinde çok tehlikeli bir itiş kakış vardı; herhangi bir bahaneyle karaya çıkma işini almış olan tayfalar, bu sıkışıklığı daha da arttırıyordu. Bir yığın karışıklıkla çılgın bağırtıların eşlik ettiği gemilere bindirme işi de sürüyordu. Gabriel Bagratyan, dört yandan ricalar, istekler, sorular yağmuruna tutulmuştu. Yurttaşları, kurtuluş mucizesiyle onun arkasında, mantıklı bir nedensellik ilişkisi olmaksızın, gizli bir

bağ kuruyorlardı. Güçlü Fransızların akrabası olarak, Musa Dağlılara, dışarıda, sürgünde de yardım edebilecek Tanrı tarafından gönderilmiş bir adamdı o. Özellikle Önderler Konseyi'ndeki muhalifleri, herkesten önce muhtarlar, Tomas Kebusyan ve hareketli fare gözleriyle karısı, şimdi yaltaklanma tavrı içinde ne yapacaklarını bilemiyorlardı. Gabriel, kendilerine iltimas geçmesini heyecanla talep eden insan selinin arasından zorla geçmişti. İskeleye vardığında, Aram'la İskuhi'nin bulunduğu bot artık kıyıdan uzaklaşmıştı, zira sorumlu subayın emri üzerine hastalar daha önce naklediliyordu. Juliette de çoktan tuğamiralin motorlu botuyla "*Jenanne d'Arc*" gemisine taşınmıştı. Güneş, dayanılmaz parlaklıkta cam kırığı ve parçalar halinde, denizin üstüne uzanmıştı. Çok sayıda bot savaş gemilerine doğru yol alıyor, başkaları ise sahile yanaşıyordu. İskuhi botun içinde yatıyordu; Gabriel onu görememiş, sadece Musa Dağ'da doğan ilk çocuğu zavallı bir çıkın halinde kıpırdanmadan kolunda tutan Hovsannah'ın kaskatı figürünü fark etmişti.

Gemilere bindirme işlemi son derece yavaş yürüyordu. Aşılması gereken birçok zorluk vardı. Gerçi köy cemaatlerinin yarısından fazlasını nakil gemisine yerleştirmek pekâlâ mümkündü, ama yer sorununun böyle kolayca çözümlenmesine doktorlar karşı çıkmışlardı. Binlerce kişinin, hastaların arasında üst üste yığılması halinde, korkulu durumlar doğabilirdi. Nakil gemisine yalnızca hastalar, güçten düşmüşler, kuşkululer, perişan durumda olanlar yerleştirilmeli, bunlar böylece mürettebattan ve halkın sağlıklı bölümünden ayrılmalıydı. Böylece çirkin nakliye gemisi, kruvazöre ya da "*Jeanne d'Arc*"a bakıldığında, sefalet, döküntü, süprüntü yerini oluşturuyordu. Subaylardan ve doktorlardan oluşmuş bir komisyon, her Ermeni'yi gemiye almadan önce tek tek sağlık ve haşarat kontrolüne tâbi tutuyordu. Bu konuda çok katıydılar. En ufak bir kuşku uyandıran hemen nakliye gemisine sürülüyordu. Bu muayene komisyonunda Musa Dağ'ın önderlerinden sadece Ter Haykazun vardı. Saatler geçtikçe daha da güçsüzleşen Hekim Bedros'u şef doktor, çoktan "*Guichen*"e göndermişti. Öğretmen Hapeth Şatakyan da bu kruvazörün güvertesinde, Batı uygarlığının alışılmadık zevkleri içinde mest olmuş dolaşıyordu. Öte yandan muhtarlık görevlerini bitmiş sayan muhtarlar, öyle görünüyordu ki, kendilerini sadece aile babası gibi hissediyorlardı. Evli köy papazlarıyla diğer öğretmenler de aynı durumdaydı. Her halükârda hiçbir şeyle ilgilenmiyorlardı. Böylece

halkın çıkarlarını savunmak, yani ailelerin gereksiz yere parçalanmaması ve nakliye gemisine gerekli kişilerin gönderilmesi için subayları ve doktorları etkilemek, sadece Ter Haykazun'a kalmıştı. Gabriel Bagratyan iskelenin yakınında görev yapan muayene komisyonuna yaklaştı. Ellerini Ter Haykazun'un omuzlarına koydu. Haykazun yine her zamanki gibi balmumundan yapılmışa benzeyen sakin yüzünü döndü. Yanmış sakalıyla yanağındaki yanık izi, Damlacık'taki son olaylara tanıklık etmekteydi. Çekingen ama kararlı bakışları uzun süre Gabriel'in bakışını kavradı; bu pek ender olurdu.

"Sizi gördüğüm iyi oldu, Gabriel Bagratyan... Sormak istediğim bir şey var..."

Ermenice konuştuğu için Fransızlar hiçbir şey anlayamayacak olmasına rağmen yavaş konuşuyordu:

"İçlerinden en kötüleri olan ikisi kayboldu; Oskanyan'la Kilikyan'ı kastediyorum ve diğer bazıları da..."

"Kilikyan öldü" dedi Gabriel. Bunu söylerken hiçbir şey hissetmemişti. Ter Haykazun'un gözü sanki olanı kavramış gibi bir an seyirdi. Sonra bir grup Ermeni erkeğin sıkış tepiş durduğu bir kayanın üstüne işaret etti;

"Sorum şu... Bu alçakların kurtarılmaya hakkı var mı?.. Onları buradan kovalamam gerekmez miydi?.."

Gabriel bir an bile düşünmeden yanıtlamıştı:

"Bizim kurtarılmaya hakkımız var mıydı?.. Biz kurtarıcı mıyız?.. Her halükarda, kurtarılmış insanlar olarak, herhangi bir kimseyi kurtuluşun dışında tutmaya hakkımız yok."

Ter Haykazun, hafifçe gülümsedi:

"İyi... Sadece emin olmak istemiştim..."

Papaz artık bu sabahki gibi berbat görünmüyordu. Gemideki din adamlarından biri giysisini ödünç vermişti. Ellerini papaz kisvesinin kolları içine saklama alışkanlığı, şimdi papazı hiç alışkın olmadığı bir hareketle cebine sokmak zorunda bırakmıştı:

"Her zamanki gibi şimdi de aynı düşüncede oluşumuza sevindim, Gabriel Bagratyan..."

Ve ilk kez, neredeyse utangaç bir şefkatle gülümsedi. Gabriel insanların kontrol edilişini uzun süre izlemişti. Ama tümüyle dalgın olduğu için, gördüğü anlamsız bir gidiş gelişti sadece. Ter Haykazun bir süre sonra şaşkınlıkla döndü:

"Siz hâlâ burada mısınız, Bagratyan? '*Jeanne d'Arc*'ın motorlu botu şimdi geri geliyor... Bakın! Burada bana yardım etmeniz gerekmez.

Sizin göreviniz bitti ve kutsandı. Benimki hâlâ sürüyor. Tanrı sizinle olsun, gidin ve dinlenin. Ben '*Guichen*'de olacağım..."

İçsel bir direniş Gabriel'i kesin olarak veda etmekten alıkoyuyordu: "Belki tekrar size bakmaya gelirim, Ter Haykazun..."

Yine bekleyenlerin arasından zorla geçip, dağ yoluna doğru hedefsiz birkaç adım attı. Karşıdan Avakyan geliyordu. Arkasında Kristofor, Missak ve Kevork, Bagratyanların eşyalarını sürükleyerek getiriyorlardı. Bu sadık adam dik yokuştan aşağıya insan gücüyle taşınabilecek her şeyi almıştı. Sadece karyolalar ve ev eşyaları çadırlarda ölüme terkedilmişti. Gabriel güldü:

"Selâm, Avakyan... Bu zahmet niye? Sanki Mısır'a zevkli bir eğlence gezisine gidiyormuşuz gibi görünüyor..."

Öğrenci patronuna, nikel kaplı gözlüğünün ardından, şeylerin değerini her şeyden habersiz varlıklı birinden daha iyi bilen yoksul bir adamın yüz ifadesiyle cezalandırarak baktı. Gabriel onu kolunun altına almış, sıkıca tutmuştu:

"Bir kez daha sizin yardımınıza ihtiyacım var, Avakyan, dostum... Deminden beri bunun nasıl yapılabileceğini düşünüyorum... Dinlenmeye sınırsız ihtiyacım var. Ama önümüzdeki günlerde hiç huzur bulamayacağım. Tuğamiral beni, masasında yemeğe davet etti. Yani, ilgisiz bir sürü insanla saatlerce konuşmak, anlatmak övünmek ya da alçak gönüllü davranmak zorunda kalacağım, hepsi aynı derecede sıkıntı verici. Her halükârda yeni bir tutsaklık. Bunu istemiyorum. Anlıyor musunuz, Avakyan? İstemiyorum! Hiç olmazsa bu üç gün yalnız kalmak istiyorum, tamamen yalnız! Ve bu nedenle '*Jeanne d'Arc*'a değil, nakliye gemisine bineceğim. O gemide çok az subay var. Herhalde bana özel bir kamara verirler ve rahat ederim..."

Samuel Avakyan'ın yüzü korkulu bir ifade almıştı:

"Nakliye gemisi, Efendi, mutlaka karantinaya alınır."

"Karantinadan korkmuyorum..."

"Ama kırk günden fazla süren bir tutsaklık olabilir bu..."

"İstersem beni serbest bırakırlar..."

Avakyan sağlam itirazlar arıyordu:

"Sonuçta, kurtarıcımız olan tuğamirali gücendireceksiniz."

"İşte sorun bu... İşte bu konuda bana yardım etmelisiniz, Avakyan! Hemen benim adımı bildirip binin bota, herhangi akla uygun bir nedenle benim adıma özür dileyin. Nakliye gemisinin en güvenilmez insanlarımızla dolduğunu, bunları denetleyecek biri olmadığını söyleyin. Süre kısa olduğu için, organizasyon yapılamadı. Oysa birinin bunlar

arasında düzeni sağlaması gerekiyor, bunu ben üstlendim..."

Avakyan pek inanmadan bakıyordu. Gabriel ısrar etti:

"Bu neden gerçekten inandırıcı. Rahat olabilirsiniz. Yaşlı bir asker ve denizci gösterilen bu özeni anlar. Başka bir şey düşünmez, inanın bana... Hadi öyleyse, hoşçakalın Avakyan..."

Öğrenci hâlâ kararsızdı:

"O zaman birkaç gün görüşmeyeceğiz demektir..."

Avakyan'ın sözcükleri korkulu duyuluyordu. Ama Gabriel iskeleye doğru baktı:

"Zaman azaldı, Avakyan! '*Jeanne d'Arc*'ın motorlu botunun son seferi olmalı bu. Kâğıtlar şimdilik sizde kalsın!"

Bot, sabırsızlıkla uyarı sinyalleri veriyordu, Avakyan, Gabriel'in elini sıkmaya bile zor zaman bulmuştu. Arkasından dalgın dalgın baktı. Sonra subaylardan birine, botların nakliye gemisine ne zaman gideceğini sordu. Hastaların çoğu güverteye çıktığından, tecrit edilenler, en son bindirilecekti. komisyonun çevresinde itişip kakışan kalabalığa bakarak, bu daha saatler sürebilir, diye düşündü. Bundan hiç hoşnutsuz değildi, tuğamiralle '*Jeanne d'Arc*'daki yaşamdan kurtulmuş olduğuna seviniyordu. Ağır adımlarla dağ yoluna doğru rahatça yürüdü. Daha çok zamanı vardı ve aşağıdaki kadın bağırtılarıyla yakıcı eylül güneşinden, sessizliğe, gölgeye kaçmak iyiydi. Gabriel, halkın ayrıcalıklı kesimini engellememeleri için, tecrit edilenlerin gönderildiği toplama yerinden geçmek zorundaydı. Çoğu, tabiî en başta mezarlık halkı, haşarat muayenesi zahmetine katlanmadan, kendileri buraya gelmişti. Bagratyan yolculuk arkadaşlarını gördü. Sato sırıtıyordu, bir süre yanında yürüyüp elini uzatarak dilendi. Yoğunoluk'da bunu asla yapmamıştı. Birkaç asker kaçağı heyecanla ayağa fırladı. Nunik ve ağıt yakan diğer kadınlar yabancı bir dünyaya kaçırmayı düşündükleri çürümüş hazinelerle dolu torbalarının üstünde oturuyorlardı. Sol ellerinde uzun çoban değnekleri olduğu halde, efendiyi, Gabriel Bagratyan'ı, Bagratyanların sonuncusunu, Mesrop'un oğlunu, büyük hayırsever ve kilise bağışçısı Avedis Bagratyan'ın torununu selâmlamak için sağ ellerini göğüs, ağız ve alınlarına değdiriyorlardı. Zamandan bağımsız Nunik ise, hekim Bedros'tan saklı, şeytanı kaçırmak için demir çubuklarla kapıya ve duvarlara haçlar çizerek doğumuna gizlice katıldığı çocuğu selâmlamaktaydı. Kâhinlere benzer başlarıyla kör yaşlılar, hafifçe şarkı söyleyerek yerde oturuyorlardı. Göz oyuklarına kocaman sinekler konmuştu. Geçmişin etkilemediği, gelecekten kaygı duymayan bu kâhin körler, göz oyuklarındaki sinekleri kovalamadan, kendi kendilerine şarkı söylüyorlar, neler olduğunu

neredeyse hiç sormuyorlardı. Yurt yitirmemişlerdi, yalnızca içsel coşkunluklarını dinliyor ve körlerin kılavuzu Nunik, Vartuk, Manuşak'ın kendilerini canları nereye isterse oraya götürmelerine izin veriyorlardı. İnce mırıltıları, tiz sesli büyülü titreşim, hoşnutluk içinde bir yakınma gibi geliyordu kulağa.

Ama tam da bu mırıltı, Gabriel'in yüreğini ağırlaştırmaktaydı. Stepan'ı kendine çekiyordu. Körlerin şarkısını dinlemek zorunda kalmamak için dağ yolunda yürümeye devam etti. Ama bu kez de kulağına Juliette'in garip papağanımsı konuşması ve "Stephan'la ilgilen!" çığlığı gelmişti. Bilincinde olmadığı derin düşüncelerle gittikçe daha hızlı yürüyordu. Nihayet şaşkınlıkla durdu, demek bu kadar yukarıya çıkmıştı. Burası iyi bir yere benziyordu; yavaş yavaş yükselen yosunlu bir dağ eğimi, böğürtlen ve mersin ağaçlarıyla kaplı doğal kayalık bir yerdi. Buraya oturdu. Oturduğu yerden her şeyi, aşağıda sert ve çıplak kayalıklardaki kargaşayı ve kıpırtısız donup kalmış mavi-gri beş gemiyi tam olarak görebiliyordu. Nakliye gemisi dışta, en açıkta demirlemişti, İskuhi'nin bulunduğu "*Guichen*" en yakındaydı. Papazın balık avı için yapılan salı, sert ve çıplak kayalıklara sağlam gemi halatlarıyla bağlanmıştı Tayfalar bunun üzerine dar bir geçit köprüsü koymuşlardı. Kurtarılanlar botlara ulaşmak için birbiri ardından bu uzun tahtanın üzerinden dengelerini sağlayarak geçiyorlardı. Bazen kurulan düzenek sallanıyor, sular sıçrıyor ve kadınlar bağrışıyordu. Bu tablo başka görüntüleri geri itmekteydi. Kalabalık hâlâ azalmamıştı. Zamanım çok, çok fazla, diye düşündü Gabriel. Ama böyle düşünmemesi gerekirdi, yarı donmuş birinin karda yatmaması gerektiği gibi, buraya oturmaması gerekirdi. Gemiye bindirme tablosu olduğu yerde tek düze sallanıp duruyordu ve Tanrı, Gabriel Bagratyan'ın üzerine müthiş bir uyku gönderdi. Bu uyku, kırk günün tüm yorgunluklarından, uyanık geçirilen tüm gecelerden hazırlanmıştı. Bu uykuya karşı koyacak hiçbir irade, hiçbir güç yoktu artık.

Anneler akşam olduğunda gözleri kapanan çocukları için şöyle der: Uykusu geldi. Gabriel Bagratyan'ın uykusu gelmişti, hayır, gelen uykusu değil ölümüydü.

7

İçimizdeki ve Üstümüzdeki Anlatılmaz Olana

Beş gemi sireni avaz avaz bağırıyor. Çeşitli tonlarda, karmakarışık, kısa, tehditkâr, derin. Gabriel Bagratyan sakin sakin gözlerini açtı. Bakışı, az önce terk ettiğini sandığı, sallanan tabloyu arıyor. Canlı dalgalar, tek bir insanın bulunmadığı boş kayalıklara sıçrayıp duruyorlar. Sal, parçalara ayrılmış yüzüyor. "*Guichen*" artık hareket halinde. Baş tarafını güneybatıya doğrultmuş, denizi derin derin yarıyor. Filonun diğer gemileri onun önünden gidiyorlar. Hantal ama yine de ne istediğini bilen cazibeli dansçılar gibi, mükemmel bir şekil oluşturmaya çalışıyorlar. "*Jeanne d'Arc*" yavaş yavaş bu figürün ortasına doğru manevra yapıyor. Gabriel dikkatli gözlerle izlemekte. Ancak şimdi düşünüyor: Ya Ter Haykazun? O bir şey fark etmedi mi? Hayır! Benim "*Jeanne d'Arc*"da olduğumu sanıyor o. Ayağa fırlayıp seslenmeye, kollarını sallamaya başlıyor. Fakat sesi yetişemiyor, hareketleri umutsuz birinin hareketleri gibi değil. Güneş bu saatte Ras el Chansir'in çıkıntısına düşer, Musa Dağ'ın dik yamaçları bütünüyle gölgedir şimdi. O nedenle Bagratyan, mantıklı davranıp hemen çıplak kayalıkların oraya, en açıktaki kayalığın üstüne çıkmalı ve kendisini belli etmek için her türlü çareye başvurmalıydı. "*Guichen*"in güvertesi, parmaklıklara yaslanmış ve şimdi arkalarından, hayal kırıklığına uğramış bir katil gibi karanlık yüz ifadesiyle baktığını sandıkları, yaşamlarının dağına veda eden Ermenilerle dolu. Deniz yüksek sesle soluk alıp veriyor, pervaneler de gürültüyle çalışıyor olsa da, güvertede ya da gözetleme kulesinde herhangi biri Gabriel Bagratyan'ı fark ederdi. Ama talihsiz adam sadece gölgeye düşen yerinden ayrılmamakla kalmıyor, sanki böyle faydasız külfetlerden

usanmış gibi, el sallamayı ve bağırmayı da kesiyor. Gerçekten, Gabriel içini dolduran huzura çok şaşırmış durumda. Bu durumdaki insanın çılgınlar gibi yardım istemesi, suya atlaması, arkalarından yüzmesi, kurtarılması ya da boğulması -ikisi de aynı şey- gerekirdi. Gemiler çok yavaş gidiyor. Daha zaman var.

Gabriel kendi sükûnetini anlamıyor. Uyku hâlâ kanını mı dondurmakta? Fransızların koyu kahve ve konyakla doldurduğu matarası, oturduğu yerde duruyor. Umutsuzluğunu uyarmak istercesine büyük yudumlarla içiyor. İçki tam tersi etki yapıyor. Kanı bütünüyle harekete geçiyor, adaleleri gevşiyor, ancak sükûneti asla imdat çağrısına ve ölüm korkusuna dönüşmüyor. Sadece daha aktif bir biçim alıp, neşeli bir ataklık haline geliyor. Dünyevî maddî insan önce kendinden utanır. Daha yüksek, açık bir noktaya tırmanıp ceketimi bayrak yapacağım. Bu denemenin pratik bir değeri yok. Gabriel böylece kendi kendini aldatıyor. Aşağı doğru değil, yukarıya çekiliyor. Şimdi doğal olarak şöyle düşünmekte: Neyle yaşayacağım? Kaputunun ceplerini yokluyor. Üç küçük beyaz fırancala ve iki paket çikolata, hepsi bu. Resmî kıyafetinin ceplerinde doğru dürüst bir şey bulamıyor, Damlacık haritası, birkaç eski mektup ve notlar, boş bir sigara paketi, bir de Rıfat Bereket Ağa'nın Yunanca yazılı sikkesi. İnce altın sikkeyi atmak için tekrar villaya dönmüş olduğunu anımsıyor aniden. Keşke bunu yapmamış olsaydı! Şimdi, sanki bu uğursuz muskayı son anda atmak zorundaymış gibi geliyor. Bunu yapmıyor, tersine üstündeki yazıyı düşünerek sikkeyi yeniden cebine koyuyor. Bagratyan savunmanın ilk günlerinde bile kendisini böyle sağlıklı ve güçlü hissetmemişti. Bacaklarında yorgunluğun izi bile yok, dizleri çok hareketli, kalbi çarpmıyor. Nasıl olduğunu bilemeden, denizden çok yukarda bulunan serbest noktaya vardı. Paltosunu başının üstünde geniş daireler çizerek sallamak için, kaya çıkıntısının üzerine sıçrıyor. Ama başlar başlamaz yeniden indiriyor kollarını. Ve aynı anda, ilk kez şimşek gibi açık, bir şeyin farkına varıyor; aslında gemiler tarafından görülmeyi hiç istemiyor. İçinde bulunduğu durum uğursuz bir rastlantı olmaktan çok, sadece Tanrı'nın değil, aynı zamanda kendisinin de aldığı derin bir karar. Nasıl bir şey bu? İçinde mantık ve duygu düzensizliğinden iz bile yok. Ruhu ne kadar sakinse, mantığı o kadar açık. Hatta ona öyle geliyor ki, uzun süren boğuk bir uyuşukluk ancak şimdi terk ediyor kendisini. İçindeki her şey, şimdiye kadar bilinmeyen bir bilincin gücüyle çözümlemek istiyor.

Deniz manzarasını terk ediyor. Hafiflemiş bedeniyle geniş adımlar atarak kaya duvarları, su yolları ve geçitler arasından taş ve tahta par-

çalarıyla işaretlenmiş bir zikzakdan başka bir şey olmayan bozuk patikadan yukarıya çıkıyor sallanarak. Fakat Gabriel'in içindeki açıklık, duyularını da öylesine etkiliyor ki, ne yol işaretlerine ne de tehlikelere dikkat ediyor. Yaşamın bu noktasında ne yükselebileceğini, ne de düşebileceğini biliyor. Kavrayışı, nabzı gibi düzenli çalışmakta. Bu yolda kendisine verdiği, gururun hesabı bu. Demek bu sabah, denizden mucize gümbürdediğinde, neredeyse hayal kırıklığına uğramış olması bu yüzdendi. Demek ekselans, Musa Dağ halkının ve dolayısıyla onun da İskenderiye ya da Port Said'de karaya çıkarılacağını bildirdiğinde, içi aşılması zor bir huzursuzlukla bu yüzden dolmuştu. Bu anı şiddetle arzulamasının tohumu o huzursuzluktaydı. Genel kurtuluşun o ilk anında, hemen, kendisi için yaşama yeniden dönüşün mümkün olmadığını sezmişti, çünkü bu kırk gün içinde ortaya çıkmış olan gerçek Gabriel Bagratyan'ın, gerçekten kurtarılması gerekiyordu. Port Said veya İskenderiye? Ermeni göçmenler için barakalarla dolu bir kamp? Musa Dağ'ın yerine daha dar, daha alçak bir ağıl? Verilmiş bu yüce karardan Tanrı'nın yeni bir lütfunu bekleyecekleri yeni bir köleliğe düşmek. Neden? Hekim Bedros'un eski bir sözü çınlıyor kulaklarında: Ermeni olmak bir olanaksızlıktır. Çok doğru! Ama olanaksızlıklar Gabriel Bagratyan için sona erdi artık. *Tek olanaklı şey, içini anlatılmaz bir güvenle dolduruyor.* Kendi kanının kaderini paylaştı. Halkının mücadelesini yürüttü. Ama yeni Gabriel kandan başka bir şey değil mi? Yeni Gabriel bir Ermeni'den daha öte bir şey değil mi? Eskiden kendisini haksız yere "soyut insan" olarak, "birey" olarak hissetmişti. Ama gerçekten öyle olabilmek için, önce topluluğun o ağılından geçmek zorundaydı. İşte buydu. O nedenle kendisini böyle ölçüsüz özgür hissediyordu. Kozmik inziva yeri. Bu sabah duyduğu özlem. İşte daha önce hiçbir ölümlünün bulamadığı bulundu. Her soluk alış, en coşkun özgürlük içinde mest oluyor. Gemiler uzaklaşmakta. Gabriel yeni yaratılmış gibi bomboş uzanan Musa Dağ'ın bu kayalık yamacında kalıyor. Sadece ikisi var; Tanrı ve Gabriel Bagratyan. Ve Gabriel Bagratyan Tanrı'nın lütfu nedeniyle, bütün insanlardan, bütün halklardan daha gerçek!!

Gururun doruğundayken hafif bir zaafa düşüyor. Kadınlar! Kadınların olduğu yerde, erkeklerin işlediği suç da vardır. Gabriel, bugün hasta taşıyıcılarının mola verdiği ve İskuhi'nin gözlerinin vedadan söz ettiği o yumuşak dağ basamağına varmıştı. Ama İskuhi'yi değil, tafta elbisesi *içindeki Juliette'i görüyor. Onun hali ne olacak? Gabriel bir an durup* denize bakıyor. Gemiler çok yavaş yol almakta. Hâlâ, yüksek deniz yüzeyinin ortasına bile gelemediler. Ceketini sallasa, adamlar onu belki hâlâ

görebileceklerdi. Ama kafası başka bir soruyla meşgul, Juliette özgür olacak, o zaman Fransız vatandaşlığını yeniden elde etmesi daha da kolaylaşır. Kendisinin kayıp olduğu anlaşıldığında, Amiral ve bütün dünya onu sevgiyle benimseyecek. Bu açık düşünce özgürlüğünü daha da arttırıyor. Şimdi, patika orman ve çalılığa varmadan önce, kayalık bir bayır boyunca daha temkinli, başı hafif öne eğik yürüyor.. Birden irkildiğinde, yine iki dönemeci geride bıraktığını fark ediyor. Bu mümkün mü? İskuhi, dağda kalmak, onun yanında olmak için, son anda gerçekten bir yere mi saklanmıştı? Sonraki saniyeler boyunca bu hiç de aşırı bir fantezi olarak görünmüyor. Hatta duyuları buna içten gelen bir ateşle inanmakta. Çünkü İskuhi'nin adımlarını duyuyor arkasında. Topuklarının sivri, tanıdık sesinin yankısını ayırdedebiliyor. Nerede olacağız, kız kardeşim, sen ve ben? İskuhi sözünü gerçekleştirdi: Senin yanında. Çevresine bakmıyor, epeyce bir süre yürüdükten sonra duruyor. İskuhi'nin hafif, düzenli adımları kaçınılmaz biçimde arkasında. Gittikçe daha açık, tırmanan bir kadın yürüyüşü bu. Yol hışırdıyor, yerler gıcırdıyor, yanlarından taşlar yuvarlanıyor. Gabriel bekliyor. İskuhi artık onunla olmalıydı. Ama adım hep aynı uzaklıkta, hep aynı yakınlıkta ses veriyor. Nihayet, İskuhi'nin adımlarının dışarda değil, kendi içinde olduğunu hissediyor. Eli bedeninden aşağıya kayıp cep saatini yakalıyor. Saati çıkardığında tikleme o kadar yükseliyor ki, artık bir kadın adımına değil, ufak bir çekicin inatla taşlara vuruşuna benziyor. Yalnızlık, sesleri abartıyor. Yoksa bu, yaşamının yükselişiyle birlikte yükselen Gabriel'in kişisel zamanı mı?

En son gerçekliğin gölgesi uzaklaşana dek saati elinde tutuyor. Az önceki uyku sıradan bir uyku değildi. Bu uyku, kararını yerine getirmesi için, zaafa düşmemesine yardımcı olmak amacıyla öngörülmüştü. O olmaksızın gerilerdi. Ama Tanrı, Gabriel için başka bir şey tasarlamıştı. Ne zamandı? Bir kuruntu mu, yoksa bu sözcükleri gerçekten söyledi mi: Bir süredir, Tanrı'nın benim için bir şeyler tasarladığını kesinlikle hissediyorum... Şimdi bu tasarıyı tüm derinliğiyle biliyor. Artık onu saran sadece özgürlük ve neşeli bir ataklık değil. Hayır, yepyeni bir şeyin hücumuna uğruyor varlığı. Doğaüstü güçlere ilişkin sevinci, manevî ışık: Yaşamı yönetiliyor, o nedenle de güvencede. Hafif açılmış kollarıyla, yolu hissetmeksizin yürümeye devam ediyor. Önünde kaya açıklığı var. Deniz ufku gittikçe daha yükseliyor. Filo, leylek uçuşuna benzer üçgen biçiminde, yavaş yavaş uzaklaşmakta. Ne var ki Gabriel gemileri gözetlemiyor artık. Mavisi, gittikçe koyu altın rengine dönen öğle sonrası gökyüzüne bakıyor. Şimdi Tanrı'yı, sadece çocukken inandığı

gibi, güçlü biliyor. Boşluk gittikçe daha fazla kubbeleniyor, artık orası soğuk astronomik uzay değil, kabul edilişin yeridir. Yol, son yükseltide yitiyor. Gabriel hissetmiyor bunu. Hâlâ kolları hafif açık, gölgeli gökyüzüne bakmakta. Attığı her adımla kurban veriyor. Ama yukarısı da hareketsiz değil. Orada da özverili bir teveccüh karşılıyor Bagratyan'ı.

Mersin ve katmerli zakkum ağaçlarını boydan boya geçiyor. Daha sonraki saatleri, geceyi, güvenli bir sığınak bulmayı düşünmesi gerekmez miydi? Çünkü şu an yaşadığı gibi, hiçbir ölümlü insan, gün batımından sonra yaşayamaz. İçinde hiçbir şey, soru sormuyor. Ayakları alışılmış yollardan taşıyor onu. Üç Çadır Mevkii. Çadırlar yalnızca su geçirmez değil, ateşe de dayanıklı malzemeden yapıldığı için alevlere direndiler. Yangının içlerinde bile hiç şansı yoklu. Yataklar sapasağlam. Juliette'in çadırının yanından durmaksızın geçiyor. Kent çukuruna girmeden kararsızlık içinde duruyor. Bir şey onu kuzeye, büyük mevziye, eserine çekiyor. Ama sonra diğer yöne, topların bulunduğu tepeye yöneliyor. Belki de donanma piyadelerinin topları havaya uçurmayı başarıp başaramadıklarını merak ediyor biraz. Kent çukurlarıyla topların bulunduğu tepe arasında büyük mezarlık var. Dört yüz mezar bu cılız toprakta yer bulabildi. İlk zamanlar ölenlerin mezarları, üzerlerinde siyah yazıların yer aldığı, şekilsiz kireç küttleleriyle belirtilmiş, sonrakilerin üzerinde artık sadece yazısız tahta haçlar var. Gabriel, Stepan'ın yanına gidiyor. Toprak yeni kazılmış. Onu ne zaman getirmişlerdi? Otuzuncu günde ve bugün kırk birinci gün. Ya o, burada yukarıda uyurken ne zaman yakalamıştı beni. Bu kez ben onu şaşırtıyorum işte. Ve o zamanki gibi Musa Dağ'da yalnızız. Gabriel yerinden kıpırdamıyor, ama sadece Stepan'ı değil, savaş zamanında yaşanan yüzlerce olayı düşünmekte. İçindeki büyük sükûneti hiçbir şey bozmuyor. Güneşin battığını bile fark etmiyor.

Birdenbire soğuk ve karanlık bastırmış, dalgınlığından silkeleniyor. O neydi? Çeşitli tonlarda beş gemi sireni; karmakarışık, tehditkâr, uzun, fakat sonsuz uzak. Gabriel paltosunu yerden hızla alıyor. Yokluğumu keşfettiler. Şimdi beni çağırıyorlar. Kayalık taraçayal Bir ateş yakmalı! Belki, belki! Yaşam, kıyameti koparıyor içinde. Ama ilk adımda geri irkiliyor. Yerde sürünerek yarım çember halinde yaklaşan bir şey var. Vahşi köpekler mi? Ama karanlıkta gözleri parlamıyor. Sürünen yarım çember, on adım uzaklıkta donuyor. Gabriel sanki bir şey fark etmemiş gibi, havaya bakıyor, sonra bir adım geri atıp, Stephan'ın mezar tümseğinin ardına siniyor hemen. Ama aniden o taraftan şimşekler çakıyor, bir iki, üç kez.

Gabriel Bagratyan'ın şansı vardı. Atılan ikinci kurşun şakağını parçalamıştı. Tümseğin üstündeki tahtaya tutunup düşerken onu da sürükledi. Oğlunun mezarındaki haç yüreğinin üstündeydi şimdi.

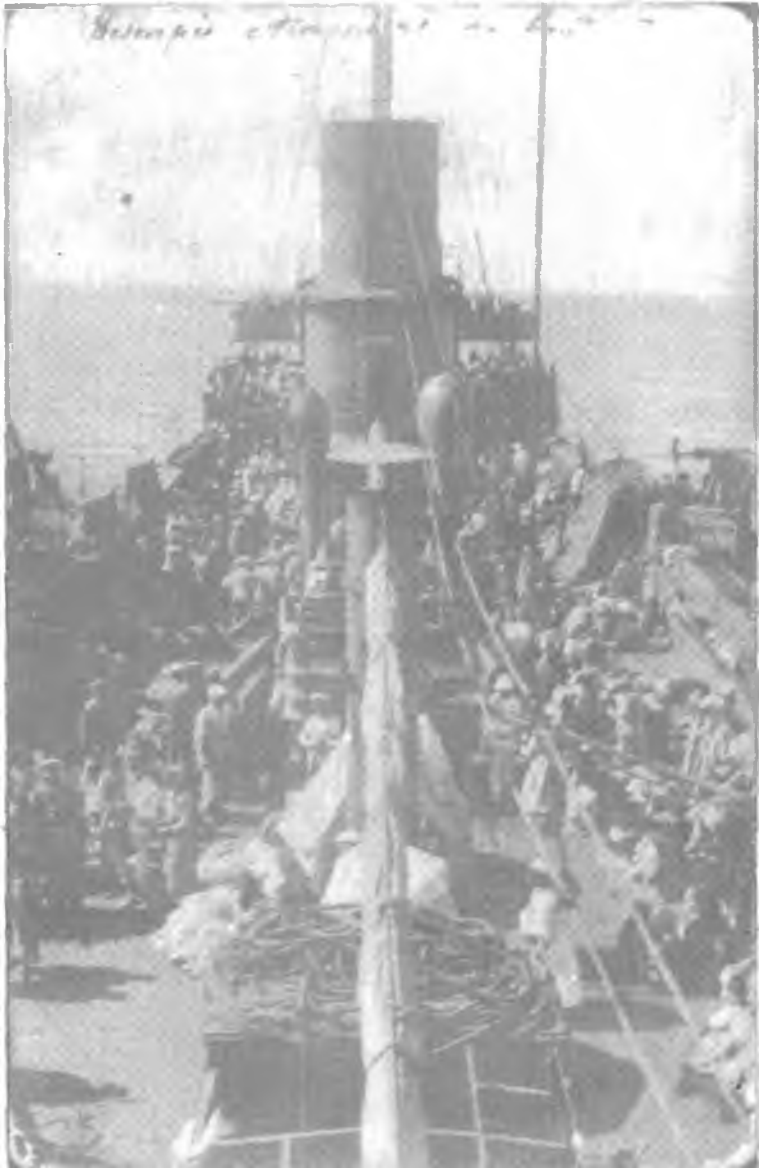
Yazarın Notu

Bu eser, 1929 yılının Mart ayında, Şam'da tasarlanmıştır. Bir halı fabrikasında çalışan sakat kalmış ve açlıktan ölmüş göçmen çocuklarının sefaleti, Ermeni halkının akıl almaz kaderini olup biteni ölüler ülkesinden çekip çıkarmak için belirleyici neden olmuştur. Kitabın yazılması, Temmuz 1932-Mart 1933 arası gerçekleştirmiştir. Bu arada -aynı yılın Ekim ayında- yazar, çeşitli Alman kentlerinde verdiği konferanslarda, 1. kitabın 5. bölümünü konuşma metni olarak seçmiştir. 1. kitabın bu bölümünde Enver Paşa'yla Papaz Johannes Lepsius arasında geçen tarihî konuşma aynen verilmiştir.

Breistein, ilkbahar 1933, F. Werfel

Baleinière ramenant à bord les Naufragés Américains

Premiers Chrétiens
5 Septembre 1915

Musa Dağ'da 40 Gün

Bu eser gerçek bir yaşam öyküsü olup 1929 yılının Mart ayında, Şam'da tasarlanmıştır. Bir halı fabrikasında çalışan sakat kalmış, açlıktan ölmüş göçmen çocuklarının sefaletini, bir halkın akıl almaz kederini anlatmaktadır. Kitabın yazılması, Temmuz 1932 - Mart 1933 arasında gerçekleştirilmiştir. Bu arada Ekim ayında çeşitli Alman kentlerinde verdiği konferanslarda, yazar 1. kitabın 5. bölümünü konuşma metni olarak seçmiştir. 1. kitabın bu bölümünde Enver Paşa'yla Papaz Johannes Lepsius arasında geçen konuşma aynen verilmiştir.

Breistein, İlkbahar 1933
Franz Werfel

30. YIL

KİTAP

belge yayınları

ISBN 975344380-3
9 789753 443807